

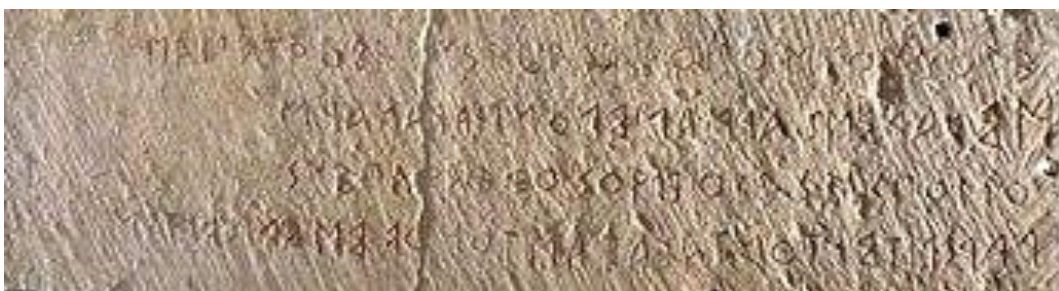
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών

Φιλοσοφική Σχολή
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

**Οι κορινθιακές αποικίες περί τον Αμβρακικό κόλπο
από την ίδρυσή τους έως και την εποχή του Φιλίππου Β΄**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Αντώνιος Σ. Καπώνης

Αθήνα 2020

*Στις γυναίκες της ζωής μου,
Άννα, Ζηνοβία, Σοφία, Μυρτώ*

«... κατά τὸ ξυγγενές...»

(Θουκ. Η΄ 58)

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα εργασία είναι το καταστάλαγμα πολυετούς ερευνητικής προσπάθειας, η οποία άρχισε ήδη από την προπτυχιακή φοίτηση, όταν θέμα της υποχρεωτικής σεμιναριακής εργασίας μου ήταν το σύνολο των, έστω φερομένων ως, αποικιών της Κορίνθου (Συρακούσες, Κέρκυρα, Αμβρακία, Λευκάς, Ανακτόριον, Σόλλιον, Μολύκρειον, Χαλκίς, Απολλωνία, Επίδαμνος και Ποτείδαια) κατά την αρχαϊκή εποχή. Ήταν προφανές τότε, πριν από είκοσι περίπου έτη, ότι η έρευνα στα ελληνικά και ξένα πανεπιστήμια για την αρχαία ελληνική ιστορία των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων είχε περιοριστεί στους δύο κύριους ηγεμονικούς πόλους, εκείνους της Αθήνας και της Σπάρτης, καθώς και τους κύριους χώρους επιρροής τους, το Αιγαίο, συμπεριλαμβανομένων των νησιών, των ελλαδικών, θρακικών και μικρασιατικών παραλίων, και την Πελοπόννησο. Μόλις τη δεκαετία του 1980 είχε αρχίσει να διαφαίνεται ένα ενδιαφέρον της αγγλοσαξονικής ιστοριογραφικής σχολής για την τρίτη σημαντικότερη δύναμη στον αρχαίο κόσμο, την Κόρινθο. Τη δεκαετία του 1990 και του 2000 είχε γίνει ήδη φανερή μία σαφής στροφή προς τις «κορινθιακές» σπουδές, ειδικά ως αποτέλεσμα των προχωρημένων ανασκαφικών ερευνών στην ίδια την Κόρινθο και στις αποικίες της, εντός και εκτός ελληνικών συνόρων. Επομένως, δεν ήταν μόνο η καταγωγή μου που με ώθησε να επικεντρωθώ σε αυτόν τον ερευνητικό τομέα.

Το θέμα των αποικιών έγινε εν συνεχεία αντικείμενο επεξεργασίας και στην πτυχιακή εργασία των μεταπτυχιακών μου σπουδών εμβαθύνοντας περισσότερο στις αρχαίες πηγές και την κριτική τους. Η επιλογή της συνέχισης της αναζήτησης αυτής στο επίπεδο της διατριβής ήταν συνειδητή, αφού η διαφορετική μεθοδολογική προσέγγιση και οι διευρυμένοι γνωστικά και θεματικά άξονες προσέφεραν μεγαλύτερα περιθώρια εμβάθυνσης στον αρχαίο κόσμο. Για λόγους μεθοδολογικούς και χρονικής έκτασης της έρευνας, έπρεπε να περιοριστεί το θέμα είτε χρονικά είτε γεωγραφικά. Σε συνεργασία, λοιπόν, με τον τότε επόπτη μου τον αείμνηστο Νίκο Μπιργάλια προκρίθηκε η διεύρυνση κατά γεωγραφικό άξονα, εξετάζοντας το σύνολο των κρατών με τα οποία διατηρούσε σχέσεις η Κόρινθος, και ο περιορισμός στον χρονικό, επικεντρώνοντας μόνο στα αρχαϊκά χρόνια. Η αδυναμία συγκέντρωσης του χαοτικού υλικού που περιελάμβανε το αρχικό θέμα είχε ως αποτέλεσμα την εγκατάλειψή του. Λίγους μήνες πριν από τον Νοέμβριο του 2014 είχα συναντηθεί τυχαία στους διαδρόμους της Αμερικάνικης Σχολής Κλασικών Σπουδών με

τον κ. Ronald Stroud, συνεκδότη του *Supplementum Epigraphicum Graecum*, ο οποίος με παρότρυνε να ασχοληθώ με την Ιστορική Τοπογραφία της αρχαίας Αμβρακίας. Στα τέλη του ίδιου έτους, μαζί με τον επόπτη μου αποφασίσαμε την αλλαγή του θέματος, περιορίζοντας αυτή τη φορά το θέμα γεωγραφικά, στις αποικίες περί τον Αμβρακικό κόλπο, και διευρύνοντάς το χρονικά έως το τέλος της κλασσικής εποχής.

Η ξαφνική απώλεια του καθηγητή μας τον Ιανουάριο του 2015 διέκοψε τις διαδικασίες... Τον Ιούνιο του ίδιου έτους, όταν ανέλαβε ως επόπτηρά μου η κα. Ψωμά, έγινε κατανοητό ότι η μελέτη έπρεπε να προχωρήσει πλέον συστηματικά, καθώς η διεθνής επιστημονική κοινότητα κινούνταν με απίστευτη ταχύτητα προς την κατεύθυνση του αποικιακού φαινομένου, των «κορινθιακών» σπουδών εν γένει και ειδικότερα προς τις κορινθιακές αποικίες και τον ρόλο τους. Μόλις το 2010 είχε εκδοθεί η μελέτη του Timo Stickler για τον ρόλο τους στην εξωτερική πολιτική της Κορίνθου, ενώ το 2016 ετοιμαζόταν για το τυπογραφείο η μελέτη του Ugo Fantasia για την Αμβρακία. Η κατάρτιση της κας. Ψωμά στα περί τη Νομισματική και η προηγούμενη εμπειρία των επιγραφικών σεμιναρίων που είχα παρακολουθήσει υπό την καθοδήγηση των κ. Αθανάσιο Ριζάκη, κ. Κωνσταντίνο Μπουραζέλη και κα. Σοφία Ανεζίρη μου επέτρεψε την εντρύφηση σε μία πλειάδα ποικίλων άλλων πηγών εκτός των γραμματειακών, που ήμουν πρόθυμος να κρίνω, να σχολιάσω και να ερμηνεύσω.

Αντώνιος Σ. Καπώνης

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Κατά τη μακρόχρονη έρευνα στη βιβλιοθήκη, την επιτόπια αρχαιογνωστική αναζήτηση στους χώρους δράσης των αποικιών, τον διάλογο με ειδήμονες και μη και τη σύνθεση των συλλεχθέντων στοιχείων, έγινε σαφές ότι η εκτεταμένη αυτή εργασία δε θα είχε περατωθεί, αν δεν υπήρχε η συνδρομή από ένα διευρυμένο κύκλο ανθρώπων, στον οποίο περιλαμβάνονται άτομα από το στενό και ευρύτερο οικογενειακό περιβάλλον, την επιστημονική κοινότητα, τον διοικητικό μηχανισμό, τον εργασιακό χώρο και τον κύκλο των φιλικών προσώπων. Αν και η εργασία φέρει το όνομα του συγγραφέα, ουσιαστικά κάθε λέξη από αυτήν έχει γραφτεί από πολλά χέρια...

Για τον λόγο αυτό, θα ήθελα να εκφράσω τις βαθύτατες ευχαριστίες μου προς όσους ενίσχυσαν την προσπάθεια αυτή καθ' οιονδήποτε τρόπο. Κατ' αρχάς, θεωρώ ότι δεν αρκούν οι ανθρώπινες λέξεις, για να αποτυπώσουν τη σημασία και την ουσία της βοήθειας που μου παρείχε η επόπτρια της μεταπτυχιακής μου εργασίας και μέλος της τριμελούς επιτροπής, η δασκάλα, η ιστορικός και επιστημονική οδηγός, η ομότιμος καθηγήτρια Αρχαίας Ιστορίας, κα. Άννα Ραμού-Χαψιάδη. Οι απέραντες ιστορικές και μη συζητήσεις μαζί της, η διδασκαλία, η βιβλιογραφική ενημέρωση, η βοήθεια σε θέματα τεχνικής φύσης, η εξονυχιστική διόρθωση της δομής και της επιστημονικής εγκυρότητας της διατριβής, αλλά πρώτιστα η ηθική συμπαράσταση, οι συμβουλές σε θέματα διαδικαστικά και προσωπικά, καθώς και η καθοδήγηση με το παράδειγμα της συμπεριφοράς της μου έδιναν σε κάθε βήμα τα εφόδια, το θάρρος και τα εργαλεία, για να αντιμετωπίζω κάθε αντιξοότητα. Μπορώ να πω ότι μετά από τόσα χρόνια συνεργασίας μαζί της τη νιώθω πλέον σαν μητέρα μου. Εδώ και πέντε χρόνια, η καθηγήτρια Αρχαίας Ιστορίας και νυν επόπτριά μου κα. Ελένη Ψωμά ανέλαβε να με οδηγήσει στη σύνταξη της διατριβής μου. Από την αρχή της συνεργασίας μας, ήδη από τότε που ορίστηκε μέλος της τριμελούς επιτροπής για τη μεταπτυχιακή μου εργασία, είχα συνειδητοποιήσει ότι μαζί της μπορούσαν να ανοίξουν νέοι επιστημονικοί δρόμοι. Η πλούσια κατάρτισή της, η επιστημονική της αρτιότητα και ο προσηνής χαρακτήρας της μου έδωσαν όλα αυτά τα χρόνια τις γνώσεις, τον τρόπο και την τεχνική υποστήριξη που χρειαζόμουν, για να ανταπεξέλθω. Ο εμπλουτισμός της εργασίας σε θέματα οικονομικής ιστορίας και νομισματικής οφείλεται εν πολλοίς στην επιστημονική της σκέψη και στην καθοδήγησή της. Την ευχαριστώ επιπλέον για το θάρρος που μου ενστάλαξε, για την

εμπιστοσύνη που έδειξε στο πρόσωπό μου κατά τα τελευταία έτη της σύνθεσης, καθώς και για τη δυνατότητα μελέτης του ατύπωτου δοκιμίου της για την Κέρκυρα. Ανάλογης αλλά διόλου ήσσονος σημασίας ήταν και η στήριξη από το τρίτο μέλος της τριμελούς επιτροπής, από τον ομότιμο καθηγητή Αρχαιολογίας, κ. Παναγιώτη Βαλαβάνη. Σε κάθε συζήτηση μαζί του, η επιβράβευση σε συνδυασμό με την ειλικρίνεια και τα μελίχια αλλά στοιβαρά λόγια του, μου έδιναν την απαραίτητη ώθηση, για να αφήνω πίσω μου τα δυσυπέβλητα εμπόδια. Η παροχή βιβλιογραφικών συμβουλών, ο γόνιμος διάλογος μαζί του σε μεθοδολογικά και επιστημονικά θέματα, καθώς και η λεπτομερής διόρθωση των δοκιμίων συνετέλεσαν στην ταχύτερη και αποτελεσματικότερη σύνταξη της παρούσας. Από τον χώρο του Πανεπιστημίου, θα ήθελα να ευχαριστήσω επίσης τους καθηγητές της Αρχαίας Ιστορίας, την κα. Σοφία Ανεζίρη, για την προθυμία της να ενισχύσει τις ερευνητικές μου προσπάθειες, την εποπτεία της πορείας μου στο Poitiers Summer School in Epigraphy το 2011 και τη στήριξη σε διαδικαστικά θέματα, τον ομότιμο καθηγητή κ. Κωνσταντίνο Μπουραζέλη για τη διαχρονική συμπαράστασή του, την πατρική του αγάπη, την απaráμιλλη διδασκαλία και την κατάρτιση σε θέματα λατινικής επιγραφικής, τον Διευθυντή Ερευνών κ. Αθανάσιο Ριζάκη για την εμπιστοσύνη που μου έδειξε στα επιγραφικά σεμινάρια στο ΕΙΕ, τον καθηγητή του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας κ. Ιωάννη Λώλο για τις συζητήσεις σε επιστημονικά θέματα και τον κ. Νίκο Γιαννακόπουλο για τη φιλία του και την τεχνική συνδρομή. Από τον χώρο του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, ευχαριστώ επίσης τον κ. Αθανάσιο Ριζάκη για την εμπιστοσύνη που μου έδειξε και την κατάρτιση που μου παρείχε σε θέματα ελληνικής επιγραφικής.

Στις ερευνητικές αναζητήσεις συνέδραμαν επίσης σημαντικά οι αρχαιολόγοι κα. Ανθή Αγγέλη, κα. Βαρβάρα Παπαδοπούλου, κ. Γεώργιος Ρήγιος, κ. Βασίλης Καπόπουλος, κα. Αναστασία Γκαδόλου και κα. Ολυμπία Βικάτου, αφού μου προσέφεραν σημαντικό χρόνο για συζητήσεις μαζί τους, σπάνιο επιστημονικό υλικό, καθώς και τη δυνατότητα να δω από κοντά και να μελετήσω σημαντικά αρχαιολογικά κατάλοιπα από την περιοχή των αποικιών. Οι γόνιμοι διάλογοι μαζί τους ανανέωναν το ερευνητικό ενδιαφέρον για τη συνέχιση της εργασίας. Την αρχαιοδιφική ανακάλυψη, την αναγνώριση της Ιστορικής Τοπογραφίας ως κλάδου στη θεωρία και στην πράξη χρωστώ στους αγαπητούς φίλους και αρχαιολόγους Ιωάννη Μούρθο και Γεώργιο Βήτο, με τους οποίους περιηγήθηκα σημαντικούς και μη αρχαιολογικούς τόπους ανά την Ελλάδα. Σημαντικοί ήταν και οι επιστημονικοί διάλογοι με τον αγαπητό συνάδελφο, υποψήφιο διδάκτορα του Πανεπιστημίου του Muenster, κ. Στέλιο Δαμίγο, με την επίσης υποψήφια διδάκτορα, κα. Έλενα Μπονέλου, για θέματα λευκαδικής νομισματοκοπίας και τον νομισματολόγο κ. Γιάννη Στόγια, ο οποίος με πληροφόρησε

ικανοποιητικά για τα ποικίλα ζητήματα των αμβρακιώτικων κοπών, θέμα με το οποίο είχε ασχοληθεί στο παρελθόν. Την ευκαιρία να παρουσιάσω μερικώς τα πορίσματα της έρευνάς μου έδωσε ο αγαπητός δάσκαλος και ιστορικός της νεώτερης περιόδου κ. Νίκος Μοσχονάς, καθώς και η αγαπητή καθηγήτρια Θεολογίας στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο και ανάδοχος της πρώτης μου κόρης, κα. Μπεττίνα Μιχάλαγα. Αν η επιστημονική εντρύφηση ενισχυόταν με τη συνεργασία με τους παραπάνω επιστήμονες, η αρχαιογνωστική φιλομάθεια έπαιρνε διαστάσεις περιπέτειας και ψυχαγωγίας με τις επιτόπιες έρευνες, στις οποίες με κατηύθυνε και συνόδευσε ο κ. Χρήστος Αράπης, συντηρητής έργων τέχνης στην Εφορία Αρχαιοτήτων Άρτας. Ευχαριστώ και όλους τους υπαλλήλους της υπηρεσίας για τις διευκολύνσεις τους. Από την πλευρά του διοικητικού προσωπικού του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, χρωστώ ιδιαίτερη ευγνωμοσύνη στην υπεύθυνο του πρώην Αρχαιολογικού Σπουδαστηρίου και νυν υπάλληλο της Βιβλιοθήκης της Φιλοσοφικής Σχολής κα. Φωτεινή Μπαλλά για τη βοήθειά της, καθώς και τις κα. Μικέλα Σκούντζου και κα. Χριστίνα Κούκου για την ενημέρωση και τη διευκόλυνση στην επικοινωνία με τους καθηγητές κατά την υπηρεσία μου στην επαρχία, καθώς και για την τεχνική βοήθεια σε σχέση με την υποστήριξη της διατριβής.

Από τον χώρο των πανεπιστημίων του εξωτερικού, δεν μπορώ να παραλείψω να αναφερθώ στην αμέριστη βοήθεια, ενθάρρυνση και βιβλιογραφική ενημέρωση που μου προσέφεραν σημαντικοί καθηγητές, όπως η κα. Claudia Antonetti από το Πανεπιστήμιο της Βενετίας, ο κ. Adam Lajtar από το Πανεπιστήμιο της Βαρσοβίας, στον οποίο χρωστώ την εύρεση και αποστολή άρθρο Πολωνού μελετητή, η ερευνήτρια του INSTAP Study Center for East Crete κα. Δήμητρα Μυλωνά, ο κ. Paul Iversen από το Case Western Reserve University, η κα. Araceli Striano από το Universidad Autónoma de Madrid και η καλή μου φίλη Paloma Guijarro Ruano από Universidad Complutense Madrid. Στην Paloma ιδιαιτέρως χρωστώ όχι μόνο την παροχή βιβλιογραφικών και τεχνικών συμβουλών, αλλά κυρίως τη φιλική της διάθεση και την έμφυτη αισιοδοξία, την οποία μου ενέπνευσε.

Για τη μελέτη, την περιπλάνηση σε αρχαιολογικές θέσεις, τις διάφορες επισκέψεις χώρων και προσώπων και τη συγγραφή ήταν αναγκαίο ένα σημαντικό, αλλά «απάνθρωπο», μέγεθος: **ο χρόνος**. Και αυτόν τον «δανείστηκα» από ανθρώπους που έδειξαν περισσή αγάπη και κατανόηση, και με προθυμία ανέβαλαν τις δικές τους υποχρεώσεις. Για αυτή την ανυπέρβλητη προσφορά ευχαριστώ από τα βάθη της καρδιάς μου την πρώην συμφοιτήτριά μου, συνάδελφο, συνεργάτη και συνοδοιπόρο στη ζωή και στην επιστήμη, τη σύζυγό μου Άννα Μαλτέζου. Χωρίς την υπομονή της και τη φροντίδα της, δίχως τις θυσίες της, δε θα ήταν εφικτό να ευοδωθεί η προσπάθεια αυτή. Και την ευχαριστώ επιπλέον, γιατί μου έχει

χαρίσει τρία αγγελουδάκια, από τα οποία αντλώ καθημερινά τεράστια δύναμη, παρότι τους έχω στερήσει αρκετά, για να μπορώ να γράφω αυτές τις σελίδες. Υπόδειγμα θυσίας και ανιδιοτέλειας ήταν όλα αυτά τα χρόνια και ο πενθερός μου, Βασίλειος Μαλτέζος, ο οποίος μου έδειχνε σε κάθε βήμα την εμπιστοσύνη του, δαπανώντας χρόνο για τα παιδιά και παρέχοντας κάθε είδους διευκολύνσεις. Αντίστοιχη ήταν και η προσφορά των δύο αδελφών της συζύγου μου, Μαρίας και Βαγγέλη. Αλλά, επειδή η καταγωγή μου ήταν από τη μητρόπολη και της οικογένειας της συζύγου από τις αποικίες, δεν μπορούσα παρά να ζητήσω από τον πενθερό μου να με περιηγηθεί στον ΒΔ χώρο, τον οποίο μελετούσα. Πολλές φορές τον ρώτησα για τις επαγγελματικές ενασχολήσεις των κατοίκων, τις συνήθειές τους και τη γεωγραφία του Μενιδίου και του Ελαιοχωρίου Αιτωλοακαρνανίας, ώστε να μελετήσω εμπειρικά την Ιστορική Τοπογραφία της περιοχής. Όχι μόνο μου έδωσε κρίσιμες πληροφορίες, αλλά μου συνέστησε και πολλούς ντόπιους, οι οποίοι ήταν σε θέση να με καθοδηγήσουν στις αρχαιοδιφικές αναζητήσεις και στη μελέτη του τόπου των αποικιών. Κρίσιμη ήταν και η βοήθεια που μου παρείχαν ο κ. Χρήστος Αγγέλης και ο κ. Σπύρος Μαλτέζος, οι οποίοι με ξενάγησαν στις άγνωστες αρχαιολογικές θέσεις του Μακρυνόρους, ο κ. Βασίλειος Παντιώρας, ο οποίος με εισήγαγε στην αλιευτική του Αμβρακικού κόλπου, ο κ. Νίκος Στασινός, ο κ. Ιωάννης Βανάκας, ο κ. Δήμος Βανάκας, ο κ. Παναγιώτης Αλπός και η κα. Μαρία Αλπού, όλοι συγγενείς από το χωριό αυτό. Επίσης, ευγνωμοσύνη χρωστώ και στον κ. Γιάννη Χαλματζή, απόστρατο αξιωματικό του Πολεμικού Ναυτικού και πάρεδρο στο χωριό Λιμίνη Άρτας για την ξενάγηση στις αρχαιολογικές θέσεις της περιοχής και την παροχή πολύτιμων πληροφοριών. Οφείλω επίσης να μνημονεύσω και τον κ. Ευάγγελο Διγώνη, συντάκτη του διαδικτυακού ιστότοπου www.valtosprovince.com για την παροχή φωτογραφικού υλικού.

Στο σημείο αυτό, θα ήθελα να ευχαριστήσω και τους γονείς μου Σωτήρη και Σοφία Καπώνη και τα αδέρφια μου Χρήστο και Μαρία, οι οποίοι τα χρόνια της υπηρεσίας μου στην επαρχία άμβλυναν τις συνέπειες των εξαντλητικών ταξιδιών, μου παρείχαν παντοιοτρόπως εξυπηρετήσεις για την πληρέστερη έρευνά μου και προσέτρεξαν να ενισχύσουν την οικογένειά μου, όταν τους ζητήθηκε. Ειδικά στα αδέρφια μου χρωστώ την ενασχόλησή μου με την Ιστορία ως επιστήμη, γιατί η αρχαιοφιλία των εφηβικών μας χρόνων, η φιλομάθεια και η ιστορική κατάρτισή τους - παρότι υπηρετούν την επιστήμη από άλλο μετερίζι, αλλά και η μέχρι τώρα πάντα γόνιμη συζήτηση μαζί τους για ιστορικά θέματα γέμισε με όνειρα τη νεανική μου ψυχή και θεμελίωσε μέσα μου την απόφαση να ασχοληθώ με την Ιστορία.

Για την απαραίτητη εξεύρεση χρόνου, σημαντική ήταν και η διευκόλυνση στην εκτέλεση της υπηρεσίας μου από τους εκάστοτε διευθυντές των σχολικών μονάδων, στις

οποίες υπηρέτησα, τον κ. Διαμαντή Μανεσιώτη, πρώην διευθυντή του Μουσικού Σχολείου Σπάρτης, κ. Παναγιώτη Ευαγγελίδη, διευθυντή του Γενικού Λυκείου Αρχαγγέλου Ρόδου, κ. Ιωάννη Τσολακίδη, διευθυντή του Γυμνασίου Κεφάλου Κω, ο οποίος μάλιστα μου παραχώρησε τη βιβλιοθήκη του σχολείου για τη μελέτη μου, και τον κ. Κωνσταντίνο Κοντογιάννη, διευθυντή του 1ου Πειραματικού Γυμνασίου Αθηνών. Ιδιαίτερη ευγνωμοσύνη οφείλω και στον υποδιευθυντή του 1ου Πειραματικού Λυκείου Αθηνών, κ. Νίκο Καψάλα, καθώς με τις γνώσεις και την προθυμία του αποκατέστησε μείζον τεχνικό ζήτημα που αντιμετώπισα.

Θα ήθελα επίσης να αναφερθώ σε φιλικά πρόσωπα που με ενίσχυσαν στην προσπάθεια να συνεχίσω την επιστημονική μου εργασία. Κατ' αρχάς, ο πνευματικός μου οδηγός, ο π. Χρήστος Καραγεώργος μού τόνωσε την πεποίθηση ότι πρέπει να συνεχίσω παρά τις δυσκολίες. Η συμφοιτήτρια, συνάδελφός μου και επιστήθια φίλη Ελένη Χαρχαρέ ήταν πάντα ένα στήριγμα προσωπικό και επιστημονικό, ιδιαίτερα τα τελευταία έτη, κατά τα οποία συζητούσαμε την παράλληλη πορεία των διατριβών μας. Οι φίλοι και συνάδελφοι Ματθαίος Χρυσάφης, ο οποίος μου παρείχε κρίσιμη βοήθεια κατά τις τελευταίες ημέρες πριν από την υποστήριξη, Μαρία Αναγνώστου, Ανδρέας Μοράκης – διδάκτορες πλέον Αρχαίας Ιστορίας, Νίκος Πετρόχειλος, αρχαιολόγος και διδάκτορας Κλασσικής Αρχαιολογίας, Hyejin Kim, Καθηγήτρια Πανεπιστημίου στο Hankuk University of Foreign Studies της Νότιας Κορέας, Daniele Scirpo, διδάκτορα Κλασσικής Αρχαιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Khaled Al Rousan, διδάκτορα του ίδιου πανεπιστημίου, Αλίκη Θεοχάρη, Κατερίνα Νικολάου – στην οποία χρωστώ τη βοήθεια στη μετάφραση ξενόγλωσσων κειμένων – Σταύρος Νάτσης, Αγγελική Θεοφιλάτου, Μαρία Μπίτρα, Κατερίνα Λιαράκου, Στέλλα Δημητρού, Λεμονιά Βλάχου, Τάσος Αναστασιάδης, Μαρίτα Αμοιρίδου, Μανόλης Ζερβός, Φραγκούλα Οικονόμου, Μαρία Αργυρού, Δημήτρης Μαθιόπουλος, Μαρία Μπούμπουκα με τον ένα ή τον άλλο τρόπο άμβλυναν με τη διάθεσή τους και την αγάπη τους τις επιπτώσεις της αγχώδους και επίπονης προσπάθειας.

Τέλος, οφείλω να αποδώσω τη δέουσα ευγνωμοσύνη και προς τον σημαντικό «απόντα», που δε θα μπορέσει να αναγνώσει με τα υλικά μάτια αυτή την εργασία. Είμαι βέβαιος ότι από εκεί, όπου βρίσκεται, παρακολουθεί την πορεία της έως το τέλος... Χωρίς τη στήριξη και την καθοδήγηση του αείμνηστου καθηγητή Νίκου Μπιργάλια, και ιδίως αν δεν είχε οριστεί το νέο θέμα της διατριβής πριν «φύγει», ίσως να μην είχε πάρει τον δρόμο της η προσπάθεια αυτή.

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Ο Αμβρακικός κόλπος είναι τμήμα μίας ευρύτερης περιοχής, αυτής του ΒΔ ηπειρωτικού χώρου που ορίζεται από τη δυτική Πίνδο έως το Ιόνιο πέλαγος και από την Ιλλυρία έως τις ΒΔ ακτές του Κορινθιακού κόλπου. Η γεωγραφική απομόνωση του χώρου αυτού και οι ιδιαίτερες ιστορικές συνθήκες που επεκράτησαν σε αυτόν κατά τη νεώτερη και σύγχρονη ελληνική ιστορία, από την αποσκίρτηση του Αλή Πασά από την κεντρική οθωμανική εξουσία έως την οργάνωση του αθηνοκεντρικού κράτους, οδήγησαν τόσο στην ιδιαίτερη πολιτική αντιμετώπισή του όσο και στην καθυστέρηση της ιστορικής έρευνας για αυτόν.

Μέσα σε αυτόν τον χώρο εντάσσεται και μία ιδιαίτερη, γεωλογικά, γεωγραφικά, εθνογραφικά και ιστορικά περιοχή, ο **Αμβρακικός κόλπος**. Οι ακτές του μετασχηματίζονται ανά τους αιώνες ως συνέπεια των ιζηματογενών προσχώσεων των ποταμών που εκβάλλουν σε αυτόν. Το υδάτινο στοιχείο συνδυάζεται με το ορεινό και η πεδιάδα της Άρτας και της Πρέβεζας ενώνεται με την Πίνδο και το Ιόνιο πέλαγος. Οι περιοχές περί τον Αμβρακικό αποτελούν ένα πραγματικό σταυροδρόμι, αφού σε αυτές ενώνονται οι χερσαίες και θαλάσσιες οδοί από και προς την Ήπειρο, τη Θεσσαλία, την Αιτωλοακαρνανία και το Ιόνιο, συνδέοντας κατ' επέκταση όλες τις περιοχές της δυτικής και βορειοδυτικής Ελλάδος με την Πελοπόννησο, την υπόλοιπη Στερεά και την Αδριατική. Οι οδοί αυτές είναι που επέτρεψαν τη μετακίνηση και εγκατάσταση πολλών εθνών κατά τη διάρκεια της ιστορίας, με συνέπεια την κατά διαστήματα μεταβολή του εθνογραφικού και πολιτικού χάρτη. Από τις περιοχές αυτές πέρασαν, εκτός των διάφορων ελληνικών εθνών, είτε ειρηνικά, είτε ως κατακτητές, Ιλλυριοί, Γαλάτες, Ρωμαίοι, Γότθοι, Έρουλοι, Σλάβοι, Αλβανοί, Βενετοί, Τούρκοι και Ιταλοί.

Η παρούσα εργασία έχει ως στόχο να συμβάλει στην επαύξηση των ήδη ανεπτυγμένων ερευνητικών προσπαθειών για την περιοχή του Αμβρακικού κόλπου, και ειδικά για τις **κορινθιακές αποικίες περί αυτόν**, δηλαδή την Αμβρακία, τη Λευκάδα, το Ανακτόριον και το Σόλλιον. Θα γίνει απόπειρα να αναδειχθεί η γεωγραφική και ιστορική αυτή ενότητα και η ιδιαιτερότητά της σε σχέση με τις άλλες αποικιστικές ζώνες όχι μόνο των Κορινθίων αλλά και άλλων μητροπόλεων της αρχαϊκής και της κλασσικής εποχής. Με

γνώμονα τον παραπάνω στόχο, θα επιχειρηθεί η συνοπτική παρουσίαση των συμπερασμάτων από τις προγενέστερες μελέτες και έρευνες και η πρόταση λύσεων σε βασικά ερευνητικά προβλήματα. Συμπληρωματικά, θα παρουσιαστούν και θα σχολιαστούν κριτικά όλα τα έως τώρα στοιχεία για τομείς, οι οποίοι έχουν απασχολήσει τη σύγχρονη έρευνα, με σκοπό τη δημιουργία των προϋποθέσεων για τη μετέπειτα εντελεχέστερη μελέτη τους. Η Ιστορική Τοπογραφία των παραπάνω αποικιών, θα εξεταστεί με έμφαση στα εκάστοτε σύνορα με τα γειτονικά έθνη, βασιλεία και πόλεις-κράτη και η οικονομική ιστορία με έμφαση στη συνθετική ερμηνεία των γραμματειακών και νομισματικών δεδομένων σε σχέση με το εμπόριο και την οικονομία της περιοχής. Η σύνδεση της οικονομικής οργάνωσης με την πολιτική και κοινωνική εξέλιξη θα ακολουθήσει το πολυπαραγοντικό μοντέλο εξέτασης στο πλαίσιο της νεοθεσμικής θεωρίας, δηλαδή λαμβάνοντας υπόψιν την αλληλεπικάλυψη των υλικών προϋποθέσεων, της πολιτικής, των κοινωνικών σχέσεων και της θρησκείας¹.

Επιπλέον, με βάση σύγχρονες γεωλογικές μελέτες, νεώτερα ανασκαφικά δεδομένα, ευρήματα από επιφανειακές έρευνες, καινούργια επιγραφικά και νομισματικά στοιχεία και μελέτες θα παρουσιαστεί μία ευρύτερη ερμηνεία της πολιτικής, κοινωνικής και οικονομικής εξέλιξης των αποικιών αυτών. Η παρούσα συνθετική παρουσίαση αξιοποιεί το σύνολο των στοιχείων που έχουν αναδειχθεί από τη νεώτερη έρευνα, με σκοπό την επισήμανση του ιδιαίτερου γεωστρατηγικού, οικονομικού και πολιτικού ρόλου των αποικιών στην ιστορική εξέλιξη της αρχαϊκής και κλασσικής περιόδου, και κυρίως στις μεγάλες πολιτικές και στρατιωτικές συγκρούσεις, όπως στα Περσικά, στον λεγόμενο Α΄ Πελοποννησιακό και στον κυρίως Πελοποννησιακό Πόλεμο, στον Κορινθιακό Πόλεμο, στις συγκρούσεις των ελληνικών πόλεων κατά τον Δ΄ αι. π.Χ. και στην αναμέτρηση με τους Μακεδόνες, αλλά και στις περιόδους πολιτικής και οικονομικής συνεργασίας των διαφόρων πόλεων-κρατών.

Στην αρχή της παρούσας εργασίας, γίνεται αναδρομή στην αρχαιογνωστική έρευνα για τη ΒΔ Ελλάδα, αφού η περιοχή του Αμβρακικού κόλπου εντάσσεται σε αυτήν και, όπως αποδεικνύεται και στην οικεία ενότητα, επειδή σε όλη αυτή τη ζώνη διαπιστώνονται πολλά στοιχεία εθνογραφικών, πολιτικών, οικονομικών και ευρύτερα πολιτιστικών επιρροών. Η ιστοριογραφική αυτή προσέγγιση διαρθρώνεται χρονικά αλλά και με βάση τις διάφορες επιστημονικές τάσεις που διαμορφώθηκαν στη μελέτη του ευρύτερου ΒΔ χώρου. Στη συνέχεια, δίνεται ένας κατάλογος των πηγών για την ευρύτερη θεματική και ακολουθεί κριτικός σχολιασμός τους. Στόχος είναι η ανάδειξη του πολυσύνθετου μωσαϊκού που απαρτίζει η αρχαία γραμματειακή παράδοση, η διασάφηση των ποικίλων επιρροών που

¹ Bresson 2010, 52-53.

δέχθηκε κάθε συγγραφέας, καθώς και η παρουσίαση βασικών μεθοδολογικών προβλημάτων στη διαχείριση και ερμηνεία των αρχαιολογικών δεδομένων για τη συγκεκριμένη περιοχή. Ιδιαίτερο κεφάλαιο της κύριας ανάλυσης αποτελεί το θέμα της ίδρυσης των αποικιών. Ο χρόνος, ο χώρος, ο ρόλος της γεωγραφικής θέσης και του κλίματος των πόλεων, ο σκοπός και οι συνθήκες ίδρυσης των αποικιών είναι βασικά ερευνητικά θέματα που επηρεάζουν το σύνολο της ιστορικής ερμηνείας όχι μόνο για την εποχή της ίδρυσης αλλά και μεταγενέστερα. Στο πλαίσιο αυτό εξετάζεται και το ζήτημα της διαμόρφωσης του ιδρυτικού μύθου κάθε αποικίας. Η οικονομική και πολιτική οργάνωσή τους, καθώς και οι λατρείες, στοιχεία αλληλένδετα για τις αρχαίες πόλεις-κράτη, αναλύονται, με σκοπό να αναζητηθεί ο χαρακτήρας της οργάνωσης αυτής, ο ρόλος που αυτή έπαιξε και οι ποικίλες επιρροές από και προς τις αποικίες. Σε ιδιαίτερες ενότητες στο κεφάλαιο περί οικονομικής οργάνωσης παρουσιάζεται η δημογραφία τους, οι πηγές της οικονομίας των αποικιών, ειδικά σε σχέση με το εισαγωγικό και εξαγωγικό εμπόριο, το έως τώρα εκδεδομένο νομισματικό υλικό και η κυκλοφορία των νομισμάτων των αποικιών στον υπόλοιπο ελληνικό κόσμο και των άλλων κρατών σε αυτές, ενώ συμπερασματικά γίνεται ανάλυση και του χαρακτήρα της οικονομίας των αποικιών. Στο κεφάλαιο για τους πολιτικούς θεσμούς και τις λατρείες παρατίθενται τα έως τώρα δεδομένα για την πολιτική οργάνωση (φυλετική οργάνωση, συλλογικά όργανα, αξιώματα, μηνολόγιο) και τις λατρείες (απεικονίσεις, προσωνύμια, ιερά, λατρευτικά έθιμα), ενώ παράλληλα εξάγονται επιπλέον συμπεράσματα για το ζήτημα της εισαγωγής των θεσμών αυτών και την όποια εξάρτησή τους από τη μητρόπολη. Τέλος, στο τελευταίο κεφάλαιο, τα γενικά συμπεράσματα διαρθρώνονται σύμφωνα με τις βασικές ιστορικές περιόδους, αν και με σημαντικές αποκλίσεις στο ζήτημα των ιστορικών τομών. Αναδεικνύονται κατ' αυτόν τον τρόπο νέες πολύπλευρες ερμηνείες για τα εκάστοτε ιστορικά γεγονότα ή φαινόμενα, ενώ στο τέλος γίνεται αποτίμηση του ρόλου των αποικιών στον οριακό κόσμο της ΒΔ Ελλάδας, καθώς και της διαχρονικής επιρροής της μητρόπολης σε αυτές και την περιοχή τους.

Σε σχέση με τα γεωγραφικά και χρονικά όρια της εργασίας, μολονότι στον τίτλο έχουν τεθεί με σαφήνεια και εφαρμόζονται με συνέπεια στην ιστορική ανάλυση, υπάρχουν σημεία ή και ενότητες ολόκληρες, στα οποία η διερεύνηση τα υπερβαίνει – σε μερικές περιπτώσεις μάλιστα κατά πολύ. Αυτή η υπέρβαση κρίνεται αναγκαία, καθώς πολύτιμα συμπεράσματα εξάγονται από τη σύγκριση με άλλα παραδείγματα αποικιών, και ιδιαιτέρως της Κορίνθου και της Κέρκυρας, είτε αυτές εντάσσονται στον ευρύτερο ΒΔ χώρο (Επίδαμνος, Απολλωνία, Κόρκυρα Μέλαινα, Βουθρωτό) είτε όχι (Συρακούσες, Ποτείδαια). Επιπλέον, τα στοιχεία για την οικονομική οργάνωση, τους πολιτικούς θεσμούς και τις

λατρείες στην αρχαϊκή και κλασσική περίοδο είναι ελλιπή. Ωστόσο, μπορούν να συμπληρωθούν με κρίσιμες παρατηρήσεις από τις μεταγενέστερες περιόδους, αφού βασικές δομές του χώρου και της οργάνωσης των αποικιών επεβίωσαν – με τις όποιες μεταβολές – και στον ελληνιστικό και ρωμαϊκό κόσμο. Πιο συγκεκριμένα, σε σχέση με την παρουσίαση των νομισματικών δεδομένων, είναι προφανές ότι η κοπή και η χρήση των νομισμάτων δεν μπορούν να υπακούουν στις ενίοτε σχηματικές και συμβατικές ιστορικές τομές που ορίζουν την ιστορική εξέλιξη. Σε σχέση με το ερευνώμενο θέμα, η ιστορική περιοδολόγηση διαταράσσεται σημαντικά και τα συμπεράσματα που συνάγονται αφορούν, ιδίως για το τέλος των νομισματοκοπιών των αποικιών, την ελληνιστική φάση τους. Η υπέρβαση των ορίων αυτών οδηγεί σε σημαντικά πορίσματα για την ευρύτερη ιστορική εξέλιξη και την ερμηνεία ιστορικών γεγονότων και σχέσεων και για τις προηγούμενες περιόδους. Τέλος, η εξέταση ζητημάτων που άπτονται της οικονομικής ιστορίας ή της Ιστορικής Τοπογραφίας των αποικιών αναγκαστικά υπερβαίνει τα χρονικά όρια της μελέτης, καθώς η χλωρίδα, η πανίδα, η γεωμορφολογία, οι αρχαίες οδοί και η ανθρώπινη παρουσία στον χώρο έχουν διαχρονικά χαρακτηριστικά και εντάσσονται στη μεγάλη διάρκεια της ιστορίας.

Ιστοριογραφικές προσεγγίσεις: η αρχαιογνωστική έρευνα για τη ΒΔ Ελλάδα

Από τους προηγούμενους αιώνες τα περιηγητικά ταξίδια των Rouqueville, Leake, Urquhart και Heuzey² δημιούργησαν το πρώτο υλικό για τη μετέπειτα μελέτη της ζώνης που από νωρίς τιτλοφορήθηκε ως «βορειοδυτική Ελλάδα». Μάλιστα, τα κείμενα αυτά διέσωσαν περιγραφές και σχέδια αρχαιολογικών ευρημάτων και θέσεων, των οποίων τα ίχνη σήμερα αγνοούνται ή βρίσκονται σε τέτοια κατάσταση που δεν επιτρέπουν την παρατήρηση και μελέτη τους. Σημαντικές πληροφορίες για την περιοχή αυτή δίνονται και στις χαρτογραφικές αποτυπώσεις του Piri Reis, του Βενετού Coronelli, καθώς και του Πεζικού και του Πολεμικού Ναυτικού της Μεγάλης Βρετανίας και της Γαλλίας³. Η συνέχιση του έργου των περιηγητών σε πρώτη φάση έγινε από γεωγραφικές και εθνογραφικές περιγραφές της Αιτωλίας, της Ακαρνανίας, των Ιονίων νήσων, της Ηπείρου και της μείζονος περιοχής της Πίνδου από τους Oberhummer, Partsch, Woodhouse, Richardson, Dörpfeld, και Philippson⁴, καθώς και από τη φιλολογική μελέτη του Shewan για τη Λευκάδα και την Ιθάκη⁵.

² Rouqueville 1820 και 1826, Leake 1835, Urquhart 1838 και Heuzey 1860.

³ Coronelli 1691, *Dépôt des Cartes et Plans de la Marine, Cartographie* 1892 και Church, Myres 1908.

⁴ Oberhummer 1887, Partsch 1889, Woodhouse 1897, Richardson 1901, Dörpfeld 1927 και Philippson 1956.

⁵ Shewan 1914 και 1930.

Το επιστημονικό όμως ενδιαφέρον για τον βόρειο και βορειοδυτικό ελλαδικό χώρο αυξήθηκε μετά τα μέσα του προηγούμενου αιώνας. Η στροφή προς τη γεωγραφική ζώνη που περιλαμβάνει την αρχαία Μακεδονία, Ιλλυρία, Θεσσαλία, Ήπειρο, Αιτωλοακαρνανία και τα νησιά του Ιονίου πελάγους ήταν άμεση συνέπεια της προσπάθειας συγκεκριμένων μελών της ακαδημαϊκής και ερευνητικής κοινότητας να ανασυνθέσουν την αρχαία ιστορία περιοχών, για την οποία υπήρχε ελάχιστη έως τότε γνώση. Οι διάφοροι τομείς έρευνας, στους οποίους επικεντρώθηκαν οι περισσότερες μελέτες ήταν: α. η Εθνογραφία, η Ιστορική Τοπογραφία και η πολιτική οργάνωση του χώρου, β. το αποικιακό φαινόμενο και η ιστορία των αποικιών του, γ. η ερμηνεία των αρχαιολογικών ευρημάτων, των επιγραφών και του νομισματικού υλικού σε συνδυασμό με την Οικονομική Ιστορία της περιοχής και δ. η παρουσίαση και ερμηνεία της μυθολογίας και των λατρειών στις αποικίες και τα έθνη.

Ιστορική Τοπογραφία – Εθνογραφία – πολιτική οργάνωση εθνών

Συνολικές και θεμελιώδεις μελέτες για τον ΒΔ χώρο θεωρούνται οι δύο μονογραφίες του Hammond για την Ήπειρο και τη Μακεδονία, αλλά και οι πιο εξειδικευμένες μελέτες του⁶. Ο Άγγλος ιστορικός βασίστηκε στον συνδυασμό φιλολογικών μαρτυριών, τοπογραφικών δεδομένων, περιηγητικών στοιχείων, τα οποία συνέλεξε με αυτοψία, και αρχαιολογικών ευρημάτων (ανασκαφικών και μη), για να ανασυνθέσει την ιστορία περιοχών, για τις οποίες υπήρχε ελάχιστη επιγραφική και νομισματική τεκμηρίωση. Με αυτόν τον τρόπο, άνοιξε τον δρόμο για τη μελέτη της Ιστορικής Τοπογραφίας της περιοχής του Αμβρακικού και την εθνογραφική μελέτη της ευρύτερης περιοχής. Οι νεώτερες μάλιστα μελέτες του Βρετανού ιστορικού σε συνεργασία με τον Μιλτιάδη Χατζόπουλο είχαν ως στόχο την κατά το δυνατόν διασάφηση των ορίων των εθνών της Ηπείρου και της Μακεδονίας, καθώς και τη μελέτη της ιστορικής τους εξέλιξης έως τα ελληνιστικά χρόνια, οπτική που έθετε νέα δεδομένα στην κατανόηση της πολιτικής τους οργάνωσης⁷. Η αυτοψία και η μελέτη των αρχαίων οδών, καθώς και της πολιτικής δομής των αρχαίων βασιλείων συνετέλεσαν σε μια πολυεπίπεδη αντιμετώπιση των σχέσεων και της πολιτικής τους οργάνωσης, οικοδομώντας μία τοπική βορειοδυτική ιστορική και αρχαιολογική έρευνα.

Στο ίδιο πλαίσιο κινήθηκαν και οι μελέτες για τον Αμβρακικό κόλπο εκ μέρους των Ελλήνων αρχαιολόγων. Το αρχαιογνωστικό ερευνητικό ενδιαφέρον για την περιοχή αυτή

⁶ Hammond 1940, 1966, 1967, 1972, 1974a, 1974b, 1980 και 1982.

⁷ Hammond, Hatzopoulos 1982, Hammond 1991, 1994, 1997a, 1997b και 2000. Για τα όρια των φυλών των Μακεδόνων και των Ηπειρωτών βλ. και Hatzopoulos, Paschidis 2004, 794-809.

αναπτύχθηκε κυρίως μετά την αρχαιολογική δραστηριότητα μετά τα μέσα του Κ' αι. Οι δημοσιεύσεις και οι μελέτες των αρχαιολόγων Δάκαρη⁸, Βοκοτοπούλου⁹ και Τζουβάρα-Σούλη¹⁰ οδήγησαν στη δημιουργία μίας πρώτης ύλης, γύρω από την οποία κινήθηκαν οι μεταγενέστεροι μελετητές. Άλλες δημοσιεύσεις και μελέτες των Δάκαρη, Βοκοτοπούλου, Η. Ανδρέου και Ι. Ανδρέου βασίστηκαν κυρίως στο αρχαιολογικό υλικό, για να εξαχθούν συμπεράσματα για την χωροταξική οργάνωση των αποικιών, κυρίως της Αμβρακίας και της Λευκάδος, και για την Ιστορική Τοπογραφία της περιοχής, ενώ παράλληλα προέβησαν και σε σειρά δημοσιεύσεων αρχαιολογικού υλικού και μελετών για το σύνολο της αρχαίας Ηπείρου¹¹. Για την περιοχή της Άρτας αρκετά αρχαιολογικά ευρήματα με ιδιαίτερη σημασία ως προς την τοπογραφική εξέταση της Αμβρακίας έχουν δημοσιευτεί από την Καρατζένη. Έχοντας ως βάση τις παραπάνω εργασίες των Δάκαρη και Ανδρέου, αλλά αξιοποιώντας την προσωπική αυτοψία και τα νεώτερα πορίσματα των γεωλόγων, η αρχαιολόγος προέβη σε μία εις βάθος και ανατρεπτική πολλές φορές ερμηνεία των τοπογραφικών δεδομένων για την αρχαία Αμβρακία¹². Άλλες δημοσιεύσεις αρχαιολογικού υλικού με ανάλογο ενδιαφέρον έχουν γίνει εκτός από την Καρατζένη, από την Ντούζουγλη, τον Ζάχο και την Αγγέλη¹³. Στο πλαίσιο της τοπογραφικής έρευνας της περιοχής θα πρέπει να εντάξουμε και τα άρθρα του Papadimitriou για τη θέση Ανεμόραχη, της Πλιάκου για τις ηπειρωτικές κόμμες και έθνη και του Πίκουλα για τις αρχαίες οδούς που συνέδεαν τη νότια Ήπειρο με τη Θεσσαλία¹⁴. Για τη Λευκάδα και την περιοχή της διαθέτουμε σειρά αρχαιολογικών δημοσιεύσεων από τις αρχές του Κ' αι. έως τις τελευταίες δεκαετίες στους τόμους του περιοδικού *Έπετηρίς Έταιρείας Λευκαδικῶν Μελετῶν*¹⁵, καθώς και εκείνες των Νέγρη, Hammond, Braningan, Carter, Φαράκλα, Βικάτου, Morris, Πλιάκου, Fiedler, Ανδρέου, Γκίζα και Schwander, οι οποίες αφορούν τον εντοπισμό της αρχαίας πόλης-κράτους, στα αρχαία τοπωνύμια, στις λιμενικές εγκαταστάσεις και σε άλλα οικοδομήματα στη λευκαδική ύπαιθρο¹⁶. Σημαντική, εξαιτίας της χρήσης νέων τεχνολογιών, είναι το αποτέλεσμα της έρευνας επιφανείας με γεωφυσικά εργαλεία και το σύστημα GIS για τη χαρτογράφηση της αρχαίας Λευκάδος¹⁷. Το τελευταίο

⁸ Δάκαρης 1955, 1957, 1960, 1964α, 1964β, Dakaris 1971, Δάκαρης 1972, 1977, 1984 και Dakaris 1987.

⁹ Βοκοτοπούλου 1971, 1982 και 1994.

¹⁰ Τζουβάρα-Σούλη 1979, 1984, 1992, 1994α και 1994β.

¹¹ Ι. Ανδρέου 1986, Η. Ανδρέου., Ι. Ανδρέου 1990, Η. Ανδρέου 1990, Ι. Ανδρέου 1990, 1991, 1994, 1997α, 1997β, 1998, Ι. Andreou 1993 και 1999, Βοκοτοπούλου 1969α και 1970, Δάκαρης 1961-1962, 1968 και 1969.

¹² Β. Καρατζένη 1994 και 1997, Π. Καρατζένη 1986-1987 και 2017 και Karatzeni 1999 και 2011.

¹³ Β. Καρατζένη 2004, Π. Καρατζένη 1982, 1990, 1995 και 1997, Ντούζουγλη 1997β, 1995, 1999, Ντούζουγλη, Ζάχος 1994 και Αγγέλη 1998, 2004α, 2004β και 2015β.

¹⁴ Πίκουλας 2007α και 2007β, Πλιάκου 2009 και Papadimitriou 2012.

¹⁵ Σκιαδάς 1972, Φραγκούλης 1973 και Καλλιγιάς 1982.

¹⁶ Negris 1904, Shewan 1930, Hammond 1974b, Braningan 1975, Morgan 1985, Carter 1992, Fiedler 1996, Morris 2001, Πλιάκου 1997, 2001 και 2012, Βικάτου 2013, Φαράκλας 2015, Ι. Ανδρέου 2016, Γκίζα 2016 και Schwandner 2016.

¹⁷ Sarris et al. 2008.

συνέδριο που έλαβε χώρα στη Λευκάδα το 2010 συμπεριέλαβε και ανακοινώσεις σχετικές με την τοπογραφία της αρχαίας πόλης των Ι. Ανδρέου, Πανταζή, Schwander και Στάικου.

Σε σχέση με την εξέταση της περιοχής του Αμβρακικού κόλπου, από τη δεκαετία ήδη του 1980 έχουν πραγματοποιηθεί αρκετές δημοσιεύσεις, κυρίως αναφορές, άρθρα και μελέτες στο Αρχαιολογικό Δελτίο, στη σειρά των γαλλικών συνεδρίων για την Ιλλυρία και την Ήπειρο (*L'Illyrie méridionale et l'Épire*) υπό την επιστημονική εποπτεία του Cabanes και των συνεργατών του και σε τιμητικούς τόμους με αντικείμενο τις αποικίες περί τον Αμβρακικό κόλπο¹⁸. Ένα μεγάλο μέρος των εργασιών αυτών είχαν ως στόχο την εξέταση των επιγραφικών δεδομένων και της Ιστορικής Τοπογραφίας των αποικιών, ιδίως της Αμβρακίας. Συμπληρωματικά στο έργο αυτό, οι έρευνες του Χατζόπουλου επικεντρώθηκαν στην εξέταση των γεωγραφικών ορίων της Ηπείρου και της Ιλλυρίας, σε επιμέρους επιγραφικά θέματα, καθώς και στις σχέσεις με το έθνος των Μακεδόνων, συνεχίζοντας την παράδοση της μελέτης των εθνών και εισάγοντας παράλληλα στην έρευνα της περιοχής την ανθρωπολογική παράμετρο¹⁹. Τοπογραφικές και γεωγραφικές παρατηρήσεις για την Αμβρακία, το Αμφιλοχικό Άργος αλλά και διάφορες ακαρνανικές πόλεις περιέχουν τα βιβλία του Pritchett και του Schoch²⁰. Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζουν επιμέρους άρθρα διαφόρων ερευνητών, κυρίως αρχαιολόγων, για τη Λευκάδα και το Ανακτόριο²¹.

Τις δομές των φυλετικών και ομοσπονδιακών κρατών μελέτησαν Γάλλοι αρχαιολόγοι, οι οποίοι διενήργησαν ανασκαφές στην Αλβανία. Με πρωτεργάτη τον Cabanes διοργανώθηκε σειρά συνεδριών²², στα πρακτικά των οποίων εντοπίζονται αρκετές ανάλογες μελέτες. Ένα τμήμα των ερευνών του ιδίου προσανατολίστηκε στην οργάνωση των αρχαίων εθνών, τον καθορισμό των συνόρων τους, τις σχέσεις τους με τις αποικίες της περιοχής, τη μετεξέλιξη και την οργάνωσή τους σε κοινά, καθώς και στον γεωγραφικό επικαθορισμό της ιστορικής και πολιτικής εξέλιξης της ευρύτερης περιοχής της Ηπείρου και της Ακαρνανίας²³. Άλλα άρθρα του αφορούν την ανάλυση της προσέγγισης των αρχαίων ιστοριογράφων για την περιοχή²⁴.

¹⁸ Άρθρα στο Αρχαιολογικό Δελτίο: Χατζιώτη 1990, Καρατζένη 1990, 1995 και 2004, Πλιάκου 1992, Κοντογιάννη 1995, 2003, 2004α και 2004β, Ντούζουγλη 1999, Πλιάκου, Κοντογιάννη 2003 και 2004, Τα συνέδρια του Cabanes και των συνεργατών του: Cabanes 1987a, 1993a, 1999a, Cabanes, Lamboley (eds.) 2004, Lamboley, Castiglioni (eds.) 2011 και Lamboley, Përzhita, Skenderaj (eds.) 2018.

¹⁹ Hatzopoulos 1997, 2003 και 2007. Για τις σχέσεις των ελληνικών εθνών στον βορειοελλαδικό χώρο, τους θεσμούς, τις διαλέκτους και την καταγωγή τους βλ. και Sakellariou 2009a και 2009b.

²⁰ Pritchett 1992 και Schoch 1997.

²¹ Δάκαρης 1955 και Morris 2001.

²² Cabanes 1987a, 1993a και 1999a, Cabanes, Lamboley 2004 και Lamboley, Castiglioni 2009.

²³ Cabanes 1976a, 1979, 1980, 1985a, 1987b, 1988a, 1988b, 1988c, 1989a, 1989b, 1989c, 1996a, 1999b, 2010a και 2010b και Cabanes, Andreou 1985.

²⁴ Cabanes, 1996b και 2000b.

Η ιστορικογεωγραφική παρουσίαση της Ακαρνανίας έχει απασχολήσει τους λογίους ήδη από τον 19^ο αιώνα με σημαντικές μονογραφίες. Η αντίληψη της γερμανικής σχολής περί ενότητας του βορειοδυτικού ελλαδικού χώρου οδήγησε στην έκδοση σειράς σχετικών μελετών²⁵. Η ενιαία αντιμετώπιση περιοχών, στις οποίες κατοικούσαν διαφορετικά φύλα, οφείλεται στην παρατήρηση ότι οι περιοχές αυτές έχουν κοινές οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές και πολιτιστικές δομές και συνιστώσες. Ιστοριογραφικά αυτή η αντίληψη επηρέασε σημαντικά τις μετέπειτα ερευνητικές προσπάθειες, ώστε και ιστορικές μελέτες με περιορισμένη γεωγραφική κλίμακα να εντάσσονται στο πλαίσιο αυτό²⁶. Αρκετές μελέτες που εξακτινώνονται από τις αρχές έως το β' μισό του Κ' αι. ασχολήθηκαν με την Ιστορική Τοπογραφία της Ακαρνανίας²⁷.

Η Antonetti συνεχίζοντας τη γερμανική ιστοριογραφική αντίληψη περί ενότητας του ΒΔ ελλαδικού χώρου επεξέτεινε τα όριά του και προέβαλλε την ιδιαιτερότητα της σύνδεσής του με τον θαλάσσιο χώρο του Ιονίου. Ο πρόσφατος συλλογικός τόμος για τον Ιόνιο «χώρο» (“Spazio ionico”) περιέχει μελέτες που προέβαλαν την ιδιαιτερότητα της πολιτισμικής και πολιτικής επικοινωνίας στην ευρεία αυτή ζώνη²⁸. Μερικά άρθρα της Antonetti μάλιστα επικεντρώνονται στις ειδικές σχέσεις των Ελλήνων με τη Δύση και την παρουσία τους εκεί²⁹. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον ως προς τη μελέτη της Ιστορικής Τοπογραφίας παρουσιάζει και η μελέτη της για την αρχαία γεωγραφία της ΒΔ Ελλάδας³⁰. Σημαντικές για την ιστορία της νοτιότερης ζώνης του ΒΔ χώρου είναι οι μελέτες της Ιταλίδας ιστορικού για την Αιτωλία και την Ακαρνανία³¹. Στο ίδιο γεωγραφικό, αν και όχι ερευνητικό, πλαίσιο πρέπει να τοποθετηθεί και η μελέτη του Νεραντζή για τη χώρα των Αιτωλών³².

Ξεχωριστή θέση στην έρευνα για την περιοχή της Ακαρνανίας αποτελούν μελέτες, που έχουν ως κύριο άξονα τη μελέτη του ομοσπονδιακού φαινομένου στην περιοχή. Θεμελιώδης είναι η εργασία του Corsten για τα αρχαία κοινά, στην οποία περιλαμβάνονται τα τμήματα για Κοινό των Ακαρνανών και των Αιτωλών³³. Ο ίδιος ασχολήθηκε σε άρθρο του και με τα ιερά της περιοχής της Ακαρνανίας³⁴. Τα πιο πρόσφατα εκδοτικά πονήματα σε

²⁵ Oldfather 1916, Klaffenbach 1955 και Gschnitzer 1964.

²⁶ I. Ανδρέου 1994 και Dany 1999.

²⁷ Church, Myres 1908, Pritchett 1992, Schoch 1997 και SEG 47.564.

²⁸ Antonetti (a cura di) 2010. Παλαιότερη διατριβή του Thiry (1998) συνεξετάζει τα νησιά του Ιονίου πελάγους σε μία μελέτη, διαπιστώνοντας ενοποιητικά στοιχεία από άποψη γεωπολιτική στον γεωγραφικό αυτόν χώρο.

²⁹ Antonetti 1995a, 1995b και 2005a.

³⁰ Antonetti 2014-2015.

³¹ Antonetti 1987a, 1987b, 1990a, 1990b, 1994, 1997, 2000, 2005b, 2010b, 2012a, 2012b, 2013, Antonetti, Baldassarra 2004 και Antonetti, Cavalli 2004.

³² Νεραντζής, 2003.

³³ Corsten 1999, 67-132 (ακαρνανικό) και 133-159 (αιτωλικό).

³⁴ Corsten 2006, 157-167.

αυτήν την κατεύθυνση είναι τα πρακτικά του συνεδρίου που έλαβε χώρα στο Münster με θέμα τα ομοσπονδιακά κράτη και τα ιερά τους και περιλαμβάνει τις δημοσιεύσεις των Funke, Hallof, Haake και Freitag για το Αιτωλικό και το Ακαρνανικό Κοινό αντιστοιχώς³⁵, καθώς και ο συλλογικός τόμος για τα αρχαία κοινά, όπου περιλαμβάνονται τα άρθρα του Funke και του Freitag για τα δύο προαναφερθέντα κοινά³⁶.

Η οργάνωση των εθνών, η σχέση αρχαίας γεωγραφίας και ιστοριογραφίας, η οργάνωση πόλεων-κρατών και κοινών, καθώς και η συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας στην Αιτωλία και την Ακαρνανία απετέλεσαν το επιστημονικό ενδιαφέρον Γερμανών αρχαιολόγων και ιστορικών³⁷. Μερικές μελέτες αφορούν και την περιοχή της Ηπείρου³⁸. Ιδιαίτερη είναι η συμβολή των μελετών αυτών και στην Ιστορική Τοπογραφία της περιοχής³⁹. Σημαντικός είναι ο συλλογικός τόμος για την Ακαρνανία υπό την εποπτεία των Berktold, Schmid και Wacker, όπου περιλαμβάνονται συνοπτικές μελέτες για τις κυριότερες θέσεις της Ακαρνανίας και της Αμφιλοχίας⁴⁰. Αντίστοιχη ήταν και η εργασία του Fantasia για το ακαρνανικό έθνος τον Ε΄ αι. π.Χ.⁴¹. Ο συλλογικός τόμος για τις διεπιστημονικές έρευνες στην Ακαρνανία υπό την εποπτεία των Lang, Funke, Kolonas, Schwander και Maschek ανέδειξε διάφορες πλευρές της τοπικής ιστορίας, οικονομικές, γεωπολιτικές, τοπογραφικές, ιστοριογραφικές, λατρευτικές και αρχαιολογικές⁴². Στην ίδια σειρά δημοσιευμένων μελετών (*Akarnanien-Forschungen*), συμπεριλαμβάνεται η πρόσφατη δημοσίευση ενός σημαντικού εργαλείου για τη μελέτη της ακαρνανικής ιστορίας, του corpus των επιγραφών του Αρχαιολογικού Μουσείου Αγρινίου⁴³. Η διεπιστημονικότητα στην εξέταση της Αιτωλίας διέπει και το παλαιότερο συλλογικό έργο των Ολλανδών ερευνητών, καθώς και ο πρόσφατος τόμος των πρακτικών από το γερμανικό συνέδριο για την Ακαρνανία⁴⁴.

Στην έρευνα για τον ευρύτερο ΒΔ χώρο εντάσσονται και αρχαιολογικές δημοσιεύσεις για το νοτιότερο τμήμα της Αιτωλίας. Οι μελέτες των Δανών για την αιτωλική Χαλκίδα – που αναφέρεται και ως *Κορινθίων πόλισμα* από τον Θουκυδίδη – και την Καλυδώνα, δημοσιεύτηκαν σε σειρά άρθρων στα Πρακτικά του Δανικού Ινστιτούτου στην Ελλάδα, ενώ

³⁵ Freitag 2013b και Funke 1991b, 1994, 1997, 1998, 2001, 2007, 2010 και 2013, Funke, Haake (Hrsg), 2013, Funke, Hallof 2013 και Funke, Luraghi (eds.) 2009.

³⁶ Freitag 2015 και Funke 2015. Στον ίδιο τόμο περιλαμβάνεται και η μελέτη του Meyer 2015.

³⁷ Funke 1987, 1991a, 1991b, 1994, 1997, 1998, 2001, 2007 και 2010.

³⁸ Funke 2009 και Funke, Moustakis, Hochschulz 2004.

³⁹ Funke, Haake 2006 και Funke, Luraghi 2009.

⁴⁰ Berktold, Schmid, Wacker 1996.

⁴¹ Fantasia 2010.

⁴² Lang et al. 2013.

⁴³ Antonetti, Funke 2018.

⁴⁴ Bommeljé et al. 1987 και Lang et al. 2013.

έχει εκδοθεί και συλλογικός τόμος για τα προϊστορικά ευρήματα της θέσης αυτής. Τα άρθρα αυτά ασχολούνται κυρίως με την αρχαιολογική καταγραφή και την παρουσίαση των πρώτων συμπερασμάτων από την επιφανειακή έρευνα στη θέση Κάτω Βασιλική και την Καλυδώνα⁴⁵.

Άρθρα σχετικά με την Ιστορική Τοπογραφία του ΒΔ χώρου από πλευράς Ελλήνων ερευνητών δημοσιεύτηκαν στα πρακτικά των δύο συνεδρίων για την Αιτωλοακαρνανία⁴⁶. Στις σχετικές δημοσιεύσεις συγκαταλέγονται αυτές του Φαράκλα και του Χούτα⁴⁷. Αντίστοιχης σημασίας είναι και η συνεισφορά του Κουρκουμέλη σε σχέση με την τοπογραφία της Κέρκυρας⁴⁸, καθώς και η πρόσφατη δημοσίευση του αρχαιολογικού έργου στην Κέρκυρα αλλά και στη Θεσπρωτία, περιοχή επιρροής τόσο των Κορινθίων όσο και των Κερκυραίων. Η ανάλυση της κεραμικής της αρχαϊκής και κλασικής περιόδου, η μελέτη των αμαξιτών οδών, αλλά και ο εντοπισμός νέων θέσεων με τοπογραφικό ενδιαφέρον διευκόλυναν την κατανόηση των σχέσεων μεταξύ των διαφόρων εθνών με τις αποικίες⁴⁹. Το ερευνητικό αυτό πεδίο ενισχύθηκε σημαντικά με τη διοργάνωση του πρόσφατου πρώτου ιστορικού και αρχαιολογικού συνεδρίου για τη Θεσπρωτία και την έκδοση των πρακτικών του⁵⁰.

Σε επιμέρους παρατηρήσεις για την ενότητα του ΒΔ χώρου είχαν προβεί παλαιότερα στα έργα τους και οι αρχαιολόγοι Boardman, Dunbabin και Coldstream, ερμηνεύοντας την παρουσία της κορινθιακής κεραμικής και τέχνης γενικότερα στον χώρο της Μεγάλης Ελλάδος, της Αδριατικής και του Ιονίου πελάγους⁵¹. Σημαντικό ως προς τη μελέτη της περιοχής είναι η διαμόρφωση της λεγομένης «Δυτικής Κοινής», κεραμικής, η οποία φαίνεται να χαρακτηρίζει θέσεις σε όλη τη δυτική Ελλάδα και τη νότια Πελοπόννησο⁵². Τέλος, σημαντική ως προς την πολιτιστική ενότητα του ερευνώμενου χώρου δείχνει να είναι και η παλαιογραφική και γλωσσολογική έρευνα. Η Jeffery στη μελέτη της για τις τοπικές γραφές που χρησιμοποιούνταν στην Ελλάδα είχε ήδη διακρίνει τη βορειοδυτική γραφή, η οποία σε πολλά σημεία ομοιάζει με την αντίστοιχη κορινθιακή⁵³. Επιπλέον, οι τελευταίες

⁴⁵ Dietz, Kolonas, Moschos, Houby-Nielsen (eds) 1998, Dietz, Kolonas, Houby-Nielsen, Moschos, Eiring (eds) 2004 και Dietz, Kolonas, Moschos, Stavropoulou-Gatsi 2004.

⁴⁶ Μέννεγκα 1991, Νεραντζής 1993 και *Πρακτικά* 2004.

⁴⁷ Φαράκλας 2004 και Χούτας 2004.

⁴⁸ Kourkoumelis, Rodostamos 1988 και Κουρκουμέλης 1996.

⁴⁹ Λαζάρη, Τζωρτζάτου, Κουντούρη, 2008, Γεωργιάδου, Τζωρτζάτου 2009, Tzortzatou, Fatsiou 2009, Πίκουλας 2009, Βασιλειάδης, Τζωρτζάτου, Χριστοδούλου, Φάτσιος 2010, Σπανοδήμος, Ρήγιнос 2013, Ρήγιнос, Σπανοδήμος 2009, Σπανοδήμος 2014 και Λαζάρη, Τζωρτζάτου, Κουντούρη 2018. Το αρχαιολογικό έργο στη Θεσπρωτία είχε ξεκινήσει ήδη από τον Δάκαρη (1972).

⁵⁰ Χουλιαράς, Πλιάκου (επιμ.) 2019.

⁵¹ Dunbabin 1957, Boardman, 1996 και Coldstream, 1997.

⁵² Coldstream 1997, 54 και 246-249.

⁵³ Jeffery 1961, 225-234.

διαλεκτολογικές μελέτες, οι οποίες διακρίνουν διαλεκτικές διαφοροποιήσεις ανά ξεχωριστή πόλη-κράτος, επισημαίνουν ότι η Βορειοδυτική Διάλεκτος αποτελεί μία ενότητα διακριτή, η οποία έχει αρκετά κοινά στοιχεία με τη μείζονα δωρική διάλεκτο⁵⁴.

Το αποικιστικό φαινόμενο

Ήδη από το δεύτερο τέταρτο του Κ' αι. ο Γάλλος Beaumont είχε αναδείξει τη σημασία των κορινθιακών αποικιών στη γεωστρατηγική και οικονομική ενοποίηση του ΒΔ και ιλλυρικού χώρου και της Αδριατικής. Σε δύο καίρια άρθρα, ύστερα από εντελεχή ανάλυση των διαθέσιμων γραμματειακών πηγών, είχε προβεί σε οξυδερκείς παρατηρήσεις αναφορικά με τη σημασία τους⁵⁵.

Για τη μελέτη των αποικιών που ιδρύθηκαν στην ευρύτερη ΒΔ ζώνη, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρατηρήθηκε από Ιταλούς ιστορικούς και Γάλλους αρχαιολόγους του β' μισού του Κ' και των αρχών του ΚΑ' αι. Κατ' αρχάς, Γάλλοι αρχαιολόγοι, που ανέσκαψαν περιοχές στη σύγχρονη Αλβανία και μελέτησαν το αποικιακό φαινόμενο και τα φυλετικά και ομοσπονδιακά κράτη στην Ήπειρο και την Ακαρνανία, εξέδωσαν σειρά αρχαιολογικών, ιστορικών και επιγραφικών μελετών για τις ελληνικές αποικίες της Ιλλυρίας, τις αποικίες στην περιοχή της Ηπείρου και της Ακαρνανίας, για τα ιλλυρικά φύλα και τα ηπειρωτικά έθνη. Την προσπάθεια αυτή εγκαινίασε από γαλλικής πλευράς ο Cabanes με τη μελέτη του για την ελληνιστική Ήπειρο⁵⁶. Οι σημαντικότερες δημοσιεύσεις περιλαμβάνονται στους τόμους της σειράς των συνεδρίων υπό την εποπτεία του ίδιου και των συνεργατών του⁵⁷. Τα συνέδρια αυτά εγκαινίασαν τη μελέτη του αποικιστικού φαινομένου και των σχέσεων με τους γηγενείς σε μια άγονη έως τότε ερευνητικά ζώνη. Παράλληλα, αξιοποιώντας τη συστηματική αρχαιολογική καταγραφή, αναδείχθηκαν ιδιαίτερα προβλήματα της ιστορίας των αποικιών αυτών και των σχέσεων με την Κόρινθο.

Οι Ιταλοί ιστορικοί, έχοντας ως ερευνητικό έναυσμα τις σικελικές και κατωιταλιώτικες ελληνικές αποικίες προέβησαν στη διοργάνωση σειράς επιστημονικών συνεδρίων και εκδόσεων με αντικείμενο την πολιτική και κοινωνική εξέλιξη των αποικιών αυτών, καθώς και τις σχέσεις με την απέναντι ακτή της Αδριατικής. Ιδιαίτερη θέση στις

⁵⁴ Colvin 2010, 210-212, Méndez Dosuna 2001, 326-338, Horrocks 2010, 28-32, Méndez Dosuna 2001 και 2018 και Guijarro Ruano 2015.

⁵⁵ Beaumont 1936 και 1952.

⁵⁶ Cabanes 1976b.

⁵⁷ Cabanes 1985b, 1987a, 1993a και 1999a, Cabanes, Lamboley 2004, Cabanes 2008, Lamboley, Castiglioni 2009 και Intrieri 2018.

μελέτες αυτές έχουν όσες περιέχονται στα συνέδρια για τη Σικελία και την Κάτω Ιταλία⁵⁸ και οι μελέτες και οι συλλογικοί τόμοι για την Αδριατική⁵⁹.

Ένα παράλληλο ερευνητικό ενδιαφέρον έχει αναπτυχθεί προσφάτως από πλευράς των Αμερικανών αρχαιολόγων και ιστορικών, με αφορμή την ανασκαφή της αρχαίας Κορίνθου, σε σχέση με τις αποικίες της, και ιδιαίτερα στον ΒΔ χώρο⁶⁰. Μάλιστα, οι Αμερικάνοι ανασκαφείς έχουν θεσπίσει και σειρά σεμιναρίων με αντικείμενο τις κορινθιακές αποικίες. Με ειδικές αναφορές στις αποικίες και τη μυθολογική τους παράδοση, οι εργασίες του Malkin⁶¹ έχουν δημιουργήσει νέες τάσεις στην έρευνα για την ευρύτερη περιοχή. Τελευταία έχουν δημοσιευτεί σειρά άρθρων, που ασχολούνται με την επιρροή της μητρόπολης στις αποικίες αυτές. Σε αυτές συγκαταλέγονται οι ανακοινώσεις και τα δημοσιεύματα της Τζουβάρα-Σούλη, η μελέτη της Reichert-Südbeck για τις λατρείες, τα άρθρα του Quantin για τις λατρείες στην Ήπειρο και συγκεκριμένα στην Αμβρακία και για τις ευρύτερες κορινθιακές εξαρτήσεις, το άρθρο του Mercuri για τη σχέση της νομισματοκοπίας των αποικιών με αυτήν της Κορίνθου, το άρθρο του Reboton για τους θεσμούς των αποικιών σε σχέση με τους αντίστοιχους της μητρόπολης, καθώς και η μελέτη του Stickler με θέμα τις σχέσεις των κορινθιακών αποικιών με τη μητρόπολη στα κλασσικά χρόνια⁶².

Το εκδοτικό και ερευνητικό ενδιαφέρον για την περιοχή του Αμβρακικού κόλπου έχει διατηρηθεί και τις τελευταίες δεκαετίες, με επικέντρωση αυτή τη φορά στις αποικίες περί αυτόν. Αρκετά εμπειριστατωμένος και με πλούσιο υλικό εκδόθηκε ο οδηγός του νέου αρχαιολογικού μουσείου της Άρτας, ένας συλλογικός τόμος με μελέτες για τα μνημεία της Αμβρακίας και τα σημαντικότερα ευρήματα των τελευταίων ανασκαφών, όπως επίσης και μία συγκεντρωτική έρευνα για τα τείχη της αρχαίας Αμβρακίας στον τόμο για το Κάστρο της Άρτας⁶³. Νεώτερες μελέτες για τα πρόσφατα αρχαιολογικά δεδομένα της Αμβρακίας, της Αιτωλοακαρνανίας και της Λευκάδος έχουν εκδοθεί κυρίως από τους Κολώνα, Πλιάκου

⁵⁸ Arena 1998, Asheri 1980, De Fidio 1995, Piccirilli 1995 και Stazio 1995.

⁵⁹ Braccesi 1977³, Lepore 1983, Ientile 1983, Stazio (a cura di) 1985, Mastrocinque 1988, Antonelli 2000 και 2003, Braccesi, Luni (a cura di) 2002, Prestiani Giallombardi 2003, Braccesi (a cura di) 2004, Castiglioni 2004, 2010 και 2018, Ferone 2004, Reboton 2008, Cabanes 2008 και Quantin 2012.

⁶⁰ Μεμονωμένα άρθρα για τις κορινθιακές αποικίες του ΒΔ χώρου και την Κέρκυρα συναντώνται ήδη από παλιότερα: Cary 1926 και Graham 1962.

⁶¹ Malkin 1981, 1985, 1987, 1998a, 1998b και 2011.

⁶² Τζουβάρα-Σούλη 1991α, 1994α και 1994β, Quantin 1999 και 2012, Reichert-Südbeck 2000, Mercuri 2006, Reboton 2008 και Stickler 2010. Πρβλ. και το κεφάλαιο της μονογραφίας του Scott (2013, 110-136) για τις σχέσεις Κορίνθου και Συρακουσών στον Δ' αι. π.Χ.

⁶³ Ρήγιнос 2008, Παπαδοπούλου (επιμ.) 2015, όπου και τα άρθρα της Αγγέλη για την ιστορία της Αμβρακίας και την πολεοδομική οργάνωσή της (Αγγέλη 2015α και 2015β) και Παπαδοπούλου (επιμ.) 2016.

και Stavropoulou-Gatsi⁶⁴. Για την ευρύτερη αποικιστική κίνηση στον Αμβρακικό κόλπο έγραψε πρόσφατα και ο Domínguez επιχειρώντας να ανασκευάσει τη μακρόχρονη παράδοση περί ηλειακών αποικιών στην περιοχή⁶⁵. Την πιο πρόσφατη εργασία στον χώρο αυτό αποτελεί η συνθετική παρουσίαση της ιστορίας της Αμβρακίας από τους αρχαϊκούς έως και τους ρωμαϊκούς χρόνους από τον Fantasia⁶⁶. Τέλος, παρατηρείται τελευταία μία στροφή του ερευνητικού ενδιαφέροντος προς το ζήτημα της ερμηνείας και ανάλυσης των ιδρυτικών μύθων των αποικιών, και όχι μόνο των κορινθιακών⁶⁷. Αντιπροσωπευτικές μελέτες για τον ιδρυτικό μύθο της Αμβρακίας αποτελούν αυτές των Τζουβάρα-Σούλη, Quantin, Fantasia και Stickler, ενώ σημαντικά συμπεράσματα προκύπτουν και από την παράλληλη μελέτη και άλλων περιπτώσεων, και ειδικά από τον πρόσφατο τόμο για τους ήρωες ιδρυτές⁶⁸.

Πολιτική – Οικονομική Ιστορία αποικιών

Ο Cabanes ήδη από τη δεκαετία του 1980 αφιερώθηκε στην έκδοση και στον ιστορικό σχολιασμό των επιγραφών από τις πρόσφατες ανασκαφές στην περιοχή της Ιλλυρίας⁶⁹. Με αυτόν τον τρόπο, προβλήθηκαν άγνωστες πτυχές της πρώιμης αποικιστικής οργάνωσης, των κοινωνικών και πολιτικών θεσμών των αποικιών, καθώς και της ιδιαίτερης επιρροής που είχε το κορινθιακό μηνολόγιο στην περιοχή. Οι μελέτες για τις επιγραφές ρωμαϊκής περιόδου έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αφού έδωσαν την ευκαιρία για ονοματολογικές και κοινωνιολογικές προσεγγίσεις με βάση τη στατιστική αποτύπωση των δεδομένων. Στην ίδια τάση εντάσσεται και το σπουδαίο άρθρο της Antonetti για τη φυλετική οργάνωση της Κορίνθου και των αποικιών της, όπου συνεξετάζονται δεδομένα από γραμματειακές και επιγραφικές πηγές⁷⁰. Στο πλαίσιο της μελέτης της πολιτικής οργάνωσης της Ηπείρου εντάσσεται και η συνεισφορά του Funke⁷¹.

Στους συλλογικούς τόμους και τα συνέδρια των Ιταλών ερευνητών, η ανάλυση των αρχαιολογικών και νομισματικών δεδομένων με την παράλληλη συνεξέταση των

⁶⁴ Κολώνας 1995, Fiedler 2009, Πλιάκου 1997, 2000, 2001, 2004, 2009, 2012, Pliakou 1999 και Stavropoulou-Gatsi 2010. Στις μελέτες αυτές πρέπει να προστεθεί και η διδακτορική διατριβή της Κατσαδήμα για τις επιτύμβιες στήλες από την Αμβρακία (2003).

⁶⁵ Domínguez 2015.

⁶⁶ Fantasia 2017.

⁶⁷ Dougherty 1993, Hall 2008, Polito 2011, 2018, MacSweeney 2013, 2015, Castiglioni et al. 2018.

⁶⁸ Τζουβάρα-Σούλη 1992, 133-135 και 155-161, Quantin 2011 και Fantasia 2017, 105-121.

⁶⁹ Cabanes 1986, 1991, 1993b, 1998, 2000a, 2001a, 2002a, 2003, 2004 και 2005, Cabanes, Andreou 1985, Cabanes, Drini 1995b, Cabanes, Ceka 1997, Cabanes, Drini 2007b και 2007c.

⁷⁰ Antonetti 1999. Στο ίδιο πλαίσιο μπορούμε να συμπεριλάβουμε το άρθρο του Jones (1980) για την πολιτική οργάνωση στην Κόρινθο.

⁷¹ Funke 2009.

υπαινικτικών μαρτυριών των αρχαίων πηγών οδήγησε σε ωφέλιμα συμπεράσματα για τις εμπορικές και πολιτιστικές σχέσεις των δύο πλευρών της Αδριατικής, φέρνοντας στο προσκήνιο τη μελέτη της οικονομικής ιστορίας της περιοχής⁷². Ανάλογης σημασίας για την οικονομική εξέλιξη των αποικιών ήταν και η μελέτη του Cabanes για τα λιμάνια της Ιλλυρίας⁷³. Επιπλέον, ειδικότερες οικονομικές συνιστώσες σε σχέση με την ιστορία της Κέρκυρας θίχτηκαν σε άρθρα του Κουρκουμέλη⁷⁴. Αντίστοιχα θέματα πολιτικής και οικονομικής ιστορίας πραγματεύεται και ο Fauber στη διατριβή του για την αρχαϊκή Κέρκυρα⁷⁵. Τέλος, ενδιαφέρον και σε συνάρτηση με τις αποικίες του Αμβρακικού παρουσιάζουν τα άρθρα της Ψωμά, που αναλύουν πολιτικούς θεσμούς και οικονομικές δομές στην Κέρκυρα, καθώς και η προς εκτύπωση μονογραφία της για το νησί⁷⁶.

Μία ιδιαίτερη κατηγορία μελετών που αφορούν στον ευρύτερο ΒΔ χώρο και τις τελευταίες δεκαετίες έχει αυξηθεί σημαντικά είναι οι νομισματικές. Η σύγχρονη ιστοριογραφική τάση για την ενιαία αντιμετώπιση του ΒΔ χώρου έχει επηρεάσει και τον τομέα της νομισματικής, με αποτέλεσμα να εκδίδονται μελέτες με αντικείμενο τη νομισματοκοπία του χώρου αυτού, όπως το άρθρο του Lucchelli⁷⁷ ή της Τσαγκάρη για τους θησαυρούς της Δυτικής Ελλάδας⁷⁸. Εξειδικευμένες κυρίως έρευνες αλλά και δημοσιεύσεις νέου νομισματικού υλικού από τις πρόσφατες ανασκαφές ή αρχαιολογικές επιφανειακές έρευνες έχουν στρέψει το ενδιαφέρον των αρχαιογνωστών στον τομέα της οικονομικής ιστορίας και στις σχέσεις των αποικιών αυτών με τις μεγάλες δυνάμεις της εποχής. Με έναυσμα τους κορινθιακούς πηγάσους, όπως δημοσιεύτηκαν και σχολιάστηκαν από τον Ravel, τα άρθρα των Jenkins, Kraay, Kagan, Talbert, Stazio, και Mercuri ασχολήθηκαν με την ερμηνεία της νομισματοκοπίας της Κορίνθου και των κορινθιακών αποικιών από την έναρξή της έως και τον Δ' αι. π.Χ.⁷⁹.

Η πιο παλιά έκδοση ακαρνανικών νομισμάτων έγινε από τον Imhoof-Bloemer, ενώ αντίστοιχη μελέτη για την Ήπειρο διαθέτουμε από τον Franke⁸⁰. Οι νομισματικοί τύποι της Αμβρακίας παρουσιάζονται στους τόμους των *Sylloge Nummorum Graecorum*⁸¹. Επιμέρους νομισματικά σύνολα ή θέματα, κυρίως σε σχέση με τις εκδόσεις των αποικιών δημοσίευσαν

⁷² Βλ. παραπάνω, σ. 16, σημ. 28-31 της παρούσας.

⁷³ Cabanes 2001b.

⁷⁴ Κουρκουμέλης 1990, 1994, 1995 και 2000.

⁷⁵ Fauber 2002.

⁷⁶ Psoma 2015a, 2016b και (προς εκτύπωση).

⁷⁷ Lucchelli 2010, 291-298.

⁷⁸ Tsangari 2011, 245-256.

⁷⁹ Ravel 1928, 1932, 1935, 1936, 1948, Jenkins 1958, 367-379, 1993, 21-34, Kraay 1973, iv-x, 1976, 1977, 1979, Kagan 1998, 163-174, Talbert 1971, 53-66, Stazio 1995, 179-192 και Mercuri 2006, 235-255.

⁸⁰ Imhoof-Bloemer 1878 και Franke 1961.

⁸¹ Schwabacher 1943 και Liampi 2007.

ή επεξεργάστηκαν οι Καραμεσίνη-Οικονομίδου, Τζουβάρα-Σούλη (κυρίως εικονογραφία), Carter, Forasté, Στόγιας, Ψωμά, Πρέκα-Αλεξανδρή, Παπαδημητρίου και Αγγέλη⁸². Στις νομισματικές αυτές έρευνες συμπεριλαμβάνονται τα τελευταία άρθρα και η αναμενόμενη με ενδιαφέρον διατριβή της Μπονέλου για τη νομισματοκοπία της Λευκάδος, καθώς και οι αναφορές των Γκατζόλη, Λιάμπη και Κρεμμύδη-Σισιλιάνου⁸³.

Μυθολογία – λατρείες – ιδεολογία

Στη γαλλική ιστοριογραφική έρευνα εντάσσεται η σύγχρονη τάση για την επανεξέταση των λατρειών και των λατρευτικών πρακτικών στον χώρο της Ιλλυρίας και της Ηπείρου, και ειδικότερα στην Επίδαμνο, την Απολλωνία και την Αμβρακία⁸⁴. Μελέτες και Ιταλών ιστορικών, όπως του Antonelli⁸⁵ και της Antonetti⁸⁶, εξακτινώθηκαν από την ερμηνεία των σύγχρονων αρχαιολογικών και επιγραφικών δεδομένων που προέκυπταν από νεώτερες έρευνες και ανασκαφές έως τη συγκριτική μελέτη των γραμματειακών και των επιγραφικών πηγών με στόχο την ανάλυση μύθων, θεσμών και λατρευτικών πρακτικών που σχετίζονται με την Κέρκυρα και τις ιλλυρικές αποικίες. Αντίστοιχες μελέτες της Antonetti αφορούν και την παρουσίαση ζητημάτων για την εθνική ταυτότητα, τη θρησκεία και τη μυθολογία της Αιτωλίας⁸⁷. Αποτέλεσμα των ερευνητικών προσπαθειών αυτών ήταν η ανάδειξη της ανθρωπολογικής διάστασης στα ιστορικά ζητήματα.

Το μηνολόγιο των κορινθιακών αποικιών έχει απασχολήσει αρκετούς ερευνητές. Ιδιαίτερη έμφαση έχει δοθεί στην αποκατάσταση της σειράς των μηνών του κορινθιακού μηνολογίου, καθώς και στη συμπλήρωση των μηνών στα αντίστοιχα ελλιπή μηνολόγια των κορινθιακών αποικιών. Οι πρώτες σχετικές παρατηρήσεις είχαν γίνει από τον Robert σε δημοσιεύσεις του για επιγραφές από την Ήπειρο⁸⁸. Ιδιαίτερης σημασίας για το θέμα αυτό είναι και η μελέτη του Pritchett για τα δωρικά μηνολόγια⁸⁹. Κομβικής σημασίας μελέτη θεωρείται του Cabanes, στην οποία συγκεντρώνεται υλικό από όλες τις κορινθιακές αποικίες αλλά και από πόλεις που βρίσκονται σε περιοχές με κορινθιακό ενδιαφέρον⁹⁰. Σε αυτές τις μελέτες έρχεται να προστεθεί μία πρόσφατη, του Iversen⁹¹, ο οποίος μελέτησε τη

⁸² Oeconomides 1990, Τζουβάρα-Σούλη 1992, 127-132, Carter 1993, Forasté 1993, Οικονομίδου 1994, Στόγιας 2004, Psoma 2007a, Preka-Alexandri, Stoyas 2009, Α.Σ. Παπαδημητρίου 2013 και Αγγέλη 2013α.

⁸³ Μπονέλου 2004, Bonelou 2005 και 2016, Κρεμμύδη-Σισιλιάνου 2000, Λιάμπη 2009 και 2014 και Γκατζόλης 2012.

⁸⁴ Quantin 1999, 2009 και 2011 και Cabanes 2007.

⁸⁵ Antonelli 1993, 2000 και 2003.

⁸⁶ Antonetti 2001, 2006, 2007, 2009 και 2010a.

⁸⁷ Antonetti 1990a, 2005b και 2010b και Antonetti, Cavalli 2004.

⁸⁸ Robert 1948 και 1973.

⁸⁹ Pritchett 1946.

⁹⁰ Cabanes 2003.

⁹¹ Iversen 2017.

σχέση του κορινθιακού μηνολογίου με αυτό που παρουσιάζεται στον μηχανισμό των Αντικυθήρων και προχώρησε σε μία εντελώς νέα πρόταση για το σύνολο των μηνολογιών που σχετίζονται με το κορινθιακό.

Στα επιμέρους κεφάλαια της παρούσης εργασίας θα αναδειχθεί η συνάφεια του ευρύτερου ΒΔ χώρου με τον στενότερο χώρο του Αμβρακικού κόλπου, και ειδικά με τις κορινθιακές αποικίες περί αυτόν.

Πηγές

Η ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

Στοιχεία για την αποικία της **Αμβρακίας** εντοπίζουμε σε πλήθος αρχαίων συγγραφέων. Ο ιδρυτικός μύθος που συνδέει την πόλη με τον οικιστή και τους θεούς προστάτες της, αν και μεταγενέστερος, αναφέρεται από τον Αθηνάδα τον Αμβρακιώτη (πιθανότατα συγγραφέα των κλασικών ή ελληνιστικών χρόνων) και έχει φτάσει σε μας μέσω του μυθογράφου των ρωμαϊκών χρόνων Αντωνίνου Λιβεράλη⁹². Αναφορές στο θέμα της ίδρυσης της πόλης γίνονται και από τους γεωγράφους Ψευδο-Σκύμνο και Στράβωνα⁹³. Βασικές ιστορικές αναφορές σε μεγάλα ιστορικά γεγονότα απαντούν στον Ηρόδοτο, στον Θουκυδίδη, στον Ξενοφώντα, στον Ήγησιππο, στον Δημοσθένη και στον Έφορο μέσω του Διοδώρου του Σικελιώτη και του Πλουτάρχου⁹⁴. Αν και ο Αριστοτέλης έγραψε ειδική πραγματεία για την *Αμβρακιωτῶν Πολιτεία*, από αυτό το έργο δε σώζονται παρά ελάχιστα παραθέματα, τα οποία εντοπίζονται στα *Πολιτικά*, στην *Αθηναίων Πολιτεία*⁹⁵ και στον Ηρωδιανό⁹⁶. Την εικόνα για την περίοδο της διακυβέρνησης των Κυψελιδών στην Αμβρακία συμπληρώνουν αποσπάσματα από τον Αριστοτέλη, τον λυρικό Μάξιμο Τύριο, τον Αθήναιο, τον Νεάνθη τον Κυζικηνό, τον Σωτίωνα και τον Ηρακλείδη μέσω του Διογένους του Λαερτίου, τον Πλούταρχο και τον Κλαύδιο Αιλιανό⁹⁷.

Για τη μυθολογία της αποικίας και τις λατρείες της πληροφορούμαστε από τον Εκαταίο μέσω του Αρριανού, τον Σπεύσιππο, τον Αθανάδα τον Αμβρακιώτη και τον Νίκανδρο μέσω του Αντωνίνου Λιβεράλη, τον Διευχίδα μέσω του Αρποκρατίωνα, τον

⁹² Άθανάδας, *FGrHist* 303, F 1 (Αντων. Λιβ. Μετ., 4). Παρακάτω (σ. 135, σημ. 794) το κείμενο του Αθανάδα χρονολογείται στις αρχές του Γ΄ αι. π.Χ.

⁹³ Ψευδο-Σκύμν. *Περιήγησις*, στ. 447-465 και Στράβ. Γ΄ 2, 8-9 (C 452)

⁹⁴ Ηρόδ. Η΄ 45, Θουκ. Α΄ 25.3-26.2, 30.2, Ζ΄ 58.3-4, Ξεν. Έλλ. Ε΄ 4.64.2-66.10, Στ΄ 2.2.1-2.6.1, Ήγησιππος [Δημ.] *Περί Άλωναίου*, 32.3-8, Δημ. *Κατά Φιλίππου* Γ΄, 27, 34.1-35.2, 71.1-73.3, Δ΄, 9.4-10.6, *Περί στεφάνου*, 244, Διοδ. Σικ. ΙΒ΄ 42.2.5-5.1, 47.4.1-5.4, ΙΓ΄ 40.4.4-6.6, ΙΔ΄ 82.1.5-5.1, ΙΖ΄ 3.1.1-5.3, 4.1.1-4.3 και Πλούτ. Ήθ. 859D (*Περί τῆς Ήροδότου κακοηθείας*).

⁹⁵ Άριστ. Πολ. 1303a, 20-24, 1304a, 17-20 και 31-33, 1311a, 28-39b.1, και Άθ. Πολ. ΙΖ΄ 4.

⁹⁶ Αΐλιος Ήρωδιανός, *Περί παρωνύμων*, Γ΄ 2, 873.

⁹⁷ Άριστ. Άθ. Πολ. ΙΖ΄ 4, Άθήν. ΙΓ΄ 56.32-36 (589D), Μάξιμος Τύρου (λυρικός), 18.1a-f, Νεάνθης Κυζίκου, *FGrHist* 84, απ. 19 (Διογ. Λαέρτ. Α΄ 99), Διογ. Λαέρτ. Α΄ 98.11-99.4, Πλούτ. Ήθ. (*Έρωτικαί διηγήσεις*), 768 E.10-F.5 και Κλαύδιος Αιλιανός, *Ίστ. Φυσ.*, ΙΒ΄ 40.

Διονύσιο Αλικαρνασσία, τον Πλίνιο τον Νεώτερο, τον Πολύαινο, τον Διονύσιο Καλλιφώντος, τον Ηρωδιανό, τον Κλαύδιο Αιλιανό, τον σχολιαστή του Διονυσίου του Περιηγητή, τον Ψευδο-Λουκιανό, τον Ησύχιο, τον Οβίδιο και τον σχολιαστή του και τον σχολιαστή του Αριστοφάνους⁹⁸.

Παράλληλα, στις περιγραφές του Ελλάνικου, του Θουκυδίδη, του Ψευδο-Σκύλακος, του Ψευδο-Σκύμνου, του Ριανού, του Στράβωνος, του Κλαυδίου Πτολεμαίου, του Πλουτάρχου, του Πλινίου του Πρεσβυτέρου, του Marcus Annaeus Lucanus, του Στεφάνου Βυζαντίου και του Διονυσίου του Καλλιφώντος συναντάμε παρατηρήσεις σχετικά με τη γεωγραφική θέση της αποικίας και τα ηπειρωτικά έθνη που γειτνιάζαν με αυτήν⁹⁹. Περισσότερες αναφορές σε σχέση με την τοπογραφία, την ύπαιθρο και την πανίδα της πόλης απαντούν σε χωρία του Θεοπόμπου, του Αρχεστράτου, του Αθηναίου, του Ηρωδιανού, του Διονυσίου του Αλικαρνασσίας, του Στεφάνου Βυζαντίου, του Ησυχίου, του Κλαυδίου Αιλιανού, του Πλινίου του Πρεσβυτέρου, του Αύλου Γέλλιου, καθώς και ενός Σχολιαστή του Λουκιανού¹⁰⁰.

Για την πνευματική και καλλιτεχνική δημιουργία της πόλης αρυόμαστε στοιχεία από επιμέρους αναφορές του Αισχύλου, του Αθήναιου, του Πολυδεύκη, του Αριστοξένου, του Πλινίου του Πρεσβυτέρου, του Ψευδο-Λουκιανού, του Πορφυρίου, του Ιόβα και του Τατιανού¹⁰¹. Για την οικονομία της πόλης και την παραγωγή της σώζονται μεμονωμένες πληροφορίες στον Πολύβιο, στον Αθήναιο, κυρίως μέσω του Αρχεστράτου, στον Διογένη Λαέρτιο και στον Πλίνιο τον Πρεσβύτερο¹⁰².

Η δεύτερη σημαντικότερη κορινθιακή αποικία ήταν η **Λευκάς**. Την ίδρυσή της από τους Κορίνθιους πληροφορούμαστε από τον Έφορο διά του Νικόλαου Δαμασκηνού, τον

⁹⁸ Έκατ. *FGrHist* 1, απ. 26 (Άρρ. Άλεξ. Άνάβ., Β΄ 16.5), Σπεύσιππος, *Πρός Φίλιππον*, Θ΄ 16-30, Άρποκρατίων, λ. Άγνιάς, Plinius, *NH* XXXVI, 5.9 και 14, Διονύσιος Καλλιφώντος, *Άναγραφή τής Ελλάδος*, 24-33 και 40-49, Διευχίδας, *FHG*, απ. 2 (Άρποκρατίων), Κλαύδιος Αίλιανός, *Ίστ. Φυσ.* IB΄ 40, Ψευδο-Λουκιανός, *Φιλόπατρις*, Διον. Άλ. Ρωμ. Άρχ., Α΄50, 4.1-17, Άρωδ. *Περί καθολικής προσφθίας*, Γ΄ 1.330, Πολύαινος, Η΄ 52, Σχολ. Διον. Περιηγ. *Οίκουμ. Περιήγ.* 496, Άσυχ. λ. Άγνιεύς, Ovidius, *Ibis*, 303-306, *Scholia in Ovidio*, *Ibis*, 501 και Σχολ. Άριστοφ. *Σφήκες*, στ. 875 (Fr. Dübner, *Scholia Graeca in Aristophanem*, Parisiis 1855, σ. 458, στ. 875, 9).

⁹⁹ Θουκ. Α΄ 5.3, Στεφ. Βυζ. *Έθνικά*, λ. Χαονία, Ψευδο-Σκύλαξ, *Περίπλους*, 33-34 και 65, Ψευδο-Σκύμν. *Περιήγησις* στ. 447-465, Θεόπομπος, *FGrHist*, 115, απ. 382, Ριανός *FGrHist* 3a 265, F 11.1 (= Στεφ. Βυζ. *Έθνικά*, λ. Κέλαιοι), Στράβ. Ζ΄ 7, 5.12-24 (C 324), Ζ΄ 7.6 (C 325) και Ι΄ 2, 8-9 (C 452), Πτολ. Κλ. *Γεωγρ.*, Γ΄ 13.4, Πλούτ. *Περικλής*, ΙΖ΄ 1.4-3.1, Πύρρος, Στ΄ 4.1-6.1, Plinius, *NH* II, 201, 204-205, IV, 2-6, Marcus Annaeus Lucanus, *Bellum Civile* V.650-65, Στεφ. Βυζ. *Έθνικά*, λ. Χαονία, και Διονύσιος Καλλιφώντος, *Άναγραφή τής Ελλάδος*, 24-33 και 40-49.

¹⁰⁰ Άρχεστράτος Παρώδιος, απ. 52-54 και 155-156, Διον. Άλικ. Ρωμ. Άρχ., Α΄ 50.4.1-51.1.5, Άθήναιος, *Δειπν.* Β΄ 1, 137.7, Άρωδιανός, *Περί καθολικής προσφθίας*, Γ΄ 1, 278.37 και 330, Στεφ. Βυζ. *Έθνικά*, λ. Κράνεια, Αίλιαν. Κλ. *Ίστ. Φυσ.*, IB΄ 40, Άσυχίος, λ. *άκεάνες*, Plinius *NH* IV 2-6, XIV.76, XVIII, 307, Aulus Gaellius, *Noctes Atticae*, VI, 16.3-5. και Σχολ. Λουκ. 46.

¹⁰¹ Αίσχύλος, *Τετραλογία* 33 A, απ. 352b.3 (= Άλκίφρων, *Έπιστολαί*, Γ΄ 12.1) και *Έπίγονος* (άγνωστης χρονολογίας): Άθήν. Δ΄ 81.23-36 (183D) και ΙΔ΄ 40 (637F), Πολυδεύκης, Δ΄ 59.4, Άριστόξενος, *Άρμονικά* Α΄ 3, 20, Plinius *NH* XXXVI, 5.9 και 14, Ψευδο-Λουκιανός, *Φιλόπατρις*, Α΄ 22, Πορφύριος, *Άρμονικά Πτολεμαίου* (προοίμιο) και Ιόβας, *FGrHist* 275 F 84.6, Γ΄ 20.13-17 (423E), Τατιανός, *Πρός Έλληνας*, 34.1 Άνθ. Παλ. ΙΑ΄ 354.17. Πρβλ. Πλάτων, *Φαίδων*, 59c, 3.

¹⁰² Πολύβιος, ΚΑ΄ 26.4, Άθήν. Α΄ 14.28-32, Γ΄ 44.6-10, 66.6-10, Ζ΄ 72.7-16, 86.15-33, 130.16-19, 135.7-9 και Η΄ 44.7-11, Διογ. Λαέρτ. Ε΄ 14.7-9 και Plinius *NH* XVIII, 307 και XIV.76.

Στράβωνα και τον Πλούταρχο, ενώ και ο Ψευδο-Σκύλαξ αναφέρει ότι σε αυτήν εγκαταστάθηκαν Κορίνθιοι *ἔποικοι*¹⁰³. Τις σχέσεις της πόλης με τον Περίανδρο μπορούμε να εικάσουμε από ένα χωρίο του Πλουτάρχου¹⁰⁴.

Πληροφορίες για την ιστορία της πόλης αντλούμε και από τον Θουκυδίδη, τον Ξενοφώντα, τον Θεόφραστο και τον Πλούταρχο, από τους οποίους ο τελευταίος πιθανότατα αρύεται από τον Θεόφραστο ή και οι δύο μαζί από τον Στησίμβροτο¹⁰⁵. Ο Αριστοτέλης συνέγραψε την πραγματεία *Λευκαδίων πολιτεία*, αλλά από το χαμένο αυτό έργο σώζονται μόνο ελάχιστα στοιχεία σε σχέση με πληθυσμούς που είχαν εγκατασταθεί στο νησί πριν από τους Κορίνθιους¹⁰⁶. Ψήγματα για την πολιτειακή οργάνωση της πόλης βρίσκουμε στα *Πολιτικά* του¹⁰⁷.

Ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς, ο Στράβων, ο Κλαύδιος Αιλιανός, ο Προπέρτιος, ο Οβίδιος, ο Πλούταρχος, ο Φώτιος και ο Σχολιαστής του Καλλιμάχου μάς παρέχουν ενδείξεις για τις λατρείες και τη μυθολογία της πόλης και του νησιού¹⁰⁸. Ανεκδοτολογικού και μυθολογικού περιεχομένου αφηγήσεις περιέχονται στο έργο του ιστοριογράφου Καλλισθένης (Δ' αι. π.Χ.)¹⁰⁹.

Σε σχέση με τη γεωγραφική θέση της πόλης και της υπαίθρου της, το γεωφυσικό της περιβάλλον, την τοπογραφία της, τα προϊόντα και πιθανά μικροτοπωνύμια μπορούμε να ανατρέξουμε στον Θουκυδίδη, στον κωμικό Εύβουλο (Δ' αι. π.Χ.), στον Ψευδο-Σκύλακα, στον Ψευδο-Σκύμνο, στον Στράβωνα, στον Πτολεμαίο, στον Αθήναιο, στον Κλαύδιο Αιλιανό, στον Διονύσιο του Καλλιφώντα, στον Πλίνιο τον Πρεσβύτερο, στον Φροντίνο, στον Αρριανό, στην Ελληνική Ανθολογία και στον Φώτιο¹¹⁰.

¹⁰³ Νικ. Δαμ. *FGrHist* 90, απ. 58.44-56, Στράβ. Γ' 2, 8-9 (C 452), Πλούτ. *Τιμολ.* ΙΕ' 2 και Ψευδο-Σκύλαξ, *Περίπλους*, 34.

¹⁰⁴ Πλούτ. *Ἡθ.* 552E (*Περὶ τῶν ὑπὸ τοῦ θεοῦ βραδέως τιμωρουμένων*).

¹⁰⁵ Θουκ. Α' 30.2, Ζ' 58, Ξεν. *Ἑλλ.* Ε' 4.64.2-66.10, Στ' 2.2.1-2.6.1 και Στ' 4.17-19, Θεόφρ. *Πολιτικά περὶ καιρῶν*, (ΡΟΧΥ, VII, 1012C) απ. 9, στ. II, 23-34 και Πλούτ. *Θεμ.*, ΚΔ' 1. Βλ. και Rodlecki 1975, 81 και σημ. 19. Για τη χρησιμοποίηση του Στησιμβρότου βλ. παρακάτω, σ. 37, σημ. 191 της παρούσας.

¹⁰⁶ Ἄριστ. απ. 473.10 (= Στράβ. Ζ' 7.2, C 321).

¹⁰⁷ Ἄριστ. *Πολ.*, 1266b, 15-24.

¹⁰⁸ Στράβ. Γ' 2, 9.1-20 (C 451-452), Διον. Ἄλικ. *Ῥωμ. Ἀρχ.*, Α' 50.4, Κλαύδιος Αίλιανός, *Φυσ. ζῶων*, ΙΑ' 8.1-12, Propertius, *Elegiae*, III, 11.67-72, Ovidius, *Tristia*, III, 1.35-40, V, 2.68-78 και *Fasti* V, 629-630, Πλούτ. *Ἡθ.* 557C (*Περὶ τῶν ὑπὸ τοῦ θεοῦ βραδέως τιμωρουμένων*, 6-11), και Φώτιος, *Βιβλιοθήκη*, 190, 153a, 7-8 και *Λεξικόν*, λ. *Νήρικον* και *Σχολ.* Καλλιμ. *Diegeseis Fabularum*, 31b, στ. 2.1-22.

¹⁰⁹ Καλλισθένης, *FGrHist* 124, απ. 5 (Ἀθήν. Β' 1.165-166, 350D - 352C).

¹¹⁰ Θουκ. Γ' 94.2, Εύβουλος, *IFF* απ. 8 (Ἀθήν. Α' 52.10 - 29A). Ψευδο-Σκύλαξ, *Περίπλους*, 34, Ψευδο-Σκύμν. *Περιήγησις*, στ. 447-465, Στράβ. Β' 4.3 (C 105), Γ' 2.2 (C 451-452), Γ' 2.7-8 (C 452), Γ' 2.10 (C 453), Πτολ. *Κλ. Γεωγρ.*, Γ' 13.4 και 13.9, Ἀθήν. Α' 59.45 (33B), Διονύσιος Καλλιφώντος, *Ἀναγραφή τῆς Ἑλλάδος*, 24-33, 40-49, Κλαύδιος Αίλιανός, *Φυσ. ζῶων*, ΙΓ' 19, Plinius, *NH* IV, 1.5, Frontinus, *Strategemata*, III, 4.5 και XIV, 76, Ἄρρ., *Ἰστ.* *Ἰνδ.* ΜΑ', 1-5, Ἀνθ. *Παλ.Στ'* 251 και Φώτιος, *Λεξικόν*, λ. *Λευκάς*.

Μία άλλη, λιγότερο σημαντική αποικία ή εξαρτημένη πόλη των Κορινθίων, που μαρτυρείται μόνο από το Θουκυδίδη, είναι το **Σόλλιον**, στην περιοχή της βόρειας ή βορειοδυτικής Ακαρνανίας¹¹¹.

Η ιστορία του **Ανακτορίου** είναι λιγότερο γνωστή. Ιστορικές αναφορές, κυρίως μεμονωμένες, και σχόλια για τις σχέσεις με τη μητρόπολη και την Κέρκυρα συναντάμε στο έργο του Θουκυδίδη, του Έφορου, όπως παραδίδεται από το Νικόλαο Δαμασκηνό, και του Πλούταρχου¹¹². Πληροφορίες για τη γεωγραφική θέση της αποικίας και διάφορα τοπογραφικά στοιχεία περιέχουν στα έργα τους ο Θουκυδίδης, ο Ψευδο-Σκύλαξ, ο Ψευδο-Σκύμνος και ο Στράβων¹¹³. Στον τελευταίο, όπως και στον Έφορο, τον οποίο μάλλον χρησιμοποίησε ως πηγή, παρουσιάζεται συνοπτικά η ιστορία της ίδρυσης της πόλης από τον Κύψελο¹¹⁴. Σε σχέση με τα γειτονικά έθνη, και ιδίως τους Ακαρνάνες της χερσονήσου της Παλαίρου, αρυόμαστε πληροφορίες κυρίως από τον Θουκυδίδη, τον Διόδωρο τον Σικελιώτη, τον Διονύσιο Αλικαρνασσεά και τον Διονύσιο Καλλιφώντος¹¹⁵. Σημαντικά επίσης είναι και τα στοιχεία που αρυόμαστε από τον Στράβωνα για τη μυθολογία των Ακαρνάνων σε σχέση μάλιστα με τους Κορινθίους και από τον Απολλώνιο Ρόδιο για τη λατρεία του Ακτίου Απόλλωνος¹¹⁶.

Από τις πληροφορίες που έχουμε σχετικά με τις παραπάνω αποικίες διαπιστώνουμε ότι οι περισσότερες αναφορές σχετίζονται με την **Αμβρακία** επιτρέποντας να παρακολουθήσουμε καλύτερα την εξέλιξη των σχέσεων της με τη μητρόπολη και τη θέση της στην ευρύτερη περιοχή. Αντιθέτως, για το Ανακτόριον, τη Λευκάδα και το Σόλλιον οι πληροφορίες είναι σαφώς λιγότερες.

Οι περισσότερες γραμματειακές πηγές που διαθέτουμε για την πρώιμη εποχή είναι αρκετά μεταγενέστερες από τα γεγονότα που αφηγούνται ή από τις ιστορικές συνθήκες που περιγράφουν¹¹⁷. Οι πρώτες ενδείξεις προέρχονται από πηγές του Ε΄ αι. π.Χ. και ιδιαίτερα από τον Πίνδαρο και τον Ηρόδοτο¹¹⁸. Επομένως, η διάκριση σε πηγές σύγχρονες ή μεταγενέστερες των γεγονότων είναι βασική¹¹⁹, διότι αυτή κρίνει ως ένα βαθμό και την

¹¹¹ Θουκ. Β΄ 30.1.

¹¹² Θουκ. Α΄ 29.1-4, 45-46.3, 55.1, Δ΄ 49, Νικ. Δαμ. *FGrHist* 90, απ. 58.44-56 και Πλούτ. Ήθ. 552Ε (*Περὶ τῶν ὑπὸ τοῦ θεοῦ βραδέως τιμωρουμένων*).

¹¹³ Ψευδο-Σκύλαξ, *Περίπλους*, 34, Ψευδο-Σκύμν. *Περίγησις* στ. 447-465, Στράβ. Ζ΄ 7.6 (C 325), Ι΄ 2.2 (C 450), Ι΄ 2.7-8 (C 452) και Θουκ. Α΄ 29.1-4.

¹¹⁴ Στράβ. Ι΄ 2, 8-9 (C 452) κ αι Νικ. Δαμ. *FGrHist* 90, απ. 58.44-46.

¹¹⁵ Θουκ. Α΄ 5.3, Β΄ 9, 30.1, Γ΄ 94.2-3, Δ΄ 49.1-6, Διοδ. Σικ. ΙΒ΄ 47.4.1-5.4, ΙΔ΄ 82.1.5-5.1, Διον. Άλικ. *Ρωμ. Άρχ.*, Α΄ 50.4.1-51.1.5 και Διονύσιος Καλλιφώντος, *Άναγραφή τῆς Ἑλλάδος*, 24-33 και 40-49.

¹¹⁶ Στράβ. Ι΄ 2.35 (462). Βλ. Gehrke 1994, 110 κ.ε. Άπολ. *Ρόδ. Άργοναυτικά*, Α΄ 402-404.

¹¹⁷ Hall 2007, 102-103.

¹¹⁸ Graham 1983, 8.

¹¹⁹ Πρβλ. τη διάκριση του Boardman 1996, 11-14.

αξιοπιστία τους. Είναι αναγκαίο να ελέγξουμε την ποιότητα των πληροφοριών που παρέχουν, αναζητώντας παράλληλα τις πιθανές πηγές καθενός συγγραφέα¹²⁰.

Για την κλασική εποχή τα παραθέματα από σύγχρονες πηγές αυξάνονται. Ωστόσο, λιγοστοί είναι οι συγγραφείς που είχαν άμεση εποπτεία των γεγονότων ή των φαινομένων στα οποία αναφέρονται. Επαφή με τον ευρύτερο ΒΔ χώρο και τις αποικίες του Αμβρακικού είχαν συγκεκριμένες πηγές του Θουκυδίδη, κυρίως οι Αθηναίοι στρατηγοί που εξεστράτευσαν στην περιοχή και Κορίνθιοι με τους οποίους συναναστρεφόταν. Επίσης, ο Ξενοφών μετά τη μάχη στα Λεύκτρα κατέφυγε και διέμεινε στην Κόρινθο, ενώ γνώριζε καλά την πολιτική κατάσταση στην πόλη, ιδίως τον καιρό του Κορινθιακού Πολέμου. Ο Έφορος και ο Δημοσθένης – αν εξαιρέσουμε την αποστολή του στην Αμβρακία ως πρέσβευς – δεν είχαν ιδιαίτερες κορινθιακές διασυνδέσεις, ώστε να πληροφορούνται τα γεγονότα που αφηγούνται με τον τρόπο που εφήρμοσε ο Θουκυδίδης. Ο Αμβρακιώτης ιστορικός Αθηνάδας ήταν συγγραφέας μικρής εμβέλειας και οι γνήσιες ιστορικές αναφορές που σώζονται από το έργο του είναι ελάχιστες¹²¹.

Το συστηματικό ενδιαφέρον των αρχαίων συγγραφέων για τις αποικίες ξεκίνησε πιθανότατα κατά τον Ε΄ αι. π.Χ. Μέχρι τότε είχαν διασωθεί ποικίλες αφηγήσεις σε σχέση με τον οικιστή και τις συνθήκες ή τα αίτια κάθε αποικιστικής αποστολής, είτε μέσω των προγενέστερων γραπτών πηγών, είτε μέσω των προφορικών παραδόσεων που σταδιακά καταγράφηκαν. Από την αρχαϊκή εποχή επεβίωσαν ιδρυτικοί μύθοι που μας είναι γνωστοί κυρίως μέσα από στίχους ποιητών ή από χρησμούς, που παρατίθενται σε κείμενα, ακόμα και της ρωμαϊκής περιόδου¹²².

Συμπληρωματικά στις προφορικές παραδόσεις που είχαν διαδοθεί από τον Η΄ έως και τον Στ΄ αι. π.Χ., οι ιστορικοί της κλασικής περιόδου χρησιμοποίησαν καταλόγους αρχόντων και ολυμπιονικών, επιγραφές που ήταν διαθέσιμες σε αυτούς, περιγραφές των περιηγητών του Στ΄ αι., ποιητικές παραδόσεις, χρησμούς, καθώς και ένα σύστημα γενεαλογιών που αφορούσε περισσότερο τις οικογενειακές παραδόσεις των αριστοκρατικών γενών κάθε πόλης¹²³. Δυστυχώς για μας, οι κλασικοί συγγραφείς δεν κατονομάζουν συχνά τις πηγές αυτές.

¹²⁰ Graham 1983, 13.

¹²¹ Για τη σχέση του Θουκυδίδη με τους Κορινθίους βλ. Stroud 1994, 267-302. Για τον Ξενοφώντα: Διογ. Λαέρτ. Β΄ 56.5. Βλ. και Henry 1967, 93-94. Για την αποστολή του Δημοσθένους ως πρέσβευς στην Αμβρακία: Δημ. *Περί στεφάνου*, 244.

¹²² Dougherty 1993, 43 και Hall 2007, 105-106.

¹²³ Lateiner 1989, 116-117, Fehling 1989, 249, Morris 1996, 53 και Hall 2007, 103-106.

Ανάμεσα στις παλαιότερες από τις κλασικές παραδόσεις για την αποικιακή πολιτική της Κορίνθου είναι αυτή που διασώζει ο Ηρόδοτος¹²⁴. Τα στοιχεία που μας δίνει αφορούν περισσότερο τις σχέσεις του Περιάνδρου με την Κέρκυρα, κυρίως εξ αφορμής της ιστορίας των τριακοσίων Κερκυραίων παιδών που έστειλε ο τύραννος, για να γίνουν ευνούχοι στην αυλή του Αλυάττη ως εκδίκηση για τον φόνο του γιου του Λυκόφρονα. Οι πληροφορίες του έχουν φανερά αντιτυραννικό προσανατολισμό. Τα στοιχεία που διαθέτουμε για την εξωτερική και εσωτερική πολιτική των Βακχιαδών και των Κυψελιδών απηχούν επίσης αρχαϊκές παραδόσεις. Όσον αφορά τα ιστορικά στοιχεία που μας παρέχει ο Ηρόδοτος¹²⁵, τα περισσότερα εντάσσονται στην εικόνα του τυράννου, που διαπερνά ολόκληρο το έργο του. Είναι δύσκολο να διακρίνουμε ποια από αυτά ήταν απλές μυθιστορηματικές αφηγήσεις της εποχής του και ποια αποτελούν αδιαμφισβήτητα γεγονότα¹²⁶. Υπάρχουν πληροφορίες οι οποίες επιβεβαιώνονται από ή συνδυάζονται με αντίστοιχες άλλων συγγραφέων, όπως του Έφορου και του Αριστοτέλη, καθώς και με αρχαιολογικές μαρτυρίες, ενώ άλλα παραμένουν αρκετά ασαφή¹²⁷. Ο Ηρόδοτος τέλος μας παρέχει στοιχεία της γεωγραφίας της περιοχής της Ηπείρου, στην οποία εντάσσεται η Αμβρακία¹²⁸.

Ο Εκαταίος ο Μιλήσιος από την άλλη συγκέντρωσε πληροφορίες γεωγραφικού, μυθικού και ιστορικού ενδιαφέροντος, των οποίων όμως την προέλευση δεν μπορούμε να γνωρίζουμε. Για τις περιγραφές του για την Ήπειρο και την Ιλλυρία μπορούμε να υποθέσουμε ότι ήταν αυτόπτης, ενώ από αυτόν άντλησαν στοιχεία της περιγραφής τους ο Ψευδο-Σκύλαξ, ο Στράβων, ο Πλίνιος, ο Κλαύδιος Αιλιανός και ο Στέφανος Βυζάντιος¹²⁹. Ωστόσο, τα ενδιαφέροντά του δε φαίνεται ότι ήταν αμιγώς ιστορικά, διαπίστωση που θέτει τις πληροφορίες που μας δίνει υπό αμφισβήτηση.

Ο Θουκυδίδης είναι ο μόνος ιστορικός συγγραφέας που κάνει λόγο, έστω και λακωνικά, για τη σχέση μεταξύ της Κορίνθου και των πόλεων της Αμβρακίας, της Λευκάδος, του Σολλίου και του Ανακτορίου. Για τα γεγονότα πριν από τον Πελοποννησιακό Πόλεμο, είναι πολύ πιθανό ότι χρησιμοποίησε κορινθιακές πηγές. Οι γνώσεις του για κορινθιακά

¹²⁴ 'Ηρόδ. Γ' 48-49 και 52-53.

¹²⁵ 'Ηρόδ. Α' 18.4-21.1, Γ' 48-49, Γ' 52-53, Ε' 92β-η.4 και 95.2.

¹²⁶ Fehling 1989, 247-249.

¹²⁷ Τέτοια είναι η θέση των τεχνιτών στην Κόρινθο ('Ηρόδ. Β' 167.1-2), η τυραννική πολιτική του Περιάνδρου ('Ηρόδ. Ε' 92ζ-η.4), η διαιτησία του Περιάνδρου για το Σίγειο ('Ηρόδ. Ε' 95.2) και η ανάπτυξη του κερκυραϊκού ναυτικού κατά τα τέλη του Στ' αι. ('Ηρόδ. Ζ' 168). Πρβ. Piccirilli 1973, 366.

¹²⁸ 'Ηρόδ. Η' 47.

¹²⁹ 'Εκατ. *FGrHist* 1, απ. 26 ('Αρρ. 'Αλεξ. 'Ανάβ., Β' 16.5), 'Εκατ. *FGrHist* 1, απ. 99 (Στεφ. Βυζ. 'Εθνικά, λ. Σεσάρηθος). Πρβλ. Ψευδο-Σκύλαξ, *Περίπλους*, 25-27, Στράβ. Ζ' 5.8 (C 316), Plinius, *NH*, XXI.40 και Κλαύδιος Αίλιανός, *Ιστ. Φυσ.* IB' 40.

θέματα έχει ήδη επισημανθεί από τον Stroud¹³⁰. Για τις σχέσεις Αμβρακίας και Αμφιλοχικού Άργους φαίνεται ότι έγινε κοινωνός της τοπικής μυθολογίας μετά την εκστρατεία του Δημοσθένους στην περιοχή¹³¹. Για τις σχέσεις Κέρκυρας και Ανακτορίου είναι πιθανό ότι άκουσε σχετικές αφηγήσεις από Κερκυραίους πρέσβεις στην Αθήνα, οι οποίοι έφτασαν εκεί στα χρόνια πριν από την έναρξη του Πελοποννησιακού Πολέμου. Παρόμοια πρέπει να ήταν και η πηγή του για την ευεργεσία του Θεμιστοκλέους προς την Κέρκυρα, στην οποία αποδίδει το γεγονός ότι εκεί κατέφυγε μετά το Άργος¹³².

Οι όροι που χρησιμοποιεί για την περιγραφή του Σολλίου και της Χαλκίδας (*Κορίνθιων πόλις, πόλισμα Κορίνθιων*)¹³³ έχουν απασχολήσει αρκετά την έρευνα¹³⁴. Είναι φανερό, από τα συμφραζόμενα των περιγραφών αυτών, ότι αναφέρεται στον βαθμό ελέγχου των πόλεων αυτών από τη μητρόπολη. Την ακριβή σημασία των χωρίων αυτών θα εξετάσουμε στην ενότητα για τη σχέση με το πόλισμα του Σολλίου¹³⁵. Οι σχέσεις των Κορινθίων με τις αποικίες τους παρουσιάζονται εν πολλοίς στη θουκυδίδεια αφήγηση των Κερκυραϊκών και διαφωτίζονται από τους λόγους των Κορινθίων και των Κερκυραίων στην αθηναϊκή Εκκλησία του Δήμου. Ωστόσο, λαμβάνοντας υπ' όψιν ότι ο ιστορικός προσπαθεί να αποδώσει στις δημηγορίες του τα επιχειρήματα που θα ταίριαζαν στην εκάστοτε περίπτωση – και όχι αναγκαστικά αυτά που χρησιμοποιήθηκαν από τους ομιλητές¹³⁶, τότε πρέπει να αποδεχθούμε ότι οι σχέσεις της Κορίνθου με τις αποικίες στην *Ευγγραφή* αποτελούν μάλλον αντανάκλαση της προπαγάνδας που χρησιμοποιούνταν είτε από την Κόρινθο είτε από την Κέρκυρα είτε από την Αθήνα.

Τέλος, ο Θουκυδίδης μαζί με τον Ξενοφώντα μας δίνει ένα περίγραμμα της ιστορίας των εθνών της περιοχής της Ηπείρου και της Ακαρνανίας σε σχέση με τις κορινθιακές αποικίες και τις μεγάλες ελληνικές πόλεις-κράτη της εποχής τους. Οι βασικότερες αναφορές γίνονται για τους Θεσπρωτούς, τους Χάονες, τους Μολοσσούς, τους Αμφιλοχίους και τους Ακαρνάνες¹³⁷.

Σε σχέση με τον Ξενοφώντα, εξαιτίας της σπαρτιατοκεντρικής οπτικής του, δε φαίνεται ότι ασχολήθηκε ιδιαίτερα με την εξέλιξη των πολεμικών επιχειρήσεων στη ΒΔ

¹³⁰ Stroud 1994, 267-302.

¹³¹ Για τον ιδρυτικό μύθο του Αμφιλοχικού Άργους από τον Θουκυδίδη και τον Ευριπίδη βλ. παρακάτω, σ. 245-246 της παρούσας.

¹³² Θουκ. Α' 55.1-2 και 136.1-2. Είναι πολύ πιθανό η πληροφορία να προέρχεται από κερκυραϊκή προπαγάνδα, η οποία έγινε γνωστή στην αθηναϊκή Εκκλησία του Δήμου στο πλαίσιο της αντικορινθιακής πολιτικής των ετών πριν από τον Πελοποννησιακό.

¹³³ Θουκ. Α' 108.5 και Β' 30.1.

¹³⁴ Graham 1962, 246-252, όπου και βιβλιογραφία.

¹³⁵ Βλ. παρακάτω, σ. 117 κ.ε. της παρούσας.

¹³⁶ Θουκ. Α' 22.1-2. Πρβλ. και De Ste. Croix 1972, 71 και Hornblower 1987, 45 κ.ε.

¹³⁷ Θουκ. Α' 5.3, 30.2-3, Β' 30.1, 68.1, 80-81, Γ' 105, 111, Ξεν. Έλλ. Δ' 2.17.

Ελλάδα¹³⁸. Το πρώτο τμήμα των *Ἑλληνικῶν* του (έως το βιβλίο Δ΄) θεωρείται γενικά πιο αξιόπιστο, αφού σε αυτό έχει πιθανότατα εφαρμόσει μεθόδους ανάλογες με του Θουκυδίδη, ενώ από αυτό λείπουν οι ανεκδοτολογικές αφηγήσεις¹³⁹. Ωστόσο, είναι φανερή η συμπάθεια σε φιλολακωνικούς ή ολιγαρχικούς κύκλους, όπως αυτόν που υπήρχε στην Κόρινθο στην περίοδο του Κορινθιακού Πολέμου¹⁴⁰. Οι πηγές του για αυτόν τον πόλεμο αλλά και για το δεύτερο τμήμα των *Ἑλληνικῶν* είναι κυρίως σπαρτιατικές ή φιλολακωνικές¹⁴¹. Στη συνέχεια μάλιστα του έργου του, μετατρέπεται σε εγκωμιαστή των πράξεων του Αγησιλάου και γι' αυτό πρέπει να είμαστε επιφυλακτικοί τόσο στις διατυπώσεις του όσο και στις λεπτομέρειες των γεγονότων που αφηγείται. Οι παραλείψεις είναι αρκετές και τα γεγονότα παρουσιάζονται μόνο εφόσον εξυπηρετούν τον εγκωμιασμό του Σπαρτιάτη βασιλιά¹⁴². Σε σχέση με τις κορινθιακές αποικίες περί τον Αμβρακικό κόλπο, οι παραλείψεις είναι εμφανείς: πρώτον δεν τις συγκαταλέγει στους συμμάχους των Κορινθίων στον Κορινθιακό Πόλεμο και κατόπιν στην επανένταξη της μητρόπολης και των αποικιών στην Πελοποννησιακή Συμμαχία¹⁴³.

Συγγραφέας που άντλησε τις πληροφορίες του από αρχαϊκές και πρώιμες κλασσικές πηγές ήταν και ο Έφορος. Οι πληροφορίες του για τις αποικίες προέρχονται από πηγές διαφορετικές από την ιστοριογραφική παράδοση του Ε΄ αι. π.Χ. Ασφαλώς, ο Κυμαίος ιστορικός είχε στη διάθεσή του περισσότερα χρονογραφικά στοιχεία, καταλόγους αρχόντων – που είχαν καταρτιστεί με ακρίβεια στα τέλη του προηγούμενου αιώνα – γενεαλογίες και γεωγραφικές περιγραφές, ενώ είναι σχεδόν βέβαιο ότι χρησιμοποίησε τον Ελλάνικο¹⁴⁴. Η αναφορά του στους αρχαίους κατοίκους της Αιτωλίας και της Ακαρνανίας είναι μία ένδειξη ότι διάβασε κάποιο περιηγητικό ή γεωγραφικό κείμενο σε σχέση με αυτούς¹⁴⁵. Για την ιστορία της Δύσης και των πρώιμων αποικιών είχε σαφώς στη διάθεσή του προγενέστερους ιστοριογράφους, οι οποίοι όμως δεν έχουν διασωθεί¹⁴⁶.

¹³⁸ Pascual 2009, 75-90 (78 και σημ. 22).

¹³⁹ Riedinger 1991, 80 και MacLaren 1934, 121-139.

¹⁴⁰ Gray 1989, 154.

¹⁴¹ Henry 1967, 95-99, Riedinger 1991, 21 και 24 και Hamilton 1979, 268.

¹⁴² Riedinger 1991, 82-83.

¹⁴³ Για την παρουσία των αποικιών στον Κορινθιακό πόλεμο βλ. Διόδ. Σικ. ΙΔ΄ 83 και για τη συμμετοχή στην Πελοποννησιακή συμμαχία Ξεν. Ἑλλ. Ε΄ 4.64-66. Πρβλ. Krentz 1995, 196.

¹⁴⁴ Jacoby 1926, 26-27 και Barber 1935, 113. Ο ίδιος θεωρεί ότι δε χρησιμοποίησε τον Ηρόδοτο, που είναι εξαιρετικά πιθανό. Οι αφηγήσεις για τον Κύψελο παρουσιάζουν σημαντικές διαφορές, ενώ οι ομοιότητες τις οποίες επικαλείται ο Jacoby 1955, 248 μπορούν να ερμηνευθούν, αν υποθέσουμε ότι ο Νικόλαος βασίστηκε και στους δύο ιστορικούς για τη συγγραφή του έργου του.

¹⁴⁵ Barber 1935, 27.

¹⁴⁶ Pearson 1991, 18. Για το έργο του Εφόρου, τη δομή, τις επιρροές και τις παραλείψεις βλ. Parmeggiani 2011.

Οι αναφορές τού Εφόρου και του Αριστοτέλους για την πολιτική των τυράννων¹⁴⁷ έχουν ερμηνευτεί από αρκετούς ερευνητές ως απηχήσεις της φιλοσοφικής σκέψης του Δ' αι. π.Χ.¹⁴⁸. Είναι δύσκολο να εξιχνιάσουμε ποια στοιχεία προέρχονται από την αρχαϊκή περίοδο και ποια είναι παρερμηνείες και αναχρονισμοί των μεταγενέστερων φιλοσόφων και ιστοριογράφων. Ο Έφορος συχνά κάνει χρήση και της αφήγησης του Ηρόδοτου, αλλά είτε την παραλλάσσει ή την αποσιωπά εντελώς¹⁴⁹. Για την περίοδο της Πεντηκονταετίας δε μαρτυρούνται οι πηγές του, αλλά φαίνεται πως ήταν διαφορετικές από του Θουκυδίδη. Στις αφηγήσεις του για τον Πελοποννησιακό Πόλεμο, όπως παραδίδονται μέσω του Διοδώρου, φαίνεται ότι έκανε εκτενή χρήση του Θουκυδίδη, αν και αλλοίωσε τη δομή και μείωσε την έκταση των αφηγήσεών του¹⁵⁰. Από το έργο του Ξενοφώντος, αν και το γνώριζε, φαίνεται ότι χρησιμοποίησε μόνο ένα μέρος από την *Κύρου Ανάβαση*¹⁵¹. Γνώριζε επίσης τα *Έλληνικά* του Καλλισθένης, τα οποία χρησιμοποίησε ευρύτατα, τα *Έλληνικά* του Οξυρρύγχου, και πιθανόν τους αθιδογράφους, τον Θεόπομπο, τον Δαΐμαχο, τον Αναξιμένη, τον Ηρακλείδη τον Ποντικό και τον Δημόκριτο. Ο ίδιος χρησιμοποίησε πιθανότατα και προφορικές πηγές από την Αθήνα¹⁵². Τον Έφορο συμβουλευτήκαν πιθανότατα ο Ψευδο-Σκύμνος¹⁵³, ο συντάκτης του Πάριου Χρονικού¹⁵⁴, ο Διόδωρος Σικελιώτης¹⁵⁵, ο Στράβων¹⁵⁶, ο Νικόλαος Δαμασκηνός¹⁵⁷, ο Πλούταρχος και ο Πολύαινος¹⁵⁸. Οι αφηγήσεις που σώζονται σε αυτούς τους συγγραφείς είναι σε μερικές περιπτώσεις αμιγώς ιστορικές. Οι περισσότερες όμως ιστορικές πληροφορίες βρίσκονται στο έργο του Εφόρου μέσω του Στράβωνος, του Διοδώρου και του Νικολάου Δαμασκηνού. Σε σχέση με την Κόρινθο και τις αποικίες της, φαίνεται ότι γνώριζε αρκετά καλά τα γεγονότα που αφορούσαν τις αθηναϊκές και σπαρτιατικές εκστρατείες στο Ιόνιο πέλαγος, καθώς και την εκστρατεία του Τιμολέοντος στη Σικελία¹⁵⁹. Στο έργο του συνολικά είναι προφανής μία συμπάθεια προς την Αθήνα και μία κριτική εναντίον της Σπάρτης¹⁶⁰.

¹⁴⁷ Άριστ., απ. 611.20, Πολ. 1310b, 26-31, 1313a, 34- b, 9, 1315b, 23-29 και Ρητ. 1375b, 28-33, Νικ. Δαμ. *FGrHist* 90, απ. 58-60.

¹⁴⁸ Andrewes 1956, 51, Oost 1972, 26-29, de Libero 1996, 139-150, 156-158 και 165.

¹⁴⁹ Jacoby 1926, 248-249.

¹⁵⁰ Stylianos 1998, 88-89.

¹⁵¹ Stylianos 1998, 104.

¹⁵² Stylianos 1998, 89 και 104-107.

¹⁵³ Arena 1998, 109.

¹⁵⁴ Miller 1970, 192-193.

¹⁵⁵ Barber 1935, 31.

¹⁵⁶ Radt (hrsg.) 2007, 182.

¹⁵⁷ Jacoby 1926, 248.

¹⁵⁸ Schettino 1998, 176. Στην εξιστόρηση του Πολυαίνου βρίσκουμε αρκετές ομοιότητες στη διατύπωση με αυτή του Νικολάου Δαμασκηνού (*FGrHist* 90, απ. 58.44-56).

¹⁵⁹ Stylianos 1998, 78 και 111.

¹⁶⁰ Stylianos 1998, 115.

Ο Αριστοτέλης πιθανότατα άντλησε τις πληροφορίες του για τους τυράννους από τον ίδιο τον Έφορο, αλλά δεν αποκλείεται να χρησιμοποιήσαν και οι δύο μία κοινή πηγή¹⁶¹. Οι όροι που συναντάμε στο έργο τους (*δημαγωγός*, *δημαγωγία* και *έδήμευσε*) δηλώνουν ότι άντλησαν τα γεγονότα από προγενέστερους συγγραφείς και ότι τα αφηγήθηκαν με όρους του Δ' αι. π.Χ.¹⁶². Ωστόσο, ίσως είναι υπερβολικό να θεωρήσουμε όλες τις λεπτομέρειες που αφηγούνται ως προϊόν της μεταγενέστερης φιλοσοφικής σκέψης ή και φαντασίας¹⁶³. Στοιχεία που επιβεβαιώνονται από άλλες πηγές πρέπει να αναχθούν πιθανότατα σε μία προγενέστερη παράδοση. Ότι ο Αριστοτέλης είχε στη διάθεσή του υλικό για την αρχαϊκή εποχή γίνεται φανερό από τη χρονολόγηση των Κυψελιδών, αλλά και από τη συμμετοχή του στη σύνταξη του καταλόγου των νικητών των Πυθίων με τη συνεργασία του Καλλισθένη¹⁶⁴. Οι πληροφορίες όμως που διασώζει σε σχέση με τις αποικίες προέρχονται πιθανόν από λογογράφους του προηγούμενου αιώνα. Φαίνεται ότι γνώριζε όχι μόνο ονόματα οικιστών αλλά και λεπτομέρειες για την αρχική εγκατάσταση των αποίκων¹⁶⁵. Πιθανότατα χρησιμοποίησε για το θέμα αυτό τον Ηρόδοτο και τον Έφορο¹⁶⁶.

Κατάλογοι αρχόντων και ιερέων, καθώς και οι γενεαλογίες, αξιοποιήθηκαν κυρίως από τους χρονογράφους. Δεν είναι δυνατό να γνωρίζουμε αν οι κατάλογοι αυτοί ήταν στη διάθεσή τους αυτούσιοι ή αν τους παραδόθηκαν μέσω των συγγραφέων του Δ' αι. π.Χ.¹⁶⁷. Βασικός φορέας της παράδοσης αυτής ήταν ο Απολλόδωρος. Ο ίδιος ίσως αξιοποίησε τις μετρήσεις του Ερατοσθένη, ενώ αποτέλεσε αργότερα πηγή για το Διόδωρο, τον Πλούταρχο, το Διογένη Λαέρτιο και τον Ευσέβιο¹⁶⁸. Από τη χάραξη του *Πάριου Χρονικού* σε πέτρα μπορούμε να εικάσουμε ότι τέτοια κείμενα ήταν ευρύτατα προσιτά μέχρι και τα ύστερα ελληνιστικά χρόνια. Ωστόσο, αυτά τα χρονογραφικά κείμενα είχαν αρκετές φορές

¹⁶¹ Jacoby 1926, 248.

¹⁶² Άριστ. Πολ., 1310b, 26-31, 1315b, 23-31 και Νικ. Δαμ. *FGrHist* 90, απ. 58.44-56.

¹⁶³ Σε τέτοια υπερβολική απόρριψη των πληροφοριών αυτών προχώρησε η de Libero (βλ. σημ. 105). Πιθανόν έχει δίκιο, όταν ερμηνεύει την ανάδειξη του Κυψέλου από τον λαό, τις δικαιοδοσίες του πολεμάρχου και τα αναθήματα των τυράννων ως μεταγενέστερες αφηγήσεις (de Libero 1996, 139-141, 141-143 και 145-146), αλλά είναι επισφαλές να θεωρήσουμε ότι το ίδιο συνέβαινε με τους δασμούς από τον δίολκο (στο ίδιο, 152), με τους νόμους και τα οικονομικά μέτρα που έλαβε ο Περίανδρος (στο ίδιο, 156-160), καθώς και για τον βίαιο και πολεμικό χαρακτήρα του (στο ίδιο, 168-169). Τα χαρακτηριστικά αυτά της εξουσίας ανήκουν άλλοτε στην εικόνα του ιδανικού κυβερνήτη και άλλοτε στην εικόνα του μισητού τύραννου, αλλά ταιριάζουν με την οικονομική κατάσταση της Κορίνθου και με τη φύση της τυραννίδος στην αρχαϊκή περίοδο, ενώ συνδυάζονται και με τις αφηγήσεις άλλων συγγραφέων: Έρ. 92ζ.2-η.1, Άριστ. απ. 611.20 (Διογ. Λαέρτ. Α' 98.6-10) και Νικ. Δαμ. *FGrHist* 90, απ. 59.1-13.

¹⁶⁴ Άριστ. Πολ. 1315b, 23-31 και *Syll.*³ 275 = Καλλισθένης, *FGrHist*, 124, T 23. Πρβλ. R. Weil 1960, 312-313, Mosshammer 1979, 244-245 και Christesen 2007, 179 κ.ε..

¹⁶⁵ Άριστ. Πολ., 1267b, 16-20 (όπου ενδιαφέρουσα είναι η εκδοχή του ονόματος του οικιστή της Επίδαμνου «Φαλέος», διαφορετική αυτής που γνώριζε ο Θουκυδίδης «Φαλίος») και 1290b, 8-14.

¹⁶⁶ How, Wells 1912, App. XVI, 340-341 και Weil 1960, 312-313.

¹⁶⁷ Έχει υποτεθεί ότι ο Αριστοτέλης και η σχολή του ευθύνονται για την παράδοση που δημιουργήθηκε σε σχέση με τους Κυψελίδες και την οποία υιοθέτησαν οι χρονογράφοι. Βλ. Mosshammer 1979, 244-245.

¹⁶⁸ Απολλόδωρος, *FGrHist* 244, απ. 27a (Διογ. Λαέρτ. Α' 74.9-11) και Απολλόδωρος, *FGrHist* 244, απ. 331 (Διόδ. Σικ. Ζ' 9.1-9.6). Πρβλ. Jacoby 1902, 91 κ.ε. (απ. 3) και 150 κ.ε. (απ. 11.a-b), Burn 1935, 131, Will 1955, 363-364, Mosshammer 1979, 237-239 και Carrano 2007, 8-9.

ενσωματώσει λανθασμένες χρονολογίες είτε από την αρχή είτε κατά τη μεταγενέστερη αντιγραφή τους. Τέτοια παραδείγματα που αφορούν τις κορινθιακές αποικίες και την πολιτική τους είναι η χρονολόγηση των Κερκυραϊκών και του Κορινθιακού Πολέμου από τον Διόδωρο¹⁶⁹.

Οι ιστοριογράφοι, οι γεωγράφοι και οι βιογράφοι της ύστερης κλασσικής, της ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου βασίστηκαν για τα γεγονότα της αρχαϊκής και κλασσικής περιόδου εξ ολοκλήρου στους προγενέστερους συγγραφείς, των οποίων τα έργα είχαν έως τότε αντιγραφεί πολλαπλώς και κοσμούσαν πολλές βιβλιοθήκες μοναρχών, πόλεων και ιδιωτών. Σημαντική γεωγραφική πηγή ήταν ο Ψευδο-Σκύλαξ, ο οποίος φαίνεται ότι δημιούργησε στη δεκαετία 340-330 ένα συμπίλημα από προγενέστερους γεωγράφους που έγραψαν *Περίπλους*, με πρότυπο τον Σκύλακα τον Καρυανδέως του Στ' αι. π.Χ. Στο έργο του διαπιστώνεται ότι είχε ακριβέστερη γνώση για περιοχές του κυρίως ελλαδικού χώρου. Ωστόσο, οι μετρήσεις του σε στάδια δεν ήταν πάντα τεκμηριωμένες, αφού ο ίδιος δεν είχε προσωπική αυτοψία του χώρου. Σε μερικές μάλιστα περιπτώσεις, φαίνεται ότι καταφεύγει σε αθέμιτες στρογγυλοποιήσεις. Στόχος του έργου του δεν ήταν να αποτελέσει εγχειρίδιο για ναυτικούς ή ταξιδιώτες και γι' αυτό η ακρίβεια στην περιγραφή δεν είναι απαραίτητο στοιχείο του¹⁷⁰.

Στις περιπτώσεις του Στράβωνος, του Διοδώρου και του Διογένους Λαέρτιου μπορούμε να εξακριβώσουμε τις εκάστοτε πηγές τους¹⁷¹. Ειδικότερα, ο Διόδωρος ο Σικελιώτης βασίστηκε στον Έφορο, κυρίως για τα γεγονότα που απαντούν στα βιβλία ΙΑ' έως ΙΕ', αλλάζοντας ελάχιστα τη δομή του¹⁷², σε βιογράφους προσωπικοτήτων της Δύσης και στον Τίμαιο για γεγονότα των δυτικών αποικιών και της ΒΔ Ελλάδας¹⁷³, αλλά και στη χρονογραφική παράδοση, και ιδιαίτερα σε αυτή για τα γεγονότα που περιλαμβάνονται στο βιβλίο ΙΣΤ'¹⁷⁴. Ο Σικελιώτης ιστοριογράφος φαίνεται ότι, εξαιτίας της συμπληματικής φύσης του έργου του και της υιοθέτησης της μεθόδου του Εφόρου, περιόρισε την έκταση

¹⁶⁹ Stylianos 1998, 46 και 48.

¹⁷⁰ Peretti 1983, 95-96 και Shipley 2011, 6-13. Η χρονολόγηση της Τζουβάρας-Σούλη (2008, 160) δεν τεκμηριώνεται από τη φιλολογική κριτική. Για την τεκμηριωμένη χρονολόγησή του μετά το 342 π.Χ. βλ. παρακάτω, σ. 57 της παρούσας.

¹⁷¹ Γεωργιάδης 1993, 23-26 (Στράβων), Jacoby 1926, 248 (Διόδωρος) και Reale 2005, XXXIX και LXI-LXII (Διογένης Λαέρτιος).

¹⁷² Stylianos 1998, 49, 55-84 και 94-102.

¹⁷³ Pearson 1991, 24-29: τα επιχειρήματά του βασίζονται κυρίως στους λόγους του Τιμαίου για την εξιστόρηση των γεγονότων του Ε' αι. π.Χ. Για την αντίθετη άποψη βλ. Stylianos 1998, 50-5: πολλές αναφορές στον Διόδωρο έχουν αποδοθεί στον Τίμαιο, ωστόσο θα μπορούσαν κάλλιστα να είναι του Εφόρου: βλ. στο ίδιο, 55-60.

¹⁷⁴ Stylianos 1998, 44.

των αφηγήσεων που διάβασε από προηγούμενους ομοτέχνους του, όπως του Θουκυδίδη, του Ξενοφώντος αλλά και του ίδιου του Εφόρου¹⁷⁵.

Από την άλλη πλευρά, για τον Κλαύδιο Πτολεμαίο, τον Αγαθήμερο και το Διονύσιο τον Περιηγητή δεν μπορούμε να εικάσουμε τις πηγές τους, αφού οι ίδιοι στο έργο τους δεν παραπέμπουν σε προγενέστερους συγγραφείς. Σημαντικό είναι ότι αρχαϊκά κείμενα είχαν επιβιώσει, είτε αυτούσια, είτε σε επιτομή, μέχρι την ύστερη αρχαιότητα. Κλασσικό παράδειγμα αποτελούν ο Πausanίας και ο Κλήμης Αλεξανδρείας, που μεταξύ άλλων αναφέρουν το έργο του επικού ποιητή Ευμήλου *Κορινθιακά*¹⁷⁶. Μάλιστα, ο Πausanίας είναι ο μόνος που διασώζει το εικονιστικό πρόγραμμα της *λάρνακος τοῦ Κυψέλου*, το οποίο έχει μυθολογικές παραπομπές σε περιοχές και πόλεις, οι οποίες συνδέονται με την Κόρινθο επί Κυψελιδών αλλά και με τις κορινθιακές αποικίες¹⁷⁷. Το συνδεδειγμένο όμως στοιχείο των ύστερων αυτών συγγραφέων είναι η συμπληρωματική μορφή του έργου τους και η άντληση πληροφοριών για τις κορινθιακές αποικίες χωρίς κριτική επεξεργασία των δεδομένων¹⁷⁸.

Ο Στράβων φαίνεται ότι αξιοποίησε το υλικό ομοτέχνων του γεωγράφων για την περιγραφή των περιοχών της ΒΔ Ελλάδος και της Ιλλυρίας¹⁷⁹. Ο ίδιος, έχοντας διαβάσει ιστορικά και χρονογραφικά έργα, μάς μεταφέρει περισσότερες λεπτομέρειες για τις αποικίες, ακόμα και αφηγήσεις γεγονότων του Στ' αι. π.Χ.¹⁸⁰. Είχε επίσης στη διάθεσή του μεγάλη ποικιλία παλαιότερων και σύγχρονων του πηγών. Για την τοποθεσία και την περιγραφή των κορινθιακών αποικιών είναι πολύ πιθανό ότι αξιοποίησε προγενέστερους γεωγράφους, οι οποίοι είχαν γράψει *Περίπλους*¹⁸¹. Σε σχέση με αρχαιότερες ή μυθικές παραδόσεις για τις αποικίες, και ειδικά για την Κέρκυρα, ο Στράβων φαίνεται ότι αξιοποίησε, αν και αντιμετώπισε κριτικά, τον χρονογράφο Απολλόδωρο, για τον οποίο μάλιστα διευκρινίζει ότι πηγή του ήταν ο Ερατοσθένης¹⁸². Πληροφορίες για την Κέρκυρα άντλησε πιθανότατα και από τον Έφορο¹⁸³. Ο Διονύσιος ο γεωγράφος (γιος του Καλλιφώντος) συνέγραψε την *Ἑλλάδος Ἀναγραφὴν* του κατά τον Α' ή Β' αι. μ.Χ. έχοντας ο ίδιος περιηγηθεί τις χώρες τις οποίες περιγράφει. Για τις ονομασίες των εθνών που

¹⁷⁵ Stylianos 1998, 88.

¹⁷⁶ Πaus. Β' 1.1 και Κλήμης Ἀλεξ., *Στρωματεῖς* Α' 21.131-132. Πρβλ. Stylianos 1998, 316, Huxley 1969, 62-63 και Frazer 1965, τ. III, 2. Για τη χρήση του Ευμήλου από τον Πausanias βλ. και West 2002 και 2003, 234-239.

¹⁷⁷ Πaus. Ε' 17.5-19. Βλ. Stiglitz 2005, 47.

¹⁷⁸ Γεωργιάδης 1993, 23 και Reale 2005, LXI-LXII. Για αντίστοιχη ελλιπή κριτική επεξεργασία σε έργα του Πλουτάρχου βλ. Halliday 1928, 139 και Morgan 1998, 284.

¹⁷⁹ Για την ύπαιθρο χώρα της Ιλλυρίας φαίνεται ότι συμβουλευτήκε τον Εκαταίο: Ἐκατ. *FGrHist* 1, απ. 99 (Στεφ. Βυζ. Ἐθνικά, λ. Σεσάρηθος), ενώ για την ίδρυση της Απολλωνίας ως αποικίας των Κερκυραίων και των Κορίνθιων τον Ψευδο-Σκύμνο (*Περίγησις*, στ. 439-440). Πρβλ. Πaus. Ε' 22.4.

¹⁸⁰ Στράβ. Η' 3.32.13 (C 356). Roller 2014, 24.

¹⁸¹ Roller 2014, 24 και 27.

¹⁸² Στράβ. Α' 2.37 (C 44). Βλ. και Šašel Kos 2015, 1-6.

¹⁸³ Στράβ. Στ' 2.4 (C 269). Βλ. και Šašel Kos 2015, 7-8.

χρησιμοποιεί και ειδικά στην περίπτωση της Ηπείρου και της Αιτωλοακαρνανίας δε γνωρίζουμε ποιες είναι οι πηγές του, εκτός ίσως από τον γεωγράφο Φιλέα¹⁸⁴.

Ο Πλίνιος ο Πρεσβύτερος φαίνεται ότι χρησιμοποίησε ελληνικές κυρίως περιγραφές της ΒΔ Ελλάδος, αν και δεν μπορούμε να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο να είχε στη διάθεσή του πληροφορίες από Ρωμαίους που διαβιούσαν σε επαύλεις στην περιοχή της Νικόπολης. Στις ελληνικές πηγές του συγκαταλέγονται οι διάφοροι *Περίπλοι* και *Περιηγήσεις* από τα κλασσικά έως τα ελληνιστικά χρόνια, οι *Κτίσεις νήσων και πόλεων*, ενώ στο απόσπασμα στο οποίο αναφέρεται στην Ήπειρο ο ίδιος αναφέρει ως πηγή του τον Θεόπομπο¹⁸⁵. Οι πληροφορίες για την τοπογραφία της Αμβρακίας, της Ακαρνανίας και της Λευκάδος φαίνεται ότι προέρχονται από Έλληνες γεωγράφους ή φιλοσόφους της αριστοτελικής σχολής¹⁸⁶. Ωστόσο, η πληροφορία ότι ο Αμβρακικός κόλπος εξαπλωνόταν εις βάρος των ακτών της Ακαρνανίας πρέπει να οφειλόταν σε προσωπική παρατήρηση ή από ανώνυμη προφορική μαρτυρία¹⁸⁷. Για τα γεωργικά και κτηνοτροφικά προϊόντα που ευδοκίμουν στην περιοχή των ΒΔ αποικιών φαίνεται ότι είχε αξιοποιήσει μία σειρά γεωργικών μελετών, κυρίως ρωμαϊκών, με σημαντικότερες αυτών του Celsus, του Varro – στον οποίον μάλιστα αποδίδει και το ανέκδοτο για τα φασόλια που διατηρήθηκαν σε σπηλιά της Αμβρακίας για 200 έτη – του Virgilius, του Columella, του Julius Atticus και του Julius Graecinus. Οι δύο τελευταίοι μάλιστα συνέθεσαν πραγματεία για τις οينوκαλλιέργειες. Δεν αποκλείεται ωστόσο να χρησιμοποίησε και στοιχεία από τον Θεόφραστο¹⁸⁸.

Το έργο του Πλουτάρχου παρουσιάζει παραπομπές κυρίως σε κλασσικούς συγγραφείς, όπως τον Ηρόδοτο, τον Αριστοτέλη και τον Θεόφραστο¹⁸⁹. Η επίδραση της Περιπατητικής σχολής στον Πλούταρχο φαίνεται στις αντιτυραννικές του αντιλήψεις και τις συχνές παραπομπές σε αντίστοιχα φιλοσοφικά έργα¹⁹⁰. Για τις σχέσεις του Θεμιστοκλέους με την Κέρκυρα φαίνεται ότι αξιοποίησε το τμήμα της πραγματείας του Θεοφράστου *Πολιτικά περί καιρών*, όπως σώζεται από τον πάπυρο της Οξυρρύγχου ή και τον προγενέστερο Στησίμβροτο, ο οποίος είχε συγγράψει ανεκδοτολογικής φύσεως

¹⁸⁴ Hutton 2005, 58: ο γεωγράφος αυτός παραδίδεται και ως Ψευδο-Δικαίαρχος.

¹⁸⁵ Zehnacker, Silberman 2015, XIV και XX.

¹⁸⁶ Beaujeu 1950, X.

¹⁸⁷ Plinius, *NH* II. 205.

¹⁸⁸ Le Bonniec, Le Boeuffle 1972, 18-24 και 26-27 και André 1958, 10.

¹⁸⁹ Πλούτ. *Ἡθ.* (Περὶ τῆς Ἡροδότου κακοηθείας). Πρβλ. Domingo-Forasté 1988, 9, σημ. 13.

¹⁹⁰ Πλούτ. *Ἡθ.* 385 D-F (Περὶ τοῦ ἐν Δελφοῖς Ε), 552E (Περὶ τῶν ὑπὸ τοῦ θεοῦ βραδέως τιμωρουμένων), 859D (Περὶ τῆς Ἡροδότου κακοηθείας) και *Σόλων*, 12, 7.1. Για την εδραίωση της αντίληψης ότι ο τύραννος ως τίτλος και ως αξίωμα συνδέονταν με αρνητικές συνιστώσες από τον Αριστοτέλη βλ. V. Parker 1996, 166-167 και Blomqvist 1998, 1 passim.

βιογραφία του Αθηναίου στρατηγού¹⁹¹. Μολονότι οι πληροφορίες του για τη διαιτησία μεταξύ Κερκυραίων και Κορινθίων για τη Λευκάδα ελέγχονται για την εγκυρότητά τους από τον Ste Croix¹⁹², ο χαρακτηρισμός του Θεμιστοκλέους ως *εύεργétου* της Κέρκυρας από τον Θουκυδίδη καθιστά αρκετά πιθανό ότι υπήρχε μία προγενέστερη πηγή, την οποία αξιοποίησε ο Θουκυδίδης, καθώς και ο Στησίμβροτος, την οποία με τη σειρά του χρησιμοποίησε ο Θεόφραστος και μέσω αυτού και ο Πλούταρχος.

Σε σχέση με την ποιότητα των ιστορικών πληροφοριών, οι διάσπαρτες αναφορές των μεταγενέστερων μυθογράφων για τις κορινθιακές αποικίες, όπως του Αντωνίνου Λιβεράλη, του Πτολεμαίου Ηφαιστίωνος και του Κόνωνος, μπορούν να αξιοποιηθούν μόνο στο πλαίσιο της εξέτασης της λατρευτικής και μυθολογικής παράδοσης και όχι σε αυτό της ιστορικής τους ερμηνείας¹⁹³, παρατήρηση που ισχύει και για τις παραδόσεις των προκατόχων τους, του Εκαταίου, του Ελλάνικου, του Νικάνδρου και του Αθανάδα του Αμβρακιώτη. Στην ελληνιστική εξάλλου εποχή εντάσσεται, και ιδίως στη σχολή των Αλεξανδρινών φιλολόγων και ποιητών, το ενδιαφέρον για τις ιδρύσεις πόλεων και αποικιών, που οδήγησε στην καταγραφή των ιδρυτικών μύθων πολλών πόλεων¹⁹⁴.

Τέλος, φιλόλογοι και βιογράφοι της ρωμαϊκής περιόδου και μεταγενέστεροι λεξικογράφοι, όπως ο Ηρωδιανός, ο Ησύχιος, ο Κορνήλιος Νέπως, ο συγγραφέας της Σούδα, ο Στέφανος Βυζάντιος και ο Φώτιος, ασχολήθηκαν επισταμένως με το φαινόμενο του αρχαϊκού αποικισμού και μετέφεραν στο έργο τους παραλλαγές των ιδρυτικών μύθων των Συρακουσών, της Κέρκυρας και της Απολλωνίας, καθώς και πληροφορίες για την Αμβρακία, τη Λευκάδα και τους Κυψελίδες και για τα γειτονικά στις αποικίες φύλα των Ηπειρωτών και των Ακαρνάνων¹⁹⁵. Είναι προφανές ότι είχαν στη διάθεσή τους πολύ περισσότερες πηγές από αυτές που διαθέτουμε εμείς σήμερα, αφού σε αυτούς βρίσκουμε μοναδικές αναφορές για το θέμα μας και ενδιαφέρουσες παραλλαγές γνωστών ιστορικών γεγονότων. Είναι όμως σαφές ότι δεν είχαν τη δυνατότητα ελέγχου της αξιοπιστίας των πηγών τους. Όπως μάλιστα

¹⁹¹ Θεόφρ. *Πολιτικά περί καιρών*, (ΡΟxy, VII, 1012C) απ. 9, στ. II, 23-34. Για τον Στησίμβροτο και την εξάρτηση του Πλουτάρχου από αυτόν βλ. Schmid, Stählin 1948, I, 676-678. Άλλη πηγή φαίνεται ότι χρησιμοποίησε ο Σχολιαστής του Θουκυδίδη (Α' 136.1).

¹⁹² De Ste Croix 1972, 379.

¹⁹³ Έκατ. *FGrHist* 1, απ. 26 (Άρρ. Άλεξ. Άνάβ., Β' 16.5), Έλλάν. *FGrHist* 4, απ. 77, Άντων. Λιβ. *Μετ. Δ' 4*, Πτολεμαῖος Ἡφαιστῖωνος, *Καινῆς Ἱστορίας Λόγοι Ζ'* (Westermann 1843, 198) και Κόνων, *FGrHist* 26, απ. 1.3 (Φώτιος, *Βιβλιοθήκη*, 186).

¹⁹⁴ Dougherty 1994, 44.

¹⁹⁵ Ἀγάκλυτος, *FHG* 411 απ. 1 (Φώτιος, *Λεξικόν*, λ. *Κυψελιδῶν ἀνάθημα*), Κόνων, *FGrHist* 26, απ. 1.3 (Φώτιος, *Βιβλιοθήκη*, 186), Τίμαιος, *FGrHist* 566, απ. 8 (Φώτιος/ Σούδα, λ. *Καλλικύριοι*), Σούδα, λ. *Ἀρχίας* (Κλαύδιος Αἰλιανός, απ. 16) και λ. *Κυψελιδῶν ἀνάθημα*, λ. *Περίανδρος*, Ἡσύχ. λ. *Κεστρινικοί βόες*, Στεφ. Βυζ. *Ἐθνικά*, λ. *Ἀπολλωνία*, λ. *Συράκουσαι* και λ. *Χαονία*. Στα έργα αυτά ανιχνεύουμε αρκετές πληροφορίες που προέρχονται από τους αρχαϊκούς *Νόστους*: βλ. Malkin 2018. Για την τοπογραφία της αρχαίας Λευκάδος, και ειδικά για τον Νήρικο, όπως παρουσιάζεται από μεσαιωνικές πηγές βλ. Καπώνης 2016.

παρατηρούμε και από το παράδειγμα της Κέρκυρας, οι μεταγενέστεροι συγγραφείς αξιοποιούν κάθε φορά διαφορετική πηγή, παράγοντας διαφορετικές ή και συγκρουόμενες απόψεις για ένα ζήτημα¹⁹⁶.

Από την ως άνω παρουσίαση, οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι η αρχαία γραμματεία αντιμετώπιζε τις ΒΔ κορινθιακές αποικίες περισσότερο ως έναν παράλληλο περιφερειακό κόσμο, για τον οποίο κρίθηκαν αξιομνημόνευτα κυρίως τα στοιχεία που συνάπτονταν με την κεντρική ιστορική αφήγηση βασικών ιστορικών (πολιτικών και στρατιωτικών εξελίξεων), ενώ οι υπόλοιπες πληροφορίες διασώθηκαν χάρη στις κορινθιακές αφηγήσεις για αυτές, που επεβίωσαν έως την ύστερη αρχαιότητα. Πενιχρές χαρακτηρίζονται οι πληροφορίες για την πολιτική οργάνωση των αποικιών. Σημαντικές είναι όμως οι ενδείξεις για τις λατρείες, τις μυθικές παραδόσεις και την οικονομία της περιοχής, όπως αυτές σώζονται κυρίως σε μεταγενέστερες πηγές.

ΟΙ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ

Από την πληθώρα των επιγραφών που έχουν ανευρεθεί τόσο στην Κόρινθο όσο και στις αποικίες περί τον Αμβρακικό κόλπο, αλλά και αλλού, λίγες είναι αυτές που μπορούν πραγματικά να συμβάλουν στην έρευνα για την αρχαϊκή περίοδο, ενώ οι περισσότερες αφορούν την κλασική και ελληνιστική. Ωστόσο, στοιχεία που επιβιώνουν στη διαχρονία, όπως λατρείες, το μηνολόγιο, το φυλετικό σύστημα και οι πολιτικοί θεσμοί μπορούν να αντληθούν και από μεταγενέστερες επιγραφές και να αναχθούν στην αρχαϊκή ή κλασική εποχή. Σε αυτές όμως τις περιπτώσεις είναι απαραίτητη η επιβεβαίωση της επιβίωσης ενός θεσμού ή μίας λατρείας από πρωιμότερες εποχές. Τα είδη των επιγραφών που δίνουν στοιχεία για το θέμα μας ποικίλλουν.

Στοιχεία από τη μελέτη των επιγραφών που μπορεί να οδηγήσουν σε συμπεράσματα για τις σχέσεις των αποικιών με τη μητρόπολη αλλά και τα γειτονικά φύλα είναι η ίδια η γραφή, ιδιαίτερα όσων ανήκουν στην αρχαϊκή περίοδο ή έχουν γραφτεί στο κορινθιακό αλφάβητο, η διάλεκτος που χρησιμοποιείται, καθώς και η ανασκαφική ανεύρεση της επιγραφής σε διάφορα σημεία του δημόσιου χώρου. Ειδικές μελέτες για τη γλωσσική μορφή και την εξέλιξη των επιγραμμάτων ως λογοτεχνικού είδους έχουν γίνει με αφορμή το Πολυάνδριο της Αμβρακίας¹⁹⁷.

¹⁹⁶ Šašel Kos 2015, 8-10.

¹⁹⁷ SEG XLIV, 463 και 1697. Βλ. Bousquet 1992, 585-606, Ματθαίου 1993, 271-277 και 303-310, D'Alessio 1995, 22-26, Cassio 1994, 102-117, Palumbo Stracca, 1998, 237-245 και Barrio Vega 2010, 47-54.

Οι επιγραφικές μαρτυρίες από τις ίδιες τις αποικίες είναι περιορισμένες. Υπάρχουν επιτύμβιες ή τιμητικές στήλες από την Αμβρακία που χρονολογούνται από τον Στ' έως και τον Δ' αι. π.Χ.¹⁹⁸, επιγραφές ενσφράγιστες σε κεράμους, σε θραύσματα από αγγεία ή σε κεραμικές ή λίθινες στέγες τάφων¹⁹⁹ ή σε ξύλινους πίνακες²⁰⁰. Τα στοιχεία που παρέχουν είναι κυρίως σε σχέση με την προσωπογραφία της Αμβρακίας. Για τους θεσμούς της πόλης μας πληροφορούν μεταγενέστερες επιγραφές από την ελληνιστική περίοδο, όπως η συνθήκη με τους Αθηναίους και τους Ακαρνάνες που χρονολογείται στη δεκαετία 170-160 π.Χ.²⁰¹. Σε σημαντικά πολεμικά γεγονότα της αρχαϊκής περιόδου αναφέρονται οι επιτύμβιες επιγραφές από το Πολυάνδριο της Αμβρακίας, από τους τάφους του Κερκυραίου Αρνιάδα και του Ακαρνάνα Προκλείδα, καθώς και η αναθηματική επιγραφή των Απολλωνιατών προς τον Απόλλωνα²⁰². Ιδιαίτερης σημασίας έχει το επιγραφικό κείμενο που βρέθηκε στο Θύρρειο και περιλαμβάνει τους όρκους για τη συνθήκη ειρήνης, φιλίας και συμμαχίας μεταξύ Αμφιλοχίων, Ακαρνάνων και Αμβρακιωτών, η οποία ανανέωσε την αντίστοιχη που αναφέρεται στον Θουκυδίδη²⁰³. Αντίστοιχης σημασίας είναι και οι επιγραφές με τα λάφυρα από τις μάχες του Δημοσθένους στην Αιτωλοακαρνανία²⁰⁴. Σημαντικές είναι και οι επιγραφές που διαμνημονεύουν την εκστρατεία του Τιμολέοντος στη Σικελία, αφού μάλιστα προσθέτουν αρκετά στοιχεία στο συγκεκριμένο γεγονός²⁰⁵. Ιστορικά γεγονότα, όπως η ένταξη της Λευκάδος στη Β' Αθηναϊκή Συμμαχία, είναι γνωστά μόνο μέσα από την επιγραφική τους καταγραφή²⁰⁶. Πληροφορίες για την τοπογραφία της Αμβρακίας και για τις σχέσεις της με τα γειτονικά έθνη παρέχει η πολυσυζητημένη επιγραφή-συνθήκη μεταξύ Αμβρακιωτών και Χαραδραίων που χρονολογείται περί τα 160 π.Χ.²⁰⁷, η συνθήκη με τους Αθηναίους και τους Ακαρνάνες του 167/166 π.Χ., καθώς και η συνθήκη με τους Αθαμάνες που υπογράφηκε στην Κέρκυρα²⁰⁸. Οι λατρείες της Αμβρακίας και ιδιαίτερα στον πολιτικό χώρο παρουσιάζονται κυρίως σε μεταγενέστερες επιγραφές, στη συνθήκη με τους Χαράδριους και σε αναθηματικές στήλες²⁰⁹. Από τις επιγραφές των αποικιών του ευρύτερου

¹⁹⁸ Τσιριβάκος 1965, 358, αρ. 1 και πιν. 425α και Κοντογιάννη 2003, 573.

¹⁹⁹ Ζαφειρόπουλος 1962, 85, Pariente 1994, 728, Ντούζουγλη 1999 και Πλιάκου, Κοντογιάννη 2003.

²⁰⁰ SEG XXIV 414.

²⁰¹ Hammond 1967, 611 και IG II², 951 (= SEG XLVII 136).

²⁰² Επιγραφή Αρνιάδα: IG IX, I, 868 και I (ed. min.), fasc. IV, 880 και Tod 1946, αρ. 2. Επιγραφή Προκλείδα: IG IX, I², 214. Πολυάνδριο Αμβρακίας: Βλ. παραπάνω, σ. 38, σημ. 197 της παρούσας. Μνημείο Απολλωνιατών: SEG XV, 251 και Cabanes 1997, αρ. 303, 77-78.

²⁰³ SEG LXIII, 391. Βλ. Funke, Hallof 2013 και Fantasia 2018.

²⁰⁴ IG II² 403.

²⁰⁵ Kent 1966, σημ. 23.

²⁰⁶ IG II² 104.

²⁰⁷ SEG XLIX 635.

²⁰⁸ IG II², 951 (= SEG XLVII 136) και IG IX, I² 4.796 = SEG XLIX 591bis.

²⁰⁹ Τζουβάρα-Σούλη 1979, 19, 1992, 162-165, Δάκαρης 1965, 347-348, SEG XXIV 421 και SEG XXVI 694.

ΒΔ χώρου είναι εφικτό να εξαγάγουμε συμπεράσματα για τις λατρείες στη γεωγραφική αυτή περιοχή. Οι λατρείες, ωστόσο, που εμφανίζονται στην περιοχή δεν έχουν, όπως έχει υποθεθεί, τοπικό χαρακτήρα, αλλά στην πραγματικότητα ήταν πανελλήνιες²¹⁰.

Στην περίπτωση των όρων της Κορίνθου και του τιμητικού ψηφίσματος από τη Δήλο²¹¹, αυτά παρέχουν ενδιαφέροντα στοιχεία για τη φυλετική οργάνωση της Κορίνθου και των αποικιών ήδη από την αρχαϊκή εποχή²¹². Οι απελευθερωτικές επιγραφές από την Επίδαμνο και την Απολλωνία και το ημερολόγιο που αναγράφεται στον αστρονομικό μηχανισμό των Αντικυθήρων παρέχουν πολύτιμες πληροφορίες για τους μήνες των κορινθιακών αποικιών και πιθανότατα και της ίδιας της Κορίνθου²¹³. Οι πολιτικοί θεσμοί, η οικονομική οργάνωση, το φυλετικό σύστημα και το μηνολόγιο της Κέρκυρας, αλλά και των ΒΔ αποικιών της Ηπείρου, όπως προκύπτουν από επιγραφές που βρέθηκαν εκεί, μπορούν επίσης να ενισχύσουν την έρευνα για τις λοιπές κορινθιακές αποικίες, και επομένως και για αυτές περί τον Αμβρακικό κόλπο²¹⁴.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

Α. Αρχιτεκτονική και Ιστορική Τοπογραφία

Σημαντικά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα διαθέτουμε κυρίως από την Αμβρακία²¹⁵. Η σημασία των αποικιών από τα πρώιμα χρόνια αντικατοπτρίζεται και στην πολιτιστική τους εξέλιξη, αφού έγιναν γρήγορα οικονομικά και πολιτιστικά κέντρα στην περιοχή τους. Οι αρχαϊκοί ναοί και τα δημόσια κτήριά τους είναι μάρτυρες της πολιτικής και οικονομικής εξέλιξής τους, καθώς και των λατρειών και των λατρευτικών πρακτικών. Βασική σε σχέση με αυτό είναι η τεκμηρίωση λατρειών που σχετίζονται με το φαινόμενο του αποικισμού, καθώς και η διάδοσή τους από τη μητρόπολη προς την αποκία²¹⁶.

Οι αρχαιολόγοι έχουν συνδέσει την αρχιτεκτονική των αποικιών με αυτήν της Κορίνθου βασισμένοι σε μεγάλο βαθμό στην ανάλυση της τεχνοτροπίας του εκάστοτε γλυπτού ή ζωγραφικού διακόσμου. Όμως, αυτό το κριτήριο δεν είναι πάντα ασφαλές για την εξαγωγή συμπερασμάτων σε σχέση με τη χρονολόγηση ή την ερμηνεία τους στο

²¹⁰ SEG L 541. Πρβλ. και Τζουβάρα-Σούλη 2000, 109-138.

²¹¹ SEG XXX, 990 και Daux 1953-1954, 250, αρ. 5.

²¹² Jones, 1980, 161-193.

²¹³ Απελευθερωτικές επιγραφές: SEG XXXV, 665, XXXVII, 510, XXXVIII, 521, XLIX, 650, Cabanes, Drini, 1995a, T 523, T 527bis, 580, 583 και 584, Cabanes, Ceka 1997, 21 και 387, Cabanes 2003, 83-88. Μηχανισμός Αντικυθήρων: Freeth, Jones, Steele, Bitsakis 2008a, 614-617, Freeth, Jones, Steele, Bitsakis 2008b, 1-42 και Iversen 2017. Βλ. και Cabanes, 2003, 83-102.

²¹⁴ Cabanes 2003, 83-102.

²¹⁵ Boardman 1996, 218.

²¹⁶ Για το θέμα αυτό βλ. Malkin 1987, 1 κ.ε. και Τζουβάρα-Σούλη 1991a, 149-161.

ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο, ιδιαίτερα αν αυτά δεν ανταποκρίνονται στο ιστορικό περιβάλλον, όπως αυτό παρουσιάζεται στις γραμματειακές πηγές. Οι αρχιτεκτονικές καινοτομίες τις οποίες κατάφεραν οι Κορίνθιοι τεχνίτες ήδη από τον Ζ' αι. π.Χ.²¹⁷ απετέλεσαν σαφώς κινητήρια δύναμη σε όλους τους χώρους επιρροής της Κορίνθου, αλλά εμφανείς συνδέσεις υπάρχουν μόνο με το αέτωμα του ναού της Αρτέμιδος στην Κέρκυρα και του Απόλλωνος στο Θέρμο της Αιτωλίας²¹⁸.

B. Κεραμική

Η διερεύνηση του θέματος των αποικιών της Κορίνθου βάσει των διαθέσιμων γραμματειακών και επιγραφικών πηγών δεν μπορεί να οδηγήσει από μόνη της στη σύνταξη μίας συνθετικής παρουσίασης. Γι' αυτό είναι αναγκαία η αξιοποίηση των αρχαιολογικών δεδομένων, προκειμένου να επιχειρηθεί η συμπλήρωση μίας, ούτως ή άλλως, αποσπασματικής εικόνας. Τα αρχαιολογικά ευρήματα, κατά τη ρήση του Boardman, «δεν ψεύδονται, διότι δεν μιλούν»²¹⁹. Μπορούμε δηλαδή στη συγκεκριμένη περίπτωση να χρησιμοποιήσουμε τα βέβαια συμπεράσματα των αρχαιολόγων, για να διαπιστώσουμε τις τάσεις στην τέχνη, τις επαφές μεταξύ μητρόπολης, αποικιών, των πέριξ εθνών και των αρχαίων ιερών. Οι πληροφορίες ωστόσο που μπορούμε να αντλήσουμε είναι σημαντικές σε σχέση με την ιστορική ένταξη, κυρίως όταν επιβεβαιώνονται από τις γραπτές μαρτυρίες και όχι από μόνες τους, αφού η χρονολόγησή τους εξαρτάται σε ένα σημαντικό βαθμό από αυτές και η ερμηνεία τους σχετίζεται με το ιστορικό περιβάλλον, στο οποίο επιλέγουμε να τις εντάξουμε. Δεν είναι επίσης θεμιτό να βασιζόμαστε μόνο σε σχετικές χρονολογήσεις της κεραμικής ή σε υποθετικές ερμηνείες σε σχέση με τα υλικά κατάλοιπα, για να εξηγήσουμε τα χωρία των αρχαίων συγγραφέων.

Κεραμική από τα πρώιμα αρχαϊκά στρώματα διαθέτουμε σε μεγάλη ποσότητα κυρίως για την Αμβρακία και την Κέρκυρα²²⁰. Η τελευταία μάλιστα σχετίζεται στενά με την αποικιακή πολιτική των τυράννων και της ολιγαρχικής Κορίνθου στην περιοχή. Μπορούμε επίσης να συναγάγουμε από την εξέτασή της στοιχεία για την ιστορική εξέλιξη κάθε αποικίας, αν συγκρίνουμε το υλικό αυτό με κεραμική, έργα μεταλλοτεχνίας και ζωγραφικής από την ευρύτερη περιοχή των αποικιών. Επί παραδείγματι, έχουμε πλούσιο υλικό κορινθιακής κεραμικής από τις σικελικές αποικίες²²¹ και από την Αιτωλοακαρνανία²²². Η

²¹⁷ Rhodes 2003, 85-86 και 93.

²¹⁸ Rodenwaldt 1939, 167-174, Salmon 1984, 121 και σημ. 24 και Τζουβάρα-Σούλη 1991α, 149-155.

²¹⁹ Boardman 1996, 11.

²²⁰ Βοκοποπούλου 1971, 332-335 (Αμβρακία) και Morgan 1998, 285, σημ. 30 (Κέρκυρα).

²²¹ Dunbabin 1957, 63, σημ. 34, 65, σημ. 57 και 66, σημ. 62-64.

ερμηνεία του αρχαιολογικού υλικού από τα ιερά του Θέρμου της Αιτωλίας φωτίζει τις σχέσεις των αποικιών με τον ευρύτερο ΒΔ χώρο και να οδηγήσει σε απαντήσεις σε σχέση με την επίδραση των κορινθιακών εργαστηρίων κεραμικής και ζωγραφικής στην περιοχή²²³.

Η κεραμική είναι σημαντικός δείκτης για τις επαφές μεταξύ μητρόπολης και αποικίας, ακόμα και για τις σχέσεις της μητρόπολης με τον αποικιακό χώρο πριν από την ίδρυση της αποικίας, αφού σώζεται σε μεγαλύτερες ποσότητες από κάθε άλλο αρχαιολογικό εύρημα. Επιπλέον, η κεραμική ενός αρχαιολογικού στρώματος χρονολογεί και τα υπόλοιπα ευρήματα και επομένως, αντικείμενα μεταλλοτεχνίας ή νομίσματα μπορούν να σχετιστούν χρονικά με τα αγγεία του ίδιου ανασκαφικού στρώματος. Η παρουσία κεραμικής από άλλες περιοχές στην Κόρινθο και τις αποικίες της μας οδηγεί σε σημαντικά συμπεράσματα για τις ανταλλαγές ή το εμπόριο της Κορίνθου με τη Δύση²²⁴. Από αυτά τα συμπεράσματα εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό και οι εκτιμήσεις των ειδικών για τη χρήση του δίογκου²²⁵. Τέλος, ιδιαίτερης σημασίας είναι και η διαπίστωση των σχέσεων των αποίκων με τον γηγενή πληθυσμό μέσω της μελέτης της κεραμικής, ειδικά στα νεκροταφεία των αποικιών στις πρώτες τους φάσεις²²⁶. Ωστόσο, έχει διαπιστωθεί ότι, όπως και γενικότερα στο αρχαϊκό εμπόριο, έτσι και στην Κόρινθο το εμπόριο διακοσμημένης κεραμικής πρέπει να είχε παίξει μικρό σχετικά ρόλο²²⁷.

Τα σημαντικότερα ζητήματα που προκύπτουν από την εξέταση της κεραμικής χρήζουν ορισμένων μεθοδολογικών παρατηρήσεων:

α) Η παρουσία της κορινθιακής κεραμικής στις Συρακούσες δεν μπορεί να αποτελέσει βασικό επιχείρημα υπέρ των ειδικών σχέσεων της μητρόπολης με την αποικία, αφού τέτοιες επαφές μαρτυρούνται με όλες σχεδόν τις αποικίες της Δύσης²²⁸. Η τελευταία πάντως διαπίστωση μπορεί να μας βοηθήσει να κατανοήσουμε τη σημασία του κορινθιακού εμπορίου για τις σικελικές αποικίες, ιδιαίτερα αν δεχτούμε την άποψη ερευνητών ότι τα προϊόντα αυτά έφταναν στη Σικελία με κορινθιακά πλοία και όχι με μεσάζοντες²²⁹. Επιπλέον, η κορινθιακή κεραμική στις αποικίες της Αιτωλίας και της Ακαρνανίας δεν μπορεί

²²² Σερμπέτη 2001, 131-132.

²²³ Τζουβάρα-Σούλη 1991α, 152-153 και 156-157, Antonetti 1990b, 173-176, όπου αμφισβητείται η κορινθιακή επιρροή στις μετόπες του ναού του C, 247 και 252-253.

²²⁴ Για το ζήτημα αυτό σημαντικές πληροφορίες παρέχουν όχι μόνο τα αρχαιολογικά δεδομένα, αλλά και τα επιγραφικά. Οι ομολογίες χρέους από την Κέρκυρα και οι ερωτήσεις στο μαντείο της Δωδώνης πιστοποιούν τον τρόπο λειτουργίας του αρχαϊκού εμπορίου. Βλ. σχετικά: Salmon 1993, 7.

²²⁵ McDonald 1986, 191-195 και Raepsaet 1993, 233-256. Η πιο πρόσφατη και εμπεριστατωμένη άποψη είναι ότι ο δίογκος χρησίμευε αρχικά κυρίως για τη μεταφορά βαρέων εμπορευμάτων και ότι περιστασιακά χρησίμευσε για τη μεταφορά πλοίων: Κουτσούμπα, Νάκας 2013.

²²⁶ De Angelis 2003, 13.

²²⁷ Salmon 1984, 117 και Foxhall 1998, 299 και σημ. 6.

²²⁸ Graham 1983, 13.

²²⁹ Coldstream 1997, 324.

να αποτελέσει καθοριστικό κριτήριο για τη χρονολόγηση του κορινθιακού αποικισμού σε αυτές τις περιοχές, διότι μπορούμε να εξηγήσουμε την παρουσία αυτών των αγγείων με τη δραστηριότητα μετακινούμενων Κορίνθιων εμπόρων. Μόνο οι τελευταίες ανασκαφές και έρευνες στη Χαλκίδα της Αιτωλίας μπορούν να προσδιορίσουν τις συνθήκες δημιουργίας του αρχικού οικισμού και την εξέλιξή του στα αρχαϊκά χρόνια²³⁰.

β) Η διαπιστωμένη μείωση της κορινθιακής κεραμικής στις σικελικές αποικίες κατά το δεύτερο τρίτο του Στ' αι. π.Χ. αποτελεί βασικό πρόβλημα, αφού συναρτάται με την εξέλιξη του κορινθιακού εμπορίου κατά την αρχαϊκή περίοδο. Η μείωση αυτή είχε ερμηνευθεί αρχικά με την πτώση της κορινθιακής τυραννίδος. Ίσως όμως δείχνει περισσότερο ότι άρχισαν να αναπτύσσονται σταδιακά τοπικά εργαστήρια κεραμικής στη Σικελία και όχι ότι υπήρξαν κάποιες δραματικές εξελίξεις στην ίδια την Κόρινθο²³¹. Εξάλλου, η κορινθιακή κεραμική δε μειώθηκε μόνο στη Δύση την περίοδο αυτή²³².

γ) Σημαντική είναι η συνδρομή των αρχαιολογικών μαρτυριών, αφού μπορούν να επιβεβαιώσουν ή να θέσουν υπό αμφισβήτηση πληροφορίες των γραμματειακών πηγών. Για παράδειγμα, έχει τεθεί εν αμφιβόλω αν ο Θουκυδίδης παραδίδει τις ακριβείς και πραγματικές χρονολογίες ίδρυσης των σικελικών αποικιών, πρόβλημα που αναδείχθηκε ξεκάθαρα μέσω της εξέτασης της προαποικιακής κεραμικής του Σελινούντος²³³. Σε σχέση με την κεραμική των αποικιών, ο Morris θεωρεί ότι το πρωιμότερο υλικό των θέσεων δεν είναι βέβαιο ότι προέρχεται από αυτό των αποικιών. Κεραμική από την κυρίως Ελλάδα θα μπορούσε να είχε φτάσει εκεί πριν από την ίδρυσή τους²³⁴. Σε γενικές ωστόσο γραμμές το σχήμα του Θουκυδίδη φαίνεται ότι επιβεβαιώνεται²³⁵.

Ο Hall επίσης τόνισε πόσο σχετικά είναι τα επιχειρήματα που προκύπτουν από την αντίληψη ότι η κεραμική δηλώνει την ανθρώπινη παρουσία εκπροσώπων μίας πόλης που κατασκευάζει τα εν λόγω αγγεία στην αποικία²³⁶. Η εύρεση ευβοϊκής κεραμικής σε πρώιμο στρώμα των Συρακουσών δεν μπορεί να αποτελέσει από μόνη της τεκμήριο για την παρουσία Ευβοέων στον αποικισμό και αντίστοιχα η παρουσία κορινθιακής κεραμικής σε

²³⁰ Dietz, Kolonas, Houby-Nielsen, Moschos, Eiring 2004, 167-214.

²³¹ Will 1955, 417-419 και 430-431 και Ducat 1961, 424. Αντίστοιχη ερμηνεία έχει προκύψει και για τη μείωση της κορινθιακής κεραμικής στην Αμβρακία λίγο πριν από την ίδρυση της αποικίας: βλ. παρακάτω, σ. 92, σημ. 527 της παρούσας.

²³² Salmon 1993, 3-17.

²³³ Morris 1996, 55-56 και Hall 2007, 106.

²³⁴ Morris 1996, 56.

²³⁵ Morris 1996, 51-59. Βλ. και Domínguez 2006, 256-269.

²³⁶ Hall 2007, 106-110.

στρώματα προγενέστερα του αποικισμού της Αμβρακίας και της Λευκάδας δεν μπορεί να αποτελέσει αδιάψευστο μάρτυρα για την παρουσία Κορινθίων στην περιοχή²³⁷.

Ένα αμφιλεγόμενο στοιχείο είναι και η ευβοϊκή κεραμική και γενικότερα η ευβοϊκή παρουσία στην Κέρκυρα, θέμα το οποίο άπτεται των σχέσεων Κυψελιδών και Βακχιαδών στον χώρο του Ιονίου και επομένως συνδέεται έμμεσα με τις αποικίες περί τον Αμβρακικό. Η ανεύρεση κεραμικής από την Εύβοια στην Κέρκυρα έχει χρησιμοποιηθεί ως ένδειξη για την επαλήθευση του Πλουτάρχου, ο οποίος υποστηρίζει ότι οι Κορινθίοι που οργάνωσαν την αποικία έδωξαν Ερετριείς εγκατεστημένους ήδη στο νησί²³⁸. Η πληροφορία του αρχαίου βιογράφου επαληθεύεται εν μέρει από τη χρονολόγηση της ίδρυσης της Μεθώνης της Πιερίας από τους Ερετριείς, αφού σύμφωνα με αυτόν ακολούθησε την εκδίωξή τους από την Κέρκυρα. Σύμφωνα τουλάχιστον με τα αρχαιολογικά δεδομένα, η κατοίκηση στον χώρο της μακεδονικής πόλης από τους Ερετριείς άρχισε περίπου το 730 π.Χ. ή, πιθανότατα, λίγο αργότερα²³⁹. Σε αυτήν την περίπτωση, άλλες γραμματειακές πηγές σε συνδυασμό με πορίσματα από τη μελέτη των αρχαίων τοπωνυμίων της Κέρκυρας και τη γενικότερη αποικιακή κίνηση του Η' αι. π.Χ. επιβεβαιώνουν την ευβοϊκή παρουσία στο νησί και στην απέναντι ηπειρωτική και ιλλυρική ακτή την περίοδο αυτή²⁴⁰. Σε άλλα ζητήματα, όπως η τακτικότητα ή κανονικότητα με την οποία διεξαγόταν το εμπόριο της Κέρκυρας με τη μητρόπολη, οι απαντήσεις με βάση την αρχαιολογική καταγραφή καθίστανται ακόμα δυσχερέστερες²⁴¹.

Την ίδια μέθοδο έρευνας πρέπει να εφαρμόσουμε και για την επιρροή στην Ιθάκη, αφού δεν είμαστε βέβαιοι ότι τα εκεί κορινθιακά αγγεία μπορούν να πιστοποιήσουν μία κορινθιακή αποικία τόσο πρώιμα²⁴². Το υλικό από την αρχαιολογική έρευνα ανέδειξε το ζήτημα της πιθανής ύπαρξης μίας εγκατάστασης Κορινθίων στο νησί αυτό στους πρώιμους ιστορικούς χρόνους. Η ανεύρεση σημαντικής ποσότητας κορινθιακής κεραμικής σε δύο ιερά του νησιού οδήγησε στην άποψη περί μίας πρώιμης αποικίας που δεν καταγράφηκε από τις γραμματειακές πηγές. Ωστόσο, οι θέσεις όπου βρέθηκαν κορινθιακά αγγεία (Αετός και Σπήλαιο πόλης) δεν παρουσιάζουν κάποιο σαφές πλεονέκτημα σε σχέση με την επικοινωνία με ανατολικότερες περιοχές²⁴³. Η χρονολόγηση του υλικού αυτού στα τέλη του Θ' αι. π.Χ.

²³⁷ Boardman 1996, 217-218 και Morris 1996, 55-56.

²³⁸ Πλούτ. *Ἡθ.* 293A-B (*Αἴτια Ῥωμαϊκὰ καὶ Ἑλληνικά*, 11). Την άποψη για την ευβοϊκή παρουσία στο νησί ενστερνίζονται αρκετοί ιστορικοί: Cary 1926, 148-149, Malkin 1998a, 75-77, 1998b, 4, Antonelli 2000, 135-137 και Metallinou 2010, 13-16. Για την αντίθετη άποψη βλ. Morgan 1998, 285, σημ. 30.

²³⁹ Μπέσιος 2010, 94 και Τζιφόπουλος 2012, 20 και σημ. 29, όπου και βιβλιογραφία.

²⁴⁰ Malkin 1998b, 4-5 και Šašel Kos 2015, 6-9.

²⁴¹ Mossé 2001, 133.

²⁴² Malkin 1998b, 2 και σημ. 4.

²⁴³ Morgan 1988, 315-316.

και στις αρχές του Η' αι. π.Χ. θέτει πολλά προβλήματα σε σχέση με την ερμηνεία του²⁴⁴. Το συγκεκριμένο νησί, ωστόσο, συνδέεται γεωγραφικά με τις μεταγενέστερες αποικίες και αποτελεί έναν από τους σταθμούς των ναυτικών στο ταξίδι τους για το Ιόνιο, την Αδριατική, την Ετρουρία, την Κάτω Ιταλία και τη Σικελία, και επομένως σχετίζεται εμμέσως με τη μεταγενέστερη ίδρυση των αποικιών στην περιοχή του Αμβρακικού κόλπου. Σε αυτό το πλαίσιο, αρκετά εύστοχες είναι οι παρατηρήσεις του Malkin για τον ρόλο του Οδυσσέα ως ένα πρωτο-αποικιακού ήρωα, ο οποίος προέρχεται από ένα οριακό σημείο στον κόσμο των Αχαιών²⁴⁵. Επομένως, επιβεβαιώνεται η υποψία που υπήρχε από την αρχαιολογική καταγραφή, ότι δηλαδή η Ιθάκη ήταν σημαντικός σταθμός στον θαλάσσιο δρόμο προς το βόρειο Ιόνιο και τη Δύση.

Σε σχέση με την αγγειογραφία, ομοιότητες της ανευρεθείσας κεραμικής με την περιγραφή της *λάρνακος του Κυψέλου* μπορούν να οδηγήσουν σε επιμέρους ερμηνείες σε σχέση με τα μυθολογικά θέματα και τις προτιμήσεις των αγγειογράφων²⁴⁶.

δ) Τέλος, η επανεξέταση σημαντικών κεραμικών και αγγειογραφικών εργαστηρίων και ομάδων αγγείων, τα οποία παλαιότερα θεωρούνταν αμιγώς κορινθιακά, έχει οδηγήσει στην απόδοσή τους από μερίδα αρχαιολόγων σε διαφορετικό τόπο προέλευσης. Τέτοια παραδείγματα είναι οι κορινθιακοί αμφορείς τύπου Β, οι οποίοι έχουν αποδοθεί από τον Κουρκουμέλη σε κερκυραϊκό εργαστήριο, τα κερκυραϊκά που μιμούνται κορινθιακά και τα αγγείου «ομάδας Θάψου», που αναγνωρίζονται πλέον ως αχαϊκά²⁴⁷. Τέτοιες μελέτες συμβάλλουν στον προβληματισμό για τον τρόπο οργάνωσης των αρχαϊκών αποικιών, αλλά ασφαλώς θέτουν και το ερώτημα της επιρροής της πολιτικής στην καλλιτεχνική ζωή ή και στον τρόπο διεξαγωγής του εμπορίου. Το σημαντικό στοιχείο που μπορεί να δώσει λύση στο πρόβλημα αυτό είναι η διαπίστωση ότι στην ύστερη γεωμετρική και πρώιμη αρχαϊκή εποχή υπήρχαν μετακινούμενοι τεχνίτες, που εγκαθίστανται σε νέους τόπους, προκειμένου να πουλήσουν τα προϊόντα τους²⁴⁸.

Γ. Γλυπτική, μεταλλοτεχνία, μικροτεχνία

Για τις τέχνες αυτές, η τεχνοτροπική εξέλιξη αποτελεί το βασικότερο κριτήριο όχι μόνο για τη χρονολόγηση αλλά και για τον καθορισμό των σχέσεων μεταξύ των

²⁴⁴ Dunbabin 1948, 65.

²⁴⁵ Malkin 1998a, 15 και 62 και 1998b, 1-2 και 7-8.

²⁴⁶ Stiglitz 2005, 47.

²⁴⁷ Για τους αμφορείς: Kourkoumelis-Rodostamos 1988, 141-157, Kourkoumelis 1990 14-19. Βλ. και Metallinou 2010. Για τα αγγεία Θάψου: Γκαδόλου 2008, 287-288 και Gadolou 2011, 38-45. Για την αντίθετη άποψη σε σχέση με τα αγγεία Θάψου βλ. Douzougli, Papadopoulos 2010, 49.

²⁴⁸ D. Ridgway 1992a, 88-89.

εργαστηρίων. Οι αρχαιολόγοι έχουν εντοπίσει μεγάλες τεχνοτροπικές ομοιότητες μεταξύ της αρχαϊκής κορινθιακής γλυπτικής και ζωγραφικής με έργα στις αποικίες ή την περιοχή τους κατά την αρχαϊκή περίοδο, όπως το μαρμάρινο αέτωμα της Γοργούς από την Κέρκυρα, το μαρμάρινο λιοντάρι από το μνημείο του Μενεκράτη από το ίδιο νησί, τους αρχαϊκούς κούρους στο Άκτιο, καθώς και τους πίνακες που κάλυπταν τις μετόπες του δωρικού ναού στο Θέρμο της Αιτωλίας²⁴⁹. Αντικείμενα μεταλλοτεχνίας συμπληρώνουν την εικόνα για τις εικαστικές τέχνες. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα χάλκινα σφυρήλατα ιππάρια γεωμετρικής κορινθιακής τέχνης που έχουν ανευρεθεί στην Ιθάκη²⁵⁰, καθώς και αντικείμενα μεταλλοτεχνίας που σχετίζονται με την Κόρινθο και την Κέρκυρα²⁵¹.

Σημαντική επίσης είναι και η ερμηνεία των διαφόρων τεχνέργων που σχετίζονται με ιερά των αποικιών, καθώς και η διάκριση ανάμεσα σε κορινθιακές λατρείες και κορινθιακές λατρευτικές πρακτικές. Η παρατήρηση αυτή αφορά κυρίως τις εργασίες της Τζουβάρα-Σούλη²⁵², οι οποίες επικεντρώθηκαν στην ευρύτερη περιοχή της Ηπείρου. Αν και οι μελέτες της θεωρούνται βασικές, αφού συγκεντρώνουν πλήθος μαρτυριών και δεδομένων, παρουσιάζουν ένα ντετερμινισμό σε σχέση με την ερμηνεία των αρχαιολογικών δεδομένων και παρουσιάζουν τις περισσότερες λατρείες της περιοχής ως επιχωριάζουσες και εισηγμένες κάτω από την κορινθιακή επίδραση, ενώ στην πραγματικότητα αποτελούν πανελλήνιες θεότητες, για τις οποίες η κορινθιακή σύνδεση μένει να αποδειχθεί. Αντιστοίχως, θα μπορούσαμε να εντοπίσουμε ιδιαιτερότητες στις λατρευτικές πρακτικές που αφορούν όχι μόνο τους Κορινθίους και τους αποίκους τους αλλά και τις δωρικές πόλεις γενικότερα. Ενδεικτικά παραδείγματα είναι ο *βαίτυλος*, ο οποίος εμφανίζεται στα νομίσματα της Αμβρακίας, αλλά μαρτυρείται αρχαιολογικά και για την Απολλωνία της Ιλλυρίας και την Κόρινθο²⁵³.

Δ. Νομίσματα

Το βασικό υλικό που διαθέτουμε είναι τα νομίσματα της Κορίνθου, της Κέρκυρας, της Αμβρακίας, της Λευκάδας, του Ανακτορίου, που έχουν ανευρεθεί είτε σε θησαυρούς είτε μεμονωμένα. Η ένταξη των νομισμάτων σε θησαυρούς καθιστά ευκολότερη τη χρονολόγησή τους, διότι επιτρέπει τη σύγκριση των κοπών με το αρχαιολογικό στρώμα ανεύρεσης του θησαυρού. Επιπλέον, παρατηρήσεις σε επισημασμένα ή ιδιαίτερα εφθαρμένα νομίσματα

²⁴⁹ Rodenwaldt 1939, 167-174 και Τζουβάρα-Σούλη 1991α, 149-155.

²⁵⁰ Coldstream 1997, 246.

²⁵¹ Calligas 1971, 79-93.

²⁵² Τζουβάρα-Σούλη 1979, 1984, 1992, 1994α και 1994β.

²⁵³ Βλ. παρακάτω, σ. 328-329 της παρούσας.

μπορούν να οδηγήσουν σε ασφαλέστερες χρονολογικές προσεγγίσεις. Παρ' όλα αυτά, η τεχνοτροπική εξέλιξη των παραστάσεων δεν μπορεί πάντα να αποτελέσει ασφαλές κριτήριο για τη χρονολόγηση, αφού μπορεί να έχουμε συντηρητικές ή πρωτοποριακές τάσεις στον τρόπο απεικόνισης των συμβόλων και των μορφών²⁵⁴. Επιπλέον, τα νομίσματα δεν μπορούν να δώσουν οριστικές απαντήσεις σε θέματα χρονολόγησης, διότι τα δεδομένα επηρεάζονται τόσο από την ανασκαφική τύχη όσο και από το κατά πόσον ένας θησαυρός θεωρείται ότι αποκρύφτηκε σε χρόνο που τα νομίσματα βρίσκονταν σε κυκλοφορία.

Ένα ακανθώδες ζήτημα, το οποίο επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό την ερμηνεία των νομισμάτων των αποικιών είναι η χρονολόγηση των πρώτων κορινθιακών αργυρών νομισμάτων. Ειδικοί νομισματολόγοι, παρά την εμμονή πολλών ιστορικών στην υψηλή χρονολόγηση (575-550 π.Χ.), έχουν αποφανθεί υπέρ της ύστερης χρονολόγησης της πρώτης κοπής νομισμάτων στην Κόρινθο, δηλαδή μετά το 550 π.Χ.²⁵⁵. Πρόσφατη ωστόσο εξαντλητική μελέτη του υλικού της κορινθιακής νομισματοκοπίας από την Coupar έδειξε ότι οι πρωιμότερες κορινθιακές εκδόσεις πρέπει να τοποθετηθούν στα μέσα του Στ' αι. π.Χ.²⁵⁶ Σε κάθε περίπτωση, τέτοια ζητήματα θα πρέπει να κριθούν με βάση και το γενικότερο ιστορικό πλαίσιο της εποχής.

Τα νομίσματα, πέραν από πηγές της οικονομικής ιστορίας, αποτελούν, εξαιτίας της εικόνας που διαχέουν, μάρτυρες για την πολιτική ή και οικονομική ανεξαρτησία της πόλης, τη σύνδεση με άλλες πολιτικές παραδόσεις (άλλων γειτονικών πόλεων ή της μητρόπολης των αποικιών), τις λατρείες μίας πόλης, για τη μυθική της ιστορία και για την εξέλιξη της τέχνης (και ιδιαίτερα τη μεγάλη πλαστική και αρχιτεκτονική), για τις πηγές της τοπικής οικονομίας, καθώς τα διάφορα σύμβολα και εικόνες που αποτυπώνονται στον εμπροσθότυπο και τον οπισθότυπο των νομισμάτων σχετίζονται άμεσα με την ταυτότητα της πόλης, με τις πλουτοπαραγωγικές πηγές της και με την ανάγκη προβολής της ταυτότητας αυτής στο εξωτερικό²⁵⁷. Τα στοιχεία αυτά προκύπτουν από την εξέταση των εμπροσθοτύπων και των οπισθοτύπων, αφού σε αυτούς αποτυπώνονται έννοιες και σύμβολα σχετικά με την ιστορία και την πολιτική και οικονομική εξέλιξη της πόλης-κράτους. Ειδικότερα για την περίπτωση των κορινθιακών αποικιών ιδιάζοντα ρόλο παίζουν τα συμπληρωματικά σύμβολα που εμφανίζονται στο φόντο δίπλα από τη βασική εικόνα του

²⁵⁴ Alexander 1953, 201.

²⁵⁵ Για την υψηλή χρονολόγηση: Kraay 1976, 80, Holle 1978, 79, Kroll, Waggoner 1984, 325-352, Salmon 1984, 171, Calciati 1990, 143, Puglisi 2000, 203-211 και Stazio 1995, 180. Για τη χαμηλή χρονολόγηση: Psoma 2007a, 7 και Nicolet-Pierre 2002, 143.

²⁵⁶ Coupar 2000, 175-213.

²⁵⁷ Papadopoulos 2012, κυρίως 268-281.

εμπροσθοτύπου ή του οπισθοτύπου²⁵⁸. Αυτά αρχικά είχαν ερμηνευθεί ως ενδείξεις του έτους κοπής, αλλά προσφάτως αυτή η θεωρία έχει ανασκευαστεί. Η Coupar έχει προτείνει πειστικά τη συναφή θεωρία ότι πρόκειται μάλλον για σύμβολα αρχόντων που είχαν την ευθύνη της νομισματοκοπίας²⁵⁹. Στην περίπτωση μάλιστα της Αμβρακίας το πλήθος των συμβόλων αυτών και το μέγεθός τους πείθουν ότι πρόκειται για δευτερεύοντες τύπους και όχι για συμπληρωματικά σύμβολα²⁶⁰. Η επιβεβαίωση μάλιστα της φιλολογικής παράδοσης από τα νομίσματα της αποικίας της Αμβρακίας είναι προφανής και από τις επιγραφές «Γόργος» και «Άραχθος» που έχουν χαραχθεί σε κοπές του Δ' αι. π.Χ.²⁶¹. Η έμφαση που δίνεται στα νομίσματα των συγκεκριμένων αποικιών στην πολιτική και λατρευτική ιστορία της πόλης δείχνουν ότι αντικατόπτριζαν σε σημαντικό βαθμό την πολιτική ιδεολογία της πόλης, την εξέλιξη των λατρειών και των λατρευτικών πρακτικών, καθώς και τις βασικές πλουτοπαραγωγικές πηγές των πόλεων ως μέσο προβολής προς το εξωτερικό. Τα νομίσματα επομένως παρέχουν στοιχεία όχι μόνο για την οικονομική ιστορία των πόλεων-κρατών και των περιοχών τους, αλλά και για την πολιτική, ιδεολογική και θρησκευτική συγκρότηση των κοινωνιών τους. Είναι επίσης βέβαιο ότι τα νομίσματα χρησιμοποιήθηκαν ως μέσο για την αποτύπωση των κοινωνικών, θρησκευτικών και νομικών πρακτικών και συμβόλων²⁶².

Όλα τα παραπάνω συναρτώνται άμεσα με τους εκάστοτε λόγους για τους οποίους οι πόλεις-κράτη γενικά και οι ΒΔ κορινθιακές αποικίες ειδικότερα προέβησαν στην κοπή νομίσματος. Ακολουθώντας τις διαπιστώσεις του Martin στο συγκεκριμένο ζήτημα, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι το νόμισμα συνδέεται άμεσα με την προβολή της πολιτικής αυτονομίας και ταυτότητας μίας πόλης, χωρίς να παραγνωρίζονται και οικονομικοί παράγοντες²⁶³. Ωστόσο, στην παρούσα εργασία θα αναζητηθούν επιμέρους αίτια για κάθε περίοδο κοπής των αποικιών, κυρίως με βάση την ποσότητα και την εντατικότητα των νομισμάτων, καθώς και σε συνάρτηση με τις ιδιαίτερες ιστορικές συνθήκες.

²⁵⁸ Calciati 1990, II, 69-82.

²⁵⁹ Coupar 2000, 204.

²⁶⁰ Kraay 1976a, 125 και Calciati 1990, II, 433-434.

²⁶¹ Calciati 1990, II, 458: αρ. 74, 460: αρ. 79 και 461: αρ. 82.

²⁶² Martin 1996, 258-259 και Kim 2001, 14 και σημ. 27-28, ο οποίος όμως στη συνέχεια του άρθρου του απορρίπτει τη θεωρία της αποτύπωσης των αξιών ως αίτιο της υιοθέτησης των νομισμάτων.

²⁶³ Martin 1996.

Ο ΧΩΡΟΣ, Ο ΧΡΟΝΟΣ, Ο ΣΚΟΠΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΙΔΡΥΣΗΣ ΤΩΝ ΑΠΟΙΚΙΩΝ

Ο χώρος όπου ιδρύθηκαν οι αποικίες και τα γειτονικά έθνη

Σε σχέση με τον ακριβή γεωγραφικό προσδιορισμό των αποικιών, σημαντικές είναι τόσο οι μαρτυρίες των αρχαίων γεωγράφων όσο και τα πορίσματα των σύγχρονων αρχαιολογικών και τοπογραφικών ερευνών. Προκειμένου να καθορίσουμε με ακρίβεια όχι μόνο τη θέση των αρχαίων πόλεων των αποικιών αλλά και της υπαίθρου χώρας τους, θα προβούμε σε τοπογραφικές επισημάνσεις, και ιδίως σε σχέση με τα όρια των πόλεων αυτών. Ο γεωγραφικός εντοπισμός των αποικιών στις περιπτώσεις της Αμβρακίας και της Λευκάδος προσφέρει σημαντικές πληροφορίες, ικανές να στοιχειοθετήσουν την ερμηνεία του αποικιστικού φαινομένου αλλά και της πολιτικής της μητρόπολης προς τις αποικίες στους επόμενους αιώνες. Επίσης, αναδεικνύει σημαντικά στοιχεία για τη γεωστρατηγική και οικονομική σημασία των αποικιών, προσφέροντας στερεότερο έδαφος ακόμα και για τη χρονολόγησή τους, ιδιαίτερα αν λάβουμε υπόψιν ότι οι γραμματειακές πηγές είναι αρκετά ασαφείς ή και αντιφατικές σε σχέση με τον χρόνο ή τις συνθήκες ίδρυσής τους.

A. Αμβρακία

Η αποικία της Αμβρακίας έχει ταυτιστεί ασφαλώς μέσα από τοπογραφικά και επιγραφικά στοιχεία με τη σύγχρονη Άρτα, ήδη από την εποχή του Leake και του Oberhummer²⁶⁴. Το γεωγραφικό της στίγμα δίνεται από τους αρχαίους γεωγράφους. Ο Διονύσιος Καλλιφώντος αναφέρει ότι ήταν χτισμένη σε κομβικό σημείο κοντά στον Αμβρακικό κόλπο, σε απόσταση 80 σταδίων, δηλαδή 14 έως 16 περίπου χιλιομέτρων²⁶⁵, από τη θάλασσα, ενώ σημειώνει ότι δίπλα της ρέει ο ποταμός Άραχθος που εκβάλλει σε αυτήν (χάρτης 1). Προσθέτει μάλιστα ότι η παραλιακή ζώνη που κατείχε η πόλη της Αμβρακίας είχε μήκος 120 στάδια, δηλαδή από 21 έως 23 περίπου χιλιόμετρα, αρυόμενος προφανώς

²⁶⁴ Leake 1835, 206 και 208 και Oberhummer 1887, 25.

²⁶⁵ Οι γεωγράφοι της αρχαιότητας μετρούν τις αποστάσεις σε στάδια. Ωστόσο, η αντιστοιχία με τα σημερινά μέτρα δεν είναι δεδομένη, αφού ένα στάδιο κυμαίνεται από 177,7 έως 197,3 μέτρα: Roller 2014, 33.

από τον Ψευδο-Σκύλακα²⁶⁶. Ο Στράβων, αν και αρκετά μεταγενέστερος, επιβεβαιώνει ότι η Αμβρακία βρισκόταν στα χρόνια του λίγο βορειότερα από τον μυχό του Αμβρακικού κόλπου, αλλά σημειώνει, σε αντίθεση με την προηγούμενη αναφορά, ότι η παράκτια ζώνη της ήταν μόλις λίγα στάδια²⁶⁷.

Επιπλέον, επιγραφικά και νομισματικά κείμενα παρέχουν ιστορικές ενδείξεις για την ταύτιση της Αμβρακίας με την Άρτα. Σε πληθώρα νομισμάτων από την αρχαία πόλη υπάρχει η επιγραφή *ΑΜ* ή *ΑΜΠ* ή *ΑΜΠΡΑΚΙΩΤΑΝ/ ΑΜΠΡΑΚΙΟΤΑΝ/ ΑΜΒΡΑΚΙΩΤΑΝ*, ταυτίζοντας το νομισματοκοπέιο με αυτό της αρχαίας Αμβρακίας²⁶⁸. Η επιγραφή του Πολυανδρίου που βρέθηκε στη συνέχεια του Δ νεκροταφείου μέσα στην πόλη της Άρτας αναφέρει δύο κύρια ονόματα, είτε τοπωνύμια είτε προσωνύμια, που συνδέονται άμεσα με την αποικία: *Ανπρακίας* και *Αραθθίων*²⁶⁹. Η πιθανότερη εκδοχή είναι ότι πρόκειται για ονόματα στρατιωτών που πολέμησαν εναντίον του φύλου των Περραιβών της Πίνδου²⁷⁰ κατά τον Στ' αι. π.Χ. Επιβεβαίωση του συσχετισμού της σημερινής Άρτας με την αρχαία Αμβρακία δίνει και η απεικόνιση του ποταμού Αράχθου στα νομίσματα της πόλης τον Δ' αι. π.Χ.²⁷¹, καθώς και η ανεύρεση εκτός των τειχών της πόλης ιερού, που έχει αποδοθεί από την αρχαιολογική έρευνα στον θεοποιημένο ποταμό Άραχθο²⁷².

Ένα επιπλέον στοιχείο είναι ότι η ίδρυση της Αμβρακίας από την Κόρινθο, όπως αυτή μαρτυρείται τόσο από γραμματειακές όσο και από επιγραφικές πηγές²⁷³, και η συνακόλουθη ιδιαίτερη σχέση με τη μητρόπολη, αποδεικνύεται από την έντονη παρουσία της Κορίνθου στην αρχαία πόλη, πάνω από την οποία έχει κτιστεί η σημερινή Άρτα. Έμμεση αναφορά στην Κόρινθο περιλαμβάνει το Πολυάνδριο με το επίθετο *εύρυχόροιο*, για το οποίο έχει διατυπωθεί η άποψη ότι αναφέρεται στη μητρόπολη, επειδή χρησιμοποιείται ως περιγραφικό επίθετο της Κορίνθου σε επίγραμμα του Ανακρέοντος, το οποίο

²⁶⁶ Διονύσιος Καλλιφώντος, *Αναγραφή τῆς Ἑλλάδος*, 24-33 και 40-49 και Ψευδο-Σκύλαξ, *Περίπλους*, 33. Για την επιροή του Ψευδο-Σκύλακος σε μεταγενέστερους γεωγράφους βλ. Shipley 2011, 21. Η μέτρηση του Ψευδο-Σκύλακος πιθανότατα δεν ήταν ακριβής, αφού δεν είχε προβεί ο ίδιος σε αυτήν και σε αρκετές περιπτώσεις στρογγυλοποιεί μετρήσεις άλλων: Shipley 2011, 6-13.

²⁶⁷ Στράβ. Ζ' 7.6 (C 325). Ο περιορισμός της ακτογραμμής της Αμβρακίας οφείλεται πιθανότατα στην ίδρυση της Νικόπολης και στη συνακόλουθη μείωση της έκτασής της στα χρόνια του Αυγούστου. Για την αντιστοιχία σταδίου-χιλιομέτρων βλ. Roller 2014, 33.

²⁶⁸ Ravel 1928, αρ. 93, 94, 100-102, 106-107, 124, 160 και 183, Franke 1961, 323-332, Hammond 1967, 717-731, Τζουβάρα-Σούλη 1992, 127-132, Kraay 1976a, 123-127 και Stazio 1995, 181.

²⁶⁹ Ματθαίου 1993, 271-277 και Katsadima 2015, 171. Ο Graninger (2014, 227-231) ανασκευάζει αρκετά ελκυστικά τη θεωρία του Ματθαίου ότι η λέξη *Ανπρακίας* αναφέρεται σε θανόντα και επιχειρηματολογεί πειστικά για την απόδοση του ονόματος στην ίδια την πόλη, η οποία αντιτίθεται με τους *πολίτας* στο έθνος των Περραιβών.

²⁷⁰ Για το έθνος αυτό βλ. παρακάτω σ. 58-63 της παρούσας.

²⁷¹ Calciati 1990, II, 458 (αρ. 74) και 460 (αρ. 79).

²⁷² Π. Καρατζένη 1997, 565-566. Βλ. και Παπαδοπούλου (επιμ.) 2016, 151-152.

²⁷³ Αρχαίοι ιστορικοί και γεωγράφοι κάνουν λόγο για την ίδρυση από τον Γόργο, γιο του Κορινθίου τυράννου Κυψέλου: Θουκ. Α' 30.2, Δ' 49, Ζ' 58.3, *Αντων. Λιβ. Μετ.*, Δ' 4, Νικ. Δαμ. *FGrHist* 90, αρ. 58.44-56 και 90, αρ. 60.1, Ψευδο-Σκύμν. *Περιήγησις* στ. 447-465 και Στράβ. Ι' 2, 8-9 (C 452).

περιλαμβάνεται στην *Παλατινή Ανθολογία*²⁷⁴. Επιπλέον, υστεροαρχαϊκό επίγραμμα που βρέθηκε στην πόλη της Άρτας υμνεί τον Κορίνθιο Κομνιάδη γιο του Αριστίωνος (εικόνα εξωφύλλου της παρούσας)²⁷⁵. Τα μνημεία αυτά είχαν ιδιαίτερη σημασία για την πολιτική και εθνική ταυτότητα της αρχαίας πόλης και η ένταξη των Κορινθίων σε αυτό το πλαίσιο δείχνει τον ιδιαίτερο δεσμό με αυτή, ταυτίζοντάς την με την αποικία των Κορινθίων.

Τα όρια της αποικίας και τα παρακείμενα έθνη

Τα όρια της κορινθιακής αποικίας, και ιδίως της υπαίθρου της, είναι δύσκολο να καθοριστούν με ακρίβεια εξαιτίας των παρακάτω παραγόντων: α) η μορφολογία του εδάφους, ο ρους του Αράχθου και του Λούρου, καθώς και η ακτογραμμή του Αμβρακικού κόλπου έχουν αλλάξει σημαντικά από την αρχαιότητα έως σήμερα εξαιτίας των προσχώσεων των ποταμών, β) οι ίδιες οι πληροφορίες των γεωγράφων προέρχονται από διαφορετικές ιστορικές περιόδους, κατά τις οποίες η ακτογραμμή αυτή είχε ήδη μεταβληθεί σημαντικά, γ) τα χερσαία σύνορα με τα ηπειρωτικά και ακαρνανικά έθνη και πόλεις δεν είναι καθορισμένα με ακρίβεια, παρά την ύπαρξη δύο μεταγενέστερων επιγραφικών μαρτυριών, οι οποίες καθορίζουν τα σύνορα της αποικίας με παρακείμενα έθνη²⁷⁶ και δ) η αδυναμία ακριβούς εντοπισμού τόσο των φερομένων ως ηλειακών αποικιών στον χώρο της Θεσπρωτίας και Κασσωπαίας, όσο και των ηπειρωτικών εθνών που γειτνιάζαν κατά περιόδους με την Αμβρακία.

Η Αμβρακία ιδρύθηκε σε μία περιοχή, όπου παλαιότερα κατοικούσε το έθνος των **Δρυόπων**, όπως μαρτυρείται από τον μύθο του Κραγαλέως, παραδιδόμενο από τον Νίκανδρο και τον Αθανάδα τον Αμβρακιώτη μέσω του Αντωνίνου Λιβεράλη²⁷⁷. Με αυτή την πληροφορία συμφωνεί η μαρτυρία του μεταγενέστερου Διονυσίου Καλλιφώντος²⁷⁸, ο οποίος αναφέρει ότι η χώρα όπου ήταν ιδρυμένη η αποικία λεγόταν *Δρυοπίς*²⁷⁹, καθώς και η παράδοση που μεταφέρει ο Ηρόδοτος, ότι δηλαδή η Δρυοπίς βρισκόταν σε περιοχή που οδηγούσε από την Πίνδο προς την Πελοπόννησο²⁸⁰. Φαίνεται ότι το έθνος των Δρυόπων εντοπιζόταν αρχικά στην περιοχή της Φωκίδος, ενώ στη συνέχεια τμήματά του

²⁷⁴ Άνακρέων, *Έπιγρ.* (= *Άνθ. Παλ.*) Στ' 135. Την πρόταση αυτή έκανε πρώτος ο Bousquet 1992, 601-602. Ο Ματθαίου (1993, 307) έχει υποστηρίξει ότι το επίθετο *εγρύχωρος* έχει χρησιμοποιηθεί και για άλλες πόλεις και ότι επομένως η συμπλήρωση (*Φορίνθιοι*) είναι αυθαίρετη. Παραμένει, ωστόσο, πιο πιθανή ανάγνωση, με βάση τις ειδικές σχέσεις που είχε αναπτύξει διαχρονικά η Αμβρακία με τη μητρόπολή της.

²⁷⁵ Bousquet 1992, 600.

²⁷⁶ SEG XLI, 54· XLIV, 463 και XLVII, 604. Βλ. και Holleaux 1924, 381-398 και Charneux, Tréheux 1988, 359-373.

²⁷⁷ *Άντων. Λιβ. Μετ.*, Δ' 4.

²⁷⁸ Marcotte 1990, 34-40.

²⁷⁹ Διονύσιος Καλλιφώντος, *Άναγραφή*, 30.

²⁸⁰ *Έρόδ.* Α' 56.2-3.

μετακινήθηκαν προς την Αρκαδία και την Αργολίδα υπό την πίεση των Δωριέων, ενώ άλλα τμήματα μετακινήθηκαν προς Βορρά μέχρι τον Αμβρακικό κόλπο²⁸¹. Επομένως, από τα κλασσικά έως και τα ελληνιστικά χρόνια *Δρυοπίς* φαίνεται να αποκαλείται η ευρύτερη περιοχή, στην οποία είχε ιδρυθεί η Αμβρακία, χωρίς ωστόσο να μπορούμε να εντοπίσουμε συγκεκριμένες εγκαταστάσεις ή κώμες Δρυόπων σε αυτήν. Επιπλέον, η ευρύτερη γεωγραφική ζώνη, στην οποία ήταν ιδρυμένη η Αμβρακία, ήταν αυτή της Θεσπρωτίδος, όπως επισημαίνει ο Πausanias, ενώ και ο Στέφανος Βυζάντιος μεταφέρει μία εκδοχή του αιτιολογικού μύθου για την ονομασία της αποικίας σε σχέση με τους Θεσπρωτούς, πιθανόν αντλημένη από τον Εκαταίο²⁸². Σύμφωνα με αυτή, η Αμβρακία ήταν κόρη του Θεσπρωτού, γιου του μυθικού βασιλιά της Αρκαδίας Λυκάονος²⁸³.

Ο Διονύσιος Καλλιφώντος αναφέρει ότι βορειότερα της Αμβρακίας δεν υπήρχαν διαδοχικές ελληνικές πόλεις, αλλά μόνο νοτιότερα²⁸⁴. Η πληροφορία αυτή έχει πιθανότατα αρυθεί από προγενέστερο γεωγράφο, πιθανότατα τον Φιλέα, αφού η πόλη της Αμβρακίας στην εποχή του πρώτου είχε συνοικιστεί για την ίδρυση της Νικοπόλεως, ενώ υπήρχε βορειότερα και άλλη ελληνική πόλη, ο Ωρικός²⁸⁵. Την ίδια άποψη επιβεβαιώνει και ο Ψευδο-Σκύλαξ, ο οποίος κάνει λόγο για *συνεχή Ελλάδα* νοτίως του Αμβρακικού κόλπου²⁸⁶. Αλλά και από τον Ε΄ αι. π.Χ. υπάρχουν περιγραφές που υπονοούν ότι η αντίληψη αυτή ήταν διαδεδομένη. Ο Ηρόδοτος αναφερόμενος στη Λευκάδα και την Αμβρακία λέει ότι βρίσκονται στις εσχατιές της Ελλάδος, ενώ στον λόγο του Περικλέους, όπως παραδίδεται από τον Πλούταρχο, η Αμβρακία αποτελεί το πέρας της τελευταίας διαδρομής των Αθηναίων πρέσβων, οι οποίοι είχαν επιφορτιστεί με την ανακοίνωση της πρωτοβουλίας της ίδρυσης της πανελληνίας αποικίας στη Δύση²⁸⁷.

Η ίδρυση της Αμβρακίας σε μία «οριακή» περιοχή, στις εσχατιές του πολιτισμού και της πολιτικής οργάνωσης, επιβεβαιώνεται από την αντίληψη του Εκαταίου για τον τόπο όπου ζούσε ο Γηρυόνης, το μυθικό τέρας, σύμβολο της απουσίας πολιτικής οργάνωσης, εκδοχή την οποία αναπαρήγαγαν οι συντάκτες του ιδρυτικού μύθου της Αμβρακίας, όπως

²⁸¹ Σχολ. Ἀπολ. Ῥοδ. Α΄ 1213, Στέφ. Βυζ. Ἐθνικά, λ. Δρυοπίς και Ἡρόδ. Η΄ 31 και 43.

²⁸² Πaus. Ε΄ 23.2 και Στεφ. Βυζ. Ἐθνικά, λ. Ἀμβρακία. Βλ. και Αἴλιος Ἡρωδιανός, Περὶ καθολικῆς προσωδίας, Γ΄ 1, 199.23 και Γ΄ 1, 301.10 και Ἐκαταῖος, FGrHist 1a, 1, F 6, 2 και 6bis, a.18.

²⁸³ Παράλληλα, ο Στέφανος Βυζάντιος (Ἐθνικά, λ. Ἀμβρακία) παραδίδει και μία άλλη εκδοχή με αιτωλικά-ηλειακά συμφραζόμενα, σύμφωνα με την οποία η Αμβρακία ήταν κόρη του Φυλέως, γιου του βασιλιά της Ηλείας Αυγέα, αν και φαίνεται ότι συγγέει διάφορες μυθολογικές παραδόσεις και κυρίως την ύπαρξη δύο Φυλέων, ενός Ηλείου και ενός Θεσπρωτού: βλ. ενδεικτικά Πaus. Ε΄ 3.1 (Φυλεύς Ηλείος) και Διόδ. Σικ. Δ΄ 36.1 (Φυλεύς Θεσπρωτός).

²⁸⁴ Διονύσιος Καλλιφώντος, Ἀναγραφή, 24 και 40.

²⁸⁵ Κάσ. Δίων, Ῥωμ. Ἱστ. ΝΑ΄ 1.3 και Διονύσιος Καλλιφώντος, Ἑλλάδος Ἀναγραφή, 399. Βλ. και Fantasia 2017, 2.

²⁸⁶ Ψευδο-Σκύλαξ, 26.

²⁸⁷ Ἡρόδ. Η΄ 47 και Πλούτ. Περικλῆς ΙΖ΄ 2. Πρβλ. και Fantasia 2010 και Fantasia 2017, 2.

αυτός παραδίδεται από τον Αντωνίνο Λιβεράλη²⁸⁸. Ο γεωγράφος του Ε΄ αι. π.Χ. πίστευε ότι ο σχετικός άθλος του Ηρακλέους εκτελέστηκε στην περιοχή της Αμβρακίας και της Αμφιλοχίας. Ο μύθος αυτός, σύμφωνα με τον Cabanes, επισημαίνει, όπως και πολλοί άλλοι ανάλογοι στον ευρύτερο ΒΔ χώρο, τον οριακό χαρακτήρα του χώρου στον οποίον ιδρύθηκαν οι αποικίες στην Ήπειρο και την Ιλλυρία²⁸⁹. Το ίδιο χαρακτηριστικό υπογραμμίζουν και οι μύθοι οι συνδεόμενοι με την καταγωγή μυθικών και ιστορικών μάντεων, οι οποίοι σχετίζονται με τον ευρύτερο ΒΔ χώρο, από την Αιτωλία έως και την Ιλλυρία, και οι οποίοι φαίνεται ότι διαδόθηκαν από τους Ευβοείς αποίκους στην Ήπειρο και την Ακαρνανία²⁹⁰. Στη διαφορά ανάμεσα στους Αμβρακιώτες πολίτες και τους *παῖδες Πυραιβῶν*, δηλαδή τους εκπροσώπους των ανεξέλικτων πολιτικά εθνών, αναφέρεται και το επίγραμμα του Πολυανδρίου²⁹¹. Επομένως, βόρεια της χώρας της Αμβρακίας τουλάχιστον κατά την κλασσική εποχή κατοικούσαν ηπειρωτικά έθνη που γνώρισαν μεταγενέστερα την εξέλιξη της πολιτικής οργάνωσης και τα οποία φαίνεται ότι μετακινούνταν εξαιτίας της υπερίσχυσης του ενός ή του άλλου και αναμιγνύονταν με βρειότερα ιλλυρικά φύλα²⁹².

Σύμφωνα με τον ιδρυτικό μύθο, ο Ηρακλής προβάλλεται ως προστάτης της πόλης, διότι είχε πολεμήσει επιτυχώς τους Χάονες, τους **Κελαίθους**, έθνος θεσπρωτικό σύμφωνα με τον Ριανό και τον Ηρωδιανό²⁹³, και ανάμεσά τους και τους **Θεσπρωτούς**, έθνη που κατοικούσαν βόρεια-βορειοδυτικά της χώρας των Αμβρακιωτών την εποχή της σύνταξης του μύθου²⁹⁴. Ο Ηρόδοτος επιβεβαιώνει τη γειτνίαση αυτή και για τα κλασσικά χρόνια, αφού σημειώνει ότι το έθνος των Θεσπρωτών ήταν όμορο με τους Αμβρακιώτες και τους Λευκαδίους, καθιστώντας τους κατ' αυτόν τον τρόπο κυρίου της νοτιότερης ζώνης της Ηπείρου ως τον Αμβρακικό²⁹⁵.

Το έθνος των **Κελαίθων**, στο οποίο αναφέρεται ο ιδρυτικός μύθος, σύμφωνα με τον Αίλιο Ηρωδιανό ήταν έθνος *θεσπρωτικόν*²⁹⁶, το οποίο μάλιστα ο Ριανός, συγγραφέας του Γ΄

²⁸⁸ Έκατ. *FGrHist* 1, απ. 26 (Άρρ. Άλεξ. Άνάβ. Β΄ 16.5) και Άντων. Λιβ. Μετ., Δ΄ 4.

²⁸⁹ Cabanes 2008, 159. Ο βασικότερος μύθος που καθιστά την περιοχή όριο για τον τότε πολιτισμένο κόσμο είναι αυτός που σχετίζεται με την ύπαρξη του Νεκρομαντείου της Θεσπρωτίας: Όμ. Όδύσ. θ 513, ι 23 και Ήρόδ. Ε΄ 92.7. Η περιοχή επομένως θεωρούνταν ως η άκρη του τότε γνωστού κόσμου: βλ. Hernandez 2017, 214.

²⁹⁰ Reggiani 2011, 125-131. Για αυτόν τον λόγο και οι Πέρσες επέλεξαν να πληρώσουν, για να προσλάβουν Λευκάδιο μάντη πριν από τη μάχη των Πλαταιών: Ήρόδ. Γ΄ 38.2.

²⁹¹ Graninger 2014, 231-236.

²⁹² Hammond 2000, 348. Ο Θουκυδίδης αναφέρει ότι ακόμα και μέχρι τον Ε΄ αι. π.Χ. οι Χάονες και οι Θεσπρωτοί ήταν *άβασιλευτοι* (Β΄ 80.5), ενώ ο Ψευδο-Σκύλαξ επιβεβαιώνει την πραγματικότητα αυτή και για τον Δ΄ αι. π.Χ. σημειώνοντας ότι ζούσαν *κατά κώμας* (Περίπλους, 28-32). Βλ. και Malkin 1998a, 146-147 και 154.

²⁹³ Ήρωδ. *Περί καθολικής προσφδίας*, Γ΄ 1.146 και Ριανός *FGrHist* 3a 265, F 11.1 (= Στεφ. Βυζ. Έθνικά, λ. Κελαίθοι). Προφανώς, ο πρώτος αρύεται από τον δεύτερο.

²⁹⁴ Άντων. Λιβ. Μετ. Δ΄ 4. Σε σχέση με τον χρόνο δημιουργίας του μύθου βλ. παρακάτω, σ. 125 κ.ε. της παρούσας.

²⁹⁵ Ήρόδ. Η΄ 47. Βλ. και Hammond 1997a, 57. Για τα όρια της χώρας των Θεσπρωτών βλ. και Cabanes 2019, 93.

²⁹⁶ Ήρωδ. *Περί καθολικής προσφδίας*, Γ΄ 1.146.

αι. π.Χ., το τοποθετεί κοντά στη Θεσσαλία²⁹⁷. Στον Ε΄ αι. π.Χ. οι σχέσεις της Αμβρακίας με τους Θεσπρωτούς ήταν πιθανότατα αγαστές, αφού κατά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο συνέπραξαν με τους Χάονες και τους υπόλοιπους Ηπειρώτες προς υποστήριξη της κορινθιακής αποικίας²⁹⁸. Το έθνος αυτό παραδίδεται και σε μολοσσικά ψηφίσματα απόδοσης πολιτείας από τη Δωδώνη που χρονολογούνται στα μέσα του Δ΄ αι. π.Χ.²⁹⁹. Μάλιστα, από τη μελέτη των επιγραφών αυτών γίνεται εμφανές ότι μέλη του θεσπρωτικού αυτού έθνους είχαν ενταχθεί στο Ηπειρωτικό Κοινό, στο οποίο επικρατούσαν την περίοδο αυτή οι Μολοσσοί³⁰⁰. Είναι επίσης πιθανό ότι το έθνος αυτό εκτοπίστηκε βορειότερα από τους Μολοσσούς, όταν οι τελευταίοι κατά τον Δ΄ αι. π.Χ. απέκτησαν πρόσβαση στην ακτή του Αμβρακικού κόλπου³⁰¹. Αλλά η εχθρική συμπεριφορά της Αμβρακίας μέσω του Ηρακλέους προς την εθνική αυτή ομάδα, σύμφωνα με τον ιδρυτικό μύθο, προϋποθέτει ότι, αν δεν είχαν κοινά σύνορα, πιθανότατα υπήρξε επίθεση του θεσπρωτικού αυτού φύλου προς την πεδιάδα της Αμβρακίας κάποια στιγμή έως τον Γ΄ αι. π.Χ., εποχή αποκρυστάλλωσης του μύθου. Οι αναφορές αυτές, η θεσπρωτική του συγγένεια, η τοποθέτηση του έθνους σε γειτνίαση με την Αμβρακία, τους Μολοσσούς και τους Θεσσαλούς και κυρίως οι φιλικές σχέσεις με τους Μολοσσούς πείθουν ότι έως τα ύστερα κλασσικά χρόνια είχαν εγκατασταθεί σε μία ορεινή περιοχή της Πίνδου, ΝΑ της Δωδώνης και Β της Αθαμανίας και είχαν προκαλέσει τη σύγκρουση με τους Αμβρακιώτες³⁰².

Ο Εκαταίος επίσης μέσω του Στράβωνος διευκρινίζει ότι οι **Κασσωπαίοι**, τμήμα του έθνους των Θεσπρωτών, το οποίο κατά τον Δ΄ αι. π.Χ. ανεξαρτητοποιήθηκε και ίδρυσε τη δική του πρωτεύουσα την Κασσώπη/ Κασσωπία³⁰³, κατείχαν κατά τον Ε΄ αι. π.Χ. την παραλιακή ζώνη από τη σημερινή Θεσπρωτία μέχρι τον Αμβρακικό κόλπο – προφανώς στην πλευρά του Ιονίου πελάγους. Θα πρέπει δηλαδή να είχαν τον έλεγχο τμήματος της παραλιακής ζώνης στο εσωτερικό του κόλπου³⁰⁴. Η πληροφορία αυτή ενισχύεται από τον Ψευδο-Σκύλακα, ο οποίος σημειώνει ότι οι Κασσωπαίοι ήλεγχαν εδάφη κοντά στον κόλπο

²⁹⁷ Ριανός *FrGrHist* 3a 265, F 11.1 (= Στεφ. Βυζ. *Ἐθνικά*, λ. *Κέλαιθοι*). Για τη χρονολόγηση του Ριανού βλ. Meineke 1964, 174. Για πιθανές άλλες γραφές του ίδιου ανθρωπωνυμίου (*Κελεθεις* ή *Κελαιθεις*) βλ. Meineke 1964, 187.

²⁹⁸ Θουκ. Β΄ 80.5.

²⁹⁹ *SEG* XV, 384.13· XXIII, 471· XXVI, 697.2 και 5· XXVI, 705.11· XXXVII, 515· XLVIII, 616 και *SGDI* II, 365. Βλ. και Hammond 1967, 528-531 και Davies 2000, 247-248 και 255.

³⁰⁰ Ευαγγελίδης 1959, 3, στ. 13 και 30, *SGDI* 1359 και 1362, Κοντορίνη 1987, 612 και Davies 2000, 255.

³⁰¹ Ψευδο-Σκύλαξ, *Περίπλους*, 32-33. Βλ. και Cabanes 1976a, 113· 2005, 149· 2019, 96, Karatzeni 2011, 148-149, Meyer 2013, 60-61. Για την αντίθετη άποψη βλ. Fantasia 2017, 88.

³⁰² Ο Δάκαρης (1956, 150 και σημ. 4 και 1957, 90-92, 100 και εικ. 1) τοποθετεί το έθνος αυτό σε αντίστοιχη θέση πολύ κοντά στο έθνος και πόλη των Τριπολιτών/ Τριπολίσεων, την οποία θεωρεί αρχική κοιτίδα των Περραιβών.

³⁰³ Διοδ. Σικ. ΙΘ΄ 88.3. Βλ. και Riginos 2010, 63 και 65.

³⁰⁴ Στράβ. Ζ΄ 7.5 (C 324). Βλ. Hammond 1967, 443-469 και Cabanes 2019, 94. Για την απόδοση του χωρίου στον Θεόπομπο βλ. Θεόπομπος, *FrGrHist*, 115, απ. 382.

του Ανακτορίου, δηλαδή στην απέναντι πλευρά του στομίου του Αμβρακικού κόλπου³⁰⁵ και από τον Στράβωνα, ο οποίος στην περιγραφή του κόλπου αυτού υπογραμμίζει ότι η χώρα των Κασσωπαίων βρισκόταν στα αριστερά του εισερχομένου με πλοίο στον κόλπο³⁰⁶. Εξάλλου, και οι πόλεις των Κασσωπαίων Πανδοσία, Βουχέτιον, Ελάτεια και Βατία ιδρύθηκαν στα κλασσικά χρόνια σε μια περιοχή που εκτεινόταν από την Αχερουσία λίμνη έως τον Αμβρακικό κόλπο³⁰⁷. Η γειτνίαση των κασσωπικών αποικιών και πόλεων με την Αμβρακία προκύπτει, όπως θα δούμε παρακάτω, και από τη μεταγενέστερη συνοριακή διευθέτηση ανάμεσα στους Αμβρακιώτες και τους Χαραδρίους, πόλη κασσωπική.

Κατά τα ελληνιστικά χρόνια ιδρύθηκε η πόλη **Χάραδρος**, θέση κοντά στη σημερινή Φιλιπιάδα, για την οποία γνωρίζουμε ότι συνόρευε με την Αμβρακία και με το μολοσσικό Όρραον, όπως μαρτυρεί η συνθήκη διευθέτησης των συνόρων του 167 π.Χ. η οποία διασώζεται επιγραφικά³⁰⁸. Την ένταξη της πόλης αυτής στο έθνος των Κασσωπαίων, και συγκεκριμένα βορείως της κόμης που έφερε το όνομα *Άμβρακος*, επιβεβαιώνει ο Πολύβιος, αφηγούμενος την εκστρατεία του Φιλίππο Ε΄ εναντίον των Αιτωλών³⁰⁹. Ο Salviat έχει υποθέσει με αρκετά πειστικό τρόπο ότι το σύνορο Χαράδρου-Αμβρακίας ακολουθούσε τον ρου του ποταμού Αφά, αν και ο ίδιος τον ταυτίζει με τον σημερινό Λούρο³¹⁰. Η Καρατζένη, ωστόσο, έχει προτείνει ότι ο ποταμός αυτός πρέπει να περνούσε από τη θέση Χανόπουλο και ότι έχει πια εξαφανιστεί³¹¹. Σύμφωνα με την ανάλυση και τις αρκετά ελκυστικές τοπογραφικές παρατηρήσεις της τελευταίας και σε αντίθεση με την πρόταση της Ανδρέου, το όριο ανάμεσα σε Χαραδρίτες και Αμβρακιώτες τουλάχιστον κατά την ύστερη ελληνιστική εποχή πρέπει να τοποθετηθεί Β-ΒΑ της Αμβρακίας κατά μήκος του ποταμού Αφά, ο οποίος πρέπει να ταυτιστεί με έναν παραπόταμο του Λούρου με κατεύθυνση ΒΑ-ΝΔ και ο οποίος πιθανότατα διερχόταν από τις πηγές του Χανοπούλου εκβάλλοντας στον Αμβρακικό κόλπο στη Σαλαώρα (χάρτης 2)³¹². Το σύνορο αυτό βορειοανατολικά ενωνόταν με το σύνορο

³⁰⁵ Ψευδο-Σκύλαξ, *Περίπλους* 30.

³⁰⁶ Στράβ. Ζ΄ 7.6 (C 325).

³⁰⁷ Σε σχέση με τις πόλεις αυτές, η πρόσφατη μελέτη του Domínguez 2015 κατέδειξε ότι πιθανότατα δεν επρόκειτο για ηλειακές αποικίες, αλλά για το αποτέλεσμα της προσπάθειας των ηπειρωτικών φύλων, μεταξύ αυτών και των Κασσωπαίων, να συστήσουν πολιτικές κοινότητες με αστικά χαρακτηριστικά και παράλληλα να νομιμοποιήσουν μυθολογικά την ίδρυση αυτή παραπέμποντας σε κατασκευασμένους ιδρυτικούς μύθους. Οι Κασσωπαίοι κατ' αυτόν τον τρόπο φαίνεται ότι επέλεξαν την προβολή της αποικιακής τους ταυτότητας και της ηλειακής τους προέλευσης επί τη βάσει ομοιοτήτων των τοπωνυμίων της περιοχής με αντίστοιχα ηλειακά.

³⁰⁸ SEG XXXV.665, XXV.1845, XLIV.462, XLVII.797 και XLIX.635. Δημοσίευση της επιγραφής έγινε αρχικά από τους Cabanes, Andreou 1985, ενώ ιστορικός σχολιασμός από τους Charneux, Tréheux 1988, Β. Καρατζένη 1997 και Ι. Ανδρέου 2000. Για τις συνοριακές διευθετήσεις στα ελληνιστικά χρόνια βλ. και Ager 2013.

³⁰⁹ Πολύβιος, Δ΄ 63.4 και ΚΑ΄ 26.7. Βλ. και Δάκαρης 1957, 102.

³¹⁰ Salviat 1997, 398. Για τον ποταμό Αφά βλ. και Plinius, *NH* IV 2-6.

³¹¹ Β. Καρατζένη 1997, 239-246 και Karatzeni 2011, 145-156.

³¹² Β. Καρατζένη 1997, 239-246. Για την αντίθετη άποψη: Ι. Ανδρέου 2000, 163-165 και Cabanes, Andreou 1985, 518-519.

Αμβρακίας-Μολοσσών στην περιοχή της σημερινής Σκοπούλας βορείως του υψώματος του Προφήτη Ηλία (*Άκρον Καλα---* της επιγραφής), διερχόταν των λουτρών του Ηρακλέους (πηγές Χανοπούλου)³¹³ και νοτίως κατέληγε στην τότε παραλιακή ζώνη του Αμβρακικού κόλπου, νοτιοδυτικά του Αμβράκου (δηλαδή του Κάστρου Ρωγών κατά Καρατζένη, χάρτης 7), το οποίο τουλάχιστον από την ελληνιστική εποχή και μετά κατείχαν οι Αμβρακιώτες³¹⁴.

Από την πληροφορία του Πολυβίου, ότι ο Φίλιππος Ε΄ της Μακεδονίας το 219 π.Χ. διέβη από τη Μολοσσία στην ύπαιθρο χώρα των Αμβρακιωτών, προκειμένου να προσεγγίσει τον Αμβρακικό κόλπο και να περάσει στη χώρα της Αιτωλικής Συμπολιτείας συμπεραίνουμε ότι η χώρα των Αμβρακιωτών συνόρευε τουλάχιστον κατά την ελληνιστική εποχή προς Βορρά και με το έθνος των **Μολοσσών**³¹⁵. Το γεγονός ότι οι πρώιμοι γεωγράφοι, περιηγητές ή ιστορικοί δεν αναφέρουν τους Μολοσσούς ως γειτνιάζοντες με τους Αμβρακιώτες δηλώνει πιθανότατα ότι το έθνος αυτό επεκτάθηκε προς Ν κατά την κλασική εποχή, πιθανότατα μετά τη σύνδεση του μολοσσικού βασιλικού οίκου με τους Αθηναίους, και απώθησε τους Θεσπρωτούς προς τα δυτικά³¹⁶. Αυτό υπονοείται και από την αναφορά του Αισχύλου στον Θεσπρωτό Δία ως λατρευόμενο στο μετέπειτα μολοσσικό ιερό της Δωδώνης, καθώς και από την αντίστοιχη τοποθέτησή του από τον Ευριπίδη στη γη των Θεσπρωτών³¹⁷. Την επέκταση των Μολοσσών στο πρώην θεσπρωτικό ιερό της Δωδώνης μαρτυρεί ο ίδιος ο Απολλόδωρος μέσω του Στράβωνος³¹⁸. Συνέπεια μάλιστα της αύξησης αυτής της κυριαρχίας τους ήταν και η οργάνωση των Ηπειρωτών, συμπεριλαμβανομένων και των Θεσπρωτών, σε Κοινό στις αρχές του Δ΄ αι. π.Χ. υπό την ηγεμονία τους και η σύναψη σχέσεων με τον Διονύσιο Α΄ των Συρακουσών³¹⁹. Η επέκταση της χώρας των Μολοσσών προς τον Νότο αλλά και προς τις δυτικές ακτές της Ηπείρου κατά τον Cabanes μαρτυρείται από τον Ξενοφώντα, ο οποίος αναφέρει ότι ο βασιλιάς των Μολοσσών Αλκέτας βοήθησε τους Αθηναίους πελταστές να μεταβούν στην Κέρκυρα το 373 π.Χ.³²⁰. Ωστόσο, η ερμηνεία αυτή έχει ορθώς αμφισβητηθεί από τη Meyer, με το επιχείρημα ότι στον κατάλογο των θεωροδόκων από την Επίδαυρο του 356-355 π.Χ. αναφέρεται ως ανεξάρτητο το έθνος των

³¹³ I. Ανδρέου 2000, 157-159 (φρούριο και πηγές Ηρακλέους) και 165-167 (Σκοπούλα).

³¹⁴ Για το Κάστρο των Ρωγών αποδεχόμαστε την ταύτιση της Καρατζένη με τον Άμβρακο: Karatzeni 2011, 146-149. Για την άποψη ότι το Κάστρο των Ρωγών ταυτίζεται με την ηλειακή αποικία Βουχέτιον βλ. Leake 1835, I, 201-202 και 213-214. Τις απόψεις του ενστερνίστηκαν όλοι οι μεταγενέστεροι μελετητές μέχρι την Καρατζένη. Ο Άμβρακος ως χωρίον των Αμβρακιωτών αναφέρεται σε πηγές μόνο από την ελληνιστική εποχή και εντεύθεν: Πολύβιος, Δ΄ 61, 63.1 και Στεφ. Βυζ. Έθνικά, λ. Άμβρακος. Βλ. και χάρτη 7.

³¹⁵ Πολύβιος, Δ΄ 61.

³¹⁶ Δάκαρης 1990. Βλ. και Cross 1932, 5-6, Hammond 1997a, 59-60, Meyer 2013, 60-63 και Κατσαδής 2016, 25.

³¹⁷ Αίσχύλος, *Προμηθεύς Δεσμώτης*, 829-831 και Εύρ. *Φοίνισσαι*, 982. Πρβλ. και Douzougli, Papadopoulos 2010, 4 και σημ. 22.

³¹⁸ Στράβ. Ζ΄ 7.11 (C 328). Βλ. και Filoni 2007, 16-17.

³¹⁹ Hammond 2000, 348, 1997b, 100 και Meyer 2013, 60-64.

³²⁰ Ξεν. Έλλ. Στ΄ 2.10-11. Βλ. και Cabanes 2019, 96, όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία του ίδιου.

Θεσπρωτών³²¹. Αυτή η παρατήρηση, ωστόσο, δεν αποκλείει τη σταδιακή επέκταση των Μολοσσών προς δυσμάς ή και προς Ν κοντά στα μέσα του Δ' αι. π.Χ.³²². Από τη μαρτυρία του Ψευδο-Σκύλακος προκύπτει ότι οι Μολοσσοί κατείχαν μία στενή λωρίδα γης που έφτανε μέχρι τον Αμβρακικό κόλπο, πιθανότατα επειδή είχαν ήδη καταλάβει τμήμα της χώρας των Κασσωπαίων ή και των Αμβρακιωτών³²³. Αυτή η κατάκτηση είναι εφικτό πλέον να χρονολογηθεί με βάση την αναφορά του Ηγησίππου στον λόγο *Περί Άλοννήσου*, για την ανατροπή του Αρύββα και την ενθρόνιση του Αλεξάνδρου Α' στον θρόνο των Μολοσσών, στο 342 π.Χ., όταν οι Μολοσσοί ενσωμάτωσαν στην επικράτειά τους τις τρεις φερόμενες ως ηλειακές αποικίες Πανδοσία, Ελάτεια και Βουχέτιον, οι οποίες γειτνιάζαν με την Αμβρακία³²⁴. Αυτή η ένδειξη χρονολογεί το κείμενο του Ψευδο-Σκύλακος μετά το 342 π.Χ.

Η προαναφερθείσα συνθήκη Αμβρακιωτών-Χαραδριτών επιβεβαιώνει τη γειτνίαση αυτή για την ελληνιστική εποχή, αφού στη χάραξη των συνόρων συμμετέχουν και οι *Όρραῖται*, οι κάτοικοι της μολοσσικής κώμης *Όρραον*, με το οποίο συνόρευε τόσο η νεότευκτη Χάραδρος όσο και η Αμβρακία και το οποίο ταυτίζεται με τον οικισμό των ελληνιστικών χρόνων που έχει ανακαλυφθεί στην περιοχή του Αμμότοπου (χάρτης 3)³²⁵. Η κώμη αυτή αποτελούσε πιθανότατα πολύ σημαντική θέση για τις βόρειες διόδους προς τη Δωδώνη και τα σημερινά Ιωάννινα και επομένως τα σύνορα Αμβρακιωτών-Μολοσσών πρέπει να βρίσκονταν νοτίως της θέσης αυτής, στην περιοχή του σημερινού χωριού Καμπή

³²¹ IG IV², 1, 95, II. 23-33. Βλ. και Meyer 2013, 61-63.

³²² Από πληροφορία του Πausανία (I' 18.4) για ανάθημα των Αμβρακιωτών στους Δελφούς προκύπτει ότι είχαν συνάψει μάχη και είχαν απωθήσει τους επιτιθέμενους Μολοσσούς σε χρόνο δυσδιάγνωστο. Ωστόσο, η αναφερόμενη στο χωρίο τακτική μάχη που εφάρμοζαν οι Μολοσσοί, δηλαδή η ενέδρα, δεν παραπέμπει σε στρατό οργανωμένο κατά τα πρότυπα της μακεδονικής φάλαγγας, δηλαδή στον μολοσσικό στρατό του Γ' αι. π.Χ. Εξάλλου, θα ήταν δύσκολο στην πρωτεύουσα του μολοσσικού κράτους να διατρανώσει τη νίκη εναντίον των Μολοσσών. Επομένως, το σχετικό ανάθημα πρέπει να χρονολογηθεί νωρίτερα. Η νίκη αυτή των Αμβρακιωτών σε συνδυασμό με την απόκρουση των Περραιβών (βλ. παρακάτω) οδήγησε προφανώς στη διάδοση της φήμης ότι οι Αμβρακιώτες ήταν πιο ισχυροί στον πόλεμο από τα γειτονικά έθνη, η οποία αντικατοπτρίζεται στην αφήγηση του ιστορικού Δήμιωνος (FHG 10 = Σχολ. Άριστοφ. Πλούτος, 1002.10) για τη συμβουλή που έδωσαν οι Αμβρακιώτες στους Κάρες τον Ε' αι. π.Χ., όταν εκείνοι τους ρώτησαν με ποιους πρέπει να συμμαχήσουν.

³²³ Ψευδο-Σκύλαξ, *Περίπλους*, 32. Βλ. και Karatzeni 2011, 148-149.

³²⁴ 'Ηγησίππος [Δημ.] *Περί Άλοννήσου*, 32. Βλ. και Cabanes 1976a, 113· 2005, 149· 2019, 96, Meyer 2013, 60-61, Fantasia 2017, 88: σύμφωνα με τον Fantasia είναι πιθανό ότι οι Μολοσσοί απέσπασαν και το αμβρακιώτικο χωρίο Κράνεια από την Αμβρακία εξαιτίας του σωζόμενου από τον Στέφανο Βυζάντιο αποσπάσματος των *Φιλιππικῶν* του Θεοπόμπου που αναφέρεται στο τοπωνύμιο αυτό. Ωστόσο, οι ενδείξεις είναι ελάχιστες, ενώ η τοποθέτηση του συγκεκριμένου αμβρακιώτικου χωριού πιθανότατα στο όρος Γκελμπερίνη απομακρύνει από τον συσχετισμό του με τη δυνατότητα εξόδου των Μολοσσών στον Αμβρακικό κόλπο: βλ. Hammond 1967, 140 και Καρατζένη 1994, 294-299.

³²⁵ I. Ανδρέου 2000, 165-171. Η διεύθετηση των συνόρων μεταξύ των τριών ελληνιστικών κρατών δε δείχνει ότι οι Χαραδριτες με τη συνθήκη αυτή επεξέτειναν την κυριαρχία τους εις βάρος των Μολοσσών καταλαμβάνοντας τμήμα της επικράτειάς τους, όπως έχει υποτεθεί από την Ανδρέου. Η συνθήκη σχετίζεται περισσότερο με την πρόθεση των Ρωμαίων να νομιμοποιήσουν την ήδη διαμορφωμένη με τις κατακτήσεις τους κατάσταση, ύστερα από τη διάλυση των Κοινών και την αναδιανομή των εδαφών. Βλ. I. Ανδρέου 2000, 146. και Hadjis 1997, 185-197. Για την ταύτιση του αρχαιολογικού χώρου του Αμμότοπου με το *Όρραον* βλ. Δάκαρης 1990.

(χάρτης 3)³²⁶. Ο Salviat επιχειρηματολόγησε υπέρ της τοποθέτησης του συνόρου αυτού νοτίως του Αμμότοπου, και υποστήριξε ότι η κατεύθυνσή του ήταν προς ανατολάς έως το Ξεροβούνι, όπου τοποθετείται με ασφάλεια το σύνορο Αμβρακιωτών-Αθαμάνων (θέσεις Κλειστό, Ζυγός, Μονή Μελάτων: χάρτης 3)³²⁷. Αναφορικά με τη μαρτυρία του Διονυσίου Καλλιφώντος, ότι βόρεια της Αμβρακίας διαβιούσαν οι *Όρέσται*, αυτή θα πρέπει να ερμηνευθεί ως συνέπεια των ευρύτερων ανακατατάξεων που επέφερε η ρωμαϊκή κατάκτηση, αφού το φύλο αυτό ζούσε στη βορειότερη ζώνη της Ηπείρου, πέρα από τη Μολοσσίδα. Η φυλετική ομάδα των Ορεστών ανήκε αρχικά στην εθνική ομάδα των Μολοσσών, αργότερα όμως πέρασε στην κυριαρχία των Μακεδόνων³²⁸. Μετά το 167 π.Χ. και ιδιαίτερα μετά το 148 π.Χ. οι Ρωμαίοι, εκμηδενίζοντας το βασίλειο των Μακεδόνων πιθανόν επέτρεψαν μετακινήσεις σε μεγάλη κλίμακα, ώστε να βρεθεί το βόρειο αυτό φύλο σε περιοχή νότια εντός της Ηπείρου. Η παρουσία τους ωστόσο σε μία μεταγενέστερη πηγή και μόνο μπορεί να οφείλεται σε παρανόηση του *Όρραεΐται*.

Σε σχέση με το σύνορο μεταξύ Αμβρακιωτών και **Αθαμάνων**, συνολική πρόταση έχει γίνει μόνο από την Ανδρέου στο άρθρο της σχετικά με τη συνθήκη μεταξύ Αμβρακιωτών και Χαραδριτών³²⁹. Η αρχική εκτίμησή της είναι ότι η Αμβρακία χωριζόταν από την Αθαμανία βόρεια-βορειοανατολικά στις υπώρειες των Αθαμανικών ορέων, νότια και δυτικά μίας σειράς φρουρίων που είχαν τοποθετηθεί από τους Αθαμάνες στις θέσεις Ανεμόρραχη, Κυψέλη και Τσούκα Δροσοπηγής (χάρτης 4), με σκοπό να ελέγχουν την αρχαία οδική αρτηρία που οδηγούσε από την Αμβρακία προς τη Θεσσαλία, και ανατολικά δύο αμβρακιώτικων φρουρίων στις θέσεις Ζυγός και Κλειστό (χάρτης 4)³³⁰. Τα αρχικά όρια των αρχαϊκών, κλασσικών και ελληνιστικών χρόνων επανακαθορίστηκαν με συνθήκη στα μέσα του Β' αι. π.Χ. ύστερα από ρωμαϊκή υπόδειξη, χωρίς ωστόσο να υπάρξουν σημαντικές μεταβολές³³¹.

Κατά τα αρχαϊκά χρόνια, κοντά στην Αμβρακία φαίνεται ότι διαβιούσαν και οι **Περραιβοί**, αν και, όπως θα δούμε, διαχρονικά δε φαίνονται εγκατεστημένοι σε συγκεκριμένη περιοχή. Το έθνος αυτό αναφέρεται με την ονομασία *Πυραιβοί* στην επιγραφή του φημισμένου Πολυανδρίου της Αμβρακίας, που ανακαλύφθηκε στην τελετουργική οδό του ΝΔ νεκροταφείου της πόλης. Σύμφωνα με την επιγραφή, οι νεκροί του Πολυανδρίου

³²⁶ I. Ανδρέου 2000, 146.

³²⁷ Salviat 1997, 398.

³²⁸ Hammond 1997a, 56-57.

³²⁹ I. Ανδρέου 2000, 152-157.

³³⁰ I. Ανδρέου 2000, 149-152. Για τη δύσβατη ορεινή οδό που οδηγούσε από την Αμβρακία στους Γόμφους της Θεσσαλίας βλ. Livius, *Ab Urbe Cond.* XXXII, 15.6.

³³¹ Hadzis 1997, 185-197. Για τη συνθήκη αυτή βλ. Ager 1996, 367.

προέρχονταν από μία μάχη στα τέλη του Στ' αι. π.Χ. ανάμεσα σε Αμβρακιώτες και Περραιβούς³³². Όπως έδειξαν οι Cassio και Randone, παραπέμποντας σε χωρίο του Ομήρου και σε απόσπασμα από τραγωδία του Σοφοκλέους, ερμηνεύοντας κατάλληλα τις διαλεκτικές διαφοροποιήσεις, πρόκειται για ένα φυλετικό κλάδο των Περραιβών, οι οποίοι είχαν εγκατασταθεί κατά κύριο λόγο ανατολικά της Πίνδου στην περιοχή της Ιστιαιώτιδος και στην ιστορική Περραιβίδα στη Β Θεσσαλία³³³.

Οι Περραιβοί, έθνος πιθανότατα αιολικής καταγωγής, ήδη από τα μυκηναϊκά χρόνια τοποθετούνται στην ιστορική τους περιοχή στην Ιστιαιώτιδα. Έθνος με το όνομα *Περραιβοί* εντοπίζεται και από τον Όμηρο στην περιοχή με το όνομα *Δωδώνη*³³⁴. Ο Σακελλαρίου, επαναφέροντας στο προσκήνιο την παλαιότερη άποψη των Allen και Kern³³⁵, υποστηρίζει ότι ο Όμηρος αναφέρεται στην παραμονή των Αινιάνων και των Περραιβών γύρω από ένα θεσσαλικό όρος – και όχι το ηπειρωτικό ιερό – *Δωδώνη* στην Πίνδο και στη νομαδική μετακίνησή τους στην περιοχή του Πηνειού από την ορεινότερη ζώνη της Θεσσαλίας. Ο ίδιος επισημαίνει μάλιστα ότι οι παραδόσεις που διαφαίνονται μέσα από τον ομηρικό κατάλογο των *νηών* πρέπει να τοποθετηθούν σε διάφορες ιστορικές περιόδους³³⁶. Ωστόσο, είναι εξαιρετικά δύσκολο να επιβεβαιώσουμε τη θεωρία του, ενώ αντίστοιχα δεν μπορούμε να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο ότι κατά τους πρώιμους ελληνικούς χρόνους οι Περραιβοί βρίσκονταν στην ίδια την Ήπειρο. Οι πιέσεις που φαίνεται ότι δέχθηκαν την πρώιμη εποχή από τους Λαπίθες τους οδήγησαν σε μία εγκατάσταση αρχικά στον άνω ρου του Πηνειού, ανάμεσα στη Μακεδονία και την Ήπειρο, και στη συνέχεια Δ της Πίνδου, ανάμεσα στους Αθαμάνες, όπως σαφώς αναφέρει ο Στράβων³³⁷. Ωστόσο, οι διαρκείς νομαδικές μετακινήσεις τους Δ και Α της Πίνδου, για τις οποίες ισχυρή ένδειξη αποτελεί η πληροφορία του Εκαταίου μέσω του Στράβωνος ότι οι Περραιβοί ήταν μετακινούμενο φύλο (*μετανάστας*

³³² Η χρονολόγηση της επιγραφής κυμαίνεται από τις αρχές έως τα τέλη του Στ' αι. π.Χ. Βλ. I. Ανδρέου 1986, 425-446, Ματθαίου 1993, 271-277 και 303-310, Bousquet 1992, D'Alessio 1995, 22-26, Cassio 1994, 102-117 και Palumbo Stracca, 1998, 237-245. Προτιμότερη φαίνεται να είναι αυτή στα τέλη του Στ' αιώνα με βάση τις παλαιογραφικές παρατηρήσεις του Ματθαίου. Η συμμετοχή της Κορίνθου στη μάχη κρίνεται από μία πιθανή συμπλήρωση με βάση παράλληλο επίγραμμα του Ανακρέοντος από την Παλατινή Ανθολογία (Άνθ. Παλ. Στ' 135). Βλ. και Bousquet 1992, 601-602. Για την αντίθετη άποψη: Ματθαίου 1993, 307. Η επιγραφή, ωστόσο, όπως έδειξε ο Randone (2013, 48-49), διαιρείται σε δύο τμήματα, από τα οποία το δεύτερο, που καταλαμβάνει τους δύο τελευταίους στίχους, πρέπει να προστέθηκε αργότερα εξαιτίας μίας συμπλήρωσης των αρχικών ονομάτων. Αυτό εξάλλου προκύπτει ως συμπέρασμα και από την προσωπική παρατήρηση του γράφοντος, ο οποίος διέκρινε σημαντικές παλαιογραφικές διαφορές ανάμεσα στο υπόλοιπο κείμενο και στους τελευταίους δύο στίχους, σημαντικότερη από τις οποίες είναι η παρουσία του συμβόλου «EI» αντί του απλού «I» (εικόνα 3 της παρούσας).

³³³ Ψευδο-Σκύλαξ, *Περίπλους*, 65. Βλ. Cassio 1994, 104-105 και Randone 2013, 39-41 και 50. Για τις διαφορετικές αναγνώσεις και γνώμες βλ. SEG XLI, 540A.

³³⁴ Όμ. ΐλ. Β 749.

³³⁵ Kern 1903 και Allen 1921, 121-122. Για την κριτική της άποψης αυτής βλ. Hammond 1931/ 1932, 148 και Randone 2013, 39.

³³⁶ Όμ. ΐλ. Β 749-754. Βλ. Sakellariou 2009a, 126, 203-221, 370, 374 και 383. Τα επιχειρήματά του υπέρ της θεσσαλικής Δωδώνης εν αντιθέσει με τη θεσπρωτική Δωδώνη είναι αρκετά πειστικά. Βλ. και Cabanes 2019, 93.

³³⁷ Στράβ. Θ' 5.19-20 και 22. Για την πρώτη εγκατάστασή τους βλ. Hammond 1931/ 1932, 148.

άνθρώπους)³³⁸, είχαν ως αποτέλεσμα την εγκατάστασή τους σε ποικίλες περιοχές μέσα σε μία μεγάλη γεωγραφική ζώνη, από τον Όλυμπο έως τα νότια της Ιλλυρίας³³⁹. Εξάλλου, ήδη από την αρχαιότητα υπήρχε πρόσβαση από τη Μολοσσία και την Ορεστίδα προς τη Θεσσαλία μέσω της πεδιάδας του Μετσόβου, την οποία πρέπει να χρησιμοποιήσαν οι Περραιβοί³⁴⁰. Ο Στράβων πιθανότατα δε γνώριζε κάποια τέτοια εγκατάσταση των Περραιβών στα Δ της Πίνδου στην εποχή του και βασίστηκε για την πληροφορία αυτή εξ ολοκλήρου στον Εκαταίο. Ήδη από τα τέλη του Στ' αι. π.Χ. οι Περραιβοί εμφανίζονται στα Δ της Πίνδου, κοντά στην Αθαμανία, παρότι στους επόμενους αιώνες φαίνεται ότι επεκτείνονται στον ευρύτερο ηπειρωτικό και θεσσαλικό χώρο. Αντίστοιχη πορεία είχε και το φύλο των Αινιάνων, το οποίο σε αιτιολογικό μύθο του Πλουτάρχου παρουσιάζεται να έχει μετακινηθεί από την πεδιάδα του Δωτίου στην ιστορική Περραιβία της Θεσσαλίας προς τη Μολοσσία, από εκεί προς τον ποταμό Ίναχο και τη χώρα των Αθαμάνων και τέλος προς την περιοχή της τελικής τους εγκατάστασης στον κεντρικό ελλαδικό χώρο³⁴¹.

Η πρώιμη επικοινωνία θεσσαλικών και ηπειρωτικών εθνών εκατέρωθεν της Πίνδου αποδεικνύεται και από τον άμεσο συσχετισμό των θεσσαλικών και ηπειρωτικών βασιλικών γενεαλογιών, καθώς και από την ύπαρξη οδού επικοινωνίας ανάμεσα στους Αμβρακιώτες και τους Αθαμάνες, η οποία διερχόταν πλησίον της σημερινής Αργιθέας³⁴². Ο αρχικός γενεαλογικός μύθος των Μολοσσών αποδέχεται τη θεσσαλική καταγωγή του Νεοπτολέμου, γιου του Αχιλλέως, ο οποίος μετά τα Τρωικά επέστρεψε στη Φθία και μέσω Μακεδονίας ή Ηπείρου εγκαταστάθηκε στη χώρα των Μολοσσών³⁴³. Οι απόγονοι του Νεοπτολέμου, οι Πείαλες, τοποθετούνται από μεταγενέστερες επιγραφές στις ανατολικές υπώρειες της Πίνδου και ιδιαίτερα της δυτικής Ιστιαιώτιδος³⁴⁴. Η θεσσαλική-αιολική αυτή επιρροή στον

³³⁸ Στράβ. Θ' 5.12. Για την απόδοση στον Εκαταίο βλ. Hammond 2000, 346-347. Για ανάλογες μετακινήσεις φυλετικών ομάδων από την ανατολική προς τη δυτική πλευρά της Πίνδου και αντίστροφα βλ. Hammond 1982, 271.

³³⁹ Πρβλ. Baladié 1966, VII, 313, ο οποίος θεωρεί ότι οι Περραιβοί είχαν κατακτήσει όλη αυτήν την περιοχή, ενώ είναι πιθανότερο ότι είχαν εγκατασταθεί σε διαφορετικά μέρη αυτής της ζώνης κατά διαστήματα. Για την παρουσία των Περραιβών στην Ιλλυρία σε μεταγενέστερες εποχές βλ. Κλ. Άππ. *Ίλλυρ.* 3-5, ο οποίος ετυμολογεί το όνομα από έναν Ιλλυριο γενάρχη. Αυτή η μυθική γενεαλογία ήταν προφανώς επινόηση των σύγχρονών του Ιλλυριών, οι οποίοι προσπαθούσαν να νομιμοποιήσουν την κυριαρχία τους σε μακεδονικά ή ηπειρωτικά έθνη.

³⁴⁰ Hammond 1931/ 1932, 141-145 και 151, όπου και πηγές. Ο Ηρόδοτος εξάλλου (Β' 56 και Η' 47) αναφέρεται ρητά στη δυνατότητα επικοινωνίας της Θεσπρωτίας με τη Θεσσαλία.

³⁴¹ Πλούτ. *Ήθ.* 293Α-Β (*Αίτια Ρωμαϊκά και Έλληνικά*, 13). Βλ. και Carrano 2007, 34-35 και 113-114, σημ. 29-34 και Randone 2013, 39-41.

³⁴² Πίνδ. *Νεμ.* Ζ' 36-40, *Εὐρ. Ἄνδρομ.* 1243-1252 και *Παυσ.* Α' 11.1-2. Βλ. και Quantin 2012, 250-256. Η ύπαρξη αυτής της οδού τεκμαίρεται από την ανεύρεση πλήθους αμβρακιώτικων χάλκινων κοπών σε τάφους από νεκροταφείο στην Αργιθέα, οι οποίοι χρονολογούνται στον Β' αι. π.Χ.: βλ. Χατζηαγγελάκης 2004, 535-536.

³⁴³ Δάκαρης 1964α, 17-21. Η μεταγενέστερη εκδοχή του μύθου σώζεται από τον Πίνδαρο και συνδέει την άφιξη του Νεοπτολέμου στην Ήπειρο με την ακτή του Ιονίου: Πίνδ. *Νεμ.* Ζ' 37 κ.ε.

³⁴⁴ *Παυσ.* Α' 11.2 και *Στεφ. Βυζ. Έθνικά*, λ. *Πείαλες*. Βλ. και Δάκαρης 1957, 91-92, 106-107 και 1964α, 14-15.

γενεαλογικό μύθο οφείλεται σε αιολικές ομάδες³⁴⁵, όπως αυτή των Περραιβών, οι οποίες έως τα κλασσικά χρόνια είχαν επικρατήσει έναντι των Μολοσσών στην περιοχή της Α Πίνδου. Με βάση τα παραπάνω, αιολικά φύλα πιθανότατα ακολούθησαν την οδό που διερχόταν από την Αθαμανία προς την Αμβρακία έως τον Ε΄ αι. π.Χ. και εγκαταστάθηκαν δυτικά της Πίνδου, επικρατώντας έναντι των Θεσπρωτών και των Μολοσσών.

Σε νοτιότερη γεωγραφική θέση βρίσκουμε το αιολικό φύλο των Περραιβών στα κλασσικά χρόνια, αφού ο Σοφοκλής τους τοποθετεί βορείως των Αμφιλοχίων και Ακαρνάνων, εγκατεστημένους στον ρου του Ινάχου ποταμού, παραποτάμου του Αχελώου, δηλαδή στην περιοχή την οποία κατέχουν στα κλασσικά χρόνια οι Αγραίοι³⁴⁶. Έμμεση ένδειξη για τις πολλαπλές μετακινήσεις του φύλου των Περραιβών από και προς τη Θεσσαλία μέσω της Πίνδου αλλά και της πιθανής προσωρινής εγκατάστασης στην περιοχή των Αγραίων αποτελεί το τοπωνύμιο *Πράς*, που αποδίδεται σε δύο ξεχωριστές πόλεις, μία στην Ακαρνανία και μία νοτίως της Θεσσαλίας. Το τοπωνύμιο αυτό αναφέρεται πρώτη φορά από τον Ξενοφώντα, στην αφήγηση για το πέρασμα του Αγησιλάου από τη Θεσσαλία το 394 π.Χ. επιστρέφοντας από την Περσία³⁴⁷. Εκεί ο Σπαρτιάτης βασιλιάς έδωσε μάχη με τα στρατεύματα του αντισπαρτιατικού συνασπισμού και έστησε τρόπαιο ανάμεσα στις πόλεις Πρας και Ναρθάκιον, οι οποίες ωστόσο εντοπίζονται στον Μαλιακό κόλπο, στην περιοχή της Αχαϊκής Φθιώτιδος³⁴⁸. Αλλά ο Πρας αναφέρεται από τον Αίλιο Ηρωδιανό ως πόλη και ποταμός των Περραιβών³⁴⁹. Στη συνθήκη συμμαχίας μεταξύ Αιτωλών και Ακαρνάνων του 262 π.Χ. αναφέρεται ως πόλη δυτικά του Αχελώου, η οποία διεφιλονικείτο από Ακαρνάνες της Στράτου και τους Αγραίους Αιτωλούς³⁵⁰. Είναι πολύ πιθανό ότι η πόλη στην οποία αναφέρεται ο Ηρωδιανός είναι εκείνη στα όρια της Ακαρνανίας με την Αγραϊίδα, καθώς οι Περραιβοί της Θεσσαλίας εντοπίζονται αρκετά βορειότερα, στο Β τμήμα του σημερινού Νομού Λαρίσης. Η σύμπτωση όμως του τοπωνυμίου αυτού σε δύο περιοχές φαινομενικά άσχετες υποδηλώνει πιθανότατα την ίδρυσή τους από ένα μετακινούμενο

³⁴⁵ Την αποδυνάμωση των μυθικών αυτών παραδόσεων μαρτυρεί η παραλλαγή του γενεαλογικού μύθου των Μολοσσών, όπως αυτός διασώζεται στον Πίνδαρο (*Νεμ.* Ζ΄ 37 κ.ε.). Πρβλ. και Πaus. Α΄ 11.1. Ο Δάκαρης (1957, 16-21) δεν αποδεχόταν την αιολική διείσδυση στην Ήπειρο, επειδή η ερμηνεία αυτή προσέκρουε στις πληροφορίες του Ηροδότου για την κάθοδο των Δωριέων. Ωστόσο, οι μετακινήσεις των ποιμενικών και ημινομαδικών εθνών της Θεσσαλίας και της Ηπείρου, όπως περιεγράφησαν ανωτέρω, φαίνεται ότι αποτελούν μία ικανοποιητική εξήγηση για τις φαινομενικά αντιφατικές γενεαλογικές παραδόσεις των Μολοσσών.

³⁴⁶ Σοφοκλής, απ. 271. Για την περιοχή των Αγραίων βλ. Antonetti 1987b, 201-202.

³⁴⁷ Ξεν. Έλλ. Δ΄ 3.9 και Άγισ. Β΄ 5.2.

³⁴⁸ Κατά σύμπτωση, ή ίσως όχι, στην περιοχή του φθιωτικού Ναρθακίου υπάρχει ποταμός με το όνομα Αχελώος. Βλ. Lauffer 1989, 455 και Zachos 2016, 29-30.

³⁴⁹ Αίλιος Ήρωδιανός, *Περὶ καθολικῆς προσωδίας*, Γ΄, 1, 399.16.

³⁵⁰ IG IX, I² 1.3. Βλ. και Cabanes 1979, 184-186.

πληθυσμό, τμήματα του οποίου εγκαταστάθηκαν νοτίως της Θεσσαλίας και στην Ακαρνανία.

Οι Περραιβοί και στον Δ' αι. π.Χ. φαίνεται ότι διαβιούσαν στην ευρύτερη ζώνη ανάμεσα στη ΝΑ Ήπειρο και τη ΝΔ Θεσσαλία, όπως επιβεβαιώνει ο Ψευδο-Σκύμνος, ο οποίος τους τοποθετεί κοντά στους Αθαμάνες και τους Δόλοπες³⁵¹. Ο Πλίνιος, όσο και αν ο ίδιος δε φαίνεται ότι είχε αυτοψία της περιοχής³⁵², αναφέρεται στους Περραιβούς ως κατοίκους της ορεινής Πίνδου (*Perrhaebi, quorum mons Pindus*). Τους αναφέρει μάλιστα ως έθνος Ηπειρωτών, όχι ως έθνος Θεσσαλών³⁵³. Ωστόσο, είναι μάλλον παρακινδυνευμένο να θεωρήσουμε ότι ο Πλίνιος μπορούσε να επιβεβαιώσει την παρουσία τους στην Ήπειρο στην εποχή του. Είναι πιο πιθανό ότι η αναφορά αυτή είναι λανθασμένη ή ότι αναπαρήγαγε με λάθος τρόπο την πληροφορία του ίδιου του Στράβωνος³⁵⁴.

Τα παραπάνω στοιχεία δείχνουν με βεβαιότητα ότι η αναφερόμενη από το Πολυάνδριο σύγκρουση με τους Περραιβούς έγινε σε περιοχή ΒΑ ή Α της πόλης της Αμβρακίας. Ο Fantasia έχει ερμηνεύσει την αναφορά της *ἀγγελίας ἀπ' εὐρυχώροιο [Φορίνθου]* ως παρουσία μίας κορινθιακής πρεσβείας στην Αμβρακία, η οποία είχε ως στόχο τη μετάβαση στην Απολλωνία μέσω της χερσαίας ηπειρωτικής οδού. Βασίζει δε το επιχειρήμα του στο γεγονός ότι η πρεσβεία αυτή ήρθε από το επίνειο της Αμβρακίας. Προς αυτός εξάλλου όδευε και η τελετουργική οδός, στην οποία στήθηκε το μνημειώδες κενοτάφιο. Θεωρεί δε ότι η αναφορά στους Περραιβούς οφείλεται σε ενέδρα που έστησαν αυτοί στην πρεσβεία αυτή και στην τελική τους κατίσχυση από τους Αμβρακιώτες³⁵⁵. Ανεξαρτήτως αν υπήρχαν Κορίνθιοι πρέσβεις στην Αμβρακία ή όχι, ερμηνεία την οποία αμφισβητεί αρκετά πειστικά ο Ματθαίου και ο Randone³⁵⁶, είναι πολύ πιθανό ότι μία πρεσβεία ή αγγελιαφόροι είχαν ξεκινήσει από την Αμβρακία με προορισμό κάποια άλλη πόλη, ιερό ή έθνος.

Συνοψίζοντας, οι Περραιβοί θα μπορούσαν να τοποθετηθούν σε περιοχή που συνόρευε με την ύπαιθρο χώρα των Αμβρακιωτών. Τον Στ' αι. π.Χ., κατά τον οποίο έλαβε χώρα η αναφερόμενη μάχη, η περιοχή βόρεια της Αμβρακίας ανήκε στους Θεσπρωτούς. Αν η πρεσβεία, συνοδευόμενη από οπλίτες, είχε στόχο τη μετάβαση σε κάποιο γειτονικό έθνος, τότε αυτή πρέπει να τοποθετηθεί στο χρονικό διάστημα των θερινών μηνών, αφού μάλιστα

³⁵¹ Ψευδο-Σκύμν. *Περιήγησις*, 614-617.

³⁵² Healy 1991, xxi.

³⁵³ Plinius, *NH* IV 1-2. Οι Zehnacker, Silberman (2015, 99) θεωρούν ότι η αναφορά των κατοίκων της Αντιγόνης, η οποία πρέπει να ταυτιστεί με τη σύγχρονη Djërma της αρχαίας Ατιντανίας, αποδεικνύει την παρεμβολή ενός άλλου κειμένου, το οποίο χρησιμοποίησε άκριτα ο Πλίνιος για την περιγραφή της Ηπείρου. Γι' αυτό, θεωρούν ότι οι Περραιβοί δεν έχουν τοποθετηθεί ορθά στα δυτικά της Πίνδου.

³⁵⁴ Zehnacker, Silberman 2015, 100.

³⁵⁵ Fantasia 2017, 32-38.

³⁵⁶ Ματθαίου 1990-1993, 310 και Randone 2013, 42. Για την αντίθετη άποψη βλ. Bousquet 1992, 601-602.

στόχος ήταν η διέλευση μέσω ενός δύσβατου ορεινού όγκου. Επομένως, οι Περραιβοί, ως μετακινούμενο κτηνοτροφικό έθνος της περιοχής, κατά τους καλοκαιρινούς αυτούς μήνες πρέπει να βρισκόταν σε κάποια ορεινή ζώνη βορειοανατολικά ή ανατολικά των συνόρων της Αμβρακίας με τους Αθαμάνες ή και τους Αμφιλοχίους³⁵⁷. Είναι δύσκολο να υποθέσουμε ότι οι Θεσπρωτοί είχαν αφήσει αφύλακτες τις προσβάσεις προς το εσωτερικό της χώρας τους και επομένως πρέπει να αποκλείσουμε την παρουσία Περραιβών βόρεια της Αμβρακίας, στις οδούς που οδηγούσαν μέσω του Ορράου στο οροπέδιο της Δωδώνης. Το πιθανότερο είναι ότι είχαν καταλάβει τις ορεινές προσβάσεις της Αθαμανίας, στα σύνορα των οποίων με τους Αμφιλοχίους τους βρίσκουμε τον επόμενο αιώνα, και συγκεκριμένα σε περιοχές που οδηγούσαν ΒΑ προς την Πίνδο³⁵⁸. Οι πλησιέστερες με το Πολυάνδριο χρονικά μαρτυρίες για το έθνος των Περραιβών είναι του Σοφοκλέους και του Ψευδο-Σκύμνου, οι οποίες το τοποθετούν σε περιοχή ανατολικά της Αμβρακίας στα όρια με τους Αμφιλοχίους και τους ορεινούς Αθαμάνες. Κατά τον ύστερο Ε΄ και Δ΄ αι. π.Χ. το έθνος αυτό πιθανότατα εκτοπίστηκε ή κατακτήθηκε από τους Μολοσσούς³⁵⁹, οι οποίοι επεκτάθηκαν προς Ν έως τον Ίναχο ποταμό. Σε αυτήν την περιοχή πιθανότατα διαβιούσαν έως τον Ε΄ αι. π.Χ., ενώ είναι πιθανό (εξαιτίας της ύπαρξης του Πραντός) ότι είχαν ιδρύσει μόνιμες εγκαταστάσεις σε κώμες στην περιοχή.

Τέλος, οι Αμβρακιώτες συνόρευαν στο ΝΔ τμήμα της υπαίθρου χώρας τους με τους **Αμφιλοχίους**, όπως αναφέρουν οι αρχαίοι γεωγράφοι³⁶⁰. Επιγραφική επιβεβαίωση της μαρτυρίας των γεωγράφων βρίσκουμε στο αντίγραφο της συνθήκης μεταξύ Αμβρακιωτών, Ακαρνάνων και Αμφιλοχίων, το οποίο σώζεται στο μουσείο του Θυρρείου³⁶¹. Το σύνορο Αμβρακιωτών με τους Αμφιλοχίους τοποθετείται από την Ανδρέου από το σημερινό Κομπότι έως και τους ποταμούς Άννινο και Διπόταμο, στα σημερινά όρια των νομών Άρτας και Αιτωλοακαρνανίας. Επομένως, το σύνορο αυτό, κατά την ίδια, βρισκόταν πριν από τις υπώρειες του Μακρυνόρους, του όρους που εκτείνεται Ν-ΝΑ της Αμβρακίας έως Β-ΒΔ του οικισμού που σήμερα αποκαλείται Αμφιλοχικό Άργος, και πριν από τον όρμο του σημερινού χωριού Μενιδίου Αιτωλοακαρνανίας, μέσα στα όρια του σύγχρονου οικισμού Συκούλα

³⁵⁷ Στην ίδια ζώνη τους τοποθετεί και ο Δάκαρης (1957, 91-92 και εικ. 1).

³⁵⁸ Στην περιοχή αυτή έχουν εντοπιστεί αρχαία φρούρια κατά μήκος της αρχαίας οδού προς Θεσσαλία: βλ. Ι. Ανδρέου 2000, 152-153 και Dausse 2011, 231-233.

³⁵⁹ Σε αυτήν την ερμηνεία εξάλλου συνηγορεί και η αλλαγή του γενεαλογικού μύθου για τον Νεοπτόλεμο, ο οποίος, ενώ εμφανιζόταν στην παράδοση των Νόστων του Ριανού να έρχεται από τη Μακεδονία και τη Θεσσαλία, στην παράδοση του Πινδάρου (Νεμ. Ζ΄ 37 κ.ε.) εμφανίζεται να έρχεται διά θαλάσσης. Βλ. και Δάκαρης 1957, 109. Για την επέκταση των Μολοσσών βλ. Pascual 2018, 43-80.

³⁶⁰ Διονύσιος Καλλιφώντος, *Αναγραφή της Ελλάδος*, 40-49, Ψευδο-Σκύλαξ, *Περίπλους*, 34 και Ψευδο-Σκύμν. *Περίηγησις* στ. 447-465.

³⁶¹ SEG LXIII, 391. Βλ. και Μαστροκώστας 1962, 196, Funke, Hallof 2013 και Fantasia 2018.

(χάρτης 5)³⁶². Η Hadzis, στηριζόμενη στην περιγραφή του Hammond, πρότεινε την τοποθέτηση του συνόρου αυτού βορείως του Αμφιλοχικού Άργους, στο νότιο άκρο των υπωρειών του Μακρυνόρους, βόρεια της παραλίας Αράπη, χωρίς ωστόσο να διασαφηνίζει περισσότερο την πρόταση αυτή (χάρτες 5 και 6)³⁶³.

Το **Αμφιλοχικό Άργος** τουλάχιστον κατά τον Ε΄ αι. π.Χ. αποτελούσε μία ξεχωριστή πόλη-κράτος με τείχη και πολιτικούς θεσμούς και όχι ένα έθνος³⁶⁴. Αυτή η διαπίστωση μας αναγκάζει να θεωρήσουμε ότι υπήρχαν όρια μεταξύ Αμφιλοχικού Άργους και Αμβρακίας, τα οποία καθορίζονταν ενίοτε από τη γεωμορφολογία, ενίοτε και από στρατιωτικές εγκαταστάσεις εν είδει συνοριακών φρουρίων. Προκειμένου να εντοπίσουμε ακριβώς το συγκεκριμένο όριο, είναι αναγκαίο να γίνουν κάποιες παρατηρήσεις με βάση: α) την ακτογραμμή της αρχαίας Αμβρακίας, η οποία, όπως φαίνεται, δεν ήταν σταθερή κατά τη διάρκεια της αρχαιότητας και β) τις πληροφορίες του Θουκυδίδη για τη μάχη του 426 π.Χ. μεταξύ Αμβρακιωτών και Πελοποννησίων Συμμάχων από τη μία και των αθηναϊκών δυνάμεων υπό τον Δημοσθένη και των Αμφιλοχίων και Ακαρνάνων από την άλλη.

Κατ' αρχάς, η ακτογραμμή της Αμβρακίας, η οποία κατά τον Ψευδο-Σκύλακα ανερχόταν στα 120 στάδια, δεν μπορεί να υπολογιστεί με βάση τις τοπογραφικές παραδοχές της Ανδρέου, καθώς η ακτογραμμή κατά το β΄ μισό του Δ΄ αι. π.Χ., όταν και χρονολογείται ο *Περίπλους*, είχε ήδη αλλάξει, ενώ και η σημερινή διαμόρφωση της ακτογραμμής του Αμβρακικού κόλπου νοτίως της σημερινής Άρτας δε συμβαδίζει καθόλου με τη μορφή που είχε στην αρχαιότητα³⁶⁵. Σύμφωνα με τις τελευταίες γεωλογικές έρευνες και τις τοπογραφικές και ιστορικές παρατηρήσεις της Καρατζένη, τα ύδατα του Αμβρακικού κόλπου σκέπαζαν ένα μεγάλο μέρος της σημερινής στεριάς βορείως της σημερινής ακτογραμμής. Εντυπωσιακό είναι μάλιστα ότι το σημερινό Κάστρο των Ρωγών και το Μαυροβούνι (Βίγλα) στην αρχαιότητα ήταν νησιά. Η θάλασσα κάλυπτε μεγάλο μέρος της σημερινής πεδιάδας της Άρτας³⁶⁶. Η εικόνα που δίνεται από τη σύγχρονη επιστήμη επιβεβαιώνεται και από τον Πολύβιο, ο οποίος αναφέρει ότι το πλάτος του Αμβρακικού κόλπου έφθανε τα 100 στάδια (20-24 χμ.)³⁶⁷. Το πλάτος αυτό είναι κατά πολύ μεγαλύτερο από το σημερινό (περ. 15 χμ.). Συνεπώς, η ακτογραμμή της Αμβρακίας δεν εκτεινόταν, όπως είχε υποτεθεί από την Ανδρέου, από τη σημερινή Βίγλα έως τους ποταμούς Άννινο και Διπόταμο. Αντιθέτως, η αρχή της πρέπει να τοποθετηθεί στις αρχαίες εκβολές του Λούρου

³⁶² I. Ανδρέου 2000, 153-154.

³⁶³ Hadzis 1997, 194. Ανάλογη είναι και η οπτική του Χούτα (2004, 161-162 και 173).

³⁶⁴ Gehrke, Wirbelauer 2004, 357.

³⁶⁵ Jing, Rapp 2003, 179-194 και Τζιάβος 1996, 201-204. Βλ. και Κατσαδήμα 2003, 13.

³⁶⁶ Jing, Rapp 2003, 179-189, 194-195, Poulos et al. 2005, 142 και εικ. 5.19d Karatzeni 2011, 148-150 και.

³⁶⁷ Πολύβιος, Δ΄ 63.5-6.

βορείως του σημερινού χωριού της Στρογγυλής. Στη συνέχεια, προχωρούσε με κατεύθυνση N-NA, φθάνοντας και ξεπερνώντας τις αρχαίες εκβολές του Αράχθου στη θέση Παλιομπούκα (χάρτες 7 και 8)³⁶⁸. Ωστόσο, η περιοχή του Φιδοκάστρου έως και την Κορωνησία φαίνεται ότι είχαν ήδη διαμορφωθεί μέχρι την ύστερη κλασική εποχή με τις αποθέσεις ιζημάτων από τον παλιό ρου του Αράχθου και με τη σταθεροποίηση των ακτών εξαιτίας της μεταφοράς του ποταμού στο νέο ρου (Παλιομπούκα, χάρτης 9)³⁶⁹.

Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Ψευδο-Σκύλακος, η παραλιακή ζώνη στον Αμβρακικό την οποία κατείχαν οι Μολοσσοί τον Δ΄ αι. π.Χ. εκτεινόταν σε 40 στάδια, δηλαδή 7-8 χιλιόμετρα³⁷⁰. Κατά την Καρατζένη, η ζώνη αυτή περιελάμβανε την περιοχή ανάμεσα στις αρχαίες εκβολές του ποταμού Λούρου νοτίως του Κάστρου των Ρωγών (του αρχαίου Αμβράκου) και τις εκβολές του παραποτάμου του Λούρου στη Σαλαώρα, ο οποίος αναφέρεται από τη συνθήκη διευθέτησης συνόρων μεταξύ Χαραδριτών και Αμβρακιωτών ως *Αφάς* (χάρτης 2)³⁷¹. Επομένως, θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι η απόσταση των 120

³⁶⁸ Τζιάβος 1996, 204.

³⁶⁹ Τζιάβος 1996, 167 και Fouache 1999, 37-48.

³⁷⁰ Ψευδο-Σκύλαξ, *Περίπλους* 32.

³⁷¹ Karatzeni 2011, 149 και Jing, Rapp 2003, 189-192. Κατά την Καρατζένη, ο παραπόταμος αυτός περνούσε από το σημερινό Χανόπουλο. Η άποψη αυτή της Καρατζένη έχει αμφισβητηθεί τελευταία από τον Fantasia (2017, 14-15), ο οποίος όμως δεν αντικρούει πειστικά τα επιχειρήματα της πρώτης. Ο Ιταλός ιστορικός προβάλλει ως κύρια επιχειρήματα για την ταύτιση Αφά-Λούρου και την τοποθέτηση του Αμβράκου στο Φιδόκαστρο: α. τη ρωμαϊκή οργάνωση των αγροτεμαχίων, η οποία προχωρούσε νοτίως της προτεινόμενης από τους Jing και Rapp (2003, 179-189 και εικ. 5.19d) ακτογραμμής, β. την περιγραφή του Στράβωνος για το Βουχέτιον (*ὑπέρεκείται ... τοῦ μυχοῦ μικρόν*), γ. την τοποθεσία του Αμβράκου κατά τον Πολύβιο *ἐν λίμναις* και δ. τη στρατηγική θέση του Αμβράκου, του οποίου η κατάκτηση εκ μέρους των Μολοσσών θα διευκόλυνε την πολιορκία της ίδιας της Αμβρακίας. Ωστόσο, η οργάνωση των αγροτεμαχίων θα μπορούσε να είχε γίνει στην πραγματικότητα από τους Ρωμαίους, καθώς η συσσώρευση προσχώσεων ανάμεσα στις νέες εκβολές του Λούρου και του Αράχθου θα μπορούσε να είχε ήδη σχηματίσει στη ρωμαϊκή περίοδο τμήματα καλλιεργήσιμης γης. Η περιγραφή του Στράβωνος (Ζ΄ 7.5 - C315) για το Βουχέτιο παραμένει ασαφής, ενώ η τοποθέτησή του δίπλα στη θάλασσα δεν πείθει ότι εξ ανάγκης πρόκειται για το Κάστρο των Ρωγών. Αντιθέτως, η αναφορά στον εντοπισμό του μέσα στην περιοχή του Κιχύρου ποταμού το τοποθετεί πολύ βορειότερα. Το Κάστρο των Ρωγών, άλλωστε, σύμφωνα με την προαναφερθείσα γεωλογική μελέτη των Jing και Rapp, βρισκόταν πράγματι μέσα σε λιμνοθάλασσες, ενώ και το σημείο στο οποίο βρισκόταν ήλεγχε και στην εποχή του Φιλίππου Ε΄ καθοριστικά τη χώρα της Αμβρακίας, καθώς εμπόδιζε την από θαλάσσης προσέγγιση του λιμανιού στο Φιδόκαστρο, αποτελούσε ένα στρατηγικό θύλακα για επέμβαση ικανού αριθμού στρατιωτών στο τμήμα που ήλεγχαν οι Μολοσσοί βορείως του Αμβρακικού και προϋπέθετε την ύπαρξη ναυτικού για την προστασία του. Τέτοιο ναυτικό δε φαίνεται ότι είχαν οι Μολοσσοί ούτε ο Φίλιππος Ε΄ και είναι μάλλον απίθανο ότι διέσχισαν ανενόχλητοι όλη τη χώρα των Αμβρακιωτών, για να φθάσουν πεζή στο Φιδόκαστρο. Είναι πιο πιθανό ότι ο Φίλιππος Ε΄ εισήλθε στη χώρα των Αμβρακιωτών, όπως αναφέρει ο Πολύβιος, από τον Βορρά – ίσως από το Όρραον – και συνέχισε ακολουθώντας τον δρόμο που βρισκόταν παράλληλα με τον Λούρο, φθάνοντας έως το Κάστρο των Ρωγών. Ο Fantasia επίσης δε λαμβάνει υπόψιν την περιγραφή του Αμβράκου από τον Πολύβιο (Δ΄ 61). Σύμφωνα με αυτήν, το τείχος διέθετε προτειχίσματα, τα οποία ωστόσο δεν υπάρχουν στο Φιδόκαστρο. Επιπλέον, αποφεύγει να σχολιάσει την περιγραφή του Ψευδο-Σκύλακος (*Περίπλους*, 33) για το επίνειο της Αμβρακίας. Σύμφωνα με τον αρχαίο γεωγράφο, ο λιμήν αυτός ήταν κλειστός, δηλαδή μπορούσε εύκολα να αποκλειστεί η μικρή είσοδός του με κάποιο εμπόδιο (βλ. De Souza 1998, 274) και διέθετε τείχος δίπλα στη θάλασσα (*ἐπί θαλάττης*). Αυτή η περιγραφή δύσκολα συμβιβάζεται με αυτή του Πολυβίου, αφού στον Ψευδο-Σκύλακα δε γίνεται λόγος για προτειχίσματα ούτε στον Πολύβιο για τον κλειστό λιμένα. Τέλος, ο Fantasia αμφισβητεί τη μικρή έκταση του Φιδοκάστρου. Για την αρχαιότητα λίγα είναι τα βέβαια στοιχεία για την έκτασή του, αν και στην παλαιοχριστιανική περίοδο πιθανότατα απετέλεσε ανεπτυγμένο οικισμό που διέθετε Βασιλική: βλ. Παπαδοπούλου 1997, 345. Στην πραγματικότητα, το μέγεθός του αποτρέπει από το να χαρακτηριστεί πολίχνιον με κατοίκους, όπως αναφέρεται για τον Αμβρακο (βλ. Στεφ. Βυζ. *Ἔθνικα*, λ. Αμβρακος).

σταδίων αφορά την ακτογραμμή που περιλαμβάνεται ανάμεσα στον παραπόταμο αυτό και στο ανατολικό σύνορο της Αμβρακίας με τους Αμφιλοχίους.

Από την άλλη πλευρά, οι προσχώσεις του Αράχθου, καθώς και των Διποτάμου και Άννινου έχουν αλλάξει σημαντικά τη σημερινή ακτογραμμή, μεταφέροντάς την αρκετά νοτιότερα, μειώνοντας παράλληλα την έκταση των λιμνοθαλασσών της Λογαρούς και της Κόπραινας (χάρτης 7). Σύμφωνα με τον Τζιάβο, οι εκβολές του Αράχθου στο τέλος των κλασσικών χρόνων, που είχαν ήδη σχηματίσει δέλτα ανάμεσα στη νησίδα της Σαλαώρας και της Παλιομπούκας, μετατοπίστηκαν προς την τελευταία. Σε αυτό το σημείο, κατασκευάστηκε έως τον Δ' αι. π.Χ. ο κλειστός λιμνή των Αμβρακιωτών στη σημερινή θέση Φιδόκαστρο (χάρτης 7)³⁷². Συμπεραίνουμε, λοιπόν, ότι η ακτογραμμή της Αμβρακίας από τις εκβολές του Αφά στη Σαλαώρα μέχρι το Φιδόκαστρο πρέπει να εκτεινόταν στην αρχαιότητα βορειότερα, δημιουργώντας ένα μεγαλύτερο υδάτινο κόλπο. Εξέλιξη του κόλπου αυτού αποτελεί η σύγχρονη λιμνοθάλασσα Λογαρού, με συνέπεια να έχει έκτοτε αυξηθεί το μήκος της ακτογραμμής σε αυτήν την περιοχή. Παράλληλα, οι διάφορες ιζηματογενείς «γλώσσες» εντός του Αμβρακικού νοτιοδυτικά του όρμου της Κόπραινας, που έχουν σχηματιστεί από προσχώσεις δεν υπήρχαν στην κλασσική αρχαιότητα. Η ακτογραμμή πρέπει να συνέχιζε Β-ΒΑ ακολουθώντας το νέο δέλτα του Αράχθου, στη συνέχεια να περνούσε Ν του λόφου της Βαλαώρας, από τις αρχαίες εκβολές του Διπόταμου-Άννινου, κοντά στο σημερινό χωριό Συκούλα και να κατέληγε δυτικά του όρμου του Μενιδίου στη βραχώδη θέση Αγριλιές (χάρτης 5 και εικόνες 7-8 της παρούσας). Δεν μπορούμε όμως να γνωρίζουμε ούτε το μήκος ούτε το σχήμα της ακτογραμμής, δεδομένου μάλιστα ότι οι πλημμύρες του Αράχθου μπορούσαν να επηρεάσουν σε σύντομο χρονικό διάστημα την περιοχή και να γεμίσουν σε λίγα χρόνια μία πεδιάδα με τα νερά του ή αντίστοιχα να μεταφερθεί τέτοια ποσότητα ιζημάτων, ώστε να καλυφθεί σύντομα με αυτά και να μετατραπεί σε στεριά³⁷³. Το μόνο βέβαιο συμπέρασμα είναι ότι η στιγμιαία αποτύπωση του

³⁷² Ψευδο-Σκύλαξ, *Περίπλους* 33, του οποίου το έργο χρονολογεί και τα υπάρχοντα αρχαιολογικά δεδομένα που επιβεβαιώνουν την περιγραφή του. Για τις μετατοπίσεις της ακτογραμμής του Αμβρακικού βλ. και την παρατήρηση του Πλινίου, ότι τα νερά του Αμβρακικού εξαπλώνονταν προς Ν καλύπτοντας τμήματα της ακαρνανικής γης: Plinius, *NH* II. 205. Για τη θέση του λιμένος της Αμβρακίας υπάρχει ομοφωνία ανάμεσα στους ερευνητές και πρέπει να τοποθετηθεί στο Φιδόκαστρο: βλ. και Leake 1835, 201 και 214, Philippson 1956, 120, Hammond 1967, 137, Soustal 1981, 718 και Soustal, Koder 1981, 233. Ωστόσο, η Καρατζένη με πειστικά επιχειρήματα έδειξε ότι η ονομασία του δεν ήταν Άμβρακος, όπως είχε υποτεθεί: βλ. Karatzeni 2011, 148-150. Οι προσχώσεις στα ελληνιστικά και ρωμαϊκά χρόνια είχαν ασφαλώς αλλάξει σημαντικά το τοπίο, με αποτέλεσμα να δημιουργηθούν μικρότερα και λιγότερο ασφαλή λιμάνια στο σημείο που εξέβαλλε ο Άραχθος στον Αμβρακικό κόλπο. Χαρακτηριστικό είναι το σχόλιο του Ρωμαίου ποιητή Marcus Annaeus Lucanus (*Bellum Civile*, V.650-653) για τους *malignos portus* της Αμβρακίας.

³⁷³ Fouache 1999, 44-45. Χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιας εισβολής των υδάτων του Αράχθου αποτελεί η σύγχρονη Λιμίνη στις ανατολικές υπώρειες της Βαλαώρας (χάρτης 5). Το χωριό αυτό έχει ιδρυθεί πάνω σε αρχαία θέση, όπου έχουν αποκαλυφθεί τμήμα οχύρωσης και τάφοι ύστερων κλασσικών ή ελληνιστικών χρόνων (εικόνα 1 της παρούσας). Στους ντόπιους κατοίκους, σύμφωνα με τη μαρτυρία του απόστρατου αξιωματικού του Εμπορικού

μήκους της ακτογραμμής στον Δ' αι. π.Χ. από τον Ψευδο-Σκύλακα δεν μπορεί να μας δώσει κανένα ασφαλές στοιχείο για τη διαχρονική πορεία της. Επίσης, τα σύνορα με τους Αμφιλοχίους δεν μπορούν να υπολογιστούν με βάση τις ολοένα μεταβαλλόμενες περιοχές όχι μόνο γύρω από τις εκβολές του Αράχθου αλλά και γύρω από τον ποταμό Βωβό (Διπόταμο και Άννινο), αφού η περιοχή του σύγχρονου χωριού Κομμένου και της Κόπραιναις φαίνεται να έχουν αλλάξει σημαντικά από την εξαιρετικής ακρίβειας απεικόνιση του Coronelli στον ΙΖ' αι. (χάρτης 11)³⁷⁴.

Ο Pritchett στην εργασία του για την τοπογραφία της μάχης των Ιδομενών το 426 π.Χ., που διεξήχθη στο πλαίσιο του Πελοποννησιακού Πολέμου, παρουσιάζει με λεπτομερή τρόπο τα προβλήματα που θέτει η αφήγηση του Θουκυδίδη. Παράλληλα, υποστηρίζει επί τη βάσει τοπογραφικών παρατηρήσεων ότι οι Αμβρακιώτες είχαν κατασκευάσει μία σειρά φρουρίων κοντά στα σύνορα με τους Αμφιλοχίους, σε περιοχή ανατολικότερα του προτεινόμενου από την Ανδρέου ορίου, σε λόφους που βρίσκονταν ήδη πάνω στις δυτικές πλαγιές του Μακρυνόρους³⁷⁵. Καταλήγει δε στο συμπέρασμα ότι οι Ιδομενές ήταν φρούρια που χτίστηκαν σε δύο παρακείμενους λόφους, στο Αλωνάκι, N-NA της σημερινής Συκούλας, και στα Παλιακούλια Μενιδίου, B-BA του όρμου, στην αρχή του Μακρυνόρους (χάρτης 5)³⁷⁶. Παράλληλα, θεωρεί ότι τα φρούρια αυτά αποτελούσαν αμβρακιώτικες κατασκευές που χρονολογούνταν στον Ε' αι. π.Χ.³⁷⁷ Μάλιστα, διατυπώνει την άποψη ότι αυτά οριοθετούσαν μία περιοχή στο Μακρυνόρος, από το Μενίδι έως νοτιότερα στο Ελληνικόλι (χάρτης 6), την οποία διεκδικούσαν ενίοτε Αμβρακιώτες και Αμφιλοχίοι, χωρίς να μπορεί κάποιος από τους

Ναυτικού, Γιάννη Χαλματζή, κατοίκου του χωριού, επιβιώνει παράδοση, σύμφωνα με την οποία στη θέση αυτή υπήρχαν λιμενικές εγκαταστάσεις. Λέγεται μάλιστα ότι υπήρχαν, άγνωστο αν αληθεύει, σημεία πρόσδεσης πλοίων στους βράχους και ότι εκεί έδενε τα πλοία του ο Πύρρος. Αυτή η παράδοση θα μπορούσε να είναι αποκύημα της φαντασίας των ντόπιων. Ωστόσο, φαίνεται ότι τροφοδοτήθηκε από μία απτή πραγματικότητα. Οι κάτοικοι της περιοχής αφηγούνται ότι στην προσπάθεια να θεμελιώσουν κτήρια ή να σκάψουν, για να δημιουργήσουν πηγάδια ή γεωτρήσεις, εύρισκαν κοχύλια και άμμο. Επίσης, σε βενετσιάνικο χάρτη του 1887 το χωριό αναφέρεται ως *Limeni* (δηλαδή μικρό λιμάνι – πρβλ. το αντίστοιχο τοπωνύμιο στη Μάνη), από το οποίο προέκυψε πιθανότατα η σύγχρονη ονομασία (χάρτης 10).

³⁷⁴ Coronelli 1691.

³⁷⁵ Pritchett 1992, 45-47.

³⁷⁶ Το ελληνικό φρούριο στα Παλιακούλια Μενιδίου περιγράφεται πολύ γενικά από τον Σκωτσέζο Urquhart το 1830 (1838, 141) ως μία κατασκευή περιμέτρου 600 βημάτων – την οποία και ονομάζει επίσης *Palaiokoulia*, ενώ ο στρατηγός Church σε σχέδιό του αποτυπώνει την ύπαρξη ενός ισχυρού πύργου στα δυτικά και ενός ορθογώνιου προμαχώνα στα ανατολικά με το όνομα *Palvokastro*: βλ. Church, Myres 1809. Σε χάρτη του Γάλλου χαρτογράφου Alary Calixte του 1884 αναφέρεται ως *Paleo Pyrgo* και υπάρχει σχεδιαστική αναπαράσταση που δείχνει ότι το σχήμα του ήταν κυκλωτερές (Alary 1884). Ερείπια του νότιου πύργου σώζονται ακόμα και σήμερα και είναι ορατά από τον δρόμο που οδηγεί από το Μενίδι προς το ορεινό Ελαιοχώρι (εικόνα 2 της παρούσας).

³⁷⁷ Pritchett 1992, 34-47. Πρβλ. την άποψη του Χούτα (2004, 161-162 και 173) ότι οι Ιδομενές πρέπει να τοποθετηθούν στα Παλιακούλια Πλακωτής και στην Αγία Τριάδα (σημερινό Λιαποχώρι - χάρτης 14 και εικόνα 12 της παρούσας), στις νότιες υπώρειες του Μακρυνόρους, χωρίς ωστόσο να τοποθετεί εκεί και το σύνορο Αμβρακιωτών και Αμφιλοχίων, υπονοώντας ότι οι Ιδομενές ήταν βαθιά μέσα στη χώρα των Αμφιλοχίων. Αυτό όμως δε συνάδει με την αφήγηση και την περιγραφή του Θουκυδίδη.

δύο να την κατακτήσει οριστικά με στρατιωτικές δυνάμεις (“a no man’s land”)³⁷⁸. Η διαχρονική σημασία της διεκδικούμενης περιοχής αποδεικνύεται και από την τοποθέτηση του ανατολικού νεκροταφείου της Αμβρακίας, ήδη μία γενιά μετά την ίδρυσή της, κατά μήκος της οδικής αρτηρίας που οδηγούσε στις νοτιοανατολικές προσβάσεις από την Αμφιλοχία. Η συμβολική και τελετουργική χρήση των οδών αυτών καθόριζε σε μεγάλο ποσοστό τη διαμόρφωση της συλλογικής ταυτότητας και γι’ αυτό η παρατήρηση αυτή είναι ιδιαίτερα σημαντική για τη χάραξη των ορίων και την ερμηνεία των σχέσεων της Αμβρακίας τόσο με το Αμφιλοχικό Άργος, όσο και με τους Αθαμάνες³⁷⁹. Επιπλέον, η άποψη του Pritchett ότι στα Αλωνάκια, δηλαδή στις *Ἐλάσσονες Ἰδομενές*, υπήρχε ιερό επί τη βάσει των ευρημάτων διακοσμημένης κεραμικής³⁸⁰, επισημαίνει την ανάγκη διεκδίκησης του χώρου εκ μέρους των Αμβρακιωτών.

Η διαπίστωση της ρευστής αυτής κατάστασης στο ανατολικό σύνορο με τους Αμφιλοχίους επιλύει το πρόβλημα της ακριβούς οριοθέτησης των δύο κρατών. Η αναφορά του Hammond στα ευρήματα των θέσεων Καστριώτισσα (χάρτης 5 και εικόνες 2, 7, 8 και 9 της παρούσας), επιβεβαιώνουν ότι η Αμβρακία κατά τα κλασσικά ή ύστερα κλασσικά χρόνια κατείχε ένα τμήμα των Β-ΒΔ υπωρειών του Μακρυνόρους. Το σημαντικότερο από αυτά είναι ένα μολύβδινο σφαιρίδιο από την Καστριώτισσα σφραγισμένο με την επιγραφή «**AM**» που παραπέμπει στο εθνικό της Αμβρακίας. Τα αρχικά αυτά μάλιστα χρησιμοποιήθηκαν σε κοπές νομισμάτων της ύστερης κλασσικής και ελληνιστικής περιόδου³⁸¹. Επιπλέον, η μορφή της φρουριακής εγκατάστασης στις Αγριλιές, λόφος παρακείμενος του όρμου Μενιδίου, που επικοινωνούσε οπτικά με την Παλιακούλια, την Καστριώτισσα, τον όρμο της Κόπραιναις (αρχαίες εκβολές του Αράχθου στην Παλιαμπούκα) και το Αλωνάκι (εικόνες 4-6 της παρούσας), πείθει ότι αποσκοπούσε στον έλεγχο της παράκτιας οδού προς Αμβρακία και του ορεινού αμαξιτού δρόμου που οδηγούσε από την

³⁷⁸ Pritchett 1992, 46.

³⁷⁹ De Polignac 2000, 62-72, Αγγέλη 2013β, 184, όπου στοιχειοθετείται η μνημειακότητα στη διαμόρφωση και του μικρότερου νοτιοανατολικού νεκροταφείου και 2018, 468.

³⁸⁰ Pritchett 1992, 45. Αυτή η παρατήρηση πιθανότατα συνδέεται με το ίδιο το τοπωνύμιο των *Ἰδομενῶν*, αφού είναι πιθανό ότι υπήρχε στο ιερό αυτό λατρεία του ήρωα *Ἰδομενέως*. Αν και δεν πιστοποιείται ούτε φιλολογικά ούτε αρχαιολογικά, υπάρχουν δύο στοιχεία που συνηγορούν σε αυτό: η διάδοση των *Νόστων* ηρώων του Τρωικού Πολέμου στην περιοχή (βλ. παρακάτω, σ. 138, 354-355, 371 και 378-379 της παρούσας) και η ρωμαϊκή παράδοση για τη μετανάστευση του ήρωα αυτού από την Κρήτη στην Ιλλυρία και από εκεί στην Καλαβρία (M. Ter. Varro, *Antiquitates Rerum Humanorum*, III, 6.2, πρβλ. και Virg. *Aen.* III, 400 - σημειωτέον επίσης ότι στη βορειότερη Μακεδονία υπάρχει επίσης τοπωνύμιο *Εἰδομένη*: Θουκ. Β΄ 100, Αἴλιος Ἡρωδιανός, *Περὶ καθολικῆς προσωδίας*, Γ΄ 1, 330.4 και Κλαύδιος Πτολεμαῖος, Γ΄ 12.36). Οι σύγχρονοι κάτοικοι της περιοχής του Προφήτη Ηλία (Πλακωτή Αμφιλοχίας), όπως ο Χρήστος Αγγέλης, επηρεασμένοι προφανώς από τις μελέτες των πρώτων περιηγητών και των ντόπιων επιστημόνων (π.χ. Χούτας 2000) αναπαράγουν τον μύθο ότι στα κάστρα της περιοχής τους ζούσε και βασίλευε ο βασιλιάς *Ἰδομενέας*.

³⁸¹ Hammond 1967, 150-151. Για τους νομισματικούς τύπους με επιγραφή «**AM**», βλ. Α.Σ. Παπαδημητρίου 2013, 328-337 και Αγγέλη 2013α, 345-350. Βλ. και παρακάτω, σ. 249-250 της παρούσας.

Καστριώτισσα προς τα Παλιακούλια Πλακωτής και από εκεί προς το Λιαποχώρι (Αγία Τριάδα - εικόνες 11-12 της παρούσας) και το Αμφιλοχικό Άργος, καθώς και στην προστασία του εκεί ευρισκομένου λιμένος³⁸². Η ύπαρξη του λιμένος αποδεικνύεται από την περιγραφή των Heuzey, Hammond και Pritchett, οι οποίοι αναφέρονται στην κατασκευή διπλού τείχους, το οποίο πιθανότατα περιέκλειε τον νοτιότερο όρμο³⁸³. Το λιμάνι αυτό πρέπει να είχε κτιστεί από τους Αμβρακιώτες, δεδομένου ότι αυτοί είχαν σημαντικό ναυτικό στην περιοχή και όχι οι Αμφιλόχιοι. Δε γνωρίζουμε ωστόσο την εποχή κατασκευής του. Η ισόδομη τοιχοδομία προδιαθέτει για μία χρονολόγηση από τον Δ' αι. π.Χ. και μετά. Τη χρήση του όρμου στη θέση Αγριλιές και του όρμου του Μενιδίου ως επινείου της Αμβρακίας σε περιόδους πλημμυρών στις εκβολές του Αράχθου επιβεβαιώνει και η αντίστοιχη χρήση του Μενιδίου ως επινείου της Άρτας αντί της Σαλαώρας ή της Κόπραιννας στα νεότερα χρόνια, πληροφορία την οποία δίνει ο Βικέλας το 1886³⁸⁴.

Στην αφήγηση της μάχης των Ιδομενών, ο Θουκυδίδης αναφέρει ρητά ότι οι Αμβρακιώτες κατέφυγαν στα αθηναϊκά πλοία, επειδή η *Ἑλλάσων Ἰδομενή*, στην οποία είχαν στρατοπεδεύσει, ήταν σχετικά κοντά στη θάλασσα³⁸⁵. Επίσης, ο Θουκυδίδης προσθέτει ότι μετά την ήττα των Αμβρακιωτών, αυτοί αναγκάστηκαν να επιστρέψουν στους Αμφιλοχίους τα τμήματα της επικράτειας των τελευταίων που είχαν κατακτήσει³⁸⁶. Με δεδομένο ότι μετά τη μάχη των Ολπών δεν υπήρχαν άλλα στρατεύματα της Αμβρακίας εντός της χώρας των Αμφιλοχίων, θεωρούμε ότι η *Ἑλλάσων Ἰδομενή* βρισκόταν σε θέση από την οποία μπορούσαν οι Αμβρακιώτες να ελέγχουν τμήματα της αμφιλοχικής γης. Αυτό σημαίνει ότι, έστω και αν δεχθούμε ότι τα Παλιακούλια και οι Αγριλιές είχαν κτιστεί από τους Αμβρακιώτες, την εποχή του Πελοποννησιακού Πολέμου οι περιοχές αυτές ανήκαν στους Αμφιλοχίους. Επομένως, το σύνορο μεταξύ των δύο κρατών τον καιρό του πολέμου πρέπει

³⁸² Τη φρουριακή εγκατάσταση στη θέση Αγριλιές αποτυπώνει ο χάρτης του στρατηγού Church του 1829 ως μία ορθογώνια κατασκευή, που επικοινωνούσε με το Μενίδι και την Παλιακούλια με δρόμο ή μονοπάτι: βλ. Church, Myres 1908. Η ύπαρξη αμαξιτού δρόμου στην ορεινή ζώνη πάνω από το Μενίδι στο ύψος του σημερινού χωριού Ελαιοχώρι, που συνέδεε την Καστριώτισσα με τις ανατολικές προσβάσεις της χώρας των Αμφιλοχίων επιβεβαιώνεται και για τη σύγχρονη προβιομηχανική εποχή: ο καταγόμενος από το Ελαιοχώρι Βασίλειος Μαλτέζος του Ευαγγέλου με πληροφόρηση ότι από τον δρόμο αυτό περνούσαν οι άμαξες και οι οδοιπόροι που έρχονταν από τον ορεινό Βάλτο και κατευθύνονταν προς την Καστριώτισσα και την Άρτα, σημειώνοντας μάλιστα ότι από το πατρικό του έδιναν νερό στους ταξιδιώτες.

³⁸³ Heuzey 1860, 295, Hammond 1967, 151 και Pritchett 1994, 35. Η ύπαρξη διπλού τείχους επιβεβαιώνεται και από τη μαρτυρία κατοίκων της περιοχής που μιλούν για δύο πύργους στη θέση Αγριλιές, οι οποίοι πλέον έχουν πέσει και δεν είναι ορατοί, εκτός από λίγους δόμους στην κορυφή του λόφου, καθώς και από δόμους του τείχους που ξεκινούσε από τους πύργους αυτούς και κατέληγε χαμηλά προς την παραλία. Μερικοί από αυτούς του δόμους είναι ορατοί στην πλαγιά που ξεκινά από τον λόφο των Αγριλιών και κατεβαίνει προς την παραλία (εικόνες 8-9 της παρούσας).

³⁸⁴ Βικέλας 1886, 34.

³⁸⁵ Θουκ. Γ' 112.7. Αυτή η παρατήρηση καθιστά μη αποδεκτή την άποψη του Gomme (1956, 428-429 και ενδιάμεσος χάρτης) ότι οι Ιδομενές βρίσκονταν κοντά στο σημερινό Λιαποχώρι (Αγία Τριάδα - χάρτης 14).

³⁸⁶ Θουκ. Γ' 114.3.

να τοποθετηθεί ακριβώς στις ΒΔ υπώρειες του Μακρυνόρους, με βόρειο άκρο τον χώρο μεταξύ Καστριώτισσας και Αλωνακίου – δυτικότερα του Κομποτίου – και με νότιο άκρο τον όρμο στις Αγριλιές. Αυτή η χάραξη συνάδει και με την ανάγκη να επεκτείνουμε το σύνορο αυτό προς Ν-ΝΑ, ύστερα από τις παραπάνω τοπογραφικές και γεωλογικές παρατηρήσεις.

B. Λευκάς

Η θέση της αρχαίας Λευκάδος και ειδικότερα της αποικίας των Κορινθίων έχει εντοπιστεί με βάση τα αρχαιολογικά δεδομένα της περιοχής ανάμεσα στα χωριά Καλλιγόνι και Καριώτες στο ΒΑ άκρο της χερσονήσου και σε συνδυασμό με την ακριβή περιγραφή του Ρωμαίου ιστορικού Λιβίου, ο οποίος την τοποθετεί σε λόφο πλησίον του τότε ισθμού της χερσονήσου που βλέπει ανατολικά (χάρτες 12 και 13)³⁸⁷. Η αναφορά του Θουκυδίδη στον ναό του Απόλλωνος στο νότιο τμήμα του νησιού, έπειτα στη θέση *Έλλομενόν*, αλλά και επιμέρους αναφορές του, καθώς και του Ψευδο-Σκύλακος σε τοπωνύμια της Λευκάδος (*Φαρά* και *Λευκάτας*), πείθουν ότι η χώρα της αποικίας εκτεινόταν σε ολόκληρο το νησί³⁸⁸. Οι Κορίνθιοι άποικοι κατά τη μαρτυρία του Στράβωνος μετέφεραν τους προγενέστερους κατοίκους από τη θέση της αποικίας, η οποία λεγόταν παλαιότερα Νήριτος-Νήρικος, στο σημείο της νεόδμητης διώρυγας της Λευκάδος με την Ακαρνανία (χάρτης 13)³⁸⁹. Η επιλογή της Λευκάδος, όπως θα δούμε και παρακάτω, σχετίζεται με το θαλάσσιο ταξίδι τόσο προς τη Δύση όσο και προς τα παράλια της Θεσπρωτίας, και ειδικά προς το Νεκρομαντείο του Αχέρωντος³⁹⁰.

Τα γειτονικά έθνη και πόλεις

Βόρεια η αποικία συνόρευε με τους **Θεσπρωτούς**, οι οποίοι διαβιούσαν βορείως του στομίου του Αμβρακικού, ενώ ανατολικά με τους **Ακαρνάνες**³⁹¹. Τη γειτνίαση με ηπειρωτικά φύλα υπονοεί εκτός των άλλων και το *αίτιον* του Καλλιμάχου για την *Άρτέμιδα*

³⁸⁷ Livius, *Ab Urbe Cond.* XXXIII.17. Για την επιβεβαίωση μέσω αρχαιολογικών δεδομένων βλ. Bursian 1861, 117, Buondelmonti 1897, 163, Oberhammer 1887, 30, Büchner 1925, στ. 2235 και Fiedler 1996, 159.

³⁸⁸ Θουκ. Γ' 94.1-2 και Ψευδο-Σκύλαξ, *Περίπλους*, 34.

³⁸⁹ Στράβ. Γ' 2.8-9 (C 451). Αυτή η μαρτυρία συμφωνεί ως προς την ύπαρξη προγενέστερου ακαρνανικού οικισμού στη θέση της αποικίας με τη μαρτυρία του Ψευδο-Σκύλακος, *Περίπλους* 34 (*Αὕτη ἡ πόλις τὸ πρὶν καὶ Ἐπιλευκάδιοι ὠνομάζοντο. Ἀκαρνᾶνες δὲ στασιάσαντες ἔλαβον ἐκ Κορίνθου ἐποίκους χιλίους*). Για την ακριβή θέση της Νηρίκου μετά τη μεταφορά των κατοίκων της από τους Κορινθίους υπάρχει διαφωνία ανάμεσα στους λογίους. Η Ι. Ανδρέου (2016, 25-26) υποστηρίζει ότι πρέπει να τοποθετηθεί στο σημερινό φρούριο της Αγίας Μαύρας, ο Schwandner (2016), επεκτείνοντας την παλιά θεωρία του Dörpfeld (1927, 159 και 269 κ.ε.), την οποία έχουν αποδεχθεί οι Murray (1982, 187 κ.ε.) και Wacker (1991, 10 κ.ε.) θεωρεί ότι αυτός ο οικισμός πρέπει να τοποθετηθεί στο φρούριο του Αγίου Γεωργίου στην απέναντι ακαρνανική ακτή και ο Πανταζής (2016, 68) διατυπώνει τις επιφυλάξεις του για τη δυνατότητα ταύτισης του τοπωνυμίου αυτού με μία συγκεκριμένη θέση. Βλ. και Gehrke 1994, 99.

³⁹⁰ Janssens 1961, 389-394.

³⁹¹ Ἡρόδ. Η' 47 και Διον. Καλλιφ. *Ἑλλάδος Ἀναγραφή*, 40-49.

Λευκαδία, στο οποίο αναφέρονται Ηπειρώτες ληστές να δρουν στο ιερό της θεάς³⁹². Οι ακαρνανικές πόλεις με τις οποίες γειτνίαζε η Λευκάδα ήταν η ακαρνανική **Πάλαιρος** στα ανατολικά, στη χερσόνησο της Πλαγιάς, και η **Αλύζεια**, στα νοτιοανατολικά³⁹³, αφού η κορινθιακή αποικία φαίνεται ότι μέχρι το 426 π.Χ. ήλεγχε και τις δύο πλευρές του λευκαδικού περάσματος μέσω του Σολλίου και ότι κατείχε κατά τη διάρκεια του Αρχιδάμειου Πολέμου σε συνεργασία με τη μητρόπολη ένα τμήμα της απέναντι ακαρνανικής ακτής³⁹⁴. Στην ίδια χερσόνησο βρισκόταν και το **Ανακτόριον**, το οποίο ήταν σε άμεση γειτνίαση με τη χώρα των Λευκαδίων. Στον θαλάσσιο χώρο νοτίως της διώρυγας της Λευκάδος στο σύμπλεγμα των Εχινάδων νήσων, διέμεναν οι **Τάφιοι** και οι **Τηλεβόες**, φύλα πειρατικά, τα οποία μάλιστα κατείχαν και τμήμα της χερσονήσου της Πλαγιάς κατά τον ιστορικό του Στ' αι. π.Χ. Ηρόδωρο και τον Στέφανο Βυζάντιο³⁹⁵ (χάρτης 14).

Γ. Ανακτόριον

Ο Θουκυδίδης μας πληροφορεί ότι η πόλη αυτή είχε ιδρυθεί στην είσοδο του Αμβρακικού κόλπου, ενώ και ο Ψευδο-Σκύμνος επισημαίνει την τοποθέτησή της στην παραλία του Αμβρακικού κόλπου³⁹⁶. Η αρχαία πόλη του Ανακτορίου έχει ταυτιστεί με βάση τα εκεί αρχαιολογικά ευρήματα με την ακρόπολη του σημερινού όρμου του Αγίου Πέτρου στη βόρεια ακτή της χερσονήσου της Πλαγιάς, ανατολικά του στομίου του Αμβρακικού κόλπου και δυτικά της σημερινής Βόνιτσας³⁹⁷. Ο Ψευδο-Σκύλαξ προσδιορίζει την απόσταση του στομίου κόλπου του Ανακτορίου από την είσοδο του στα 120 στάδια (21 έως 23 χιλιόμετρα) και το μήκος του στόματος στα 4 στάδια (600 περ. μέτρα)³⁹⁸. Διέθετε λιμάνι εντός του κόλπου αυτού, καθώς και ένα δεύτερο στο ιερό του Απόλλωνος Ακτίου³⁹⁹. Την ύπαρξη δύο λιμένων πιστοποιεί και η προσευχή του ποιητή Φιλίππου στην *Παλατινή Ανθολογία*⁴⁰⁰. Στην επικράτεια του Ανακτορίου ανήκε και ο παραπλήσιος στο ιερό του Απόλλωνος οικισμός (*πόλις sic.*) και το συνώνυμο ακρωτήριο *Άκτιον*, σύμφωνα με τον

³⁹² Καλλίμαχος, *ΡΟxy* 2261, απ. 1-3, 2263, απ. 1, στ. Π 9-30.

³⁹³ Θουκ. Β' 30.1 και Πολύαινος, Γ' 10.4. Πρβλ. και Στράβ. Γ' 2.2 (C 450).

³⁹⁴ Carusi 2011, 92-95. Το τμήμα αυτό της λευκαδικής περαίας ίσως ανέκτησαν οι Λευκαδίοι κάποια στιγμή κατά τον Δ' ή Γ' αι. π.Χ.: Frontinus, *Strategemata*, III, 4.5.

³⁹⁵ Όμ. Όδ. ο, 427, Ψευδο-Ήσ. *Ήρακλέους Άσπίς*, 19, Ήρόδωρος, *FGrHist* 31, απ. 1, Στεφ. Βυζ. *Έθνικά*, λ. *Τηλεβοΐς* (620, 14-15). Πρβλ. και Άριστ. απ. 473.10 (= Στράβ. Ζ', 2 - C 321). Για την πειρατεία στην περιοχή βλ. και παρακάτω, σ. 109-117 της παρούσας. Πειρατική δράση αναπτύχθηκε στην περιοχή και κατά την περίοδο του Μιθριδατικού Πολέμου: βλ. Πλούτ. *Πομπ.* ΚΔ' 5 και Cic. *Ad Att.* V, 9.1 και *Ad Fam.* XVI, 1, 2.4-5. Βλ. και Φραγκούλης 1973, 293. Για την ανάπτυξη της πειρατείας στον ίδιο χώρο στην οθωμανική περίοδο βλ. Λούπης 1999, 84-86.

³⁹⁶ Θουκ. Α' 55.1 και Ψευδο-Σκύμν. *Περιήγησις*, 459.

³⁹⁷ Leake 1835, III, 493 και Heuzey 1860, 383-386.

³⁹⁸ Ψευδο-Σκύλαξ, *Περίπλους*, 31.5.

³⁹⁹ Ψευδο-Σκύλαξ, *Περίπλους* 34 και Στράβ. Γ' 2.7 (C 452).

⁴⁰⁰ Άνθ. Παλ. Στ' 251: η προσευχή προς τον Απόλλωνα κλείνει με την παράκληση να χαρίσει στον συντάκτη της ούριο άνεμο, για να πλεύσει *έξ λιμένας Άκτιακούς*. Βλ. και Σταυροπούλου-Γάτση, Αλεξοπούλου 2002, 88.

Στέφανο Βυζάντιο⁴⁰¹. Ο οικισμός αυτός απείχε, σύμφωνα με τον Στράβωνα, 40 στάδια (7-8 χιλιόμετρα) από το Ανακτόριον και 240 στάδια (43-45 χιλιόμετρα) από τη Λευκάδα, απόσταση που υπολογίστηκε προφανώς από τη μέτρηση της αντίστοιχης αμαξιτής οδού που συνέδεε το ιερό με τις δύο αποικίες⁴⁰². Το στενό ανάμεσα στην Ήπειρο και στην Ακαρνανία στο σημείο του ακρωτηρίου είχε τον καιρό του Πολυβίου πλάτος 5 στάδια⁴⁰³. Η περιοχή του *Άκτιου* ονομάζεται σε αρχαίες πηγές και *Άκτιάς*⁴⁰⁴. Στην επικράτεια του Ανακτορίου ανήκαν και ο όρμος της σημερινής Βόνιτσας, οι όρμοι και οι λόφοι στην περιφέρειά του, καθώς και το μικρό νησί Κέφαλος. Σε αυτές τις θέσεις έχουν εντοπιστεί αρχαία ίχνη⁴⁰⁵ (χάρτες 14 και 15).

Οι παρακείμενες πόλεις

Η αποικία συνόρευε με τους **Θεσπρωτούς**, και συγκεκριμένα τους Κασσωπαίους,⁴⁰⁶ και την **Αμβρακία** στα βόρεια, με τη **Λευκάδα** στα δυτικά και με ακαρνανικές πόλεις (Πάλαιρος, Ηράκλεια, Θύρρειον και Εχίνος) στα ανατολικά και νότια. Το ακρωτήριο *Άκτιον* βρισκόταν έναντι της χώρας των Θεσπρωτών και ενώνονταν με αυτή μέσω ενός πορθμού, που ήταν πολύ στενός, τουλάχιστον κατά την εποχή που έγραφε ο Πολύβιος (χάρτης 14)⁴⁰⁷. Σύμφωνα με τον Ψευδο-Σκύλακα, οι Κασσωπαίοι στην εποχή του ζούσαν κοντά στον κόλπο του Ανακτορίου, υπονοώντας ότι έως το β' μισό του Δ' αι. π.Χ. είχαν επεκτείνει την κυριαρχία τους και στο ακρωτήριο του Ακτίου⁴⁰⁸. Η **Πάλαιρος**, η οποία έχει ταυτιστεί με τη σημερινή θέση Κεχροπούλα⁴⁰⁹, βρισκόταν στα νοτιοανατολικά, ενώ η **Ηράκλεια** είναι πιθανό ότι βρισκόταν στα ανατολικά, αν και δε διαθέτουμε κανένα αρχαιολογικό εύρημα που να επιβεβαιώνει τη θέση της⁴¹⁰. Το Θύρρειον εντοπίζεται νοτιοανατολικά, ανάμεσα στο Ανακτόριο ή την Ηράκλεια από τη μία πλευρά και το Αμφιλοχικό Άργος από την άλλη, ενώ ο Εχίνος τοποθετείται στα ανατολικά του Ανακτορίου⁴¹¹.

Η ύπαιθρος χώρα του Ανακτορίου εκτεινόταν δυτικά έως την είσοδο του Αμβρακικού και περιελάμβανε το ιερό του *Απόλλωνος Άκτιου*, ενώ ανατολικά μέχρι τη χερσόνησο της Νέας Καμάρινας, αφού ο όρμος της Βόνιτσας και η περιοχή της με τα φυσικά

⁴⁰¹ Στεφ. Βυζ. *Ἐθνικά*, λ. Ἴακτιον.

⁴⁰² Στράβ. Γ' 2.7-8 (C 451).

⁴⁰³ Πολύβιος, Δ' 63.6.

⁴⁰⁴ Ἡρωδ. *Περὶ παραωνύμων*, Γ' 2, 872 και Ἄνθ. Παλ. Θ' 553.6. Βλ. και Στεφ. Βυζ. *Ἐθνικά*, λ. Ἴακτῆ.

⁴⁰⁵ Παπαδοπούλου 1997, 345 και Σταυροπούλου-Γάτση, Αλεξοπούλου 2002, 81.

⁴⁰⁶ Ψευδο-Σκύλαξ, *Περίπλους*. 31.1.

⁴⁰⁷ Πολύβιος, Δ' 63.5.

⁴⁰⁸ Ψευδο-Σκύλαξ, *Περίπλους*, 31.3.

⁴⁰⁹ Gehrke-Wirbelauer 2004, 368-369.

⁴¹⁰ Gehrke-Wirbelauer 2004, 359-360.

⁴¹¹ Gehrke-Wirbelauer 2004, 359 και 372-373.

πλεονεκτήματα πιθανότατα ανήκαν στους Παλαιρείς. Τα φυσικά όρια της αποικίας ήταν η ακτή του Αμβρακικού, η λίμνη *Μυρτούντιον* (σημ. Βουλκαριά) στα νότια⁴¹², ο λόφος Όρνιτσα στα ανατολικά, ο οποίος ανήκε στην αρχαία Ηράκλεια ή το Θύρρειον, και οι βόρειες παρυφές των Ακαρνανικών ορέων, κοντά στα σημερινά χωριά Μοναστηράκι και Λυκόνικο, περιοχές που πιθανόν ελέγχονταν από το Θύρρειο και την Πάλαιρο (χάρτης 14).

Δ. Σόλλιον

Ο προβληματισμός και οι διάφορες απόψεις για τον εντοπισμό του Σολλίου θα εκτεθούν παρακάτω⁴¹³ σε σχέση με τον χρόνο και τις ιστορικές συνθήκες ίδρυσής του από τους Κορινθίους.

Ο ρόλος της γεωγραφικής θέσης των αποικιών στην οικονομία

Αμβρακία

Ο κύριος οικισμός της Αμβρακίας, όπως και η σημερινή Άρτα, ήταν κτισμένος βόρεια των ακτών του Αμβρακικού κόλπου, σε σημείο, στο οποίο ο ποταμός Άραχθος σχηματίζει μαϊάνδρο (χάρτης 16) και γίνεται πιο στενός. Κατά την αρχαιότητα ο ποταμός ήταν πλώιμος, όπως αναφέρεται από τον Στράβωνα και τον Λίβιο⁴¹⁴. Η μαρτυρία των αρχαίων πηγών επιβεβαιώθηκε από λείψανα εγκαταστάσεων προσόρμισης πλοίων⁴¹⁵, τα οποία εντοπίστηκαν μέσα στην κοίτη του ποταμού Αράχθου εκτός των τειχών της αρχαίας πόλης. Η δυνατότητα πλεύσης του ποταμού διευκόλυνε τόσο τις ανταλλαγές με νοτιότερες και δυτικότερες περιοχές του ελλαδικού χώρου μέσω του Αμβρακικού, όσο και με βορειότερες μέσω των ποτάμιων διόδων της Ηπείρου⁴¹⁶. Η επικοινωνία αυτή, κατά τον Πολύβιο, απέβη σωτήρια για την πόλη στην περίπτωση της πολιορκίας από τον Φίλιππο Ε΄⁴¹⁷ και επομένως μπορούμε να συναγάγουμε ότι ήταν καίριας σημασίας διαχρονικά για την ασφάλεια της πόλης. Η τεράστια εξάλλου σημασία του ποταμού για τους Αμβρακιώτες επισημαίνεται από

⁴¹² Στράβ. Γ΄ 2.21 (451).

⁴¹³ Βλ. παρακάτω, σ. 117-124 της παρούσας.

⁴¹⁴ Στράβ. Ζ΄ 7.6 (C 325) και Livius, XXXVIII, 3.11. Ο ποταμός ήταν πλώιμος και στις υπόλοιπες ιστορικές περιόδους: βλ. Rouqueville 1820, II, 93 και 1826, 449 και 458.

⁴¹⁵ Καρατζένη 1995, 264-265.

⁴¹⁶ Είναι πιθανό ότι οι Αμβρακιώτες πίστευαν ότι ο ποταμός Άραχθος πήγαζε από τον ποταμό Αχελώο: Στράβ. Ζ΄ 7.8 (C 325). Σε αργυρούς «πηγάσους» του Δ΄ αι. π.Χ. έχει απεικονιστεί ο ποταμός Άραχθος να κάθεται πάνω σε κεφαλή ταύρου (Calciati 1990, II, 460, αρ. 80), κατεξοχήν σύμβολο του Αχελώου (Σοφοκλής, *Τραχ.* 9 και Ψευδο-Άπολλόδωρος, *Βιβλιοθήκη*, Β΄ 148.3-5). Στην αρχαιότητα εξάλλου γενικότερα πίστευαν ότι ο αρχαιότερος ποταμός ήταν ο Αχελώος ή ότι όλα τα ποτάμια είχαν αυτό το όνομα: Έφορος, *FGrHist* 2a, 70, F 20a.4, 9, 16 και 21, Πaus. Η΄ 38.10 και Άκουσίλαος, *FGrHist* 1a, 2, F 1, 4 και 7· απ. 21, 3 (Diels). Πρβλ. και τη σύγχυση του Λιβίου, ο οποίος θεωρούσε ότι ο Άραχθος πήγαζε από την Αθαμανία (*Aretho ex Athamania*): Livius, *Ab Urbe Cond.* XXXVIII, 4.

⁴¹⁷ Πολύβιος, ΚΑ΄, 26.2-4.

τη θεοποίησή του και την αναπαράστασή του στα νομίσματα της Αμβρακίας⁴¹⁸. Η πόλη αποτελούσε σταθμό για το χερσαίο ταξίδι προς την ενδοχώρα της Ηπείρου, όπως προκύπτει και από την πορεία των θεωροδόκων που αναφέρονται στον κατάλογο της Επιδαύρου του 356-355 π.Χ.⁴¹⁹.

Γεωστρατηγικά ήταν κτισμένη σε κατάλληλη θέση, αφού από δύο πλευρές προστατευόταν από τη φυσική διαμόρφωση: από τη μία από τον λόφο της Περράνθης και από την άλλη από τον ποταμό Άραχθο (χάρτης 14)⁴²⁰. Η καίρια σημασία της για την επικοινωνία της ΒΔ Ελλάδος με την Πελοπόννησο, και αντιστοίχως ο γεωστρατηγικός της ρόλος για την επέκταση προς Ν, τονίζεται ιδιαίτερα από την προσπάθεια του Φιλίππου Β΄ να την οικειοποιηθεί πριν να κατακτήσει την Πελοπόννησο, γεγονός το οποίο αναφέρεται στους λόγους του Δημοσθένους και στον λόγο του Ηγησίππου του *Περὶ Ἀλοννήσου*⁴²¹. Το λιμάνι στο Φιδόκαστρο, το οποίο μάλιστα έως την ύστερη κλασσική περίοδο είχε οχυρωθεί και είχε γίνει κλειστός λιμνήν, μπορούσε να εμποδίσει επιθέσεις από τον Αμβρακικό κόλπο, ενώ και ο έλεγχος της νησίδας του Αμβράκου (βλ. Κάστρο Ρωγών) προσέφερε σημαντικά πλεονεκτήματα σε σχέση με την άμυνα της πόλης⁴²².

Η Αμβρακία είχε ιδρυθεί σε ένα κομβικό σημείο για τις επικοινωνίες του ΒΔ χώρου, αφού ένωνε τη νότια πρόσβαση της Ελλάδος προς την Πελοπόννησο με τις βορειότερες προς Ήπειρο, Ιλλυρία και Δ Μακεδονία⁴²³. Η επίκαιρη θέση της κοντά στον Αμβρακικό κόλπο καθιστούσε εύκολη την επικοινωνία των κατοίκων της και με τον θαλάσσιο χώρο του Ιονίου, της Αδριατικής, της Ιλλυρίας και της Ιταλίας⁴²⁴, ενώ παράλληλα της παρείχε φυσική προστασία για το ναυτικό της και απεριόριστη πρόσβαση στα οικοσυστήματα του κόλπου. Η καθιερωμένη εξάλλου πρακτική της χρήσης της οδού που οδηγεί από την Αμβρακία στα παράλια του Ιονίου μαρτυρείται εμμέσως από τον μεταγενέστερο Διονύσιο

⁴¹⁸ Για τη θεοποίηση: βλ. παρακάτω, σ. 366, και για τα νομίσματα βλ. σ. 250, σημ. 1481 της παρούσας.

⁴¹⁹ IG IV² 1, 95, II. Βλ. και Meyer 2013, 65-66.

⁴²⁰ Livius, *Ab Urbe Cond.* XXXVIII.4.

⁴²¹ Ἡγήσιππος [Δημ.] *Περὶ Ἀλοννήσου* 32.5· Δημ. Φιλ. Γ΄ 27.6· 34.3 και Φιλ. Δ΄ 10.2. Πρβλ. και Lénêque 1957, 194 και 228 και Fantasia 2011b, 498, σημ. 8.

⁴²² Ψευδο-Σκύλαξ, *Περίπλους* 33. Βλ. σ. 55 και σημ. 309 της παρούσας. Βλ. και Oost 1954, 25-26. Στην ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο οι προσχώσεις του ποταμού μετέτρεψαν το λιμάνι σε ανασφαλές καταφύγιο για τα πλοία: βλ. σ. 65 και σημ. 371 της παρούσας.

⁴²³ Βλ. σχετικά Hammond 1931/ 1932, όπου και πηγές. Το ενδιαφέρον των προσβάσεων αυτών απεικονίζεται και στη διάδοση στη Μολοσσία της λατρείας της Αρτέμιδος ως Ηγεμόνης, Δαδοφόρου ή Εκάτης, προστάτιδας των δρόμων και των περασμάτων. Ιερά της θεότητας είχαν ιδρυθεί σε περάσματα που οδηγούσαν βαθύτερα στην ηπειρωτική ενδοχώρα και τη Θεσσαλία, δίνοντας ιδιαίτερη αξία στην επικοινωνία με τον κόσμο των εθνών: βλ. σχετικά Pliakou 2010, 419.

⁴²⁴ Το ενδιαφέρον των αποίκων της Αμβρακίας για τις θαλάσσιες οδούς που οδηγούσαν στη Δύση γίνεται εμφανές και από τη διάδοση του μύθου του Γηρυόνη ήδη από τις αρχές του Ε΄ αι. π.Χ., και πιθανότατα και νωρίτερα, στην αποικία και στην ευρύτερη περιοχή της Θεσπρωτίας, όπως προκύπτει από το χωρίο του Εκαταίου (FGrHist 1, απ. 26 = Ἄρρ. Ἀλεξ. Ἀνάβ. Β΄ 16.5) αλλά και μεταγενέστερες πηγές (Ψευδο-Σκύλαξ, *Περίπλους*, 25-27 και Ἀθανάδας, FGrHist 303, F 1 = Ἄντων. Διβ. Μετ., 4). Για το θέμα της Γηρυονομαχίας και τη σχέση του με τον αποικισμό της Δύσης βλ. και B.S. Ridgway 1991, 107-109. Για την πλεύση στην Αδριατική βλ. Arnaud 2006.

Αλικαρνασσία. Κατά την αφήγηση των περιπετειών του Τρώα Αινεία, μυθικού προγόνου των Ρωμαίων, αναφέρει ότι από την Αμβρακία πέρασε παραπλέοντας στο Βουθρωτό⁴²⁵. Τέλος, σε μικρότερη κλίμακα, αποτελούσε σταθμό για τις μετακινήσεις των ορεινών φύλων της Πίνδου και των ακαρνανικών ορέων προς την Ήπειρο και το Ιόνιο. Εξαιτίας της ειδικής σχέσης με τη μητρόπολή της, εφόσον είχε ιδρυθεί από τον Κύψελο και τον γιο του Γόργο, και από νωρίς είχε αποκτήσει ξεχωριστή σημασία σε σχέση με τις επαφές των Κορινθίων στην περιοχή, η γεωγραφική της θέση μπορούσε να εξυπηρετεί σε μεγάλο ποσοστό τα συμφέροντα της πόλης της Κορίνθου αλλά και κατ' επέκταση μεμονωμένων Κορινθίων ιδιωτών.

Όσον αφορά την πρωτογενή παραγωγή, πληροφορίες από τις αρχαίες πηγές σε συνδυασμό με τη γεωμορφολογία, όπως παρουσιάζεται μέχρι και σήμερα, μπορούν να οδηγήσουν σε χρήσιμα συμπεράσματα. Το σχόλιο του Πολυβίου για τη σωτήρια επικοινωνία του τειχισμένου τμήματος της πόλης με την υπαίθρο χώρα αφορά κυρίως τα προϊόντα της πεδιάδας δυτικά και νότια της πόλης και στη δυνατότητα εξόρυξης οικοδομήσιμου λίθου. Τα προϊόντα αυτά μπορούσαν να θρέψουν τον πληθυσμό της και να παράσχουν τις πρώτες ύλες για τις κατασκευές που χρειαζόνταν σε μία πολιορκία⁴²⁶, αλλά και πιθανότατα και για τις οχυρώσεις και τις φρουριακές εγκαταστάσεις που κατασκευάζονταν για την προφύλαξη της υπαίθρου χώρας από τα γειτονικά έθνη. Η νότια ζώνη της χώρας, η οποία οριζόταν από τις Β ακτές του Αμβρακικού κόλπου, ήταν πεδινή και είχε σχηματιστεί ήδη από την αρχαιότητα από τις ιζηματογενείς προσχώσεις του Λούρου και του Αράχθου, καθιστώντας την αρκετά εύφορη. Επιπλέον, η Αμβρακία ήταν χτισμένη πάνω (στη θέση *Δεξαμεναί* στον λόφο της Περράνθης) και κοντά σε όρη με πηγές γλυκού νερού (στο *ιερόν* ή *έπιφανές όρος*, τη σημερινή Γκελμπερίνη), τις οποίες μπορούσε να χρησιμοποιεί για την άρδευση των χωραφιών αλλά και σε περίπτωση ανάγκης⁴²⁷. Ωστόσο, η πεδιάδα αυτή ήταν κατά πολύ μικρότερη από τη σύγχρονη, καθώς ο Αμβρακικός κόλπος εισχωρούσε πολύ βαθύτερα περιορίζοντας την υπαίθρο χώρα⁴²⁸. Η πεδιάδα διέθετε μία σημαντική λοφοσειρά την *Περράνθη* (τη σύγχρονη *Βαλαώρα*, χάρτης 14), η οποία μπορούσε να προφυλάξει την πόλη αν χρειαζόταν⁴²⁹. Ο λόφος της ομώνυμης Περράνθης, στην κορυφή του οποίου βρισκόταν η ακρόπολη της αποικίας, ήταν πλούσιος σε ασβεστολιθικά

⁴²⁵ Διον. Άλικ. Έρωμ. Άρχ., Α΄ 51.1.

⁴²⁶ Πολύβιος, ΚΑ΄, 26.2-4: *άφθόνους ἔχειν τήν χώραν τὰς χορηγίας πρὸς τὰς τῶν ἔργων παρασκευάς.*

⁴²⁷ Άριστ. απ. 474 (= Στέφ. Βυζ. Έθνικά, λ. *Δεξαμεναί*), Διονύσιος Καλλιφώντος, *Άναγραφή τῆς Έλλάδος*, 40-43 και Ξενόπουλος 1884, 370 και σημ. Πά΄. Βλ. και Καρατζένη 1994, 298.

⁴²⁸ Jing, Rapp 2003, 194-195. Βλ. και Doukellis, Fouache 1992 και Fantasia 2017, 9-10.

⁴²⁹ Την αρχαία ονομασία παραδίδει ο Λίβιος: Livius, *Ab Urbe Cond.* XXXVIII.4. Ο Μητροπολίτης Άρτης Σεραφεΐμ Ξενόπουλος (1884, 6) την ονομάζει *Πετροβούνι*.

πετρώματα, από όπου αρύονταν οι Αμβρακιώτες υλικό για την ενίσχυση των αμυντικών τους έργων και την κατασκευή των δημοσίων κτηρίων τους. Τέλος, στον Αμβρακικό κόλπο, η πόλη διέθετε όρμους μέσα στις λιμνοθάλασσες, όπου δραστηριοποιούνταν αλιευτικά σκάφη και είχαν οργανωθεί αλυκές⁴³⁰.

Σημαντικό στοιχείο σε σχέση με την αξιοποίηση της πανίδος και την άσκηση της κτηνοτροφίας είναι ότι η Αμβρακία βρισκόταν ακριβώς πάνω στο όριο δύο περιοχών: (α) της νοτιότερης ζώνης των ελληνικών πόλεων-κρατών, όπου υπήρχαν λίγα περιθώρια ανάπτυξης της μαζικής ή και της μετακινούμενης κτηνοτροφίας, αλλά ταυτόχρονα και πολύ κοντά σε έθνη που δεν είχαν γνωρίσει πολιτική οργάνωση (Αιτωλοί, Ακαρνάνες, Λοκροί, Φωκείς) και (β) της βορειότερης ζώνης των ελληνικών ή εξελληνισμένων εθνών, όπου η κτηνοτροφία ασκούνταν χωρίς τους περιορισμούς που έθετε η κατά βάσιν αγροτική οικονομία των πόλεων⁴³¹. Αυτό άλλωστε δηλώνεται και από το σχόλιο των ιστοριογράφων και γεωγράφων, ότι δηλαδή η Αμβρακία βρισκόταν στο βορειότερο όριο της γεωγραφικής ζώνης εξάπλωσης των ελληνικών πόλεων-κρατών στη Δ Ελλάδα⁴³². Επομένως, η ίδια η πόλη, αν και βασιζόταν στην αγροτική παραγωγή της πεδιάδας της, μπορούσε να έχει πρόσβαση στα κτηνοτροφικά προϊόντα της ορεινής ζώνης τόσο της Ηπείρου όσο και της Ακαρνανίας και Αιτωλίας⁴³³ αλλά και να αξιοποιεί οικονομικά και πολιτικά τις σχέσεις της με τις πιο αδύναμες γειτονικές κώμες και έθνη⁴³⁴. Αντιστοίχως, τα γειτονικά ορεινά έθνη μπορούσαν να αξιοποιούν τις φιλικές σχέσεις με την αποικία ή να διεκδικούν την υπαίθρο χώρα της, ώστε να αποκτούν πρόσβαση στα πλεονεκτήματα της πεδιάδας και στη θάλασσα μέσω του Αμβρακικού⁴³⁵.

Σε σχέση με τις πρώτες ύλες, το **υπέδαφος** της Αμβρακίας παρέχει σημαντική ποσότητα λίθου διαφόρων ειδών. Διαθέτει ασβεστολίθους, πυριτολίθους, σχιστολίθους, φλύσχεις, κροκάλες και κυρίως ψαμμίτες⁴³⁶. Οι ασβεστόλιθοι στις υπώρειες του λόφου της Περράνθης και στην περιφέρεια της Αμβρακίας χρησιμοποιήθηκαν κυρίως για την

⁴³⁰ Η ύπαρξη των αλυκών κατά την αρχαιότητα συμπεραίνεται από τη διαχρονική παρουσία τους στην περιοχή. Αλυκές στην περιοχή της Σαλαώρας λειτουργούσαν κατά τη διάρκεια της Ενετοκρατίας και τις εκμεταλλεύονταν οι Ενετοί ακόμα και κατά την Τουρκοκρατία: βλ. Πανέλλης 2011, 115-118. Στον χάρτη του Βενετού Coronelli (1691) αναφέρονται αλυκές στην περιοχή της Κόπραιναις: εικόνα 1 της παρούσας.

⁴³¹ Chandezon 2003, 403-404.

⁴³² Βλ. παρακάτω, σ. 49-50 της παρούσας. Έθνη, όπως οι Αιτωλοί, αντιμετώπιζονταν ως βάρβαροι: Θουκ. Α΄ 50.3. Βλ. και Rzepka 2013.

⁴³³ Hammond 1982, 270.

⁴³⁴ Οι οργανωτικές αδυναμίες των εθνών σχετίζονται με την πολιτική και στρατιωτική τους οργάνωση αλλά και με τον μικτό τρόπο καλλιέργειας της γης, στον οποίο σημαντικό ρόλο έπαιζε και η κτηνοτροφία: βλ. Papadopoulos 2015, 187.

⁴³⁵ Τέτοιες προστριβές ανάμεσα σε γειτονικούς πληθυσμούς ήταν γνωστές στην αρχαιότητα, κυρίως σε σχέση με το δικαίωμα βοσκής των κοπαδιών στην υπαίθρο. Βλ. Isager, Skydsgaard 1992, 100, όπου και πηγές.

⁴³⁶ Latreille, Savoyat, Μονοπώλης 1965.

κατασκευή των αρχαϊκών και κλασικών της μνημείων, ενώ διάφοροι ψαμμίτες έχουν χρησιμοποιηθεί σε περιφερειακές θέσεις στα σύνορα με τους Αμφιλοχίους⁴³⁷. Η προσβασιμότητα στα όρη της Πίνδου και της Ακαρνανίας έδινε τη δυνατότητα εξόρυξης λίθων και από την ευρύτερη περιοχή εκτός των ορίων της πόλης.

Η επικοινωνία με τους ορεινούς όγκους της Πίνδου, και ιδίως μέσω του Αράχθου, καθιστούσε την Αμβρακία ιδανική θέση για τη μεταφορά **ξυλείας** από τα δάση της Ηπείρου και της Ακαρνανίας (κυρίως την περιοχή του γειτονικού Βάλτου που ανήκε στους Αμφιλοχίους, τους Αγριάνες και τους Αθαμάνες), πιθανόν και από αυτά της Ιλλυρίας. Η ξυλεία μπορούσε να μεταφέρεται είτε μέσω βαγονιών, γνωστά ως *χελῶνες*⁴³⁸, τα οποία σέρνονταν από βόδια ή όνους, είτε κυλιόμενη στις απότομες πλαγιές των βουνών είτε μέσω της εναπόθεσης στο ισχυρό ρεύμα των ποταμών⁴³⁹.

Στην επικράτεια της Αμβρακίας συμπεριλαμβάνονταν και νησιά, όπως ο Παντοκράτορας, η Κορωνησία και η Σαλαώρα, τα οποία σήμερα είναι ενωμένα με τους αμμώδεις βραχίονες των λιμνοθαλασσών Τσουκαλιού και Λογαρού, καθώς και τον Άμβρακο, το σημερινό Κάστρο των Ρωγών (χάρτης 7)⁴⁴⁰. Το τελευταίο ήταν κατά την περιγραφή του Πολυβίου, ενωμένο με τη στεριά με χωστό δρόμο⁴⁴¹. Στην περιοχή των νησιών αυτών συγκεντρώνονταν ήδη από την αρχαιότητα αλλουβιακές αποθέσεις, στις οποίες έβρισκαν ασφαλές καταφύγιο αρκετοί υδρόβιοι οργανισμοί προκειμένου να αναπαραχθούν, ενώ αποτελούσαν και πρόσφορο έδαφος για την άσκηση της αλιείας. Οι προσχώσεις των ποταμών προσέφεραν ικανοποιητική ποσότητα **πηλού και χώματος** που θα μπορούσε να μεταφερθεί σε άλλες περιοχές, ώστε αυτές να καταστούν γονιμότερες⁴⁴². Ο πηλός αυτός ήταν κατάλληλος για την αξιοποίηση στην κατασκευή κεραμικών ειδών, αγγείων, σκευών, ειδωλίων και κεράμων.

⁴³⁷ Για τον ασβεστόλιθο της Περράνθης στα μνημεία της Αμβρακίας βλ. Αγγέλη 2013β, 181. Ψαμμιτικές κατασκευές έχουν διαπιστωθεί στην περιοχή του σημερινού Μενιδίου Αιτωλοακαρνανίας και συγκεκριμένα στη θέση Παλιοκούλια Μενιδίου, όπου τοποθετούνται και οι αρχαίες μείζονες Ιδομενές (χάρτης 3). Τη θέση αυτή, στα όρια με τη γειτονική χώρα των Αμφιλόχων κατέκτησε η Αμβρακία, όταν απετέλεσε την πρωτεύουσα του Πύρρου. Οι οχυρωματικές κατασκευές που σώζονται χρονολογούνται πιθανότατα στην ελληνιστική εποχή με βάση την παρατήρηση της λιθοδομίας τους. Βλ. εικόνα 2 της παρούσας.

⁴³⁸ Ήρων, *Μηχανικών άποσπάσματα*, Γ' 1.

⁴³⁹ Πλάτ. *Κριτίας*, 118c-e. Πρβλ. και Πολύβιος, ΚΑ' 26.4. Βλ. και Hughes, Thirgood 1982, 70, Meiggs 1982, 356, Hammond 1982, 270, Borza 1987, 37 και Psoma 2015b, 9 και σημ. 76.

⁴⁴⁰ Βλ. σ. 64, σημ. 366 της παρούσας.

⁴⁴¹ Πολύβιος, Δ' 61.4.

⁴⁴² Οι αποθέσεις του Αράχθου είναι πλούσιες σε ιζήματα και μάλιστα τα ιζήματα αυτά διαθέτουν ένα από τα υψηλότερα φορτία στους μεσογειακούς ποταμούς. Βλ. σχετικά: Poulos, Chronis 1997 και Poulos, Collins 2002. Η μεταφορά χώματος από τις παραποτάμιες περιοχές του Αράχθου με σκοπό την καλλιέργεια είναι μία πρακτική, η οποία εξακολουθεί να υπάρχει ακόμα και σήμερα στην περιοχή, κατά τη μαρτυρία των εγχωρίων.

Λευκάς

Εξίσου σημαντική θέση από γεωγραφική άποψη ήταν και αυτή της **Λευκάδος**. Η πόλη ήταν οικοδομημένη στις πλαγιές και τους πρόποδες του λόφου Κούλμου, νοτίως της σημερινής πόλης της Λευκάδας, από όπου επόπτευε το θαλάσσιο πέρασμα με την Ακαρνανία⁴⁴³ (χάρτης 12). Στο υψηλότερο επίπεδο είχαν κτιστεί δύο ακροπόλεις, ενώ στο χαμηλότερο ο κύριος οικιστικός ιστός. Η επιλογή της θέσης σχετίζεται σε μεγάλο βαθμό με τη δυνατότητα εκμετάλλευσης της διώρυγας και των λιμανιών της, καθώς στο ύψος αυτό είχαν κτιστεί οι λιμενικές εγκαταστάσεις και ο αρχαίος επιμήκης μώλος μέσα στο θαλάσσιο πέρασμα ανάμεσα στη Λευκάδα και την απέναντι ακαρνανική ακτή (χάρτης 13)⁴⁴⁴. Η πλευση διά της λευκαδικής διώρυγας παρείχε μεγαλύτερη ασφάλεια στα πλοία, αφού απέφευγαν τις δυτικές ακτές του νησιού που πλήττονταν από ισχυρούς ανέμους και περιόριζαν σημαντικά τον κίνδυνο να εκτεθούν σε πειρατική επίθεση⁴⁴⁵. Μάλιστα, η δυνατότητα δημιουργίας δύο λιμένων έχει επισημανθεί ως στοιχείο σημαντικό για την επιλογή της θέσης, αφού οι Κορίνθιοι άποικοι γνώριζαν το συγκεκριμένο πλεονέκτημά της από την εμπειρία της δικής τους πόλης⁴⁴⁶. Η σημασία των λιμένων για την αποικία υπογραμμίζεται και από την ίδρυση στην ίδια τη Διόρυκτο, το νησάκι που βρισκόταν στο θαλάσσιο πέρασμα ανάμεσα στη Λευκάδα και την Ακαρνανία, ναού της *Άφροδίτης Αίνειάδος*, πιθανότατα από τον Δ' αι. π.Χ. και ίσως και νωρίτερα⁴⁴⁷. Επιπλέον, το σημείο στο οποίο ιδρύθηκε η αποικία ήταν το καλύτερο και από οικονομική άποψη, αφού οι κάτοικοί της μπορούσαν να αξιοποιούν τις παρακείμενες πεδιάδες για αγροτική και κτηνοτροφική εκμετάλλευση και τη θαλάσσια περιοχή για την άσκηση της αλιείας, ενώ ήταν και σε καίρια θέση για την ανάπτυξη ενός διευρυμένου δικτύου ανταλλαγών στο κεντρικό Ιόνιο και την Αιτωλοακαρνανία⁴⁴⁸.

⁴⁴³ Ρλιάκου 2001a και Πλιάκου 2004, 47 και σημ. 1.

⁴⁴⁴ Πλιάκου 2004, 57-61, Stavrourouli-Gatsi 2010, 88 και Carusi 2011, 94.

⁴⁴⁵ Murray 1988, 103. Για τα πειρατικά φύλα στην περιοχή της Λευκάδος βλ. παραπάνω, σ. 71 και παρακάτω, σ. 109-113 της παρούσας. Για τη χρήση του στενού στη ρωμαϊοκρατία βλ. και Livius, *Ab Urbe Cond.*, XXVI, 26.1-3.

⁴⁴⁶ Η άποψη αυτή είναι συμβατή με τη θεωρία του Musti (2005, 67-71), ο οποίος υπεστήριξε ότι τα γεωστρατηγικά και γεωγραφικά πλεονεκτήματα μίας μητρόπολης καθόρισαν τον τόπο επιλογής των αποικιών. Ο ίδιος ωστόσο διεύρυνε χωρίς ικανοποιητικά τεκμήρια την άποψη αυτή για το σύνολο των αποικιών της Κορίνθου. Βλ. και Quantin 2012, 257-258. Για την ύπαρξη δύο φυσικών λιμένων σε αρχαίες αποικίες, αντίστοιχα παραδείγματα αποτελούν οι κορινθιακές αποικίες της Κέρκυρα και της Ποτειδαίας και η θρακική Αίνος: Θουκ. Γ' 72.3, 'Απολ. 'Ρόδ. 'Αργοναυτικά, Δ' 1125, Σχολ. Διον. Περιηγ. 493 και Ψευδο-Σκύλαξ, *Περίπλους* 29 (Κέρκυρα), Θουκ. Α' 56, Ξεν. Έλλ., Ε' 2.15 και Στράβ. Ζα', 1.25 και 27 - C 330 (Ποτειδαία) και Ψευδο-Σκύλαξ, *Περίπλους* 67 και Plinius, *HN* IV.43 (Αίνος).

⁴⁴⁷ IG 1² 1. 4, 1475, 23-24 (= SEG LI.466). Πρβλ. Melfi 2016, 91-93. Για τη συγκεκριμένη λατρεία βλ. και παρακάτω, σ. 378-382 της παρούσας.

⁴⁴⁸ I. Ανδρέου 2016, 27 και Morgan 2016, 34-37. Ενδεικτικό της κίνησης του λευκαδικού λιμένος διαχρονικά είναι και η παρατήρηση του Strauch (1996, 309-310) ότι ενεπίγραφες στήλες από τη Λευκάδα διασώζουν ονόματα ξένων προερχομένων από τη Μασσαλία έως και την Καλχηδόνα.

Η θέση της οργάνωσης της πόλης της Λευκάδος φαίνεται ότι επελέγη κυριότατα για τα οικονομικά πλεονεκτήματά της και πολύ λιγότερο για την οχυρότητα της θέσης. Όπως επισημαίνει και ο Λίβιος στην ανάλυσή του για την τοποθεσία της αρχαίας πόλης εξ αφορμής της επιθέσεως του Lucius Flaminius στο πλαίσιο του Β' Μακεδονικού Πολέμου (197 π.Χ.), η πόλη ήταν ευπρόσβλητη και από στεριά και από θάλασσα, ενώ η τοποθέτηση των αρχαίων τειχών στην πεδιάδα διευκόλυνε την κατεδάφισή τους⁴⁴⁹. Συν τοις άλλοις, οι αναφορές του Θουκυδίδη ενισχύουν την εικόνα μίας αδύναμης στρατιωτικά πόλης. Οι Κερκυραίοι, επισημαίνει ο αρχαίος ιστορικός, στο πλαίσιο των Κερκυραϊκών τη ληλάτησαν με περισσή ευκολία, ενώ και ο Δημοσθένης με τους συμμάχους αργότερα κατέστρεψαν την υπαιθρο χώρα μέσα και έξω από το λευκαδικό πέρασμα προς την Ακαρνανία⁴⁵⁰. Αλλά και η πρόταση των Ακαρνάνων προς τον Δημοσθένη για την εύκολη κατεδάφιση των τειχών και τη συνακόλουθη κατάκτησή της Λευκάδος υπογραμμίζει το πρόσθετο μειονέκτημα της θέσης της πόλης, την αδυναμία δηλαδή προφύλαξης της υπαίθρου από εχθρική επίθεση⁴⁵¹.

Η πρώιμη διάνοιξη της διώρυγας από τους Κορινθίους τυράννους προσέφερε ασφαλή πλεύση από τη Β και Δ Πελοπόννησο και την ευρύτερη Δ Ελλάδα προς τις βορειότερες περιοχές του Ιονίου και επομένως και της Ιλλυρίας και της Αδριατικής⁴⁵². Τα σχόλια του Θουκυδίδη για την παράκτια πλεύση προς την Ιταλία και τη Σικελία μέσω Κέρκυρας πείθουν ότι η Λευκάς αποτελούσε έναν από τους σημαντικότερους σταθμούς στον θαλάσσιο αυτό δρόμο⁴⁵³. Τη χρησιμότητα του λευκαδικού περάσματος στον Πελοποννησιακό Πόλεμο αποδεικνύει εξάλλου η πληθώρα των ιστορικών περιστατικών, κατά τα οποία χρησιμοποιήθηκε κυρίως ως τόπος ναυλόχησης των ναυτικών δυνάμεων των τριών αποικιών και γενικά της Πελοποννησιακής Συμμαχίας⁴⁵⁴. Η Λευκάς ως ενδιάμεσος

⁴⁴⁹ Livius, *Ab Urbe Cond.*, XXXIII, 17.1-14. Βλ. και Fiedler, Von Hesberg 2015, 64-65.

⁴⁵⁰ Θουκ. Α' 30.2 και Γ' 94.2.

⁴⁵¹ Θουκ. Γ' 94.2.

⁴⁵² Στράβ. Α' 3. 18 (C 59) και Γ' 2.8-9 (C 451). Πρβλ. και το σχόλιο του Λιβίου (*Ab Urbe Cond.* XXXIII, 17.6) ότι η Ακαρνανία ήταν στραμμένη προς την Ιταλία. Βλ. και Ρλιάκου 2001a.

⁴⁵³ Θουκ. Α' 36.2· 44.3, Στ' 30.1· 32.2· 42.1, Ζ' 26.3 και 31.5. Ο λόγος της προτίμησης της παράκτιας πλεύσης του ναυτικού στόλου προς τον Τάραντα δίνεται από τον ίδιο: Θουκ. Ζ' 34.4. Πρβλ. και Ι. Ανδρέου 2016, 27-28. Η συχνότητα της χρήσης της θαλάσσιας οδού μέσω της Λευκάδος και της Κέρκυρας είναι βασική στη μελέτη του Θουκυδίδη: βλ. σχετικά Rutter 1986, 144. Η Κέρκυρα ως σταθμός στο προς Δύση θαλάσσιο ταξίδι επισημαίνεται και από τον Ξενοφώντα (Έλλ. Στ' 2.9), αλλά και από τη μυθική αποτύπωση της περιπλάνησης του Διομήδους στην Αδριατική στο ελληνιστικό ποίημα Άλεξάνδρα: Λυκόφρων, Άλεξ. 631. Βλ. και Hornblower 2016, 61. Η σημασία εξάλλου της Λευκάδας και της θαλάσσιας περιοχής της για τα ταξίδια προς τη Δύση υπογραμμίζεται από την αναφορά του Ομήρου στους Ταφίους, οι οποίοι μετέφεραν χαλκό από τον Τεμέση και από τον συσχετισμό της Λευκαδίας Ήρας με τη Σύβαρη στην αφήγηση του Πλουτάρχου: Όμ. Όδ. α 105, 180-184 και 417-419 και Πλούτ. Ήθ. 557C (*Περί τών βραδέως τιμωρουμένων*). Βλ. και Σουρέφ 2004, 71. Για την παράκτια πλεύση γενικά και τους κινδύνους στην πλεύση στην ανοικτή θάλασσα βλ. και Morton 2001, 150-152, 162 κ.ε. και 185 κ.ε. Για άλλους σταθμούς των Κορινθίων στην παράκτια πλεύση από την Κόρινθο προς τη Λευκάδα, κυρίως στη Λοκρίδα, την Αιτωλία και την Ακαρνανία, σημαντική είναι και η διάδοση κορινθιακών μύθων σε πόλεις της ζώνης αυτής: βλ. Gehrke 1994, 104 κ.ε.

⁴⁵⁴ Θουκ. Β' 80.4· Γ' 81.1· Δ' 8.2· Στ' 104.1· Ζ' 2.1· 7.1 και Παυσ. Γ' 9.10.

σταθμός διευκόλυνε κυρίως το θαλάσσιο ταξίδι από τον Κορινθιακό κόλπο προς τη Δύση και αντιστρόφως. Χαρακτηριστική περίπτωση ενός τέτοιου ταξιδιού ήταν αυτό που έκανε ο Ρωμαίος στρατηγός Caius Marcus Figulus, περνώντας από την Αμβρακία προς τον Κορινθιακό κόλπο διά Λευκάδος⁴⁵⁵. Η διώρυγα αυτή επομένως απετέλεσε βασικό ναυτικό πέρασμα κατά μήκος του Ιονίου⁴⁵⁶. Τέλος, η Λευκάς βρισκόταν στην πλέον κατάλληλη θέση, για να λειτουργεί ως προειδοποιητικός φάρος των μεν εμπορικών πλοίων για την προσέγγιση πειρατών, των δε πολεμικών για την άφιξη εχθρικού στόλου, όπως χαρακτηριστικά συνέβη στο πλαίσιο του κερκυραϊκού εμφυλίου, με αποτέλεσμα την αποχώρηση των πελοποννησιακών δυνάμεων μέσα από το λευκαδικό στενό⁴⁵⁷.

Επιπλέον, η πρώιμη (το αργότερο έως τις αρχές του Ε' αι. π.Χ.) αύξηση του ανταγωνισμού ανάμεσα στην Κόρινθο και την Κέρκυρα για τη Λευκάδα αποκαλύπτει την ιδιαίτερη σημασία της αποικίας για την ευρύτερη περιοχή. Η Κέρκυρα, έπειτα από διαιτησία του Θεμιστοκλέους, πέτυχε να αποσπάσει χρηματικό πρόστιμο 20 ταλάντων εκ μέρους των Κορινθίων⁴⁵⁸. Όπως είδαμε, η διαμάχη αυτή αφορούσε τη Λευκάδα και επομένως η Κέρκυρα είχε πιθανότατα προσπαθήσει να διεκδικήσει τμήμα των εσόδων της αποικίας, το δικαίωμα εγκατάστασης αποίκων στη Λευκάδα⁴⁵⁹ ή και εκμετάλλευσης των λιμένων και της διώρυγας, όπως προκύπτει από τη χρήση της φράσης *κοινῆ νέμειν* στις προαναφερθείσες πηγές. Το σημαντικό όμως στοιχείο από γεωστρατηγική άποψη είναι ότι η Κέρκυρα ήταν πλέον σε θέση να προωθεί τα συμφέροντά της σε αρκετά προκεχωρημένα σημεία στο κεντρικό Ιόνιο. Η ίδια ασκούσε ήδη από την αρχαϊκή εποχή επιρροή στην απέναντι ηπειρωτική ακτή, την οποία έως τον πρώιμο Ε' αι. π.Χ. μπορούσε να ελέγχει και στρατιωτικά⁴⁶⁰. Η κατασκευή πλήθους τριήρων ήδη πριν από τα Μηδικά αλλά και η οπτική επαφή που είχε με τη διώρυγα της Λευκάδος από τα νοτιότερα σημεία της ηπειρωτικής

⁴⁵⁵ Livius, *Ab Urbe Cond.* XLIVUS, 1.3-4.

⁴⁵⁶ Murray 1982, 237 και Πλιάκου 2001, 23.

⁴⁵⁷ Θουκ. Γ' 80.2 και 81.1.

⁴⁵⁸ Θεόφρ. *Πολιτικά περί καιρών*, (ΡΟxy, VII, 1012C) απ. 9, στ. II.23-34 και Πλούτ. *Θεμ. ΚΔ'*, 1. Προφανώς, ο Πλούταρχος στο συγκεκριμένο σημείο αρνύοταν από τον Θεόφραστο ή και διαδοχικά και οι δύο από τον Στησίμβροτο: βλ. παραπάνω, σ. 26, σημ. 105 της παρούσας.

⁴⁵⁹ Το δικαίωμα αυτό προέκυπτε ξεκάθαρα από τη διεκδίκηση του τίτλου του *οίκιστου* με τη φράση *ἀμφοτέρων ἄποικον*, που χρησιμοποιεί ο Θεόφραστος [*Πολιτικά περί καιρών*, (ΡΟxy, VII, 1012C) απ. 9, στ. II, 23-34 και Πλούτ. *Θεμ. ΚΔ' 1*]. Για το δικαίωμα αυτό βλ. Malkin 2018, 102.

⁴⁶⁰ Ἡρόδ. Ζ' 157-168, Θουκ. Α' 45.3, 53.4, Γ' 85.2 και Ἄπολ. Ῥόδ. Ἀργοναυτικά, Δ' 1213. Για την επέκταση του ελέγχου της Κέρκυρας στην απέναντι ηπειρωτική ακτή, βλ. παρακάτω σ. 80-81, 101 και 113 της παρούσας. Ο στρατιωτικός έλεγχος της ηπειρωτικής περαιάς έως τα μέσα του Ε' αι. π.Χ. αποδεικνύεται από την κατασκευή του πρώτου τείχους της ακρόπολης του Βουθρωτού, καθώς και του τείχους που προστάτευε την ύπαιθρο χώρα του από επιθέσεις των Χαόνων: βλ. Hernandez 2017, 250-256 και 260.

περαιάς, και ιδίως από την οχυρή θέση του Δυμοκάστρου (χάρτης 17), αποτελούσαν ισχυρά πλεονεκτήματα σε σχέση με τον έλεγχο του θαλάσσιου περάσματος της Λευκάδος⁴⁶¹.

Η τοποθέτηση του ιερού του *Ἀπόλλωνος Λευκάτα* στο ομώνυμο ακρωτήριο υποδεικνύει και ένα άλλο σημαντικό στοιχείο για την ίδρυση της αποικίας στον συγκεκριμένο χώρο⁴⁶². Το ακρωτήριο του Λευκάτα ήταν ιδιαίτερα επικίνδυνο για τους ναυτικούς, αλλά έδινε τη δυνατότητα στους κατοίκους του νησιού να παρατηρήσουν με ευκολία την κίνηση πλοίων στα ανοιχτά⁴⁶³. Επιπλέον, ο χώρος αυτός είχε ιδιαίτερο θρησκευτικό και οικονομικό ενδιαφέρον. Στο εκεί ιερό τελούνταν *καταποντισμοί* ως εξαγνιστική τελετουργία. Το τελετουργικό προϋπήρχε του αποικισμού και σχετιζόταν με τη λατρεία των νεκρών στο Νεκρομαντείο, ενώ και στον κύριο οικισμό της Λευκάδος υπάρχουν στοιχεία που συνηγορούν υπέρ μίας προγενέστερης λατρείας. Οι προσκυνητές στο ιερό της Θεσπρωτίας επισκέπτονταν πιθανότατα το ιερό του Λευκάτα και την πόλη της Λευκάδος ως προετοιμασία για την ερώτηση προς το μαντείο⁴⁶⁴. Είναι πιθανόν επομένως ότι η κορινθιακή αποικία αξιοποιούσε τις προγενέστερες αγαθές σχέσεις με τους Θεσπρωτούς και το Νεκρομαντείο του Αχέροντα, όπως αυτές απεικονίζονται στα ηροδότεια ανέκδοτα για τον Περίανδρο⁴⁶⁵, και μπορούσε να αντλεί έσοδα και από τους προσκυνητές του θεσπρωτικού ιερού.

Επίσης, η αποικία της Λευκάδος βρισκόταν σε άμεση γειτνίαση με περιοχές, όπου παραδοσιακά ασκούσαν η ληστεία και η πειρατεία⁴⁶⁶ και γι' αυτό η γεωγραφική της θέση ήταν καίρια για την αναχαίτιση πειρατικών επιθέσεων εναντίον των ακτών της Ακαρνανίας και της Ηπείρου. Αυτά τα στοιχεία δείχνουν πόσο σημαντική ήταν η θέση της Λευκάδος, τόσο για την εμπορική όσο και στρατιωτική επικοινωνία στον ευρύτερο ΒΔ χώρο.

Ένα επιπλέον μειονέκτημα για την οικονομική ανάπτυξη της περιοχής ήταν και η συνηθισμένη σεισμική δραστηριότητα του Ιονίου πελάγους, καθώς και τα πλημμυρικά

⁴⁶¹ Η κατασκευή του φρουρίου του Δυμοκάστρου και των εντός του εγκαταστάσεων χρονολογείται στον Δ΄ αι. π.Χ. Βλ. Λαζάρη, Τζωρτζάτου, Κουντούρη 2008, 22 και Λαζάρη, Τζωρτζάτου, Κουντούρη 2018, 287. Ωστόσο, είναι πολύ πιθανό ότι η Κέρκυρα μπορούσε να χρησιμοποιεί τη θέση ως παρατηρητήριο και προγενέστερα, αφού από εκεί υπήρχε άμεση οπτική επαφή με τη διώρυγα της Λευκάδος, ενώ ο σημερινός όρμος του Καραβοστασίου είναι πιθανό ότι χρησίμευε ως θαλάσσιο ορμητήριο για επιθέσεις στο νοτιότερο Ιόνιο. Εξάλλου, η αρχαιότερη θέση του Βουθρωτού, όπου στην ύστερη κλασική εποχή ιδρύθηκε η πόλη, βρισκόταν σε χρήση από τους Κερκυραίους και τους Κορινθίους ήδη από τον Ζ΄ αι. π.Χ.: βλ. Hernandez 2017, 220.

⁴⁶² Για τη λατρεία του *Ἀπόλλωνος Λευκάτα*, βλ. παρακάτω, σ. 369-373 της παρούσας.

⁴⁶³ Σούδα, λ. *αἰπύς*, το οποίο χαρακτηριστικά σημειώνει: *ναύταις τηλέσκοπον ὄχθον*. Δεν είναι τυχαίο ότι στο ίδιο σημείο οι νεώτεροι Λευκαδίτες τοποθέτησαν φάρο.

⁴⁶⁴ Janssens 1961, 381-394, όπου και πηγές.

⁴⁶⁵ Ἡρόδ. Ε΄ 92ζ-η.1. Πρβλ. τη γεωγραφική σύνδεση που κάνει ο Ηρόδοτος για τη γειτνίαση Νεκρομαντείου, Αμβρακίας και Λευκάδος: Ἡρόδ. Η΄ 47.

⁴⁶⁶ Για τη ληστεία στην Ακαρνανία: Θουκ. Α΄ 5.3. Για την πειρατεία βλ. παραπάνω, σ. 71 και παρακάτω, σ. 110-113 της παρούσας. Και η αφήγηση του Καλλιμάχου για την *Ἀρτέμιδα Λευκαδία* παραπέμπει στη δράση ληστρικών ηπειρωτικών φύλων: Καλλιμάχος, Ροχυ 2261, απ. 1-3, 2263 και απ. 1, στ. II 9-30.

φαινόμενα («τσουνάμι», *έπικλύσεις* κατά Θουκυδίδη⁴⁶⁷), που έπλητταν την περιοχή του στενού της Λευκάδος και ανάγκασαν τους Κορινθίους αποίκους να κατασκευάσουν τον νότιο λιμενοβραχίονα και τις αρχές της να εκτελούν διαχρονικά εργασίες αποκατάστασης του θαλάσσιου περάσματος και επισκευής των λιμενικών εγκαταστάσεων⁴⁶⁸.

Σε σχέση με τις δυνατότητες στην παραγωγή, η αφθονία των υδάτων της την είχαν καταστήσει σε όλη της την έκταση γόνιμη. Οι βασικοί χώροι άσκησης της γεωργίας για τους κατοίκους της αρχαίας πόλης βρίσκονταν στις πεδιάδες που περιέβαλλαν τον κύριο οικισμό της αποικίας⁴⁶⁹, καθώς και σε αυτές που διατρέχουν το Α τμήμα του νησιού. Η ύπαρξη σε αυτό δύο αρχαίων οικισμών, αν και όχι ξεχωριστών πόλεων-κρατών⁴⁷⁰, του Ελλομενού και της Φαράς⁴⁷¹, προδίδει την αύξηση του πληθυσμού σε αυτό και την οικονομική ανάπτυξη της περιοχής⁴⁷². Αλλά και στη μεσόγαια της Λευκάδος υπάρχουν οροπέδια που παρέχουν τη δυνατότητα αγροτικής αξιοποίησης. Σταδιακά έως και τους ελληνοιστικούς χρόνους οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις αυξήθηκαν σε όλο το νησί, όπως αποδεικνύεται από την αντίστοιχη αύξηση των αγροικιών, και μάλιστα των πυργοειδών⁴⁷³. Εξίσου σημαντική ήταν και η δυνατότητα αξιοποίησης της λευκαδικής περαίας, και ιδίως μετά την ίδρυση του Σολλίου στη χερσόνησο της Πλαγιάς, έστω και αν ο οικισμός αυτός δε φαίνεται ότι επεβίωσε στον χρόνο⁴⁷⁴. Ο τειχισμένος χώρος της θέσης του Αγίου Γεωργίου (χάρτης 5) και οι νότιες λιμενικές εγκαταστάσεις στον κόλπο της Ζαβέρδας μαρτυρούν την πρώιμη οικονομική αξιοποίηση των δυνατοτήτων της περιοχής, κυρίως σε σχέση με το εμπόριο και τη ναυτιλία.

Ανακτόριον

Παρόμοια ήταν και η σημασία της γεωγραφικής θέσης του **Ανακτορίου**. Κτισμένο κοντά στην είσοδο του Αμβρακικού κόλπου⁴⁷⁵ και πάνω ακριβώς από τον κολπίσκο του Αγίου Πέτρου, παρείχε ασφαλή ελλιμενισμό στα δύο λιμάνια του για τα πλοία (χάρτης 15), και ιδίως στους ταξιδιώτες που έπλεαν από και προς την Ήπειρο, την Ακαρνανία και την

⁴⁶⁷ Θουκ. Γ' 89.3 και 5.

⁴⁶⁸ Την επικινδυνότητα του λευκαδικού στενού για τα πλοία που δε γνώριζαν καλά τη γεωγραφία της περιοχής επισημαίνει σχόλιο του Αρριανού (Ιστ. Ίνδ. ΜΑ' 1-5). Βλ. και Verkaufs, Papadopoulos 2004 και Vött et al. 2009. Πρβλ. και Murray 1988. Βλ. και παρακάτω, σ. 121 και σημ. 716 και σ. 215 και σημ. 1278 της παρούσας.

⁴⁶⁹ Πλιάκου 2004, 59-60. Πρβλ. και την ύστερη μαρτυρία του Λίβιου (*Ab Urbe Cond.*, XXXIII, 17), ότι εκτός των τειχών της υπήρχαν αμπελώνες.

⁴⁷⁰ Αντιθέτως με την τετράπολη Κεφαλληνία: βλ. Gehrke-Wirbelauer 2004, 351.

⁴⁷¹ Θουκ. Γ' 94.1 και Ψευδο-Σκύλαξ 34. Βλ. και Πλιάκου 2004, 59-60 και σημ. 44 και 45.

⁴⁷² Βλ. και Λιάμπη 2014, 46.

⁴⁷³ Πλιάκου 2004, 57-61 και Γκίτζα 2016.

⁴⁷⁴ Για τη σχετική συζήτηση βλ. παρακάτω, σ. 117-124 και 225-228 της παρούσας.

⁴⁷⁵ Σε αυτό το χαρακτηριστικό της γεωστρατηγικής θέσης της πόλης εμμένει ιδιαίτερα ο Θουκυδίδης (*ἐπὶ τῷ στόματι τοῦ Ἀμπρακικοῦ*): Θουκ. Α' 29, 55 και Δ' 49.

Αιτωλία, ή ακόμα και από και προς την Αδριατική και την Ιταλία, όπως πιστοποιεί και χρηστήριο έλασμα από τη Δωδώνη του Δ' αι. π.Χ.⁴⁷⁶. Τα λιμάνια αυτά χρησιμοποιήσαν εξάλλου οι στόλοι των Κορινθίων στα Κερκυραϊκά, ο Αθηναίος στρατηγός Δημοσθένης κατά τον πλου του στη Σικελία, ο Φίλιππος Ε' κατά την πορεία του προς την Αιτωλία, καθώς και ο Ρωμαίος στρατηγός Caius Marcus Figulus κατά την εκστρατεία του στην Ελλάδα το 169 π.Χ. στο πλαίσιο του Γ' Μακεδονικού Πολέμου⁴⁷⁷. Μάλιστα, ο τελευταίος χρησιμοποίησε το λιμάνι του Ανακτορίου στο Άκτιο, με σκοπό να περάσει στην Αμβρακία και από εκεί στη Θεσσαλία⁴⁷⁸. Υπήρχε δηλαδή η δυνατότητα να επιλεγεί το Άκτιο και για την πρόσβαση στη Θεσσαλία μέσω Αμβρακίας, ιδιαιτέρως αν ο βορειότερος δρόμος μέσω Ηπείρου ήταν κλειστός⁴⁷⁹. Τα λιμάνια του Ανακτορίου αποτελούσαν επίσης προειδοποιητικούς φάρους για την άφιξη πιθανού εχθρικού στόλου μέσα στον Αμβρακικό κόλπο, ασφαλή καταφύγιο για τα εμπορικά πλοία σε περίπτωση κακοκαιρίας στο Ιόνιο ή πειρατικής επιδρομής. Ακόμα και κατά τη ρωμαϊκή περίοδο το Ανακτόριον συνέχιζε να εξυπηρετεί τις ανταλλαγές ανάμεσα στην Ήπειρο και το Ιόνιο από τη μία πλευρά και την Ακαρνανία από την άλλη, αφού απετέλεσε εμπορικό ναυτικό σταθμό της Νικόπολης, στην οποία ενσωματώθηκε μετά τη νίκη του Ακτίου⁴⁸⁰. Η διαχρονική σημασία της θέσης του Ανακτορίου για τα πλοία που εισέρχονταν στον Αμβρακικό κόλπο αποκαλύπτεται από το τοπωνύμιο *Πρόκολπο*, το οποίο χρησιμοποιούσαν οι κάτοικοι τον ΙΘ' αι., σύμφωνα με τον Heuzey⁴⁸¹. Επιπλέον, η θέση του Ανακτορίου κοντά στο Άκτιο ήταν σημαντική και για το χερσαίο ταξίδι από και προς την Αιτωλία και τη Δ Πελοπόννησο, αφού υπήρχε αμαξιτή οδός που οδηγούσε από το ιερό του Απόλλωνος στον πορθμό του Ρίου-Αντιρρίου μέσω Β Ακαρνανίας και Αιτωλίας, ο οποίος χρησιμοποιήθηκε με βεβαιότητα στη ρωμαϊκή περίοδο⁴⁸².

Οι πλουτοπαραγωγικές πηγές της πόλης δε φαίνεται ότι ήταν σημαντικές. Η ύπαιθρος χώρα του ήταν περιορισμένη, αφού στη μικρή πεδιάδα βορείως της λίμνης *Μυρτούντιον*⁴⁸³. Επομένως, οι παραγωγικές δυνατότητες ήταν πιθανόν μικρές για αυτήν την πόλη⁴⁸⁴. Το ορεινό ωστόσο ανάγλυφο της περιοχής καθιστούσε εύκολη την άσκηση της

⁴⁷⁶ Lhôte 2006, αρ. 46.

⁴⁷⁷ Θουκ. Α' 29.3 (Κερκυραϊκά), Ζ' 31.2 (Δημοσθένης), Πολύβιος, Δ' 63.4 και Sillius Italicus, *Punica* XV, 298-305 (Φίλιππος Ε') και Livius, *Ab Urbe Cond.* XLIVUS, 1.3-4 (Caius Marcus Figulus).

⁴⁷⁸ Livius, *Ab Urbe Cond.* XLIVUS, 1.3-4.

⁴⁷⁹ Αυτή την πορεία ακολούθησε ο Quintus Marcius Philippus, Ρωμαίος στρατηγός κατά τον Α' Μακεδονικό Πόλεμο: Livius, *Ab Urbe Cond.* XLIVUS, 1.1-4. Βλ. και Oost 1954, 80.

⁴⁸⁰ Στράβ. Γ' 2.2 (C 450).

⁴⁸¹ Heuzey 1860, 384.

⁴⁸² Τον δρόμο αυτόν ακολούθησε στη ρωμαϊκή περίοδο ο Κικέρων: Cic. *Ad Atticum*, V, 9.1. Βλ. και Πετρόπουλος 1991, 118.

⁴⁸³ Στράβ. Γ' 2. 21 (C 451). Πρβλ. Heuzey 1860, 385 και Oberhummer 1887, 19.

⁴⁸⁴ Την ακαταλληλότητα του εδάφους για την ίδρυση πόλης επισημαίνουν και οι Σταυροπούλου-Γάτση και Αλεξοπούλου (2002, 88).

κτηνοτροφίας και της θήρας, ενώ η άμεση πρόσβαση στα ύδατα του Αμβρακικού κόλπου εγγυώταν την άμεση αξιοποίηση των αλιευμάτων και του άλατος της περιοχής. Επιπρόσθετα, για την κατασκευή των δημοσίων και ιδιωτικών κτηρίων της πόλης χρησιμοποιήθηκε εγχώριο υλικό, και συγκεκριμένα ασβεστόλιθος, ο οποίος επιχωριάζει στα γειτονικά όρη του Αχειμάστου και του Αμαδερού, στα οποία λειτουργούσαν λατομεία έως και στη σύγχρονη εποχή⁴⁸⁵.

Η πόλη, ωστόσο, έπαιζε έναν σημαίνοντα ρόλο στην επικοινωνία της ακαρνανικής ενδοχώρας με τη θάλασσα του Ιονίου και κατείχε και μία σημαντική θέση στον χώρο των λατρειών, αφού το ιερό του Απόλλωνος στο Άκτιο ήταν ένα από τα πιο φημισμένα της περιοχής⁴⁸⁶. Το λιμάνι του Ακτίου ήταν η πύλη εισόδου για τους προσκυνητές, επισκέπτες, εμπόρους, τεχνίτες, συμμετέχοντες και θεατές των αγώνων της *Άκτιάδος* στο ιερό του *Ακτίου Απόλλωνος*⁴⁸⁷. Επιπλέον, στο ιερό τελούνταν το αργότερο από τον Δ΄ αι. π.Χ., αλλά πιθανόν και νωρίτερα, η εορτή των *Άκτίων*, η οποία ήταν σημαντική για την περιοχή. Μάλιστα, αργότερα, όταν το ιερό υπέστη καταστροφές εξαιτίας πολεμικών συγκρούσεων και πειρατικών επιδρομών, κρίθηκε αναγκαίο για τους Ακαρνάνες να καταστήσουν το ιερό κέντρο της πολιτικής λατρείας τους⁴⁸⁸. Τέλος, σημαντική και από οικονομικής άποψης ήταν η ανάθεση στο ιερό πλήθους αγαλμάτων, τα οποία φιλοτεχνούσαν ντόπιοι ή και ξένοι, πιθανόν όμως από την ευρύτερη περιοχή, γλύπτες, όπως ο *Μαχάτας*⁴⁸⁹.

Το κλίμα των αποικιών

Το **κλίμα** της χώρας της Αμβρακίας, της Λευκάδος (και επομένως και του Σολλίου), καθώς και του Ανακτορίου είναι ίδιο με της ευρύτερης γεωγραφικής ζώνης στην οποία ανήκουν, δηλαδή της ΒΔ Ελλάδος. Η ζώνη αυτή χαρακτηρίζεται από μεγάλη υγρασία, δριμύεις χειμώνες στις ορεινές ζώνες και ήπια καλοκαίρια στις πεδινές. Το σημαντικότερο όμως στοιχείο είναι η βροχόπτωση, η οποία μπορεί να φτάσει στο τριπλάσιο σε σχέση με ανατολικές ή νότιες περιοχές του ελλαδικού χώρου⁴⁹⁰. Κατά την κλασσική εποχή, φαίνεται ότι στον ευρύτερο ελλαδικό χώρο επήλθε μείωση του μέσου όρου θερμοκρασιών επηρεάζοντας ακόμα περισσότερο τις υγρές και ορεινές περιοχές της Δ Ελλάδος.

⁴⁸⁵ Σταυροπούλου-Γάτση, Αλεξοπούλου 2002, 79-80.

⁴⁸⁶ Ήρακλείδης Ποντ. απ. 153 [(Wehrli) = Κλήμης Άλ. *Προτρεπτικός*, Β΄ 39.8] και Στράβ. Γ΄ 2.7 (C 452), ο οποίος μάλλον αρύεται από τον Εκαταίο. Για τη λατρεία του *Άκτίου Απόλλωνος* βλ. και παρακάτω, σ. 387-390 της παρούσας.

⁴⁸⁷ Robert 1960a, 263-266 και Migeotte 2001, 398.

⁴⁸⁸ Παυλόγιαννης, Αλμπανίδης 2007, 58-59. Είναι πιθανό ότι οι καταστροφές αυτές προκλήθηκαν από επιδρομές ηπειρωτικών εθνών: βλ. Ψευδο-Σκύλαξ, *Περίπλους*, 31.3.

⁴⁸⁹ IG IX 1², 2, 238 και 239: επιγραφές άγνωστης χρονολογίας.

⁴⁹⁰ Semple 1932, 281, Rackham 2001, 117 και Krasilnikoff 2002, 49.

Αντιστροφή αυτού του κλίματος παρατηρήθηκε από την ελληνιστική εποχή, κατά την οποία η μέση θερμοκρασία αυξήθηκε⁴⁹¹.

Ανασταλτικό παράγοντα για την οικονομική ανάπτυξη ή την ανθρώπινη δραστηριότητα στην ευρύτερη περιοχή του Αμβρακικού κόλπου αποτελούσε το εξαιρετικά **υγρό κλίμα** και οι συνακόλουθες αντίξοες **συνθήκες υγιεινής** που επικρατούσαν. Το ανθυγιεινό περιβάλλον των ελών του Αμβρακικού στην παραθαλάσσια ζώνη των λιμνοθαλασσών επιδεινωνόταν από την ενδημική παρουσία πολλών βλαβερών εντόμων. Η αναφορά τους σε σχέση με τις λατρείες της **Αμβρακίας** επιβεβαιώνει την έντονη παρουσία τους στον χώρο: στον ιδρυτικό μύθο της Αμβρακίας που διασώζεται από τον Αθανάδα τον Αμβρακιώτη, συγγραφέα του Γ' αι. π.Χ., μέσω του Αντωνίνου Λιβεράλη, αναφέρεται η θυσία εντόμων προς τον τοπικό ήρωα Κραγαλέα⁴⁹². Η σχετική αναφορά σχετίζεται με σοβαρές επιπτώσεις στην υγεία των Αμβρακιωτών, αφού ο μύθος του Ηρακλέους, ο οποίος προβάλλεται ως σωτήρας της πόλης, φαίνεται ότι συνεχίστηκε στη χριστιανική παράδοση της ιαματικής Αγίας Παρασκευής, όπως έδειξε η Καρατζένη⁴⁹³. Είναι, επομένως, πολύ πιθανό ότι υπήρξαν αρκετά περιστατικά λοιμού εξαιτίας της μόλυνσης του υδροφόρου ορίζοντα. Αυτό το συμπέρασμα ενισχύεται από τις οστεολογικές αναλύσεις των σκελετικών καταλοίπων από το δυτικό νεκροταφείο της Αμβρακίας. Σύμφωνα με αυτές, ένα μεγάλο ποσοστό του πληθυσμού είχε προσβληθεί από μολυσματικές ασθένειες, τις οποίες η Παπακωνσταντίνου αποδίδει ιδιαίτερα για τα ανήλικα άτομα σε μολύνσεις εξαιτίας των γειτονικών ελών⁴⁹⁴. Για την αντιμετώπιση του προβλήματος οι Αμβρακιώτες είχαν προβεί στη δημιουργία των *Ήρακλείων λουτρών*, τα οποία αναφέρονται στην ελληνιστική επιγραφή της συνοριακής διευθέτησης με τους Χαραδρίους⁴⁹⁵. Η αναζήτηση καθαρού ύδατος στην ύπαιθρο της Αμβρακίας συνδέεται και με την ίδρυση του ιερού των Νυμφών στο σπήλαιο της Κουδουνότρυπας, αφού οι Κορίνθιοι και οι αποικίες τους συχνά τοποθετούσαν τα Νυμφαία σε ανάλογες θέσεις, όπως κρήνες και πηγές⁴⁹⁶. Βλαβερά έντομα και ακρίδες έχουν απεικονιστεί και στα νομίσματα της πόλης, αν και είναι πιθανό ότι οι συγκεκριμένες απεικονίσεις αναφέρονται σε κάποιες λατρείες ή μύθους σχετικά με την πόλη⁴⁹⁷. Τέλος, αξιοσημείωτη είναι η απεικόνιση εντόμων και στους ελληνιστικής εποχής

⁴⁹¹ Bresson 2010, 62 και 65.

⁴⁹² Αθανάδας, *FGrHist* 303, F 1 (Αντων. Λιβ. Μετ., 4).

⁴⁹³ Καρατζένη 2017.

⁴⁹⁴ Παπακωνσταντίνου 2015, 79-80.

⁴⁹⁵ Cabanes, Andreou 1985, 499-544 και 753-757 και Charneau, Tréheux 1988, 359-373. Πρβλ. και *SEG* XXXV.665, XXV.1845, XLIV.462, XLVII.797 και XLIX.635.

⁴⁹⁶ Kospetonsky 2016, 712, 716, 720 κ.ε. και 767-770.

⁴⁹⁷ Calciati 1990, II 450, αρ. 49-50.

χρυσούς ταφικούς δακτυλίους και στις χρυσές δανάκες, που συνόδευαν τους νεκρούς στον Κάτω Κόσμο⁴⁹⁸.

Μία παρόμοια αναφορά για τη **Λευκάδα** συνδέεται με τη συνήθεια αυτή. Ο μεταγενέστερος Κλαύδιος Αιλιανός μας πληροφορεί ότι στην εποχή του, στο πλαίσιο των θυσιών βοδιών προς τιμήν του *Ἀπόλλωνος Λευκάτα*, το θυσιαζόμενο ζώο ετίθετο ως προσφορά στις μύγες, οι οποίες το κατανάλωναν και στη συνέχεια έφευγαν από το ιερό⁴⁹⁹. Τον κίνδυνο προσβολής από ασθένειες οφειλόμενες στο κλίμα και στα μολυσμένα έντομα στην ευρύτερη περιοχή του Αμβρακικού, και ειδικά στην περιοχή του **Ανακτορίου**, επιβεβαιώνουν οι μαρτυρίες του Κασσίου Δίωνος και του Πλουτάρχου. Ο πρώτος στην αφήγηση για τη ναυμαχία του Ακτίου, αναφέρει ότι τα στρατεύματα του Αντωνίου που στρατοπέδευαν στην είσοδο του κόλπου αποδεκατίζονταν από ασθένειες⁵⁰⁰. Ο δεύτερος αναφέρεται στην ίδια την ασθένεια του Μάρκου Αντωνίου στο πλαίσιο της ίδιας μάχης⁵⁰¹.

Εκτός όμως από την ιδιότυπη αυτή σχέση με τα βλαβερά, η Αμβρακία σχετίζεται εμμέσως και με άλλα, ωφέλιμα έντομα. Οι κάτοικοι της Αμβρακίας είχαν εξ αυτού αποτελέσει στόχο σκωμμάτων, όπως αυτού του ιστορικού του Δ' αι. π.Χ. Καλλισθένους, ο οποίος τους αποκαλούσε *Μεμβρακιώτας*, κάνοντας λογοπαίγνιο με τις λέξεις *ἄμβραξ/μέμβραξ*, εκ των οποίων η δεύτερη σημαίνει ένα είδος τζιτζικιού⁵⁰². Πληθώρα επίσης εντόμων απεικονίζεται και στα νομίσματα της πόλης ήδη από τον ύστερο Ε' αι. π.Χ. Η απεικόνιση, ανάμεσα σε άλλα, του τέττιγος και της μέλισσας δηλώνουν πιθανότατα τη σχέση των κοπών αυτών με συγκεκριμένες λατρείες ή τελετουργίες στην αποικία⁵⁰³.

⁴⁹⁸ Καπόπουλος 2017.

⁴⁹⁹ Κλαύδιος Αιλιανός, *Περὶ φύσεως ζώων*, ΙΑ', 8. Η τελετή αυτή έχει τα παράλληλά της και σε άλλα μέρη της αρχαίας Ελλάδος, και ειδικά στην Ολυμπία, στο Ρήγιο, στους Λοκρούς Επιζεφύριους και στις Ερυθρές της Μ. Ασίας και, σύμφωνα με τον Oberhummer (1882, 45-47), προέρχεται από αντίστοιχες φοινικικές τελετές: Βλ. και Ροντογιάννης 1980, 247.

⁵⁰⁰ Κασ. Δίων. Λ' 11: *νόσφ... ἤλαττωντο*. Ο Σεραφεΐμ Ξενοπούλος (1884, 179-180 και πρβλ. και 9-10) κάνει εκτενή αναφορά και περιγραφή των συμπτωμάτων της *ένδημικῆς νόσου*, που πλήττει την Άρτα, το Άκτιο και την Πρέβεζα εξαιτίας του υγρού κλίματος. Στο άρθρο της Καρατζένη (2017, 426-429) υπάρχουν εξάλλου περισσότερα ιστορικά παραδείγματα από τη σύγχρονη ιστορία που συνδέονται με προσβολή του τοπικού πληθυσμού από λοιμικές νόσους. Στα ενοχλητικά κουνούπια του βόρειου Αμβρακικού αναφέρεται και ο Κυριάκος της Αγκώνας μετά το πέρασμά του από την περιοχή της Κορωνησίας, ενώ οι επιδημικές νόσοι που εμφυλοχωρούν εκεί ήταν, σύμφωνα με τον Σεραφεΐμ Ξενοπούλο, η αιτία που απεχώρησαν από τον οικισμό της Σαλαώρας οι εξοικισθέντες με εντολή του Αλή Πασά κάτοικοι της Χειμάρρας: Ξενοπούλος 1884, 316 και Πανέλλης 2011, 48 και 121-122. Ο Βέτσιος (2007, 203-214, κυρίως 205-206) στη μελέτη του για την ύστερη οθωμανική Άρτα αναφέρει αντίστοιχες περιπτώσεις επιδημικών ασθενειών και μολύνσεων, που σχετίζονται τόσο με τις συνθήκες υγρασίας στην περιοχή όσο και με την απουσία υγειονομικών μέτρων. Παράλληλη αναφορά για τα νεότερα χρόνια έχουμε σε σχέση με το κλίμα της περιοχής του Μεσολογγίου, το οποίο παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με αυτό του Αμβρακικού κόλπου. Ο Μακρυγιάννης στα *Απομνημονεύματά* του (Βιβλίο Α', κεφ. 2) αναφέρεται σε βαρύτατη ασθένειά του, από την οποία απαλλάχθηκε, μόνο όταν τον μετέφεραν από την περιοχή αυτή στην ξηρότερη Άμφισσα.

⁵⁰¹ Πλούτ. *Ἀντώνιος*, ΕΓ' 3.

⁵⁰² Καλλισθένης, *FGrHist* 2b, 124, F.5.32 (= Άθήν. Η' 44.7-11 - 351D). Πρβλ. την απεικόνιση τέττιγος σε νομίσματα της πόλης: Calciati 1990, II, 464. Για τη σημασία της λέξης βλ. Liddell, Scott 1996, λ. *μέμβραξ*.

⁵⁰³ Calciati 1990, II, 447, 453, 459, 464, 472. Οι σχετικές απεικονίσεις πιθανόν σχετίζονται με συμφραζόμενα λατρευτικά, μυθολογικά, τελετουργικά ή και ιστορικά. Η μέλισσα συνδέεται με τη λατρεία της Μεγάλης Θεάς και

Η **Αμβρακία**, καθώς και οι λοιπές περιοχές του Αμβρακικού κόλπου, επηρεάζονται από την υγρασία του σε μεγάλο ποσοστό. Παράλληλα, η παραλιακή ζώνη της Αμβρακίας δεχόμενη την επίδραση των ποικίλης κατεύθυνσης ανέμων διαθέτει πιο ήπιο κλίμα. Χαρακτηριστική για τις εκβολές του Αράχθου και την παραλιακή ζώνη του Μακρυνόρους είναι η διαπιστούμενη, ακόμα και σήμερα, ύπαρξη περιοδικών ανέμων, που αλλάζουν κατεύθυνση κατά τη διάρκεια της ημέρας: το πρωί γίνονται ΒΔ οδηγώντας με ευκολία τα πλοία ανατολικά προς τον μυχό του Αμβρακικού, ενώ δυναμώνουν έως το απόγευμα και από το βράδυ (περ. 09.00 μ.μ.) επικρατεί νηνεμία, κατάλληλη για την άσκηση της αλιείας τη νύχτα. Αυτό το φαινόμενο περιγράφει γλαφυρά σε σχέση με τους ψαράδες της περιοχής του Μακρυνόρους και ο Rouqueville⁵⁰⁴. Στην κλειστή θάλασσα της **Λευκάδος**, όπου εμπεριεχόταν η αρχαία πόλη, εμφανίζονται συχνά νηνεμίες. Τον χειμώνα υπερισχύουν οι ΒΑ, Β και ΒΔ άνεμοι με μικρή ένταση, ενώ τους υπόλοιπους μήνες εμφανίζονται κυρίως Δ, ΒΔ και ΝΑ με μικρότερη ένταση. Χαρακτηριστικά, ωστόσο, φαινόμενα στη θαλάσσια περιοχή ανάμεσα στη Λευκάδα και στην Ακαρνανία είναι και οι *έπικλύσεις* («τσουνάμι»), που παρουσιάζονται σε αραιά χρονικά διαστήματα μέσα στην ιστορία, καθορίζουν όμως τις επιλογές για την προστασία των λιμένων⁵⁰⁵. Στην είσοδο του Αμβρακικού κοντά στο Άκτιο, όπου τοποθεείται η αποικία του **Ανακτορίου**, τον χειμώνα πιο συχνόι είναι οι ΒΑ, Β και Α με κυμαινόμενες εντάσεις, διευκολύνοντας την κίνηση των πλοίων στον κόλπο. Στις υπόλοιπες εποχές του έτους επικρατούν κυρίως Δ και ΒΔ άνεμοι με μικρή ένταση προερχόμενοι από τα παραπλήσια όρη, ενισχύοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τη ναυσιπλοΐα από και προς το Ιόνιο⁵⁰⁶.

της Δήμητρας στην Κόρινθο, στις αποικίες της και αλλού, και συμβολίζει τις ιερείες της, οι οποίες αποκαλούνταν *Μέλισσαι* αλλά και συνεκδοχικά με το αξίωμα της ιερείας όλων των θεών: Σχολ. Πινδ. Πυθ. Δ', 104, Σχολ. Θεόκρ. 15.94, Ήσυχ. λ. μέλισσαι, Πλούτ. Ήθ. 772E-F (*Ερωτικά διηγήσεις*, 2), Φίλων FG^rHist 90F 32 (= Στεφ. Βυζ. Έθνικά, λ. Δυρράχιον) και Servius, *In Vergili Aeneidos Libros*, 1.430. Βλ. Fraser 1951, 98, Bodson 1978, 25-38 και Antonelli 1994, 38-42. Για τις μέλισσες ως *Νύμφες τροφοί* βλ. Cossu 2009, 42. Ιδιαίτερα, στην περίπτωση της Αμβρακίας η απεικόνιση της μέλισσας είναι σημαντική, αφού συνδέεται τόσο με τη λατρεία της Δήμητρας και τις ιερείες της, όσο και με την προτίμηση του τυράννου Περιάνδρου στον συμβολισμό της τυραννικής γενιάς μέσω της επίκλησης της γυναίκας του (Μέλισσα): βλ. Antonelli 1994, 41 και Giuinan 2008, 155. Παράλληλα, είναι πιθανό να σχετίζονται με την ιδιότητα των Αμβρακιωτών ως αποίκων, αφού ο *έσσην*, όρος που δηλώνει τη μέλισσα, ερμηνεύεται από τον Άιλιο Ηρωδιανό (*Περί προσωδίας καθολικής*, λ. Δοθίην) ως *οικιστής* (πρβλ. Καλλίμαχος, απ. 178.23 και Bodson 1978, 40). Η απεικόνιση του τέττιγος σε αναθήματα συνδέεται με τη λατρεία της Γαίας και το χαρακτηριστικό της αυτοχθονίας, ενώ είχε θεωρηθεί και ως όργανο των Μουσών και του Απόλλωνος: Πλάτ. Φαίδρος, 259B-262D, Άριστοφ. Όρνιθες, 1095, Άνακρέων, ΛΔ' 18, Πλούτ. Ήθ. 727 E (*Συμποσιακά*, Η' 7.3), Σχολ. Όμ. Β', Λ 1 και Σχολ. Όμ. Α', Λ 5. Δεδομένου ότι οι Αμβρακιώτες ήταν άποικοι, θα πρέπει να αποκλείσουμε τη σύνδεση με την αυτοχθονία και να θεωρήσουμε ότι είναι έμμεση αναφορά στη λατρεία της Γης ή του Απόλλωνος στην πόλη. Βλ. Bodson 1978, 16-19.

⁵⁰⁴ Rouqueville 1820, II, 142-143.

⁵⁰⁵ Vött et al. 2009, Ανάλογα φαινόμενα παρουσιάζονται και στο νοτιότερο Ιόνιο, κοντά στις ακτές της Πελοποννήσου: Scheffers et al. 2008.

⁵⁰⁶ Γκίνης 1973, 13, 15-17 και 71 και Θεοχαράτος, Τσελεπιδάκης 1982, 35-36 και 41.

Ο χρόνος, τα αίτια και οι συνθήκες ίδρυσης των αποικιών περί τον Αμβρακικό κόλπο

A. Ο χρόνος ίδρυσης

Η μαρτυρία των γραμματειακών πηγών

Η Αμβρακία, η Λευκάς και το Ανακτόριον αναφέρονται σαφώς από τον Θουκυδίδη, τον Έφορο μέσω του Νικόλαου Δαμασκηνού, τον Ψευδο-Σκύμνο, τον Στράβωνα και τον Πλούταρχο ως κτίσεις του Κυψέλου ή των Κορίνθιων γενικά ή ως αποτέλεσμα της αποικιστικής αποστολής του Γόργου, γιου του Κυψέλου⁵⁰⁷. Η Αμβρακία μάλιστα τιμούσε ως ιδρυτή της τον Γόργο. Η πληροφορία που δίνεται από τον Στράβωνα, προερχόμενη πιθανότατα από κλασική πηγή, επιβεβαιώνεται από τον Αμβρακιώτη ιστορικό του Γ' αι. π.Χ. Αθανάδα μέσω του Αντωνίνου Λιβεράλη αλλά και από νομίσματα της πόλης, όπου απεικονίζεται ο αφηρωϊσμένος οικιστής ταυτιζόμενος με επιγραφή (*Γόργος*)⁵⁰⁸.

Έχουν ωστόσο διατυπωθεί απόψεις, σύμφωνα με τις οποίες κάποιες από τις αποικίες αυτές δεν ήταν κτίσεις του Κυψέλου. Ο Salmon, σχολιάζοντας μία αναφορά σε πραγματεία του Πλουτάρχου, διατυπώνει την άποψη ότι στο χωρίο αυτό γίνεται λόγος για την ίδρυση της Λευκάδος, του Ανακτορίου και της Απολλωνίας από τον Περίανδρο⁵⁰⁹. Όμως, η ερμηνεία του εν λόγω χωρίου είναι λανθασμένη, αφού ο Πλούταρχος αναφέρεται περισσότερο σε ενέργειες του Περίανδρου για τη διάσωση του ελληνισμού των πόλεων αυτών και την εγκατάσταση αποίκων σε αυτές. Η φράση *οὐδ' Απολλωνίαν οὐδ' Ανακτόριον οὐδὲ τὴν Λευκαδίων χερρόνησον ᾠκουν ἂν Ἕλληνες, εἰ Περίανδρος ἐκολάσθη μὴ μετὰ πολὺν χρόνον* δεν μπορεί να συνδεθεί χρονικά ή αιτιακά με την ίδρυση των αποικιών⁵¹⁰. Εξάλλου, είναι συνηθισμένο στην ιστορία των ελληνικών αποικιών το φαινόμενο να αποστέλλονται κατά περιόδους εκ νέου άποικοι από την ίδια τη μητρόπολη ή και από άλλες πόλεις. Τέλος, η άποψη του Marcotte ότι η Αμβρακία ιδρύθηκε από τον Γόργο λίγο μετά την ανάληψη της

⁵⁰⁷ Θουκ. Α' 30.2, Δ' 49, Ζ' 58.3, Νικ. Δαμ. *FGrHist* 90, απ. 58.44-56 και 90. απ. 60.1, Ψευδο-Σκύμν. *Περιήγησις* στ. 447-465, Στράβ. Γ' 2, 8-9 (C 452) και Πλούτ. *Τιμολ.*, 15 1.

⁵⁰⁸ Στράβ. Ζ' 7.6 (C 325), Γ' 2.8-9 (C 451) και Άντων. Λιβ. *Μετ.*, Δ' 4. Για τα νομίσματα βλ. Calciati 1990, II, 461: αρ. 82. Ο αφηρωϊσμός του οικιστή ως πρακτική εφαρμόστηκε και στις προγενέστερες κορινθιακές αποικίες των Συρακουσών και της Κέρκυρας. Τα ονόματα των οικιστών διασώθηκαν στις γραμματειακές πηγές: Θουκ. Ζ' 3.1-4.3, Άντίοχος, *FGrHist* 555, απ. 10 (= Στράβ. Στ' 1.12, C 262-263), Ψευδο-Σκύμν. *Περιήγησις*, στ. 276-282, Τίμαιος, *FGrHist* 566, απ. 80 (= Σχολ. Άπολ. Ροδ. Δ' 1216), Πάριον Χρονικόν, 31, Στράβ. Στ' 2.4 (C 270-271), Άθήν. Δ' 63.10-16 (Kaibel), Στεφ. Βυζ. *Έθνικά*, λ. *Συράκουσαι*, Σούδα, λ. *Άρχίας* (Κλαύδιος Αίλιανός, απ. 343), Πλούτ. *Ηθ.* 293Α-Β (*Αίτια Ρωμαϊκά και Έλληνικά*, 11), Πλούτ. *Ηθ.* 772C.11 - 773B.7 (*Έρωτικά διηγήσεις*), Πaus. Ε' 7.2-3, και Σχολ. Άπολ. Ροδ. 1212-1214a. Στην Κέρκυρα μάλιστα γνωρίζουμε ότι προς τιμήν του Χερσικράτους είχε ιδρυθεί ιδιαίτερη *πάτρα* στο ιερό της Αρτέμιδος Γοργούς, ενώ ο οικιστής είχε τιμηθεί πιθανότατα με ηρώο, στο οποίο τελούσαν νεκρικές τελετές: Klaffenbach, 1940, 164-165 και Fauber 2002, 152. Για τη λατρεία του οικιστή σε σχέση με τους ιδρυτικούς μύθους και την ποίηση βλ. Dougherty 1993, 24-25.

⁵⁰⁹ Salmon 1984, 211.

⁵¹⁰ Πλούτ. *Ηθ.* 552E (*Περὶ τῶν ὑπὸ τοῦ θεοῦ βραδέως τιμωρουμένων*). Βλ. Van Compernelle 1953, 54-56, Kagan 1969, 217 (αν και αποφεύγει να συνδέσει την ερμηνεία αυτή με το χωρίο του Πλουτάρχου), Graham 1983, 129, Domingo-Forasté 1988, 8-11 και Stickler 2010, 117-118.

τυραννίδος από τον Περίανδρο είναι ενδιαφέρουσα, αλλά προσκρούει στη μαρτυρία των πηγών που παρουσιάζουν την Αμβρακία ιδρυμένη επί Κυψέλου⁵¹¹.

Επιπλέον, αρχαίες πηγές συνηγορούν υπέρ της απόδοσης μερικών αποικιών όχι μόνο στους Κορινθίους αλλά και στους Κερκυραίους. Τέτοιες είναι οι μαρτυρίες του Θουκυδίδη και του Πλουτάρχου για το Ανακτόριον (*ἦν δὲ κοινὸν Κερκυραίων καὶ ἐκείνων*) και τη Λευκάδα (*κοινῇ νέμειν ἀμφοτέρων ἄποικον*), οι οποίες αντιστοίχως υπονοούν ένα συσχετισμό με την Κέρκυρα από την εποχή της ίδρυσής τους. Παρ' όλα αυτά, είναι σχεδόν βέβαιο ότι στα χωρία αυτά γίνεται λόγος για τον βαθμό ελέγχου των αποικιών από τις δύο δυνάμεις, Κόρινθο και Κέρκυρα, στην κλασσική εποχή, αφού είναι γνωστό ότι στον πρώιμο Ε' αι. π.Χ. η Κέρκυρα με το ισχυρό ναυτικό της είχε προβάλει διεκδικήσεις για τις δύο αυτές αποικίες⁵¹². Παράλληλα, είναι πολύ πιθανό ότι οι συγκεκριμένες μαρτυρίες του Θουκυδίδη αντικατοπτρίζουν την κερκυραϊκή προπαγάνδα που ήταν γνωστή στην Αθήνα του Ε' αι. π.Χ., δεδομένου ότι οι ίδιοι είχαν αποστείλει κατά τη διάρκεια των Κερκυραϊκών πρεσβεία για τη σύναψη συμμαχίας μεταξύ των δύο πόλεων και η επιρροή της στην αθηναϊκή εκκλησία του δήμου δε φαίνεται να ήταν μικρή με βάση το αποτέλεσμα, δηλαδή την απόφαση για τη σύναψη αρχικά συμμαχίας, και μετά από δεύτερη σκέψη *ἐπιμαχίας*⁵¹³. Επομένως, μία από τις κερκυραϊκές διεκδικήσεις αφορούσε στην αμφισβήτηση της ίδρυσης των αποικιών από τους Κορινθίους⁵¹⁴. Σύμφωνα με μία παλαιότερη θεωρία του Oberhammer, ο Περίανδρος είχε εγκαταστήσει στη Λευκάδα, στην Απολλωνία και το Ανακτόριον Κερκυραίους αιχμαλώτους μετά την υποταγή της Κέρκυρας και αυτοί οι εξοικισθέντες Κερκυραίοι απετέλεσαν το επιχείρημα των Κερκυραίων για τη διεκδίκηση του

⁵¹¹ Marcotte 2000, 208. Οι πηγές για την ίδρυση από τον Κύψελο: Στράβ. Γ' 2, 8-9 (C 452) και Ψευδο-Σκύμν. *Περιήγησις*, στ. 453-454. Ο Στράβων ευθύνεται κυρίως για την απόδοση στον Γόργο της ίδρυσης της Λευκάδος και του Ανακτορίου.

⁵¹² Θουκ. Α' 55.1-2 και Πλούτ. Θεμ. ΚΔ' 1. Βλ. και Salmon 1984, 211-212. Πρβλ. την άποψη του Graham (1983, 129), σύμφωνα με την οποία η Λευκάς ιδρύθηκε στην περίοδο του Περίανδρου. Όπως όμως αποδείχθηκε αυτή είναι μία παρερμηνεία του κειμένου του Πλουτάρχου και επιπλέον συσχετίζει την ιστορική εξέλιξη στα κλασσικά χρόνια με την περίοδο του αποικισμού προβαίνοντας σε αναχρονισμό. Ο Graham (1962, 246-252) είχε αποδείξει ότι οι αναφορές του Θουκυδίδη για τις ελάχιστους σημασίας ΒΔ αποικίες του Σολλίου, του Μολυκρείου και της Χαλκίδος σχετίζονται με το ποσοστό πολιτικού και στρατιωτικού ελέγχου των γεωγραφικών θέσεων παρά με την οργάνωση πραγματικού αποικισμού σε αυτές.

⁵¹³ Θουκ. Α' 32-36. Ο Fauber (2002, 190) θεωρεί ότι η συμπερίληψη των Κερκυραίων στους αρχικούς οικιστές της Λευκάδος και του Ανακτορίου από τον Θουκυδίδη και τον Πλούταρχο μαρτυρεί την αρχική ανάμιξη της Κέρκυρας στον αποικισμό. Βλ. και Kagan 1969, 216. Επίσης, πιστεύει ότι η κορινθιακή προπαγάνδα του Ε' αι. π.Χ. οδήγησε τους υπόλοιπους συγγραφείς να θεωρήσουν ότι οι αποικίες αυτές ήταν μόνο κορινθιακές. Ωστόσο, αυτή η ερμηνεία προσκρούει στην άριστη γνώση του Θουκυδίδη για τις κορινθιακές απόψεις και επιχειρήματα, αφού μάλιστα ο ίδιος είχε μεταβεί στην ίδια την Κόρινθο: βλ. σχετικά Stroud 1994. Επίσης, στη Λευκάδα η διατήρηση της μνήμης του Κορίνθιου οικιστή Πυλάδη, όπως παραδίδει ο Έφορος μέσω του Νικολάου (Νικ. Δαμ. *FGrHist* 90, απ. 58.44-46), παραπέμπει σε μία παράδοση λατρείας του στην αποικία, ενώ αντίστοιχη κερκυραϊκή εκδοχή απουσιάζει. Εξάλλου, ο μοναδικός μύθος που συνδέεται με διεκδικήσεις άλλων αναμειγνύει τους Ακαρνάνες και όχι τους Κερκυραίους στην ίδρυση της Λευκάδος: βλ. παρακάτω, σ. 138-140 της παρούσας.

⁵¹⁴ Όπως θα δούμε παρακάτω, οι Κερκυραίοι βασίστηκαν στη φιλοκερκυραϊκή μερίδα εντός της Λευκάδος και του Ανακτορίου, προκειμένου να επιτύχουν τον σκοπό τους: βλ. παρακάτω, σ. 207-211 και 218-220 της παρούσας.

ρόλου του οικιστή της Λευκάδος στα χρόνια του Θεμιστοκλέους⁵¹⁵. Αν και η θεωρία αυτή βασίζεται σε πολλές υποθετικές παραδοχές, δεν είναι καθόλου αβάσιμη. Η εγκατάσταση Κερκυραίων από τον Περίανδρο στη Λευκάδα⁵¹⁶ εξεληφθη πιθανότατα ως συνίδρυση, οι Κερκυραίοι άποικοι θεωρήθηκαν ως συνοικιστές, αφού μάλιστα και οι ίδιοι ήταν άποικοι των Κορινθίων⁵¹⁷, και εξαιτίας αυτού η διαιτησία του Θεμιστοκλέους αφορούσε όχι μόνο στη διεκδίκηση των εσόδων της αποικίας (*κοινῆ νέμειν*), αλλά και στην αναγνώριση των δικαιωμάτων του οικιστή στους Κερκυραίους ως παλαιούς αποίκους της Κορίνθου⁵¹⁸.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, οι αποικίες που φέρονται από τις πηγές ως δημιουργήματα των τυράννων πρέπει να τοποθετηθούν σε γενικές γραμμές από το 660 έως το 620 π.Χ., σύμφωνα και με την υψηλή χρονολόγηση (655-588/7 π.Χ.) των Κυψελιδών η οποία έχει καθιερωθεί τα τελευταία χρόνια στη διεθνή βιβλιογραφία⁵¹⁹. Μπορούμε επιπλέον να εντάξουμε τις αποικίες σε συγκεκριμένες φάσεις της κορινθιακής τυραννίδος.

Ο Έφορος αναφέρει ότι ο Κύψελος έστειλε ως οικιστές στις ΒΔ αποικίες τρεις νόθους γιους⁵²⁰. Αυτό πιθανόν σημαίνει, όπως υποστηρίζει, ότι προσπάθησε μέσω των αποικιών να λύσει ένα πιθανό πρόβλημα διαδοχής και να νομιμοποιήσει τη νεότευκτη εξουσία του⁵²¹. Ο Κυμαίος ιστορικός αφήνει να εννοηθεί ότι ένα από τα πρώτα μέτρα του τυράννου ήταν η εκδίωξη των πολιτικών του αντιπάλων, αν και ίσως όχι μόνο των Βακχιαδών, σε αποικιστικές αποστολές⁵²². Αυτή η πληροφορία οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο Κύψελος

⁵¹⁵ Oberhummer 1887, 74-75, Graham 1983, 129, Kagan 1969, 217, Stickler 2010, 117-118 και Μπονέλου 2016, 119, σημ. 5. Για την αμφισβήτηση της θεωρίας βλ. Fantasia 2017, 25 και σημ. 62. Οι διεκδικήσεις που προέβαλε η Κέρκυρα για αποικίες της Κορίνθου και το αντίστροφο ήταν καθοριστικό στις εξελίξεις στην Επίδαμνο: βλ. Kagan 1969, 217-219 και Stickler 2010, 125-130.

⁵¹⁶ Στην ελληνιστική εποχή επανεγκαταστάθηκαν γυναίκες από την Κέρκυρα στη Λευκάδα, σύμφωνα με επιγραφικές πηγές: IG IX², 1254, 1289 και 1398. Βλ. και Morgan 2016, 32, η οποία επικεντρώνεται στις μετακινήσεις ανθρώπων από και προς τη Λευκάδα. Ωστόσο, η παρουσία Κερκυραίων σε αυτή ίσως οφείλεται και στην εκ νέου εισροή αποίκων, αφού στον αρχαίο αποικισμό οι μητροπόλεις διατηρούσαν αυτό το δικαίωμα διαχρονικά: βλ. Malkin 2018.

⁵¹⁷ Οι Κερκυραίοι ως άποικοι των Κορινθίων είχαν το προνόμιο να θεωρούν ότι έχουν το δικαίωμα της επιστροφής στην πατρίδα και της συμμετοχής σε μία νέα αποικιστική αποστολή: βλ. Malkin 2018.

⁵¹⁸ Fauber 2002, 198. Για το δικαίωμα του οικιστή σε αποικία της ίδιας μητρόπολης βλ. Malkin 1994, 99 και 2018, 101-103: ο μελετητής του αποικιακού φαινομένου θεωρεί ότι με το δικαίωμα αυτό διασφαλιζόταν η συνέχεια και τονιζόταν η κοινή καταγωγή μητρόπολης και αποικίας. Πρβλ. και τα αντίστοιχα παραδείγματα της Επίδαμνου και του Ανακτορίου. Στο πρώτο, οι Κορίνθιοι με την επανίδρυση της αποικίας από αυτούς διεκδικούν το δικαίωμα να θεωρούνται εξίσου άποικοι, όπως και οι Κερκυραίοι: Θουκ. Α' 25.4. Στο δεύτερο, ο Θουκυδίδης (Α' 55.1) σχολιάζει ότι οι Κορίνθιοι και οι Κερκυραίοι θεωρούν το Ανακτόριο κοινόν, αλλά υπό το φως των διεκδικήσεων των Κερκυραίων στην περιοχή κατά τον Ε' αι. π.Χ., πρέπει να θεωρήσουμε ότι διεκδικούσαν τον ρόλο του οικιστή και για αυτήν την αποικία.

⁵¹⁹ Για το ζήτημα αυτό ενδεικτικά παραθέτω την εξής βιβλιογραφία: Busolt 1893b, 638, Beloch 1912, 274-284, Caskey 1922, Brouwers 1929, Méautis 1931, H.R.W. Smith 1944, Dunbabin 1948, Van Compernelle 1953, Will 1955, 366-380, Mitchell 1956, Leahy 1959 και 1968, Drews 1961, Ducat 1961, Cataudella 1964, Den Boer 1967, Miller 1970, 204-219, Mazetti 1978, Mosshammer 1979, 242-244, Bockisch 1982, Salmon 1984, 186, Giannini 1984, Bernhardt 1987, De Cazanove 1988, Gehrke 1990, Antonelli 1993, V. Parker 1993, Lapini 1996, Kōiv 2000, Splitter 2000, 54, Busine 2002, Hornblower 2002, Stiglitz 2005, 47, Reboton 2009 και Arafat 2012.

⁵²⁰ Νικ. Δαμ. *FGrHist* 90, απ. 58.44-46.

⁵²¹ Domingo-Forasté 1988, 14-15 και 18.

⁵²² Νικ. Δαμ. *FGrHist* 90, απ. 58.1-43.

οργάνωσε τις αποικίες αμέσως μετά την εγκαθίδρυσή του ως τυράννου. Η αφήγηση του Κυμαίου ιστορικού είναι αρκετά ασαφής, ενώ η σχετική πληροφορία θα μπορούσε κάλλιστα να είναι κατασκευασμένη από αντιτυραννικές προφορικές παραδόσεις, αφού υπακούουν σε ένα γενικό σχήμα περί τυραννικής συμπεριφοράς, γνωστό στην πολιτική σκέψη του Δ' αι. π.Χ., και ιδίως στον Αριστοτέλη⁵²³. Ωστόσο, η εξορία των Βακχιαδών από την Κόρινθο επιβεβαιώνεται από αρκετές άλλες πηγές που ανάγονται έως και τον Ε' αι. π.Χ.⁵²⁴. Εξάλλου, η χρονολόγηση των αποικιών σύμφωνα με τον Έφορο επιβεβαιώνεται από τους αριθμητικούς συσχετισμούς. Οι γιοι του θα μπορούσαν να αναλάβουν τα αξιώματα αυτά, μόνο όταν θα ήταν ενήλικες. Ο μεγαλύτερος γιος του Κυψέλου, ο Περίανδρος, ανέλαβε την εξουσία τη δεκαετία 630-620 σε ηλικία 40 ετών και επομένως πρέπει να γεννήθηκε ανάμεσα στο διάστημα 670-660 π.Χ.⁵²⁵. Οι νόθοι γιοι του Κυψέλου γεννήθηκαν προφανώς μετά τον πρωτότοκο Περίανδρο, μετά το 670 π.Χ., και επομένως η ενηλικίωσή τους τοποθετείται στη δεκαετία 655-645 π.Χ., περίοδο κατά την οποία οι διεκδικήσεις τους για την εξουσία είχαν αρχίσει να αναπτύσσονται. Επομένως, η χρονολόγηση των αποικιών πρέπει να τοποθετηθεί λίγο μετά το 655 π.Χ., στα πρώτα χρόνια της εξουσίας του Κυψέλου.

Η συμβολή των αρχαιολογικών ευρημάτων

Προκειμένου να εξαντλήσουμε τα στοιχεία για την παραπάνω χρονολόγηση (655-645 π.Χ.), όπως προκύπτει από την εξέταση των γραμματειακών πηγών, και να δώσουμε ένα μικρότερο χρονολογικό εύρος στην ίδρυση των αποικιών, θα πρέπει να εξετάσουμε και την αρχαιολογική καταγραφή.

Από τον Ζ' ή τις αρχές του Στ' αι. π.Χ. ελλείπουν επιγραφικές ή νομισματικές μαρτυρίες, οι οποίες συσχετίζονται με την ίδρυση των παραπάνω αποικιών. Ωστόσο, ήδη από τον Η' αι. και τον Ζ' αι. π.Χ. έχουν βρεθεί αγγεία κορινθιακής προέλευσης, υστερογεωμετρικά και πρωτοκορινθιακά, στην προαποικιακή θέση της Αμβρακίας⁵²⁶. Το εντυπωσιακό είναι ότι τα κορινθιακά αγγεία κατά τον Η' αι. π.Χ. βρίσκονται σε μεγάλη ποσότητα στους τάφους της κοινότητας μαζί με προϊόντα του τοπικού ηπειρωτικού

⁵²³ Oost 1972, 16, σημ. 27 και 19, σημ. 38, Salmon 1984, 190 και de Libero 1996, 140-141.

⁵²⁴ Νικ. Δαμ. *FGrHist* 90 απ. 57.7 και 58.44-46, Άριστ. Πολ. 1274a32-b8, Στράβ. Ζ' 7, 8.17-26 (C 326) και Η' 6.20.1-20.39 (C 378), Διον. Άλικ. Ρωμ. Άρχ. Γ' 46.1-46.5, Πaus. Β' 4.3-4.4 και Πλούτ. Λύσ. Α' 2.1-9. Η εξορία των Βακχιαδών από την Κόρινθο πιστοποιείται και από την εκ των υστέρων αρνητική παράδοση που δημιουργήθηκε για αυτούς, σύμφωνα με την οποία προβάλλονταν ως ύβρισταί: Άλέξανδρος Αίτωλίας, απ. 3, 7-10, Δήμων, *FHG*, 9.23, Μάξιμος Τύρου (λυρικός), 18.1a-f, Πλούτ. Ηθ. (Έρωτικά διηγήσεις), 772 C.11-773 B7 και Σχολ. Άπολ. Ροδ., 1212-1214a. Ανάλογη αντιμετώπιση έτυχαν και Βακχιάδες κατά την επανάσταση του Κυψέλου: Πολύαινος, Ε' 31.

⁵²⁵ Νικ. Δαμ. *FGrHist* 90, απ. 59.1.

⁵²⁶ Hammond 1967, 425-426 και 469-470, Βοκοτοπούλου 1982, 77-100 και I. Andreou 1993, 91-101.

εργαστηρίου. Αντιθέτως, κατά τον Ζ΄ αι. π.Χ. διαπιστώνεται μείωση των κορινθιακών αγγείων⁵²⁷.

Αυτή όμως η διαπίστωση δεν είναι ανάγκη να συσχετιστεί με την ίδρυση της αποικίας, καθώς η μείωση της κορινθιακής κεραμικής μπορεί να συνδέεται με την ενίσχυση του ήδη ακμάζοντος τοπικού ηπειρωτικού εργαστηρίου της προαποικιακής Αμβρακίας⁵²⁸. Το εμπόριο της κεραμικής δεν εξαρτάται άμεσα από τις πολιτικές ή άλλες εξελίξεις, αλλά καθορίζεται εν πολλοίς από την τοπική αγορά και τις εκεί προτιμήσεις. Το εμπόριο των Κορινθίων με την περιοχή των αποικιών δεν μπορεί να κριθεί μόνο με βάση την κεραμική, αφού, όπως έχει διαπιστωθεί, τα προϊόντα της αποτελούσαν μόνο ένα μικρό μέρος των φορτίων των εμπορικών πλοίων⁵²⁹. Οι Boardman και Morris έχουν τελευταία αμφισβητήσει το επιχείρημα της παρουσίας συγκεκριμένων εμπορών από πόλεις-κράτη σε θέσεις, όπου έχει ανευρεθεί η κεραμική των πόλεων αυτών⁵³⁰. Εξάλλου, οι διενεργημένες ανασκαφικές έρευνες σε οικίες της αρχαϊκής πόλης ή σε τάφους δεν είναι βέβαιο ότι δίνουν ολοκληρωμένη, ή έστω αντιπροσωπευτική, εικόνα για την κυκλοφορία της κεραμικής της περιόδου.

Είναι πάντως ενδεικτικό, αν όχι ενισχυτικό των μαρτυριών των αρχαίων πηγών, ότι η επανεμφάνιση της κορινθιακής κεραμικής σε αρχαϊκά στρώματα οικιών της Αμβρακίας χρονολογείται στον ύστερο Ζ΄ αι. π.Χ., έχοντας βέβαια υπ' όψιν τις γνωστές επιφυλάξεις για τη χρονολόγηση της κορινθιακής κεραμικής⁵³¹. Σημαντικό επίσης αρχαιολογικό δεδομένο που μπορεί να συσχετιστεί με τη χρονολόγηση που δίνουν οι γραμματειακές πηγές είναι ο τρόπος ενταφιασμού στα νεκροταφεία της Αμβρακίας. Ενώ στον Η΄ και Ζ΄ αι. π.Χ. παρατηρείται η χρήση του ενταφιασμού σε πίθους, από τις αρχές του Στ΄ αι. π.Χ. χρησιμοποιείται εκτενώς ο ενταφιασμός με λίγες εξαιρέσεις καύσης⁵³². Το δείγμα, περιορισμένο σε λίγες ταφές, δεν είναι αντιπροσωπευτικό, αλλά η χρονική συγκυρία ίσως δεν είναι τυχαία. Εφόσον οι πρώτες ταφές στις οποίες διαπιστώνεται η μεταβολή αυτή ανήκουν στις αρχές του Στ΄ αι. π.Χ., μπορούμε να θεωρήσουμε ότι πιθανόν ανήκουν στους πρώτους αποίκους, οι οποίοι για αυτόν τον λόγο πρέπει να εγκαταστάθηκαν στην Αμβρακία το αργότερο μέχρι το τελευταίο τέταρτο του Ζ΄ αι. π.Χ.

⁵²⁷ Βοκοτοπούλου 1982, 83-86 και 97, η οποία διαπιστώνει και τη σχετική αντίφαση.

⁵²⁸ Pliakou 1999, 45-50.

⁵²⁹ Salmon 1984, 117 και Foxhall 1998, 299 και σημ. 6, όπου και βιβλιογραφία.

⁵³⁰ Βλ. παραπάνω, σ. 44, σημ. 237 της παρούσας.

⁵³¹ Pliakou 1999, 40 κ.ε.

⁵³² Αγγέλη 2015γ, 51 και 57 και 2018, 468-472.

Επιπλέον, κάτω από αρχαίο οδόστρωμα σε οδό εντός των τειχών της Αμβρακίας έχουν αποκαλυφθεί ταφικά λείψανα που χρονολογούνται στον Ζ΄ αι. π.Χ.⁵³³. Ένα άλλο στοιχείο είναι ότι τα πρωιμότερα ευρήματα από τα δύο μεγάλα νεκροταφεία της, τα οποία οργανώθηκαν παράλληλα ή μετά τον πολεοδομικό σχεδιασμό της από τους Κορινθίους, ανήκουν στις αρχές – για το Δυτικό Νεκροταφείο – και στα μέσα του Στ΄ αι. π.Χ. – για το Ανατολικό – ενώ υπάρχουν και άλλα οικοδομικά λείψανα που χρονολογούνται από τις αρχές του αιώνα⁵³⁴. Επομένως, έχουμε ήδη στοιχεία από τα έως τώρα αρχαιολογικά δεδομένα που συμβαδίζουν με τη χρονολόγηση των γραμματειακών πηγών, χωρίς να την επιβεβαιώνουν με ακρίβεια. Διατηρούμε ωστόσο ορισμένες επιφυλάξεις, αφού είναι γνωστό ότι η κορινθιακή κεραμική της περιόδου εξαρτάται από τις χρονολογήσεις του Θουκυδίδη για τις σικελικές αποικίες, οι οποίες τελευταία έχουν αμφισβητηθεί από τη σύγχρονη έρευνα, αν και όχι οριστικά⁵³⁵. Εξάλλου, μελλοντικές ανασκαφικές έρευνες στα νεκροταφεία των αποικιών ίσως δώσουν διαφορετικές χρονολογήσεις για τους πρώτους αποίκους.

Σε σχέση με τη Λευκάδα, τα πρωιμότερα αρχαιολογικά δεδομένα, αρχιτεκτονικά κατάλοιπα αρχαϊκών οικιών, ανήκουν στον πρώιμο Στ΄ αι. π.Χ., ενισχύοντας την άποψη των γραμματειακών πηγών⁵³⁶. Στο β΄ τέταρτο του Στ΄ αι. π.Χ. χρονολογούνται ευρήματα από τα νεκροταφεία της αποικίας και από τα σπήλαια Ασβότρυπα και Χοιρότρυπα ΒΔ της αρχαίας πόλης, επιβεβαιώνοντας την ίδρυση τουλάχιστον έως τις αρχές του Στ΄ αι. π.Χ.⁵³⁷. Επιπλέον, η πολεοδομική οργάνωση της πόλης και ο αρχιτεκτονικός τύπος των αρχαϊκών οικιών, όμοια και τα δύο αυτά χαρακτηριστικά με εκείνα της Αμβρακίας, πείθουν ότι και στις δύο πόλεις εφαρμόστηκε ένα κοινό πρότυπο, το οποίο συνδέει πιθανόν τις δύο αποικίες και χρονολογικά, επιβεβαιώνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τη μαρτυρία των πηγών για την ταυτόχρονη ίδρυσή τους από τον Κύψελο⁵³⁸. Ως προς την ταυτόχρονη και με κοινό σχέδιο ίδρυση, σημαντική είναι η μαρτυρία του Στράβωνος, ο οποίος παρουσιάζει την Αμβρακία, τη Λευκάδα και το Ανακτόριον ιδρυμένες με κοινή εκστρατεία και μάλιστα υπό τον ίδιο τον Κύψελο και τον Γόργο⁵³⁹.

⁵³³ Ντούζουγλη 1995, 258-259.

⁵³⁴ Pariente 1994, 728-729, Ντούζουγλη 1997α, 256, Π. Καρατζένη 1997, 265, Γούννη 2011, 52 και Παπαδοπούλου, Ραπτόπουλος, Νιάρου 2017, 61. Ο πολεοδομικός σχεδιασμός της πόλης στην κλασική και ελληνιστική εποχή ήταν εξέλιξη του αντιστοίχου σχεδίου της αρχαϊκής εποχής: βλ. I. Andreou 1993, Πλιάκου 1999, 39, Πλιάκου, Κοντογιάννη 2004, 490, Sarris et al. 2008, 80 και Πλιάκου 2009, 32-33.

⁵³⁵ Bowden 1991, 52, Morley 2007, 6, Hall 2008 και Papadopoulos 2014, 184.

⁵³⁶ Fiedler 2009, 41.

⁵³⁷ Ντούζουγλη 1997β, 279-281, I. Ανδρέου 1998, 181 και 183, Πλιάκου 2001, 30 και Stavropoulou-Gatsi 2010, 89-90.

⁵³⁸ I. Andreou 1993, 92-101, Hammond 1997b, 97, I. Ανδρέου 1998, 148, Πλιάκου 1999, 39, Πλιάκου 2001, 32, Ζάχος, Ντούζουγλη 2003, 53, Πλιάκου 2009, 33-34 και Stavropoulou-Gatsi 2010, 89.

⁵³⁹ Στράβ. Γ΄ 2.8-9 (C 451). Βλ. και Fantasia 2017, 19-23, ο οποίος προτείνει τη συμπλήρωση Γόργου ήγησάμενον. Η τάση των τυράννων να σχεδιάζουν και να εφαρμόζουν ένα ευρύ αποικιστικό πρόγραμμα επισημαίνεται και για τον Περίανδρο από την Castiglioni (2004, σε όλο και 2010, 117-121).

Για το Ανακτόριον, διαθέτουμε λιγιστές αρχαιολογικές ενδείξεις. Στην αποικία έχουν βρεθεί αρχαϊκοί τάφοι, που χρονολογήθηκαν από τους ανασκαφείς τους Ρωμαίο και Δάκαρη στις αρχές του Στ' αι. π.Χ., ενώ οι Σταυροπούλου-Γάτση και Αλεξοπούλου κάνουν λόγο και για ταφές του Ζ' αι. π.Χ.⁵⁴⁰. Αυτό το στοιχείο αποτελεί οπωσδήποτε ένα *terminus ante quem* για την ίδρυση της αποικίας, αν και είναι αρκετά ασαφές από μόνο του, αφού μάλιστα βασίζεται σε χρονολόγηση κορινθιακών αγγείων. Επιπλέον, οι κούροι που βρέθηκαν στο ιερό έχουν χρονολογηθεί με κριτήρια τεχνοτροπικά στο β' μισό του Στ' αι. π.Χ.⁵⁴¹. Οι ανασκαφικές ή επιφανειακές έρευνες στην περιοχή είναι περιορισμένες και δεν μπορούν να επιβεβαιώσουν περαιτέρω την παραδιδόμενη από τις πηγές χρονολόγηση.

B. Τα αίτια ίδρυσης

Τα αίτια του αποικισμού γενικά

Οι αποικίες που ιδρύθηκαν γύρω από τον Αμβρακικό κόλπο αποδίδονται στον Κύψελο και έχουμε ήδη στοιχειοθετήσει μία χρονολόγηση στο διάστημα 655-645 π.Χ.⁵⁴². Η χρονολόγηση αυτή τις τοποθετεί στο μεταίχμιο δύο μεγάλων περιόδων αποικιστικής δράσης, της πρώτης που άρχισε από τα μέσα περίπου τον Η' αι. π.Χ. και τελείωσε περίπου στα τέλη του Ζ' αι. π.Χ. και της δεύτερης που άρχισε περίπου την ίδια εποχή και τελείωσε τον Στ' αι. π.Χ.⁵⁴³.

Η γενικότερη εξέταση του αποικιστικού φαινομένου στην πρώτη περίοδο οδήγησε τους μελετητές στη διατύπωση ορισμένων θεωριών για τα αίτιά του. Διατυπώθηκε κατ' αρχάς η άποψη ότι στις πόλεις κατά τον Η' και Ζ' αι. π.Χ. μαίνονταν κοινωνικές και πολιτικές συγκρούσεις, που υποδαυλιζόνταν από την κρίση της αριστοκρατίας ή την υπερίσχυση τυραννικών καθεστώτων και είχαν προκαλέσει δυσαρέσκειες σε ομάδες πολιτών. Οι δυσαρεστημένοι από την κατάσταση αυτή βρήκαν διέξοδο στη συμμετοχή στον αποικισμό. Αλλά και οι αριστοκράτες ή τύραννοι που κυβερνούσαν τις πόλεις, θέλοντας να απομακρύνουν τους πολίτες που θεωρούσαν επικίνδυνους, τους έδιωξαν και τους εγκατέστησαν σε αποικίες⁵⁴⁴. Οι κοινωνικές συγκρούσεις σύμφωνα με ορισμένους ερευνητές εδράζονταν στην έλλειψη κλήρων γης, αν και η θεωρία αυτή έχει δεχθεί κριτική

⁵⁴⁰ Ρωμαίος 1916β, 49-50, Δάκαρης 1955, 16 και Σταυροπούλου-Γάτση, Αλεξοπούλου 2002, 70. Πρβλ. και Hammond 1967, 426-427.

⁵⁴¹ Richter 1960, 66-67 και 85-86. Βλ. και Trianti, Lambaki, Zampiti 2013, 279.

⁵⁴² Βλ. παραπάνω, σ. 90, σημ. 519 της παρούσας.

⁵⁴³ Gwynn 1918, 101-106 και Cawkwell 1992, 302.

⁵⁴⁴ Bengtson 1991, 94, Bury, Meiggs 1979, 106-107 και Mossé 2001, 114-115.

τελευταία⁵⁴⁵. Ως άλλη πιθανή αιτία των κοινωνικών και πολιτικών συγκρούσεων έχουν θεωρηθεί φυσικές καταστροφές που έπληξαν τις πόλεις-κράτη. Μέτρο για την αντιμετώπιση των συμφορών κρίθηκε από τους κυβερνώντες η ανάθεση μέρους του πληθυσμού της πόλης στον Απόλλωνα, στο μαντείο των Δελφών. Με τη σειρά του, ο θεός έστειλε τους κατοίκους αυτούς να οργανώσουν αποικία⁵⁴⁶.

Τέλος, έχει υποστηριχθεί ότι οι αποικίες προορίζονταν να αποτελέσουν τους εμπορικούς σταθμούς που θα εξυπηρετούσαν το εισαγωγικό και εξαγωγικό εμπόριο των μητροπόλεων τους⁵⁴⁷. Την ευκαιρία αυτή εκμεταλλεύτηκαν πολλοί έμποροι, για να αυξήσουν τα κέρδη τους. Όμως, οι Gwynn και Bérard έχουν εκφράσει τεκμηριωμένα τις αμφιβολίες τους για αυτή τη θεωρία⁵⁴⁸. Η Mossé από την άλλη πλευρά αποδέχτηκε ότι οι αποικίες μπορούν να διακριθούν σε αγροτικές και εμπορικές⁵⁴⁹. Οι Bury και Meiggs θεώρησαν ότι υφίστανται και άλλα ειδικά αίτια, όπως η θετική ή αρνητική αντιμετώπιση από τους εντοπίους⁵⁵⁰. Επίσης, ο Graham στο άρθρο του για τον αρχαϊκό αποικισμό κατέστησε προφανές ότι η συμπεριφορά των γηγενών καθόριζε περισσότερο την επιλογή του τόπου της νέας εγκατάστασης παρά την απόφαση για την οργάνωση του αποικισμού⁵⁵¹. Αρκετοί ερευνητές τελευταία τείνουν να αποδεχτούν ένα συνδυασμό των παραπάνω παραγόντων ή υπερίσχυση του ενός ή του άλλου κατά περίπτωση⁵⁵².

Πολιτικά και κοινωνικά προβλήματα στη μητρόπολη

Οι αρχαίες πηγές δε μας διαφωτίζουν ιδιαίτερα σε σχέση με τα αίτια των κορινθιακών αποικιών περί τον Αμβρακικό κόλπο. Ο de Fidio έχει υποστηρίξει πως η επιρροή των Κορινθίων στη περιοχή των αποικιών δεν είχε εδραιωθεί και γι' αυτό τα αίτια πρέπει να ήταν καθαρά πολιτικά και κοινωνικά, συνδεδεμένα με δημογραφική έκρηξη, με τον υπερπληθυσμό (την *στενοχωρίαν*) δηλαδή που ακολούθησε την επικράτηση της αντίληψης ότι κάθε *οἶκος* έπρεπε να αντιστοιχεί σε έναν κληρονόμο⁵⁵³. Ωστόσο, δεν έχουμε καμία μαρτυρία που να επιβεβαιώνει τη θεωρία των πολιτικών και κοινωνικών συγκρούσεων στη

⁵⁴⁵ Gwynn 1918, 90-92, Will 1954, 413-460, Bengtson 1991, 94, Bury, Meiggs 1979, 106 και Mossé 2001, 114-115. Για την κριτική αυτής της θεωρίας βλ. Cawkwell 1992, 289-291.

⁵⁴⁶ Parke 1956 I, 52-55, Cawkwell 1992, ό.π., McGlew 1993, 174-175 και Dougherty 1993, 16-17.

⁵⁴⁷ Αυτή η θεωρία προϋποθέτει ότι η αποικιστική κίνηση ήταν οργανωμένη από το κράτος και όχι ιδιωτική πρωτοβουλία. Για τη σχετική συζήτηση με βάση τις μαρτυρίες του Θουκυδίδη για τις σικελικές αποικίες βλ. Morakis 2011.

⁵⁴⁸ Gwynn 1918, 90-92 και Bérard 1960, 63.

⁵⁴⁹ Mossé 2001, 115. Για την αντίθετη άποψη βλ. De Polignac 2000, 132.

⁵⁵⁰ Bury, Meiggs 1979, 107.

⁵⁵¹ Graham 1971, 35-47.

⁵⁵² Bérard 1960, 60-62, Morgan 1988, 323 και Mossé 2001, 114-115.

⁵⁵³ Πλάτ. *Νόμοι* 708b και 735e-736a. Βλ. και de Fidio 1995, 130.

μητρόπολη για την περίοδο διακυβέρνησης του Κυψέλου. Οπωσδήποτε η λιγοστή, αν και γονιμότητα, καλλιεργήσιμη γη της Κορινθίας⁵⁵⁴ ήταν πάντοτε ένα πρόβλημα για τους καλλιεργητές, και ειδικά για τους οπλίτες της οπλιτικής φάλαγγας που είχε εισαχθεί την περίοδο εκείνη στις πόλεις-κράτη⁵⁵⁵. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο τύραννος είχε την ευκαιρία ιδρύοντας τις αποικίες να επιλύσει ένα υπάρχον ή αναμενόμενο κοινωνικό πρόβλημα. Πολλοί μελετητές συμφωνούν ότι είχε ήδη προβληθεί ως υπερασπιστής των δικαιωμάτων των πολεμιστών της οπλιτικής φάλαγγας ή και άλλων κοινωνικών ομάδων εναντίον των μισητών Βακχιαδών⁵⁵⁶. Ο Έφορος εξάλλου παραδίδει ότι είχε διατελέσει *πολέμαρχος*⁵⁵⁷, αξίωμα το οποίο του αποδόθηκε από τον Κυμαίο ιστορικό, επειδή ο ίδιος αδυνατούσε να ερμηνεύσει πώς ο Κύψελος διέθετε στρατό, ώστε να ανατρέψει τους Βακχιάδες⁵⁵⁸. Αλλά όλα αυτά παραμένουν στη σφαίρα των εικασιών.

Το σημαντικότερο πρόβλημα που είχε να επιλύσει ο Κύψελος στην Κόρινθο ήταν οι ανισότητες και οι αδικίες που είχαν προκαλέσει οι προκάτοχοί του. Οι Βακχιάδες στις περισσότερες πηγές από τα κλασσικά έως τα ρωμαϊκά χρόνια προβάλλονται ως μισητοί, αυταρχικοί και αποκλειστικοί διαχειριστές του πλούτου της Κορινθίας. Εναντίον τους είχαν στραφεί αρκετές ομάδες της κορινθιακής κοινωνίας, όπως αριστοκράτες, οπλίτες, έμποροι και τεχνίτες⁵⁵⁹. Οι αδικίες στις οποίες είχαν προβεί σχετίζονταν πιθανότατα και με το εμπόριο, την εκμετάλλευση των τεχνιτών και τη διαχείριση των οικονομικών της πόλης⁵⁶⁰. Η συσσώρευση τόσων προβλημάτων οπωσδήποτε θα απαιτούσε ριζικές και άμεσες λύσεις. Η απόδοση κλήρων γης σε ακτήμονες με την ίδρυση μίας καινούργιας αποικίας ήταν πιθανότατα μία από αυτές. Ωστόσο, καμία άλλη πληροφορία ούτε κάποιο αρχαιολογικό δεδομένο μπορεί προς το παρόν να επιβεβαιώσει ή να ενισχύσει αυτή τη θεωρία. Οι Βακχιάδες στιγματίστηκαν πιθανότατα με την κατηγορία της *ύβρεως* και της τυραννικής διακυβέρνησης από τον ίδιο τον Κύψελο και τους απογόνους του⁵⁶¹. Επομένως, η πραγματική αιτία της σύγκρουσης με τον Κύψελο θα μπορούσε να είναι μόνο η διάθεση του τελευταίου να καταλάβει την εξουσία σε μία περίοδο που είχε αποδυναμωθεί η αντίστοιχη

⁵⁵⁴ Salmon 1984, 20-21.

⁵⁵⁵ Η προσπάθεια για την επίλυση του προβλήματος της διανομής της καλλιεργήσιμης γης ήταν προγενέστερη του Κυψέλου, αφού και ο Βακχιάδης νομοθέτης Φείδων φαίνεται ότι είχε νομοθετήσει σχετικά: Άριστ. Πολ. 1265b, 12-16.

⁵⁵⁶ Nilsson 1928, 240-245, Andrewes 1956, 49 κ.ε., Cartledge 1977, 11-23, Salmon 1977, 87-122 και Mossé 1989, 39.

⁵⁵⁷ Νικ. Δαμ. *FGrHist* 90, απ. 58.20.

⁵⁵⁸ Πρβλ. την άποψη του Krentz (2007, 61-66 και 79-80) για τη σταδιακή διαμόρφωση του οπλιτικού σώματος.

⁵⁵⁹ Ήρόδ. Ε' 92α, Νικ. Δαμ. *FGrHist* 90, F 58.21, Άλέξανδρος Αίτωλίας, απ. 3, 7-10 και Στράβ. Η' 6.20.1-20.39 (C 378). Πρβλ. και White 1955, 4-5, Oost 1972, 19 και σημ. 38, Salmon 1984, 190-191, McGlew 1993, 64-70 αλλά και Κόιν 2016, 20-21, όπου η συζήτηση για τη χρήση του όρου *μούναρχοι* με αρνητικές συνιστώσες.

⁵⁶⁰ Στράβ. Η' 6.20.20 (C 378). Πρβλ. Ure 1906, 131-142 και 1922, 33-51.

⁵⁶¹ Βλ. παραπάνω, σ. 90, σημ. 522 της παρούσας.

των Βακχιαδών, είτε λόγω εσωτερικών διαμαχών, είτε λόγω της κοινωνικής δυσφορίας εναντίον τους.

Σε σχέση με την ίδρυση των αποικιών και την έξωση των Βακχιαδών, ο Έφορος αναφέρει ότι ένας από τους στόχους του Κυψέλου ήταν η εκδίωξη των πολιτικών αντιπάλων του από την Κόρινθο και η ευκολότερη διακυβέρνηση της μητρόπολης: *εἷς τε ἀποικίαν ἐξῆγγε τοὺς μὴ φίλους, ὅπως ἂν ῥᾶον ἄρχοι τῶν λοιπῶν*⁵⁶². Η de Libero μάλιστα υπεστήριξε ότι οι αποικίες αποτελούσαν ένα μέσο για την εδραίωση της τυραννίδος που μόλις είχε εγκαθιδρυθεί στη μητρόπολη⁵⁶³. Ο McGlew έδωσε μία διαφορετική οπτική, επισημαίνοντας ότι, όπως και στην περίπτωση άλλων αποικιών, οι πολιτικοί αντίπαλοι προσφέρονταν στο μαντείο των Δελφών ως ανάθημα και στη συνέχεια το ιερό τους έστελνε ως αποίκους⁵⁶⁴. Ο τύραννος προφανώς είχε την ευκαιρία, είτε με τη νομιμοποίηση από το μαντείο των Δελφών είτε όχι, να εκτονώσει πιθανές αντιδράσεις στο εσωτερικό, καθώς και να λύσει ένα πιθανό πρόβλημα διαδοχής στην Κόρινθο, αφού μάλιστα έστειλε ως οικιστές τους νόθους γιους του⁵⁶⁵. Με δεδομένο ότι συνήθως οι τύραννοι στρέφονταν εναντίον άλλων ισχυρών αριστοκρατών⁵⁶⁶, είναι πιθανό ότι ο Έφορος με τη φράση *μὴ φίλους* εννοεί αριστοκράτες, όχι αναγκαστικά μόνο Βακχιάδες, οι οποίοι ήταν ύποπτοι για συνωμοσία εναντίον του.

Η πολιτική επέκταση του κορινθιακού κράτους

Ο Will, ακολουθώντας τον Kahrstedt, έκανε λόγο για μία προσπάθεια δημιουργίας ενός διευρυμένου κορινθιακού κράτους ελεγχόμενου από την τυραννική δυναστεία των Κυψελιδών, που θα συμπεριλάμβανε και τις αποικίες⁵⁶⁷. Οι δύο ιστορικοί βασίζουν την άποψή τους στην αναφορά του Εφόρου για την αποστολή των νόθων γιων του Κυψέλου ως κυβερνητών των αποικιών⁵⁶⁸, καθώς και στη νομισματική, και επομένως οικονομική, εξάρτηση των αποικιών από τη μητρόπολη. Ο έλεγχος που επιχειρούσε να επιβάλει ο τύραννος στις αποικίες θυμίζει την οργάνωση ανατολικών κρατών, γεγονός που συμβαδίζει με τα ανατολικά πρότυπα εξουσίας που ακολουθούσε και με τις ευρύτερες επιρροές από

⁵⁶² Νικ. Δαμ. *FGrHist* 90, απ. 58.44-46.

⁵⁶³ De Libero 1996, 153-156.

⁵⁶⁴ McGlew 1993, 175.

⁵⁶⁵ Domingo-Forasté 1988, 14-15 και Fauber 2002, 190-192.

⁵⁶⁶ Oliva 1982, 369-370, Salmon 1984, 192, Mossé 1989, 38 και Hall 2007, 137-140. Πρβλ. και Anderson 2005.

⁵⁶⁷ Kahrstedt 1922, 357-368 και Will 1955, 521-522. Για την κριτική της θεωρίας αυτής βλ. Graham 1983, 118-127, ο οποίος ωστόσο αποδέχεται τον πολιτικό και στρατιωτικό έλεγχο της Κορίνθου στις αποικίες και Fauber 2002, 174 κ.ε. Πρβλ. και Hampl 1939, ο οποίος θεωρεί ότι οι αποικίες αυτές ήταν πλήρως προσαρτημένες στο κορινθιακό κράτος και στην ουσία δεν είχαν δική τους χώρα, και Fornis 1997, ο οποίος χαρακτηρίζει τον έλεγχο των Κορινθίων επί των αποικιών ιμπεριαλιστικό, αλλά τον περιορίζει κυρίως στο οικονομικό επίπεδο.

⁵⁶⁸ Νικ. Δαμ. *FGrHist* 90, απ. 58.44-46.

ανατολικά πολιτιστικά στοιχεία⁵⁶⁹. Αυτή η άποψη είχε επηρεαστεί από την οπτική του Finley, ο οποίος θεωρούσε ότι στον κανόνα της πολιτικής ανεξαρτησίας των αποικιών υπήρχε μία σημαντική εξαίρεση, η αρχή της Κορίνθου, στην οποία προσδίδονταν χαρακτηριστικά ιμπεριαλιστικής δύναμης⁵⁷⁰.

Η άποψη αυτή όμως ενέχει σημαντικά μειονεκτήματα. Η επιλογή του Κυψέλου να στείλει τους νόθους γιους του στις αποικίες επιβαλλόταν εκ των πραγμάτων εξαιτίας των προσωπικών σχέσεων και συμφερόντων του οίκου των Κυψελιδών, χωρίς να σχετίζονται αναγκαστικά με κάποιο φιλόδοξο σχέδιο εξάπλωσης ιμπεριαλιστικού τύπου⁵⁷¹. Οπωσδήποτε η τοποθέτηση συγγενικών προσώπων εξυπηρετούσε τα πολιτικά του σχέδια στην περιοχή, αλλά είναι δύσκολο να υποστηρίξουμε ότι με αυτόν τον τρόπο αμφισβητούσε την ανεξαρτησία των αποικιών, τουλάχιστον στη θεωρία. Επίσης, η χρονολόγηση της κορινθιακής νομισματοκοπίας, σύμφωνα με τα πορίσματα των νομισματολόγων, έχει αναθεωρηθεί προς τα κάτω από τότε που έγραψε τη μελέτη του ο Will, και επομένως δεν μπορεί να αποτελέσει επιχείρημα για την ερμηνεία των αποικιών. Η νεότερη χρονολόγηση των πρώτων κορινθιακών νομισμάτων από τα μέσα του Στ' αι. π.Χ. και μετά αποκλείει την κοπή του από τους τυράννους και επομένως αυτή πρέπει να τοποθετηθεί στην περίοδο της ολιγαρχικής διακυβέρνησης⁵⁷². Η επιλογή των συγκεκριμένων θέσεων για την ίδρυση των αποικιών, ικανών να εξασφαλίσουν τόσο τον χερσαίο δρόμο προς τα ηπειρωτικά και ιλλυρικά έθνη, όσο και τον θαλάσσιο προς την Ιταλία, τη Σικελία και τις ανατολικές ακτές της Ηπείρου και της Αδριατικής, δείχνει ένα παράλληλο ενδιαφέρον για τις ανταλλαγές με την ευρύτερη αυτή περιοχή, χωρίς όμως να αποδεικνύει την προσάρτηση των αποικιών στο κορινθιακό κράτος⁵⁷³. Ο Fauber μάλιστα έχει προσθέσει στην κριτική για την παραπάνω θεωρία δύο επιπλέον στοιχεία: α. την προπαγάνδα των Κορινθίων στην κλασική εποχή, η οποία προέβαλλε τις παραδοσιακές σχέσεις με τα ηπειρωτικά έθνη, προκειμένου να νομιμοποιήσει τις διεκδικήσεις της στις αποικίες, είτε αυτές είχαν αποικιστεί μαζί με την Κέρκυρα ή όχι, και β. την αναδρομική προβολή του αποικισμού ως κρατικής ενέργειας σε περίοδο κατά την οποία η ατομική πρωτοβουλία έπαιζε περισσότερο ρόλο⁵⁷⁴.

⁵⁶⁹ Giangiulio 2013, 231-234. Βλ. και Anderson 2005, 203 και Kōiv 2016, 17-18.

⁵⁷⁰ Finley 1976. Πρβλ. και Reboton 2008, 5.

⁵⁷¹ Graham 1983, 118-142, Fauber 2002, 175-177 και 186 και Stickler 2010, 265-292.

⁵⁷² Kraay 1976a, 80, Holle 1978, 79, Salmon 1984, 170 και σημ. 3, Kroll, Waggoner 1984, 335, Stazio 1995, 180, Puglisi 2000, 203 και σημ. 5 και Coupar 2000, 175-213.

⁵⁷³ Ἀπολλώνιος Ῥόδιος, Ἀργοναυτικά, Δ' 291 και 327. Andrewes 1956, 50, Braccesi 1977, 99-103 και Salmon 1984, 214-216. Πρβλ. και Castiglioni 2018, 293-294, η οποία επισημαίνει την κορινθιακή εμπνεύσεως πηγή του Απολλωνίου για την τοποθέτηση των Αργοναυτών στην Αδριατική.

⁵⁷⁴ Fauber 2002, 175-176.

Οι σχέσεις των Κορινθίων με τη Δύση και με τα τοπικά έθνη και ιερά

Μετά την ίδρυση των αποικιών τα κορινθιακά πλοία είχαν τη δυνατότητα να πλέουν με μεγαλύτερη ασφάλεια προς τη Δύση, προς τα ηπειρωτικά έθνη βορειότερα και τον ιλλυρικό Βορρά. Όπως και ο Περίανδρος αργότερα, ο Κύψελος είχε συνειδητοποιήσει τον κρίσιμο ρόλο της τριτογενούς παραγωγής στην οικονομία της Κορίνθου⁵⁷⁵. Συναφής με την παρατήρηση αυτή είναι και η άποψη ότι οι Κορίνθιοι διέθεταν ήδη από την πρώιμη αρχαϊκή εποχή εμπορικές εγκαταστάσεις στον χώρο της Ηπείρου, οι οποίες αργότερα συνοικίστηκαν ή οργανώθηκαν σε αποικίες, για να εδραιωθεί η θέση των Κορινθίων στην περιοχή⁵⁷⁶. Τη θεωρία αυτή ενισχύει η ύπαρξη κορινθιακών ευρημάτων στον ευρύτερο ιλλυρικό χώρο κατά τους Η' και Ζ' αι. π.Χ.⁵⁷⁷.

Όμως, όπως έχει προαναφερθεί, αυτό το επιχείρημα για την ίδρυση των αποικιών επιδέχεται πολλής αμφισβήτησης, αφού δε γνωρίζουμε ποιοι είναι αυτοί που μετέφεραν την κορινθιακή κεραμική στον χώρο αυτό. Ούτε μπορούμε να ερμηνεύσουμε τις συγκεκριμένες ανταλλαγές ως τακτική εμπορική δραστηριότητα⁵⁷⁸. Ο Gwynn, ο Bérard και ο de Fidio αμφισβήτησαν τη σημασία του εμπορίου σε μία τόσο πρώιμη περίοδο, προβάλλοντας ως επιχείρημα ότι οι άποικοι δεν ήταν έμποροι, αλλά αγρότες, και ότι το εμπόριο στην περιοχή είχε ήδη αναπτυχθεί πριν από την ίδρυση των αποικιών⁵⁷⁹. Ο Reboton επιπλέον θεωρεί ότι οι Κορίνθιοι δεν μπορούσαν να ελπίζουν στη διατήρηση του οικονομικού ελέγχου των αποικιών μακροπρόθεσμα⁵⁸⁰. Ο Papadopoulos έχει σημειώσει πολύ εύστοχα ότι η συχνότητα της κεραμικής σε μία θέση δεν μπορεί να αποτελέσει ασφαλές κριτήριο για την ανθρώπινη παρουσία σε αυτή, και ιδιαίτερα για την οργάνωση μίας αποικίας⁵⁸¹. Με παρόμοιο τρόπο, οι Morris και Papadopoulos έχουν διατυπώσει μία αρκετά ελκυστική θεωρία σε σχέση με τον ρόλο των Φοινίκων στο κορινθιακό εμπόριο στην πρώιμη αρχαϊκή εποχή: οι Φοινίκες είχαν πιθανότατα εγκατασταθεί στην ίδια την Κόρινθο, όπως και σε άλλες ελληνικές πόλεις και αποικίες, κοντά στα εργαστήρια των τεχνιτών και διακινούσαν

⁵⁷⁵ Ο Περίανδρος επέβαλε οικονομικά μέτρα που είχαν σκοπό την εκμετάλλευση της γεωγραφικής θέσης της πόλης. Τα πλοία που θα ξεφόρτωναν τα εμπορεύματά τους στον δίολκο θα έπρεπε να πληρώσουν δασμούς και η οργάνωση των λιμένων του Λεχαιού και των Κεγχρεών θα διευκόλυνε τους εμπόρους και τους τεχνίτες της ίδιας της Κορίνθου: 'Ηρόδ. Ε' 92ζ.2-η.1, Νικ. Δαμ. *FGrHist* 90, απ. 59.1-13, 'Ερμιππος Σμυρν. άπ. 13 (Wehrli), 'Αθήν. Ι' 31.2 (442F) και 'Αριστ. Πολ., 1313a, 34- b, 9 και απ. 611.20. Βλ. και de Fidio 1995, 121 και 123.

⁵⁷⁶ Catling 1971-1972, 15-16, Βοκοτοπούλου 1982, 97, I. Andreou 1993, 91-101, Κοντογιάννη 1995, 418-419, I. Ανδρέου 1998, 147 και Antonelli 2000, 100.

⁵⁷⁷ Για την επέκταση των κορινθιακών προϊόντων στην ιλλυρική ενδοχώρα βλ. Rolley 2003, 105 και Stibbe 2003, 70-72.

⁵⁷⁸ Boardman 1996, 217-218 και Morris 1996, 55-56.

⁵⁷⁹ Gwynn 1918, 92, Bérard 1960, 60-62 και de Fidio 1995, 102.

⁵⁸⁰ Reboton 2008, 12.

⁵⁸¹ Papadopoulos 2015, 188.

τα τέχνηργά τους σε όλη τη Μεσόγειο⁵⁸². Ο ρόλος του ίδιου του κορινθιακού εμπορίου, σύμφωνα με τις παραπάνω διαπιστώσεις, σχετικοποιείται αρκετά.

Ωστόσο, η άφιξη των κορινθιακών τεχνέργων στις ανώτερες τάξεις των ηπειρωτικών και ιλλυρικών φύλων οπωσδήποτε απέφεραν εκ των υστέρων κέρδη στους Κορινθίους, είτε στους τεχνίτες είτε στους αριστοκράτες που χρηματοδοτούσαν τις θαλάσσιες μεταφορές και ήλεγχαν την παραγωγή και τη διακίνησή τους στο εξωτερικό. Το πιθανότερο είναι ότι υπήρχαν εμπορικοί αντιπρόσωποι ή τεχνίτες της Κορίνθου, οι οποίοι μπορούσαν να διοχετεύουν μέσω των ανταλλαγών τα προϊόντα τους στον χώρο αυτό. Δε γνωρίζουμε, ωστόσο, κατά πόσο αυτές οι ανταλλαγές μπορούσαν να επηρεάζουν την απόφαση ενός αρχαϊκού τυράννου για τον αποικισμό της περιοχής.

Ανταλλαγές κορινθιακών προϊόντων με τους χώρους που αναφέραμε υπήρχαν και πριν από την ίδρυση των αποικιών⁵⁸³. Ένας πολύ σημαντικός εμπορικός σταθμός μετακινούμενων Κορινθίων ήταν και η Ιθάκη, η οποία κατά πάσα πιθανότητα συνέδεε κατά τον πρώιμο Η' αι. π.Χ. την Εύβοια, την Κόρινθο, την Ιταλία και την Ήπειρο⁵⁸⁴. Στα αγγεία από την προ-αποικιακή Αμβρακία που χρονολογούνται στον ύστερο Η' αι. π.Χ. συμπεριλαμβάνονται και αυτά της «Ομάδας Θάψου», καθώς και κορινθιακά μεσογεωμετρικά⁵⁸⁵. Παρά τη μακρόχρονη και επίπονη αναζήτηση της προέλευσης του εργαστηρίου, οριστική λύση δεν έχει δοθεί στο ζήτημα. Η Κουρου είχε προτείνει αρχικά την Κόρινθο, ενώ η Γκαδόλου αντέταξε προσφάτως την αχαϊκή του καταγωγή της «Ομάδας Θάψου»⁵⁸⁶. Οι Douzougli και Papadopoulos έχουν αντιπροτείνει ως τόπο οργάνωσης του εργαστηρίου την Αμβρακία, στην οποία κατά τους μελετητές εγκαταστάθηκε πιθανόν κεραμέας με μαθητεία σε κορινθιακό εργαστήριο⁵⁸⁷. Πιθανότερη εκδοχή είναι ότι τα «αγγεία Θάψου» ήταν ένας ρυθμός, που διαμορφώθηκε αρχικά στην Αχαΐα, αλλά στη συνέχεια διαδόθηκε σε πολλά κέντρα εντός και εκτός Ελλάδος. Ένα από τα κέντρα αυτά πρέπει να

⁵⁸² Morris, Papadopoulos 1999.

⁵⁸³ Will 1955, 322-323.

⁵⁸⁴ Malkin 1998b, 2-3. Εξάλλου, πριν από την ίδρυση της Λευκάδος, η Ιθάκη ήταν ο σημαντικότερος ναυτικός σταθμός για τους θαλάσσιους ταξιδιώτες προς την Ιταλία και τη Σικελία: Carusi 2011, 94. Οι κορινθιακές εκδοχές μύθων που σχετίζονται με τον Οδυσσέα και τον Λαέρτη επισημαίνουν την πρώιμη σύνδεση ανάμεσα στην Κόρινθο και την Ιθάκη: Εΰμηλος, F 15 West (= Σχολ. Ἀπολ. Ῥοδ. 310B), F 17 West (= Σχολ. Πινδ. Ὀλ. Π' 74, Ἀπολλόδωρος, Ἐπιτομή, Z' 27-35, Σοφοκλής, Φιλοκτ. 417, Πλούτ. Ἡθ. 301D.6 (Αἴτια ῥωμαϊκὰ καὶ ἑλληνικὰ 11), Σχολ. Λυκόφρ. 344.7a και 22, Σχολ. Σοφ. Αἴας, 190b.3, 190c.14 και 190.20, Σχολ. Σοφ. Φιλοκτ. 417.3, Σούδα, λ. Σισύφειον και Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης, Σχόλια Ὀμ. Ὀδ., Α' 438.28. Οι πρώιμες σχέσεις της Ιθάκης με τους Θεσπρωτούς υπονοούνται από τα ταξίδια του Οδυσσέα στη χώρα τους και τη σύναψη σχέσεων επιγαμίας: Ὀμ. Ὀδ. ν 321, π 525, σ 270, Λυσίμαχος, απ. 17.2 (= Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης, Σχολ. Ὀμ. Ὀδ. Β' 117.16), Πορφύριος, *Quaestionum Homericarum ad Odysseam pertinentium reliquiae*, 6, 204.112 και Πρόκλος, *Χρηστομάθεια*, 318. Για την προέλευση των πληροφοριών από τον Εὐμήλο βλ. Huxley 1969, 61-66.

⁵⁸⁵ Βοκοποπούλου 1982, 79, εικ. 4 και 82, εικ. 5-6 και Κουρου 1994, 28-31.

⁵⁸⁶ Κουρου 1994, 38-43 και Γκαδόλου 2008, 287-288 και 319.

⁵⁸⁷ Douzougli, Papadopoulos 2010, 49.

ήταν και η προκορινθιακή θέση της Αμβρακίας, από την οποία τα αγγεία αυτά μπορούσαν να προωθούνται στο εσωτερικό της Ηπείρου⁵⁸⁸. Ακόμα όμως και αν δεν είχαν εγκατασταθεί μόνιμα Κορίνθιοι στην περιοχή, η πρώιμη επικοινωνία της Κορίνθου με τον ευρύτερο ηπειρωτικό χώρο, ακόμα και με μεσάζοντες τους Φοίνικες, έπαιζε σημαντικό ρόλο. Αντίστοιχη εξάλλου εικόνα για τις επαφές των Κορινθίων με την περιοχή έχουμε και από το προ-αποικιακό Ανακτόριο, όπου έχουν βρεθεί πρωτοκορινθιακά αγγεία του Ζ΄ αι. π.Χ.⁵⁸⁹. Τα προαναφερθέντα αρχαιολογικά δεδομένα από την ευρύτερη περιοχή της Ηπείρου, και ειδικά η παρουσία αγγείων της «Ομάδας Θάψου» σε θεσπρωτικές θέσεις και άλλων τεχνέργων με κορινθιακές επιρροές σε ηπειρωτικά ιερά στην κερκυραϊκή περαία αλλά και στο ίδιο το Βουθρωτό⁵⁹⁰, συνηγορούν τουλάχιστον υπέρ των αγαστών σχέσεων μεταξύ των εθνών της περιοχής και της Κορίνθου⁵⁹¹. Τα παραπάνω οδηγούν στο συμπέρασμα ότι, αν και οι ανταλλαγές των ηγετών των Μολοσσών, των Χαόνων και των Θεσπρωτών με τους Κορινθίους είχαν αρχίσει να περιορίζονται από τον Η΄ έως και τα τέλη του Ζ΄ αι. π.Χ., ο αποικισμός σχετίζεται με κάποιον τρόπο με τα προγενέστερα και διευρυμένα δίκτυα ανταλλαγών. Επιπλέον, οι επαφές με το ιερό της Δωδώνης, τις μολοσσικές κώμες στις θέσεις Βίτσα Ζαγορίου και Λιατοβούνι⁵⁹², με τις ακτές της χώρας των Θεσπρωτών έναντι της Κέρκυρας⁵⁹³, καθώς και με τους ιλλυρικούς οικισμούς στην Τρεμπένιστε και στη Ραντόλιστε⁵⁹⁴, προσέφεραν ήδη από την περίοδο των Βακχιαδών τη δυνατότητα σύνδεσης με τα ηπειρωτικά έθνη της περιοχής⁵⁹⁵. Οι ανταλλαγές αυτές δεν ήταν διευρυμένες, αφού τα κορινθιακά τέχνηρα προορίζονταν μόνο για τα ανώτερα στρώματα των ηπειρωτικών γενών, όπως έχει πολύ εύστοχα παρατηρήσει η Morgan⁵⁹⁶.

Από την άλλη, αν λάβουμε υπ΄ όψιν τη σημασία την ευρύτερη σημασία των ιερών στη ΒΔ Ελλάδα, θα διαπιστώσουμε ότι οι Κορίνθιοι είχαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη μετακίνηση προς αυτά και την εξυπηρέτησή τους. Η προστασία της επικοινωνίας με τα τοπικά ιερά και τους οικισμούς που προϋπήρχαν των αποικιών αποτελούσε πραγματικό

⁵⁸⁸ Douzougli, Papadopoulos 2010, 49 και Αγγέλη, Κοντογιάννη 2017, 442.

⁵⁸⁹ Trianti, Lambaki, Zampiti 2013, 283.

⁵⁹⁰ Συγκεκριμένα στη θέση Μαστιλίτσα: Λάζαρη, Τζωρτζάτου, Κουντούρη 2008, 14 και Tzortzatou, Fatsiou 2009, 43. Βλ. και Βασιλειάδης κ.ά. 2010, 148-149 και Hernandez 2017, 207, 213, 217 και 223.

⁵⁹¹ Βλ. παρακάτω, σ. 102, σημ. 601 και σ. 115, σημ. 680 της παρούσας.

⁵⁹² Βοκοτοπούλου 1982, 79 και 82, de Fidio 1995, 100 και Douzougli, Papadopoulos 2010, 50.

⁵⁹³ Βασιλειάδης κ.ά. 2010, 148-149.

⁵⁹⁴ Rolley 2003, 105 και Stibbe 2003, 70-72.

⁵⁹⁵ Hammond 1997a, 55-56 και Morgan 1988, 330 και 337-338. Τις βακχιαδικές διασυνδέσεις με τον χώρο της Αδριατικής επισημαίνει και η Castiglioni (2018, 293-294), η οποία θεωρεί ότι η αναφορά των Αργοναυτικών του Απολλωνίου στην αδριατική περιπλάνηση της Αργούς απηχεί το έργο του Κορινθίου Ευμήλου και τις κορινθιακές αναζητήσεις στον χώρο των ακτών της Ιλλυρίας πριν από την ίδρυση της Επιδάμνου και της Απολλωνίας.

⁵⁹⁶ Morgan 1988, 316-323.

μέλημα των φορέων των ανταλλαγών⁵⁹⁷. Το ιερό της Δωδώνης ήταν σημαντικό για τους εμπόρους και ναυτικούς που ταξίδευαν στην παραθαλάσσια ζώνη της Ηπείρου ήδη από την πρώτη αρχαϊκή περίοδο⁵⁹⁸. Οι Κορίνθιοι είχαν συμφέρον να κρατούν ελεύθερη την πρόσβαση στις παράλιες περιοχές έως και βαθιά μέσα στην ηπειρωτική ενδοχώρα και το ιερό της Δωδώνης. Εξάλλου, η παράδοση που μεταφέρει ο Σχολιαστής του Πινδάρου, ότι δηλαδή η Δωδώνη είχε χρησιμοδοτήσει για την ίδρυση της ίδιας της Κορίνθου, επισημαίνει την πρωιμότητα των επαφών της μητρόπολης με τον χώρο του ιερού⁵⁹⁹. Ο Θουκυδίδης μάλιστα κάνει λόγο για την ανέκαθεν φιλία των Θεσπρωτών με την Κόρινθο, η οποία ωστόσο θα μπορούσε να είναι και προϊόν κορινθιακής προπαγάνδας⁶⁰⁰. Η λέξη *αίει* στο σχετικό χωρίο δεν είναι αρκετά σαφής, ώστε να προσδιορίσει χρονικά τις καλές σχέσεις με τα έθνη που διαβιούσαν απέναντι από την Κέρκυρα. Όμως, η μαρτυρία του Ηροδότου για τις ειδικές σχέσεις ανάμεσα στον Περίανδρο και το Νεκυομαντείο του Αχέροντος ενισχύει την άποψη ότι οι αγαστές σχέσεις Θεσπρωτών, ιερού και Κορινθίων υπήρχαν τουλάχιστον κατά τον Στ' αι. π.Χ.⁶⁰¹. Επιπλέον, στο ιερό του *Απόλλωνος Λευκάτα* στη Λευκάδα μαρτυρούνται τελετουργίες, προγενέστερες της κορινθιακής αποικίας, οι οποίες συνδέονται με τη λατρεία των νεκρών και το Νεκυομαντείο του Αχέροντος, όπως έδειξε ο Janssens⁶⁰². Είναι δε εξίσου πιθανό ότι οι Κορίνθιοι φιλοδοξούσαν με την ίδρυση του Ανακτορίου να ελέγξουν και την περιοχή του Ακτίου, αφού εκεί ήταν ιδρυμένο ένα από τα σημαντικότερα ιερά της περιοχής, εκείνο του *Απόλλωνος Άκτίου*⁶⁰³. Εξάλλου, η ονομασία *Άνακτόριον* παραπέμπει πιθανόν σε προγενέστερη λατρεία στην περιοχή, και μάλιστα του Απόλλωνος, αφού το προσδιοριστικό *Άναξ* είχε χρησιμοποιηθεί μεταξύ άλλων και για τον θεό αυτό ήδη από την εποχή των επών⁶⁰⁴.

⁵⁹⁷ Η σημασία του ιερού της Δωδώνης για τα θαλάσσια ταξίδια στην Αδριατική αυξήθηκε, όταν οι Μολοσσοί συνήψαν σχέσεις με τον Διονύσιο Α' των Συρακουσών: βλ. Castiglioni 2016, 124-126.

⁵⁹⁸ Prestiani Giallombardo 2002, 123-136.

⁵⁹⁹ Σχολ. Πινδ. *Νεμ.* Ζ' 155.

⁶⁰⁰ Θουκ. Α' 47.3. Για αυτήν ακριβώς την άποψη έχει διατυπώσει τις ενστάσεις του ο Fauber (2002, 175-176).

⁶⁰¹ Αλλά και προγενέστερα, ο πρώιμος αποικισμός της ίδιας της Κέρκυρας αποδεικνύει την παραδοσιακή σχέση των Κορινθίων με την περιοχή: 'Ηρόδ. Γ' 49.5, Θουκ. Α' 38.2, Τίμαιος, *FGrHist* 566, απ. 80 (Σχολ. 'Απολ. 'Ροδ. Δ' 1216), Κόνων, απ. 26, απ. 1.3 (Φώτιος, *Βιβλιοθήκη*, 186), Στράβ. Στ' 2.4 (C 270-271) και Πλούτ. 'Ηθ. 293A-B (*Αίτια 'Ρωμαϊκά* και 'Ελληνικά 11).

⁶⁰² Janssens 1961.

⁶⁰³ Forasté 1993, 44.

⁶⁰⁴ Ενδεικτικά: 'Όμ. 'Ιλ. Α 36, 75, I 559, 'Υμνος εις 'Απόλλωνα, 15, 'Υμνος εις 'Εστίαν, 1, 'Ησ. Θεογονία, 347, Ψευδο-'Ησ. 'Ασπίς, 100, 'Ορφικά, 'Υμνοι, 24, 12, 'Αργοναυτικά, 9' 188, Εύρ. 'Ανδρομάχη, 1003, Σοφοκλής, *Οιδ. Τύρ.* 284, απ. 314, 85, 'Αθήν. Β' 2 158 (έπιτομή), ΙΕ' 50.16 (694). Και στο πρώιμο ιερό των Δελφών υπήρχε αυτό το προσωνύμιο του Απόλλωνος: 'Υμνος εις 'Απόλλωνα, 372, 385, 393 και 420. Πρβλ. και το τοπωνύμιο *Άνακτορία*, που αποδιδόταν στη Μίλητο και παρέπεμπε με βάση μία εκδοχή του ιδρυτικού μύθου της πόλης σε προγενέστερη λατρεία του Άνακτος, γιου της Γης: Πανσ. Α' 35.6, Ζ' 2.5, Στεφ. Βυζ. 'Εθνικά, λ. *Μίλητος*, Σχολ. 'Απολ. 'Ροδ. 'Αργοναυτικά, Α' 185-188a (Wendel), Εϋστάθιος, *Διον. Περιηγ.* 823 και Plinius, *NH*, V 31. Βλ. και Polito 2011.

Το ερώτημα που τίθεται επομένως είναι αν ο Κύψελος στοχευμένα ίδρυσε τις αποικίες, για να διατηρήσει τα δίκτυα αυτά με τα τοπικά έθνη και ιερά, ή αν η ανάπτυξη του κορινθιακού εμπορίου προέκυψε ως μία φυσική συνέπεια της ίδρυσης των αποικιών. Οι επαφές των Κορινθίων με τον ΒΔ χώρο είναι δύσκολο να ερμηνευτούν στο πλαίσιο του κανονικού και σταθεροποιημένου εμπορίου, με δεδομένο ότι φορείς των ανταλλαγών στην πρώιμη περίοδο που πραγματευόμαστε ήταν κυρίως αριστοκράτες, εκπρόσωποί τους ή εξαρτημένοι από αυτούς⁶⁰⁵. Τα κορινθιακά εργαστήρια κεραμικών ή άλλων τεχνιτών μπορούσαν να προωθούν τα προϊόντα τους στη ΒΔ Ελλάδα, την Ιλλυρία, τη Σικελία και την Ιταλία μέσα από το θαλάσσιο εμπόριο, το οποίο όμως βασιζόταν σχεδόν εξ ολοκλήρου σε επενδύσεις πλεονάσματος. Μόνο, όμως, τα πλουσιότερα μέλη της κοινωνίας μπορούσαν να έχουν στη διάθεσή τους περίσσεια γεωργικών και κτηνοτροφικών προϊόντων, ώστε να χρηματοδοτήσουν τα ταξίδια αυτά. Εξάλλου, οι αριστοκράτες της Κορίνθου ήλεγχαν τη βιοτεχνική παραγωγή και είχαν τη δυνατότητα να την κατευθύνουν σε συγκεκριμένες αγορές με δεδομένη πελατεία, αποτελώντας ένα είδος διοικητικών διαχειριστών των βιοτεχνικών εργαστηρίων. Η εξειδίκευση αυτή στην παραγωγή αποδεικνύεται από τη μικρή κατανάλωση ή χρήση πολυτελών ή εξαγωγικών αγγείων στην ίδια την κοινότητα της Κορίνθου έως τα μέσα του Ζ' αι. π.Χ.⁶⁰⁶. Πιθανότατα οι επαφές των Κορινθίων αριστοκρατών με την ηγεσία των ηπειρωτικών ή ιταλικών γενών οφείλονταν σε σχέσεις φιλίας, φιλοξενίας, ανταπόδοσης και αμοιβαιότητας. Παράλληλα, οι αριστοκράτες διοχέτευαν στα έθνη αυτά τον αριστοκρατικό τρόπο ζωής, την κουλτούρα τους, τα έθιμά τους, τα οποία συνοδεύονταν από τις αντίστοιχες εξαγωγές υλικών προϊόντων (λάδι, αρώματα, πολυτελή ενδύματα, εκλεπτυσμένα είδη διατροφής, πορφύρα, κ.ά.)⁶⁰⁷.

Οι Βακχιάδες, πιο συγκεκριμένα, είχαν διαπιστωμένα επαφές με τις περιοχές της ΒΔ Ελλάδος, της Ιλλυρίας και της Ιταλίας, και μάλιστα με φορείς του ανώτερου κοινωνικού στρώματος των περιοχών αυτών. Ο Στράβων περιγράφει την αποκλειστική εκμετάλλευση

⁶⁰⁵ Οι παρατηρήσεις του Reed (2003, 63-74) για την οργάνωση του αρχαϊκού εμπορίου είναι αρκετά εύστοχες. Σύμφωνα με τη θεωρία του, μέχρι περίπου το α' μισό του Ζ' αι. π.Χ. οι ανταλλαγές και οι επαφές βασιζόνταν κυρίως στις επιχειρήσεις και στη δράση αριστοκρατών (είτε σε σχέση με τον πόλεμο και την πειρατεία, είτε σε σχέση με δώρα και τις μεταξύ τους συναλλαγές) και σε αντιπροσώπους τους, οι οποίοι αντλούσαν τα προς ανταλλαγή είδη από τους πρώτους. Από τα μέσα του Ζ' αι. π.Χ. υπάρχουν ενδείξεις ότι εμφανίζονται ολοένα περισσότεροι ελεύθεροι έμποροι που δραστηριοποιούνται σε μεγαλύτερη κλίμακα και οι οποίοι στηρίζονται στον δανεισμό από πλουσίους με σκοπό το δικό τους κέρδος. Για στοιχεία που ενισχύουν τη θεωρία βλ. Malkin 1998b, 7 και σημ. 37.

⁶⁰⁶ Roebuck 1972, 120-121.

⁶⁰⁷ Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα της μετάδοσης των ελληνικών συνηθειών σε ξένους λαούς απεικονίζεται στον περίφημο «Κρατήρα του Αριστόνοθου» που βρέθηκε στην Ετρουρία, σε ναό στην Caere. Σύμφωνα με την Bonaudo (2008-2009, 148-149), η απεικόνιση της τύφλωσης του Κύκλωπα σε συνδυασμό με τον τεχνίτη Αριστόνοθο που υπογράφει το αγγείο, αποτελούν βάσιμες ενδείξεις για το μήνυμα που δίνει ο αγγειογράφος στους Ετρούσκους πελάτες του να εφαρμόζουν το ελληνικό έθιμο της κράσης του οίνου στα συμπόσιά τους και να περιποιούνται τους φιλοξενομένους τους με την προσφορά του. Για τον χαρακτήρα του αρχαϊκού εμπορίου στις αποικίες της Δύσης γενικά βλ. και Μοράκης 2014, 73-84.

του εμπορίου από τους Βακχιάδες και τη μετανάστευση του Δημαράτου στην Ετρουρία, όπου εντάχθηκε στην τοπική ελίτ⁶⁰⁸. Ο Δημάρατος γνώριζε τα αριστοκρατικά ετρουσκικά γένη πριν από τη μετάβασή του εκεί και είχε συμπήξει μαζί τους σχέσεις φιλοξενίας και αμοιβαιότητας. Κατά την ύστερη παράδοση του Διονυσίου Αλικαρνασσεύς, ο Δημάρατος είχε πλουτίσει από τις εμπορικές του δραστηριότητες στην περιοχή πριν από την επανάσταση του Κυψέλου και είχε συνάψει σχέσεις φιλίας και επιγαμίας με εξέχοντες Ετρούσκους (*ἔχων δὲ φίλους πολλοὺς καὶ ἀγαθοὺς Τυρρηνηῶν διὰ τὰς συνεχεῖς ἐπιμιξίας*)⁶⁰⁹. Κατόρθωσε μάλιστα μετά τη φυγή του από την Κόρινθο να παντρευτεί στην Ετρουρία *γυναῖκα ἐπιφανῆ κατὰ γένος* και να εξασφαλίσει για τα παιδιά του αντίστοιχη τύχη⁶¹⁰. Πιθανότατα οι Βακχιάδες ούτε ασχολούνταν προσωπικά με το θαλάσσιο εμπόριο, ούτε όμως είχαν επιτρέψει την εξαγωγή οποιουδήποτε πλεονάσματος προς τις περιοχές αυτές από ανεξάρτητους εμπόρους⁶¹¹. Ήταν πιθανότατα οι ίδιοι οι διοργανωτές του εμπορίου, το οποίο εκτελούνταν από εξαρτημένους ναυτικούς και εμπορικούς αντιπροσώπους. Ο τρόπος διεξαγωγής του εμπορίου αυτού (ποσότητες, προορισμοί και τιμές) καθοριζόταν από την αριστοκρατική δυναστεία. Είχαν αντιστοίχως επιτρέψει στους Φοίνικες την εγκατάσταση εντός της πόλης της Κορίνθου, κοντά στα εργαστήρια των τεχνιτών, και την εξαγωγή των ειδών αυτών στα έθνη της Ιλλυρίας και της Ετρουρίας⁶¹². Οι Φοίνικες κέρδιζαν από το

⁶⁰⁸ Στράβ. Η' 6.20.1-20.39 (C 378). Η προσπάθεια μάλιστα του Δημαράτου ήταν να γίνει φορέας εξουσίας στην Ετρουρία, στόχο που πέτυχε αργότερα ο γιος του στη Ρώμη: Livius, *Ab Urbe Cond.* I, 34.1-3 και Cic. *Tusc. Disp.* V, 109.6. Σύμφωνα με τον Morel (1984, 147), ο Δημάρατος συγκρίνεται με Έλληνες τεχνίτες, οι οποίοι είχαν μεταναστεύσει στην Ιταλία και αποτελούσαν μέλη του κατώτερου στρώματος της τοπικής κοινωνίας, με το επιχείρημα ότι ο γιος του εξορίστηκε στη Ρώμη. Ωστόσο, οι φιλοδοξίες του ίδιου του Δημαράτου και του γιου του είχαν άμεση σχέση με την ανάληψη θέσεων εξουσίας και την εισδοχή στην τοπική αριστοκρατία, όπως μαρτυρεί ο Λίβιος και Κικέρων (Livius, *Ab Urbe Cond.* I, 34.1-3 και Cic. *Rep.* II, 34).

⁶⁰⁹ Τα εμπορεύματα που έφερνε από την Ετρουρία σχετίζονταν προφανώς με τον χαλκό και λοιπά μέταλλα που εξορυσσόταν από το νησί Έλβα και τη βορειότερη Ετρουρία ήδη από τα μέσα του Η' αι. π.Χ. Επιβεβαίωση των πλούσιων μεταλλοφόρων κοιτασμάτων της περιοχής βρίσκουμε στον Διόδωρο (Ε' 13). Βλ. και Ridway 1992b, 149-150, Treister 1996, 30 και D'Agostino 2006, 203.

⁶¹⁰ Διον. Άλικ. Ρωμ. Άρχ. Γ' 46.1-46.5 (*γυναῖκας ἐκ τῶν ἐπιφανεστάτων οἴκων*), Στράβ. Ε' 2.2 (C 219-220), Η' 6.20.1-20.39 (C 378), Plinius *NH*, XXXV.151-152 και Livius, *Ab Urb. Cond.* I, 34.1-3. Η ιστορία του Δημαράτου φαίνεται ότι επιβεβαιώνεται τουλάχιστον εν μέρει από την αρχαιολογική καταγραφή στην περιοχή της Ετρουρίας και απηχεί τις προγενέστερες επαφές των Κορινθίων με αυτήν: βλ. Blakeway 1935, Ampolo 1976-1977, D. Ridgway 1988, 1992a, 89-91· 1992b, 666 και D'Agostino 2006, 201-202 και 219.

⁶¹¹ Το εμπόριο αυτό διαπιστώνεται και από τα αρχαιολογικά δεδομένα: βλ. D'Agostino 2006, 201-202.

⁶¹² Morris, Papadopoulos 1999. Σημαντική ως προς τις ΒΔ κορινθιακές αποικίες ήταν η επίδραση των ανατολικών φοινικικών λατρειών και λατρευτικών εθίμων στην Κόρινθο, στην Απολλωνία και στην Αμβρακία. Η εγκατάσταση λατρευτικών στηλών *masseboth*, οι οποίες εμφανίζονται και σε άλλες ελληνικές πόλεις με φοινικικές επιρροές στην Κύπρο και στην Κρήτη (βλ. Morris, Papadopoulos 1999, 258-259 και Niemeyer 2006, 149-150), παραπέμπουν άμεσα στη χρήση του ανατολικής προέλευσης βαιτύλου για τη λατρεία του Απόλλωνος Αγυιεύς στις αποικίες: βλ. Moore 1903, Τζουβάρα-Σούλη 1992, 134-144 και Quantin 2009, 215-225.

εμπόριο της Κορίνθου, αλλά και οι Βακχιάδες έρχονταν μέσω αυτών σε επαφή με το ανώτερο στρώμα των τοπικών εθνών και βασιλείων στη Δύση⁶¹³.

Στο Ιόνιο και στην Ιλλυρία, οι Βακχιάδες είχαν επίσης σημαντική δραστηριότητα. Στον επικό ποιητή Εύμηλο αποδίδονται μία σωρεία πληροφοριών σε σχέση με την παρουσία της Μήδειας, των απογόνων της, του Οδυσσέα και του Τηλεμάχου στην περιοχή⁶¹⁴. Ήδη πριν από την ίδρυση των αποικιών περί τον Αμβρακικό υπήρχε το υπόβαθρο της επικοινωνίας ανάμεσα στους Κορινθίους αριστοκράτες και στα ηγετικά στελέχη των εθνών που κατοικούσαν στις περιοχές περί τον Αμβρακικό αλλά και με περιοχές, τις οποίες προσήγγιζαν οι Κορίνθιοι διά της ΒΔ Ελλάδος. Στον χώρο του Ιονίου έως τον Ζ' αι. π.Χ. κατευθείαν επαφές και ανταλλαγές ειδών πολυτελείας υπήρχαν μόνο με την Ιθάκη⁶¹⁵. Σε σχέση με τις βορειότερες περιοχές, ο Θουκυδίδης αναφέρει ότι βασιλιάς του γένους των Λυγκηστών κατά τον Ε' αι. π.Χ. ήταν ο Αρραβαίος, ο οποίος καταγόταν από το αρχαϊκό κορινθιακό δυναστικό γένος των Βακχιαδών⁶¹⁶. Επιβεβαιώνεται δηλαδή το πρώιμο ενδιαφέρον των Βακχιαδών για την περιοχή της Ιλλυρίας και της Μακεδονίας. Επιπλέον, η τοποθέτηση του ταξιδιού της Αργούς από τον Απολλώνιο Ρόδιο στην Αδριατική προέρχεται πιθανόν από την παράδοση του Ευμήλου και απηχεί τις κορινθιακές-βακχιαδικές αναζητήσεις στον χώρο αυτό πριν από την ίδρυση της Επιδάμνου και της Απολλωνίας⁶¹⁷. Αλλά και η ίδια η ανάμιξη του Βακχιάδη Φαλίου στην ίδρυση της Επιδάμνου δείχνει τις προγενέστερες σχέσεις τους με τα ιλλυρικά έθνη⁶¹⁸. Συμπεραίνουμε, λοιπόν, ότι ο Κύψελος, αν ενδιαφερόταν για την περιοχή της ΒΔ Ελλάδος, στόχος του ήταν όχι να αυξήσει τα κέρδη των επιμέρους Κορινθίων εμπόρων αλλά των αριστοκρατών που ήταν υπεύθυνοι για τις ανταλλαγές με τα ηπειρωτικά και δυτικά έθνη και διοικούσαν το κορινθιακό κράτος.

Ιδιαίτερο προβληματισμό σε σχέση με το συμπέρασμα αυτό θέτει η μείωση στις κορινθιακές εισαγωγές στην περιοχή της Ηπείρου ακριβώς την εποχή του κορινθιακού

⁶¹³ Οι Φοίνικες διαχειρίζονταν σε κάποιο βαθμό και το εμπόριο ευβοϊκών τεχνέργων με τη Δύση: βλ. Morgan 1998, 293 και σημ. 79. Παρόμοιες σχέσεις εξάλλου είχαν αναπτύξει και άλλες μητροπόλεις (Ευβοείς, Φωκαείς, Μιλήσιοι και Σάμιοι) με τα αντίστοιχα έθνη και τους φορείς εξουσίας τους: βλ. Musti 2005, 62-65.

⁶¹⁴ 'Απολλώνιος 'Ρόδιος, *Άργοναυτικά*, Δ' 291 και 332 (Μήδεια). Για τις περιπλανήσεις του Οδυσσέα και του Τηλεμάχου στην περιοχή, αλλά και τις σχέσεις με την κορινθιακή μυθολογία βλ. παραπάνω, σ. 100, σημ. 584 της παρούσας.

⁶¹⁵ Heurtley, Lorimer 1932-1933, 25, Anderson, Benton 1952, 259, Morgan 1988, 315-316 και 1998, 297.

⁶¹⁶ Θουκ. Δ' 79.2. Η εμπορική δραστηριότητα των Λυγκηστών στην πρώιμη κλασσική εποχή είναι ένδειξη ότι είχαν και στην αρχαϊκή εποχή αναπτύξει παρόμοια ενδιαφέροντα. Μάλιστα, είναι πολύ πιθανό ότι οι Βακχιάδες που είχαν συνάψει σχέσεις με τους Λυγκηστές εμπορεύονταν άργυρο από την περιοχή του Δαμαστίου, πόλη που βρισκόταν σε πολύ κοντινή απόσταση από το μακεδονικό αυτό έθνος: βλ. και Διόδ. Σικ. ΙΑ', 56.3 και Στράβ. Ζ' 7, 8.17-26 (C 326). Πρβλ. και Andrewes 1956, 50 και Ujes 2002, 103-109. Για τη σύνδεση της περιοχής της Ιλλυρίας με τον ευρύτερο ΒΔ χώρο αλλά και με την Κόρινθο στους Πρώιμους Ελληνικούς Χρόνους (Εποχή του Σιδήρου) βλ. Papadopoulos 2010, 242-249.

⁶¹⁷ Cocioli 2009, 155-156 και Castiglioni 2018, 293-294.

⁶¹⁸ Θουκ. Α' 24.1. Για τη συμμετοχή της Κορίνθου στον αποικισμό της Επιδάμνου και τον ρόλο του Φαλίου βλ. παρακάτω, σ. 282 και σημ. 1621 της παρούσας.

αποικισμού στη ΒΔ Ελλάδα έως και τον Στ' αι. π.Χ.⁶¹⁹. Έχουμε ήδη μιλήσει για τη θεωρία της ανάπτυξης των τοπικών εργαστηρίων εις βάρος των κορινθιακών⁶²⁰. Μία πιθανή ερμηνεία θα μπορούσε να είναι ότι οι Κορίνθιοι επενέδυσαν περισσότερο στα δίκτυα ανταλλαγών με την Ιταλία και τη Σικελία και υποβάθμισαν τις αντίστοιχες με τα ηπειρωτικά γένη έως την εποχή των τυράννων⁶²¹. Αξιοσημείωτο είναι επίσης ότι κατά τη διάρκεια του Ζ' αι. π.Χ. παρατηρείται ότι οι Συρακούσες αναπτύσσονται σημαντικά και πιο δυναμικά από όσο στον προηγούμενο αιώνα⁶²², γεγονός που ενίσχυσε πιθανότατα την απόφαση του Κυψέλου για τον έλεγχο της θαλάσσιας οδού προς τη Δύση. Αυτή η προτίμηση στη σύνδεση με την απέναντι πλευρά της Αδριατικής υποδηλώνεται εξάλλου και από τον μύθο του Αρίωνος, στον οποίον εμφανίζονται κορινθιακά πλοία να πλέουν σε τακτική πλέον βάση προς την Ιταλία επί Περιάνδρου⁶²³. Είναι δε εξίσου πιθανό ότι η μείωση αυτή να σχετίζεται και με την άνοδο των Κυψελιδών, αφού οι παραδοσιακές σχέσεις των Βακχιαδών με τους Φοίνικες ναυτικούς και εμπόρους, οι οποίοι διακινούσαν μεγάλο μέρος της κορινθιακής παραγωγής, είχαν κλονιστεί. Η επανασύνδεση της μητρόπολης με τις περιοχές της Ηπείρου, η συνεργασία με τους Φοίνικες και η κανονικοποίηση των ανταλλαγών με τις τοπικές ηγετικές τάξεις των ηπειρωτικών εθνών ίσως έγινε σε δεύτερο χρόνο.

Οι κορινθιακές σχέσεις και επαφές με τις περιοχές του Ιονίου, της Ιλλυρίας και της Ετρουρίας συνεχίστηκαν και μετά τον αποικισμό του Αμβρακικού κόλπου, παρατήρηση που υπογραμμίζει την ιδιαιτερότητα της περιοχής σε σχέση με την πλεύση προς τη Δύση και την Αδριατική⁶²⁴. Απώτερος στόχος της επιλογής των συγκεκριμένων θέσεων ήταν, κατά πάσα πιθανότητα, η συνέχιση του εμπορίου με την Ιταλία και την Αδριατική ανεξάρτητα από τους παραδοσιακούς δεσμούς που είχαν δημιουργήσει οι Βακχιάδες στις περιοχές αυτές και από τη δράση των Ευβοέων και Φοινίκων εμπόρων, οι οποίοι επίσης είχαν δημιουργήσει τις βάσεις τους στη Σικελία και την Ετρουρία⁶²⁵. Η αντικατάσταση των Βακχιαδών στον ΒΔ χώρο ως πελατών και φίλων των διαφόρων τοπικών εθνών απαιτούσε τη δημιουργία φιλικών προς τη μητρόπολη κέντρων. Είναι συνεπώς πολύ πιθανό ότι, μολονότι ο Κύψελος δεν πιεζόταν από κάποια ιδιαίτερο οικονομικό ή κοινωνικό πρόβλημα στη μητρόπολη, οργάνωσε τον αποικισμό περί τον Αμβρακικό κόλπο, προκειμένου να εκτονώσει τις

⁶¹⁹ Morgan 1988, 322-323. Βλ. και παραπάνω, σ. 92 και σημ. 527 της παρούσας.

⁶²⁰ Βλ. παραπάνω, σ. 92 και σημ. 528 της παρούσας.

⁶²¹ Morgan 1988, 337-338.

⁶²² Domínguez 2006, 274.

⁶²³ Ἡρόδ. Α' 24.1-24.34.

⁶²⁴ Morgan 1988, 323.

⁶²⁵ Niemeyer 2006, 150-151 και D' Agostino 2006, 203. Για τον ανταγωνισμό μεταξύ Ευβοέων και Κορινθίων για τους θαλάσσιους δρόμους προς τη Δύση βλ. και Domínguez 2006, 261-262.

εσωτερικές αντιδράσεις και παράλληλα να επαναπροσδιορίσει τις σχέσεις της Κορίνθου με τον ΒΔ χώρο.

Σε σχέση με τα αίτια του αυξημένου κορινθιακού ενδιαφέροντος για τη συγκεκριμένη περιοχή, τα δίκτυα των ανταλλαγών με τη ΒΔ ζώνη, όπως αναφέρθηκε, δεν λειτουργούσαν μόνο προς την κατεύθυνση των τοπικών εθνών. Ασφαλώς προσέφεραν και στους Κορινθίους, και ειδικά στους διαχειριστές της εξουσίας, χρήσιμα είδη που εισάγονταν στη μητρόπολη. Έχει ήδη τονιστεί ότι στον αποικισμό αυτό οδήγησε πιθανότατα η επιθυμία της πρόσβασης στις πηγές μετάλλων της Β Βαλκανικής⁶²⁶, στις πηγές ασφάλτου και ίριδος της Ιλλυρίας ή και των σιτηρών της Β Αδριατικής⁶²⁷. Τα μέταλλα της Ετρουρίας ίσως ήταν το βασικό εμπορεύσιμο είδος για τους Βακχιάδες και τον Δημάρατο, αφού η κλειστή κάστα τους είχε τον αποκλειστικό έλεγχο της κατασκευής όπλων, εργαλείων και ανταλλάξιμου μετάλλου⁶²⁸. Με την υιοθέτηση της οπλιτικής φάλαγγας στην περίοδο πιθανότατα του Κυψέλου – αν όχι με τη δική του έμπνευση – η προμήθεια μετάλλων, κυρίως χαλκού και σίδηρου, στην Κόρινθο αποδεικνυόταν κομβικής σημασίας για την ανεξαρτησία της και την πολιτική της σταθερότητα. Είναι επίσης πιθανό ότι Κορίνθιοι έμποροι, αν και όχι ακόμα ανεξάρτητοι, είχαν αρχίσει να φέρνουν σιτηρά από τις σιτοφόρες περιοχές της Σικελίας και της Αδριατικής, για τις οποίες γίνεται λόγος σε μεταγενέστερες πηγές⁶²⁹.

Μία άλλη σημαντική πρώτη ύλη για τους Κορινθίους ήταν η ξυλεία. Η Αμβρακία, η Λευκάς και το Ανακτόριον συνορεύουν με νησιωτικές (κυρίως την Κεφαλληνία) και ορεινές περιοχές (Ήπειρος και Ακαρνανία), μέσω των οποίων οι Κορίνθιοι και οι άποικοι θα μπορούσαν να αντλήσουν μεγάλη ποσότητα ξυλείας για τη ναυπήγηση των τριήρων⁶³⁰. Εξάλλου, πολύ συχνά στην αρχαιότητα η γεωγραφική θέση μίας αποικίας καθοριζόταν και σε σχέση με τη δυνατότητα εξασφάλισης ικανής ποσότητας ξυλείας⁶³¹. Δε γνωρίζουμε, ωστόσο, αν ο αποικισμός ήταν συνέπεια της πρόθεσης να κατασκευαστεί στόλος στο Ιόνιο

⁶²⁶ Αν και μερίδα ερευνητών έχει απορρίψει τη θεωρία ότι οι Κορίνθιοι εκμεταλλεύονταν ή εμπορεύονταν με τα ορυχεία του Δαμαστίου της Ιλλυρίας πρώιμα από τον Στ' αι. π.Χ., η Castiglioni (2010, 115-116, όπου και η σχετική βιβλιογραφία) έδειξε ότι η τρίτη άγνωστη πηγή του αργύρου, με τον οποίο κόπηκαν οι κορινθιακοί πήγασοι είναι πιθανόν η Ιλλυρία, αφού οι πηγές της χρησιμοποιήθηκαν και από άλλες ελληνικές πόλεις, πριν από την ίδρυση της πόλης του Δαμαστίου και τη συνακόλουθη κοπή των αυτόνομων κοπών της.

⁶²⁷ Morgan 1988, 332-335 και Quantin 2012, 249-250 και σημ. 24-26. Για τη σημασία του χερσαίου αυτού δρόμου στην κλασσική εποχή βλ. Beaumont 1952.

⁶²⁸ Gras et al. 1995, 126.

⁶²⁹ Ύπερ. *Περὶ τῆς φυλακῆς τῶν Τυρρηνῶν και Δείναρχος, Τυρρηνικός*. Πρβλ. και Λυσ. *Κατὰ Διογείτονος*, 25. Για τις εισαγωγές σιτηρών από τις περιοχές αυτές βλ. και παρακάτω, σ. 173 κ.ε. της παρούσας.

⁶³⁰ Meiggs 1982, 356. Για την ευρύτερη περιοχή της Άρτας: Hammond 1982, 270. Για τη χώρα των Αγραίων: Νεραντζής 2001, 29 και Γκιόλιας 2011, 29 και σημ. 64-66, όπου και πηγές. Για τη χώρα των Αθαμάνων: Σχισιμένος 2013, 28-34 και 57-58. Ανάλογη παραγωγή ξυλείας στις ίδιες περιοχές, στον Λούρο, στα Τζουμέρκα και στο Μακρυνόρος (χώρα Κασσωπαίων, Αθαμάνων και Αμφιλοχίων-Αγραίων αντιστοίχως) διεξαγόταν και κατά τη διάρκεια της Βενετοκρατίας: βλ. Βέτσιος 2007, 326-328. Βλ. παρακάτω, σελ. 181 κ.ε. της παρούσας. Για τον περιορισμό της πειρατείας από τους Κορινθίους η κύρια πηγή είναι ο Θουκυδίδης (Α' 13).

⁶³¹ Hughes, Thirgood 1982, 70.

ή αν, αντιστρόφως, η ναυπήγηση των τριήρων κρίθηκε εκ των υστέρων αναγκαία για την προστασία των αποικιών αυτών.

Η Κόρινθος, προκειμένου να ελέγξει και να προστατεύσει τον θαλάσσιο χώρο θα έπρεπε να διαθέτει ναυτικό στόλο, ο οποίος θα δραστηριοποιούνταν στο Ιόνιο. Ωστόσο, μικρός αριθμός τριήρων που θα περιπολούσε στη θάλασσα αυτή θα ήταν ικανός να την περιφρουρήσει. Οι Κορίνθιοι ως κυρίαρχοι των θαλάσσιων οδών θεωρούνταν ως οι φυσικοί προστάτες των θαλάσσιων ταξιδιών, όπως ακριβώς και οι Αθηναίοι κατά τον Ε΄ αι. π.Χ.⁶³². Αλλά και αυτή η θεώρηση υπακούει στη σχηματική κατασκευή της διαδοχής των θαλασσοκρατόρων, η οποία πρέπει να χρονολογηθεί στον Ε΄ αι. π.Χ.⁶³³ Από τον Έφορο μέσω του Νικολάου Δαμασκηνού πληροφορούμαστε τη ναυπήγηση στόλων που έδρευαν είτε στον Σαρωνικό είτε στον Κορινθιακό κόλπο και τη δραστηριοποίηση του στόλου στο Ιόνιο πέλαγος⁶³⁴. Ο Κορίνθιος τύραννος, προφανώς σε άμεση συνεργασία με τους Κυψελίδες των αποικιών, κινητοποίησε κατά τη διάρκεια της εξουσίας του σημαντικό αριθμό πλοίων τουλάχιστον δύο φορές στο Ιόνιο πέλαγος (ενίσχυση Λευκάδος, Απολλωνίας και Ανακτορίου, αντιμετώπιση εξέγερσης στην Κέρκυρα)⁶³⁵. Ο ιόνιος στόλος του Περιάνδρου πιθανότατα έδρευε στις ίδιες τις αποικίες – ίσως στην Αμβρακία και στο Ανακτόριον. Επομένως, αν και η Κόρινθος διέθετε πριν από την ίδρυση των αποικιών στόλο για την υπεράσπισή τους, το μεγαλύτερο μέρος των τριήρων που ναυλοχούσαν στο Ιόνιο κατασκευάστηκε στην εποχή του Περιάνδρου και γι' αυτό είμαστε υποχρεωμένοι να θεωρήσουμε ότι δεν ήταν εξαρχής στόχος του αποικισμού η οργάνωση ναυτικού στην περιοχή⁶³⁶.

⁶³² Θουκ. Α΄ 13. Βλ. και Christien 2015, 122. Η ανάπτυξη του κορινθιακού εμπορίου βασιζόταν στην αύξηση των εσόδων από το διαμετακομιστικό εμπόριο των Κορινθίων ναυτικών, καθώς και από τα λιμενικά τέλη και τα τέλη στην αγορά της Κορίνθου. Η καταστολή της πειρατείας ήταν, επομένως, μία απαραίτητη συνθήκη, σε αντίθεση με τους Αθηναίους, οι οποίοι κέρδιζαν από τους φόρους της Αθηναϊκής Συμμαχίας: βλ. De Souza 1999, 28-29. Αν και ο De Souza (στο ίδιο) αμφισβητεί τον ρόλο των Αθηναίων στην πάταξη της πειρατείας στο Αιγαίο, ωστόσο είναι πολύ πιθανό ότι μεμονωμένες ενέργειες των Αθηναίων είχαν ως αποτέλεσμα να θεωρούνται ως εγγυητές της ασφάλειας για τα πλοία: Ferone 1997, 78-80.

⁶³³ Fauber 2002, 168-174.

⁶³⁴ Νικ. Δαμ. *FGrHist* 90, απ. 59.1-13.

⁶³⁵ Ήρόδ. Γ΄ 52-53, Νικ. Δαμ. *FGrHist* 90, απ. 60.1-60.38 και Πλούτ. Ήθ. 548E-F (*Περὶ τῶν ὑπὸ τοῦ θεοῦ βραδέως τιμωρουμένων*). Ο Fauber (2002, 168-174 και 193-194) έχει προβάλει τις αντιρρήσεις του για τη δυνατότητα που είχε ο Περιάνδρος να κινητοποιήσει στόλο σε μία αρκετά μεγάλη απόσταση από τη μητρόπολη σε μία τόσο πρώιμη περίοδο. Ωστόσο, εξαιτίας των τεράστιων οικονομικών δυνατοτήτων που έδινε στους αρχαϊκούς τυράννους ο έλεγχος όλων των οικονομικών πόρων της πόλης, η δραστηριοποίηση του κορινθιακού στόλου στο Ιόνιο ήταν εφικτή, ιδιαίτερα μάλιστα αν αυτός ναυλοχούσε στα λιμάνια των αποικιών. Ο στρατιωτικός έλεγχος της Κέρκυρας από τον Περιάνδρο – και όχι από τον Ψαμμήτιχο μόνο, όπως προτείνει ο ιστορικός της Κέρκυρας – διαπιστώνεται από τα χωρία Ηροδότου (Γ΄ 52.23: *ἐπεκράτῃ γὰρ καὶ ταύτης*) και του Εφόρου (Νικ. Δαμ. *FGrHist* 90, απ. 60.1-60.38: *ἔγνω αὐτὸς ἀποχωρήσας εἰς Κέρκυραν*), των οποίων η φρασεολογία δηλώνει ότι πριν από τον φόνο του Λυκόφρονος/ Νικολάου και την επίθεση του Περιάνδρου, ασκούσαν σαφώς κορινθιακός έλεγχος στην Κέρκυρα.

⁶³⁶ Σε αυτό το συμπέρασμα οδηγεί και η παρατήρηση του Fauber (2002, 168-169) ότι η καινοτομία της κατασκευής των τριήρων πρέπει να χρονολογηθεί επί τη βάσει της αναφοράς του Ηροδότου (Β΄ 159) στη χρήση τέτοιων πλοίων από τον φαραώ Νεχώ (610-595 π.Χ.) και του συσχετισμού του πατέρα του φαραώ αυτού, του Ψαμμήτιχου Β΄ με τους

Η ασφάλεια των θαλασσιών οδών

Η επιλογή της θέσης των τριών αποικιών περί τον Αμβρακικό είναι βασικό στοιχείο για τις σχέσεις που επιθυμούσε να έχει η κυψελιδική Κόρινθος με τη ΒΔ Ελλάδα. Αν και έχει αμφισβητηθεί από τον Fauber το κίνητρο της επιβολής οποιουδήποτε ελέγχου στην περιοχή από τον Κύψελο, εντούτοις παραμένουν αναπάντητα δύο ερωτήματα. Γιατί οι αποικίες τοποθετήθηκαν σε αυτά τα καίρια σημεία για τις ανταλλαγές με τη Δύση και τον Βορρά και γιατί βρίσκονται σε μία τόσο στενή γεωστρατηγική συνάφεια μεταξύ τους⁶³⁷; Οι αποικίες ασφαλώς αποτελούσαν σταθμούς στο θαλάσσιο ταξίδι προς τη Δύση και τον ηπειρωτικό και ιλλυρικό Βορρά. Μία εκδοχή του ιδρυτικού μύθου του Κρότωνος μας πληροφορεί για τους σταθμούς που έκαναν οι ταξιδιώτες προς τη Δύση⁶³⁸. Πιο συγκεκριμένα, ο ιδρυτικός χρησμός, ο οποίος παραδίδεται από τον Διόδωρο τον Σικελιώτη και έχει θεωρηθεί ως γνήσιος από τον Malkin⁶³⁹, αναφέρει ότι μία αποικιστική αποστολή από την Αχαΐα έπρεπε υποχρεωτικά να περάσει από τη Χαλκίδα στις ακτές της Αιτωλίας, κοντά από την Πλευρώνα στην Αιτωλία και τις Εχινάδες νήσους στις εκβολές του ποταμού Αχελώου στην Ακαρνανία. Ο πλους προς τη Δύση άλλαξε σημαντικά μετά την ίδρυση των αποικιών περί τον Αμβρακικό. Επομένως, ένα βασικό κίνητρο για τον αποικισμό ήταν και η αντικατάσταση της πιο επικίνδυνης πορείας διά Κεφαλληνίας και Ιθάκης που χρησιμοποιούνταν κατά τους προηγούμενους αιώνες και η ενίσχυση της ασφαλέστερης διά των ακτών του Ιονίου θαλάσσιας οδού με ισχυρούς ενδιάμεσους σταθμούς⁶⁴⁰. Δεν είναι τυχαίο μάλιστα ότι στην περιοχή της Αμβρακίας και της ευρύτερης Θεσπρωτίας τοποθετήθηκε μεταγενέστερα μία παραλλαγή του μύθου του Γηρυόνη και της Γηρυονομαχίας, αφού το συγκεκριμένο μυθικό περιστατικό σχετιζόταν παραδοσιακά με περιοχές της Δύσης και η απεικόνισή του στην αρχαϊκή αρχιτεκτονική συνδέεται με τον δυτικό αποικισμό⁶⁴¹. Οι αποικίες τέλος χρησίμευαν ως ενδιάμεσοι σταθμοί και άλλων προορισμών. Η Αμβρακία βρισκόταν σε καίρια γεωγραφική θέση για το ταξίδι προς το εσωτερικό της Μολοσσίας, της Θεσπρωτίας και προς το πανελλήνιο ιερό της Δωδώνης, η ίδρυση της Λευκάδος εξασφάλιζε τον θαλάσσιο

Κυψελίδες μέσω του ανεψιού του Περιάνδρου Ψαμμητίχου (πρβλ. Ἄριστ. Πολ. 1315b, 23-31 και Νικ. Δαμ. *FGrHist* 90, απ. 60.1-60.38). Αντιθέτως, η οργάνωση του αποικισμού της ιλλυρικής Απολλωνίας σχεδιάστηκε από τον Περιάνδρο πιθανότατα – εκτός των άλλων – και με σκοπό τη ναυπήγηση του στόλου του, αφού στην ιλλυρική ενδοχώρα της αποικίας μπορούσε να αντλήσει μεγάλη ποσότητα της απαραίτητης ασφάλτου για την κατασκευή των τριήρων: Ἄριστ. *Περὶ θαυμασίων ἀκουσμάτων*, 844b 9-20. Βλ. και Castiglioni 2010, 112.

⁶³⁷ Fauber 2002, 168-174. Για την τοποθέτηση των αποικιών στο γεωστρατηγικό αυτό σημείο βλ. και Kagan 1969, 215.

⁶³⁸ Διοδ. Σικ. Η' 17.1-2.

⁶³⁹ Malkin 1987, 46-47.

⁶⁴⁰ Carusi 2011, 94.

⁶⁴¹ Ἐκατ. *FGrHist* 1, απ. 26 (= Ἄρρ. Ἀλεξ. Ἀνάβ. Β' 16.5), Ψευδο-Σκύλαξ, *Περίπλους*, 25-27 και Ἀθανάδας, *FGrHist* 303, F 1 (= Ἄντων. Λιβ. Μετ., 4). Για το θέμα της Γηρυονομαχίας και τη σχέση του με τον αποικισμό της Δύσης βλ. και B.S. Ridgway 1991, 107-109.

δρόμο προς το Νεκρομαντείο του Αχέροντος και μαζί με το Ανακτόριο προστάτευαν την είσοδο του Αμβρακικού κόλπου και το εκεί ιερό του Απόλλωνος⁶⁴².

Αλλά και στον μικρόκοσμο του Αμβρακικού κόλπου, η επιλογή των θέσεων είχε ιδιαίτερη σημασία. Το Ανακτόριον σχετίζεται περισσότερο με την ανάγκη σύνδεσης της Αμβρακίας και της Λευκάδος, καθώς και με τον έλεγχο της εισόδου του κόλπου⁶⁴³. Η επίκαιρη γεωστρατηγική του θέσης το καθιστούσε ορμητήριο του στόλου για την προστασία της Λευκάδος και της θαλάσσιας περιοχής της, αλλά και προειδοποιητικός φάρος για την άφιξη εχθρικού στόλου εναντίον της Αμβρακίας⁶⁴⁴. Η Λευκάς σχετιζόταν περισσότερο με το θαλάσσιο εμπόριο προς τον Βορρά και τη Δύση. Είχε καίρια θέση σε σχέση με την προστασία των θαλάσσιων δρόμων στο κεντρικό Ιόνιο, αφού μπορούσε να φιλοξενήσει μεγάλη ποσότητα πλοίων στα λιμάνια της και ο έλεγχός της εξασφάλιζε την ασφαλή πλεύση προς το βόρειο Ιόνιο, τον Αμβρακικό κόλπο και τους όρμους που βρίσκονταν στην περιοχή του Ακτίου, όπως άλλωστε υπογραμμίζει και η προσευχή του ποιητή Φιλίππου προς τον Απόλλωνα Λευκάτα, όπως σώζεται στην Παλατινή Ανθολογία: *ἐπὶ δ' ἰστία πέμψον ἀήτην οὔριον Ἀκτιακοὺς σύνδρομον εἰς λιμένας*⁶⁴⁵. Τέλος, η γεωγραφική θέση των τριών αυτών αποικιών εξασφάλιζε με το σύστημα των φρουκτωριών την προστασία καθεμιάς από τις δύο άλλες, οι οποίες θα μπορούσαν να προστρέξουν σε βοήθειά της.

Με βάση την παρατήρηση ότι στην ευρύτερη περιοχή του ΒΔ χώρου ανθούσε η πειρατεία, είναι πολύ πιθανό ότι το αρχικό σχέδιο του Κυψέλου σχετιζόταν με την προστασία από ενδεχόμενη πειρατική επίθεση των πλοίων που θα έπλεαν προς Δύση και Βορρά μέσω του Ιονίου πελάγους, καθώς και των εμπορικών που θα κατευθύνονταν προς το εσωτερικό της Ηπείρου μέσω του Αράχθου. Οι Τάφιοι πειρατές, κατοικώντας στην περιοχή του σημερινού Μεγανησίου, ανάμεσα στη Λευκάδα και τις ακαρνανικές ακτές, έκαναν συχνές επιθέσεις προς το κεντρικό και νότιο Ιόνιο, όπως παραδίδεται ήδη για την εποχή του Ομήρου⁶⁴⁶. Αν και δε γνωρίζουμε την τύχη των Ταφίων στην αρχαϊκή εποχή, η αναφορά του

⁶⁴² Janssens 1961, 389-394 και Intrieri 2018, 160. Για την επιλογή της θέσης σε σχέση με τις εκβολές ποταμού βλ. Morton 2001, 114-116.

⁶⁴³ Heuzey 1860, 384.

⁶⁴⁴ Τέτοια χρήση του Ανακτορίου διαπιστώνουμε στα Κερκυραϊκά. Στην πρώτη εκστρατεία των Κορινθίων εναντίον της Επιδάμνου το 435 π.Χ. οι Κορίνθιοι και οι σύμμαχοί τους σταθμεύουν στο Άκτιο, ενώ το επόμενο καλοκαίρι οι Κορίνθιοι στρατοπεδεύουν στην Ανακτορία γη, προκειμένου να προστατεύσουν τους συμμάχους τους στο Ιόνιο (κυρίως τους Ηλείους και τους Κεφαλλήνες): Θουκ. Α' 29 και 30.

⁶⁴⁵ Άνθ. Παλ. Στ' 251. Τα προφυλαγμένα από τους βίαιους βόρειους ανέμους λιμάνια της Λευκάδος παρέιχαν μεγάλη ασφάλεια στους ταξιδιώτες. Για την αποφυγή των βόρειων ανέμων (ετησίως) βλ. Morton 2001, 128-129.

⁶⁴⁶ Όμ. Όδ. π 425-430. Βλ. και Σουέρεφ 2004, 71. Ο Όμηρος πιθανότατα μεταφέρει στοιχεία από την πραγματικότητα της δικής του εποχής, στα τέλη του Η' ή αρχές του Ζ' αι. π.Χ.: βλ. De Souza 1999, 17. Για πειρατές στην ευρύτερη περιοχή βλ. και Άππιανός, Έμφ. Πόλ. Β' 6.39 και Livius, *Ab Urbe Cond.* X, 2.4. Πρβλ. και Στράβ. Στ' 2.4 (C 270-271) για τη σχέση των πειρατών αυτών με την Κέρκυρα.

ψευδο-ησιόδειου έργου *Ἡρακλέους Ἀσπίς*⁶⁴⁷, που χρονολογείται στον Στ' αι. π.Χ., καθώς και αυτή του Ευριπίδη στο έργο του *Ἀλκμήνη*⁶⁴⁸, αποτελούν ισχυρές ένδειξεις ότι τουλάχιστον έως τον Στ' αι. π.Χ. οι Τάφιοι συνέχιζαν τις πειρατικές τους ενέργειες στον χώρο αυτό. Επίσης, ένα άλλο ληστρικό φύλο, οι Τηλεβόες, φαίνεται ότι συνέχιζε τη δράση του κατά την ύστερη αρχαϊκή και κλασσική εποχή, όπως φαίνεται από τις αναφορές σε αυτούς από τον ιστορικό Ηρόδωρο, τον Ηρόδοτο και τον Αριστοτέλη, ο οποίος μάλιστα κάνει λόγο και για εγκατάστασή τους στη Λευκάδα⁶⁴⁹. Στην περιοχή επίσης της Ζακύνθου, συγκεκριμένα στις νήσους Στροφάδες, ήδη από τον Δ' αι. π.Χ. και εξής, αλλά πιθανότατα και σε προγενέστερες περιόδους, δρούσαν πειρατές⁶⁵⁰. Επιπλέον, στο κείμενο της απόδοσης τιμών προς τον Μεσσήνιο γλύπτη Δαμοφώντα οι Λευκάδιοι εγγυήθηκαν την ασφαλή του μεταφορά από τη Λευκάδα στο λιμάνι της Κυπαρισσίας, η οποία, όπως φαίνεται, δεν ήταν και τόσο δεδομένη για το νότιο Ιόνιο⁶⁵¹. Επομένως, το ναυτικό των τριών κορινθιακών αποικιών θα μπορούσε να εγγυηθεί την ασφάλεια στην ευρύτερη περιοχή του Ιονίου και της Αδριατικής, στην οποία δρούσαν παραδοσιακά πειρατές, Έλληνες, Ετρούσκοι ή άλλοι⁶⁵². Εξάλλου, ο εμπορικός σταθμός των Κορινθίων στην Ιθάκη κατά τον Η' αι. π.Χ. έχει ερμηνευθεί με παρόμοιο τρόπο, αφού έχουν αμφισβητηθεί βάσιμα οι προγενέστερες θεωρίες για τον στρατιωτικό έλεγχο της περιοχής ή για το εμπόριο με τους Ιθακησίους⁶⁵³. Στοιχεία από τα κατάστιχα των βενετικών λοιμοκαθαρητρίων στην Ιθάκη του ΙΗ' αι. επιβεβαιώνουν τη

⁶⁴⁷ Ψευδο-Ἡσ. *Ἡρακλέους Ἀσπίς*, 19.

⁶⁴⁸ Ευρ. *Ἀλκμήνη*, απ. 87b.

⁶⁴⁹ Ἡρόδωρος, *FGrHist* 31, απ. 1, Ἡρόδ. Ε' 59, του οποίου η μαρτυρία είναι σημαντική, διότι παραθέτει αρχαϊκή επιγραφή που βρισκόταν στη Θήβα και μνημόνευε τους Τηλεβόες, και Ἀριστ. απ. 473, 474 και 546 (= Στράβ. Ζ' 7.2 - C 322). Ἄλλες αναφορές στο φύλο αυτό αλλά και στους Ταφίους υπάρχουν στην κλασσική και στη μεταγενέστερη γραμματεία, αλλά σχεδόν πάντα σε σχέση με το μυθικό τους παρελθόν και σε ποιητικά-μυθολογικά συμφραζόμενα: Ἑλλάνικος, *FGrHist* 1a, 4F, απ. 144.3 (= Στράβ. Ι' 2.14 - C 456), Πίνδ. *Νεμ.* Ι' 15, Πανσ. Α' 37.6, Ἄπολ. Ῥοδ. Ἀργοναυτικά, Α' 748-750, Ψευδο-Ἀπολλόδωρος *Βιβλιοθήκη*, Β' 50.7 και Εὐφορίων, απ. 415, στ. 2.19. Η μόνη χρήσιμη πληροφορία είναι του Αίλιου Ηρωδιανού (*Περὶ Καθολικῆς Προσῳδίας*, 3.1) για μία περιοχή στην Ακαρνανία, η οποία είχε ονομαστέϊ Τηλεβοῖς. Για την ανάπτυξη της πειρατείας ανάμεσα στη Λευκάδα και την Ακαρνανία στα οθωμανικά χρόνια βλ. Λούπης 1999, 84-86.

⁶⁵⁰ Ισχυρότατες ενδείξεις για το φαινόμενο αυτό στην περιοχή αποτελούν η αναφορά του Αρποκρατίωνος στις Στροφάδες νήσους ως λέξη που άντλησε από τον *Τυρρηνικό* λόγο του Δικαιάρχου, ο οποίος είχε ως θέμα την πειρατεία στην Αδριατική, και σε επιτύμβια επιγραφή του Γ' αι. π.Χ. ενός Κερκυραίου Αλεξάνδρου, σύμφωνα με την οποία πολέμησε πειρατές στα νησιά αυτά: Ἀρποκρατίων, λ. *Στροφάδες νήσοι* (βλ. και Ferone 2004, 37) και *IG IX* 1², 4. 928 (βλ. και Psoma 2015a, 159).

⁶⁵¹ *IG* 1², 4.1475.29-30 (73-75).

⁶⁵² Στην περιοχή των Ιονίων νήσων δρούσαν Λιβυρνοί πειρατές: Ἀππιανός, *Ἐμφ. Πόλ.* Β' 6.39, Ἰλλυρ. 3 και Livius, *Ab Urbe Cond.* X, 2.4. Βλ. και Dell 1967, ο οποίος τοποθετεί τη δράση τους από τον Γ' αι. π.Χ. έως τα ρωμαϊκά χρόνια. Ωστόσο, υπάρχουν στον Στράβωνα ενδείξεις και για προγενέστερη δράση των Ιλλυριών-Λιβυρνών πειρατών στην Αδριατική και στο βόρειο Ιόνιο: Στράβ. Στ' 2.4 (C 270-271), όπου γίνεται λόγος για την εκδίωξη των πειρατών αυτών από την Κέρκυρα κατά τον αποικισμό της από τους Κορινθίους και Στράβ. ΙΔ' 2.10 (C 654), όπου παρουσιάζονται οι Ρόδιοι οικιστές της Δύσης ως εγγυητές της ασφάλειας των ταξιδιωτών. Για τον ρόλο των Λιβυρνών πειρατών στην Αδριατική βλ. και Cabanes 1988a, Ferone 2004, 37 και σημ. 30, όπου και βιβλιογραφία, και Šašel Kos 2015, 6-12. Για τους Ετρούσκους πειρατές από τον Ε' αι. π.Χ. βλ. Dell 1967, 354 και Ientile 1983, 50 κ.ε.

⁶⁵³ Roebuck 1972, 112 και σημ. 56-57, όπου και βιβλιογραφία.

διαχρονική παρουσία πειρατών στην περιοχή⁶⁵⁴. Δεν είναι τυχαίο μάλιστα ότι και το κερκυραϊκό ναυτικό στο τέλος της αρχαϊκής εποχής κατασκευάστηκε πιθανότατα για έναν παρόμοιο σκοπό⁶⁵⁵.

Η αντιμετώπιση της πειρατείας στον ευρύτερο χώρο του Ιονίου και της Αδριατικής ήταν πιθανότατα και ο σκοπός της κατασκευής του ναυτικού στόλου της Κέρκυρας στα τέλη του Στ' αι. π.Χ.⁶⁵⁶. Μεταγενέστερες κυρίως πηγές μας πληροφορούν για την παραδοσιακή χρήση των ακτών της Αδριατικής ως καταφυγίων πειρατών. Οι Αθηναίοι κατά τον ύστερο Δ' αι. π.Χ. προσπάθησαν να ελέγξουν το εμπόριο με την περιοχή και να προφυλάξουν τα πλοία που θα μετέφεραν σιτάρι (*σιτοπομπία*) από τους πειρατές⁶⁵⁷. Σχετικοί επίσης με την αντιμετώπιση των πειρατών αυτών ήταν και ρητορικοί λόγοι των Αθηναίων Υπερείδου και του Δεινάρχου⁶⁵⁸. Τέλος, την απελευθέρωση Αθηναίων αιχμαλώτων στη Σικελία από πειρατές αναφέρει επιγραφή των μέσων του Δ' αι. π.Χ.⁶⁵⁹. Επομένως, η ίδρυση αποικιών κατά μήκος των ακτών του Ιονίου πελάγους αποτελούσε ένα σημαντικό βήμα για την αντιμετώπιση του φαινομένου της πειρατείας που ανθούσε από τις ακτές της Ζακύνθου έως την Ιλλυρία.

Ειδικά για την αποικία της Λευκάδος, εκτός από την προστασία από τους πειρατές, η χρήση του ισθμού και της μετέπειτα διώρυγας εξασφάλιζε, ιδίως σε εμπόλεμες περιόδους, ένα ήσυχο ταξίδι μακριά από το επικίνδυνο ακρωτήριο του Λευκάτα στο νότιο τμήμα του νησιού, όπου έπνεαν επικίνδυνοι νότιοι άνεμοι⁶⁶⁰. Η κατασκευή επίσης του Ν μώλου, παρότι επιβεβαιώνεται μόνο για την περίοδο μετά τον Δ' αι. π.Χ., πιθανότατα παρείχε ασφαλή ελλιμενισμό σε όλο το μήκος της αρχαίας διώρυγας και σε προγενέστερες φάσεις⁶⁶¹.

Ο αποικισμός περί τον Αμβρακικό προστάτευε την επικοινωνία στον χώρο αυτό τόσο από θαλάσσιες όσο και από χερσαίες απειλές. Τα διάφορα αιτωλικά και ακαρνανικά έθνη που διαβιούσαν στην περιοχή γύρω από τον Αμβρακικό σε μερικές περιπτώσεις μπορούσαν να στραφούν εναντίον του εμπορίου της περιοχής, αφού επιδίδονταν στη ληστεία. Ο Θουκυδίδης μάλιστα τονίζει ότι η ληστεία στην περιοχή ήταν συνηθισμένη⁶⁶². Επιπλέον, την

⁶⁵⁴ Βλασσόπουλος 2006, 225-235.

⁶⁵⁵ Fauber 2002, 200-201, Christien 2015, 122 και Psoma 2015a, 159.

⁶⁵⁶ Fauber 2000, 200 και σημ. 146 και Psoma 2015a, 160.

⁶⁵⁷ IG I, 809 και II², 1629 και SEG XLV.149, ιδιαιτέρως στ. 219-220. Βλ. και Bresson 1993, 172-173 και Cabanes 2008, 178-179. Για την καταγωγή των Τυρρηνών πειρατών βλ. Ferone 1997, 35-36. Για τους Ετρούσκους πειρατές γενικά βλ. Ientile 1983.

⁶⁵⁸ Υπερ. *Περὶ τῆς φυλακῆς τῶν Τυρρηνῶν* και Δεινάρχος, *Τυρρηνικός*. Πρβλ. και Λυσ. *Κατὰ Διογέιτονος*, 25.

⁶⁵⁹ IG II², 283. Για την ανάλυσή της: Ferone 1997, 39-40.

⁶⁶⁰ Μπονέλου 2016, 120. Αντιθέτως, στη θαλάσσια περιοχή του στενού της Λευκάδος πνέουν ακόμα και κατά τον χειμώνα συχνά ασθενείς Β-ΒΔ άνεμοι, ενώ και οι νηνεμίες είναι εξαιρετικά συχνές: Γκίνης 1973, 11-17.

⁶⁶¹ Murray 1988, 105 και 115.

⁶⁶² Θουκ. Α' 5.3 (*ληστεία*). Η ενασχόληση των αιτωλικών εθνών με την ληστεία φανερώνεται και από τον τρόπο με τον οποίο πολεμούσαν, κάτι που περιγράφει ικανοποιητικά ο Θουκυδίδης: Γ' 94.4, 97.2 και 98.1-2. Η γεωγραφική

ανησυχία γεωργών, εμπόρων και προσκυνητών του ιερού του Ακτίου από ληστές της περιοχής εκφράζουν ερωτήσεις προς το μαντείο της Δωδώνης του Δ' αι. π.Χ., αφού σε μία περίπτωση διατυπώνεται με σαφήνεια η πρόθεση να εξασφαλιστεί η κτηματική περιουσία ενός γεωργού, ενώ σε άλλη γίνεται λόγος για κλοπή αντικειμένων στο πλαίσιο της εορτής⁶⁶³. Τέλος, τη δράση ληστρικών ηπειρωτικών φύλων φαίνεται πως υπονοεί και το *αίτιον* του Καλλιμάχου για τη *Λευκαδία Ἀρτέμιδα*⁶⁶⁴. Αν λάβουμε υπ' όψιν τις παραπάνω παρατηρήσεις, διαπιστώνουμε ότι ο Κύψελος είχε ένα επιπλέον κίνητρο για την ίδρυση των αποικιών στις συγκεκριμένες θέσεις, την προστασία της περιοχής από τις ληστρικές διαθέσεις των ντόπιων. Οι φυσικά οχυρές θέσεις που επιλέχθηκαν – πλην του Ανακτορίου – για την ίδρυση των αποικιών εξασφάλιζαν τη δυνατότητα άμυνας από ληστρικές επιδρομές, ενώ η ήδη εφαρμοσμένη οπλιτική τακτική αποτελούσε εγγύηση για την επιτυχία έναντι οποιασδήποτε δύναμης ελαφρά οπλισμένων δυνάμεων της περιοχής.

Ένας άλλος παράγοντας ανασφάλειας στα νερά του Ιονίου ήταν και η Κέρκυρα. Μετά το πραξικόπημα του Κυψέλου, στην αποικία αυτή κατέφυγαν Βακχιάδες και επομένως έπαιζαν σημαντικό ρόλο στις πολιτικές αποφάσεις⁶⁶⁵. Εξάλλου, η βακχιαδική αποικία ήδη από την αρχαϊκή εποχή ήλεγχε την περαιία της στην απέναντι ηπειρωτική ακτή, όπου ίδρυσε στον ύστερο Ζ' αι. π.Χ. τον οικισμό στο μετέπειτα Βουθρωτό, ενώ είχε διατηρήσει καλές σχέσεις με τα γύρω ηπειρωτικά και ιλλυρικά έθνη, επιτρέποντας σταδιακά και τη διείσδυση των αττικών τεχνέργων στην περιοχή⁶⁶⁶. Η αύξηση της κερκυραϊκής επιρροής θα αποτελούσε σημαντικό εμπόδιο στην αναζήτηση νέων πρώτων υλών στη Θεσπρωτία και τις ακτές της Ηπείρου από τους Κορινθίους. Είναι δύσκολο όμως να γνωρίζουμε αν θα στερούνταν παράλληλα την εύκολη πρόσβαση στις εμπορικές οδούς της Β Βαλκανικής, στις πηγές ασφάλτου⁶⁶⁷, στην ξυλεία και στην κτηνοτροφία της Ηπείρου⁶⁶⁸ και της Ιλλυρίας και πιθανόν και στα μέταλλα της ιλλυρικής ενδοχώρας και της Ετρουρίας⁶⁶⁹, με δεδομένο ότι η

απομόνωση και η καθυστερημένη πολιτική οργάνωση των περιοχών είχαν οδηγήσει στην υιοθέτηση αρχαϊκών τρόπων διαβίωσης. Ο ρόλος της γεωγραφίας και της ελλιπούς πολιτικής οργάνωσης επιβεβαιώνεται από νεότερες αναφορές στη ληστεία στην περιοχή του Βάλτου Αιτωλοακαρνανίας, οι οποίες τονίζουν την αγριότητα των κατοίκων και τη συστηματική ενασχόληση με την κτηνοτροφία και τη ληστεία. Βλ. Rouqueville 1820, II, 92, Heuzey 1860, 243-250, Βικέλας 1886, 35-36, Ζαπαντιώτης 1998, 13-14 και Καλαμπόκης 2008, 35-36.

⁶⁶³ Lhôte 2006, 122 και Δάκαρης, Βοκοτοπούλου, Χρηστίδης 2013, 3220Α.

⁶⁶⁴ Καλλιμάχος, ΡΟχγ 2261, απ. 1-3, 2263· απ. 1, στ. II 9-30. Βλ. και Σκιαδάς 1972, 17-18.

⁶⁶⁵ Νικ. Δαμ. *FGrHist* 90, απ. 58.44-46. Ίσως μάλιστα επηρέασαν και την καλλιτεχνική παραγωγή στην Κέρκυρα εγκαθιστώντας κορινθιακό εργαστήριο κεραμικής, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από τις απομιμήσεις κορινθιακών αγγείων στην Κέρκυρα τον Ζ' αι. π.Χ.: βλ. Dontas 1968.

⁶⁶⁶ Morgan 1998, 285, Gehrke, Wirbelauer 2004, 361, Λάζαρη, Τζωρτζάτου, Κουντούρη 2008, 14, Βασιλειάδης κ.ά. 2010, 149, Carusi 2011, 95 κ.ε. και Hernandez 2017, 213 και σημ. 43, 220, 223 και 259-260.

⁶⁶⁷ Ἄριστ. *Περὶ θαυμασίων ἀκουσμάτων*, 842b.15-26.

⁶⁶⁸ Για την ξυλεία της περιοχής βλ. παρακάτω, σ. 181 κ.ε. της παρούσας.

⁶⁶⁹ Για τα μέταλλα από την Ιλλυρία και την Ετρουρία βλ. παρακάτω, σ. 190 κ.ε. της παρούσας.

Κέρκυρα δεν είχε κατασκευάσει ακόμα σημαντικό πολεμικό στόλο⁶⁷⁰. Δε γνωρίζουμε επίσης κατά πόσον τα κορινθιακά πλοία έπρεπε να διέρχονται από την ίδια την Κέρκυρα, προκειμένου να κατευθυνθούν βορειότερα ή δυτικότερα ή αν έπλεαν χρησιμοποιώντας το πέραςμα του Τάραντος χωρίς να σταθμεύουν στο νησί. Η Κέρκυρα σαφώς προέβαλλε τις δικές της διεκδικήσεις, κυρίως όμως αργότερα, στην περίοδο του Περιάνδρου, με την ίδρυση αποικιών, όπως της Επιδάμνου, της Κόρκυρας Μέλαινας, καθώς και με την εγκατάσταση στο Βουθρωτό⁶⁷¹.

Η σημαντικότερη όμως ένδειξη για την πρώιμη αύξηση της κερκυραϊκής επιρροής στο Ιόνιο, και ειδικά στην περιοχή του Αμβρακικού κόλπου, είναι η στήλη του Αρνιάδα⁶⁷². Οποιαδήποτε ερμηνεία και να δεχθούμε σε σχέση με το περιεχόμενο του κειμένου της επιγραφής, το βέβαιο είναι ότι οι Κερκυραίοι ενεπλάκησαν σε κάποια στρατιωτική επιχείρηση στις εκβολές του Αράχθου, είτε αυτή έγινε εξαιτίας του κορινθιακού αποικισμού της Αμβρακίας, είτε έγινε στο πλαίσιο της σύγκρουσης με τον κορινθιακό στόλο⁶⁷³. Επομένως, η απειλή της Κέρκυρας μπορούσε από μόνη της να ωθήσει τον Κύψελο στον ΒΔ αποικισμό ή τουλάχιστον στην επιλογή των θέσεων των αποικιών. Δεν είναι μάλιστα τυχαίο ότι τα λιμάνια της Λευκάδος λειτουργούσαν με τέτοιο τρόπο, ώστε έθεταν μερικώς σε αχρησία τα αντίστοιχα της Κέρκυρας και επομένως αφαιρούσαν από τους Κερκυραίους τη δυνατότητα να συλλέξουν τέλη ελλιμενισμού και δασμούς⁶⁷⁴.

Εν κατακλείδι, οι σκοποί της ίδρυσης των αποικιών ήταν πολλαπλοί: η επίλυση του ζητήματος της διαδοχής, καθώς και πιθανών εσωτερικών προβλημάτων που είχαν κληροδοτηθεί από τους Βακχιάδες, η ελεύθερη διέλευση από τις θαλάσσιες οδούς προς Βορρά και Δύση, η αντιμετώπιση των πειρατών και ληστών της περιοχής, η αλληλοπροστασία των αποικιών και η συνακόλουθη συνέχιση της απρόσκοπτης επικοινωνίας με έθνη και κράτη που είχαν παραδοσιακά καλές σχέσεις με τη βακχιαδική Κόρινθο, καθώς και με περιοχές εκτός ΒΔ ελλαδικού χώρου με τη δημιουργία αυτόνομων κέντρων⁶⁷⁵. Μία τέτοια πολυπαραγοντική αντιμετώπιση, εξάλλου, αρμόζει στην ιδιαίτερη

⁶⁷⁰ Σχετικά με τον Δημάρατο, βλ. παραπάνω, σ. 103 κ.ε. της παρούσας. Για τα αντλούμενα ή παραγόμενα στην περιοχή προϊόντα βλ. και παρακάτω, σ. 191-192 της παρούσας.

⁶⁷¹ Για την Κόρκυρα Μέλαινα βλ. Mastrocinque 1988, 13-15, όπου και βιβλιογραφία. Για το Βουθρωτό: βλ. Hernandez 2017, 213, 220 και 259-260. Ανάλογος ανταγωνισμός υπήρξε πιθανότατα και ανάμεσα στους Κορινθίους υπό τους Βακχιάδες και τους Ευβοείς, κυρίως τους Ερετριείς, μετά τα μέσα του Η' αι. π.Χ. για την εξασφάλιση θέσεων-σταθμών στο Ιόνιο και στην Αδριατική: βλ. Malkin 1998b, 5-6.

⁶⁷² IG IX, 1.868.

⁶⁷³ Ο Fauber (2002, 190) έχει προτείνει ότι η στρατιωτική επιχείρηση αφορούσε τη συνίδρυση της Αμβρακίας από τους Κερκυραίους και τους Κορινθίους. Ωστόσο, αυτή η ερμηνεία δεν υποστηρίζεται από τις πηγές, ούτε προκύπτει από αρχαιολογικά ή άλλα δεδομένα.

⁶⁷⁴ Πρβλ. Roebuck 1972, 113.

⁶⁷⁵ Πρβλ. I. Ανδρέου 1998, 147 και Fantasia 2017, 19-23.

γεωγραφική φυσιογνωμία των τριών βασικών κορινθιακών αποικιών περί τον Αμβρακικό κόλπο⁶⁷⁶. Επομένως, ο συγκεκριμένος αποικισμός, όπως αργότερα και αυτός που οργανώθηκε επί Περιάνδρου στις ακτές της θρακικής ακτής (Ποτείδαια, Κύψελα), βασίστηκε σε ένα σχεδιασμό του Κυψέλου που τέθηκε σε εφαρμογή λίγο μετά την επανάστασή του⁶⁷⁷. Αν και δεν αμφισβητήθηκε ποτέ η ανεξαρτησία των αποικιών, η πρόθεση του τυράννου για εξασφάλιση των μεγίστων δυνατών πλεονεκτημάτων από τον αποικισμό του Αμβρακικού κόλπου, αποτελεί ένδειξη ότι ο έμμεσος έλεγχος της περιοχής ήταν ζητούμενο για τον ίδιο και για τους απογόνους του, όπως άλλωστε φάνηκε και στη συνέχεια της ιστορικής εξέλιξης των αποικιών⁶⁷⁸.

Γ. Οι συνθήκες ίδρυσης των αποικιών

Σε σχέση με τις συνθήκες υπό τις οποίες ιδρύθηκαν οι αποικίες αυτές, οι πληροφορίες είναι πενιχρές. Η αντιμετώπιση από τους γηγενείς ήταν ένας βασικός παράγοντας. Στην περίπτωση της Αμβρακίας, η διαπιστωμένη συνύπαρξη Κορινθίων και Δρυόπων/ Θεσπρωτών στον οικισμό πριν από την οργάνωση της αποικίας και η επιρροή των Κορινθίων τεχνιτών στα τοπικά εργαστήριά της, πείθει ότι υπήρξε ειρηνική μετάβαση από τη μία κατάσταση στην άλλη⁶⁷⁹. Για τις αγαστές σχέσεις των αποίκων με τους προηγούμενους κατοίκους της περιοχής μαρτυρεί και ένας εκ των αιτιολογικών μύθων, σύμφωνα με τον οποίο η λέξη *Αμβρακία* προέρχεται από τον *Άμβρακα*, γιο του Θεσπρωτού⁶⁸⁰. Η ύπαρξη αυτού του μύθου και η επιβίωσή του στις πηγές των ελληνιστικών φιλολόγων σημαίνει ότι η συγκεκριμένη πληροφορία πιθανότατα εντασσόταν στις επίσημες παραδόσεις της πόλης. Εξάλλου, οι Θεσπρωτοί θα ένιωθαν αρκετά ανακουφισμένοι από την ίδρυση τόσο της Αμβρακίας όσο και της Λευκάδος, αφού η παράκτια ζώνη της χώρας τους θα προστατευόταν από πειρατικές και ληστρικές επιθέσεις⁶⁸¹. Εχθρικές ενέργειες από τα γειτονικά φύλα προς τους αποίκους δεν πρέπει να υπήρξαν, δεδομένου ότι οι Μολοσσοί τον καιρό αυτό ήταν αποδυναμωμένοι και μάλλον περιορισμένοι στις βορειότερες υπώρειες της

⁶⁷⁶ Βλ. και Roebuck 1972, 114.

⁶⁷⁷ Castiglioni 2004 και 2010, 117-121.

⁶⁷⁸ Παρόμοια εξάλλου πρόθεση έμμεσου ελέγχου συγκεκριμένων πολιτικών επιλογών των αποικιών διαγιγνώσκεται ακόμα και κατά τη διάρκεια της ολιγαρχικής διακυβέρνησης της Κορίνθου, όπως θα δούμε παρακάτω στον οικονομικό τομέα, στον τομέα των λατρειών αλλά και στις πολιτικο-στρατιωτικές εξελίξεις. Βλ. σ. 245-257 (νομισματική πολιτική), 445-451 (λατρείες και πολιτικοί θεσμοί) και 249-253, 259-263 και 313-322 (πολιτικές και στρατιωτικές εξελίξεις).

⁶⁷⁹ Βλ. παρακάτω, σ. 126 και 128 και σημ. 748 της παρούσας. Πρβλ. και Hornblower 2008, 274-278.

⁶⁸⁰ Ήρωδιανός, *Περί καθολικής προσωδίας*, Γ' 1, 42.18 και Γ'1, 129.23. Για την εκδοχή ότι ο Άμβραξ ήταν γιος του Ηρακλέους, με πιθανή κορινθιακή προέλευση βλ. Διον. Άλικ. *Ρωμ. Αρχ.*, Α' 50.4.1-51.1.5.

⁶⁸¹ Πρβλ. παραπάνω για τις επιθέσεις από τους Ταφίους, σ. 71, σημ. 395 και σ. 110-111, σημ. 646-647 της παρούσας.

Πίνδου και στην πεδιάδα της Πασσαρώνος⁶⁸², ενώ οι Αμφιλόχιοι πλήττονταν από επιδρομές άλλων εθνών και μάλιστα είχαν, κατά τον Θουκυδίδη, αρχικά καλές σχέσεις με τους Αμβρακιώτες⁶⁸³. Ωστόσο, όπως θα δούμε και από την ανάλυση της λατρείας του Ηρακλέους στην Αμβρακία, είναι πιθανό ότι υπήρξαν και επιμέρους πολεμικές αναμετρήσεις για την ενσωμάτωση εδαφών στην περιφέρεια της νέας αποικίας⁶⁸⁴.

Σε σχέση με τη Λευκάδα, η μόνη πληροφορία που έχουμε είναι από τον Ψευδο-Σκύλακα, ο οποίος κάνει λόγο για κατάκτηση της προγενέστερης πόλης με το όνομα *Ἐπιλευκάδιοι* από τους Κορινθίους ύστερα από εμφύλιο πόλεμο των εκεί εγκατεστημένων Ακαρνάνων και εκδίωξη των τελευταίων από τους Κορινθίους⁶⁸⁵. Ωστόσο, δεν είναι βέβαιο ότι μπορούμε να εμπιστευθούμε τη μαρτυρία αυτή, καθώς είναι βέβαιο ότι προέρχεται από μία αντι-κορινθιακή παράδοση, που συντάχθηκε κατά την περίοδο του Φιλίππου Β΄, ο οποίος προσπαθούσε να προβληθεί ως ο νόμιμος κυρίαρχος στην περιοχή των ΒΔ αποικιών. Η σχετική αφήγηση θυμίζει αρκετά και ως προς το ύφος και ως προς το λεξιλόγιο την ελληνιστικής εποχής αντι-κορινθιακή εκδοχή του ιδρυτικού μύθου της Αμβρακίας⁶⁸⁶. Επομένως, και ο αναφερόμενος, ύποπτα μεγάλος, αριθμός (*χίλιοι*), αν αναφέρεται στην πρώιμη εποχή του αποικισμού και όχι σε μία μεταγενέστερη φάση, θα πρέπει να αμφισβητηθεί. Μπορούμε, ωστόσο, να εικάσουμε ότι ο κορινθιακός αποικισμός συνάντησε την αντίδραση εκ μέρους των Ακαρνάνων, τόσο εκείνων που ζούσαν αρχικά στη Λευκάδα, όσο και εκείνων που κατοικούσαν στην περιοχή της Παλαίρου, αν αναλογιστούμε ότι οι Κορίνθιοι άποικοι έκοψαν τον ισθμό της Λευκάδος, καθιστώντας τη νησί, δηλαδή αποκόπτοντας τη χερσαία προς αυτό πρόσβαση στους κατοίκους της χερσονήσου της Πλαγιάς⁶⁸⁷. Επίσης, το γεγονός ότι μετέφεραν τον αρχικό οικισμό του Νηρίκου σε άλλη θέση δηλώνει ότι υπήρχαν ήδη εγκατεστημένοι Ακαρνάνες στην ίδια τη Λευκάδα⁶⁸⁸. Σε κάθε περίπτωση, τα πενιχρά αρχαιολογικά ευρήματα δε βοηθούν στη διασάφηση των συνθηκών, όπως άλλωστε και τις αντίστοιχες του Ανακτορίου.

Το βέβαιο είναι ότι και στις τρεις περιπτώσεις ο στρατός και το ναυτικό των Κορινθίων θα μπορούσαν να εγγυηθούν ταχύτατα την επιτυχία της αποικιστικής αποστολής, αφού αυτή που εξυπηρετούνταν μέσω της επιχείρησης αυτής ήταν η ίδια η

⁶⁸² Αυτό δείχνει και η αρχαιολογική παρατήρηση της Πλιάκου, ότι στην κοιλάδα των Ιωαννίνων την πρώιμη εποχή κυριαρχούσαν οι Θεσπρωτοί: Πλιάκου 2009, 637. Πρβλ. και Cross 1932, 5-6.

⁶⁸³ Για την κυριαρχία των Χαόνων στην Ήπειρο πριν από τον Στ΄ αι. βλ. Θεόπομπος, *FGrHist*, 115, απ. 382 (Στράβ. Ζ΄ 7.5 - C324) και Hammond 1997a, 56. Για τους Αμφιλοχίους: Θουκ. Β΄ 68.1.

⁶⁸⁴ Το τοπωνύμιο *Ἡράκλεια/Ἡράκλειον* πιθανότατα συνδέεται με την κατάκτηση εκ μέρους των Αμβρακιωτών, ή και νωρίτερα των Κορινθίων: βλ. σχετικά παρακάτω, σ. 342 κ.ε. της παρούσας.

⁶⁸⁵ Ψευδο-Σκύλαξ, *Περίπλους*, 34.

⁶⁸⁶ Βλ. παρακάτω, σ. 135 κ.ε. της παρούσας.

⁶⁸⁷ Στράβ. Γ΄ 2.8-9 (C 451).

⁶⁸⁸ Πλιάκου 2001, 22-23 και Carusi 2011, 93 και σημ. 12.

μητρόπολη. Η γνωριμία του εδάφους και των θαλασσιών οδών προς τις αποικίες αυτές πρέπει να θεωρηθεί δεδομένη, καθώς οι Έλληνες και Φοίνικες έμποροι και οι τεχνίτες που μετακινούνταν από και προς την Κόρινθο μπορούσαν να δώσουν σαφείς πληροφορίες για το μέγεθος του οικισμού, τις προθέσεις των κατοίκων του, τα πιθανά οχυρά σημεία του, τις οδούς πρόσβασης, το κλίμα και τους ανέμους στην περιοχή, κ.ά. Η συχνότητα πλεύσης των κορινθιακών πλοίων προς την Κάτω Ιταλία και τη Σικελία προσέφερε ικανοποιητικές ευκαιρίες για την αντιμετώπιση ιδιαιτέρων προβλημάτων στη ναυσιπλοΐα και τη λήψη σημαντικών αποφάσεων σε σχέση με το ακριβές σημείο οργάνωσης της αποικίας στη Λευκάδα και στο Ανακτόριο. Η απόφαση της δημιουργίας της λευκαδικής διώρυγας από τους Κορινθίους αποίκους ήταν με βεβαιότητα αποτέλεσμα της επίγνωσης των μειονεκτημάτων του παλιού οικισμού στον Νήρικο και των προβλημάτων που αντιμετώπιζαν τα πλοία πλέοντας ανοιχτά στο Ιόνιο, υπό την απειλή πειρατών ή και εχθρικών πλοίων σε εμπόλεμες περιόδους⁶⁸⁹. Η ίδρυση της πόλης της Λευκάδος στους πρόποδες του λόφου που επέβλεπε το θαλάσσιο αυτό πέρασμα αποδεικνύει το αρχικό σχέδιο των αποίκων⁶⁹⁰. Σε αυτό το συμπέρασμα οδηγεί και η διαπίστωση ότι ένα μεγάλο μέρος της θεσπρωτικής ακτής βρισκόταν από νωρίς υπό κερκυραϊκό έλεγχο, όπως φαίνεται και από τα αρχαιολογικά δεδομένα σε οχυρές θέσεις της⁶⁹¹.

Σε σχέση με τις αρχικές συνθήκες οργάνωσης των αποικιών, γνωρίζουμε ότι έργο του εκάστοτε οικιστή ήταν η ίδρυση των ιερών, η διαίρεση της γης σε κλήρους και ο διαχωρισμός του δημοσίου χώρου από τον αντίστοιχο των ιδιωτικών οικιών και των εργαστηρίων. Η αρχική πολεοδομική οργάνωση της Αμβρακίας και της Λευκάδος, φανερό και στη μεταγενέστερη επέκτασή της⁶⁹², μαρτυρεί ένα συντεταγμένο σχέδιο εκ μέρους των Κυψελιδών για την οργάνωση των αποικιών. Επειδή όμως η χωροταξική διευθέτηση και η οικιστική οργάνωση των αποικιών δεν είναι αντικείμενο της παρούσης εργασίας, θα περιοριστούμε στις ως άνω παρατηρήσεις.

Δ. Ο εντοπισμός του Σολλίου και ο χρόνος ίδρυσής του

Σε σχέση με την ακριβή θέση του Σολλίου⁶⁹³, δεν έχουμε σαφείς τοπογραφικές ενδείξεις ούτε από τα κείμενα της αρχαίας γραμματείας ούτε από τα αρχαιολογικά

⁶⁸⁹ Βλ. και Pliakou 2001a και I. Ανδρέου 2016, 28.

⁶⁹⁰ Στράβ. Α' 3.18 (C 59) και Γ' 2.8-9 (C 451). Βλ. και Fiedler 1996, 161-163, Stavropoulou-Gatsi 2010, 87 και Fantasia 2017, 19 και σημ. 41.

⁶⁹¹ Carusi 2011, 95 κ.ε., όπου πηγές και βιβλιογραφία: τα αρχαιολογικά δεδομένα επιβεβαιώνουν τις σχετικές μαρτυρίες του Θουκυδίδη. Βλ. και Tzortzatu, Fatsiou 2009, Βασιλειάδης κ.ά. 2010, 149 και Σπανοδήμος 2014.

⁶⁹² I. Andreou 1993, Pliakou 1999, 39, Πλιάκου, Κοντογιάννη 2004, 490, Sarris et al. 2008, 80 και Πλιάκου 2009, 32-33.

⁶⁹³ Για το σύνολο των διατυπωμένων προτάσεων βλ. Schoch 1997, 21-22.

δεδομένα. Λείπουν επίσης σχετικές επιγραφές, οι οποίες θα μπορούσαν να επιλύσουν το πρόβλημα, εφόσον τοποθετούνταν σε συγκεκριμένο αρχαιολογικό περιβάλλον.

Από την αναφορά του Θουκυδίδη, ότι μετά την κατάκτησή του από τους Αθηναίους το 431 π.Χ. παραδόθηκε στους Παλαιρείς της Ακαρνανίας, προκύπτει ότι θα πρέπει να βρισκόταν σε μικρή απόσταση από την Πάλαιρο, η οποία ταυτίζεται με τη σημερινή Κεχροπούλα (χάρτης 14)⁶⁹⁴. Η αφήγηση της λεηλασίας της Λευκάδος από τον Δημοσθένη και τους Ακαρνάνες παρέχει ελάχιστες πληροφορίες για την τοποθεσία του Σόλλιου. Κατ' αρχάς, ο αρχαίος ιστορικός αναφέρει ότι ο αθηναϊκός στόλος των εκατό πλοίων που περιέπλεε την Πελοπόννησο το 426 π.Χ. προσήγγισε την τοποθεσία *Έλλομενόν* της Λευκάδος, όπου οι Αθηναίοι σκότωσαν μετά από ενέδρα τους Λευκαδίους φρουρούς⁶⁹⁵ και ότι η Λευκάς λεηλατήθηκε τόσο στο τμήμα που βρισκόταν έξω από τον ισθμό, όσο και στο τμήμα που βρισκόταν εντός του ισθμού⁶⁹⁶. Δίνει επομένως την εντύπωση ότι τμήμα της χερσονήσου της Πλαγιάς ανήκει στους Λευκαδίους. Στη συνέχεια της αφήγησής του ο Θουκυδίδης σημειώνει ότι σύσσωμος ο αθηναϊκός στόλος, παρά την αντίθετη γνώμη των Ακαρνάνων, εξεστράτευσε εναντίον των Αιτωλών, αφού πρώτα πέρασε παραπλέοντας από το Σόλλιον⁶⁹⁷. Η άρνηση του Δημοσθένους να πολιορκήσει, να καταλάβει και να καταστρέψει την πόλη της Λευκάδος γκρεμίζοντας το τείχος της, αλλά και η κίνηση του αθηναϊκού στόλου προς την Αιτωλία πείθει ότι η πορεία του ήταν από βορρά προς νότο⁶⁹⁸. Η ίδια εξάλλου κίνηση υπονοείται για το τμήμα του αθηναϊκού στόλου που είχε καταλάβει το Σόλλιον το 431 π.Χ., όταν κατευθύνθηκε από τη Λευκάδα προς την ακαρνανική πόλη Αστακός στα δυτικά παράλια της Ακαρνανίας, αρκετά νοτιότερα, και στη συνέχεια προς την Κεφαλληνία⁶⁹⁹.

Για την τοποθεσία του Σόλλιου έχουν διατυπωθεί ποικίλες απόψεις. Αυτή των Berkold και Faisst αποτελεί επαναδιατύπωση μίας μελέτης των Kolonas και Faisst, που αποφαινόνται υπέρ της μεσόγαιας θέσης Βίγλα, στα βόρεια της χερσονήσου (χάρτης 18) και είναι αρκετά ενδιαφέροντα⁷⁰⁰. Ωστόσο, προσκρούει στο δεδομένο ότι το Σόλλιον ήταν παραλιακή θέση, αφού αναφέρεται από τον Θουκυδίδη ότι σε αυτό *παρέπλευσε* ο Δημοσθένης⁷⁰¹. Παρόμοιες είναι οι ενστάσεις για την τοποθέτησή του στο όρος Στέρνα,

⁶⁹⁴ Θουκ. Β' 30.1. Για την τοποθεσία της Παλαίρου βλ. Zachos 2016, 209-210, όπου και βιβλιογραφία.

⁶⁹⁵ Η θέση αυτή ταυτίζεται κατά τον Fiedler (1996, 160) με το σημερινό Νυδρί.

⁶⁹⁶ Θουκ. Γ' 94.

⁶⁹⁷ Θουκ. Γ' 95.2.

⁶⁹⁸ Θουκ. Γ' 94.2 και 95.2.

⁶⁹⁹ Θουκ. Β' 30.1-2.

⁷⁰⁰ Berkold, Faisst 1993, 1-11. Πρβλ. και Kolonas, Faisst 1992, 571.

⁷⁰¹ Θουκ. Γ' 95.2.

πλησίον της αρχαίας Παλαίρου ή ακόμα και στο φρούριο Καστρί Λιθίες (χάρτης 19), αφού οι θέσεις αυτές δεν περιλαμβάνουν αξιόλογους οικισμούς⁷⁰².

Η διατύπωση του Θουκυδίδη *τῆς τε ἔξω γῆς δηουμένης καὶ τῆς ἐντὸς τοῦ ἰσθμοῦ* οδήγησε τους Gehrke και Wirbelauer να θεωρήσουν ότι η Λευκάς κατείχε τμήμα της παραλιακής ζώνης της απέναντι ακαρνανικής ακτής, της περαιάς της⁷⁰³. Ακολουθώντας τους Murray και Wacker και ερμηνεύοντας το σχετικό χωρίο του Θουκυδίδου⁷⁰⁴ τοποθέτησαν το Σόλλιον νότια της Παλαίρου, στον όρμο της Ζαβέρδας (κόλπος Παλαίρου) στα νότια της χερσονήσου της Πλαγιάς (χάρτης 18), όπου εξάλλου έχουν ανευρεθεί αρχαιολογικά ευρήματα ήδη από τον Στ' αι. π.Χ.⁷⁰⁵. Ανάλογη θέση έχει διατυπώσει και η Antonetti, προτείνοντας τη θέση Πογωνιά (χάρτης 18), όπου έχουν ανευρεθεί αρκετά αρχαιολογικά ευρήματα (οικίες, επιγραφές) από την ελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή⁷⁰⁶. Ο στρατιωτικός και πολιτικός έλεγχος της θέσης παρείχε τη δυνατότητα στους Κορινθίους να προστατεύουν τη θαλάσσια πρόσβαση προς τη Λευκάδα από τα νότια παράλια της Ακαρνανίας. Μία πιθανή επίθεση από τα βόρεια της χερσονήσου της Πλαγιάς καλυπτόταν από το Ανακτόριο στις ακτές του Αμβρακικού, αλλά αντίστοιχα υπήρχε η ανάγκη να καλυφθεί και η περιοχή των νότιων ακαρνανικών προσβάσεων.

Ο Hornblower εντοπίζει το Σόλλιον κοντά στη θέση Πλαγιά της ομώνυμης χερσονήσου, σε μια περιοχή σχεδόν απέναντι από την πόλη της Λευκάδος (χάρτης 12 και 14)⁷⁰⁷. Ο Φαράκλας επίσης πιστεύει ότι βρισκόταν στην περαιά της Λευκάδος στα δυτικά παράλια της Ακαρνανίας, επειδή θεωρεί ότι η ίδρυσή του αποτελούσε απάντηση στην αμφισβήτηση της δυνατότητας των κορινθιακών πλοίων να πλέουν ελεύθερα διά του ισθμού της Λευκάδος⁷⁰⁸. Σε μια πρόσφατη μάλιστα δημοσίευσή του αποφαινεται υπέρ της θέσης Άγιος Γεώργιος (χάρτης 12), όπου έχει ανευρεθεί οχύρωση που περιβάλλει χώρο μεγάλης έκτασης και εκτείνεται από τον λόφο του βενετσιάνικου κάστρου έως τη θάλασσα⁷⁰⁹. Στη θέση αυτή ο Dörpfeld είχε εντοπίσει σημαντικό τειχισμένο οικισμό, ο οποίος έφθανε δυτικά έως το θαλάσσιο στενό της Λευκάδος⁷¹⁰. Για τη θέση του Αγίου

⁷⁰² Heuzey 1860, 396, Oberhummer 1867, 31 και Partsch 1889.

⁷⁰³ Gehrke, Wirbelauer 2004, 365.

⁷⁰⁴ Θουκ. Γ' 94.2.

⁷⁰⁵ Βλ. Murray 1982, 197, Wacker 1999, 24 και Gehrke, Wirbelauer 2004, 372. Πρβλ. και Alary 1884. Για την αντίθετη άποψη βλ. Schoch 1997, 22, σημ. 39.

⁷⁰⁶ Antonetti 1986, 62. Βλ. και Zachos 2016, 211. Την άποψη αυτή έχουν και οι εκδότες του IG IX 1² 4.

⁷⁰⁷ Hornblower 2006, τ. Α' 518.

⁷⁰⁸ Φαράκλας 1991, 226-227.

⁷⁰⁹ Φαράκλας 2015, 116-120. Την άποψη αυτή είχε ενστερνιστεί παλαιότερα και ο Νεραντζής (1997, 46).

⁷¹⁰ Dörpfeld 1927, 159 και 269 κ.ε. και εικ. 30. Την άποψη αυτή ενστερνίστηκαν αργότερα αρκετοί μελετητές: Murray 1982, 187 κ.ε., Wacker 1991, 10 κ.ε. και Schwandner 2016. Απεικονίζεται μάλιστα και στον χάρτη του Talbert (2000, 54).

Γεωργίου έχει διατυπώσει την άποψη ότι αποτελούσε τον αρχαίο Νήρικο, ο οποίος αναφέρεται από τον Θουκυδίδη⁷¹¹. Επίσης, στην παραλιακή ζώνη αυτού του οικισμού έχει εντοπιστεί το ανατολικό τμήμα του αρχαίου μώλου-κυματοθραύστη, ο οποίος δημιουργήθηκε το αργότερο τον Ε΄ αι. π.Χ. – σύμφωνα με τις νεότερες έρευνες του Murray⁷¹² – για να προστατεύσει τα πλοία από τους νότιους ανέμους και να παρέχει ασφαλείς συνθήκες ελλιμενισμού για τα πλοία σε όλο τον θαλάσσιο αυτό χώρο βόρεια του Αγίου Γεωργίου και νότια της διώρυγας.

Η αποκοπή της χερσονήσου της Λευκάδος από την Ακαρνανία με τη διάνοιξη διώρυγας, την οποία αναφέρει ο Έφορος μέσω του Στράβωνος και του Ψευδο-Σκύλακος⁷¹³, πράγματι είχε δημιουργήσει στην αρχαϊκή εποχή την ανάγκη του στρατιωτικού ελέγχου των ανατολικών παραλιών της Λευκάδος και της απέναντι ακαρνανικής ακτής μέσω ενός συστήματος φρουρίων και στρατιωτικών εγκαταστάσεων εκατέρωθεν του στενού, ανάμεσα στις οποίες οι σημαντικότερες φαίνεται ότι ήταν το Σόλλιον, το Ελλομενόν και η Φαρά⁷¹⁴. Η διάνοιξη της διώρυγας της Λευκάδος επέφερε αλλαγή στον τρόπο πλεύσης από τον Κορινθιακό κόλπο προς το Β Ιόνιο, και επομένως και προς την Ιταλία και την Αδριατική⁷¹⁵. Μεγαλύτερα πλοία, στρατιωτικά αλλά και εμπορικά, μπορούσαν πλέον να αξιοποιήσουν το πέρασμα και να μεταφέρουν στρατεύματα ή εμπορεύματα στην περιοχή του Ακτίου ή και βορειότερα. Το πέρασμα αυτό θα μπορούσε να αχρηστευθεί, αν εχθρικά πλοία εμπόδιζαν την πλεύση από το Άκτιο και βορειότερα ή από τη διώρυγα και νοτιότερα ή αν καταλάμβαναν την ίδια τη Λευκάδα. Το ίδιο ισχύει και για την περίοδο του β΄ μισού του Ε΄ αι. π.Χ., κατά την οποία η διώρυγα είχε μετατραπεί σε ισθμό εξαιτίας των προσχώσεων. Το εμπόδιο αυτό αντιμετωπίστηκε από τους Πελοποννησίους, σύροντας τις τριήρεις τους πάνω από τη λωρίδα της άμμου που ένωνε τη Λευκάδα με την Ακαρνανία – εξαιτίας των

⁷¹¹ Θουκ. Γ΄ 7.4. Την ταύτιση του Νήρικου με το φρούριο του Αγίου Γεωργίου αποδέχεται και ο Talbert (2000, 54).

⁷¹² Murray 1988.

⁷¹³ Στράβ. Α΄ 3.18 (Α 59) και Γ΄ 2.8 και Ψευδο-Σκύλαξ, *Περίπλους*, 34. Ο τελευταίος, αν και γράφει στον Δ΄ αι. π.Χ. ότι *αὕτη (ενν. ἡ Λευκάς) δ' ἐστὶ νῦν νῆσος τὸν ἰσθμὸν ἀποτεταφρευμένη*, πιθανότατα μεταφέρει μία προγενέστερη πληροφορία. Ο γεωγράφος συχνά παρουσιάζει δεδομένα από άλλους συγγραφείς ως σύγχρονα του έργου του. Επομένως, είναι πολύ πιθανό ότι αυτή η πληροφορία προέρχεται από τον Έφορο. Βλ. Shipley 2011, 6-13.

⁷¹⁴ Θουκ. Γ΄ 94.1 και Ψευδο-Σκύλαξ, *Περίπλους* 34. Σύμφωνα με τον Fiedler (1996, 160), ο Ελλομενός/ το Ελλομενόν πρέπει να τοποθετηθεί στην περιοχή του Νυδριού, ενώ η Φαρά στον κόλπο και στην πεδιάδα της σημερινής Βασιλικής. Βλ. και Murray 1982, 285 και Carusi 2011, 93.

⁷¹⁵ Σε σχέση με τη χρονολόγηση της διώρυγας σημαντική είναι η πληροφορία ότι ο Περίανδρος σχεδίαζε τη διάνοιξη διώρυγας στην ίδια την Κόρινθο (Διογ. Λαέρτ., Α΄ 99.5), αν και δεν το κατάφερε. Αυτή η μαρτυρία καθιστά πιθανό ότι η διώρυγα της Λευκάδας κατασκευάστηκε επί Περιάνδρου. Βλ. Antonelli 2000, 95. Για την προφύλαξη από τους βορείους ανέμους και την ασφαλή πλεύση προς Β και Δ, βλ. Morton 2001, 128-129.

προσχώσεων που προσωρινά είχαν κλείσει τη διώρυγα – όπως έγινε και αργότερα στον Δ΄ αι. π.Χ.⁷¹⁶.

Με βάση τα παραπάνω, η αμφισβήτηση της ελεύθερης κυκλοφορίας των πελοποννησιακών πλοίων στον ισθμό της Λευκάδος από τους Αθηναίους κατά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί μέσω της κατάκτησης οποιουδήποτε σημείου στη διαδρομή ΒΔ Ακαρνανία-Λευκάδα-Άκτιο. Επομένως, δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι σε σχέση με την ακριβή τοποθεσία του Σολλίου. Το μόνο ασφαλές συμπέρασμα στο οποίο μπορούμε να οδηγηθούμε είναι ότι εξαιτίας της παράκτιας πλεύσης του στρατού του Δημοσθένους και της γεινιάσής του με την Πάλαιρο, το Σόλλιον βρισκόταν στη χερσόνησο της Πλαγιάς και μάλιστα στην παραλιακή ζώνη της. Επίσης, εύκολα τεκμαίρεται ότι πρέπει να εντοπιστεί σε κάποιο σημείο της ακαρνανικής ακτής ανάμεσα στην είσοδο του Αμβρακικού κόλπου έως και τον όρμο της Ζαβέρδας. Επομένως, οι πιο πιθανές θέσεις για την τοποθέτηση του Σολλίου είναι αυτές της Πογωνιάς στον κόλπο της Ζαβέρδας, και αυτή του φρουρίου του Αγίου Γεωργίου.

Ωστόσο, και οι δύο θέσεις θα μπορούσαν να εντάσσονται στη γεωγραφική επικράτεια του Σολλίου, αφού μάλιστα η μία θέση, αυτή του Αγίου Γεωργίου, ήταν τειχισμένη και σε άμεση συνάφεια με τον ισθμό της Λευκάδος προστατεύοντας τα πλοία από μία επίθεση εχθρών από την Ακαρνανία ή και το νοτιότερο Ιόνιο στα ρηχά νερά του καναλιού⁷¹⁷, ενώ η άλλη διέθετε λιμενικές εγκαταστάσεις και είχε αμεσότερο έλεγχο των νοτίων προσβάσεων του Ιονίου. Επειδή ο Θουκυδίδης συγκαταλέγει το Σόλλιον στα *πολίσιμα Κορινθίων*⁷¹⁸, είναι πιο πιθανό ότι ο οικισμός κάτω από το φρούριο του Αγίου Γεωργίου λόγω μεγέθους ταυτίζεται με την κορινθιακή αυτή εγκατάσταση, ενώ οι λοιπές

⁷¹⁶ Θουκ. Γ΄ 81.1 και Δ΄ 8.2. Βλ. και Intrieri 2018, 156. Για τον Δ΄ αι. π.Χ. Άρρ. Ίστ. Ίνδ. ΜΑ΄ 2-3. Το έργο της καθέλκυσης τριήρων από έναν ισθμό ήταν στην πραγματικότητα δύσκολο και αναφέρεται από τον Θουκυδίδη, για να εξάρει τον έκτακτο χαρακτήρα αυτής της κίνησης, όπως και στην περίπτωση της μεταφοράς τριήρων μέσω του ισθμού της Κορίνθου (Γ΄ 15-15 και Η΄ 1.3). Βλ. σχετικά Pettegrew 2011, 565-566. Το φαινόμενο του αποκλεισμού του ναυτικού περάσματος οφείλεται πιθανότατα σε πλημμυρικά φαινόμενα («τσουνάμι»): βλ. Vött et al. 2009. Η διώρυγα φαίνεται ότι εξαιτίας των προσχώσεων χρειαζόταν σε τακτική βάση αποκατάσταση. Στην αφήγηση του Β΄ Μακεδονικού Πολέμου, ο Πολύβιος αναφέρει ότι και ο Φίλιππος Ε΄ αναγκάστηκε να καθελκύσει τα πλοία του από το κλεισμένο στενό της Λευκάδος, αφού μάλιστα επεσκεύασε τη γέφυρα της Διορύκτου: Πολύβιος, Ε΄ 5.12· 17-18· 95 και 101. Στα χρόνια του Αυγούστου η Λευκάς αντιμετώπισε ξανά το πρόβλημα των προσχώσεων ξανανοίγοντας τη διώρυγα, αφού ο Λίβιος μας πληροφορεί ότι τον καιρό του Φλαμίνιου στο ίδιο στενό υπήρχε ισθμός και η Λευκάς ήταν χερσόνησος, ενώ στις μέρες του υπήρχε διώρυγα: Livius, *Ab Urbe Cond.* XXXIII, 17.6. Αντίστοιχο είναι και το συμπέρασμα από την περιγραφή του λευκαδικού στενού από τον Πλίνιο: Plinius, *NH* 4.5. Πρβλ. Carusi 2011, 92. Η ρυμούλκηση πλοίων από το λευκαδικό στενό με τεχνητά μέσα αναφέρεται και από τον Υγίνο, ο οποίος κατονομάζει τη συσκευή για τη μεταφορά, προφανώς ξύλινη κινητή γέφυρα, *πάκτωνες*: Hyginus, *Grammatica*, απ. 1, 1-2. Για το κλείσιμο της διώρυγας από τις προσχώσεις στους οθωμανικούς χρόνους βλ. Λούπης 1999, 74-76. Η ανάγκη αυτή φαίνεται και από το γεγονός ότι και σε πολύ μεταγενέστερους χρόνους οι προσχώσεις δημιουργούσαν πρόβλημα στην πλεύση μεγάλων πλοίων. Στην οθωμανική περίοδο, ο Piri Reis και ο Qyatib Celebi αναφέρονται στον περιορισμό της χρήσης του στενού από μεγάλα πλοία και στην ύπαρξη κρεμαστής μετακινούμενης γέφυρας, πιθανότατα στη θέση της αρχαίας λίθινης: βλ. Λούπης 1999, 74-76 και 78 και Ζάχος, Ντούζουγλη 2003, 47.

⁷¹⁷ Malkin 1998b, 8.

⁷¹⁸ Θουκ. Β΄ 30.1.

θέσεις στα νότια παράλια της χερσονήσου της Πλαγιάς, και ειδικά η Πογωνιά, να αποτελούσαν επίνεια του κύριου οικισμού. Ωστόσο, η διατήρηση του ελέγχου του λευκαδικού στενού από τους Λευκαδίους στον Δ' αι. π.Χ.⁷¹⁹ δηλώνει ότι συνέχιζαν να κατέχουν τμήμα της χερσονήσου της Πλαγιάς και επομένως και τη θέση του φρουρίου του Αγίου Γεωργίου, ενώ αντιστοίχως οι Παλαιρείς δε φαίνεται ότι είχαν δικαιώματα στο στενό.

Το Σόλλιον επομένως ως κορινθιακή κτίση πρέπει να τοποθετηθεί νοτιότερα στον κόλπο της Ζαβέρδας. Αυτή η άποψη ερμηνεύει ικανοποιητικά και την ήδη ανεπτυγμένη έχθρα ανάμεσα στους Λευκαδίους και τους Παλαιρείς Ακαρνάνες στο πλαίσιο του Πελοποννησιακού Πολέμου. Οι τελευταίοι, σύμφωνα με το παραπάνω χωρίο του Θουκυδίδη, μόνοι πήραν το δικαίωμα της νομής του οικισμού (πόλιν) και της γης του Σολλίου από τους Αθηναίους το 431 π.Χ. Επιπλέον, οι Ακαρνάνες το 426 π.Χ. ζήτησαν από τον Αθηναίο στρατηγό Δημοσθένη να εκπορθήσει την πόλη των Λευκαδίων, αίτημα που δηλώνει το μίσος που είχε αναπτυχθεί ανάμεσά τους. Οι Ακαρνάνες που είχαν περισσότερους λόγους να θέλουν την καταστροφή της Λευκάδος ήταν αυτοί που άμεσα γειτνίαζαν με αυτούς, δηλαδή οι Παλαιρείς. Είναι δηλαδή πιθανό ότι το μένος των τελευταίων είχε αναπτυχθεί πριν από τον Πελοποννησιακό Πόλεμο, επειδή ο αποικισμός των Κορινθίων στην περιοχή είχε προκαλέσει ασφυξία στην ακαρνανική πόλη, αφού της είχε στερήσει την πρόσβαση στα νότια ακαρνανικά παράλια και στο στενό της Λευκάδος.

Σε σχέση με τη χρονολόγηση του Σολλίου, θα πρέπει να λάβουμε υπ' όψιν τις συνθήκες δημιουργίας της πόλης και τις ανάγκες που εξυπηρετούσε ο κορινθιακός αποικισμός στο συγκεκριμένο σημείο. Τα πρωιμότερα κορινθιακά ευρήματα κεραμικής στη χερσόνησο της Πλαγιάς έχουν χρονολογηθεί στον Στ' αι. π.Χ. και έχουν βρεθεί στη θέση Καγκάλι, βορειοδυτικά του όρμου της Ζαβέρδας, δηλαδή σε κοντινή απόσταση από τη θέση με την οποία ταυτίζεται το Σόλλιον⁷²⁰. Τα κορινθιακά ευρήματα στην περιοχή αυτή στοιχειοθετούν την ύπαρξη κορινθιακού ενδιαφέροντος, δεν αποδεικνύουν όμως την ύπαρξη κορινθιακής εγκατάστασης. Ο κόλπος της Ζαβέρδας διέθετε πιθανότατα λιμένα, του οποίου η κατασκευή θα είχε ως απώτερο στόχο την προστασία των πλοίων από πειρατικές επιδρομές. Αντιθέτως, αν ελεγχόταν από πειρατές, θα αποτελούσε το ορμητήριό τους⁷²¹. Επιπλέον, υπάρχουν κεραμικά ευρήματα στην ίδια χερσόνησο και από άλλες πόλεις που χρονολογούνται από τον Ε' αι. π.Χ., όπως της Κέρκυρας, της Επιδάμνου, της Απολλωνίας και

⁷¹⁹ Οι Λευκάδιοι είχαν κατασκευάσει γέφυρα στο νησί της Διορύκτου και ιερό προς τιμήν της *Άφροδίτης Αίνειάδος* πάνω σε αυτό. Βλ. παρακάτω, σ. 378-382 της παρούσας.

⁷²⁰ Murray 1982, 197 και Wacker 1999, 24.

⁷²¹ Για την πειρατεία στην περιοχή βλ. παραπάνω, σ. 71 και 109-113 της παρούσας.

της Λευκάδος⁷²². Αυτή η παρατήρηση επισημαίνει το όψιμο ενδιαφέρον και των υπόλοιπων κορινθιακών/κερκυραϊκών αποικιών για το διαμετακομιστικό εμπόριο που διακινούσε προϊόντα από την Αδριατική και το Ιόνιο προς το εσωτερικό της Ακαρνανίας. Δηλώνει, όμως, ταυτόχρονα ότι κατά τον Ε΄ αι. π.Χ. δεν υπήρχε μόνο κορινθιακό ενδιαφέρον για την περιοχή αλλά και κερκυραϊκό.

Το φρούριο του Αγίου Γεωργίου στο σημερινό χωριό Πλαγιά, η δεύτερη πιο πιθανή θέση για την τοποθέτηση του Σολλίου (χάρτης 12) χρονολογήθηκε παλαιότερα από τον Dörpfeld στον Ζ΄ αι. π.Χ. επί τη βάσει ομοιοτήτων με το αρχαίο τείχος της Λευκάδος⁷²³, από τον Φαράκλα πριν από την κατάληψή του από τους Αθηναίους το 431 π.Χ.⁷²⁴, ενώ από τον Murray γενικά στον Ε΄ αι. π.Χ. χωρίς περαιτέρω τεκμηρίωση⁷²⁵. Ο Wacker, εντοπίζοντας ομοιότητες με το τείχος του Θέρμου και της Πλευρώνος το τοποθετεί στον Γ΄ αι. π.Χ.⁷²⁶. Ακόμα, όμως, και αν το σωζόμενο τείχος του οικισμού αυτού χρονολογείται στην ελληνιστική περίοδο, είναι πολύ πιθανό ότι προϋπήρξε κάποιο αντίστοιχο των κλασικών χρόνων, εξαιτίας του γεωστρατηγικού σημείου στο οποίο ήταν κτισμένο. Επομένως, τα αρχαιολογικά δεδομένα δεν παρέχουν ασφαλή χρονολογικά όρια για την ίδρυση του οικισμού, αν και είναι προφανές ότι υπήρχε πριν από την έναρξη του Πελοποννησιακού Πολέμου, αφού η *ἔξω τοῦ ἰσθμοῦ γῆ* αναφέρεται από τον Θουκυδίδη ήδη από την αρχή του.

Είναι ωστόσο εφικτή μία χρονολόγηση με βάση το ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο. Η κοπή εκ μέρους της Λευκάδος νομίσματος ομοίτυπου με αυτόν της μητρόπολης στις αρχές του Ε΄ αι. π.Χ.⁷²⁷ δηλώνει, όπως θα δούμε και παρακάτω, την αύξηση της σημασίας της Λευκάδος για το κορινθιακό εμπόριο και την κορινθιακή δυτική πολιτική ήδη από τα τέλη του προηγούμενου αιώνα, σε χρόνο δηλαδή κατά τον οποίο η Κέρκυρα σύμφωνα με τον Θουκυδίδη κατασκεύασε σπουδαίο ναυτικό⁷²⁸. Οι Κερκυραίοι ήταν σε θέση να αμφισβητήσουν ή να περιορίσουν τη δύναμη της Λευκάδος, και επομένως και την επιρροή του κορινθιακού εμπορίου κατά τον ύστερο Στ΄ και πρώιμο Ε΄ αι. π.Χ. Απότοκος των τεταμένων αυτών σχέσεων φαίνεται πως υπήρξε η διαφορά που κλήθηκε να επιλύσει ο Θεμιστοκλής κατά τον πρώιμο Ε΄ αι. π.Χ.⁷²⁹. Η στρατιωτική ενίσχυση του Ανακτορίου και της ευρύτερης περιοχής της δυτικής Ακαρνανίας από τους Κορινθίους ήταν επιτακτική κατά

⁷²² Köster 2013, 118-119.

⁷²³ Dörpfeld 1927, 269.

⁷²⁴ Φαράκλας 1991, 227.

⁷²⁵ Murray 1982, 453.

⁷²⁶ Wacker 1999, 17 και σημ. 5.

⁷²⁷ Bellinger 1931, 1871-188 (κορινθιακά νομίσματα σε Λευκάδα), Kraay 1976a, 82 και 328 και Mercuri 2006, 241 και σημ. 19 (νομίσματα Λευκάδας).

⁷²⁸ Θουκ. Α΄ 14.2. Για τη σημασία της νομισματοκοπίας αυτής βλ. παρακάτω, σ. 203-211 της παρούσας.

⁷²⁹ Θουκ. Α΄ 136.1, Θεόφρ. Πολιτικά *περί καιρών* (ΡΟxy, VII, 1012C) απ. 9, στ. II, 23-34 και Πλούτ. Θεμ. ΚΔ' 1. Για τη χρονολόγηση πριν από τη ναυμαχία της Σαλαμίνας βλ. Piccirilli 1973, 62-65.

το διάστημα αυτό. Παράλληλα, η διαχρονική αντιπαλότητα Ακαρνάνων και Λευκαδίων καθιστούσε πάντα ευάλωτη την περιοχή της περαιάς σε επιθέσεις από ξηράς⁷³⁰. Η γεωγραφική θέση του Σολλίου στη χερσόνησο της Πλαγιάς οδηγεί στη σκέψη ότι ιδρύθηκε ή καταλήφθηκε από τους Κορίνθιους σε εποχή κατά την οποία απειλούνταν η Λευκάς από έναν τοπικό αντίπαλο, τους Ακαρνάνες. Η Κόρινθος, σύμφωνα με αυτήν την ερμηνεία, προκειμένου να αποκαταστήσει τον έλεγχο στο στενό της Λευκάδος και να συνεχίσει να ελέγχει τα παράλια της Ακαρνανίας μετά και την εκστρατεία του Περικλέους στην περιοχή⁷³¹, ίδρυσε μία παράκτια εγκατάσταση στο νότιο τμήμα της χερσονήσου της Πλαγιάς. Δεν μπορούμε ωστόσο να αποκλείσουμε και το ενδεχόμενο ο οικισμός να ιδρύθηκε από Λευκαδίους κατά την περίοδο της επέκτασης της αποικίας προς τη χερσόνησο της Πλαγιάς και ότι αργότερα, μετά τα μέσα του Ε΄ αι. π.Χ., να επιβλήθηκε αμεσότερος έλεγχος από τη μητρόπολη. Όποια ερμηνεία και να αποδεχθούμε, η ίδρυση του Σολλίου εξυπηρετούσε τις στρατηγικές ανάγκες της Κόρινθου και της Λευκάδος έως τα μέσα του Ε΄ αι. π.Χ., επιφέροντας τη μείωση της υπαίθρου χώρας της γειτονικής ακαρνανικής Παλαίρου και προκαλώντας επιπλέον προβλήματα στις σχέσεις των Κορινθίων και των αποίκων τους με τους Ακαρνάνες⁷³².

Οι ιδρυτικοί μύθοι για την ίδρυση των αποικιών

Οι ιδρυτικοί μύθοι πόλεων ή αποικιών, γνωστοί ως *κτίσεις*, χρησιμεύουν στην αρχαιότητα γενικά για τον καθορισμό της ταυτότητας μίας κοινότητας, για την τοποθέτηση του συγγραφέως στην κοινότητα αυτή και για την παρουσίαση των σχέσεων εξουσίας μέσα στους κόλπους της. Επιπλέον, οι αρχαίες πόλεις-κράτη διαχειρίζονταν μέσω αυτών το εκάστοτε παρελθόν τους, προκειμένου να κατανοήσουν και να αντιμετωπίσουν νέες εξελίξεις εντός τους. Αιτιολογούν δηλαδή και εκλογικεύουν, ερμηνεύουν ή νομιμοποιούν παρελθούσες ή σύγχρονες πραγματικότητες. Οι μύθοι αυτοί έχουν συναισθηματική και συμβολική αξία για τις κοινωνίες που τους χρησιμοποιούν⁷³³. Συχνά κατασκευασμένοι, επηρεάζουν τις εκάστοτε κοινωνίες και συνδιαμορφώνουν την πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα. Παρά τις επινοήσεις και τις αλλοιώσεις που συμπεριλαμβάνουν, μπορούμε να αντλήσουμε στοιχεία που μερικώς ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα. Εξαιτίας της ως άνω ανάλυσης, η ανάγνωση και ερμηνεία τους θα είναι πολυεπίπεδη. Με δεδομένο ότι

⁷³⁰ Θουκ. Γ΄ 94.2-3.

⁷³¹ Θουκ. Α΄ 111.3 και Β΄ 30.1 και 33.

⁷³² Ότι η περιοχή του Σολλίου ανήκε γεωγραφικά και πολιτικά στους Παλαιρείς φαίνεται και από την απόδοσή του σε αυτούς από τους Αθηναίους κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου: Θουκ. Β΄ 30.1.

⁷³³ Dougherty 1993, 43, MacSweeney 2013, 2015 και Mortensen 2015, 214-215.

κάθε πόλη δεν είχε μόνο έναν ιδρυτικό μύθο, θα πρέπει να ανιχνεύουμε τα διάφορα στάδια δημιουργίας ενός ή πολλών μύθων και να ερμηνεύουμε τις διαφορές τους⁷³⁴.

Ο ιδρυτικός μύθος της Αμβρακίας

Ο ιδρυτικός μύθος της Αμβρακίας παραδίδεται από τον ιστορικό Αθανάδα στο έργο του *Αμβρακικά* και από τον επικό ποιητή Νίκανδρο τον Κολοφώνιο μέσω του ύστερου μυθογράφου Αντωνίνου Λιβεράλη⁷³⁵. Σε σχέση με τη χρονολόγηση των πηγών αυτών, ο πρώτος χρονολογήθηκε από τον Jacoby στον Δ΄ αι. π.Χ., αλλά ο Fantasia έχει δείξει ότι η πιθανότερη εκδοχή είναι ότι έζησε στα χρόνια του Πύρρου⁷³⁶. Ο δεύτερος έδρασε πιθανότατα στο β΄ μισό του Β΄ αι. π.Χ., αλλά οι πηγές του ήταν πιθανότατα αρχαιότερες⁷³⁷. Οι συγγραφείς αυτοί της ελληνιστικής περιόδου γνώρισαν την Αμβρακία υπό μολοσσική κυριαρχία. Είναι πολύ πιθανό ότι ο ιδρυτικός μύθος που διασώζεται περιέχει αρκετά μεταγενέστερα στοιχεία.

Η βασική αφήγηση για την ίδρυση της Αμβρακίας περιλαμβάνει τη διαμάχη τριών θεών, του Απόλλωνος, της Αρτέμιδος και του Ηρακλέους για την προστασία της πόλης, μυθολογικό μοτίβο γνωστό από το περίφημο παράδειγμα της Αθήνας⁷³⁸. Οι θεοί προβάλλουν τα επιχειρήματά τους στον ήρωα Κραγαλέα: α) ο Απόλλων ότι η Ήπειρος και η χώρα των Δρυόπων τού ανήκε, ότι ο γιος του Μελαεύς γέννησε τον Αμβρακία, η οποία με τη σειρά της έδωσε το όνομα στην πόλη, ότι ο ίδιος έσωσε την πόλη από την επίθεση των Ηπειρωτών, όταν έστειλε τους Σισυφίδες, ότι έδωσε τον χρησμό στον Γόργο για την ίδρυση της αποικίας και τέλος ότι έσωσε την αποικία από τον τύραννο Φάλαικο και από τις εσωτερικές διαμάχες φέρνοντας την *θέμιν*, την *δίκην* και την *εύνομιαν*, β) η Άρτεμη ότι σκότωσε μέσω μίας λέαινας τον τύραννο Φάλαικο, όταν κυνηγούσε ένα σκύμνο, όταν κανένας δεν μπορούσε να τον διώξει και ότι από τότε υπάρχει η λατρεία της *Άρτέμιδος Ηγεμόνης*, καθώς και η απεικόνισή της ως *Άγροτέρας* στην πόλη και γ) ο Ηρακλής ότι του ανήκε η Αμβρακία και όλη η Ήπειρος, αφού είχε νικήσει τους Κελαίθους, τους Χάονες και τους Θεσπρωτούς σε μάχη, όταν ήθελαν να του αποσπάσουν τα βόδια του Γηρυόνη, και ότι ο ίδιος έστειλε τους Κορινθίους, οι οποίοι κατάγονται από αυτόν, να εποικίσουν την Αμβρακία. Ο ήρωας Κραγαλέας αποφάνθηκε υπέρ του Ηρακλέους, προκαλώντας την οργή

⁷³⁴ McSweeney 2013, 7-16.

⁷³⁵ Άντων. Λιβ. Μετ., Δ΄ 4.

⁷³⁶ Για τη χρονολόγηση στον Δ΄ αι. π.Χ. βλ. Jacoby 1955, 10-11 και Quantin 2011, 217 και σημ. 60. Για τη χρονολόγηση στον Γ΄ αι. π.Χ. βλ. Rzepka 2007, Fantasia 2011b, 509 και Fantasia 2017, 111.

⁷³⁷ Lepore 1983, 129 και Quantin 2011, 217, σημ. 60.

⁷³⁸ Ήρδ. Η΄ 55, Πανσ. Α΄ 24.5· 26.5 και Στράβ. Θ΄ 1.16 (C 396). Για τις απεικονίσεις της διαμάχης αυτής βλ. Museo Arqueologico Nacional, αρ. κατ. 3227, Musée de Louvre, αρ. κατ. 7426, Palagia 1998, 40 κ.ε., Lapatin 2006, 339-341, Marx, Gisler 2011 και Rambach 2011.

του Απόλλωνος, ο οποίος τον απολίθωσε και από τότε λατρευόταν ως ήρωας στην πόλη μετά τη γιορτή του Ηρακλέους με θυσία εντόμων.

Είναι δύσκολο να ανιχνεύσουμε ποια στοιχεία προέρχονται από τον ιστορικό και ποια από τον επικό ποιητή⁷³⁹. Πιο κοντά χρονικά στον Αθανάδα βρίσκονται οι πληροφορίες που σχετίζονται με τη λατρεία της *Ἀρτέμιδος Ἡγεμόνης*, αφού στο ιερό της σκοτώθηκε η κόρη του Πύρρου Δηιδάμεια και οι σχετικές μυθικές αφηγήσεις για τον θάνατο του τυράννου Φαλαίκου, αφού με το ίδιο όνομα παραδίδεται ιερόσυλος στρατηγός των Φωκέων κατά τον Γ΄ Ιερό πόλεμο, αντίπαλος του Φιλίππου Β΄⁷⁴⁰. Ο Νίκανδρος φαίνεται ότι είναι υπεύθυνος για τη βασική μυθική αφήγηση για τον Κραγαλέα, αφού το έργο του ασχολούνταν κυρίως με τις μεταμορφώσεις. Ο Jacoby θεωρούσε ότι ο Νίκανδρος μετέφερε στην Αμβρακία τη γνωστή από άλλες μυθολογικές παραδόσεις σύγκρουση Απόλλωνος και Ηρακλέους, προκειμένου να ενσωματώσει σε αυτήν την παράδοση για τη λατρεία της *Ἀρτέμιδος* στην αποικία⁷⁴¹.

Αν θελήσουμε να ελέγξουμε τη γνησιότητα και την ιστορικότητα της παράδοσης αυτής, παρατηρούμε ότι ενυπάρχουν αρκετά αντιφατικά στοιχεία. Κατ' αρχάς, ο Γόργος, ως αδελφός, και όχι γιος του τυράννου Κυψέλου όπως αναφέρει ο Ψευδο-Σκύμνος και ο Στράβων⁷⁴², αναγνωρίζεται ως ο κτίστης της πόλης και μάλιστα ως ο παραλήπτης του σχετικού χρησμού από τον Απόλλωνα. Στον μύθο όμως παρουσιάζονται και στοιχεία αντιτυραννικά, όπως το τρίπτυχο των αξιών της *δίκης*, της *εὐνομίας* και της *θέμιδος*⁷⁴³. Επιπλέον, στην περίπτωση του Απόλλωνος, ο θεός εμφανίζεται ως προστάτης των προδωρικών πληθυσμών της περιοχής της Αμβρακίας και των Δρυόπων. Εξαιτίας της κορινθιακής βοήθειας εναντίον των ηπειρωτικών φύλων υπονοούνται αγαθές σχέσεις μεταξύ των αποίκων και των γηγενών της Δρυοπίδος. Από την άλλη, στα επιχειρήματα του Ηρακλέους γίνεται λόγος για πόλεμο εναντίον των Ηπειρωτών και για μία κατάκτηση εκ μέρους του ήρωα, συνέπεια της οποίας ήταν η εγκατάσταση των Ηρακλειδών Κορινθίων στην περιοχή. Στον ιδρυτικό μύθο μάλιστα αναφέρονται ηπειρωτικά έθνη, τα οποία στα σημαντικά ιστορικά γεγονότα του Πελοποννησιακού Πολέμου υπεστήριξαν την Αμβρακία και την Κόρινθο, και συγκεκριμένα οι Χάονες και οι Θεσπρωτοί⁷⁴⁴. Αξιοπερίεργο είναι ότι

⁷³⁹ Rzepka 2007.

⁷⁴⁰ Δηιδάμεια: Πολύαινος, *Η΄* 52 και Φάλαικος: Αίσχίνης, *Περὶ τῆς παραπρεσβείας*, 130.9, 132.3, 135.4, 138.6, 140.8, 142.12, Διόδ. Σικ. *Ιστ΄*, 1, 38.6-7, 39.8, 56.3 και 7, 59.2-3, 61.3, 62.1-2, 63.2 και 4, Πανσ. *Ι΄* 2.7. Για την ὕβρη των Φωκέων τυράννων και τη σχέση τους με τον Φίλιππο Β΄ βλ. και Franchi 2016, 102-120 και 137-156.

⁷⁴¹ Jacoby 1955, 7, αρ. 9.

⁷⁴² Ψευδο-Σκύμν. *Περιήγησις*, στ. 447-465 και Στράβ. *Ζ΄* 7.6 (C 325).

⁷⁴³ Βλ. παρακάτω, σ. 339 και σημ. 1605.

⁷⁴⁴ Θουκ. Β΄ 80. Πρβλ. Στεφ. Βυζ. *Ἐθνικά*, λ. Χαονία.

αναφέρονται και οι Κέλαιθοι, έθνος θεσπρωτικό, το οποίο εμφανίζεται στο προσκήνιο αρκετά όψιμα, στον Δ΄ αι. π.Χ., ενώ αντιστοίχως παραλείπονται οι Μολοσσοί⁷⁴⁵.

Αυτές οι αντιφάσεις μάς αναγκάζουν να θεωρήσουμε ότι στην παραπάνω παράδοση ενυπάρχουν επιμέρους χρονικά επίπεδα, τα οποία αναμιγνύονται και συγχωνεύονται⁷⁴⁶. Οι παραδόσεις αυτές παραπέμπουν σε διαφορετικές χρονικές περιόδους, τόσο της αποικιστικής κίνησης όσο και της πολιτικής και λατρευτικής εξέλιξης της μητρόπολης και της αποικίας, οι οποίες αντιστοιχούν με την πραγματικότητα μόνο ως ένα βαθμό (αποστολή αποίκων από τον Γόργο, εκδίωξη τυράννων, σύγκρουση με άλλους Έλληνες και ηπειρωτικά έθνη, εγκαθίδρυση ολιγαρχικού πολιτεύματος). Επομένως, είναι σχεδόν βέβαιο ότι ο ιδρυτικός μύθος της Αμβρακίας, όπως παραδίδεται από τον Αντωνίνο Λιβεράλη είναι μη γνήσιος και με πολλές μεταγενέστερες προσθήκες, οι οποίες προέρχονται από διαφορετικά ιστορικά συμφραζόμενα και σχετίζονται με διαφορετικά επίπεδα διαμόρφωσης και ανάπλασης⁷⁴⁷.

Η ίδρυση της αποικίας

Όπως ήδη έχει διαπιστώσει ο Quantin, το σχετικό κείμενο περιλαμβάνει τη διαμάχη τριών θεοτήτων για την προστασία της πόλης, του Απόλλωνος, της Αρτέμιδος και του Ηρακλέους. Ο Γάλλος μελετητής υποστηρίζει ότι το κείμενο υποδηλώνει την ύπαρξη δύο ξεχωριστών επιπέδων διαμόρφωσης του ιδρυτικού μύθου. Η μία παρουσιάζει τον Απόλλωνα ως θεό-ιδρυτή που δίνει τους χρησμούς, ως σωτήρα από τις επιθέσεις των ηπειρωτικών φύλων και ως ευεργέτη και ως συμφιλιωτή των Αμβρακιωτών, ενώ η δεύτερη παρουσιάζει τον Ηρακλή ως κατακτητή και πρόγονο των Κορινθίων, οι οποίοι αποίκισαν την Αμβρακία. Παρουσιάζεται επίσης η συμβουλή του μαντείου των Δελφών, στοιχείο που παραπέμπει άμεσα στην αποικιστική διαδικασία και σχετίζεται με τη λατρεία του Απόλλωνος. Η αναφορά στον απολλώνειο χρησμό, ο οποίος όμως δε διασώζεται, υπενθυμίζει τη συνήθη πρακτική των αποίκων, ενώ η λατρεία του θεού ως *Πυθίου* εντός της πόλης συνδέει τη λατρεία αυτή με το μαντείο των Δελφών, από όπου και αντλήθηκε ο χρησμός.

⁷⁴⁵ Ήρωδ. *Περὶ καθολικῆς προσωδίας*, Γ΄ 1.146 και Ριανός *FrGrHist* 3a 265, F 11.1 (= Στεφ. Βυζ. *Ἐθνικά*, λ. Κέλαιθοι). Για την άποψη ότι οι Κέλαιθοι αναφέρονται στους Κέλτες βλ. Parathomopoulos 1968 και Quantin 2011, 217, σημ. 62 και 219.

⁷⁴⁶ Ανάλογη διαχείριση του αρχικού ιδρυτικού μύθου από διάφορες ηγετικές ομάδες εντός της αποικίας παρατηρείται και στο παράδειγμα της Κυρήνης, καθώς και σε αυτό της Μιλήτου: βλ. Calame 2011, 204-211 (Κυρήνη), Polito 2011, 93-95 και 2018, 162-163.

⁷⁴⁷ Fantasia 2011b, 508 και Fantasia 2017, 105-121.

Σύμφωνα με τον Γάλλο λόγιο, και οι δύο παραδόσεις συγκλίνουν ως προς το ότι παρουσιάζουν τους Κορινθίους να πολεμούν εναντίον Ελλήνων που είχαν φτάσει νωρίτερα στην περιοχή, προκειμένου να καταστήσουν την περιοχή της Αμβρακίας κορινθιακή κτίση και ως προς το ότι συνδέουν τη λατρευτική ιστορία της πόλης με την ίδρυσή της. Επίσης, οι παραδόσεις αυτές, σύμφωνα με τον ίδιο, συγκερνούν τη δωρική καταγωγή των Κορινθίων (μέσω της αναγωγής στον Ηρακλή) με την προδωρική καταγωγή των κατοίκων της προδωρικής Κορίνθου, της Εφύρας (μέσω της αναφοράς στη βοήθεια από τους απογόνους του Σισύφου), και με την ηπειρωτική καταγωγή των διαφόρων εθνών (μέσω της αναφοράς των Δρυόπων και της κυριαρχίας του Απόλλωνος στην Ήπειρο). Επομένως, οι δύο παραδόσεις, που τελικά συμφιλιώνονται μεταξύ τους, παρουσιάζουν διαφορετικές όψεις της ίδρυσης της πόλης από τους Κορινθίους, καθώς και τη διττή υπόσταση της αποικίας, κορινθιακής και ηπειρωτικής⁷⁴⁸. Η σημαντικότερη ένδειξη ότι ο ιδρυτικός μύθος σέβεται την κορινθιακή ίδρυση της αποικίας είναι η αναφορά στον οικιστή Γόργο. Με την ενσωμάτωση της κορινθιακής-κυψελιδικής αυτής παράδοσης επιβεβαιώνουμε από μία απρόθετη πηγή την ακριβή περίοδο ίδρυσης της αποικίας, την τυραννίδα του Κυψέλου.

Ωστόσο, οι παραδόσεις που συγχωνεύονται μέσα στον μύθο αυτό δε σχετίζονται μόνο με την περίοδο της ίδρυσης της αποικίας ως κορινθιακής πρωτοβουλίας. Μέσα από την αφήγηση του μυθογράφου γίνεται φανερό ότι επιβιώνουν μέσα της και άλλες πολιτικές παραδόσεις που σχετίζονται με την πολιτική εξέλιξη της αποικίας διαχρονικά.

Βακχιάδες;

Ενώ η ίδρυση της αποικίας αποδίδεται με την παράδοση του Απόλλωνος στον ιστορικό οικιστή Γόργο, στον οποίο μάλιστα δόθηκε και ο σχετικός χρησμός, με την παράδοση του Ηρακλέους η ίδρυση αποδίδεται αόριστα στους απογόνους του Ηρακλέους (*Κορίνθιοι δὲ πάντες εἰσὶν ἀφ' Ἡρακλέους*), δηλαδή τους Ηρακλείδες. Ως Ηρακλείδες μπορούν να νοηθούν είτε οι Βακχιάδες, είτε και οι τύραννοι, αφού στις αρχαίες πηγές παρουσιάζονται εξίσου ως απόγονοι του Ηρακλέους⁷⁴⁹. Σημαντικό ως προς αυτό είναι επίσης ότι στη Λάρνακα του Κυψέλου, έργο κορινθιακό φιλοτεχνημένο πιθανότατα κατά παραγγελία του Περιάνδρου, απεικονίζεται ο Ηρακλής τρεις φορές⁷⁵⁰. Οι τύραννοι θεωρούσαν τους εαυτούς τους άμεσα συνδεδεμένους με τη δωρική ή και τη βακχιαδική

⁷⁴⁸ Quantin 2011, 219-225.

⁷⁴⁹ Διογ. Λαέρτ. Α' 94.1. Πρβλ. και Will 1955, 371-373 και Roebuck 1972, 106.

⁷⁵⁰ Ziskowski 2011, 199.

γενιά. Αυτό άλλωστε υπονοεί και ο σχετικός μύθος που παραδίδεται από τον Ηρόδοτο, αφού αναφέρει ότι η μητέρα του Κυψέλου Λάβδα ανήκε στο γένος των Βακχιαδών⁷⁵¹.

Ο Quantin έχει υποθέσει ότι στον ιδρυτικό μύθο της Αμβρακίας υπονοείται η συνάντηση δύο κορινθιακών ομάδων στον ίδιο χώρο, των Βακχιαδών από τη μία πλευρά, οι οποίοι κατά τον ίδιο είχαν οργανώσει στη θέση της Αμβρακίας έναν εμπορικό σταθμό, και των τυράννων από την άλλη, οι οποίοι ίδρυσαν την πραγματική αποικία⁷⁵². Οι πληροφορίες είναι πολύ ασαφείς, για να μπορέσουμε να συνδέσουμε τη λατρεία του Ηρακλέους στην Αμβρακία με τους Βακχιάδες. Ο ιδρυτικός μύθος υπονοεί τον συσχετισμό προδωρικών-προκορινθιακών στοιχείων με την ίδρυση της Αμβρακίας, αφού αναφέρεται ότι οι Σισυφίδες, δηλαδή οι Κορίνθιοι, βοήθησαν την ήδη ιδρυμένη πόλη των Αμβρακιωτών στον πόλεμο εναντίον των Ηπειρωτών⁷⁵³. Η συνύπαρξη Κορινθίων και Δρυόπων στον χώρο της μεταγενέστερης αποικίας, όπως αποδεικνύεται από τα αρχαιολογικά δεδομένα⁷⁵⁴, δηλώνει με σαφήνεια ότι οι Βακχιάδες γνώριζαν πολύ καλά την τοπογραφία της περιοχής και της πόλης, στην οποία είχαν εγκαθιδρύσει πιθανότατα έναν εμπορικό σταθμό. Επιπλέον, όπως θα δούμε και στο κεφάλαιο για τις λατρείες, ο *Ἀπόλλων Πύθιος* στην Αμβρακία σχετίζεται άμεσα και από τον ιδρυτικό μύθο, με την παρουσία των Δρυόπων στην περιοχή και επομένως ίσως οι Κορίνθιοι άποικοι παρέλαβαν τη λατρεία αυτή από το δρυοπικό στοιχείο, με το οποίο βρίσκονταν σε συνεργασία⁷⁵⁵. Η επιλογή εξάλλου της Αμβρακίας από τους Βακχιάδες για την εγκατάσταση Κορινθίων και αργότερα του Κυψέλου για την ίδρυση της αποικίας δεν ήταν τυχαία και συνδεόταν με μία ποικιλία παραγόντων: τη σύνδεση της Αμβρακίας με τα βορειότερα έθνη, την πλωσιμότητα του Αράχθου και την πρόσβαση στις πλουτοπαραγωγικές πηγές του Αμβρακικού κόλπου.

Ωστόσο, η ίδρυση ενός ιερού του Ηρακλέους σε μία συγκεκριμένη θέση στην προαποικιακή Αμβρακία είναι δύσκολο να στοιχειοθετηθεί. Εξαιτίας της ύπαρξης του φρουρίου στην περιοχή των *Ἡρακλείων λουτρῶν*, την οποία επιβεβαιώνει το επιγραφικό κείμενο της συνοριακής διευθέτησης με τους Χαραδρίους τον Β΄ αι. π.Χ., είναι πολύ πιθανό ότι η λατρεία του Ηρακλέους, όπως θα δούμε και παρακάτω, συνδέεται με την υδροδότηση της πόλης και της εξασφάλισης καθαρών υδάτων για την αντιμετώπιση των εμφυλοχωρούντων ασθενειών εξαιτίας του κλίματος και της υγρασίας του Αμβρακικού

⁷⁵¹ Ἡρόδ. Ε΄ 92α.15.

⁷⁵² Quantin 2011, 221 και 225.

⁷⁵³ Για τη σχετική συζήτηση βλ. Quantin 2011, 222 και ση. 70. Με το στοιχείο αυτό συνάδει και η θεωρία του Fantasia (2011, 510) ότι η φιάλη της Βοστώνης αναφέρεται στην κατάκτηση της Ηράκλειας, του χωρίου δηλαδή της Δρυοπίδος, όπου ιδρύθηκαν τα λουτρά Ηρακλέους και το φρούριο στη σημερινή τοποθεσία Λουτρά Χανοπούλου.

⁷⁵⁴ Will 1955, 322-323, Βοκοτοπούλου 1982, 83-86 και 97, Κοντογιάννη 1995, 418-419, Ι. Ανδρέου 1998, 147 και Antonelli 2000, 100.

⁷⁵⁵ Βλ. παρακάτω, σ. 329-331 της παρούσας.

κόλπου. Επομένως, η λατρεία αυτή πρέπει να συσχετισθεί περισσότερο με τη διαδικασία ίδρυσης και οριοθέτησης της ίδιας της αποικίας, παρά με την εγκατάσταση των εμπορικών αντιπροσώπων της βακχιαδικής αριστοκρατίας⁷⁵⁶. Τέλος, όπως θα δειχθεί και παρακάτω, η αναφορά του Ηρακλέους στον μύθο σχετίζεται περισσότερο με διεκδικήσεις της πρώιμης ελληνιστικής εποχής παρά με το κορινθιακό γένος των Βακχιαδών⁷⁵⁷.

Τύραννοι

Σε σχέση με τα ιστορικά-πολιτικά στοιχεία της παράδοσης αυτής, παρατηρούμε ότι στη χρονική περίοδο κατά την οποία καταγράφονται οι παραδόσεις από τον Αθανάδα, δηλ. τον 7^ο αι. π.Χ., επιβιώνει η αναγνώριση του Κυψελίδη Γόργου ως οικιστή. Η διαπίστωση αυτή δηλώνει απερίφραστα ότι ο οικιστής λατρευόταν στην αποικία ως ήρωας ακόμα και μετά την κατάλυση της εκεί τυραννίδος. Η λατρεία του οικιστή συνδέεται στις αποικίες άμεσα με τον κυρίαρχο ιδρυτικό μύθο, την *κτίσιν*, και επομένως αποτελεί βασικό πολιτικό κεφάλαιο στην ιστορική εξέλιξη της⁷⁵⁸. Στην περίπτωση μας, φαίνεται ότι η σύνδεση του οικιστή με την τυραννική γενιά δεν απετέλεσε εμπόδιο για την απόδοση λατρείας στο πρόσωπό του. Είναι επομένως πιθανό ότι ο Γόργος λατρευόταν ετησίως στον χώρο του τάφου του, που βρισκόταν στην αγορά της πόλης, και ότι απελάμβανε όλων των σχετικών τιμών⁷⁵⁹. Αυτό εξάλλου επιβεβαιώνεται από την απεικόνισή του ως ήρωος στα νομίσματα της πόλης, τα οποία έφεραν και τη σχετική επιγραφή «Γόργος»⁷⁶⁰.

Παράλληλα, θα αναμέναμε ένας ιδρυτικός μύθος της Αμβρακίας να προβάλλει περισσότερο το κορινθιακό στοιχείο και τις αγαθές σχέσεις με τα τοπικά έθνη. Ωστόσο, οι Κορίνθιοι αναφέρονται με τον όρο *ἔποικοι*, σε αντίθεση με τον κλασσικό όρο στον Θουκυδίδη *ἄποικοι*, και επομένως γίνεται υπαινιγμός σε μία βίαιη κατάκτηση. Δηλαδή, αν και οι συντάκτες του μύθου δεν αρνούνται τον κορινθιακό τυραννικό αποικισμό ως ιστορική πραγματικότητα, φαίνεται ότι αποστασιοποιούνται μερικώς από την κορινθιακή-τυραννική παράδοση. Ο χρησμός του Απόλλωνος δεν παρατίθεται ως στοιχείο των αγαθών σχέσεων του Κυψέλου με το μαντείο των Δελφών, αν και ιστορικά δεν αμφισβητούνται⁷⁶¹. Η αναφορά στην ηρακλειδική καταγωγή των Κορινθίων γίνεται παρεμπιπτόντως, και όχι για να προβληθεί η κορινθιακή καταγωγή των Αμβρακιωτών ή των τυράννων.

⁷⁵⁶ Βλ. και Fantasia 2011b, 512 και 2017, 119-121.

⁷⁵⁷ Fantasia 2017, 118-119. Για τη λατρεία του Ηρακλέους στην Αμβρακία, βλ. παρακάτω, σ. 341-346 της παρούσας.

⁷⁵⁸ Malkin 1987, 189-240.

⁷⁵⁹ Αυτή η διαπίστωση θέτει εν αμφιβόλω τη θεωρία του Malkin, σύμφωνα με την οποία η μετονομασία της Γυλάκειας σε Απολλωνία οφείλεται στην εκδίωξη του εκλεκτού των τυράννων Γύλακος από την ιλλυρική αποικία. Βλ. Malkin 1987, 86-88.

⁷⁶⁰ Calciati 1990, II, 461: αρ. 82.

⁷⁶¹ Ἡρόδ. Ε' 92α.15-92ζ.3 και Νικ. Δαμ. *FGrHist* 90, απ. 58.1-43.

Ένα τελευταίο στοιχείο που προκύπτει από την εξέταση του μύθου και συνδέεται χρονικά με την εποχή των τυράννων είναι η συνύπαρξη Δρυόπων και Κορινθίων με τις ευλογίες του Απόλλωνος. Τα αρχαιολογικά δεδομένα επιβεβαιώνουν αυτή τη συνύπαρξη για την περίοδο κατά την οποία ιδρύθηκε η αποικία⁷⁶². Επομένως, η ανάμνηση της φιλικής σχέσης των γηγενών με τους αποίκους απεικονίζεται με σαφήνεια στον μύθο αυτό και διατηρείται και στις επόμενες φάσεις της αναδιαμόρφωσής του.

Πτώση τυράννων

Η παράδοση του Αθανάδα κάνει σαφή λόγο για την καθιερωμένη αίτηση χρησμού του οικιστή Γόργου προς το μαντείο των Δελφών, η οποία όμως δεν αναφέρεται σε καμία άλλη πηγή για τις αποικίες των Κυψελιδών⁷⁶³. Ο οικιστής πιθανότατα φρόντισε για την οργάνωση της λατρείας του Απόλλωνος *Πυθίου*, η οποία μαρτυρείται στη συγκεκριμένη παράδοση αλλά και επιγραφικά εξαιτίας της σχέσης του με το μαντείο⁷⁶⁴. Αυτή η σχέση μεταξύ Γόργου και μαντείου των Δελφών επιβεβαιώνεται και από τη συνεργασία των Κυψελιδών με τους Δελφούς έως και την πτώση τους⁷⁶⁵.

Η απαλοιφή όμως των κυψελιδικών αναθημάτων από το ιερό, ανάλογη με τη μεταγενέστερη ρωμαϊκή πρακτική της «*damnatio memoriae*», ακολουθήθηκε πιθανότατα μετά την πτώση τους και από την αντίστοιχη αποσύνδεση του ιερού και από την τυραννική εξουσία στην Αμβρακία⁷⁶⁶. Είναι συνεπώς λογικό να υποθέσουμε ότι ο σχετικός ιδρυτικός μύθος ανασκευάστηκε με την αλλαγή του πολιτεύματος στην αποικία. Ο Antonelli έχει υποθέσει ότι η αναφορά στον Κραγαλέα και στους Κραγαλίδες, παραδοσιακούς εχθρούς του Απόλλωνος και υβριστές του μαντείου του⁷⁶⁷, παραπέμπει στην εχθρική αντιμετώπιση της δυναστείας των υβριστών Κυψελιδών από το μαντείο των Δελφών μετά την κατάλυση της τυραννίδος⁷⁶⁸. Αντιτυραννική παραπομπή μπορεί να θεωρηθεί και η αναφορά στην εξόντωση του τυράννου Φαλαίκου. Η ερμηνεία αυτή έχει αμφισβητηθεί από τον Fantasia με το επιχείρημα ότι με αυτόν τον τρόπο δεν ερμηνεύεται επαρκώς η συνέχιση του ρόλου του Απόλλωνος ως προστάτη της πόλης⁷⁶⁹. Εντούτοις, είναι εξίσου πιθανό ότι ο ιδρυτικός μύθος υπέστη εκ νέου επεξεργασία μετά και την αποκατάσταση των σχέσεων του δελφικού ιερού

⁷⁶² Will 1955, 322-323, Βοκοτοπούλου 1982, 83-86 και 97, Κοντογιάννη 1995, 418-419, Ι. Ανδρέου 1998, 147 και Antonelli 2000, 100.

⁷⁶³ Malkin 1987, 17-91, όπου και αναλυτική συζήτηση για τον ρόλο του μαντείου στην ίδρυση των αποικιών.

⁷⁶⁴ Cabanes, Andreou 1985, 505.

⁷⁶⁵ Ἡρόδ. Ε' 92α.15-92ζ.3 και Νικ. Δαμ., *FGrHist* 90, απ. 58.1-43.

⁷⁶⁶ Σούδα, λ. *Κυψελιδών* ανάθημα, όπου αναφέρεται μεταγενέστερη επιγραφή στον κολοσσό των Κυψελιδών, με την οποία το γένος τους καταριόταν και Πλούτ. Ἡθ. 400 D-απ. (*Περὶ τοῦ μὴ χρᾶν ἔμμετρα νῦν τὴν Πυθίαν*).

⁷⁶⁷ Αἰσχίνης, *Κατὰ Κτησιφώντος*, 107.4 και 108.2.

⁷⁶⁸ Antonelli 1994, 42-47.

⁷⁶⁹ Fantasia 2011b, 510.

με την Κόρινθο και την Αμβρακία μέσω της νεότευκτης ολιγαρχικής εξουσίας που εγκαθιδρύθηκε στη συνέχεια και στις δύο πόλεις. Δεν είναι επομένως ασύμβατο με την ιστορική εξέλιξη η παρουσία στον ίδιο μύθο τόσο στοιχείων που ερμηνεύονται από την αρνητική αντιμετώπιση των Κυψελιδών, όσο και άλλων που διατρανώνουν τη σύνδεση με την ολιγαρχία.

Ολιγαρχική διακυβέρνηση

Ο μύθος του Αθανάδα δρα συμφιλιωτικά, συγκερνώντας τη φιλοτυραννική και την αντιτυραννική-ολιγαρχική πολιτική μερίδα στην αποικία. Ο συμφιλιωτικός ρόλος του μύθου υπογραμμίζεται από το γεγονός ότι το ιερό της Αρτέμιδος Ηγεμόνης στην Αμβρακία δεχόταν τους πολιτικούς πρόσφυγες και ικέτες διαχρονικά, αφού σε αυτό κατέφυγε και η Δηιδάμεια, η κόρη του Πύρρου⁷⁷⁰, αλλά και από το γεγονός ότι η Άρτεμη κατά τον μύθο προσπαθεί να σταματήσει τη φιλονεικία με τον Απόλλωνα και να μοιραστεί την πρωτοκαθεδρία μαζί του: *Άρτεμις δὲ τὸ μὲν νεῖκος κατέπαυε τὸ πρὸς τὸν Ἀπόλλωνα, παρ' ἐκόντος δ' ἡξίου τὴν Ἀμβρακίαν ἔχειν· ἐφίεσθαι γὰρ τῆς πόλης.*

Γι' αυτόν τον λόγο, είναι πολύ πιθανό ότι ένα τμήμα του μύθου δημιουργήθηκε κατά το διάστημα της ολιγαρχικής διακυβέρνησης της Αμβρακίας και της ίδιας της Κορίνθου, αλλά ίσως και αρκετά αργότερα, προκειμένου να συμφιλιώσει ανεξήγητες και αντιφατικές πραγματικότητες στην ίδια την αποικία: τη λατρεία του Κυψελίδη οικιστή με την αντιτυραννική παράδοση της πόλης, την αναγνώριση του Ηρακλέους ως θεού-προστάτη με την πρωτοκαθεδρία του Απόλλωνος *Σωτήρος Πυθίου*, εμφανής στην τοποθέτηση του ιερού του στην αγορά της πόλης, και στη λατρεία του ήρωος Κραγαλέως, το σύμβολο του βαιτύλου στα νομίσματα της πόλης του Δ' αι. π.Χ.⁷⁷¹ με την αντίστοιχη παρουσία του συμβόλου της *Άρτέμιδος Ηγεμόνης*, της λέαινας, καθώς και με τη θυσία εντόμων, συχνή στη λατρεία της θεότητας αυτής⁷⁷², και τέλος την παρουσία διαφορετικών πολιτικών και εθνικών ομάδων μέσα στην πόλη παράλληλα με τις ενίοτε εχθρικές ή φιλικές σχέσεις με άλλες ελληνικές αποικίες ή έθνη⁷⁷³.

Η αναφορά επίσης στις αρχές της *εὐνομίας*, της *θέμιδος* και της *δίκης*, σε συνάρτηση με τον Απόλλωνα, παραπέμπει σε μία ολιγαρχική παράδοση που συνδέεται με το ανώτερο πολιτικό στρώμα που κυβέρνησε την Κόρινθο μετά την εκδίωξη των τυράννων. Δεν είναι

⁷⁷⁰ Πολύαινος, Η' 52.

⁷⁷¹ Τζουβάρα-Σούλη 1992, 136-144.

⁷⁷² Bodson 1978, 39-43.

⁷⁷³ Ανάλογη παρουσία ποικίλων πολιτικών παραδόσεων σε ιδρυτικό μύθο πόλης παρατηρείται και στο παράδειγμα της Μιλήτου: Polito 2018, 156-157.

τυχαίο ότι ο Πίνδαρος, και συγκεκριμένα στον ΙΓ΄ Ολυμπιονικό προς τιμήν του Κορινθίου Ξενοφώντος, προβάλλει τις ίδιες αξίες ως κορινθιακό πολιτικό κεφάλαιο της ολιγαρχικής διακυβέρνησης⁷⁷⁴. Η κατασκευή επίσης του αρχαϊκού ναού του *Απόλλωνος Σωτήρος* στην αγορά της Αμβρακίας και σχεδόν ταυτόχρονα του Απόλλωνος στην Κόρινθο⁷⁷⁵ – ο τελευταίος χρονολογείται στα μέσα του Στ΄ αι. π.Χ. – σχετίζεται άμεσα με την ολιγαρχία που κυβερνούσε τη μητρόπολη και πιθανότατα και την αντίστοιχη που κυβερνούσε την αποικία, αποδεχόμενοι πάντα την υψηλή χρονολόγηση της κορινθιακής τυραννίδος⁷⁷⁶.

Είναι πολύ πιθανό ότι στον μεταγενέστερο αυτό ιδρυτικό μύθο τα ολιγαρχικά στοιχεία ερμηνεύονται ικανοποιητικά, αφού στα μνημεία της πόλης θα υπήρχε πλήθος από συνθήματα και λέξεις που σχετίζονταν με το πολίτευμά της στα κλασσικά χρόνια. Προς αυτήν την ερμηνεία συντείνει και το γεγονός ότι στα σύμβολα που χρησιμοποιούσαν τα μέλη της ανώτερης τάξης της πόλης ακόμα και στην ελληνιστική περίοδο συγκαταλέγεται και ο Πήγασος, όπως ακριβώς απεικονιζόταν στα νομίσματα της κλασσικής πόλης. Οι πλουσιότεροι Αμβρακιώτες τοποθετούσαν χρυσές απομιμήσεις τέτοιων νεκρικών νομισμάτων στους τάφους τους, γνωστές ως δανάκες, ή και δαχτυλίδια με τον Πήγασο, παραπέμποντας άμεσα στις ολιγαρχικές και κορινθιακές καταβολές τους⁷⁷⁷.

Μακεδόνες-Μολοσσοί

Ο Fantasia έχει επιχειρηματολογήσει με μεγάλη πειστικότητα υπέρ της σύνδεσης του μύθου του Ηρακλέους με την προσπάθεια του Φιλίππου Β΄ να νομιμοποιήσει τις διεκδικήσεις του στην Αμβρακία⁷⁷⁸. Ο Ιταλός ιστορικός βασίζεται στην επιστολή του πλατωνικού φιλοσόφου Σπευσίππου προς τον Μακεδόνα βασιλέα, κείμενο με αναφορές παράλληλες προς τον ιδρυτικό μύθο⁷⁷⁹. Στην επιστολή αυτή παρουσιάζεται μία σειρά από πόλεις – ανάμεσά τους και η Αμβρακία – στις οποίες ο Ηρακλής και οι απόγονοί του φέρονται ως διώκτες των υβριστών ιδρυτών τους. Στην κορινθιακή αποικία ο Ηρακλής φέρεται ότι εξεδίωξε τον υβριστή Κλείδα και τους απογόνους του, αποκαθιστώντας τους απογόνους του Λαδίκη και Χαράττη. Ο Fantasia αναζήτησε και εντόπισε στοιχεία από ισχύουσες μυθολογικές παραδόσεις σε όλες σχεδόν τις αναφερόμενες πόλεις και συνεπέρανε ότι η μυθική αυτή παράδοση του Σπευσίππου για την Αμβρακία ήταν γνήσια

⁷⁷⁴ Πίνδ. Όλ. ΙΓ΄, 6-10. Για τη φαινομενική αντίθεση ολιγαρχίας-τυραννίδος στην κλασσική εποχή βλ. Anderson 2005, 211-212.

⁷⁷⁵ Τζουβάρα-Σούλη 1992, 145-146.

⁷⁷⁶ Για τα πολιτεύματα των αποικιών βλ. και παρακάτω, σ. 277-291 της παρούσας.

⁷⁷⁷ Βάσιος 2017.

⁷⁷⁸ Fantasia 2017, 105-121.

⁷⁷⁹ Σπεύσιππος, Πρὸς Φίλιππον, Θ΄ 7-30.

και υφίστατο στα χρόνια του Φιλίππου Β΄, εποχή κατά την οποία ο βασιλιάς της Μακεδονίας είχε παραχωρήσει τις φερόμενες ως ηλειακές αποικίες της Ηπείρου στον Αλέξανδρο Α΄ των Μολοσσών⁷⁸⁰. Με αυτόν τον τρόπο, ερμήνευσε την κατάκτηση του Ηρακλέους ως νομιμοποίηση της εκεί διεκδίκησης του βασιλικού οίκου της Μακεδονίας, αφού οι Μακεδόνες βασιλείς ανήγαν την καταγωγή τους στον Ηρακλή μέσω των Τημενιδών⁷⁸¹.

Στον ιδρυτικό μύθο της Αμβρακίας ενυπάρχουν και άλλα δεδομένα που συνάδουν με την ως άνω διεκδίκηση. Κατ' αρχάς, γίνεται σαφής αναφορά σε εκδίωξη ενός τυράννου Φαλαίκου με τη βοήθεια τόσο του Απόλλωνος όσο και της Αρτέμιδος. Το όνομα του τυράννου θα μπορούσε να είναι εφευρημένο ή να συγγέεται με άλλο ιστορικό πρόσωπο, αφού δε διασώζεται σε καμία άλλη πηγή σε σχέση με την Αμβρακία, ενώ ο μοναδικός τύραννος της, ο οποίος εκδιώχθηκε πραγματικά – αλλά στα αρχαϊκά χρόνια – ήταν ο Κυψελίδης Περίανδρος⁷⁸². Ο τύραννος Φάλαικος χαρακτηρίζεται ως ο δημιουργός εσωτερικών ερίδων και επαναστάσεων στην πόλη, όπως και ο Περίανδρος, και είναι πιθανό ότι η παράδοση συγγέει δύο ιστορικές προσωπικότητες, οι οποίες είχαν εξίσου κακή φήμη στην εποχή τους⁷⁸³. Και είναι δύσκολο να δεχθούμε ότι το όνομα Φάλαικος επιστρατεύθηκε ως παραλλαγή του ονόματος του Κυψελίδη τυράννου ή ότι υπήρχε στον Δ΄ αι. π.Χ. σύγχυση για το όνομά του. Οι χρονογραφικές παρατηρήσεις του Αριστοτέλους στον ίδιο αιώνα είχαν επιλύσει με καθοριστικό τρόπο το ζήτημα της χρονολόγησης και της ιστορικής εξέλιξης της κορινθιακής και, πιθανότατα και της αμβρακιώτικης τυραννίδος⁷⁸⁴. Θα πρέπει λοιπόν να αποδώσουμε σε κάποιο άλλο ιστορικό στοιχείο την εμφάνιση του ονόματος αυτού στον ιδρυτικό μύθο της Αμβρακίας.

Με το όνομα Φάλαικος παραδίδεται από τις αρχαίες πηγές ο λίγο προγενέστερος του Αθανάδα τύραννος των Φωκέων, συνεχιστής της παράδοσης του Φιλομήλου και αντίπαλος του Φιλίππου Β΄ της Μακεδονίας, ο οποίος θεωρούνταν ιερόσυλος⁷⁸⁵. Σε μία αρκετά μεταγενέστερη πηγή, τον Κλαύδιο Αιλιανό, ως τύραννος της Αμβρακίας παρουσιάζεται ο Φαῦλλος, στην πραγματικότητα πατέρας του αντιμακεδόνα τυράννου Φαλαίκου, πληροφορία που προέκυψε πιθανότατα από σύγχυση του ίδιου του συγγραφέα.

⁷⁸⁰ Ἡγήσιππος (Δημ.), *Περί Ἄλωννῆσου*, 32.3-8.

⁷⁸¹ Σπεύσιππος, *Πρὸς Φίλιππον*, Θ΄ 7-30 (= Αντίπατρος Μαγνησίας, *FGrHist* 69 F 1).

⁷⁸² Ἀριστ. Πολ. 1304a, 17-20 και 31-33. Αυτή η σύμπτωση ίσως υποκρύπτει και μία αντιμακεδονική διάθεση στον μύθο αυτό και επομένως μπορεί να χρονολογεί την παράδοση που μεταφέρει ο Αθανάδας σε εποχή κατά την οποία η Αμβρακία δεχόταν την επίθεση του Φιλίππου (βλ. και *FGrHist* IIIB, 303, 10-11).

⁷⁸³ Ἀριστ. Πολ. 1311a, 28-36 και a, 40- b, 1.

⁷⁸⁴ Ἀριστ. Πολ. 1315b, 23-31. Ο Αριστοτέλης είχε ιδιαίτερα ασχοληθεί με την περίπτωση της Αμβρακίας, αφού είχε συντάξει την *Ἀμβρακιωτῶν Πολιτείαν*: Ἀριστ. απ. 611.19-20 (Rose).

⁷⁸⁵ Αἰσχίνης, *Περί τῆς παραπρεσβείας*, 130.9, 132.3, 135.4, 138.6, 140.8, 142.12, Διόδ. Σικ. Ιστ΄, 1, 38.6-7, 39.8, 56.3 και 7, 59.2-3, 61.3, 62.1-2, 63.2 και 4, Πaus. Ι΄ 2.7.

Παράλληλα, εμφανίζεται και στην παράδοση αυτή το ζώο-σύμβολο της Αρτέμιδος, η λέαινα, η οποία, όπως και στον Αθανάδα, κατασπαράσσει τον τύραννο⁷⁸⁶. Επομένως, η παρεμβολή του ονόματος του Φαλαίκου στη μυθολογία της Αμβρακίας είχε πιθανότατα ως στόχο, παράλληλα με τη νομιμοποίηση της μακεδονικής επιδίωξης, να παρουσιάσει την αντιμακεδονική παράταξη ως σύμμαχο των τυράννων Φωκέων. Πράγματι, στον Γ' Ιερό Πόλεμο, σύμφωνα με τον Διόδωρο, σύμμαχοι των Φωκέων ήταν οι Σπαρτιάτες και άλλες πελοποννησιακές πόλεις, χωρίς να κατονομάζονται⁷⁸⁷. Είναι, ωστόσο, πολύ πιθανό ότι ανάμεσά τους ήταν και η Κόρινθος και οι αποικίες της, οι οποίες στην περίοδο μετά τη μάχη των Λεύκτρων είχαν ενισχύσει την Πελοποννησιακή Συμμαχία. Μάλιστα, σύμφωνα με τον Fantasia, αυτό ερμηνεύει και την αναφορά των Κορινθίων όχι ως αποίκων αλλά ως εποίκων της Αμβρακίας⁷⁸⁸. Παρότι οι Κορινθιοί κατονομάζονται ως απόγονοι του Ηρακλέους, η παρουσία τους στην αποικία στερείται θεϊκής υποστήριξης και επομένως προβάλλεται ως μία πράξη αθέμιτης κατάκτησης. Με ύποπτα παρόμοιο τρόπο παρουσιάζει και ο Ψευδο-Σκύλαξ την ίδρυση της Λευκάδος από τους Κορινθίους. Σύμφωνα με αυτόν, στη Λευκάδα έφτασαν Κορινθιοί *έποικοι* με σκοπό τη βοήθεια των Ακαρνάνων που κατείχαν ως τότε τη χερσόνησο, παραπέμποντας κατ' αυτόν τον τρόπο σε μία αντίστοιχη αντικορινθιακή παράδοση⁷⁸⁹. Εξάλλου, αυτή η ερμηνεία συμφωνεί με την αντίστοιχη διεκδίκηση των αποικιών από την ίδια την Κόρινθο την ίδια περίοδο, όπως πιστοποιεί και ο ίδιος ο Δημοσθένης⁷⁹⁰.

Στον μύθο αυτό επομένως προβάλλεται η ιστορική πραγματικότητα της εκδίωξης των τυράννων, αλλά συγχρόνως υπονοείται μία σύνδεση τυράννου και αντιμακεδονικής μερίδος, και επομένως Μακεδόνων και αντιτυραννικής μερίδος. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο μύθος αξιοποιεί την ολιγαρχική παράδοση στην Κόρινθο και στην Αμβρακία, φανερό ήδη από τον Ε' αι. π.Χ. στο έργο του Ηροδότου και από το τρίπτυχο των ολιγαρχικών αξιών που επαναλαμβάνεται στο έργο του Πινδάρου⁷⁹¹, για να στρέψει τα βλέμματα στον Μακεδόνα βασιλέα και να τον παρουσιάσει ως συνεχιστή της παράδοσης αυτής και ως νόμιμο κυρίαρχο στην πόλη της Αμβρακίας. Επιπλέον, επισημαίνει ότι τα μέλη της αντιμακεδονικής παράταξης στην αποικία πρέπει να αντιμετωπιστούν ως φιλοτύραννοι και υβριστές.

⁷⁸⁶ Κλαύδιος Αίλιανός, *Ίστ. Φυσ.*, ΙΒ' 40.

⁷⁸⁷ Διοδ. Σικ. ΙΣΤ' 29.

⁷⁸⁸ Fantasia 2011b, 499. Ο ίδιος (στο ίδιο, 512) υποστηρίζει ότι η μεταγενέστερη κορινθιακή κατάκτηση της Αμβρακίας, σε χώρο όπου λατρευόταν ήδη πριν από την ίδρυση της αποικίας ο Ηρακλής, αποδεικνύεται και από τη γνωστή επιγραφή *άνεθεσαν Κυψελίδαι έξ Έρακλείας* στη φιάλη της Βοστώνης (βλ. L.D.C. 1922), ταυτίζοντας το τοπωνύμιο *Έρακλεία* με την αντίστοιχη τοποθεσία, η οποία αναφέρεται στη διευθέτηση των συνόρων με τους Χαραδρίους.

⁷⁸⁹ Ψευδο-Σκύλαξ, *Περίπλους*, 34.

⁷⁹⁰ Δημ. Φιλ. Γ' 27.6' 34.3 και Φιλ. Δ' 10.2.

⁷⁹¹ Ηρόδ. Ε' 92α και Πίνδ. Όλ. ΙΓ', 5-7.

Σε μία άλλη εκδοχή του μύθου που παραδίδεται από τον Καλλίμαχο ο Φάλαικος αποκαλείται Ηπειρώτης, όχι Αμβρακιώτης⁷⁹². Αν και ο Rzepka έχει ερμηνεύσει τον χαρακτηρισμό αυτό ως υποδήλωση της βαρβαρικής φύσης του τυράννου⁷⁹³, είναι πιθανότερο ότι αυτός οφείλεται στη γενικότερη θεώρηση της ιστορίας της ελληνιστικής Αμβρακίας ως τμήμα της ιστορίας των Ηπειρωτών. Τέλος, άλλο ένα στοιχείο δείχνει ότι το όνομα του τυράννου Φαλαίκου σχετίζεται με τη χρονική περίοδο του Γ' Ιερού Πολέμου και τον Φίλιππο Β'. Η έμμεση αναφορά του ιδρυτικού μύθου στους Φωκείς Κραγαλίδες, υβριστές και αυτοί στο μαντείο των Δελφών⁷⁹⁴, συνδέει τον Φάλαικο με τους μυθικούς του προγόνους. Με τον μύθο των Κραγαλιδών γίνεται μία επιπλέον σύνδεση με τη χώρα των Δρυόπων, αφού η αρχική κοιτίδα του φύλου αυτού ήταν η Φωκίς⁷⁹⁵.

Με βάση τα παραπάνω, στα χρόνια της βασιλείας του Φιλίππου Β', ή και αργότερα, ήταν διαδεδομένες στην Αμβρακία δύο παραδόσεις περί της εκδίωξης υβριστών από τον Ηρακλή, η μία που αφορούσε τους Φωκείς Φάλαικο και Φαύλλο και η άλλη στον Κλείδα και τους απογόνους του. Και στις δύο περιπτώσεις προβάλλεται ο Ηρακλής ως μυθικός γενάρχης των Δωριέων και Κορινθίων, αλλά και του Φιλίππου Β', και ως ο προστάτης της κοινωνικής ειρήνης και της πολιτικής τάξης, με σκοπό τη νομιμοποίηση των διεκδικήσεων εκ μέρους του νέου κυριάρχου. Στοιχείο που αποδεικνύει την ενορχηστρωμένη προπαγάνδα του Φιλίππου Β' αποτελεί και η πολεμική για τις αναπτυσσόμενες μυθολογικές εκδοχές περί Ηρακλέους από τον ιστορικό Έφορο, ο οποίος συνέγραφε στα χρόνια της πρώιμης αυτής εξάπλωσης των Μακεδόνων προς Ν⁷⁹⁶.

Επιμέρους παρατηρήσεις για τον ιδρυτικό μύθο καθιστούν πιθανή μία τελευταία διασκευή του στα χρόνια της βασιλείας του Πύρρου. Σύμφωνα με τον Fantasia, ο Αμβρακιώτης ιστορικός Αθανάδας πρέπει να χρονολογηθεί στις αρχές του Γ' αι. π.Χ., δηλαδή σε περίοδο κατά την οποία στην Αμβρακία είχε εγκατασταθεί ο Μολοσσός βασιλεύς⁷⁹⁷. Επομένως, εντάσσει την αφήγησή του σε μία φιλομολοσσική παράδοση. Ο μύθος προβάλλει ως μία από τις σημαντικότερες θεότητες στην πόλη αυτή της *Ἀρτέμιδος Ἡγεμόνης*, η οποία ωστόσο φαίνεται ότι ήταν η σημαντικότερη πολιτική λατρεία στο βασίλειο των Μολοσσών

⁷⁹² Καλλίμαχος, *Ἕμνοι*, F665 (Pfeiffer).

⁷⁹³ Rzepka 2007.

⁷⁹⁴ Βλ. παραπάνω, σ. 134 και σημ. 782 της παρούσας.

⁷⁹⁵ Σχολ. Ἄπολ. Ῥοδ. Α' 1213, Στέφ. Βυζ. Ἐθνικά, λ. *Δρυοπία* και Ἡρόδ. Η' 31 και 43.

⁷⁹⁶ Ἐφορος, *FGrHist* 2a, 70 F 34. Βλ. και Parmeggiani 2011, 618-622.

⁷⁹⁷ Fantasia 2011b, 505-506.

και διαδραμάτισε έναν ιδιαίτερα προστατευτικό ρόλο για τη δυναστεία των Αιακιδών, όπως φαίνεται και από την καταφυγή της Δηιδάμειας στο ιερό της⁷⁹⁸.

Επιπλέον, από τον κατάλογο των ηπειρωτικών εθνών, με τα οποία συγκρούστηκε ο Ηρακλής για την υπερίσχυση στην περιοχή της Αμβρακίας, είναι εντυπωσιακή η απουσία των Μολοσσών, μολονότι είναι γνωστό ότι το έθνος αυτό γειτνίαζε με την αποικία και ότι είχε εκφράσει μέσα στον Δ΄ αι. π.Χ. τις ηγεμονικές διαθέσεις του εναντίον των γειτονικών κρατών με την επέκταση της επιρροής του στο ιερό της Δωδώνης⁷⁹⁹. Επιπλέον, ο ιδρυτικός μύθος με την κατανίκηση των γειτονικών ηπειρωτικών φύλων, φαίνεται ότι μεταφέρει και επιβεβαιώνει την πάγια στην αρχαία γραμματεία διαδεδομένη αντίληψη ότι οι Αμβρακιώτες ήταν ισχυρότεροι στον πόλεμο από κάθε γειτονική πόλη ή έθνος⁸⁰⁰. Οι ίδιοι είχαν μάλιστα συγκρουστεί και είχαν νικήσει σε μάχη που έγινε σε αδιάγνωστο χρόνο, εντός όμως της κλασσικής εποχής, εναντίον των ίδιων των Μολοσσών, όπως προκύπτει από τη μαρτυρία του Πausανία ότι είχαν αναθέσει άγαλμα στους Δελφούς⁸⁰¹. Η παράλειψη των Μολοσσών από τον ιδρυτικό μύθο μπορεί να αιτιολογηθεί, μόνο αν χρονολογήσουμε την τελευταία διασκευή του ιδρυτικού μύθου μετά την παράδοση των ηλειακών αποικιών στον Αλέξανδρο Α΄ των Μολοσσών από τον Φίλιππο Β΄ το 343/2 π.Χ. Αυτή η χρονολόγηση συνάδει τέλεια και με τον γενεαλογικό μύθο της δυναστείας των Μολοσσών, ο οποίος ήδη στα τέλη του Δ΄ αι. π.Χ. είχε διασκευαστεί και είχε δημιουργηθεί μία νέα παράδοση για την καταγωγή της δυναστείας από τον Ηρακλή, καθώς και με την αντίστοιχη αναγωγή της καταγωγής της Λάνασσας, κόρης του Αγαθοκλέους και συζύγου του Πύρρου⁸⁰². Εξάλλου, η παραπάνω χρονολόγηση της διασκευής του μύθου είναι σύμφωνη με την εμφάνιση των Κελαίθων στο ιστορικό προσκήνιο και στις επιγραφικές πηγές από τα μέσα του Δ΄ αι. π.Χ.⁸⁰³. Είναι συνεπώς πολύ πιθανό ότι ο Αθανάδας συνέγραψε τη φιλομακεδονική-φιλομολοσσική εκδοχή του μύθου, όπως αυτή καθιερώθηκε στις αρχές του Γ΄ αι. π.Χ.

⁷⁹⁸ Πολύαινος, Η΄ 52. Για τη σημασία της λατρείας στο βασίλειο των Μολοσσών και τη σχέση της με την αντίστοιχη στην Αμβρακία βλ. παρακάτω, σ. 337-338 και 398-400 της παρούσας.

⁷⁹⁹ Βλ. παραπάνω, σ. 63 και σημ. 359 της παρούσας.

⁸⁰⁰ Η αντίληψη αυτή ήταν γνωστή στον ιστορικό Δήμωνα (FHG 10 = Σχολ. Άριστοφ. Πλούτος, 1000), αλλά αντικατοπτρίζεται και στη φράση *Ἀμβρακιῶται καὶ οἱ μετ' αὐτῶν Χάονες καὶ Ἡπειρῶται*, την οποία αναφέρει ο Ελλάνικος (FGrHist 1a, 4 F 83.2 = Αἴλιος Ἡρωδιανός, *Περὶ καθολικῆς προσωδίας*, Γ΄ 1, 19.2) αλλά και στην αφήγηση του Θουκυδίδη (Β΄ 80). Είναι πιθανό μάλιστα ότι η αντίληψη αυτή είχε διαδοθεί μετά και την κατανίκηση των Περραιβών στο τέλος του Στ΄ αι. π.Χ., όπως μας πληροφορεί το Πολυάνδριο της Αμβρακίας: SEG XLIV, 463 (I-II). Βλ. και παραπάνω, σ. 58 κ.ε. της παρούσας.

⁸⁰¹ Πaus. Ι΄ 9.10. Το μνημείο μάλιστα φαίνεται ότι ήταν πολύ σημαντικό, αφού ανατέθηκε σε πανελλήνιο ιερό και επομένως προέβαλλε στον ελληνικό κόσμο την υπερίσχυση των Αμβρακιωτών εναντίον των γειτονικών εθνών.

⁸⁰² Ἠγήσιππος [Δημ.], *Περὶ Ἀλοννήσου*, 32 και Πλούτ. Πύρρος, Α΄ 2-4. Για το όνομα της Λάνασσας και τη σχέση με τη γενεαλογία του Ηρακλέους βλ. Πρόξενος, FGrHist 703 F 2 και Λυσίμαχος, FGrHist 382 F 10. Για τους γενεαλογικούς μύθους των Μολοσσών και τις διασκευές τους βλ. Δάκαρης 1964, 121-124 και Fantasia 2017, 115 και σημ. 152, όπου και βιβλιογραφία.

⁸⁰³ Βλ. παραπάνω, σ. 53-54 και σημ. 296-297 της παρούσας.

Ο ιδρυτικός μύθος της Λευκάδος

Στοιχεία για τον ιδρυτικό μύθο της αποικίας εντοπίζουμε στον Έφορο και στον Ψευδο-Σκύλακα. Και οι δύο παραδόσεις φαίνεται ότι ήταν συμβατές με ιδρυτικούς μύθους, διαδεδομένους στην εποχή της συγγραφής των έργων αυτών, δηλαδή κατά τον Δ΄ αι. π.Χ.

Ο Νικόλαος Δαμασκηνός, αρυόμενος από τον Έφορο, παραδίδει ότι ο νόθος γιος του Κυψέλου, Πυλάδης ίδρυσε την αποικία⁸⁰⁴. Ο Έφορος δίνει επίσης μέσω του Στράβωνος την πληροφορία ότι το όνομα της πόλης της Λευκάδος, όπως και της ακαρνανικής Αλύζειας, οφείλεται σε αδελφό της Πηνελόπης, συζύγου του Οδυσσέως⁸⁰⁵, εντάσσοντας τον αποικισμό αυτό στο πλαίσιο των *Νόστων*⁸⁰⁶. Αντίστοιχη μυθική σύνδεση με τη Λευκάδα υπάρχει και στον μυθογράφο Πτολεμαίο Ηφαιστίωνος, ο οποίος παραπέμπει στον ιδρυτικό μύθο του ιερού του *Άπόλλωνος Λευκάτα* και αναφέρει ότι η ονομασία προέρχεται από τον σύντροφο του Οδυσσέως Λεύκο από τη Ζάκυνθο⁸⁰⁷. Η αναγωγή τοπωνυμίων της Λευκάδος στο μυθικό περιβάλλον της Οδύσσειας και ο συσχετισμός με την Ακαρνανία⁸⁰⁸ υπογραμμίζει την προγενέστερη κατοίκηση της θέσης από τους Ακαρνάνες. Ο ιδρυτικός μύθος επομένως επιβεβαίωνε τις άριστες σχέσεις με τη μητρόπολη μέσα από την αναγωγή σε κορινθιακό *Νόστο*. Όπως και στην Αμβρακία, το όνομα του οικιστή διασώθηκε, επειδή ο Πυλάδης λατρευόταν ως οικιστής στην αγορά της πόλης⁸⁰⁹. Η επιβίωση του μύθου έως την ύστερη κλασική εποχή πρέπει να ερμηνευθεί αναλόγως με τις ιστορικές εξελίξεις. Η Λευκάς από τον καιρό του Πελοποννησιακού Πολέμου έως και τις συγκρούσεις του Δ΄ αι. π.Χ. ακολουθούσε πολιτικές επιλογές παράλληλες με την Κόρινθο, αν εξαιρέσουμε το μικρό διάλειμμα της σύναψης συμμαχίας με τους Αθηναίους το 368 π.Χ.⁸¹⁰. Εξαιτίας αυτού, είναι πολύ πιθανό ότι ο αρχικός ιδρυτικός μύθος, αν και αποσπασματικά, διασώθηκε στο εσωτερικό της αποικίας έως και τα μέσα του Δ΄ αι. π.Χ.

Ψήγματα για την ίδρυση της Λευκάδος φαίνεται ότι διασώζονται και στη γεωγραφική πραγματεία του Ψευδο-Σκύλακος. Συγκεκριμένα, στη σύντομη αναφορά του στην Ακαρνανία, περιλαμβάνει μία σύντομη αφήγηση για την ίδρυση της Λευκάδος⁸¹¹. Σύμφωνα με αυτήν, η πόλη της Λευκάδος ονομαζόταν παλαιότερα *Έπιλευκάδιοι*. Οι

⁸⁰⁴ Νικ. Δαμ. *FGrHist* 90, απ. 58.44-46.

⁸⁰⁵ Στράβ. *Γ* 2,9.20 (C 452).

⁸⁰⁶ Βλ. Malkin 2018. Για τη σύνδεση των περιπλανήσεων του Οδυσσέα με την Κόρινθο βλ. παραπάνω, σ. 100, σημ. 584 της παρούσας.

⁸⁰⁷ Πτολεμαῖος Ἡφαιστῖωνος, *Καινῆς Ἱστορίας Λόγοι Ζ'* (Westermann 1843, 198).

⁸⁰⁸ Πρβλ. και τη σύνδεση του Λαέρτη, πατέρα του Οδυσσέως, με τη Νήρικο/ Νήριτο της Λευκάδος: Όμ. Ὀδ. ω 377-378 και Στράβ. *Γ* 2.7-8 (C 451).

⁸⁰⁹ Για τη λατρεία του οικιστή βλ. παραπάνω, σ. 88 και σημ. 508, σ. 128 και 130 και παρακάτω σ. 313-314, 330, 368, 405 και 441 της παρούσας.

⁸¹⁰ *IG* II² 104.

⁸¹¹ Ψευδο-Σκύλαξ, *Περίπλους*, 34.

Ακαρνάνες που ζούσαν στην περιοχή πλήττονταν από εμφύλιες διαμάχες και, προκειμένου, να επιλύσουν τις διαφορές τους, ζήτησαν βοήθεια από τους Κορινθίους, οι οποίοι έστειλαν 1.000 *έποίκους*, για να κατοικήσουν στην πόλη. Αυτοί όμως στη συνέχεια σκότωσαν τους ντόπιους Ακαρνάνες και την κατέλαβαν. Η εξιστόρηση αυτή θυμίζει ύποπτα τόσο την αφήγηση του Θουκυδίδη για τη διαμάχη μεταξύ Αμφιλοχίων και Αμβρακιωτών στον Ε΄ αι. π.Χ.⁸¹² όσο και τον ιδρυτικό μύθο της Αμβρακίας, ο οποίος, όπως είδαμε, αναφέρεται σε *έποίκους* από την Κόρινθο⁸¹³. Επιπλέον, η παράδοση του Ψευδο-Σκύλακος συμφωνεί με την αναφορά του Εφόρου, αφού παρουσιάζει τη χώρα ως χερσόνησο που κατοικούνταν παλαιότερα από Ακαρνάνες, αν και σε άλλο σημείο αναφέρει ρητά ότι η αποικία ήταν κορινθιακή⁸¹⁴.

Τα αντικορινθιακά στοιχεία της εκδοχής αυτής οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ο αρχικός ιδρυτικός μύθος αμφισβητήθηκε. Ο Θουκυδίδης και ο Έφορος θεωρούσαν ότι η Λευκάς ήταν αδιαμφισβήτητα κορινθιακή αποικία⁸¹⁵. Η εκδοχή του ιδρυτικού μύθου που διέσωσε ο Έφορος, τόσο μέσω του Νικολάου όσο και μέσω του Στράβωνος⁸¹⁶, αναγνώριζε διαχρονικά την κορινθιακή ίδρυση της αποικίας, όπως ακριβώς είδαμε και στον ιδρυτικό μύθο της Αμβρακίας. Η καθιέρωση στα ελληνιστικά χρόνια της αντίληψης ότι οι Κορίνθιοι ήταν οι μόνοι οικιστές φαίνεται και από την αναφορά του Ψευδο-Σκύμνου, συγγραφέως του Β΄ αι. π.Χ., ότι η Λευκάς ήταν *Κορινθίων κτίσις*⁸¹⁷. Η πρωτοκαθεδρία των Κορινθίων αποίκων σε αυτήν φαίνεται ότι αμφισβητήθηκε μόνο λίγο πριν από τα Μηδικά από τους Κερκυραίους, οι οποίοι κατόρθωσαν προσωρινά να κερδίσουν δικαιώματα και να θεωρηθούν συνιδρυτές της αποικίας με τους Κορινθίους με τη διαιτησία του Θεμιστοκλέους⁸¹⁸. Όπως είδαμε παραπάνω, η παράδοση για τις κερκυραϊκές διεκδικήσεις στην κορινθιακή αποικία πρέπει να συσχετιστούν με την εγκατάσταση Κερκυραίων στη Λευκάδα επί Περιάνδρου. Παρόμοια φαίνεται ότι ήταν και η διεκδίκησή της τον Ε΄ αι. π.Χ. για το Ανακτόριον και την Απολλωνία⁸¹⁹. Όπως θα δούμε παρακάτω, η φιλοκερκυραϊκή μερίδα της αποικίας εκμηδενίστηκε μετά την ανάμιξη των δύο αποικιών στην υπόθεση της Επιδάμνου⁸²⁰.

⁸¹² Θουκ. Β΄ 68.1.

⁸¹³ Άντων. Λιβ. Μετ., 4.

⁸¹⁴ Στράβ. Γ΄ 2.7-8 (C 452) και 2.8-9 (C 451).

⁸¹⁵ Θουκ. Α΄ 30.2-3 και Νικ. Δαμ. *FGrHist* 90, απ. 58.44-46.

⁸¹⁶ Στράβ. Γ΄ 2.8-9 (C 451).

⁸¹⁷ Ψευδο-Σκύμν. 465. Για τη χρονολόγηση βλ. Bianchetti 1990, 35.

⁸¹⁸ Πλούτ. Θεμ. ΚΔ΄ 1 και Θεόφρ. *Πολιτικά περί καιρών*, (ΡΟχυ, VII, 1012C) απ. 9, στ. II, 23-34.

⁸¹⁹ Βλ. παραπάνω, σ. 90 και σημ. 516 της παρούσας. Πρβλ. και παρακάτω, σ. 206 κ.ε. της παρούσας.

⁸²⁰ Βλ. παρακάτω, σ. 219 της παρούσας.

Από την άλλη πλευρά, η ομοιότητα της αφήγησης του Ψευδο-Σκύλακος με την εξιστόρηση του Θουκυδίδη για τους Αμφιλοχίους και τους Αμβρακιώτες⁸²¹ είναι πιθανότατα τυχαία, αν και δεν αποκλείεται να υπήρχαν παρόμοιες αφηγήσεις για τον κορινθιακό αποικισμό στον χώρο της Ακαρνανίας κατά την εποχή των αθηναϊκών εκστρατειών. Οι Ακαρνάνες, είτε είχαν προσκαλέσει τους Κορινθίους και τους Αμβρακιώτες στη Λευκάδα και στο Αμφιλοχικό Άργος αντιστοίχως, είτε όχι, τους θεωρούσαν *έποίκους*, και επομένως αποτελούσαν για αυτούς ξένο σώμα στις πόλεις τους. Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε πότε ακριβώς στάλθηκαν οι *έποικοι* αυτοί στη Λευκάδα ή το Αμφιλοχικό Άργος. Από τη διατύπωση του Ψευδο-Σκύλακος προκύπτει ότι οι Ακαρνάνες αμφισβητούσαν την εξαρχής ίδρυση της αποικίας με νόμιμο τρόπο, αφού η εκδοχή του γεωγράφου την παρουσιάζει ως μία βίαιη κατάκτηση και κατοχή της προγενέστερης ακαρνανικής πόλης των *Έπιλαυκαδίων* από τους Κορινθίους. Εξαιτίας αυτού, η αφήγησή του δεν μπορεί να θεωρηθεί τμήμα του αρχικού ιδρυτικού μύθου της πόλης. Η ακαρνανική-αντικορινθιακή εκδοχή της ίδρυσης της αποικίας δημιουργήθηκε πιθανότατα τον καιρό της λευκαδικής εξάπλωσης στη χερσόνησο της Πλαγιάς ή της ίδρυσης του Σολλίου από τους Κορινθίους.

Ο Ψευδο-Σκύλαξ, που χρονολογείται, όπως είδαμε, στο β' μισό του Δ' αι. π.Χ., και ο Έφορος⁸²², γνώριζαν επομένως μία τέτοια εκδοχή, την οποία επανέφεραν στο προσκήνιο. Στην εποχή του η Λευκάς συμμετέχει στην επανίδρυση των Συρακουσών υπό τον Κορίνθιο Τιμολέοντα⁸²³. Μετά την ισχυροποίηση των δεσμών με τη μητρόπολη κατά τον Δ' αι. π.Χ., οι Ακαρνάνες ήταν ήδη φίλοι και σύμμαχοι με τους Αμβρακιώτες και δεν είχαν κανένα λόγο να ξαναφέρουν στο προσκήνιο την αντικορινθιακή εκδοχή του μύθου. Στα χρόνια του Φιλίππου Β' φαίνεται ότι έχει επιτελεστεί μία αναθέρμανση στις σχέσεις με τη μητρόπολη, φανερή στις διατυπώσεις του Αθηναίου Δημοσθένους⁸²⁴. Είναι πολύ πιθανό εξαιτίας αυτής της επανασύνδεσης ότι ο αρχικός φιλοκορινθιακός ιδρυτικός μύθος ήταν διαδεδομένος εκείνη την εποχή στην αποικία. Είναι, επομένως, πολύ πιθανό ότι ο αρχικός ιδρυτικός μύθος της Λευκάδος ανασκευάστηκε και ξαναχρησιμοποιήθηκε στα χρόνια του Φιλίππου Β' ή και λίγο μεταγενέστερα, επί Κασσάνδρου, όπως και ο αντίστοιχος της Αμβρακίας, προκειμένου να υπηρετήσει τις μακεδονικές διεκδικήσεις στην αποικία⁸²⁵.

⁸²¹ Θουκ. Α' 111.3.

⁸²² Parmeggianni 2011, 618-622.

⁸²³ Kent 1966, σημ. 23.

⁸²⁴ Δημ. Φιλ. Γ', 34-35.

⁸²⁵ Ο Κάσσανδρος εξάλλου είχε προσεταιριστεί τους Ακαρνάνες στον πόλεμο εναντίον των Αιτωλών: Διόδ. Σικ. ΙΘ' 67.5. Βλ. και Λιάμπη 2014, 37. Για τις σχέσεις του Κασσάνδρου με τους Ακαρνάνες βλ. Bertold 1996.

Ο ιδρυτικός μύθος του Ανακτορίου

Για το Ανακτόριο δε σώζεται καμία πληροφορία που σχετίζεται με πιθανό ιδρυτικό μύθο της πόλης. Η πληροφορία του Εφόρου για τον ιδρυτή Εχιάδη οφείλεται πιθανότατα σε φιλοκορινθιακή παράδοση του Δ' αι. π.Χ., που διαμορφώθηκε στην αποικία μετά την επανίδρυση των Συρακουσών από τον Τιμολέοντα⁸²⁶. Εξαιτίας της σύνδεσης της ίδρυσης με τον τύραννο Κύψελο και με δεδομένο ότι ο Έφορος είναι φορέας αρκετών αντιτυραννικών παραδόσεων για την αρχαϊκή εποχή, το πιθανότερο είναι ότι το όνομα του οικιστή σχετίζεται με τον αρχικό ιδρυτικό μύθο του Ανακτορίου, που επεβίωσε στην πόλη έως τα ύστερα κλασσικά χρόνια. Η αναφορά του Θουκυδίδη για την κοινή εκμετάλλευση της πόλης από την Κόρινθο και την Κέρκυρα κατά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο οφείλεται, όπως είδαμε, στη σύγχρονη κερκυραϊκή προπαγάνδα, καθώς και σε φιλοκερκυραϊκά στοιχεία που είχαν επικρατήσει στην πόλη, ως συνέπεια της ναυτικής επικράτησης των Κερκυραίων στις ναυμαχίες της Λευκίμμης και των Συβότων.

Οι παραδόσεις για την ίδρυση της πόλης εμπλουτίζονται από το σχόλιο του περιηγητή του Β' αι. π.Χ. Ψευδο-Σκύμνου, ο οποίος παρουσιάζει την πόλη ιδρυμένη τόσο από Κορινθίους όσο και από Ακαρνάνες⁸²⁷. Ωστόσο, ο Στράβων κάνει λόγο ξεκάθαρα για ένα κορινθιακής σύλληψης σχέδιο αποικιστικής οργάνωσης υπό τον Κύψελο⁸²⁸. Το πιθανότερο είναι ότι η αναφορά του περιηγητή των ελληνιστικών χρόνων αναφέρεται σε δύο διαφορετικές ιδρύσεις της πόλης, αφού είναι γνωστό ότι εκτός από την ίδρυση του Εχιάδη, το 425 π.Χ. εγκαταστάθηκαν νέοι άποικοι από την Ακαρνανία και ότι η πόλη ενσωματώθηκε στο Ακαρνανικό Κοινό, σύμφωνα με τον Θουκυδίδη⁸²⁹.

⁸²⁶ Νικ. Δαμ. *FGrHist* 90, απ. 58.44-46.

⁸²⁷ Ψευδο-Σκύμν. 460-461. Για τη χρονολόγηση βλ. Bianchetti 1990, 35.

⁸²⁸ Στράβ. Γ' 2.8-9 (C 451).

⁸²⁹ Θουκ. Δ' 49.1-6.

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΩΝ ΑΠΟΙΚΙΩΝ

Δημογραφικά στοιχεία

Τα λιγοστά δημογραφικά στοιχεία που διαθέτουμε για τις κορινθιακές αποικίες περί τον Αμβρακικό είναι αποτέλεσμα όχι σαφών πληροφοριών από τις αρχαίες πηγές, αλλά υποθέσεων με βάση τον αριθμό των στρατιωτικών δυνάμεων που συμμετείχαν σε διάφορες πολεμικές επιχειρήσεις κατά την κλασική αρχαιότητα. Για την αρχαϊκή εποχή τέτοιες αναφορές ελλείπουν εντελώς. Κατά τη διάρκεια του Ε΄ αι. π.Χ. καταγράφονται σαφείς πληροφορίες και αριθμητικά δεδομένα για τις στρατιωτικές δυνάμεις που διέθεταν οι κορινθιακές αποικίες περί τον Αμβρακικό.

Σημαντικές δημογραφικές ενδείξεις προκύπτουν από τα αριθμητικά δεδομένα, τα οποία αναφέρονται από τον Ηρόδοτο, τον Θουκυδίδη και τον Ξενοφώντα για τις ναυτικές και πεζικές δυνάμεις των αποικιών κατά τη διάρκεια μεγάλων πολεμικών αναμετρήσεων. Στη ναυμαχία της Σαλαμίνας, οι Αμβρακιώτες συμμετέχουν με 7 τριήρεις, οι Λευκάδιοι με 3, ενώ οι Ανακτορείς δε φαίνεται ότι έστειλαν ναυτική δύναμη⁸³⁰. Αν και είναι πολύ πιθανό ότι η παρουσία της κερκυραϊκής ναυτικής δύναμης στο Ιόνιο πέλαγος έπαιξε σημαντικό ρόλο στην ισορροπία δυνάμεων στην περιοχή⁸³¹, οι μικρές ναυτικές δυνάμεις που εστάλησαν από τις αποικίες σχετίζονται πιθανότατα με την οικονομική και πληθυσμιακή δυνατότητα των αποικιών. Αυτό γίνεται ιδιαίτερος αντιληπτό, αν συσχετιστούν τα παραπάνω δεδομένα με την αριθμητική συμμετοχή τους στη μάχη των Πλαταιών, ένα χρόνο αργότερα. Στη μάχη αυτή οι Αμβρακιώτες συμμετείχαν με 500 οπλίτες, ενώ οι Λευκάδιοι και οι Ανακτόριοι με 800 συνολικά⁸³². Από τον αριθμητικό αυτό συσχετισμό μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η Αμβρακία είχε πιθανότατα μεγαλύτερο πληθυσμό από τις άλλες δύο αποικίες. Ταυτόχρονα, με βάση τη σύγκριση με άλλες πόλεις που συνεισέφεραν οπλίτες στην ίδια μάχη, διαπιστώνουμε ότι η δυνατότητα διαμόρφωσης οπλιτικής τάξης στις αποικίες αυτές ήταν ανάλογη με εκείνη σε πόλεις, όπως οι Πλαταιές (600 οπλίτες), η Αίγινα (500 οπλίτες), η Χαλκίδα (400 οπλίτες) και η Ερμιόνη (300 οπλίτες). Οπωσδήποτε οι πεζικές τους δυνάμεις δεν προδιαθέτουν για πόλεις με μεγάλη οικιστική και πληθυσμιακή ανάπτυξη.

⁸³⁰ Ήρόδ. Η΄ 45.

⁸³¹ Ήρόδ. Ζ΄ 168.

⁸³² Ήρόδ. Γ΄, 28.

Στην εκστρατεία των Κορινθίων στην Επίδαμνο το 435 π.Χ. οι Λευκάδιοι αποστέλλουν 10 πλοία, ενώ οι Αμβρακιώτες μόλις 8⁸³³. Αυτές οι δυνάμεις σε σύγκριση με τα 75 πλοία που αποστέλλουν οι Κορίνθιοι φαντάζουν μηδαμινές. Στη συνέχεια, στη ναυμαχία των Συβότων, οι Λευκάδιοι ξαναστέλνουν 10 πλοία, αλλά αυτή τη φορά οι Αμβρακιώτες στέλνουν 27 και οι Ανακτόριοι μόλις 1⁸³⁴. Εν συγκρίσει με την Κόρινθο που στέλνει 150 πλοία, οι δυνάμεις είναι πράγματι πενιχρές, αν αναλογιστεί κανείς ότι από τις ναυμαχίες αυτές κρινόταν και η ισορροπία δυνάμεων στο Ιόνιο πέλαγος. Από την άλλη πλευρά, είναι πολύ πιθανό ότι η αποστολή περιορισμένων ναυτικών δυνάμεων οφείλεται στην ενίσχυση του φιλοκερκυραϊκού στοιχείου μέσα στις ίδιες τις αποικίες, ιδίως τη Λευκάδα και το Ανακτόριο⁸³⁵. Επιπλέον, η θεαματική αύξηση του αμβρακιώτικου στόλου μαρτυρεί πιθανότατα την άμεση χρηματοδότηση για την κατασκευή ενός νέου στόλου και όχι κάποια μεταβολή σε σχέση με τον πληθυσμό. Επομένως, τα συμπεράσματα για τον πληθυσμό των πόλεων μόνο σχετικά μπορεί να είναι.

Στην εκστρατεία του Δημοσθένους στην Ακαρνανία οι Αμβρακιώτες εξεστράτευσαν εναντίον του Αμφιλοχικού Άργους με 3.000 άνδρες, ενώ και οι λοιπές εφεδρίες εστάλησαν ως ενισχύσεις στις Όλπες και στις Ιδομενές, όπου σκοτώθηκαν περισσότεροι από 1.200 άνδρες⁸³⁶. Ο αριθμός αυτός επιβεβαιώνει ότι η σημαντικότερη από τις αποικίες περί τον Αμβρακικό κόλπο δεν ήταν ιδιαίτερα ανεπτυγμένη πληθυσμιακά κατά τον Ε΄ αι. π.Χ. Στο τέλος του Πελοποννησιακού Πολέμου, οι Αμβρακιώτες και οι Λευκάδιοι αποστέλλουν πάλι τριήρεις, άγνωστο πόσες, προς ενίσχυση του Λυσάνδρου⁸³⁷. Το 375 π.Χ. οι Αμβρακιώτες αποστέλλουν προς ενίσχυση του πελοποννησιακού στόλου εναντίον του Τιμοθέου 6 μόνο τριήρεις⁸³⁸ και το 373 π.Χ. οι Αμβρακιώτες και οι Λευκάδιοι στην εκστρατεία εναντίον της Ζακύνθου βοηθούν τον στόλο των Πελοποννησίων, που αριθμεί συνολικά εξήντα πλοία, με άγνωστο – αλλά πιθανότατα μικρό – αριθμό τριήρων από κάθε αποικία⁸³⁹.

Σύμφωνα με τη μελέτη του Hansen για τον πληθυσμό των αρχαίων ελληνικών πόλεων, ο πληθυσμός της Αμβρακίας στις αρχές του Πελοποννησιακού Πολέμου πρέπει να ανερχόταν σε περίπου 30.000 κατοίκους⁸⁴⁰. Επομένως, η πόλη, η οποία θεωρούνταν

⁸³³ Θουκ. Α΄ 27.2 και 29.1.

⁸³⁴ Θουκ. Α΄ 46.1.

⁸³⁵ Για το ζήτημα της ύπαρξης δύο αντίπαλων παρατάξεων στις αποικίες αυτές ήδη από τις αρχές του Ε΄ αι. π.Χ. βλ. παρακάτω, σ. 207 κ.ε. και 218 κ.ε. της παρούσας.

⁸³⁶ Θουκ. Γ΄ 112. Ο Διόδωρος ο Σικελιώτης (ΙΒ΄ 60.4) αναφέρει ότι η πόλη ερήμωσε από ανδρικό πληθυσμό. Όμως, ο Θουκυδίδης δεν υποστηρίζει ότι πέθαναν όλοι οι στρατιώτες που εξεστράτευσαν.

⁸³⁷ Παυσ. Ι΄ 9.10.

⁸³⁸ Ξεν. Έλλ. Ε΄, 4.64.2-66.10.

⁸³⁹ Ξεν. Έλλ., Στ΄ 2.2.1-2.5. Είναι πιθανό ότι, όπως και στην εκστρατεία του Τιμοθέου, οι δύο αποικίες έστειλαν το 1/10 του πελοποννησιακού στόλου, δηλαδή 6 τριήρεις.

⁸⁴⁰ Hansen 2006, 95.

παραδοσιακά η πιο ανεπτυγμένη στον Αμβρακικό κόλπο, πρέπει να ήταν μεσαίου μεγέθους, τουλάχιστον πριν από την άφιξη του Πύρρου και την οργάνωση της πρωτεύουσας του κράτους του. Αναλογικά, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η Λευκάς και το Ανακτόριον ήταν πιο μικρές πόλεις. Στο τέλος του Πελοποννησιακού Πολέμου, με βάση τη συμμετοχή τους στις ναυτικές εκστρατείες των Πελοποννησίων, η Αμβρακία και η Λευκάς παρουσιάζονται ιδιαίτερος συρρικνωμένες. Κατά τον Δ΄ αι. π.Χ. ο πληθυσμός των πόλεων αυτών πιθανότατα μειώθηκε σημαντικά, αλλά η συμμετοχή τους στις εκστρατείες των Λακεδαιμονίων αποτελεί ισχυρή ένδειξη για τη σύντομη πληθυσμιακή και οικονομική ανάκαμψή τους. Αντιθέτως, το Ανακτόριο μετά την προσχώρηση στο Ακαρνανικό Κοινό πρέπει να ακολούθησε διαφορετική πορεία, χωρίς σημαντικές μεταβολές στον πληθυσμό του.

Η παραγωγή και η αξιοποίησή της

Τα αντλούμενα από το φυσικό περιβάλλον, παραγόμενα και εξαγόμενα υλικά, προϊόντα των αποικιών - Τέχνες και υπηρεσίες

Αμβρακία

Η αποικία αυτή είχε αναπτυχθεί περισσότερο από τις άλλες πόλεις στην περιοχή. Η ανάπτυξή της οδήγησε στην ονοματοδοσία του υποκειμένου κόλπου, όπως προκύπτει και από τα σχόλια του Συρακοσίου Αρχεστράτου, του Λίβιου και του Στράβωνος⁸⁴¹. Φαίνεται μάλιστα, όπως θα δειχθεί, ότι σε πολλούς τομείς της οικονομίας είχε σημαντικές επιδόσεις.

Η αποικία αυτή είχε διαχρονικά τη δυνατότητα παραγωγής σημαντικής ποσότητας αγροτικών, κτηνοτροφικών και αλιευτικών προϊόντων. Ο πλούτος των προϊόντων της περιοχής της γίνεται φανερός και στην εξέλιξη του οικισμού της Άρτας κατά τα μεσαιωνικά χρόνια ως ενός σημαντικού περιφερειακού κέντρου. Το εμπόριό της κατά την ύστερη μεσαιωνική περίοδο ήταν τόσο σημαντικό, σε σημείο που να υποσκελίζει το αντίστοιχο των Ιωαννίνων⁸⁴². Η καίρια γεωγραφική της θέση και ο πλούτος της οδήγησαν στην επιλογή της ως πρωτεύουσας του Δεσποτάτου της Ηπείρου από το 1267, καθώς και στην καθιέρωση ως της δεύτερης μετά τα Ιωάννινα πλουσιότερης πόλης κατά την ύστερη Τουρκοκρατία⁸⁴³. Το

⁸⁴¹ Άρχεστρατος, απ. 15 Brandt (Αθήν. Ζ΄ 72, 305E-F), Livius, *Ab Urbe Cond.* XXXVIII, 4.3 και Στράβ. Ζ΄ 7.6 (C 325). Βλ. και Fantasia 2017, 11-12 και σημ. 22.

⁸⁴² Nicol 1984, 226.

⁸⁴³ Nicol 1957, 16-17. Πρβλ. Nicol 1984, 225, όπου σχολιάζεται η φορολόγηση κτηνοτροφικών και αλιευτικών ειδών. Ο Μακρυγιάννης στα *Απομνημονεύματά* του (Βιβλίο Α΄, κεφ. 2) κάνει λόγο για τον πλούτο που είχαν συγκεντρώσει οι 500 οικογένειες επιφανών Αρτηνών στις δεκαετίες πριν από την Επανάσταση και για την αρπαγή των πολυτελών ειδών τους από τους Τούρκους που εισέβαλαν στην πόλη και από τους κατοίκους του ορεινού Βάλτου. Πρβλ. και τη λαϊκή ρήση «φόρεσε την Άρτα και τα Γιάννενα».

αλλουβιακό έδαφος της πεδιάδας βορείως των λιμνοθαλασσών του Αμβρακικού κόλπου ήταν στη μεσαιωνική και την τουρκοκρατούμενη περίοδο αρκετά εύφορο, ώστε να καλλιεργούνται οπωροφόρα δένδρα και αμπέλια, ικανό να παρέχει τροφή για άλογα, πρόβατα, αγελάδες, βουβάλια και πλούσιο σε θηρευόμενα είδη⁸⁴⁴. Στα τέλη μάλιστα του ΙΗ΄ αι. φαίνεται ότι οι παραγωγικές δυνατότητες της Άρτας είχαν αυξηθεί σε μεγάλο βαθμό, αφού ο απεσταλμένος της βενετικής διοίκησης ιστορικός και οικονομολόγος Xavier Scrofani παρατήρησε ότι η περιοχή είχε σημαντική εξαγωγή σε κριθάρι, καλαμπόκι, βρώμη, φασόλια, βαμβάκι, βαμβακερά νήματα, λαγοτόμαρα, υφάσματα από βαμβάκι και μαλλί, καπνά, κρασί, βόδια, πρόβατα, χοιρινό κρέας, βελανίδια και οικοδομική ξυλεία⁸⁴⁵. Στην εποχή της επίσκεψης του Hammond στην ελληνική πλέον επαρχία (έως το 1964) η περιοχή ήταν κατάλληλη για την καλλιέργεια αραβοσίτου, πορτοκαλιών, αγγουριών και τριφυλλιού⁸⁴⁶. Επίσης, κατά τις τελευταίες δεκαετίες υπάρχουν καλλιέργειες σιτηρών και κηπευτικών, ακόμα και στην περιοχή της Κορωνησίας⁸⁴⁷.

Η περιορισμένη, ωστόσο, έκταση της πεδιάδας αυτής κατά την αρχαιότητα, σε συνδυασμό με τη διαρκώς μεταβαλλόμενη ακτογραμμή εξαιτίας των πλημμυρών του Λούρου και του Αράχθου, καθιστούσε τη γεωργική παραγωγή ασταθές οικονομικό μέγεθος για την αρχαία Αμβρακία (χάρτες 8 και 9). Η δυνατότητα ελέγχου της ροής των υδάτων του Αράχθου και επομένως η ανεμπόδιστη αξιοποίησή τους για αρδευτικούς σκοπούς δεν ήταν πάντα δεδομένη για την αρχαϊκή και κλασική εποχή. Μόνο κατά την ελληνιστική εποχή ήταν γνωστή η ύπαρξη αρδευτικών καναλιών, αναγκαίων για την αξιοποίηση των υδάτων του Αράχθου, όπως παραδίδει ο Παρμενίων ο Βυζάντιος μέσω του Σχολιαστή του Ομήρου⁸⁴⁸. Επιπλέον, ο χωρισμός της υπαίθρου χώρας της Αμβρακίας σε νησίδες ιδιοκτησιών, μολονότι θεωρείται βέβαιος από την Ανδρέου και για τις προγενέστερες περιόδους⁸⁴⁹, δεν έχει αποδειχθεί, ενώ παράλληλα προσκρούει στο δεδομένο της γεωλογικής μεταβολής του Αμβρακικού ήδη από τη ρωμαϊκή εποχή: αν οι νησίδες ιδιοκτησιών υπήρχαν στην πεδιάδα νοτίως της Αμβρακίας κατά την εποχή της ρωμαϊοκρατίας, αυτό δε συνεπάγεται ότι υπήρχαν και σε όλη την υπαίθρο χώρα της Αμβρακίας από την εποχή της ίδρυσης, δεδομένου ότι οι υπερχειλίσεις του Αράχθου και οι συνεχόμενες αποθέσεις ιζημάτων από τον ποταμό προκαλούσαν κατά μικρά χρονικά

⁸⁴⁴ Ξενόπουλος 1884, 181-182 και Nicol 1984, 229.

⁸⁴⁵ Scrofani 1810, III, 20-21.

⁸⁴⁶ Hammond 1967, 137.

⁸⁴⁷ Πανέλλης 2011, 38.

⁸⁴⁸ Σχολ. Όμηρου, Ίλ. ΚΑ, 259. Αντιστοίχως στην τουρκοκρατούμενη περίοδο, πέραν της εποχής του καλοκαιριού, κατά το υπόλοιπο έτος η πεδιάδα της Άρτας πλημμύριζε από τα νερά του Αράχθου, όπως μαρτυρεί και ο Rouqueville (1820, 67).

⁸⁴⁹ Ανδρέου 2000, 148-149, ακολουθώντας τους Doukellis, Fouache 1992, 376 κ.ε.

διαστήματα μεταβολές του τοπίου και της ακτογραμμής⁸⁵⁰. Ωστόσο, ήταν εφικτός ο περιορισμός των συνεπειών των πλημμυρών κατά τη διάρκεια του θέρους⁸⁵¹. Αν και τα γόνιμα εδάφη της Αμβρακίας ήταν σχετικά μικρά σε έκταση και διαρκώς επηρεαζόμενα από τις πλημμύρες του Αράχθου, μπορούσαν να ικανοποιήσουν την ανάγκη των κατοίκων για καλλιεργήσιμη γη, με δεδομένο ότι ο πληθυσμός της πόλης στην εποχή της ακμής της, κατά τον Ε΄ αι. π.Χ., ήταν και αυτός μικρός, αφού, όπως είδαμε, οι κάτοικοι της πόλης έφθαναν στα πρώτα χρόνια του Πελοποννησιακού πολέμου περίπου στις 30.000⁸⁵².

Δυστυχώς, για την εποχή που εξετάζουμε μόνο υποθέσεις μπορούμε να κάνουμε για συγκεκριμένα είδη που παράγονταν ή και εξαγόταν. Για την ελληνιστική εποχή, γνωρίζουμε την καλλιέργεια ενός είδους φασολιού με εξαιρετική απόδοση⁸⁵³, αν και σε μία τόσο υγρή περιοχή, όπου υπήρχαν περιορισμένες πιθανότητες αστοχίας της σποράς σιτηρών⁸⁵⁴, αλλά και αρκετές πηγές πρωτεϊνών (κρέας, ψάρι), είναι λιγότερο πιθανό ότι τα όσπρια είχαν υποσκελίσει τα σιτηρά. Ενδέχεται, ωστόσο, να είχαν εξίσου σημαντική θέση στα καλλιεργούμενα είδη. Γεωργικά είδη, όπως αμπέλια, σιτηρά και όσπρια, πρέπει να καλλιεργούνταν και σε προγενέστερες φάσεις⁸⁵⁵.

Σε σχέση με την παραγωγή **οίνου**, ο Πλίνιος αναφέρει ότι στην ελληνιστική εποχή η Αμβρακία παρήγε μία γνωστή ποικιλία, η οποία μάλιστα συστηνόταν από τον Απολλόδωρο σε κάποιον Πτολεμαίο της Αιγύπτου⁸⁵⁶. Δεν μπορούμε να επιβεβαιώσουμε ότι κατά την αρχαϊκή ή κλασική εποχή η πόλη παρήγε κρασί ανώτερης ποιότητας, αφού μάλιστα οι εξαγωγές του είδους αυτού ανά περιοχή γνώρισαν κατά τη διάρκεια της αρχαιότητας, και ιδίως κατά την ελληνιστική εποχή, μεγάλες μεταβολές⁸⁵⁷. Από τα πρώτα, ωστόσο, στρώματα της αποικίας έχουν ανακαλυφθεί κορινθιακοί αμφορείς του τύπου Α, στους οποίους προφανώς φυλάσσονταν τα αντίστοιχα εισηγμένα κορινθιακά προϊόντα (λάδι ή κρασί)⁸⁵⁸. Η ένδειξη αυτή οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πιθανόν στις πρώτες ιστορικές

⁸⁵⁰ Τζιάβος 1996, 167 και 201-204, Fouache 1999, 44-45 και Fantasia 2017, 9-10.

⁸⁵¹ Πρβλ. Isager, Skydsgaard 1992, 24.

⁸⁵² Βλ. παραπάνω, σ. 143 και σημ. 840 της παρούσας.

⁸⁵³ Plinius, *NH* 18.307.

⁸⁵⁴ Davies 2007, 344.

⁸⁵⁵ Rackham 2001, 120-121. Η παραγωγή σιτηρών στην ύπαιθρο της Αμβρακίας και μάλιστα στην περιοχή βορείως των λιμνοθαλασσών πρέπει να θεωρηθεί βέβαια, αφού το όργωμα των χωραφιών σε έδαφος αρκετά βαρύ και υγρό γινόταν κατά τους θερινούς μήνες και επομένως ευκολότερα από ό,τι σε άλλες περιοχές. Βλ. σχετικά Isager, Skydsgaard 1992, 24.

⁸⁵⁶ Plinius, *NH* XIV.76. Βλ. και Dalby 2013, 7 (λ. *Ambracia*).

⁸⁵⁷ Bresson 2010, 187.

⁸⁵⁸ Ρλιακού 1999, 42 και Πλιάκου 2009, 36. Το έδαφος της Αμβρακίας ήταν κατάλληλο για την καλλιέργεια της ελιάς και της αμπέλου, όπως φαίνεται και από την εποχή της εγκατάστασης των μοναχών στην Παναγία της Κορωνησίας. Στη μονή αυτή καλλιέργησαν συστηματικά τα γύρω αμπέλια, ενώ και κατά τη διάρκεια της Ενετοκρατίας φυτεύθηκε μεγάλος ελαιώνας; Πανέλλης 2011, 28, 38, 109 και 112-113. Ωστόσο, η ευρύτερη περιοχή της Κορωνησίας στα αρχαϊκά χρόνια πρέπει να ήταν ελώδης και γι' αυτό αναξιοποίητη.

φάσεις της αποικίας, η Αμβρακία δεν είχε δική της σημαντική ή εξαιρετική παραγωγή σε τέτοια είδη και ότι το κρασί ή και το λάδι εισαγόταν από την Κόρινθο. Αργότερα όμως, κατά τον Δ΄ αι. π.Χ., εποχή κατά την οποία το εμπόριο, ιδιαίτερα με τη Σικελία και την Κάτω Ιταλία, γνώρισε άνθηση είναι πιθανό ότι η καλλιέργεια αμπέλου και η παραγωγή οίνου αναπτύχθηκε και στην Αμβρακία. Σχετική επιβεβαίωση αυτής της υπόθεσης προσφέρει η απεικόνιση βότρυος και αγγείων συμποσίου (κανθάρου, κύλικος και οينوχόης) στις κοπές της πόλης⁸⁵⁹. Επιπλέον, είναι πολύ πιθανό ότι στην Αμβρακία υπήρχε η λατρεία του Διονύσου, αφού τα παραπάνω σύμβολα στις κοπές της πόλης παραπέμπουν σε αυτόν⁸⁶⁰.

Είναι σχεδόν βέβαιο ότι η γειτνίαση με ορεινούς όγκους της Ηπείρου και της Ακαρνανίας προσέφερε τη δυνατότητα άσκησης της **θήρας**. Στην πανίδα της περιοχής συγκαταλέγονταν και άγρια ζώα, τα οποία εν πολλοίς σήμερα έχουν εκλείψει, όπως λύκοι, αρκούδες και λιοντάρια, ή και άλλα τα οποία ακόμα διαβιούν στην περιοχή, όπως ελάφια, αγριογούρουνα και αλεπούδες⁸⁶¹. Μερικά από τα είδη, όμως, που θηρεύονται ακόμα και σήμερα, όπως το αγριογούρονο και το ζαρκάδι, μαρτυρούνται από τον Σκωτσέζο συνταγματάρχη David Urquhart στα 1830 για την περιοχή που χώριζε την επικράτεια της Αμβρακίας με εκείνη των Αθαμάνων και του Αμφιλοχικού Άργους, και συγκεκριμένα για τη δασώδη ορεινή και παράλια περιοχή του Μακρυνόρους⁸⁶². Στις λιμνοθάλασσες επίσης της Αμβρακίας, αλλά και του γειτονικού Αμφιλοχικού Άργους, επιχωρίαζαν αρκετά είδη υδρόβιων πτηνών, που ήταν ανέκαθεν διαθέσιμα για κατανάλωση από τον τοπικό πληθυσμό. Την ύπαρξη τέτοιων ειδών στις πρώτες δεκαετίες του 19ου αι. επιβεβαιώνει ο Rouqueville και σε αυτά συγκαταλέγει τον κύκνο, τη χήνα, αρκετά είδη πάπιας, τον πελεκάνο, τον γλάρο, τον κορμοράνο, τον ερωδιό, τον αγριόγαλο, την μπεκάτσα και το σκοινοπούλι⁸⁶³. Στον Αμβρακικό κόλπο ακόμα και στις μέρες μας παρατηρούνται τέτοια

⁸⁵⁹ Calciati 1990, II, 440: αρ. 12 (Ε΄ αι. π.Χ.), 471: αρ. 114 και 473: αρ. 121 (Δ΄ αι. π.Χ.). Για τη δυνατότητα που έδινε το αμβρακιώτικο έδαφος για την καλλιέργεια αμπέλου βλ. και τις αντίστοιχες μεσαιωνικές μαρτυρίες για την Άρτα: Nicol 1984, 232.

⁸⁶⁰ Η Τζουβάρια-Σούλη (1992, 186-191) υποθέτει ότι και η παρουσία μητρών κοροπλαστικής και ειδωλίων που αναπαριστούν Σατύρους στο σπήλαιο της Κουδουνότρυπας παραπέμπει στη λατρεία του Διονύσου. Ωστόσο, η λατρεία αυτή εντός του σπηλαίου δεν έχει επιβεβαιωθεί, ενώ τα ευρήματα συνηγορούν περισσότερο προς μία κυραρχία των Νυμφών. Για τη λατρεία των Νυμφών στο συγκεκριμένο σπήλαιο και του Διονύσου στην Αμβρακία βλ. παρακάτω, σ. 359-362 και 363-365 της παρούσας, αντιστοίχως.

⁸⁶¹ Λιάμπη 2014, 31-32. Ο Hammond (1967, 243) γνώριζε ότι οι αγριόχοιροι ήταν συνηθισμένοι στην περιοχή του Βάλτου, όπως ονομάζεται σήμερα η ζώνη ανάμεσα στον Αμβρακικό κόλπο και την κοίτη του Ινάχου ποταμού στην ορεινή Αμφιλοχία. Για την παρουσία λιονταριών στη Β Ελλάδα κατά τον Ε΄ αι. π.Χ. βλ. 'Ηρόδ. Ζ΄ 126.4.

⁸⁶² Urquhart 1838, I, 134. Την άσκηση της εποχιακής θήρας στην περιοχή διαπίστωσα ιδίως όμμασιν στην περιοχή του Ελαιοχωρίου στο Μακρυνόρος.

⁸⁶³ Rouqueville 1820, II, 145-147. Βλ. και Πριόβολος 2004, 125-126, όπου πληθώρα αναφορών για την πανίδα της περιοχής της Αμφιλοχίας και της Αμβρακίας.

είδη, όμως σε πολύ μικρότερη ποσότητα, είτε εξαιτίας της μόλυνσης του κόλπου, είτε εξαιτίας της αποστράγγισης των λιμνοθαλασσών⁸⁶⁴.

Σε σχέση με την **κτηνοτροφία**, στην αρχαία Αμβρακία επιχωρίαζαν τα **βόδια**, όπως υπονοείται από την εκδοχή του Εκαταίου για τον μύθο του Γηρυόνη, την οποία αποδέχεται ο Φλάβιος Αρριανός, εξαιτίας της μακρόχρονης παράδοσης της Ηπείρου στην εκτροφή **βοών**⁸⁶⁵. Η μαρτυρία αυτή επιβεβαιώνεται από την ονομασία *λωγάνιον* που χρησιμοποιούσαν οι Αμβρακιώτες για έναν ειδικό τύπο χαλιναριού για τα βόδια, κατά τον Σχολιαστή του Λουκιανού⁸⁶⁶. Αλλά ενισχύεται και από την παρουσία βοών ως συμβόλου στα νομίσματα της πόλης ήδη από τα μέσα του Ε' αι. π.Χ.⁸⁶⁷. Η μαρτυρία του Πολυδεύκη για την εμπορία ειδών ρουχισμού, όπως οι *άμβρακίδες* (είδη γυναικείων καλτσών), συνηγορεί υπέρ της παραγωγής κτηνοτροφικών ειδών, και συγκεκριμένα μαλλιού⁸⁶⁸. Ανάλογο συμπέρασμα θα πρέπει να εξαγάγουμε και από την αναφορά του Aulus Gaellius στις **αίγες** από την Αμβρακία⁸⁶⁹. Ωστόσο, δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι για την ποσότητα των εκτρεφόμενων αιγοπροβάτων κατά την αρχαϊκή και κλασσική εποχή, αφού οι παραπάνω πηγές είναι αρκετά μεταγενέστερες. Το βέβαιο είναι ότι το έδαφος και το κλίμα της περιοχής ευνοούσε την κτηνοτροφία αιγοπροβάτων, βοοειδών και άλλων ζώων. Κατά τα μέσα περίπου του Κ' αι. ο Hammond παρατήρησε ότι στην περιοχή – που βρισκόταν ακόμα σε προβιομηχανικό στάδιο ανάπτυξης – εκτρέφονταν χοίροι, πρόβατα και βοοειδή⁸⁷⁰.

Παράλληλα, πρέπει να θεωρήσουμε αυτονόητη την παραγωγή σημαντικής ποσότητας γαλακτοκομικών ειδών, παρότι δε διαθέτουμε μαρτυρία, η οποία να την επιβεβαιώνει. Το παράδειγμα της Αθήνας, όπου συγκεκριμένα είδη τυρού καταναλώνονταν στην κλασσική εποχή ως είδος πολυτελείας⁸⁷¹, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πιθανόν ανάλογα προϊόντα παρήγαν προς εξαγωγή και οι Αμβρακιώτες, και πάλι όμως χωρίς να

⁸⁶⁴ Χαρακτηριστική είναι τα τελευταία χρόνια η πλήρης αποξήρανση του έλους στα παράλια του Μακρυνόρους, που ορίζεται από την παραλία Αράπης και το Κατάφουρκο (Alary 1884), για το οποίο οι κάτοικοι των γύρω χωριών, όπως ο Νικόλαος Στασινός του Λάμπρου από το Ανοιξιάτικο, θυμούνται ότι πριν από είκοσι χρόνια άκουγαν τον ήχο των άγριων πτηνών, που μνημονεύει και ο Rouquerville (βλ. παρακάτω, σ. 143, σημ. 882, σ. 148, σημ. 911 και χάρτη 6).

⁸⁶⁵ Έκατ. *FGrHist* 1, απ. 26 (App. Άλεξ. Ανάβ. Β' 16.5), Λύκος Ῥηγ. *Περὶ Ἀλεξάνδρου* F 2.14 (= Σούδα και Φώτιος, λ. λαρινοὶ βόες) Σχολ. Πινδ. *Νεμ.* Δ' 84.3 και Σχόλ. Ἀριστοφ. Ὀρνιθες, 465.8 (scholia vetera). Για την παραγωγή βοών στην ευρύτερη περιοχή της Ηπείρου, και συγκεκριμένα της Κεστρίνης και της Χαονίας βλ. Ἡσύχ. λ. *Κεστρινικοὶ βόες* και Λύκος Ῥηγ. *Περὶ Ἀλεξάνδρου* F 2.8 (= Στεφ. Βυζ. Ἐθνικά, λ. Σκίδρος).

⁸⁶⁶ Σχολ. Λουκ. 46, 3.5. Πρβλ. και Δάκαρης 1976, 17-18.

⁸⁶⁷ Calciati 1990, II, 438, 457.

⁸⁶⁸ Πολυδεύκης, Ζ' 94.

⁸⁶⁹ Aulus Gaellius, *Noctes Atticae*, VI, 16.3-5. Βλ. και Fantasia 2017, 12, σημ. 22.

⁸⁷⁰ Hammond 1967, 137. Πρβλ. ένα αυτοκρατορικό χρυσόβουλλο εκδοθέν το 1319 για την πόλη των Ιωαννίνων, όπου αναφέρεται η πληρωμή του *καπνολογίου* και του *βιολογίου* από τις επαγγελματικές κατηγορίες των αλιέων, των μελισσοκόμων και των χοιροβοσκών, καθώς και ένα αντίστοιχο του Δεσπότη Ιωάννη Ορσίνι, στο οποίο γίνεται λόγος για φόρο στο κρασί και στο σιτάρι: βλ. Nicol 1984, 225.

⁸⁷¹ Ἀριστοφ. Ἰππής, 480· *Βάτρ.* 1369· *Σφήκες*, 838, Κλαύδιος Αἰλιανός, *Περὶ ζώων ιδιότητος*, Ιστ' 32, Ἄλεξις, Β' 360, Plinius, *NH* XIII.134, Ἀθήν. ΙΒ' 12.3 (516D) ΙΔ' 76.9 (658B) και 76.30 (658D), Πολυδεύκης, Στ' 63, Στράβ. Ζ' 4.16 (C 311) και Γαληνός, Στ' 518.14 και 693.3 (Kühn). Βλ. και Βαλαβάνης 2008, 93-94.

μπορούμε να εξακριβώσουμε τη σημασία αυτής της παραγωγής. Το βέβαιο είναι ότι τα κτηνοτροφικά προϊόντα μπορούσαν να συντηρήσουν τον ντόπιο πληθυσμό, αφού από την οστεολογική ανάλυση των σκελετικών καταλοίπων από το δυτικό νεκροταφείο της πόλης προκύπτει ότι ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού είχε προσβληθεί από τρυγία (πέτρα) στα δόντια, που οφείλεται στη σημαντική κατανάλωση τροφών με πρωτεΐνες, και κυρίως κρέατος και γαλακτοκομικών⁸⁷². Η αναφορά μάλιστα του κωμικού ποιητή Ευβούλου σε περιστατικό κατά το οποίο Αθηναίοι αγόραζαν τυρί από την Κριμαία⁸⁷³ δηλώνει ότι το προϊόν αυτό μπορούσε να πωληθεί και σε μεγάλες αποστάσεις από τον τόπο παρασκευής. Επομένως, οι Αμβρακιώτες μπορούσαν να διοχετεύουν το τυρί που παρήγαγαν οι κτηνοτρόφοι της ορεινής ζώνης της Ηπείρου και σε άλλες αγορές εκτός του Αμβρακικού κόλπου, δεδομένου μάλιστα ότι η ευρύτερη περιοχή ήταν φημισμένη στην αρχαιότητα για την κτηνοτροφία της⁸⁷⁴.

Κύριο στοιχείο της αμβρακιώτικης πανίδας ήταν οι **ιχθύες**, τα **οστρακόδερμα** και τα **μαλάκια** που μπορούσαν να αλιευθούν από τον Αμβρακικό κόλπο και κυρίως από τις λιμνοθάλασσές του, όπου αυτοί οι οργανισμοί συνήθως αναπαράγονται ή μεταναστεύουν⁸⁷⁵. Τα ρηγά και υφάλμυρα νερά του Αμβρακικού, καθώς και των ποταμών Λούρου και Αράχθου προσέφεραν πολλές ευκαιρίες για μεγάλες ψαριές στους αλιείς της περιοχής⁸⁷⁶. Η σημασία της παραγωγής της περιοχής σε τέτοια είδη συσχετίζεται πιθανότατα και με την απεικόνιση ιχθύων σε νομίσματά της Αμβρακίας και του Ανακτορίου που χρονολογούνται ήδη από την κλασσική εποχή⁸⁷⁷. Μολονότι οι απεικονίσεις ιχθύων σε νομίσματα δεν έχουν αντίστοιχη σημασία, όπως σε πόλεις του Ευξείνου Πόντου και του Βοσπόρου, ωστόσο οι δευτερεύοντες αυτοί τύποι που δημιουργούνται με τα εκάστοτε σύμβολα δίπλα στον Πήγασο δηλώνουν πιθανότατα τη σημαντική θέση των απεικονιζομένων ειδών στην πόλη. Είναι αξιοσημείωτο ότι τόσο στα νομίσματα των πόλεων του Ευξείνου Πόντου όσο και των πόλεων του Αμβρακικού απεικονίζονται είδη που

⁸⁷² Παπακωνσταντίνου 2015, 80-81.

⁸⁷³ Εύβουλος II, 214 (Κ) = Ἀθήν. Β' 70.7 (65C).

⁸⁷⁴ Βλ. σχετικά: Δάκαρης 1972, 24-26, Cabanes 1997, 91, Λιάμπη 2014, 31 και Γραβάνη, Κατσοκούδης 2019, 140-141.

⁸⁷⁵ Hammond 1967, 137 και Mylona 2015, 149, όπου και βιβλιογραφία. Για την παράλληλη ανάπτυξη των αλιευμάτων σε λιμνοθάλασσες της Β Ελλάδος βλ. Μυλωνά, Μουστάκας, Κουτράκης 2007, 34-35.

⁸⁷⁶ Mylona 2016, 74.

⁸⁷⁷ Imhoof-Blumer 1878, 66-68, αρ. 32-36 και 70, αρ. 48, Calciati 1990, II, 450 και 469. Zoumbaki 2012, 85 και Α.Σ. Παπαδημητρίου 2013, 330. Πρβλ. την απεικόνιση ιχθύων, και μάλιστα συγκεκριμένων παραγόμενων ειδών, στη νομισματοκοπία των πόλεων του Ευξείνου Πόντου: Stolba 2005, 115-132. Σε σχέση με τη σύνδεση ανάμεσα στα νομίσματα και σε απεικονιζόμενα προϊόντα μεγάλης οικονομικής αξίας βλ. Papadopoulos 2012, 272-281. Για την απεικόνιση ιχθύων σε νομίσματα ως ένδειξη του ρόλου τους στην οικονομία μίας πόλης υπάρχει το ακριβές παράλληλο της Κυζίκου, που προέβαλλε την παραγωγή της μέσω των φημισμένων νομισμάτων της: βλ. Psoma 2016a, 93 και σημ. 45-46.

αλιεύονται κατεξοχήν στις εκάστοτε περιοχές⁸⁷⁸. Εξάλλου, δεν υπάρχουν στοιχεία, για να συνδέσουμε όλα αυτά τα θαλάσσια είδη με κάποιον άλλο συμβολισμό (λατρεία, πολιτικό αξίωμα ή πρόσωπο), χωρίς πάλι να μπορούμε να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο.

Πιο σαφείς μαρτυρίες για την αξιοποίηση των **αλιευμάτων** διαθέτουμε κυρίως από τα παραθέματα του Γελώου Αρχεστράτου. Από την ανάγνωσή τους γίνεται σαφές ότι τουλάχιστον κατά την πρώιμη ελληνιστική εποχή, αλλά πιθανότατα και προηγουμένως, οι Αμβρακιώτες εκμεταλλεύονταν εμπορικά τη μεγάλη αφθονία ακριβών αλιευμάτων από τον Αμβρακικό, τα οποία χρησιμοποιούνταν σε συνταγές γευμάτων πολυτελείας. Οι διατυπώσεις του Αρχεστράτου δηλώνουν ότι η αγορά τέτοιων φρέσκων αλιευμάτων γινόταν στην αγορά της Αμβρακίας⁸⁷⁹. Τα είδη αλιευμάτων που αναφέρονται, κυρίως τα ποτάμια ψάρια *κάπροι*, τα λαβράκια (*λάβραξ*) και οι κέφαλοι (*κέφαλον*), καθώς και τα όστρεα χτένια (*κτένας*), οι γαρίδες (*καριδες*) και τα καλαμάρια (*τευθίδες*), θεωρούνταν από τα πιο ακριβά τρόφιμα εξαιτίας του μεγέθους τους και της γεύσης τους⁸⁸⁰. Η Αμβρακία και το Ανακτόριον, αν και δεν ήταν οι μοναδικές που διέθεταν παραλιακή ζώνη εντός του κόλπου⁸⁸¹, διέθεταν αξιόλογες λιμενικές εγκαταστάσεις και ναυτικό και επομένως ήταν οι μόνες που μπορούσαν να ελέγξουν σε μεγάλο βαθμό το εμπόριο των αλιευμάτων αυτών εντός του Αμβρακικού κόλπου⁸⁸².

Η χρήση του κόλπου για αλίευση επισημαίνεται από το μεταγενέστερο (του Δ' αι. π.Χ.) κείμενο της συνθήκης ειρήνης και συμμαχίας μεταξύ Αμβρακιωτών, Αμφιλοχίων και Ακαρνάνων, η οποία ανανέωσε την ήδη εν ισχύ συνθήκη 100 ετών που είχε υπογραφεί ως συνέπεια της εκστρατείας του Δημοσθένους το 426 π.Χ.⁸⁸³. Ο *Fantasia* έχει τονίσει την

⁸⁷⁸ Stolba 2005, όπου και φωτογραφίες των απεικονιζομένων στα νομίσματα αλιευμάτων.

⁸⁷⁹ 'Hσ. λ. *ἀκεᾶνες*, Ἄνώνυμος, *Ἐξήγησις ὄλου τοῦ κόσμου καὶ τῶν ἐθνῶν*, 30, Ἀρχέστρατος Παρῳδῖος, *Γαστρονομία*, ἀπ. 7 Brandt (Ἀθήν. Γ' 44, 92D): *πλείστους Ἀμβρακία παρέχει*, ἀπ. 26 Brandt (Ἀθήν. Γ' 66, 105E), ἀπ. 15 Brandt (Ἀθήν. Ζ' 72, 305E-F): *ἐς Ἀμβρακίην ἔλθῶν*, ἀπ. 30 Brandt (Ἀθήν. Ζ' 328A): *ἐν... Ἀμβρακίῃ*, ἀπ. 45.1-10 Brandt (Ἀθήν. Ζ' 86, 311A): *Ἀμβρακίῃ... ἐνί*, ἀπ. 54 (Ἀθήν. Ζ' 326D), ἀπ. 156 Brandt (Ἀθήν. Γ' 105E): *ἐν Ἀμβρακίῃ* καὶ Φιλήμων ἀπ. 82 (Kassel). Πρβλ. καὶ Δάκαρης 1976, 19, Τζουβάρα-Σούλη 1992, 206-207, Zoumbaki 2012, 85-86 καὶ Dalby 2013, 7 (λ. *Ambracia*).

⁸⁸⁰ Ο κωμικός Δίφιλος (Ἀθήν. Γ' 92.1 - 120F-121C) μάλιστα σχολιάζει ὅτι τα συγκεκριμένα εἶδη εἶναι βαριά για το στομάχι καὶ δύσπεπτα. Βλ. καὶ Mylona 2009, 64 καὶ Dalby 2013, 7 (λ. *Ambracia*). Για τη συνέχιση της εκτεταμένης αλιείας στον Αμβρακικό κόλπο από τους κατοίκους της νεώτερης Ἄρτας κάνει λόγο καὶ ο Μητροπολίτης Ἄρτης Σεραφεῖμ (Ξενοπούλος 1884, 182). Αντίστοιχα εἶδη ψαριῶν αλιεύονται καὶ στη σύγχρονη εποχή: Ζαλοχώρη, Καϊναδάς, Μάργαρης 2001, 42-48 καὶ 94-111.

⁸⁸¹ Οι ἄλλες πόλεις που εἶχαν πρόσβαση στα αλιεύματα του Αμβρακικού κόλπου ἦταν πιθανότατα το Θύρρειον, αφού αναφέρεται σε επιγραφή που βρέθηκε στον κόλπο της Ρούγας (Gehrke-Wirbelauer 2004, 373) καὶ το Αμφιλοχικό Ἄργος, το οποίο διέθετε μικρούς ὄρμους στις θέσεις Παραλία Ἀράπη καὶ Μπούκα (χάρτης 6), καθώς καὶ η ακαρνανική Λιμναία (Θουκ. Γ' 106.2. Βλ. καὶ Χούτας 2004).

⁸⁸² Για το ναυτικό των δύο πόλεων βλ. παρακάτω, σ. 183 κ.ε. της παρούσας.

⁸⁸³ SEG LXIII, 391. Βλ. καὶ Μαστροκώστας 1962, 196, Funke, Hallof 2013, 59-62, *Fantasia* 2017, 70 καὶ σημ. 218 καὶ *Fantasia* 2018, 505-506. Οι Funke καὶ Hallof (2013, 62) υποστηρίζουν ὅτι το κείμενο πρέπει να χρονολογηθεί το 314 π.Χ., ἔτος κατὰ το οποίο οι Αμβρακιώτες, οι Αμφιλόχιοι καὶ οι Ακαρνάνες προσπαθούσαν με την προτροπή του Κασσάνδρου να αντιμετωπίσουν την αιτωλική επιθετικότητα, ενώ ο *Fantasia* (2018, 509-511) προτείνει τη χρονολόγησή της στην περίοδο της κυριαρχίας του Φιλίππου Β' καὶ της απειλής που αισθάνονταν τα κράτη της περιοχής γύρω από τον Αμβρακικό κόλπο ἤδη από τα μέσα της δεκαετίας του 340 π.Χ., απορρίπτοντας παράλληλα

ιδιαίτερη σημασία που είχαν οι οικονομικές παράμετροι αυτής της συνθήκης, αφού γίνεται ιδιαίτερη μνεία για τη δυνατότητα των συμφωνούντων μερών να χρησιμοποιούν από κοινού τη θάλασσα, δηλαδή τον Αμβρακικό κόλπο⁸⁸⁴. Στους στίχους 9-10, η συμπληρωμένη έκφραση *τᾶι δὲ θάλασσαι κοινᾶι χρῆσθω ἕκαστος* υποδεικνύει ότι κάθε κράτος αναγνωρίζει το δικαίωμα αυτό στα υπόλοιπα, και επομένως ότι εξασφαλίζεται η ελευθερία της εκμετάλλευσης των πλουτοπαραγωγικών πηγών του Αμβρακικού κόλπου, δηλαδή των ψαριών, του αλατιού και των θηρευομένων ειδών. Ο όρος αυτός στη συνθήκη υποδηλώνει ότι πριν από τη σύναψή της υπήρξαν βίαια περιστατικά, αν όχι πολεμική σύγκρουση, η οποία αφορούσε την εκμετάλλευση της θάλασσας από όλα ή κάποια από τα μέρη. Γίνεται, επομένως, σαφές ότι πριν από το 426 π.Χ. και πιθανότατα και πριν από την εκστρατεία του Φορμίωνος στην Ακαρνανία, οι Αμβρακιώτες και οι Αμφιλόχιοι, και ίσως και οι Ακαρνάνες, συμμετείχαν σε έναν ανταγωνισμό για την εκμετάλλευση των αλιευμάτων, της πανίδας ή και του άλατος της περιοχής⁸⁸⁵. Αξίζει να παρατηρήσουμε ότι το *κοινόν δικαστήριον* που αναφέρει ο Θουκυδίδης ότι είχε ιδρυθεί στις Όλπες και το οποίο θα εκδίκαζε υποθέσεις των Ακαρνάνων και των Αμφιλοχίων βρισκόταν κατά πάσα πιθανότητα στη σημερινή Μπούκα, στον λόφο πάνω από την παραλία Αράπη, όπου έχουν εντοπιστεί σήμερα αρχαιότητες⁸⁸⁶. Η θέση αυτή, περιέργως πως, δε βρισκόταν στα όρια μεταξύ Ακαρνανίας και Αμφιλοχικού Άργους, αλλά ανήκε ξεκάθαρα στην υπαίθρο χώρα των τελευταίων. Εντυπωσιακό όμως είναι ότι αποτελεί μία από τις κατεξοχήν ιχθυόσκαλες της περιοχής, όπου και σήμερα αναπτύσσεται η αλιεία. Είναι δηλαδή πιθανό ότι οι σημαντικότερες διαφορές, οι οποίες αναμένονταν να ανακύψουν ανάμεσα σε κατοίκους ακαρνανικών πόλεων και σε Αμφιλοχίους, θα αφορούσαν την αξιοποίηση των αλιευμάτων στον όρμο αυτό.

την προηγούμενη πρόταση, με το αιτιολογικό ότι η Αμβρακία και η Ακαρνανία αποτελούσαν το έτος 314 π.Χ. ήδη προσαρτήσεις του μακεδονικού κράτους με εγκατεστημένες μακεδονικές φρουρές και επομένως δεν μπορούσαν να συνάψουν συνθήκες συμμαχίας και ειρήνης ως ανεξάρτητα κράτη. Ασχέτως από τη χρονολόγηση, η οποία θα συζητηθεί στην ενότητα της νομισματοκοπίας (βλ. παρακάτω, σ. 245-246 της παρούσας), το κείμενο αποτελεί ένα σημαντικό δείκτη σε σχέση με τις διαφορές μεταξύ Αμβρακιωτών, Αμφιλοχίων και Ακαρνάνων, πολιτικές και οικονομικές.

⁸⁸⁴ Fantasia 2018, 506 και σημ. 31.

⁸⁸⁵ Χαρακτηριστικό ως προς τις σχέσεις ανάμεσά τους και τα συναισθήματα που έτρεφαν οι Αμβρακιώτες προς τους Αμφιλοχίους είναι το σχόλιο του Θουκυδίδα (Β' 112.7), που αναφέρεται στους *ἐχθίστους Ἀμφιλόχους*. Τα συναισθήματα αυτά είχαν προκύψει προφανώς από την προγενέστερη διεκδίκηση του Αμφιλοχικού Άργους εκ μέρους των Αμβρακιωτών πριν από τον Πελοποννησιακό Πόλεμο (βλ. παρακάτω, σ. 217 και σημ. 1291 της παρούσας), αλλά το μίσος υποδαυλιζόταν και από άλλες διαφορές, που αφορούσαν την εκμετάλλευση της υπαίθρου χώρας και της θαλάσσιας ζώνης που γειτνίαζε με τις δύο πόλεις.

⁸⁸⁶ Για την τοπογραφία της αρχαίας Αμφιλοχίας και την τοποθέτηση των Ολπών σε διάφορες θέσεις στη χώρα των Αμφιλοχίων βλ. Gomme 1956, 426-427 (Παλιαυλή, χάρτης 6), η οποία βασίζεται στην τοποθέτηση του Αμφιλοχικού Άργους στον Καρβασαρά (σημερινή Αμφιλοχία), αλλά πρέπει να απορριφθεί, καθώς ο Θουκυδίδειος όρος *ἐπιθαλαττία* (Θουκ. Γ' 105) μπορεί να ερμηνευθεί με τη μετακίνηση της αρχαίας ακτογραμμής εξαιτίας των προσχώσεων του βάλτου, Hammond 1967, 146-248 (Αγριλοβούνι), Pritchett 1994, 58 (Αγριλοβούνι) και Χούτας 2004, 173 (χειμάρρος ανατολικά του Αγριλοβουνίου). Για τις αρχαιότητες του λόφου του Αγριλοβουνίου βλ. εικόνα 9 της παρούσας.

Η έκφραση *κοινή θάλασσα* στην παραπάνω συμφωνία μεταξύ Αμφιλοχίων, Ακαρνάνων και Αμβρακιωτών είναι ιδιαιτέρως σημαντική για την κατανόηση της σημασίας της αλιείας ως παραγωγικής ενασχόλησης των Αμβρακιωτών, καθώς επαναφέρει το ερώτημα της ύπαρξης αποκλειστικών θαλάσσιων ζωνών ως νομικής έννοιας στην αρχαιότητα. Ο Lytle στο εμπειριστατωμένο άρθρο του έχει σχολιάσει εκτενώς τη δυνατότητα των κατοίκων μίας πόλης ή ενός έθνους να αλιεύουν σε οποιοδήποτε θαλάσσιο τμήμα, ανεξαρτήτως αν αυτό γειτνιάζε με άλλα κράτη. Αποφάνθηκε μάλιστα ότι η θάλασσα θεωρούνταν στην αρχαιότητα χώρος ελεύθερης άσκησης των δραστηριοτήτων των *θαλαττουργών* και ότι κατ' εξαίρεση ετίθεντο σε ισχύ απαγορεύσεις για την αλιεία σε μία θαλάσσια ζώνη, βασιζόμενος μάλιστα σε συγκεκριμένα παραδείγματα από γραμματειακές και επιγραφικές πηγές. Τέτοιες απαγορεύσεις, σύμφωνα και με το κείμενο των *Νόμων* του Πλάτωνος⁸⁸⁷, μπορούσαν να ισχύουν μόνο για λιμάνια, ποτάμια που θεωρούνταν ιερά, έλη και λίμνες (συμπεριλαμβανομένων των λιμνοθαλασσών). Οι εξαιρέσεις αυτές είναι σημαντικές για το παράδειγμα του Αμβρακικού κόλπου, αφού διέθετε αρκετές λιμνοθάλασσες και έλη ήδη από τα κλασσικά χρόνια. Οι λιμνοθάλασσες της Λογαρούς και της Τσουκαλιού «έκλεισαν» περίπου στο τέλος των κλασσικών χρόνων⁸⁸⁸, αλλά έως τότε αποτελούσαν ανοικτές ελώδεις εκτάσεις με πλούσια πανίδα. Επιπλέον, στα βόρεια του Αμφιλοχικού Άργους, από τη σημερινή Μπούκα έως το Κατάφουρκο υπήρχε έλος με υδρόβια πτηνά⁸⁸⁹. Αν και δε γνωρίζουμε ποια είναι ακριβώς τα όρια της *κοινής θαλάττης* η οποία αναφέρεται στη συνθήκη, είναι πολύ πιθανό ότι οι προηγούμενες διαφορές και συγκρούσεις αφορούσαν τη δυνατότητα αλιείων ή θηρευτών οποιουδήποτε από τα τρία μέρη να δραστηριοποιούνται σε έλη, λίμνες και λιμνοθάλασσες που δεν ανήκαν στην πόλη τους. Είχε δηλαδή αναπτυχθεί ένα είδος αθέμιτου ανταγωνισμού στην περιοχή για την άντληση των μεγαλύτερων δυνατών αλιευμάτων ή και θηρευομένων ειδών από τον Αμβρακικό κόλπο, ενώ δεν μπορούμε να αποκλείσουμε και την κατά περίπτωση άσκηση της αλιευτικής πειρατείας από τους Ακαρνάνες και τους Αμφιλοχίους εις βάρος των Αμβρακιωτών, ή και των Ανακτορίων έως το 425 π.Χ.⁸⁹⁰.

⁸⁸⁷ Πλάτ. *Νόμ.* Ζ' 824b-c. Για τον σχολιασμό του βλ. και Lytle 2012, 1-3.

⁸⁸⁸ Τζιάβος 1996, 190-191.

⁸⁸⁹ Χούτας 2004, 170-174. Στη σύγχρονη εποχή, και συγκεκριμένα κατά τα τελευταία 70 έτη, έχουν συντελεστεί πολλές αλλαγές στο τοπίο, και ειδικά αποξηράνσεις ελών και λιμνοθαλασσών, που οφείλονται στην ανθρώπινη δραστηριότητα: βλ. Mertzanis et al. 2015.

⁸⁹⁰ Για την αλιευτική πειρατεία βλ. Lytle 2012, 46. Σε σχέση με τον ανταγωνισμό για την αλιεία του Αμβρακικού, η Λιάμπη (2014, 38) έχει διατυπώσει την άποψη ότι η διαιτησία των Αθηναίων για μία διαφορά ανάμεσα στους Αμβρακιώτες και τους Ακαρνάνες του Β' αι. π.Χ. που σώζεται επιγραφικά (*IG II/III*², 951) αναφέρεται σε ζητήματα αλιείας. Αν και δεν μπορεί να αποκλειστεί η περίπτωση αυτή, το κείμενο δε διαφωτίζει σχετικά. Εξάλλου, πιθανές διαφορές προέκυπταν πιθανότατα και για τα όρια της άσκησης της θήρας στο όρος Θύαμος (σημ. Μακρυνόρος). Το σημαντικό σε σχέση με την επιγραφική αυτή πηγή είναι ότι οι Αμφιλόχιοι δεν αναφέρονται πουθενά, γεγονός που

Αντίστοιχα συμπεράσματα για τη σημασία της αλιείας στην Αμβρακία μπορούμε να συναγάγουμε από το γεγονός ότι διαχρονικά οι λιμνοθάλασσες του Β Αμβρακικού φιλοξενούσαν πληθώρα αλιευμάτων. Η εκμετάλλευση των αλιευμάτων του κόλπου γινόταν από τις πόλεις-κράτη ή τα έθνη που τον περιέβαλλαν. Εκτός από τις κορινθιακές αποικίες, μερίδιο στα αλιεύματα αυτά είχαν και οι Αμφιλόχιοι και, ίσως σε μικρότερο βαθμό, και οι ακαρνανικές πόλεις στη βόρεια ακτή της χερσονήσου της Πλαγιάς (Θύρρειο, Ηράκλεια, Λιμναία) και τα ηπειρωτικά έθνη και οι κώμες/ πόλεις τους στην περιοχή της σημερινής Πρέβεζας (Κασσωπαίοι, Χαράδριοι).

Επιπλέον, στοιχεία από τη μεταγενέστερη οικονομική ιστορία του Αμβρακικού κόλπου βοηθούν στην κατανόηση της διαχρονικής σημασίας της αλιείας στην ευρύτερη περιοχή. Η Νικόπολη, στην οποία ενσωματώθηκε και η Αμβρακία, φημιζόταν στα ρωμαϊκά χρόνια για την υπερβολική ποσότητα διαθέσιμων αλιευμάτων⁸⁹¹. Η επεξηγηματική προσθήκη *Caradrumque apud Ambraciai* του ποιητή Έννιου στο αρχικό κείμενο του Αρχεστράτου για τα αλιεύματα της Αμβρακίας δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην αξία της αγοράς των ντόπιων αλιευμάτων. Η Ζουμπάκη, συνδέοντας τη μαρτυρία αυτή με το επιγραφικό κείμενο της συνοριακής διευθέτησης μεταξύ Αμβρακίας και Χαράδρου, έχει εύστοχα θεωρήσει ότι η συλλογή οστρέων από την περιοχή των εκβολών του Λούρου σχετίζεται με τη διένεξη αυτή, η οποία επιλύθηκε με την παρέμβαση της Ρώμης το 167 π.Χ. Συγκεκριμένα, η συνοριακή διαφορά αφορούσε μεταξύ άλλων και σε μία παραλιακή ζώνη, η οποία περιελάμβανε το χωρίο *Οΐστρεον*, το οποίο, όπως φανερώνει και το όνομά του, σχετιζόταν με την αλίευση οστρακόδερμων⁸⁹². Από τα παραδείγματα αυτό προκύπτει ότι η εκμετάλλευση των αλιευμάτων ήταν ενίοτε ζωτικής σημασίας για τα συμφέροντα της Αμβρακίας, και ίσως και του Ανακτορίου.

Επιπλέον, η άσκηση της αλιείας στη λιμνοθάλασσα της Λογαρούς και ιδιαίτερα στην περιοχή της Κορωνησίας και της Σαλαώρας μαρτυρείται με ασφάλεια από τον ΙΣΤ΄ έως τον Κ΄ αι.⁸⁹³. Κατά την ύστερη Τουρκοκρατία, οι λιμνοθάλασσες του Αμβρακικού παρήγαγαν σημαντικές ποσότητες αλιευμάτων, κυρίως χελιών, τα οποία ωστόσο εκμεταλλεύονταν περισσότερο οι συντεχνίες της Πρέβεζας, όπως μαρτυρεί ο Leake⁸⁹⁴. Ο Rouqueville επίσης

χρήζει ερμηνείας. Το πιθανότερο κατά την άποψή μου είναι ότι το Αμφιλοχικό Άργος εντασσόταν στη διαιτησία, αφού είχε ενσωματωθεί στο Ακαρνανικό Κοινό.

⁸⁹¹ *Expositio Totius Mundi* XII, 371-372. Πρβλ. Zoumbaki 2012, 85. Η Νικόπολη βέβαια εκμεταλλευόταν όχι μόνο τα αλιεύματα της Αμβρακίας, αλλά συνολικά όλου του Αμβρακικού κόλπου και του Ιονίου.

⁸⁹² Zoumbaki 2012, 86-87: η σύνδεση έχει προκύψει εξαιτίας της αναφοράς του επιγραφικού κειμένου στο τοπωνύμιο *Οΐστρεον*. Γενικότερα, οι συμφωνίες για τη χάραξη συνόρων με την καθοδήγηση των Ρωμαίων συχνά σχετίζονταν με οικονομικές παραμέτρους: βλ. Ager 2013.

⁸⁹³ Πανέλλης 2011, 28, 32, 43, 48, 50-51, 103, 109-110 και 117.

⁸⁹⁴ Leake 1835, 182-183.

κάνει εκτενή αναφορά στην πληθώρα των αλιευόμενων ειδών του Αμβρακικού, κυρίως στις λιμνοθάλασσες των βορείων ακτών και στους ψαρότοπους του⁸⁹⁵. Στα είδη αυτά συγκαταλέγει τους κεφάλους, τις σαρδέλες, τις ατζούγες, τους μπακαλιάρους, τα χέλια, τα μπαρμπούνια, τις ασημένιες τσιπούρες, τα μελανούρια, τους γωβιούς, τις γλώσσες, τις παλαμίδες, τους σπάρους, τις μαρίδες, τις φυκίδες, τα λαυράκια, τα σαλάχια και τα χταπόδια. Σημειώνει δε ότι κατά τους μήνες Απρίλιο, Μάιο και Ιούνιο ήταν εφικτή η αλίευση οξυρρύγχου, σολωμού και τόνου, ενώ ειδική μνεία κάνει για την εξαιρετική γαρίδα που ακόμα και τώρα αποτελεί ένα από τα ακριβότερα εδέσματα. Όπως είδαμε, ο κατάλογος συμπεριλαμβάνει σε μεγάλο βαθμό τα είδη που αναφέρονται στις αρχαίες γραμματειακές πηγές ή απεικονίζονται στα νομίσματα της Αμβρακίας. Η αδυναμία των αρχαίων πηγών να καταγράψουν έναν τόσο εξαντλητικό κατάλογο οφείλεται στο ότι ο σκοπός της συγγραφής των έργων τους ήταν η ενημέρωση ενός συγκεκριμένου κοινού, των αριστοκρατών που προτιμούσαν τα γεύματα πολυτελείας, και επομένως οι αναφορές τους περιορίζονταν στα αντίστοιχα είδη. Το σημαντικότερο όμως στοιχείο της περιγραφής του Rouqueville είναι η αξία των αλιευμάτων που παράγονταν στη Σαλαώρα, στο τότε λιμάνι του Αράχθου: μπορούσε να φτάσει ετησίως τις 100.000 πιάστρες⁸⁹⁶. Τέλος, ακόμα και στις μέρες μας η εμπορική αλιεία ασκείται στους μεγάλους ψαρότοπους στις λιμνοθάλασσες του Αμβρακικού, ατομικά ή συλλογικά (σε αλιευτικές ομάδες ή και εταιρείες)⁸⁹⁷.

Οι ασχολούμενοι με την αλιεία και την ταριχοποιία στην αρχαιότητα ανήκαν στο χαμηλότερο κοινωνικά στρώμα και το επάγγελμά τους παραδίδονταν στα παιδιά τους⁸⁹⁸, αλλά οι αριστοκράτες, οι οποίοι είχαν κατά την αρχαϊκή τουλάχιστον εποχή εξαρτημένους αλιείς, και οι ιχθυοπώλες έμποροι, κέρδιζαν σημαντικά από την πώληση κυρίως του φρέσκου ψαριού στις αγορές δίπλα στις ακτές ή σε μέτρια απόσταση από αυτές⁸⁹⁹. Για την εξάρτηση των αλιέων από τους αριστοκράτες της αρχαϊκής εποχής υπάρχει η σημαντική μαρτυρία του Κλαυδίου Αιλιανού, στην οποία αναφέρεται ότι ο Συβαρίτης Σμινδυρίδης, ο οποίος μετέβη στη Σικυώνα ως υποψήφιος μνηστήρας της Αγαρίστης, έφερε μαζί του ως ένδειξη πλούτου εκτός των άλλων και χίλιους αλιείς⁹⁰⁰. Κάποια είδη, όπως εκείνα τα οποία δεν έχουν αίμα (γαρίδες, καβούρια και όστρεα), μπορούσαν να μεταφερθούν σε μεγάλες

⁸⁹⁵ Αντίστοιχη εικόνα δίνει και ο λίγο μεταγενέστερος Σκωτσέζος David Urquhart (1838, 142-143), ο οποίος αναφέρει την ύπαρξη διβαριών, κατασκευών από καλαμωτές για τον εγκλωβισμό των ψαριών, στην περιοχή της Κορωνησίας, τα οποία απέδωσαν τη χρονιά που πέρασε από εκεί 40.000 πιάστρες. Η αντίστοιχία της πιάστρας με το κιλό είναι 1/3.

⁸⁹⁶ Rouqueville 1820, II, 142-145.

⁸⁹⁷ Ζαλοχώρη, Καϊναδάς, Μάργαρης 2001 και Tsamarda 2007. Πρβλ. Zoumbaki 2012, 85 και σημ. 49.

⁸⁹⁸ Η από γενιά σε γενιά παράδοση του επαγγέλματος μαρτυρείται σε χρηστήριο έλασμα από τη Δωδώνη, που πιθανότατα χάραξε Κερκυραίος στον Δ' αι. π.Χ. Σε αυτό χαρακτηρίζει την αλιεία ως *πατρώια τέχνη*: Βλ. Lhôte 2006, αρ. 83.

⁸⁹⁹ Bekker-Nielsen 2002, 30, Lytle 2012, 45-46 και Mylona 2015, 155-157.

⁹⁰⁰ Κλαύδιος Αίλιανός, *Ποικ. Ίστ.* IB' 24.

αποστάσεις, όπως για παράδειγμα στη Σικελία, χωρίς να αλλοιωθούν, ενώ άλλα διατηρούνταν ζωντανά (προφανώς σε αλμυρό νερό ή χιόνι) ακόμα και μετά την αλίευσή τους, ώστε να καταναλωθούν ως φρέσκα στον τόπο πώλησής τους⁹⁰¹. Οι έμποροι που κέρδιζαν περισσότερο ήταν όσοι τα διακινούσαν σε πλούσιους καταναλωτές. Εξάλλου, από τον Ζ' αι. π.Χ. το εμπόριο ειδών που μπορούν να προσδώσουν στους καταναλωτές τους κύρος ή να τους φέρουν σε άμεσο συσχετισμό με την τοπική αριστοκρατία ήταν ήδη σε εξέλιξη⁹⁰². Αν και στο Ιόνιο πέλαγος και τον Αμβρακικό κόλπο ενδημούσαν και είδη με μικρότερη εμπορική αξία, οι ιχθυοπώλες εκμεταλλεύονταν στην αρχαιότητα τη ζήτηση των αλιευμάτων αυξάνοντας σε μεγάλο ποσοστό τις τιμές μέσα στις αγορές των πόλεων, όπως τουλάχιστον συμπεραίνουμε από τα αντίστοιχα αθηναϊκά παραδείγματα και από τις αναφορές του Αρχεστράτου⁹⁰³.

Κατ' αναλογία προς τους Αθηναίους εμπόρους της ύστερης κλασσικής περιόδου, οι οποίοι μεταπωλούσαν σε πολύ μακρινές αποστάσεις **ταριχευμένα ή αλίπαστα αλιεύματα ή και κρεατικά**⁹⁰⁴, είναι πολύ πιθανό ότι και οι Αμβρακιώτες ή άλλοι έμποροι διακινούσαν αλίπαστα προϊόντα στην Ελλάδα, την Ήπειρο και την Ιταλία, ή και ακόμα πιο μακριά, ήδη από την αρχαϊκή εποχή⁹⁰⁵. Όπως αποδεικνύει το παράδειγμα των παστών αλιευμάτων από τις φοινικικές αποικίες της Ισπανίας, τα οποία βρέθηκαν σε αφθονία στο Κτήριο των Φοινικικών Αμφορέων ("Punic Amphora Building") στην Κόρινθο και χρονολογείται στον ύστερο Ε' αι. π.Χ., τα ταριχευμένα αλιεύματα μπορούσαν να διανύουν τεράστιες αποστάσεις σε όλο το μήκος της Μεσογείου⁹⁰⁶. Με βάση αυτά τα δεδομένα, είναι σχεδόν βέβαιο ότι στην Αμβρακία, η παραγωγή και διακίνηση ακόμα και φρέσκων αλιευμάτων σε κοντινές αποστάσεις, αλλά και παστών σε μεγαλύτερες, γινόταν ήδη από την ίδρυση της πόλης⁹⁰⁷. Τα ταριχευμένα είδη, ωστόσο, που εμφιλοχωρούσαν στα ποτάμια ή λιμναία ύδατα δεν πρέπει να είχαν πολύ μεγάλη ζήτηση στο εξωτερικό εξαιτίας της μικρής διατροφικής τους αξίας και των πεπτικών δυσλειτουργιών που προκαλούσαν στην πλειονότητά τους, όπως σχολιάζει

⁹⁰¹ Mylona 2016, 72. Πρβλ. Lytle 2012, 23. Μερικά από αυτά τα είδη, όπως η γαρίδα, μπορούσαν να ταξιδέψουν χωρίς να αλλοιωθούν σε χρονικό διάστημα μίας μέρας και να καταναλωθούν. Για ανάλογες πρακτικές με πληροφόρησε ο ψαράς Βασίλειος Παντιώρας, κάτοικος του χωριού Μενιδίου.

⁹⁰² Foxhall 1998, 301.

⁹⁰³ Mylona 2015, 157.

⁹⁰⁴ Δημ. Κατά Λακρίτου, 31-33.

⁹⁰⁵ Βλ. Mylona 2016, 73 και Lytle 2018.

⁹⁰⁶ Zimmermann Munn 2003, 207-209. Πρβλ. και Mylona 2016, 73. Αντίστοιχη διακίνηση και εξαγωγή ταριχευμένων ειδών και αυγοτάραχου στην ύστερη Τουρκοκρατία αναφέρει και ο Rouqueville (1820, 144) και κατά τον ύστερο ΙΘ' αι. ο Βικέλας (1886, 33).

⁹⁰⁷ Ο Αρχέστρατος από τις Συρακούσες κάνει λόγο για αλιεύματα από όλο τον ελληνικό κόσμο και πολλές φορές από περιοχές που ήταν σε μεγαλύτερη απόσταση από όση η Αμβρακία από τη Σικελία: Άρχεστρατος Παρώδιος, *Γαστρονομία*, απ. 15 Brandt (Αθήν. Ζ' 72.7 - 305E-F), απ. 30 (Αθήν. Ζ' 135.8 - 328A), απ. 45.1-10 (Αθήν. Ζ' 86.20 - 311B), απ. 54 (Αθήν. Ζ' 130.20 - 326D) και 156 (Αθήν. Γ' 66.9 - 105E). Αυτή η διαπίστωση αποτελεί ένδειξη ότι τα αλιεύματα παστώνονταν με άλμη ή αλάτι: βλ. Bekker-Nielsen 2002, 31.

και ο κωμικός ποιητής Δίφιλος, του οποίου το έργο χρονολογείται στο β' μισό του Δ' αι. π.Χ.⁹⁰⁸.

Τα παστά αλιεύματα του Αμβρακικού, αν και δε συγκαταλέγονταν στα καλύτερα της αρχαιότητας⁹⁰⁹, είχαν πιθανότατα κεντρίσει το ενδιαφέρον και των Κορινθίων εμπόρων, αφού στην αγορά της μητρόπολης το συγκεκριμένο είδος ήταν από τα σημαντικότερα, τουλάχιστον κατά τα κλασσικά χρόνια, όπως προκύπτει από αρχαιολογικές κυρίως μαρτυρίες. Η ανακάλυψη σημαντικής ποσότητας παστών ψαριών στο Κτήριο των Φοινικικών Αμφορέων επιβεβαιώνει το βασικό ρόλο των προϊόντων αυτών στην κορινθιακή οικονομία κατά τον Ε' αι. π.Χ.⁹¹⁰. Μάλιστα, η αύξηση των αλιευμάτων αυτών κατά την διάρκεια του β' μισού του αιώνα πιθανότατα δείχνει την αδυναμία εκ μέρους της μητρόπολης να αξιοποιήσει πλήρως το εμπόριο με τις αποικίες της εξαιτίας της σύγχρονης αθηναϊκής επέμβασης στον θαλάσσιο χώρο του Ιονίου και αργότερα εξαιτίας της οικονομικής καχεξίας της Αμβρακίας, η οποία ακολούθησε τη στρατιωτική καταστροφή της με την εκστρατεία του Δημοσθένους. Ο κωμικός ποιητής Δίφιλος αναφέρει τα ψάρια ως ένα από τα σημαντικότερα είδη διατροφής στην αρχαία Κόρινθο⁹¹¹. Τα αλιεύματα, αν και δεν είχαν, όπως τα σιτηρά, το λάδι και το κρασί, κυρίαρχο ρόλο στη διατροφή των αρχαίων ελληνικών πόλεων, χρησιμοποιούνταν όμως σε μεγάλο ποσοστό ως βασικό μέσο διατροφής αλλά και ως μέσο προβολής σε συμπόσια⁹¹². Με βάση τα παραπάνω, είναι πολύ πιθανό ότι τα αλιεύματα της Αμβρακίας απέφεραν ήδη από την αρχαϊκή εποχή ικανοποιητικά κέρδη στους Αμβρακιώτες εμπόρους αλλά και στην ίδια την πόλη είτε διά της πώλησής τους στην αγορά της μητρόπολης είτε μέσω των φόρων στο λιμάνι της είτε μέσω της πώλησης του δικαιώματος αλιευτικής εκμετάλλευσης⁹¹³. Ωστόσο, όπως θα δούμε και παρακάτω, τα κέρδη αυτά δεν απέβαιναν εις όφελος των κατωτέρων τάξεων της Αμβρακίας, τα οποία, παρά την εντατική ενασχόληση με την αλιεία, δεν αναπτύσσονταν δημογραφικά και οικονομικά και επομένως αδυνατούσαν να προβάλουν και αντίστοιχες πολιτικές διεκδικήσεις, όπως έγινε στο παράδειγμα των πόλεων του Τάραντος και του Βυζαντίου⁹¹⁴.

Σημαντικό επίσης ρόλο στις σχέσεις των αποικιών με τα έθνη της ενδοχώρας της Ηπείρου και βορειότερα της Μακεδονίας και της Ιλλυρίας έπαιζε και το εμπόριο του

⁹⁰⁸ Δίφιλος, απ. 33 - Edmonds = 'Αθήν. Γ' 92.1 (120F-121C).

⁹⁰⁹ Τα καλύτερα θεωρούνταν τα αντίστοιχα του Ευξείνου Πόντου και των Γαδείρων, χωρίς να μπορούμε να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο να βρεθούν στη συνέχεια στοιχεία σχετικά με τα αλιεύματα του Αμβρακικού: βλ. σχετικά Carusi 2008a, 186-188.

⁹¹⁰ Kohler 1981, Zimmermann Munn 2003, 196 και Coupar 2010, 28.

⁹¹¹ Δίφιλος, απ. 32 - Meineke = 'Αθήν. Στ' (227e-228b).

⁹¹² Carusi 2016, 348. Για τη σημασία των ψαριών και του γάρου στην αρχαιότητα βλ. Bekker-Nielsen 2002, 35.

⁹¹³ Για την πώληση του δικαιώματος αυτού, το παράλληλο βρίσκεται στη μαρτυρία του Ψευδο-Αριστοτέλους για το Βυζάντιο: Ψευδο-Αριστ. *Οικονομικά*, 1346b 13-26. Βλ. και Carusi 2008a, 197-198.

⁹¹⁴ Βλ. σχετικά Lombardo 2016.

άλατος. Μολονότι οι διατροφικές ανάγκες της πόλης σε αλάτι ήταν σχετικά μικρές – περίπου 260m³ ετησίως, αν ληφθεί υπ' όψιν ο σχετικά μικρός πληθυσμός της⁹¹⁵, η πόλη αξιοποιούσε το παραγόμενο αλάτι για τη διατροφή των ζώων και τη συντήρηση του κρέατος και των αλιευμάτων⁹¹⁶. Είναι εξαιρετικά πιθανό ότι οι Αμβρακιώτες ήταν σε θέση να αξιοποιούν ήδη από την ύστερη κλασική εποχή τις υπό διαμόρφωση λιμνοθάλασσες στις Β ακτές του Αμβρακικού, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε τόσο από την αντίστοιχη ορολογία που χρησιμοποιεί ο Πολύβιος όσο και από τις γεωλογικές μελέτες, που επιβεβαιώνουν ότι έως το τέλος της κλασικής εποχής είχαν διαμορφωθεί οι λιμνοθάλασσες Τσουκουλιού και Λογαρού, καθώς και η ακτή της Κόπραινας⁹¹⁷ (χάρτες 7 και 9). Μολονότι ελλείπουν οι σχετικές αρχαίες μαρτυρίες, η γεωλογική μαρτυρία του υποστρώματος των λιμνοθαλασσών, το οποίο ήταν το πλέον κατάλληλο για τη διαμόρφωση αλυκών, οι αντίστοιχες μεσαιωνικές πηγές, χάρτες του Αμβρακικού από τον ΙΖ' έως τον ΙΘ' αι., βενετικά έγγραφα της οθωμανικής περιόδου, η ετυμολογία του τοπωνυμίου *Σαλαώρα*, αλλά και η σύγχρονη πρακτική, αποτελούν ισχυρότατες ενδείξεις ότι και στην αρχαιότητα υπήρχε αντιστοίχως σημαντική παραγωγή και ευρεία εμπορική αξιοποίηση του άλατος⁹¹⁸.

Το αλάτι, αν και φθηνό σχετικά και αυτονόητο είδος για τις παραλιακές πόλεις, ήταν σε ζήτηση για έθνη και περιοχές μακριά από τις ακτές⁹¹⁹. Χαρακτηριστικό παράδειγμα εμπορίας άλατος σε περιοχές μακριά από τα παράλια είναι αυτό των Θρακών της περιοχής του Έβρου, οι οποίοι αντάλλασαν το αλάτι με δούλους⁹²⁰. Εκτός από τις παραπάνω χρήσεις, το αλάτι ήταν είδος που αναβάθμιζε οικονομικά και πολιτιστικά τους κατοίκους

⁹¹⁵ Carusi 2008a, 150 και Carusi 2016, 339. Ο πληθυσμός της Αμβρακίας στις αρχές του Πελοποννησιακού πολέμου ανερχόταν σε περίπου 30.000 κατοίκους, σύμφωνα με τον Hansen (2006, 95).

⁹¹⁶ Άριστ. Θανμ. άκουσμ. 844b 9-20. Βλ. και Carusi 2008a, 152 και Mylona 2009, 67. Για άλλες χρήσεις βλ. Carusi 2008a, 176.

⁹¹⁷ Πολύβιος, Δ' 61: *έν λίμναις*. Για τον σχηματισμό των λιμνοθαλασσών βλ. Τζιάβος 1996, 167 και 204 και Ζαλοχώρη, Καϊναδάς, Μάργαρης 2001, 23-24.

⁹¹⁸ Για τα ελώδη εδάφη και τις λιμνοθάλασσες ως τις πλέον κατάλληλες περιοχές για την οργάνωση αλυκών βλ. Carusi 2016, 340 και σημ. 13. Για το εμπόριο άλατος κατά τη μεσαιωνική περίοδο από την Άρτα, σημαντική ένδειξη παρέχει το τοπωνύμιο *Άλυκή*, που ήταν η μεσαιωνική ελληνική ονομασία της Κόπραινας, στο ανατολικό άκρο της λιμνοθάλασσας της Λογαρούς και δίπλα ακριβώς στις σύγχρονες εκβολές του Αράχθου: για το τοπωνύμιο βλ. Soustal, Koder 1981, λ. *Άλυκή* και για το μεταγενέστερο σλαβογενές *Κόπραινα*, βλ. Günther 2005, 107 και σημ. 7. Βλ. και Nicol 1984, 229-230 και ειδικά 230 και σημ. 73, όπου αναφέρεται ότι η περιοχή της Κόπραινας έδινε σημαντική ποσότητα άλατος στο κάστρο της Ραγούσας. Για τις αλυκές του Β Αμβρακικού κατά τη διάρκεια της Βενετοκρατίας βλ. Πανέλλης 2011, 115-116. Χάρτες της νεότερης περιόδου: Coronelli 1691 (χάρτης 11), Alary 1884 και *Dépôt des Cartes et Plans de la Marine, Cartographie* 1892, όπου η περιοχή της Κόπραινας σημειώνεται ως *salinae*. Βλ. και Ιντζέμπελης 2008, 8-9. Για τα βενετικά έγγραφα και το εμπόριο άλατος στην Άρτα του ΙΗ' αι. βλ. Βέτσιος 2007, 269-271. Για την ετυμολογία του τοπωνυμίου *Σαλαώρα* βλ. Ξενόπουλος 1884, 6.

⁹¹⁹ Carusi 2016, 345.

⁹²⁰ Πολυδεύκης, Ζ' 14 και Σούδα, λ. *Άλώνητον*. Βλ. και Carusi 2008a, 68-69 και 169-170 και για άλλες περιοχές στις οποίες το εμπόριο αλατιού με την ενδοχώρα έπαιζε σημαντικό ρόλο βλ. στο ίδιο, 174-176 και Carusi 2016, 345-346.

της ενδοχώρας⁹²¹. Επομένως, είναι πολύ πιθανό ότι οι ΒΔ κορινθιακές αποικίες είχαν αξιοποιήσει τη δυνατότητα που τους έδινε η επικοινωνία με τη θάλασσα και πωλούσαν το είδος αυτό σε περιοχές της ΒΔ Ελλάδος και της Ιλλυρίας, στις οποίες δεν ήταν διαθέσιμο. Οι αποικίες ήταν πιθανότατα σε θέση να φορολογούν και το εμπόριο ειδών κρατικού μονοπωλίου, αποκομίζοντας σημαντικό κέρδος ή να πωλούν το δικαίωμα παρασκευής αλατιού από τις αλυκές⁹²². Η σιωπή των πηγών για το αλάτι της Αμβρακίας και του Αμβρακικού κόλπου πιθανότατα σημαίνει ότι δε συγκαταλεγόταν ανάμεσα στα πιο φημισμένα και στα πιο εμπορικά της Μεσογείου⁹²³.

Σημαντικό στοιχείο ως προς την εμπορική αξιοποίηση του άλατος είναι ότι τα έθνη που κατοικούσαν στη βορειότερη ορεινή ζώνη της Πίνδου, κυρίως οι Χάονες, οι Θεσπρωτοί και οι Μολοσσοί, χρησιμοποιούσαν το προϊόν αυτό, προκειμένου να διαθέσουν στην αγορά τη μαζική παραγωγή κρέατος σε αλίπαστη μορφή αλλά και να συντηρήσουν τα κοπάδια των ζώων τους, όπως έκαναν και βορειότερα οι Ιλλυριοί⁹²⁴. Αντίστοιχη σημασία πρέπει να είχε το αλάτι και για τους ορεινούς πληθυσμούς της Αιτωλίας και της Ακαρνανίας, οι οποίοι επίσης ασχολούνταν συστηματικά με την κτηνοτροφία, όπως προκύπτει τόσο από την αφήγηση του Ξενοφώντος για την εκστρατεία του Αγησιλάου εναντίον της Ακαρνανίας στο πλαίσιο του Κορινθιακού Πολέμου, όσο και από την επιγραφή που περιλαμβάνει τη συνθήκη φιλίας και συμμαχίας ανάμεσα στους Αμβρακιώτες, τους Αμφιλοχίους και τους Ακαρνάνες, στην οποία περιλαμβάνονται όροι σχετικοί με την αξιοποίηση της κτηνοτροφικής παραγωγής⁹²⁵. Ειδικά, στην πρώιμη αρχαϊκή περίοδο, το αλάτι ήταν περιζήτητο στην περιοχή, αφού οι επαφές των Ηπειρωτών με τη θάλασσα ήταν αρχικά περιορισμένες και η χρήση του άλατος άγνωστη, όπως τουλάχιστον προκύπτει από την αναφορά του Ομήρου στο ταξίδι του Οδυσσέα στην περιοχή⁹²⁶. Το αλάτι ήταν πιθανότατα σημαντικότερο είδος για τα έθνη αυτά κυρίως στην κλασσική περίοδο, αφού οι Χάονες κατά τον Ε΄ αι. π.Χ. μπορούσαν να εκμεταλλεύονται μία σημαντική πηγή άλατος στα παράλια της

⁹²¹ Carusi 2008a, 173-174, 2008b, 358, 363 και 2016, 338. Η οικονομική αξία του άλατος προβάλλεται από επιγραφική πηγή από το Αρτεμισίο της Εφέσου, όπου ο κατάλογος των αποθησαυρισμένων μετάλλων αναφέρει ότι το εμπόριο άλατος απέδωσε σε ένα χρόνο δέκα τάλαντα: βλ. Kroll 2008, 19-21.

⁹²² Η φορολόγηση των ειδών αυτών στην αρχαϊκή εποχή συμπεραίνεται από την αναφορά επιγραφικού κειμένου σε ποσά που διατέθηκαν για την κατασκευή του Αρτεμισίου της Εφέσου και προέρχονταν από τη διαχείριση αυτών των ειδών: βλ. Davies 2001, 121 και σημ. 22. Για την πιθανότητα αξιοποίησης αλυκών από ιδιώτες βλ. Ψευδο-Άριστ. *Οικονομικά*, 1346b, 13-26 και Carusi 2008a, 190-197.

⁹²³ Carusi 2008a, 176.

⁹²⁴ Η συντήρηση παστών κρεάτων μαρτυρείται και κατά τη μεσαιωνική περίοδο: βλ. Nicol 1984, 230. Για τη συντήρηση των κοπαδιών βλ. Άριστ. *Θαυμ. Άκουσμ.* 844b 9-20 (Bekker). Για τη φήμη της περιοχής της Μολοσσίας σε σχέση με την εκτροφή προβάτων και βοοειδών βλ. Ήσ. απ. 90 και Πλούτ. *Πύρρος*, Ε΄ 7.

⁹²⁵ Ξεν. *Έλλ. Δ΄* 6.4-6.6 και Μουσείο Θυρρείου, αρ. κατ. 189, 6 και 8. Η επιγραφή αυτή αποτελεί αντίγραφο της συνθήκης στην οποία συμπεριλαμβάνονται και οι Ανακτορείς. Για τη χρονολόγηση, αποκατάσταση και ερμηνεία της επιγραφής βλ. και SEG LXIII, 391 και Funke, Hallöf 2013, 56-62.

⁹²⁶ Όμ. *Όδ. ια*, 118-137 και ψ, 266-284.

Χαονίας και να μονοπωλούν το εμπόριό του στα γειτονικά έθνη, δημιουργώντας κατ' αυτόν τον τρόπο ένα είδος οικονομικής ηγεμονίας στην περιοχή⁹²⁷. Αλλά και τα ιλλυρικά έθνη είχαν ανάγκη από το προϊόν αυτό και μάλιστα φαίνεται ότι βρίσκονταν σε σύγκρουση για την εξασφάλιση του αναγκαίου αλατιού, όπως μαρτυρεί ο Στράβων⁹²⁸.

Τα έθνη της Ηπείρου διαβιώντας σε μεγάλο βαθμό στα υψίπεδα και στις υπώρειες των ορέων της Πίνδου εξαρτώνταν για την εξασφάλιση θαλασσιών και καλλιεργήσιμων ειδών από τις σχέσεις τους με τους κατοίκους περιοχών με μικρότερο υψόμετρο και κυρίως πεδινών και παραθαλάσσιων περιοχών. Ειδικά σε περιπτώσεις αποτυχίας της μικρής σε έκταση καλλιέργειάς τους, είχαν αποκλειστική εξάρτηση από παραθαλάσσιους οικισμούς και πόλεις-κράτη για την εξασφάλιση των προς το ζην. Σύμφωνα με τον Halstead, πρέπει να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο ότι οι πληθυσμοί αυτοί ασκούσαν την «εξειδικευμένη μετακινούμενη κτηνοτροφία» ή τη «διαφοροποιημένη κτηνοτροφία», μορφές που βασίζονται αποκλειστικά στη διαχείριση των κοπαδιών⁹²⁹. Αν και ήταν διστακτικός να εφαρμόσει το μοντέλο της ανταλλαγής ειδών από τις ορεινότερες προς τις πεδινότερες θέσεις της Πίνδου, παραδέχεται ωστόσο ότι χωρίς αυτού του είδους τις ανταλλαγές που βασίζονταν στη μεταφορά μέσω υποζυγίων δε θα ήταν δυνατόν να αναπτυχθούν οι ορεινές αυτές κοινωνίες⁹³⁰. Σε μια ανάλογη περίπτωση, στο Δεσποτάτο της Ηπείρου, υπήρχε διακίνηση ειδών, όπως μαλλιού, δερμάτων, χοιρινού λίπους, παστού κρέατος και τυριού από την Άρτα στη Ραγούσα. Τα προϊόντα αυτά, όπως και στην αρχαιότητα, έφθαναν στο λιμάνι της Άρτας από την ηπειρωτική ενδοχώρα⁹³¹.

Ένα άλλο πολύ σημαντικό υλικό, αυτοφυές στην περιοχή της Αμβρακίας, ήταν και ο **λίθος**, κυρίως ο ασβεστόλιθος και ο ψαμμιτόλιθος, ο οποίος χρησιμοποιήθηκε ευρέως για την κατασκευή των δημόσιων οικοδομημάτων (ναών, τάφων, μνημείων, γεφυρών), των τειχών, των φρουρίων και των λιμενικών εγκαταστάσεων της πόλης (λιμένων, νεωσοίκων και μώλων) ήδη από την αρχαϊκή εποχή. Οι αυτοφυείς λίθοι δε χρησιμοποιήθηκαν για

⁹²⁷ Άριστ. *Μετεωρ.* 359a.25-35, από τον οποίον αρύονται οι Plinius, *NH XXXI*, 82 και Άντιγόνοσ, *Ίστοριών παραδόξων συναγωγή*, 143. Βλ. και Carusi 2008a, 69-70. Για το μονοπώλιο αυτό και τη σχετική ηγεμονία βλ. Rajakowski 1969, ο οποίος ερμηνεύει με αυτόν τον τρόπο την αρχιστρατηγία των Χαόνων κατά τη συμμαχία με την Αμβρακία εναντίον των Ακαρνάνων το 429 π.Χ. (Θουκ. Β' 68.1 και 9 και Β' 80). Για την αντίθετη άποψη βλ. Fantasia 2017, 50, σημ. 154.

⁹²⁸ Στράβ. Ζ' 5.11. Πρβλ. Άριστ. *Θαυμ. Άκουσμ.* 844b 9-20 (Bekker), ο οποίος επισημαίνει την αναγκαιότητα της εξεύρεσης άλατος για την επιβίωση των βοσκημάτων. Βλ. και Carusi 2008a, 173.

⁹²⁹ Η ορολογία είναι μετάφραση της αντίστοιχης αγγλικής: *pastoral transhumance* και *diversified pastoral economy*. Την άποψη ότι επικρατούσε οποιοδήποτε από τα δύο αυτά συστήματα στην αρχαιότητα απορρίπτει με επαρκή και πειστικά επιχειρήματα ο Halstead (1990, 65-67 και 69-70), προκρίνοντας αντιστοίχως το σύστημα της μικτής διαφοροποιημένης αγροτο-ποιμενικής οικονομίας (*mixed agro-pastoral economy*). Το σύστημα αυτό επιβεβαιώνεται για την περιοχή της Θεσπρωτίας και Μολοσσίας από το παράδειγμα μικτής αγροτο-ποιμενικής εγκατάστασης του Δ' αι. π.Χ. στην περιοχή της Δωδώνης, όπως αυτή μαρτυρείται επιγραφικά και σχολιάζεται από τον Chandezon (2003, 102-105, όπου και βιβλιογραφία).

⁹³⁰ Halstead 1990, 69 και 74.

⁹³¹ Nicol 1984, 230-231.

κατασκευή έργων σε μεγάλες αποστάσεις ούτε εξήχθη στην ευρύτερη περιοχή. Η επιτόπια προσωπική έρευνα στις φρουριακές και λιμενικές κατασκευές στην περιφέρεια της Αμβρακίας (Κασσώπη, Όρραον, Αμφιλοχία, Θύρρειον, Πάλαιρος και Ανακτόριον) έδειξε ότι στις περιοχές αυτές προτιμώνταν ο τοπικός εκάστοτε λίθος, που ήταν άλλωστε άφθονος, ανεξάρτητα από την ποιότητα ή την ανθεκτικότητά του. Το πλούσιο διαθέσιμο οικοδομικό υλικό από την ορεινή ζώνη της Αμβρακίας μπορούσε εύκολα να μεταφερθεί μέσω του Αράχθου, όπως σχολιάζει και ο Πολύβιος με αφορμή την πολιορκία της πόλης από τους Ρωμαίους⁹³². Προσέφερε συνεπώς τεράστιες δυνατότητες στην οικονομία της Αμβρακίας και παράλληλα καθιστούσε δυνατή την άμεση ανακατασκευή των φθαρμένων αμυντικών έργων μετά από μία πολεμική σύρραξη. Χαρακτηριστική ως προς αυτό είναι η περιγραφή του Πολυβίου, ο οποίος αναφέρει ότι κατά την πολιορκία της Αμβρακίας από τον Marcus Fulvius, οι Ηπειρώτες τον συνεβούλευσαν να επιτεθεί εναντίον της με το αιτιολογικό ότι υπήρχε μεγάλη ποσότητα οικοδομικού υλικού που θα μπορούσε να μεταφερθεί μέσω του ποταμού, για να υποστηριχθεί η πολιορκία⁹³³.

Παράλληλα, η οικονομική ανάπτυξη της Αμβρακίας ήταν εμφανής και στις δραστηριότητες των **τεχνιτών**. Η ύπαρξη καλλιτεχνικής παράδοσης στην Αμβρακία υπονοείται στις γραπτές πηγές από την ιστορία του Αμβρακιώτη γλύπτη και μηχανικού Πολυστράτου, ο οποίος φιλοτέχνησε ένα άγαλμα για τον τύραννο του Ακράγαντος Φάλαρη κατά το β' τέταρτο του Στ' αι. π.Χ., το οποίο κατέτρωγε θηλάζοντα βρέφη⁹³⁴. Σε σχέση με τη **γλυπτική**, αξιόλογη είναι και η μαρτυρία του Πλινίου, ο οποίος συγκαταλέγει την Αμβρακία στις πόλεις, στις οποίες είχαν φιλοτεχνήσει σημαντικά έργα οι Κρήτες γλύπτες Δίποινος και Σκύλλης στο τέλος της περιόδου της τυραννίδος των Κυψελιδών⁹³⁵. Για τη συνέχεια στη γλυπτική παράδοση της πόλης και στα ελληνιστικά χρόνια διαθέτουμε επιγραφή του Γ' αι. π.Χ., η οποία αναφέρεται στον Τιμόδαμο Τιμοδάμου, ο οποίος κατασκεύασε άγαλμα του Ηρακλέους στη Λευκάδα⁹³⁶.

Ιδιαίτερες ήταν οι επιδόσεις των αποικιών και στις εικαστικές τέχνες. Η αρχαιολογική έρευνα μέσα στην ίδια την Αμβρακία έχει αποκαλύψει εργαστήρια **κεραμικής (και παραγωγής κεράμων)** και **γλυπτικής-κοροπλαστικής** που χρονολογούνται στην ύστερη κλασική εποχή. Σημαντικό στοιχείο των εργαστηρίων της

⁹³² Πολύβιος, ΚΑ' 26.4.

⁹³³ Πολύβιος, ΚΑ' 26.4. Πρβλ. και Livius, *Ab Urbe Cond.* XXXVIII, 3.11.

⁹³⁴ Τατιανός, *Πρός Έλληνας*, 34.1. Βλ. και Aggeli 2014, 174-175 και σημ. 88 και Fantasia 2017, 30. Η επιλογή του Αμβρακιώτη τεχνίτη εκ μέρους του τυράννου του Ακράγαντα μπορεί να σχετίζεται με τον θαυμασμό που έτρεφε ο Φάλαρης προς τον Κύψελο: Οινόμαος ΙΓ' 1-20.

⁹³⁵ Plinius *NH* XXXVI.14 και Παυσ. Β' 15.1 και ΚΒ' 5. Πρβλ. και Fantasia 2017, 30.

⁹³⁶ *IG IX* 1², 4, 1239.

κοροπλαστικής είναι η θεματική συνάφεια των μορφών με τον θάνατο (νεκρόδειπνα) και η τεκμαιρόμενη οργάνωσή τους δίπλα ακριβώς από τα νεκροταφεία της πόλης⁹³⁷, η οποία φαίνεται ότι ήταν συνηθισμένη στα κλασσικά και ελληνιστικά χρόνια σε πολλές πόλεις εξαιτίας της προσπάθειας των καλλιτεχνών να προσεγγίσουν περισσότερο την πελατεία τους⁹³⁸. Επιπλέον, ένα επώνυμο εργαστήριο του Δ' αι. π.Χ. στην Αμβρακία, αυτό του κοροπλάστη Σατύρου, φαίνεται ότι είχε ιδιαίτερες επιδόσεις στην κατασκευή ειδωλίων και αναθηματικών πλακιδίων για ιερά, και μάλιστα για αυτό των Νυμφών και των Σατύρων στη σπηλιά της Κουδουνότρυπας στις ΒΑ υπώρειες της Περράνθης⁹³⁹. Παρά την παράδοση για την ανάπτυξη των τεχνών στην Αμβρακία, σημαντικές εξαγωγές κεραμικής δεν έχουμε έως τον Ε' αι. π.Χ. Τα κεραμικά και κοροπλαστικά εργαστήρια της Αμβρακίας φαίνεται ότι επηρεάζονται από τις αντίστοιχες εισαγωγές κορινθιακών τεχνέργων και αρχίζουν να αναπαράγουν πρότυπα από τη μητρόπολη, όπως φαίνεται και από το παράδειγμα των αγγείων, των γυναικείων προτομών και των ειδωλίων που έχουν ανευρεθεί στο σπήλαιο της Κουδουνότρυπας⁹⁴⁰.

Ωστόσο, τον επόμενο αιώνα η Αμβρακία φαίνεται ότι εξελίσσεται σε σημαντικό κέντρο παραγωγής **κεραμικής**, αφού σε αυτήν έχουν ανευρεθεί σημαντικές ποσότητες ερυθρόμορφων αγγείων, με σημαντική διάδοση στις γειτονικές περιοχές⁹⁴¹. Προς το τέλος του αιώνα έχει διαπιστωθεί ότι τα αμβρακιώτικα εργαστήρια είτε εξαιτίας του εμπορίου είτε εξαιτίας της παρουσίας ξένων τεχνιτών στην πόλη βρίσκονταν σε διαρκή επικοινωνία με τους ομοτέχνους τους, τόσο στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο, ιδίως την Αττική, όσο και στις κατωιταλιώτικες και σικελικές αποικίες, αφού το εργαστήριο παραγωγής μελαμβαφών αμφορέων και πελικών φαίνεται ότι δεχόταν σχετικές επιρροές⁹⁴². Την ίδια εικόνα σχηματίζουμε και από τη μελέτη μελαμβαφούς κεραμικής από δημόσιο κτήριο της Αμβρακίας, χρονολογούμενης στον ύστερο Δ' αι. π.Χ.⁹⁴³. Τα αμβρακιώτικα εργαστήρια φαίνεται ότι στην ίδια περίοδο αλλά και στην αρχή της ελληνιστικής εποχής δέχονταν ακόμα επιρροές από τη μητρόπολη και τα αντικείμενα που φιλοτεχνούσαν είχαν σημαντική διάδοση στον ευρύτερο Δ και ΒΔ ελλαδικό χώρο. Σε σχέση με εργαστήρια που ελέγχονταν από την ίδια την πόλη, οι σφραγίδες με το σύμβολο της αποικίας, τον βαίτυλο, σε πήλινες

⁹³⁷ Αγγέλη 2018.

⁹³⁸ Τζουβάρα-Σούλη 1992, 120-126. Για τη χωροταξική οργάνωση και λειτουργία των κοροπλαστικών εργαστηρίων βλ. Σανίδας 2017, 50.

⁹³⁹ Δάκαρης 1964β και Ρηγίνος 2008, 46-47. Είναι πολύ πιθανό ότι το όνομα του κοροπλάστη σχετίζεται με τη λατρεία του ιερού. Βλ. παρακάτω, σ. 360-361 της παρούσας.

⁹⁴⁰ Τζουβάρα-Σούλη 1988-1989, 13 και Kospetonsky 2016, 767.

⁹⁴¹ Aggeli 2014, 174-175.

⁹⁴² Αγγέλη 2004γ, 555-556.

⁹⁴³ Αγγέλη 2014, 63-67.

πλάκες και κεράμους, πιστοποιούν ότι λειτουργούσε στην Αμβρακία δημόσιο κεραμικό εργαστήριο και μάλιστα ότι κατείχε πιθανότατα το μονοπώλιο στην εμπορία τέτοιων ειδών για την κατασκευή δημοσίων κτηρίων⁹⁴⁴.

Σε θέσεις εντός της ευρύτερης περιοχής της έχουν εντοπιστεί και αντικείμενα **μεταλλοτεχνίας**, κυρίως χάλκινα, που αποτελούν ενδείξεις για την ύπαρξη σημαντικού εργαστηρίου στην ίδια την πόλη από τον Ε΄ αι. π.Χ. Η Walter-Καρούδη έχει μάλιστα υποστηρίξει ότι χάλκινα αναθήματα του ιερού της Δωδώνης φιλοτεχνήθηκαν στην Αμβρακία⁹⁴⁵. Από τη μελέτη τεχνέργων χαλκοτεχνίας της λεγομένης «Βορειοδυτικής Σχολής», καθώς και από τη μελέτη ρυθμών διακοσμημένης κεραμικής που επιχωριάζουν στη ΒΔ Ελλάδα από τον Στ΄ έως τον Ε΄ αι. π.Χ., ορισμένοι μελετητές οδηγήθηκαν στο συμπέρασμα ότι τα σχετικά εργαστήρια ήταν οργανωμένα στην Αμβρακία⁹⁴⁶. Μολονότι η σχετική ταύτιση αποτελεί ανεπιβεβαίωτη ερμηνεία του αρχαιολογικού υλικού, είναι πολύ πιθανό ότι σημαντικά εργαστήρια που παρήγαγαν τέτοια αντικείμενα ή τα μιμούνταν είχαν οργανωθεί στην ίδια την αποικία, καθώς η Αμβρακία μπορούσε να αξιοποιεί εμπορικά την αναπτυσσόμενη δευτερογενή παραγωγή της με αντάλλαγμα την αγορά γεωργικών-κτηνοτροφικών προϊόντων και πρώτων υλών από τις βορειότερες περιοχές, και ιδίως από την εύφορη περιοχή της Μολοσσίας⁹⁴⁷.

Παράλληλα, σε σχέση με τη **δραματική τέχνη** και τη **μουσική**, είναι βέβαιο ότι οι ποιητές και μουσικοί μετείχαν στις καλλιτεχνικές εξελίξεις της αρχαίας Ελλάδας. Το ίδιο το Πολυάνδριο αποτελεί αδιάψευστο μάρτυρα της άριστης γνώσης της επιγραμματοποιΐας και του ελεγειακού διστίχου εκ μέρους των Αμβρακιωτών ποιητών, οι οποίοι φαίνεται μάλιστα, εξαιτίας των γλωσσικών επιρροών από την αιολική διάλεκτο ότι γνώριζαν άριστα το *αίολικόν μέλος*⁹⁴⁸. Αλλά και οι ελληνιστικές αναφορές σε σπουδαίους μουσικούς και ποιητές από την Αμβρακία πείθουν ότι η αποικία μετείχε των πνευματικών εξελίξεων της αρχαίας Ελλάδας⁹⁴⁹. Επιπλέον, η ύπαρξη δραματουργών και τεχνιτών του Διονύσου στην Αμβρακία

⁹⁴⁴ Καρατζένη 2001 και Κοντογιάννη 2005.

⁹⁴⁵ Walter-Karydi 1981, 11-48.

⁹⁴⁶ Τζουβάρα-Σούλη 1992, 117-120, Papadopoulos 2008, 238 κ.ε., Douzougli, Papadopoulos 2010, 47-50, 52 και 59 και Λιάπη 2014, 32.

⁹⁴⁷ Papadopoulos 2016, 448-449.

⁹⁴⁸ Για τη θέση του αμβρακιώτικου επιγράμματος στην αρχαία ελληνική ποίηση βλ. D'Alessio 1995, 25-26, Bowie 2010, 361-362 και σημ. 102, όπου και παραπομπές στα παράλληλα σε όλη τη λυρική ελεγειακή ποίηση και Aloni, Iannucci 2007, 49-53 Για τους αιολισμούς: Barrio Vega 2010, 50-53 και Guijarro Ruano 2015, 58. Ίσως μάλιστα δεν είναι τυχαία η σχέση της Σαπφούς με την επιλογή της Λευκάδος ως τόπου αυτοχειριασμού ή του Αλκαίου, του Αρίωνος και των Μυτιληναίων γενικότερα με τον Περίανδρο κατά τον πρώιμο Στ΄ αι. π.Χ.. Βλ. Σαπφώ: Στράβ. Γ΄ 2,9.1-20 (C 451-452), Αλκαίος, Αρίων και Μυτιληναίοι: Ήροδ. Α΄ 24.1 και Ε΄ 94-95.

⁹⁴⁹ Είναι γνωστά τα ονόματα: Ίππασος, τραγικός ποιητής: Αίσχύλος, *Τετραλογία* 33 Α, απ. 352b.3 (= Άλκίφρων, *Επιστολαί*, Γ΄ 12.1) και *Επίγονος* (άγνωστης χρονολογίας), ο οποίος πρώτος έπαιξε λύρα χωρίς πλήκτρο: Άθήν. Δ΄ 81.27 (183D) και ΙΔ΄ 40 (637F), Πολυδεύκης, Δ΄ 59.4, Άριστόξενος, *Άρμονικά* Α΄ 3, 20, Πορφύριος, *Άρμονικά Πτολεμαίου*

κατά την ελληνιστική περίοδο⁹⁵⁰ σημαίνει πιθανότατα ότι η τέχνη του θεάτρου είχε αναπτυχθεί μετά την εγκατάσταση του Πύρρου στην πόλη, αφού τα σωματεία αυτά οργανώθηκαν στις ελληνικές πόλεις κυρίως από τον 7^ο αι. π.Χ.⁹⁵¹. Ωστόσο, το Μεγάλο Θέατρο της Αμβρακίας στη λίθινή του εκδοχή χρονολογείται ήδη από τον 4^ο αι. π.Χ.⁹⁵² και αυτό σημαίνει ότι θεατρικές παραστάσεις υπήρχαν και προγενέστερα στην πόλη.

Από την παραπάνω παρουσίαση προκύπτει ότι η Αμβρακία τουλάχιστον έως τον 5^ο αι. π.Χ. παρήγαγε κυρίως αγροτικά, κτηνοτροφικά και αλιευτικά προϊόντα, καθώς και αλάτι, τα οποία ωστόσο δεν εξήγονταν σε άλλες πόλεις σε μεγάλες ποσότητες. Τα αλιεύματα του Αμβρακικού, αλλά και τα κτηνοτροφικά προϊόντα που μεταφέρονταν αλίπαστα από την ηπειρωτική ενδοχώρα, αποτελούσαν βασικό είδος διατροφής και παράγοντας εξασφάλισης της αυτάρκειας αλλά και δημογραφικής και οικονομικής ανάπτυξης της πόλης διαχρονικά. Η αξιοποίηση των αλιευμάτων και του άλατος του Αμβρακικού κόλπου αποδείχθηκαν κρίσιμα για τη δυνατότητα οικονομικής και δημογραφικής ανάπτυξης και απετέλεσαν μάλιστα ήδη από τον 5^ο αι. π.Χ. αίτιο προστριβών με τα γειτονικά κράτη (Χαραδρίου, Κασσωπαίους, Αμφιλοχίους και Ακαρνάνες). Ο ορυκτός πλούτος από την υπαιθρο χώρα της αξιοποιούνταν σε μεγάλο βαθμό για τις ιδιαίτερες ανάγκες της. Το εμπόριο ευδοκίμωσε, αλλά στον πρώτο αιώνα ύπαρξης της αποικίας, έως περίπου τα τέλη του 7^{ου} αι. π.Χ., ήταν κυρίως εισαγωγικό, ακόμα και για διατροφικά είδη, και εξαρτώμενο από τη μητρόπολη. Τα βιοτεχνικά και καλλιτεχνικά προϊόντα είχαν από νωρίς ξεχωριστή θέση στην παραγωγή της Αμβρακίας και φαίνεται ότι η αποικία ακολούθησε τα βήματα της Κορίνθου δημιουργώντας δικές της καλλιτεχνικές σχολές, οι οποίες είχαν αποκτήσει φήμη εκτός πόλης και εκτός ελλαδικού χώρου. Τα τέχνηρα της αποικίας είχαν βρει μεγάλη απήχηση στις ανώτερες τάξεις των εθνών και τα ιερά της Ηπείρου ήδη από τον 7^ο αι. π.Χ. Τα εργαστήρια της αποικίας από τον 5^ο αι. π.Χ. και μετά βρίσκονταν σε ανοιχτή επικοινωνία και δρούσαν υπό την επιρροή των αντιστοιχών της Κορίνθου. Οι σχέσεις αυτές με τα ηπειρωτικά έθνη και ιερά διευρύνθηκαν και αποκρυσταλλώθηκαν μέσα στον 5^ο αι. π.Χ. Από τις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ. η Αμβρακία μπόρεσε να αυξήσει την παραγωγή σε όλους τους τομείς και να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για την εξαγωγή προϊόντων, όπως οίνου, αλιευμάτων, άλατος, κεραμικής και

(προοίμιο) και Ίδβας, *FGrHist* 275 F 84.6. Για τον τελευταίο βλ. και Στεφανής 1988, 163, αρ. 855. Η Αμβρακία είχε από τα αρχαϊκά χρόνια δημιουργήσει ξεχωριστή πνευματική παράδοση και στα γράμματα και τη φιλοσοφία. Ο Περίανδρος ο τύραννος της αποικίας θεωρούνταν από τον Ηρακλείδη ως ένας από τους Επτά Σοφούς: 'Ηρακλείδης Ποντιός, απ. 145.3 (= Διογ. Λαέρτ. Α' 99). Ο πλατωνικός φιλόσοφος Κλεόμβροτος έγινε γνωστός για την αυτοκτονία του: Ψευδο-Λουκιανός, *Φιλόπατρις*, Α' 22 και Άνθ. Παλ. ΙΑ' 354.17. Πρβλ. Πλάτων, *Φαίδων*, 59c, 3.

⁹⁵⁰ *SGDI* 2563 (*Επίτιμος*)· 2565 (*Φίλων Στράτωνος και Ήρακλείδης Λύκου*)· 2566 (*Δαμότιμος Τίμωνος*), *IG* XI 105.24 (*Ξενοκράτης*), *IG* II² 3083 (*Νικοκλής*), Βλ. Στεφανής 1988, 121, αρ. 581· 166 αρ. 875· 198, αρ. 1085· 232, αρ. 1280· 328 αρ. 1838· 338, αρ. 1906 και 449, αρ. 2560.

⁹⁵¹ Aneziri 2003, 26-30.

⁹⁵² Καρατζένη 1982, 263.

αντικειμένων μεταλλοτεχνίας. Το άνοιγμα της αμβρακιώτικης οικονομίας τον αιώνα αυτόν και κατά την ελληνιστική περίοδο είναι εμφανές, όπως θα δούμε, στη νομισματική κυκλοφορία των κοπών της και στην ανάδειξη των παραπάνω αμβρακιώτικων ειδών από ονομαστούς συγγραφείς του αρχαίου ελληνικού κόσμου.

Λευκάς

Για την αποικία αυτή διαθέτουμε λιγοστές πληροφορίες για την αγροτική παραγωγή της, τόσο από την αρχαιότητα όσο και από μεταγενέστερες πηγές. Η ορεινή διαμόρφωση της ενδοχώρας, η απουσία μεγάλων πεδιάδων και οι απότομες ακτές δεν διευκόλυναν την παραγωγή σημαντικής ποσότητας αγροτικών προϊόντων. Ωστόσο, και τα κτηνοτροφικά προϊόντα φαίνεται ότι δεν είχαν ιδιαίτερη σημασία για τους Λευκαδίους. Οι περισσότερες ενδείξεις δίνονται έμμεσα, και κυρίως από μεσαιωνικές ή νεώτερες πηγές⁹⁵³. Ο Σικελός απεσταλμένος της Βενετίας Scrofanì στο έργο του *Voyage dans la Grèce* επεσήμανε ότι οι κάτοικοι της Λευκάδος στα τέλη του ΙΗ΄ αι. συμπλήρωναν τις ανάγκες τους σε σιτηρά και λαχανικά μέσω του εμπορίου. Επίσης, σημείωσε ότι καλλιεργούσαν ελιές, αμπέλια, εξέτρεφαν μέλισσες και οικόσιτα ζώα, παρήγαγαν αρκετό λάδι, κρασί, μέλι, κερύ και τυρί, το οποίο μάλιστα εξαγόταν, και υλοτομούσαν πρίνο. Βάρκες από τη Σικελία και την ιταλική Νεάπολη εκμεταλλεύονταν τον θαλάσσιο πλούτο της αλιεύοντας κοράλια, αν και χαμηλής ποιότητας, ενώ το βασικότερο και καλύτερο είδος προς εξαγωγή ήταν το αλάτι, το οποίο εξαγόταν από αλυκές που κατείχε το βενετικό κράτος. Η ποσότητά του μπορούσε να ξεπεράσει τις 30.000 λίβρες ετησίως⁹⁵⁴. Αυτή η καταγραφή αντικατοπτρίζει τις παραγωγικές δυνατότητες του νησιού. Από ό,τι θα δούμε και στη συνέχεια, μερικά από τα προαναφερθέντα είδη αντλούνταν από το φυσικό τοπίο, καλλιεργούνταν και ήταν εμπορεύσιμα και στην αρχαιότητα.

Η Λευκάς ήταν ονομαστή στην ελληνιστική εποχή για τον **οίνο** που παρήγε, σύμφωνα και με τον Πλίνιο και τον Πλάυτο⁹⁵⁵. Η ποικιλία αυτή αναφέρεται στο αρχείο παπύρων του Ζήνωνος στον Γ΄ αι. π.Χ. και από τον κωμικό ποιητή Εύβουλο⁹⁵⁶. Την ύπαρξη εκτενών αμπελώνων στην περιοχή εκτός των τειχών του κύριου οικισμού κατά τη ρωμαϊκή περίοδο επιβεβαιώνει και ο Λίβιος αφηγούμενος την επίθεση του Φλαμινίνου στο πλαίσιο

⁹⁵³ Σύνοψη των στοιχείων για τη λευκαδική οικονομία παραθέτει η Λιάμπη (2014, 46-47).

⁹⁵⁴ Scrofanì 1810, III, 21-23.

⁹⁵⁵ Plautus, *Poenulus* 699 και Plinius, *NH* XIV.76: Σύμφωνα με τον Πλίνιο, λευκαδικός οίνος συστήθηκε από τον ιατρό Απολλόδωρο σε κάποιον Πτολεμαίο βασιλιά ως ένας από τους καλύτερους της εποχής. Βλ. και Dalby 2013, 196 (λ. *Leucadian Wine*).

⁹⁵⁶ P. Cair. Zen. IV 59548, στ. 114-115 και Εύβουλος, *IFF* 8.1 (= Ἀθήν. Α΄ 52. 9, 33B/ Εύβουλος 129 Kassel).

του Β΄ Μακεδονικού Πολέμου⁹⁵⁷. Το εξαγωγικό μάλιστα εμπόριο οίνου φαίνεται ότι αποτελούσε βασικό στοιχείο της λευκαδικής οικονομίας. Η σημασία του εμπορίου αυτού για την ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο αποδεικνύεται από το γεγονός ότι οι σύγχρονες πηγές χαρακτηρίζουν το κρασί ως ένα δημοφιλές προϊόν. Ο Αθήναιος δίνει μία ιδιαίτερη πληροφορία, ότι οι Λευκάδιοι παραγωγοί προσέθεταν στον οίνο γύψο, προκειμένου να πετύχουν έναν ιδιαίτερο χρωματισμό, ώστε να προκαλεί οπτικά το ενδιαφέρον⁹⁵⁸.

Αλλά και για προηγούμενες περιόδους υπάρχουν ισχυρές αρχαιολογικές ενδείξεις που οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ο λευκάδιος οίνος ήταν εξαγωγίμος πριν από τον Γ΄ αι. π.Χ. Πιο συγκεκριμένα, σε δημόσια κτήρια της αρχαίας πόλης που βρίσκονταν εκτός των τειχών έχει εντοπιστεί σημαντικός αριθμός μολύβδινων βαρών και αμφορέων που χρονολογούνται από τον Δ΄ αι. π.Χ.⁹⁵⁹. Το γεγονός επίσης ότι η αμπελοκαλλιέργεια και η παραγωγή οίνου συμβολίζεται στα νομίσματα της πόλης με την παράλληλη απεικόνιση αμφορέων και αμπέλου, αλλά και πληθώρας διονυσιακών συμβόλων, αποδεικνύει ότι η άμπελος αποτελούσε διαχρονικά βασικό στοιχείο της λευκαδικής γεωργίας⁹⁶⁰. Επιπλέον, οι παραστάσεις βότρυν και φύλλων αμπέλου σε σφραγίσματα από εμπορικούς αμφορείς αλλά και η παράλληλη σφράγιση με την επιγραφή «Λ», «ΛΕ» ή «ΛΕΥΚ» δείχνει ότι η παραγωγή οίνου και των σχετικών αμφορέων για την αποθήκευση και μεταφορά του ήταν ένα προβεβλημένο στοιχείο της τοπικής παραγωγής και επομένως καίριας σημασίας για τη λευκαδική οικονομία⁹⁶¹.

Η αρχαιολογική μαρτυρία έχει προσφέρει τελευταία περισσότερα στοιχεία για την αγροτική παραγωγή και την εμπορική αξιοποίησή της από τους Λευκαδίους, καθώς σε αγροικίες και σε δημόσια κτήρια από την αρχαία πόλη έχουν ανευρεθεί εγκαταστάσεις για την παρασκευή **ελαίου** και **οίνου**⁹⁶². Το μέγεθος των εγκαταστάσεων και τα σχετικά ευρήματα, χρονολογούμενα από τον Δ΄ αι. π.Χ. κ.ε., δείχνουν ότι η σχετική παραγωγή δεν ήταν περιστασιακή. Οι μεγάλοι ελαιώνες και αμπελώνες της Λευκάδος βρίσκονταν σε

⁹⁵⁷ Livius, *Ab Urbe Cond.*, XXXIII, 17.

⁹⁵⁸ Ἀθήν. Α΄ 59.45 (32B).

⁹⁵⁹ Ντούζουγλη 1997γ, 289-291 και 1998, 290-293 και Bonelou 2005, 47.

⁹⁶⁰ Στα σύμβολα αυτά πρέπει να συγκαταλεχθούν το δελφίни, ο κάρθαρος, ο βότρυς, το φύλλο αμπέλου και ο θύρσος: SNG 1943 (Copenhagen), αρ. 342 (κισσός), αρ. 343-344 (βότρυς) και 373 (δελφίни) και Calciati 1990, II, 392, 395, αρ. 25 (δελφίни)· 393, αρ. 17 και 410-411, αρ. 74-75 (φύλλα κισσού)· 395, αρ. 25· 409, αρ. 71 και 427, αρ. 131 (δελφίни)· 396, αρ. 29 και 31-34 και 411-412, αρ. 77-78 και 80 (κάρθαρος)· 398, αρ. 37 (φύλλο αμπέλου)· 399, αρ. 38-40· 407, αρ. 62 και 431, αρ. 148 (βότρυς)· 403, αρ. 51-52 (κλαδί αμπέλου)· 406, αρ. 61 (θύρσος)· 410, αρ. 73 (λαβή αμφορέως)· 411, αρ. 76-77 (αμφορέας)· 425, αρ. 121 (στέφανος κισσού) και 426-427 αρ. 128-129 (αμφορέας με βότρυ). Πρβλ. Ζάχος, Ντούζουγλη 2003, 68, Πλιάκου 2004, 59 και σημ. 43 και Zoumbaki 2012, 84 και σημ. 37-38. Για την απεικόνιση βασικών πηγών της τοπικής οικονομίας σε νομίσματα των πόλεων-κρατών βλ. Papadopoulos 2012.

⁹⁶¹ Ζάχος, Ντούζουγλη 2003, 68 και Πλιάκου 2004, 59 και σημ. 41. Την παράδοση αυτή στην κατασκευή αμφορέων από τοπικό εργαστήριο φαίνεται ότι συνέχισαν οι Λευκάδιοι και στα ελληνιστικά χρόνια: βλ. Γραβάνη 2009, 53-57 και Zoumbaki 2012, 84.

⁹⁶² Πλιάκου 2004.

κοντινή απόσταση από την αρχαία πόλη, στα βόρεια και νότια του οικισμού⁹⁶³. Από τον Δ΄ αι. π.Χ. φαίνεται ότι πυργοειδείς εγκαταστάσεις κατασκευάζονται κατά μήκος των αρχαίων οδών της Λευκάδος αλλά και εκτός πόλης, με σκοπό την αποθήκευση των παραγομένων γεωργικών προϊόντων⁹⁶⁴. Μία άλλη, λιγότερο σημαντική, ένδειξη είναι και η παρουσία κλάδων και καρπών – ίσως και στεφάνων – ελαίας στα σύμβολα των νομισμάτων της πόλης από τον Δ΄ αι. π.Χ.⁹⁶⁵. Τα αποθηκευόμενα και εμπορεύσιμα αγροτικά προϊόντα στη Λευκάδα είχαν, σύμφωνα με τα παραπάνω στοιχεία, αυξηθεί σημαντικά και πιθανότατα συμπεριελάμβαναν και αντίστοιχα από τη γειτονική Ακαρνανία, δημιουργώντας μία εξάρτηση της περιοχής αυτής από τη Λευκάδα⁹⁶⁶. Αυτή η ειδική σχέση επιβεβαιώνεται μερικώς και από την παρουσία λευκαδικών αμφορέων τύπου Β, πιθανόν γεμάτων με οίνο, στη χερσόνησο της Πλαγιάς⁹⁶⁷.

Ανάμεσα στα προϊόντα που παρήγαγε η Λευκάδα, συμπεριλαμβανόταν και το **άρωμα ἴρινον**. Αν και η σχετική μαρτυρία προέρχεται από τη ρωμαϊκή περίοδο και συγκεκριμένα από τον Πλίνιο⁹⁶⁸, είναι σχεδόν βέβαιο ότι οι Λευκάδιοι είχαν διδαχθεί τη σχετική τέχνη από τους μυρσεούς της μητρόπολης ήδη από την αρχαϊκή εποχή. Ο Πλίνιος μάλιστα μαρτυρεί ότι σε προγενέστερες από τη δική του εποχή το κορινθιακό ἴρινον ήταν το καλύτερο ποιοτικά⁹⁶⁹. Εξάλλου, οι Κορίνθιοι φημίζονταν για την παρασκευή αρωμάτων, τα οποία τα πουλούσαν στα φημισμένα αλάβαστρα και αρυβάλλους, διαδεδομένα κυρίως στον Στ΄ αι. π.Χ. σε όλη την ανατολική Μεσόγειο. Τέτοια αγγεία εξάλλου πωλούνταν στις αγορές της Δύσης έως τα μέσα του αιώνα σε μεγάλες ποσότητες⁹⁷⁰. Σε αυτήν την εποχή τοποθετείται η γενίκευση της χρήσης αρωμάτων με εφαρμογές στην κοσμητική, τη γαστρονομία, την ιατρική, τις τελετουργίες και τις ταφές, ως έκφραση του πολιτισμού των αριστοκρατών⁹⁷¹. Οι αρωματοπώλες αυτοί, μολονότι κατάγονταν από τα κατώτερα

⁹⁶³ Πλιάκου 2004, 48 και σημ. 2.

⁹⁶⁴ Carter 1992, 1 και 10-11, Morris 2001 και 2004, Ζάχος, Ντούζουγλη 2003, 53-59 και Πλιάκου 2004, 58. Η αύξηση αυτή συνδέεται από την Πλιάκου με την αντίστοιχη δημογραφική ανάπτυξη κατά την ύστερη κλασική και πρώιμη ελληνιστική εποχή. Παρόμοιες πυργοειδείς κατασκευές έχουν ανευρεθεί και σε άλλα νησιά, με χαρακτηριστικότερο το παράδειγμα της Τήνου: βλ. Étienne 1990, 29-30, Κουτελάκης 2001, 129-134, Κούρου 2005, 98 και Étienne 2013, 125-127.

⁹⁶⁵ Calciati 1990, II, 398: αρ. 36, 400: αρ. 42, 401: αρ. 47 (στέφανος), 407: αρ. 64 και 408: αρ. 68. Ο στέφανος, ωστόσο, πρέπει να συνδέεται με άλλα αγωνιστικά, λατρευτικά ή τελετουργικά συμφραζόμενα, δεδομένης και της παρουσίας στεφάνων κισσού και δάφνης στις κοπές τόσο της Αμβρακίας όσο και της Λευκάδος: Calciati 1990, II, 425: αρ. 121 και 122, 426: αρ. 125 (Λευκάς), 451: αρ. 53 (Αμβρακία). Για την ευρύτερη σημασία των απεικονίσεων αυτών στα λευκαδικά νομίσματα βλ. Ζάχος, Ντούζουγλη 2003, 71.

⁹⁶⁶ Morgan 2016, 35-39.

⁹⁶⁷ Köster 2013, 118-119.

⁹⁶⁸ Plinius, NH XXI.42. Πρβλ. και Zoumbaki 2012, 84.

⁹⁶⁹ Plinius NH XIII.5.

⁹⁷⁰ Roebuck 1972, 118, Lambrugo 2008 και Castel et al. 2009, 326-327.

⁹⁷¹ Rager 2005, 253-255.

στρώματα και θεωρούνταν διαχρονικά αμόρφωτοι και άξεστοι⁹⁷², μπορούσαν να πλουτίσουν και μάλιστα πολύ σύντομα, όπως προκύπτει από την αφήγηση του Λυσία εναντίον του μαθητή του Σωκράτους Αισχίνη, ο οποίος υποσχέθηκε ότι θα καλύψει το χρέος του, αν ασχοληθεί με τη μυρεψική τέχνη⁹⁷³.

Επιπλέον, η πρόσβαση στο εσωτερικό της Ιλλυρίας κυρίως μέσω των αδριατικών αποικιών της Επιδάμνου και της Απολλωνιάς⁹⁷⁴ προσέφερε τη δυνατότητα στη μητρόπολη, στην Κέρκυρα και στη Λευκάδα να παρασκευάζουν μεγάλες ποσότητες αρώματος, αφού είχαν πρόσβαση στις φυσικές πηγές *ΐριδος*, της πρώτης ύλης για την παρασκευή του⁹⁷⁵. Επιβεβαίωση της σημασίας της παραγωγής τόσο του φυτού της ίριδος όσο και της παρασκευής του αντιστοίχου αρώματος από τους ίδιους τους Λευκαδίους και της σύνδεσης της παραγωγής με τη μητρόπολη κατά τα κλασσικά τουλάχιστον χρόνια διαθέτουμε από αρχαιολογικές-επιγραφικές και νομισματικές μαρτυρίες. Σε ένα κάλυμμα χάλκινου κατόπτρου των μέσων του Δ΄ αι. π.Χ., που βρέθηκε στην Κορινθία και σώζεται σήμερα στο Μουσείο του Λούβρου, απεικονίζεται νεαρή κοπέλα επιγραφομένη ως *Λευκάς* να στεφανώνει γενειοφόρο άνδρα που ονομάζεται *Κόρινθος*⁹⁷⁶. Τη σκηνή περιβάλλουν δύο υπερμεγέθη άνθη ίριδος. Σε λευκαδικά νομίσματα, επίσης της ίδιας εποχής, το άνθος αυτό προβάλλεται ως σύμβολο των σημαντικών παραγομένων ειδών της Λευκάδος⁹⁷⁷. Τα παραπάνω στοιχεία δείχνουν ότι οι Λευκαδιοί των αρχαϊκών και κλασσικών χρόνων, αλλά πιθανότατα και μεταγενέστερα⁹⁷⁸, παρήγαγαν σημαντικές ποσότητες αρωμάτων, κυρίως για εξαγωγή, και ότι το άνθος του φυτού είχε καταστεί την εποχή εκείνη σύμβολο τόσο της οικονομικής ανάπτυξης της αποικίας όσο και της διαχρονικής σχέσης με τη μητρόπολη.

Οι Κορίνθιοι και οι Λευκαδιοί στην αρχαϊκή εποχή πιθανότατα εξήγαγαν ποσότητες τέτοιων αρωμάτων σε κορινθιακά αρωματοφόρα αγγεία σε όλη τη Δύση, και ιδίως στους Ετρούσκους και στις ελληνικές αποικίες της Σικελίας και της Κάτω Ιταλίας, όπου τα αρώματα χρησιμοποιούνταν ευρύτατα στις τοπικές τελετουργίες και στις ταφές⁹⁷⁹. Αυτό το

⁹⁷² Πλούτ. *Περικλής*, Α΄ 5.1.

⁹⁷³ Λυσίας, (*Πρὸς Αἰσχίνην τὸν Σωκρατικὸν χρέως*), απ. 328.16 [= Ἀθήν. ΙΓ΄ 94.13 (611F)].

⁹⁷⁴ Θουκ. Α΄ 24.1, Στράβ. Ζ΄ 7, 8.10-16 (C 326) και Ψευδο-Σκύλαξ, 25-27. Βλ. και Beaumont 1936, 183 κ.ε. και Castiglioni 2010, 108-112.

⁹⁷⁵ Νίκανδρος, *Θηριακά*, 607, Θεόφρ. *Φυτῶν Ἱστορία*, Δ΄ 5.2 και Θ΄ 7.3-4 και Plinius NH XXI.40.

⁹⁷⁶ Lounre, αρ. κατ. 1699. Για το ανάγλυφο και τη σχετική επιγραφή βλ. IG IV, 360. Για την ιδεολογική σχέση με τη μητρόπολη βλ. Ζάχος, Ντούζουγλη 2003, 45 και Antonetti 2011, 58-59 και σημ. 31-32. Για την πολιτική σημασία της απεικόνισης βλ. και Ostrowski 1996, 266.

⁹⁷⁷ Βλ. Calciati 1990, I, 104 και II, 421, αρ. 108. Πρβλ. Ζάχος, Ντούζουγλη 2003, 71. Για την απεικόνιση ειδών με αυξημένη αξία στα νομίσματα βλ. Papadopoulos 2012, 272-281.

⁹⁷⁸ Ενδείξεις για τη μεταγενέστερη παρασκευή αρωμάτων στην αρχαία Λευκάδα παρέχει λατινική επιγραφή από την Ιθάκη: IG IX I², 4.1620. Πρβλ. και Zoumbaki 2012, 84.

⁹⁷⁹ Lamburgo 2008 και Hugot 2008.

είδος πολυτελείας⁹⁸⁰ που χρησιμοποιούνταν ευρύτατα από τους Έλληνες αριστοκράτες της εποχής είχε γίνει προϊόν εξαγωγής σε λαούς που είχαν επηρεαστεί από τον τρόπο ζωής της ελληνικής ανώτερης τάξης. Επομένως, η εξαγωγή του συγκεκριμένου προϊόντος εντασσόταν πλήρως στο πλαίσιο των καλών σχέσεων με τις ανώτερες τάξεις των εθνών και πόλεων-κρατών της Δύσης, την οποία συναντήσαμε και στους πρώιμους ελληνικούς χρόνους. Επιπλέον, σχετική με την παραγωγή αρωμάτων ήταν και η παρασκευή φαρμάκων από τους Λευκαδίους τεχνίτες. Ο μεταγενέστερος ποιητής Νίκανδρος κάνει λόγο για τη *Λευκάδα ἤρυγγον*, φυτό από το οποίο παρασκευαζόταν το ομώνυμο φάρμακο και αντίδοτο για δηλητήριο φιδιού και το οποίο κατά τον Janssens επιχωριάζει στην περιοχή του κύριου οικισμού της αποικίας⁹⁸¹.

Αντιστοίχως προς την Αμβρακία, η Λευκάς μπορούσε να αξιοποιεί τα **αλιεύματα** εκτός του κόλπου, κυρίως κοντά στις ακαρνανικές ακτές αλλά και σε όλο το Ιόνιο πέλαγος. Ο Αιλιανός Κλαύδιος επιβεβαιώνει ότι στη θάλασσα αυτή και ειδικά κοντά στο στόμιο του Αμβρακικού κόλπου υπήρχε στην εποχή του πλήθος ιχθύων και μάλιστα μεγάλων, ανάμεσά τους οι πολυτελείς *κέφαλοι* και οι *κεστρεῖς*, οι οποίοι αλιεύονταν στην εποχή του με εφευρηματικό τρόπο: οι ψαράδες πλησίαζαν τα ψάρια που βρίσκονταν στην επιφάνεια με μονόξυλα, τα οποία έγερναν, προκειμένου να ταράξουν τα νερά και να τα εγκλωβίσουν στα σκάφη τους⁹⁸². Επιβεβαίωση των αλιευτικών ασχολιών των Λευκαδίων βρίσκουμε και από την αρχαιολογική καταγραφή: σε οικίες της αρχαίας πόλης εντοπίστηκαν εργαλεία και υλικά αλιείων⁹⁸³. Η σημασία των αλιευμάτων και για αυτήν την αποικία προβάλλεται από την απεικόνιση σε νομίσματα του Δ' αι. π.Χ. θαλασσίων ειδών – στα οποία συγκαταλέγονται όστρακα, χταπόδια και αστακοί – και αλιευτικών αγκίστρων⁹⁸⁴. Έμμεση παραπομπή επίσης στις αλιευτικές ασχολίες των Λευκαδίων αποτελεί και η αναφορά του Στράβωνος στη συμμετοχή ψαράδων στη διάσωση του θύματος κατά τις τελετές ανθρωποθυσίας προς τιμήν του *Ἀπόλλωνος Λευκάτα*⁹⁸⁵. Τέλος, η δυνατότητα αξιοποίησης της περιοχής της λίμνης Βουλκαριάς από τους Λευκαδίους, οι οποίοι είχαν για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα τον έλεγχο της απέναντι ηπειρωτικής ακτής της χερσονήσου της Πλαγιάς, προσέφερε τη

⁹⁸⁰ Η πολυτέλεια που συνδέεται με τα αρώματα ήταν κατακριτέα από σημαντικούς αρχαίους συγγραφείς: Ξεν. *Συμπ.* Β' 3, Ἀριστ. *Ἠθικά Νικομάχεια*, 1153a.26 και Ἀθήν. Β' (ἐπιτομή) 2, 122.36.

⁹⁸¹ Νίκανδρος, *Θηριακά*, στ. 849, Σχολ. Νικάνδρου, 654c, 5 και Διοσκορίδης Πεδάνιος, *Περὶ ἰατρικῆς ὕλης*, Γ' 21.1. Βλ. και Janssens 1961, 391-392. Είναι ωστόσο πιθανό ότι η λέξη *λευκάς* απλώς υποδηλώνει το χρώμα του φυτού (πρβλ. *λευκάς πέτρα* για το ακρωτήριο του Λευκάτα: Στράβ. Γ' 2.8-9 (C 451)).

⁹⁸² Κλαύδιος Αιλιανός, *Φύσ. ζώων*, ΙΓ' 19. Πρβλ. Ζάχος, Ντούζουγλη 2003, 81.

⁹⁸³ Αρχαιολογικό Μουσείο Λευκάδος, ΑΕ 516, 1623, 2361, 2370α-β, 2509-2517, 2576, 2596, 2853, 3384. Βλ. Ζάχος, Ντούζουγλη 2003, 80-81.

⁹⁸⁴ Calciati 1990, ΙΙ, 402, 409, 412, 419, 423 και 431 (αρ. 50, 69-70, 79, 101, 114 και 147). Πρβλ. Ζάχος, Ντούζουγλη 2003, 81.

⁹⁸⁵ Στράβ. Γ' 2.9 (C 452). Βλ. και Ροντογιάννης 1980, 245.

δυνατότητα αλίευσης μικρής ποσότητας αλιευμάτων. Την αλιευτική δραστηριότητα στην περιοχή αυτή κατέγραψε στην περίοδο μετά από την Επανάσταση ο Rouqueville⁹⁸⁶.

Οι Λευκάδιοι, τέλος, όπως αποδεικνύεται από ευρήματα εντός της πόλης παρήγαγαν σημαντικές ποσότητες **πορφύρας**. Την πρώτη ύλη για την πορφύρα οι Λευκάδιοι την προσπορίζονταν από τις ακτές του Αμβρακικού κόλπου και του Ιονίου. Οι νηεμίες που παρατηρούνται στην περιοχή του στενού της Λευκάδος καθ' όλη τη διάρκεια του έτους έδιναν τη δυνατότητα στους ασχολούμενους με την αλιεία των κοχυλιών αυτών να επεκτείνουν τον χρονικό ορίζοντα δράσης τους μέσα στον χειμώνα, για να αυξήσουν τα κέρδη τους⁹⁸⁷. Σημαντική είναι και η εύρεση σωρού από κοχύλια του τύπου *murex brandaris* στον όρμο Βαθύ στη Λευκάδα⁹⁸⁸, αλλά και σε αγροικία στα βόρεια της αρχαίας πόλης⁹⁸⁹. Η απεικόνιση μάλιστα του οστρέου της πορφύρας σε αργυρούς στατήρες της πόλης δείχνει την αυξημένη σημασία που είχε το εμπόριό της⁹⁹⁰. Τέλος, παράλληλα με την παρασκευή πορφύρας, είναι πιθανό ότι υπήρχε και παραγωγή άλατος, όπως υπονοείται από την αντίστοιχη αξιοποίηση των αλυκών κατά τη μεσαιωνική περίοδο⁹⁹¹.

Απόλυτα συνδεδεμένη με την παρασκευή της πορφύρας ήταν και η παραγωγή υφασμάτων και ενδυμάτων που πωλούνταν βαμμένα σε πλούσιους αγοραστές. Η εύρεση υφαντικών βαρών και εργαλείων σε οικίες στον οικιστικό ιστό αρχαίων πόλεων είναι γενικά συνηθισμένη. Ωστόσο, η πληθώρα των ευρημάτων αυτών από τη Λευκάδα⁹⁹², σε συνδυασμό με την άσκηση της κτηνοτροφίας στην ευρύτερη περιοχή της Ακαρνανίας παρέχει ικανές ενδείξεις ότι και στην αρχαιότητα τα ενδύματα, και ειδικά τα πορφυρά, ήταν εμπορεύσιμο είδος που απέδιδε σημαντικά κέρδη στους ασχολούμενους με αυτά⁹⁹³.

Η **κεραμική** παραγωγή της Λευκάδος ήταν σημαντική κυρίως κατά την κλασική περίοδο, οπότε και παράγονταν Κορινθιακοί αμφορείς τύπου Β με το σφράγισμα «Λ» ή «ΛΕΥΚ» ή με κάποιο σύμβολο της πόλης (βότρυς ή φύλλο αμπέλου). Η παραγωγή αυτού του τύπου αμφορέων, ο οποίος έχει διαπιστωθεί ότι ήταν κερκυραϊκής έμπνευσης⁹⁹⁴, υπογραμμίζει τις σχέσεις Κερκυραίων και Λευκαδίων τεχνιτών στην κλασική εποχή και αποτελεί μάρτυρα της συχνής επικοινωνίας των Κερκυραίων με το νησί της Λευκάδος, αν

⁹⁸⁶ Rouqueville 1826, III, 448 και 453-454.

⁹⁸⁷ Βλ. παραπάνω, σ. 87 και σημ. 505 της παρούσας και Beresford 2013, 260-261.

⁹⁸⁸ Stavropoulou-Gatsi 2010, 90 και εικ. 6. Πρβλ. Zoumbaki 2012, 85.

⁹⁸⁹ Γκίτζα 2016, 149-152.

⁹⁹⁰ Calciati 1990, II, 408 και Πλιάκου 2004, 55-56 και σημ. 27. Βλ. και Papadopoulos 2012.

⁹⁹¹ Nicol 1984, 229-230.

⁹⁹² Αρχαιολογικό Μουσείο Λευκάδος, ΑΕ 1295, 2304, 2312, 2623, 2652, 2659, 2662 και 2667. Βλ. και Ζάχος, Ντούζουγλη 2003, 82-83.

⁹⁹³ Πρβλ. τις επιδόσεις των γυναικών του χωριού Καρυές στην κεντητική και την ανακάλυψη μίας ιδιαίτερης τεχνικής στην ύφανση των λινών και βαμβακερών υφασμάτων, που ονομάζεται *καρσάνικη βελονιά*: Δουβίτσας 1996.

⁹⁹⁴ Kourkoumelis-Rodostamos 1988, 141-157, Kourkoumelis 1990 14-19. Βλ. και Metallinou 2010.

όχι και της εγκατάστασής τους εκεί. Αυτού του τύπου οι λευκαδικοί αμφορείς έχουν ανευρεθεί στην ακαρνανική χερσόνησο της Πλαγιάς, επιβεβαιώνοντας τον καίριο ρόλο της Λευκάδος στην εισαγωγή αγροτικών προϊόντων στην ενδοχώρα της Ακαρνανίας⁹⁹⁵. Επίσης, κατά το τέλος του Δ΄ αι. π.Χ. η τοπική παραγωγή ήκμασε ιδιαιτέρως⁹⁹⁶.

Συμπερασματικά, η αυτάρκεια της Λευκάδος σε βασικά είδη διατροφής κατά την πρώιμη εποχή εξασφαλιζόταν πιθανόν από τη μικρή παραγωγή της στις ευσύνοπτες πεδιάδες που περιέβαλλαν τον κύριο οικισμό. Η σιωπή των πηγών για τη λοιπή πρωτογενή παραγωγή της στον Στ΄ και Ε΄ αι. π.Χ. είναι πιθανό ότι οφείλεται στην πρώιμη εξάρτηση των Λευκαδίων, όπως θα δούμε και παρακάτω, από το εμπόριο. Οι συνθήκες για την ανάπτυξη του διαμετακομιστικού εμπορίου στα λιμάνια της ήταν ευνοϊκές ήδη από τα τέλη του Στ΄ αι. π.Χ.⁹⁹⁷, ενώ η ιδιαίτερη γεωγραφική της θέση επηρέασε με καθοριστικό τρόπο την εμπορική κίνηση προς τη Δύση, τις σχέσεις της με την Κέρκυρα και τη νομισματική της παραγωγή⁹⁹⁸. Όπως και η Αμβρακία, διαμόρφωσε ήδη από τον Ε΄ αι. π.Χ. ένα πλέγμα ανταλλαγών τόσο με τα γειτονικά ακαρνανικά και ηπειρωτικά φύλα, όσο και με τη Δύση, όπου μπορούσε να εξάγει τα προϊόντα της. Το άνοιγμα της λευκαδικής οικονομίας φαίνεται ότι έγινε πραγματικότητα στον Δ΄ αι. π.Χ.

Ανακτόριον

Για την περιοχή του Ανακτορίου, οι πληροφορίες είναι εξαιρετικά πενιχρές. Ωστόσο, μπορούν εμμέσως να συναχθούν μερικά συμπεράσματα, όπως και για τις προηγούμενες αποικίες. Ο σημαντικότερος παράγοντας στην οικονομία του Ανακτορίου δεν ήταν οι φυσικοί πόροι, αφού ούτε μεγάλη ούτε γόνιμη ενδοχώρα διέθετε. Τα αμφίβολα αποτελέσματα που είχε η ενασχόληση με τη γεωργία στην υπαίθρο χώρα του Ανακτορίου, και ειδικά στην περιοχή του Ακτίου, επισημαίνουν χρηστήρια ελάσματα από τη Δωδώνη του Δ΄ αι. π.Χ. Σε ένα από αυτά ο ερωτών το μαντείο αμφιταλαντεύεται ανάμεσα στην άσκηση της γεωργίας ή στη μετακίνηση, ενώ σε ένα άλλο ο ερωτών αναζητεί τον ασφαλέστερο τρόπο να πουλήσει την περιουσία του στην περιοχή πριν από την τέλεση της εορτής στο ιερό του *Απόλλωνος Ακτίου*⁹⁹⁹. Σχετική μόνο εικόνα των παραγωγικών δυνατοτήτων της περιοχής δίνει η πληροφορία του κατά πολύ μεταγενέστερου Rouqueville, ότι η περιοχή της

⁹⁹⁵ Köster 2013, 118-119.

⁹⁹⁶ Ζάχος, Ντούζουγλη 2003, 68 και Πλιάκου 2004, 59 και σημ. 41. Την παράδοση αυτή στην κατασκευή αμφορέων από τοπικό εργαστήριο φαίνεται ότι συνέχισαν οι Λευκάδιοι και στα ελληνιστικά χρόνια: βλ. Γραβάνη 2009, 53-57 και Zoumbaki 2012, 84. Βλ. και συνοπτικά: Λιάμπη 2014, 46-47.

⁹⁹⁷ Strauch 1996, 222-224, Ζάχος-Ντούζουγλη 2003, 71-73, Πλιάκου 2001, 28-42, Morris 2004, Πλιάκου 2004, 58-59, Γραβάνη 2009, 50-58, Χωρέμη-Σπετσιέρη 2011, 49-50 και Λιάμπη 2014, 46.

⁹⁹⁸ Βλ. παρακάτω, σ. 215 κ.ε. της παρούσας.

⁹⁹⁹ Δάκαρης, Βοκοποπούλου, Χρησιτίδης 2013, 1156B και 3220A.

Βόνιτσας στις αρχές του ΙΘ΄ αι. μπορούσε να παραγάγει καλαμπόκι και ρύζι κατάλληλο προς εξαγωγή στη γειτονική Λευκάδα¹⁰⁰⁰. Επομένως, η περιοχή αυτή της Ακαρνανίας, όπου είχε ιδρυθεί το Ανακτόριον, βασιζόταν σε μεγάλο βαθμό στο εμπόριο και τη ναυτιλία. Τα λιμάνια της ήταν σταθμοί διαμετακομιστικού εμπορίου, όπως άλλωστε και της Λευκάδος. Οι ειδικές σχέσεις που είχε με τη Λευκάδα και την Κόρινθο¹⁰⁰¹ του επέτρεπαν να αναπτύσσεται παράλληλα με τις άλλες κορινθιακές αποικίες περί τον Αμβρακικό κόλπο.

Η αποικία περιβαλλόταν από πυκνά δάση που έφταναν μέχρι και την παραλία, όπως σχολιάζει ο Rouqueville¹⁰⁰². Τα γειτονικά δάση, αν και μικρά σε έκταση εξαιτίας της μικρής υπαίθρου χώρας, της παρείχαν τη δυνατότητα επάρκειας σε οικοδομική και ναυπηγήσιμη ξυλεία. Σημαντική, ωστόσο, για την οικονομία της ήταν και η θήρα, η αλιεία και η κτηνοτροφία. Η ύπαρξη αρκετών ειδών για κυνήγι, όπως ελαφιών, μαρτυρείται για όλη την περιοχή του Ξηρόμερου, συμπεριλαμβανομένου και του Ανακτορίου, από τον αρκετά μεταγενέστερο Rouqueville¹⁰⁰³. Στην υπαίθρο χώρα του Ανακτορίου εντάσσονταν οι γειτονικοί ορεινοί όγκοι της Ακαρνανίας, ενώ η πρόσβαση των αλιέων στο Ιόνιο πέλαγος και στον Αμβρακικό κόλπο έδινε τη δυνατότητα εκμετάλλευσης των εκεί αλιευμάτων. Στην αλιεία στην περιοχή ανάμεσα στη Λευκάδα και το Ανακτόριο αναφέρεται και ο μεταγενέστερος Κλαύδιος Αιλιανός¹⁰⁰⁴. Ανάλογα συμπεράσματα μπορούν να εξαχθούν και από την απεικόνιση αλιευμάτων στην κλασσική νομισματοκοπεία του Ανακτορίου¹⁰⁰⁵. Την πληθώρα των αλιευομένων οστρέων και μαλακίων (μύδια, κυδώνια, χτένια, αχιβάδες, σωλήνες, κοχλίες, αχινοί και μαργαριτοφόρες πίνες) της περιοχής του Ανακτορίου και της Βόνιτσας μαρτυρεί και ο Rouqueville¹⁰⁰⁶. Είναι όμως βέβαιο ότι ανάλογα είδη αλιεύονταν στην περιοχή και κατά την αρχαιότητα. Στην ευρύτερη περιοχή της χερσονήσου της Πλαγιάς και ειδικά στη γειτονική Πάλαιρο ήταν ανεπτυγμένη η εκτροφή βοοειδών, σύμφωνα με στίχο του Επιχάρμου¹⁰⁰⁷. Μνεία της άσκησης της κτηνοτροφίας στην περιοχή του Ανακτορίου κάνει συνθήκη, η οποία συμπεριλαμβάνει την αποικία και χρονολογείται

¹⁰⁰⁰ Rouqueville 1826, III, 458. Βλ. και Πριόβολος 2004, όπου πληθώρα αναφορών για την οικονομία της περιοχής της Βόνιτσας.

¹⁰⁰¹ Οι ειδικές σχέσεις με τη Λευκάδα υπονοούνται από το χωρίο του Ηροδότου (Θ΄ 28.5), ο οποίος παραθέτει έναν αριθμό οπλιτών και για τις δύο πόλεις, ενώ οι αντίστοιχες με την Κόρινθο αναφέρονται με σαφήνεια από τον Θουκυδίδη (Δ΄ 49), αφού χαρακτηρίζει την αποικία ως *Κορινθίων πόλιν*, χαρακτηρισμό που αποδίδει εξάλλου και στις υπό κορινθιακό έλεγχο στρατιωτικές εγκαταστάσεις/ αποικίες του Μολυκρείου, της Χαλκίδος και του Σολλίου (Θουκ. Α΄ 108.5, Β΄ 30.1 και Γ΄ 102.2).

¹⁰⁰² Rouqueville 1820, II, 135-136.

¹⁰⁰³ Rouqueville 1826, III, 459.

¹⁰⁰⁴ Κλαύδιος Αιλιανός, *Φυσ. Ζώων*, II, 19.

¹⁰⁰⁵ Calciati 1990, II, 485 και 496 (αρ. 11 και 47).

¹⁰⁰⁶ Rouqueville 1820, II, 145.

¹⁰⁰⁷ Επίχαρμος, *PCG* απ. 38.1.

στα τέλη του Ε΄ αι. π.Χ. ή στις αρχές του Δ΄ αι. π.Χ. Σε αυτήν περιέχονται όροι για την αξιοποίηση των ποιμνίων από τους κρεοπώλες της περιοχής¹⁰⁰⁸.

Ωστόσο, το σημαντικότερο στοιχείο από οικονομικής άποψης ήταν η ένταξη του ιερού του *Ακτίου Απόλλωνος* στην ύπαιθρο χώρα της αποικίας¹⁰⁰⁹. Αν και οι πηγές που διαθέτουμε είναι μεταγενέστερες, είναι σχεδόν βέβαιο ότι στο ιερό τελούνταν από τα κλασσικά τουλάχιστον χρόνια η εορτή της *Ακτιάδος*, στην οποία συνέρρεε πλήθος κόσμου, ο οποίος κατασκήνωνε στην ύπαιθρο¹⁰¹⁰. Στο ιερό υπήρχε κατά την τέλεση της εορτής πλήθος προσκυνητών, θεωρών, εμπόρων, συμμετεχόντων και θεατών των τελουμένων αθλητικών και μουσικών αγώνων. Το Ανακτόριον, σύμφωνα με τη μεταγενέστερη συμφωνία παραχώρησης της διαχείρισης του ιερού στο Κοινό των Ακαρνάνων, εισέπραττε, παρά τη συνήθη πρακτική της *ατέλειας*, φόρους για τη διακίνηση των αγαθών στο λιμάνι του Ακτίου και στην αγορά της κατά τη διάρκεια της εορτής, αλλά και διάφορα τέλη σε σχέση με την παροχή υπηρεσιών καθ' όλο το έτος και στα δύο λιμάνια, τα οποία ονομάζονταν στην αρχαιότητα *έλλιμένα*¹⁰¹¹. Οι Ανακτοριείς είχαν θεσπίσει μάλιστα τα αξιώματα του *άγορανόμου*, του *πεντηκοστολόγου* και του *γραμματέως*, σε άμεση συνάφεια με την τέλεση της εορτής¹⁰¹². Όπως προκύπτει από το ίδιο επιγραφικό κείμενο αλλά και από τη μαρτυρία χρηστηρίων ελασμάτων από τη Δωδώνη του Δ΄ αι. π.Χ., στο πλαίσιο της εορτής λειτουργούσε αγορά δούλων, σε σχέση με την οποία είχε θεσπιστεί ειδικός φόρος¹⁰¹³, ενώ οι επισκέπτες φαίνεται ότι συχνά έπεφταν θύματα της ασκούμενης στην περιοχή ληστεία¹⁰¹⁴.

Τα έξοδα επίσης για την τέλεση της εορτής και των αγώνων ήταν αρκετά μεγάλα, αν και φαίνεται ότι σε περιόδους κατά τις οποίες ήταν μειωμένες οι πολεμικές συγκρούσεις και το ιερό ήταν επισκευασμένο, τα έσοδα ήταν κατά πολύ περισσότερα. Σε αυτό το συμπέρασμα οδηγεί η μελέτη της συμφωνίας παραχώρησης της διοίκησης του ιερού από τους Ανακτοριείς στο Κοινό των Ακαρνάνων το 216 π.Χ. Σύμφωνα με αυτήν, η πόλη του Ανακτορίου παραχώρησε τη διαχείριση του ιερού με τον όρο να επισκευαστεί το ιερό και να δαπανήσει το Κοινό τα καθιερωμένα ποσά για την τέλεση των θυσιών και των αγώνων, με το αιτιολογικό ότι οι Ακαρνάνες ευημερούσαν¹⁰¹⁵ και επειδή το Ανακτόριο δεν είχε την

¹⁰⁰⁸ Μουσείο Θυρρείου, αρ. κατ. 189, 5 και 8: συγκεκριμένα οι όροι *νομεισιν* και *υποσφάγιον* οδηγούν στην ερμηνεία αυτή. Βλ. και SEG LXIII, 391 και Funke, Hallof 2013, 56-57.

¹⁰⁰⁹ Θουκ. Α΄ 55.1, Ψευδο-Σκύμν. *Περίπλους*, 453-456, Στράβ. Γ΄ 2.7-8 (C 452), Νικ. Δαμ. *FGrHist.* 90F 57.7, Πaus. Ε΄ 23.3 και Στεφ. Βυζ. *Ἐθνικά*, λ. *Ἀνακτόριον*.

¹⁰¹⁰ IG IX, I², 2, 583.38-41 και 45. Στο ιερό στήνονταν μία υπαίθρια μεταφερόμενη αγορά: βλ. de Ligt, de Neeve 1988.

¹⁰¹¹ IG IX, I², 2, 583.28, 30 και 43-45. Το ιερό στον Β΄ αι. π.Χ. θεωρούνταν ότι ανήκε στους Ακαρνάνες: Πολύβιος, Δ΄ 63.4. Βλ. και de Ligt, de Neeve 1988, 405 και σημ. 51 και Migeotte 2001, 395 και 398.

¹⁰¹² IG IX, I², 2, 583.34-35. Βλ. και Migeotte 2001, 399-400.

¹⁰¹³ IG IX, I², 2, 583.28, 32-33. Βλ. και Sokolowski 1959, 219-220 και Migeotte 2001, 399.

¹⁰¹⁴ Lhôte 2006, αρ. 122 και Δάκαρης, Βοκοτοπούλου, Χρηστίδης 2013, 1156B και 3473A.

¹⁰¹⁵ IG IX, I², 2, 583.12-13 και 27-30. Βλ. και Migeotte 2001, 396.

ανάλογη οικονομική δυνατότητα εξαιτίας προηγούμενων πολεμικών αναμετρήσεων¹⁰¹⁶. Την ιδιαίτερη οικονομική σημασία του ιερού και των εκεί τελετουργιών φανερώνουν εξάλλου και τα ποικίλα λατρευτικά και τελετουργικά σύμβολα που κοσμούν παραπληρωματικά τους «πηγάσους» του Ανακτορίου, κυριαρχώντας μάλιστα έναντι άλλων¹⁰¹⁷. Η σημασία του ιερού κορυφώθηκε στα ελληνιστικά χρόνια, αφού από τα μέσα του Γ' αι. π.Χ. σε αυτό συνεδρίαζε το Κοινό των Ακαρνάνων, όταν η πρωτεύουσά του μεταφέρθηκε εκεί¹⁰¹⁸.

Κύρια εισαγόμενα αγαθά και υλικά (σιτηρά, ξυλεία, μέταλλα, κεραμική)

Σε σχέση με τα **σιτηρά**, δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε αν οι ΒΔ κορινθιακές αποικίες είχαν σταθερή επάρκεια. Το έδαφος και το κλίμα των αποικιών ήταν κατάλληλο για την καλλιέργειά τους¹⁰¹⁹, αλλά η έκτασή τους ήταν μικρή και η δυνατότητα να ανταποκριθεί σε αυξημένες απαιτήσεις περιορισμένη. Η πεδιάδα νοτίως της Αμβρακίας ήταν διαρκώς μεταβαλλόμενη εξαιτίας των πλημμυρών του Αράχθου και του Λούρου (χάρτες 8-9)¹⁰²⁰. Η Λευκάς επίσης δε διέθετε αντίστοιχη μεγάλη πεδιάδα, παρά μόνο λίγες μικρές (Βασιλικής, Νυδρίου, οροπέδιο Εγκλούβης)¹⁰²¹. Αντιστοίχως, ο πληθυσμός των πόλεων αυτών κατά την αρχαιότητα δεν ήταν ιδιαίτερα αυξημένος, ώστε να υπάρχουν οι αντίστοιχες ανάγκες σε σιτηρά¹⁰²². Παράλληλα, ενώ οι φιλολογικές πηγές σιωπούν εντελώς σε σχέση με το ζήτημα, η απεικόνιση στάχυων κριθαριού σε νομίσματα της Λευκάδος του Δ' αι. π.Χ. δείχνει ότι πιθανότατα υπήρχε ντόπια παραγωγή ή τουλάχιστον εμπόριο σιτηρών,

¹⁰¹⁶ IG IX, I², 2, 583.6-11. Πρβλ. και τον στίχο 47 του κειμένου αυτού. Καταστροφές στο ιερό οφείλονταν πιθανότατα σε επιδρομές ηπειρωτικών φύλων, κυρίως των Κασσωπαίων, οι οποίοι εμφανίζονται από τον Ψευδο-Σκύλακα (Περίπλους, 31.3) να διαβιούν κοντά στον κόλπο του Ανακτορίου, δηλαδή να έχουν επεκταθεί εις βάρος του στη χερσόνησο της Πλαγιάς. Η περιοχή ωστόσο επλήγη και από τις πολεμικές αναμετρήσεις του Α' Μακεδονικού Πολέμου.

¹⁰¹⁷ Calciati 1990, II, 479.

¹⁰¹⁸ IG IX, I², 2, 583. Βλ. και Corsten 2006, 161-165.

¹⁰¹⁹ Το μοναστήρι της Παναγίας της Κορωνησίας διέθετε τον ΙΣτ' αι. αλώνι, ένδειξη για την καλλιέργεια σιτηρών: Πανέλλης 2011, 54. Κατά την εποχή του Leake (1835, 202) υπήρχαν καλλιέργειες καλαμποκιού στην περιοχή της Παλιομπούκας κοντά στο Φιδόκαστρο. Στον Κ' αι. υπάρχουν πολλά χωράφια με σιτηρά στην περιοχή του κάμπου της Άρτας: Πανέλλης 2011, 38.

¹⁰²⁰ Η αδυναμία σταθερής καλλιέργειας υπογραμμίζεται από τον Leake (1835, 202), ο οποίος σημειώνει ότι το μεγαλύτερο μέρος του έτους η πεδιάδα κατακλύζεται από τα νερά του Αράχθου. Παρ' όλα αυτά, υπάρχουν στοιχεία από την περίοδο της Βενετοκρατίας που δείχνουν ότι, εξαιτίας της αύξησης της έκτασης της πεδιάδας και της αποκρυστάλλωσης της νότιας ακτογραμμής της Αμβρακίας, η παραγωγή σιτηρών στην ευρύτερη περιοχή της ήταν σημαντική: Nicol 1984, 227 και Βέτσιος 2007, 330-331 και σημ. 59. Ιδιαίτερα μετά το 1400 η Άρτα ήταν σε θέση να προμηθεύει τη Ραγούσα με σημαντικές ποσότητες σιτηρών: Nicol 1984, 228-229. Αυτές οι ενδείξεις, ωστόσο, δεν μπορούν να αξιοποιηθούν για την αρχαιότητα, καθώς γνωρίζουμε ότι η Αμβρακία δε διέθετε τη μεγάλη πεδιάδα στις βόρειες ακτές του Αμβρακικού κόλπου, η οποία αποκρυστάλλωθηκε μόνο από την ελληνιστική περίοδο και μετέπειτα: Τζιάβος 1996, 202-204 και σχήμα 9.5. Το πιθανότερο είναι ότι οι πλημμύρες αντιμετώπιζονταν περιοδικά με εγγειοβελτιωτικά έργα, όπως με αυτά της ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου. Βλ. παραπάνω, σ. 145-146 και σημ. 848-850 της παρούσας.

¹⁰²¹ Ζάχος, Ντούζουγλη 2003, 61.

¹⁰²² Για τον πληθυσμό βλ. και παραπάνω, σ. 142-143 και σημ. 840 της παρούσας.

το οποίο περνούσε από το νησί, χωρίς να αποκλείεται το συγκεκριμένο σύμβολο να υποδηλώνει απλώς τη λατρεία της θεάς Δήμητρας στην αποικία¹⁰²³.

Το εμπόριο σιτηρών, προορισμένο να καλύψει τακτικές ανάγκες του πληθυσμού των πόλεων, οι οποίες, έστω περιστασιακά, δεν είχαν τη δυνατότητα να το παραγάγουν μόνες τους, πρέπει να ήταν από την αρχή στα χέρια μεμονωμένων εμπόρων, πιθανότατα Κορινθίων, αν λάβουμε υπ' όψιν τον ιδιαίτερο ρόλο της μητρόπολης στο εμπόριο αυτό¹⁰²⁴. Οι έμποροι αυτοί στην ύστερη αρχαϊκή εποχή έπαιρναν δάνεια από πτωχευμένους ευγενείς και δεν είχαν άλλη ενασχόληση, αφού η πρακτική του ναυτικού δανείου φαίνεται ότι εισήχθη αρκετά αργότερα¹⁰²⁵. Εξάλλου, η εποχή αυτή έχει χαρακτηριστεί από τους μελετητές των οικονομικών παραμέτρων της αρχαϊκής ιστορίας ως μεταβατική σε σχέση με το έως τότε εφαρμοζόμενο πρότυπο ανταλλαγών και διακίνησης αγαθών¹⁰²⁶. Αν και δεν μπορούμε να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο τα σιτηρά που εισάγονταν από τους ανεξάρτητους αυτούς εμπόρους στην Κόρινθο και τις αποικίες να κατέληγαν σε μία κρατική αποθήκη, συγκεκριμένες ποικιλίες σιτηρών αξιοποιούνταν ως είδη πολυτελείας ή ως τροφή υψηλής αξίας ήδη από τα αρχαϊκά χρόνια και επομένως αποτελούσαν αγαθό που το εμπορεύονταν συν τοις άλλοις και ιδιώτες¹⁰²⁷. Η πρακτική του εμπορίου στην αρχαϊκή εποχή δείχνει επίσης ότι υπήρχαν περισσότερες από μία πηγές σιτηρών για κάθε πόλη, καθώς και ότι η επιλογή του τόπου προέλευσης δε γινόταν με αποκλειστικό κριτήριο τις τακτικές ανάγκες του πληθυσμού αλλά και τις ιδιαίτερες προτιμήσεις. Οι ίδιοι οι Κορίνθιοι ήδη από την αρχαϊκή αλλά και κατά την κλασσική εποχή προμηθεύονταν πιθανότατα σιτηρά από διάφορες περιοχές, όχι μόνο για τις δικές της ανάγκες αλλά και για να τα πωλήσουν σε πόλεις της Πελοποννήσου, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από το δίκτυο των ανταλλαγών με άλλες περιοχές της Μεσογείου¹⁰²⁸. Μία από αυτές ήταν η Αίγυπτος¹⁰²⁹, ενώ δεν μπορούμε να αποκλείσουμε και την περίπτωση της Κυρήνης¹⁰³⁰.

¹⁰²³ Calciati 1990, II, 394 και 408 (αρ. 23 και 65).

¹⁰²⁴ Η επιρροή των Κορινθίων στο δυτικό εμπόριο στην αρχαϊκή εποχή έχει επισημανθεί από το σύνολο των ερευνητών. Ενδεικτικά παραθέτουμε: Psoma 2016a, 98-99, όπου και βιβλιογραφία.

¹⁰²⁵ Reed 1984, 31-44 και 2003, 73.

¹⁰²⁶ Σε ένα τέτοιο σύνθετο οικονομικό τοπίο είναι δυνατό να συναντάμε πολλές διαφορετικές συνθήκες διακίνησης και ανταλλαγής προϊόντων: από την αρχαϊκή ανταλλαγή δώρων, τη ληστεία και την πειρατεία έως και το κανονικό εμπόριο, διεξαγόμενο ακόμα και από ελεύθερους εμπόρους. Η εποχή αυτή εξάλλου είναι μεταβατική για πολλούς λόγους: η παραγωγή και η κατανάλωση φαίνεται ότι ήταν πολύ μεγαλύτερες από όση ήταν στον Η' αι. π.Χ. Οι ελληνικές πόλεις χτίζουν μεγάλα μνημεία και σταδιακά υιοθετούν τη χρήση νομίσματος στις συναλλαγές τους. Είναι επίσης μία μετάβαση από την κατ' εξαίρεση και χωρίς τακτικότητα συναλλαγή στην καθημερινή και τακτική ανταλλαγή: Βλ. Osborne 2007, 300-301.

¹⁰²⁷ Foxhall 1998, 301-303.

¹⁰²⁸ Για την πώληση σιτηρών σε πόλεις της Πελοποννήσου κατά την κλασσική εποχή: 'Ηρόδ. Ζ' 147.2 και Θουκ. Α' 120.2 και Γ' 86.4. Για την αγορά σιτηρών από διάφορες περιοχές βλ. Bissa 2009, 193-194.

¹⁰²⁹ Roebuck 1950, 238-239, Lloyd 1972, 279 και 1975, 55-56. Αν και είναι προφανής η σύνδεση των σχέσεων της Αιγύπτου με το εμπόριο σιτηρών, δε γνωρίζουμε τον τρόπο με τον οποίο διεξαγόταν ούτε τη σημασία που είχε για

Οι παραδοσιακές σχέσεις της Κορίνθου με τη Δύση οδηγούν στη σκέψη ότι εκεί πρέπει να αναζητηθούν οι κύριες πηγές σιτηρών για τη μητρόπολη. Ως μεγάλο κέντρο διαμετακομιστικού εμπορίου σε όλη την κλασική εποχή αποτελούσε τόπο διακίνησης σιτηρών, τα οποία προορίζονταν και για τις αποικίες στον Αμβρακικό κόλπο. Απόδειξη ότι η Κόρινθος λειτουργούσε ως τροφοδότης όχι μόνο πόλεων-κρατών, αλλά και ιδιωτών που επιθυμούσαν να εμπλακούν στο εμπόριο σιτηρών κατά την κλασική περίοδο, αποτελεί το παράδειγμα του Θεμιστοκλέους, ο οποίος σύμφωνα με την Στ' και Ζ' *Θεμιστοκλέους έπιστολή* αγόραζε σιτηρά από τον Κορίνθιο Φιλοστέφανο¹⁰³¹. Ιδιαίτερως σε περιόδους ανάγκης, οι πόλεις της πελοποννησιακής ενδοχώρας από τον Ε' αι. π.Χ. εξαρτώνταν αποκλειστικά από την κορινθιακή αγορά, όπως μαρτυρεί και ο Θουκυδίδης στη δημηγορία των Κορινθίων στο συνέδριο της Πελοποννησιακής Συμμαχίας το 432 π.Χ.¹⁰³². Επιπλέον, ο Φλειούς, όταν βρέθηκε σε σπάνι σιτηρών κατά τη διάρκεια σύγκρουσης με το Άργος στη δεκαετία του 360, προμηθεύτηκε σιτάρι από την Κόρινθο¹⁰³³. Πιθανότατα δεν αποτελούσε το μοναδικό παράδειγμα πόλης, που αξιοποίησε τη μεταφορά σιταριού μέσα από το δίκτυο των εμπορικών δρόμων που περνούσαν από τον Κορινθιακό κόλπο¹⁰³⁴.

Όπως είναι αναμενόμενο, το δυτικό εμπόριο μπορούσε να προμηθεύσει την αρχαϊκή Κόρινθο και τις αποικίες της με σιτηρά, αφού οι σικελικές αποικίες είχαν το αργότερο έως το β' μισό του Στ' αι. π.Χ. πλεόνασμα προς εξαγωγή¹⁰³⁵. Έχει μάλιστα υποθεθεί ότι η Σικελία

την προμήθεια της Κορίνθου και των αποικιών. Για τις σχέσεις του Περιάνδρου με τους Αιγυπτίους διαθέτουμε μία σημαντική ένδειξη: ο ανεψιός του είχε ονομαστεί Ψαμμήτιχος, όπως και ένας Έλληνας από την Ιωνία ή το ανατολικό Αιγαίο, ο οποίος είχε μεταβεί στην Αίγυπτο ως μισθοφόρος του βασιλιά της Αιγύπτου Ψαμμήτιχου Β' κατά την εκστρατεία του τελευταίου στη Νουβία το 591 π.Χ.: Νικ. Δαμ. *FGrHist* 90, απ. 60. Το πιθανότερο είναι ότι ο Ψαμμήτιχος της Αιγύπτου υπήρξε ξένος του Περιάνδρου και αντιστρόφως, ενώ δεν μπορούμε να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο ότι ο τύραννος της Κορίνθου έστειλε μισθοφόρους προς τον φαράω για την υποστήριξή του (βλ. 'Ηρόδ. Β' 152). Αντίστοιχο παράδειγμα ονοματοδοσίας Έλληνα με ξενικό όνομα, το οποίο δηλώνει τις σχέσεις φιλοξενίας Ελλήνων και αλλογενών ηγετών είναι και αυτό του Λίβυος, του αδελφού του Λυσάνδρου: βλ. Malkin 1990, 542-545. Οι Έλληνες μετά την ίδρυση της Ναυκράτιος είχαν συστηματοποιήσει τις επαφές τους με την Αίγυπτο και υπάρχουν ενδείξεις ότι ήδη από τον Στ' αι. π.Χ. προμηθεύονταν σιτάρι από την Αίγυπτο. Βλ. Braun 1982, 39 και 50, όπου και πηγές.

¹⁰³⁰ Το συμπέρασμα αυτό συνάγεται εμμέσως, αφού ο Ηρόδοτος (Δ' 159.1-5) τοποθετεί σημαντική μεταναστευτική ροή προς την Κυρήνη στον Στ' αι. π.Χ. και το σπουδαιότερο εξαγωγίμο προϊόν της Κυρήνης διαχρονικά ήταν το σιτάρι: βλ. Bresson 2011, 69.

¹⁰³¹ *Θεμιστοκλέους έπιστολαί*, Στ' 8-30 και Ζ' 4-6. Οι *Θεμιστοκλέους έπιστολαί*, κείμενα ρητορικά κατά βάση, που γράφτηκαν κατά την ελληνιστική εποχή, αλλά βασίζονταν σε προγενέστερα ιστορικά έργα, τα οποία και επεξέτειναν και εμπλούτισαν με σκοπό τη ρητορική άσκηση, παρέχουν σημαντικές λεπτομέρειες σε σχέση με τις επιχειρηματικές δραστηριότητες του Αθηναίου στρατηγού. Βλ. Cortassa, Gastaldi 1990, I 39 και Κομητοπούλου 2012, 205 και σημ. 998. Υπόνοια για τους λόγους της περαιτέρω ανάμιξης του Θεμιστοκλέους στον ΒΔ χώρο αφήνει και η πληροφορία του Κορνηλίου Νέπωτος ότι η μητέρα του ήταν από την Ακαρνανία: Corn. Nep. *Themistocles*, I, 2. Βλ. και Podlecki 1975, 1 και 109-110. Βλ. και Πλούτ. *Θεμ.* Ε' 1, ο οποίος τον αποκαλεί σύντονον *χρηματιστήν*.

¹⁰³² Θουκ. Α' 120.2.

¹⁰³³ Ξεν. Έλλ. Ζ' 2, 17.4-5.

¹⁰³⁴ Bonnier 2016, 87.

¹⁰³⁵ Cordano 1997, όπου παρουσιάζεται σικελική επιγραφή του ύστερου Στ' αι. π.Χ., στην οποία γίνεται αναφορά σε πώληση σιτηρών στην περιοχή της Καμάρινας, και Domínguez 2006, 290. Για το πλεόνασμα της Κύμης, του Τάραντος, του Σελινούντος και της Γέλας σε σιτηρά βλ. Μοράκης 2014, 99 κ.ε., 123 κ.ε., 334 κ.ε. και 419 κ.ε.

και συγκεκριμένα η εύφορη περιοχή των Συρακουσών θα μπορούσε ήδη από τον αιώνα αυτό, ή και νωρίτερα, να αποτελεί μία σημαντική πηγή, όπως και στην περίοδο των Μηδικών¹⁰³⁶. Εξάλλου, το κορινθιακό εμπόριο με την Κάτω Ιταλία και τη Σικελία ήταν ήδη ανεπτυγμένο από την εποχή των τυράννων, όπως φανερώνει η ιστορία του Ηροδότου για τον Αρίωνα, ο οποίος επιβιβάστηκε σε κορινθιακό πλοίο, για να φτάσει στον Τάραντα¹⁰³⁷. Έμμεση μαρτυρία για την εξάρτηση της Κορίνθου και των αποικιών της από τα σικελικά σιτηρά αποτελεί και η βοήθεια που παρείχαν οι Κορίνθιοι και οι Κερκυραίοι προς τους Συρακοσίους το 492 π.Χ., όταν τους επιτέθηκε ο τύραννος της Γέλας Ιπποκράτης¹⁰³⁸. Πέραν από τους συγγενικούς δεσμούς που ένωναν τα τρία δωρικά κράτη, η βοήθεια προς τη σικελική αποικία εξασφάλιζε τη σταθερή επικοινωνία της Κορίνθου με τον σιτοβολώνα της Δύσης. Ίσως, μάλιστα, από την ταυτόχρονη ανάμιξη Κορινθίων και Κερκυραίων διαφαίνεται ένας πρώιμος ανταγωνισμός για την εξασφάλιση της εύνοιας των Συρακουσών σε σχέση με τα σικελικά σιτηρά¹⁰³⁹. Σημαντική είναι και η πληροφορία του Ηροδότου, ότι ο τύραννος των Συρακουσών Γέλων υποσχέθηκε στα μέλη της Πανελληνίας Συμμαχίας την αποστολή σιτηρών στις παραμονές της εκστρατείας του Ξέρξου στην Ελλάδα, ενώ και ο τύραννος των Συρακουσών Ιέρων μετά τη μάχη της Κύμης (474 π.Χ.) έστειλε ως αντάλλαγμα στον Κορίνθιο Αρχιτέλη για την προμήθεια χρυσού πλοίων σίτου¹⁰⁴⁰.

Το εμπόριο των σιτηρών με τη Σικελία συνεχίστηκε σε όλη την κλασσική εποχή. Ο Θουκυδίδης αναφέρει ότι το κίνητρο των Αθηναίων για την πρώτη σικελική εκστρατεία το 427 π.Χ. ήταν η παρεμπόδιση της εισαγωγής σιτηρών στην Πελοπόννησο, ενώ στη δημηγορία του Αλκιβιάδου, αναφέρει ότι οι Συρακόσιοι υπερείχαν σε ποσότητες παραγόμενων σιτηρών¹⁰⁴¹. Το πλεόνασμα των Συρακουσών κατά πάσα πιθανότητα μπορούσε να ικανοποιεί τις ανάγκες πολλών ελληνικών πόλεων, και μάλιστα όσων σχετιζόνταν με το δυτικό εμπόριο, και επομένως και των ΒΔ κορινθιακών αποικιών. Εξάλλου, οι αποικίες περί τον Αμβρακικό, και κυρίως η Λευκάς, βρίσκονταν στον θαλάσσιο δρόμο που οδηγούσε στη Σικελία, εξασφαλίζοντας στα φιλικά πλοία ασφαλή πλεύση από

¹⁰³⁶ Salmon 1984 130, 135 και 144 και Salmon 1993, 4.

¹⁰³⁷ Ηρόδ. Α' 24.

¹⁰³⁸ Ηρόδ. Ζ' 154.10-155.13.

¹⁰³⁹ Οι σχέσεις Κορινθίων και Κερκυραίων περιγράφονται προβληματικές τόσο από τον Ηρόδοτο (Γ' 49.3) όσο και από τον Θουκυδίδη (Α' 13.4). Ωστόσο, η σύγκρουση μεταξύ τους δε μαρτυρείται για όλο τον Στ' αι. π.Χ. Μετά την πτώση των Κυψελιδών, οι σχέσεις φαίνεται ότι εξομαλύνθηκαν. Η από κοινού μεσολάβηση για τη σωτηρία των Συρακουσών το 493/2 π.Χ. έχει εκληφθεί ως συνεργασία των δύο πόλεων, αν και αυτό δεν προκύπτει από τις πηγές. Το μόνο βέβαιο είναι ότι οι σχέσεις τους επιδεινώθηκαν, αν δεν είχαν ήδη διαταραχθεί, λίγο πριν από τη διαιτησία του Θεμιστοκλέους.

¹⁰⁴⁰ Γέλων: Ηρόδ. Ζ' 158.4. Ίέρων: Έφορος *FGrHist* 2b, 115 F 193.18-29 (= Άθήν. Στ' 20.21-33, 231E-232B). Για τη μάχη της Κύμης βλ. Πίνδ. *Πυθ.* Α' 71, Σχολ. Πίνδ. *Πυθ.* Α' 71, 2.1 και Διοδ. Σικ. ΙΑ' 51.

¹⁰⁴¹ Θουκ. Γ' 86.4 και Στ' 20.4.

και προς αυτήν και εμποδίζοντας αντιστοίχως σε καιρό πολέμου εχθρικά πλοία να μεταφέρουν σιτάρι προς τον κυρίως ελλαδικό χώρο¹⁰⁴². Επομένως, η δυνατότητα εισαγωγής σιτηρών από τη Δύση υπήρχε πιθανότατα πολύ πριν από τον Πελοποννησιακό Πόλεμο, ίσως μάλιστα επί αρκετές δεκαετίες. Σε περιόδους πολέμου ή πολιτικών αναταραχών είτε στις αποικίες είτε στη Σικελία, στην Κόρινθο και στις αποικίες της είναι πιθανό ότι προσωρινά διακοπτόταν η μεταφορά σιτηρών.

Στο α' μισό του Δ' αι. π.Χ. και πιθανότατα έως το 378 π.Χ. το εμπόριο σιτηρών από τη Σικελία φαίνεται ότι διακόπηκε ή περιορίστηκε σημαντικά εξαιτίας των ιδιαίτερων συνθηκών που επικρατούσαν στην Κόρινθο και το Ιόνιο πέλαγος αλλά και στην ίδια τη Σικελία¹⁰⁴³. Η περιοχή, ωστόσο, των ΒΔ κορινθιακών αποικιών συνέχιζε να αποτελεί ένα σημαντικό κρίκο στην αλυσίδα του δυτικού εμπορίου για δύο λόγους: αφενός υπήρχε ανάγκη περιορισμού της πειρατείας στο Ιόνιο και στην Αδριατική για τη μεταφορά των απαραίτητων σιτηρών στον ελλαδικό χώρο, αφετέρου η Αθήνα και η Σπάρτη προσπαθούσαν να αυξήσουν την επιρροή τους στη ΒΔ Ελλάδα, προκειμένου να εξασφαλίσουν τον έλεγχο αυτού του εμπορίου κατά τη διάρκεια των ποικίλων πολεμικών αναμετρήσεων. Χαρακτηριστικό ως προς το τελευταίο ήταν οι εκστρατείες του Αγησιλάου στην Ακαρνανία το 389 και 388 π.Χ.¹⁰⁴⁴. Επιπλέον, η δραστηριοποίηση του ναυτικού του Διονυσίου Α' στην Αδριατική προσέφερε μία προσωρινή λύση στο θέμα της πειρατείας¹⁰⁴⁵, γεγονός που ωφέλησε την επανέναρξη του εμπορίου σιτηρών και επομένως έδωσε στη Λευκάδα περισσότερες ευκαιρίες. Η συνδρομή της Λευκάδος προς τη Σπάρτη για τη διεκδίκηση της Κέρκυρας από τους Αθηναίους στη δεκαετία του 370 π.Χ.¹⁰⁴⁶ δείχνει την ιδιαίτερη θέση που κατείχε η αποικία σε σχέση με το δυτικό εμπόριο αλλά και τον ρόλο της στη διαμόρφωση ισορροπίας δυνάμεων στον ελλαδικό χώρο.

Η επανέναρξη του εμπορίου της Δύσης με την ίδια την Κόρινθο, και επομένως και με τις ΒΔ αποικίες της πιστοποιείται από την ανεκδοτολογική αφήγηση του θανάτου του Διονυσίου Α' από τον Διόδωρο τον Σικελιώτη. Σύμφωνα με τον τελευταίο, ένας χορευτής σε τραγωδία του τυράννου, η οποία έλαβε μέρος στον δραματικό αγώνα στα Λήνιαια στην

¹⁰⁴² Η ασφάλεια της πλεύσης καθοριζόταν και από τη γεωγραφική τοποθέτηση των αποικιών της Αμβρακίας και της Λευκάδος, η μία κοντά σε εκβολές ποταμού και η άλλη σε ακρωτήριο με λιμάνια προστατευμένα από τον βόρειο άνεμο: βλ. Morton 2001, 114-116 και 128-129.

¹⁰⁴³ Ο Κορινθιακός πόλεμος, οι εκστρατείες των Αθηναίων στην Κέρκυρα και οι επιθέσεις των Καρχηδονίων στις πόλεις της ανατολικής Σικελίας ήταν οπωσδήποτε ανασταλτικός παράγοντας για τη συνέχιση του εμπορίου: Salmon 1993, 8.

¹⁰⁴⁴ Ξεν. Έλλ. Δ' 6.1-7.1. Βλ. και Christien 2015, 130-131.

¹⁰⁴⁵ Διοδ. Σικ. ΙΕ', 13.3.

¹⁰⁴⁶ Ξεν. Έλλ. Ε' 4.64.2-66.10 και Στ' 2.2.1-2.5. Αντίστοιχη είναι και η ερμηνεία της εκστρατείας του Χάρητος το 361/0 π.Χ. στην Κέρκυρα: Διοδ. Σικ. ΙΣτ', 95.3. Βλ. και Christien 2015, 136.

Αθήνα, έφυγε από εκεί με σκοπό να ενημερώσει τον Διονύσιο για τη νίκη στη Σικελία μεταβαίνοντας όμως αρχικά στην ίδια την Κόρινθο, από όπου θα ταξίδευε με πλοίο¹⁰⁴⁷.

Κατά το β΄μισό του Δ΄ αι. π.Χ., η ομαλοποίηση των επαφών με τη Δύση, και ιδιαίτερα μετά την άφιξη του Τιμολέοντος στις Συρακούσες, αποκατέστησε το εμπόριο σιτηρών¹⁰⁴⁸. Η ανάπτυξη του εμπορίου, και ιδιαίτερα κατά τον Δ΄ αι. π.Χ., οδήγησε σε πιο περίπλοκες διαδικασίες. Οι έμποροι που έφερναν το σιτάρι στις κορινθιακές αποικίες, και κατά συνέπεια και στην ίδια την Κόρινθο, δεν ήταν αναγκαστικά πολίτες των πόλεων αυτών, πρακτική που, όπως είδαμε, εφαρμοζόταν και νωρίτερα. Η προμήθεια της αγοράς της Κορίνθου σε σιτηρά διεξαγόταν σε κάποιο ποσοστό ακόμα και από Αθηναίους ή μετοίκους, όπως ο Λεωκράτης, ο οποίος παραβιάζοντας τους αθηναϊκούς νόμους πώλησε το φορτίο του πλοίου του στους Κορινθίους, προφανώς για την εξασφάλιση μεγαλύτερου κέρδους¹⁰⁴⁹. Εξάλλου, οι πηγές σιτηρών αυξήθηκαν, με αποτέλεσμα η Κόρινθος και οι αποικίες να τα προμηθεύονται τουλάχιστον κατά την ύστερη κλασσική περίοδο από πολλές περιοχές, όχι μόνο για δική τους κατανάλωση αλλά και για μεταπώληση. Μία από τις περιοχές από τις οποίες μπορούσαν οι Κορινθιοί και οι ΒΔ αποικίες να προμηθευτούν σιτάρι ήταν πιθανότατα το βασίλειο των Μολοσσών: σύμφωνα με τον Αθηναίο ρήτορα Λυκούργο, ο Λεωκράτης μετέφερε σιτάρι που αγόρασε από τη βασίλισσα Κλεοπάτρα στη Λευκάδα και την Κόρινθο¹⁰⁵⁰. Είναι ιδιαίτερος ενδιαφέρον ότι ο Λεωκράτης επέλεξε τις δύο αυτές πόλεις, αποικία και μητρόπολη, διότι πιθανότατα εκεί θα έβρισκε την καλύτερη δυνατή τιμή ή ίσως οι διασυνδέσεις του με τις πόλεις αυτές ήταν καλύτερες. Είναι πιθανό ότι η ανάπτυξη και επέκταση του έθνους των Μολοσσών από τον πρώιμο Δ΄ αι. π.Χ.¹⁰⁵¹ τούς επέτρεψε να αξιοποιούν την εύφορη πεδιάδα της Πασσαρώνος και να παράγουν σημαντικές ποσότητες σιτηρών. Μάλιστα, είναι πιθανό ότι το υγρό κλίμα στον Αμβρακικό κόλπο και την Ήπειρο προσέφερε τη δυνατότητα παραγωγής μεγαλύτερων ποσοτήτων σιταριού, εν αντιθέσει με το ξηρό κλίμα της μητρόπολης που ήταν κατάλληλο για την καλλιέργεια κριθαριού¹⁰⁵².

Ωστόσο, το σιτάρι που πουλήθηκε από την Κλεοπάτρα στον Λεωκράτη είχε άλλη προέλευση, και συγκεκριμένα την Κυρήνη. Επιγραφή που χρονολογείται στη δεκαετία 330-

¹⁰⁴⁷ Διοδ. Σικ. ΙΕ΄ 74.

¹⁰⁴⁸ Βλ. παρακάτω, σ. 255-259 και 261 κ.ε. της παρούσας, όπου η σχετική συζήτηση για τη λευκαδική νομισματοκοπία και την κυκλοφορία των «πηγάσων» στη Δύση.

¹⁰⁴⁹ Λυκ. Κατά Λεωκρ. ΚΣΤ΄. Βλ. και Carney 2006, 163, σημ. 67.

¹⁰⁵⁰ Λυκ. Κατά Λεωκρ. ΚΣΤ΄.

¹⁰⁵¹ Hammond 1997a, 56-57 και 2000, 348-349 και Meyer 2013 60-63, όπου και ευρύτερη συζήτηση για την επέκταση αυτή.

¹⁰⁵² Davies 2007, 342-343. Για την επάρκεια των σιτηρών στην Ήπειρο βλ. και Δάκαρης 1972, 23-24, Cabanes 1997, 91, Λιάμπη 2014, 33 και Γραβάνη, Κατσικούδης 2019, 140.

320 π.Χ.¹⁰⁵³, μολονότι δεν εντάσσεται χρονικά στην περίοδο που εξετάζουμε, μας πληροφορεί ότι κατά τη σιτοδεία που έπληξε τότε μεγάλο μέρος του ελλαδικού και νησιωτικού χώρου, η Κόρινθος και η Αμβρακία – όπως και πολλά άλλα κράτη¹⁰⁵⁴ – εξασφάλισαν τα αναγκαία σιτηρά από την πόλη αυτή. Μάλιστα, η ανάλυση του Bresson με βάση τη γεωγραφική διασπορά των εξαγωγών και με βάση τις αντίστοιχες ποσότητες έδειξε ότι οι πόλεις της Β Πελοποννήσου, συμπεριλαμβανομένης και της Κορίνθου, ήταν εξαρτημένες σε μεγάλο βαθμό από τα εισαγόμενα σιτηρά. Η περιγραφόμενη διαδικασία της αίτησης σιτηρών από ένα σιτοπαραγωγό κράτος, που γινόταν μέσω των *σιτωνών*, κρατικών λειτουργών επιφορτισμένων με το έργο αυτό, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι πόλεις παραλήπτες, επομένως και η Κόρινθος και οι αποικίες της, συνήθιζαν να αγοράζουν τακτικά σιτάρι από την Κυρήνη ήδη πριν από την εποχή της επιγραφής. Ήταν δηλαδή τακτικοί πελάτες αυτής της πόλης¹⁰⁵⁵.

Οι αποικίες, και ιδιαίτερα η Αμβρακία, χρησίμευσαν πιθανότατα ως σταθμοί του διαμετακομιστικού εμπορίου σιτηρών από τη χώρα των Μολοσσών, με σκοπό την ενίσχυση της μητρόπολης, ανεξαρτήτως αν τα σιτηρά αυτά παράγονταν στην ίδια την Ήπειρο ή μεταφέρονταν εκεί από αλλού¹⁰⁵⁶. Αυτή ακριβώς την ιδιότητα της οικονομίας της μεταγενέστερης Άρτας σημείωσε και ο Σικελός Xavier Scrofani στα 1794-1795, υπογραμμίζοντας ότι τα προϊόντα που διακινούνταν μέσω Άρτας μπορεί να μην παράγονταν στην ίδια ή την περιοχή της, αλλά περνούσαν προς κάθε κατεύθυνση, από και προς την ευρύτερη δυτική Ελλάδα και την Αλβανία¹⁰⁵⁷. Το σιτάρι βέβαια ήταν απαραίτητο εισαγόμενο προϊόν και για τις ίδιες τις αποικίες και για ολόκληρη τη ΒΔ Ελλάδα. Επιβεβαίωση σε σχέση με το επικερδές εμπόριο στην περιοχή προσφέρει μία επιγραφή σε χρηστήριο έλασμα από τη Δωδώνη του Δ' ή Γ' αι. π.Χ., στην οποία ένας Ίόλας διατυπώνει προς τους μάντεις του ιερού την ερώτηση αν θα ήταν καλό να μεταβεί στη θεσπρωτική

¹⁰⁵³ SEG IX.2, 9, 19 και 54. Τελευταία δημοσίευση με ιστορικό σχολιασμό από τους Rhodes, Osborne 2003, 486-493, αρ. 96.

¹⁰⁵⁴ Περιέργως πως στον κατάλογο συμπεριλαμβάνονται και η μητέρα και η αδελφή του Μεγάλου Αλεξάνδρου, οι οποίες διοικούσαν την Ήπειρο μετά το 330 π.Χ.: SEG IX.2, 6, 10 και 22. Οι καταχωρίσεις αυτές στην επιγραφή φαινομενικά συγκρούονται με τη μαρτυρία του Λυκούργου για τον Μεγαρέα έμπορο, αφού παρουσιάζουν την περιοχή της Ηπείρου ως επηρεασμένη από τη σιτοδεία. Εντούτοις, είναι πολύ πιθανό ότι οι πολιτικοί λόγοι, για τους οποίους η Κυρήνη έστειλε μεγάλες ποσότητες σιτηρών προσωπικά στις ηπειρώτισσες βασιλίσσες, σύμφωνα και με τους Rhodes, Osborne (2003, 493), ήταν η μετέπειτα μεταπώληση του σιταριού σε πόλεις του ελλαδικού χώρου για εξαγωγή κέρδους. Αν η υπόθεση αυτή είναι ακριβής, τότε θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ότι η εισαγωγή σιτηρών από την Ήπειρο στην Κόρινθο ακολούθησε την πώληση σιταριού από την Κυρήνη προς το βασίλειο της Ηπείρου.

¹⁰⁵⁵ Bresson 2011, 71-77. Με την παρατήρηση αυτή συμφωνούν και οι Rhodes, Osborne (2003, 492, αρ. 96). Εξάλλου, η ισχυρή παρουσία κορινθιακής κεραμικής στην Κυρήνη αλλά και στην ευρύτερη Κυρηναϊκή αποδεικνύει τους μακροχρόνιους εμπορικούς δεσμούς της Κορίνθου με την περιοχή: Bresson 2011, 68 και σημ. 11.

¹⁰⁵⁶ Η Άρτα κατά την Ενετοκρατία είχε επίσης λειτουργήσει ως ένα μεγάλο κέντρο διαμετακομιστικού εμπορίου: Πανέλλης 2011, 118.

¹⁰⁵⁷ Scrofani 1810, 20.

Έλινα (σημ. Δυμόκαστρο), παραλιακή πόλη ΝΑ της Κέρκυρας, ή στο Ανακτόριο, προκειμένου να προβεί στην πώληση σίτου¹⁰⁵⁸. Είναι, επομένως, πολύ πιθανό ότι οι αποικίες περί τον Αμβρακικό είχαν εξελιχθεί, όπως και η μητρόπολή τους, σε βασικούς κρίκους στην αλυσίδα του εμπορίου αυτού και μπορούσαν να προμηθεύουν τόσο τις γειτονικές όσο και άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου.

Οι αποικίες περί τον Αμβρακικό βρίσκονταν πολύ κοντά και σε άλλες περιοχές με πλεόνασμα σιτηρών, σύμφωνα με υστεροκλασσικές πηγές. Στον ύστερο Δ΄ αι. π.Χ., η Αθήνα, όταν έχασε τον έλεγχο του εμπορίου των σιτηρών στη Θράκη και τον Ελλήσποντο, στράφηκε προς την Ήπειρο και την Αδριατική. Σύμφωνα με επιγραφική πηγή που χρονολογείται το 325-324 π.Χ., οι Αθηναίοι θέλησαν να ιδρύσουν στο Τυρρηνικό πέλαγος μία ναυτική βάση, τον *Αδρία*, για να ελέγχουν το εμπόριο με την περιοχή και να προφυλάσσουν τα πλοία που θα μεταφέρουν σιτάρι (*σιτοπομπία*) από τους Τυρρηνούς πειρατές – μάλλον Ετρούσκους στην καταγωγή¹⁰⁵⁹. Επίσης, ρήτορες, όπως ο Υπερείδης και ο Δείναρχος, συνέγραψαν λόγους σχετικούς με το εμπόριο της Αδριατικής και την αντιμετώπιση των πειρατών¹⁰⁶⁰. Για το περιεχόμενο των λόγων τους και για τη συσχέτιση με το εμπόριο των σιτηρών που προέρχονταν από τη Δύση μαρτυρούν τα σχετικά λήμματα του Αρποκρατίωνος, τα οποία περιλαμβάνουν παραθέματα από τους λόγους αυτούς¹⁰⁶¹. Αλλά και η τιμηση ενός πολίτη από τη Σαλαμίνα της Κύπρου για την απελευθέρωση Αθηναίων αιχμαλώτων στη Σικελία από πειρατές, όπως αναφέρεται σε επιγραφή χρονολογούμενη στα μέσα του Δ΄ αι. π.Χ.¹⁰⁶², αποδεικνύει το άμεσο και έντονο ενδιαφέρον των Αθηναίων για τα σιτηρά που έφθαναν μέσω Αδριατικής. Το σιτάρι αυτό προερχόταν πιθανότατα από την εύφορη κοιλάδα του Πάδου¹⁰⁶³. Επομένως, είναι πιθανό ότι και οι Κορίνθιοι και οι αποικίες τους ήδη από την αρχαϊκή εποχή συμπλήρωναν τις ανάγκες τους

¹⁰⁵⁸ Lhôte 2006, αρ. 46. Ο σίτος δεν αναφέρεται ρητά, αποτελεί συμπλήρωση του εκδότη, αλλά πολύ πιθανή.

¹⁰⁵⁹ IG I, 809 και II², 1629 και SEG XLV.149, ιδιαιτέρως στ. 219-220. Βλ. και Bresson 1993, 172-173 και Cabanes 2008, 178-179. Για την εγκατάσταση των Αθηναίων στον Αδρία τον Δ΄ αι. π.Χ. βλ. και Christien 2015, 122-123. Είναι επίσης πολύ πιθανό ότι η αθηναϊκή εμπορική εγκατάσταση στην Αδρία από τα τέλη του Στ΄ αι. π.Χ. προοριζόταν να προμηθεύσει τους Αθηναίους με διάφορα σημαντικά είδη, ανάμεσά τους και τα σιτηρά: βλ. σχετικά Cabanes 2008, 174. Για την καταγωγή των Τυρρηνών πειρατών βλ. Ferone 1997, 35-36. Για τους Ετρούσκους πειρατές γενικά βλ. Ientile 1983.

¹⁰⁶⁰ Υπερ. *Περί τῆς φυλακῆς τῶν Τυρρηνῶν και Δείναρχος*, *Τυρρηνικός*. Πρβλ. και Λυσ. *Κατὰ Διογείτονος*, 25.

¹⁰⁶¹ Αρποκρατίων, λ. *περίστασιν, οἴκημα, κέρκουρος, Στροφάδες νῆσοι, Λιπάρα* (Δείναρχος), *κομιστικά πλοῖα, προβόλιον* (Υπερείδης). Βλ. και Ferone 1997, 36-38 για την ερμηνεία των ὀρων αυτῶν. Ο Ferone σχολιάζει ότι ειδικά η λέξη *κέρκουρος* αναφέρεται σε πλοιάριο ειδικό για τη μεταφορά σιτηρών.

¹⁰⁶² IG II², 283. Για την ανάλυσή της: Ferone 1997, 39-40.

¹⁰⁶³ Hopper 1979, 86.

σε σιτηρά από την περιοχή αυτή¹⁰⁶⁴, ενώ δεν αποκλείεται ότι είχαν ήδη συστηματοποιήσει τις επαφές με τον χώρο αυτό μετά την ίδρυση της Επιδάμνου και της Απολλωνίας.

Ωστόσο, ανασταλτικός παράγοντας για την ελεύθερη χρήση του εμπορικού αυτού δρόμου προς τα σιτηρά της Β Ιταλίας απετέλεσε η ανεξαρτησία της Κέρκυρας μετά την πτώση των τυράννων, η ίδρυση της Κόρκυρας Μέλαινας σε συνεργασία με τους Κνιδίους και κυρίως η ναυπήγηση του κερκυραϊκού στόλου στον ύστερο Στ' αι. π.Χ.¹⁰⁶⁵. Η κατασκευή του ναυτικού των Κερκυραίων ήταν ιδιαίτερα σημαντική εξέλιξη, αφού μπορούσε πλέον να περιορίζει την πειρατεία, αλλά και να καθορίζει σε μεγάλο βαθμό την ελεύθερη διακίνηση σιτηρών από τη Δύση, σε περίπτωση που η πόλη αναμιγνυόταν σε κάποια πολεμική αναμέτρηση. Μάλιστα, είναι πιθανό ότι πίσω από την ιστορία της διαιτησίας του Θεμιστοκλέους ανάμεσα στους Κορινθίους και τους Κερκυραίους βρίσκεται ένας πρώιμος ανταγωνισμός για τον έλεγχο αυτό¹⁰⁶⁶. Ο Θεμιστοκλής, ο οποίος ήταν επίσης αναμεμιγμένος στο δυτικό εμπόριο σιτηρών¹⁰⁶⁷, προκρίθηκε πιθανότατα ως ο καταλληλότερος διαιτητής, διότι γνώριζε πολύ καλά το πρόβλημα, ενώ η Αθήνα δεν είχε ακόμα στόλο, ούτε είχε έως τότε επιδείξει σημαντικό ενδιαφέρον για τη Δύση σε επίπεδο πολιτικών επιλογών¹⁰⁶⁸. Αν και σε περιόδους ειρήνης η Κόρινθος και οι αποικίες της μπορούσαν κατά πάσα πιθανότητα να χρησιμοποιούν τις πηγές σιτηρών από την Αδριατική και τη Σικελία, σε περιόδους πολέμου ή αύξησης της πειρατείας, το εμπόριο θα δυσχεραινόταν¹⁰⁶⁹. Κατά τη διάρκεια των Κερκυραϊκών και του εμφυλίου πολέμου στην Κέρκυρα, περίοδοι στις οποίες το κερκυραϊκό ναυτικό ήταν απασχολημένο και δεν μπορούσε να καταπολεμήσει την τοπική πειρατεία, οι επαφές με τη Β Αδριατική πιθανότατα εκτελούνταν χωρίς κανονικότητα. Ωστόσο, το εμπόριο σιτηρών με τη Σικελία διεξαγόταν χωρίς εμπόδια και κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου, ενώ φαίνεται ότι εντάθηκε κατά τον Δ' αι. π.Χ.¹⁰⁷⁰.

Οι κορινθιακές αποικίες είναι πιθανό ότι διέθεταν δικές τους πηγές οικοδομικής και ναυπηγήσιμης **ξύλειας** από τα δάση της υπαίθρου χώρα τους. Η περιοχή της Αμβρακίας

¹⁰⁶⁴ Την ίδια άποψη έχουν διατυπώσει και άλλοι ερευνητές: Beaumont 1936, Will 1955, 532-538, Braccisi 1977, 97-103 και D' Andria 1985.

¹⁰⁶⁵ Για την Κόρκυρα Μέλαινα βλ. Mastrocinque 1988, 8-9, όπου και βιβλιογραφία και Wilkes, Fischer-Hansen 2004, 333. Για τη σημασία του ναυτικού στην Κέρκυρα βλ. Θουκ. Α' 14.3, 32.5 και 36.3 και Έρμιππος, *Φορμοφόροι*, απ. 63.10-12 (PCG V, 1986). Βλ. και Christien 2015, 122-124 και Psoma 2015a, 158 κ.ε.

¹⁰⁶⁶ Θεόφρ. *Πολιτικά περί καιρών*, (ΡΟxy, VII, 1012C) απ. 9, στ. II.23-34 και Πλούτ. *Θεμ. ΚΔ'*, 1.

¹⁰⁶⁷ Βλ. παραπάνω, σ. 175 και παρακάτω, σ. 205-206 της παρούσας.

¹⁰⁶⁸ Ο Stickler (2010, 118 και σημ. 14) πιθανολογεί ότι ο Θεμιστοκλής είχε καλές σχέσεις με τους Κορινθίους και κομίζει για αυτό ως ένδειξη τη μαρτυρία του Κορνήλιου Νέπωτος (I, 2) ότι η μητέρα του καταγόταν από την Ακαρνανία.

¹⁰⁶⁹ Το εμπόριο σιτηρών δεν απετέλεσε ασφαλώς σημαντικό παράγοντα στην απόφαση των Αθηναίων να παρεμβούν στην Κέρκυρα το 433 π.Χ. (Θουκ. Α' 24-55). Ωστόσο, σε περίπτωση που ήταν ήδη πιθανή μία σύγκρουση στην περιοχή, η Κέρκυρα έπαιζε κομβικό ρόλο στην εξέλιξη του πολέμου. Βλ. και Kagan 1969, 240.

¹⁰⁷⁰ Βλ. παρακάτω, σ. 261 κ.ε. της παρούσας.

μπορούσε να δώσει ικανή ποσότητα δρυός και φτελιάς, ενώ από την ενδοχώρα της Λευκάδος μπορούσαν να υλοτομήσουν αρκετά πουρνάρια, όπως συμπεραίνουμε από τις αναφορές του Scrofani¹⁰⁷¹. Εξαιτίας, ωστόσο, της μικρής έκτασης των δασών τους, είναι πολύ πιθανό ότι συμπλήρωναν τις ανάγκες τους με εισαγωγή ξύλου από τις γειτονικές περιοχές. Η ξυλεία που αφθονούσε στη γειτονική περιοχή των Αθαμάνων, στη χώρα των Ακαρνανών, των Αμφιλοχίων, των Αγραίων, ιδίως στο Μακρυνόρος, στην περιοχή του σημερινού Βάλτου έως τον παραπόταμο του Αχελώου Ίναχο, καθώς και στην ορεινή Μολοσσίδα και Θεσπρωτία¹⁰⁷², μπορούσε να αποτελεί εμπορεύσιμο είδος για τους Αμβρακιώτες, τους Λευκαδίους και τους Ανακτορείς. Η συστηματική εξαγωγή σε μεταγενέστερες χρονικές περιόδους, κατά τις οποίες η εμπορική επικοινωνία στην περιοχή ήταν αποκατεστημένη (κυρίως στην ύστερη Βενετοκρατία και Τουρκοκρατία), αποτελεί σαφή ένδειξη ότι οι πηγές της ευρύτερης περιοχής ήταν διαθέσιμες για τις κορινθιακές αποικίες ήδη από την αρχαιότητα¹⁰⁷³. Η δυνατότητα αξιοποίησης ναυπηγήσιμης ξυλείας στην περιοχή αναφέρεται επίσης από τους Leake και Scrofani. Ο πρώτος υπογραμμίζει ότι ο Γάλλος στρατηγός Lasalle έκοψε το 1788 ξυλεία από την περιοχή της Ακαρνανίας κοντά στις Ν ακτές του Αμβρακικού κόλπου για τα ναυπηγεία του στην Toulon¹⁰⁷⁴. Ο δεύτερος διευκρινίζει ότι η οικοδομική αυτή ξυλεία προερχόταν από δένδρα λευκής δρυός και φτελιάς, ότι η σχετική άδεια που έδωσε ο Αλή Πασάς στους Γάλλους επιχειρηματίες κόστιζε 20 χιλιάδες πιάστρες ετησίως, καθώς και ότι κάθε ζυγισμένη μονάδα οικοδομήσιμης ξυλείας κόστιζε 30 παράδες¹⁰⁷⁵. Ο Rouqueville επίσης σημειώνει ότι και στην περιοχή του Ξηρόμερου, στις νότιες ακαρνανικές ακτές του Αμβρακικού κόλπου τα δάση έβριθαν από πεύκα, κυπαρίσσια, βελανιδιές και καστανιές¹⁰⁷⁶. Οι πληροφορίες αυτές επισημαίνουν την ιδιαίτερη αξία της ξυλείας αυτής. Είναι μάλιστα πιθανό ότι οι αποικίες χρησιμοποίησαν τουλάχιστον έως τα ελληνιστικά χρόνια ξυλεία από τα δάση κοντά στον Αχελώο, αν και όχι σε εξαιρετικά μεγάλες ποσότητες, αφού αυτά περιγράφονται ακόμα και στην εποχή του

¹⁰⁷¹ Scrofani 1810, III, 21-22.

¹⁰⁷² Livius, *De Urb. Cond.* XXXII.13. Βλ. και Hammond 1931/ 1932, 140, σημ. 2 και Λιάμπη 2014, 31-32.

¹⁰⁷³ Για την ευρύτερη περιοχή της Άρτας: Hammond 1982, 270 και Πανέλλης 2011, 121. Για τη χώρα των Αγραίων: Νεραντζής 2001, 29 και Γκιόλιας 2011, 29 και σημ. 64-66, όπου και πηγές. Για τη χώρα των Αθαμάνων: Σχισμένος 2013, 28-34 και 57-58. Ανάλογη παραγωγή ξυλείας στις ίδιες περιοχές, στον Λούρο, στα Τζουμέρκα και στο Μακρυνόρος (χώρα Κασσωπαίων, Αθαμάνων και Αμφιλοχίων-Αγραίων αντιστοίχως) διεξαγόταν και κατά τη διάρκεια της Βενετοκρατίας και Τουρκοκρατίας: βλ. και Βέτσιος 2007, 326-328. Ιδιαίτερος για την περιοχή του Βάλτου υπάρχει η μαρτυρία του περιηγητή Heuzey (1860, 234-236), ο οποίος συγκαταλέγει στα δένδρα, τα οποία έδιναν ξυλεία, την κουμαριά, τη φιλύκη, την ερείκη, το δρυμωνάρι, το πουρνάρι, την αρία (σημ. αρία) και τη βελανιδιά.

¹⁰⁷⁴ Leake 1835, 164.

¹⁰⁷⁵ Scrofani 1810, III, 20.

¹⁰⁷⁶ Rouqueville 1826, III, 459. Βλ. και Πριόβολος 2004, όπου πληθώρα αναφορών για τη χλωρίδα της περιοχής της Ακαρνανίας, της Αμφιλοχίας και του Ανακτορίου.

Παυσανία ως πολύ πυκνά¹⁰⁷⁷. Εξάλλου, καθ' όλη την αρχαϊκή και κλασσική περίοδο τα δάση της Ηπείρου και της Ακαρνανίας δε γνώρισαν σημαντική αποψίλωση¹⁰⁷⁸. Καμία επίσης γραμματειακή ή επιγραφική πηγή δεν αναφέρεται σε πώληση ξυλείας από την περιοχή, ώστε να θεωρήσουμε ότι γινόταν σε ευρεία κλίμακα, ούτε ότι η ποιότητά της ήταν σημαντική, ώστε να μνημονευθεί.

Η τοπική ξυλεία της Ηπείρου, της Ακαρνανίας και των Ιονίων νήσων χρησίμευσε ασφαλώς για την οικοδόμηση οικιών και δημοσίων έργων στις ίδιες τις πόλεις, για θερμαντική ύλη στις εστίες των οικιών και για μετατροπή σε κάρβουνο, για λατρευτική χρήση, για τους κλιβάνους των εργαστηρίων κεραμικής και μεταλλοτεχνίας, καθώς και για τη θέρμανση των λουτρών¹⁰⁷⁹. Είναι, όμως, σχεδόν βέβαιο ότι οι αποικίες τη χρησιμοποίησαν πιθανότατα ήδη από την ίδρυσή τους, ιδίως τα έλατα της Πίνδου, για να κατασκευάσουν ναυτικό στόλο, προκειμένου να αντιμετωπίσουν ενδεχόμενες απειλές, όπως για παράδειγμα από τους πειρατές της περιοχής (Ταφίους, Ετρούσκους ή και Ιλλυριούς)¹⁰⁸⁰. Για την κατασκευή πλοίων αντλήθηκε υλικό από τις γύρω περιοχές, από την Κέρκυρα¹⁰⁸¹ ή και από το νησί της Κεφαλληνίας, όπου επιχωριάζει το έλατο στο όρος Αίνος¹⁰⁸². Η σημασία εξάλλου της κεφαλληνιακής ξυλείας για τη ναυπηγική δηλώνεται πιθανόν με την απεικόνιση κουπιών σε νομίσματα από τους Παλείς και τη Σάμη¹⁰⁸³.

Σαφή ιστορικά παραδείγματα για την οργάνωση ναυτικού από την ίδρυση των αποικιών δεν αναφέρονται στις πηγές. Ο Έφορος διά του Νικολάου Δαμασκηνού, αναφέρεται στην εκστρατεία του Περιάνδρου εναντίον της Κέρκυρας, ενώ και η αποστολή βοήθειας στη Λευκάδα, το Ανακτόριον και την Απολλωνία που αναφέρεται από τον Πλούταρχο προϋποθέτει τη δραστηριοποίηση αντίστοιχου στόλου¹⁰⁸⁴. Αν και η ίδια η κατάκτηση της Κέρκυρας ως ιστορικό γεγονός έχει αμφισβητηθεί από τον Ducat¹⁰⁸⁵, είναι

¹⁰⁷⁷ Πaus. H' 24.5. Βλ. και Hughes, Thirgood 1982, 67.

¹⁰⁷⁸ Σημαντική καταστροφή δασών στις περιοχές αυτές μαρτυρούνται στον Πελοποννησιακό Πόλεμο, στην περίπτωση της εκστρατείας του Δημοσθένους το 426 (Θουκ. Γ' 98.2), ενώ είναι πολύ πιθανό ότι ο στρατός του Πύρρου και αργότερα των Ρωμαίων χρησιμοποίησαν την ξυλεία των δασών αυτών για την κατασκευή οχυρών, πόλεων ή και στόλου.

¹⁰⁷⁹ Davies 2007, 340-341.

¹⁰⁸⁰ Το ξύλο που προτιμώνταν για την κατασκευή τριήρων ήταν το ελαφρότερο έλατο: βλ. Meiggs 1982, 356.

¹⁰⁸¹ Psoma 2015a, 150-151.

¹⁰⁸² Davies 2007, 340 και Λιάμπη 2014, 51. Είναι ωστόσο δύσκολο να δεχθούμε ότι το σύνολο του κορινθιακού στόλου κατασκευάστηκε με ξυλεία από αυτήν την περιοχή. Η Ποτειδαία στη Χαλκιδική ήταν προορισμένη από την αρχή να παράσχει στον Περιάνδρο την ξυλεία που θα απαιτούνταν για την κατασκευή του στόλου που θα ναυλοχούσε στην ίδια την Κόρινθο: Βλ. Horper 1979, 39. Επομένως, είναι πολύ πιθανό ότι η Κόρινθος ικανοποιούσε τις βασικές ανάγκες σε ξυλεία κυρίως μέσω της Ποτειδαίας. Για την κεφαλληνιακή έλατο ως ναυπηγίσιμη ξυλεία στα ρωμαϊκά χρόνια βλ. Zoumbaki 2012, 84-85.

¹⁰⁸³ BMC 1887 (Peloponnesos), πιν. XVI και XVIII.2. Πρβλ. Zoumbaki 2012, 85.

¹⁰⁸⁴ Νικ. Δαμ. *FGrHist* 90, απ. 59.1-13 και Πλούτ. *Ἡθ.* 552E (*Περὶ τῶν ὑπὸ τοῦ θεοῦ βραδέως τιμωρουμένων*).

¹⁰⁸⁵ Ducat 1995, 342-347: ο Γάλλος ιστορικός υποστηρίζει ότι το περιστατικό των 300 Κερκυραίων παιδων που απεστάλησαν στη Λυδία προς ευνουχισμό είναι μία κατασκευασμένη αφήγηση στο πλαίσιο της δημιουργίας ενός

πολύ πιθανό ότι ο πυρήνας της αφήγησης ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, αφού στα βασικά σημεία επαληθεύεται και από τον Έφορο διά του Νικολάου Δαμασκηνού, αλλά και από άλλους συγγραφείς, όπως ο Αντήνωρ και ο Διονύσιος Χαλκιδεύς, που παρουσιάζουν μάλιστα μία διαφορετική εκδοχή, σύμφωνα με την οποία οι Κνίδιοι, και όχι οι Σάμιοι, σώζουν τους Κερκυραίους παίδες¹⁰⁸⁶.

Ο Fauber έχει επισημάνει ότι είναι πιθανή η χρονολόγηση της πρώτης κατασκευής τριήρων στην εποχή του Περιάνδρου ή και πρωιμότερα, βασιζόμενος κυρίως στον Θουκυδίδη¹⁰⁸⁷. Αν και οι τύραννοι είχαν σημαντικούς οικονομικούς πόρους, ώστε να χρηματοδοτήσουν μεγάλες εκστρατείες, δε γνωρίζουμε κατά πόσον ο Περιάνδρος ήταν σε θέση να συντηρεί κορινθιακό στόλο στο Ιόνιο. Ο στόλος του τυράννου πιθανότατα είχε κατασκευαστεί στην ίδια την Κόρινθο, χωρίς να μπορούμε να αποκλείσουμε ότι οργανώθηκε στα λιμάνια των αποικιών για λογαριασμό της Κορίνθου. Είναι εξίσου πιθανό ότι είχε στενή συνεργασία με τις αποικίες του Αμβρακικού μέσω των εκεί Κυψελιδών και ότι ο στόλος που κινούνταν στα ύδατα του Ιονίου δεν κατασκευάστηκε ούτε επέστρεφε για συντήρηση στη μητρόπολη. Αλλά αυτή είναι μόνο μία υπόθεση. Οι λιμενικές εγκαταστάσεις της Λευκάδος και της Αμβρακίας χρησίμευσαν πιθανότατα για την κατασκευή και υποδοχή του στόλου των ίδιων των αποικιών και περιστασιακά ίσως για τον στόλο των Κορινθίων, σε περίπτωση κοινής εκστρατείας¹⁰⁸⁸.

Πληροφορίες για ναυτικό στόλο των ίδιων των αποικιών στον Ζ΄ και Στ΄ αι. π.Χ. δε διαθέτουμε, αν και μπορούμε με σχετική ασφάλεια να υποθέσουμε ότι υπήρχε έστω σε

αιτιολογικού μύθου για ένα σαμιακό τελετουργικό προς τιμήν της θεάς Αρτέμιδος. Η ανάλυσή του είναι εντελεχής και εύστοχη στα περισσότερα σημεία. Ωστόσο, το τελετουργικό στο οποίο αναφέρεται αντιστοιχεί σε μία εορτή, που πιθανότατα ήδη υπήρχε στη Σάμο πριν από τον Περιάνδρο. Ο Ηρόδοτος κάνει λόγο για την τέλεση μίας ήδη υπάρχουσας εορτής, όχι τη θέσπισή της (*ἐποίησαντο ὄρτην* – σε αντίθετη περίπτωση θα έπρεπε να χρησιμοποιήσει τη φράση *ἐποίησαντο νόμον ἢ ἐνόμισαν*), όπως θεωρεί ο Ducat (στο ίδιο, 341). Επιπλέον, ιστορικά γεγονότα ή ανέκδοτα έχουν κατά καιρούς χρησιμοποιηθεί ως *αἷτια* διαφόρων τελετουργιών, όπως και ο ίδιος ο Ducat (στο ίδιο, 342 και 356) παραδέχεται. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, η επιλογή των Κερκυραίων για την ταυτότητα των αρπάγων στο ήδη διαμορφωμένο τελετουργικό τόσο της βωμολοχίας όσο και της μαστίγωσης εξηγείται ικανοποιητικά από τη συνήθη πρακτική των Κερκυραίων να μαστιγώνουν βάνασα τους καταδίκους τους (στο ίδιο, 364-366). Επίσης, η ανάμιξη των Λυδών στο ανέκδοτο του Ηροδότου και στο αντίστοιχο παράλληλο από τη Σπάρτη για την αρπαγή των αναθημάτων οφείλεται πιθανότατα στη συνήθειά τους να ευνουχίζουν τους προς ενηλικίωση νέους (στο ίδιο, 366-368), αν και οι σχέσεις της Κορίνθου με το λυδικό κράτος είναι γνωστές και από άλλες πηγές (Ήρόδ. Α΄ 14.1-17 και Παυσ. Ι΄ 13.5). Υπάρχουν όμως αρκετές άλλες λεπτομέρειες στις αρχαίες πηγές, οι οποίες δεν μπορούν να ενταχθούν στο *αἷτιον* για το τελετουργικό των Σαμίων, όπως η αποστολή του γιου του Νικολάου/ Λυκόφρονος στην Κέρκυρα, η δολοφονία 50 Κερκυραίων αριστοκρατών και η εκ των υστέρων ανάθεση της διακυβέρνησης της Κέρκυρας στον Κύπελο, τον γιο του Γόργου (Νικ. Δαμ. *FGrHist* 90, απ. 60.1-60.38 και Διογ. Λαέρτ. Α΄ 94.1-95.5). Επομένως, είναι πολύ πιθανό ότι η επίθεση του Περιάνδρου εναντίον της Κέρκυρας έχει στοιχεία ιστορικής πραγματικότητας, τα οποία ωστόσο είναι δυσδιάγνωστα μετά την ανάμιξή τους με το *αἷτιον* για το σαμιακό τελετουργικό.

¹⁰⁸⁶ Νικ. Δαμ. *FGrHist* 90, απ. 60.1-60.38 και Πλούτ. *Ήθ.* 860B, 1-860C, 1 (*Περὶ τῆς Ἡροδότου κακοηθείας*). Από τον Έφορο αρύεται και ο Διογένης Λαέρτιος (Α΄ 94.1-95.5). Ο Αντήνωρ και ο Διονύσιος Χαλκιδεύς ήταν συγγραφείς της ελληνιστικής εποχής; βλ. *FGrHist* 463 (Αντήνωρ) και *FHG* IV, 395.11 (Διονύσιος).

¹⁰⁸⁷ Θουκ. Α΄ 13.3. Fauber 2002, 168-169.

¹⁰⁸⁸ Εξάλλου, τα κράτη που αγόραζαν ξυλεία από μία περιοχή προτιμούσαν να κατασκευάζουν τον στόλο τους στα ναυπηγεία της περιοχής, από όπου την προμηθεύονταν. Βλ. σχετικά: Psoma 2015b, 9.

μικρό αριθμό, κυρίως χάρη στη σπουδαία ναυτική παράδοση της μητρόπολης¹⁰⁸⁹. Η επιγραφική μαρτυρία της στήλης του Αρνιάδα (εικόνα εξωφύλλου της παρούσας)¹⁰⁹⁰, η οποία χρονολογείται το νωρίτερο στα τέλη του Ζ' αι. π.Χ. και το αργότερο στις αρχές του Στ' αι. π.Χ., κάνει λόγο για την ανάμιξη ενός Κερκυραίου σε μία μάχη στις εκβολές του Αράχθου ποταμού. Η παράλειψη του αντιπάλου των Κερκυραίων δικαιολογείται, αφού η αναφορά του ποταμού σε ένα ποιητικό κείμενο υπονοεί την πόλη, η οποία γειτνιάζει με αυτόν, δηλαδή την Αμβρακία¹⁰⁹¹. Από την άλλη πλευρά, προϋποθέτει μόνο την ύπαρξη κερκυραϊκών, έστω λιγοστών, πλοίων στην περιοχή της Αμβρακίας και όχι πλοίων των αποικιών ή της Κορίνθου, αφού δεν είναι σαφές αν επρόκειτο για ναυμαχία ή για πεζομαχία¹⁰⁹². Ο επικός τόνος και ύφος του επιγραφικού κειμένου, όπως έχει πιστοποιηθεί και από τη μελέτη του Camerotto¹⁰⁹³, δείχνουν ωστόσο ότι το ιστορικό γεγονός στο οποίο συμμετέσχε ο Αρνιάδας του προσέδωσε μεγάλη φήμη. Η σημασία του γεγονότος αναδεικνύεται και από τη θέση, όπου είχε στηθεί η επιτύμβια στήλη, πολύ κοντά στο μνημείο του Μενεκράτους. Είναι, συνεπώς, πιθανότερο ότι η μάχη αυτή δεν ήταν μία συνηθισμένη, ούτε μικρής κλίμακας, αλλά ήταν στην πραγματικότητα μία σύγκρουση ζωτικών συμφερόντων για την Κέρκυρα και τον αντίπαλό της. Με βάση αυτή την ανάλυση, η επιγραφική αυτή μαρτυρία αποτελεί ισχυρή ένδειξη για την ανάμιξη της Κέρκυρας στην αποικία της Κορίνθου στον Αμβρακικό κόλπο. Η ναυμαχία επομένως στις εκβολές του Αράχθου διεξήχθη μεταξύ Κερκυραίων και Αμβρακιωτών και επιβεβαιώνει εμμέσως την ανάπτυξη του αμβρακιώτικου ναυτικού στόλου ήδη από τον Ζ' αι. π.Χ.¹⁰⁹⁴. Αν λάβουμε, όμως, υπ' όψιν ότι οι Κορίνθιοι είχαν ήδη

¹⁰⁸⁹ Η φήμη της Κορίνθου για το ναυτικό της στα αρχαϊκά χρόνια οφείλεται κυρίως στη μαρτυρία του Θουκυδίδη για τη ναυπήγηση της πρώτης τριήρους από τον Κορίνθιο Αμεινοκλή στον Ζ' αι. π.Χ., καθώς και για την πάταξη της πειρατείας: Θουκ. Α' 13.3-5. Αναφέρεται ωστόσο και από τον Διόδωρο, ο οποίος αρνύμενος από τον Έφορο, αφηγείται πως η αποστολή πολυτελούς ξυλείας από τα δάση της Αίτνας εκ μέρους του Διονυσίου Α' στην Κόρινθο προέκυψε εξαιτίας της διατήρησης της παράδοσης έως και τον Δ' αι. π.Χ. για την πρωτοκαθεδρία των Κορινθίων στην κατασκευή τριήρων: Διοδ. Σικ. ΙΔ' 42.3.

¹⁰⁹⁰ IG IX, I, 868 και I (ed. min.), fasc. IV, 880 και Tod 1946, αρ. 2.

¹⁰⁹¹ Ο περιορισμός στην αναφορά του ποταμού σχετίζεται με ένα λογοτεχνικό μοτίβο γνωστό ήδη από τον Όμηρο (Ίλ. Π 669 και Όδ. ζ 216). Βλ. και Bowie 2010, 356-357.

¹⁰⁹² Η θεωρία του Will (1955, 529, σημ. 3) και του Graham (1982, 132), ότι ο Αρνιάδας σκοτώθηκε στην *παλαιάτη ναυμαχία* έχει αμφισβητηθεί από τον Fauber (2002, 189-190).

¹⁰⁹³ Camerotto 2015.

¹⁰⁹⁴ Δε γνωρίζουμε αν στη ναυμαχία αυτή έλαβε μέρος και ο στόλος του Περιάνδρου. Παραμένει, ωστόσο, πολύ πιθανό, με βάση όσα αναφέραμε παραπάνω (βλ. σ. 184-186 της παρούσας) για την ανάπτυξη του κορινθιακού στόλου στο Ιόνιο. Ο Antonelli (2000, 87-100) έχει εσφαλμένα υποστηρίξει ότι η απουσία της αναφοράς στην πόλη της Αμβρακίας στη στήλη του Αρνιάδα δείχνει ότι κατά τον χρόνο της μάχης η αποικία δεν είχε ιδρυθεί ακόμα. Η αναφορά μόνο του ποταμού ως γεωγραφικού προσδιορισμού δεν αποδεικνύει τίποτα σε σχέση με τον χρόνο ίδρυσης της αποικίας, αλλά αποτελεί στοιχείο της ποιητικής γλώσσας που χρησιμοποίησε ο συντάκτης του επιγράμματος: βλ. και Camerotto 2015. Επιπλέον, το λιμάνι της Αμβρακίας στο σημερινό Φιδόκαστρο (βλ. παραπάνω, σ. 66-67 της παρούσας και χάρτης 7) κατασκευάστηκε πιθανότατα μεταγενέστερα, ίσως και ως συνέπεια της μάχης, στην οποία έλαβε μέρος ο Αρνιάδας. Ο Fornis (1997, 72) θεωρεί ότι η ναυμαχία μεταξύ Κερκυραίων και Κορινθίων-Αμβρακιωτών έγινε για τον έλεγχο της ευρύτερης περιοχής της Ηπείρου, με το επιχείρημα ότι σε αυτές τις συγκρούσεις αναμιγνύονταν συνήθως και τα τοπικά ηπειρωτικά ή ιλλυρικά έθνη. Ωστόσο, δεν μπορεί να υπάρξει σχετική επιβεβαίωση.

υποστηρίζει την αποικία τους σε τουλάχιστον μία πολεμική αναμέτρηση στον ύστερο Στ΄ αι. π.Χ., όπως προκύπτει από τα υστεροαρχαϊκά επιγράμματα που αναφέρονται σε Κορίνθιους πεσόντες στην Αμβρακία (εικόνα εξωφύλλου της παρούσας)¹⁰⁹⁵, τότε είναι πολύ πιθανό ότι στην αναμέτρηση ανάμεσα στην Κέρκυρα και την Αμβρακία συμμετείχαν και Κορίνθιοι στο πλευρό της αποικίας. Επιπλέον, έμμεση μαρτυρία για την ανάπτυξη ναυτικού στόλου εκ μέρους της Αμβρακίας έως το τέλος του Στ΄ αι. π.Χ. αποτελεί η παρουσία του ονόματος του *Ναυσιστράτου* στο ονομαστικόν της πόλης, το οποίο μάλιστα προέρχεται από το σημαντικότερο μνημείο στην αρχαϊκή Αμβρακία, το Πολυάνδριο¹⁰⁹⁶. Αν μάλιστα ληφθεί υπ΄ όψιν ότι και άλλα δύο ονόματα από το ίδιο ταφικό μνημείο είχαν ιδιαίτερη συμβολική αξία για την πόλη (*Ανπρακίας*, *Αραθθίων*), τότε είναι πολύ πιθανό ότι το όνομα του *Ναυσιστράτου* παραπέμπει σε πολίτη με οικογενειακή παράδοση στο ναυτικό και ότι η πόλη προέβαλλε τη ναυτική της παράδοση.

Επιβεβαιωμένη ύπαρξη σημαντικής ναυτικής δύναμης στη Λευκάδα και στην Αμβρακία έχουμε για τον Ε΄ και Δ΄ αι. π.Χ., αφού οι πηγές αναφέρονται στη συμμετοχή των κορινθιακών αποικιών στις πολεμικές αναμετρήσεις στο πλαίσιο των Μηδικών, των Κερκυραϊκών, του Πελοποννησιακού και σε αυτές που ακολούθησαν την επανεισδοχή της Κορίνθου και των αποικιών στην Πελοποννησιακή Συμμαχία τον Δ΄ αι. π.Χ.¹⁰⁹⁷. Η σημασία του στόλου για την ασφάλεια και την ευημερία των αποικιών προβάλλεται και μέσω των νομισμάτων, όπου απεικονίζονται από τον Δ΄ αι. π.Χ. πρώρες πλοίων, οι οποίες θα μπορούσαν να αναφέρονται και σε συγκεκριμένα ιστορικά γεγονότα, κατά τα οποία το ναυτικό των αποικιών κατήγαγε νίκες¹⁰⁹⁸.

Μπορούμε επομένως με ασφάλεια να συμπεράνουμε με βάση τα παραπάνω ότι οι αποικίες χρησιμοποιούσαν τόσο στην αρχαϊκή όσο και στην κλασσική εποχή σημαντικές ποσότητες ξυλείας από τα δάση που είτε εντάσσονταν στην ύπαιθρο χώρα τους είτε εισάγονταν από τις γειτονικές πόλεις και έθνη.

Η Κόρινθος, επίσης, μπορούσε να προμηθευτεί ξυλεία από την περιοχή των ΒΔ αποικιών κυρίως κατά την κλασσική εποχή, αλλά δεν μπορούμε να αποκλείσουμε την πιθανότητα ότι αυτές οι ανταλλαγές ίσχυαν εξίσου και κατά την αρχαϊκή. Η Κόρινθος παρουσιάζεται να προμηθεύει με ξύλο κυπαρίσσου, κατάλληλο κυρίως για οικοδομική

¹⁰⁹⁵ I. Ανδρέου 1986, 430.

¹⁰⁹⁶ SEG XLIV, 463 και 1697.7,

¹⁰⁹⁷ Ἡρόδ. Η΄ 45.2, Θουκ. Α΄ 29.1-4, 30.2-3, Β΄ 9.2-3, 80, Β΄ 91.1-4, Γ΄ 69.1 και 76.1 και Ζ΄ 58, Ξεν. Ἑλλ., Ε΄ 4.64.2-66.10 και Στ΄ 2.2.1-2.5 και Διοδ. Σικ. ΙΓ΄ 40.4.4-6.6.

¹⁰⁹⁸ Calciati 1990, I, 73 και II, 457. Απεικονίσεις πλοίων και ειδικά τριήρων βρίθουν σε σχέση με την κατεχοχὴν ναυτική δύναμη της κλασσικής αρχαιότητας, την Αθήνα, σε σχέση με τη ναυτική της ηγεμονία: βλ. Ραμού-Χαψιάδη 1994, 172-173.

χρήση, το ιερό των Δελφών στον Στ' αι. π.Χ. και αργότερα τα ιερά της Επιδαύρου και της Ελευσίνας¹⁰⁹⁹. Μπορούσε ωστόσο να εκμεταλλεύεται ποσότητες ξυλείας και από τη ΒΔ Ελλάδα, το Ιόνιο και την Ιλλυρία¹¹⁰⁰. Με παρόμοιο τρόπο οι Αθηναίοι κατά την περίοδο της ηγεμονίας τους στο Αιγαίο αντλούσαν σημαντικές ποσότητες καύσιμης και ναυπηγήσιμης ξυλείας από τη Δήλο, από το Βόρειο Αιγαίο¹¹⁰¹, αλλά και από πολύ πιο μακρινές περιοχές, όπως η Μακεδονία, η Κιλικία και η Μικρά Ασία¹¹⁰²,

Ο συνηθέστερος τύπος ξύλου για τη ναυπήγηση στόλου ήταν το **έλατο**¹¹⁰³ και δε γνωρίζουμε από ποια πηγή και σε ποια ποσότητα είχε διαθέσιμη ξυλεία η Κόρινθος στον Ζ' αι. π.Χ. Το πιθανότερο είναι ότι και πριν, αλλά κυρίως μετά από την ίδρυση της Ποτειδαίας¹¹⁰⁴, η Κόρινθος είχε στη διάθεσή της ναυπηγήσιμη ύλη από τη Χαλκιδική και από την ευρύτερη περιοχή της Θράκης και της Μακεδονίας, αφού η ξυλεία της θεωρούνταν στην αρχαιότητα καλύτερης ποιότητας¹¹⁰⁵. Τα πλοία κατασκευάζονταν επιτόπου και από εκεί μεταφέρονταν στα λιμάνια της Κορίνθου¹¹⁰⁶. Μετά τον τελικό σχηματισμό της Πελοποννησιακής Συμμαχίας στα τέλη του Στ' αι. π.Χ. είναι πιθανό ότι αξιοποιούνταν παράλληλα και τα πλούσια σε έλατα αρκαδικά όρη, καθώς και οι γειτονικές δασώδεις περιοχές της Σικυώνας, της Πελλήνης και της Λοκρίδος¹¹⁰⁷. Εξάλλου, το πλεόνασμα της Κορίνθου σε ναυπηγήσιμη ξυλεία στις αρχές του Ε' αι. π.Χ. φαίνεται και από το χωρίο του Ηροδότου, το οποίο μας πληροφορεί για την πώληση (στην ουσία δωρεά) 20 πλοίων στην Αθήνα το 493 π.Χ. για τον πόλεμο εναντίον των Αιγινήτων, καθώς και για τον νόμο των Κορινθίων ο οποίος απαγόρευε τη δωρεά πλοίων¹¹⁰⁸.

Μετά από την ίδρυση της Δηλιακής Συμμαχίας και την εισδοχή της Ποτειδαίας σε αυτήν, δε γνωρίζουμε αν επιβλήθηκε περιορισμός της ναυπήγησης κορινθιακών πλοίων

¹⁰⁹⁹ Partida 2000, 179 και σημ. 30 και Davies 2007, 340. Παράλληλα με την ξυλεία, τα πεύκα της περιοχής του Σοφικού μπορούσαν να παράσχουν στην Κόρινθο σημαντικές ποσότητες ρητίνης για τα ναυπηγεία, ενώ σημαντικές ποσότητες πίσσας μπορούσαν να αντλούν από τις πηγές της Ιλλυρίας γύρω από την Απολλωνία: Άριστ. *Περὶ θαυμασίων ἀκουσμάτων*, 842b.15-26.

¹¹⁰⁰ Castiglioni 2010, 112.

¹¹⁰¹ Davies 2007, 341.

¹¹⁰² Psoma 2015b.

¹¹⁰³ Meiggs 1982, 356.

¹¹⁰⁴ Πιθανότατα η ίδρυση της Ποτειδαίας εκ μέρους του Περιάνδρου να οφείλεται σε σημαντικό ποσοστό στην επιθυμία κατασκευής του κορινθιακού στόλου.

¹¹⁰⁵ Ἡρόδ. Ε' 23.1-10 και Θεόφρ. *Φυτ. Ἰστ.* Ε' 2.1.

¹¹⁰⁶ Για την επιτόπου ναυπήγηση στον τόπο παραγωγής της ξυλείας βλ. Psoma 2015b, 9, όπου και πηγές.

¹¹⁰⁷ Για την ξυλεία της Σικυώνας και την αφθονία της κυρίως σε δρυς και πεύκα: βλ. Lolos 1998, 23 και 2011, 9, 24, 26, 37-39, 49-50 και 58. Η Σικυών είχε πωλήσει κυπάρισσο από τις όχθες του Ασωπού στους Δελφούς για την κατασκευή του ναού του Απόλλωνος. Βλ. Bousquet 1977, 91-95. Για την τοποθέτηση της Πελλήνης σε μία πυκνόφυτη περιοχή στον λόφο Τσέρκοβα δίπλα από τον αρχαίο ποταμό Κριό βλ. Rizakis 2008, 255. Για την αρκαδική ξυλεία: Θεόφρ. *Φυσ. Ἰστ.* Γ' 10.2, Δ' 1.2 και Ε' 2.1, όπου όμως επισημαίνει τον κίνδυνο η ξυλεία αυτή να μην είναι αναγκαστικά ποιοτική (*περὶ δὲ τῆς Ἀρκαδικῆς σκεπτέον*). Βλ. και Davies 2007, 340 και Bissa 2009, 141. Για την ξυλεία της περιοχής της Ναυπάκτου στη Λοκρίδα βλ. Έφορος, *FGRHist* 70 F 121 (= Στράβ. Θ' 4.7 - C 426) και Bissa 2009, 122.

¹¹⁰⁸ Ἡρόδ. Στ' 89. Βλ. και Bissa 2009, 116. Για τη χρονολόγηση της δωρεάς βλ. Andrewes 1936/1937.

στην Ποτεΐδαια από τους Αθηναίους¹¹⁰⁹. Η αποστασία, όμως, της Ποτεΐδαιας, η οποία προκλήθηκε εν μέρει εξαιτίας της παρέμβασης των Αθηναίων στη Χαλκιδική με την ίδρυση της Αμφίπολης και της Βρέας¹¹¹⁰ και της συνακόλουθης επιθυμίας τους να ελέγξουν την ξυλεία της Χαλκιδικής¹¹¹¹, αποδεικνύει ότι στο προγενέστερο διάστημα οι Κορίνθιοι και οι Ποτειδαιάτες είχαν ελεύθερη πρόσβαση στα δάση της περιοχής. Η Κόρινθος, η μοναδική ναυτική δύναμη στην Πελοποννησιακή Συμμαχία, είναι επίσης πιθανό ότι αναζήτησε πηγές ξυλείας και σε άλλες περιοχές για την κατασκευή του στόλου της εκτός της Θράκης και της Μακεδονίας. Αυτές οι περιοχές ήταν πιθανότατα τα δάση της Αρκαδίας, της Σικυώνος, της Πελλήνης, της Κεφαλληνίας (όλα πλούσια σε έλατο) και της ηπειρωτικής περιφέρειας της Αμβρακίας και της Ακαρνανίας (πλούσια σε δρυ και φτελιά), ενώ δεν μπορούμε να αποκλείσουμε και τις περιπτώσεις της προσπόρισης ξυλείας από την πιο μακρινή Ιταλία, όπως άλλωστε υπονοεί ο Αλκιβιάδης στον λόγο του προς τους Λακεδαιμονίους¹¹¹².

Στην περίοδο πριν από τον Πελοποννησιακό Πόλεμο, η επέμβαση των Αθηναίων σε περιοχές κορινθιακού ενδιαφέροντος στέργησε τους Κορινθίους και τις αποικίες τους από τη δυνατότητα επιλογής της πρώτης ύλης για την κατασκευή του στόλου τους. Μετά τις εκστρατείες του Τολμίδα και του Περικλέους στα Ιόνια νησιά, τον Κορινθιακό κόλπο (συμπεριλαμβανομένης της Σικυώνος και της Ναυπάκτου), την Αιτωλία και την Ακαρνανία κατά τη δεκαετία του 450 και του Φορμίωνος στον Κορινθιακό κόλπο στο διάστημα 440-430 π.Χ., αλλά και μετά τα Κερκυραϊκά, η όποια ναυπήγηση ή αγορά πλοίων από την Κεφαλληνία και τη Λοκρίδα για λογαριασμό της Κορίνθου διακόπηκε, ενώ παράλληλα αμφισβητήθηκε η δυνατότητα ασφαλούς πλεύσης των πλοίων που πιθανόν ναυπηγούνταν από την περιοχή της Αδριατικής, του Ιονίου και του Αμβρακικού κόλπου έως τον μυχό του Κορινθιακού κόλπου¹¹¹³. Εξαιτίας της ίδρυσης της Αμφίπολης το 437 π.Χ. και αργότερα και της Βρέας στο διάστημα 434-432 π.Χ.¹¹¹⁴, και της κατά διαστήματα αναστολής των εξαγωγών ξυλείας από το βασίλειο της Μακεδονίας προς τους Αθηναίους (κυρίως στα έτη 432, 430, 429, 421, 418-413, 404-370, 369, 365 και 363 κ.ε.)¹¹¹⁵, οι Κορίνθιοι πιθανότατα μπόρεσαν να αξιοποιήσουν τις σχέσεις τους με τον Περδίκκα Β΄ και τους διαδόχους του και

¹¹⁰⁹ Αυτό συμπεραίνεται και από την αντίδραση μερίδας των Ποτειδαιατών στην ίδρυση της Βρέας, η οποία οδήγησε και στην αποστασία του 432 π.Χ.: Βλ. Psoma 2015b, 3 και σημ. 12. Είναι, επίσης, πιθανό ότι ο ρόλος των *ἐπιδημιουργῶν*, στους οποίους αναφέρεται ο Θουκυδίδης (Α΄ 56.2) σχετιζόταν με τις ανταλλαγές ανάμεσα στην Κόρινθο και την αποικία της, με τις σχέσεις Κορινθίων και των εθνών της περιοχής και ίσως και με την επίβλεψη της ναυπήγησης κορινθιακών πλοίων στην περιοχή. Βλ. και Fornis 1997, 81-83.

¹¹¹⁰ Psoma 2009 και 2016b.

¹¹¹¹ Psoma 2001, 203-204, σημ. 123.

¹¹¹² Για τη Σικυώνα βλ. παραπάνω, σ. 187, σημ. 1107 της παρούσας. Για την Ιταλία: Θουκ. Ζ΄ 90.3.

¹¹¹³ Θουκ. Α΄ 108.5 και 111.3 και Διοδ. Σικ. ΙΑ΄ 84.7. Βλ. και Bissa 2009, 142 και 224.

¹¹¹⁴ Borza 1987, 43-44, Psoma 2009 και 2016b.

¹¹¹⁵ Psoma 2015b, 5.

να ναυπηγήσουν πλοία στα λιμάνια του βασιλείου του¹¹¹⁶. Επίσης, προσπάθησαν να αποκαταστήσουν την επικοινωνία με περιοχές με άφθονη ναυπηγήσιμη ύλη στη δεκαετία του 430, όταν ανακατέλαβαν τμήμα της Κεφαλληνίας¹¹¹⁷ και προκάλεσαν την αποστασία της Ποτείδαιας¹¹¹⁸. Οι Αθηναίοι, ωστόσο, μπόρεσαν στο πρώτο έτος του Πελοποννησιακού Πολέμου να επανακτήσουν όλες τις πόλεις της Κεφαλληνίας και λίγο αργότερα να καταλάβουν την κορινθιακή αποικία¹¹¹⁹. Οι μόνες πλέον πηγές ξυλείας που απέμεναν για τους Κορινθίους ήταν εκείνες στην περιφέρεια των αποικιών περί τον Αμβρακικό και των γειτονικών κρατών της Σικυώνος και της Πελλήνης. Όμως, οι εκστρατείες του Φορμίωνος και του Δημοσθένους στον Αρχιδάμειο πόλεμο κατέστησαν εξαιρετικά δύσκολη την επικοινωνία και με τις περιοχές στη ΒΔ Ελλάδα¹¹²⁰. Οι οικονομικές εξάλλου δυσκολίες που επέφερε ο πόλεμος κατέστησαν αδύνατη και την εισαγωγή ξυλείας ακόμα και από γειτονικές περιοχές. Αποτέλεσμα αυτών των περιορισμών ήταν η ολοένα ελάττωση του δυναμικού του στόλου της Κορίνθου και των αποικιών της, όπως αυτό απεικονίζεται στις διαθέσιμες τριήρεις που αποστέλλονται στην τελευταία φάση του Πελοποννησιακού Πολέμου από τις πόλεις αυτές προς ενίσχυση του στόλου των Πελοποννησίων, και συγκεκριμένα στη ναυμαχία της Αβύδου το 410 π.Χ.¹¹²¹. Επιπλέον, ανασταλτικός παράγοντας για την κατασκευή των κορινθιακών τριήρων σε όλη αυτή την περίοδο ήταν η δυσχέρεια στην αξιοποίηση των ιλλυρικών πηγών ασφάλτου στην περιφέρεια της Απολλωνίας¹¹²² εξαιτίας της σύναψης επιμαχίας μεταξύ Κέρκυρας και Αθήνας και των συχνών εμφυλίων πολέμων στην πόλη της Κέρκυρας κατά τη διάρκεια του πολέμου.

Μετά τη λήξη του Πελοποννησιακού Πολέμου και ειδικά στην περίοδο του Κορινθιακού Πολέμου, η Κόρινθος και οι αποικίες μπόρεσαν να αντλήσουν και πάλι ξυλεία από την περιοχή του Αμβρακικού ή και από την Ιταλία, αφού η Μακεδονία και η Χαλκιδική δεν μπορούσαν να την προμηθεύσουν εξαιτίας της πολιτικής αστάθειας¹¹²³, ενώ η Φλιασία, η Σικυωνία, η Πελλήνη και η Αρκαδία βρίσκονταν τουλάχιστον έως το 386 π.Χ. υπό τον έλεγχο της εχθρικής Πελοποννησιακής Συμμαχίας. Η ναυπήγηση έξι αμβρακιώτικων

¹¹¹⁶ Για την πώληση της μακεδονικής ξυλείας σε πόλεις και για την αξιοποίηση των σχέσεων με της Κορίνθου με την Ποτείδαια για την εισαγωγή πλοίων ή κουπιών βλ. και Bissa 2009, 112-115 και 142-143.

¹¹¹⁷ Η συγκεκριμένη ενέργεια δεν αναφέρεται από τις πηγές. Ωστόσο, είναι βέβαιο ότι συνέβη, αφού κατά τα Κερκυραϊκά οι Παλείς, μία από τις τέσσερις πόλεις των Κεφαλλήνων, συμμαχούν με τους Κορινθίους (Θουκ. Α' 27.2).

¹¹¹⁸ Θουκ. Α' 58-60. Ωστόσο, δεν ήταν αυτό το μόνο κίνητρο για την οργάνωση των σχετικών εκστρατειών. Η αποστασία συνδέεται με τις ευρύτερες εμπορικές σχέσεις που είχαν οι Κορίνθιοι με την περιοχή της Χαλκιδικής και της Μακεδονίας: βλ. Psoma 2001, 203-204, σημ. 123.

¹¹¹⁹ Θουκ. Β' 30 και 70.

¹¹²⁰ Θουκ. Β' 68.1, 80-81 και 91 και Γ' 94.1-3.

¹¹²¹ Διοδ. Σικ. ΙΓ' 40.4.4-6.6.

¹¹²² Άριστ. *Περί θαυμασίων άκουσμάτων*, 844b 9-20.

¹¹²³ Psoma 2015b, 5.

τριήρων μετά την επανένταξη της Κορίνθου και των αποικιών της στην Πελοποννησιακή Συμμαχία, κατά τη διάρκεια των εκστρατειών του Τιμοθέου στο Ιόνιο το 375 π.Χ., και η συνακόλουθη δραστηριοποίηση μικρού στόλου από την Κόρινθο, τη Λευκάδα και την Αμβρακία το 373 π.Χ., ο οποίος τέθηκε υπό τον Σπαρτιάτη ναύαρχο Μνάσιππο στο Ιόνιο¹¹²⁴, αποδεικνύει ότι η ξυλεία της περιοχής ήταν πάλι διαθέσιμη για την αποικία αλλά και για τη μητρόπολη. Μετά την αποκατάσταση των σχέσεων με τη Σικελία και τις κατωιταλιώτικες αποικίες, είναι πιθανό ότι η Κόρινθος και οι αποικίες της μπόρεσαν να προμηθευτούν ξυλεία και από την Ιταλία.

Τα πολύτιμα **μέταλλα** ήταν επίσης ένα είδος που εισάγονταν στις αποικίες, καθώς δε διέθεταν, όπως άλλωστε και η ίδια η Κόρινθος, φυσικές πηγές εξόρυξής τους. Οι Βακχιάδες είχαν ιδιαιτέρως ενδιαφερθεί για περιοχές πλούσιες σε πολύτιμα μέταλλα, ιδίως σε ήλεκτρο και άργυρο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι οι σχέσεις τους με την περιοχή του μακεδονικού έθνους των Λυγκηστών¹¹²⁵. Οι επαφές των αποικιών με την Ιλλυρία και τα μεταλλεία της δεν είναι επιβεβαιωμένες για την περίοδο έως τα τέλη του Ε΄ αι. π.Χ., αλλά είναι πολύ πιθανό ότι πριν από την ίδρυση της πόλης του Δαμαστίου στον Ε΄ αι. π.Χ. υπήρχαν ανταλλαγές των τοπικών εθνών με τις ελληνικές πόλεις δυτικότερα και νοτιότερα¹¹²⁶. Μάλιστα, η Castiglioni έδειξε ότι οι πηγές της ιλλυρικής ενδοχώρας ήταν άμεσα αξιοποιήσιμες από ελληνικές πόλεις-κράτη πριν από την έναρξη της αυτόνομης νομισματοκοπίας του Δαμαστίου στον Δ΄ αι. π.Χ.¹¹²⁷. Αν και δε διαθέτουμε καμία αρχαιολογική ένδειξη ότι οι ΒΔ αποικίες της Κορίνθου προσπορίζονταν άργυρο από εκεί¹¹²⁸, είναι πολύ πιθανό ότι η πόλη αυτή πωλούσε άργυρο στις κορινθιακές αποικίες και τη μητρόπολη ήδη από τον Ε΄ αι. π.Χ.¹¹²⁹. Οι παρατηρήσεις της Castiglioni για την ύπαρξη μίας διαβαλκανικής μεταλλευτικής ζώνης, την οποία προσπαθούσε να ελέγξει ο Περίανδρος ιδρύοντας τις αποικίες του στον Β ελλαδικό χώρο και την Ιλλυρία, επισημαίνουν την ιδιαίτερη σημασία που είχε αυτή η περιοχή για την Κόρινθο και πριν από την τυραννίδα¹¹³⁰. Στοιχείο που ενισχύει την άποψη αυτή είναι η παράδοση του Απολλωνίου Ροδίου για την περιπλάνηση των Αργοναυτών και της Μήδειας στην περιοχή της Κέρκυρας και της Αδριατικής, η οποία πιθανότατα προέρχεται από τον Κορίνθιο ποιητή Εύμηλο και συνδέεται

¹¹²⁴ Ξεν. Έλλ. Ε΄ 4.64.2-66.10 και Στ΄ 2.2.1-2.5.

¹¹²⁵ Βλ. παραπάνω, σ. 105 και σημ. 616 της παρούσας.

¹¹²⁶ Αυτό εξάλλου υπονοεί και το κείμενο του Στράβωνος (Η΄ 6.16, C 375). Βλ. και E. Andreou, I. Andreou 1999, 54. Για την ίδρυση του Δαμαστίου βλ. Ujes Morgan 2018.

¹¹²⁷ Castiglioni 2004, 174-178 και 2010, 115-116, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Βλ. και Ujes 2002, 104.

¹¹²⁸ Salmon 1984, 216 και σημ. 120.

¹¹²⁹ Πρβλ. και Fauber 2002, 205.

¹¹³⁰ Castiglioni 2010, 117-121. Πρβλ. και Fornis 1997, 77-78 και Mitchiner 2004, 433-434.

με τις βακχιαδικές αναζητήσεις στην περιοχή¹¹³¹. Στο ίδιο πλαίσιο, των βακχιαδικών περιπλανήσεων στην ευρύτερη περιοχή, πρέπει να τοποθετηθούν και οι αναφορές επών, όπως του Ομήρου ή των *Ναυπακτίων*, με τις οποίες συνδέεται ο μύθος της Μήδειας με την περιοχή της Θεσπρωτίας¹¹³².

Η Κόρινθος στην περίοδο των Κυψελιδών μπορούσε να αξιοποιεί τη θέση των ΒΔ αποικιών της, προκειμένου να προμηθεύεται η ίδια χαλκό, άργυρο και μόλυβδο από την Ετρουρία ή ακόμα και σίδηρο από την περιοχή του Έλβα μέσω των Ετρούσκων¹¹³³. Στην περιοχή του Έλβα έχει διαπιστωθεί μεταλλευτική δραστηριότητα με σκοπό την εξόρυξη χαλκού¹¹³⁴. Οι πρώιμες επαφές επί Βακχιαδών αποτελούν ένδειξη ότι το εμπόριο αργύρου από την περιοχή αυτή πιθανότατα συνεχίστηκε και στην επόμενη περίοδο όχι μόνο με τη μητρόπολη αλλά και με τις αποικίες¹¹³⁵. Η σύμπτυξη εμπορικών σχέσεων με την τοπική ετρουσκική αριστοκρατία μαρτυρείται και αρχαιολογικά, αφού έχει διαπιστωθεί ότι συγκεκριμένοι τύποι κορινθιακών αγγείων κατευθύνονταν στην ύστερη αρχαϊκή εποχή σε αντίστοιχες ομάδες αριστοκρατών αγοραστών στην περιοχή¹¹³⁶. Από την περιοχή της Ετρουρίας αλλά και δυτικότερα, οι Κορίνθιοι και οι αποικίες τους μπορούσαν να εισάγουν επίσης **χαλκό**, **άργυρο** και **χρυσό**, όπως συμπεραίνουμε από τη μεταγενέστερη ιστορία της εκστρατείας του Διονυσίου Α΄ στην Ετρουρία το 384 π.Χ., κατά την οποία ο τύραννος των Συρακουσών απέσπασε από το τυρρηνικό ιερό στους Πύργους μεγάλη ποσότητα ταλάντων¹¹³⁷. Άλλη πιθανή πηγή **αργύρου** και **χρυσού** για την Κόρινθο και τις αποικίες κατά τον Στ΄ αι. π.Χ. ήταν το λυδικό κράτος, το οποίο είχε ήδη προβεί σε κοπές ηλέκτρου. Εξαιτίας των φιλικών σχέσεων του Περιάνδρου με το λυδικό κράτος του Αλυάττη¹¹³⁸ είναι πιθανό ότι οι Κορίνθιοι την εποχή αυτή αγόραζαν πολύτιμα μέταλλα από τη Λυδία. Ωστόσο,

¹¹³¹ 'Απολλώνιος 'Ρόδιος, *Άργοναυτικά*, Δ΄ 291 και 327. Βλ. Castiglioni 2018, 293-294. Ανάλογης προέλευσης είναι πιθανόν και η εκδοχή του Απολλοδώρου για την άφιξη του Οδυσσέα στη Θεσπρωτία και τον γάμο του με τη βασίλισσα Καλλιδική, καθώς και αυτή του Σοφοκλέους για την καταγωγή του από τον Σίσυφο και όχι από τον Λαέρτη: 'Απολλόδωρος, *Έπιτομή*, Ζ΄ 27-35 και Σοφοκλής, *Φιλοκτήτης*, 417. Επίσης, στον Εύμηλο αποδίδονται και πληροφορίες σχετικές με τους απογόνους της Μήδειας στη Θεσπρωτία: F 15 West (= Σχολ. 'Απολ. 'Ροδ. 310B), F 17 West (= Σχολ. Πινδ. 'Όλ. ΙΓ΄ 74. Βλ. και Huxley 1969, 61-66.

¹¹³² Όμ. 'Όδ. α 253-266 και *Ναυπάκτια έπη*, F 9 Bernabé/ West και F 23 West (= Παυσ. Β΄ 3.9-10). Πρβλ. και 'Όμ. 'Όδ. β, 328-330, Gellius, απ. 9 Peter (= Solinus 2.28-30) και Lhôte 2006, αρ. 109-110.

¹¹³³ Gras et al. 1995, 126.

¹¹³⁴ Treister 1996, 30.

¹¹³⁵ D. Ridgway 1992a, 89-92. Για τη δράση του Βακχιάδη Δημαράτου στην περιοχή βλ. σ. 103-105 και 107 της παρούσας.

¹¹³⁶ De la Genière 1988.

¹¹³⁷ 'Αριστ. *Οίκ.* 1349b.33, Διοδ. Σικ. ΙΕ΄ 14.3, Στράβ. Ε΄ 2.8 (C 226), Πολύαινος, Ε΄ 2.21, Κλαύδιος Αϊλιανός, *Ποικίλη 'Ιστορία*, Β΄ 21 και Servius, *In Aen.* X, 184.

¹¹³⁸ 'Ηρόδ. Α΄ 18.4-21.1, Γ΄ 48.1-49.5, Νικ. Δαμ. *FGrHist* 90, απ. 60.1-60.38 και Διογ. Λαέρτ. Α΄ 94.1-95.5. Ο Ducat (1995, 366-368) θεωρεί ότι η μαρτυρία του Ηροδότου για το περιστατικό των Κερκυραίων παιδών που εστάλησαν στον Αλυάττη είναι ιστορικά μη αξιοποιήσιμη, επειδή περιλαμβάνεται στο *αίτιον* μίας σαμιακής τελετουργίας. Ωστόσο, όπως δείξαμε (βλ. παραπάνω, σ. 183-184 και σημ. 1085-1086 της παρούσας), υπάρχουν ιστορικά στοιχεία στην αφήγηση του Ηροδότου, τα οποία επιβεβαιώνονται και από άλλες πηγές. Ένα από αυτά είναι και οι παραδοσιακές σχέσεις της Κορίνθου με το λυδικό κράτος. Βλ. και σ. 191 και σημ. 1138 της παρούσας.

δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε αν σε αυτή την πρώιμη περίοδο οι έμποροι των αποικιών είχαν δημιουργήσει ένα τόσο ευρύ δίκτυο ανταλλαγών, επεκτεινόμενο και στο ανατολικό Αιγαίο. Τέλος, εξαιτίας των προαναφερθεισών σχέσεων μεταξύ Κυψελιδών, και ιδίως του Περιάνδρου, με τους Αιγυπτίους βασιλείς, είναι πιθανό ότι οι Κορίνθιοι και οι αποικίες τους προμηθεύονταν χρυσό από τη χώρα αυτή¹¹³⁹.

Η Κόρινθος και οι αποικίες εισήγαγαν ήδη από τις αρχές του Στ' αι. π.Χ., αλλά και αργότερα έως και τις αρχές του Ε' αι. π.Χ., **άργυρο** σε μορφή μεταλλεύματος, για να τον χρησιμοποιήσουν ως χρήμα και αργότερα ως νόμισμα¹¹⁴⁰. Η διευρυμένη χρήση του σταθμημένου χρυσού ή αργύρου ως μέτρου για τις ανταλλαγές στην αρχαϊκή Ελλάδα έχει εξακριβωθεί από το περιεχόμενο των πρώιμων θησαυρών στη Δύση και στην Ανατολή¹¹⁴¹. Πριν από την εισαγωγή του νομίσματος, η χρήση σταθμημένου πολύτιμου μετάλλου ήταν σημαντική για την Κόρινθο και τις αποικίες, αφού το εμπόριο ήταν ήδη ανεπτυγμένο. Τα μέταλλα αυτά χρησίμευαν τόσο για την εξασφάλιση σημαντικών πρώτων υλών και ειδών πρώτης ανάγκης (σιτηρών, ξυλείας, κ.ά.) όσο και για την πληρωμή μισθών, στρατιωτικού σιτηρεσίου και φόρων και για τον δανεισμό με τόκο¹¹⁴². Η ίδια μπορούσε να εισαγάγει χρυσό, χαλκό ή άργυρο έναντι λίθου ή άλατος ή άλλων ειδών των οποίων το εμπόριο ήλεγχε η πόλη¹¹⁴³. Είναι μάλιστα αρκετά πιθανό ότι διέθετε σημαντική ποσότητα μετάλλων ως απόθεμα ήδη από την εποχή των τυράννων. Εξάλλου, αυτό το απόθεμα ήταν αναγκαία προϋπόθεση για την κατασκευή και συντήρηση του στόλου επί Περιάνδρου, για τις εκστρατείες του στην Κέρκυρα, για την αποικιστική επιχείρηση της Ποτειδαίας και της ιλλυρικής Απολλωνίας, αλλά και επί ολιγαρχικού καθεστώτος για το κτίσιμο του ύστερου αρχαϊκού ναού της στην αγορά της πόλης, για την εκστρατεία εναντίον του Πολυκράτους της Σάμου και για την παροχή βοήθειας προς τις Συρακούσες στα τέλη του αιώνα¹¹⁴⁴.

Σε σχέση με τις ΒΔ αποικίες, η Αμβρακία και η Λευκάς φαίνεται ότι είχαν ήδη από την αρχαϊκή εποχή λιμενικές εγκαταστάσεις και ναυτικό, τα οποία απαιτούσαν διαρκή συντήρηση και ανανέωση, και συνακόλουθα μεγάλη χρηματική δαπάνη. Στην Αμβρακία ιδιαίτερος σημαντικά υστερο-αρχαϊκά μνημεία, όπως ο ναός του Απόλλωνος Σωτήρος και

¹¹³⁹ Για τις σχέσεις γενικά με την Αίγυπτο βλ. και παραπάνω, σ. 174 και σημ. 1029 της παρούσας.

¹¹⁴⁰ Βλ. τη διάκριση των δύο όρων στον Kim 2001, 8-9.

¹¹⁴¹ Kroll 2008.

¹¹⁴² Για την ανάγκη συχνής πληρωμής στρατιωτικών δαπανών προς τους στρατιώτες βλ. Άριστ. Πολ. 1315b, 23-31. Η φορολόγηση των Κορινθίων από τον Κύψελο και τον Περιάνδρο είναι ένα παράδειγμα πιθανής χρήσης τέτοιων μέτρων: Άριστ. Οίκ. 1346a.32-b.5 και Ήρόδ. Ε' 92ζ-η.1. Πρβλ. και Kroll 2008, 14-15.

¹¹⁴³ Ο Kroll (2008, 16-17) έδειξε ότι οι πόλεις-κράτη έκαναν και δέχονταν πληρωμές για τις συναλλαγές τους σε χρήμα, το οποίο δεν είχε λάβει τη μορφή νομίσματος.

¹¹⁴⁴ Για τον ναό βλ. Lisle 1955, 28, Robinson 1976, 217-218 και Howard 1980, 24-26. Για τις εκστρατείες των Κορινθίων: Ήρόδ. Γ' 48.1-49.5 και Ζ' 154.10-155.13. Η κατασκευή και συντήρηση στόλου, καθώς και μεγάλες σε απόσταση και χρόνο εκστρατείες απαιτούσαν τεράστια χρηματικά ποσά: βλ. Kallet-Marx 1993, 31-32.

το Πολυάνδριο, απαιτούσαν σημαντικές ποσότητες χρήματος σε μέταλλο, είτε με τη μορφή νομίσματος είτε με τη μορφή σφαιριδίων μετάλλου. Εξαιτίας της άμεσης σύνδεσης των πρώτων αμβρακιώτικων με τις σύγχρονες κορινθιακές κοπές, είναι πολύ πιθανό ότι όχι μόνο τα πρώιμα νομίσματα της Αμβρακίας κόπηκαν με κορινθιακό απόθεμα αργύρου στο κορινθιακό νομισματοκοπείο¹¹⁴⁵, αλλά και ότι οι αναγκαίες για την αποικία ποσότητες μετάλλου εξασφαλιζόνταν μέσω του κορινθιακού εμπορίου.

Επομένως, η Κόρινθος και οι ΒΔ αποικίες της βρίσκονταν σε διαρκή αναζήτηση εισαγομένου μετάλλου, για να έχουν διαθέσιμο άργυρο για τα νομίσματά τους¹¹⁴⁶. Σύμφωνα με την Coupar, η Κόρινθος εισήγε στο β' μισό του Στ' αι. π.Χ. άργυρο από τη Σίφνο, το Λαύριο και τη θρακομακεδονική ζώνη, με την οποία μάλιστα συνδέει και πρώιμους νομισματικούς τύπους, αν και χωρίς αδιάσειστες αποδείξεις¹¹⁴⁷. Τα αργυρωρυχεία της Σίφνου ήταν ενεργά έως περίπου το 520 π.Χ. και επομένως ο σιφνιακός άργυρος πρέπει να συνδεθεί με τις πρώιμες κορινθιακές κοπές με τον Πήγασο και τη σβάστικα, αφού έχουν διαπιστωθεί επικοπές σε αιγινήτικες «χελώνες»¹¹⁴⁸. Αν και ο ισχυρισμός της Coupar για τη θρακομακεδονική προέλευση του αργύρου των κορινθιακών κοπών δεν έχει επιβεβαιωθεί νομισματικά, είναι ιδιαίτερα σημαντικό ότι η αποικία της Ποτείδαιας έπαιξε σημαντικό ρόλο για το κορινθιακό εμπόριο, ακόμα και μετά την εισδοχή της στη Δηλιακή Συμμαχία¹¹⁴⁹. Η προαναφερθείσα θεωρία της Castiglioni για τη μεταλλοφόρα θρακομακεδονική ζώνη, την οποία φιλοδοξούσε να ελέγξει ο Περίανδρος, αναδεικνύει τον ιδιαίτερο ρόλο της Ποτείδαιας σε σχέση με την προμήθεια αργύρου¹¹⁵⁰. Αν η Ποτείδαια διατηρούσε φιλικές σχέσεις με τα θρακικά φύλα που ήλεγχαν την περιοχή του Παγγαίου, είναι πολύ πιθανό ότι η Κόρινθος και οι αποικίες της μπορούσαν να προμηθευτούν άργυρο από την περιοχή αυτή. Δεν μπορούμε, ωστόσο, να γνωρίζουμε τις λεπτομέρειες όλων αυτών των διαδικασιών, ενώ ασφαλώς η εξασφάλιση της ξυλείας από τη Μακεδονία και τη Θράκη ήταν κίνητρο πιο καθοριστικής σημασίας για την ίδρυση της Ποτείδαιας¹¹⁵¹. Ούτως ή άλλως, η προσάρτηση των θρακικών βασιλείων στον Δαρείο το 513 π.Χ.¹¹⁵² πιθανότατα εμπόδισε προσωρινά την εισαγωγή μετάλλου από την περιοχή της Θράκης, ενώ οι επαφές των Κορινθίων με την ευρύτερη περιοχή μέσω της Ποτείδαιας ασφαλώς συνεχίστηκαν έως το 463 π.Χ., οπότε οι Αθηναίοι με

¹¹⁴⁵ Βλ. παρακάτω, σ. 211 και σημ. 1255 της παρούσας.

¹¹⁴⁶ Bissa 2009, 99, 101 και 102.

¹¹⁴⁷ Coupar 2000, 60. Ο Mitchiner (2004, 434) αντιθέτως πιστεύει ότι ο λαυρεωτικός άργυρος χρησιμοποιήθηκε ευρέως μετά τους Περσικούς Πολέμους, χωρίς και πάλι να στοιχειοθετείται αυτή η άποψη.

¹¹⁴⁸ Calciati 1990, I, 142-145 και Coupar 2000, 109.

¹¹⁴⁹ Βλ. και παραπάνω για το εμπόριο ναυπηγήσιμης ξυλείας, σ. 181 κ.ε. της παρούσας.

¹¹⁵⁰ Castiglioni 2010, 117-121. Πρβλ. και Gold 1974, 139.

¹¹⁵¹ White 1955, 11 και Gold 1974, 140.

¹¹⁵² Ἡρόδ. Δ' 83 κ.ε. και Κτηφ. Περσικά 38a-b (Φώτιος, κώδ. 72).

την υποδούλωση της Θάσου και της περαιάς της έθεσαν τις βάσεις για τον έλεγχο της περιοχής του Παγγαίου¹¹⁵³. Τα πολεμικά γεγονότα αυτά εμπόδισαν την Κόρινθο να αξιοποιήσει περαιτέρω και την παλαιότερη εμπορική οδό της Β Ιλλυρίας που συνέδεε την Αδριατική με το Αιγαίο, καθώς και τα μεταλλεία του Δαμαστίου, χωρίς τη διαμεσολάβηση των ΒΔ αποικιών¹¹⁵⁴.

Τέλος, η παρουσία του αργύρου του Λαυρίου στις κοπές των Κορινθίων αποτελεί ένα παράδοξο και αξίζει περαιτέρω διερεύνησης, προκειμένου να εξαγάγουμε συμπεράσματα και για τον αντίστοιχο άργυρο των αποικιών. Οι Κορίνθιοι χρησιμοποίησαν ως βάση για τις επικοπές τους νομίσματα από την Αθήνα, την Αίγινα και πιθανότατα και άλλες περιοχές, ενώ είναι πολύ πιθανό ότι οι Κορίνθιοι έλιωναν τα αθηναϊκά νομίσματα που έφθαναν στα λιμάνια και τις αγορές τους, για να κόψουν «πηγάσους»¹¹⁵⁵. Ένα μέρος, λοιπόν, του αργύρου για τις κοπές αυτές προερχόταν από την Αθήνα και από τις εμπορικές επαφές μεταξύ των δύο πόλεων. Δεν είναι παράδοξο ότι σε εποχή κατά την οποία οι Κορίνθιοι έχουν αποσυνδεθεί από το τυραννικό παρελθόν, όπως υπονοεί ο ηροδότειος λόγος του Σωκλέους προς τους Λακεδαιμονίους εναντίον της τυραννίδος¹¹⁵⁶, συνάπτουν ανταλλαγές με την τυραννίδα της Αθήνας. Ωστόσο, αξίζει να δούμε μέσα από ποια δίκτυα ανταλλαγών έφθανε ο αθηναϊκός άργυρος στην Κόρινθο.

Σε μία εποχή, κατά την οποία οι σχέσεις και οι επιγαμίες των αριστοκρατικών γενών στην Αθήνα έπαιζαν σημαντικό ρόλο στις πολιτικές εξελίξεις και οι διάφοροι αριστοκρατικοί οίκοι είχαν συγκεκριμένους δεσμούς με άλλες πόλεις-κράτη¹¹⁵⁷, είναι ελκυστικό να διερευνήσουμε κατά πόσον η κορινθιακή ολιγαρχία είχε συνάψει ανάλογες σχέσεις με μέλη της αθηναϊκής αριστοκρατίας. Αν εξαιρέσουμε τους Φιλαΐδες, με τους οποίους είχαν σχέσεις επιγαμίας οι Κυψελίδες¹¹⁵⁸, και τους Νηλείδες από τους οποίους κατάγονταν οι Πεισιστρατίδες¹¹⁵⁹, οφείλουμε να στρέψουμε την προσοχή μας στο γένος των Αλκμαιωνιδών, το οποίο έπαιζε έναν εξίσου σημαντικό ρόλο στα πολιτικά πράγματα της Αθήνας αυτήν την περίοδο.

¹¹⁵³ Θουκ. Α' 100.2.

¹¹⁵⁴ Mitchiner 2004, 434 και Castiglioni 2010, 117-121.

¹¹⁵⁵ Coupar 2000, 54 και 109 και Κομητοπούλου 2012, 199-200.

¹¹⁵⁶ 'Ηρόδ. Ε' 92α.15-92ζ.3.

¹¹⁵⁷ Olivieri 2012, 510-514.

¹¹⁵⁸ Για την επιγαμία Κυψελιδών και Φιλαϊδών βλ. 'Ελλάν. *FGrHist* 1a, απ. 22 (Μαρκελλίνος, *Βίος Θουκυδίδη*, 2-4), 'Ηρόδ. Στ' 34.1-34.4 και Στ' 128.10-13.

¹¹⁵⁹ 'Ηρόδ. Ε' 65. Βλ. και Rhodes 1981, 187. Πρβλ. και Olivieri 2012, 100-101, ο οποίος ωστόσο δεν περιοδολογεί ορθά τις σχέσεις των Κορινθίων με τον Πεισίστρατο και τους Πεισιστρατίδες, θεωρώντας τη στάση τους ενιαία και πριν και μετά την κατάλυση της τυραννίδος των Κυψελιδών.

Αν και το γένος είχε στιγματιστεί εξαιτίας του Κυλώνειου άγους¹¹⁶⁰ και είχε, κατά τον Ηρόδοτο, εξοριστεί το 548 π.Χ. από τον Πεισίστρατο¹¹⁶¹, οι Πεισιστρατείδες φαίνεται ότι χρησιμοποίησαν Αλκμαιωνίδες στη διοίκηση της πόλης, προσπαθώντας να τους προσεταιριστούν από το 525/4 π.Χ. Επιγραφική πηγή εξάλλου παρουσιάζει τον Αλκμαιωνίδα Κλεισθένη ως επώνυμο άρχοντα του έτους αυτού¹¹⁶². Η άποψη του Ηροδότου ότι εξορίστηκαν μαζικά από την Αθήνα δε φαίνεται να ανταποκρίνεται στα πράγματα¹¹⁶³. Οι Αλκμαιωνίδες διέθεταν μεγάλη πολιτική και οικονομική δύναμη κατά τη διάρκεια της τυραννίδος των Πεισιστρατιδών. Στο διάστημα 526-513 π.Χ. ενίσχυσαν μάλιστα με χρήματα την ανοικοδόμηση του ναού του Απόλλωνος στους Δελφούς, προφανώς, προκειμένου να αυξήσουν το κύρος τους και να επηρεάσουν το μαντείο ως προς τους χρησμούς για την Αθήνα¹¹⁶⁴. Επομένως, το γένος τους μπορούσε να διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στις πολιτικές επιλογές των Αθηνών, ακόμα και εντός της τυραννίδος των Πεισιστρατιδών, τουλάχιστον έως το 513 π.Χ., οπότε και η στάση του Ιππία απέναντί τους σκλήρυνε και οδήγησε σε μαζικότερη εξορία τους.

Επιπλέον, η παρατήρηση ότι οι αγροτικές περιουσίες των Αλκμαιωνιδών εντοπίζονται στα νότια παράλια της Αττικής, εκτεινόμενες από το σημερινό Φάληρο έως και το Σούνιο – αλλά ίσως και βορειοανατολικά έως το Λαύριο και τις αρχαίες Πρασιές¹¹⁶⁵, καθιστά αρκετά πιθανό ότι τα αργυρωρυχεία του Λαυρίου βρίσκονταν σε μεγάλο ποσοστό μέσα σε ιδιοκτησίες μελών του γένους. Σύμφωνα με τη μελέτη του Osborne¹¹⁶⁶, οι ιδιοκτήτες γης στις μεταλλοφόρες περιοχές της Αττικής είχαν μεγάλα κέρδη, είτε από την ενοικίαση των μεταλλείων σε άλλους, είτε από την προμήθεια που έπαιρναν από το αθηναϊκό κράτος, εφόσον τα αξιοποιούσαν οι ίδιοι. Μολονότι το υλικό του Osborne δείχνει ότι οι ιδιοκτήτες γης ή ενοικιαστές μεταλλείων στις μεταλλοφόρες περιοχές της Αττικής στον Δ΄ αι. π.Χ. προέρχονταν από δήμους και εκτός αυτής της ζώνης, είναι σημαντικό ότι οι

¹¹⁶⁰ Θουκ. Α΄ 126.

¹¹⁶¹ 'Ηρόδ. Α΄ 64.3, 'Ισοκρ. 'Αντιδ. 232, Ζεύγ. 25, Πλούτ. Σόλων, Λ΄ 6. Πρβλ. και Olivieri 2012, 136 και 513: απόδειξη της εξορίας τους είναι η πρόθεση να κατασκευάσουν τον ναό του Απόλλωνος στους Δελφούς αμέσως μετά την καταστροφή του το 548 π.Χ.

¹¹⁶² IG I³, 1031 (= SEG X, 352).

¹¹⁶³ Στην πραγματικότητα ο Ηρόδοτος μεταφέρει μία προπαγάνδα που δημιούργησαν οι ίδιοι οι Αλκμαιωνίδες στην Αθήνα, προκειμένου να παρουσιάσουν τους εαυτούς τους ως αντίθετους με την τυραννίδα ήδη από την εγκαθίδρυση του Πεισιστράτου: Βλ. και 'Ηρόδ. Στ΄ 123. Πρβλ. Olivieri 2012, 128-129 και 133-136.

¹¹⁶⁴ 'Ηρόδ. Ε΄ 62 και 'Αριστ. 'Αθ. Πολ. ΙΘ΄ 1. Η ανάθεση πολυτελών αναθημάτων και έργων τέχνης συνδέεται με την πρόθεση των Αλκμαιωνιδών να αυξήσουν την επιρροή τους στην αθηναϊκή κοινωνία: βλ. Anderson 2005, 188. Για την πολιτική επιβίωση κατά την περίοδο των Πεισιστρατιδών και την ανάδειξη μέσω έργων τέχνης βλ. και Olivieri 2012, 130 και σημ. 93, όπου και βιβλιογραφία: οι Αλκμαιωνίδες εξορίστηκαν πιο βίαια και μαζικά από τον Ιππία μετά τον φόνο του Ιπάρχου.

¹¹⁶⁵ Θουκ. Β΄ 55 και 'Αριστ. 'Αθην. Πολ. ΙΓ΄ 5.5. Βλ. και Lewis 1963, 23, Stanton 1984, 13 και Camp 1994, 8-9.

¹¹⁶⁶ Osborne 1985, 115-126.

πλούσιοι ιδιοκτήτες γης είχαν ενεργό ανάμιξη στα μεταλλεία¹¹⁶⁷. Η έρευνα μάλιστα του Shipton επιβεβαίωσε ότι όσοι είχαν στην ιδιοκτησία τους μεταλλεία ανήκαν στο ανώτερο οικονομικό στρώμα της Αθήνας¹¹⁶⁸. Στον Στ' αι. π.Χ., εποχή κατά την οποία η εκμετάλλευση των μεταλλοφόρων ιδιοκτησιών αυτών ήταν ως επί το πλείστον στα χέρια των πλούσιων αριστοκρατικών γενών που διοικούσαν την πόλη, όσοι είχαν κέρδος από τα μεταλλεία ήταν πιθανότατα οι ίδιοι οι αριστοκράτες¹¹⁶⁹. Τα γένη τα οποία δραστηριοποιούνταν κυρίως στον τομέα αυτό ήταν οι Αλκμαιωνίδες, τα κέρδη των οποίων προέρχονταν αποκλειστικά από τη γη και τον κινητό πλούτο και όχι από τη διαχείριση ιερών, όπως στα άλλα γένη¹¹⁷⁰, καθώς και οι Σαλαμίνιοι και οι Κήρυκες¹¹⁷¹. Επομένως, η διάθεση του λαυρεωτικού αργύρου ήταν πιθανότατα σε μεγάλο ποσοστό στα χέρια του γένους των Αλκμαιωνιδών και των συνεργατών τους, οι οποίοι προσδοκούσαν σε ακόμα μεγαλύτερα κέρδη με τη διοχέτευσή του στην αγορά ως νομίσματος.

Επιπλέον, ισχυρές ενδείξεις συνδέουν το μετριοπαθές ολιγαρχικό καθεστώς της Κορίνθου με τους Αλκμαιωνίδες, καθιστώντας πιθανό ότι ανάμεσα στο γένος τους και τους Κορινθίους είχαν αναπτυχθεί ιδιαίτεροι δεσμοί και μάλιστα οικονομικοί και πολιτικοί¹¹⁷². Βασική είναι η άρνηση των Κορινθίων να συμμετάσχουν στην εισβολή στην Αττική, με στόχο την εγκατάσταση του Ισαγόρα ως τυράννου και η παρέμβαση του Κορινθίου Σωκλέους κατά την προσπάθεια αποκατάστασης του Ιππία από τον Κλεομένη, η οποία απέβη προς όφελος του Αλκμαιωνίδη Κλεισθένους¹¹⁷³. Σε αντίθεση με ό,τι υποστηρίζει ο Olivieri¹¹⁷⁴, οι Αλκμαιωνίδες, ενώ αρχικά υποστήριζαν τους Σικυωνίους τυράννους εις βάρος των κορινθιακών πολιτικών επιλογών, φαίνεται ότι μετά την πτώση της τυραννίδος και στις δύο ισθμιακές πόλεις, το αθηναϊκό γένος έστρεψε το ενδιαφέρον του προς τη νεότευκτη ολιγαρχία των Κορινθίων, προκειμένου να εξασφαλίσει μία χρήσιμη συμμαχία ενόψει του αγώνα του εναντίον του Πεισιστράτου. Είναι επομένως αρκετά πιθανό ότι μετά την παύση της λειτουργίας των σιφνιακών μεταλλείων το 520 π.Χ. και τουλάχιστον έως το 513 π.Χ., έτος της δεύτερης εξορίας των Αλκμαιωνιδών, οι Κορίνθιοι ολιγαρχικοί στράφηκαν προς τους πολιτικούς και οικονομικούς τους συμμάχους, προκειμένου να επεκτείνουν τις

¹¹⁶⁷ Osborne 1985, 117.

¹¹⁶⁸ Shipton 2001, 133.

¹¹⁶⁹ Bissa 2009, 24 και 57.

¹¹⁷⁰ Lewis 1963, 37.

¹¹⁷¹ Κομητοπούλου 2012, 194 και 198-199, όπου και βιβλιογραφία.

¹¹⁷² Για αντίστοιχους δεσμούς των Αλκμαιωνιδών με την Αίγινα βλ. Κομητοπούλου 2012, 203-204.

¹¹⁷³ Ἡρόδ. Ε' 75.5 και 92α-ζ.

¹¹⁷⁴ Olivieri 2012, 100-101.

εμπορικές τους συναλλαγές και παράλληλα να εξασφαλίσουν ικανές ποσότητες μετάλλου, χρήσιμες για τη νομισματοκοπία τους¹¹⁷⁵.

Η φιλική αντιμετώπιση των Κορινθίων προς τους Αθηναίους, όταν στην Αθήνα κυριαρχούσαν οι Αλκμαιωνίδες, φαίνεται και από την παροχή αρωγής στον πόλεμο με τους Αιγινήτες, με τους οποίους άλλωστε βρίσκονταν σε εχθρική σχέση¹¹⁷⁶. Φαίνεται ότι οι αγαθές σχέσεις των δύο πόλεων συνεχίστηκαν και την περίοδο που επικρατούσε στην Αθήνα ο αντίπαλος των Αλκμαιωνιδών Θεμιστοκλής, αφού η παραδιδόμενη διαιτησία ανάμεσα στους Κερκυραίους και τους Κορινθίους προϋποθέτει την εμπιστοσύνη των τελευταίων προς το πρόσωπό του¹¹⁷⁷. Τέλος, οι φιλικές σχέσεις που διατηρούσαν τόσο οι Αλκμαιωνίδες όσο και το κορινθιακό ολιγαρχικό καθεστώς με το πανελλήνιο ιερό των Δελφών και το λυδικό κράτος αποτελούν τεκμήριο και της μεταξύ τους συνεργασίας, αφού στην αρχαϊκή εποχή τέτοιες πολιτικές προσεγγίσεις μεταξύ αριστοκρατικών γενών διαφόρων πόλεων, ανατολικών κρατών και πανελληνίων ιερών τους εξασφάλιζε μεγαλύτερη αναγνωρισιμότητα και στο εσωτερικό των πόλεων¹¹⁷⁸. Παράλληλα, η κοινή στήριξη στο λυδικό κράτος αποτελούσε εγγύηση για την εισαγωγή ηλέκτρου από την περιοχή αυτή. Τα στοιχεία αυτά δείχνουν ότι οι Αλκμαιωνίδες πιθανότατα μίσθωναν τα μεταλλεία που βρίσκονταν κοντά στην έγγειο περιουσία τους από το αθηναϊκό κράτος, αλλά

¹¹⁷⁵ Η άποψη της Castiglioni (2010, 114-115) ότι οι Κορίνθιοι χρησιμοποίησαν αθηναϊκά και αιγινητικά νομίσματα στις επικοπές «πηγάσων» προσκρούει στη χημική ανάλυση της σύστασης των κορινθιακών νομισμάτων: βλ. Coupar 2000, 60.

¹¹⁷⁶ Ἡρόδ. Στ' 89 και Θουκ. Α' 41.2. Βλ. και Bissa 2009, 116 και Stickler 2010, 79-80. Την ευνοϊκή στάση απέναντι στους Αθηναίους στο ζήτημα της Αίγινας τονίζουν οι ίδιοι οι Κορίνθιοι πρεσβευτές στην προσπάθειά τους να πείσουν τους Αθηναίους να μη συμμαχήσουν με τους Κερκυραίους. Στον ίδιο λόγο επικαλούνται και την άρνησή τους να βοηθήσουν τους Σαμίους στην αποστασία τους το 441-439 π.Χ. Ωστόσο, η στάση των Κορινθίων στις δύο αυτές περιστάσεις πρέπει να ερμηνευτεί διαφορετικά, αφού η επανάσταση των Σαμίων τοποθετείται σε περίοδο κατά την οποία έχουν υπογραφτεί οι Τριακοντούτειες Σπονδές και η ανάμιξη των Κορινθίων σε θέμα της Αθηναϊκής Συμμαχίας θα έδινε λαβή στους Αθηναίους για κατάργηση των σπονδών εκ μέρους τους. Εξάλλου, οι Κορίνθιοι ολιγαρχικοί είχαν ήδη βρεθεί σε σύγκρουση με τους Αθηναίους κατά τον λεγόμενο Α' Πελοποννησιακό Πόλεμο. Πρβλ. το σχόλιο του Θουκυδίδη (Α' 103.4) ότι το σφοδρό μίσος των Κορινθίων εναντίον των Αθηναίων άρχισε, όταν κατασκεύασαν τα Μακρά Τείχη των Μεγαρέων (459-456 π.Χ.).

¹¹⁷⁷ Θεόφρ. Πολιτικά *περί καιρών*, (Ροxy, VII, 1012C) απ. 9, στ. II, 23-34 και Πλούτ. Θεμ. ΚΔ' 1. Πρβλ. και Θουκ. Α' 136 και Σχολ. Θουκ. Α' 136. Η φιλία του Θεμιστοκλέους με τους Κορινθίους εδραζόταν επίσης σε οικονομικές συναλλαγές και μάλιστα με Κορινθίους τραπεζίτες, καθώς και στη σχέση του Αθηναίου στρατηγού με την εκμετάλλευση μεταλλείων στον δήμο των Φρεαρρίων και στο Λαύριο: Θεμιστοκλέους *έπιστολαί*, Στ' και Ζ'. Βλ. και Bicknell 1972, 43, Podlecki 1975, 1-2, 202, 205 και Κομητοπούλου 2012, 205 και σημ. 998, 206, σημ. 1001 και 220-222. Ο Πλούταρχος μάλιστα (Θεμιστ. Ε' 1 και ΚΕ' 3) τον είχε χαρακτηρίσει *σύντονον χρηματιστήν* και σχολιάζει το μεγάλο ποσό της περιουσίας που κατέσχεσαν οι Αθηναίοι, όταν τον εξόρισαν. Οι σχέσεις αυτές πιθανότατα διαταράχθηκαν μετά την προφανή υποστήριξη των Κερκυραίων στη διαιτησία για τη Λευκάδα, αφού ικανοποίησε το αίτημά τους να θεωρούνται οικιστές και να εκμεταλλεύονται από κοινού με την Κόρινθο την αποικία, επιβαρύνοντας παράλληλα τους Κορινθίους με βαρύ χρηματικό πρόστιμο. Ο Frost (1980, 90) επιχειρηματολογεί υπέρ μίας αντικορινθιακής στάσης του Θεμιστοκλέους.

¹¹⁷⁸ Anderson 2005, 185 και 189. Μολονότι οι Λυδοί βασιλείς συνδέονταν και με το γένος των Κυψελιδών (βλ. Ἡρόδ. Α' 18.4-21.1, Γ' 48.1-49.5, Νικ. Δαμ., *FGrHist* 90, απ. 60.1-60.38, Διογ. Λαέρτ. Α' 94.1-95.5 και Πλούτ. Ἡθ. 859E, 6 - 860A 3 (*Περὶ τῆς Ἡροδοῦτος κακοηθείας*), η μεταστέγαση των αναθημάτων τους από τον ναό του Απόλλωνος στους Δελφούς στον θησαυρό των Κορινθίων στις αρχές του Ε' αι. π.Χ. (βλ. Partida 2000, 181) προϋποθέτει τις αγαστές σχέσεις των Κορινθίων ολιγαρχικών με το ιερό των Δελφών και με τους Αλκμαιωνίδες, των οποίων οι Λυδοί βασιλείς ήταν ξένοι.

και επηρέαζαν σημαντικά τις αποφάσεις του αθηναϊκού κράτους υπό τον Ιππία στο ζήτημα των εμπορικών σχέσεων με άλλα κράτη, και συγκεκριμένα με την Κόρινθο και τις αποικίες της¹¹⁷⁹.

Κατά τον Ε΄ και Δ΄ αι. π.Χ. η Κόρινθος και οι αποικίες της είχαν πρόσβαση στις μακρινές αγορές της Ιβηρίας και των εκεί φοινικικών αποικιών, όπως έχουν δείξει πρόσφατα αρχαιολογικά ευρήματα από την ίδια την Κόρινθο¹¹⁸⁰. Είναι επομένως αρκετά πιθανό ότι μία άλλη πηγή μετάλλου, κυρίως **σιδήρου**, ήταν και τα φοινικικά εμπορεία στην Ιβηρία. Η Castiglioni έχει υποστηρίξει μάλιστα ότι η παραδιδόμενη από τον κατά πολύ μεταγενέστερο Rufus Festus Avienus πληροφορία για την ύπαρξη πόλης *Cypsela* (Κυψέλα) κοντά στο ιβηρικό Εμπόριον (Amprurias) αποτελεί ισχυρή ένδειξη ότι γόνος των Κυψελιδών είχε αναζητήσει στην περιοχή τη δυνατότητα να εμπορευτεί τα μέταλλα της περιοχής¹¹⁸¹. Αν και είναι δύσκολο να αξιολογήσουμε την εν λόγω πληροφορία, παραμένει σημαντική ένδειξη για την εισαγωγή μετάλλου από την περιοχή αυτή στην κλασική εποχή. Τέλος, είναι βέβαιο ότι η Κόρινθος, όπως και άλλες πόλεις της Πελοποννησιακής Συμμαχίας είχε στο τέλος του Πελοποννησιακού Πολέμου πρόσβαση στον περσικό χρυσό. Τα λιγοστά παραδείγματα χρυσών κοπών της Κορίνθου, χρονολογούμενα με βάση την επικρατέστερη άποψη κατά τα τέλη του Ε΄ αι. π.Χ., σχετίζονται με χρυσό, ο οποίος δόθηκε από τους Πέρσες¹¹⁸². Όπως, όμως, θα δούμε, είναι πιθανότερο ότι αυτός ο χρυσός δεν προήλθε από την περσική χρηματοδότηση, αλλά από δάνειο από τα πανελλήνια ιερά¹¹⁸³.

Ταυτόχρονα με τα πολύτιμα μέταλλα από την Κόρινθο στις αποικίες έφθαναν και προϊόντα των κορινθιακών εργαστηρίων **μεταλλοτεχνίας**, που εμφανίζονται στην ευρύτερη ΒΔ περιοχή έως την Ιλλυρία και την Ετρουρία από τον Η΄ έως και τον Στ΄ αι. π.Χ. και επηρεάζουν τα τοπικά εργαστήρια στην περιοχή των αποικιών¹¹⁸⁴. Άλλο ένα εργαστήριο μεταλλοτεχνίας που μιμούνταν κορινθιακά τέχνηρα, κυρίως χαλκούς πρόχους, από τον ύστερο Ζ΄ έως τον πρώιμο Ε΄ αι. π.Χ. έχει υποτεθεί από τη Βοκοτοπούλου ότι προέρχεται

¹¹⁷⁹ Παρόμοια πολιτική φαίνεται ότι είχε ακολουθήσει και ο Πεισίστρατος, όταν προσπάθησε να ελέγξει τη μεταλλοφόρα περιοχή του Παγγαίου συνδεδεμένος με τα τοπικά θρακικά φύλα (Άριστ. Άθ. Πολ. ΙΕ΄ 2.4), καθώς και οι Φιλαΐδες, οι οποίοι προσπάθησαν να ελέγξουν τα θρακικά μεταλλεία και το εμπόριο μετάλλων στην περιοχή της Χερσονήσου, καθώς και να συνάψουν στενότερους δεσμούς με τους Κυψελίδες. Για την επιγαμία Κυψελιδών και Φιλαΐδων βλ. Έλλάν. *FGrHist* 1a, απ. 22 (Μαρκελλίνος, *Βίος Θουκυδίδη*, 2-4), Ήρόδ. Στ΄ 34.1-34.4 και Στ΄ 128.10-13. Η Castiglioni (2010, 117-118) αποδέχεται την ίδρυση της θρακικής Κυψέλας από γόνο των Κυψελιδών, με σκοπό τον έλεγχο της ίδιας περιοχής, επί τη βάσει νομισματικών παρατηρήσεων για την πόλη αυτή.

¹¹⁸⁰ Βλ. παραπάνω, σ. 156 της παρούσας.

¹¹⁸¹ R. Festus Avienus, *Ora Maritima*, 527-529. Βλ. Castiglioni 2010, 169-170, σημ. 501.

¹¹⁸² Coupar 2000, 44-45. Κατά τον Salmon (1984, 354 και σημ. 52) χρονολογείται τον Δ΄ αι. π.Χ. Η μικρή ποσότητα χρυσών κοπών δικαιολογείται από τη μεγάλη αξία του μετάλλου αυτού σε σχέση με τον άργυρο, που έφθανε ως την αναλογία 13 1/2 : 1. Βλ. σχετικά Melville Jones 1998, 265-266 και σημ. 39-41.

¹¹⁸³ Βλ. παρακάτω, σ. 220-222 της παρούσας.

¹¹⁸⁴ Treister 1996, 48, 58-60 και 65.

από κορινθιακή αποικία της ΒΔ Ελλάδας¹¹⁸⁵. Στην ίδια περιοχή έχει διαπιστωθεί ότι έχουν ανακαλυφθεί τα περισσότερα ιλλυρικά κράνη τύπου Β που εικάζεται ότι κατασκευάστηκαν επίσης από κορινθιακό εργαστήριο¹¹⁸⁶, ενώ και το τοπικό εργαστήριο της Δωδώνης που παρήγε χάλκινα αγαλματίδια φαίνεται ότι είχε ιδιαίτερες καλλιτεχνικές επιρροές από την Κόρινθο¹¹⁸⁷.

Αγροτικά και κτηνοτροφικά προϊόντα δεν είναι γνωστό αν εισάγονταν από άλλες περιοχές με βάση τις σωζόμενες μαρτυρίες. Ωστόσο, η παρουσία αμφορέων άλλων πόλεων (της Κορίνθου και της Κέρκυρας) σε αγροικίες που ανασκάφτηκαν βόρεια της πόλης της αρχαίας Λευκάδος δηλώνουν την πιθανή εισαγωγή λαδιού ή και κρασιού στις αποικίες από τις πόλεις αυτές ήδη από τα κλασσικά χρόνια¹¹⁸⁸. Επιπλέον, έχουμε ήδη αναφερθεί στη χρήση του παραγομένου άλατος για την παρασκευή παστών κτηνοτροφικών προϊόντων, τα οποία όμως εισάγονταν από τις γειτονικές ορεινές περιοχές της Ηπείρου και της Ακαρνανίας. Η γειτονική Θεσπρωτία, και συγκεκριμένα η περιοχή της Κεστρίνης, ήταν ονομαστή για τα βόδια της ήδη από την κλασσική εποχή, ενώ και οι Ακαρνάνες εξέτρεφαν μεγάλες ποσότητες ζώων, τα οποία αξιοποιούνταν εμπορικά¹¹⁸⁹.

Ως προς την **κεραμική**, σημαντική είναι η έντονη παρουσία στην **Αμβρακία** κορινθιακών αγγείων, είτε διακοσμημένων είτε καθημερινής χρήσης, ήδη από τα τέλη του Ζ' και τις αρχές του Στ' αι. π.Χ. Τα σχήματα των αγγείων που έχουν ανακαλυφθεί είναι τα συνήθως εξαγόμενα από τα κορινθιακά εργαστήρια και σχετίζονται με τη διάδοση του πολιτισμού του συμποσίου και των αριστοκρατικών ιδεωδών (κοτύλες, πυξίδες, αρύβαλλοι, οινοχόες)¹¹⁹⁰, καθώς και με τον κτερισμό τάφων των μελών του ανώτερου στρώματος¹¹⁹¹. Η ποσοτική υπεροχή των κορινθιακών εισαγόμενων αγγείων δείχνει τη στενή σχέση με τη μητρόπολη. Η μαζική εισαγωγή κορινθιακών χρηστικών αγγείων και η ταυτόχρονη απουσία κορινθιακών τεχνέργων από τα θεμέλια των οικιών αποτελούν σαφείς ενδείξεις ότι οι πρώτοι άποικοι είχαν από την αρχή εμπορικές σχέσεις με τη μητρόπολη και ότι βασιζόνταν σε αυτή για την εξασφάλιση των αναγκαίων σκευών¹¹⁹². Σημαντικό επίσης στοιχείο είναι

¹¹⁸⁵ Βοκοτοπούλου 1975, 169-170. Βλ. και Treister 1996, 59.

¹¹⁸⁶ Treister 1996, 60 και σημ. 222. Εξάλλου, στην Αθήνα του Ζ' αι. π.Χ. έχει διαπιστωθεί ανάλογη πρακτική με την οργάνωση κορινθιακού ή κορινθιακής παιδείας εργαστηρίου και μάλιστα στην Αγορά: Papadopoulos 2003, 165 (αποθέτης S 17:2) και 222-224. Και στην Κέρκυρα κατά τον ύστερο Ζ' αι. έχει επίσης αποδειχθεί ότι είχε οργανωθεί τορευτικό εργαστήριο που παρήγαγε χάλκινα καλύμματα ασπίδων: Treister 1996, 60 και σημ. 223.

¹¹⁸⁷ Treister 1996, 65 και σημ. 253.

¹¹⁸⁸ Γκίζα 2016, 152-153.

¹¹⁸⁹ Για τα βόδια της Θεσπρωτίας: Ήσυχ. λ. Κεστρινικοί βόες. Για την κτηνοτροφία της Ακαρνανίας: Ξεν. Έλλ. Δ' 6.4-6.6 και Μουσείο Θυρρείου, αρ. κατ. 189, 6-8 (βλ. και SEG LXIII, 391 και Funke, Hallof 2013).

¹¹⁹⁰ Ρλιακού 1999, 40.

¹¹⁹¹ Αγγέλη 2018, 468. Για την πολυτέλεια των ταφών των ευγενών βλ. και Ραμού-Χαψιάδη 1982, 118.

¹¹⁹² Ρλιακού 1999, 45.

ότι η Αμβρακία ήδη από την ίδρυσή της χρησίμευσε στους Κορινθίους εμπόρους ως βάση για την οικονομική διείσδυση στην περιοχή της Ηπείρου. Σε αυτό συνηγορεί η απουσία τοπικών αμβρακιώτικων αγγείων από τη θεσπρωτική και μολοσσική ενδοχώρα και η παράλληλη αύξηση των κορινθιακών εξαγωγών στις περιοχές αυτές από τον Ζ΄ αι. π.Χ.¹¹⁹³. Αττικά αγγεία είχαν φτάσει στην αποικία ήδη από τις αρχές του Στ΄ αι. π.Χ.¹¹⁹⁴. Ακολούθως, στο β΄ μισό του Στ΄ αι. π.Χ. διαπιστώνεται σημαντική αύξηση των αττικών εισαγωγών, καθώς και μεγαλύτερη επιρροή στη χρηστική κεραμική¹¹⁹⁵. Επίσης, αρκετές αθηναϊκές επιρροές διαπιστώνονται και στην εισαγόμενη αρχαϊκή «Ιονική» κεραμική στην Αμβρακία¹¹⁹⁶. Στην κλασική εποχή, η εισαγωγή της ερυθρόμορφης τεχνικής αλλά και η μίμηση αττικών προτύπων σε όλη τη ΒΔ Ελλάδα συνδέεται με τις αυξημένες αττικές εξαγωγές¹¹⁹⁷. Αντίστοιχες επιρροές διαπιστώνονται και από την Κάτω Ιταλία, κυρίως την Καμπανία, τη Λουκανία και την Απουλία κατά τον Δ΄ αι. π.Χ.¹¹⁹⁸.

Στη **Λευκάδα** σε όλο τον Στ΄ αι. π.Χ. είναι προφανής η υπεροχή των κορινθιακών ή κορινθιαζόντων διακοσμημένων αγγείων και άλλων τεχνέργων, αν και συνοδεύεται με μία αύξηση των αντιστοιχών αττικών επιρροών από τον πρώιμο Ε΄ αι. π.Χ. (ιδιαίτερα από το εργαστήριο του ζωγράφου του Αίμονος)¹¹⁹⁹. Ειδικότερα, στην πρώιμη κλασική εποχή διαπιστώνονται οι πρώτες μαζικές εισαγωγές αττικής διακοσμημένης κεραμικής, και ειδικότερα μελανόμορφων ταφικών ληκύθων¹²⁰⁰. Τα ευρήματα αυτά, ανεξαρτήτως από την προέλευση των εμπορών που έφεραν τα αγγεία αυτά στο νησί, αποδεικνύουν κυρίως την επιρροή των αθηναϊκών ταφικών εθίμων στον χώρο αυτό και την τάση μίμησης των αντίστοιχων συνηθειών των αριστοκρατικών οικογενειών της Αθήνας. Ως εκ τούτου, αποτελούν σαφή ένδειξη της επιρροής της ανώτερης οικονομικά τάξης της Αθήνας και συνάδουν απόλυτα με το αναπτυσσόμενο εκείνη την εποχή ενδιαφέρον των Αθηναίων για τις εξελίξεις στο Ιόνιο. Από την άλλη, δηλώνουν και το ενδιαφέρον των πολιτών της περιφερειακής αποικίας της Λευκάδος να προβληθούν ως μετέχοντες του πολιτισμού των αριστοκρατών της σύγχρονης αθηναϊκής κοινωνίας¹²⁰¹. Επίσης, έχουμε ήδη διαπιστώσει ότι η κατασκευή κορινθιακών αμφορέων τύπου Β, δηλαδή κερκυραϊκών κατά τη νεώτερη

¹¹⁹³ Ρλιάκου 1999, 49-50.

¹¹⁹⁴ Ρλιάκου 1999, 43-44.

¹¹⁹⁵ Ρλιάκου 1999, 45.

¹¹⁹⁶ Ρλιάκου 1999, 44-45.

¹¹⁹⁷ Aggeli 2014, 173 και 175.

¹¹⁹⁸ Aggeli 2014, 173.

¹¹⁹⁹ Ντούζουγλη 1997β και Πλιάκου 2012, 83 και σημ. 45.

¹²⁰⁰ Πλιάκου 2012, 83.

¹²⁰¹ Πλιάκου 2012, 83.

άποψη, αποδεικνύουν ότι οι Λευκάδιοι δέχονταν επιρροές και από τοπικά εργαστήρια στην ευρύτερη περιοχή¹²⁰².

Στον Δ' αι. π.Χ. είναι εμφανής η επιρροή των κορινθιακών εισαγωγών, κυρίως μελαμβαφών σκύφων, αλλά και αττικών αντιστοιχών¹²⁰³. Δε γνωρίζουμε αν η επιρροή των Αθηναίων τεχνιτών σε ολόκληρη την περιοχή, αλλά και στη Σικελία και την Κάτω Ιταλία, επιτυγχανόταν μέσω Κορινθίων ή άλλων εμπόρων. Ωστόσο, είχε επιφέρει την αύξηση των ανταλλαγών μεταξύ Αθήνας και αποικιών, καθώς και την εισαγωγή νέων τεχνοτροπιών σε αυτές.

Στην **κοροπλαστική**, ιδιαίτερης σημασίας ήταν η μίμηση κορινθιακών εικονιστικών προτύπων, όπως του κυκλίου χορού Νυμφών και Πανός, που φαίνεται ότι είχε καθιερωθεί σε όλη τη ΒΔ Ελλάδα και τις εκεί κορινθιακές αποικίες, καθώς και των Σατύρων, των γυναικείων προτομών (Νυμφών;) και άλλων ειδωλίων που βρέθηκαν στο σπήλαιο της Κουδουνότρυπας στην Αμβρακία και φέρουν σημαντικές αναλογίες με αντίστοιχες από τα σπήλαια των Νυμφών στην Ιθάκη και στα Πιτσά Κορινθίας¹²⁰⁴. Αργότερα, κατά τον Δ' αι. π.Χ. παρατηρούνται και αττικές επιρροές στην απεικόνιση των Νυμφών στα ίδια ιερά¹²⁰⁵.

Τα προϊόντα των κορινθιακών εργαστηρίων **μεταλλοτεχνίας** εμφανίζονται στην ευρύτερη ΒΔ περιοχή έως την Ιλλυρία και την Ετρουρία από τον Η' έως και τον Στ' αι. π.Χ. και επηρεάζουν και τα τοπικά εργαστήρια στην περιοχή των αποικιών¹²⁰⁶. Ένα από τα είδη που ανταλλάσσονταν ήταν οι **δούλοι**, οι οποίοι είναι πιθανό ότι χρησιμοποιούνταν ως οικιακοί στις ιδιοκτησίες αλλά και ως ερέτες στις τριήρεις¹²⁰⁷. Η πώληση δούλων μαρτυρείται, όπως αναφέρθηκε, και στο πλαίσιο πανηγύρεων σε ιερά των αποικιών¹²⁰⁸. Στην ύστερη κλασική εποχή πληροφορούμαστε από τον Διογένη Λαέρτιο στον Βίο του Αριστοτέλους ότι μία παλλακίδα στην Αθήνα την έλεγαν *Άμβρακίδα*¹²⁰⁹. Αν και το όνομα αυτό θα μπορούσε να μη σχετίζεται καθόλου με την Αμβρακία, είναι ωστόσο τουλάχιστον πιθανό ότι η παλλακίδα αυτή καταγόταν από την περιοχή αυτή. Ο όρος *άμβρακίδα* εξάλλου

¹²⁰² Βλ. παραπάνω, σ. 169-170 και σημ. 994 της παρούσας.

¹²⁰³ Στάικου, Γκιζά, Λεονταρίτη 2014, 624.

¹²⁰⁴ Για την Αμβρακία: βλ. Τζουβάρα-Σούλη 1988-198, 13-14 (προτομές), 16-18 (ειδώλια Νυμφών και Σατύρων), 38-39, 61-62· 1991 και 159-161 (κύκλιοι χοροί). Για τη Λευκάδα: βλ. Ζάχος, Ντούζουγλη 2003, 98-99 (κύκλιοι χοροί, ειδώλια). Βλ. και Kospetonsky 2016, 767.

¹²⁰⁵ Kospetonsky 2016, 768.

¹²⁰⁶ Treister 1996, 48, 58-60 και 65.

¹²⁰⁷ Είναι πιθανό ότι, όπως και στην Κέρκυρα, οι δούλοι περιστασιακά χρησιμοποιήθηκαν στις αποικίες ως ερέτες στις τριήρεις: Θουκ. Α' 55.1. Πρβλ. και Γ' 80.1. Βλ. και Wilson 1987, 122.

¹²⁰⁸ Για την πώληση δούλων σε ιερά βλ. παραπάνω, σ. 172 και σημ. 1013 της παρούσας.

¹²⁰⁹ Διογ. Λαέρτ. Ε' 14.7-9.

είχε χρησιμοποιηθεί και ως δηλωτικό είδους υποδημάτων, τα οποία κατασκευάζονταν πιθανότατα στην αποικία¹²¹⁰.

Οι Κορίνθιοι και οι πολίτες των ΒΔ αποικιών τους μπορούσαν εκτός από προϊόντα γεωργίας ή βιοτεχνίας να προωθούν και την **τεχνογνωσία** της μητρόπολης ή των αποικιών σε άλλες περιοχές, είτε αποστέλλοντας εκεί τεχνίτες με μαθητεία στην Κόρινθο είτε οργανώνοντας ανεξάρτητα εργαστήρια στην περιοχή. Ήδη αναφερθήκαμε παραπάνω στα εργαστήρια της προαποικιακής Αμβρακίας με αφορμή την «Ομάδα Θάψου»¹²¹¹. Κορίνθιοι τεχνίτες, κυρίως κεραμείς, αγγειογράφοι, ζωγράφοι και μεταλλουργοί, οι οποίοι είχαν εγκατασταθεί για μικρό ή μεγάλο χρονικό διάστημα κοντά στον χώρο εκτέλεσης της εργασίας τους μαρτυρούνται για τους πρώιμους ελληνικούς χρόνους έως και την ύστερη αρχαϊκή εποχή τόσο στην περίπτωση του Θέρμου και της Καλυδώνος της Αιτωλίας όσο και στο ιερό των Δελφών¹²¹².

Γενικές διαπιστώσεις

Οι ΒΔ κορινθιακές αποικίες αποτελούσαν αδιαμφισβήτητα σημαντικές μονάδες πρωτογενούς παραγωγής. Ωστόσο, η ανάπτυξη των τεχνών και του εμπορίου δεν ήταν αμελητέα. Οι τεχνίτες ως δημιουργοί χρηστικών και καλλιτεχνικών αντικειμένων και πολιτιστικών προϊόντων, οργανώθηκαν στις αποικίες σε σημαντικά εργαστήρια ήδη από την ίδρυσή τους. Τα αρχαιολογικά ευρήματα σε συνδυασμό με αναφορές στις γραπτές πηγές συνθέτουν μία αρκετά σαφή εικόνα για τις επιδόσεις τους, καθώς και για την εξέλιξη της επικοινωνίας με άλλα κέντρα. Το υπερπροϊόν των αποικιών διοχετευόταν στις τοπικές αγορές και ιδίως στα γειτονικά έθνη της Ηπείρου και της Ακαρνανίας. Αλλά και στον τομέα της μουσικής και του θεάτρου, η Αμβρακία φαίνεται ότι είχε δημιουργήσει μία μακραίωνη παράδοση.

Παράλληλα, βέβαια, οι αποικίες χρησίμευαν ως ενδιάμεσος σταθμός **διαμετακομιστικού εμπορίου** για προϊόντα που διακινούνταν από και προς τον ευρύτερο ΒΔ χώρο. Οι Κορίνθιοι έμποροι μπορούσαν να εξαγάγουν στις ίδιες τις αποικίες ή μέσω των αποικιών στα γειτονικά έθνη, στις παρακείμενες αποικίες και στην Ιταλία προϊόντα βιοτεχνίας, όπως διακοσμημένα αγγεία – κυρίως μεταφοράς, πόσεως ή κρατήρες, κεράμους – λάδι, κρασί, αρώματα μαζί με τα περιέχοντα αγγεία, αντικείμενα μικροτεχνίας, έργα

¹²¹⁰ Πολυδεύκης, Ζ' 94.6 και Ήρώδας, Μίμοι Ζ' 57.

¹²¹¹ Βλ. παραπάνω, σ. 100 και σημ. 585-586 της παρούσας.

¹²¹² Για τους Δελφούς βλ. Partida 2000, 179 και σημ. 34. Για το Θέρμο βλ. Jeffery 1961, 225-229, Antonetti 1990b, 167-196, (αποθέτης κάτω από τη Θόλο) και Paparostolou 2012, 78. Για τις κορινθιακές επιδράσεις στο εργαστήριο μεταλλοτεχνίας της Καλυδώνος και του Θέρμου βλ. Treister 1996, 48 και σημ. 151-152.

μεταλλοτεχνίας, ζωγραφικής και γλυπτικής, κ.ά.¹²¹³. Οι ανταλλαγές με τη Δύση αυτήν την περίοδο προϋπέθεταν την ελεύθερη ναυσιπλοΐα στο Ιόνιο και την Αδριατική¹²¹⁴. Εξάλλου, στην ευρύτερη περιοχή των αποικιών, και ιδιαίτερα της Ηπείρου, των Ιονίων νήσων και της Ακαρνανίας, η Κόρινθος συνέχιζε να ασκεί ιδιαίτερη οικονομική επιρροή τουλάχιστον έως την κλασική εποχή, όπως άλλωστε φαίνεται και από τη διάδοση των αργυρών της νομισμάτων κατά τη διάρκεια του Ε΄ αι. π.Χ. στους αντίστοιχους θησαυρούς¹²¹⁵. Επιπλέον, σε τοπικό επίπεδο οι Κορίνθιοι εξαγωγείς ανταγωνίζονταν τους συναδέλφους τους από τις αποικίες του Αμβρακικού ή και από την Κέρκυρα, όπως φαίνεται από το παράδειγμα των κορινθιακών αμφορέων τύπου Α και των αντίστοιχων κερκυραϊκών και λευκαδικών αμφορέων τύπου Β που ανακαλύφθηκαν στη χερσόνησο της Πλαγιάς και χρονολογούνται από τα ύστερα αρχαϊκά έως και τα ελληνιστικά χρόνια¹²¹⁶. Η αθηναϊκή επιρροή στις ΒΔ κορινθιακές αποικίες είναι συναφής με τη στροφή των Αθηναίων τεχνιτών και εμπόρων προς τη Δύση.

Τα νομίσματα των αποικιών και η ερμηνεία τους

Έναρξη της νομισματοκοπίας των Λευκαδίων

Η Λευκάς έκοψε τα πρώτα νομίσματά της σε άργυρο, με κορινθιακούς τύπους, δηλαδή Πήγασος/ κεφαλή Αθηνάς – κατά την επικρατέστερη άποψη¹²¹⁷, και σε κορινθιακό σταθμητικό κανόνα περίπου στις αρχές του Ε΄ αι. π.Χ.¹²¹⁸. Η μόνη διαφορά από τα αντίστοιχα κορινθιακά είναι ότι αντί για το κόππα πάνω από τον ιπτάμενο Πήγασο παρουσιάζεται το γράμμα «Λ». Οι εμπροσθότυποι και οπισθότυποι των λευκαδικών νομισμάτων συνδυάζονται τεχνοτροπικά και εικονιστικά με αντίστοιχους της Κορίνθου της περιόδου II του Ravel (χρονολογούμενη πλέον στα τέλη Στ΄ αι. έως 480 π.Χ.)¹²¹⁹. Ο Kraay μάλιστα θεωρεί ότι η εξαιρετικά μικρή ποσότητα διαφορετικών τύπων συνιστά απόδειξη

¹²¹³ Hopper 1979, 38 και Hammond 1982, 270.

¹²¹⁴ Επιβεβαίωση τέτοιων συναλλαγών για το α΄ μισό του Στ΄ αι. π.Χ. παρέχει η μελέτη των κορινθιακών κρατήρων που βρέθηκαν στην Ετρουρία, αφού φαίνεται ότι οι Κορίνθιοι τεχνίτες πουλούσαν στην τοπική αριστοκρατία διακοσμημένα τα αγγεία αυτά με θέματα που άρμοζαν στην κοινωνική τους τάξη και τις ασχολίες: βλ. De la Genière 1988. Επίσης, κορινθιακοί αργυροκόποι, ως βασικό ανταλλασσόμενο είδος, φθάνουν στη Μεγάλη Ελλάδα έως τα τέλη του Στ΄ αι. π.Χ.: Lambrugo 2004, 44-46.

¹²¹⁵ Tsangari 2011a.

¹²¹⁶ Köster 2013, 118-119.

¹²¹⁷ Βλ. παρακάτω, σ. 431 και σημ. 2033-2037, όπου παρατίθενται οι αντικρουόμενες απόψεις.

¹²¹⁸ Ο Salmon (1984, 271) την τοποθετεί πριν από το 500 π.Χ., ενώ οι Kraay (1976a, 123-124) και Carter (1993, 35) στο 490 π.Χ. περ.

¹²¹⁹ Ravel 1936, 54-80. Ο σταθμητικός κανόνας των κορινθιακών νομισμάτων βασίζεται σε στατήρα βάρους 8,7 γρ. και υποδιαιρείται σε τρεις υποδιαιρέσεις. Η δραχμή είναι το τρίτο του στατήρα, ίση με 2,9 γρ. Βλ. σχετικά: Stazio 1995, 182. Για τον τύπο της κοπής των Λευκαδίων βλ. Calciati 1990, II, 385.

ότι δεν μπορούν να χρονολογηθούν πριν από το 490 π.Χ.¹²²⁰. Η πρώτη νομισματοκοπία της Λευκάδος φαίνεται ότι σχετίζεται με τις ευρύτερες ιστορικές και πολιτικές συνθήκες στη ΒΔ Ελλάδα. Οι Carter και Mercuri έχουν προσπαθήσει να ερμηνεύσουν την κοπή αυτή, αν και, όπως θα δειχθεί, δεν έχουν δώσει οριστικές απαντήσεις σε σχέση με το ζήτημα αυτό¹²²¹.

Επομένως, η Λευκάς κατά πάσα πιθανότητα διέθετε ήδη νόμισμα κατά τη διάρκεια των Μηδικών. Ο λόγος μάλιστα για τον οποίο η Κόρινθος δεν έκοψε η ίδια τους λευκαδικούς στατήρες, όπως υποστηρίζεται ότι έπραξε με την περίπτωση της Αμβρακίας¹²²², ήταν το γεγονός ότι το νομισματοκοπείο της Λευκάδος είχε ήδη αρχίσει να λειτουργεί πριν από τα Μηδικά, και επομένως στη διάρκεια των περσικών εκστρατειών δεν υπήρχε ανάγκη για επείγουσα χρηματοδότηση από τη μητρόπολη. Ένα επιπλέον επιχείρημα για την τοποθέτηση της πρώτης λευκαδικής νομισματοκοπίας πριν από την έναρξη της β' περσικής εκστρατείας είναι η παρατήρηση ότι το Ανακτόριο, το οποίο επίσης συμμετείχε στις πολεμικές αναμετρήσεις με τους Πέρσες, δε φαίνεται – αν βασιστούμε στα υπάρχοντα νομισματικά δεδομένα – ότι έκοψε νόμισμα για τον σκοπό αυτό. Επομένως, δεν είμαστε υποχρεωμένοι να συνδέσουμε άμεσα την ερμηνεία της κοπής αυτής με την άφιξη των Περσών, τουλάχιστον όχι πριν από τη ναυμαχία της Σαλαμίνας.

Για να ερμηνεύσουμε την πρώτη νομισματική έκδοση της Λευκάδος, χρειάζεται να λάβουμε υπ' όψιν τις ευρύτερες ιστορικές και οικονομικές εξελίξεις στην περιοχή. Κατά τη διάρκεια του ύστερου Στ' αι. π.Χ. στην περιοχή δημιουργήθηκε και αναπτύχθηκε ο ναυτικός στόλος των Κερκυραίων. Στον στρατιωτικό τομέα, η Κέρκυρα μπορούσε έως το 479 π.Χ. να κινητοποιήσει στο Ιόνιο πέλαγος εξήντα τριήρεις και ήταν η μοναδική σημαντική δύναμη στην περιοχή¹²²³. Επιπλέον, φαίνεται ότι οι Κερκυραίοι απεκόμισαν μετά τα Μηδικά το προνόμιο της ισότιμης εκμετάλλευσής της Λευκάδος και το δικαίωμα να θεωρούνται συνιδρυτές της μαζί με τους Κορινθίους (*κοινή νέμειν άμφοτέρων άποικων*) ως αποτέλεσμα της διαιτησίας του Θεμιστοκλέους¹²²⁴, η οποία χρονολογείται στο 483/2 π.Χ.¹²²⁵. Το

¹²²⁰ Kraay 1980, 32.

¹²²¹ Carter 1993, 35 και Mercuri 2006, 241.

¹²²² Βλ. παρακάτω, σ. 212-214 της παρούσας.

¹²²³ Ἡρόδ. Ζ' 168 και Θουκ. Α' 14.2. Για τον αυξημένο ρόλο του κερκυραϊκού ναυτικού ήδη από τα τέλη του Στ' αι. π.Χ. βλ. και Stickler 2010, 116-119 και 263 και σημ. 71.

¹²²⁴ Θεόφρ. Πολιτικά *περί καιρών*, (ΡΟxy, VII, 1012C) απ. 9, στ. II, 23-34 και Πλούτ. Θεμ. ΚΔ' 1. Πρβλ. και Θουκ. Α' 136. Ο Θεμιστοκλής θεωρούνταν από τους Κερκυραίους ευεργέτης τους μετά την εκστρατεία του Ξέρξη, αφού απέτρεψε τα μέλη της Πανελληνίας Συμμαχίας από την τιμωρία των Κερκυραίων ως μηδισάντων: Σχολ. Θουκ. Α' 136. Βλ. και Salmon 1984, 272-273, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Δεν γνωρίζουμε κατά πόσον η πληροφορία του Κορνηλίου Νέπωτος (Corn. Nep. Vita Them. 2.1-2.4) για τη συμμετοχή του Θεμιστοκλέους σε έναν «Κερκυραϊκό» πόλεμο πριν από την εκστρατεία του Ξέρξου μπορεί να συσχετιστεί με τη διαιτησία του ανάμεσα στην Κέρκυρα και στην Κόρινθο για τη Λευκάδα. Η αναφερόμενη καταστροφή της Κέρκυρας από τον Θεμιστοκλή (*Corcyraeos fregit*) αντιβαίνει στην πληροφορία του Θουκυδίδη, ότι δηλαδή ο Θεμιστοκλής θεωρούνταν ευεργέτης των Κερκυραίων. Η ίδια η

πρόστιμο που επεβλήθη στους Κορινθίους δηλώνει με σαφήνεια ότι υπήρξε κάποια επέμβαση των Κορινθίων σχετική με τη Λευκάδα, η οποία στρεφόταν πολιτικά και οικονομικά εναντίον της Κέρκυρας. Είναι παράλληλα πολύ πιθανό ότι η Κέρκυρα, είχε διεκδικήσει ήδη πριν από την εκστρατεία του Ξέρξη συγκεκριμένα δικαιώματα στην αποικία, με το επιχείρημα πως έπρεπε να τιμώνται ως οικιστές. Εκτός από τις θρησκευτικές και ηθικές παραμέτρους της απαίτησης αυτής, οι Κερκυραίοι με τη διαιτησία αυτή πιθανόν αποκτούσαν και οικονομικά προνόμια στη Λευκάδα. Μία πρώτη σκέψη είναι ότι αυτά τα προνόμια ήταν η ελεύθερη πρόσβαση του ναυτικού της στη λευκαδική διώρυγα, η αποφυγή πληρωμής τελών στα λευκαδικά λιμάνια και πιθανόν η ελεύθερη πρόσβαση στα λευκαδικά ύδατα¹²²⁶. Ωστόσο, οι Κορίνθιοι στον λόγο τους στην αθηναϊκή Εκκλησία του Δήμου στα πρόθυρα του Πελοποννησιακού Πολέμου κατηγορήσαν τους Κερκυραίους ότι «δε συνήθιζαν να μεταβαίνουν σε λιμάνια γειτονικών κρατών με τα πλοία τους, αλλά να δέχονται άλλους, όταν παρουσιάζεται ανάγκη»¹²²⁷. Αν και το σχόλιο αναφέρεται στα μέσα του Ε΄ αι. π.Χ., πιθανότατα αποτυπώνει τις κερκυραϊκές πρακτικές που είχαν καθιερωθεί παλαιότερα εξαιτίας της γεωγραφικής θέσης του νησιού και της χρήσης των λιμανιών του από τους εμπόρους που επιθυμούσαν να πλεύσουν προς την Ιταλία και τη Σικελία¹²²⁸. Επομένως, πρέπει να αναζητήσουμε μία άλλη ερμηνεία για τα προνόμια των Κερκυραίων στη Λευκάδα στις αρχές του Ε΄ αι. π.Χ., εξετάζοντας τις πληροφορίες που διαθέτουμε για την αποικία στην περίοδο εκείνη.

Όπως είδαμε, ο Θεμιστοκλής ήταν αναμεμιγμένος στο δυτικό εμπόριο σιτηρών. Συγκεκριμένα, στα ρητορικά κείμενα με τον τίτλο *Θεμιστοκλέους Έπιστολαί* γίνεται λόγος για τη συνεργασία του με τον Κορίνθιο τραπεζίτη Φιλοστέφανο, τον οποίο είχε δανείσει στο

πληροφορία φαίνεται να αμφισβητείται από τους μελετητές, οι οποίοι θεωρούν ότι στην πηγή του Κορνηλίου Νέπωτος υπάρχει σύγχυση με τον Αιγινητικό πόλεμο: Ferone 1997, 76 και σημ. 37, όπου και βιβλιογραφία.

¹²²⁵ Για τη χρονολόγηση βλ. Piccirilli 1973, 63 κ.ε. και Stickler 2010, 116-119 και σημ. 16, ο οποίος δεν αποκλείει μία χρονολόγηση και μετά τα Μηδικά, έως το 465 π.Χ., όπως και για τη φυγή του προς τη Δύση. Ωστόσο, η ευγνωμοσύνη των Κερκυραίων που περιγράφεται στα χρόνια της φυγής του από τον Θουκυδίδη ήταν το αποτέλεσμα των ευεργεσιών του που είχαν συντελεστεί κατά το παρελθόν, και ιδίως αυτή που περιγράφεται από τον Σχολιαστή του Θουκυδίδη, δηλαδή η εναντίωση στην καταστροφή της ως πόλης που μήδισε. Επιπλέον, η υποστήριξη που παρέσχε ο Αθηναίος στρατηγός στους Κερκυραίους στο θέμα του μηδισμού θα ήταν ένα προβληματικό στοιχείο για τους Κορινθίους και πιθανότατα δε θα ήθελαν να εγκρίνουν την επιλογή του Θεμιστοκλέους ως διαιτητή. Τέλος, η συμπεριφορά του Κορινθίου στρατηγού Αδειμάντου κατά τα Μηδικά δείχνει ότι μερίδα των Κορινθίων ήδη διατηρούσαν τις επιφυλάξεις τους για τον ρόλο του Θεμιστοκλέους, πιθανότατα εξαιτίας της προγενέστερης εύνοιας προς τους Κερκυραίους: Πλούτ. Ήθ. 870F (*Περί τῆς Ἡροδότου κακοηθείας*, 2). Βλ. και Stickler 2010, 86-91 και 117.

¹²²⁶ Στην επικράτεια της Λευκάδος υπήρχε το αρχαίο λιμάνι δίπλα στην αρχαία πόλη, αλλά είναι σχεδόν βέβαιο από την περιγραφή του Θουκυδίδη ότι και το Σόλλιον διέθετε δικό του λιμάνι, πιθανότατα στον κόλπο της Ζαβέρδας ή δυτικότερα στη θέση Καστρί Λιθίες. Βλ. παραπάνω, σ. 119, σημ. 702 και σ. 120-122 της παρούσας.

¹²²⁷ Θουκ. Α΄ 37.3. Η ερμηνεία αυτή του χωρίου με οικονομικούς όρους δίνεται από τον Kagan (1969, 211), ο οποίος συνεχίζει τον αντίστοιχο προβληματισμό του Beaumont (1936, 183). Η μετάφραση που δίνουμε ακολουθεί τη σύνταξη του Θουκυδίδη (*διὰ τὸ... δέχεσθαι*), σε αντίθεση με την επικρατούσα («επειδή μεταβαίνουν σε λιμάνια γειτονικών κρατών, αλλά δε δέχονται...»).

¹²²⁸ Πρβλ. τη σημασία των αποικιών περί τον Αμβρακικό για την πλεύση προς τη Δύση: βλ. παραπάνω, σ. 98 και 116 κ.ε. της παρούσας.

πλαίσιο ευρύτερων εμπορικών συνεργασιών, μεταξύ των οποίων συμπεριλαμβάνεται και η αγορά σιτηρών από τις Συρακούσες¹²²⁹. Για τις συναλλαγές αυτές μάλιστα ο Θεμιστοκλής φαίνεται ότι είχε μεταβεί αρκετές φορές στον Ισθμό. Επιπλέον, είναι πολύ πιθανό ότι, όταν κατέφυγε από την Πελοπόννησο στην Κέρκυρα, ο αρχικός του προορισμός ήταν η Σικελία και οι Συρακούσες, αλλά αναγκάστηκε να παραμείνει στο νησί, επειδή στο μεταξύ ο φίλος του Ιέρων πέθανε¹²³⁰. Με βάση τα παραπάνω, ο Θεμιστοκλής προκρίθηκε ως διαιτητής στη διαφορά ανάμεσα στην Κέρκυρα και στην Κόρινθο, διότι πωλούσε σικελικό σιτάρι στην αγορά της Κορίνθου και τα πλοία που μίσθωνε κατέπλεαν συχνά στην Κέρκυρα στον δρόμο προς τη Σικελία. Ο ίδιος είχε πιθανότατα χρησιμοποιήσει και τα λευκαδικά λιμάνια, ώστε να πετύχει καλύτερα τέλη ελλιμενισμού ή να πωλήσει σιτηρά στην αγορά της αποικίας και στις αγορές των ακαρνανικών πόλεων¹²³¹. Επιπλέον, επειδή δρούσε ως ιδιώτης, δεν υπήρχε υπόνοια αθηναϊκής ανάμιξης στο δυτικό εμπόριο.

Οι Κερκυραίοι από την άλλη πλευρά προσπαθούσαν να καρπωθούν περισσότερα κέρδη από το εμπόριο σιτηρών με τις Συρακούσες, εισπράττοντας λιμενικά τέλη από τα πλοία που θα κατέπλεαν στο νησί τους. Η Κόρινθος, όπως και η Κέρκυρα, είχε δείξει με την ανάμιξή της στη μάχη του Ελωρού ποταμού στη Σικελία¹²³² ότι ενδιαφερόταν ενεργά για το μέλλον των Συρακουσών και για τη δυνατότητα επικοινωνίας με την πλέον σημαντική πηγή σιτηρών έως το τέλος των αρχαϊκών χρόνων. Η Λευκάς ήταν οπωσδήποτε ένας σημαντικός κρίκος στα δίκτυα ανταλλαγών της Κορίνθου με τη Δύση, την Ακαρνανία και την Ήπειρο, αλλά τίποτα περισσότερο έως τότε, και γι' αυτό δεν μπορούσε να αποτελέσει έναν πιθανό ανταγωνιστή για την Κέρκυρα στον ίδιο γεωγραφικό χώρο. Παραμένει, ωστόσο, ασαφές ποια ήταν η κίνηση των Κορινθίων που έθεσε σε κίνδυνο τα κερκυραϊκά συμφέροντα. Οι πληροφορίες που δίνουν οι πηγές για τη Λευκάδα μετά την πτώση των τυράννων είναι πενιχρές. Η αφήγηση του Ψευδο-Σκύλακος, ο οποίος κάνει λόγο για πιθανό μεταγενέστερο αποικισμό Κορινθίων μετά από επανάσταση των Ακαρνάνων, δεν μπορεί να χρονολογηθεί με ακρίβεια, όπως και η αντίστοιχη μαρτυρία του Αριστοτέλους μέσω του Στράβωνος για την εγκατάσταση Τηλεβίων σε αυτήν¹²³³. Η κοπή νομίσματος στις αρχές του Ε' αι. π.Χ. είναι η μόνη και πλέον σημαντική ενέργεια της αποικίας, η οποία φαίνεται όμως ότι έγινε σε συνεργασία με την ίδια την Κόρινθο. Η επιλογή του κορινθιακού βάρους και τύπου παραπέμπει σε μία ειδική σχέση, πολιτική και οικονομική, με τη μητρόπολη, δεδομένου

¹²²⁹ Θεμιστοκλέους *έπιστολαί*, Στ' 8-30 και Ζ' 4-6.

¹²³⁰ Podlecki 1975, 40.

¹²³¹ Η σχέση με τους Ακαρνάνες πιθανολογείται με βάση την καταγωγή της μητέρας του: βλ. παραπάνω, σ. 181, σημ. 1068 της παρούσας.

¹²³² *Ἡρόδ.* Ζ' 154.10-155.13.

¹²³³ Ψευδο-Σκύλαξ, *Περίπλους*, 34 και *Ἀριστ. απ.* 473.10 (= Στράβ. Ζ' 2 - C 321).

μάλιστα ότι οι Κερκυραίοι είχαν κυριαρχήσει στρατιωτικά και οικονομικά στο Ιόνιο¹²³⁴. Επιπλέον, οι Λευκάδιοι με τη χρήση του «Λ» στις κοπές επιθυμούσαν να τονιστεί η ανεξαρτησία της πόλης αλλά και να διαφημιστεί η οικονομική και πολιτική της δύναμη¹²³⁵.

Επιπρόσθετες παρατηρήσεις μπορούν να γίνουν σε σχέση με το πιθανό ιδεολογικό και πολιτικό κίνητρο της κοπής των νομισμάτων αυτών. Ο ρόλος του νομίσματος σε μία πόλη-κράτος δεν περιορίζεται μόνο στην οικονομική του αξία. Η απόφαση για την αποτύπωση συγκεκριμένων παραστάσεων στα νομίσματα της πόλης προκύπτει και από την ανάγκη της εκάστοτε πόλης-κράτους να εξάρει την ιδιαίτερη πολιτική της παράδοση ή τη σύνδεσή της με κάποια άλλη πόλη μέσα από σύμβολα, πολιτικές λατρείες και μύθους, ακόμα και οικονομικές παραμέτρους¹²³⁶. Αν λάβουμε υπ' όψιν τις εμφύλιες διαμάχες σε πολλές άλλες πόλεις κατά τον Ε' αι. π.Χ. και ειδικά στο Ανακτόριον¹²³⁷, είναι πολύ πιθανό ότι στη Λευκάδα υπήρχαν δύο πολιτικές μερίδες, μία φιλοκερκυραϊκή και μία φιλοκορινθιακή, εφόσον κατά τη διάρκεια της διαιτησίας οι Λευκάδιοι δεν καλούνται να αποφασίσουν μόνοι

¹²³⁴ Η οικονομική εξάλλου επιρροή στην περιοχή αυτή αποδεικνύεται και από την επικράτηση του κερκυραϊκού σταθμητικού κανόνα και σε άλλα νησιά του πελάγους, και συγκεκριμένα στη Ζάκυνθο και στην Κεφαλληνία: Psoma 2016a, 101. Από την άλλη πλευρά, η επιλογή των Λευκαδίων συνδέεται παράλληλα με την καθιέρωση του κορινθιακού στατήρα στην ευρύτερη ΒΔ περιοχή ήδη από τα αρχαϊκά χρόνια: Βλ. Gjongecaj 2011 και Tsangari 2011a. Πρβλ. και την επιρροή στο *ἀργύριον συμμαχικόν* της Δελφικής Αμφικτυονίας: Psoma 2018, 128-133.

¹²³⁵ Δεν είναι τυχαίο ότι σε επίπεδο ιδεολογίας, έχουμε ήδη από την εποχή των Μηδικών ενδείξεις που ενισχύουν την παραπάνω άποψη: α) τη στρατιωτική συμμετοχή της πόλης στα Μηδικά μόνο σε χρονική στιγμή κατά την οποία κινδύνευε η Κόρινθος (μετά τη μάχη των Θερμοπυλών). Όπως έχει παρατηρήσει ο Salmon (1984, 272), ο Ηρόδοτος δεν αναφέρει τίποτα, εν αντιθέσει με τα Μέγαρα, για τη συμμετοχή στρατευμάτων ή πλοίων από τις αποικίες στις προγενέστερες φάσεις του πολέμου. β) την παράταξη των πεζικών δυνάμεων των αποικιών δίπλα σε αυτή των Κορινθίων στη μάχη των Πλαταιών (Ηρόδ. Ι' 28). γ) την αναγραφή του εθνικού ονόματος της Λευκάδος μαζί με τις υπόλοιπες αποικίες περί τον Αμβρακικό, και μάλιστα διαδοχικά στον οφεισόμενον κίονα των Δελφών [SEG XIV.412· XXII.458· XVI, 337 (= Meiggs, Lewis 1969, 57-60, αρ. 27) και Πaus. Ε' 23.2]. δ) την αναφορά του Ηροδότου στη συμπάραταξη των τριήρων της Αμβρακίας και της Λευκάδος στη ναυμαχία της Σαλαμίνας ως αποτέλεσμα της στενής συγγενικής σχέσης με τους Κορινθίους (Ηρόδ. Η' 45: *ἔθνος ἑόντες οὔτοι Δωρικόν ἀπό Κορίνθου*). Σε παρόμοια παρατήρηση σε σχέση με τη σημασία των συγγενικών δεσμών μεταξύ Κορίνθου και αποικιών προβαίνει και ο Θουκυδίδης (Ζ' 58) για τη συμμετοχή τους στη σικελική εκστρατεία (κατά τὸ ζυγγενές). Βλ. και την παράθεση των εθνωμμικών της μίας αποικίας μετά την άλλη σε πολεμικές αναμετρήσεις: Ηρόδ. Η' 45.2, όπου αναφέρει με έμφαση ότι οι Αμβρακιώτες και οι Λευκάδιοι ανήκαν στο δωρικό γένος, οι οποίοι όμως κατάγονται από τους Κορινθίους (*οὔτοι Δωρικόν ἀπό Κορίνθου*), Η' 47.3, Ι' 28.24· 31.21, Θουκ. Α' 26.1, 27.2, 46.1, Β' 9.3· 80.3· 80.5, Γ' 69.1, Δ' 42.3, Στ' 104.1, Ζ' 7.1· 25.9· 58.3, Ξεν. Έλλ. Στ' 2.3, Δημ. Φιλ. Γ', 34.3, Διδδ. Σικ. ΙΒ' 42.4, ο οποίος πιθανότατα αρύεται από τον Έφορο και Πaus. Ι' 9.10. Φαίνεται μάλιστα ότι οι αποικίες αυτές αποτελούσαν για τους αρχαίους Έλληνες μία ενότητα, όχι μόνο γεωγραφική, αλλά και εθνική και πολιτική. Οι αρχαίοι σκωπτικοί εξύβριζαν τους Λευκαδίους ως «παλιο-Κορινθίους» (*ἑώλους Κορινθίους*), ενώ και φυσιογνωμικά οι Λευκάδιοι με τους Κορινθίους έμοιαζαν μεταξύ τους: Άθήν. Η' 44. 7 (347C) και Άριστ. *Φυσιογνωμικά*, 808a, 31 (Bekker).

¹²³⁶ Kraay 1977, 43.

¹²³⁷ Βλ. παρακάτω, σ. 218-220 της παρούσας. Το Ανακτόριο δεν έκοψε νόμισμα παρά μόνο, όταν η φιλοκερκυραϊκή μερίδα είχε ενισχυθεί σημαντικά στην πόλη, κατά τη διάρκεια πιθανότατα των Κερκυραϊκών. Η επιλογή της κοπής «πηγάσων» σε άμεση συνάφεια με τις κορινθιακές και λευκαδικές κοπές της περιόδου πείθει ότι σχεδιάστηκε από την Κόρινθο σε συνεργασία με τη φιλοκορινθιακή μερίδα και ότι έγινε για την προβολή της πολιτικής αυτής επιλογής έναντι των κερκυραϊκών διεκδικήσεων. Βλ. σχετικά Mercuri 2006, 244-245. Τέτοιες διαμάχες παρατηρούνται στα Μέγαρα των μέσων του Ε' αι. π.Χ. και στην Επίδαμνο: Θουκ. Α' 24-27 (Επίδαμνος), Α' 103-105 (Μέγαρα). Σε αυτές τις διαμάχες υπάρχουν δύο πολιτικές μερίδες, συνήθως ολιγαρχικοί και δημοκρατικοί, καθεμία από τις οποίες φαίνεται ότι έχουν συγκεκριμένο προσανατολισμό στις εξωτερικές σχέσεις. Ανάλογη περίπτωση, αν και σε πολλά σημεία ιδιαίτερη, αποτελεί η Κέρκυρα, στην οποία κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου διεξήχθη ο γνωστός εμφύλιος πόλεμος εξαιτίας της πολιτικής της Κορίνθου: Θουκ. Γ' 70-81.

για την τύχη τους, αλλά αποδέχονται στην πράξη, με τη διαιτησία του Θεμιστοκλέους, την κερκυραϊκή ανάμιξη. Με δεδομένο ότι στις κορινθιακές αποικίες περί τον Αμβρακικό υπήρχαν ανάλογοι θεσμοί και πολιτειακές εξελίξεις όπως και στη μητρόπολη¹²³⁸, είναι πιθανό ότι η φιλοκορινθιακή είχε ολιγαρχικές καταβολές, ενώ αντίστοιχα η φιλοκερκυραϊκή σχετιζόταν περισσότερο με τον πλούτο που είχε δημιουργηθεί σε κοινωνικές ομάδες με αστικές ενασχολήσεις (εμπόριο, βιοτεχνία)¹²³⁹.

Καθώς το πρώτο λευκαδικό νόμισμα κόπηκε σε κορινθιακό σταθμητικό κανόνα και τύπο, και επομένως σε συνεργασία με τη μητρόπολη, είναι πολύ πιθανό ότι στην αποικία επικρατούσε εκείνη την περίοδο η φιλοκορινθιακή παράταξη. Επομένως, η πρώτη λευκαδική νομισματοκοπία στην αρχή του Ε΄ αι. π.Χ. συνδέεται προφανώς με την ανάγκη της κυρίαρχης φιλοκορινθιακής μερίδας να διακηρύξει σε ευρύτερο επίπεδο την ιδιαίτερη σχέση της αποικίας με τη μητρόπολη και τη συνειδητή επιλογή να υιοθετήσει τη νομισματική πολιτική της. Αυτή η κίνηση δήλωνε παράλληλα με την πολιτική σύνδεση και την οικονομική σχέση των δύο πόλεων, αφού ανάλογες επιρροές έχουν επισημανθεί για πόλεις με ιδιαίτερους εμπορικούς και οικονομικούς δεσμούς¹²⁴⁰.

Αν θελήσουμε να αναζητήσουμε άλλα ιστορικά παράλληλα για την κίνηση της φιλοκορινθιακής μερίδας της Λευκάδος, μπορούμε να ανατρέξουμε στη Σάμο. Ανάλογων πολιτικών προεκτάσεων ήταν και τα κίνητρα των Σαμίων ολιγαρχικών, όταν εξέδωσαν τις σειρές VI-VII των σαμιακών νομισμάτων. Σύμφωνα με τον Barron, οι ολιγαρχικοί Σάμιοι, συνωμότησαν αντιδρώντας στις ηγεμονικές διαθέσεις των Αθηναίων μετά και τη μεταφορά του ταμείου από τη Δήλο στην Ακρόπολη, την οποία μάλιστα είχαν ενθαρρύνει οι Σάμιοι δημοκρατικοί. Ο μελετητής θεωρεί μάλιστα ότι ανέτρεψαν το πολίτευμα στις δημόσιες εορτές της Ήρας το 454/3 π.Χ., βασιζόμενος στην απεικόνιση βοός με περιδέραιο στις εκδόσεις με το γράμμα Β, οι οποίες αντιστοιχούν στο δεύτερο έτος της σειράς VII¹²⁴¹. Ο Barron, έχοντας αποδεχθεί με βάση παλαιογραφικές παρατηρήσεις τη χρονολόγηση 448 π.Χ. για το αθηναϊκό ψήφισμα που προέβλεπε την κατάργηση των επιμέρους νομισματοκοπειών των συμμάχων¹²⁴², υποστηρίζει ότι οι σαμιακές εκδόσεις με τα γράμματα Η και Θ, που περιλαμβάνουν και αθηναϊκές επικοπές, αποτελούν τεκμήριο μίας

¹²³⁸ Βλ. παρακάτω, σ. 277 κ.ε. και 288 κ.ε. της παρούσας. Η ολιγαρχική παράδοση των πόλεων αυτών τονίζεται κυρίως από τον ιδρυτικό μύθο της Αμβρακίας. Βλ. παραπάνω, σ. 131-133 της παρούσας.

¹²³⁹ Για την ιδιαίτερη ανάπτυξη του εμπορίου στην Κέρκυρα μάρτυρας είναι η πληροφορία του Θουκυδίδη (Γ΄ 74.2) για την καταστροφή πολλών εμπορικών αποθεμάτων κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου το 427-425 π.Χ.

¹²⁴⁰ Για παράδειγμα, η υιοθέτηση του αιγινητικού σταθμητικού κανόνα αλλά και των αιγινητικών τύπων από πόλεις της ΝΔ Μικράς Ασίας; βλ. Psoma 2016a, 96 και σημ. 90.

¹²⁴¹ Για την εισήγηση των Σαμίων για τη μεταφορά του ταμείου από τη Δήλο στην Αθήνα: Πλούτ. Άριστ. ΚΕ΄ 3 και Περικλής ΙΒ΄ 1. Βλ. Barron 1966, 80-93. Ο απεικονιζόμενος βους συνδέεται με τις εορτές της Ήρας επί τη βάσει τεχνοτροπικών ομοιοτήτων με άλλα παράλληλα από τη ζωγραφική: Βλ. στο ίδιο, 90-91.

¹²⁴² IG I³, 1454ter = ATL II, D 14.

πράξης αντίστασης εναντίον των Αθηναίων και ότι η έκδοση νομίσματος παρά την αθηναϊκή απαγόρευση διατράνωνε τη σαμιακή ανεξαρτησία¹²⁴³. Η χρονολόγηση του αθηναϊκού ψηφίσματος έχει αποτελέσει αντικείμενο μακράς αντιπαράθεσης ανάμεσα στους επιγραφολόγους και τους ιστορικούς¹²⁴⁴. Αν δεχθούμε τη χαμηλότερη χρονολόγηση του Mattingly στο έτος 425/4 π.Χ.¹²⁴⁵, τότε είναι πιθανό ότι η ίδια σειρά των σαμιακών νομισμάτων εκδόθηκε από τη δημοκρατική παράταξη στα 15 έτη της αθηναϊκής επικυριαρχίας (439-425 π.Χ.). Και στις δύο όμως περιπτώσεις η υπερίσχυση μίας πολιτικής μερίδος απεικονίζεται στη νομισματοκοπία της πόλης, η οποία εκφράζει είτε την πολιτική ανεξαρτησία της πόλης, είτε την προσήλωσή της σε μία συμμαχία. Οι δύο αυτές παράμετροι της νομισματοκοπίας εκφράζονται άριστα και στην περίπτωση της Λευκάδος, αφού η φιλοκορινθιακή ολιγαρχική μερίδα είχε ως στόχο τόσο την έκφραση της ανεξαρτησίας της πόλης όσο και της σύνδεσης με τη μητρόπολη.

Είναι σαφές, επομένως, ότι οι ενέργειες της Κορίνθου ήταν άμεσα συνδεδεμένες με τη φιλοκορινθιακή παράταξη που επικρατούσε τότε στη Λευκάδα. Είναι δηλαδή θεμιτό να θεωρήσουμε ότι οι αποφάσεις της φιλοκορινθιακής μερίδας θεωρήθηκαν από την Κέρκυρα ως κορινθιακός δάκτυλος. Η ίδια η νομισματοκοπία είναι πιθανό ότι εξελήφθη ως κίνηση, στην οποία συμμετείχαν οι Κορίνθιοι. Αλλά από μόνη της η ενέργεια αυτή δεν μπορούσε να προκαλέσει την αντίδραση των Κερκυραίων, εκτός αν σήμαινε την αλλαγή ισορροπιών στο Ιόνιο και την επιθυμία να διαδραματίσει η Λευκάς έναν ανάλογο με την Κέρκυρα ρόλο στο κεντρικό Ιόνιο. Πράγματι, έως τον Ε΄ αι. π.Χ. οι πηγές σιωπούν για τη χρήση των λιμένων και της διώρυγας. Είναι πολύ πιθανό ότι με την πρώτη αυτή νομισματοκοπία υποστηρίχθηκε ένα διευρυμένο πρόγραμμα κατασκευής ή επισκευής των λευκαδικών λιμανιών και της διώρυγας, καθώς και της κινητής γέφυρας που έκλεινε το λευκαδικό στενό στο ύψος της Διορύκτου. Μία τέτοια κίνηση ήταν προϋπόθεση για τη μετέπειτα οργάνωση ναυτικού στόλου, η οποία όμως θα έθετε σε κίνδυνο τις φιλοδοξίες των Κερκυραίων. Δεν αποκλείεται μάλιστα η οργάνωση του λευκαδικού στόλου να προέκυψε ως αντίδραση για την ανάπτυξη του αντίστοιχου κερκυραϊκού την προηγούμενη δεκαετία. Για να αντιμετωπίσουν οι Κερκυραίοι την απειλή της αλλαγής ισορροπιών, είχαν καταφύγει σε διπλωματικές παρεμβάσεις προς τους Κορινθίους, και όχι προς τους Λευκαδίους, αιτιολογώντας την

¹²⁴³ Για τη χρονολόγηση βλ. στο ίδιο, 85. Για την ερμηνεία των κοπών βλ. στο ίδιο, 91. Οι επικοπές σε αθηναϊκά νομίσματα δεν αποδεικνύουν αναγκαστικά τη σαμιακή ανυπακοή, αλλά συνδέονται με τη δυνατότητα εξεύρεσης μετάλλου για τις σαμιακές κοπές.

¹²⁴⁴ Οι δύο αντιτιθέμενες χρονολογίες έχουν υποστηριχθεί αντιστοίχως από τον Segre (1938, 165κ.ε.) και τον Mattingly (1961, 148-188). Για την περαιτέρω διερεύνηση του θέματος βλ. Figueira 1998, 411-448, ο οποίος κλίνει προς την άποψη του Mattingly.

¹²⁴⁵ Mattingly 1961, 148-188.

ανάμιξή τους στη Λευκάδα με τη διεκδίκηση του ρόλου του οικιστή. Αν και μπορούσαν να υποστηρίξουν στρατιωτικά τις διεκδικήσεις τους με τον ήδη ανεπτυγμένο στόλο τους, φαίνεται πως δεν επιθυμούσαν την πολεμική λύση. Η αίτηση διαιτησίας από τις δύο πόλεις δείχνει ότι οι σχέσεις τους, εξ αφορμής της διένεξης για τη Λευκάδα, ήταν εξαιρετικά τεταμένες και ότι, αν δεν αναζητούνταν συμβιβαστική λύση, θα οδηγούνταν στην ένοπλη σύρραξη.

Οι αξιώσεις της Κέρκυρας προς την Κόρινθο επιτεύχθηκαν μερικώς με τη διαιτησία του Θεμιστοκλέους, η οποία ήταν συμβιβαστική, αφού αναγνώριζε τα ίδια δικαιώματα και στους Κορινθίους¹²⁴⁶. Μετά τη διαιτησία, η Λευκάς μπόρεσε να κατασκευάσει τον δικό της στόλο, αλλά στην πόλη είχε πλέον αυξηθεί το κύρος της φιλοκερκυραϊκής μερίδας. Αυτές οι παρατηρήσεις ερμηνεύουν ικανοποιητικά το γεγονός ότι απέστειλε μικρό αριθμό στρατιωτικών δυνάμεων στη ναυμαχία της Σαλαμίνας και στη μάχη των Πλαταιών¹²⁴⁷. Μάλιστα, στον κίονα των Δελφών το εθνωνυμικό των Λευκαδίων αναγράφηκε στην έκτη θέση από το τέλος, δεδομένου ότι η σειρά αναγραφής είχε αξιολογικό χαρακτήρα¹²⁴⁸. Συμπερασματικά, η πρώτη λευκαδική νομισματοκοπία πιθανότατα προέκυψε ως κίνηση της φιλοκορινθιακής μερίδας για την οργάνωση στόλου και την επισκευή των λιμανιών της αποικίας.

Σε μία δεύτερη νομισματική φάση, κοντά στο 480 π.Χ., κόβεται στη Λευκάδα μία άλλη σειρά από «πηγάσους», οι οποίοι ομοιάζουν αρκετά με τους σύγχρονους κορινθιακούς και αμβρακιώτικους στατήρες. Οι Λευκάδιοι έκοψαν τα νομίσματα αυτά σε μεγάλη ποσότητα σε μικρό χρονικό διάστημα¹²⁴⁹. Αυτή η θεωρία της έκτακτης κοπής βασίζεται κυρίως στην τεχνικού περιεχομένου παρατήρηση, ότι δηλαδή ο συνδυασμός πολλών εμπροσθοτύπων και οπισθοτύπων προέκυψε από τη φθορά των μητρών λόγω της εντατικής χρήσης τους σε μικρό χρονικό διάστημα. Ο Kraay φαίνεται ότι ενσωματώνει την ερμηνεία του για τις λευκαδικές αυτές κοπές στην αντίστοιχη για τις αμβρακιώτικες, θεωρώντας ότι οι αποικίες έκοψαν νομίσματα ως αποτέλεσμα της διανομής της λείας της μάχης των Πλαταιών¹²⁵⁰. Ο Mercuri από την πλευρά του θεωρεί ότι η κοπή προηγήθηκε της μάχης. Οι οικονομικές ανάγκες για τον εξοπλισμό και τη συντήρηση του στόλου που εστάλη

¹²⁴⁶ Salmon 1984, 273-274. Μέχρι το 435 η Λευκάς είχε περάσει πάλι σε κορινθιακά χέρια.

¹²⁴⁷ Ο Salmon (1984, 272 και 276-277) διστάζει να δεχθεί μία τέτοια ερμηνεία, αν και παραδέχεται ότι η δραστηριότητα και ο ρόλος του κερκυραϊκού ναυτικού στις παραμονές της β' περσικής εκστρατείας ήταν αυξημένος και ότι πιθανότατα υπήρχε μία πιο κοντινή απειλή για τους αποίκους των Κορινθίων, ανάμεσα στους οποίους θα μπορούσαν να συγκαταλεχθούν Ηπειρώτες και Ακαρνάνες.

¹²⁴⁸ SEG XIV.412· XXII.458· XVI, 337. Βλ. και Tod 1946, αρ. 19 και Meiggs, Lewis 1969, 57-60, 27. Ο Πausanίας (Ε' 23.2) μάλιστα απέτυχε να διαβάσει το όνομα των Λευκαδίων στην επιγραφή. Βλ. και Fantasia 2017, 45 και σημ. 131.

¹²⁴⁹ Kraay 1977, 42-43.

¹²⁵⁰ Kraay 1977, 43-44.

στη ναυμαχία της Σαλαμίνας και για το πεζικό που εστάλη στις Πλαταιές είναι κατ' αυτόν ισχυρότερο επιχείρημα για την άμεση κοπή πολλών «πηγάσων»¹²⁵¹. Η ναυτική δύναμη των Λευκαδίων που συμμετείχε στην εκστρατεία στη Σαλαμίνα ήταν τρία πλοία και το πεζικό που εστάλη στις Πλαταιές μαζί με τους Ανακτορείς έφτανε συνολικά στους οκτακόσιους άνδρες, ενώ το πεζικό τους πρέπει να ήταν κατά τι μεγαλύτερο αριθμητικά από αυτό των Ανακτορείων, αφού στην επιγραφή του κίονα των Δελφών αναγράφηκαν στην αμέσως προηγούμενη σειρά¹²⁵². Επειδή και η Αμβρακία φαίνεται ότι έκοψε τους πρώτους της «πηγάσους» ακριβώς αυτήν την περίοδο με εντατικές κοπές¹²⁵³, η θεωρία του Mercuri είναι προτιμότερη¹²⁵⁴.

Έναρξη της νομισματοκοπίας των Αμβρακιωτών

Η πόλη της Αμβρακίας κόβει τα πρώτα της νομίσματα κοντά στο 480 π.Χ. Η χρονολογία αυτή προκύπτει από τον εντοπισμό μίας κοινής μήτρας εμπροσθοτύπου, που χρησιμοποιήθηκε τόσο για την κορινθιακή όσο και για την αμβρακιώτικη νομισματοκοπία, σε αποθέτη 135 νομισμάτων κάτω από το στρώμα καταστροφής του ναού του Ποσειδώνος στα Ίσθμια (με χρονολογία καταστροφής μετά τα Μηδικά)¹²⁵⁵. Τα πρώτα νομίσματα της Αμβρακίας είναι αργυροί «πήγασοι» κορινθιακού βάρους, στους οποίους είτε προστέθηκε το γράμμα «Α» στον εμπροσθότυπο κάτω από τον Πήγασο, είτε στον οπισθότυπο προστέθηκε το σύμβολο του κισσού πίσω από το κεφάλι της απεικονιζόμενης γυναικείας θεότητας. Τα νομίσματα αυτά αποτελούν επικοπές πάνω σε κορινθιακά νομίσματα, οι οποίες έγιναν επίσης στο ίδιο νομισματοκοπείο των Κορινθίων¹²⁵⁶. Η ενέργεια αυτή δείχνει τη στενή σύνδεση αποικίας και μητρόπολης στον πρώιμο Ε' αι. π.Χ. και αποτελεί ισχυρή ένδειξη και για τους μεταξύ τους διαχρονικούς οικονομικούς και πολιτικούς δεσμούς¹²⁵⁷. Εξάλλου, η Αμβρακία ακολούθησε την Κόρινθο στις πολεμικές της περιπέτειες και φαίνεται ότι είναι το βασικό πρότυπο κορινθιακής αποικίας ως προς την πίστη και το σεβασμό προς

¹²⁵¹ Mercuri 2006, 243. Για την ασαφή χρονολόγηση βλ. και Seltman 1955, 117 και Salmon 1984, 271.

¹²⁵² Ἡρόδ. Η' 45 και Θ' 28, SEG XIV.412· XXII.458· XVI, 337 (= Meiggs, Lewis 1969, 57-60, 27) και Παυσ. Ε' 23.2. Βλ. και Fantasia 2017, 45 και σημ. 131. Οι πόλεις στην πρώιμη αυτή εποχή ήταν προθυμότερες να πληρώσουν σε χρήμα/ νόμισμα τους μισθούς και την προετοιμασία για το ναυτικό παρά για το πεζικό: βλ. Davies 2001, 125. Για τη ναυτική δύναμη της Λευκάδος θα ήταν δύσκολο να εικάσουμε τις πραγματικές διαθέσιμες δυνάμεις. Η συμμετοχή ωστόσο στα Κερκυραϊκά δίνει πιθανότατα ένα μέτρο σύγκρισης. Η Λευκάς στις κορινθιακές εκστρατείες και στις ναυμαχίες της Λευκίμμης και των Συβότων συμμετέχει με 10 τριήρεις (Θουκ. Α' 27.1-2 και 46), γεγονός που σημαίνει ότι οι δυνατότητές της δεν πρέπει να ξεπερνούσαν κατά πολύ αυτόν τον αριθμό, με δεδομένο ότι οι ναυτικές επιχειρήσεις μπορούσαν εύκολα να θίξουν την ανεξαρτησία της ίδιας της πόλης.

¹²⁵³ Kraay 1977, 38.

¹²⁵⁴ Mackil, Van Alfen 2006, 207.

¹²⁵⁵ Kraay 1977, 42.

¹²⁵⁶ Kraay 1977, 38-40 και Mercuri 2006, 242-243.

¹²⁵⁷ Psoma 2016a, 100.

τη μητρόπολη¹²⁵⁸. Οι παραπάνω διαπιστώσεις σε σχέση με την προσκόλληση της Λευκάδος στη μητρόπολη και στο επίπεδο της οικονομικής και εξωτερικής πολιτικής ισχύουν απολύτως και για την Αμβρακία¹²⁵⁹.

Ο Kraay είχε υποστηρίξει ότι οι Αμβρακιώτες έκοψαν το πρώτο αργυρό νόμισμά τους μετά τα Μηδικά εξαιτίας της χρήσης των λαφύρων που περισυνέλεξε ο Πausανίας, άποψη που υιοθέτησαν ο Jenkins και ο Fantasia¹²⁶⁰. Η πληροφορία για τη λεία από τη μάχη των Πλαταιών δίνεται από τον Ηρόδοτο, ο οποίος αναφέρει ότι ο Σπαρτιάτης στρατηγός μοίρασε στους συμμάχους τους θησαυρούς που βρήκε στις περσικές σκηνές, αφού πρώτα έκανε σχετικές αφιερώσεις σε μεγάλα ιερά¹²⁶¹. Ο Kraay βασίζεται στην παρουσία ενός ενωτίου, το οποίο φέρει η θεότητα στον οπισθότυπο των πρώτων κοπών της Αμβρακίας και το οποίο ερμηνεύει, χωρίς πειστικότητα κατά τη γνώμη μου, ως αφιέρωση μέρους των λαφύρων από τη μάχη των Πλαταιών εκ μέρους των Αμβρακιωτών προς το ιερό της Αθηνάς Χαλινίτιδος στην Κόρινθο¹²⁶², αφού η απεικονιζόμενη θεότητα είναι κατά την επικρατέστερη άποψη η Αθηνά¹²⁶³. Αυτή η υπόθεση θα μπορούσε να ενισχυθεί από τη διαπίστωση ότι ήδη από το α΄ μισό του Ε΄ αι. π.Χ. τα νομίσματα χρησιμοποιούνται ως προσφορές προς τα ιερά είτε ως δάνεια προς ιδιώτες¹²⁶⁴.

Ωστόσο, το επιχείρημα παρουσιάζει αρκετά κενά. Τα κοσμήματα που λαφυραγόγησαν οι Έλληνες από τα πτώματα των στρατιωτών του Μαρδονίου είναι ένα σημαντικό στοιχείο¹²⁶⁵. Ωστόσο, δεν μπορούμε να γνωρίζουμε την τελική κατάληξή τους. Αν από τη δεκάτη της λείας κατασκευάστηκαν, όπως πληροφορεί ο Ηρόδοτος, τρία μεγάλα χάλκινα γλυπτά, ο οφιόσχημος τρίπους των Δελφών και τα αγάλματα του Διός στην Ολυμπία και του Ποσειδώνος στα Ίσθμια, τότε η συνολική ποσότητά της ήταν αρκετά μεγάλη. Ωστόσο, η υπόλοιπη λεία διαμοιράστηκε στους νικητές ανάλογα με την ανδρεία και

¹²⁵⁸ Στη συμπεριφορά αυτών των αποικιών αναφέρεται και ο Θουκυδίδης στα Κερκυραϊκά σχολιάζοντας τη συμπεριφορά της Κέρκυρας. Οι υπόλοιπες κορινθιακές αποικίες σέβονταν τις επιλογές της μητρόπολης και απέδιδαν την αναμενόμενη τιμή σε αυτήν: Θουκ. Α΄, 38.1-4.

¹²⁵⁹ Βλ. παραπάνω, σ. 210 κ.ε. της παρούσας.

¹²⁶⁰ Kraay 1977, 43, Jenkins 1993, 23 και Fantasia 2017, 45. Πρβλ. και Kagan 1998, 171 και Mercuri 2006, 243, ο οποίος διατυπώνει μία διαφορετική άποψη.

¹²⁶¹ Ηρόδ. Γ΄ 80.

¹²⁶² Kraay 1977, 43-44 και σημ. 27: συγκρίνει μάλιστα αυτή την κοπή με την αντίστοιχη αθηναϊκή της ίδιας περιόδου, η οποία φέρει κλάδο ελαιάς δίπλα στο κεφάλι της Αθηνάς. Βλ. και Jenkins 1993, 23.

¹²⁶³ Βλ. παρακάτω, σ. 421 και σημ. 1997-1998, όπου παρατίθενται οι αντικρουόμενες απόψεις. Ακόμα όμως και αν δεχόμασταν την πρόταση του Blomberg (1996, 63-65) ότι η θεότητα που απεικονίζεται στους «πηγάσους» είναι η ένοπλος Αφροδίτη η οποία αναφέρεται από τον Πausανία (Β΄ 5.1), θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι το ιερό στο οποίο έγινε η σχετική ανάθεση εκ μέρους των Αμβρακιωτών ήταν αυτό της ίδιας της αποικίας, αφού η Αφροδίτη λατρευόταν εκεί, σύμφωνα με μεταγενέστερες επιγραφικές μαρτυρίες: SEG XLII.543bis και XLII.543ter. Βλ. και Τζουβάρια-Σούλη 1992, 166-174.

¹²⁶⁴ Davies 2001, 117-120.

¹²⁶⁵ Ηρόδ. Γ΄ 80. Βλ. Kraay 1977, 44.

τη συμβολή τους στη μάχη¹²⁶⁶. Οι ΒΔ αποικίες των Κορινθίων συμμετείχαν με σχετικά μικρή δύναμη και δεν αναφέρονται στους αριστεύσαντες της μάχης των Πλαταιών από τον Ηρόδοτο, αν και οι Κορίνθιοι είχαν αρκετά επιτεύγματα να παρουσιάσουν, όπως προκύπτει από το σχετικό απόσπασμα του λυρικού Σιμωνίδη και το σχόλιο του Πλουτάρχου¹²⁶⁷. Επιβεβαίωση της μικρής σημασίας της συμμετοχής των στρατιωτικών δυνάμεων των αποικιών περί τον Αμβρακικό στη μάχη αυτή αποτελεί ότι στον κίονα των Δελφών αναγράφηκαν τα ονόματά τους προς το τέλος του καταλόγου, ο οποίος συντάχθηκε με βάση τη συνεισφορά κάθε πόλης¹²⁶⁸. Επομένως, είναι πιθανό ότι οι πόλεις αυτές έλαβαν ένα σχετικά μικρό μέρος, πιθανότατα λιγότερο και από τάλαντο αργύρου¹²⁶⁹. Με αυτό το ποσό, είναι πιθανότερο ότι, αν έγινε κάποια ανάθεση σε ιερό, τότε αυτό θα πρέπει να ήταν στην Αμβρακία και όχι στην Κόρινθο. Σε αυτό συνηγορεί επίσης η παρατήρηση ότι δεν υπάρχουν κορινθιακές κοπές με το ενώτιο στην κεφαλή της Αθηνάς. Επειδή ωστόσο και στην ίδια την Αμβρακία υπήρχε ιερό της Αθηνάς και μάλιστα σε σημαντική θέση μέσα στην πόλη¹²⁷⁰, είναι πιθανό ότι το ποσό που εξασφαλίστηκε από τη λεία, αν χρησιμοποιήθηκε μερικώς για τη συνέχιση της νομισματοκοπίας της αποικίας, αξιοποιήθηκε μερικώς και στη διακόσμηση του λατρευτικού αγάλματος της Αθηνάς στο τοπικό ιερό. Από τα έως τώρα δεδομένα, το συμπέρασμα αυτό είναι αρκετά υποθετικό.

Ο Mercuri αντιθέτως έχει υποθέσει ότι, εφόσον τα πρώτα νομίσματα της Αμβρακίας και όσα κόπηκαν στη Λευκάδα περί το 480 π.Χ. χρονολογηθούν πριν από το χρονικό αυτό σημείο, θα πρέπει να είχαν ως στόχο την κάλυψη των εξόδων για τον εξοπλισμό των εκστρατευτικών δυνάμεων κατά τη διάρκεια της δεύτερης περσικής εισβολής¹²⁷¹. Επειδή οι αμβρακιώτικες κοπές ήταν σύντομες, χωρίς συνέχεια, και σε μεγάλη ποσότητα – και επομένως ήταν έκτακτη και έντονη¹²⁷², η θεωρία αυτή είναι αρκετά πιθανή. Η συνεργασία των αποικιών με την Κόρινθο και η εξάρτηση της πρώτης αμβρακιώτικης έκδοσης από τη μητρόπολη δείχνει πράγματι ότι έγινε με στόχο την άμεση αντιμετώπιση επείγουσας

¹²⁶⁶ Ηρόδ. Ι' 81.5: *τὰ λοιπὰ διαιρέοντο καὶ ἔλαβον ἕκαστοι τῶν ἄξιοι ἦσαν.*

¹²⁶⁷ Ηρόδ. Ι' 72-79, Σιμωνίδης, απ. 13.9 κ.ε. και 15, 2 και Πλούτ. Ἀριστ., Κ' 2. Βλ. και Stickler 2010, 84-85.

¹²⁶⁸ SEG XIV.412· XXII.458· XVI, 337. Βλ. και Tod 1946, αρ. 19 και Meiggs, Lewis 1969, 57-60, 27 και Παυσ. Ε' 23. 1-2, ο οποίος όμως παραλείπει τους Λευκαδίους. Βλ. και Fantasia 2017, 45 και σημ. 131.

¹²⁶⁹ Για τη στρατιωτική δύναμη των συμμάχων σε αριθμούς βλ. Ηρόδ. Ι' 28. Η Σπάρτη διέθεσε 10.000 Λακεδαιμόνιους (εκ των οποίων 5.000 ομοίους), η Αθήνα 8.000 οπλίτες, η Κόρινθος 5.000, η Σικυών 3.000 και τα Μέγαρα 3.000. Μετά από τα μεγάλα αυτά εκστρατευτικά σώματα, τα πιο σημαντικά ήταν των Τεγεατών (1.500), των Τροιζηνίων (1.000) και των Φλειασίων (1.000). Οι υπόλοιπες πόλεις έστειλαν από 200 έως 800 οπλίτες. Αν λάβουμε υπ' όψιν ότι οι Σάμιοι ανέθεσαν στο Ηραίο τρία χάλκινα αγάλματα επτά πήξεων και ένα χάλκινο κρατήρα αξίας έξι ταλάντων (Ηρόδ. Δ' 152), τότε το ένα δέκατο της λείας των Πλαταιών πρέπει να ισοδυναμούσε περίπου με αυτό το ποσό και επομένως το σύνολό της με περίπου 60 τάλαντα. Αν η λεία μοιράστηκε αναλογικά με τις αριθμητικές δυνάμεις των στρατιωτών που εστάλησαν από κάθε πόλη, τότε η Αμβρακία και η Λευκάς πήραν λιγότερο από 1 τάλαντο καθεμία.

¹²⁷⁰ Διον. Καλλιφώντος, Ἀναγραφή τῆς Ἑλλάδος, 28-29. Για τη λατρεία αυτή βλ. παρακάτω, σ. 346-349 της παρούσας.

¹²⁷¹ Mercuri 2006, 243. Αυτή ήταν και η αρχική υπόθεση του Kraay (1976a, 124).

¹²⁷² Kraay 1977, 38 και 42.

κατάστασης ή κοινού εχθρού. Η αδυναμία οργάνωσης ενός κανονικού νομισματοκοπέιου στην ίδια την Αμβρακία, την πιο πλούσια από τις αποικίες περί τον Αμβρακικό κόλπο, πείθει ότι η ιστορική περίσταση απαιτούσε άμεσες ενέργειες. Επομένως, είναι προτιμότερο να θεωρήσουμε ότι ένα μεγάλο ποσό των νομισμάτων που κόπηκαν από την Αμβρακία στην περίοδο αυτή χρονολογούνται πριν από τη μάχη των Πλαταιών και ότι οι πρώτες αμβρακιώτικες κοπές χρησιμοποιήθηκαν για την οργάνωση της ναυτικής κυρίως εκστρατείας και τη συμμετοχή της πόλης στη ναυμαχία της Σαλαμίνας¹²⁷³.

Κοπές των αποικιών από το 480 π.Χ. έως την έναρξη του Πελοποννησιακού πολέμου

Λευκάς

Η Λευκάς συνέχισε να κόβει νόμισμα και μετά τα Μηδικά, και μάλιστα σε ικανοποιητικές ποσότητες¹²⁷⁴. Εφόσον το αίτιο της πρώτης κοπής ήταν ο πόλεμος και η ανάγκη συντήρησης των δυνάμεων, θα πρέπει να ερμηνεύσουμε και τη συνέχιση της νομισματοκοπίας μετά από αυτόν με βάση τις ιστορικές εξελίξεις. Αλλά, ακόμα και αν δεχόμασταν ότι η Λευκάς και οι υπόλοιπες κορινθιακές αποικίες έλαβαν ένα σημαντικό ποσό λαφύρων μετά τη μάχη των Πλαταιών, πρέπει να εξετάσουμε ποια ήταν η χρησιμότητα της κοπής.

Η συνέχιση της λευκαδικής νομισματοκοπίας μετά το 480 π.Χ., όπως και η αδιάλειπτη δραστηριοποίησή της έως και τις αρχές του 7' αι. π.Χ.¹²⁷⁵, μπορεί να ερμηνευθεί ποικιλοτρόπως με βάση την ιστορική εξέλιξη στην ευρύτερη περιοχή. Το τέλος των Μηδικών πολέμων εύρισκε την Κέρκυρα άθικτη από πλευράς ναυτικών δυνάμεων, αφού τελικά απέφυγαν με εύσχημο τρόπο την αποστολή τριήρων στη ναυμαχία της Σαλαμίνας¹²⁷⁶, ενώ οι αντίστοιχες πεζικές και ναυτικές δυνάμεις της Αμβρακίας, της Λευκάδος και του Ανακτορίου είχαν υποστεί τις συνέπειες της συμμετοχής τους στις τελευταίες πολεμικές αναμετρήσεις των Μηδικών, στη ναυμαχία της Σαλαμίνας και τη μάχη των Πλαταιών¹²⁷⁷. Η Λευκάς εξακολουθούσε να βρίσκεται σε πολιτική αναταραχή εξαιτίας αφενός της υπερίσχυσης της φιλοκορινθιακής μερίδας και αφετέρου των παράλληλων κερκυραϊκών δικαιωμάτων που εξασφαλίστηκαν μετά τη διαιτησία του Θεμιστοκλέους. Μία πιθανή ερμηνεία για τη συνέχιση της νομισματοκοπίας είναι ότι οι Λευκάδιοι θέλησαν να

¹²⁷³ Mackil, Van Alfen 2006, 207.

¹²⁷⁴ Carter 1993, 35 και 39 και Mercuri 2006, 243.

¹²⁷⁵ Carter 1993, 39.

¹²⁷⁶ 'Ηρόδ. Ζ' 168.

¹²⁷⁷ 'Ηρόδ. Η' 45.1, 47.1, Ι' 28.25, 31.22, SEG XIV.412· XXII.458· XVI, 337 και Πaus. Ε' 23.2. Βλ. και Tod 1946, αρ. 19 και Meiggs, Lewis 1969, 57-60, 27.

επισκευάσουν και να αναπτύξουν τον στόλο τους, καθώς και να προστατέψουν την πόλη από τις απειλητικές διαθέσεις των Κερκυραίων ή πειρατών, επεκτείνοντας, συντηρώντας και επισκευάζοντας τα τείχη και τα λιμάνια της¹²⁷⁸.

Από την άλλη πλευρά, ο σταδιακά αυξημένος ρόλος του περάσματος (διώρυγας ή ισθμού) της Λευκάδος για τη ναυσιπλοΐα στο Ιόνιο, ο οποίος φαίνεται κυρίως από τις πολεμικές αναμετρήσεις του Ε΄ και του Δ΄ αι. π.Χ.¹²⁷⁹, δείχνει ότι οι Λευκάδιοι επιθυμώντας να συνεχίσουν να αξιοποιούν οικονομικά το πέρασμα, απαιτούσαν από τα εμπορικά πλοία ποικίλους δασμούς και τέλη που γενικά τιτλοφορούνταν *έλλιμνία*¹²⁸⁰, τα οποία αφορούσαν στον ελλιμενισμό, την αγκυροβόληση, τη ρυμούλκηση και την αποβίβαση εμπορευμάτων, και πιθανότατα πληρώνονταν σε άλλα νομίσματα αλλά στη συνέχεια μετατρέπονταν σε λευκαδικό. Επιπλέον, ο νότιος μώλος-κυματοθραύστης καθιστούσε τον χώρο βορείως αυτού έως και τη διώρυγα ένα τεράστιο λιμάνι, το οποίο μπορούσαν να αξιοποιήσουν τα πλοία, για να αποφύγουν πιθανούς κινδύνους στα ανοιχτά, αυξάνοντας έτσι τα έσοδα για την πόλη. Η οικονομική και στρατιωτική σημασία του στενού τόσο για τους ίδιους τους Λευκαδίους όσο και για τους Κορινθίους αποδεικνύεται και από την παρέμβαση των τελευταίων στην ακαρνανική περαία με τη διατήρηση της αποικίας του Σολλίου, η οποία είχε ιδρυθεί ήδη έως τα μέσα του Ε΄ αι. π.Χ.¹²⁸¹. Υπό το φως αυτής της επισήμανσης, γίνεται απολύτως κατανοητό γιατί οι Λευκάδιοι συνέχισαν παρά τις κερκυραϊκές πιέσεις να παραμένουν προσκολλημένες πολιτικά και νομισματικά στη μητρόπολη.

Στις λευκαδικές κοπές συμπεριλαμβάνονται και σειρές, οι οποίες τοποθετούνται μετά τα μέσα του Ε΄ αι. π.Χ. και είναι σύγχρονες με άλλων ΒΔ αποικιών. Για λόγους μεθοδολογικούς θα εξεταστούν στην αμέσως επόμενη ενότητα.

¹²⁷⁸ Η επισκευή και συντήρηση των τειχών και των λιμενικών φρουριακών εγκαταστάσεων ήταν επιβεβλημένη από την αδύναμη θέση της Λευκάδος και από τον κίνδυνο που διέτρεχαν τα πλοία: βλ. παραπάνω, σ. 80-81 και 120-121, σημ. 716 της παρούσας. Η επισκευή των λιμενικών της εγκαταστάσεων προέκυπτε συχνά εξαιτίας των σεισμικών και επικλύσεων («τσουνάμι») που ήταν συχνά από την προϊστορία έως σήμερα στο στενό της Λευκάδος: βλ. Forkaefs, Papadopoulos 2004 και Vött et al. 2009.

¹²⁷⁹ Για τη χρήση της λευκαδικής διώρυγας-ισθμού στον Ε΄ και τον Δ΄ αι. π.Χ. τόσο από τους Κορινθίους και τους Σπαρτιάτες όσο και από τους Αθηναίους οι πληροφορίες είναι πολλές. Οι βασικότερες εντοπίζονται στα Κερκυραϊκά και στον Πελοποννησιακό Πόλεμο, αλλά και σε μεμονωμένες ναυτικές συγκρούσεις των Σπαρτιατών με τους Αθηναίους στο Ιόνιο: Θουκ. Β΄ 80, Γ΄ 81.1, Γ΄ 94, Δ΄ 8.2. και Ξεν. Έλλ., Στ΄ 2.26.

¹²⁸⁰ Η ποικιλία των δασμών αυτών και των τελών είναι γνωστή από διάφορες κλασικές και ελληνιστικές πηγές: βλ. σχετικά Velissaropoulos 1980, 208-231 και Migeotte 2001, 398. Ένα παράδειγμα τέτοιας ποικιλίας φόρων δίνεται από ψήφισμα της ηλιακής Κυπαρίσσου των ύστερων κλασικών ή πρώιμων ελληνιστικών χρόνων: SEG XI.1026.

¹²⁸¹ Βλ. παραπάνω, σ. 122-124 της παρούσας. Κατά την ελληνιστική εποχή, ο Φίλιππος Ε΄ χρησιμοποίησε το στενό της Λευκάδος και τους κόλπους της Κεφαλληνίας, για να περιμένει την άφιξη του ρωμαϊκού στόλου: Πολύβιος, Ε΄ 109.5.

Αμβρακία

Η νομισματοκοπία της Αμβρακίας παρουσιάζει κενό μετά το 480 π.Χ. και επανεκκινείται μετά τα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ. Η Αμβρακία, η Λευκάς, το Ανακτόριο και δύο άλλα νομισματοκοπεία (με διακριτικά «Ε» και «Π») φαίνεται ότι μετά το 450 π.Χ. έκοψαν «πηγάσους» σε κορινθιακό βάρος. Οι αντίστοιχες λευκαδικές κοπές παρουσιάζουν μεγάλες ομοιότητες στην τεχνοτροπία και στον συνδυασμό εμπροσθοτύπων και οπισθοτύπων με τις σύγχρονες της Αμβρακίας και της Κορίνθου (περιόδου III.2 του Ravel). Σε σχέση με την προηγούμενη έκδοση των λευκαδικών «πηγάσων» παρουσιάζουν μεγάλη εξέλιξη και χαρακτηρίζονται από έντονο πειραματισμό στην τεχνοτροπική απόδοση, μεγάλη ποσότητα νομισμάτων και μικρή διάρκεια χρήσης. Χρονολογούνται και αυτές στο 435 π.Χ. Όλες αυτές οι παρατηρήσεις συνηγορούν στο ότι κόπηκαν για μία συγκεκριμένη περίσταση και πιθανότατα για μία επείγουσα ανάγκη¹²⁸².

Ο Kraay είχε ερμηνεύσει τη νομισματική δραστηριότητα αυτή ως συνδεδεμένη με την εκστρατεία και την αποικιστική κίνηση της Κορίνθου και των αποικιών της στην Επίδαμνο κατά τα Κερκυραϊκά, αφού απέδειξε ότι μεγάλη ποσότητα «πηγάσων» από την Κόρινθο και τη Λευκάδα, καθώς και νομισμάτων του Ανακτορίου και της Ποτειδαίας (ως τέτοια ερμήνευσε αυτά με το γράμμα «Π») χρονολογούνται στη δεκαετία του 430 π.Χ.¹²⁸³. Σε σχέση με την εκστρατεία και τον αποικισμό των Κορινθίων στην Επίδαμνο το 435 π.Χ., η Κόρινθος όφειλε να εξεύρει χρήματα, προκειμένου να εφοδιάσει τα πληρώματα των πλοίων και τους στρατιώτες με τα απαραίτητα, να τους εξασφαλίσει τον μισθό και παράλληλα να οργανώσει τη νέα αποικία στην Επίδαμνο. Επίσης, χρήματα φαίνεται ότι δόθηκαν πιθανότατα από την ίδια την Κόρινθο και σε πολίτες πόλεων της Αθηναϊκής Συμμαχίας ως αμοιβή, προκειμένου να ενταχθούν στην εκστρατεία, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Θουκυδίδη¹²⁸⁴. Τα έξοδα για την εκστρατεία και τον αποικισμό θα καλύπτονταν από μία νέα κοπή. Στο πλαίσιο αυτό καλούνταν να πληρώσουν 50 κορινθιακές αργυρές δραχμές όσοι Κορίνθιοι δε δέχονταν να συμμετάσχουν από την αρχή στην αποστολή, παρότι θεωρούνταν άποικοι και διατηρούσαν το δικαίωμα να μεταβούν αργότερα στην Επίδαμνο προς εγκατάσταση¹²⁸⁵. Είναι πολύ πιθανό ότι ανάλογη ρύθμιση υπήρχε και για τους Αμβρακιώτες και Λευκαδίους, οι οποίοι θα γίνονταν άποικοι της Επιδάμνου. Αυτή η απαίτηση προέκυψε κυρίως, διότι οι Κορίνθιοι

¹²⁸² Kraay 1976a, 123-124 και Kagan 1998, 164-166 και 168. Πρβλ. Kraay 1979, 38, 42, 54 και 58.

¹²⁸³ Kraay 1979, 54-59 και Jenkins 1993, 23. Πρβλ. και Kagan 1998, 165-166 και Mercuri 2006, 244.

¹²⁸⁴ Θουκ. Α' 35. Βλ. και Kagan 1998, 164 και σημ. 10. Η πρακτική αυτή της προσφοράς αμοιβής σε πολίτες από την αντίπαλη συμμαχία επανεμφανίζεται και στον λόγο των Κορινθίων ενώπιον του συνεδρίου της Πελοποννησιακής Συμμαχίας πριν από τον Πελοποννησιακό Πόλεμο: Θουκ. Α' 121.

¹²⁸⁵ Θουκ. Α' 27.1. Πρβλ. Kagan 1998, 168. Για το δικαίωμα εγκατάστασης εκ των υστέρων βλ. Malkin 2008.

είχαν συνειδητοποιήσει την ανάγκη οικονομικής υποστήριξης των μεγάλων ναυτικών εκστρατειών και την αντίστοιχη έλλειψη αποθέματος αργύρου, την οποία επισημαίνει ο Θουκυδίδης¹²⁸⁶. Επιπλέον, οι Αμβρακιώτες και οι Λευκάδιοι υποχρεώνονταν – ο τύπος που χρησιμοποιεί ο Θουκυδίδης για τους Κορινθίους είναι *κελεύοντες* – να αποστείλουν στρατιώτες στην Ιλλυρία, οι οποίοι έπρεπε επίσης να μισθοδοτηθούν από τις πόλεις τους¹²⁸⁷. Επομένως, οι σύγχρονες κοπές των αποικιών συνδέονται αναγκαστικά με τις εκστρατείες και τον αποικισμό της Επιδάμνου των ετών 435-433 π.Χ.

Σύμφωνα με τη μελέτη του Kraay, η οποία βασίζεται σε μία επισεσημασμένη κοπή από τον Τάραντα, η ομάδα II.A της Αμβρακίας χρονολογείται στο 435 π.Χ. και η ομάδα II.B στο 433 π.Χ.¹²⁸⁸. Ακολουθώντας τον ίδιο συλλογισμό, ο Fantasia θεωρεί ότι η εντατική αυτή νομισματοκοπία της Αμβρακίας οφείλει να τοποθετηθεί στο πλαίσιο των Κερκυραϊκών εξαιτίας της ραγδαίας αύξησης της ναυτικής δύναμης της πόλης¹²⁸⁹. Η παρατήρηση μάλιστα της Coupar ότι και την περίοδο αυτή τα αμβρακιώτικα νομίσματα κόπηκαν στο κορινθιακό νομισματοκοπείο επιβεβαιώνει ότι αυτά πρέπει να σχετίζονται με τα Κερκυραϊκά και τον αποικισμό της Επιδάμνου¹²⁹⁰. Ο Kagan, ωστόσο, λαμβάνοντας υπ' όψιν τη διαδοχή των γεγονότων στα Κερκυραϊκά και την ελλιπή γνώση της ομάδας II.B της Αμβρακίας, θεωρεί ότι η προγενέστερη ομάδα II.A θα μπορούσε να χρονολογηθεί από τα τέλη της δεκαετίας του 440 π.Χ. έως τις αρχές της δεκαετίας του 430 και αντιστοίχως η ομάδα II.B στο 433 π.Χ. Εντάσσει μάλιστα την πρώτη ομάδα στην περίοδο της εκστρατείας της Αμβρακίας εναντίον του Αμφιλοχικού Άργους, λίγο πριν από την εκστρατεία του Φορμίωνος στην περιοχή¹²⁹¹. Ωστόσο, είναι πιθανότερο ότι οι Αμβρακιώτες συνειδητοποίησαν τη σημασία της κατασκευής ναυτικού μετά την ήττα από τον Φορμίωνα στο Αμφιλοχικό Άργος, η οποία χρονολογείται πιθανότατα στο διάστημα 440-430 π.Χ.¹²⁹². Ενισχυτικό στοιχείο για την άποψη αυτή είναι ότι το 435 π.Χ. στη ναυμαχία των Συβότων οι Αμβρακιώτες έστειλαν μόλις 8 τριήρεις, ενώ το 433 π.Χ. στη ναυμαχία των Συβότων 27¹²⁹³. Επομένως, η χρηματοδότηση της κατασκευής του στόλου έγινε πιθανότατα και με τις δύο ομάδες νομισμάτων (II.A και II.B) κατά τη διάρκεια της εκστρατείας στην Κέρκυρα. Οι αντίστοιχες

¹²⁸⁶ Θουκ. Α' 80.4 και 141.5. Πρβλ. και Kallet-Marx 1993, 72-75.

¹²⁸⁷ Κάτι ανάλογο φαίνεται ότι συνέβη και στον Δ' αι. π.Χ. με την εκστρατεία του Τιμολέοντος. Βλ. σχετικά Fantasia 2017, 100.

¹²⁸⁸ Kraay 1979, 55-58.

¹²⁸⁹ Fantasia 2017, 47-48.

¹²⁹⁰ Coupar 2000, 210.

¹²⁹¹ Θουκ. Β' 68. Βλ. Kraay 1979, 53 και 58 και Kagan 1998, 167-170.

¹²⁹² Θουκ. Β' 68.1. Kagan 1969, 385 και 1998, 169-170. Ο Fantasia (2017, 47-48) θεωρεί ότι είναι πιθανές δύο εκδοχές για τη χρονολόγηση της εκστρατείας του Φορμίωνος στο Αμφιλοχικό Άργος, είτε στις αρχές της δεκαετίας του 430, είτε, σύμφωνα και με τον Stickler (2010, 132-140) πριν από τις Τριακοντούτεις Σπονδές του 446 π.Χ.

¹²⁹³ Θουκ. Α' 27.2 και 45-46.3. Βλ. και Bissa 2009, 142 και σημ. 5.

κοπές της Λευκάδος που χρονολογούνται μετά τα μέσα του αιώνα πρέπει να ενταχθούν επίσης σε αυτό το πλαίσιο¹²⁹⁴.

Ανακτόριον και άλλες αποικίες κατά τα Κερκυραϊκά-Ποτειδαιατικά

Παράλληλα, κόβονται «πήγασοι» και από το Ανακτόριο με το διακριτικό γράμμα «F» (ως αρχικό του *Fανακτοριεῖς*¹²⁹⁵) στον εμπροσθότυπο κάτω από τον Πήγασο και με την Αθηνά στον οπισθότυπο¹²⁹⁶. Ο Kraay θεωρεί επί τη βάσει ομοιοτήτων με τα αντίστοιχα λευκαδικά ότι τα νομίσματα αυτά κόπηκαν στο νομισματοκοπείο της Λευκάδος και ότι χρονολογούνται στο 433 π.Χ. εξαιτίας της συμμετοχής του Ανακτορίου στην 3^η εκστρατεία των Κορινθίων εναντίον της Κέρκυρας¹²⁹⁷. Η διαπίστωση των ομοιοτήτων αυτών υπογραμμίζει όχι μόνο την οικονομική συνεργασία των ίδιων των αποικιών, αλλά και την ιδιαίτερη σχέση με τη μητρόπολη, η οποία προβάλλεται ως ο ενορχηστρωτής των οικονομικών αυτών εξελίξεων που εξυπηρετούσαν κυρίως τη στρατιωτική και αποικιστική εκστρατεία. Επομένως, η έκτακτη αυτή έκδοση συνδέεται πιθανότατα με τα σύγχρονα ιστορικά γεγονότα, και συγκεκριμένα με την πολεμική προετοιμασία τόσο του Ανακτορίου, όσο και των υπολοίπων αποικιών και της Κορίνθου ενόψει του αποικισμού της Επιδάμνου, της εκστρατείας εναντίον των ολιγαρχικών της και της σύγχρουσης με την Κέρκυρα.

Στο εσωτερικό του Ανακτορίου, όπως και στη Λευκάδα της εποχής αυτής, υπήρχαν δύο αντίπαλες μερίδες, μία φιλοκερκυραϊκή/φιλοαθηναϊκή και μία φιλοκορινθιακή. Πριν από τη ναυμαχία στα Σύβοτα κυριαρχούσε η δεύτερη, αφού το Ανακτόριο απετέλεσε τη βάση του κορινθιακού ναυτικού κατά την αποστολή της δεύτερης εκστρατείας εναντίον της Κέρκυρας¹²⁹⁸. Στη δεύτερη εκστρατεία των Κορινθίων και στη ναυμαχία των Συβότων συμμετέχει ένα μόνο πλοίο των Ανακτορίων, ένδειξη ότι η πόλη δεν ήταν διατεθειμένη να συμμετάσχει με όλες τις δυνάμεις της – όσο περιορισμένες και αν ήταν αυτές – στην εκστρατεία των Κορινθίων, πιθανότατα εξαιτίας της αλλαγής του πολιτικού κλίματος ή της έντονης αντιπαράθεσης των δύο μερίδων. Μετά τη ναυμαχία στα Σύβοτα, το Ανακτόριο παρουσιάζεται από τον Θουκυδίδη ως πόλη, στην οποία έχουν δικαιώματα τόσο οι Κερκυραίοι όσο και οι Κορίνθιοι (*κοινὸν ἦν*), υποδηλώνοντας την ενίσχυση του φιλοκερκυραϊκού στοιχείου κατά την περίοδο αυτή. Επιπλέον, στην αρχή του πολέμου, ο

¹²⁹⁴ Mackil, Van Alfen 2006, 207.

¹²⁹⁵ Σε αυτή τη μορφή αναγράφεται το εθνονυμικό των Ανακτοριέων σε επιγραφές, καθώς και στον κίονα των Δελφών: *Syll.*³, 31, *LSAG*² 104, αρ. 15, *SEG*, XLVII.535 και LXII.304 (*Fανακτοριεῖς*). Βλ. και Tod 1946, αρ. 19 και Meiggs, Lewis 1969, 59, αρ. 27.

¹²⁹⁶ Imhoof-Bloomer 1878, 56, Kraay 1976a, 125 και 1979, 52-53 και Forasté 1993, 44.

¹²⁹⁷ Kraay 1979, 53, 55 και 57. Βλ. και Calciati 1990, II, 477.

¹²⁹⁸ Θουκ. Α' 29.1-4. Πρβλ. και Forasté 1993, 44 και σημ. 7, ο οποίος συνδέει την πρώτη κοπή των Ανακτορίων με την επάνοδο στον κορινθιακό έλεγχο.

Θουκυδίδης δε συγκαταλέγει το Ανακτόριον στις πόλεις που έδωσαν πλοία στην Πελοποννησιακή Συμμαχία, δημιουργώντας εύλογα ερωτηματικά για τον ρόλο των Κερκυραίων στην απόφαση αυτή. Στην πραγματικότητα, η εκ των υστέρων κορινθιακή κυρίευση με ύπουλο τρόπο (*άπάτη*) αποδεικνύει ότι το φιλοκερκυραϊκό στοιχείο είχε επικρατήσει, είτε προσωρινά, κατά τη διάρκεια της απουσίας της τριήρους στην εκστρατεία, που πιθανότατα ήταν επανδρωμένη με στρατιώτες της φιλοκορινθιακής μερίδας, είτε και ως αποτέλεσμα των κερκυραϊκών διεκδικήσεων από τις αρχές του Ε' αι. π.Χ.¹²⁹⁹. Ο Kagan θεωρεί ότι αυτή ήταν και η αιτία για την οποία οι Ανακτορείς δε θα μπορούσαν να είχαν κόψει «πηγάσους» μετά το 435 π.Χ. Ερμηνεύει δε την κοπή αυτή μόνο σε σχέση με την αποικιστική αποστολή στην Επίδαμνο, κατά τη διάρκεια της οποίας ήταν φανερή η υπερίσχυση της φιλοκορινθιακής μερίδας¹³⁰⁰. Όπως επίσης παραδέχθηκε και ο Kraay, η συμμετοχή των κορινθιακών αποικιών σε μία εκστρατεία-αποικισμό σε συνδυασμό με την παράλληλη κοπή νομίσματος εκ μέρους των αποικιών δεν είναι πρωτόγνωρο φαινόμενο: επαναλήφθηκε και στον Δ' αι. π.Χ. με την εκστρατεία του Τιμολέοντος¹³⁰¹. Εξάλλου, και το Ανακτόριον είναι μία επιπλέον περίπτωση, στην οποία οι κινήσεις των πολιτικών παρατάξεων εκδηλώνονται μέσα από την έκδοση νομισμάτων, όπως και στο παράδειγμα της Λευκάδος.

Κατά τον Kraay, στο έτος 433 π.Χ. χρονολογούνται και οι «πήγασοι» της Κορίνθου (ομάδα III.2), καθώς και οι «πήγασοι» με το διακριτικό «Ε» και «Π», τους οποίους αποδίδει στην Έφυρα της Θεσπρωτίας και στην Ποτεΐδαια αντιστοίχως¹³⁰². Ο Kagan αντιθέτως υπεστήριξε ότι οι κοπές με διακριτικό «Ε» πρέπει να ανήκαν στην ίδια την Επίδαμνο και ότι πρέπει να χρονολογηθούν το 436/5 π.Χ., με το επιχείρημα ότι πιθανότατα κόπηκαν στο λευκαδικό νομισματοκοπείο μόνο για την υποστήριξη της μικτής εκστρατείας Κορινθίων και συμμάχων-αποίκων και ότι μερικές από αυτές σύντομα, έως το 433 π.Χ., μετατράπηκαν σε κορινθιακό νόμισμα. Οι «πήγασοι» αυτοί θα αποτελούσαν το νόμισμα της νέας αποικίας της Επιδάμνου¹³⁰³. Στοιχείο που ενισχύει τη θεωρία του Kagan είναι ότι το «Ε» επανεμφανίζεται σε «πηγάσους» του Δυρραχίου/Επιδάμνου στα μέσα του Δ' αι. π.Χ. πίσω από την κεφαλή της Αθηνάς¹³⁰⁴. Ωστόσο, είναι εξίσου πιθανό ότι οι «πήγασοι» της Επιδάμνου και της Ποτεΐδαιας κόπηκαν εξαρχής στο κορινθιακό νομισματοκοπείο, αφού η

¹²⁹⁹ Θουκ. Α' 46 και 55.1. Οι διεκδικήσεις της Κέρκυρας στις αρχές του Ε' αι. π.Χ. για το Ανακτόριο μπορούν να συσχετιστούν με τις αντίστοιχες για τη Λευκάδα την εποχή της διαιτησίας του Θεμιστοκλέους: βλ. παρακάτω, σ. 218 κ.ε. της παρούσας. Βλ. και Kagan 1969, 217-218.

¹³⁰⁰ Kagan 1998, 169.

¹³⁰¹ Kraay 1979, 59 και Coupar 2010, 109. Πρβλ. και Mackil, Van Alfen 2006, 207.

¹³⁰² Kraay 1979, 55-58.

¹³⁰³ Kagan 1998, 167-169.

¹³⁰⁴ Τσαγκάρη 2014, 238 και εικ. 74.

οργάνωση του αποικισμού έγινε κεντρικά από τη μητρόπολη και πολλές εκδόσεις επισημάνθηκαν ως κορινθιακοί «πήγασοι» αργότερα¹³⁰⁵.

Οι κοπές, επομένως, αυτής της περιόδου είναι έκτακτες και ενδεικτικές της έκρυθμης κατάστασης, η οποία επικρατούσε στο Ιόνιο και στον Αμβρακικό κόλπο μετά τα μέσα του Ε' αι. π.Χ. Δεν αντικατοπτρίζουν οικονομικές εξελίξεις αλλά σχετίζονται με την οικονομική στήριξη των διαφόρων πολεμικών και αποικιστικών επιχειρήσεων. Παράλληλα, εκφράζουν τις πολιτικές σχέσεις που διαμορφώθηκαν εκείνη την περίοδο μέσα στις ίδιες τις αποικίες ανάμεσα στις διάφορες παρατάξεις, καθώς και την επιλογή τους να συνδεθούν ακόμα στενότερα με την Κόρινθο.

Κοπές των αποικιών κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου

Αμβρακία

Η Αμβρακία στην περίοδο του Πελοποννησιακού Πολέμου φαίνεται ότι δεν προχώρησε σε κοπή νέας σειράς νομισμάτων σε αντίθεση με τη Λευκάδα¹³⁰⁶. Γενικότερα στη ΒΔ Ελλάδα, όπως έχει συμπεράνει ο Lucchelli, η κοπή νομισμάτων πριν από τα μέσα του Δ' αι. π.Χ. ήταν αρκετά περιορισμένη σε σύγκριση με τις υπόλοιπες περιοχές του ελληνικού κόσμου, ακόμα και τις πιο περιφερειακές¹³⁰⁷. Το φαινόμενο αυτό, κατά τον Ιταλό ερευνητή, οφείλεται στην περιορισμένη και περιστασιακή χρήση του νομίσματος, αλλά πιθανότατα συνδέεται και με τη σχετική καθυστέρηση στη δημιουργία εκτεταμένου οδικού δικτύου στην ευρύτερη Β Ελλάδα, και ειδικά στην Ήπειρο¹³⁰⁸. Οι κοπές εξυπηρέτησαν κατά την περίοδο αυτή εξαιρετικές ιστορικές περιστάσεις, όπως τα Μηδικά και τα Κερκυραϊκά, καθώς και αργότερα την εκστρατεία του Τιμολέοντος. Ωστόσο, η νομισματική αδράνεια της Αμβρακίας στον Πελοποννησιακό Πόλεμο, στον οποίο συμμετείχε ενεργά, θα πρέπει να ερμηνευθεί και μάλιστα σε αντιπαραβολή με την, έστω περιορισμένη ποσοτικά, νομισματική δραστηριότητα της Λευκάδος¹³⁰⁹.

Εφόσον το πρώτο αμβρακιώτικο νόμισμα κόπηκε στο νομισματοκοπείο της Κορίνθου, είναι σημαντικό να εξετάσουμε παράλληλα και το κορινθιακό νομισματοκοπείο στην ίδια περίοδο. Η Κόρινθος είχε βρεθεί στην ανάγκη πριν από την έναρξη του πολέμου να αποδείξει στους συμμάχους της στην Πελοποννησιακή Συμμαχία ότι ήταν σε θέση να εξεύρει τους αναγκαίους πόρους σε μέταλλο ή χρήματα για τη διεξαγωγή του ναυτικού

¹³⁰⁵ Coupar 2000, 210.

¹³⁰⁶ Kraay 1976a, 84 και 124, Salmon 1984, 172 και Lucchelli 2010, 292.

¹³⁰⁷ Lucchelli 2010, 291-294.

¹³⁰⁸ Πίκουλας 2013.

¹³⁰⁹ Kraay 1976a, 124.

πολέμου εναντίον των Αθηνών. Χαρακτηριστική ως προς αυτό είναι η πρόταση των Κορινθίων να αιτηθεί η Πελοποννησιακή Συμμαχία δάνειο από τα μεγάλα ιερά των Δελφών και της Ολυμπίας, προκειμένου να στρατολογηθούν ναύτες μισθοφόροι από την Αθηναϊκή Συμμαχία¹³¹⁰. Από την εξέταση της χημικής σύστασης του μετάλλου, με το οποίο έκοβε η ίδια νόμισμα πριν από τον πόλεμο, συμπεραίνουμε ότι ο άργυρος που χρησιμοποίησε προερχόταν από ανταγωνίστριες δυνάμεις, όπως η Αθήνα¹³¹¹ και η Αίγινα¹³¹². Η παύση του ελεύθερου εμπορίου ως συνέπεια της έναρξης του Πελοποννησιακού Πολέμου αλλά και η πρώιμη απώλεια της Ποτειδαίας στέρησε τη δυνατότητα από τη μητρόπολη να αναζητήσει την ποσότητα αργύρου που χρειαζόταν για την έκδοση νέου νομίσματος. Συνέπεια της έλλειψης της πρώτης ύλης ήταν ο περιορισμός των κοπών στη διάρκεια του πολέμου και η φειδωλή κοπή νομισμάτων μετά το 413 π.Χ., διαπίστωση η οποία ενισχύεται από τη μελέτη των θησαυρών¹³¹³. Όπως αποδεικνύεται από τον θησαυρό του Τάραντος, η Κόρινθος έκοψε νομίσματα κυρίως στο τέλος του Ε' αι. π.Χ., προκειμένου να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις του Ιωνικού Πολέμου και πιθανότατα σε κρίσιμες για την εξέλιξη του περιόδους¹³¹⁴. Ωστόσο, είναι πολύ πιθανό ότι η ήδη ανεπτυγμένη οικονομία της επέτρεπε στην Κόρινθο τη διατήρηση αποθέματος μετάλλου, αφού η μελέτη των θησαυρών με κορινθιακές κοπές από την Coupar έδειξε ότι επικεκομμένα κορινθιακά κυκλοφορούσαν στην Ιταλία και τη Σικελία και ότι η περίοδος IV του Ravel, που παραδοσιακά τοποθετούνταν στα τέλη του Ε' αι. π.Χ., πρέπει να χρονολογηθεί νωρίτερα¹³¹⁵. Το απόθεμα αυτό πιθανότατα χρησιμοποιήθηκε και πάλι για τις πολεμικές-ναυτικές προετοιμασίες της πόλης.

¹³¹⁰ Θουκ. Α' 121.3. Η αναφορά του θεωρήθηκε από την Kallet-Marx (1993, 89 και σημ. 44) ως πρόταση για δάνειο από το ιερό των Δελφών. Η μελετήτρια της οικονομικής δύναμης στο έργο του Θουκυδίδη μάλιστα διερωτάται αν πρόκειται για αφαίρεση χρημάτων από τον θησαυρό των Κορινθίων στους Δελφούς (στο ίδιο, σημ. 44). Ωστόσο, η μελέτη της Partida για τους θησαυρούς των Δελφών έδειξε ότι η χρήση των οικοδομημάτων αυτών ως χώροι αποθήκευσης χρημάτων και πολυτελών αντικειμένων ήταν μάλλον περιστασιακή: Partida 2000, 25-29 και 279-288.

¹³¹¹ Βλ. παραπάνω, σ. 194-198 της παρούσας.

¹³¹² Salmon 1984, 172-173 και Coupar 2000, 31, 34a, 54 και 60, η οποία προσδιορίζει ως την τρίτη πηγή αργύρου για την κορινθιακή νομισματοκοπία το βασίλειο της Μακεδονίας. Η ίδια (2000, 108-109 και 114) θεωρεί την Κόρινθο υπεύθυνη για τη μεταφορά του τύπου του «πηγάσου» στον χώρο της Μακεδονίας και της Θράκης. Ωστόσο, ο «πήγασος» ως σύμβολο στην περιοχή αυτή μάλλον έφθασε μέσω των Ιώνων αποίκων της Θάσου και της Αργίλου: βλ. Liampi 2005, 203-214.

¹³¹³ Η σχετική διαπίστωση της ποσοτικής πτώσης των κορινθιακών «πηγάσων» στους θησαυρούς που χρονολογούνται στον Πελοποννησιακό Πόλεμο οδήγησε στην άποψη ότι οι Κορίνθιοι δεν έκοψαν νόμισμα σε αυτή την περίοδο: Kraay 1976a, 83, Salmon 1984, 172 και Jenkins 1993, 23-24. Την άποψη αυτή αντέκρουσε η Coupar (2010, 210). Το επιχείρημα αυτό ενισχύεται από την παράλληλη αύξηση της κυκλοφορίας των σικυώνιων κοπών εντός της Πελοποννήσου κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου: βλ. Ψωμά 2011, 73 και σημ. 87.

¹³¹⁴ Kraay 1970, 23-30 και Salmon 1984, 172. Κατά την τελευταία φάση του Πελοποννησιακού Πολέμου, οι Κορίνθιοι κατάφεραν να προετοιμάσουν 15 τριήρεις, προκειμένου να τις θέσουν στην υπηρεσία του Άγιδος: Θουκ. Η' 3.2.

¹³¹⁵ Coupar 2000, 210. Σε αυτή τη θεώρηση συντείνουν και οι μελέτες του Garaffo (2003, 358 και 2005, 378-380), όπου παρουσιάζονται επικοπές σικελικών νομισμάτων σε κορινθιακά νομίσματα και επισημαίνεται ο πρώιμος ρόλος του κορινθιακού νομίσματος στη Δύση.

Παράλληλα, στην ίδια εποχή χρονολογείται και η πρώτη νομισματοκοπία των Κορινθίων σε χρυσό¹³¹⁶. Ο Salmon υπεστήριξε ότι ο χρυσός για αυτές τις κοπές οφείλεται στην περσική βοήθεια προς την Πελοποννησιακή Συμμαχία¹³¹⁷. Ωστόσο, η βοήθεια αυτή δεν ήταν πάντοτε αρκετή, όπως ο ίδιος ο Θουκυδίδης αναφέρει χαρακτηριστικά, και ο περσικός χρυσός δεν έφθανε ως μέταλλο στις πόλεις, αλλά δινόταν σε νομίσματα στα ίδια τα πληρώματα των πλοίων¹³¹⁸. Είναι πολύ πιθανότερο ότι η πηγή του χρυσού για τις κορινθιακές κοπές ήταν τα ιερά των Δελφών ή και της Ολυμπίας, κίνηση για την οποία μας προϋδεάζει ο Θουκυδίδης στο πρώτο του βιβλίο¹³¹⁹. Επιπλέον, τα ιερά είχαν περίσσεια σε χρυσό και όχι σε άργυρο¹³²⁰. Αν και είναι ελάχιστα πιθανό ότι οι Κορίνθιοι βρήκαν τον χρυσό από τα έργα τέχνης και τα αναθήματα των Λυδών βασιλέων που περιέχονταν στον θησαυρό τους στους Δελφούς¹³²¹, δεν μπορούμε ωστόσο να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο να εξασφάλισαν ικανοποιητική ποσότητα χρυσού από τα αναθήματα των ιδίων των Κορινθίων στα πανελλήνια ιερά, αφού αυτά χρησίμευαν ως αποταμίευση για λογαριασμό της πόλης¹³²². Η απουσία οποιασδήποτε πληροφορίας στο έργο του Θουκυδίδη για την κίνηση αυτή ίσως οφείλεται στον θάνατο του ιστορικού πριν από την ολοκλήρωση της *Ξυγγραφής*.

Το ίδιο πρόβλημα στην εξεύρεση της πρώτης ύλης αντιμετώπισαν, όπως προκύπτει από τη διάδοση των αντιστοιχών κοπών, και τα νομισματοκοπεία της Αμβρακίας και της Λευκάδος¹³²³. Η αρχική υπόθεση του Kraay ήταν ότι η Λευκάς και η Αμβρακία είχαν στη διάθεσή τους άργυρο, τον οποίον εμπορεύονταν από τη Δύση και ότι τον έδιναν στην Κόρινθο για να κόψει τους στατήρες της¹³²⁴. Δεδομένης της νομισματικής σιωπής της Αμβρακίας είναι πολύ πιθανό ότι τα αμβρακιώτικα πλοία που είχαν αναλάβει τη φύλαξη του νότιου Ιονίου πελάγους, περιπολούσαν στο ύψος της Κυλλήνης και τελικά συμμετείχαν στην ανάμιξη του Πελοποννησιακού στόλου υπό τον Αλκίδα στον εμφύλιο πόλεμο της Κέρκυρας το 429 π.Χ., χρηματοδοτήθηκαν με χρήματα που ήδη διέθετε η αποικία¹³²⁵. Οι επιχειρήσεις των Αμβρακιωτών στο πλαίσιο των εκστρατειών του Κνήμου και του Ευρυλόχου ήταν

¹³¹⁶ Melville Jones 1998, 265-266 και σημ. 39-41.

¹³¹⁷ Salmon 1984, 172.

¹³¹⁸ Θουκ. Η' 29.1, 36.1, 57.1 και 58.5-6. Πρβλ. και Kallet-Marx 2001, 252, 256 και 265-266.

¹³¹⁹ Θουκ. Α' 121.3. Βλ. και Kallet-Marx 1993, 89.

¹³²⁰ Melville Jones 1998, 267.

¹³²¹ Η θεωρία αυτή έχει υποστηριχθεί από την Partida (2000, 279-288) σε σχέση με τον ορισμό των θησαυρών στα διάφορα ιερά.

¹³²² Η Sassu (2014, 6) έδειξε ότι η απόθεση χρημάτων, είτε σε μορφή νομίσματος είτε όχι, και πολυτελών αντικειμένων από πόλεις ή άτομα στην αρχαϊκή και κλασσική εποχή είχε ως στόχο την αποταμίευση πλούτου εκ μέρους των αναθετών και τη χρήση του σε περιόδους ανάγκης.

¹³²³ Lucchelli 2010, 292.

¹³²⁴ Kraay 1976a, 124.

¹³²⁵ Θουκ. Γ' 69.1 και 76.1.

χερσαίες και δεν ήταν μακρινές. Η εκστρατεία το 426 π.Χ. στο Αμφιλοχικό Άργος μπορούσε να χρηματοδοτηθεί εξ ολοκλήρου από την αποικία.

Στις επόμενες, ωστόσο, φάσεις του πολέμου διαπιστώνουμε ότι υπήρχε ανάγκη για οικονομική ενίσχυση και χρηματοδότηση ναυτικών επιχειρήσεων. Είναι πιθανόν ότι την έλλειψη των αποικιών σε μέταλλο κάλυψε η ίδια η μητρόπολη. Η κοπή ή η διάθεση κορινθιακών «πηγάσων» στη διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου επέτρεψε πιθανότατα στην Κόρινθο την ενίσχυση των οικονομικών δεσμών με περιοχές κορινθιακού ενδιαφέροντος και τη σύσφιξη των δεσμών με τις ΒΔ αποικίες. Η συμμετοχή της Αμβρακίας στη σικελική εκστρατεία με τρία μόλις πλοία πιθανότατα χρηματοδοτήθηκε πλήρως από τη μητρόπολη¹³²⁶. Μάλιστα, το κείμενο του Θουκυδίδη υπονοεί ότι τόσο οι αμβρακιώτικες όσο και οι λευκαδικές τριήρεις που συμμετείχαν στην εκστρατεία επανδρώθηκαν με Κορινθίους (*Κορίνθιοι... προσπληρώσαντες*), πιθανότατα εξαιτίας της αδυναμίας των αποικιών να χρηματοδοτήσουν την εκστρατεία ή της απροθυμίας να διακινδυνεύσουν την απώλεια ενός τμήματος του ήδη μικρού πληθυσμού τους. Επομένως, η Κόρινθος παρέσχε την αναγκαία ποσότητα νομισμάτων για τη χρηματοδότηση των αμβρακιώτικων πλοίων και την παροχή σιτηρεσίου στους Κορινθίους στρατιώτες που επέβαιναν σε αυτά. Αμβρακιώτικα πλοία επανδρώθηκαν πιθανόν και για τη συγκέντρωση του πελοποννησιακού στόλου στη Ρόδο το 411 π.Χ., ενώ βέβαιη ήταν η συμμετοχή αγνώστου αριθμού αμβρακιώτικων τριήρων και στη μάχη των Αιγός ποταμών το 404 π.Χ. υπό τις διαταγές του Λυσάνδρου¹³²⁷. Στην τελευταία φάση του πολέμου οι Αμβρακιώτες επωφελήθηκαν, όπως άλλωστε και οι Κορίνθιοι, από εισαγόμενο χρυσό, προκειμένου να ανταπεξέλθουν στις πολεμικές τους υποχρεώσεις, αφού μάλιστα το θέατρο των επιχειρήσεων βρισκόταν αυτή τη φορά πολύ μακριά από την πόλη τους¹³²⁸. Αυτό δε συνεπάγεται ότι ο περσικός χρυσός μετατράπηκε σε αμβρακιώτικούς ή λευκαδικούς στατήρες, αφού τη διαχείρισή του θα μπορούσε να έχει ο εκάστοτε Σπαρτιάτης ναύαρχος.

Λευκάς

Η αποικία αυτή συνέχισε με περιορισμένο αριθμό μητρών να εκδίδει «πηγάσους» και κατά τη διάρκεια του πολέμου, και μάλιστα με μήτρες εντελώς διαφορετικές από αυτές της μητρόπολης¹³²⁹. Αυτή η διαπίστωση αποτελεί μάρτυρα μίας πρώτης τάξης του λευκαδικού

¹³²⁶ Θουκ. Ζ' 104.1.

¹³²⁷ Θουκ. Η' 44.2 και 4 (Ρόδος), Πaus. Γ' 9.10 (Αιγός Ποταμοί) και Meiggs, Lewis 1969, αρ. 95. Βλ. και Salmon 1984, 338-339.

¹³²⁸ Για τη σχετική συζήτηση βλ. παραπάνω, σ. 222 της παρούσας.

¹³²⁹ Carter 1993, 35.

νομισματοκοπείου να απομακρυνθεί από τον άμεσο συσχετισμό με το αντίστοιχο της μητρόπολης. Η συνέχιση της νομισματοκοπίας των Λευκαδίων και η σταθερή παρουσία των λευκαδικών «πηγάσων» σε θησαυρούς της μητρόπολης και της Σικελίας χρήζει διαφορετικής σε σχέση με την Αμβρακία ερμηνείας (Πίνακας Θησαυρών, αρ. 5-14). Η σημασία της Λευκάδος στην εξέλιξη του Πελοποννησιακού Πολέμου φαίνεται ότι αναβαθμίστηκε. Κατά την εκστρατεία του Φορμίωνος το 429 π.Χ. στην Ακαρνανία, οι ναυτικές δυνάμεις των τριών κορινθιακών αποικιών, οι οποίες θα υποστήριζαν τις χερσαίες επιχειρήσεις του Κνήμου, συγκεντρώθηκαν στη Λευκάδα¹³³⁰. Στη ναυμαχία της Ναυπάκτου συμμετέχουν λευκαδικές τριήρεις, μία εκ των οποίων διαδραμάτισε βασικό ρόλο στην εξέλιξη της μάχης¹³³¹. Το ίδιο έτος οι Πελοποννήσιοι ειδοποιούνται από τη Λευκάδα μέσω φρυκτωριών ότι καταφθάνουν 60 αθηναϊκά πλοία προς βοήθεια των Κερκυραίων δημοκρατικών και στη συνέχεια περνούν τα πλοία τους πάνω από το πέρασμα των Λευκαδίων – το οποίο από διώρυγα έχει μετατραπεί σε ισθμό εξαιτίας των προσχώσεων και των επικλύσεων («τσουνάμι»)¹³³² – προκειμένου να επιστρέψουν από την Κέρκυρα στην πατρίδα τους¹³³³. Επιπλέον, ο Δημοσθένης προέβαλλε ως επιχείρημα υπέρ της επίθεσης εναντίον της Ναυπάκτου τη δύσκολη αναχώρηση των αθηναϊκών δυνάμεων από τη Λευκάδα¹³³⁴. Μετά την καταστροφή του αμβρακιώτικου πεζικού κατά την εκστρατεία του Δημοσθένους, ο ρόλος της έγινε ακόμα πιο καίριος. Το 425 π.Χ. τα σπαρτιατικά πλοία που βρίσκονταν στην Κέρκυρα χρησιμοποίησαν το ίδιο πέρασμα, για να σπεύσουν σε βοήθεια των πελοποννησιακών δυνάμεων στην Πύλο¹³³⁵. Το 415 π.Χ. η Λευκάς απετέλεσε βάση για το πελοποννησιακό ναυτικό στην πορεία του προς τη Σικελία. Ο Γύλιππος και οι δυνάμεις του, πριν διεκπεραιωθούν μέσω του Τάραντος στη Σικελία, στρατοπέδευσε επίσης στη Λευκάδα¹³³⁶. Αλλά και οι κορινθιακές ενισχύσεις υπό τον Γογγύλο χρησιμοποίησαν την ίδια βάση, όπως και τα υπόλοιπα 13 πλοία των Κορινθίων, των Αμβρακιωτών και των Λευκαδίων¹³³⁷. Οι Λευκάδιοι τέλος, εμφανίζονται να συμμετέχουν και στη ναυμαχία των

¹³³⁰ Θουκ. Β' 80.4.

¹³³¹ Θουκ. Β' 91-92.3.

¹³³² Vött et al. 2009, Carusi 2011, 92-93 και Intrieri 2018, 156. Η μετατροπή της διώρυγας σε ισθμό οφείλεται πιθανότατα στην αδυναμία των λευκαδικών αρχών να διατηρήσουν ανοικτό το πέρασμα. Αυτή η αδυναμία δεν αποκλείεται να σχετίζεται με την οικονομική στενότητα, στην οποία βρέθηκε η αποικία μετά τα Κερκυραϊκά, αφού οι Κερκυραίοι τη ληλάτησαν και για ένα διάστημα το φιλοκερκυραϊκό στοιχείο είχε επικρατήσει: Θουκ. Α' 30.2. Βλ. και παραπάνω, σ. 208 κ.ε.. Ανάλογες εργασίες συντήρησης της διώρυγας της Λευκάδος αναφέρονται σε πηγές της ελληνιστικής εποχής: Πολύβιος, Ε' 5.12 (218 π.Χ.) και Livius, *De Urb. Cond.* XXXIII, 17.6 (197 π.Χ.). Από την περιγραφή του Πολυβίου συμπεραίνουμε ότι τα έργα για να καταστεί πλώιμο το πέρασμα διαρκούσαν μικρό χρονικό διάστημα.

¹³³³ Θουκ. Γ' 80.2 και 81.1.

¹³³⁴ Θουκ. Γ' 102.4.

¹³³⁵ Θουκ. Δ' 8.2.

¹³³⁶ Θουκ. Ζ' 104.1.

¹³³⁷ Θουκ. Η' 2.1 και Η' 7.1.

Αιγός Ποταμών, όπως αναφέρει ο κατάλογος των ναυάρχων, ο οποίος παραδίδεται από τον Παυσανία¹³³⁸.

Ως εκ τούτου, η χωρητικότητα του λευκαδικού στενού βορείως του αρχαίου μώλου-κυματοθραύστη στο ύψος του φρουρίου του Αγίου Γεωργίου έδινε τη δυνατότητα ασφαλούς παραμονής των πλοίων για μεγάλο χρονικό διάστημα¹³³⁹. Συνακόλουθα, η συντήρηση και επισκευή της διώρυγας και των λιμανιών της ήταν αναγκαστική για τη συνέχιση του πολέμου στη ΒΔ Ελλάδα, τόσο για την ίδια την αποικία όσο και για τη μητρόπολη και τους συμμάχους της. Αλλά και η επάνδρωση των λευκαδικών τριήρων και η αποστολή τους σε εκστρατείες απαιτούσε την παροχή μισθού και σιτηρεσίου για τα πληρώματα, τα οποία έπρεπε να πληρωθούν σε λευκαδικό νόμισμα. Σε αυτό το πλαίσιο πρέπει να τοποθετηθεί και η σύγχρονη λευκαδική νομισματοκοπία, η οποία, παρότι περιορισμένη ποσοτικά, είχε πιθανότατα σκοπό την υποστήριξη των στρατιωτικών επιχειρήσεων¹³⁴⁰ και την ενίσχυση ενός πολύ σημαντικού ναυτικού σταθμού του στόλου των Πελοποννησίων. Παράλληλα, μέσω της Λευκάδος και των ασφαλών λιμένων της γινόταν ο ανεφοδιασμός, αν όχι ολόκληρης της Πελοποννήσου, ασφαλώς όμως της Κορίνθου με σιτηρά, με αποτέλεσμα οι λευκαδικοί στατήρες να ταξιδεύουν στη Σικελία και την Κάτω Ιταλία, όπως προκύπτει και από την ανεύρεσή τους σε θησαυρούς της Δύσης, που χρονολογούνται έως το 375 π.Χ. (αρ. 7, 9, 11 και 13).

Ανακτόριον και Σόλλιον

Κατά την Ψωμά, άλλες δύο από τις ΒΔ κορινθιακές αποικίες, το Ανακτόριο και πιθανόν και το Σόλλιο, προχώρησαν σε δύο νέες κοπές μετά το 425 π.Χ.¹³⁴¹. Αυτή τη φορά όμως δεν επρόκειτο για «πηγάσους» σε κορινθιακό βάρος, αλλά για νομίσματα με ακαρνανικούς τύπους σε μειωμένο κορινθιακό σταθμητικό κανόνα. Το Ανακτόριον, όπως υποστηρίζει, προέβη στην κοπή αυτή, με πρότυπο τις κοπές της Στράτου με τον ποταμό Αχελώο στον εμπροσθότυπο και το γράμμα «F» στον οπισθότυπο¹³⁴². Οι ακαρνανικές κοπές

¹³³⁸ Παυσ. Γ' 9.10.

¹³³⁹ Βλ. παραπάνω, σ. 70-71 και 110-113 της παρούσας.

¹³⁴⁰ Πρβλ. και Μπονέλου 2016, 128.

¹³⁴¹ Psoma 2007a, 15.

¹³⁴² Psoma 2007a, 11-12. Πρβλ. την αντίθετη άποψη του Στόγια (2004), ο οποίος επαναφέρει παλαιότερη άποψη του Imhoof-Blumer (1878, 144-150), ότι το «F» στις κοπές Ακαρνάνων δηλώνει το αριθμητικό *ἑξή*. Σημαντικό επιχείρημα εναντίον της θεωρίας αυτής είναι ότι τα αρχικά δε χρησιμοποιούνται με τον ίδιο τρόπο σε όλα τα σύγχρονα νομίσματα. Για παράδειγμα, το Σ δεν αντιστοιχεί σε κάποιο συγκεκριμένο αριθμητικό. Τα αρχικά άλλοτε υποδηλώνουν απόλυτο αριθμητικό (*ἕξ*, *εἷς*) και άλλοτε την υποδιαίρεση (*τριώβολον*). Ακόμα και τα μεταγενέστερα παραδείγματα της ελληνοιστικής περιόδου που χρησιμοποιούν αρχικά για την υποδήλωση υποδιαίρεσεων δεν παραπέμπουν άμεσα σε αριθμητικά: βλ. Psoma 2007a, 9. Αντιθέτως, είναι κοινή η υποδήλωση εθνικών: Psoma 2007a, 7-10. Εξάλλου, Για τη λατρεία του Αχελώου ως θεού του Κοινού των Ακαρνάνων βλ. και Corsten 2006, 163-165.

σε μειωμένο κορινθιακό βάρος με τον ποταμό Αχελώο στον εμπροσθότυπο και το γράμμα «Σ» στον οπισθότυπο αποδίδονται από την ερευνήτρια στο Σόλλιο, το πόλισμα των Κορινθίων, ή στη Στράτο¹³⁴³.

Το Ανακτόριον και το Σόλλιον έπαιξαν ιδιαίτερο ρόλο στα γεγονότα του πολέμου: το 426 π.Χ. απομακρύνονται, σύμφωνα με τον Θουκυδίδη, από την Πελοποννησιακή Συμμαχία και το μεν πρώτο εντάσσεται στο Ακαρνανικό Κοινό, ενώ το δεύτερο παραδίδεται από τους Αθηναίους στους Παλαιρείς¹³⁴⁴. Σύμφωνα με τον Θουκυδίδη, οι Κορίνθιοι δεν υπέγραψαν τη Νικίειο Ειρήνη, επειδή δεν υπήρξε μέριμνα για απόδοση σε αυτούς του Σολλίου και του Ανακτορίου¹³⁴⁵. Μετά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο η ευρύτερη περιοχή της ΒΔ Ελλάδος πιθανότατα επέστρεψε στον κορινθιακό έλεγχο ως συνέπεια της ήττας των Αθηναίων. Ωστόσο, το Ανακτόριον δεν απομακρύνθηκε από το Ακαρνανικό Κοινό, διατηρώντας παράλληλα την ανεξαρτησία του, και ειδικά σε θέματα εξωτερικής πολιτικής¹³⁴⁶. Αξιοπεριέργο εντούτοις είναι ότι το Σόλλιον μετά την παραχώρησή του στους Παλαιρείς δεν αναφέρεται έκτοτε στις πηγές, ούτε καν στους καταλόγους των θεωροδόκων των μέσων του Δ' αι. π.Χ. από την Επίδαυρο, στις οποίες απαριθμούνται οι ακαρνανικές πόλεις¹³⁴⁷. Αυτή η παρατήρηση μάς αναγκάζει να θεωρήσουμε ότι, όταν οι Κορίνθιοι άποικοι του Σολλίου εγκατέλειψαν τον οικισμό το 431 π.Χ., δεν απετέλεσε πόλη-κράτος του Ακαρνανικού Κοινού, σε αντίθεση με το Ανακτόριον¹³⁴⁸. Με βάση τα παραπάνω, θεωρούμε ότι η πολιτική οντότητα του Σολλίου έπαψε να υφίσταται το 426 π.Χ., ο οικισμός του απετέλεσε των Παλαιρέων και επομένως το νομισματοκοπέιο του, αν υπήρξε, έπαυσε να λειτουργεί. Η ακαρνανική κοπή του ύστερου Ε' αι. π.Χ. με το γράμμα «Σ» πρέπει κατά συνέπεια να ανήκει στους Στρατίους¹³⁴⁹.

Σε σχέση με το Ανακτόριον, είναι πιθανό ότι έκοψε νόμισμα με το δίγαμμα, αφού αυτό το αρχικό γράμμα χρησιμοποιήθηκε και στους «πηγάσους» της περιόδου των

¹³⁴³ Θουκ. Β' 30, Γ' 95 και Ε' 30. Για τα νομίσματα βλ. Psoma 2007a, 10-11, 17 και 18. Στο άρθρο αυτό η Ψωμά θεωρεί ότι δεν αποκλείεται το «Σ» στις ακαρνανικές κοπές να δηλώνει τη Στράτο.

¹³⁴⁴ Θουκ. Β' 30.1 και Δ' 49.

¹³⁴⁵ Θουκ. Ε' 30.2. Πρβλ. και Forasté 1993, 45.

¹³⁴⁶ Forasté 1993, 45-46. Η ανεξαρτησία του Ανακτορίου διαφάνεται και από τη διατήρηση της διαχείρισης του ιερού, την οποία παρέδωσε στο Κοινό των Ακαρνάνων μόλις το 216 π.Χ.: IG IX, I², 2, 583.

¹³⁴⁷ IG IV, I², 94 και 95. Οι θεωροδόκοι πέρασαν από το στενό της Λευκάδος προς το εσωτερικό της Ακαρνανίας και επομένως θα μπορούσαν να κατευθυνθούν νότια προς το Σόλλιον: Perlman 2000, 117-188 και 124-125.

¹³⁴⁸ Fantasia 2010, 150-152.

¹³⁴⁹ Η ύπαρξη επιγραφής «ΣΤΡΑ» σε άλλα ακαρνανικά νομίσματα της ίδιας περιόδου δεν αποτελεί απόδειξη ότι οι κοπές με το «Σ» ανήκαν σε άλλο νομισματοκοπέιο, αφού είναι συχνό το φαινόμενο να παρουσιάζονται ένα, δύο ή περισσότερα αρχικά γράμματα που δηλώνουν το εθνικό μίας πόλης ή ενός κοινού σε διαφορετικές κοπές. Για παράδειγμα, βλ. τα αργυρά νομίσματα της Λευκάδος (βλ. παρακάτω, σ. 203 και 231 της παρούσας) και τα χάλκινα νομίσματα της Αμβρακίας (βλ. παρακάτω, σ. 248-249 της παρούσας).

Κερκυραϊκών¹³⁵⁰. Η ανάγκη διάκρισης από άλλες πόλεις με παρόμοιους τύπους θα ίσχυε τόσο στην περίπτωση των «πηγάσων», όσο και σε εκείνη των κοπών με τον ποταμό Αχελώο, αφού τον ίδιο τύπο χρησιμοποιούσαν και οι άλλες ακαρνανικές πόλεις¹³⁵¹. Ωστόσο, η μετατροπή του δίγαμμα σε επιγραφή «ΑΝΑ» στις κοπές των μέσων του Δ' αι. π.Χ. θέτει ένα επιπλέον ζήτημα¹³⁵². Οι Ακαρνάνες, κύριοι του Ανακτορίου μετά το 425 π.Χ.¹³⁵³, θα μπορούσαν να επιβάλουν μία νομισματική μεταρρύθμιση, καταργώντας το διακριτικό δίγαμμα στις κοπές του Ανακτορίου. Στην πραγματικότητα όμως, αυτή η μεταβολή συνέβη αρκετά μετά την προσάρτηση του Ανακτορίου στους Ακαρνάνες. Παραμένει, επομένως, αρκετά πιθανό ότι οι κοπές με το «F» ανήκουν στον Ανακτόριον, χωρίς να μπορούμε να αποκλείσουμε και την απόδοσή τους στις Οινιάδες, αφού μάλιστα σε μία σύγχρονη κοπή εμφανίζεται το δίγαμμα ως αρχικό του εθνικού τους¹³⁵⁴.

Σε σχέση με τα πιθανά αίτια των κοπών αυτών των ακαρνανικών πόλεων, μεταξύ των οποίων ήταν πιθανόν και αυτή των Ανακτοριέων, μόνο υποθέσεις μπορούμε να διατυπώσουμε με βάση κυρίως τα ίδια τα νομισματικά δεδομένα και σε συνδυασμό με το ιστορικό πλαίσιο. Παρά την απομάκρυνση του Ανακτορίου από τον άμεσο έλεγχο των Κορινθίων, η εχθρότητα των Ακαρνάνων με τους Αμβρακιώτες είχε παύσει εξαιτίας της υπογραφής της συνθήκης ειρήνης και συμμαχίας του 426 π.Χ. και επομένως οι Ανακτοριείς δεν είχαν λόγο να ετοιμάζουν ούτε εκστρατευτικό σώμα ούτε στόλο για κάποια πιθανή πολεμική αναμέτρηση¹³⁵⁵. Η επιλογή του μειωμένου κορινθιακού βάρους δείχνει την πρόθεση των χαρακτών να διευκολύνουν συναλλαγές, οι οποίες θα σχετιζόνταν με αγορές, όπου κυριαρχούσαν οι κορινθιακοί ή αποικιακοί «πήγασοι». Είναι, επομένως, πιθανό ότι οι κοπές αυτές εξυπηρετούσαν κυριότατα το εμπόριο με την ευρύτερη ΒΔ Ελλάδα, τη Δύση και την ίδια την Κόρινθο. Για το Ανακτόριο συγκεκριμένα είναι πολύ πιθανό ότι η νομισματική αυτή έκδοση διευκόλυνε και τους προσκυνητές προς το ιερό του *Ἄκτιου Ἀπόλλωνος*, διά του οποίου το Ανακτόριο εισέπραττε σημαντικά ποσά ως φόρους για τα προϊόντα που πωλούνταν κατά τη διάρκεια της εορτής της *Ἄκτιάδος* αλλά και ως λιμενικά τέλη¹³⁵⁶.

¹³⁵⁰ Εξάλλου, το Ανακτόριον χρησιμοποιούσε στα κλασικά χρόνια στο εθνικό του όνομα το δίγαμμα, όπως πιστοποιείται και από την αναγραφή των Ανακτοριέων στον οφιωτό κίονα από τους Δελφούς: Βλ. παραπάνω, σ. 218, σημ. 1294 της παρούσας.

¹³⁵¹ Για τη λατρεία του Αχελώου ως θεού του Κοινού των Ακαρνάνων βλ. Corsten 2006, 163-165.

¹³⁵² Forasté 1993, 55.

¹³⁵³ Θουκ. Δ' 49.

¹³⁵⁴ Psoma 2007a, 12, η οποία επισημαίνει ότι το αρχαϊκό δίγαμμα διατηρήθηκε στο εθνικό των Οινιάδων τουλάχιστον έως και τον Δ' αι. π.Χ., σύμφωνα και με ακαρνανική επιγραφή: IG IX.1² (2), 602.

¹³⁵⁵ Θουκ. Γ' 114 και Δ' 49.1-6.

¹³⁵⁶ IG IX, I², 2, 583.31-36 και 43-45. Βλ. και Migeotte 2001, 395-396.

Συμπερασματικά, οι κοπές των ΒΔ κορινθιακών αποικιών στην περίοδο του Πελοποννησιακού Πολέμου σχετίζονται άμεσα με τις σύγχρονες πολιτικές και οικονομικές εξελίξεις. Η χρήση ή μη των «πηγάσων» καταδεικνύει για κάθε πόλη τον βαθμό προσήλωσης στη μητρόπολη. Η Αμβρακία και η Λευκάς έμειναν σε όλη αυτή την περίοδο πιστές στην Κόρινθο. Η χρήση του «πηγάσου» για το εμπόριο με τη Δύση τον κατέστησε βασικό νόμισμα στις συναλλαγές με την κυρίως Ελλάδα, και ιδίως με περιοχές της ΒΔ Ελλάδος. Μάλιστα, η άποψη ότι η Κόρινθος ασκούσε οικονομική επιρροή στην Αμβρακία, στη Λευκάδα, στο Ανακτόριο αλλά και στην ευρύτερη περιοχή της Ακαρνανίας έχει ενισχυθεί από την παρατήρηση του Στόγια ότι οι κοπές ακόμα και του Ακαρνανικού Κοινού (Στράτου και λοιπών πόλεων) του τέλους του Ε΄ αι. π.Χ. βασίζονται επίσης σε μειωμένο κορινθιακό κανόνα, όπως και οι μεταγενέστερες κοπές επί Τιμολέοντος και επί Κασσάνδρου¹³⁵⁷. Αυτή η διαπίστωση μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι πολιτικές αποφάσεις και οι συμμαχίες που διαμορφώθηκαν ως συνέπεια του Πελοποννησιακού Πολέμου δεν επηρέαζαν πάντα τις επιλογές σε ό,τι αφορά τον σταθμητικό κανόνα για τα νομίσματα που κόπηκαν, ούτε – κυρίως – τον νομισματικό τύπο.

Κοπές των αποικιών από το τέλος του Πελοποννησιακού πολέμου έως τα χρόνια του Φιλίππου Β΄ και του Πύρρου

Κατά τη διάρκεια του α΄ μισού του Δ΄ αι. π.Χ. η Αμβρακία και η Λευκάς προχώρησαν σε συχνές κοπές με απεικόνιση Πηγάσου στον εμπροσθότυπο και Αθηνάς στον οπισθότυπο, σε κορινθιακό βάρος με πληθώρα εναλλασσόμενων παραπληρωματικών συμβόλων¹³⁵⁸. Για την ασφαλέστερη χρονολόγηση του συνόλου των κοπών των δύο αποικιών σε αυτήν την περίοδο, πρέπει να λάβουμε υπ΄ όψιν τη χρήση και τη διάδοση του νομίσματος στον ευρύτερο ΒΔ χώρο. Η κοπή νομίσματος στις ΒΔ αποικίες πιθανότατα εξυπηρετούσε έως τότε κυρίως κρατικές ανάγκες ή πληρωμές φόρων/ τελών και όχι καθημερινές συναλλαγές, δεδομένου ότι οι μικρές υποδιαίρέσεις δεν ήταν ακόμα σε μεγάλη διάδοση, όπως προκύπτει και από τη μελέτη των θησαυρών¹³⁵⁹. Επομένως, οι κοπές των αποικιών στις αρχές του Δ΄ αι. π.Χ. γενικά πρέπει να ερμηνευθούν με βάση την ιστορική και πολιτική εξέλιξη σε αυτές, αφού παραπέμπουν σε κρατικές πολιτικές και οικονομικές επιλογές. Το Ανακτόριο επίσης φαίνεται ότι επαναδραστηριοποιήθηκε νομισματικά λίγο πριν από τα μέσα του ίδιου

¹³⁵⁷ Στόγιας 2004, 201-202 και Psoma 2007a, 17-18.

¹³⁵⁸ Kraay 1976a, 125, Calciati 1990, II, 392, 397-398 (Λευκάς) και 452-462 (Αμβρακία), όπου και ο πλήρης κατάλογος με τα σύμβολα, Carter 1993, 39, Jenkins 1993 και Lucchelli 2010, 294. Για τα σύμβολα στους κορινθιακούς «πηγάσους» βλ. και Cammann 1932.

¹³⁵⁹ Ο πρώτος θησαυρός, στον οποίο παρουσιάζονται μικρές υποδιαίρέσεις αργυρών κοπών είναι ο IGCH 119 (Πίνακας Θησαυρών, αρ. 48), που βρέθηκε στη Λευκάδα και χρονολογείται στα τέλη του Δ΄ αι. π.Χ. Βλ. και Lucchelli 2010, 291-294.

αίωνα¹³⁶⁰. Σε σχέση με τις κοπές των ΒΔ αποικιών μέχρι το τέλος της κλασσικής εποχής, το ζήτημα της ερμηνείας τους από τα μέσα του Δ' αι. π.Χ. και μετά άπτεται του ζητήματος της νομισματικής κυκλοφορίας. Το πιο κρίσιμο στοιχείο είναι η παρουσία σημαντικής ποσότητας «πηγάσων» της περιόδου στη Σικελία¹³⁶¹. Με βάση τους θησαυρούς που βρέθηκαν στην περιοχή αυτή, τα νομίσματα των ΒΔ αποικιών, αλλά και της μητρόπολης, τοποθετούνται από τα μέσα του Δ' αι. π.Χ. έως περίπου το τέλος του¹³⁶².

Ενώ στον Κορινθιακό Πόλεμο η Λευκάς και η Αμβρακία συμάχησαν με τον αντισπαρτιατικό συνασπισμό, σύμφωνα τουλάχιστον με τη μοναδική μαρτυρία μας, τον Έφορο μέσω του Διοδώρου¹³⁶³, δε φαίνεται ότι έλαβαν μέρος στις επιχειρήσεις που διεξήχθησαν στο έδαφος της μητρόπολης ή στον θαλάσσιο χώρο της¹³⁶⁴. Αλλά και οι Ακαρνάνες, στους οποίους είχε ενσωματωθεί το Ανακτόριον, αν και συμάχησαν με τους Κορινθίους το 393 π.Χ.¹³⁶⁵, δε φαίνεται ότι έστειλαν κάποια στρατιωτική ενίσχυση στην πελοποννησιακή πόλη ως πόλεις, εκτός ίσως από μισθοφόρους. Είναι πολύ πιθανό ότι οι αποικίες αυτές, εξαιτίας της δημογραφικής τους κάμψης και της οικονομικής καχεξίας¹³⁶⁶, στην οποία είχαν περιέλθει ως αποτέλεσμα του Πελοποννησιακού Πολέμου δεν προετοιμάστηκαν στρατιωτικά και οικονομικά, για να ενισχύσουν την Κόρινθο¹³⁶⁷. Επίσης, είναι πιθανό ότι ο μοναδικός τρόπος με τον οποίον μπορούσαν να ενισχύσουν τη συμμαχία ήταν η προετοιμασία ναυτικών δυνάμεων, οι οποίες ωστόσο δεν χρησιμοποιήθηκαν στις βασικές πολεμικές αναμετρήσεις της περιόδου¹³⁶⁸. Ένας επιπλέον παράγοντας που οδήγησε στην πολεμική αποχή και κατ' επέκταση και στη νομισματική αδράνεια των αποικιών ήταν και η δραστηριοποίηση των ίδιων των Σπαρτιατών στην περιοχή. Ο Αγησίλαος σε δύο συνεχόμενα έτη, το 389 και το 388 π.Χ., εξεστράτευσε στην Ακαρνανία, με σκοπό να περιστείλει τις ενέργειες του αντισπαρτιατικού συνασπισμού στη δυτική Ελλάδα. Η

¹³⁶⁰ Forasté 1993, 51-52.

¹³⁶¹ Για την κυκλοφορία των νομισμάτων των αποικιών στη Σικελία βλ. παρακάτω, σ. 319 κ.ε.

¹³⁶² Πίνακας Θησαυρών, αρ. 18-29, 31, 36-41, 43-47, 49, 55 και 58.

¹³⁶³ Διοδ. Σικ. ΙΔ' 82.1.5-5.1. Πρβλ. Salmon 1984, 349 και Fantasia 2017, 83. Για τον Έφορο ως πηγή του Διοδώρου βλ. Parmeggiani 2011, 520-535.

¹³⁶⁴ Ξεν. Άγησ. Α' 5.1-7.1, Έλλ. Δ' 2.17 και 3.15.

¹³⁶⁵ Διοδ. Σικ. ΙΕ' 31.2. Αν και η συμμετοχή τους δεν αναφέρεται από τον Ξενοφώντα, είναι πολύ πιθανό ότι αυτό προέκυψε ως λανθασμένη αντιγραφή στα χειρόγραφα, αφού στη συνέχεια ο Ξενοφών (Άγησ. Α' 5.1-7.1) αναφέρει ρητά τους Ακαρνάνες ως συμμάχους των Αθηναίων και των Θηβαίων.

¹³⁶⁶ Πρβλ. το σχόλιο του Διοδώρου, που αρύεται πιθανώς από τον Έφορο, για την πληθυσμιακή ερήμωση της Αμβρακίας: Διοδ. Σικ. ΙΒ' 60.5.

¹³⁶⁷ Η Αμβρακία εξάλλου το 426 π.Χ. είχε χάσει ένα μεγάλο μέρος των οπλιτών της στις μάχες των Ολπών και των Ιδομενών εναντίον του Δημοσθένους και των Ακαρνάνων: Θουκ. Γ' 105-114. Η Κόρινθος ήταν σε θέση να οργανώσει μόνη της το ναυτικό εναντίον των Σπαρτιατών, αφού είχαν λάβει οικονομική ενίσχυση από τους Πέρσες. Έκοψαν μάλιστα νόμισμα χρυσό για την επάνδρωση του ναυτικού αυτού. Αυτοί που έλαβαν τον περσικό χρυσό τον χρησιμοποίησαν αμέσως, προκειμένου να υποστηρίξουν και την πολιτειακή αλλαγή στην ίδια την Κόρινθο: Ξεν. Έλλ. Γ' 5.1 και Δ' 4.2. Βλ. και Salmon 1984, 354 και σημ. 52.

¹³⁶⁸ Fantasia 2017, 83.

καταστροφή των ακαρνανικών ποιμνίων τρομοκράτησε τους κατοίκους των κωμών και τους ανάγκασε να συνάψουν συμμαχία με τη Σπάρτη¹³⁶⁹. Το Ανακτόριο ως μέλος του Ακαρνανικού Κοινού αναγκάστηκε να ακολουθεί τις επιταγές της Σπάρτης. Η σπαρτιατική παρουσία στην περιοχή οπωσδήποτε ήταν ένα ηχηρό μήνυμα και για τις άλλες δύο κορινθιακές αποικίες. Στη συνέχεια, οι δύο αποικίες, Αμβρακία και Λευκάς, επανεντάχθηκαν στην Πελοποννησιακή Συμμαχία το 386 π.Χ. και συμμετείχαν στις εκστρατείες του Νικολόχου το 379 π.Χ. και του Μνασίππου το 373/2 π.Χ. στην Κέρκυρα¹³⁷⁰. Η Λευκάς το 368 π.Χ. απεχώρησε από την Πελοποννησιακή Συμμαχία και συμάχησε προσωρινά, πιθανόν έως το 361 π.Χ. με τους Αθηναίους¹³⁷¹. Στη συνέχεια, οι αποικίες δεν αναφέρονται από τις πηγές σε σχέση με τον Γ΄ Ιερό Πόλεμο και επανέρχονται στο προσκήνιο με τους λόγους του Ηγησίππου και του Δημοσθένους για τη δράση του Φιλίππου Β΄ στην Ήπειρο από το 348 π.Χ. κ.ε.¹³⁷². Κατά την ίδια περίοδο, οι Λευκάδιοι και πιθανότατα και οι Αμβρακιώτες συμμετέχουν στην εκστρατεία του Τιμολέοντος για την επανίδρυση των Συρακουσών το 341 π.Χ.¹³⁷³.

Ένα ακόμη στοιχείο που πρέπει να λάβουμε υπ' όψιν είναι οι ιδεολογικές προεκτάσεις της κοπής των «πηγάσων». Τον προηγούμενο αιώνα τα νομίσματα αυτά είχαν χρησιμεύσει ως μέσο δήλωσης της απόλυτης σύμπνοιας με τις πολιτικές επιλογές της μητρόπολης και της επικράτησης της ολιγαρχικής φιλοκορινθιακής μερίδος¹³⁷⁴. Η απόφαση για την ενσωμάτωση στην αντισπαρτιατική παράταξη στον Κορινθιακό Πόλεμο υπαγορεύτηκε από τις παραδοσιακές σχέσεις με τη μητρόπολη, αλλά και από τη μονοπωλιακή διαχείριση των σχέσεων με τη Σικελία από τη Σπάρτη¹³⁷⁵. Σημαντικό ρόλο στην απόφαση αυτή της πολεμικής αποχής των αποικιών πιθανότατα έπαιξε και η ολιγαρχική πολιτική παράδοση των αποικιών, οι φορείς της οποίας καλούνταν κατά τον Κορινθιακό Πόλεμο να αντιμετωπίσουν τη νέα πολιτική πραγματικότητα στη μητρόπολη, όπου είχε επικρατήσει η αντιλακωνική παράταξη¹³⁷⁶. Επομένως, η έκδοση «πηγάσων» εκ

¹³⁶⁹ Ξεν. Έλλ. Δ΄ 6.

¹³⁷⁰ Ξεν. Έλλ. Ε΄ 4.64.2-66.10 και Στ΄ 2.3.

¹³⁷¹ IG II² 104. Πιθανότατα η διμερής αυτή συνθήκη δεν προέβλεπε την πλήρη ένταξη της Λευκάδος στη Β΄ Αθηναϊκή Συμμαχία, όπως στην προγενέστερη περίπτωση της Κέρκυρας και πόλεων της Κεφαλληνίας και της Ακαρνανίας: βλ. σχετικά Dreuer 1995, 124-125.

¹³⁷² Ηγήσιππος [Δημ.] Περὶ Ἀλοννήσου, 32, Δημ. Φιλ. Γ΄, 34-35· 71.1-73.3, Κατὰ Φιλίππου Δ΄, 9.4-10.6. και Περὶ στεφάνου, 244 και Αἰσχίνης, Κατὰ Κτησιφ. 256.3.

¹³⁷³ Kent 1966, 3.23 (= SEG XXII, 218), Διόδ. Ιστ΄ 66.2, Πλούτ. Τιμολ., Η΄ 4 και Ψευδο-Ἀριστ. Ῥητορική πρὸς Ἀλέξανδρον, 1429b. 18-22.

¹³⁷⁴ Βλ. παραπάνω, σ. 207 κ.ε. και 218 κ.ε. της παρούσας.

¹³⁷⁵ Η Σπάρτη είχε υποστηρίξει την άνοδο του Διονυσίου Α΄ στις Συρακούσες και είχε εξοβελίσει την κορινθιακή επιρροή στην πολιτική σκηνή της δυτικής αποικίας: Christien 2015, 127-129, όπου και πηγές.

¹³⁷⁶ Ο Kagan (1962, 451-453) έχει υποστηρίξει με αρκετές ενδείξεις ότι η κορινθιακή παράταξη, που έλαβε περσικά χρήματα από τον Τιμοκράτη τον Ρόδιο, αποτελούνταν από υποστηρικτές της δημοκρατίας. Για την αντίθετη άποψη,

μέρους των αποικιών θα ήταν μάλλον προβληματική σε μία χρονική συγκυρία, κατά την οποία δεν απεστάλη εκστρατευτικό σώμα προς υπεράσπιση της μητρόπολης ή άλλων συμμάχων, ούτε υπήρξε κάποια άλλη έκτακτη οικονομική ενίσχυσή της.

Λευκάς

Το νομισματοκοπέιο της Λευκάδος συνέχισε να παραγάγει «πηγάσους» με κεφαλή γυναικείας Αθηνάς με περικεφαλαία και με ποικιλία παραπληρωματικών συμβόλων σε κορινθιακό σταθμητικό κανόνα έως περίπου το 280 π.Χ.¹³⁷⁷. Στις αργυρές εκδόσεις μετά τα μέσα του Δ' αι. π.Χ. προστίθενται και τύποι με απεικόνιση Βελλεροφόντη πάνω σε Πήγασο στον εμπροσθότυπο και Χίμαιρας στον οπισθότυπο¹³⁷⁸. Αν και δεν υπάρχουν ακριβείς χρονολογικές ενδείξεις για το σύνολο της νομισματοκοπίας των Λευκαδίων, σε σχέση με τις κοπές με την επιγραφή «ΛΕΥΚΑΔΙΩΝ» ο Kraay υποστηρίζει την τοποθέτησή τους στα τέλη του Ε' αι. π.Χ. και των κοπών με την επιγραφή «ΛΕΥ», στη δεκαετία 390-380 π.Χ. επί τη βάση της χρονολόγησης των σχετικών θησαυρών (Πίνακας Θησαυρών: Contessa, αρ. 9: 380 π.Χ. περ., Palermo, αρ. 10 390-380 π.Χ., Vito Superiore, αρ. 12: 387 π.Χ. και Ionian Shore, αρ. 15: 360 π.Χ.). Ο ίδιος χρονολογεί τις κοπές με το σύμβολο της **βοιωτικής ασπίδας** στην περίοδο της Θηβαϊκής Ηγεμονίας (371-362 π.Χ.)¹³⁷⁹. Επίσης, η μεγαλύτερη ομάδα λευκαδικών «πηγάσων» είναι αυτή που φέρει ως οπισθότυπο αποκλειστικά το σύμβολο του **κηρυκείου** και, κατά τον Carter, αρχίζει από το 360 π.Χ. και τελειώνει το 340 π.Χ.¹³⁸⁰. Δύο άλλες ομάδες αργυρών «πηγάσων» έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις σχέσεις με το Ακαρνανικό Κοινό: η πρώτη φέρει **επιγραφή-μονόγραμμα «ΑΚ»** δίπλα στον Πήγασο και χρονολογείται στο διάστημα 320-280 π.Χ., ενώ η δεύτερη φέρει **κεφαλή Αχελώου** πίσω από την κεφαλή της θεότητας αλλά εμφανίζει δυσκολίες στη χρονολόγηση¹³⁸¹. Κατά τον Carter, το λευκαδικό νομισματοκοπέιο συνέχισε τη δραστηριότητά του έως το 280 π.Χ.¹³⁸², αν και ο θησαυρός κυκλοφορίας από τον Κερατόκαμπο στην Κρήτη (αρ. 69), που χρονολογείται στα 270 π.Χ., δείχνει, όπως επισημαίνει και η Μπονέλου, ότι πιθανόν το όριο

βλ. Salmon 1984, 355. Ωστόσο, ο Αριστοτέλης (Πολ. 1306α, 21-24) αναφερόμενος στο μισθοφορικό σώμα της Αθήνας στην Κόρινθο εξηγεί ότι οι Κορίνθιοι ολιγαρχικοί το δέχθηκαν εξαιτίας του φόβου του δήμου. Ο Salmon (1984, 379) υποθέτει ότι ο πραγματικός λόγος ήταν η αποφυγή μίας αντιπαλότητας με την Αθήνα, την οποία οι ολιγαρχικοί χρειαζόνταν τη δεδομένη στιγμή.

¹³⁷⁷ Carter 1993, 39 και Μπονέλου 2016, 121.

¹³⁷⁸ Μπονέλου 2016, 121.

¹³⁷⁹ Kraay 1976a, 125 και σημ. 3 και Calciati 1990, II, 392, 400 (αρ. 45), 404 (αρ. 54-55) και 405 (αρ. 57).

¹³⁸⁰ Carter 1993, 35.

¹³⁸¹ Επιγραφή «ΑΚ»: βλ. BCD (Akarnanien und Aetolien) 2007 (Weil am Rhein), αρ. 20. Κεφαλή Αχελώου: βλ. Calciati 1990, II, 545, αρ. 2-4.

¹³⁸² Carter 1993, 39.

πρέπει να μετακινηθεί ελαφρώς προς τα κάτω¹³⁸³. Οι παραπάνω νομισματικές χρονολογήσεις, ωστόσο, πρέπει να ελεγχθούν με βάση το ευρύτερο ιστορικό και οικονομικό πλαίσιο.

Ο γεωστρατηγικός ρόλος της Λευκάδος παρέμενε σημαντικός ακόμα και μετά τη μαρτυρούμενη αποχώρησή της από την Πελοποννησιακή Συμμαχία το 394 π.Χ. Επίσης, κατά τη διάρκεια του Κορινθιακού Πολέμου αλλά και μετά από αυτόν, οι Λευκάδιοι είχαν την ευκαιρία να αναπληρώσουν το κενό που δημιούργησε η απουσία των Κορινθίων από το δυτικό εμπόριο εξαιτίας του πολέμου, που έπληξε κατά κύριο λόγο την Κορινθία και την επικοινωνία της με τη Δύση¹³⁸⁴, αλλά και να διαδραματίσουν τον ρόλο του προστάτη των νοτιότερων ακτών του Ιονίου εναντίον των πειρατών, τον οποίο είχε απωλέσει η Κέρκυρα κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου και στο πρώτο μισό του Δ΄ αι. π.Χ. – παρά την άμεση αναδιοργάνωση του ναυτικού της – εξαιτίας της δραστηριοποίησης του Διονυσίου Α΄ στην περιοχή¹³⁸⁵. Επιπλέον, η πολιτική αποξένωση Σπάρτης και Κορίνθου ακριβώς την περίοδο μετά τον πόλεμο αυτό, συνεπεία και της αδυναμίας της να επηρεάζει τις εξελίξεις στη Σικελία¹³⁸⁶, αναβάθμιζε τον ρόλο της Λευκάδος για την ίδια τη μητρόπολη.

Στο πλαίσιο αυτό πρέπει να τοποθετηθούν οι κοπές με την επιγραφή «ΛΕΥ». Αποτελούν πράγματι μία τομή σε σχέση με τις προηγούμενες εκδόσεις. Στους παλαιότερους «πηγάσους» το γράμμα «Λ» για τη δήλωση της προέλευσης των κοπών ήταν πολύ διακριτικό, ενώ τώρα η επιγραφή προβάλλει με έντονο τρόπο τη νομισματική παραγωγή της αποικίας (εικόνα 14 της παρούσας). Επιπλέον, σημαντικό στοιχείο είναι και η ανεύρεσή τους σε θησαυρούς κυρίως από την πληττόμενη από τους πειρατές περιοχή της Αδριατικής. Τα παραπάνω στοιχεία δείχνουν ότι αυτές οι κοπές επισημαίνουν τον ανεξάρτητο ρόλο που επιθυμούσαν να διαδραματίσουν οι Λευκάδιοι στο δυτικό εμπόριο μετά και την αποδυνάμωση της μητρόπολης.

Για την περίοδο από το 386 π.Χ. έως το 368 π.Χ., κατά την οποία η Λευκάς επανήλθε στη συμμαχία της Σπάρτης, έχουμε σαφείς ενδείξεις ότι έπαιξε έναν ιδιαίτερο ρόλο στις

¹³⁸³ Μπονέλου 2016, 131.

¹³⁸⁴ Μπονέλου 2016, 128. Το δυτικό εμπόριο της Κορίνθου επλήγη περισσότερο εξαιτίας της επικράτησης διαδοχικά των Βοιωτών, των Σπαρτιατών και των Σικυωνίων στο λιμάνι του Λεχαιού κατά τη διάρκεια του πολέμου: Ξεν. Έλλ. Δ΄ 8-12.

¹³⁸⁵ Διοδ. Σικ. ΙΕ΄, 13.3. Για τους εμφυλίους πολέμους στον Ε΄ αι. π.Χ. βλ. παραπάνω, σ. 234, σημ. 1396 της παρούσας. Βλ. και Christien 2015, 126-127. Για τις εμφύλιες διαμάχες στις αρχές του Δ΄ αι. π.Χ. σημαντικές ενδείξεις παρέχουν τα χρηστήρια ελάσματα από τη Δωδώνη που χαράχθηκαν από την πόλη των Κερκυραίων: Lhôte 2006, αρ. 1, 2 και 3. Η Κέρκυρα, παρά την αποδυνάμωσή της στο Α΄ μισό του Δ΄ αι. π.Χ., φαίνεται ότι τουλάχιστον έως τη δεκαετία του 370 είχε ανακάμψει και ότι διατηρούσε σημαντικές ναυτικές δυνάμεις στο Ιόνιο, όπως φαίνεται από τη συμμετοχή του ναυτικού της στις επιχειρήσεις του Ιφικράτους το 373/2 π.Χ. (Ξεν. Έλλ. Στ΄ 2.14 και Στ΄ 2.38) και αργότερα στην εκστρατεία του Τιμολέοντος (Διοδ. Σικ. ΙΣτ΄ 66.1-3, Πλούτ. Τιμολ. Η΄ 1.-8. Βλ. και Christien 2015, 126-142.

¹³⁸⁶ Christien 2015, 127-129.

στρατιωτικές επιχειρήσεις. Αν και ο Ξενοφών δεν αναφέρει το λιμάνι στο οποίο ναυλοχούσαν οι δυνάμεις της Πελοποννησιακής Συμμαχίας υπό τον Νικόλοχο το 375 π.Χ. πριν από τη ναυμαχία εναντίον του Τιμοθέου, το πιθανότερο είναι ότι αυτό ήταν της Λευκάδος, αφού ο τελευταίος έστησε τρόπαιο στην Αλύζεια και ο πελοποννησιακός στόλος επιτέθηκε εκ νέου – προφανώς έχοντας ως βάση κάποια άλλη πόλη – στο λιμάνι της ακαρνανικής πόλης, όπου επισκευάζονταν τα πλοία του Αθηναίου ναυάρχου¹³⁸⁷. Την υποψία αυτή επιβεβαιώνει ο Αίλιος Αριστείδης στην αναφορά του στους Αθηναίους στρατηγούς της περιόδου, σημειώνοντας ότι ο Τιμόθεος κατατρόπωσε τους Σπαρτιάτες στη Λευκάδα¹³⁸⁸. Εφόσον οι ακαρνανικές ακτές είχαν καταληφθεί από τους Αθηναίους, οι Σπαρτιάτες και οι σύμμαχοί τους πιθανότατα βρίσκονταν στην κορινθιακή αποικία, όπως υπονοεί και ο Διόδωρος¹³⁸⁹. Αλλά και αργότερα, το 372 π.Χ., όταν ο Ιφικράτης έφτανε στην Κέρκυρα, ο ήδη ηττημένος πελοποννησιακός στόλος κατέφυγε στη Λευκάδα¹³⁹⁰. Ο ανταγωνισμός των δύο δυνάμεων για την Κέρκυρα επισημαίνει τον ιδιαίτερο ρόλο της Λευκάδος για τις εξελίξεις στο Ιόνιο, και μάλιστα σε σχέση και με την απρόσκοπτη διεξαγωγή του εμπορίου. Οι ενδείξεις αυτές δηλώνουν ότι η Λευκάς ήταν σε θέση να αξιοποιεί το ναυτικό πέρασμα και τα λιμάνια της, η χρησιμότητα των οποίων σε επίπεδο οικονομικό και στρατιωτικό είχε φανεί και στις προηγούμενες περιόδους.

Λαμβάνοντας υπ' όψιν τα παραπάνω, η συνέχιση της λευκαδικής νομισματοκοπίας στο χρονικό αυτό διάστημα μπορεί να ενταχθεί στο πλαίσιο της επαναδραστηριοποίησης του ναυτικού της, της αποκατάστασης του περάσματος της διώρυγας και των λιμενικών εγκαταστάσεων από τις όποιες φθορές εξαιτίας των φυσικών φαινομένων, καθώς και της επισκευής των οχυρώσεών της¹³⁹¹. Δεδομένου ότι ο γεωστρατηγικός ρόλος της Λευκάδος είχε αναβαθμιστεί στην περίοδο 390-360 π.Χ., τίθεται το ερώτημα αν οι Λευκάδιοι είχαν δραστηριοποιήσει το ναυτικό τους στο Ιόνιο και στην Αδριατική την περίοδο αυτή. Οι Λευκάδιοι δε φαίνεται ότι συμμετείχαν ενεργά στα μεγάλα πολεμικά γεγονότα της περιόδου με τον δικό τους στόλο, όπως προαναφέρθηκε. Ωστόσο, επέστρεψαν στην Πελοποννησιακή Συμμαχία από το 386 π.Χ. και είναι πολύ πιθανό ότι το 379 π.Χ., όταν αναδιοργανώθηκε ο πεζικός στρατός της συμμαχίας, οι Λευκάδιοι συνεισέφεραν κυρίως σε ναυτικές δυνάμεις. Το συμπέρασμα αυτό προκύπτει τόσο από τη χρήση του λιμανιού τους για τη

¹³⁸⁷ Ξεν. Έλλ. Ε' 4.64.2-66.10.

¹³⁸⁸ Αίλιος Αριστείδης, *Παναθηναϊκός*, 178.10 (Jebb) [= 313, 1 (Lenz-Behr)].

¹³⁸⁹ Διόδ. Σικ. ΙΕ' 36.5-6.

¹³⁹⁰ Ξεν. Έλλ. Στ' 2.23-26.

¹³⁹¹ Ανάλογη επισκευή των τειχών της χρειάστηκε μετά τον Β' Μακεδονικό Πόλεμο, όταν οι Ρωμαίοι κατέστρεψαν με τις πολεμικές μηχανές τους τα τείχη της. Στα έξοδα για την αποκατάσταση των τειχών συνεισέφερε τότε και η Απολλωνία της Ιλλυρίας: *IG IX*, 1, 535-536. Βλ. και Fiedler, Von Hesberg 2015, 64-66.

στρατοπέδευση του στόλου του Νικολόχου όσο και από τη συμμετοχή τους στη ναυμαχία των Αθηναίων και των Σπαρτιατών υπό τον Μνάσιππο το 373/2 π.Χ.¹³⁹². Επίσης, όταν το 368 π.Χ. έγιναν σύμμαχοι των Αθηναίων¹³⁹³, το ναυτικό τους και οι λιμενικές τους εγκαταστάσεις ήταν έτοιμα προς χρήση και η παρουσία σχετικών συμβόλων στα νομίσματά τους το αποδεικνύει¹³⁹⁴.

Γι' αυτό και οι υπόλοιπες κοπές που συναντώνται σε θησαυρούς πριν από τα μέσα του 4' αι. π.Χ. (Πίνακας Θησαυρών: Ionian Shore, αρ. 15: 360 π.Χ., Σικελία, αρ. 16: 350 π.Χ., Centocamere, αρ. 17: 350-340 π.Χ. και Licata, αρ. 18: 350-340 π.Χ.) είναι πιθανό ότι χρησιμοποιήθηκαν για την κάλυψη των εξόδων αυτών. Η τεράστια οικονομική σημασία που είχαν οι λιμενικές εγκαταστάσεις για την αποικία αυτήν την περίοδο φανερώνεται από την ίδρυση του ιερού της *Άφροδίτης Λιμεναρχίδος/ Αίνειάδος* στη Διόρυκτο και από τη δημιουργία του μύθου για το πέρασμα του Τρώα Αινεία από τη Λευκάδα στον δρόμο του για τη Δύση¹³⁹⁵. Ο μύθος αυτός συνδέεται με τη ναυσιπλοΐα στον χώρο του Ιονίου, αφού οι ναυτικοί σταθμοί του Αινεία ήταν οι ίδιοι που χρησιμοποιούσαν οι ναυτικοί κατά την κλασική περίοδο, όταν ταξίδευαν από την κυρίως Ελλάδα προς τη Δύση.

Πέραν από τη χρήση των «πηγάσων» για την κάλυψη των εξόδων συντήρησης και κατασκευής στόλου και λιμενικών εγκαταστάσεων, σημαντικό ρόλο στην αύξηση των κοπών διαδραμάτισε και το δυτικό εμπόριο. Σε μία εποχή, κατά την οποία η Κέρκυρα είχε απωλέσει τον ρόλο του προστάτη των θαλασσών από τους πειρατές της περιοχής¹³⁹⁶, ήταν φυσικό κατά τις περιόδους εμφύλιας σύρραξης ή επίθεσης εναντίον της να αντικατασταθεί από μία ναυτική δύναμη λιγότερο σημαντική, όπως η Λευκάς. Η παρουσία του λευκαδικού «πηγάσου» μόνο σε θησαυρούς με δυτικό προσανατολισμό υποδηλώνει τη συνέχιση των εμπορικών επαφών με τον ευρύτερο χώρο της Αδριατικής και του Ιονίου πελάγους και επομένως τη χρησιμοποίηση για την αγορά σημαντικών ειδών, όπως σιτηρών ή μετάλλων. Η παρουσία νομισμάτων άλλων πόλεων της κυρίως Ελλάδος και των κρατών του ΒΔ ελλαδικού και νησιωτικού χώρου στην ίδια τη Λευκάδα επιβεβαιώνει ότι η έκδοση των

¹³⁹² Ξεν. Έλλ. Στ' 2.3. Βλ. και Fantasia 2017, 83-84. Είναι μάλιστα πιθανό ότι κατά την αναδιοργάνωση του στρατού και στόλου της συμμαχίας το 379 π.Χ. οι Λευκάδιοι και οι Αμβρακιώτες είχαν θεωρηθεί ως μία ναυτική μερίδα, η οποία όφειλε να δίνει συγκεκριμένο αριθμό πλοίων στις εκστρατείες, αφού κατά την εκστρατεία του Νικολόχου το 375 π.Χ. οι Αμβρακιώτες έδωσαν το 1/10 των τριήρων του πελοποννησιακού στόλου (6 έναντι 60), ενώ οι Λευκάδιοι δε συμμετείχαν και κατά την εκστρατεία του Μνασίππου το 373/2 π.Χ. συμμετείχαν και οι δύο αποικίες, ενώ ο συνολικός αριθμός των τριήρων παρέμεινε σταθερός; Ξεν. Έλλ. Ε' 4.64.2-66.10 και Στ' 2.3.

¹³⁹³ IG II² 104.

¹³⁹⁴ Βλ. παρακάτω, σ. 244, σημ. 1452 και σ. 267, σημ. 1567 της παρούσας. Πρβλ. και σ. 379 της παρούσας.

¹³⁹⁵ Melfi 2016, 91-93.

¹³⁹⁶ Η απώλεια της δύναμής της προέκυψε κυρίως από τους επαναλαμβανόμενους εμφυλίους πολέμους κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου: Θουκ. Γ' 70-85 και Δ' 46-48, Διδόδ. Σικ. ΙΓ' 48-49. Βλ. και Christien 2015, 126-127.

νομισμάτων αυτών έγινε με σκοπό την εξυπηρέτηση του ευρύτατου εμπορικού δικτύου, του οποίου επίκεντρο αποτελούσε η ίδια η Λευκάς¹³⁹⁷.

Το βασικότερο προϊόν που εισαγόταν από τη Δύση μέσω του Ιονίου ήταν τα σιτηρά. Ωστόσο, η σπάνις των σιτηρών στον κυρίως ελλαδικό χώρο συναντάται κυρίως από τη δεκαετία του 360 π.Χ.¹³⁹⁸. Δημιουργείται εύλογα, λοιπόν, η απορία αν υπήρξε ανάγκη να στηριχθεί το εμπόριο σιτηρών με τη Δύση με την κοπή νομίσματος. Η παρουσία λευκαδικών «πηγάσων» στη Σικελία και στην Κάτω Ιταλία ήδη από το 390 π.Χ.¹³⁹⁹ πείθει ότι οι κοπές της Λευκάδος δεν προορίζονταν μόνο για την εισαγωγή αυτού του είδους. Εφόσον οι Λευκάδιοι δε χρησιμοποίησαν τον στόλο τους κυρίως σε πολεμικές αναμετρήσεις, τότε είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι διαδραμάτισαν κάποιο ρόλο σε σχέση με τον περιορισμό της πειρατείας¹⁴⁰⁰. Αν και οι περισσότερες πηγές που διαθέτουμε για την πειρατεία στον γεωγραφικό αυτόν χώρο χρονολογούνται μετά τα μέσα του Δ΄ αι. π.Χ., η δραστηριοποίηση των Τυρρηνών, πιθανότατα Ετρούσκων, πειρατών στο Ιόνιο και στη Ν Αδριατική φαίνεται ότι χρονολογείται από τον Ε΄ αι. π.Χ., όπως έχει αποδείξει και η μελέτη της Ientile¹⁴⁰¹. Την παρουσία άλλωστε των Τυρρηνών πειρατών στην περιοχή προφασίστηκε ο Διονύσιος Α΄ των Συρακουσών, για να εκστρατεύσει εναντίον των Ετρούσκων το 384 π.Χ.¹⁴⁰². Επιπλέον, οι εκστρατείες του Διονυσίου Β΄ στην Αδριατική, τις οποίες ο Διόδωρος χρονολογεί στα 359/8 π.Χ., αλλά πιθανότατα πρέπει να τοποθετήσουμε στη δεκαετία του 360¹⁴⁰³, είχαν ως στόχο την πάταξη της πειρατείας των Ιαπύγων και των Πευκετίων¹⁴⁰⁴. Οι τύραννοι των Συρακουσών είχαν ικανό στόλο, για να ελέγξουν το στενό του Τάραντος από την πλευρά της ιταλικής χερσονήσου και να διατηρούν ανοικτή την πρόσβαση των υπολοίπων Ελλήνων στις πλουτοπαραγωγικές πηγές των Συρακουσών. Από την πλευρά του Ιονίου οι πόλεις-κράτη και τα έθνη της περιοχής έπρεπε να προστατευθούν με δικά τους μέσα.

Με βάση τα παραπάνω, είναι σχεδόν βέβαιο ότι οι Λευκάδιοι πριν από το 360 π.Χ. είχαν την ευκαιρία να προσφέρουν τον δικό τους στόλο για την εξασφάλιση των θαλάσσιων μετακινήσεων στο Β Ιόνιο. Αυτός είναι πιθανότατα και ο λόγος, για τον οποίο συμάχησαν με τους Αθηναίους. Είναι επομένως πιθανό ότι συνέχισαν τη χρηματοδότηση του στόλου τους, προκειμένου να διατηρήσουν αδιάκοπη την επικοινωνία μεταξύ Δύσης και ΒΔ Ελλάδος

¹³⁹⁷ Βλ. Πίνακα 2β της παρούσας, όπου αποτυπώνονται οι περιοχές προέλευσης των νομισμάτων που βρέθηκαν στην πόλη της Λευκάδος.

¹³⁹⁸ MacDonalD 2002.

¹³⁹⁹ Βλ. παρακάτω, σ. 257 της παρούσας και Πίνακας Θησαυρών, αρ. 7-13, 16 και 18.

¹⁴⁰⁰ Lombardo 2004, 51.

¹⁴⁰¹ Ientile 1983, 63-70 και Ferone 1997, 35-43, όπου και πηγές.

¹⁴⁰² Διόδ. Σικ. ΙΕ΄ 13.1.

¹⁴⁰³ Lombardo 2004, 53-54.

¹⁴⁰⁴ Διόδ. Σικ. ΙΣΤ΄ 5.3 και 10.2. Για την ταύτιση των εθνών αυτών βλ. Lombardo 2004, 56.

και τη μεταφορά των απαραίτητων σιτηρών και μετάλλων από τις Συρακούσες προς τον κυρίως ελλαδικό χώρο. Το μέγεθος του στόλου τους πιθανότατα δεν έφτασε ποτέ το αντίστοιχο των Κερκυραίων ή των τυράννων των Συρακουσών. Ωστόσο, ακόμα και ένας μικρός στόλος ήταν ικανός να προστατεύσει τις θαλάσσιες διόδους, κυρίως στη νοτιότερη ζώνη του Ιονίου από το στενό της Λευκάδος έως και την είσοδο του Κορινθιακού κόλπου.

Μία επιπλέον παράμετρος που έχει επισημανθεί από τον Forasté προσφέρει ακριβέστερα χρονολογικά όρια για τους λευκαδικούς «πηγάσους» της περιόδου. Η απώλεια των αδριατικών κτίσεων εκ μέρους του Διονυσίου Α΄ των Συρακουσών με τον θάνατό του το 364 π.Χ. οδήγησε πιθανότατα στη δραστηριοποίηση των Καρχηδονίων στην περιοχή¹⁴⁰⁵. Στις Συρακούσες, ωστόσο, το έργο του τυράννου συνέχισαν οι διάδοχοί του. Οπωσδήποτε η Λευκάς, όπως και η Κέρκυρα, συνέχιζε να αποτελεί βασικό ναυτικό σταθμό για τα πλοία που φιλοδοξούσαν να φέρουν από την Ετρουρία, τη Δαλματία, την Ιλλυρία και την Ήπειρο πρώτες ύλες και εμπορεύματα. Είναι πολύ πιθανό με βάση τα παραπάνω ότι οι Λευκάδιοι συνέχισαν την κοπή νομισμάτων, επειδή οι ανταλλαγές με την Αδριατική εντατικοποιήθηκαν. Η επανασύνδεση με την άλλη πλευρά της Αδριατικής προσέφερε εξάλλου και το μέσο για τη συνέχιση της νομισματοκοπίας, αφού για τον σκοπό αυτό μπορούσε να αξιοποιηθεί ο χρυσός και ο άργυρος της περιοχής ή ακόμα και της Ετρουρίας βορειότερα. Δεν είναι τυχαίο ότι ο Διονύσιος Α΄ είχε αποκομίσει μία πολύ μεγάλη ποσότητα ευγενών μετάλλων από την εκστρατεία στην Ετρουρία το 384 π.Χ.¹⁴⁰⁶.

Η θεωρία αυτή επιβεβαιώνεται και από την πληθώρα των λευκαδικών κοπών που φέρουν ως σύμβολο το κηρύκειο¹⁴⁰⁷. Το κηρύκειο προϋπάρχει μόνο του ή συνυπάρχει με τη βοιωτική ασπίδα ήδη από την προηγούμενη νομισματική περίοδο¹⁴⁰⁸. Η συνεχής παρουσία του συμβόλου από τα μέσα του Δ΄ αι. π.Χ., αρχίζοντας από τον θησαυρό στη Licata (αρ. 18: 350-340 π.Χ.), συνιστά μία άλλη τομή. Τώρα δεν προβάλλεται μόνο η υπερήφανη οικονομική ανεξαρτησία της Λευκάδος, αλλά προβάλλεται και ο κύριος παράγοντας της ανάπτυξής της, το εμπόριο. Εξάλλου, σε πολλές εκδόσεις της ίδιας περιόδου απεικονίζονται σύμβολα σχετικά με τις πλουτοπαραγωγικές πηγές της Λευκάδος, με αντίστοιχες θεότητες ή με τα διακινούμενα μέσω αυτής είδη, όπως ίρις, κοχύλια πορφύρας ή άλλα, αγκίστρια, ψάρια και μαλάκια, στάχυα σιταριού, φύλλα ελιάς, σταφύλια, αμφορείς, κάρθαροι, φύλλα κισσού, τρίαίνα, Ερμής (κερδώς ή ιθυφαλλικός)¹⁴⁰⁹. Τα νομίσματα επομένως που κόπηκαν

¹⁴⁰⁵ Forasté 1993, 53.

¹⁴⁰⁶ Διοδ. Σικ. ΙΕ΄ 14.

¹⁴⁰⁷ Carter 1993, 35 κ.ε..

¹⁴⁰⁸ SNG 1943 (Copenhagen), αρ. 340 και Calciati 1990, II, 404-405 (αρ. 54, 55, 57 και 58).

¹⁴⁰⁹ Calciati 1990, II, 392-476 (αρ. 17-129).

πριν από τα μέσα του Δ' αι. π.Χ., και ιδίως πριν από την εκστρατεία του Τιμολέοντος, πιθανότατα συνδέονται με τις παραπάνω εξελίξεις.

Η παρουσία **βοιωτικών ασπίδων** στις λευκαδικές κοπές αποτελεί, σύμφωνα με τον Kraay, ένδειξη ότι πρέπει να χρονολογηθούν κατά την περίοδο της Θηβαϊκής Ηγεμονίας (371-362 π.Χ.). Ο ίδιος ενισχύει το επιχείρημά του με την παρατήρηση ότι σε αρκετές από αυτές τις κοπές προστίθεται το γράμμα «Θ»¹⁴¹⁰. Η θεωρία του Kraay είναι αρκετά ενδιαφέρουσα, αλλά αξίζει περαιτέρω διερεύνησης με βάση το ιστορικό πλαίσιο της περιόδου. Την ίδια αναπαράγει χωρίς περαιτέρω σχολιασμό και ο Calciati, επισημαίνοντας ωστόσο ότι οι επιγραφές με γράμματα πιθανότατα αναφέρονται στα αρχικά του υπευθύνου αξιωματούχου της νομισματοκοπίας¹⁴¹¹.

Εκτός από τη Λευκάδα, και άλλες πόλεις-κράτη υιοθέτησαν θηβαϊκά σύμβολα στα νομίσματά τους στον Δ' ή και στον Γ' αι. π.Χ.. Οι πόλεις Ρόδος, Ιασός, Κνίδος, Έφεσος, Σάμος, Βυζάντιο, Κύζικος, Λάμψακος, Ζάκυνθος και Κρότων υιοθέτησαν στις αρχές του Δ' αι. π.Χ. τύπους που παρέπεμπαν άμεσα σε σύγχρονες θηβαϊκές εκδόσεις. Ενώ τα θηβαϊκά παραδείγματα έφεραν στον εμπροσθότυπο βοιωτική ασπίδα, το σύμβολο του Βοιωτικού Κοινού, και Ηρακλή στον οπισθότυπο, στις πόλεις αυτές τον εμπροσθότυπο καταλαμβάνει ο Ηρακλής ο *Δρακοντοπνίγων* και τον οπισθότυπο το έμβλημα κάθε πόλης. Οι Bury και Meiggs ερμήνευσαν αυτήν την κίνηση ως σύσταση μίας ναυτικής αντισπαρτιατικής ομοσπονδίας ή συμμαχίας υπό τη Θήβα¹⁴¹². Ωστόσο, νεώτερες προσεγγίσεις έδειξαν ότι ο Ηρακλής *Δρακοντοπνίγων* θα μπορούσε να συμβολίζει τον Λύσανδρο και την απελευθέρωση των ιωνικών και νησιωτικών πόλεων από την αθηναϊκή «τυραννία» παρά τη σύνδεσή τους με τη Θήβα ή, προτιμότερα, τον Αγησίλαο και τη νεότευκτη συμμαχία ενόψει της εκστρατείας του στη Μικρά Ασία¹⁴¹³.

Η βοιωτική ασπίδα στον εμπροσθότυπο των βοιωτικών νομισμάτων συμβόλιζε το ισχυρό Βοιωτικό Κοινό που είχαν ιδρύσει οι Θηβαίοι ήδη από τον Ε' αι. π.Χ. Η τελευταία και πιο μακροχρόνια σειρά των νομισμάτων του Βοιωτικού Κοινού με βοιωτική ασπίδα άρχισε, σύμφωνα με τον Herworth, περίπου το 395-390 π.Χ. και τελείωσε το 335 π.Χ. μετά τη μακεδονική κατάκτηση¹⁴¹⁴. Μάλιστα, παρότι είχε τεθεί σε ισχύ η Ανταλκίδειος Ειρήνη, στους όρους της οποίας συγκαταλεγόταν η διάλυση του Κοινού¹⁴¹⁵, οι Θηβαίοι μπόρεσαν να

¹⁴¹⁰ Kraay 1976a, 125.

¹⁴¹¹ Calciati 1990, II, 392.

¹⁴¹² Bury, Meiggs 1979, τ. Β', 519.

¹⁴¹³ Karweise 1980, 6-7 (Λύσανδρος), Fabiani 1999, 114-123 και Psoma 2018, 109 (Αγησίλαος).

¹⁴¹⁴ Herworth 1998, 92 και σημ. 16

¹⁴¹⁵ Ξεν. Έλλ. Ε' 1.36.

κόψουν ενιαίο νόμισμα για όλες τις βοιωτικές πόλεις¹⁴¹⁶. Η βοιωτική ασπίδα, όμως, θα μπορούσε να συμβολίζει όχι μόνο το ίδιο το Βοιωτικό Κοινό αλλά και την υποστήριξη και άλλων πόλεων-κρατών προς τη Θήβα, η οποία μπορεί να χρονολογηθεί είτε την περίοδο από το 395 π.Χ., οπότε άρχισε ο Βοιωτικός Πόλεμος, έως το 387 π.Χ., είτε την περίοδο 379-338 π.Χ., από το διάστημα δηλαδή από την κατάληψη της Καδμείας από τους Σπαρτιάτες έως και τον Φίλιππο Β΄¹⁴¹⁷. Το πρόβλημα, ωστόσο, παραμένει, αφού η βοιωτική ασπίδα δεν παρουσιάζεται σε κοπές μη βοιωτικών πόλεων που είχαν ενταχθεί στη Θηβαϊκή Συμμαχία. Πρέπει, λοιπόν, να αναζητήσουμε κάποια άλλη σημασία του συμβόλου αυτού στις λευκαδικές κοπές.

Το σύμβολο της βοιωτικής ασπίδας συναντάται εκτός Βοιωτίας στη Λευκάδα, στο Θύρρειον και στις αργυρές κοπές του μακεδονικού βασιλείου με παράσταση Φιλίππου Β΄ μετά το 317 π.Χ.¹⁴¹⁸. Η περίπτωση του μακεδονικού βασιλείου θα μπορούσε να συσχετιστεί με την επικράτηση του Κασσάνδρου στη Μακεδονία και την επανίδρυση των Θηβών το 316 π.Χ.¹⁴¹⁹. Οι κοπές του Θυρρείου απεκρύβησαν σε θησαυρούς σικελικών πόλεων στην πρώιμη ελληνιστική περίοδο. Ωστόσο, οι θησαυροί, στους οποίους περιέχονται φαίνεται ότι αποκρύφτηκαν εξαιτίας μίας επείγουσας ιστορικής συνθήκης, αφού σε αυτούς περιέχονται πολλοί «πήγασοι» διαφορετικών πόλεων (Πίνακας Θησαυρών, αρ. 38, 65-66 και 78). Είναι πιθανό επομένως ότι οι συγκεκριμένες κοπές χρονολογούνται προγενέστερα. Η μοναδική ιστορική συγκυρία, κατά την οποία οι Θύρρειοι υπεστήριξαν ένθερμα τη Θήβα και το Βοιωτικό Κοινό ήταν κατά την επίθεση του Ιφικράτους το 373/2 π.Χ. στην Ακαρνανία, η οποία είχε ως στόχο την ενίσχυση των φιλοαθηναϊκών ακαρνανικών πόλεων. Στις μάχες που έδωσε ο Αθηναίος στρατηγός στο Θύρρειο, οι κάτοικοί του αντιστάθηκαν σθεναρά¹⁴²⁰. Λίγο μετά, το 370 π.Χ., ως συνέπεια της μάχης των Λεύκτρων ο Επαμεινώνδας, ενέταξε μεταξύ άλλων και το σύνολο των ακαρνανικών πόλεων στη Θηβαϊκή Συμμαχία, ανάμεσα στις οποίες συγκαταλεγόταν και το Θύρρειον¹⁴²¹. Η νομισματική επομένως αυτή έκδοση των Θυρρείων διαμνημόνευσε πιθανόν την έμπρακτη αυτή υποστήριξη στους Θηβαίους. Με

¹⁴¹⁶ Mackil, Van Alfen 2006, 229-230.

¹⁴¹⁷ Βλαχογιάννη 2012, 2.

¹⁴¹⁸ Για το Θύρρειο, βλ. IGCH 1969, 2185 και 2198, CH VIII, 590· IX, 636 (Πίνακας Θησαυρών, αρ. 38, 65-66 και 77). Για τις μακεδονικές κοπές: Price 1979, 234-235, όπου και η ακριβής χρονολόγηση των κοπών αυτών.

¹⁴¹⁹ Διοδ. Σικ. ΙΘ΄ 54.1 και Πανσ. Θ΄ 7.2. Για τα αίτια της κίνησης του Κασσάνδρου βλ. Boehm 2018, 44-45.

¹⁴²⁰ Ξεν. Έλλ. Στ΄ 2.37. Βλ. και Marcotte 1985, 257.

¹⁴²¹ Ξεν. Έλλ. Στ΄ 5.23. Ο Διόδωρος (ΙΕ΄ 57.2-4) αντιθέτως, αρνύμενος προφανώς από τον Έφορο, παραδίδει ότι οι Αιτωλοί και όχι οι Ακαρνάνες εντάχθηκαν στη Θηβαϊκή Συμμαχία. Οι Ακαρνάνες είχαν προηγουμένως ενταχθεί στην Πελοποννησιακή Συμμαχία μετά την εκστρατεία του Αγησιλάου (Ξεν. Έλλ. Δ΄ 6-7.1) και είχαν οργανωθεί σε ιδιαίτερη μερίδα το 378/7 π.Χ. (Διοδ. ΙΕ΄ 31), ενώ είχαν περιέλθει υπό την πίεση του Τιμοθέου στη Β΄ Αθηναϊκή Συμμαχία (Διοδ. Σικ. ΙΕ΄ 36.5). Για τη μεταγενέστερη ένταξη μη βοιωτικών πόλεων στο Βοιωτικό Κοινό βλ. και Post 2019.

ανάλογο, επομένως, τρόπο θα μπορούσε να προταθεί μία ερμηνεία για τις λευκαδικές κοπές με τη βοιωτική ασπίδα, αφού θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στην περίοδο 379-371 π.Χ.

Ο Ξενοφών δε διασαφηνίζει τον ρόλο των ΒΔ αποικιών στο ζήτημα της υπεράσπισης της Σπάρτης μετά την ήττα στη μάχη των Λεύκτρων το 371 π.Χ. Αναφέρει, ωστόσο, ότι η Κόρινθος πρόθυμα έστειλε τριήρεις προς υποστήριξη της φιλοσπαρτιατικής συμμαχίας¹⁴²². Αντιστοίχως όμως, οι αποικίες δεν αναφέρονται στους προσχωρήσαντες στη συμμαχία των Θηβαίων, ενώ δε φαίνεται ότι συμμετείχαν ενεργά στις στρατιωτικές επιχειρήσεις στο αντίπαλο στρατόπεδο¹⁴²³. Αν πράγματι στη Λευκάδα και στην Αμβρακία είχαν δεχθεί επιρροές από φιλοθηβαϊκούς κύκλους, ώστε να μη βοηθήσουν τη Σπάρτη και την Κόρινθο, αν δηλαδή είχε συμπληχθεί μία συμμαχία με τους Θηβαίους, τότε θα ήταν απόλυτα δικαιολογημένη η παρουσία των βοιωτικών ασπίδων στις λευκαδικές κοπές. Ωστόσο, η δραστηριοποίηση του αθηναϊκού στόλου στο Ιόνιο κατά τις παραμονές της μάχης των Λεύκτρων και η επικράτηση του Ιφικράτους στην Κέρκυρα περιορίζει σημαντικά το ενδεχόμενο η Λευκάς να είχε περάσει στη θηβαϊκή επιρροή, ιδιαίτερος επειδή οι Αθηναίοι και οι Θηβαίοι εξακολουθούσαν να είναι σύμμαχοι¹⁴²⁴. Επιπλέον, η υπογραφείσα *Κοινή Ειρήνη* του 371 π.Χ., που στρεφόταν εμμέσως εναντίον των Θηβών και των ηγεμονικών τάσεών τους, περιείχε ως όρο τη διάλυση του Κοινού των Βοιωτών¹⁴²⁵. Εξάλλου, και η επίθεση του Επαμεινώνδα το 368 π.Χ. στην ίδια την Κόρινθο¹⁴²⁶ προκαλεί προβλήματα στην ερμηνεία της θηβαϊκής επιρροής κατά τα πρώτα χρόνια της Θηβαϊκής Ηγεμονίας: θα ήταν δύσκολο για μία παραδοσιακά πιστή κορινθιακή αποικία, όπως η Λευκάς, να εκδηλώσει αυτή την αντιφατική εξωτερική πολιτική, υποστηρίζοντας οικονομικά ή και πολιτικά τους εχθρούς της μητρόπολης, στην οποία είχε δείξει τόσο μεγάλη πολιτική και οικονομική αφοσίωση στο πρόσφατο παρελθόν και της οποίας τα σύμβολα (Πήγασος, Αθηνά) ήταν εμφανή στη σύγχρονη νομισματοκοπία. Επιπλέον, όπως μας πληροφορεί σχετική αθηναϊκή επιγραφή του 368 π.Χ., οι Λευκάδιοι συμμάχησαν με τους Αθηναίους, οι οποίοι είχαν ήδη στραφεί εναντίον της Θηβαϊκής Συμμαχίας¹⁴²⁷. Οι Αθηναίοι είχαν εντάξει στη συμμαχία τους

¹⁴²² Ξεν. Έλλ. Στ' 4.17-19.

¹⁴²³ Ξεν. Έλλ. Στ' 5.23. Στους προσχωρήσαντες στη Θηβαϊκή Συμμαχία του 371 π.Χ. ήταν ωστόσο και οι Ακαρνάνες.

¹⁴²⁴ Ξεν. Έλλ. Στ' 2.23-26.

¹⁴²⁵ Ξεν. Έλλ. Στ' 3.18-19.

¹⁴²⁶ Ξεν. Έλλ. Στ' 5.37 (α' εισβολή Επαμεινώνδος στην Πελοπόννησο), Ζ' 1.15-19 (β' εισβολή Επαμεινώνδος στην Πελοπόννησο) και Διόδ. Σικ. ΙΕ' 68-69, ο οποίος αρύεται προφανώς από τον Έφορο.

¹⁴²⁷ Το πιθανότερο είναι ότι οι Λευκάδιοι αντιμετώπισαν με περισσή επιφυλακτικότητα το σχέδιο των Αθηναίων για την κατάληψη της Κορίνθου από τον Χάρη το 366/5 π.Χ. (Ξεν. Έλλ. Ζ' 4.5). Είναι πιθανό επίσης ότι οι Λευκάδιοι συνέχιζαν να είναι σύμμαχοι των Αθηναίων έως το 361 π.Χ., οπότε και η Κέρκυρα αποστάτησε από αυτήν (Διοδ. Σικ. ΙΕ' 95.3). Οι Αθηναίοι εξάλλου το 360 π.Χ. είχαν αντιμετωπίσει ξανά πρόβλημα επισιτισμού ως αποτέλεσμα της παρεμπόδισης των σιταγωγών πλοίων από το Βυζάντιο, την Καλχηδόνα και την Κύζικο (Δημ. Κατά Πολυκλέους, 4-6) και είναι λογικό ότι επιθυμούσαν να διατηρούν ανοικτή την εμπορική οδό προς τις σιταποθήκες της Σικελίας.

πόλεις του Ιονίου, της Ηπείρου και της Ακαρνανίας, φοβούμενοι τον κίνδυνο αποκλεισμού της θαλάσσιας οδού που οδηγούσε στις σιτοφόρες περιοχές του Ευξείνου Πόντου και την άφιξη του στόλου του Διονυσίου Α¹⁴²⁸.

Στη δεκαετία του 360 υπήρχαν εξελίξεις ιδιαίτερα σημαντικές για τη Θήβα. Κατ' αρχάς, έχασαν την πρόσβαση στα σιτηρά της θεσσαλικής πεδιάδας, στην οποία κατά κόρον στηρίζονταν σε δύσκολες περιόδους¹⁴²⁹. Ήδη, από το 361 π.Χ. είχαν αφήσει ανυπεράσπιστους τους Θεσσαλούς συμμάχους τους στις επιθετικές διαθέσεις του τυράννου των Φερών Αλεξάνδρου και το 360 π.Χ. τάχθηκαν εναντίον τους προσεταιριζόμενοι τους Δελφούς στην ήδη αναπτυσσόμενη μεταξύ Δελφών και Θεσσαλών αντιπαράθεση¹⁴³⁰. Μετά τη συμμαχία των Θεσσαλών της Λάρισας και των Φερών με τον Φίλιππο Β', που χρονολογείται από το 358 π.Χ. έως το 354 π.Χ., ασφαλώς οι Θηβαίοι δεν ήλεγχαν πλέον τα σιτηρά της θεσσαλικής πεδιάδας, παρότι στην εξέλιξη του Γ' Ιερού Πολέμου οι Μακεδόνες συμμάχησαν μαζί τους¹⁴³¹. Δεν είναι μάλιστα τυχαίο ότι οι Θηβαίοι στην αρχή του Γ' Ιερού Πολέμου το 356 π.Χ. βρέθηκαν σε δυσμενή οικονομική θέση και μάλιστα σε μερικές περιπτώσεις αναζητούσαν τρόπους, για να εξασφαλίσουν την αναγκαία σιτοδοσία των στρατευμάτων τους, όπως η αποστολή μισθοφορικών στρατευμάτων στον Αρτάβαζο¹⁴³². Αντίστοιχη αίτηση για οικονομική βοήθεια που αφορούσε στον πόλεμο αυτό έκαναν οι Θηβαίοι και προς άλλες πόλεις, ανάμεσά τους και ακαρνανικές πόλεις, όπως το Ανακτόριον και η Αλύζεια, όπως μαρτυρεί επιγραφή της περιόδου¹⁴³³. Η πολιτική και οικονομική σύνδεση Θηβαίων και Λευκαδίων εκείνη την περίοδο ήταν εφικτή, αφού και η Β' Αθηναϊκή

¹⁴²⁸ Για την ένταξη των περιοχών αυτών στη συμμαχία των Αθηναίων βλ. Accame 1979, 159-161 και 178-179. Τον αποκλεισμό της σιτοδοσίας είχαν ήδη βιώσει δύο φορές στο παρελθόν, μία το 405 π.Χ. μετά τη μάχη στους Αιγούς Ποταμούς (Ξεν. Έλλ. Β' 2.2) και άλλη μία το 387 π.Χ., όταν ο Ανταλκίδας είχε αποκλείσει με τη βοήθεια των Περσών τα στενά του Ελλησπόντου (Ξεν. Έλλ. Ε' 1.28). Για την επεκτατική πολιτική του Διονυσίου Α' στο Ιόνιο: Ξεν. Έλλ. Στ' 2.4 και Διοδ. Σικ. ΙΓ' 64.6. Βλ. και Christien 2015, 134-136 και Intrieri 2015, 72-79.

¹⁴²⁹ Η εξάρτηση των Θηβαίων από τα σιτηρά της θεσσαλικής πεδιάδας σε περιόδους κρίσης φαίνεται από το παράδειγμα του 377 π.Χ., οπότε εξαιτίας έλλειψης σιταριού απευθύνθηκαν στην αγορά των Παγασών: Ξεν. Έλλ. Ε' 4.56.

¹⁴³⁰ Για την επιθετικότητα του Αλεξάνδρου των Φερών: Διοδ. Σικ. ΙΕ' 95.1-2. Για τη συνεργασία Θηβαίων και Δελφών και την απόδοση της προμαντείας στους πρώτους το έτος 360/359 π.Χ.: *FD* III, 4, 375. Βλ. και Buckler 1989, 14-15.

¹⁴³¹ Για τη συμμαχία των Θεσσαλών με τον Φίλιππο Β' βλ. Διοδ. Σικ. ΙΣτ' 14.1-2, Θεόπομπος, *FrGrHist* 115, F 34, 'Αθήν. ΙΓ' 5.13 (557B-D) και Justinus Trogus, VII, 6.7-10. Βλ. και Buckler 1989, 5 και σημ. 8 και Dmitriev 2011, 415, ο οποίος ωστόσο αμφισβητεί ότι οι Θεσσαλοί είχαν παραχωρήσει το αξίωμα του ταγοῦ στον Φίλιππο Β' ταυτόχρονα με τη σύναψη συμμαχίας. Για τη συμμαχία Θηβών και Φιλίππου Β' στο πλαίσιο του Γ' Ιερού Πολέμου βλ. Διοδ. Σικ. ΙΣτ' 35.1. Βλ. και Buckler 1989, 62-64.

¹⁴³² Διοδ. Σικ. ΙΣτ' 28, 31 και 34.1-2 και Πολύαινος, Ζ' 33.2.

¹⁴³³ *IG* VII 2418.5 και 7: χρήματα επίσης έδωσε το Βυζάντιο και ο βιοιωτικός πρόξενος στην Τένεδο. Ο Marcotte (1985, 257) υποστηρίζει ότι μόνο οι Αλυζιείς και οι Ανακτοριείς διαφοροποιήθηκαν από τους Ακαρνάνες και είχαν αποχωρήσει από τη Β' Αθηναϊκή Συμμαχία. Ωστόσο, όπως και στην περίπτωση του Θυρρείου, την οποία είδαμε παραπάνω, φαίνεται ότι και άλλες ακαρνανικές πόλεις είχαν προσχωρήσει στο θηβαϊκό στρατόπεδο τη δεκαετία του 360.

Συμμαχία είχε κλονιστεί σημαντικά κατά τη διάρκεια και μετά τον Συμμαχικό Πόλεμο¹⁴³⁴ και δεν είχε ακόμα επέλθει η σύσφιξη των σχέσεων της αποικίας με την Κόρινθο ως συνέπεια της εκστρατείας του Τιμολέοντος, όπως θα δούμε και παρακάτω. Ωστόσο, οι Λευκάδιοι, όπως και οι Αμβρακιώτες, είναι πιθανό ότι ακολούθησαν την Κόρινθο στις επιλογές της σε σχέση με τον Γ' Ιερό Πόλεμο και ότι συντάχθηκαν με τους Φωκείς, παρότι δεν αναφέρονται ρητά στους συμμάχους τους¹⁴³⁵.

Μία άλλη θεωρία μπορεί να διατυπωθεί για τις κοπές αυτές εξαιτίας του ρόλου της Λευκάδος στο δυτικό εμπόριο. Εξαιτίας της παράλληλης παρουσίας του κηρυκείου στις κοπές με τις βοιωτικές ασπίδες¹⁴³⁶, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε την πιθανότητα τα νομίσματα αυτά να μαρτυρούν τους ιδιαίτερους εμπορικούς δεσμούς που είχαν αναπτυχθεί τότε μεταξύ της κορινθιακής αποικίας και της Θήβας, με πιθανά αναταλασσόμενα προϊόντα τα σιτηρά και τα μέταλλα από τη Δύση. Η χάραξη της βοιωτικής ασπίδας θα μπορούσε να είναι απόφαση είτε της πόλης της Λευκάδος, είτε του υπευθύνου για τη νομισματοκοπία αξιωματούχου. Και στις δύο περιπτώσεις, ωστόσο, γίνεται εμφανής η σύνδεση τουλάχιστον ενός σημαντικού Λευκάδιου με τη Θήβα. Αυτή η θεωρία μπορεί να ενταχθεί στο οικονομικό πλαίσιο της περιόδου, αν λάβουμε υπ' όψιν ότι η Λευκάς είχε αναδειχθεί ακριβώς εκείνη την περίοδο σε μεγάλο κέντρο διαμετακομιστικού εμπορίου, γεγονός που επιβεβαιώνεται και από την πληθώρα των αργυρών στατήρων που κόπηκαν εκείνη την περίοδο στο νομισματοκοπείο της¹⁴³⁷. Ωστόσο, η σπάνις σιτηρών συναντάται στον ελλαδικό χώρο νωρίτερα. Επομένως, λαμβάνοντας υπ' όψιν ότι το γράμμα «Θ» παραπέμπει σε συσχετισμό με τον υπεύθυνο της νομισματοκοπίας, είναι πολύ πιθανό ότι αυτός και μόνο είχε προσωπικά αναπτύξει σχέσεις το Βοιωτικό Κοινό ή τη Θήβα την περίοδο αυτή.

Οι νομισματικές ενδείξεις, και ιδίως η παρουσία πολλών κοπών άλλων κρατών στην ίδια τη Λευκάδα, καθώς και ο γενικότερος χαρακτήρας της λευκαδικής οικονομίας κατά την περίοδο 360-330 π.Χ. δείχνουν ότι οι Λευκάδιοι είχαν αποκομίσει μεγάλα κέρδη από το δυτικό εμπόριο, και ιδίως αυτό των σιτηρών. Ο ρόλος της Λευκάδος στο δυτικό εμπόριο σιτηρών φαίνεται ότι ήταν ιδιαίτερος για πολλές περιοχές του κυρίως ελλαδικού χώρου αλλά και για την ίδια τη μητρόπολη. Η διατήρηση του συμβόλου του Πηγάσου στις κοπές

¹⁴³⁴ Διοδ. Σικ. Ιστ' 7 και 21-23. Εξάλλου, και η Αλύζεια και το Ανακτόριον, οι οποίες απέστειλαν χρηματική βοήθεια προς τη Θήβα για τον Γ' Ιερό Πόλεμο, ήταν εντεταγμένες στη Β' Αθηναϊκή Συμμαχία: Διοδ. Σικ. ΙΕ' 36.5-6.

¹⁴³⁵ Ο Διόδωρος (Ιστ' 29) δε διασαφηνίζει ποιες πελοποννησιακές πόλεις ακολούθησαν τη Σπάρτη στην υποστήριξη των Φωκίων, αλλά είναι σχεδόν βέβαιο ότι η Κόρινθος ήταν μία από αυτές. Οι αποικίες το προηγούμενο διάστημα είχαν δείξει φιλικές διαθέσεις προς την Πελοποννησιακή Συμμαχία.

¹⁴³⁶ SNG 1943 (Copenhagen), αρ. 340 και Calciati 1990, II, 404-405 (αρ. 54, 55, 57 και 58).

¹⁴³⁷ Ζάχος, Ντούζουγλη 2003, 75.

αυτές αποτελεί αδιάψευστο μάρτυρα των στενών σχέσεων που διατηρήθηκαν μετά και το διάλειμμα του Κορινθιακού Πολέμου. Αυτή την οικονομική και πολιτική συνεργασία εξάλλου αναδεικνύει για το β' μισό του Δ' αι. π.Χ. και η άποψη του Δημοσθένους ότι η Λευκάς, όπως και η Αμβρακία, στα χρόνια της παρέμβασης του Φιλίππου Β' στην περιοχή (343-342 π.Χ.) ανήκαν στην Κόρινθο¹⁴³⁸, αν και η συγκεκριμένη παρατήρηση προέκυψε πιθανότατα ως αποτέλεσμα της πολιτικής και ιδεολογικής επανασύνδεσης των ΒΔ αποικιών και της μητρόπολης μετά και την εκστρατεία του Τιμολέοντος¹⁴³⁹.

Αντίστοιχη ερμηνεία με εκείνη των βοιωτικών ασπίδων είναι δυνατό να υπάρξει και για τις κοπές με Βελλεροφόντη και Χίμαιρα, οι οποίες χρονολογούνται μετά το 350 π.Χ. Εκ πρώτης όψεως θα μπορούσαν να παραπέμπουν στη σικυώνια νομισματοκοπία. Η πολιτική και οικονομική συνεργασία της Σικυώνος και της Λευκάδος δε μαρτυρείται φιλολογικά. Αλλά θα μπορούσε να έχει επιτευχθεί πριν από το 346 π.Χ., οπότε πιθανότατα εγκαθιδρύθηκε στην πελοποννησιακή πόλη η τυραννίδα του Αριστράτου¹⁴⁴⁰. Ωστόσο, υπάρχουν και κορινθιακές κοπές με Χίμαιρα και Βελλεροφόντη που χρονολογούνται περίπου την ίδια περίοδο, γεγονός που πιστοποιεί την περαιτέρω σύνδεση της Λευκάδος με την Κόρινθο¹⁴⁴¹. Δεν είναι τυχαίο ότι ο κορινθιακός αυτός τύπος εμφανίζεται την περίοδο της επανασύνδεσης της μητρόπολης με τις αποικίες, ενώ και στην περίπτωση της Ποτειδαιας ο Βελλεροφόντης εμφανίστηκε στις κοπές της περιόδου των Ποτειδαιατικών, όταν ο τύπος με τον Ποσειδώνα Ίππιο αντικαταστάθηκε από κορινθιακούς «πηγάσους» με το γράμμα «Π», δηλώνοντας προφανώς τον σεβασμό και την οικονομική υποστήριξη που παρείχε στη μητρόπολη¹⁴⁴². Με βάση την παρακάτω ανάλυση για τους «πηγάσους» που κυκλοφορούσαν στη Σικελία μετά τα μέσα του Δ' αι. π.Χ., είναι πιθανό ότι αυτή η νέα σύνδεση με την κορινθιακή μυθολογία ήταν έκφραση της ιδεολογικής επανασύνδεσης της αποικίας με τη μητρόπολη ως συνέπεια της εκστρατείας του Τιμολέοντος.

Τέλος, σημαντικά είναι και τα παραδείγματα αργυρών κοπών που φέρουν ως παραπληρωματικό σύμβολο τον **Αχελώο** – το κατεξοχήν σύμβολο των πόλεων του Ακαρνανικού Κοινού, αν και όχι ακόμα του ίδιου του Κοινού – οι οποίες χρονολογούνται στο

¹⁴³⁸ Δημ. Φιλ. Γ', 34-35.

¹⁴³⁹ Για την οικονομική, ιδεολογική και συγγενική σύνδεση των αποικιών με τη μητρόπολη βλ. παραπάνω, σ. 207, 230 και παρακάτω, σ. 264, 267-268, 302-303, 348-349, 377-378 και σημ. 2187 της παρούσας.

¹⁴⁴⁰ Δημ. *Περί στεφάνου*, 48.9 και 295.10.

¹⁴⁴¹ BMC 1889 (Corinth), πιν. II, αρ. 19-26. Οι Μπονέλου (2016, 121) και Κρεμμύδη-Σισιλιάνου (2000, 69) υποστηρίζουν δικαιολογημένα ότι η Χίμαιρα και ο Βελλεροφόντης αποτελούν θέματα από την κορινθιακή μυθολογία. Αντίστοιχα κορινθιακά τριημίδραχμα του Δ' αι. π.Χ. με Χίμαιρα και Βελλεροφόντη και ποτειδαιατικοί στατήρες σε κορινθιακό βάρος του Ε' αι. π.Χ. με Βελλεροφόντη πιστοποιούν ότι αποτελούσαν κατεξοχήν κορινθιακό μυθολογικό θέμα: BMC 1889 (Corinth), αρ. 116, SNG 1944 (Copenhagen), αρ. 101 και Kraay 1976a, 84-85, πιν. 14, αρ. 249. Για τα τριημίδραχμα αυτά βλ. και Warren 1968, 125 κ.ε.

¹⁴⁴² Kraay 1976a, 84-85.

β' μισό του Δ' αι. π.Χ.¹⁴⁴³. Οι κοπές αυτές έχουν επιστρατευθεί ως επιχείρημα υπέρ μίας πρώιμης ένταξης της Λευκάδος στο Κοινό των Ακαρνάνων. Συμπληρωματικό στοιχείο που έχει θεωρηθεί ως απόδειξη για την συμπερίληψη της Λευκάδος στο Ακαρνανικό Κοινό στον Δ' αι. π.Χ. αποτελεί η επιγραφική καταγραφή των θεωροδόκων στο ιερό της Επιδάουρου, που χρονολογείται στα 356-355 π.Χ.¹⁴⁴⁴. Στον κατάλογο αυτό, ανάμεσα στις ακαρνανικές πόλεις, μετά την Αλύζεια και πριν από την Πάλαιρο, τοποθετούνται οι Λευκάδιοι. Ωστόσο, η καταγραφή αυτή δεν μπορεί να προσφέρει αδιάσειστες αποδείξεις για την πολιτική τους ενσωμάτωση, αφού οι θεωροδόκοι του ιερού ενέταξαν στο δρομολόγιό τους όλες τις πόλεις που συνάντησαν στην περιοχή και επομένως η αναφορά της Λευκάδος κοντά σε ακαρνανικά τοπωνύμια έχει γεωγραφικό και όχι πολιτικό χαρακτήρα¹⁴⁴⁵.

Η χρήση του συμβόλου αυτού ασφαλώς παραπέμπει σε μία ιδιαίτερη σχέση των Λευκαδίων με τους Ακαρνάνες. Όπως θα δούμε παρακάτω, το στοιχείο επαναλαμβάνεται και στις χάλκινες λευκαδικές κοπές της ίδιας περιόδου, αλλά και στις αργυρές κοπές των Αμβρακιωτών. Η χρονολόγηση όμως των λευκαδικών χαλκών με τον Αχελώο στα χρόνια του Φιλίππου Β' και του Αλεξάνδρου Γ'¹⁴⁴⁶, ή και μεταγενέστερα, πιθανότατα δεν σχετίζεται με τα αντίστοιχα αργυρά με το σύμβολο του Αχελώου. Αντιθέτως, οι ομοιότητες με τους αμβρακιώτικους τύπους είναι αρκετά έντονες. Όπως θα δούμε παρακάτω, είναι πιθανό ότι οι κοπές αυτές χρονολογούνται στο διάστημα 346-342 π.Χ. με βάση την ανάλυση για τις αντίστοιχες κοπές της Αμβρακίας.

Αμβρακία

Η αποικία συνεχίζει να κόβει «πηγάσους» σε κορινθιακό βάρος, με ποικιλία παραπληρωματικών συμβόλων. Οι ποσότητες των νομισμάτων αυτών αυξάνονται από τα μέσα του Δ' αι. π.Χ. και ειδικά στη Δύση, όπως φαίνεται και από τον Πίνακα των Θησαυρών που περιέχουν αμβρακιώτικες κοπές¹⁴⁴⁷. Σημαντικό, ωστόσο, είναι ότι παρουσιάζεται και αργυρή έκδοση με απεικόνιση Διώνης, η οποία θα πρέπει να ερμηνευθεί σε συνδυασμό με τις αντίστοιχες χαλκές εκδόσεις της πόλης¹⁴⁴⁸.

¹⁴⁴³ Calciati 1990, II, 545, αρ. 2-4. Για το κοινό «συνεργατικό» (*cooperative coinage*) νόμισμα των πόλεων του Κοινού των Ακαρνάνων βλ. Psoma, Tsangari 2003, 119 και Mackil, Van Alfen 2006, 203. Βλ. και Freitag 2015, 84-85.

¹⁴⁴⁴ Dany 1999, 67-69.

¹⁴⁴⁵ IG IV², 1, 94, στ. I.20. Βλ. και Freitag 2013a, 48. Οι θεωροί φαίνεται πως ακολουθούσαν το δρομολόγιο από το στενό της Λευκάδος, προκειμένου να περάσουν από τις ακαρνανικές πόλεις της ενδοχώρας στον Αμβρακικό κόλπο: Perlman 2000, 117-188 και 124-125.

¹⁴⁴⁶ Κρεμμύδη-Σισιλιάνου 2000, 63-65 και Λιάμπη 2009, 33.

¹⁴⁴⁷ Βλ. Πίνακα 1α της παρούσας.

¹⁴⁴⁸ SNG 1975 (Evelpidis), αρ. 1765.

Αν και οι σχετικές φιλολογικές μαρτυρίες για την Αμβρακία απουσιάζουν, μπορούμε να προβούμε σε ανάλογες υποθέσεις για τη χρήση των «πηγάσων» της από τις αρχές του Δ' αι. π.Χ. και εντεύθεν. Η πόλη φαίνεται ότι 10 περίπου χρόνια μετά την υπογραφή της Ειρήνης του Βασιλέως και την επαναπροσχώρησή της στην Πελοποννησιακή Συμμαχία, ήταν έτοιμη να συνδράμει με το ναυτικό της τις σπαρτιατικές επιχειρήσεις στο Ιόνιο μαζί με τη Λευκάδα με βάση και την αναδιοργάνωση των δυνάμεων της συμμαχίας μετά το 379 π.Χ.¹⁴⁴⁹. Κατά τη διάρκεια της πρώτης εκστρατείας του Τιμοθέου στην Κέρκυρα (375 π.Χ.), οι Αμβρακιώτες παρέχουν έξι τριήρεις προς υπεράσπιση του συμμαχικού στόλου υπό τον Νικόλοχο¹⁴⁵⁰. Το 373/2 π.Χ. μαζί με τη μητρόπολη και άλλες πελοποννησιακές πόλεις η Αμβρακία και η Λευκάς συνέδραμαν τον στόλο της συμμαχίας¹⁴⁵¹. Η ανασύσταση στοιχειώδους αμβρακιώτικου στόλου, η επισκευή τειχών, μεθοριακών φρουρίων και λιμενικών εγκαταστάσεων μετά την καταστροφή που είχε προκαλέσει ο Πελοποννησιακός Πόλεμος προϋποθέτουν ότι η πόλη μπόρεσε να επενδύσει στο ναυτικό της και σε έργα για τη συντήρηση του στόλου της. Μικρή ένδειξη της σύνδεσης της οικονομικής προσπάθειας της πόλης, είτε ως επιδιωκόμενου σκοπού είτε ως αποτέλεσμα της επιτυχίας στις μάχες της περιόδου, αποτελεί η απεικόνιση πλώρας σε νομίσματα που έκοψε η πόλη το αργότερο έως το 360 π.Χ., καθώς και καταρτιού σε νομίσματα του Δ' αι. π.Χ.¹⁴⁵².

Όπως και στις λευκαδικές κοπές διαπιστώνουμε την παρουσία του ανδροκέφαλου ποταμού **Αχελώου**¹⁴⁵³, ο οποίος εικονογραφικά είναι ίδιος με εκείνον των ακαρνανικών κοπών. Ήδη μετά το 360 π.Χ. χρησιμοποιείται ως παραπληρωματικό συμβόλο στις αργυρές κοπές της Αμβρακίας¹⁴⁵⁴. Ο Calciati, ακολουθώντας την παραδοσιακή άποψη, χρονολογεί τις κοπές με τον Αχελώο γενικά στην περίοδο 360-338 π.Χ., αποδεχόμενος ότι η κατάκτηση του Φιλίππου Β' επέφερε το τέλος της λειτουργίας του αμβρακιώτικου νομισματοκοπείου¹⁴⁵⁵. Όπως θα δούμε, όμως, παρακάτω, το νομισματοκοπείο της Αμβρακίας συνέχιζε να λειτουργεί και μετά την κατάκτηση του Φιλίππου και εξέδιδε «πηγάσους» τουλάχιστον έως τη μετατροπή της σε πρωτεύουσα του κράτους του Πύρρου το 289 π.Χ.¹⁴⁵⁶.

¹⁴⁴⁹ Fantasia 2017, 83.

¹⁴⁵⁰ Ο Ξενοφών (Έλλ. Ε' 4.64.2-66.10) δεν αναφέρει τη σύνθεση του στόλου, αλλά στο σύνολο των 60 πλοίων που είχε υπό τις διαταγές του ο Νικόλοχος, φαίνεται ότι η Λευκάς και η Αμβρακία είχαν αποστείλει το ένα δέκατο της συνολικής δύναμης (6 τριήρεις).

¹⁴⁵¹ Ξεν. Έλλ. Ε' 4.64.2-66.10 και Στ' 2.2.1-2.5.

¹⁴⁵² SNG 1943 (Copenhagen), αρ. 357 (κατάρτι) και Calciati 1990, I, 73 και II, 457, αρ. 73 (πλώρα).

¹⁴⁵³ Για την ερμηνεία της απεικόνισης ο Σοφοκλής (*Τραχ.* 9) παρέχει την πιο σαφή πληροφορία, επισημαίνοντας ότι ο Αχελώος μπορούσε να πάρει τρεις μορφές, τάυρου, ελισσόμενου φιδιού ή ταυροκέφαλου άνδρα. Βλ. και Διοδ. Σικ. Δ' 35.4.

¹⁴⁵⁴ Calciati 1990, II, 463, αρ. 88-90. Ο Αχελώος ήταν ο κατεξοχήν θεός του Ακαρνανικού Κοινού μαζί με τον Δία: Corsten 2006, 163-165. Για την απεικόνιση του Αχελώου σε νομίσματα άλλων πόλεων βλ. Jenkins 1970, 167-170.

¹⁴⁵⁵ SNG 1943, αρ. 26-29 (Copenhagen) και Calciati 1990, II, 462-463, αρ. 89-90.

¹⁴⁵⁶ Βλ. παρακάτω, σ. 253 της παρούσας.

Με βάση την απεικόνιση του Αχελώου στα αργυρά νομίσματα της Αμβρακίας, είναι πιθανή η σύμπληξη αγαστών σχέσεων με το Ακαρνανικό Κοινό σε μία περίοδο, κατά την οποία υπήρχε ανάγκη για εξεύρεση συμμάχων στην περιοχή. Είναι επομένως αρκετά πιθανό ότι τα νομίσματα αυτά σχετίζονται με κάποια συμμαχία, ομοσπονδία ή εμπορική σύνδεση των κορινθιακών αποικιών με το Ακαρνανικό Κοινό. Μία τέτοια συνθήκη συμμαχίας φαίνεται ότι συμπήχθηκε με τους Αμφιλοχίους και τους Ακαρνάνες στο β' μισό του Δ' αι. π.Χ., σύμφωνα με επιγραφή από το μουσείο του Θυρρείου, όπως αυτή συμπληρώθηκε και σχολιάστηκε από τους Funke-Hallof και Fantasia¹⁴⁵⁷. Ο Ιταλός ιστορικός διόρθωσε πειστικά τη συμπλήρωση της επιγραφής από τους Γερμανούς επιγραφικούς [... *τρόπωι μηθενί μήτε παρευρέσει μηδεμι*]αί με τη φράση [... *έμμενεῖν δὲ ἑκατέρους τᾶι συμμαχί]αι βασιζόμενος σε επιχειρήματα παλαιογραφικά και ιστορικά. Ο ίδιος, με βάση τη φράση του Πλουτάρχου τῶν ἐπικτήτων ἔθνῶν Ἀμβρακίαν, Ἀμφιλοχίαν, Ἀκαρνανίαν, στο χωρίο όπου ο αρχαίος βιογράφος παρέθεσε τις εδαφικές προσκτήσεις του Πύρρου, θεώρησε ότι έως το 316 π.Χ. ο Κάσσανδρος είχε κατακτήσει τις περιοχές αυτές εγκαθιστώντας μακεδονικές φρουρές και επομένως ότι ήταν αδύνατο να είχαν συνάψει ως ανεξάρτητα κράτη συνθήκες φιλίας και συμμαχίας μεταξύ τους, όπως πρότειναν οι Funke και Hallof. Τέλος, πρότεινε ως κατάλληλο ιστορικό πλαίσιο την περίοδο του ίδιου του Φιλίππου Β', κατά την οποία τα κράτη της περιοχής προσπάθησαν να προστατευτούν από την επικείμενη μακεδονική επέκταση, και συγκεκριμένα μετά το 342 π.Χ., οπότε και ο Φίλιππος επιτέθηκε στις κασσωπικές ηλιακές αποικίες, τις κατέστρεψε και τις παραχώρησε στον Αλέξανδρο Α' των Μολοσσών¹⁴⁵⁸.*

Η χρονολόγηση του Fantasia φαίνεται ότι ανταποκρίνεται στην εικόνα που δίνουν οι γραμματειακές πηγές. Όπως σχολιάζει επανειλημμένα ο Δημοσθένης, η παρουσία του Μακεδόνα βασιλιά στην Ήπειρο μετά το 342 π.Χ. είχε θορυβήσει όλες τις πόλεις και τα κοινά της ΒΔ Ελλάδος και οδήγησε στην προσφυγή των κρατών αυτών στην Αθήνα για βοήθεια¹⁴⁵⁹. Επιπλέον, η ανανέωση της συνθήκης ειρήνης, φιλίας και συμμαχίας πριν από τη λήξη των 100 ετών δηλώνει ότι προϋπήρξε μία αμφισβήτησή της, πιθανότατα μέσα στον Δ' αι. π.Χ. Ισχυρή ένδειξη ότι πράγματι οι Αμφιλόχιοι είχαν ξαναέλθει σε σύγκρουση με τους Αμβρακιώτες, και πιθανότατα και με τους Κορινθίους, στην περιοχή, αποτελεί η αντικορινθιακή διασκευή του ιδρυτικού μύθου του Αμφιλοχικού Άργους, όπως παραδίδεται από τον Ευριπίδη στο χαμένο πλέον έργο του *Άλκμέων Κορίνθιος*, στο οποίο παρουσιάζεται

¹⁴⁵⁷ SEG LXIII, 391 και Funke, Hallof 2013 και Fantasia 2018. Για τις οικονομικές παραμέτρους της συμφωνίας βλ. παραπάνω, σ. 150-152 της παρούσας.

¹⁴⁵⁸ Ἡγήσιππος [Δημ.] *Περὶ Ἄλοννήσου*, 32.3-8 και Πλούτ. *Πύρρος*, Στ' 4. Βλ. Fantasia 2017, 88 και 2018, 508.

¹⁴⁵⁹ Δημ. *Κατὰ Φιλίππου Γ'*, 34.1-35.2· 71.1-73.3, *Κατὰ Φιλίππου Δ'*, 9.4-10.6. και *Περὶ στεφάνου*, 244 και Αἰσχίνης, *Κατὰ Κτησιφ.* 256.3.

η βασίλισσα της Κορίνθου και γυναίκα του Κρέοντος Μερόπη να πουλά ως δούλα την αδελφή του Αμφιλόχου Τισιφώνη, ενώ ο Αμφίλοχος αρνείται την κορινθιακή του καταγωγή¹⁴⁶⁰. Με βάση τα στοιχεία αυτά είναι πιθανό ότι και αντίστοιχες αργυρές λευκαδικές κοπές με το σύμβολο του Αχελώου χρονολογούνται στην ίδια περίοδο. Είναι δηλαδή πιθανόν ότι συνήψαν και οι Λευκάδιοι συνθήκη φιλίας, ειρήνης και συμμαχίας με τους Ακαρνάνες, προσπαθώντας να αντιμετωπίσουν το ενδεχόμενο μακεδονικής επίθεσης.

Η αργυρή αμβρακιώτικη, όπως και η λευκαδική, νομισματοκοπία της περιόδου πριν από τη μακεδονική κατάκτηση μαρτυρεί με την προσήλωσή της στον τύπο των «πηγάσων» μία στενή σύνδεση με τη μητρόπολη, που, όπως θα δούμε παρακάτω, εξέλαβε και πολιτικές προεκτάσεις. Σαφέστερες όμως πληροφορίες για τη σχέση της Αμβρακίας με τη μητρόπολη στις δεκαετίες αυτές δίνει η εξέταση της νομισματικής κυκλοφορίας των «πηγάσων» στη Δύση, την οποία θα εξετάσουμε παρακάτω. Το νομισματοκοπείο της Αμβρακίας συνέχισε να λειτουργεί ακόμα και μετά τη μακεδονική κατάκτηση του Κασσάνδρου έως και τη μετατροπή της πόλης σε πρωτεύουσα του κράτους του Πύρρου.

Στο β' μισό του Δ' αι. π.Χ. τα αργυρά νομίσματα απεικονίζουν στον εμπροσθότυπο κεφαλή γυναικείας θεότητας με περικεφαλαία και στον οπισθότυπο Πήγασο¹⁴⁶¹. Το τέλος της νομισματοκοπίας της Αμβρακίας, όπως υποστηρίχθηκε από τον Jenkins¹⁴⁶², ήρθε στη δεκαετία 340-330, δηλαδή την εποχή του Φιλίππου Β', άποψη η οποία ανασκευάστηκε από τον Martin, ο οποίος πρότεινε ότι η αποικία συνέχιζε να κόβει νομίσματα ακόμα και μετά την περίοδο της μακεδονικής κυριαρχίας έως τα χρόνια του Πύρρου¹⁴⁶³. Όπως ορθά επεσήμανε ο Carter, οι οικονομικές πρακτικές μίας πόλης δεν καταργούνται αμέσως μετά την υποταγή σε κάποιον κυρίαρχο¹⁴⁶⁴. Το ζήτημα, ωστόσο, της παύσης λειτουργίας του αμβρακιώτικου νομισματοκοπείου συναρτάται άμεσα με τις χάλκινες εκδόσεις και γι' αυτό θα αναλυθεί στην παρακάτω ενότητα.

Ανακτόριον

Η απουσία νομισμάτων του Ανακτορίου από τους θησαυρούς του α' μισού του Δ' αι. π.Χ. συναρτάται περισσότερο με την ένταξη στο Κοινό των Ακαρνάνων – και τον περιφερειακό ρόλο τους στην πολιτική σκακιέρα της εποχής – καθώς και την οικονομική απομόνωση της αποικίας. Οι Ακαρνάνες, αν και συμμετείχαν στον Κορινθιακό Πόλεμο στο

¹⁴⁶⁰ Εύρ. απ. 65, 73a και Ψευδο-Απολλόδωρος, *Βιβλιοθήκη*, Γ' 94.1. Βλ. και Jouan 1990.

¹⁴⁶¹ Schwabacer 1943, αρ. 1-20 και Liampi 2007, αρ. 489-509. Βλ. και Βοκοτοπούλου 1994, 189-220 και Α.Σ. Παπαδημητρίου 2013, 327.

¹⁴⁶² Jenkins 1993, 25-26.

¹⁴⁶³ Για τη χρονολόγηση στα 340/330 π.Χ. βλ. Jenkins 1993, 25-26. Η αντίθετη άποψη: Martin 1985, 174.

¹⁴⁶⁴ Carter 1993, 39.

πλευρό της αντισπαρτιατικής παράταξης¹⁴⁶⁵, το 388 π.Χ. αναγκάστηκαν μετά την εκστρατεία του Αγησιλάου να επανέλθουν στη σπαρτιατική επιρροή¹⁴⁶⁶. Το 379 π.Χ. μάλιστα, κατά την αναδιοργάνωση του πεζικού στρατού της συμμαχίας, απετέλεσαν μία σημαντική αυτοτελή *μερίδα*¹⁴⁶⁷. Οι πόλεις της Ακαρνανίας δέχθηκαν την επίθεση των Αθηναίων κατά την εκστρατεία του Τιμοθέου στην Κέρκυρα και αναγκάστηκαν να προσχωρήσουν στη Β' Αθηναϊκή Συμμαχία¹⁴⁶⁸. Στη συνέχεια, εντάχθηκαν στη θηβαϊκή σφαίρα επιρροής τον καιρό της επικράτησης του Επαμεινώνδα¹⁴⁶⁹.

Λίγο πριν από το 350 π.Χ. φαίνεται ότι το Ανακτόριο μπόρεσε να ανακάμψει οικονομικά, αφού συνέβαλε στη χρηματοδότηση των θηβαϊκών δυνάμεων στον Γ' Ιερό Πόλεμο, σύμφωνα με επιγραφική μαρτυρία¹⁴⁷⁰. Αυτή πιθανότατα ήταν η αιτία της κοπής της δεύτερης ομάδας «πηγάσων». Η επιλογή των κορινθιακών τύπων σχετίζεται με την επανέναρξη του κανονικού εμπορίου σε μία περιοχή, στη οποία παραδοσιακά χρησιμοποιούνταν κορινθιακοί «πήγασοι» για τις συναλλαγές. Η οικονομική ανάκαμψη του Ανακτορίου λίγο πριν από τα μέσα του Δ' αι. π.Χ. οφείλεται πιθανότατα όχι μόνο στην ανάπτυξη του κορινθιακού εμπορίου, αλλά και στην αύξηση της κίνησης στους λιμένες του Ανακτορίου, τόσο εξαιτίας των εορτών και αγώνων προς τιμήν του *Ἄκτιου Ἀπόλλωνος* όσο και εξαιτίας του τοπικού εμπορίου που εξυπηρετούνταν και από τα δύο λιμάνια της πόλης¹⁴⁷¹.

Ο Forasté μέσα από μελέτη των μητρών της νομισματοκοπίας του Ανακτορίου κατέληξε στο συμπέρασμα ότι αυτή συνεχίστηκε με μία δεύτερη φάση, που διήρκεσε από τα μέσα έως τα τέλη του Δ' αι. π.Χ. εξαιτίας της εκστρατείας του Τιμολέοντος στη Σικελία, αποδεχόμενος τη θεωρία των Jenkins και Kraay και ανασκευάζοντας την αντίστοιχη του Murray για την ύπαρξη ανακτορίων «πηγάσων» πριν από την εκστρατεία¹⁴⁷². Το ζήτημα, ωστόσο, αυτό συναρτάται με την ευρύτερη νομισματική παραγωγή τόσο των ΒΔ κορινθιακών αποικιών, όσο και των ακαρνανικών πόλεων την εποχή αυτή και θα το επανεξετάσουμε με αφορμή την εξέταση της κυκλοφορίας των νομισμάτων των αποικιών¹⁴⁷³.

¹⁴⁶⁵ Διοδ. Σικ. ΙΔ' 82.1.5-5.1.

¹⁴⁶⁶ Ξεν. Έλλ. Δ' 6.1-7.1.

¹⁴⁶⁷ Διοδ. Σικ. ΙΕ' 31.1-3. Βλ. και Fantasia 2017, 83 και σημ. 30.

¹⁴⁶⁸ Διοδ. Σικ. ΙΕ' 36.5-6.

¹⁴⁶⁹ Ξεν. Έλλ. Στ' 5.23 και Διοδ. Σικ. ΙΕ' 57.2-4.

¹⁴⁷⁰ IG VII 2418.5.

¹⁴⁷¹ Για τη λατρεία του *Ἀπόλλωνος Ἄκτιου* βλ. παρακάτω, σ. 387-390 της παρούσας. Για τα έσοδα των λιμανιών της πόλης βλ. IG IX, I², 2, 583.43-45 και Migeotte 2001, 394 και 398.

¹⁴⁷² Forasté 1993, 47-53 και 56. Βλ. και Jenkins 1958, 379, Kraay 1976b και Murray 1982, 471.

¹⁴⁷³ Βλ. παρακάτω, σ. 261 κ.ε. της παρούσας.

Η τρίτη φάση της νομισματοκοπίας του Ανακτορίου άρχισε το 314 π.Χ. ως αποτέλεσμα της ειρήνευσης του Αγαθοκλέους με τους Καρχηδονίους και των Μακεδόνων με τους Αιτωλούς και της ανάγκης των ακαρνανικών πόλεων για σιτηρά και σταμάτησε περίπου στα 305-300 π.Χ. Πιθανότατα, όμως, όπως θα δούμε και παρακάτω για την περίπτωση της Λευκάδος και της Αμβρακίας, η επαναδραστηριοποίηση του ανακτορικού νομισματοκοπείου σχετίζεται με την αιτωλική απειλή¹⁴⁷⁴. Το τέλος της αργυρής νομισματοκοπίας του Ανακτορίου θεωρείται ότι ήρθε ως αποτέλεσμα της πτώσης των συναλλαγών στην περιοχή της ΒΔ Ελλάδος και της παραμέλησης της περιοχής της Ακαρνανίας από τον Πύρρο¹⁴⁷⁵.

Οι χάλκινες κοπές των Αμβρακιωτών και των Λευκαδίων

Αμβρακία

Οι Αμβρακιώτες αρχίζουν να κόβουν μαζικά χάλκινα νομίσματα από τα μέσα του Δ΄ αι. π.Χ. Η ισχυρή παρουσία του χάλκινου αμβρακιώτικου νομίσματος εντός της πόλης αποδεικνύει ότι η χρήση του είχε γενικευθεί στις συναλλαγές στο πλαίσιο της τοπικής αγοράς¹⁴⁷⁶. Αυτός ήταν πιθανότατα και ο λόγος της χρησιμοποίησης του μετάλλου, αφού δε διαπιστώνεται παράλληλη σπάνις αργύρου κατά την περίοδο αυτή¹⁴⁷⁷.

Τα χάλκινα νομίσματα, περιλαμβάνουν εκτός από τους τύπους των αντίστοιχων αργυρών (γυναικεία θεότητα-Πήγασος), και οκτώ άλλους τύπους:

1. Εμπροσθότυπος με γενειοφόρο μορφή (Διός;) – οπισθότυπος με καλπάζοντα γρύπα και επιγραφή με το όνομα του άρχοντα ή και επιγραφή «**A-M-B-P**».
2. Εμπροσθότυπος συνήθως με κεφαλή Ηρακλέους με λεοντή – οπισθότυπος με Απόλλωνα Άκτιο καθήμενο ή και με επιγραφή «**A-M-B-P**».
3. Εμπροσθότυπος με δαφνοστεφή ή ακτινοστεφή Απόλλωνα ή με κεφαλή Αθηνάς – οπισθότυπος με Δία κεραυνοβολούντα και επιγραφή «**AMBP**».
4. Εμπροσθότυπος με κεφαλή Διώνης, Απόλλωνος ή Αθηνάς – οπισθότυπος με βαίτυλο περιβαλλόμενο από δάφνινο στέφανο και επιγραφή «**A-M-B-P**».
5. Εμπροσθότυπος με ανδροκέφαλο ταύρο – οπισθότυπος με ταύρο και επιγραφή «**AMBP**».
6. Εμπροσθότυπος με ανδροκέφαλο ταύρο, προσωποποίηση ποτάμιας θεότητας – οπισθότυπος με καρκίνο και επιγραφή «**AMBP**».

¹⁴⁷⁴ Βλ. παρακάτω, σ. 254-255 της παρούσας.

¹⁴⁷⁵ Forasté 1993, 48.

¹⁴⁷⁶ Α.Σ. Παπαδημητρίου 2013, 326.

¹⁴⁷⁷ Η Κόρινθος αντιστοίχως είχε προβεί στην πρώτη περιορισμένη έκδοση χαλκών νομισμάτων στο τέλος του Ε΄ αι. π.Χ. εξαιτίας της αδυναμίας εξεύρεσης αργύρου: βλ. Melville Jones 1999, 266.

7. Εμπροσθότυπος με Απόλλωνα – οπισθότυπος με τρίποδα περιβαλλόμενο από στέφανο και επιγραφή εκατέρωθεν «**A-M**».

8. Εμπροσθότυπος με ακτινοστεφή Απόλλωνα – οπισθότυπος με Απόλλωνα γυμνό με τόξο και επιγραφή «**A-M-B-P**». Από τις απεικονίσεις αυτές, σημαντικές για την Αμβρακία της ύστερης κλασικής και ελληνιστικής εποχής αποδεικνύονται όσες σχετίζονται με τη λατρεία του Απόλλωνος και του Ηρακλέους¹⁴⁷⁸.

Τα νομίσματα αυτά, εκτός από την απεικόνιση σημαντικών λατρειών που υπήρχαν ήδη στην Αμβρακία (Απόλλων, Αθηνά, Ζευς), εκφράζουν και πολιτικές και οικονομικές σχέσεις με πόλεις-κράτη, βασιλεία, κοινά και ιερά την περίοδο που εκδίδονται. **Ο** *κεραυνοβολῶν Ζευς* και η *Διώνη* παραπέμπουν στο ιερό της Δωδώνης και τους Μολοσσούς, με τους οποίους διαφαίνεται μία στενή συνεργασία μετά τα μέσα του Δ΄ αι. π.Χ. Η εδαφική εξάπλωση των Μολοσσών εις βάρος των Κασσωπαίων κατά την περίοδο του Φιλίππου Β΄ (από το 342 π.Χ.) δηλώνει ότι η προσέγγισή τους με την Αμβρακία έγινε σε χρόνο προγενέστερο, δεδομένου ότι η αποικία δε θα υπεστήριζε μία τέτοια εξέλιξη. Από την άλλη πλευρά, στην περίοδο από την εγκατάσταση στον θρόνο των Μολοσσών του Αλεξάνδρου Α΄, στο βασίλειο των Μολοσσών επικρατούσε ο μέχρι πρότινος σύμμαχος του Φιλίππου Β΄ αντιμακεδόνας και φιλοαθηναίος Αρύββας, ο οποίος είχε κάθε λόγο να προωθεί την ανεξαρτησία της Αμβρακίας έναντι των βλέψεων του βασιλιά της Μακεδονίας¹⁴⁷⁹. Μία τέτοια υποστήριξη στην απειλούμενη Αμβρακία θα μπορούσε να είχε εκφραστεί με την αποστολή μισθοφορικών στρατευμάτων εκ μέρους των Μολοσσών, των οποίων η συντήρηση θα επιβάρυνε την ίδια την πόλη. Δε διαθέτουμε, ωστόσο, καμία άλλη πληροφορία που να επιβεβαιώνει τις σχέσεις αυτές επί Αρύββα.

Εντούτοις, μετά την παραχώρηση των ηλειακών αποικιών της Κασσωπείας από τον Φίλιππο Β΄ στον Αλέξανδρο των Μολοσσών το 342 π.Χ. αποκαλύπτεται η επιθετική πολιτική του Φιλίππου Β΄ εναντίον της Αμβρακίας. Όπως είδαμε στον ιδρυτικό μύθο της Αμβρακίας και θα δούμε και στο παράδειγμα της λατρείας της *Αρτέμιδος Πασικράτας*, είναι πιθανό ότι ο Φίλιππος Β΄ μέσω της διάδοσης των μολοσσικών λατρειών και της λατρείας του *Δωδωναίου Διός* ασκούσε ιδιαίτερη πίεση στην Αμβρακία, προκειμένου να

¹⁴⁷⁸ SNG 1975 (Evelpidis), αρ. 1770 κ.ε., Liampi 2007, αρ. 510-528. Βλ. και Α.Σ. Παπαδημητρίου 2013, 328-337 και Αγγέλη 2013α, 345-350: 1.

¹⁴⁷⁹ Ο Αρύββας είχε δεχθεί ήδη επίθεση από τον Φίλιππο Β΄ λίγο πριν από το 349 π.Χ.: Δημ. Όλυνθ. Α΄, Α΄ 13. Σύμφωνα με τον Fantasia (2017, 87-88) ο Μακεδόνας βασιλεύς επιτέθηκε πιθανόν στο βασίλειο των Μολοσσών κατά την εκστρατεία του εναντίον των Ιλλυριών: Δημ. Φιλ. Α΄, 48. Η αντιμακεδονική και φιλοαθηναϊκή στάση του Αρύββα μετά το 349 π.Χ. αποδεικνύεται και από το γεγονός ότι μετά την εκθρόνισή του κατέφυγε στην Αθήνα: IG II/III³ 411. Βλ. και Fantasia 2017, 88. Για την πολιτική του Αρύββα βλ. Errington 1975.

νομιμοποιήσει τις φιλοδοξίες του για αυτή¹⁴⁸⁰. Αντιστοίχως, οι κοπές με τον Ηρακλή και τη Λεοντή είναι πιθανό ότι αναφέρονται στην τοπική λατρεία του ήρωα στην αποικία.

Ιδιαίτερα σημαντικό για τις σχέσεις με τους Ακαρνάνες είναι η απεικόνιση στα αμβρακιώτικα νομίσματα του *Απόλλωνος Ακτίου*, το ιερό του οποίου είχε ήδη ενσωματωθεί μαζί με το Ανακτόριο από τον Ε΄ αι. π.Χ. στο Ακαρνανικό Κοινό, καθώς και η παρουσία του ανδροκέφαλου ποταμού, ο οποίος θα μπορούσε να είναι είτε ο **Αχελώος** είτε ο **Άραχθος**¹⁴⁸¹. Ωστόσο, ο Άραχθος έχει ήδη απεικονιστεί στα νομίσματα της Αμβρακίας με τη μορφή ενός γυμνού νεαρού ανδρός και έχει ταυτιστεί και με επιγραφή¹⁴⁸². Όπως είδαμε παραπάνω, είναι πιθανή η χρονολόγηση και αντίστοιχων αργυρών κοπών με παραπληρωματικό σύμβολο τον Αχελώο στην περίοδο του Φιλίππου Β΄ και μάλιστα πριν από την εγκατάσταση του Αλεξάνδρου των Μολοσσών στην πόλη. Για την εξαγωγή ακριβέστερων συμπερασμάτων για τις αντίστοιχες χαλκές εκδόσεις, θα πρέπει να λάβουμε υπ΄ όψιν το ευρύτερο οικονομικό πλαίσιο ήδη από τα μέσα του Δ΄ αι. π.Χ.

Οι κορινθιακές αποικίες είχαν επεκτείνει την οικονομική τους επιρροή στην Ακαρνανία ήδη μετά την εκστρατεία του Τιμολέοντος. Η ευρύτερη περιοχή βρισκόταν νομισματικά υπό την επιρροή των καθιερωμένων κορινθιακών «πηγάσων». Εξάλλου, και οι ακαρνανικές πόλεις είχαν ήδη εξοικειωθεί με τη χρήση τους ήδη από Ε΄ αι. π.Χ. Πολλές μάλιστα ακαρνανικές πόλεις συνέχιζαν να κόβουν πληθώρα «πηγάσων», και σε μικρές υποδιαίρεσεις, σε μειωμένο κορινθιακό σταθμητικό κανόνα μετά τα μέσα του Δ΄ αι. π.Χ., οι οποίοι μάλιστα βρέθηκαν σε θησαυρούς της Δύσης¹⁴⁸³. Αυτή η παρατήρηση οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι «πήγασοι» αυτοί εξυπηρετούσαν κυρίως το δυτικό εμπόριο, και ιδίως αυτό των σιτηρών, ενώ οι μικρότερες υποδιαίρεσεις και τις καθημερινές συναλλαγές. Μάλιστα, ιδιαίτερα σημαντική είναι και η απεικόνιση ενός ξεχωριστού συμβόλου στις αργυρές αμβρακιώτικες κοπές της περιόδου, του Αράχθου καθισμένου πάνω σε κεφαλή ταύρου¹⁴⁸⁴. Αν με την κεφαλή αυτή υπονοείται ο Αχελώος, τότε είναι πολύ πιθανό ότι με το σύμβολο αυτό υπογραμμίζεται η συνεργασία των Αμβρακιωτών με τους Ακαρνάνες. Τα

¹⁴⁸⁰ Με ανάλογο τρόπο, η παρουσία των συμβόλων της Δωδώνης και του Δωδωναίου Διός στα νομίσματα των Μολοσσών φανερώνουν τη σύνδεση και την εξάρτηση του Αλεξάνδρου Α΄ των Μολοσσών από το ιερό: βλ. Franke 1961, 90-91 και 259 και Meyer 2013, 120-121.

¹⁴⁸¹ Α.Σ. Παπαδημητρίου 2013, 428-429 και Freitag 2013a, 51 και σημ. 83. Ο εικονογραφικός τύπος του Απόλλωνος Ακτίου δεν δίνει ιδιαίτερες πληροφορίες για τη λατρεία του Απόλλωνος στο Ανακτόριο ούτε και για τις σχέσεις με την Αμβρακία, δεδομένου μάλιστα ότι ο μοναδικός εικονογραφικός τύπος που σχετίζεται με ευρήματα από το Άκτιο είναι αυτός του Απόλλωνος κιθαρωδού: βλ. Trianti 2016.

¹⁴⁸² Βλ. παρακάτω, σ. 367 της παρούσας.

¹⁴⁸³ Στόγιας 2004, 201-202 και Psoma 2007a, 17-18. Οι Ακαρνάνες και οι Αιτωλοί χρησιμοποιούσαν ως διεθνές νόμισμα τους κορινθιακούς στατήρες, όπως φαίνεται και από τον όρο της πληρωμής των στρατιωτών στο μεταξύ τους επιγραφικό κείμενο του 260/59 π.Χ.: *IG IX, 1², 1, 3.39*. Βλ. και Tsangari 2007, 26.

¹⁴⁸⁴ Calciati 1990, II, 460, αρ. 80. Για την πιθανή σύγχυση Αχελώου και Αράχθου στα ρωμαϊκά χρόνια βλ. Livius, *Ab Urbe Cond. XXXVIII.4*, ο οποίος θεωρεί ότι ο Άραχθος πήγαζε από τη Αθαμανία.

υστερότερα χαλκά αμβρακιώτικα νομίσματα με τον Αχελώο είναι πιθανότατα μία έμμεση αναφορά στη σύγχρονη συνεργασία Αμβρακιωτών και Ακαρνάνων, σε επίπεδο πολιτικό και οικονομικό μετά την επανάληψη της συνθήκης φιλίας και συμμαχίας με τους Αμφιλοχίους την ίδια περίοδο.

Παράλληλα, οι Ακαρνάνες ήδη από το 340 π.Χ. βρίσκονταν σε συμμαχία με τους Αθηναίους ενόψει της μακεδονικής απειλής, όπως μαρτυρεί ο Αισχίνης, γεγονός που επισημαίνει τον αντιμακεδονικό χαρακτήρα της σύνδεσης των Ακαρνάνων με την Αμβρακία¹⁴⁸⁵. Την ίδια εποχή, οι ΒΔ κορινθιακές αποικίες, αλλά και γενικότερα η περιοχή της ΒΔ Ελλάδος, είχαν ανακάμψει οικονομικά μετά και την επανασύνδεση που προσέφερε η εκστρατεία του Τιμολέοντος με τον κυρίως ελλαδικό χώρο. Οι Αμβρακιώτες και οι Ακαρνάνες μπορούσαν να εισαγάγουν ευκολότερα τα αναγκαία σιτηρά από τη Δύση και να διοχετεύουν τα κέρδη από το εμπόριο στην κάλυψη των αμυντικών τους αναγκών. Επομένως, η προαναφερθείσα συμμαχία ανάμεσα σε Αμφιλοχίους, Ακαρνάνες και Αμβρακιώτες ερμηνεύεται ικανοποιητικά στο πλαίσιο της εποχής του Φιλίππου Β', όπως υποστηρίζει και ο Fantasia, δεδομένου μάλιστα ότι οι Ακαρνάνες θα μπορούσαν να συνδράμουν τους Αμβρακιώτες σε περίπτωση μακεδονικής επίθεσης με την αποστολή μισθοφορικών στρατευμάτων που θα χρηματοδοτούνταν από τους τελευταίους¹⁴⁸⁶.

Σε σχέση με το ζήτημα του τέλους του αμβρακιώτικου νομισματοκοπέιου, η δημοσίευση θησαυρού από τα Γίτανα της Θεσπρωτίας που χρονολογείται στον Β' αι. π.Χ. έδειξε ότι η Αμβρακία συνέχισε να κόβει χάλκινα νομίσματα κατά τον ύστερο Δ' ή πρώιμο Γ' αι. π.Χ.¹⁴⁸⁷. Η παρουσία σε αυτόν μεγάλου ποσοστού φθαρμένων χάλκινων κοπών από την πόλη ερμηνεύεται σύμφωνα με τους μελετητές του θησαυρού ως τεκμήριο για την τοποθέτηση του τέλους της ανεξάρτητης χάλκινης νομισματοκοπίας σε πιο ύστερη εποχή από όσο αρχικά υπολογιζόταν, πιθανόν στις αρχές του Γ' αι. π.Χ. Ανάλογα είναι και τα συμπεράσματα από τη μελέτη των νομισμάτων από την Κασσώπη¹⁴⁸⁸. Στην περίοδο του Γ' αι. π.Χ. επίσης διαπιστώνεται η διαδεδομένη χρήση του κορινθιακού νομίσματος στην ευρύτερη περιοχή του Αμβρακικού και της Ηπείρου, όπως συμπεραίνεται από το γεγονός ότι έχουν εντοπιστεί σε αρχαιολογικό περιβάλλον εκτός θησαυρών κοπές της Κορίνθου. Σημαντική εξέλιξη για την κυκλοφορία των «πηγάσων» στην περιοχή στις αρχές του αιώνα ήταν και η σύναψη της συμμαχίας μεταξύ Αιτωλών και Ακαρνάνων, στην οποία οριζόταν ότι

¹⁴⁸⁵ Αισχ. *Κατὰ Κτησιφῶντος*, 97.

¹⁴⁸⁶ Για τη συνθήκη συμμαχίας βλ. παραπάνω, σ. 245-246 της παρούσας.

¹⁴⁸⁷ Preka-Alexandri, Stoyas 2009.

¹⁴⁸⁸ Oikonomidou-Karamesini 1994, 172-174. Βλ. και Μπονέλου 2013, 389.

οι μισθοί των στρατιωτών θα δίνονταν σε κορινθιακό στατήρα¹⁴⁸⁹. Αντίστοιχη είναι και η παρουσία της χάλκινης αμβρακιώτικης νομισματοκοπίας στην περιοχή αυτή, όπως και των νησιών του Ιονίου¹⁴⁹⁰. Επιπλέον, κατά τον Γ΄ και το πρώτο μισό του Β΄ αι. π.Χ. οι χάλκινες κοπές της Αμβρακίας αποτελούν τη συντριπτική πλειονότητα των χάλκινων κοπών πόλεων που επιχωριάζουν στην Ήπειρο¹⁴⁹¹. Αυτή η παρατήρηση δεν αποδεικνύει τη συνέχιση της δραστηριότητας του νομισματοκοπέιου της Αμβρακίας, αφού τα νομίσματα, έστω και φθαρμένα, συνέχιζαν να χρησιμοποιούνται πολύ μετά τη χάραξή τους. Τα χάλκινα αμβρακιώτικα νομίσματα όχι μόνο δεν έπαυσαν να εκδίδονται στην περιοχή μετά την κατάκτηση του Φιλίππου¹⁴⁹², ενώ η ανεξάρτητη νομισματοκοπία της αποικίας αντικαταστάθηκε με τις κοπές του Πύρρου¹⁴⁹³. Η παύση της αμβρακιώτικης νομισματοκοπίας πρέπει να συνδεθεί περισσότερο με την κατάκτηση του Πύρρου το 289 π.Χ. και όχι του Φιλίππου Β΄¹⁴⁹⁴. Εξάλλου, στην ίδια περίοδο (310-290 π.Χ.) χρονολογείται και η παύση της κοπής λευκαδικών νομισμάτων σύμφωνα με τον Carter¹⁴⁹⁵. Γεγονός, ωστόσο, αδιαμφισβήτητο αποτελεί ότι η συμβολική παρουσία των «πηγάσων» στην αποικία της Αμβρακίας συνέχιζε να παίζει πολύ σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της κοινωνικής ταυτότητας, ιδίως των ανωτέρων τάξεων, αφού σε ελληνιστικές ταφές έχουν εντοπιστεί δανάκες, ταφικά δηλαδή νομίσματα για το ταξίδι στον Κάτω Κόσμο, που έφεραν αναπαράσταση Πηγάσου, ομοίου με αυτόν που υπήρχε στα νομίσματα της Αμβρακίας¹⁴⁹⁶.

Λευκάς

Οι Λευκάδιοι αρχίζουν την έκδοση χάλκινων νομισμάτων μετά τα μέσα του Δ΄ αι. π.Χ., αν και η χρονολόγησή τους δεν είναι με σαφήνεια καθορισμένη¹⁴⁹⁷. Τα νομίσματα αυτά έχουν κεφαλή γυναικείας θεότητας με περικεφαλαία ή Αχελώο στον εμπροσθότυπο και Χίμαιρα ή – σε μικρότερες υποδιαίρεσεις – τρίαίνα στον οπισθότυπο, ενώ ταυτόχρονα εμφανίζονται και τύποι με τον Βελλεροφόντη πάνω σε Πήγασο στον εμπροσθότυπο και

¹⁴⁸⁹ IG IX, Γ², 1, 3.39. Βλ. και Tsangari 2007, 26.

¹⁴⁹⁰ Oeconomides 1990, 267-269 και σημ. 4.

¹⁴⁹¹ Oeconomides 1990, 269-270 και tab. III.

¹⁴⁹² Εξάλλου, και στην ίδια την Κόρινθο η νομισματοκοπία δε σταμάτησε μετά τη μακεδονική κατάκτηση: βλ. Salmon 1994, 9.

¹⁴⁹³ Τον Γ΄ αι. π.Χ. η νομισματοκοπία της πόλης αναπτύχθηκε ιδιαίτερα, εξαιτίας της μεταφοράς αυτής: Oeconomides 1990, 272.

¹⁴⁹⁴ Preka-Alexandri, Stoyas 2009, 670-671 και σημ. 36.

¹⁴⁹⁵ Carter 1993, 39.

¹⁴⁹⁶ Βάσιος 2017.

¹⁴⁹⁷ Bonelou 2005, 49 και σημ. 25.

Χίμαιρα στον οπισθότυπο. Σε κάποιες από αυτές το μονόγραμμα «ΑΚ» φαίνεται ότι αντικαθιστά την κεφαλή Αχελώου¹⁴⁹⁸.

Όπως είδαμε παραπάνω, ο Freitag απορρίπτει την πρόταση του Dany για τη χρονολόγηση την προσάρτηση της Λευκάδος στο Κοινό των Ακαρνάνων στα μέσα του Δ' αι. π.Χ. και προτείνει αντιστοίχως την τοποθέτησή της κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Πύρρου, οπότε οι Λευκάδιοι και οι Ακαρνάνες εντάσσονται στο βασίλειό του. Ο ίδιος συσχετίζει τις εξελίξεις αυτές με την αργυρή νομισματοκοπία της Λευκάδος, με την υπόθεση ότι οι κοπές με την κεφαλή Αχελώου χρονολογούνται στις αρχές του Γ' αι. π.Χ.¹⁴⁹⁹. Η παρατήρηση αυτή είναι σημαντική, διότι οι αργυρές και οι χάλκινες κοπές φέρουν παρόμοιους εμπροσθότυπους και οπισθότυπους.

Οι χάλκινες κοπές των Λευκαδίων με τα ακαρνανικά σύμβολα στο σύνολό τους (μονόγραμμα «ΑΚ» και Αχελώος) είναι επικοπές σε εκδόσεις του μακεδονικού βασιλείου, είτε με τύπους του Φιλίππου Β' είτε με αναλόγους του Αλεξάνδρου Γ', που χρησιμοποιήθηκαν ως πέταλα, επειδή είχαν ήδη μεταφερθεί από τους Μακεδόνες στρατιώτες και μπορούσαν να τα χρησιμοποιήσουν εκ νέου. Συναρτώνται δηλαδή με την παρουσία στις πόλεις αυτές μακεδονικών φρουρών, για τις οποίες έπρεπε να υπάρχει οικονομική μέριμνα¹⁵⁰⁰. Η έκδοσή τους, σύμφωνα με την Κρεμύδη-Σισιλιάνου, τη Λιάμπη και την Μπονέλου, χρονολογείται στον ύστερο Δ' αι. π.Χ. ή στον πρώιμο Γ' αι. π.Χ.¹⁵⁰¹ Η Κρεμύδη-Σισιλιάνου, απορρίπτοντας τη θεωρία του Fürtwangler, θεωρεί ότι ο χαλκός υπό μορφή χάλκινων κοπών Φιλίππου ή Αλεξάνδρου Γ' είχε δοθεί από τον Κάσσανδρο σε ακαρνανικές πόλεις και στη Λευκάδα, καθώς και ότι χρησιμοποιήθηκε και σε μεταγενέστερες περιόδους, και ειδικά όταν η Λευκάς προσαρτήθηκε στο Ακαρνανικό Κοινό, ανάμεσα στα 312 και 261 π.Χ.¹⁵⁰². Με βάση την ιστορική εξέλιξη στην περίοδο της ανάμιξης του Κασσάνδρου στη δυτική Ελλάδα, η μελετήτρια πρότεινε τη χρονολόγηση των χάλκινων αυτών κοπών στα τέλη του Δ' αι. π.Χ., και συγκεκριμένα στην περίοδο 314-312 π.Χ., και της προσάρτησης της Λευκάδος στο Κοινό στις αρχές του Γ' αι. π.Χ., άποψη που δέχεται και η Liampi¹⁵⁰³. Αντιθέτως, ο Γκατζόλης επί τη βάση της μελέτης των θησαυρών των μακεδονικών κοπών του Φιλίππου και του Αλεξάνδρου, συνεπέρανε ότι οι κοπές της

¹⁴⁹⁸ SNG 1943 (Copenhagen), αρ. 369. Βλ. και Freitag 2015, 84-85.

¹⁴⁹⁹ Freitag 2013a, 48-49 και 2013b, 74-75. Βλ. και Dany 1999, 67-69.

¹⁵⁰⁰ Κρεμύδη-Σισιλιάνου 2000, 65-69.

¹⁵⁰¹ SNG 1943 (Copenhagen), αρ. 367-376. Βλ. και Κρεμύδη-Σισιλιάνου 2000, 62-65, Λιάμπη 2009, 33, Liampi 2013, 72 και Μπονέλου 2016, 121 και σημ. 14-15.

¹⁵⁰² Η επιβεβαιωμένη προσάρτηση της Λευκάδος στο Κοινό των Ακαρνάνων αποδεικνύεται από επιγραφική πηγή (συνθήκη Αιτωλών και Ακαρνάνων), στην οποία αναφέρεται Λευκάδιος στρατηγός των Ακαρνάνων: IG I², 1, αρ. 3α. Βλ. και Furtwängler 1993, 460-462 και Κρεμύδη-Σισιλιάνου 2000, 70-71. Για τον χρόνο προσάρτησης της Λευκάδος στο Ακαρνανικό Κοινό βλ. και Freitag 2013a.

¹⁵⁰³ Liampi 2013, 72.

Λευκάδος με το ακαρνανικό μονόγραμμα πρέπει να χρονολογηθούν στο διάστημα της εξουσίας του Φιλίππου Β', αφού μόνο στην περιόδό του γίνεται αποκλειστική χρήση των μακεδονικών κοπών με το όνομά του¹⁵⁰⁴. Ωστόσο, ο τύπος Αχελώος/ τρίαίνα χρησιμοποιείται και σε εκδόσεις του Αλεξάνδρου Γ', παρατήρηση που επιβάλλει την τοποθέτηση των επικοπών τουλάχιστον στον ύστερο Δ' αι. π.Χ. Επομένως, βλέπουμε ότι πιθανότατα υπήρξαν δύο περίοδοι κοπής λευκαδικών χαλκών με ακαρνανικά σύμβολα, μία επί Φιλίππου Β' και μία επί Κασσάνδρου.

Όπως είδαμε στο παράδειγμα της Αμβρακίας, κατά την περίοδο του Φιλίππου Β', υπήρξε έντονη ανησυχία στις κορινθιακές αποικίες του Αμβρακικού κόλπου για τον μακεδονικό επεκτατισμό στην περιοχή. Ωστόσο, οι λευκαδικές επικοπές σε μακεδονικά νομίσματα της περιόδου του Φιλίππου Β' υποδεικνύουν ότι αυτά επικόπηκαν κατά την περίοδο της μακεδονικής κατάκτησης, για να εξυπηρετήσουν την παροχή σιτηρεσίου στη μακεδονική φρουρά στην πόλη. Η δεύτερη, ωστόσο, φάση των χάλκινων λευκαδικών επικοπών με ακαρνανικά σύμβολα χρήζει μίας άλλης ερμηνείας.

Η παρουσία αργυρών και χάλκινων εκδόσεων με τον Αχελώο στη Λευκάδα και η παράλληλη χρήση «πηγάσων» από τις ακαρνανικές πόλεις παραπέμπουν σε μία στενότερη συνεργασία σε επίπεδο ειδών που σχετίζονται με το κράτος αλλά και σε επίπεδο καθημερινών συναλλαγών στην περιοχή. Οι συναλλαγές αυτές αφορούσαν ως επί το πλείστον στις ανάγκες των αποικιών και της Ακαρνανίας. Οι ακαρνανικές πόλεις μπορούσαν να προσπορίζονται τα αναγκαία σιτηρά και μέταλλα, τα οποία μπορούσαν εύκολα να φτάσουν στη Λευκάδα, αφού αυτή αποτελούσε σημαντικό σταθμό του διαμετακομιστικού εμπορίου. Εκτός όμως από τα είδη που ανταλλάσσονταν ανάμεσα στις ακαρνανικές πόλεις και τη Λευκάδα, υπήρχαν και άλλες οικονομικές σχέσεις που ευνοούσαν τη διάδοση και τη χρήση των τύπων με τον ακαρνανικό ποτάμιο θεό.

Οι Ακαρνάνες πριν από τον Κασσάνδρο ζούσαν κατά κώμας επί τη βάσει της αγροτοκτηνοτροφικής τους παραγωγής και δεν είχαν συνειδητοποιήσει την ανάγκη να συνοικιστούν σε μεγαλύτερες πόλεις¹⁵⁰⁵. Τα κτηνοτροφικά προϊόντα της περιοχής τους ήταν ένα σημαντικό εξαγωγίμο είδος στις γειτονικές περιοχές. Επιπλέον, οι πολεμικές τους αρετές ήταν ονομαστές και μπορούσαν να χρησιμεύσουν σε πόλεις-κράτη που είχαν έλλειψη σε οπλίτες. Οι Λευκάδιοι είχαν επαναβεβαιώσει τις άριστες σχέσεις με τη μητρόπολη μετά και την εκστρατεία του Τιμολέοντος, η Κόρινθος ωστόσο αδυνατούσε να τους παράσχει οποιαδήποτε στρατιωτική βοήθεια για την αντιμετώπιση του κινδύνου από τους Αιτωλούς.

¹⁵⁰⁴ Γκατζόλης 2012, 386-390.

¹⁵⁰⁵ Διοδ. Σικ. ΙΘ' 67.3-6.

Παράλληλα, η δράση του μακεδονικού στρατού στο διάστημα 314-312 π.Χ. και η εγκατάσταση μακεδονικής φρουράς στη Λευκάδα την ίδια περίοδο¹⁵⁰⁶ παρείχαν στις ακαρνανικές πόλεις αλλά και στην κορινθιακή αποικία την ποσότητα χαλκού που χρειαζόνταν και οι ίδιες για την παροχή σιτηρεσίου στους μισθοφόρους¹⁵⁰⁷. Οι Λευκάδιοι ήταν αναγκασμένοι να συμμαχήσουν με τους Ακαρνάνες εξαιτίας της μακεδονικής κυριαρχίας. Επομένως, η δεύτερη ομάδα των χάλκινων νομισμάτων της Λευκάδος με τα ακαρνανικά σύμβολα μπορεί καλύτερα να χρονολογηθεί στην εποχή των διαδόχων και των έντονων ανακατατάξεων εξαιτίας της δράσης του Κασσάνδρου και των Ακαρνάνων εναντίον των Αιτωλών στην περιοχή¹⁵⁰⁸. Κατά συνέπεια, η προσάρτηση των Λευκαδίων στο Κοινό των Ακαρνάνων πιθανότατα πραγματοποιήθηκε μετά την αποχώρηση του Δημητρίου του Πολιορκητή από την Ακαρνανία το 289 π.Χ. με τη σύναψη συνθήκης ειρήνης με τους Αιτωλούς, και ίσως και μετά τον θάνατο του Πύρρου το 272 π.Χ., ο οποίος είχε οργανώσει το κράτος του και είχε επεκτείνει την κυριαρχία του σε όλη την Ακαρνανία¹⁵⁰⁹.

Οι Λευκάδιοι συνέχιζαν να εκδίδουν χάλκινες κοπές και στον 7^ο αι. έως περίπου το 280 π.Χ. και μάλιστα με νέα θέματα σχετικά κυρίως με τις λατρείες, όπως τον Απόλλωνα, την πλώρα, την τρίαινα και το δελφίνι. Όπως και για την Αμβρακία, η χρήση των «πηγάσων» είχε συμβολικό χαρακτήρα, αφού σε λευκαδικές ταφές έχουν επίσης βρεθεί χρυσές δανάκες με την παράσταση Πηγάσου¹⁵¹⁰. Η παύση του νομισματοκοπείου ήταν προσωρινή, αφού επαναδραστηριοποιήθηκε μετά το 230 π.Χ.¹⁵¹¹.

Νομισματική κυκλοφορία των κοπών των αποικιών

Λευκαδίων

Στην πρώιμη νομισματική περίοδο του 7^{ου} αι. π.Χ., οι λευκαδικοί «πήγασοι» βρίσκονται σε μεγαλύτερη ποσότητα σε θησαυρό από τη ΒΔ Ελλάδα (αρ. 4)¹⁵¹², γεγονός που υποδεικνύει ότι πιθανότατα κυκλοφορούσαν κυρίως στις αγορές των γειτονικών περιοχών

¹⁵⁰⁶ Διόδ. Σικ. ΙΘ' 67.5.

¹⁵⁰⁷ Αντίστοιχη νομισματική κοπή της Λευκάδος για την υποστήριξη μισθοφορικών στρατευμάτων, και μάλιστα άλλου κράτους, παρατηρείται και στην ύστερη ελληνιστική εποχή, κατά την οποία κόπηκαν στατήρες για τα ρωμαϊκά στρατεύματα: βλ. De Callatay 2015, 239-270.

¹⁵⁰⁸ Διόδ. Σικ. ΙΘ' 67. Βλ. και Λιάμπη 2014, 37.

¹⁵⁰⁹ Dany 1999, 69-80, 85-86, Λιάμπη 2009, 25 και 33· 2014, 35 και Μπονέλου 2016, 122 και σημ. 18. Για την αντίθετη άποψη βλ. Κρεμμύδη-Σισιλιάνου 2000, 70-71 και Freitag 2013a, 49. Η προσάρτηση της Λευκάδος στο Ακαρνανικό Κοινό δε θα μπορούσε να είχε συμβεί κατά τη διάρκεια της κυριαρχίας του Πύρρου ή του Δημητρίου Πολιορκητή σε αυτήν. Οι δύο ηγεμόνες κατείχαν διαδοχικά την Κέρκυρα και τη Λευκάδα ως προίκα μετά τον γάμο τους με τη Λάνασσα, την κόρη του Αγαθοκλέους: βλ. Δημοχάρης, *FGrHist* 75 F 2 (= Άθ. Δειπν. Στ' 62, 253B-D και Πλούτ. Πύρρος, Στ' 10, Θ' 2 και Ι' 7. Βλ. και Intrieri 2011, 442-445 και Freitag 2013a, 45-46.

¹⁵¹⁰ Ζάχος 1997, 282.

¹⁵¹¹ Μπονέλου 2016, 122. Ο Carter (1993, 39) είχε τοποθετήσει το αντίστοιχο τέλος στο 290 π.Χ.

¹⁵¹² Όλοι οι αριθμοί θησαυρών αναφέρονται στον Πίνακα Θησαυρών στο παράρτημα (σ. i-xvii) της παρούσας, ενώ οι στατιστικοί πίνακες της κυκλοφορίας των νομισμάτων αριθμούνται αυτόνομα (1α-γ, 2).

για την αγορά βασικών ειδών ή ακόμα ότι σχετίζονται με πιθανή συνεργασία πόλεων της ΒΔ Ελλάδος με τη Λευκάδα στον οικονομικό ή στρατιωτικό τομέα¹⁵¹³.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και η παρουσία του λευκαδικού νομίσματος στον θησαυρό του Asyut του 475 π.Χ. (αρ. 2), ενός από τους μεγαλύτερους σε ποσότητα και ποικιλία θησαυρούς της αρχαιότητας¹⁵¹⁴. Η παρουσία νομισμάτων, ωστόσο, σε θησαυρούς της Αιγύπτου δεν ήταν ιδιαίτερα σημαντική, ιδιαίτερα αν λάβουμε υπ' όψιν ότι στην Αίγυπτο τα νομίσματα χρησιμοποιούνταν ως σταθμημένες και ανταλλάξιμες σφαίρες αργύρου (bullions)¹⁵¹⁵. Ο Salmon θεωρεί ότι η παρουσία ή απουσία νομισμάτων σε μία περιοχή δεν μπορεί να κρίνει την έκταση του εμπορίου, διότι το αρχαϊκό εμπόριο δε διεξαγόταν μόνο μέσω της ανταλλαγής προϊόντων με χρήμα¹⁵¹⁶. Επιπλέον, σε περιπτώσεις, όπως του θησαυρού του Τάραντος, η παρουσία νομισμάτων από διάφορες πόλεις σε χώρο όπου δεν υπήρχε ενεργή νομισματοκοπία δε σημαίνει αναγκαστικά τη σταθεροποίηση των εμπορικών επαφών με τις συγκεκριμένες πόλεις, αλλά ίσως τη συλλογή πολύτιμου μετάλλου στον τόπο απόκρυψης του θησαυρού¹⁵¹⁷. Ωστόσο, η επικράτηση του κορινθιακού «πηγάσου» σε μία ολόκληρη περιοχή, σημαίνει ότι πιθανότατα οι οικονομικές σχέσεις με την Κόρινθο και τις αποικίες της ήταν στενές και ότι ο κορινθιακός στατήρας είχε επικρατήσει στις συναλλαγές σημαντικών ειδών και στις πληρωμές.

Η παρουσία λευκαδικών αργυρών στατήρων πριν από τα μέσα του Ε' αι. π.Χ. σε θησαυρούς από την Κέρκυρα και την Κατάνη της Σικελίας (αρ. 1 και 3), με τις οποίες δε συγκρούστηκε πολεμικά η Λευκάς ή σύμμαχοί της την ίδια περίοδο, τεκμηριώνουν τη συχνή επικοινωνία και τις εμπορικές σχέσεις με τη Δύση ήδη από την πρώιμη κλασική εποχή¹⁵¹⁸. Αναμενόμενη είναι η εύρεση λευκαδικών κοπών σε πρώιμο θησαυρό της Κορίνθου (αρ. 5) με χρονολογία απόκρυψης στη διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου εξαιτίας των ειδικών σχέσεων μεταξύ αποικίας και μητρόπολης και της συνεργασίας τους στο στρατιωτικό επίπεδο κατά την περίοδο 435-415 π.Χ.¹⁵¹⁹. Ιδιαίτερης σημασίας φαίνεται ότι είναι η άφιξη ενός λευκαδικού στατήρος στην περιοχή των Εκβατάνων τον Ε' αι. π.Χ., αφού φαίνεται ότι ήταν ιδιαίτερα αναγνωρισμένη η αξία του συγκεκριμένου νομίσματος, δεδομένου ότι κορινθιακός στατήρας δε βρέθηκε στον ίδιο θησαυρό (αρ. 6). Το παραπάνω νόμισμα

¹⁵¹³ Βλ. Πίνακα 1β της παρούσας.

¹⁵¹⁴ *IGCH*, 1644 και *CH II*, 17. Βλ. Πίνακα 1β της παρούσας.

¹⁵¹⁵ Thompson, Mørkholm, Kraay 1973, 225 (= *IGCH*). Πρβλ. Kroll 2008, 14 και σημ. 10.

¹⁵¹⁶ Salmon 1993, 7 και Salmon 1984, 171-172.

¹⁵¹⁷ Stazio 1995, 189.

¹⁵¹⁸ Bonelou 2004, 226-227. Βλ. Πίνακα 1β της παρούσας.

¹⁵¹⁹ Βλ. Πίνακα 1β της παρούσας.

ταξίδεψε στην Περσική Αυτοκρατορία πιθανότατα όχι ως μέσο εμπορικής συναλλαγής και επομένως είναι αρκετά πιθανό ότι έφτασε εκεί με κάποιον μισθοφόρο.

Η Λευκάς φαίνεται ότι είχε σταθερότερη νομισματική παρουσία στον ΒΔ χώρο και στην ελληνική Δύση, μολονότι η Αμβρακία ήταν κατά τις πηγές η πλουσιότερη αποικία στην περιοχή του Αμβρακικού κόλπου¹⁵²⁰. Τα νομίσματά της βρίσκονται στους περισσότερους θησαυρούς με «πηγάσους» που χρονολογούνται από τα τέλη του Ε΄ έως τον Δ΄ αι. π.Χ. στη Σικελία και την Κάτω Ιταλία (συνολικά 38: Πίνακας Θησαυρών, αρ. 3, 8, 10, 11, 13, 14, 16, 17, 18, 20, 21, 22, 23, 25, 26, 27, 28, 29, 31, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 50, 51, 52, 54, 55, 56, 58), και στην Αδριατική ακτή (αρ. 15 και 31), ενώ ο αριθμός αργυρών κοπών σε αυτούς τους θησαυρούς είναι κατά πολύ μεγαλύτερος και από της Αμβρακίας και από του Ανακτορίου (670 έναντι 149 και 357 αντιστοίχως)¹⁵²¹. Η ποσοτική επικράτηση των λευκαδικών «πηγάσων» στη Δύση σε σχέση με τις αντίστοιχες αμβρακιώτικες κοπές πρέπει να συσχετιστεί με την αναγκαιότητα των πλοίων που ταξίδευαν προς τη Δύση να σταθμεύουν ή να περνούν από τη διώρυγα της Λευκάδος, σε αντίθεση με τις άλλες δύο αποικίες που είχαν περισσότερο χερσαίο προσανατολισμό. Εξάλλου, το υπερπόντιο εμπόριο της Λευκάδος ήταν περισσότερο ανεπτυγμένο από των άλλων αποικιών, φανερό στον πρωιμότερο εκχρηματισμό της τοπικής αγοράς αλλά και στην ευρεία χρήση του συμβόλου του κηρυκείου στις κοπές μετά τα μέσα του Δ΄ αι. π.Χ.¹⁵²².

Από τον Δ΄ αι. π.Χ. αυξάνεται κατακόρυφα και η ίδια η ποσότητα των λευκαδικών «πηγάσων» σε μεμονωμένους θησαυρούς από τη Δύση, όπως αυτούς του Pachino (75 νομίσματα, αρ. 41), της Α Σικελίας (72 νομίσματα, αρ. 43) και των Υβλαίων Μεγάρων (44 νομίσματα, αρ. 44). Στον ίδιο αιώνα έχουν αποκρυβεί θησαυροί με λευκαδικά νομίσματα από την ίδια την πόλη της Λευκάδος, την ευρύτερη ΒΔ Ελλάδα, τη Δαλματία και την Κέρκυρα (αρ. 19, 30, 34, 35, 48 και 57 αντιστοίχως). Είναι επομένως πιθανό ότι την εποχή αυτή ο ρόλος της Λευκάδος αναβαθμίστηκε νομισματικά στον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο της. Επίσης, έχουν εντοπιστεί λιγοστές κοπές και σε θησαυρό από την Κόρινθο (αρ. 42), γεγονός που υποδηλώνει τη συνέχιση της συνεργασίας μητρόπολης και αποικίας, έστω και αν οι ειδικότερες συνθήκες παραμένουν άγνωστες. Τέλος, ένδειξη ότι η Λευκάς ήταν εξίσου σημαντική για το θαλάσσιο εμπόριο της Κορίνθου στην περιοχή της ΒΔ Ελλάδος αποτελεί η παρουσία κορινθιακών στατήρων στους θησαυρούς της περιοχής αυτής, στους οποίους συναντώνται παράλληλα και οι αντίστοιχοι λευκαδικοί. Οι κορινθιακοί αυτοί στατήρες είναι

¹⁵²⁰ Στράβ. Ζ΄ 7.6 (C 325).

¹⁵²¹ Βλ. Πίνακα 1β της παρούσας.

¹⁵²² Βλ. παραπάνω, σ. 231, σημ. 1380, 236-237, σημ. 1407-1409 και παρακάτω, σ. 384-385, σημ. 2228-2230 της παρούσας.

περισσότεροι στους θησαυρούς αυτούς παρά σε όσους εμπεριέχουν στατήρες της Αμβρακίας ή του Ανακτορίου (274 έναντι 18 και 125 αντιστοίχως). Ο Δ΄ αι. π.Χ. είναι ο αιώνας της ευρύτερης εξάπλωσης των λευκαδικών στατήρων, αφού από την εποχή αυτή έχουμε τη μεγαλύτερη ποσότητα θησαυρών (42 έναντι μόλις 28 στον Γ΄ αι. π.Χ.).

Πληθώρα λευκαδικών «πηγάσων» εντοπίζουμε και σε πολλούς θησαυρούς του Γ΄ αι. π.Χ. από τη Δύση (συνολικά 18: αρ. 58, 59, 61, 64, 65, 66, 68, 69, 70, 73, 75, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85), και μάλιστα σε σημαντικές ποσότητες (51 στατήρες στη Δ Σικελία, αρ. 64), ενώ χαρακτηριστική είναι και η παρουσία τους στην Κέρκυρα (10 στατήρες, αρ. 74). Το εντυπωσιακότερο όμως στοιχείο είναι η παντελής απουσία θησαυρών με λευκαδικές κοπές από τη Δύση από τον Β΄ και Α΄ αι. π.Χ. Η εξαφάνισή τους σχετίζεται άμεσα με την ένταξη της Λευκάδος κατ' αρχάς στο κράτος του Πύρρου και στη συνέχεια στο Ακαρνανικό Κοινό¹⁵²³. Μόνο δύο χάλκινα λευκαδικά νομίσματα έχουν βρεθεί σε θησαυρό ρωμαϊκών χρόνων από την Άρτα (αρ. 74). Οι πληρωμές και η αγορά ειδών κρατικού μονοπωλίου, όπως σιταριού, δε γίνονται πια με τον λευκαδικό στατήρα αλλά πιθανότατα με τα αντίστοιχα επίσημα νομίσματα του κράτους του Πύρρου ή αργότερα των Μακεδόνων βασιλέων και με τα νομίσματα των ακαρνανικών πόλεων.

Περιοχές, στις οποίες επίσης συναντάμε θησαυρούς χρονολογημένους στην πρώιμη ελληνιστική εποχή αλλά με λευκαδικές κοπές των ύστερων κλασικών χρόνων, είναι αυτές της Ηπείρου (Αμβρακία: αρ. 67), της Αργολίδος (Μυκήνες: αρ. 86) και της Ακαρνανίας (αρ. 87). Οι περισσότεροι από τους θησαυρούς που επιχωριάζουν στην περιοχή της Ηπείρου χρονολογούνται τον Γ΄ αι. π.Χ.¹⁵²⁴. Ένας λευκαδικός στατήρας έχει ανευρεθεί και σε θησαυρό από την Κόρινθο, χρονολογούμενος τον Γ΄ αι. π.Χ. (αρ. 93) και ένας από την Κέρκυρα (αρ. 74). Σημαντική είναι και η παρατήρηση ότι οι λευκαδικοί στατήρες είναι περισσότεροι από κάθε άλλη κορινθιακή αποικία, και σχεδόν και από κάθε άλλη πόλη, στον χώρο της ΒΔ Ελλάδος μετά τους κορινθιακούς¹⁵²⁵.

Ιδιαίτερη αξία έχει η παρουσία 20 λευκαδικών στατήρων στην Κρήτη της εποχής αυτής (Κερατόκομπος, αρ. 76), αν μάλιστα παρατηρήσουμε ότι σύγχρονοι θησαυροί από τη μεγαλόνησο περιέχουν «πηγάσους» της Κορίνθου, του Ανακτορίου και άλλων ακαρνανικών πόλεων (Γόρτυς, αρ. 71 και Φαιστός, αρ. 72). Οι κορινθιακοί και άλλοι «πήγασοι» κυριαρχούν γενικότερα σε θησαυρούς από την Κρήτη και χρονολογούνται σε πολλές περιπτώσεις από τα μέσα του Δ΄ αι. π.Χ.¹⁵²⁶. Τα στοιχεία αυτά δείχνουν ότι τα νομίσματα με

¹⁵²³ Δημοχάρης, *FGrHist* 75 F 2 (= 'Αθήν. Στ' 62, 253B-D), Πλούτ. *Πύρρος*, Στ' 10, Θ' 2 και Ι' 7 και *IG* I², 1, αρ. 3α.

¹⁵²⁴ Tsangari 2011a, 246-250.

¹⁵²⁵ Βλ. Πίνακα 2δ της παρούσας.

¹⁵²⁶ Le Rider 1966, 19 και 42-43.

κορινθιακούς τύπους εξακολουθούσαν να έχουν σημαντική αξία, ακόμα και μετά την επικράτηση του Φιλίππου Β΄ και ότι είχαν τη δύναμη να εισρέουν και σε νέες αγορές. Ωστόσο, είναι λιγότερο πιθανό ότι οι «πήγασοι» των κρητικών θησαυρών αντικατοπτρίζουν τις πιθανές εμπορικές σχέσεις μεταξύ Κορίνθου, Λευκάδος, Ανακτορίου από τη μία και κρητικών πόλεων από την άλλη¹⁵²⁷. Η χρήση των παλαιότερων αυτών κοπών μέχρι και τις αρχές του Γ΄ αι. π.Χ. οφείλεται πιθανότατα σε Κρήτες μισθοφόρους ή και πειρατές, οι οποίοι επέστρεφαν στο νησί μετά από μεγάλες εκστρατείες, όπως αυτή του Μ. Αλεξάνδρου¹⁵²⁸.

Τα χάλκινα νομίσματα της Λευκάδος, μολονότι η πλειονότητά τους δεν έχει ανευρεθεί σε θησαυρούς, ήταν σε ευρεία χρήση στην ίδια την αγορά της πόλης. Η εύρεσή τους σε δημόσια κτήρια εκτός των τειχών, τα οποία σχετίζονταν με την παραγωγή και διακίνηση του λευκαδικού κρασιού, προϊόντος με ιδιαίτερη σημασία για τη λευκαδική οικονομία, υπογραμμίζει τη σχέση του τοπικού εμπορίου με τις κοπές αυτές. Αλλά και ο εντοπισμός σημαντικής ποσότητας χάλκινων λευκαδικών κοπών από οικίες της πόλης υπογραμμίζει τη διάδοση των νομισμάτων αυτών σε όλα τα κοινωνικά στρώματα και την ευρύτατη διάδοση της χρήσης του νομίσματος για τις καθημερινές συναλλαγές σε εποχή, κατά την οποία η Αμβρακία και το Ανακτόριο δε φαίνεται να έχουν σημαντική παραγωγή χάλκινων κοπών¹⁵²⁹. Μικρός τέλος αριθμός χάλκινων κοπών έχουν εντοπιστεί στην Αμβρακία σε υστεροελληνιστικό θησαυρό (αρ. 125).

Αμβρακιωτών

Οι λιγοστοί θησαυροί του Ε΄ αι. π.Χ. που περιέχουν αργυρά νομίσματα της Αμβρακίας (3 τον αριθμό: Κόρινθος, αρ. 5, Κατάνη, αρ. 7 και Μεσσήνη, αρ. 8) είναι ενδεικτικοί της αρχικής διάδοσής τους, καθώς εντοπίζονται στην Κόρινθο και στη Δύση. Οι αργυροί στατήρες της Αμβρακίας είχαν σημαντική διάδοση στις περιοχές αυτές τον Δ΄ αι. π.Χ. (σε 27 θησαυρούς: αρ. 9, 11, 12, 13, 15, 16, 18, 20, 21, 23, 24, 26, 29, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 43, 44, 45, 47, 50, 51, 53, 55). Σε σχέση με την κυκλοφορία των χάλκινων νομισμάτων της Αμβρακίας στον Δ΄ αι. π.Χ., από τη μελέτη των θησαυρών διαπιστώνεται ότι αυτά είχαν μεγάλη διάδοση στην ίδια την Αμβρακία και στην περιοχή της Θεσσαλίας και της Ακαρνανίας. Οι αμβρακιώτικες χάλκινες κοπές έφθαναν εύκολα και σε όλες τις γειτονικές περιοχές, την Αιτωλία, την Ήπειρο και τη Μακεδονία και το Ιόνιο, καθώς και σε περιοχές,

¹⁵²⁷ Οι κρητικοί θησαυροί που περιέχουν «πήγασους» προέρχονται από την περιοχή της Μεσαράς, με την οποία δεν υπάρχουν διαπιστωμένες εμπορικές σχέσεις με την Κόρινθο, όπως στην περίπτωση της Κνωσού: Χανιώτης 1987, 217.

¹⁵²⁸ Le Rider 1966, 267 και Stefanakis 1999, 259.

¹⁵²⁹ Bonelou 2005, 47-49.

όπως η Κόρινθος και η Σικυών¹⁵³⁰. Λαμβάνοντας υπ' όψιν ότι παρόμοιες είναι οι γεωγραφικές περιοχές προέλευσης των νομισμάτων (με εξέχουσα την ίδια την Κόρινθο) που έχουν ανευρεθεί σε θησαυρούς στην Ήπειρο και στην Ακαρνανία από τον Ε΄ έως τον Δ΄ αι. π.Χ.¹⁵³¹, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι εκτός από τις συχνές εμπορικές συναλλαγές μεταξύ των ΒΔ αποικιών της Κορίνθου, των υπόλοιπων πόλεων-κρατών και των εθνών των περιοχών αυτών που στοιχειοθετούνται από τη διάδοση των αργυρών κοπών, υπήρχε και αντίστοιχη μετακίνηση ανθρώπων από τις αποικίες προς τις περιοχές αυτές, όπως υποδηλώνεται από τη διάδοση των χάλκινων κοπών.

Η παρουσία των αργυρών αμβρακιώτικων κοπών εξακολουθεί να είναι σημαντική ακόμα και σε θησαυρούς που χρονολογούνται στον Γ΄ αι. π.Χ. (σε 10 θησαυρούς: 61, 64, 65, 68, 70, 80, 81, 82, 83, 84, 85). Σημαντικό στοιχείο είναι ότι οι περισσότεροι θησαυροί με αμβρακιώτικους τύπους περιέχουν σημαντική ποσότητα κορινθιακών νομισμάτων (κυρίως στατήρων -2358 έναντι μόλις 149 αμβρακιώτικων νομισμάτων)¹⁵³². Αντιθέτως, οι αντίστοιχες κορινθιακές κοπές σε θησαυρούς με λευκαδικά νομίσματα είναι λιγότερες (1781 έναντι 670 λευκαδικών). Διαπιστώνουμε, επομένως, ότι οι συναλλαγές με τύπους των αποικιών σχετίζονταν ξεκάθαρα με τόπους, όπου κυριαρχούσαν οι αντίστοιχοι κορινθιακοί, και επομένως ότι οι εμπορικές σχέσεις των αποικιών με άλλες περιοχές παρακολουθούσαν τις αντίστοιχες σχέσεις της μητρόπολης. Αλλά πιο δραστήρια εμπορικά στη Δύση εμφανίζεται η Λευκάδα παρά η Αμβρακία.

Η εικόνα αυτή αλλάζει εντελώς στους θησαυρούς του Β΄ αι. π.Χ. και εφεξής, αφού οι αργυρές κοπές της Αμβρακίας στην Κόρινθο και τη Δύση εξαφανίζονται εντελώς, ενώ οι χάλκινες αυξάνονται σημαντικά στην ίδια την πόλη, στην ευρύτερη ΒΔ Ελλάδα και την ενδοχώρα του κεντρικού ελλαδικού χώρου (σε συνολικά 25 θησαυρούς εμφανίζονται 1109 αμβρακιώτικες κοπές, με κυριότερους αυτούς της ίδιας της Αμβρακίας (αρ. 125 με 124 χάλκινες κοπές) και της Ηπείρου (αρ. 101 με 104 χάλκινες κοπές και αρ. 107 με 500 χάλκινες κοπές)¹⁵³³. Μερικές από τις κοπές χρονολογούνται ακόμα και στον Δ΄ αι. π.Χ. Επομένως, η συνέχιση της χρήσης ή της αποθήκευσης αμβρακιώτικων κοπών δηλώνει την καθιέρωσή τους σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο.

¹⁵³⁰ Οικονομίδου 1994 και Α.Σ. Παπαδημητρίου 2013, 335-336.

¹⁵³¹ Tsangari 2011a, 246-250.

¹⁵³² Βλ. Πίνακα 1α της παρούσας.

¹⁵³³ Βλ. Πίνακα 1α της παρούσας.

Ανακτοριέων

Οι τύποι του Ανακτορίου εμφανίζονται στους θησαυρούς μόνο στον Δ΄ αι. π.Χ. και παρουσιάζουν ιδιαίτερη διάδοση μόνο στη Δύση (σε συνολικά 24 θησαυρούς: αρ. 16, 20, 21, 22, 23, 24, 26, 29, 31, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 43, 44, 45, 47, 50, 51, 52, 55, 58). Στους θησαυρούς αυτούς εντοπίζουμε τη μεγαλύτερη ποσότητα «πηγάσων» του Ανακτορίου (27 νομίσματα στη Σικελία, αρ. 38, 24 νομίσματα στην Α Σικελία, αρ. 43, 47 νομίσματα στα Υβλαία Μέγαρα, αρ. 44). Ιδιαίτερη σημασία έχει η παρουσία τους και σε θησαυρούς από την περιοχή της ΒΔ Ελλάδας, αν και σε μικρές ποσότητες (2 «πήγασοι» στο Ξηρόμερο Αιτωλίας: αρ. 19, 2 στατήρες στη Στράτο: αρ. 30, 4 στατήρες από τη Δυτική Ελλάδα: αρ. 35, 1 στατήρας από την Κέρκυρα: αρ. 74). Τον επόμενο αιώνα συνεχίζουν να επικρατούν στη Σικελία και την Κάτω Ιταλία (σε συνολικά 19 θησαυρούς: αρ. 58, 59, 61, 64, 65, 66, 68, 69, 70, 75, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 85, 89), από όπου προέρχεται και η συντριπτική πλειοψηφία των ανακτορικών τύπων (357 έναντι συνόλου 376)¹⁵³⁴. Και στην περίπτωση αυτή, σημαντική είναι η παράλληλη παρουσία μεγάλης ποσότητας κορινθιακών στατήρων στους ίδιους θησαυρούς (2448 τον αριθμό), ένδειξη για τον ιδιαίτερο ρόλο που έπαιζε η οικονομία των αποικιών στη μητρόπολη και αντιστρόφως. Η παρουσία λιγοστών κοπών του Ανακτορίου σε θησαυρούς από την Κρήτη (3 μόλις νομίσματα από 2 θησαυρούς του Γ΄ αι. π.Χ.: αρ. 71 και 72) οφείλεται πιθανότατα σε αποθησαύριση νομισμάτων από μισθοφόρους ή πειρατές.

Η κυκλοφορία των «πηγάσων» στη Δύση

Παρότι στο α΄ μισό του Δ΄ αι. π.Χ. κορινθιακοί «πήγασοι» φθάνουν στη Σικελία, έστω σε μικρή ποσότητα, οι «πήγασοι» των αποικιών περί τον Αμβρακικό που απαντούν εκεί χρονολογούνται παραδοσιακά στο β΄ μισό του αιώνα¹⁵³⁵. Αξιοσημείωτο επίσης είναι ότι οι νομισματοκοπίες πολλών πόλεων της ΒΔ Ελλάδος, του Ιονίου, της Αδριατικής και της Σικελίας μιμούνται τους συγχρόνους κορινθιακούς «πηγάσους». Ανάμεσα στις κοπές αυτές σημαντικές ήταν της Κέρκυρας, της Απολλωνίας και του Δυρραχίου (Επιδάμνου), καθώς και της Αλύζειας, του Αμφιλοχικού Άργους, του Αστακού, της Στράτου και του Θυρρείου. Οι κοπές αυτές έχουν χρονολογηθεί με βάση τους συγχρόνους θησαυρούς¹⁵³⁶. Για την

¹⁵³⁴ Βλ. Πίνακα 1γ της παρούσας.

¹⁵³⁵ Jenkins 1958, 377-378.

¹⁵³⁶ Kraay 1973, vii, Forasté 1993, 56-59 και Lucchelli 2010, 294 και σημ. 26, όπου και βιβλιογραφία. Πρβλ. και Antonetti 2011, 55-56, όπου διατυπώνει τη θεωρία για την ευρύτερη τάση των πόλεων της ΒΔ Ελλάδος και της Ιλλυρίας να επαναφέρουν το ιδεολογικό σύνθημα της πίστης στη μητρόπολη της Κορίνθου μετά την εκστρατεία του Τιμολέοντος.

πληρέστερη εξήγηση της νομισματικής αυτής δραστηριότητας έχουν διατυπωθεί ποικίλες θεωρίες.

Επιγραφή από την αγορά της Κορίνθου, η οποία πιθανότατα αναφέρεται στα λάφυρα που απεκόμισε ο Τιμολέων από τη Σικελία, έχει συσχετιστεί με το ακανθώδες ζήτημα της ερμηνείας της παρουσίας των ποικίλων «πηγάσων» στη Δύση. Η επιγραφή αναφέρει την Κόρινθο ως *κτιστήρα* και κατονομάζει τους Κερκυραίους και τους Απολλωνιάτες ως αναθέτες. Αποσπασματικά σώζεται και η κατάληξη ενός εθνικού <...>ιῶται. Αν και δεν μπορούμε να αποκλείσουμε την προτεινόμενη από τον Iversen συμπλήρωση <Σικελ>ιῶται¹⁵³⁷, εξίσου πιθανή είναι και η αντίστοιχη <Αμβρακ>ιῶται, εξαιτίας του ειδικού ρόλου της εν λόγω αποικίας στην περιοχή¹⁵³⁸. Στη συνέχεια, υπάρχει κενό για συμπλήρωση περισσοτέρων εθνικών ονομάτων. Οι γραμματειακές πηγές επιβεβαιώνουν ότι οι Λευκάδιοι και οι Κερκυραίοι συμμετείχαν στην εκστρατεία του Τιμολέοντος¹⁵³⁹. Η συμμετοχή των Ανακτορίων θεωρήθηκε επίσης από τον Forasté βέβαιη με βάση την εξέταση των συγχρόνων νομισμάτων¹⁵⁴⁰. Ωστόσο, παραμένει προβληματική η σύνδεση της επιγραφής και της αποικιστικής προσπάθειας του Τιμολέοντος με τη νομισματοκοπία όλων των πόλεων που έκοψαν «πηγάσους», αφού είτε δεν αναφέρονται οι ίδιες στην επιγραφή και τις γραμματειακές πηγές, είτε η ερμηνεία αυτή προέρχεται κυρίως από τη χρονολόγηση με βάση την εκστρατεία του Τιμολέοντος, δημιουργώντας κατ' αυτόν τον τρόπο ένα κυκλικό επιχείρημα.

Ο Jenkins έχει υποθέσει ότι η ισχνή παρουσία «πηγάσων» της Κορίνθου και των αποικιών της σε σικελικούς θησαυρούς του α' μισού του Δ' αι. π.Χ. και η απότομη αλλαγή αμέσως μετά πρέπει να συνδεθεί με την οργάνωση του αποικισμού στις Συρακούσες υπό τον Τιμολέοντα¹⁵⁴¹. Έχει μάλιστα προτείνει ότι η παρουσία κορινθιακών «πηγάσων» που χρονολογούνται πριν από την εκστρατεία του Τιμολέοντος στους θησαυρούς αυτούς οφείλεται στην ύπαρξη αποθέματος «πηγάσων» είτε στη Σικελία είτε στην Κόρινθο, το οποίο χρησιμοποιήθηκε για την εκστρατεία αυτή¹⁵⁴². Και αυτή η ερμηνεία, ωστόσο, προσκρούει στη σιωπή των γραμματειακών πηγών, ενώ η εντύπωση που δίνεται από τις

¹⁵³⁷ Iversen 2017, 163, σημ. 138.

¹⁵³⁸ Kent 1966, σημ. 23. Σε αυτή θα μπορούσε να προστεθεί και το εθνικό *Ἀμβρακιωτῶν*, αφού στους σχετικούς θησαυρούς εμφανίζονται αμβρακιώτικες κοπές. Βλ. και Fantasia 2017, 99-105.

¹⁵³⁹ Διόδ. Ιστ' 66.2, Πλούτ. *Τιμολ.*, Η' 4 και Ψευδο-Ἀριστ. *Ῥητορική πρὸς Ἀλέξανδρον*, 1429b. 18-22. Οι Κερκυραίοι με αυτόν τον τρόπο επανήλθαν στη σφαίρα επιρροῆς των Κορινθίων επικαλούμενοι την καταγωγή τους; βλ. Intrieri 2015, 107-109.

¹⁵⁴⁰ Forasté 1993, 47.

¹⁵⁴¹ Jenkins 1958, 375-379 και 1993, 24. Πρβλ. και Mackil, Van Alfen 2006, 207 και σημ. 19, οι οποίοι, αν και δε διευκρινίζουν πώς και πότε χρησιμοποιήθηκε αυτή η οικονομική στήριξη, παραδέχονται ότι πολλές κοπές ιταλικών και σικελικών πόλεων μιμήθηκαν τους «πηγάσους» που κυριάρχησαν έκτοτε στη Δύση.

¹⁵⁴² Jenkins 1993, 26.

σχετικές πληροφορίες είναι ότι δεν υπήρχε ιδιαίτερη χρηματοδότηση από καμία πλευρά, τουλάχιστον για το πρώτο εκστρατευτικό σώμα του Τιμολέοντος¹⁵⁴³.

Ο Kraay επίσης θεωρεί ότι ο Τιμολέων ίδρυσε ένα νομισματοκοπείο στις ίδιες τις Συρακούσες και ότι στη συνέχεια όλη η ανατολική Σικελία έκοψε «πηγάσους» σε διάστημα τριών ετών από την άφιξή του, άποψη την οποία ενστερνίστηκε και η Coupar¹⁵⁴⁴. Συνεπώς, η επιλογή των «πηγάσων» ερμηνεύεται από την πρωτοβουλία της Κορίνθου και των συμμάχων της να οργανώσουν την εκστρατεία. Η δραστηριοποίηση νομισματοκοπειών στην περιοχή της ΒΔ Ελλάδος με κοπές «πηγάσων» με αντίστοιχες επιγραφές πάνω στα νομίσματα, προκύπτει, σύμφωνα με τους παραπάνω νομισματολόγους, από τη συμμετοχή των πόλεων στην εκστρατεία του Τιμολέοντος με δικά τους έξοδα. Όμως, και αυτό το επιχείρημα είναι αρκετά παρακινδυνευμένο, δεδομένης της οικονομικής στενότητας πολλών ελληνικών πόλεων-κρατών την εποχή αυτή.

Με βάση την παραπάνω ερμηνεία, ο Salmon υποστηρίζει ότι οι σύγχρονες κοπές «πηγάσων» από την Κόρινθο και τις πόλεις της ΒΔ Ελλάδος σχετίζονται αναγκαστικά με την εκστρατεία του Τιμολέοντος. Επίσης, τονίζει ότι, αν και «πήγασοι» στη Σικελία υπήρχαν και πριν από την εκστρατεία του Τιμολέοντος, η αύξησή τους πρέπει να αποδοθεί στο δεύτερο ενισχυτικό εκστρατευτικό και αποικιστικό κύμα, το οποίο εστάλη προς ενίσχυση του Κορινθίου στρατηγού από τους ίδιους τους Κορινθίους μαζί με ποσότητα χρημάτων¹⁵⁴⁵. Υποστηρίζει δε ότι οι νέοι άποικοι και στρατιώτες από άλλες περιοχές εκτός Κορίνθου ενθαρρύνθηκαν να ανταλλάξουν τα νομίσματα των πόλεών τους με αντίστοιχα κορινθιακά, τα οποία αργότερα χρησιμοποιήθηκαν από τους Συρακοσίους¹⁵⁴⁶. Αναφέρει τέλος ότι η άποψη των Kraay και Jenkins μπορεί να ενισχυθεί από το επιχείρημα ότι οι «πήγασοι» που συνέχιζαν να στέλνονται στη Σικελία έως και τα τέλη του Δ' αι. π.Χ. προέρχονταν από μακεδονικό μέταλλο, το οποίο μέσω της μακεδονικής φρουράς της Κορίνθου και του εμπορίου έφθανε στη Σικελία¹⁵⁴⁷. Πράγματι, η αρχική αποστολή στη Σικελία δεν περιελάμβανε σημαντικές κορινθιακές στρατιωτικές δυνάμεις και πιθανότατα ούτε και σπουδαία οικονομική ενίσχυση από την Κόρινθο¹⁵⁴⁸. Μάλιστα, οι πηγές καθιστούν εξαιρετικά πιθανό ότι η εκστρατεία γενικά δε χρηματοδοτούνταν επαρκώς και ότι υπήρχαν

¹⁵⁴³ Πλούτ. Τιμολ. ΚΕ' 4-5 και Διόδ. Σικ. Ιστ' 73.1. Πρβλ. και MacDonald 2002, 67. Η άποψη του Fantasia (2017, 100) ότι οι αποικίες, ανάμεσα στις οποίες και η Αμβρακία συγχρηματοδότησε την εκστρατεία του Τιμολέοντος πληρώνοντας μισθοφόρους προσκρούει στην οικονομική αδυναμία των ΒΔ αποικιών την περίοδο αυτή, όπως θα δούμε και παρακάτω.

¹⁵⁴⁴ Kraay 1973, ix-x, 1976, 99-106, Jenkins 1993, 24-25 και Coupar 2010, 42, 109, 111 και 203-204.

¹⁵⁴⁵ Διοδ. Σικ. Ιστ' 69.1-3.

¹⁵⁴⁶ Salmon 1984, 173-174 και 1993, 11-17.

¹⁵⁴⁷ Salmon 1993, 14-17.

¹⁵⁴⁸ Salmon 1994, 11.

διαρροές¹⁵⁴⁹. Η μετέπειτα αποστολή του Δεινάρχου και του Δημαρέτου, μελών της φιλομακεδονικής παράταξης της Κορίνθου¹⁵⁵⁰, ως αρχηγών του δεύτερου εκστρατευτικού σώματος προς ενίσχυση του Τιμολέοντος και η μεταφορά χρημάτων από την Κόρινθο στις Συρακούσες, σύμφωνα με τον Salmon, οφείλεται στην πρόθεσή τους να αποδυναμωθεί στρατιωτικά και οικονομικά η ίδια η Κόρινθος ενόψει της επίθεσης του Φιλίππου¹⁵⁵¹. Μάλιστα, ο ίδιος πιστεύει ότι τα χρήματα για τη δεύτερη αυτή εκστρατεία δόθηκαν στη φιλομακεδονική παράταξη από τον ίδιο τον Φίλιππο¹⁵⁵². Με βάση αυτή τη θεωρία, η επανασύνδεση των αποικιών και των πόλεων που έκοψαν «πηγάσους» με την Κόρινθο οφείλεται στην εκστρατεία του Τιμολέοντος. Εξάλλου, η επιγραφή της Κορίνθου αλλά και οι φιλολογικές πηγές, κυρίως ο Πλούταρχος, επισημαίνουν την ιδεολογική προσκόλληση των ΒΔ αποικιών και πόλεων στη μητρόπολη. Η εκστρατεία του Τιμολέοντος οπωσδήποτε απετέλεσε το έναυσμα για την εισροή και καθιέρωση των «πηγάσων» στη Δύση. Ωστόσο, από τα παραπάνω στοιχεία προκύπτει ότι ήταν εξαιρετικά δύσκολο να επηρεαστεί η νομισματική παράδοση της Σικελίας μόνο από την άφιξη των λιγοστών σχετικά «πηγάσων» από την Κόρινθο και τις ΒΔ αποικίες, ενώ εξακολουθούν να υπάρχουν αναπάντητα ερωτήματα σε σχέση με την παράλειψη πολλών πόλεων από τις σχετικές φιλολογικές και επιγραφικές πηγές.

Επιπλέον, οι Salmon και Stazio έχουν υποστηρίξει ότι πριν από την τιμολεόντεια εκστρατεία, οι σικελικές και κατωιταλιωτικές αποικίες είχαν σημαντική έλλειψη σε μέταλλο για κοπή νομίσματος¹⁵⁵³. Ο Stazio έχει ήδη τονίσει την ευρύτερη επιρροή του κορινθιακού νομισματικού συστήματος στην περιοχή ήδη από τον Στ' αι. π.Χ. Οι αρχαϊκές μάλιστα αποικίες της Δύσης φαίνεται ότι έκοψαν πρώιμα τα νομίσματά τους σε μειωμένο κορινθιακό κανόνα και πολλές από τις δικές τους κοπές είναι επικοπές κορινθιακών νομισμάτων¹⁵⁵⁴. Σε συνάφεια με την παραπάνω θεωρία, η Couprat έχει επίσης διατυπώσει την άποψη ότι η επανασύνδεση με την κυρίως Ελλάδα ήδη πριν από την εκστρατεία του Τιμολέοντος είχε ως αποτέλεσμα τον ανεφοδιασμό σε μέταλλο (από κορινθιακούς ή άλλους «πηγάσους»), το οποίο είτε άρχισε να αποθηκεύεται ως μέσο για επαναχρησιμοποίηση είτε

¹⁵⁴⁹ Πλούτ. *Τιμολ.* ΚΕ' 4-5 και Διόδ. Σικ. Ιστ' 73.1. Πρβλ. και MacDonald 2002, 67.

¹⁵⁵⁰ Πλούτ. *Τιμολ.* ΚΑ' 3, ΚΔ' 4 και ΚΖ' 6 και Δημ. ΙΗ' 295.

¹⁵⁵¹ Διοδ. Σικ. Ιστ' 69.1-3 και Πλούτ. *Τιμολ.* 16.3. Βλ. και Salmon 1984, 390-391.

¹⁵⁵² Salmon 1993, 12-13. Αντιθέτως, ο Sordi (1980, 262-266) έχει υποστηρίξει ότι η αποστολή του Δεινάρχου και του Δημαρέτου οφείλεται στην πρόθεση απομάκρυνσης των φιλομακεδονικών στοιχείων από την πόλη.

¹⁵⁵³ Salmon 1993, 13-14. Ο Stazio (1995, 189) θεωρεί μάλιστα ότι η σύνθεση των δυτικών θησαυρών δείχνει την πρόθεση να συλλεχθεί πολύτιμο μέταλλο από κάθε δυνατή πηγή παρά την προτίμηση σε συγκεκριμένες κοπές.

¹⁵⁵⁴ Stazio 1995, 188-192, MacDonald 2002, 65 και Psoma 2016a, 102.

μετατράπηκε άμεσα σε νόμισμα των δυτικών αποικιών¹⁵⁵⁵. Ωστόσο, οι αρχαϊκές αποικίες της Κάτω Ιταλίας θα μπορούσαν να προμηθευτούν εύκολα άργυρο και από άλλες κοντινότερες πηγές (Ετρουρία, Αδριατική) χωρίς την παρέμβαση των Κορινθίων και των ΒΔ αποικιών τους. Η κοπή των «πηγάσων» στη ΒΔ Ελλάδα και στη Σικελία αποδεικνύει περισσότερο ότι η Κόρινθος και οι ΒΔ αποικίες της από τα μέσα του Δ΄ αι. π.Χ. έπαιζαν ένα σημαίνοντα, αν όχι κρίσιμο ρόλο, στην πολιτική και οικονομική ζωή των περιοχών αυτών. Η υιοθέτηση του κορινθιακού σταθμητικού κανόνα εκ μέρους των αρχαϊκών αποικιών σχετίζεται περισσότερο με την επιθυμία τους να δημιουργήσουν μία κλειστή νομισματική οικονομία, η οποία θα κέρδιζε από τις κορινθιακές επικοπές¹⁵⁵⁶.

Σύμφωνα με τη θεωρία του Carter, ο οποίος αναπαράγει τη θεωρία του Holloway, η αδιάλειπτη κοπή λευκαδικών στατήρων και η παρουσία τους στη Σικελία πριν από την εκστρατεία του Τιμολέοντος οφείλεται στη σκόπιμη χρήση των νομισμάτων με υπερτιμημένη αξία από τον Διονύσιο Α΄ των Συρακουσών για την εξαγωγή κέρδους¹⁵⁵⁷. Η θεωρία αυτή βασίζεται στην παρουσίαση της οικονομικής πολιτικής του Διονυσίου Α΄ από τον Αριστοτέλη¹⁵⁵⁸. Σε αυτό, κατά τον ίδιο, συνέβαλε και η αποκατάσταση της επικοινωνίας και του εμπορίου μεταξύ των δύο πλευρών της Αδριατικής. Όμως, δεν είναι υποχρεωτικό να καταφύγουμε σε μία τέτοια υπερερμηνεία, αφού το εμπόριο της Λευκάδος με τη Δύση ήταν δεδομένο και σε προγενέστερες ιστορικές περιόδους, όπως προκύπτει και από τη μελέτη των θησαυρών που περιέχουν λευκαδικούς «πηγάσους» και όσων βρέθηκαν στην ίδια τη Λευκάδα με νομίσματα άλλων κρατών¹⁵⁵⁹. Οι Λευκάδιοι είχαν την ευκαιρία μετά την Ειρήνη του Βασιλέως να αποκομίσουν περισσότερα κέρδη από το εμπόριο και να εισάγουν ακόμα και πολύτιμα μέταλλα από την περιοχή της Ετρουρίας και της Ιλλυρίας¹⁵⁶⁰. Η εκμετάλλευση της διώρυγας ήταν επίσης σημαντική, αφού μάλιστα οι ελληνικές πόλεις-κράτη χρησιμοποιούσαν συχνά το πέρασμα, για να προσπορίζονται σιτάρι από τη Σικελία και πρώτες ύλες από την Ήπειρο, την Ιλλυρία και την Αδριατική¹⁵⁶¹. Αν ο Διονύσιος Α΄ χρησιμοποίησε τους «πηγάσους», για να έχει οικονομικό όφελος, αυτό ασφαλώς θα

¹⁵⁵⁵ Coupar 2000, 111. Μάλιστα, η απόκρυψη του σε θησαυρούς στη Σικελία και την Κάτω Ιταλία σε μία περίοδο ταραχής και πολέμων δείχνει την πρόθεση να χρησιμοποιηθεί ο άργυρος των «πηγάσων» ως μέσο για την κοπή τοπικών νομισμάτων: Stazio 1995, 184-185.

¹⁵⁵⁶ Psoma 2016a, 102 και σημ. 178.

¹⁵⁵⁷ Carter 1993, 39-41. Η θεωρία αυτή συνάδει με την άποψη του Holloway (1982), ότι οι σύγχρονοι κορινθιακοί «πήγασοι» υπερτιμήθηκαν από τον Διονύσιο και γι' αυτό δεν κρίθηκαν άξιοι απόκρυψης σε θησαυρούς. Πρβλ. την αντίθετη άποψη: Jenkins 1993, 25.

¹⁵⁵⁸ Άριστ. Οίκον. Β΄ 1349a. 32-35 και 1349b.30.

¹⁵⁵⁹ Βλ. παραπάνω, σ. 255 κ.ε. και παρακάτω, σ. 269-270 της παρούσας.

¹⁵⁶⁰ Για την Ετρουρία: βλ. Gras et al. 1995, 126. Και στο Δαμάστιο της Ιλλυρίας έχει πιστοποιηθεί η εξόρυξη αργύρου για την περίοδο αυτή: βλ. May 1939, Kraay 1976a, 138, Ujes 2002 και Luccelli 2011, 294.

¹⁵⁶¹ Ο MacDonald (2002, 68-69) πολύ εύστοχα έχει παρατηρήσει ότι ήδη από τη δεκαετία του 360 διαπιστώνονται αρκετά προβλήματα στην παραγωγή και προμήθεια σιταριού στον ελλαδικό χώρο.

συνέβαλε στη διάδοση και επικράτηση του νομισματικού αυτού τύπου στη Σικελία. Ωστόσο, καμία πηγή δεν επιβεβαιώνει αυτή την πρακτική.

Ο Fischer-Bossert έχει προβάλει μία διαφορετική άποψη σε σχέση με το ζήτημα της χρονολόγησης των κοπών της Κορίνθου και των ΒΔ αποικιών της. Βασιζόμενος στο στοιχείο των επικοπών του Τάραντος πάνω σε κορινθιακούς «πηγάσους», οι οποίες μπορούν να χρονολογηθούν περί το 340 π.Χ. και λιγότερο στο 320 π.Χ., θεωρεί ότι οι ίδιοι οι «πήγασοι» πρέπει να χρονολογηθούν νωρίτερα (το πρώτο κύμα το 360 π.Χ. και το δεύτερο στο 330-320 π.Χ.) και επομένως απορρίπτει εμμέσως τη σύνδεση της κοπής τους με την εκστρατεία του Τιμολέοντος. Ακολουθώντας τον ο MacDonald, υποστήριξε ότι η μεταφορά αργύρου από τη μητρόπολη προς τη Σικελία πρέπει να σχετίζεται με το εμπόριο σιταριού¹⁵⁶².

Είναι επομένως προτιμότερο να ερμηνεύσουμε την έντονη παρουσία των «πηγάσων» στη Δύση από τα μέσα του Δ' αι. π.Χ. ως προσπάθεια αναζωογόνησης μίας ήδη καθιερωμένης εμπορικής επικοινωνίας μεταξύ του ελλαδικού χώρου και της Δύσης. Μετά το τέλος του Κορινθιακού Πολέμου, είναι πολύ πιθανό ότι η Κόρινθος και οι αποικίες της, συμπεριλαμβανομένου και του Ανακτορίου, αν και ακαρνανικού στην ουσία εκείνη την εποχή, έγιναν ξανά δραστήριες στο δυτικό εμπόριο. Όπως μάλιστα προαναφέρθηκε, η Λευκάς διαδραμάτισε πιθανότατα έναν ιδιαίτερο ρόλο στην πάταξη της τυρρηνικής και εγχώριας πειρατείας στο Ν Ιόνιο μετά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο, εξασφαλίζοντας την αδιάκοπη προμήθεια των Ελλήνων με σιτηρά. Στη συνέχεια, και ιδίως μετά την τιμολεόντεια εκστρατεία, οι ομαλότερες συνθήκες διεξαγωγής του εμπορίου προσέφεραν τη δυνατότητα ειδικά στην Κόρινθο και τις ΒΔ αποικίες της να εντατικοποιήσουν τις επαφές με τη Δύση, να καθιερώσουν τους «πηγάσους» τους ως κύριο μέσο συναλλαγής με τη Σικελία και την Κάτω Ιταλία και να αυξήσουν ποσοτικά τις δικές τους κοπές, αφού μπορούσαν να προσπορίζονται το αναγκαίο μέταλλο τόσο από τα ορυχεία του Αιγαίου και της Μακεδονίας όσο και από την Ετρουρία και την Αδριατική¹⁵⁶³. Αυτή εξάλλου την εικόνα μας δίνει και ο ίδιος ο Διόδωρος σχολιάζοντας τις συνέπειες της εκστρατείας του Τιμολέοντος και την αποκατάσταση της ομαλότητας στη Σικελία: επανασύνδεση της Ιταλίας και της Σικελίας με την κυρίως Ελλάδα και αύξηση των ανταλλαγών ανάμεσά τους¹⁵⁶⁴. Στην αύξηση της εμπορικής κίνησης μεταξύ της ΒΔ Ελλάδος και της Σικελίας συνηγορεί και η εμφάνιση κοπών της Λευκάδος με το σύμβολο του κηρυκείου πριν από τα μέσα του Δ' αι. π.Χ.¹⁵⁶⁵. Επιπλέον, ο θησαυρός IGCH 72 από την Παλαιομάνινα της Αιτωλίας (Πίνακας Θησαυρών, αρ. 19), ο οποίος περιέχει

¹⁵⁶² Fischer-Bossert 1999, 200 και σημ. 67, 223-224, 253-254, MacDonald 2002, 68-71 και Fischer-Bossert 2013, 22.

¹⁵⁶³ Βλ. παραπάνω, σ. 191-192 της παρούσας.

¹⁵⁶⁴ Διοδ. Σικ. Ιστ' 83.1.

¹⁵⁶⁵ Carter 1993, 35-41.

αποκλειστικά κορινθιακούς «πηγάσους» και χρονολογείται *grosso modo* στην εποχή της εκστρατείας του Τιμολέοντος αποδεικνύει την αύξηση της εισροής κορινθιακών κοπών και στην άλλη πλευρά του Ιονίου¹⁵⁶⁶. Μάλιστα, η παράλληλη ή σε συνδυασμό παρουσία της τρίαινας, συμβόλου του Ποσειδώνας, αγκυρών και καταρτιών στα νομίσματα των αποικιών, αποτελεί σαφή ένδειξη για την ανάπτυξη της ναυσιπλοΐας ως απαραίτητης προϋπόθεσης για την επικοινωνία μεταξύ Δύσης και κυρίως Ελλάδος¹⁵⁶⁷. Παράλληλα, εμφανίζεται στις κοπές της Κορίνθου το σύμβολο του τρισκελούς, το οποίο έχει συνδεθεί από τους νομισματολόγους της περιόδου κυρίως με τη Σικελία¹⁵⁶⁸.

Επομένως, η Κόρινθος, οι αποικίες περί τον Αμβρακικό, αλλά και συνακόλουθα και άλλες πόλεις (Κέρκυρα, Αλύζεια, Δυρράχιον), αποτελούσαν απαραίτητο κρίκο στην αλυσίδα του δυτικού εμπορίου. Είχαν μετατραπεί σε μεσάζοντες για το εμπόριο σημαντικών ειδών κρατικού μονοπωλίου, όπως του σίτου και του μετάλλου ανάμεσα στην Ιταλία/ Σικελία και την Ελλάδα. Το σιτάρι είχε αρχίσει ήδη πριν από τα μέσα του αιώνα να παρουσιάζει έλλειψη σε πολλές πόλεις του κυρίως ελλαδικού χώρου. Εξάλλου, και οι Αθηναίοι προσπαθούσαν να βρουν διέξοδο στις αγορές της Δύσης¹⁵⁶⁹.

Αν και η μητρόπολη είχε αποδυναμωθεί στις αρχές του Δ' αι. π.Χ. λόγω των μακροχρόνιων συγκρούσεων και ειδικά του Κορινθιακού Πολέμου, ο οποίος κατέστρεψε την αγροτική ύπαιθρό της, η πόλη διέθετε ισχυρούς οικονομικούς και ιδεολογικούς δεσμούς με τη ΒΔ Ελλάδα και τις Συρακούσες. Οι ΒΔ αποικίες υποστήριζαν οικονομικά και ιδεολογικά την κορινθιακή αυτή προσπάθεια. Η επιλογή των κορινθιακών αποικιών και των πόλεων της ΒΔ Ελλάδος να κόψουν «πηγάσους» διατράνωνε την επανασύνδεση των περιοχών αυτών με την Κόρινθο, όπως έχει τεκμηριωμένα αποδείξει η Antonetti, ερμηνεύοντας αρχαιολογικές και επιγραφικές μαρτυρίες της ίδιας περιόδου¹⁵⁷⁰. Αυτό το συμπέρασμα προκύπτει εξάλλου και από την πολιτική σύνδεση των αποικιών με τη μητρόπολη στις δεκαετίες πριν από τη μακεδονική κατάκτηση, όπως μαρτυρεί και ο Δημοσθένης στον Γ' Φιλιππικό¹⁵⁷¹. Μάλιστα, η οικονομική επαναδραστηριοποίηση των κορινθιακών «πηγάσων» στη Δύση εξαιτίας της ανάγκης προμήθειας σιτηρών στις

¹⁵⁶⁶ Ψωμά 2011, 70 και σημ. 74.

¹⁵⁶⁷ SNG 1943 (Copenhagen), αρ. 357 (κατάρτι) και αρ. 373 (τρίαινα) και Calciati 1990, II, 417, αρ. 98 (τρίαινα): 427-431, αρ. 132-135 (κατάρτι) και 443, αρ. 27 (τρίαινα). Η Coupar (2000, 203) θεωρεί ότι τα σύμβολα του Ποσειδώνας σχετίζονται και με την εκστρατεία του Τιμολέοντος. Ωστόσο, βασικό σύμβολο σε νομίσματα για τέτοιες στρατιωτικές επιχειρήσεις αποτελούσε η πλώρα: Calciati 1990, I, 73.

¹⁵⁶⁸ Calciati 1990, II, 183 και 250, αρ. 383. Για την εμφάνιση του τρισκελούς στα νομίσματα βλ. Βουκελάτος 2011, 17-24.

¹⁵⁶⁹ IG I, 809 και II², 1629 και SEG XLV.149, ιδιαιτέρως στ. 219-220. Βλ. και Bresson 1993, 172-173 και MacDonald 2002, 69.

¹⁵⁷⁰ Antonetti 2011, 57-63.

¹⁵⁷¹ Δημ. Φιλ. Γ', 34-35.

ελληνικές πόλεις επέφερε την ανατροπή της νομισματικής παράδοσης της Κέρκυρας και της κοπής κορινθιακών τύπων, σε εποχή μάλιστα κατά την οποία εξουσίαζε η δημοκρατική αντικορινθιακή παράταξη¹⁵⁷², την επαναφορά του ακαρνανικού Ανακτορίου στην κορινθιακή σφαίρα επιρροής και την ενσωμάτωση και άλλων ακαρνανικών και σικελικών πόλεων στον κορινθιακό νομισματικό τύπο¹⁵⁷³. Οι «πήγασοι» έγιναν η έκφραση της επαναδραστηριοποίησης της Κορίνθου στη ΒΔ Ελλάδα και τη Δύση. Ασφαλώς αυτό το οικονομικό και ιδεολογικό κεφάλαιο αξιοποίησαν η Κόρινθος και οι αποικίες της κατά την εκστρατεία του Τιμολέοντος. Αν και φάνηκε ανίκανη να χρηματοδοτήσει επαρκώς ένα τέτοιο μεγάλο εγχείρημα, εντούτοις η αίσια έκβαση αναζωογόνησε τους ήδη υπάρχοντες δεσμούς, προσέφερε νέες οικονομικές δυνατότητες με την εξαργύρωση των λαφύρων από τη μάχη του Κριμισού¹⁵⁷⁴ και δημιούργησε τις προϋποθέσεις για την κανονικοποίηση του εμπορίου. Η πόλη που δέχτηκε πιθανότατα εισροή σημαντικής ποσότητας «πηγάσων» ήταν οι Συρακούσες. Σύμβολα μάλιστα της πόλης απεικονίστηκαν σε «πηγάσους» των ΒΔ αποικιών, όπως η Νύμφη Αρέθουσα στα νομίσματα της Αμβρακίας¹⁵⁷⁵. Η επιρροή της Κορίνθου και των αποικιών της ξεπερνούσε τα πολιτικά όρια, αφού οι «πήγασοι» διακινήθηκαν σε μία μεγάλη ζώνη για πάνω από 60 χρόνια, έως και τον πρώιμο 7^ο αι. π.Χ., και επηρέασαν ακόμα και πόλεις χωρίς δεσμούς συγγένειας με την Κόρινθο. Το παράδειγμα μάλιστα των Επιζεφυρίων Λοκρών, οι οποίοι στην περίοδο της συμμαχίας με τη Ρώμη, όπως και αργότερα επί Πύρρου, άλλαξαν τους τύπους τους σε «πηγάσους», επισημαίνει την ιδιαίτερη σημασία των νομισμάτων αυτών, οι οποίοι έτειναν να γίνουν σύμβολο της οικονομικής και πολιτικής ανεξαρτησίας των πόλεων-κρατών της Δύσης¹⁵⁷⁶.

Εν κατακλείδι, οι κοπές των ΒΔ αποικιών της Κορίνθου απετέλεσαν τόσο στην αρχαϊκή όσο και στην κλασική εποχή προέκταση της οικονομικής και πολιτικής επιρροής της μητρόπολης. Υπάρχουν και άλλα παραδείγματα αποικιών που έκοψαν ίδιους τύπους με αυτούς της μητρόπολης, όπως τα Άβδηρα και η Τέως, η Ερέτρια και η Δικαία, η Μίλητος και η Καρδία, η Επίδαμνος και, ίσως και η Απολλωνία, ακολουθώντας την Κέρκυρα τον 7^ο αι. π.Χ.¹⁵⁷⁷. Η επιλογή των τύπων της μητρόπολης ωστόσο δε σχετίζεται με την επιβολή της Κορίνθου, αλλά είχαν περισσότερο πρακτικό προσανατολισμό και πρέπει να συνδεθούν με καίρια γεγονότα της ιστορίας της περιοχής του Αμβρακικού κόλπου αλλά και της ίδιας της

¹⁵⁷² Βλ. και Μπονέλου 2016, 129.

¹⁵⁷³ Psoma 2016a, 102.

¹⁵⁷⁴ Fantasia 2017, 104.

¹⁵⁷⁵ SNG 1943 (Copenhagen), αρ. 19-20. Για τη σημασία της Αρέθουσας ως λατρείας των Συρακουσών βλ. Kospetonsky 2016, 767.

¹⁵⁷⁶ MacDonald 2002, 70-71.

¹⁵⁷⁷ Άβδηρα και Τέως: Kraay 1976a, 35. Ερέτρια και Δικαία: Gaebler 1935, 57-59. Μίλητος και Καρδία: Tzvetkova 2009, 33, 41. Επίδαμνος και Απολλωνία: Meta 2015, 154-155.

Κορίνθου, καθώς και με τις οικονομικές συνθήκες της ύστερης κλασσικής περιόδου. Η μελέτη της διάδοσής τους σε άλλες αγορές δείχνει ότι οι κοπές αυτές χρησιμοποιούνταν κυρίως σε μία ζώνη κορινθιακού ενδιαφέροντος (Ιόνιο πέλαγος, ΒΔ Ελλάδα, Ιλλυρία, Σικελία και Κάτω Ιταλία), σε αναλογία με τα παραδείγματα των αιγινητικών ή των αττικών στατήρων που χρησιμοποιούνταν σε περιοχές αιγινητικού ή αθηναϊκού ενδιαφέροντος αντιστοίχως¹⁵⁷⁸. Οι ΒΔ κορινθιακές αποικίες είχαν το επιπλέον πλεονέκτημα, ότι μπορούσαν να χρησιμοποιούν τους αργυρούς «πηγάσους» της Κορίνθου και των άλλων παραπλήσιων πόλεων σε ισοτιμία με τους δικούς τους «πηγάσους», καθιστώντας τους ένα αρχαϊκό «ευρώ», ένα κοινά αποδεκτό νόμισμα¹⁵⁷⁹. Ενδείξεις για μία τέτοια χρήση παρέχει κατάλογος προσφορών προς το ιερό των Δελφών του Δ΄ αι. π.Χ., στον οποίο παρουσιάζονται πολίτες των Συρακουσών και της Αμβρακίας να καταθέτουν τη δωρεά τους σε κορινθιακούς στατήρες¹⁵⁸⁰. Παράλληλα, οι κορινθιακοί «πήγασοι» μπορούσαν να γίνονται δεκτοί στις αγορές των αποικιών και να διαχέονται στον ευρύτερο ΒΔ ή Δ χώρο. Οι κοπές των αχαϊκών αποικιών και των ακαρνανικών πόλεων σε μειωμένο κορινθιακό κανόνα δείχνουν την πρόθεσή τους να εξασφαλίσουν το κέρδος τους από την υποτίμηση. Σε κάθε περίπτωση, τα στοιχεία δείχνουν την τεράστια οικονομική επιρροή που είχε η ίδια η Κόρινθος, και κατά συνέπεια και οι ΒΔ αποικίες της, στις περιοχές αυτές.

Νομίσματα άλλων κρατών στις αποικίες

Στην αγορά της Λευκάδος, παρά τις λιγοστές αρχαιολογικές έρευνες που έχουν ολοκληρωθεί, διαπιστώνουμε την παρουσία αργυρών κοπών της Κορίνθου, του Ανακτορίου και των Συρακουσών από θησαυρούς του Δ΄ αι. π.Χ.¹⁵⁸¹. Τα στοιχεία αυτά συνάδουν απόλυτα με την παρουσία των λευκαδικών κοπών στις περιοχές αυτές και επιβεβαιώνουν την ιδιαίτερη σχέση της αποικίας με τη μητρόπολη, τη Δύση και τον ευρύτερο ΒΔ χώρο από τους ύστερους κλασσικούς χρόνους. Αν μάλιστα λάβουμε υπ΄ όψιν τα συμπεράσματα από την παραπάνω ανάλυση της κυκλοφορίας των «πηγάσων» στη Σικελία, είναι εύκολο να

¹⁵⁷⁸ Psoma 2016a, 95-99.

¹⁵⁷⁹ Πρβλ. Mackil, Van Alfen 2006, οι οποίοι εισάγουν τον όρο «συνεργατικό νόμισμα» για τις περιπτώσεις που ένα νόμισμα χρησιμοποιείται από διαφορετικά κράτη που βρίσκονται είτε σε οικονομική συνεργασία είτε είναι μέλη του ίδιου πολιτικού οργανισμού (π.χ. Κοινό).

¹⁵⁸⁰ CID 2, 12, στ. II.20-25 (341/340 π.Χ. - Αίσχύλος Συρακόσιος/ κορινθίου δραχμάς τρείς/ Εύκλης Συρακόσιος/ κορινθίου δραχμάς τρείς/ Σώσιππος Συρακόσιος/ κορινθίου δραχμάς τρείς). Βλ. και Bousquet 1942, 102, 20-25. και CID 2, 4, στ. III (239 π.Χ. - Πολυμήδης Τέλλυος/ Άμπρακιώτας/ δραχμάς Κορινθίας/ δέκα πέντε). Σε αντίθεση με την ορολογία αυτή, η προσφορά των Κερκυραίων προς τη Μαγνησία του Μαιάνδρου του Β΄ αι. π.Χ. γίνεται σε κορινθιακές δραχμές, το οποίο πρέπει να θεωρηθεί ως το διεθνές νόμισμα της εποχής, που είχε σταθερό και επομένως αξιόπιστο βάρος: IG IX 1² 4.32. Επίσης, οι όροι κορίνθιον άργύριον και κορινθία μνάς σε επιγραφές από την Κέρκυρα του Β΄ αι. π.Χ. (IG IX, 4, 798 = 1.694.4, 7, 19, 41, 69, 102 και 112 και IG IX 1² 4, 1196.32) και σε επιγραφή από την Επίδαμνο του Γ΄ αι. π.Χ. (Cabanes, Drini 1995, 514, αρ. 46.41) είναι πολύ πιθανό ότι ερμηνεύονται με αυτόν τον τρόπο: βλ. Psoma 2007b, 238-240 και Psoma 2018, 128-133.

¹⁵⁸¹ Βλ. Πίνακα 2β της παρούσας.

αντιληφθούμε ότι οι «πήγασοι» σε κανονικό κορινθιακό βάρος, οποιαδήποτε πόλη-κράτος και αν τους εξέδωσε, χρησιμοποιήθηκαν και στη **Λευκάδα** ως μέσο για τη διευκόλυνση των ανταλλαγών σε είδη ζωτικής σημασίας, σιτηρών ή και μετάλλων. Αποτελούσαν δηλαδή ένα διαδεδομένο κοινό νόμισμα.

Σε σχέση με την παρουσία χάλκινων κοπών στην πόλη της Λευκάδος, σε οικία εντός των τειχών και σε δημόσιο κτήριο εκτός των τειχών, τα ευρήματα των οποίων χρονολογούνται από τον Δ΄ έως τον Α΄ αι. π.Χ., εντοπίστηκαν νομίσματα που προέρχονται από περιοχές της ΒΔ Ελλάδος – κυρίως πόλεων της Ακαρνανίας, του Ακαρνανικού και του Αιτωλικού Κοινού (τα περισσότερα των αρχών του Γ΄ αι. π.Χ.), της Ηπειρωτικής Συμμαχίας, του Ηπειρωτικού Κοινού, της Αμβρακίας, της Κασσώπης, της Ελέας, των Μολοσσών, του βασιλείου της Μακεδονίας, αποικιών της Ιλλυρίας (αν και ανήκουν στην περίοδο Γ΄- Β΄ αι. π.Χ.), της Κέρκυρας και των Παλέων Κεφαλλήνων. Σημαντική είναι και η εκπροσώπηση ελληνικών αποικιών της Σικελίας και σικελοκαρχηδονιακών εκδόσεων, καθώς και πόλεων από την Πελοπόννησο (Κόρινθος, Σικυών, Δύμη, Πάτραι, Αχαϊκή Συμπολιτεία, Ήλις, Σπάρτη, Αλέα, Μεγαλόπολις, Φλυούς – όλες Δ΄- Α΄ αι.), την Κ Ελλάδα (Θεσσαλικό Κοινό, Φωκίς, Χαλκίς, Ιστιαία, Ελευσίς – Δ΄ αι., Αίγινα) και την Κρήτη (Κνωσός)¹⁵⁸². Η παρουσία των νομισμάτων αυτών σε ανασκαφές από τη Λευκάδα ενισχύει την άποψη ότι η λευκαδική οικονομία ήταν διαχρονικά σημαντική στην ευρύτερη περιοχή, αλλά ειδικότερα σε περιοχές που οδηγούν από θαλάσσης προς τη Δύση και τον ΒΔ ελλαδικό χώρο και την Ιλλυρία και από ξηράς προς την ηπειρωτική ενδοχώρα¹⁵⁸³. Εξ αυτού συμπεραίνουμε ότι η Λευκάς αποτελούσε ένα πολύ σημαντικό κρίκο στο δυτικό και βορειοδυτικό εμπόριο κατά την ύστερη κλασική εποχή. Επίσης, η πόλη διέθετε μία σημαντική αγορά που λειτουργούσε ως περιφερειακό κέντρο διαμετακομιστικού εμπορίου, την οποία μάλιστα επισκέπτονταν πολίτες και από μακρινές περιοχές για επαγγελματικούς ή άλλους λόγους. Η χρήση μάλιστα μακεδονικών νομισμάτων ως πετάλων και η παρουσία αρκετών εκδόσεων Μακεδόνων βασιλέων στην ίδια τη Λευκάδα¹⁵⁸⁴ αποδεικνύει την οικονομική ευρωστία της πόλης ακόμα και μετά τη μακεδονική κατάκτηση. Η εικόνα από τους θησαυρούς που βρέθηκαν στη Λευκάδα συμφωνεί απόλυτα με την αντίστοιχη που αποκομίζουμε από τη νομισματική κυκλοφορία στην ευρύτερη περιοχή της Ακαρνανίας, αφού σε αυτή κυριαρχούν κορινθιακοί

¹⁵⁸² Μπονέλου 2016, 125: στα νομισματοκοπεία αυτά συγκαταλέγονται και άλλα, όπως ελληνιστικών βασιλέων και μεμονωμένων πόλεων, των οποίων όμως οι κοπές χρονολογούνται από τον Β΄ αι. π.Χ. και εξής και επομένως δεν εμπίπτουν στο χρονικό όριο της παρούσας εργασίας.

¹⁵⁸³ Bonelou 2005, 50-53 και Μπονέλου 2016, 124.

¹⁵⁸⁴ Bonelou 2005, 49, Γκατζόλης 2012, 386-390 και Μπονέλου 2016, 121 και 124.

«πήγασοι» ή νομίσματα σε μειωμένο κορινθιακό βάρος, ακόμα και έως τα ελληνιστικά χρόνια¹⁵⁸⁵.

Η **Αμβρακία** επίσης εξελίχθηκε στο β' μισό του Δ' αι. π.Χ. σε σημαντικό εμπορικό κέντρο, ιδιαίτερα μετά την πολιτική εξέλιξη των εθνών που βρισκόταν βορειότερα αυτής. Στους θησαυρούς που έχουν ανακαλυφθεί εντός της πόλης και στις μεμονωμένες ανασκαφές σε κτήρια και τάφους έχουν εντοπιστεί αργυρές κοπές, οι οποίες χρονολογούνται από τον Δ' έως τον Β' αι. π.Χ., κυρίως της Κορίνθου, της Ακαρνανίας και της Κέρκυρας¹⁵⁸⁶. Ιδιαίτερη σημασία έχει, επίσης, η ισχυρή παρουσία των κορινθιακών αργυρών στατήρων (20 τον αριθμό) και η παράλληλη αριθμητική υπεροχή αργυρών κοπών του Φιλίππου Β' (33 τετρωβόλων) στους θησαυρούς, οι οποίοι χρονολογούνται κυρίως από τον Γ' αι. π.Χ. Η παρατήρηση αυτή υπογραμμίζει την ιδιαίτερη επιρροή της κορινθιακής οικονομίας και των «πηγάσων» στην περιοχή, ενώ αναδεικνύει και τη μακεδονική πολιτική και οικονομική επικράτηση στην περιοχή από το τέλος του Δ' αι. π.Χ. Οι μακεδονικοί στατήρες πιθανότατα συνδέονται με την ανάγκη πληρωμής των στρατιωτών του Κασσάνδρου στην ίδια την πόλη της Αμβρακίας μετά τη μακεδονική κατάκτηση. Παρατηρούμε όμως και μία διαφορά από την περίπτωση της Λευκάδος: αν αποκλείσουμε το ενδεχόμενο οικονομικής υποστήριξης εκστρατειών της Αμβρακίας σε συνδυασμό με την Κόρινθο και την Κέρκυρα, οι ανταλλαγές βασικών ειδών από τον Δ' αι. π.Χ. και εξής δε σχετίζονται με περιοχές που οδηγούν προς τη Σικελία και τη Δύση, αλλά γειτονικές θαλάσσιες ή χερσαίες ζώνες, με τις οποίες υπάρχει μία στενότερη επικοινωνία. Είναι πιθανό τότε ότι ο ρόλος της Λευκάδος στο διαμετακομιστικό εμπόριο, και ειδικά των σιτηρών της Δύσης, να ήταν πιο αυξημένος σε σχέση με την Αμβρακία, αν και τα πορίσματα των έως τώρα αρχαιολογικών ερευνών πιθανόν να οφείλονται στην ανασκαφική τύχη. Τέλος, η νομισματική κυκλοφορία στην ευρύτερη περιοχή της Ν Ηπείρου επιβεβαιώνει την κυριαρχία των κορινθιακών ή κορινθιακού βάρους νομισμάτων ακόμα και έως τα ύστερα ελληνιστικά χρόνια¹⁵⁸⁷.

Επίσης, από τις ίδιες θέσεις της Αμβρακίας έχουν εντοπιστεί χάλκινες κοπές διαφόρων περιοχών από την ύστερη κλασική εποχή έως και τα ρωμαϊκά χρόνια. Σημαντικότερες είναι αυτές της Κορίνθου, της Λευκάδος, του Ανακτορίου, της Κέρκυρας, της Σικυώνος, των σικελικών πόλεων – κυρίως των Συρακουσών, του βασιλείου της Μακεδονίας, της Θεσσαλίας, των Μολοσσών και των Χαόνων, του Κοινού των Αιτωλών,

¹⁵⁸⁵ Gehrke, Wirbelauer 2004, 351-374, Psoma 2007a (σε όλο)· 2016, 99-100 και Ψωμά 2011, 71.

¹⁵⁸⁶ Βλ. Πίνακα 2α της παρούσας και Πίνακα Θησαυρών, αρ. 94.

¹⁵⁸⁷ Ψωμά 2011, 71.

πόλεων της Ακαρνανίας, του Ηπειρωτικού Κοινού, του Ακαρνανικού Κοινού και της πόλης των Κασσωπαίων και της Ελέας¹⁵⁸⁸. Παρατηρείται επομένως μία σημαντική ταύτιση με τις περιοχές άφιξης των αντίστοιχων λευκαδικών κοπών, και ειδικότερα με την περιοχή της Ακαρνανίας.

Σε σχέση με τους θησαυρούς, οι οποίοι έχουν ανευρεθεί στο **Ανακτόριον**, παρατηρούμε ότι και εδώ η ποσοτική επικράτηση των κορινθιακών στατήρων στους θησαυρούς από τον 7^ο αι. π.Χ. είναι εμφανής. Παράλληλα, εμφανίζονται χάλκινες κοπές από τη Λευκάδα, την Αθήνα, τη Θήβα, τους Οπουντίους Λοκρούς, τη Σικυώνα, την Ήλιδα, την Αίγινα και τις Θεσπιές, καθώς και από νομισματοκοπεία του Μ. Αλεξάνδρου¹⁵⁸⁹. Οι περιοχές προέλευσης των νομισμάτων που εντοπίστηκαν στη Λευκάδα και στο Ανακτόριο εμφανίζουν μία σημαντική διαφορά από αυτές των νομισμάτων που εντοπίστηκαν στην Αμβρακία. Στις δύο πρώτες αποικίες εμφανίζονται περισσότερες πόλεις της Κεντρικής Ελλάδος και της Πελοποννήσου, γεγονός που υπογραμμίζει τον ιδιαίτερο ρόλο τους στη χερσαία επικοινωνία με τον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο. Η διαφορά αυτή πιθανότατα οφείλεται και στην ένταξη των δύο πόλεων αυτών, του Ανακτορίου ήδη από τον 4^ο αι. και της Λευκάδος από τα τέλη του 7^{ου} αι. στο Ακαρνανικό Κοινό¹⁵⁹⁰.

Παρατηρούμε επομένως ότι οι προορισμοί των νομισμάτων των κορινθιακών αποικιών περί τον Αμβρακικό εξαρτώνταν κυρίως από τη γειτνίαση, τη δυνατότητα επικοινωνίας και τις εμπορικές επαφές, κυρίως με χώρους όπου παράγονταν προϊόντα ζωτικής σημασίας. Σημαντικό ρόλο έπαιζε και η σύνδεση με τη μητρόπολη και με άλλες περιοχές παραδοσιακού κορινθιακού ενδιαφέροντος. Τέλος, και τα ξένα νομίσματα στις αποικίες αυτές δείχνουν ότι είχε διαμορφωθεί ένας ευρύτερος οικονομικός βορειοδυτικός χώρος, ο οποίος είχε ως πυρήνα τις ακτές και τα νησιά του Ιονίου πελάγους, καθώς και τον Αμβρακικό κόλπο. Στην οικονομική ζώνη επιρροής της Αμβρακίας εντάσσονταν περισσότερο ηπειρωτικές περιοχές (πόλεις ή έθνη), ενώ στην αντίστοιχη της Λευκάδος και του Ανακτορίου περιοχές με θαλάσσια πρόσβαση και κράτη, τα οποία χρησιμοποιούσαν το Ιόνιο ως ενδιάμεσο σταθμό με προορισμό τον ιλλυρικό και τυρρηνικό βορρά ή την ελληνική Δύση ή και, στην ύστερη κλασική περίοδο, περιοχές του κυρίως ελλαδικού χώρου που προσεγγίζονταν μέσω των χερσαίων οδών.

¹⁵⁸⁸ Α.Σ. Παπαδημητρίου 2013 και Αγγελή 2013. Βλ. Πίνακα 2α της παρούσας.

¹⁵⁸⁹ Βλ. Πίνακα 2γ της παρούσας.

¹⁵⁹⁰ Για το Ανακτόριο: Forasté 1993, 45-46.. Για τη Λευκάδα: IG IX, 1², 1.3A.

Ο χαρακτήρας της οικονομίας των αποικιών

Ο χαρακτήρας της οικονομίας των κορινθιακών βορειοδυτικών αποικιών συναρτάται εν πολλοίς με τις σχέσεις με τη μητρόπολη αλλά και ειδικότερα, αφενός με τον οικονομικό ρόλο τους στην ευρύτερη ΒΔ Ελλάδα και αφετέρου με το εμπόριο με τη Δύση. Οπωσδήποτε ως ελληνικές πόλεις-κράτη είχαν ενσωματωθεί στη φιλοσοφία της υπερίσχυσης της αγροτικής παραγωγής, το οποίο έκρινε σε μεγάλο βαθμό την πολιτική και κοινωνική διαστρωμάτωση, τη δυνατότητα οργάνωσης της οπλιτικής φάλαγγας και την εξαγωγή του αγροτικού ή κτηνοτροφικού πλεονάσματος. Η ανάπτυξη της αμπελοκαλλιέργειας και της ελαιοκαλλιέργειας είχε ιδιαίτερη σημασία για το εμπόριο των αποικιών, τουλάχιστον από τον 5^ο αι. π.Χ. και μετά. Η γειτνίασή τους με χερσαία, πολιτικώς ανεξέλικτα έθνη, στο περιθώριο του ελληνικού κόσμου των πόλεων-κρατών, πιθανότατα κρατούσε τις οικονομικές δομές και σχέσεις σε πρωτόγονο επίπεδο. Ακόμα και η εξαγωγή αλιευμάτων και των παραγώγων τους ή και κτηνοτροφικών προϊόντων δε μαρτυρείται παρά μόνο από τον 4^ο αι. π.Χ., χωρίς αυτό βέβαια να αποκλείει και προγενέστερες ανταλλαγές. Η σχετική καθυστέρηση των αποικιών στην κοπή νομισμάτων συνηγορεί υπέρ μίας κατ' αρχάς επικράτησης της ανταλλακτικής οικονομίας, παρόμοιας με αυτή που μαρτυρείται από τα αρχαιολογικά ευρήματα των μολοσσικών κωμών της πρώιμης ελληνικής εποχής¹⁵⁹¹.

Ωστόσο, η γεωγραφική τοποθέτηση των αποικιών προΐδεάζει για την επικράτηση της δευτερογενούς παραγωγής και του εμπορίου στις αγορές τους και στις σχέσεις με τον έξω κόσμο ήδη από την αρχαϊκή εποχή. Όπως είδαμε, στην προαποικιακή εποχή, οι επαφές των Κορινθίων με τους Ηπειρώτες, τους Ιλλυριούς, τους Ακαρνάνες και κατοίκους των Ιονίων ήταν συχνές και καθορίζονταν από τις σχέσεις των αριστοκρατικών γενών της με τις τοπικές ελίτ. Οι ανώτερες τάξεις των εθνών της Ηπείρου, της Ιλλυρίας και της Ιταλίας, καθώς και οι αριστοκρατίες των ελληνικών αποικιών της Δύσης παρείχαν στους Βακχιάδες σημαντικές πρώτες ύλες (άσφαλτο, μέταλλα και ξυλεία) και σιτηρά, ενώ προμήθευαν τις τοπικές ελίτ με είδη πολυτελείας και αντικείμενα σχετικά με τον πολιτισμό του συμποσίου και του αριστοκρατικού ιδεώδους (οίνος ανώτερης ποιότητας, διακοσμημένα αγγεία πόσεως/ κρατήρες, αρώματα, πορφύρα, ενδύματα, ακριβά αλιεύματα)¹⁵⁹². Ο κορινθιακός τρόπος ζωής είχε εξελιχθεί σε μία «μόδα» για τους φορείς των τάξεων αυτών και επηρέαζε σε μεγάλο βαθμό και τις καθημερινές συνήθειες και πρακτικές ολόκληρων περιοχών, κυρίως σε σχέση με τη χρήση του μηνολογίου, τους πολιτικούς θεσμούς και τις λατρείες.

¹⁵⁹¹ Λιάμπη 2014, 30.

¹⁵⁹² Ραμού-Χαψιάδη 1982, 118, Fauber 2002, 205-207 και Weçowski 2013, 55-74, 117-127 και ιδίως 294-303.

Μετά την ίδρυση των αποικιών, οι σχέσεις αυτές δεν πρέπει να μεταβλήθηκαν σημαντικά. Οι τύραννοι της Κορίνθου αλλά και εκείνοι των αποικιών χρειάζονταν ακόμα περισσότερο τις ίδιες πρώτες ύλες και ιδιαίτερα μετά τη θέσπιση της οπλιτικής φάλαγγας και της οργάνωσης πολεμικού στόλου. Η χρήση μεταλλικού χρήματος από τον Στ΄ αι. π.Χ. οδήγησε την ίδια την Κόρινθο και αργότερα και τις αποικίες στην αναζήτηση μεγαλύτερης ποσότητας ευγενούς μετάλλου. Η εξάπλωση του πολιτισμού των αριστοκρατών και στις κατώτερες τάξεις των αποικιών σήμανε τη διεύρυνση των ανταλλαγών σε είδη που την προηγούμενη περίοδο νέμονταν μόνο τα ανώτερα στρώματα. Στον Στ΄ αι. π.Χ. παρατηρείται επίσης επέκταση του δυτικού εμπορίου της Κορίνθου έως και τη Β Αδριατική, στη χώρα των Βένετων¹⁵⁹³. Στην κλασική εποχή, αυτές οι σχέσεις με τα ΒΔ έθνη και πόλεις-κράτη, καθώς και με τη Δύση, έτειναν να προσλάβουν πολιτικό χαρακτήρα, επηρεάζοντας άμεσα τις πολιτικές αποφάσεις και τις πολιτικές σχέσεις των αποικιών.

Αν και είναι δύσκολο να εντοπίσουμε σαφείς ενδείξεις από την αρχαϊκή εποχή, οι αποικίες περί τον Αμβρακικό, τουλάχιστον η Λευκάς και η Αμβρακία, είχαν αρχίσει από τα τέλη του Στ΄ αι. π.Χ. να αποκτούν σημαντικό πλούτο, έγγειο ή μη, τον οποίο διαχειρίζονταν οι ολιγαρχικοί. Αυτό φαίνεται από μία σειρά παρατηρήσεων: οι Αμβρακιώτες έως τον ύστερο Στ΄ αι. π.Χ. είχαν ισχυρό πεζικό, έτοιμο να αντιμετωπίσει απειλές γειτονικών εθνών, όπως των Περραιβών, είχαν φιλοτεχνήσει σημαντικά μνημεία, οι Λευκάδιοι και οι Αμβρακιώτες είχαν κατασκευάσει λιμενικές και αμυντικές εγκαταστάσεις, είχαν ναυπηγήσει στόλο (φανερό ήδη από τα ονόματα των πεσόντων του Πολυανδρίου αλλά και λίγο αργότερα στα Μηδικά) και έκοψαν νόμισμα την ίδια εποχή. Το πολίτευμα, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, ήταν πιθανότατα μετριοπαθές ολιγαρχικό, όπως και στη μητρόπολη¹⁵⁹⁴. Η διαμάχη με την Κέρκυρα για το δικαίωμα εγκατάστασης και τη δυνατότητα ατέλειας στη λευκαδική διώρυγα και τα λευκαδικά λιμάνια δείχνει τόσο την κορινθιακή επιρροή όσο και την εμπορική κίνηση στην αποικία. Η παρουσία των αποικιακών «πηγάσων» σε θησαυρούς του Ε΄ αι. π.Χ. από τη Σικελία και την Κάτω Ιταλία οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τουλάχιστον από την ύστερη αρχαϊκή εποχή, οι αποικίες αποτελούσαν βασικότατο κρίκο στην αλυσίδα του κορινθιακού εμπορίου με την ευρύτερη ΒΔ ζώνη. Οι αποικίες επομένως αποτελούσαν σημαντικούς σταθμούς του διαμετακομιστικού εμπορίου, η Λευκάς περισσότερο του θαλασσίου, που ένωνε τον κυρίως ελλαδικό χώρο και το Ιόνιο με την Αδριατική και την Ιταλία, και το Ανακτόριον και η Αμβρακία περισσότερο με τις χερσαίες εμπορικές οδούς, οι

¹⁵⁹³ Baldassara 2015, 270 κ.ε.

¹⁵⁹⁴ Βλ. παρακάτω, σ. 282 κ.ε. της παρούσας.

οποίες συνέδεαν την Πελοπόννησο με την Αιτωλία, την Ακαρνανία, την Ήπειρο και την Ιλλυρία¹⁵⁹⁵.

Το εμπόριο των αποικιών, καθώς και τα έσοδα από τα λιμάνια της Λευκάδος και του Ανακτορίου και τη λευκαδική διώρυγα, πιθανότατα ελεγχόταν από την ηγετιδα τάξη, με δεδομένο ότι δεν είχαν καθιερωθεί τα νομίσματα στις καθημερινές συναλλαγές, αφού μικρές υποδιαίρεσεις δεν έκοψαν οι αποικίες πριν από τον Δ΄ αι. π.Χ. Επομένως, τα κρατικά ταμεία ήταν γεμάτα εξαιτίας εσόδων που προέκυπταν από την αξιοποίηση της γεωστρατηγικής θέσης των αποικιών, από την εξαγωγή του αγροτικού και βιοτεχνικού πλεονάσματος και από τη διαχείριση των τοπικών ιερών, χωρίς ωστόσο να μπορούμε να μιλήσουμε για πόλεις με μεγάλη εμπορική κίνηση εντός της αγοράς και με πλούτο ανάλογο της μητρόπολης, τουλάχιστον πριν από τον Δ΄ αι. π.Χ.

Στον Ε΄ αι. π.Χ. το ίδιο το κορινθιακό κράτος και οι ολιγαρχίες που κυβερνούσαν στις αποικίες είχαν ανάγκη από τα σιτηρά της Δύσης, όπως αποδεικνύεται από τις γραμματειακές και νομισματικές πηγές. Επίσης, συνέχιζαν να αξιοποιούν τις πηγές ξυλείας, μετάλλου και ασφάλτου από την Ιταλία, την Ιλλυρία και τη ΒΔ Ελλάδα. Ωστόσο, τα κορινθιακά αγροτικά προϊόντα και τα αντίστοιχα αγγεία που τα περιείχαν είχαν ήδη υποχωρήσει σημαντικά από τις δυτικές αγορές από τα τέλη του Στ΄ αι. π.Χ. και επομένως είχαν απολέσει την πρωτοκαθεδρία σε αυτόν τον χώρο. Αυτή ήταν η πρώτη *de facto* αμφισβήτηση του ρόλου των αποικιών στο δυτικό κορινθιακό εμπόριο. Η οικονομία, ωστόσο, των αποικιών παρέμεινε ανθηρή έως τα μέσα του αιώνα, αφού στα Κερκυραϊκά η Αμβρακία τουλάχιστον ήταν σε θέση να ναυπηγήσει σημαντικό στόλο 24 τριήρων σε διάστημα μόλις δύο ετών, παρακολουθώντας τις εξελίξεις στην ίδια την Κόρινθο. Η περιστασιακή κοπή νομίσματος, η προσκόλληση σε πολιτικές επιλογές της Κορίνθου και οι ολιγαρχικές κυβερνήσεις των αποικιών δείχνουν ότι ο πλούτος ήταν συγκεντρωμένος στην ανώτερη τάξη, ανεξαρτήτως αν προερχόταν από το αγροτικό πλεόνασμα ή από τα κρατικά μονοπώλια (αλάτι, λίθος, μέταλλα, ξυλεία). Η προσκόλληση των νομισμάτων των αποικιών στον Ε΄ αι. π.Χ. στους κορινθιακούς τύπους δείχνει την άμεση πολιτική και οικονομική συνάφεια μητρόπολης και αποικιών, η οποία στα αρχικά στάδια έφτανε στο σημείο της νομισματικής εξάρτησης¹⁵⁹⁶. Η αξιοποίηση των ιδιαίτερων σχέσεων με τα γειτονικά ηπειρωτικά έθνη συνέχιζε οπωσδήποτε να κομίζει πλούτο στην Αμβρακία, αφού είδη

¹⁵⁹⁵ Η σημασία εξάλλου των χερσαίων εμπορικών οδών της Μολοσσίδας προς την ενδοχώρα της υπόλοιπης Ηπείρου για την ανάπτυξη της αμβρακιώτικης οικονομίας φαίνεται και από την εγκαθίδρυση και διάδοση της λατρείας της Αρτέμιδος Ηγεμόνης και Εκάτης – προστάτιδας των χερσαίων οδών και περασμάτων – στη Μολοσσίδα, και ιδιαίτερος σε περάσματα που οδηγούσαν στο βόρειο τμήμα της περιοχής των Μολοσσών, στις χώρες των Χαόνων και των Θεσπρωτών, καθώς και στη Θεσσαλία: βλ. σχετικά Ρλιάκου 2010, 419.

¹⁵⁹⁶ Fornis 1997, 79-81.

πολυτελείας, μέταλλα, βιοτεχνικά προϊόντα και αλάτι τουλάχιστον μεταφέρονταν στους Χάονες και τους Μολοσσούς.

Μετά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο, ο οποίος κατέστρεψε την Αμβρακία, περιόρισε τις δυνατότητες ανάπτυξης της Λευκάδος και παρέδωσε τους Ανακτορείς στους Ακαρνάνες, οι αποικίες φαίνεται ότι από το 360 π.Χ. και εξής απέκτησαν ξανά μεγάλη σημασία για το εμπόριο των σιτηρών από τη Δύση, και όχι μόνο για τους Κορινθίους αλλά για την ευρύτερη ΒΔ περιοχή. Σταδιακά, η οικονομία τους εκχρηματίζεται και αποκτούν έναν ιδιαίτερο ρόλο στην επανασύνδεση της Σικελίας με τον κυρίως ελλαδικό χώρο. Η αύξηση της εμπορικής κίνησης μαρτυρείται στα ίδια τα νομίσματα με την απεικόνιση του κηρυκείου και του Ερμού στις λευκαδικές κοπές. Παράλληλα, αρχίζει η συστηματική εκμετάλλευση των αγροτικών προϊόντων με τη δημιουργία περισσότερων και μεγαλύτερων αγροικιών στη Λευκάδα, τη δημιουργία περισσότερων εργαστηρίων παραγωγής ελαίου, οίνου και πορφύρας, καθώς και με την ανάδειξη των αλιευμάτων του Αμβρακικού σε τροφή πολυτελείας που κατακλύζουν τις δυτικές αγορές. Στο τέλος της κλασσικής εποχής μπορούμε με ασφάλεια να μιλήσουμε για σημαντική άνθηση του εμπορίου, φανερή και στην πληθώρα των χάλκινων κοπών της Λευκάδος και της Αμβρακίας. Εκτός από ένα μικρό χρονικό διάστημα εντός του Πελοποννησιακού Πολέμου, κατά το οποίο οι Ανακτορείς έκοψαν ακαρνανικούς τύπους νομισμάτων, οι ΒΔ κορινθιακές αποικίες συνέχιζαν να δείχνουν την προσκόλλησή τους στους «πηγάσους», στους οποίους όμως τώρα διαφαίνεται μία ανεξάρτητη από τη μητρόπολη πορεία, και ιδίως στους λευκαδικούς. Μετά την εκστρατεία του Τιμολέοντος η οικονομική και ιδεολογική σύνδεση με την Κόρινθο απεικονίζεται για άλλη μια φορά στα νομίσματά τους.

Η ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΒΙΟΥ

Στο παρόν κεφάλαιο γίνεται παρουσίαση των δεδομένων που αφορούν την πολιτική οργάνωση, η οποία περιλαμβάνει τις πολιτειακές εξελίξεις, τους πολιτικούς θεσμούς και τα δημόσια αξιώματα των αποικιών, το μηνολόγιο, θεσμό που κατεχοχίν άπτεται της οργάνωσης της πολιτικής κοινότητας και των πολιτικών λατρειών, καθώς και τις λατρείες, πολιτικές ή μη. Οι τρεις αυτές υποενότητες συμπλέκονται άρρηκτα, διότι η λατρευτική παράδοση μίας πόλης-κράτους καθόριζε σε μεγάλο βαθμό τις πολιτικές αποφάσεις, και πολλές φορές οι αρμοδιότητες των αξιωματούχων είχαν θρησκευτικές δικαιοδοσίες. Τέλος, η πολιτική ιδεολογία ή και προπαγάνδα χρησιμοποιούσε ως μέσο πειθούς ή ως όργανο επιβολής τις λατρευτικές παραδόσεις, και ιδίως τις τοπικές.

A. Πολίτευμα

Οι πολιτειακές εξελίξεις στις κορινθιακές αποικίες περί τον Αμβρακικό κόλπο είναι το βασικό αντικείμενο της παρούσας ενότητας. Πιο συγκεκριμένα, εκτός από την παρουσίαση του βασικού διαγράμματος των πολιτειακών αλλαγών, ένα σημαντικό ζήτημα είναι και η επιρροή της μητρόπολης στη διαμόρφωση του πολιτεύματος των αποικιών. Το θέμα άπτεται εξάλλου και των ευρύτερων σχέσεων αποικίας και μητρόπολης, οι οποίες έχουν απασχολήσει τη διεθνή βιβλιογραφία ήδη από τον ΙΘ΄ αιώνα¹⁵⁹⁷.

Κατά την περίοδο της κορινθιακής τυραννίδος, έως δηλαδή το 587 π.Χ. περίπου, οι κορινθιακές αποικίες οργανώθηκαν σύμφωνα με το πρότυπο της μητρόπολης. Η επιλογή αυτή πρέπει να επιβλήθηκε από τον Κύψελο και αργότερα από τον Περίανδρο, αφού υπήρχε συγκεκριμένο σχέδιο οργάνωσης των εν λόγω αποικιών¹⁵⁹⁸.

Η τυραννίδα της Αμβρακίας

Επιβεβαιωμένα στοιχεία για την τυραννική εξουσία των Κυψελιδών έχουμε μόνο για την Αμβρακία, για την οποία παραδίδεται το όνομα του τυράννου Περίανδρου¹⁵⁹⁹. Την

¹⁵⁹⁷ Reboton 2008, 3-6, όπου και βιβλιογραφία.

¹⁵⁹⁸ Για τα αίτια της οργάνωσης του αποικισμού, βλ. παραπάνω, σ. 94-115 κ.ε. της παρούσας.

¹⁵⁹⁹ Γνωρίζουμε ότι υπήρχε τύραννος της Αμβρακίας ονόματι Περίανδρος: Άριστ. Πολ. 1304a, 31-33, Νεάνθης Κυζίκου, FGrHist 84, απ. 19 (= Διογ. Λαέρτ. Α΄ 99), Μάξιμος Τύρου (λυρικός), 18.1a-f (= Πλούτ. Ήθ. 768 E.10-F.5, Έρωτικαί διηγήσεις). Ο Άριστοτέλης παραδίδει ότι ο πρώτος σύζυγος της Αργείας Τιμώνασσας – μετέπειτα σύζυγος του

τυραννική εξουσία του μετεβίβασε ο οικιστής και γιος του Κυψέλου, Γόργος¹⁶⁰⁰. Οι γνώσεις μας, επίσης, για τον τρόπο διακυβέρνησης των τυράννων στην Αμβρακία είναι ελλιπείς. Είναι πιθανό ότι ακολούθησαν τις πρακτικές και τις πολιτικές των Κυψελιδών της Κορίνθου. Μέλη της οικογένειάς τους είχαν πιθανότατα τοποθετηθεί σε καίριες θέσεις στην πολιτική και στρατιωτική οργάνωση της αποικίας.

Ο Αρχίνος ο Αμβρακιώτης, ο οποίος δεν υπήρξε ο τελευταίος τύραννος της αποικίας – αν υπήρξε, το πιθανότερο είναι ότι ο Αριστοτέλης θα τον προσδιόριζε ως τύραννο – είχε πιθανότατα σημαίνοντα ρόλο τόσο στον οίκο των Κυψελιδών όσο και στην Αμβρακία, τουλάχιστον έως την κατάλυση της τυραννίδος. Ο Αριστοτέλης μάλιστα αναφέρει ότι υπήρξε σύζυγος της Αργείας Τιμόνασσας, μετέπειτα συζύγου του Πεισιστράτου¹⁶⁰¹. Η μαρτυρία αυτή δηλώνει πιθανότατα ότι οι Κυψελίδες της αποικίας είχαν συνάψει ισχυρούς δεσμούς και σχέσεις επιγαμίας, ή έστω φιλίας, με μέλη της ανώτερης τάξης του Άργους. Η ως άνω ερμηνεία ενισχύεται σημαντικά, αν προσέξουμε το ευρύτερο πλαίσιο των σχέσεων της κορινθιακής τυραννικής οικογένειας με τα κράτη της Πελοποννήσου. Οι Κυψελίδες, και ιδίως ο Περίανδρος, είχε συνάψει φιλικές σχέσεις με τους εχθρούς των Σπαρτιατών Πισάτες, όπως προκύπτει και από φιλολογικές και επιγραφικές μαρτυρίες. Οι Πισάτες είχαν παραδοσιακή φιλία με τον Περίανδρο, αφού ο ίδιος είχε αναθέσει τον κολοσσό των Κυψελιδών στο ιερό, όταν αυτό τελούσε υπό πιστατικό έλεγχο¹⁶⁰², είχε προσφέρει πιθανότατα τη σωζόμενη φιάλη στην Ολυμπία¹⁶⁰³, καθώς και τη γνωστή *λάρνακα* του Κυψέλου¹⁶⁰⁴. Στο πλαίσιο της αντισπαρτιατικής αυτής πολιτικής ο Περίανδρος είχε συνάψει σχέσεις επιγαμίας με τον τύραννο της Επιδαύρου Προκλή, αφού παντρεύτηκε την κόρη του Μέλισσα¹⁶⁰⁵. Αλλά σημαντικότερο στοιχείο από όλα είναι η παραμονή μελών της οικογένειας των Κυψελιδών έως τον Δ΄ αι. π.Χ. στο ίδιο το Άργος, όπου πιθανότατα

Αθηναίου τυράννου Πεισιστράτου – ήταν ο Κυψελίδης Αρχίνος: Άριστ. Άθ. Πολ. ΙΖ΄ 4. Τέλος, στον ιδρυτικό μύθο της Αμβρακίας, όπως παραδίδεται από τον Αθανάδα τον Αμβρακιώτη (*FGrHist* 303, F 1) μέσω του Αντωνίνου Λιβεράλη (Μετ. Δ΄ 4), αναφέρεται ο τύραννος της Αμβρακίας Φάλαικος. Όπως όμως δείξαμε παραπάνω (σ. 133-137 της παρούσας), δεν πρέπει να σχετίζεται με ιστορικό πρόσωπο από την αρχαϊκή Αμβρακία αλλά αποτελεί αναχρονισμό της περιόδου της μακεδονικής διεκδίκησης της αποικίας.

¹⁶⁰⁰ Στράβ. Ζ΄ 7.6 (C 325), Ι΄ 2.8-9 (C 451) και Ψευδο-Σκύμν. *Περιήγησις* στ. 447-465. Σύμφωνα με τον ιδρυτικό μύθο της αποικίας [Αθανάδας, *FGrHist* 303, F 1 (= Άντων. Λιβ. Μετ., 4)], ο Γόργος ήταν αδελφός του Κυψέλου, αν και δεν μπορούμε να έχουμε εμπιστοσύνη στην ύστερη αυτή πηγή.

¹⁶⁰¹ Άριστ. Άθ. Πολ. ΙΖ΄ 4.

¹⁶⁰² Θεόφρ. *Πολιτικά περί καιρών*, απ. 128 (= Σουίδα, λ. *Κυψελιδῶν ἀνάθημα*).

¹⁶⁰³ Caskey 1922, 65-68 και Casson 1935.

¹⁶⁰⁴ Πaus. Ε΄ 17.5-27.7.

¹⁶⁰⁵ Διογ. Λαέρτ. Α΄ 94-95 και Άθήν. ΙΓ΄ 56.32-36 (589).

κατέφυγαν μετά την εκδίωξή τους από την Κόρινθο και τις αποικίες της, όπως φαίνεται από την αναγραφή τους ως *πάτρα* στην επιγραφή των θεωροδόκων του Άργους¹⁶⁰⁶.

Στην Αμβρακία ο τύραννος Περίανδρος έπεσε θύμα συνωμοσίας των ανώτερων και κατώτερων στρωμάτων της κοινωνίας, των αριστοκρατικών γενών και του δήμου, όπως μαρτυρεί και ο Αριστοτέλης¹⁶⁰⁷. Ο Will ερμήνευσε την αριστοτέλεια αναφορά ως ένδειξη για την ανάμιξη των Σπαρτιατών στην κατάλυση της τυραννίας στην Αμβρακία και την Κόρινθο¹⁶⁰⁸. Είναι, ωστόσο, δυνατόν να εννοήσουμε με τη λέξη *έπιθεμένοις* τους αριστοκράτες της αποικίας, αφού οι τύραννοι συνήθως στρέφονταν εναντίον της πολιτικής και κοινωνικής αυτής τάξης. Είναι πολύ πιθανό ότι ο Περίανδρος της Αμβρακίας είχε ακολουθήσει κατά γράμμα την πολιτική του τυράννου της Κορίνθου, στο ζήτημα της αντιμετώπισης και του διωγμού των αριστοκρατών της πόλης, σύμφωνα με την παράδοση για τον διάλογο Περίανδρου και Θρασυβούλου της Μιλήτου¹⁶⁰⁹. Το κείμενο του Αριστοτέλους έχει έντονη πολιτική χροιά και υπονοεί ότι ο δήμος της αποικίας εκμεταλλεύτηκε μία ιδιαίτερη περίπτωση επίθεσης εναντίον του τυράννου. Στο σχετικό χωρίο παρουσιάζονται περιπτώσεις υπερίσχυσης δημοκρατικών ή μετριοπαθών ολιγαρχικών ύστερα από επιτυχία σε πόλεμο. Πριν από την αναφορά του παραδείγματος της Αμβρακίας, ο Αριστοτέλης αναφέρεται στη συνεργασία *δήμου και όλίγων* στη Χαλκίδα για την έξωση του τυράννου Φόξου¹⁶¹⁰. Στη συνέχεια, χρησιμοποιεί τη λέξη *ώσαύτως*, για να τονίσει την απόλυτη ομοιότητα της Αμβρακίας με το παράδειγμα της Χαλκίδος, δηλαδή τη συνεργασία *δήμου και όλίγων*¹⁶¹¹. Όπως σχολιάζει σε άλλο σημείο και επιβεβαιώνει και η μαρτυρία του Μαξίμου του Τυρίου, ο Περίανδρος της Αμβρακίας φονεύθηκε, όταν μέθυσσε και παρενόχλησε σεξουαλικά τον ερώμενό του, πιθανότατα γόνο αριστοκρατικής οικογένειας, γεγονός που απετέλεσε πιθανότατα την αφορμή για την εξέγερση των αριστοκρατικών¹⁶¹². Ανάλογης ερμηνείας επιδέχονται και οι μαρτυρίες για την κατάλυση της κορινθιακής τυραννίδος, αφού κατά την αφήγηση του Εφόρου μέσω του Νικολάου Δαμασκηνού μερικοί μόνο Κορίνθιοι (*συστάντες τινές*) επαναστάτησαν εναντίον του

¹⁶⁰⁶ SEG XXIII, 189, στ. Ι.25. Βλ. και Charneux 1966, 157. Η επιβίωση του οίκου των Κυψελιδών μετά την εκδίωξή του από την Κόρινθο συμπεραίνεται και από την αναφορά του Σχολιαστή του Πλάτωνος (Σχολ. Πλάτ. Φαίδρ. 236b) σε σχέση με το ανάθημα του κολοσσού στην Ολυμπία.

¹⁶⁰⁷ Αριστ. Πολ. 1304a, 17-20 και 31-33.

¹⁶⁰⁸ Will 1955, 373-377.

¹⁶⁰⁹ Ήρόδ. Ε' 92.ζ και Αριστ. Πολ. 1311a, 15-22.

¹⁶¹⁰ Αριστ. Πολ. 1304a, 17-33.

¹⁶¹¹ Βλ. και Μπιργάλιας 2009, 126.

¹⁶¹² Αριστ. Πολ. 1311a, 28-36 και a, 40- b, 1 και Μάξιμος Τύρου, απ. 18.1a-f. Πρβλ. τη δολοφονία του Φιλίππου Β' από τον Πausanία, όταν εκείνος προσβλήθηκε ερωτικά από τον πενθερό του βασιλέως στρατηγό Άτταλο: Πλούτ. Άλεξ. Ι' 5.2.

ανεψιού του Περιάνδρου Γόργου/ Ψαμμητίχου¹⁶¹³. Με βάση αυτές τις πληροφορίες, είναι σχεδόν βέβαιο ότι οι ανώτερες τάξεις της Αμβρακίας συνεργάστηκαν με τον *δήμο* με στόχο την εκδίωξη του τυράννου στην αποικία. Στην Κόρινθο ασφαλώς υπήρχαν πλούσιοι δυσαρεστημένοι από την πολιτική της δίωξής τους από τον Περιάνδρο, όπως μαρτυρεί ο διάλογος με τον Μιλήσιο Θρασύβουλο¹⁶¹⁴. Αλλά και στην αποικία της Αμβρακίας ζούσαν ήδη από την εποχή της ίδρυσής της πολιτικοί αντίπαλοι των τυράννων, οι οποίοι είχαν εκδιωχθεί ήδη από τον καιρό του Κυψέλου¹⁶¹⁵.

Σε σχέση με τον χρόνο κατάλυσης της αμβρακιώτικης τυραννίδος, ασφαλείς ενδείξεις απουσιάζουν. Ο Πλούταρχος τη συγκαταλέγει σε αυτές, τις οποίες κατέλυσαν οι Σπαρτιάτες κατά τα μέσα του Στ' αι. π.Χ.¹⁶¹⁶. Ωστόσο, είναι σχεδόν βέβαιο ότι η σχετική πληροφορία αντλήθηκε από πηγή, που είχε αποδεχθεί τη σπαρτιατική προπαγάνδα των αρχών του Ε' αι. π.Χ., σύμφωνα με την οποία οι Σπαρτιάτες είχαν καταλύσει τις περισσότερες τυραννίδες στον Στ' αι. π.Χ.¹⁶¹⁷. Η πτώση όμως των Κυψελιδών με παρέμβαση της Σπάρτης στα μέσα

¹⁶¹³ Νικ. Δαμ. *FGrHist* 90, απ. 60.1-60.38. Πρβλ. Salmon 1984, 230: κατά τον Άγγλο ιστορικό, η οργάνωση ολιγαρχικού πολιτεύματος μετά την πτώση των Κυψελιδών συνηγορεί στην επανάσταση εξεχόντων Κορινθίων και όχι του δήμου.

¹⁶¹⁴ 'Ηρόδ. Ε' 92.ζ και 'Αριστ. Πολ. 1311a, 15-22.

¹⁶¹⁵ Νικ. Δαμ. *FGrHist* 90, απ. 58.44-46. Η συνεργασία δήμου και ολίγων στην Κόρινθο προκύπτει και από την τελική εγκαθίδρυση μετριοπαθούς ολιγαρχικού καθεστώτος, αποδεκτού για μεγάλο χρονικό διάστημα, έως τις αρχές του Δ' αι., από τον δήμο. Βλ. και παρακάτω για το παράδειγμα της Αμβρακίας, σ. 282-288 της παρούσας.

¹⁶¹⁶ Πλούτ. 'Ηθ. 859 D.1 (*Περί τῆς Ἡροδότου κακοηθείας*, 21).

¹⁶¹⁷ Οι ουσιαστικές αναφορές στην αντιτυραννική πολιτική της Σπάρτης και στην κατάλυση των Κυψελιδών είναι περιορισμένες. Ο αρκετά μεταγενέστερος Πλούταρχος [*Ἡθ.* 859 D.1 (*Περί τῆς Ἡροδότου κακοηθείας*, 21)] είναι ο μόνος που κάνει ξεκάθαρα λόγο για κατάλυση της κορινθιακής και αμβρακιώτικης τυραννίδος από τους Σπαρτιάτες. Συγκαταλέγει μάλιστα στους τυράννους που κατέλυσε η Σπάρτη τον Αισχίνη της Σικυώνος, τον Λύδαμη και τους Πεισιστρατίδες. Ο Will συνδυάζει τα γεγονότα αυτά με εκείνα των μέσων του Στ' αι. π.Χ., τα οποία αναφέρονται από τον πάπυρο Ryland. Στο σωζόμενο τμήμα του παπύρου γίνεται λόγος για την κατάλυση μόνο του Σικυωνίου Αισχίνη και του Αθηναίου Ιππία από τον Χίλωνα, επιβεβαιώνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τη μαρτυρία του Πλουτάρχου. Η σύνδεση όμως του Σπαρτιάτη εφόρου με τον αρκετά μεταγενέστερο Ιππία αλλά και η αναφορά του Πλουτάρχου σε τυράννους που φθάνουν χρονικά έως και τα Περσικά δίνουν την εντύπωση της εκ των υστέρων κατασκευής και ότι ο αντιτυραννικός μύθος της Σπάρτης διαδόθηκε σε μεταγενέστερη του Στ' αι. π.Χ. εποχή: Parygus Ryland *FGrHist* 105, απ. 2. Βλ. και Will 1955, 373-377 και Leahy 1959, 36-37. Ο Salmon (1984, 271 και σημ. 2) ερμηνεύει την αναφορά του Πλουτάρχου ως μία πολύ ενθουσιώδη προσπάθεια για την απόδειξη της αντιτυραννικής πολιτικής της Σπάρτης. Ο Θουκυδίδης από την άλλη (Α' 18.1) κάνει γενική αναφορά στις αρχαϊκές τυραννίδες που καταλύθηκαν από τους Σπαρτιάτες, ενώ δε διευκρινίζει αν ανάμεσα σε αυτές συμπεριλαμβανόταν και η κορινθιακή. Τονίζει, ωστόσο, ότι οι τυραννίδες που καταλύθηκαν από τους Σπαρτιάτες ήταν οι περισσότερες και οι πιο πρόσφατες: *οί πλείστοι και τελευταίοι*. Αρκείται στη διαπίστωση ότι λίγα χρόνια μετά την ολοκλήρωση της κατάλυσης των τυραννίδων πραγματοποιήθηκε η μάχη του Μαραθώνος, έχοντας προφανώς υπ' όψιν του ότι η κατάλυση των Πεισιστρατιδών στην Αθήνα έγινε σε χρόνο κοντά στα Μηδικά. Ο Bernhardt (1987, 278 αλλά και σε όλο το άρθρο) επισημαίνει ότι ο μύθος για την αντιτυραννική πολιτική της Σπάρτης δημιουργήθηκε μετά την επικράτηση της Σπάρτης στην Αθήνα και σε συνδυασμό με την υποστήριξη των ολιγαρχικών πολιτευμάτων στις υπόλοιπες πόλεις της Πελοποννήσου, παραπέμποντας στο εδάφιο του Θουκυδίδα. Είναι επίσης περιεργό ότι στον Ηρόδοτο, και συγκεκριμένα στον εκτενέστατο λόγο του Κορινθίου Σωκλέους, με τον οποίο προσπαθεί να πείσει τους Σπαρτιάτες να μην αποκαταστήσουν τον Ιππία ως τύραννο στην Αθήνα, δεν υπάρχει, ως όφειλε, καμία αναφορά στην κατάλυση της κορινθιακής τυραννίδος από τους Σπαρτιάτες ή στη σχετική παράδοση, η οποία αν είχε ήδη διαδοθεί κατά τον Στ' αι. π.Χ., θα έπρεπε να έπαιξε σημαντικό ρόλο στη σπαρτιατική πολιτική. Ο Ηρόδοτος θα είχε ακούσει την ιστορία της σπαρτιατικής εκστρατείας στην Κόρινθο από τους ιερείς των Δελφών, αφού αυτοί διέκριντο εχθρικά απέναντι στο γένος των Κυψελιδών μετά την πτώση τους (βλ. Salmon 1984, 230 και Reboton 2009, 7). Για τις πληροφορίες του Ηροδότου για την Κόρινθο βλ. Murray 2001, 30-31 και 33-34 και Hornblower 2002, 377-378. Για την αντικυψελιδική

του Στ' αι. π.Χ. δεν επιβεβαιώνεται από τις αρχαίες πηγές. Το πιθανότερο είναι ότι η αμβρακιώτικη τυραννίδα καταλύθηκε λίγα χρόνια μετά την κατάλυση της κορινθιακής τυραννίδος, αφού η απουσία στήριξης από τη μητρόπολη έπαιξε βασικό ρόλο στην οργάνωση της επανάστασης. Επιπλέον, το γεγονός ότι ο τύραννος του Ακράγαντα Φάλαρης επέλεξε τον Αμβρακιώτη τεχνίτη Πολύστρατο, για να του φιλοτεχνήσει ένα άγαλμα που λειτουργούσε ως συσκευή βασανιστηρίων για βρέφη, σε συνδυασμό με τον θαυμασμό που έτρεφε προς τον Κύψελο, δηλώνει πιθανότατα ότι ο τεχνίτης αυτός είχε και αυτός αγαστές σχέσεις με τους Κυψελίδες της Αμβρακίας¹⁶¹⁸. Ο τύραννος του Ακράγαντος χρονολογείται συνήθως στο β' τέταρτο του Στ' αι. π.Χ., και ειδικότερα στο διάστημα 570-555 π.Χ.¹⁶¹⁹. Αν υποθέσουμε ότι τον καιρό του Πολύστρατου υπήρχαν ακόμα Κυψελίδες ως τύραννοι της Αμβρακίας, τότε η κατάλυσή τους πρέπει να τοποθετηθεί στην δεκαετία 570-560 π.Χ., αν και αυτό δεν είναι αναγκαίο, καθώς ο Πολύστρατος θα μπορούσε να είχε καταφύγει στη Σικελία μετά την έξωση των τυράννων.

Η τυραννίδα στη Λευκάδα και το Ανακτόριο

Κατ' ανάλογο τρόπο με την Αμβρακία, οι οικιστές της Λευκάδος και του Ανακτορίου, Πυλάδης και Εχιάδης, νόθοι γιοι του Κυψέλου¹⁶²⁰, πιθανότατα κυβέρνησαν ως *τύραννοι* τις αποικίες και κληροδότησαν την εξουσία τους σε μέλη της οικογένειας των Κυψελιδών.

πολιτική των Δελφών μετά την πτώση των Κυψελιδών βλ. Andrewes 1956, 48 και Antonelli 1993, 29-32. Επιπλέον, αν και ο Ηρόδοτος είχε πληροφορηθεί τις αντιτυραννικές αντιλήψεις που αποδίδονταν στον Χίλωνα (Ήρόδ. Α' 59), όπως προκύπτει από την ανεκδοτολογική αφήγησή του για τη γέννηση του Πεισιστράτου, ο ίδιος δεν αναφέρει τίποτα για την ανάμιξη του Σπαρτιάτη εφόρου στην εκδίωξη των Κορινθίων τυράννων. Βλ. σχετικά: Busine 2002, 35-36. Η ανάμιξη του Σπαρτιάτη εφόρου στην έξωση των Πεισιστρατιδών αναφέρεται από τον Πλούταρχο [Ήθ. 859 D.1 (Περὶ τῆς Ἡροδότου κακοηθείας, 21)] και από τον πάπυρο Ryland (FGrHist 105, απ. 2). Επομένως, ο ιστορικός των Μηδικών, ζώντας στην Αθήνα, δεν είχε γίνει κοινωνός της προπαγάνδας που προέβαλλε τη συμβολή των Σπαρτιατών στην έξωση των τυράννων από τις ελληνικές πόλεις. Και αυτό, παρότι η σχετική παράδοση δημιουργήθηκε πιθανότατα λίγο μετά τα Μηδικά ως αποτέλεσμα της παραίτησης των Σπαρτιατών και της αντίστοιχης ανάληψης της προστασίας των ιωνικών πόλεων και συνακόλουθα και της ηγεμονίας στα ελληνικά πράγματα από τους Αθηναίους. Ο Bernhardt (1987, 263-264) υπεστήριξε ότι η κατασκευή του μύθου χρονολογείται στον Δ' αι. π.Χ., με βάση τις πολιτικές εξελίξεις στις ελληνικές πόλεις-κράτη, ως συνέπεια του Πελοποννησιακού Πολέμου. Η Busine (2002, 29-34) υποστηρίζει πειστικότερα ότι είχε ήδη διαδοθεί στις τελευταίες δεκαετίες του Ε' αι. π.Χ., αφού ο Πλάτων (Πρωτ. 343 A) αναφέρεται στον Χίλωνα τον Λακεδαιμόνιο ως ένα εκ των αρχαϊκών σοφών στο πλαίσιο της αντιτυραννικής παράδοσης που εξοβέλιζε τον Περίανδρο από τον σχετικό κατάλογο. Το πιθανότερο όμως είναι, σύμφωνα και με τον Braccisi (1999, 77-82), ότι η διαμόρφωση του αντιτυραννικού μύθου της Σπάρτης τοποθετείται στις αρχές του Ε' αι. π.Χ., συμπέρασμα το οποίο θεμελιώνεται σε επιγραφικές μαρτυρίες από τη Σπάρτη που συνδέουν τον Δωριέα με τον Χίλωνα και στην κατασκευή σχετικού ηρώου των δύο Σπαρτιατών στις Αμύκλες. Με αυτό συνάδει και η αλλαγή της σημασίας του όρου *τύραννος*, που συνέβη στην πολιτική σκέψη της αρχαίας Ελλάδας στις τελευταίες δεκαετίες του Στ' αι. π.Χ. και στις αρχές του Ε' αι. π.Χ. και προσέδωσε στον όρο αυτό αρνητικά σημαινόμενα (βλ. Anderson 2005, 212-214). Αντιθέτως, ο λίγο μεταγενέστερος Θουκυδίδης φαίνεται ότι γνώριζε την παράδοση αυτή και μάλιστα ότι στην εποχή του υπήρχε κάποια σύνδεσή της με τα Μηδικά. Επομένως, υπάρχουν ικανοποιητικά στοιχεία, για να απορρίψουμε την άποψη ότι οι Σπαρτιάτες με εμπνευστή τον Χίλωνα επενέβησαν στην Κόρινθο για την έξωση των Κυψελιδών στα μέσα του Στ' αι. π.Χ.

¹⁶¹⁸ Τατιανός, *Πρὸς Ἑλληνας*, 34.1 και Οἰνόμαος ΙΓ' 1-20.

¹⁶¹⁹ Adornato 2012.

¹⁶²⁰ Νικ. Δαμ. *FGrHist* 90, απ. 58.44-46.

Αντίστοιχη εξέλλου ήταν και η οργάνωση του πολιτεύματος στην Απολλωνία της Ιλλυρίας από τον Γύλακα, ο οποίος ήταν κατά πάσα πιθανότητα συγγενής ή έμπιστος του Περιάνδρου¹⁶²¹. Πληροφορίες για τον τερματισμό των τυραννίδων στις αποικίες αυτές δεν έχουμε. Ωστόσο, η οργάνωση ολιγαρχικών πολιτευμάτων στην Επίδαμνο και την Απολλωνία¹⁶²², καθώς και η αλλαγή του ονόματος της τελευταίας (από Γυλάκεια) πείθουν ότι τα γεγονότα αυτά ακολούθησαν την πτώση των Κυψελιδών στη μητρόπολη και μάλιστα ότι ως ένα βαθμό το νέο πολίτευμα καθορίστηκε από τις αντίστοιχες εξελίξεις στην Κόρινθο¹⁶²³. Εξαιτίας της επίδρασης που φαίνεται ότι είχε η Κέρκυρα στην επιλογή του νομισματικού τύπου και βάρους, στην πολιτική οργάνωση, καθώς και στο μηνολόγιο και στις λατρείες της Απολλωνίας¹⁶²⁴, είναι πιθανό ότι η αποικία επανιδρύθηκε μετά την πτώση της τυραννίδος, ότι θεωρήθηκε εξαιτίας της εγκατάστασης Κερκυραίων σε αυτήν ως κερκυραϊκή αποικία και ότι έκτοτε δημιουργήθηκαν δύο πολιτικές παρατάξεις, μία φιλοκερκυραϊκή και μία φιλοκορινθιακή¹⁶²⁵. Είναι μάλιστα πιθανό ότι για την εγκατάσταση αποίκων στην Απολλωνία ερωτήθηκε το μαντείο των Δελφών, το οποίο, ενεργώντας διπλωματικά, όρισε ως οικιστή τον ίδιο τον θεό Απόλλωνα, όπως προκύπτει και από το μνημείο που ανέθεσαν οι Απολλωνιάτες στην Ολυμπία μετά τη νίκη τους επί του Θρονίου¹⁶²⁶.

Τα ολιγαρχικά καθεστώτα στις αποικίες και οι μεταβολές τους

Αμβρακία

Την τυραννίδα στην Αμβρακία διαδέχθηκε πιθανότατα μετριοπαθές ολιγαρχικό καθεστώς, ανάλογο με αυτό που εμφανίζεται στη μητρόπολη, αφού η επανάσταση εναντίον

¹⁶²¹ Στεφ. Βυζ. Έθνικά, λ. Άπολλωνία. Βλ. και Reboton 2008, 9. Το ίδιο υποθέτουν και οι Antonelli (2000, 126) και Reboton (2008, 8-9) και για τον Φαλίο, τον οικιστή της Επιδάμνου, ότι δηλαδή υποστηρίχθηκε από τον Περιάνδρο. Ωστόσο, είναι πιθανότερο ότι συγκαταλεγόταν στους Βακχιάδες που είχαν εξοριστεί στην Κέρκυρα από την περίοδο του Κυψέλου και ότι η κορινθιακή προπαγάνδα του Ε΄ αι. π.Χ. τον προέβαλε ως Κορίνθιο Ηρακλείδη; Βλ. και Coccioni 2009, 153-144, η οποία μάλιστα υποστηρίζει ότι η ίδρυση της Επιδάμνου έγινε στα τελευταία χρόνια της τυραννίδος του Κυψέλου, σε περίοδο εξομάλυνσης των σχέσεων με την Κέρκυρα, και Fauber 2002, 181-182.

¹⁶²² Άριστ. Πολ.1290α, 40 - 1290β, 20 (Απολλωνία) και 1301β, 21-26 και Διοδ. Σικ. ΙΒ΄ 30.2 (Επίδαμνος). Πρβλ. Θουκ. Α΄ 26.3.

¹⁶²³ Malkin 1985, 124-125.

¹⁶²⁴ Βλ. παρακάτω, σ. 333, 366, 369, 392-393 και 411.

¹⁶²⁵ Την κερκυραϊκή εκδοχή της ίδρυσης μεταφέρει ο Πausanias (Ε΄ 22.2-22.4), σημειώνοντας ωστόσο ότι είχαν αναγνωριστεί και στην Κόρινθο προνόμια αντίστοιχα με εκείνα της μητρόπολης, όπως η συμμετοχή στα πολεμικά λάφυρα.

¹⁶²⁶ Πaus. Ε΄ 22.2-22.4 και Cabanes, Ceka 1997, T 303, 78. Βλ. και Castiglioni 2003, 877-879: τον ορισμό του Απόλλωνος, και όχι κάποιου Κερκυραίου, ως οικιστή φαίνεται ότι εκμεταλλεύθηκαν οι Κορίνθιοι στα μέσα του Ε΄ αι. π.Χ., προκειμένου να προβάλλουν τις δικές τους διεκδικήσεις στην αποικία. Η κορινθιακή εκδοχή της ίδρυσης φαίνεται ότι ήταν κυρίαρχη στην Αθήνα του Πελοποννησιακού Πολέμου, αφού αναπαράγεται από τον Θουκυδίδη (Α΄ 26.2) και από την πηγή του Στεφάνου Βυζαντίου, πιθανόν τον Αριστοτέλη; Στεφ. Βυζ. Έθνικά, λ. Άπολλωνία. Φαίνεται ότι τη σύζευξη των δύο αντίθετων παραδόσεων προτίμησε η πηγή του Στράβωνος και του Ψευδο-Σκύμνου, πιθανόν ο Έφορος, αφού αναφέρει ότι η αποικία ιδρύθηκε και από τις δύο μητροπόλεις; Ψευδο-Σκύμν. Περιήγησις, στ. 439-446 και Στράβ. Ζ΄ 5.8 (C 316).

του τυράννου έγινε με τη συνεργασία *όλιγων* και *δήμου*¹⁶²⁷. Ο Αριστοτέλης στα *Πολιτικά* του κάνει λόγο για μία μεταβολή στο πολίτευμα της αποικίας, κατά την οποία το πολύ μικρό αρχικά τίμημα που είχε θεσπιστεί για την ανάδειξη των αρχόντων στη συνέχεια καταργήθηκε εντελώς¹⁶²⁸. Η θέσπιση του μικρού τιμήματος είναι ισχυρή ένδειξη ότι το πολίτευμα ήταν αρχικά μετριοπαθές ολιγαρχικό, το οποίο επέτρεπε σε πολλά μέλη της κοινότητας να εισέλθουν στο πολιτικό σώμα εξασφαλίζοντας την *ίσονομία*¹⁶²⁹. Τα διαθέσιμα, ωστόσο, αποσπάσματα από την *Άμβρακιωτών Πολιτεία* του Αριστοτέλους δε ρίχνουν καθόλου φως στο ζήτημα της πρόσβασης στα ανώτατα αξιώματα και στον ρόλο των συλλογικών οργάνων για την περαιτέρω κατανόηση των προνομίων των *όλιγων*.

Σημαντική, ωστόσο, μαρτυρία για την κατανόηση της κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης της αποικίας στα ύστερα αρχαϊκά και κλασσικά χρόνια είναι τα κτερίσματα από τους τάφους. Ανάμεσά τους εντοπίζουμε έργα του τοπικού εργαστηρίου κοροπλαστικής της ύστερης αρχαϊκής εποχής, τα οποία ωστόσο μιμούνται ή είναι επηρεασμένα από αντίστοιχους κούρους ή κόρες της εποχής εκείνης¹⁶³⁰. Οι παραπομπές, επομένως, σε νέους και νέες της αριστοκρατικής τάξης της αποικίας δηλώνουν ότι την αναμενόμενη και διαδεδομένη στον ελληνικό κόσμο ύπαρξη του ανωτέρου κοινωνικού και πολιτικού στρώματος. Επιπλέον, ένα χαρακτηριστικό των ταφικών πρακτικών της αποικίας ήδη από τις πρώτες δεκαετίες της ίδρυσης είναι η χρήση τεφροδόχων αγγείων. Εξαιτίας όμως του υψηλού της κόστους, η πρακτική αποτελεί αδιάψευστο στοιχείο για την ταφή εξεχόντων μελών της ανώτερης τάξης. Τα λιγοστά παραδείγματα καύσης και η υπερίσχυση του ενταφιασμού στα νεκροταφεία της αποικίας δηλώνουν ότι η ανώτερη αυτή τάξη δεν ήταν πολυάριθμη¹⁶³¹. Το ανώτερο και μικρότερο σε αριθμό κοινωνικό στρώμα αποτελούνταν από τους κατόχους κλήρων γης που είχαν διανεμηθεί στην αποικία ήδη από τον καιρό της ίδρυσής της, χωρίς αυτό να αποκλείει το ενδεχόμενο να συμπεριλαμβάνεται σε αυτό και οικογένειες που πλούτισαν από το εμπόριο, τη ναυτιλία ή τη βιοτεχνία¹⁶³².

Η ύπαρξη μετριοπαθούς ολιγαρχικού καθεστώτος στην Άμβρακία επιβεβαιώνεται εμμέσως από τον αρκετά μεταγενέστερο ιδρυτικό μύθο της πόλης, που, όπως είδαμε, συνετάχθη μάλλον κατά τον ύστερο Δ΄ ή πρώιμο Γ΄ αι. π.Χ. και παραδίδεται από τον Αθανάδα τον Άμβρακιώτη και τον Νίκανδρο μέσω του Ρωμαίου παραδοξογράφου

¹⁶²⁷ Άριστ. Πολ. 1304a, 29-33. Βλ. και Gehrke, Wirbelauer 2004, 354-356 και Μπιργάλιας 2009, 126 και σημ. 387.

¹⁶²⁸ Άριστ. Πολ. 1303a, 20-25.

¹⁶²⁹ Μπιργάλιας 2009, 126-127. Για την *τιμοκρατία* στα ολιγαρχικά καθεστώτα βλ. και Van Wees 2000, 52-53 και 63-66.

¹⁶³⁰ Παπαδοπούλου, Ραπτόπουλος, Νιάρου 2017.

¹⁶³¹ Ρήγιнос 2008, 73 και Αγγέλη 2015γ, 60.

¹⁶³² Στο αντίστοιχο παράδειγμα της Απολλωνίας ο Αριστοτέλης εντοπίζει ένα ιδιαίτερο στοιχείο, που παρουσιάζεται μόνο σε ένα άλλο παράδειγμα, αυτό της Θήρας, ότι δηλαδή έως την εποχή του οι κάτοχοι γης ήταν απόγονοι των πρώτων αποίκων: Άριστ. Πολ. 1290a, 40 - 1290b, 20.

Αντωνίνου Λιβεράλη¹⁶³³. Στην αφήγηση παρατίθενται και συγχέονται ιστορικά και μυθικά στοιχεία. Ενώ, για παράδειγμα, αναφέρεται ρητά ότι ο ιδρυτής της αποικίας ήταν ο Κορίνθιος Γόργος, ο αδελφός (sic.) του Κυψέλου, ο *Ἀπόλλων Πύθιος* προβάλλεται ως *Σωτήρ* εξαιτίας της παρέμβασής του για την απομάκρυνση ενός τυράννου, που ονομάζεται Φάλαικος. Το σημαντικό όμως στοιχείο για την πολιτειακή οργάνωση της αποικίας είναι ότι ο Απόλλων αποκαθιστά την κοινωνική ειρήνη στην Αμβρακία επαναφέροντας *εὐνομίαν καὶ θέμιν καὶ δίκην*, το τρίπτυχο δηλαδή των αξιών, οι οποίες είχαν ησιόδεια καταγωγή¹⁶³⁴. Αυτές οι έννοιες ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένες στο πολιτικό λεξιλόγιο σε όλη την αρχαϊκή Ελλάδα. Ο Βακχυλίδης πρώτος επαναφέρει το τρίπτυχο αυτό και με τη φωνή του Μενελάου παρουσιάζει το δίκαιο σε αντίθεση με την *ὑβριν* μπροστά στους Τρώες¹⁶³⁵. Στην ουσία όμως ο σχετικός διθύραμβος, γραμμένος στην αυλή του Ιέρωνος των Συρακουσών, προβάλλει εμμέσως τη δικαιοσύνη του ίδιου του τυράννου, τον οποίο χαρακτηρίζει στον Πυθιονικό του ως *ἀστυθέμιν*¹⁶³⁶. Σε άλλον επίνικό του προς τιμήν του Αιγινήτη Πυθέα επαινεί την Αίγινα για την *εὐνομίαν* της¹⁶³⁷.

Στην Κόρινθο ωστόσο το συγκεκριμένο τρίπτυχο, στο οποίο αναφερθήκαμε, είχε ιδιαίτερη σημασία. Στον *ΙΓ' Ολυμπιονικό* του Πινδάρου, ποιητικού ανταγωνιστή του Βακχυλίδη¹⁶³⁸, στον οποίο επαινείται ο ολυμπιονίκης Ξενοφών, μέλος της ολιγαρχικής φατρίας των Ολιγαιθιδών, προβάλλεται από την αρχή το προαναφερθέν τρίπτυχο¹⁶³⁹. Ο Θηβαίος μάλιστα ποιητής αντιδιαστέλλει τις αξίες αυτές με την *ὑβριν* και τον *κόρον*, έννοιες με τις οποίες παραδοσιακά συνδέονταν οι αρχαϊκοί τύραννοι ή ανάλογα καθεστώτα¹⁶⁴⁰. Η έννοια ιδιαιτέρως της *εὐνομίας* αναφέρεται και από τον ολιγαρχικό ιστορικό Ξενοφώντα στα *Ἑλληνικά* του σε καθαρά πολιτικά, και ιδίως κορινθιακά, συμφραζόμενα. Κατά την αφήγηση της επανάστασης στην Κόρινθο εναντίον των *ὀλίγων*, μέμφεται τους φονευτές των επιφανών Κορινθίων και περιγράφει την προσπάθεια αποκατάστασης του

¹⁶³³ Ἀθανάδης, *FGrHist* 303, F 1 (= Ἄντων. Λιβ. Μετ., 4).

¹⁶³⁴ Ἡσ. Θεογ., 902. Πρβλ. και Ἡσ. Θεογ., 85 και 396 και Ἔργα, 9, 137 και 221. Πρβλ. Ἡρόδ. Α' 65.10, Δημ. Κατὰ Ἀριστογείτονος, 11.1-3, 35.1.

¹⁶³⁵ Βακχυλίδης, *Διθύραμβοι* 1.53-56.

¹⁶³⁶ Βακχυλίδης, *Ἐπίνικοι* Δ', 3. Η *Θέμις* εξάλλου ως θεότητα λατρεύτηκε στην αρχαϊκή εποχή ως προστάτις της πολιτικής τάξης, αφού εκείνη συγκαλούσε τα θεϊκά και ανθρώπινα συμβούλια και έγινε σύμβολο της νόμιμης βασιλείας και της θρησκείας. Αργότερα, και ιδιαίτερα στην Αθήνα, συνδέθηκε με τις αρχαίες θρησκευτικές παραδόσεις στην πόλη και την ύπαιθρό της: βλ. Stafford 1997, 165 και 2000, 56-74 και A.C. Smith 2011, 46-49.

¹⁶³⁷ Βακχυλίδης, *Ἐπίνικοι* ΙΒ' 186.

¹⁶³⁸ Jebb 1905, 13-23 και Pelliccìa 2009, 240-241.

¹⁶³⁹ Πίνδ. Ὀλ. ΙΓ' 5-7. Βλ. και Σχολ. Πινδ. Ὀλ. 13.137.1. Στον Ολυμπιονικό προς τιμήν του Ιέρωνος των Συρακουσών συνδέει μόνο τις δύο από τις τρεις αξίες, την *εὐνομίαν* με την *θέμιν*, όπως άλλωστε κάνει και ο ανταγωνιστής του Βακχυλίδης.

¹⁶⁴⁰ Θέογνις, Α' 153 και 1174.

πολιτεύματος ως επιστροφή στην ελευθερία, στην ευσέβεια και την *εὐνομίαν*¹⁶⁴¹. Είναι επομένως σχεδόν βέβαιο ότι ο όψιμος ιδρυτικός μύθος της Αμβρακίας, προσπαθώντας να συμπεριλάβει τις κυρίαρχες διαχρονικά πολιτικές παραδόσεις της πόλης, προέβαλε αξίες που είχαν καθιερωθεί για μεγάλο χρονικό διάστημα, όταν την εξουσία είχαν οι ολιγαρχικοί, δηλαδή οι εκπρόσωποι του ανώτερου οικονομικού και κοινωνικού στρώματος. Είναι μάλιστα πολύ πιθανό ότι οι παραπάνω ολιγαρχικές αξίες εμπεδώθηκαν και διαδόθηκαν στην αποικία έως την απεικόνισή τους στον *ΙΓ΄ Ολυμπιονικο* του Πινδάρου, δηλαδή έως το α΄ μισό του Ε΄ αι. π.Χ.

Επομένως, οι ολιγαρχικοί θεσμοί και τα προνόμια της ολιγαρχικής παράταξης στην Αμβρακία φαίνεται ότι είχαν ήδη ενισχυθεί σημαντικά κατά τη διάρκεια του Στ΄ αι. π.Χ. Η εξέλιξη αυτή μπορεί πλέον να χρονολογηθεί με βάση την επιγραφική πηγή του Πολυανδρίου στα τέλη του αιώνα αυτού, αφού η νίκη της οπλιτικής φάλαγγας των *πολιτῶν*, οι οποίοι προβάλλονται ιδιαίτερος στο μνημείο, οδήγησε στην ενδυνάμωση και στην απόδοση περισσότερων προνομίων στην τάξη αυτή. Περαιτέρω ενίσχυση των ολιγαρχικών θεσμών της πόλης ακολούθησε πιθανότατα και την κατάκτηση του Αμφιλοχικού Άργους στα μέσα του Ε΄ αι. π.Χ.¹⁶⁴².

Οι διαθέσιμες πηγές σιωπούν σε σχέση με τον χρόνο της πολιτειακής μεταβολής και της αντίστοιχης κατάργησης του τιμήματος. Το βέβαιο είναι ότι συνέβη έως τον Δ΄ αι. π.Χ., εποχή κατά την οποία συνέγραφε ο Αριστοτέλης τα συγγράμματά του. Συνήθως αυτές οι μεταβολές συμβαίνουν μετά από έντονες πολιτικές ή κοινωνικές συγκρούσεις ή μετά από πολεμικά γεγονότα, στα οποία αναδείχθηκαν αντιστοίχως οι *όλιγοι* ή ο *δήμος*. Ένα από τα σημαντικότερα πολεμικά γεγονότα που άλλαξαν άρδην την ιστορία της πόλης ήταν η μάχη στις Ιδομενές, κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου, την οποία αφηγείται ο Θουκυδίδης. Στην αρχική εκστρατεία πήραν μέρος 3.000 Αμβρακιώτες οπλίτες και στη

¹⁶⁴¹ Ξεν. Έλλ. Δ΄ 4.6. Στην κατεξοχήν ολιγαρχική πόλη, τη Σπάρτη, η *εὐνομία* ήταν κύριο χαρακτηριστικό του πολιτεύματος: Πλούτ. *Λυκούργος*, ΚΘ΄ 6 και Λ΄ 2, Τυρταίος, *FGrHist*, F 3b 580, F 1. 11 (=Αριστ. Πολ. 1307a.1 και Στράβ. Η΄ 4.10 - C 362). Ο Σόλων στο πλαίσιο της διαμάχης των αριστοκρατικών φατριών στην Αθήνα είχε συγγράψει το ελεγείον *Εὐνομία*. Η σχέση της σολώνειας αντίληψης για την *εὐνομία* αντικατοπτρίζεται στην προσπάθεια των ολιγαρχικών να επαναφέρουν ολιγαρχικούς θεσμούς, επικαλούμενοι την *πάτριον πολιτείαν* του Σόλωνος. Πρβλ. και το πολιτικό σύνθημα των Αθηναίων ολιγαρχικών του 411 π.Χ. και των τριάκοντα το 404 π.Χ. για επιστροφή στους *πατρίους νόμους*: Θουκ. Η΄ 76.6, Ξεν. Έλλ. Β΄ 3.2 και Άριστ. Άθ. Πολ. ΛΔ΄ 3, ΛΕ΄ 2 και Πολ. 1273b, 38. Βλ. και Cecchin 1969. Στην Αθήνα του Ε΄ και Δ΄ αι. π.Χ. οι ολιγαρχικοί υποστήριζαν ότι οι δημοκρατικοί θυσιάζουν την *εὐνομία* για την ελευθερία: Ξεν. *Άθηναίων Πολιτεία*, Α΄ 8.5-9.1. Αργότερα, στα πολιτικά συμφραζόμενα του Δ΄ αι. π.Χ. η *θέμις* εξέλιπε από το τρίπτυχο: Δημ. *Κατὰ Άριστογείτονος*, ΙΑ΄ 3 και ΛΕ΄ 1.

¹⁶⁴² Για το Πολυάνδριο της Αμβρακίας βλ. σ. 38, σημ. 197 της παρούσας. Στους δύο τελευταίους στίχους, ιδιαίτερα αν δεχθούμε ότι είναι συμπλήρωση εκ των υστέρων (βλ. Randone 2013, 48-49), ο όρος *πολίται* παραπέμπει στα μέλη της κοινότητας που είχαν πολιτικά δικαιώματα την εποχή εκείνη, και επομένως στα μέλη της οπλιτικής φάλαγγας και μετόχους της ολιγαρχικής πολιτείας: πρβλ. και τα σώματα των πολιτών στην ολιγαρχική μεταρρύθμιση των 400 στην Αθήνα (Θουκ. Η΄ 69 και 92). Για την ενίσχυση της ολιγαρχικής παράταξης μετά από σημαντική νίκη της οπλιτικής φάλαγγας βλ. το αντίστοιχο παράδειγμα των Σπαρτιατών ομοίων που ενισχύθηκαν έναντι των δύο βασιλέων μετά τη μάχη με τους Αργεΐους στη Σήπεια το 494 π.Χ.: Ήρόδ. Στ΄ 71-75, 82 και 84.

συνέχεια προσήλθαν και όλοι οι υπόλοιποι διαθέσιμοι οπλίτες της πόλεως προς ενίσχυση¹⁶⁴³. Στις Ιδομενές σκοτώθηκε μεγάλο μέρος του αμβρακιώτικου ανδρικού πληθυσμού, αν και ακριβής αριθμός δεν αναφέρεται, παρά μόνο μία εκτίμηση ενός Αμβρακιώτη κήρυκα ότι τα πτώματα προς περισυλλογή πιθανόν ξεπερνούσαν τα χίλια. Αν προσθέσουμε και τους διακοσίους άνδρες από τη μάχη των Ολπών, το σύνολο είναι πέραν των χιλίων. Είναι επομένως πιθανό ότι η ήττα επέφερε τριγμούς στο υπάρχον ολιγαρχικό καθεστώς. Η κατάργηση του τιμήματος έδωσε το δικαίωμα να αποκτήσουν πλήρη πολιτικά δικαιώματα και να ανέλθουν στην εξουσία μη πλούσιοι πολίτες, όσοι δηλαδή ασχολούνταν με τη γεωργία, το εμπόριο, τη ναυτιλία, την αλιεία και τη βιοτεχνία και αποτελούσαν την πλειοψηφία των πολιτών. Η μικρή όμως δημογραφική δύναμη της πόλης πιθανότατα στάθηκε το εμπόδιο για την ανάπτυξη ενός δήμου ισχυρού, που θα βασιζόταν στους ασθενέστερα κοινωνικά πολίτες¹⁶⁴⁴.

Από την άλλη πλευρά, η ανύπαρκτη σχεδόν βοήθεια, η οποία θα ήταν αναμενόμενο να δοθεί από τις πιστές κορινθιακές αποικίες περί τον Αμβρακικό στη μητρόπολη κατά τη διάρκεια της επανάστασης εναντίον των *όλιγων* στο πλαίσιο του Κορινθιακού Πολέμου¹⁶⁴⁵, αποτελεί ισχυρή ένδειξη ότι στις αποικίες εξουσίαζαν ακόμα ολιγαρχικοί ή τουλάχιστον ότι είχαν ακόμα σημαντική επιρροή. Η επανάσταση μάλιστα στην Κόρινθο πρέπει να τάραξε τα λιμνάζοντα ύδατα της πολιτικής των αποικιών. Μετά το δεινό πάθημά τους, οι εξουσιάζοντες *όλιγοι* θα ήταν πρόθυμοι να παραχωρήσουν μεγαλύτερα προνόμια στα μεσαία ή κατώτερα στρώματα¹⁶⁴⁶. Γι' αυτό, θεωρώ ως πιο πιθανό χρόνο των περιγραφόμενων από τον Αριστοτέλη μεταβολών το διάστημα μετά τον Κορινθιακό Πόλεμο, και ιδίως μετά τη σύναψη της Ειρήνης του Βασιλέως το 386 π.Χ. Εξάλλου, όπως σχολιάζει και ο ίδιος ο Αριστοτέλης, το τίμημα για την άνοδο στα ανώτερα αξιώματα ήταν

¹⁶⁴³ Θουκ. Γ' 105-114.

¹⁶⁴⁴ Η Αμβρακία, η Λευκάς και το Ανακτόριον, όπως είδαμε, ήταν μικρές σε πληθυσμό πόλεις (βλ. παραπάνω, σ. 142-144 της παρούσας). Αυτός ο παράγοντας περιόρισε τις δυνατότητες ανάπτυξης ενός κατώτερου στρώματος, το οποίο θα βασιζόταν στις επαγγελματικές ενασχολήσεις του, όπως έγινε σε άλλες πόλεις: βλ. Άριστ. Πολ. 1291b.22. Ειδικά, για την ανάπτυξη *άλιευτικού δήμου* βλ. Lombardo 2016. Εξάλλου, στο παράδειγμα του Βυζαντίου, στο οποίο υπήρξε αντίστοιχη εξέλιξη, οι ποσότητες του αλιευμένου τόνου ήταν εξαιρετικά μεγάλες, ενώ και το συγκεκριμένο είδος ψαριού πωλούνταν σε μεγαλύτερες ποσότητες, αφού κάλυπτε μεγαλύτερες διατροφικές ανάγκες των αγοραστών και αλιευόταν καθ' όλη τη διάρκεια του έτους: βλ. Morton 2001, 260, Lytle 2012, 24-36 και 45 και Beresford 2013, 258-259. Εξάλλου, και η ανάπτυξη ενός *ναυτικού δήμου* δεν ήταν εφικτή, καθώς τα πληρώματα των λιγοστών πλοίων ελέγχονταν από τους *όλιγους* ήδη από την αρχαϊκή εποχή (πρβλ. το όνομα *Ναυσίστρατος* στο Πολυάνδριο).

¹⁶⁴⁵ Οι Αμβρακιώτες και οι Λευκάδιοι αναφέρονται από τον Διόδωρο τον Σικελιώτη (ΙΔ' 82.1.5-5.1) ως συμμετέχοντες του αντισπαρτιατικού συνασπισμού, αν και η αντίστοιχη σιωπή του Ξενοφώντος είναι αρκετά ύποπτη, με δεδομένο ότι στη μάχη της Κορώνειας αναφέρονται Ακαρνανές (Έλλ. Δ' 2.17 και 3.15). Στην εξέλιξη, όμως, των γεγονότων δεν παρουσιάζεται κανένα στράτευμα από τις αποικίες αυτές να συμμετέχει στις πολεμικές επιχειρήσεις, ακόμα και όταν το θέατρό τους μεταφέρθηκε στη γειτονική Ακαρνανία το διάστημα 390-388 π.Χ. (Ξεν. Έλλ. Δ' 6.1-9 και 6.10-14). Το πιθανότερο είναι ότι οι δύο αποικίες ήλθαν σε συνεννόηση, ώστε να αποφύγουν την ανάμιξη στις επιχειρήσεις, αφού και οι δύο είχαν απωλέσει μεγάλο μέρος των δυνάμεών τους, πεζικού και ναυτικού, κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου.

¹⁶⁴⁶ Για την οργάνωση της επανάστασης από δημοκρατικούς: Διόδ. Σικ. ΙΔ' 86.1. Βλ. και Hamilton 1972, 26-28.

ήδη πολύ μικρό, γεγονός που σημαίνει ότι η σχετική μεταρρύθμιση απλώς επιβεβαίωσε και νομιμοποίησε μία ήδη καθιερωμένη κατάσταση, η οποία ενδέχεται να είχε διαμορφωθεί σταδιακά με επιμέρους παραχωρήσεις εκ μέρους των αριστοκρατών. Η μεταβολή πιθανότατα οδήγησε στον εκδημοκρατισμό του πολιτεύματος, χωρίς βέβαια να αποκλείουμε και τη διατήρηση ολιγαρχικών θεσμών, όπως ακριβώς συνέβαινε και σε άλλες πόλεις. Η πολιτειακή μεταρρύθμιση πιθανότατα απεικονίζεται και στην υιοθέτηση του όρου *δᾶμος* για τη δήλωση τόσο της συνέλευσης των πολιτών, όσο και της πόλης της Αμβρακίας στον Δ΄ αι. π.Χ.¹⁶⁴⁷. Το συμπέρασμα ενισχύεται, αν λάβουμε υπ' όψιν τη διακίνηση ανθρώπων, αγαθών και ιδεών από και προς τη δημοκρατική Αθήνα κατά τον Δ΄ αι. π.Χ. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτών των επαφών είναι ο πλατωνικός φιλόσοφος Κλεόμβροτος, ο οποίος επηρεασμένος από την πλατωνική θεώρηση της ψυχής αυτοκτόνησε, και η συγγραφή εκ μέρους του Αριστοτέλους της *Ἀμβρακιωτῶν Πολιτείας*¹⁶⁴⁸.

Η μελέτη του ονομαστικού της πόλης από τις επιγραφές της αρχαϊκής εποχής δεν προσφέρει καινούργια στοιχεία στην παρούσα έρευνα, αφού δεν αναφέρονται καθόλου ονόματα με συνθετικό τις λέξεις *δᾶμος* ή *ἄριστος*. Από την άλλη, πλήθος ονομάτων από την κλασική και την ελληνιστική εποχή χρησιμοποιούν ως συνθετικό λέξεις που δηλώνουν την *ἀριστεία* και επομένως συνδέονται με την αριστοκρατική τάξη (*Ἀρισταγόρα, Ἀρισταγόρας, Ἀρισταινέτα, Ἀρίστανδρος, Ἀρίσταρχος, Ἀριστίων, Ἀριστόβιος, Ἀριστόβουλος, Ἀριστόδαμος, Ἀριστόι, Ἀριστοκλέας, Ἀριστοκράτης, Ἀριστόκριτος, Ἀριστόλας, Ἀριστομένης, Ἀριστομήδης, [Ἀρίσ]τυλλος, Ἀριστώι, Ἀρίστων*), ενώ δε λείπουν και οι αναφορές στον *δήμο* με ονόματα που έχουν τον όρο αυτό ως συνθετικό (π.χ. *Δαμίων, Δαμαίνετος, Δάμιος, Δαμόφιλος, Τιμόδαμος, Ἀριστόδαμος, Δαμίας*)¹⁶⁴⁹. Με βάση τα παραπάνω στοιχεία, μπορούμε να εικάσουμε ότι στην αποικία η αριστοκρατική παράδοση ήταν εξίσου ισχυρή ακόμα και στην ύστερη κλασική και ελληνιστική εποχή, ενώ παράλληλα παρουσιάζονται και ενδείξεις για την ανάπτυξη δημοκρατικών ιδεωδών στην πόλη.

Πιο σημαντικό συμπέρασμα για το τέλος της κλασικής και την αρχή της ελληνιστικής εποχής μπορούμε να εξαγάγουμε από τη μαρτυρία του ιδρυτικού μύθου της πόλης. Σύμφωνα με την παραπάνω ανάλυση, ο μύθος διατήρησε την ολιγαρχική παράδοση της πόλης μέσα από την προβολή των γνωστών στην Κόρινθο αξιών της θέμιδος, της δίκης και της ευνομίας. Επίσης, είδαμε ότι η εκδοχή του μύθου αυτού ήλθε στο προσκήνιο στην

¹⁶⁴⁷ Βλ. παρακάτω, σ. 300, σημ. 1719 και σ. 326, σημ. 1851.

¹⁶⁴⁸ Ψευδο-Λουκιανός, *Φιλόπατρις*, Α΄ 22 και *Ἄνθ. Παλ.* 1Α΄ 354.17. Πρβλ. Πλάτων, *Φαίδων*, 59c, 3. Για την *Ἀμβρακιωτῶν Πολιτείαν* του Αριστοτέλους βλ. παραπάνω, σ. 24, σημ. 95 της παρούσας.

¹⁶⁴⁹ SEG XVII.303 και 308, XXIV.419, XLII.543ter, XXXV.665, XXXIX.522 και LVII.535 (*δᾶμος*) και XLVII.802, LI.741, XLII.543ter (*ἄριστος*). Βλ. και Katsadima 2018, 171-172.

εποχή του Φιλίππου Β'. Είναι επομένως πολύ πιθανό ότι οι φιλομακεδόνες που εισήγαγαν τον μύθο ήταν μέλη της ολιγαρχικής μερίδας της πόλης, η οποία ενισχύθηκε τότε σημαντικά. Αντιστοίχως, η συνθήκη φιλίας, ειρήνης και συμμαχίας που συμπήχθηκε με τους Αμφιλοχίους και τους Ακαρνάνες ήταν απότοκος των διαπραγματεύσεων του κυρίαρχου τότε αντιμακεδονικού δήμου με τα γειτονικά κράτη¹⁶⁵⁰.

Λευκάς και Ανακτόριον

Έμμεσες ενδείξεις οδηγούν στο συμπέρασμα ότι και την τυραννίδα στη Λευκάδα διαδέχθηκε ολιγαρχικό καθεστώς. Ο Αριστοτέλης μάς πληροφορεί ότι, σε κάποια αδιευκρίνιστη χρονική στιγμή μέχρι την εποχή που έγραφε, στη Λευκάδα υπήρξε μία πολιτειακή μεταβολή επί το δημοκρατικότερον. Συγκεκριμένα, σχολιάζοντας πόσο ενισχύει την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη της πόλης η διατήρηση σταθερού μεγέθους στις περιουσίες, αναφέρεται στην κατάργηση του νόμου των Λευκαδίων, ο οποίος όριζε ότι η πρόσβαση στα ανώτερα αξιώματα επιτρεπόταν μόνο στους πολίτες που είχαν ενταχθεί στα *τιμήματα*¹⁶⁵¹. Ο Αριστοτέλης μάλιστα συσχετίζει την κατάργηση του σταθερού μεγέθους των περιουσιών με τον εκδημοκρατισμό και την κατάργηση των τιμημάτων. Το χωρίο αυτό φανερώνει ότι πριν από την πολιτειακή μεταβολή το πολίτευμα εφάρμοζε νόμους αντίστοιχους με εκείνους του Σόλωνος και διατάξεις που βρίσκονταν σε νομοθεσίες ολιγαρχικών πόλεων, όπως του Κορίνθιου Φιλολάου για τη Θήβα¹⁶⁵², και ότι το σύστημα ανάδειξης στα αξιώματα ήταν τιμοκρατικό, όπως και στην Αμβρακία. Επομένως, είναι πολύ πιθανό ότι μετά την εκδίωξη των Κυψελιδών στη Λευκάδα και στο Ανακτόριο η εξουσία ήταν προσβάσιμη μόνο στις ανώτερες περιουσιακά τάξεις και ως εκ τούτου ότι το πολίτευμα ήταν ολιγαρχικό για μία αρκετά μεγάλη χρονική περίοδο.

Η πολιτειακή μεταβολή στη Λευκάδα θα μπορούσε ιστορικά να ενταχθεί λίγο πριν από, ή λίγο μετά, την αντίστοιχη μεταβολή στην Αμβρακία μετά τον Κορινθιακό πόλεμο. Αλλά την περίοδο εκείνη η Λευκάς ευημερούσε και αναπτυσσόταν. Μία απαίτηση των μεσαίων στρωμάτων για μείωση ή κατάργηση του τιμήματος δεν είναι πιθανόν ότι έγινε εκείνη την περίοδο. Αν το φιλοκερκυραϊκό στοιχείο που είχε αναπτυχθεί στα μέσα του Ε' αι. π.Χ. στη Λευκάδα βάσιζε τον πλούτο του σε ενασχολήσεις άλλες από τη γαιοκτησία¹⁶⁵³, τότε είναι πολύ πιθανό ότι η επικράτηση της φιλοκορινθιακής-ολιγαρχικής μερίδας απομάκρυνε

¹⁶⁵⁰ Για τον ιδρυτικό μύθο βλ. παραπάνω, σ. 125-137 και για τη συνθήκη σ. 150, σημ. 883 της παρούσας. Η συμμετοχή μάλιστα της πόλης στην εκστρατεία του Τιμολέοντος εντάσσεται πιθανότατα στη δράση των δημοκρατικών της Αμβρακίας. Για τις πολιτικές μερίδες της αποικίας θα επανέλθω με νεότερη δημοσίευση.

¹⁶⁵¹ Άριστ. Πολ. 1266b, 15-25. Πρβλ. De Vido 2010, 258-259 και Van Wees 2000, 63-66.

¹⁶⁵² Άριστ. Πολ. 1274a32-b8.

¹⁶⁵³ Βλ. παραπάνω, σ. 207-208 της παρούσας.

τις αρχές της πόλης από την κατάργηση του τιμήματος. Αντιθέτως, μετά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο, κατά τον οποίο δραστηριοποιήθηκαν όλα τα στρώματα των Λευκαδίων πολιτών και έγινε συντήρηση και επισκευή των ναυτικών υποδομών της¹⁶⁵⁴, είναι πιθανό ότι τα μεσαία στρώματα μπόρεσαν να προβάλουν πιο δυναμικά τις διεκδικήσεις τους. Η φιλοκορινθιακή ολιγαρχική παράταξη ασφαλώς θορυβήθηκε, αν όχι τρομοκρατήθηκε, από την επανάσταση εναντίον των ολιγαρχικών φιλολακώνων της μητρόπολης. Επομένως, ήταν πιο πρόθυμοι να προβούν σε παραχωρήσεις δικαιωμάτων και χαλάρωση των ολιγαρχικών θεσμών της πόλης¹⁶⁵⁵. Εξάλλου, την περίοδο εκείνη εξέλιπε εντελώς η κερκυραϊκή επιρροή, ενώ και οι διεργασίες στη μητρόπολη πιθανότατα επηρέασαν τις εκεί εξελίξεις. Παράλληλα, φαίνεται ότι υπήρξε επιρροή στις πολιτικές αντιλήψεις της Λευκάδος εξαιτίας και της επικοινωνίας με την Αθήνα σε υλικό και πνευματικό επίπεδο, αφού γνωρίζουμε για τον Λευκάδιο, πιθανότατα αριστοτελικό, φιλόσοφο Τιμωνίδη, ο οποίος είχε καταφύγει στην αυλή του Δίωνος των Συρακουσών¹⁶⁵⁶.

Συμπερασματικά, βλέπουμε ότι στις δύο παραπάνω αποικίες την τυραννίδα διαδέχθηκε μετριοπαθές ολιγαρχικό καθεστώς. Στην ερμηνεία αυτή συνηγορούν και τα δεδομένα για τις ιλλυρικές αποικίες της Κορίνθου. Παρά την τυραννική επιρροή, είναι πιθανό ότι η πόλη της Επιδάμνου οργανώθηκε από την αρχή με ολιγαρχικά πρότυπα διακυβέρνησης. Αλλά και η αναφορά του Αριστοτέλους για την επιβίωση ολιγαρχικών στοιχείων στην Επίδαμνο, όπως η μετεξέλιξη των *φυλάρχων* σε *βουλή*, πείθει ότι το πολίτευμά της ήταν ολιγαρχικό στη βάση του¹⁶⁵⁷. Αργότερα – πιθανότατα στο πλαίσιο της εξορίας των Επιδαμνίων ολιγαρχικών που συμμάχησαν με τους Ταυλαντίους εναντίον του *δήμου* το 435 π.Χ. – η ανάδειξη των αρχόντων από την *ήλιαία* μετέβαλε το πολίτευμα της ιλλυρικής αυτής αποικίας σε μετριοπαθέστερο¹⁶⁵⁸.

Στην Απολλωνία, αν και δε γνωρίζουμε κατά πόσον η αποικία είχε οργανωθεί εξαρχής με ολιγαρχικό καθεστώς, το βέβαιο είναι ότι ο Γύλαξ, όσο βρισκόταν στην αποικία, εξυπηρετούσε τα συμφέροντα των Κυψελιδών, και συγκεκριμένα του Περιάνδρου, και επομένως ότι είχε εφαρμόσει ανάλογες τυραννικές πρακτικές. Ωστόσο, όπως έχει δείξει η σύγχρονη έρευνα για τις πρώτες αρχαϊκές τυραννίδες, ο τρόπος διακυβέρνησης δεν ήταν διαφορετικός από ό,τι στα υπόλοιπα αριστοκρατικά ή ολιγαρχικά καθεστώτα, με τη μόνη επισήμανση ότι οι αποφάσεις λαμβάνονταν όχι από μία ηγετική ομάδα αλλά από τον

¹⁶⁵⁴ Βλ. παραπάνω, σ. 233 κ.ε. της παρούσας.

¹⁶⁵⁵ Βλ. παραπάνω, σ. 230 της παρούσας.

¹⁶⁵⁶ Πλούτ. *Δίων*, ΚΒ'.

¹⁶⁵⁷ *Αριστ. Πολ.* 1301b, 21.

¹⁶⁵⁸ *Θουκ.* Α' 24.5 και *Αριστ. Πολ.* 1301b, 21-26.

τύραννο¹⁶⁵⁹. Επίσης, έχει υποστηριχθεί ότι η πόλη άλλαξε όνομα (από Γυλάκεια) ύστερα από μία διαδικασία επανίδρυσης της αποικίας με οικιστή αυτή τη φορά τον θεό Απόλλωνα και ότι συνέπεια αυτής της μεταβολής ήταν η εγκαθίδρυση ολιγαρχικού πολιτεύματος¹⁶⁶⁰. Ωστόσο, η Antonetti αμφισβήτησε την παραπάνω άποψη, ενώ ο Reggiani υποστήριξε ότι το αρχικό όνομα της αποικίας ήταν Απολλωνία¹⁶⁶¹. Είναι ωστόσο σχεδόν βέβαιο ότι η οργάνωση της πόλης ακολουθούσε τις ολιγαρχικές δομές οργάνωσης των περισσοτέρων πόλεων της αρχαϊκής εποχής. Ο Αριστοτέλης μάλιστα επιβεβαιώνει ότι η ολιγαρχία αυτή είχε ήδη οργανωθεί από τους πρώτους αποίκους¹⁶⁶². Η ιστορία, επίσης, του μάντεως Ευηνίου, όπως παραδίδεται από τον Ηρόδοτο, ο οποίος κάνει λόγο για την προστασία του ιερού ποιμνίου του Απόλλωνος από μία κλειστή κάστα πλουσίων ευγενών, μαρτυρεί την ύπαρξη μίας τέτοιας ολιγαρχίας τουλάχιστον έως τις αρχές του Ε' αι. π.Χ.¹⁶⁶³. Η ολιγαρχική οργάνωση της Απολλωνίας επιβεβαιώνεται από την αναφορά και του μεταγενέστερου Φωτίου για το παράδειγμα ενός από τους πλουσίους αυτούς, του Πειθηνίου¹⁶⁶⁴. Το ολιγαρχικό καθεστώς διατηρήθηκε έως και τη ρωμαϊκή κατάκτηση, όπως προκύπτει από τα σχόλια του Κικέρωνος και του Στράβωνος. Ο πρώτος χαρακτηρίζει την πόλη μεγάλη και αυστηρών αρχών (*magna et gravis*) και ο δεύτερος *εύνομωτάτη*, προσδίδοντάς της το κατ'εξοχήν ολιγαρχικό ίδιον της *εύνομίας*¹⁶⁶⁵.

Με βάση τα παραπάνω, είναι πολύ πιθανό ότι και στο Ανακτόριον, τουλάχιστον έως το 425 π.Χ. υπήρχε εγκαθιδρυμένη μετριοπαθής ολιγαρχία. Μετά την εισδοχή στο Ακαρνανικό Κοινό, είναι εξίσου πιθανό ότι το πολίτευμα μετατράπηκε σε δημοκρατικό, αφού μάλιστα οι ακαρνανικές πόλεις επηρεάζονταν πολιτικά από την Αθήνα, στη συμμαχία μάλιστα της οποίας προσχώρησαν και κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου και μετά την ίδρυση της Β' Αθηναϊκής Συμμαχίας¹⁶⁶⁶. Η απουσία ενός αριστοτελικού

¹⁶⁵⁹ Κόϊν 2016, 15-25 και 64-71.

¹⁶⁶⁰ Άριστ. Πολ. 1290a, 40 - 1290b, 20. Η άποψη αυτή έχει διατυπωθεί από τον Malkin (1985, 123-125 και 1987, 86-88). Πρβλ. και Reboton 2008, 9. Για την αντίθετη άποψη βλ. Reggiani 2011, 117-118. Η άποψη για την επανίδρυση της πόλης από τον Απόλλωνα βασίζεται στην επιγραφή των Απολλωνιατών στην Ολυμπία μετά τη νίκη στο Θρόνιο εναντίον των Αβάντων στο α' μισό του Ε' αι. π.Χ. [την επιγραφή αυτή είχε αναγνώσει και ο Πausanias (Ε' 22.3)]. Το πιθανότερο είναι ότι η αποικία, αρχικά κορινθιακή, δέχθηκε Κερκυραίους αποίκους κατά την περίοδο του Περιάνδρου, οι οποίοι με την υποστήριξη της Κέρκυρας τον Ε' αι. π.Χ. απαίτησαν να αναγνωρίζονται μόνο οι Κερκυραίοι ως οικιστές, αφήνοντας στους Κορινθίους την τιμή της παραχώρησης μέρους των λαφύρων από τις πολεμικές αναμετρήσεις: Πλούτ. Ήθ. 552E (*Περὶ τῶν ὑπὸ τοῦ θεοῦ βραδέως τιμωρουμένων*). Βλ. και Kagan 1969, 215 και παραπάνω, σ. 282, σημ. 1624.

¹⁶⁶¹ Antonetti 2007, 100-102.

¹⁶⁶² Άριστ. Πολ. 1290b, 11-14.

¹⁶⁶³ Ήρόδ. Γ' 92.4-95.1. Βλ. και Reggiani 2011, 115-116.

¹⁶⁶⁴ Φώτιος, *Βιβλιοθήκη*, 186, 136a.

¹⁶⁶⁵ Cic. *Philippicae*, XI.26 και Στράβ. Ζ' 5.8 (C 316). Βλ. και Reboton 2008, 9-11.

¹⁶⁶⁶ Θουκ. Α' 111.3 και Β' 7.4 και Διοδ. Σικ. ΙΕ' 36.5-6.

συγγράμματος με την ανάλυση της *Ανακτοριέων Πολιτείας* (;) δείχνει πιθανόν ότι δεν υπήρχαν σπουδαίες πολιτειακές μεταβολές, οι οποίες θα άξιζαν περαιτέρω διερεύνησης.

Η εξέλιξη των πολιτευμάτων στις ΒΔ κορινθιακές αποικίες οπωσδήποτε επηρεάστηκε από τις τοπικές ανάγκες και ιδιαιτερότητες. Τουλάχιστον η Αμβρακία και η Λευκάς οδηγήθηκαν σε πιο μετριοπαθείς-δημοκρατικές επιλογές από τον Δ΄ αι. π.Χ., όπως και η Επίδαμνος. Η Απολλωνία μόνο παρέμεινε αυστηρά προσκολλημένη στις ολιγαρχικές της παραδόσεις. Το Ανακτόριον ακολούθησε διαφορετική πορεία εξαιτίας της ενσωμάτωσης στο Κοινό των Ακαρνάνων.

B. Πολιτικοί θεσμοί και αξιώματα

Η συζήτηση για την υιοθέτηση πολιτικών θεσμών της μητρόπολης εκ μέρους των αποικιών δεν είναι καινούργια. Στην πρόσφατη μάλιστα μελέτη του Robu για τα Μέγαρα και τις αποικίες του, έχει γίνει συνολική παρουσίαση του θέματος και σύγκριση των θεσμών των σημαντικότερων αρχαϊκών μητροπόλεων και των αποικιών τους¹⁶⁶⁷. Σε επίπεδο κορινθιακού ενδιαφέροντος, ο προβληματισμός ενυπάρχει στις εργασίες του Reboton, η οποία περιορίζεται στα παραδείγματα της Απολλωνίας και της Επιδάμνου, της Crema, του Stickler και του Quantin¹⁶⁶⁸. Στην ενότητα αυτή θα παρουσιαστεί ο τρόπος της πολιτικής οργάνωσης και διαίρεσης των κορινθιακών αποικιών περί τον Αμβρακικό κόλπο, λαμβάνοντας ωστόσο υπόψιν τα δεδομένα και από άλλες κορινθιακές αποικίες. Σημαντικά είναι τα συμπεράσματα σε σχέση με την προέλευση, την εξέλιξη και τις δικαιοδοσίες συλλογικών οργάνων και ατομικών αξιωμάτων.

Υποδιαιρέσεις του σώματος των πολιτών – το φυλετικό σύστημα

Το φυλετικό σύστημα των αποικιών περί τον Αμβρακικό κόλπο δεν είναι γνωστό, καθώς δεν έχουν εντοπιστεί επιγραφές, ούτε υπάρχουν αναφορές σε γραμματειακές πηγές, με τη βοήθεια των οποίων θα μπορούσαμε να το ανασυστήσουμε, εκτός ίσως αν εξαιρέσουμε το ψήφισμα του Γ΄ αι. π.Χ. από τη Δήλο, που τελευταία έχει αποδοθεί στους Αμβρακιώτες¹⁶⁶⁹. Ωστόσο, μπορούμε να προβούμε σε κάποιες λογικές προτάσεις με βάση το επιγραφικό υλικό από την ίδια τη μητρόπολη και τις άλλες ΒΔ κορινθιακές ή και κερκυραϊκές αποικίες.

Δε γνωρίζουμε αν οι πρώτοι άποικοι της Αμβρακίας, της Λευκάδος και του Ανακτορίου παρέλαβαν αμετάβλητη την πολιτική οργάνωση της πόλης τους από τους

¹⁶⁶⁷ Robu 2018, 275-276 και 282-283.

¹⁶⁶⁸ Reboton 2008, Crema 2010, Stickler 2010, 225-229 και Quantin 2012.

¹⁶⁶⁹ Βλ. παρακάτω, σ. 293, σημ. 1676.

Κορινθίους. Η σημαντικότερη ένδειξη για την υιοθέτηση του δωρικού φυλετικού συστήματος, τόσο από άλλες πόλεις όσο και από τις αποικίες της Κορίνθου, είναι η επιβίωση της δωρικής τριμερούς φυλετικής διαίρεσης (Δυμάνες, Υλλείς, Πάμφυλοι) στην αδριατική αποικία Ίσσα, και πιθανόν στις Συρακούσες και στην Κέρκυρα. Οι τελευταίες ιδρύθηκαν από την ολιγαρχική δυναστεία των Βακχιαδών και όχι από τους τυράννους. Επομένως, οι επιγραφικές πηγές από αυτές τις αποικίες πιθανόν μαρτυρούν την παραλαβή του αρχικού δωρικού φυλετικού συστήματος από τη μητρόπολη πριν από την άνοδο του Κυψέλου¹⁶⁷⁰. Εξάλλου, πόλεις με κοινή εθνική καταγωγή έτειναν να υιοθετούν το αρχικό φυλετικό σύστημα των *έθνων* και μάλιστα να το διατηρούν, ολόκληρο ή τμήμα του, έως και την ύστερη αρχαιότητα, ή ακόμα να επιστρέφουν σε αυτό μετά την κατάργησή του. Σε πολλές δωρικές πόλεις, όπως οι Συρακούσες, η Κυρήνη, η Κάλυμνα, η Κως, η Ρόδος και η Ηράκλεια του Πόντου, παρουσιάζονται οι τρεις δωρικές φυλές (Υλλείς, Δυμάνες, Πάμφυλοι) σε φιλολογικές πηγές ή επιγραφές από την αρχαϊκή έως και τη ρωμαϊκή περίοδο, παρατήρηση που επιβεβαιώνει τον συντηρητισμό που χαρακτήριζε τις επιλογές μερικών αρχαίων ελληνικών δωρικών πόλεων ως προς την πολιτική τους οργάνωση¹⁶⁷¹.

Επιπλέον, η αναφορά στον όρο *τριακάδες* ως στρατιωτική υποδιαίρεση στο ψήφισμα από τη Δήλο (τέλη Δ' έως αρχές Γ' αι. π.Χ.), το οποίο αποδίδεται από τον Jones στην Κόρινθο και από τον Crema στην Αμβρακία¹⁶⁷², επαναλαμβάνεται και στις σικελικές Άκρες, αποικία των Συρακουσών, όπου παρουσιάζεται το αξίωμα των *τριακαδαρχών*¹⁶⁷³. Η ύπαρξη *τριακάδων* στις Άκρες οφείλεται στην επιβίωση της πολιτικής διαίρεσης των Συρακουσών και σχετίζεται πιθανότατα με την τριμερή διαίρεση των δωρικών φυλών¹⁶⁷⁴. Ωστόσο, είναι δύσκολο να αποδεχθούμε την πρόταση του Jones ότι η υιοθέτηση εκ μέρους των Συρακουσών του θεσμού των *τριακάδων* σχετίζεται με την κορινθιακή πολιτική οργάνωση,

¹⁶⁷⁰ Συρακούσες: Hüttl 1929, 32-34, 37, 80, 129 και σημ. 5. Ίσσα: Brunšmid 1898, 2-14, στ. I.18, II.18 και III.18 (= SIG³ I.141, SEG XVII.312, XIX.435, XL.511 και XLII.549) και Fraser 1993. Κέρκυρα: IG IX 1² 4, 798, 3.5 (= IG IX, 1.694, I.3 = SGDI 3206) και Calligas 1971, 87 και σημ. 1. Πρβλ. και Jones 1987, 154, 159 και 174-176 και Sakellariou 2009a, 301. Για τον Βακχιάδη Αρχία, ιδρυτή των Συρακουσών βλ. Στράβ. Στ' 2.4 (C 270-271) και Τίμαιος, *FGrHist* 566, απ. 80 (= Σχολ. Ἀπολ. Ῥοδ. 1212-1214a). Για τον Βακχιάδη Χερσικράτη (Χαρικράτη κατά Πλούταρχο) βλ. Στράβ. Η' 6.22 (C 380), Κλήμης Ἀλεξ. *Στρωματεῖς* Α' 21.131-132, Σούδα, λ. Ἀρχίας (= Κλαύδιος Αἰλιανός, απ. 343), Πλούτ. Ἡθ. 293A-B (Αἴτια Ῥωμαϊκά και Ἑλληνικά, 11) και Klaffenbach 1940, 164-165.

¹⁶⁷¹ Sakellariou 2009a, 299-300, σημ. 55-80, όπου και οι σχετικές πηγές. Για την επιβίωση των στοιχείων αυτών στις αποικίες βλ. Jones 1987, 92-94, 173-176, 216-219, 231-243 και 281-283.

¹⁶⁷² SEG XXX.990. Βλ. Jones 1987, 189-193 και Crema 2010, 213. Πιθανή σύνδεση με την Αμβρακία βλέπει και ο Del Monaco 2011, 307.

¹⁶⁷³ IG XIV, 209. 211 και 212. Βλ. και Jones 1980, 167.

¹⁶⁷⁴ Η τριμερής διαίρεση του πολιτικού σώματος στις Συρακούσες αποδεικνύεται και από άλλους θεσμούς που παρουσιάζονται σε πλήθος πολλαπλάσιο του τρία: ο Θουκυδίδης αναφέρει τη μείωση από δεκαπέντε σε τρεις στρατηγούς (Στ' 72.4 και 73.1), σώμα επιλέκτων που αριθμούσαν 6.000 οπλίτες (Στ' 96.3 και Ζ' 43.4, πρβλ. Διοδ. Σικ. ΙΑ' 76.2), ο Λίβιος κάνει λόγο για 15 φρουρούς του βασιλέως Ιερωνύμου (*De urbe cond.* XXIV, 4.5) και ο Κικέρων για τρεις υποψηφίους για την *ἀμφιπολία*, έναν από κάθε φυλή (*Verr.* II, 2. 126-127, πρβλ. Διοδ. Σικ. ΙΣτ' 70.6). Βλ. και Del Monaco 2011, 311, ο οποίος τάσσεται υπέρ της ύπαρξης δεκαπέντε φυλών στις Συρακούσες.

όπως αυτή διαμορφώθηκε από τον Κύψελο, καθώς ο τελευταίος δεν μπορούσε να επιβάλει ανάλογες ρυθμίσεις στις Συρακούσες ή τις Άκρες, πόλεις που είχαν χαράξει ανεξάρτητη πορεία ήδη από τον Ζ' αι. π.Χ.¹⁶⁷⁵. Η παρατήρηση αυτή οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η ορολογία του φυλετικού συστήματος πιθανόν παρουσιάζει επιβιώσεις από την αρχική διαίρεση σε φυλές, έστω και αν το σύστημα αυτό υπέστη σημαντικές αλλαγές με το πέρασμα του χρόνου¹⁶⁷⁶.

Πιο ισχυρές ενδείξεις παρέχει η λεπτομερέστερη μελέτη της πολιτικής οργάνωσης άλλων κορινθιακών αποικιών, οι οποίες, φαινομενικά τουλάχιστον, επηρεάστηκαν από τη μητρόπολη. Η φυλετική διαίρεση της Κορίνθου παρουσιάζει σημαντικές ομοιότητες με αυτήν της **Κέρκυρας** και της **Απολλωνίας**. Στις μολύβδινες πλάκες που ανακαλύφθηκαν στην Κέρκυρα εμφανίζονται οι όροι *Ἄφορων* και *Μαχχιδῶν*, οι οποίοι, κατά τον Jones, συνδέονται άμεσα με τη φυλή *Ἄορεις* και τη φράτρα *Ἰμακχιάδαι* που περιλαμβάνονται στο προαναφερθέν ψήφισμα από τη Δήλο¹⁶⁷⁷. Στην Κέρκυρα επίσης εμφανίζεται η φυλή των *Ἰλλέων* σε γνωστό ψήφισμα που αναφέρεται στη δωρεά δύο Κερκυραίων, του Αριστομένου και της Ψύλλας, προς την πόλη της Κέρκυρας, με σκοπό τη μίσθωση των τεχνιτών του Διονύσου κατά τη διάρκεια της εορτής του θεού¹⁶⁷⁸. Είναι επίσης πιθανό, όπως και στην περίπτωση των Συρακουσών, ότι διατηρήθηκε η αρχική τριμερής διαίρεση σε φυλές, αφού στη μάχη των Συβότων τα συμμετέχοντα πλοία είχαν χωριστεί σε τρία μέρη, ενώ και στην επιγραφή του Αριστομένου και της Ψύλλας αναφέρονται σώματα τριών αξιωματούχων ή μαρτύρων¹⁶⁷⁹. Η ερμηνεία του Jones για τα παραπάνω δεδομένα είναι ότι το σύστημα των τριών φυλών υπέστη στη μητρόπολη μεταρρύθμιση από τον Κύψελο και από τότε περιελάμβανε αντί για τρεις οκτώ φυλές¹⁶⁸⁰.

Σημαντικότερη ακόμα ένδειξη για την εξαγωγή συμπερασμάτων είναι ότι σε επιγραφή από την ιλλυρική Απολλωνία εμφανίζεται επίσης η φράτρα *Μαχιάδαι*, παρηλλαγμένος τύπος του όρου *Ἰμακχιάδαι* που αναφέρεται στο ως άνω ψήφισμα από τη

¹⁶⁷⁵ Jones 1980, 189-193. Κατ' ουσίαν, ο Jones αποδέχθηκε την ήδη διατυπωμένη άποψη προγενέστερων μελετητών, όπως του Busolt-Swoboda 1920, I, 363, του Will (1955, 612, σημ. 2) και του Dunbabin 1957, 55. Πρβλ. και Roebuck 1972, 114. Βλ. και Μοράκης 2014, 228.

¹⁶⁷⁶ Το ζήτημα της μεταβολής των νομίμων στο μεγαρικό παράδειγμα αναλύει επαρκώς ο Robu (2018).

¹⁶⁷⁷ Calligas 1971 και Jones 1980, 167-172, και κυρίως 168-169, όπου αποδεικνύει με γλωσσολογικές παρατηρήσεις ότι οι φράτρες *Ἰμακχιάδαι* και *Μαχχιάδαι* έχουν κοινή ρίζα. Για το ψήφισμα από τη Δήλο βλ. Robert 1948, 5-15, 1960b, 562-569, Daux 1953-1954, 250, σημ. 5 (= SEG XXX.990). Η κορινθιακή προέλευση του ψηφίσματος έχει υποστηριχθεί και από την Antonetti (1999, 367-368), όπου και βιβλιογραφία για την εν λόγω διαφωνία.

¹⁶⁷⁸ IG 1² 4, 798.1.3 και 5.

¹⁶⁷⁹ Θουκ. Α' 47.1 και IG 1² 4, 798.1.37-38 και 49.

¹⁶⁸⁰ Η θεωρία του Jones (1980, 189-193) βασίζεται στο παλαιότερο επιχείρημα των Stroud (1968) και Calligas (1971, 88) ότι το σύστημα των οκτώ φυλών προϋπήρχε της μετριοπαθούς ολιγαρχίας που ανέτρεψε τους Κυψελίδες στην Κόρινθο. Ωστόσο, αυτό δεν αναφέρεται ρητά σε καμία πηγή. Βλ. Σούδα, λ. πάντα ὀκτώ και Νικ. Δαμ. FGrHist 90, απ. 60.38. Βλ. και Del Monaco 2011, 309, ο οποίος υποστηρίζει, όπως και ο Jones, ότι τα δύο συστήματα, των αρχαίων και των νέων φυλών, συνυπήρξαν και χρησιμοποιούνταν εναλλακτικά.

Δήλο¹⁶⁸¹. Η άποψη του Jones, ότι δηλαδή αυτή η παράλληλη εμφάνιση του όρου σχετίζεται με τη μεταρρύθμιση του Κυψέλου, είναι αρκετά ελκυστική και ερμηνεύει ικανοποιητικά την παράλληλη παρουσία στοιχείων της φυλετικής οργάνωσης των τριών πόλεων με την εφαρμογή του ίδιου φυλετικού συστήματος κατά τη διάρκεια της κορινθιακής τυραννίδος, και ειδικά κατά την τελευταία περίοδο εξουσίας του Περιάνδρου, κατά την οποία ήλεγχε την Κέρκυρα και ίδρυσε την Απολλωνία¹⁶⁸².

Ωστόσο, το φυλετικό *Άορείς*, όπως απέδειξε και η μελέτη της Antonetti¹⁶⁸³, συνδέει το μυθικό παρελθόν της Κορίνθου και της Κέρκυρας με τους ήρωες Άορα, γιο του Χρυσάορος, και Βελλεροφόντη και παράλληλα και με το δωρικό-βακχιαδικό παρελθόν των δύο πόλεων μέσω του συσχετισμού με τον Αλήτη από τη μία πλευρά και από την άλλη με τον μύθο της Μέδουσας, του Πηγάσου και του Χρυσάορος, όπως αυτός προβάλλεται στο αέτωμα του ναού της Αρτέμιδος-Γοργούς στην Κέρκυρα¹⁶⁸⁴. Η εισαγωγή του φυλετικού *Άορείς*, επομένως, πρέπει να τοποθετηθεί χρονικά σε περίοδο, κατά την οποία στη μητρόπολη και την αποικία επικρατούσε το βακχιαδικό στοιχείο και όχι ο Κύψελος ή οι Κυψελίδες. Η *ἀρχαία φυλὰ Άορέων*, η οποία μαρτυρείται στο ψήφισμα από τη Δήλο, είχε πιθανότατα ήδη δημιουργηθεί επί Βακχιαδών, αν και αυτό δεν περιορίζει τη χρονολόγηση του φυλετικού συστήματος με τις οκτώ φυλές. Αν μάλιστα αποδεχθούμε την αρκετά πιθανή πρόταση της Crema για την απόδοση της επιγραφής από τη Δήλο στην Αμβρακία, τότε πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι η φυλή των *Άορέων* υπήρχε στο αρχικό φυλετικό σύστημα της αποικίας και ότι μεταρρυθμίστηκε αργότερα. Η αναγωγή της θέσπισης των 8 φυλών στον Αλήτη, όπως παραδίδεται από το μεσαιωνικό λεξικό της Σούδα¹⁶⁸⁵, είναι μάλλον επινόηση των μεταρρυθμιστών του φυλετικού συστήματος, προκειμένου να το νομιμοποιήσουν¹⁶⁸⁶.

Ένα άλλο, επίσης, στοιχείο από τις παραδόσεις για τον Αλήτη έρχεται να επιβεβαιώσει, τουλάχιστον μερικώς, την αρχική θεωρία του Jones, ότι δηλαδή το σύστημα δέχθηκε μία εκ των υστέρων μεταρρύθμιση, αν και όχι αναγκαστικά επί Κυψέλου. Ο Αλήτης, σύμφωνα με τον γενεαλογικό μύθο του Κυψέλου, όπως αυτός διασώζεται από τον Έφορο

¹⁶⁸¹ Derenne 1928, 40-41, αρ. 6, Robert 1948 και 1960b, Daux 1953-1954 και Cabanes, Ceka 1997, 190-191. Βλ. και Jones 1987, 157-158.

¹⁶⁸² Νικ. Δαμ. *FGrHist* 90, απ. 60.1-60.38 και Στεφ. Βυζ. Έθνικά, λ. Άπολλωνία. Για τη χρονολόγηση της Απολλωνίας επί Περιάνδρου βλ. Van Compernelle 1953, 50-64. Ο Anderson (2005, 199) αμφισβητεί τη μεταρρύθμιση αυτή του Κυψέλου επί τη βάση της διαπίστωσης ότι οι αρχαϊκοί τύραννοι σέβονταν το προγενέστερο πολιτικό σύστημα οργάνωσης, χωρίς ωστόσο να αποδεικνύει τη θέση του.

¹⁶⁸³ Antonetti 1999a, 368-370.

¹⁶⁸⁴ Η βακχιαδική παράδοση προβάλλεται ιδιαίτερα στο μνημείο αυτό της Κέρκυρας: βλ. Klaffenbach 1940, 164, Antonetti 1999, 371-372, 2001, 11-12, σημ. 8 και 2006, 55-73.

¹⁶⁸⁵ Σούδα, λ. πάντα όκτώ.

¹⁶⁸⁶ Roebuck 1972, 114.

μέσω του Πausανία, αν και Δωριεύς στρατηγός και βασιλεύς των Κορινθίων, δέχθηκε την εγκατάσταση στην Κόρινθο μη δωρικών στοιχείων, υπό τον Μέλανα του Αντάσου, μυθικό πρόγονο του Κυψέλου¹⁶⁸⁷. Η αναφορά του Αλήτη ως μυθικού βασιλέως της Κορίνθου ανήκει περισσότερο στην κορινθιακή μυθολογία και πολύ λίγο σχετίζεται με τις πραγματικές πολιτικές εξελίξεις στην εποχή εκείνη¹⁶⁸⁸. Ωστόσο, η αναφορά σε μη δωρικά στοιχεία στην πόλη ήδη από την αρχή της ίδρυσής της, δηλαδή από τον Η΄ αι. π.Χ., υποδηλώνει την ιστορική ύπαρξη μη δωρικής φυλής στο φυλετικό σύστημα της πόλης και πιθανότατα την εξαρχής διεύρυνση του πολιτικού σώματος. Το φυλετικό σύστημα της Κορίνθου αρχικά συνέπιπτε δηλαδή με την τριμερή διαίρεση των δωρικών φυλών, με την προσθήκη μίας επιπλέον για την ενσωμάτωση προδωρικών στοιχείων¹⁶⁸⁹. Η εξαρχής ενσωμάτωση εξάλλου μη δωρικών στοιχείων είναι γνωστή και από άλλες δωρικές πόλεις της Πελοποννήσου (Σικυών, Σπάρτη, Άργος)¹⁶⁹⁰. Την εξέλιξη αυτή, άλλωστε, υποδηλώνει και ο μύθος ο σχετιζόμενος με τον αιολικής καταγωγής Σίσυφο, ο οποίος προβάλλεται ως ο ιδρυτής της μυθικής Εφύρας/ Κορίνθου¹⁶⁹¹.

Είναι, επομένως, πολύ πιθανό ότι στην Κόρινθο οι μη Δωριείς απετέλεσαν τη φυλή των Άορέων από την ίδρυση της πόλης-κράτους. Η σύνδεση με τους Βακχιάδες ερμηνεύεται εύκολα, αν αναλογιστούμε ότι η πόλη-κράτος της Κορίνθου συνοικίσθηκε πιθανότατα κατά

¹⁶⁸⁷ Πaus. Β΄ 4.3-4.4 και Ε΄ 18.7-18.8. Για τον Έφορο ως πηγή του Πausανία και την αντίθεση με την εκδοχή του Ηροδότου για την καταγωγή του Κυψέλου βλ. Jacoby 1926, 248 και Parmeggiani 2011, 277-282..

¹⁶⁸⁸ Η σύγχρονη έρευνα έχει αμφισβητήσει την ύπαρξη μοναρχικού πολιτεύματος στις πρώιμες ελληνικές κοινωνίες κατά τους ΙΑ΄-Θ΄ αι. π.Χ.: βλ. Κδίν 2016, 12-14. Επιπλέον, οι αναφορές της χρονογραφικής παράδοσης του Απολλοδώρου στον κατάλογο των Κορινθίων βασιλέων από τους διαδόχους του Αλήτη έως τους Βακχιάδες, όπως παραδίδονται από τον Διόδωρο τον Σικελιώτη (Ζ΄ 9.1-9.6) και τον Ευσέβιο (Χρονικόν, τ. Ι, 88, Schöene) ανήκουν περισσότερο σε μία κατασκευασμένη εκ των υστέρων παράδοση, η οποία βασίζεται σε λανθασμένους υπολογισμούς των χρονογράφων: βλ. Salmon 1984, 54-55. Η απουσία κληρονομικής βασιλείας στην Κόρινθο των πρώιμων ελληνικών χρόνων αποδεικνύεται από τον επινοημένο κατάλογο των Κορινθίων βασιλέων, με την ισόχρονη διάρκεια βασιλείας για καθένα από αυτούς, όπως παραδίδεται από τον Απολλώδωρο μέσω του Διοδώρου του Σικελιώτου (Ζ΄ 9.1-9.6) και μεταγενέστερων χρονογράφων (Σύγκελλος, Κορινθίων βασιλείς). Τέλος, η μελέτη του Κδίν (2016) έδειξε ότι σε πολλές πόλεις-κράτη κατά την ίδια περίοδο η αναπτυσσόμενη κατά τον Η΄ αι. π.Χ. αριστοκρατία μπορούσε να κυβερνά μέσα από κλειστά (ενός ή λίγων ατόμων) ή περισσότερο διευρυμένα σχήματα. Επομένως, είναι πιθανόν ότι η βασιλική δυναστεία των Βακχιδών ταυτίζεται με την ολιγαρχική δυναστεία, η οποία, σύμφωνα με την παραπάνω χρονογραφική παράδοση ανέλαβε την εξουσία στα μέσα του Η΄ αι. π.Χ.

¹⁶⁸⁹ Το προδωρικό στοιχείο εκπροσωπείται πιθανότατα στο σύστημα των 8 φυλών από τους Άορείς και τους Κυνοφάλους, φυλή που αναφέρεται από τον Ησύχιο (λ. Κυνόφαλοι). Για τον όρο αυτό και την υποτιμητική του σημασία βλ. τον αντίστοιχο όρο κυνοκέφαλοι: Άριστ. Ίστ. ζώνων, 1502α.15 και Κωμικά άδέσποτα, 1360.1. Ο Κδίν (2003, 340) έχει αποδεχθεί το ενδεχόμενο ότι οι οκτώ φυλές των Κορινθίων εισήχθησαν επί Βακχιαδών εξαιτίας της οργάνωσης των Κορινθίων σε πόλη κατά τη διακυβέρνηση των Βακχιαδών. Όπως όμως θα δούμε, υπάρχουν και άλλες εναλλακτικές ερμηνείες.

¹⁶⁹⁰ Σικυών: Ήσυχ. λ. Αίγιαλεΐς, Ήρόδ. Ε΄ 68 και πρβλ. Πaus. Β΄ 5.6· 6.5· Ζ΄ 1.1, Ψευδο-Άπολλώδωρος, Βιβλιοθήκη, Γ΄ 82.3. Σπάρτη (κυρίως σε σχέση με τις Αμύκλες): Όμ. Ίλ. Β 584, Πίνδ. Ίσθμ. Ζ΄ 14, Έφορος, FGrHist 2a, 70 F 117.3 (= Στράβ. Η΄ 5.1 και 5.4 (C 364) και Πaus. Γ΄ 1.3· 2.6· Δ΄ 18.3. Άργος: Πaus. Β΄ 25.6 και πρβλ. Θουκ. Ε΄ 67.2, 72.4, 74.3 και Ζ΄ 7.1. Βλ. και Ραμού-Χαψιάδη 1982, 41-42, 43, 45 και 46 και Jones 1987, 105 (Σικυών) και 112 (Άργος).

¹⁶⁹¹ Όμ. Ίλ. Ζ΄ 152-154 (Έφύρη), Ήσ. F 43a, 75, Άλκαϊος F 38A, 5, Πίνδ. Ίσθμ. f 5.1, Ήρακλείδης F 3, 3.3-4 και Πολύαινος, Α΄ 5.2 (Σίσυφος Αϊολίδης), Πίνδ. Όλ. ΙΓ΄ 52 (άμφι Κορίνθω), Εΰμηλος, FGrHist 3b, 451, F 4.5, Πaus. Β΄ 1.3 και Β΄ 2.2 (ταφήναι εν τῷ Ίσθμῳ), Νικ. Δαμ. FGrHist 90 F 41.5 και Σχολ. Πίνδ. Όλ. Ι΄ 8.2.

τον Η' αι. π.Χ. και ότι από την αρχή το πολίτευμά της ήταν αριστοκρατικό¹⁶⁹². Οι Βακχιάδες δηλαδή προχώρησαν στην ενσωμάτωση μη δωρικών στοιχείων, θεσπίζοντας μία φυλή, τους *Αορείς*, για τις περιοχές με αιολικό πληθυσμό που σχετιζόταν με το αιολικό παρελθόν της πόλης. Εξάλλου, κατά την ίδια περίοδο υπήρχε ανάγκη πολιτικής ενσωμάτωσης περιοχών τόσο της ορεινής υπαίθρου, όπως της δωρικής Τενέας, από την οποία αργότερα έφυγαν οι περισσότεροι άποικοι για τις Συρακούσες¹⁶⁹³, όσο και του Ισθμού και της μεγαρικής Περαίας και Ηραίας, την οποία κατέλαβαν οι Κορίνθιοι επί Βακχιαδών¹⁶⁹⁴. Η ένταξη των περιοχών αυτών στην πόλη-κράτος και η σύνδεσή τους με το αιολικό παρελθόν, επιβεβαιώνεται από την πρώιμη εγκαθίδρυση της λατρείας της Μήδειας στο Ηραίο της Περαχώρας, και από τη μυθική παράδοση για την σισύφεια διοργάνωση των Ισθμίων¹⁶⁹⁵. Η δωρική, όμως, ομάδα της Κορίνθου, αν και πιθανότατα δέχθηκε την ένταξη μη δωρικών στοιχείων, είναι λιγότερο πιθανό ότι μεταρρύθμισε εκ βάθρων και από την αρχή το δωρικό φυλετικό σύστημα εισάγοντας άλλες πέντε φυλές. Η διαδικασία εξάλλου της ενσωμάτωσης φαίνεται ότι ήταν βαθμιαία και όχι απότομη. Αυτή η θεωρία ενισχύεται και από την απουσία ενδείξεων βίαιης εισβολής και κατάληψης περιοχών της Κορινθίας από τον ΙΑ' έως τον Θ' αι. π.Χ., η οποία υποδεικνύει μία σταδιακή ενσωμάτωση έως το 900 π.Χ.¹⁶⁹⁶.

Ο Κύψελος, από την άλλη, ως απόγονος του Μέλανος, συνδέεται εμμέσως με την παραπάνω παράδοση για την ενσωμάτωση των προδωρικών στοιχείων. Μάλιστα, φαίνεται ότι βάσισε την άνοδό του τόσο στη μαρτυρούμενη από τον Ηρόδοτο σύνδεση με το γένος των Βακχιαδών μέσω της μητέρας του Λάβδας, όσο και στην προβολή της καταγωγής του από Αιολείς Λαπίθες¹⁶⁹⁷, καθώς και από τον μη Δωριέα Μέλανα¹⁶⁹⁸. Είναι συνεπώς πιθανό

¹⁶⁹² Η άποψη αυτή επιβεβαιώνεται και από τη μελέτη της φυλετικής και λατρευτικής παράδοσης των Δωριέων. Σύμφωνα με τον Sakellariou (2009a, 323-324), η σύνδεση των βασιλικών οίκων των δωρικών πόλεων της Πελοποννήσου με τους Ηρακλείδες ήταν μεταγενέστερη από την άφιξη των Δωριέων στις αντίστοιχες κοινότητες και επομένως επινοημένη, προκειμένου να νομιμοποιήσει την ήδη διαμορφωμένη πολιτική κατάσταση στις κυοφορούμενες πόλεις-κράτη.

¹⁶⁹³ Στράβ. Η' 6.22 (C 380). Είναι πολύ πιθανό ότι, όπως στην περίπτωση της Ηραίας και του Ισθμού, στην Τενέα διαβιούσαν αιολικοί πληθυσμοί που κατακτήθηκαν από τους Δωριείς, είτε Αργείους είτε Κορινθίους. Βλ. και Κόϊν 2003, 286.

¹⁶⁹⁴ IG VII, 52, Πaus. Α' 44.1, Πλούτ. Ήθ. 295B.6- C.10 (Αίτια Ῥωμαϊκά καὶ Ἑλληνικά, 16), Ἡσύχ. λ. Διὸς Κόρινθος και λ. Μεγαρέων δάκρυα, Σούδα, λ. Διὸς Κόρινθος και λ. Μεγαρέων δάκρυα, Δήμων, FHG, 9.23 και Ζηνόβιος, Ε' 8.13. Βλ. Roebuck 1972, 107-110, όπου και σχετική βιβλιογραφία, Legon 1981, 76, Μειδάνη 2010, 39 και Ziskowski 2011, 323-324. Οι Βακχιάδες εξάλλου συνδέονται χρονικά με τη δημιουργία της ίδιας της πόλης της Κορίνθου και τη διοργάνωση της λατρείας στα Ἴσθμια: βλ. και Morgan 1994 και Κόϊν 2003, 276-282.

¹⁶⁹⁵ Για τη Μήδεια: Εὐμηλος, Κορινθιακά, FGrHist απ. 3b, 451, F 2a.8 και 2b.3, Πaus. Β' 3.11, Ψευδο-Ἀπολλόδωρος, Βιβλιοθήκη, Α' 109.3, 147.1 και Σχολ. Πινδ. Ὀλ. Π' 74 (πρβλ. Θεόποπος, FGrHist απ. 2b, 115, F 285b.4). Για τον Σίσυφο και τα Ἴσθμια: Εὐμηλος, Κορινθιακά, FGrHist απ. 3b, 451, F 4.1, Νίκανδρος, Ἀλεξίφάρμακα, 306 (πρβλ. Εὐτέκνιος, Παράφρασις KB' 11), Ἀπολλώνιος Δύσκολος, Περί άντων. Β' 1, 1, 48.22, Ἄριστ. απ. 637.11, Καλλιμάχος, απ. 384.10, Ψευδο-Ἀπολλόδωρος, Βιβλιοθήκη, Γ' 29.5, Πaus. Β' 1.38, 2.1 (πρβλ. Στ' 20.19) και Φιλόστρατος, Εἰκόνας, Β' 16.1-3.

¹⁶⁹⁶ Roebuck 1972, 100-101 και 115.

¹⁶⁹⁷ Ἡρόδ. Ε' 92α.15-92ζ.3. Βλ. και Oost 1972.

¹⁶⁹⁸ Πaus. Β' 4.3-4.4.

ότι ο Κύψελος προέβη σε μία περαιτέρω φυλετική μεταρρύθμιση, προκειμένου να προωθήσει τη γεωγραφική κατανομή των φυλών και να αποδυναμώσει τους Βακχιάδες στο πολιτικό σώμα της πόλης¹⁶⁹⁹, επιβεβαιώνοντας παράλληλα την πολιτική αναγνώριση των μη Δωριέων της Κορίνθου. Είτε αποδεχθούμε ότι το ψήφισμα από τη Δήλο προέρχεται από την Κόρινθο είτε το θεωρήσουμε ως αμβρακιώτικο, ο Κύψελος δεν αποκλείεται ότι διατήρησε στο φυλετικό σύστημα τη φυλή των *Αορέων*¹⁷⁰⁰, που προϋπήρχε ήδη από τον καιρό των Βακχιαδών, και προχώρησε σε μία εκ νέου διεύρυνση του πολιτικού σώματος με τη δημιουργία νέων φυλών και υποδιαίρεσεων, όπως της φυλής των *Κυνοφάλων*, προφανώς για τη συμπερίληψη μη δωρικών στοιχείων, αυξάνοντας τον αριθμό των φυλών από τέσσερις σε οκτώ, οι οποίες αυτή τη φορά καταναμεθήκαν με γεωγραφικό κριτήριο. Στο πλαίσιο αυτό, δημιουργήθηκαν και νέες υποδιαίρεσεις, όπως η φράτρα των *Όμακχιαδών*. Οι νέες φυλές είναι πιθανό ότι δε χρησιμοποιούνταν για τις ίδιες κρατικές λειτουργίες (στρατιωτική οργάνωση, τελετές, ένταξη νέων μελών στην κοινότητα), αλλά επιστρατεύονταν εναλλακτικά με τις παλαιότερες¹⁷⁰¹.

Ωστόσο, η επιβίωση τυραννικών θεσμών στην Κέρκυρα και στην Απολλωνία μετά την πτώση των τυράννων φαντάζει μάλλον αδύνατη και επομένως δεν μπορούμε να αποδεχθούμε τη χρονολόγηση της μεταρρύθμισης επί Κυψέλου. Οι οκτώ φυλές υπήρχαν στην ολιγαρχική Κόρινθο, όπως μαρτυρεί εμμέσως ο Έφορος διά του Νικολάου Δαμασκηνού, ο οποίος αναφέρει ότι ο αριθμός των *προβούλων* στην Κόρινθο ήταν οκτώ¹⁷⁰². Επομένως, είναι πιθανότερο ότι αυτή η μεταρρύθμιση επήλθε με το νέο μετριοπαθές ολιγαρχικό καθεστώς που ακολούθησε την πτώση του Κυψελίδη Ψαμμητίχου στη μητρόπολη. Ενώ δηλαδή η φυλή των *Αορέων* πιθανότατα θεσπίστηκε κατά την εποχή των Βακχιαδών τόσο στην Κόρινθο όσο και στην Κέρκυρα, οι υπόλοιπες φυλετικές διαιρέσεις στη μητρόπολη οφείλονται σε έμπνευση των καθεστώτων που διαδέχθηκαν τις τυραννίδες, τόσο στη μητρόπολη όσο και στις αποικίες. Τέτοιες μεταρρυθμίσεις ενός πρωταρχικού φυλετικού συστήματος, με την παράλληλη επιβίωση μέρους ή του συνόλου των αρχικών φυλών μαρτυρούνται και σε άλλες πόλεις του ελληνικού κόσμου, είτε δωρικές, όπως η

¹⁶⁹⁹ Roebuck 1972, 115, σημ. 67.

¹⁷⁰⁰ Τέτοιες επιβιώσεις προγενέστερων πολιτικών παραδόσεων δε θεωρούνται πλέον ξένες προς την πολιτική που ακολούθησαν οι τύραννοι, καθώς η σύγχρονη έρευνα έχει αποδείξει ότι οι αρχαϊκοί τύραννοι ήταν λιγότερο επαναστάτες εναντίον των αριστοκρατών και περισσότερο ηγέτες της τοπικής ανώτερης τάξης, οι οποίοι σε πολλές περιπτώσεις αποκατέστησαν τη νομιμότητα που είχε παραβιαστεί από τους προκατόχους τους. Βλ. Anderson 2005, 212-214 και Kōiv 2016, 3 και σημ. 9.

¹⁷⁰¹ Jones 1987, 161 και Del Monaco 2011, 309.

¹⁷⁰² Νικ. Δαμ. *FGrHist* 90, απ. 60.

Μεσσηνία, η Λατώ, η Θεάγγελα, η Γόρτυς, η Λυττώ, ο Ολούς, η Κνωσός, η Ιεράπυτνα, είτε ιωνικές, όπως η Θάσος, ο Ίστρος, η Πέρινθος, οι Ερυθρές, ο Κολοφών και η Μίλητος¹⁷⁰³.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, η διαίρεση σε οκτώ ή περισσότερες φυλές είναι πιθανό ότι ακολουθήθηκε σύντομα, μετά την εκδίωξη των τυράννων, και από την αποικία της **Απολλωνίας**, μετά την αντίστοιχη έξωση του Γύλακος. Έχει υποτεθεί ότι ο συνολικός αριθμός των σχετικών συντομογραφιών και όρων που απαντώνται σε επιγραφικές πηγές από την ιλλυρική αποικία είναι οκτώ¹⁷⁰⁴. Ωστόσο, οι σωζόμενες συντομογραφίες από πολιτικά σώματα στην Απολλωνία είναι δεκατρείς («ΛΙ», «ΠΟ», «ΑΡ», «ΠΟΛΟ», «ΙΠ», «ΛΕ», «Α», «ΑΜ», «ΑΥ», «Ε», «ΕΥ», «ΙΠ», «ΜΑ»)¹⁷⁰⁵ και αρκετά διαφορετικές από εκείνες της μητρόπολης («ΛΕ-Π», «ΣΙ-Π», «ΣΥ-Φ», «ΚΥ-Φ», «ΛΕ-Ε»)¹⁷⁰⁶. Κάποιες από αυτές έχουν συσχετιστεί, αν και χωρίς περαιτέρω τεκμηρίωση, με ονόματα φυλών (π.χ. ΑΜ = *Ἀμφινεῖς*, ΙΠ = *Ἰπποθοῖεῖς*, ΜΑ = *Μαχιάδαι* και ΠΟ = *Πολῖται* στην Απολλωνία, ΚΥ = *Κυνόφαλοι* στην Κόρινθο)¹⁷⁰⁷. Πιθανότατα οι συντομογραφίες παραπέμπουν σε φυλές ή και σε φυλετικές υποδιαιρέσεις¹⁷⁰⁸. Επομένως, οι επιγραφικές πηγές συνηγορούν στο ότι το προϋπάρχον φυλετικό σύστημα εξελίχθηκε στη συνέχεια με τη δημιουργία επιπλέον διαφορετικών και περισσότερων υποδιαιρέσεων¹⁷⁰⁹. Στην πολιτική διαίρεση, πάντως, της Κέρκυρας και της ιλλυρικής Απολλωνίας φαίνεται πως ενσωματώθηκαν και κορινθιακά στοιχεία.

Συνυπολογίζοντας όλες τις παραπάνω πληροφορίες, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι οι ΒΔ κορινθιακές αποικίες περί τον Αμβρακικό κόλπο είναι πολύ πιθανό ότι υιοθέτησαν από την αρχή το φυλετικό σύστημα της Κορίνθου, όπως είχε δημιουργηθεί επί Βακχιαδών. Στη συνέχεια, είναι πολύ πιθανό ότι ακολούθησαν, όπως η Κέρκυρα και η Απολλωνία, τη μεταρρύθμισή του και τη θέσπιση των οκτώ, ή και άλλων φυλών, ιδιαίτερα αφού και στον ιδρυτικό μύθο της Αμβρακίας υπονοείται η πολιτική ενσωμάτωση ηπειρωτικών ομάδων,

¹⁷⁰³ Jones 1987, 22-24 (Γόρτυς), 146-148 (Μεσσηνή), 226-228 (Κνωσός), 227-228 (Λύττος), 229 (Ολούς), 229-230 (Λατώ), 230-231 (Ιεράπυτνα), 278-280 (Ίστρος), 286-287 (Πέρινθος), 303-306 (Ερυθραί), 310-311 (Κολοφών), 321-327 (Μίλητος), 334-335 (Θεάγγελα) και Rolley 1965, 449 και 461-462 (Θάσος). Μάλιστα, σε μερικές από αυτές, τα ονόματα των αρχικών ιωνικών φυλών χρησιμοποιήθηκαν, για να δηλώσουν μετά τη σχετική μεταρρύθμιση μικρότερες υποδιαιρέσεις, όπως *πάτραι* και *χιλιαστύαι* (Θάσος και Κολοφών αντιστοίχως).

¹⁷⁰⁴ Cabanes, Drini 1995a, 16. Πρβλ. και Reboton 2008, 11.

¹⁷⁰⁵ Homann-Wedeking 1942, 371, Cabanes, Ceka 1997, 7.5-7· 9-11, Dimo, Lenhardt, Quantin 2007, 275. Πρβλ. Reboton 2008, 11 και Del Monaco 2011, 307.

¹⁷⁰⁶ Meritt 1931, 734, αρ. 11, Kent 1966, αρ. 8 και SEG XXV.331a και b.

¹⁷⁰⁷ Jones 1987, 99, Dimo, Lernhardt, Quantin 2007, 275 και Del Monaco 2011, 307.

¹⁷⁰⁸ Σύμφωνα με τον Jones (1980, 172-185), οι συντομογραφίες σε επιγραφές της Κορίνθου δε φανερώνουν τις φυλές, αλλά μικρότερες πολιτικές υποδιαιρέσεις, όπως τα ημιόγδοα και τις τριακάδες, που αναφέρονται στην επιγραφή από τη Δήλο (Robert 1948, 5-15· 1960b, 562-569, Daux 1953-1954, 250, σημ. 5 = SEG XXX.990).

¹⁷⁰⁹ Εξάλλου, η συντομογράφιση των φυλών ή των υποδιαιρέσεών τους με τα πρώτα γράμματα κάθε φυλής/ υποδιαιρέσεως στις επιγραφές απαντάται και σε άλλες επιγραφικές πηγές, και μάλιστα και από δωρικές πόλεις, ιδίως της ΒΔ Ελλάδας και της Μεγάλης Ελλάδος: SGDI 3654 (Κως), IG XII, 1.10 (Ρόδος), De Franciscis 1961, 3· 1962, 4· 1964, 6 (Επιζεφύριοι Λοκροί), Segre 1952, 88, στ. III.79 και 82· 89 face A.22-23 και 124-144, αρ. 85-96 (Κάλυμνος), IG XIV, 645 (Ηράκλεια Κάτω Ιταλίας). Βλ. και Jones 1980, 170-171 και 1987, 154-155.

όπως των Δρυόπων, πιθανότατα στη φυλή των *Άφορέων*. Ο ιδρυτικός μύθος μάλιστα συνδέει τον *Άπόλλωνα Πύθιο* ως λατρεία με τους Δρύοπες και με τους απογόνους του Σισύφου που έφθασαν στην Αμβρακία πριν από τον Γόργο¹⁷¹⁰. Είναι δηλαδή πιθανό ότι γίνεται μία έμμεση αναφορά στη σχέση των ηπειρωτικών εθνών και των Δρυόπων της περιοχής της μετέπειτα Αμβρακίας με τους Βακχιάδες, οι οποίοι είχαν ενσωματώσει τους Αιολείς της Κορίνθου. Ωστόσο, δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε τις συγκεκριμένες μεταβολές που υπέστη το σύστημα σε μεταγενέστερες περιόδους και ιδιαίτερα εξαιτίας της αλλαγής των πολιτευμάτων.

Τέλος, αν το ψήφισμα που βρέθηκε στη Δήλο προέρχεται από την Αμβρακία, όπως υποστηρίζει ο *Crema* και ο *Del Monaco*, τότε είναι πολύ πιθανό ότι κατά τη μεταρρύθμιση το σύστημα περιελάμβανε αρχικά την αρχαία φυλή *Άορείς* και ότι το όνομα της αρχικής, εκ των οκτώ, φυλής *Όμακχιάδαι* μετατράπηκε σε φατρία¹⁷¹¹. Επίσης, από την εξέταση των παραδειγμάτων της Καμάρινας προκύπτει ότι ο όρος *τριακάς* πρέπει να αντιστοιχούσε σε μικρότερη υποδιαίρεση της φατρίας, που σχετίζεται πιθανότατα με τον αριθμό τριάντα, όπως και στις Συρακούσες¹⁷¹². Για την περίπτωση ειδικά της Αμβρακίας, κρίνοντας από την επιρροή, όπως θα δούμε και παρακάτω, που είχε η Κόρινθος στη διαχρονική διαμόρφωση, ακόμα και στην ονοματοδοσία, των θεσμών, εικάζουμε ότι ακολούθησε και στο ζήτημα της διαίρεσης του σώματος των πολιτών λύσεις παρόμοιες με εκείνες της μητρόπολης. Μάλιστα, είναι πολύ πιθανό ότι σε όλες τις ΒΔ κορινθιακές αποικίες διατηρήθηκαν οι τρεις αρχαίες δωρικές φυλές, όπως προκύπτει και από την εξέταση των παραδειγμάτων της Κέρκυρας και των Συρακουσών και των δικών τους αποικιών¹⁷¹³, καθώς ότι οι νέες φυλές που προέκυψαν από τις όποιες μεταρρυθμίσεις χρησιμοποιήθηκαν παράλληλα.

Συνελεύσεις και συμβούλια

Η διοικητική οργάνωση των κορινθιακών αποικιών περί τον Αμβρακικό κόλπο υπακούει στον γενικότερο κανόνα της πολιτικής οργάνωσης των κρατών τύπου πόλης, αφού οι αρχαίες πηγές τις ταυτίζουν με τυπικές πόλεις-κράτη¹⁷¹⁴. Περιλαμβάνει, επομένως,

¹⁷¹⁰ Βλ. παραπάνω, σ. 51-52, 115, 125-126, 128-129, 131 και 136 της παρούσας. Για τον *Άπόλλωνα Πύθιο* και τους Δρύοπες βλ. 329-330 της παρούσας.

¹⁷¹¹ Ωστόσο, ο όρος *Μακχιάδαι* στην Κέρκυρα παρέμεινε ως δηλωτικό της φυλής, σύμφωνα με τις επιγραφές: IG IX, I¹, 4.799. Βλ. και *Del Monaco* 2011, 305-307. Στο σύστημα της Κέρκυρας, οι φατρίες δεν προσέλαβαν συγκεκριμένα ονόματα, αλλά τακτικά αριθμητικά σε θηλυκό γένος, όπως έδειξε το ακριβές παράλληλο από την αποικία των Συρακουσών Καμάρινα: *Cordano* 1992, 91-101 και *Del Monaco* 2011, 309-311.

¹⁷¹² *Del Monaco* 2011, 310-311.

¹⁷¹³ *Del Monaco* 2011, 310-312.

¹⁷¹⁴ Για την Αμβρακία: Θουκ. Γ' 105.4, 110.1, 112.2 και 8, 113.2, 4 και 5 και Ψευδο-Σκύλαξ, *Περίπλους* 35. Πρβλ. Hansen, Nielsen 2004, 78 και Gehrke, Wirbelauer 2004, 354. Για τη Λευκάδα: Έκατ. *FGrHist* 1, F 110 (= Στέφ. Βυζ. Έθνικά, λ. Λευκάς), Θουκ. Α' 30.3, Γ' 94.2, Άριστ. απ. 473.10 (= Στράβ. Ζ' 7.2 - C 321) και Στράβ. Στ' 2.4 (C270-271). Βλ. και Gehrke,

τη συνέλευση του ευρέος σώματος της κοινότητας των πολιτών, το συμβούλιο και τις επιμέρους αρχές.

Δῆμος (δᾶμος)/ Ἄλια/ Ἐκκλησία

Τα διαθέσιμα στοιχεία και για το ευρύτερο πολιτικό σώμα στις αποικίες είναι πενιχρά και, στην καλύτερη περίπτωση, πολύ μεταγενέστερα από την περίοδο, την οποία εξετάζουμε. Η μόνη σαφής αναφορά που διαθέτουμε είναι το ψήφισμα των **Λευκαδίων** του Β' αι. π.Χ. για τον Μεσσήνιο Δαμοφώντα, το οποίο εκδίδεται από την *βουλάν* και τους *προβούλους* της πόλης, ενώ στο τέλος της επιγραφής υπάρχει σε δεύτερο χρόνο επιβεβαιωτική απόφαση από την *άλιαν* (*καὶ τᾶι ἀλίαι*), σύμφωνα με τη συμπλήρωση του Thonemann¹⁷¹⁵. Διαθέτουμε επίσης και την αναφορά του Αριστοτέλους, ο οποίος σχολιάζοντας την πτώση των Κυψελιδών στην **Αμβρακία** αναφέρεται στον *δῆμο* της αποικίας¹⁷¹⁶. Ωστόσο, ο όρος χρησιμοποιείται αναχρονιστικά, για να δηλώσει το *πλήθος*, την κατώτερη κοινωνική τάξη της πόλης και όχι το συλλογικό όργανο, στο οποίο αντιπροσωπεύονταν μαζικά οι Αμβρακιώτες¹⁷¹⁷.

Επιγραφικές πηγές από τις αποικίες των κλασικών χρόνων που ρίχνουν φως στη σχετική ορολογία για το σώμα που αντιστοιχεί στην εκκλησία του δήμου είναι ελάχιστες. Διαθέτουμε, ωστόσο, μεταγενέστερες επιγραφικές πηγές που μπορούν να μας διαφωτίσουν, ενώ συμπεράσματα προκύπτουν και από την εξέταση άλλων κορινθιακών ή κερκυραϊκών αποικιών. Η πραγμάτευση στην υποενοότητα αυτή θα γίνει με βάση τη χρονική σειρά εμφάνισης των μαρτυριών, προκειμένου να επισημανθεί η ιδιαίτερη εξέλιξη της ορολογίας.

Στην ιλλυρική αποικία της **Απολλωνίας** το ευρύ πολιτικό σώμα τιτλοφορείται στον Δ' ή Γ' αι. π.Χ. *δᾶμος*, σύμφωνα με το επιγραφικό υλικό από την πόλη¹⁷¹⁸. Με δεδομένο ότι οι Απολλωνιάτες ήταν οι πιο συντηρητικοί στο ζήτημα της πολιτικής οργάνωσης και λαμβάνοντας υπ' όψιν ότι και στο παράδειγμα του επιτυμβίου του Μενεκράτους του Στ' αι. π.Χ. από την **Κέρκυρα** εμφανίζεται ο όρος *δᾶμος*¹⁷¹⁹, είναι πολύ πιθανό ότι οι Απολλωνιάτες άρχισαν να χρησιμοποιούν τον όρο αυτό, όπως και οι Κερκυραίοι, από την εποχή της

Wirbelauer 2004, 364-365. Για το Ανακτόριο: Θουκ. Β' 68.9, Γ' 105.1 και 106.3 και Ψευδο-Σκύλαξ, *Περίπλους* 34. Βλ. και Gehrke, Wirbelauer 2004, 356.

¹⁷¹⁵ IG IX 1² 1, 4.1475.16-17 (= SEG LI, 466, LIII, 388 και LVIII, 388). Για τη συμπλήρωση *ἀ[λίαι]* βλ. Thonemann 2003, 116.

¹⁷¹⁶ Αριστ. Πολ. 1304a, 17-20 και 31-33.

¹⁷¹⁷ Για αναχρονισμούς στο έργο του Αριστοτέλους σε σχέση με την πολιτειακή εξέλιξη της Κορίνθου βλ. Blomqvist 1998, 9-11. Αντίστοιχη χρήση του όρου, χωρίς να υποδηλώνεται το πολιτικό όργανο της εκκλησίας του δήμου, γίνεται και από τον Θουκυδίδη (Α' 24.1-5) για την Επίδαμνο. Σε αυτήν την περίπτωση, όμως, είναι σαφές ότι ο όρος *δῆμος* επιστρατεύεται, για να υποδηλώσει την πολιτική μερίδα των δημοκρατικών σε αντίθεση με τους ολιγαρχικούς φυγάδες της πόλης. Με την ίδια ακριβώς σημασία χρησιμοποιείται ο όρος και από τον Αριστοτέλη (Πολ. 1290a, 40 - 1290b, 20) για την περίπτωση της ιλλυρικής Απολλωνίας.

¹⁷¹⁸ Cabanes, Ceka 1997, 9.2, 175.1, 186.2, 189.7, 192.2 και T 315.26.

¹⁷¹⁹ IG IX, 1.867.

ίδρυσής τους και το διατήρησαν καθ' όλη τη διάρκεια της πολιτειακής τους ιστορίας. Το γεγονός ότι το ευρύτερο πολιτικό σώμα επεβίωσε κατά τη διάρκεια της τυραννίδος δεν πρέπει να μας ξενίζει, αφού οι αρχαϊκοί τύραννοι συνήθως διατηρούσαν πολιτικές δομές που είχαν παραλάβει από τους προκατόχους τους¹⁷²⁰. Στις περιπτώσεις, όμως, της Απολλωνίας και της Κέρκυρας, δε φαίνεται ότι οι τύραννοι έπαιξαν ιδιαίτερο ρόλο στην εξέλιξη των πολιτικών θεσμών, αφού ο Περίανδρος μόνο κατά το τέλος της εξουσίας του παρουσιάζεται να επιβουλεύεται την Κέρκυρα, ενώ η Απολλωνία σύντομα απαλλάχθηκε από την τυραννική κηδεμονία και επανιδρύθηκε μετά την εκδίωξη των τυράννων. Ο ίδιος όρος στη δωρική του μορφή επιγράφεται σε δημόσιες πήλινες πλάκες του Δ' αι. π.Χ. από την Αμβρακία. Σε αυτά προβάλλεται εμφαντικά ο δωρικός όρος *δαῖμος*, αν και δε δηλώνει το ευρύ συλλογικό όργανο, αλλά την πόλη-κράτος, η οποία εκπροσωπείται από τη δημοκρατική παράταξη. Στην ιωνική μορφή *δήμος* εμφανίζεται και σε αττικά και δελφικά επιγραφικά κείμενα στην ελληνιστική εποχή, αλλά με τη σημασία της πόλης που αποδίδει τιμές σε κάποιο ιερό εκτός Αμβρακίας¹⁷²¹.

Υπάρχουν, ωστόσο, στοιχεία που συνδέουν τα αντίστοιχα πολιτικά σώματα με τον όρο *άλια* και σε άλλες κορινθιακές αποικίες, ιδίως περί τον Αμβρακικό κόλπο. Κατ' αρχάς, το πολιτικό όργανο που περιλαμβάνει το σύνολο των πολιτών στο **Ανακτόριο** στο μεταίχμιο του Δ' και του Γ' αι. π.Χ., στην **Κέρκυρα** από τον Δ' αι. π.Χ. και εξής, αλλά πιθανότατα και στη **Λευκάδα** στις αρχές του Β' αι. π.Χ., ονομάζεται *άλια*¹⁷²². Στο παράδειγμα από το Ανακτόριον αναφέρεται και το αξίωμα του *γραμματέως αλίας*. Στο λευκαδικό επιγραφικό κείμενο παρουσιάζονται από τους εκδότες συμπληρωμένοι οι δύο πρώτοι στίχοι ως εξής: *ἔδοξε τᾷ βουλᾷ καὶ [τῶι δάμωι καὶ τοῖς] ἐ-/πιμελ[ητ]αῖς*, ενώ στο τέλος υπάρχει η φράση *ἔδοξε τᾷ Α---*. Ο Thonemann απορρίπτει την ανάγνωση του πρώτου στίχου αντιπροτείνοντας τον όρο *[τοῖς προβούλοις]* και έχει ορθά συμπληρώσει την τελευταία φράση, επί τη βάσει παραλλήλων από τη Σικελία και την Κέρκυρα, με τη λέξη *άλια*¹⁷²³. Το επιγραφικό κείμενο που τιμά τον Μεσσήνιο γλύπτη προέρχεται από την περίοδο, κατά την οποία η Λευκάς ανεξαρτητοποιήθηκε από το Ακαρνανικό Κοινό με την παρέμβαση των

¹⁷²⁰ Anderson 2005, 199-200 και Kōin 2016, 33 και 41.

¹⁷²¹ Πετράκος 1997, 433, 7.1 και 22.1 και FD III, 2, 135, VIII, 20.1. Για τις πήλινες πλάκες βλ. παραπάνω, σ. 328, σημ. 1855 της παρούσας.

¹⁷²² Ανακτόριον: IG IX, 1², 2, 212.3. Λευκάς: IG IX² 1, 4.1475.16-17 (= SEG LI, 466, LIII, 388 και LVIII, 388). Κέρκυρα: IG IX, 1, 682.5¹ 1, 685.1¹ 1, 686.1¹ 1, 687.1¹ 1, 688.1¹ 1, 694.18, 49, 72, 83 και 140¹ 1, 873.6¹ 1, 4.786¹ 1, 4.787¹ 1, 4.789 και 1, 4.790. Στην Κέρκυρα, το επιτύμβιο του Μενεκράτους (IG IX, 1.882), το οποίο χρονολογείται επί Περιάνδρου, αναφέρεται επανειλημμένα στον *δαῖμο*, ο οποίος όμως φαίνεται ότι αντικαταστάθηκε αργότερα από την *άλια*. Όπως θα δούμε παρακάτω (σ. 303 της παρούσας), αυτή η μεταβολή έγινε πιθανότατα μετά και την εκστρατεία του Τιμολέοντος.

¹⁷²³ Thonemann 2003, 115-116.

Ρωμαίων στα μέσα του Β' αι. π.Χ.¹⁷²⁴. Οι συντάκτες του κειμένου χρησιμοποίησαν τους όρους *βουλά* και *άλια*, στη δωρική τους μορφή, όπως αυτοί είχαν επιβιώσει και κατά τη διάρκεια της ενσωμάτωσης στους Ακαρνάνες. Ο συντηρητισμός αυτός οφείλεται, επομένως, σε μία ιδεολογικού χαρακτήρα επιμονή στη χρήση του όρου που συνδέεται με τη δωρική καταγωγή των Λευκαδίων.

Στην αντίστοιχη περίπτωση της **Επίδαμνου**, ο Αριστοτέλης αναφέρεται στο πολιτικό σώμα της *ήλιαίας*, το οποίο εγκρίνει την τοποθέτηση των αρχόντων¹⁷²⁵. Η σχετική αναφορά συμπεριλαμβάνεται σε σχόλιο του φιλοσόφου για τη μετατροπή ενός αυστηρού ολιγαρχικού πολιτεύματος σε μετριοπαθέστερο και δημοκρατικότερο. Επομένως, είναι σχεδόν βέβαιο ότι ο όρος *ήλιαία* στο κείμενο αυτό δηλώνει την εκκλησία του δήμου. Η Επίδαμνος ιδρύθηκε από τους Κερκυραίους και ο τρόπος λειτουργίας της πόλης καθορίστηκε σε μεγάλο βαθμό από τις τοπικές συνήθειες στην Κέρκυρα. Είναι επομένως περίεργο ότι το ευρύ πολιτικό σώμα δεν ονομάζεται *δᾶμος* στην ιλλυρική αποικία, όπως στην Κέρκυρα. Η λέξη *άλια* αποδίδει στη δωρική διάλεκτο την αντίστοιχη της *ήλιαίας*¹⁷²⁶. Αν θεωρήσουμε ότι ο Αριστοτέλης έκανε χρήση του αττικού όρου για την *άλια* στην Επίδαμνο, τότε πρέπει να αποδεχθούμε ότι μία σειρά από κορινθιακές αποικίες χρησιμοποιούσαν τον όρο για τις λαϊκές συναθροίσεις. Η παρουσία του όμως δεν πρέπει να σχετίζεται με τις επιλογές των Κορινθίων τυράννων, ούτε επομένως με την περίοδο ίδρυσης των αποικιών, αφού η *άλια* και το παράγωγο *άλιασμα* εμφανίζεται σε ένα μεγάλο αριθμό δωρικών πόλεων από την Πελοπόννησο, τα Δωδεκάνησα έως και τις κατωιταλιώτικες αποικίες (Ακράγας, Ρήγιον, Εντέλλα, Νακώνα, Ηράκλεια Λευκανία, Τάρας, Σπάρτη)¹⁷²⁷. Η υιοθέτηση δωρικών συνηθειών και σε θέματα πολιτικής οργάνωσης είναι αξιοσημείωτη και σχετίζεται πιθανότατα με τη δωρική *συγγένεια* των αποικιών με τη μητρόπολη.

Η μεταβολή όμως της ορολογίας στην Κέρκυρα από *δήμος/ δᾶμος* σε *άλια* είναι αρκετά ύποπτη. Ο όρος *δᾶμος* για την ευρεία συνέλευση ίσχυε πριν από την κατάκτηση του Περιάνδρου και κατά τη διάρκεια της σύντομης κυριαρχίας του, με βάση και το παράδειγμα

¹⁷²⁴ Melfi 2016, 97.

¹⁷²⁵ Αριστ. Πολ. 1301b, 21-26.

¹⁷²⁶ Στεφ. Βυζ. Έθνικά, λ. *ήλιαία*. Βλ. και Ραμού-Χαψιάδη 1982, 142.

¹⁷²⁷ *Ακράγας: IG XIV 952.10 (= IGUR I 2, Ακράγας)· 256. 7, 19 (Φιντίας). Πρβλ. τον όρο *άλιασμα*: IG XIV 952.8 (= IGUR I 2, Ακράγας), IG XIV 256 l. 4 (Φιντίας), IG XIV 612.1 και 5 (= I.Rhegion 1). Έντέλλα: SEG XXX, 1121.18-19 (*άλια*), 28 (*άλιασμα*); 1123.15 (*άλια*), 18-19 (*άλιασμα*); 1120.17 (*άλια*), 14 (*άλιασμα*); 1122.4 (*άλια*), 16 (*άλιασμα*); 1117.4 (*άλια*); 1118.4 (*άλια*). Νακώνα: SEG XXX 1119.3, 9, 12 (*άλια*), 33 (*άλιασμα*). Ηράκλεια Λευκανία: IG XIV 645 l ll. 11, 118, ll.10. Πρβλ. SEG XLIII 1268. Τάρας: Ήσυχ. λ. *άλια*· *άλια*· *έκκλησιαν*. Ταραντίνιοι: λ. *άλιακτηρ*· *τόπος, έν ᾧ ἀθροίζονται Σικελοί*. Σπάρτη: Ήρόδ. Ζ' 134 (*άλιης*).

από το επιτύμβιο του Μενεκράτους¹⁷²⁸. Ο ίδιος όρος υιοθετήθηκε και διατηρήθηκε από την αποικία της Απολλωνίας, αλλά η επιλογή είναι άσχετη από την κορινθιακή επιρροή κατά την περίοδο της τυραννίδος, αφού, όπως είδαμε, η ιλλυρική αποικία επανιδρύθηκε μετά την έξωση των τυράννων¹⁷²⁹. Η μεταβολή της ορολογίας στην Κέρκυρα επήλθε πιθανόν σε συνδυασμό με τις αποικίες περί τον Αμβρακικό, όταν δηλαδή όλες μαζί αναζήτησαν ανανέωση των δεσμών με τη μητρόπολη στον Δ' αι. π.Χ. με αφορμή την εκστρατεία του Τιμολέοντος. Σε αυτή την ερμηνεία συνηγορούν τόσο η χρονολόγηση των επιγραφικών δεδομένων, η οποία δεν ξεπερνά το όριο του Δ' αι. π.Χ., όσο και η διάδοση του όρου σε όλες τις ΒΔ και ιλλυρικές αποικίες. Η υιοθέτηση εξάλλου του όρου *άλια* από τις ΒΔ και ιλλυρικές αποικίες επί Τιμολέοντος συνάδει περισσότερο με την ιδεολογική και συμβολική προβολή της κοινής κορινθιακής (επομένως και δωρικής) καταγωγής όλων των παραπάνω αποικιών, η οποία προβάλλεται στην επιγραφή από την Κόρινθο που διαμνημονεύει την εκστρατεία¹⁷³⁰, στο υστεροκλασσικό κάτοπτρο με την απεικόνιση της Λευκάδος ως αποικίας της Κορίνθου¹⁷³¹ και στα νομίσματα της περιόδου¹⁷³².

Στην Αμβρακία και στην Κόρινθο εμφανίζεται σε άλλα παραδείγματα ο όρος *έκκλησία*¹⁷³³, αν και στα περισσότερα κορινθιακά παραδείγματα πρόκειται για κείμενα μη πλήρως σωζόμενα αλλά αποκατεστημένα από τους επιγραφολόγους. Επίσης, στην περίπτωση του ψηφίσματος από τη Δήλο δεν είναι βέβαιο αν προέρχεται από την Κόρινθο ή την Αμβρακία, αλλά η αναφορά της συνοριακής χάραξης με τους Χαραδρίους στην αμβρακιώτικη *έκκλησιαν* πείθει ότι τουλάχιστον έως τον Β' αι. π.Χ. το ευρύτερο πολιτειακό σώμα στην αποικία είχε αυτόν τον τίτλο¹⁷³⁴. Επομένως, είναι πιθανό ότι έως την ύστερη αυτή εποχή είχε επέλθει κάποιου είδους αλλαγή στην ορολογία στη μητρόπολη και στην αποικία, κάτω από την επιρροή του κατεξοχήν διευρυμένου πολιτικού σώματος, της αθηναϊκής *έκκλησίας*. Η αθηναϊκή επιρροή πρέπει να χρονολογηθεί σε περιόδους στενών πολιτικών ή και οικονομικών σχέσεων των τριών πόλεων, και πιθανότατα στην εποχή του Φιλίππου Β', κατά την οποία αυξήθηκαν οι ανταλλαγές ανάμεσα στην Αθήνα και στην

¹⁷²⁸ Ο Fauber (2002, 161-162) μάλιστα θεωρεί ότι ο όρος *δάμος* στην περίπτωση των Κερκυραίων μαρτυρεί σημαντικές πολιτικές εξελίξεις σε σχέση με την αναγνώριση ιδιαίτερου ρόλου στο διευρυμένο αυτό πολιτικό σώμα, εξαιτίας της μετακίνησης ολιγαρχικών της Κορίνθου στη νήσο μετά την εκδίωξή τους από τον Κύψελο.

¹⁷²⁹ Βλ. παραπάνω, σ. 281-282 της παρούσας.

¹⁷³⁰ Kent 1966, σημ. 23.

¹⁷³¹ IG IV, 360 και IX 1², 4, 1477.

¹⁷³² Βλ. παραπάνω, σ. 236 κ.ε. της παρούσας. Το θέμα αυτό έχει επεξεργαστεί αρκούντως η Antonetti σε πρόσφατη μελέτη της (2011).

¹⁷³³ Meritt 1934, I, αρ. 2, 3-4· 1937, 1.4 και Robert 1948, 5-15· 1960b, 562-569, Daux 1953-1954, 250, σημ. 5 = SEG XXX.990. Βλ. και Jones 1980, 171.

¹⁷³⁴ Cabanes, Andreou 1985, 499-544, 753-757 (= SEG XXXV.665), μέρος Β, 23. Για το ψηφισμα από τη Δήλο βλ. Crema 2010, 213 και σημ. 61.

κορινθιακή αποικία¹⁷³⁵. Αντιθέτως, στις υπόλοιπες αποικίες η αντίστοιχη ορολογία (*άλια*) παρέμεινε σταθερή έως τουλάχιστον τα ύστερα ελληνιστικά χρόνια¹⁷³⁶.

Επομένως, η Κόρινθος και πιθανότατα και οι ΒΔ αποικίες, διέθεταν ευρέα πολιτικά σώματα, τα οποία τουλάχιστον κατά την αρχαϊκή περίοδο είχαν τον τίτλο *δᾶμος*, πριν από την εγκαθίδρυση της τυραννίδος αλλά και κατά τη διάρκειά της. Στη συνέχεια, φαίνεται ότι κάποιες αποικίες επέλεξαν να υιοθετήσουν τον δωρικό όρο *άλια*, ο οποίος καθιερώθηκε, πιθανόν σε μία προσπάθεια να προβληθεί περισσότερο το κοινό δωρικό παρελθόν τους. Αντιθέτως, η Αμβρακία και η ίδια η Κόρινθος ακολούθησαν διαφορετική πορεία με την υιοθέτηση του όρου *έκκλησία*, συναφούς προς το αττικό παράδειγμα.

Βουλά

Από το επιγραφικό υλικό των αποικιών περί τον Αμβρακικό κόλπο σώζονται ελάχιστες μαρτυρίες σχετικές με την ύπαρξη συμβουλίου με τον τίτλο *βουλά*. Η ύπαρξη *βουλαῖς* και *προβούλων* στη Λευκάδα μαρτυρείται στο επιγραφικό *corpus* της πόλης, και συγκεκριμένα σε επιγραφές από τον Β΄ αι. π.Χ.¹⁷³⁷. Η *βουλά* σε ψήφισμα φαίνεται ότι συναποφασίζει με την *άλια* την απόδοση στον Μεσσήνιο Δαμοφώντα της τιμής της *προξενείας* και τον δημόσιο έπαινο για την κατασκευή του αγάλματος της Αφροδίτης στο ιερό που βρισκόταν στο λιμάνι της πόλης. Το σώμα αυτό φαίνεται ότι υπήρχε γενικά σε όλες τις κορινθιακές αποικίες τουλάχιστον από την εποχή που ακολούθησε την τυραννίδα, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από έμμεσες ενδείξεις. Η ύπαρξη *βουλή*ς στην αποικία της Κέρκυρας πιστοποιείται τόσο για την κλασσική περίοδο από την αναφορά του Θουκυδίδη στο περιστατικό του Πειθία, όσο και από επιγραφικές πηγές που χρονολογούνται από τα κλασσικά έως και τα ρωμαϊκά χρόνια¹⁷³⁸. Η *βουλή* και το αξίωμα των *προβούλων*, όπως θεσμοθετήθηκαν στη μετατυραννική Κόρινθο, σύμφωνα με τον Έφορο, και η αναφορά του Διοδώρου Σικελιώτου σε *βουλευτήριον* στην Κόρινθο¹⁷³⁹, πείθουν ότι η *βουλή* ήταν ένα σημαντικό, με ολιγαρχικές καταβολές, σώμα στη μητρόπολη, και επομένως πιθανότατα και στις αποικίες. Με βάση τη μοναδική μαρτυρία από τη Λευκάδα, μπορούμε να υποθέσουμε

¹⁷³⁵ Για την πολιτική προσέγγιση τους επί Φιλίππου Β΄ βλ. παραπάνω, σ. 303 και σημ. 1734 της παρούσας.

¹⁷³⁶ Αν αποδεχθούμε την πρόταση της Crema (2010, 213 και σημ. 61), ότι δηλαδή πρέπει να αποδώσουμε στην Αμβρακία το ψήφισμα από τη Δήλο εξαιτίας της αναφοράς του επωνύμου άρχοντος ως *γραμματιστοῦ*, τότε θα έπρεπε στην αποικία αυτή, όπως και στη μητρόπολη, να είχε επικρατήσει με αθηναϊκή επιρροή ο όρος *έκκλησία*, εξέλιξη η οποία θα ήταν δυνατή εξαιτίας των εκτεταμένων επαφών της Αμβρακίας με την Αθήνα στα ύστερα κλασσικά και ελληνιστικά χρόνια (βλ. παραπάνω, σ. 161 και 199-200 της παρούσας).

¹⁷³⁷ IG IX 1² 1, 4.1231 (*πρόβουλος*) και 1475.17 (= SEG LI, 466, LIII, 388 και LVIII, 388, *βουλά*).

¹⁷³⁸ Θουκ. Γ΄ 70.5 (πρβλ. Hornblower 2008, 361 και Brock 2009, 157), IG IX 1² 798. 8, 11, 18, 42, 44, 48, 72, 83, 94, 98, 114 και 140, IG IX 1² 814.8 και 816.7-9.

¹⁷³⁹ Νικ. Δαμ. *FGrHist* 90, απ. 60.1-60.38.

ότι η *βουλή* στις αποικίες είχε τις συνηθισμένες για τις ελληνικές πόλεις αρμοδιότητες, με τις όποιες παραλλαγές ανά εποχή με βάση και το πολιτειακό καθεστώς.

Πολιτική διοίκηση

Επώνυμος άρχων: Πρύτανις-συνπρυτάνεις/ Γραμματιστάς

Το αξίωμα του *πρυτάνεως* εμφανίζεται σε αναθηματικές επιγραφικές πηγές της **Αμβρακίας** του Γ΄ και Β΄ αι. π.Χ.¹⁷⁴⁰. Η παράλληλη αναφορά στη θεά Εστία, προς την οποία γίνεται η ανάθεση, πείθει ότι ήταν πολύ σημαντικό για την αποικία ήδη από προγενέστερες περιόδους¹⁷⁴¹. Αν και δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί από γραπτή πηγή, είναι πολύ πιθανό ότι ο *πρύτανις* ήταν ο επώνυμος άρχων, όχι μόνο της αποικίας αλλά και όλων των κορινθιακών και κορινθο-κερκυραϊκών κτίσεων στον ευρύτερο ΒΔ χώρο, όπως έδειξε και η μελέτη της Crema¹⁷⁴².

Στις ίδιες επιγραφικές πηγές παρουσιάζεται και το αξίωμα των *συνπρυτάνεων*¹⁷⁴³. Οι αρμοδιότητες των αξιωματούχων φαίνεται ότι σχετίζονταν άμεσα με πολιτικές λατρείες της πόλης, όπως η Εστία, ο Ζεύς Πρύτανις και η Αφροδίτη, αφού και σε ανάλογα παραδείγματα από άλλες πόλεις, όπως η Αστακός, το Θύρρειον, η Τέως και η Τένεδος, γίνεται άμεση αναφορά σε ανάλογες λατρείες και στις τελετές. Επιφορτισμένοι σχετικά ήταν αξιωματούχοι, οι οποίοι μπορεί να ονομάζονται *υποπρυτάνεις* ή *παραπρυτάνεις*¹⁷⁴⁴. Τα συλλογικά αξιώματα, τα οποία παρουσιάζονται στην Αμβρακία με τον τίτλο *συνπρυτάνεις* είχαν πιθανότατα ως αρμοδιότητα τη διατήρηση της φωτιάς στην κοινή εστία της πόλης στο πρυτανείο¹⁷⁴⁵. Ο συσχετισμός του *πρυτάνεως* με τους λοιπούς αξιωματούχους, με τις δημόσιες τελετές που αφορούν το κτήριο του πρυτανείου και με την *Εστία* ως πολιτική λατρεία¹⁷⁴⁶ υποδεικνύουν ότι ο *πρύτανις* στην Αμβρακία ήταν ο επώνυμος άρχων της πόλης. Ο Αριστοτέλης επιβεβαιώνει την παραπάνω ερμηνεία, τονίζοντας ότι οι θυσίες που σχετίζονται με την *κοινή εστία* τελούνταν από αξιωματούχους που καλούνταν *άρχοντες*,

¹⁷⁴⁰ Hammond 1967, 611 (SEG XXIV.412, βλ. και Cabanes 1976a, 548, αρ. 19 και SEG XXVI.694), Τζουβάρα-Σούλη 1979, 19 και αρ. 2α (SEG XLII, 543bis, βλ. και Τζουβάρα-Σούλη 1992, 162-165), Τζουβάρα-Σούλη 1979, 43, αρ. 2γ (SEG XLII, 543ter, βλ. και Τζουβάρα-Σούλη 1992, 171-172) και Hammond 1967, 743, 47c (SEG XXIV.421. Βλ. και Τζουβάρα-Σούλη 1979, 85).

¹⁷⁴¹ Για τη σχέση της Εστίας με το πρυτανείο των πόλεων και τους πρυτάνεις βλ. Kajava 2004, 2.

¹⁷⁴² Crema 2010, 206-207 και 211 κ.ε. Πρβλ. και Busolt 1893a, 319-320.

¹⁷⁴³ SEG XXVI.694, XLII.543bis και XLII.543ter. Βλ. παρακάτω, σ. 400 παρόντος.

¹⁷⁴⁴ IG IX 1², 2.247, SEG XXV.628 και Μουσείο Θυρρείου, αρ. κατ. 20 (ανέκδοτη). Βλ. και Kajava 2004, 18 και Crema 2010, 219.

¹⁷⁴⁵ Kajava 2004, 18-20.

¹⁷⁴⁶ Διον. Άλ. Ρωμ. Άρχ. Β΄ 65.4.

βασιλείς ή πρυτάνεις¹⁷⁴⁷. Τη σύνδεση μεταξύ βασιλέως και πρυτάνεως επιβεβαιώνει και η απολλοδώρεια παράδοση για τον κατάλογο των Κορινθίων βασιλέων, όπως διασώζεται από τον Διόδωρο Σικελιώτη, αφού προβάλλει το αξίωμα του πρυτάνεως ως την ετήσια εκδοχή του αξιώματος του βασιλέως κατά τη διάρκεια της ολιγαρχικής δυναστείας των Βακχιαδών¹⁷⁴⁸. Επιπλέον, σε επίγραμμα από την Παλατινή Άνθολογία αναφέρεται ο Απόλλων ως ο πρύτανις αγοράς καλλιχόρου, παραπέμποντας άμεσα στον τίτλο του σημαντικότερου αξιώματος στην Κόρινθο, όπως ακριβώς συνέβαινε και με την περίπτωση του Διός Πρυτάνεως στην Αμβρακία¹⁷⁴⁹. Οι τελευταίες παρατηρήσεις καθιστούν πολύ πιθανό ότι το αξίωμα του πρυτάνεως με τις αντίστοιχες αρμοδιότητες θεσπίστηκε κάτω από την άμεση επιρροή της μητρόπολης κατά την περίοδο της ίδρυσης της αποικίας, αν και πιθανότατα η εξέλιξη του αξιώματος και των αρμοδιοτήτων του ήταν διαφορετική. Η ύπαρξη στην Αμβρακία ενός πρυτάνεως, ως αξιώματος με εκτελεστικές αρμοδιότητες, είναι πιθανή ήδη από τα αρχαϊκά χρόνια. Η θεσμοθέτηση του συμπληρωματικού σώματος των *συνπρυτάνεων* στην **Αμβρακία** τοποθετείται σε αρκετά μεταγενέστερη εποχή, μετά και τον φόνο της Δηιδάμειας. Η διάχυση της εξουσίας σε συλλογικά όργανα και η μεγαλύτερη εκπροσώπηση του δήμου που υπονοείται από τη δημιουργία του θεσμού αποτελεί ένδειξη ότι είχε μεγαλύτερη σημασία για τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, καθώς και ότι την περίοδο αυτή η αποικία γνώρισε μία επιπλέον οικονομική και δημογραφική ανάπτυξη. Σε πολιτικό επίπεδο φαίνεται πως αφαιρέθηκαν δικαιοδοσίες από το αξίωμα του πρυτάνεως και ότι σταδιακά υποτιμήθηκε έως την αντικατάστασή του από τον γραμματιστάν.

Είναι πιθανό ότι ο επώνυμος άρχων της Αμβρακίας πήρε από τον Β΄ αι. π.Χ. τον τίτλο του γραμματιστοῦ, αφού το αξίωμα αυτό χρονολογεί μία από τις σημαντικότερες επιγραφικές πηγές, τη συνοριακή διευθέτηση με τους Χαραδρίους¹⁷⁵⁰. Η χρονολόγηση επίσης ενός ύστερου επιγραφικού κειμένου, της συνοριακής διευθέτησης Αμβρακιωτών και Ακαρνάνων της ίδιας περιόδου, γίνεται με βάση ένα αξίωμα που δε διασώζεται πλήρως στον λίθο, αλλά είναι πολύ πιθανό ότι πρόκειται για τον γραμ[ματιστάν], αφού η παλαιότερη ανάγνωση γραμ[ματέως] προσφάτως διορθώθηκε¹⁷⁵¹.

¹⁷⁴⁷ Άριστ. Πολ. 1322b, 26-28. Βλ. και Kajava 2004, 5.

¹⁷⁴⁸ Διόδ. Σικ. Ζ΄ 9.1-9.6. Για την άντληση του υλικού αυτού από τον Απολλόδωρο βλ. παραπάνω, σ. 33 της παρούσας.

¹⁷⁴⁹ Άνθ. Παλ. Στ΄ 212. Βλ. και Bookidis, Stroud 2004, 407-408.

¹⁷⁵⁰ Cabanes, Andreou 1985 και Cabanes 1985b (SEG XXXV, 665, XLVII, 797 και XLIX, 635). Πρβλ. Crema 2010, 205-206. Η Crema (2010, 213 και σημ. 61) υποστηρίζει μάλιστα ότι η παρουσία του αξιώματος του γραμματιστοῦ στην επιγραφή από τη Δήλο, που προέρχεται από πόλη σχετική με την κορινθιακή πολιτική οργάνωση, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι αυτή η πόλη είναι η Αμβρακία.

¹⁷⁵¹ Η παλαιότερη ανάγνωση ήταν του Wilhelm: IG II² 951 Add. 669. Για τη διόρθωση βλ. SEG XLVII, 136.

Το αξίωμα του *γραμματιστοῦ* εμφανίζεται να χρονολογεί και το γνωστό και διαφιλονεικούμενης προέλευσης ψήφισμα από τη Δήλο (τέλη Δ΄ έως αρχές Γ΄ αι. π.Χ.)¹⁷⁵². Η κορινθιακή προέλευση του τελευταίου έχει υποστηριχθεί με αρκετά πειστικά επιχειρήματα εξαιτίας της συσχέτισης του φυλετικού ονόματος *Άορεις* με τον μυθικό ήρωα *Άορα*, ο οποίος αναφέρεται σε συνάρτηση με τον Δωριέα ιδρυτή της Κορίνθου *Άλήτη* σε επιγραφή από την Ξάνθο της Μικράς Ασίας¹⁷⁵³. Είναι επομένως ιδιαίτερα ενδιαφέρον ότι η αποικία της Αμβρακίας, αν προέβη σε κάποια μεταβολή στον τρόπο χρονολόγησης των επισήμων κειμένων της, θέσπισε ως επώνυμο άρχοντα ένα αξίωμα παραδοσιακά κορινθιακό, και μάλιστα εκείνο που κατά την ελληνιστική περίοδο ήταν αντιστοίχως το αξίωμα του επωνύμου άρχοντος στη μητρόπολη. Από την άλλη πλευρά, αν ενστερνιστούμε την πρόταση της Crema, ότι δηλαδή το επιγραφικό κείμενο από τη Δήλο πρέπει να αποδοθεί στην ίδια την Αμβρακία, με βάση την αναφορά στον *γραμματιστάν*, τότε η επιλογή της αποικίας δηλώνει την ανεξάρτητη από τις κορινθιακές εξελίξεις πορεία της. Τέλος, είναι εξαιρετικά ύποπτη η σύμπτωση ότι το αξίωμα του *γραμματιστοῦ* εμφανίζεται στα αξιώματα του έθνους των Μολοσσών ήδη από τον Δ΄ αι. π.Χ.¹⁷⁵⁴, παρατήρηση που υποδηλώνει ότι η Αμβρακία στην ελληνιστική εποχή όρισε ως επώνυμο άρχοντα τον κάτοχο ενός αξιώματος, ήδη γνωστού και αναγνωρισμένου από την εποχή της μολοσσικής επιβολής στην πόλη, από την εποχή του Πύρρου.

Με παρόμοιο τρόπο φαίνεται ότι είχε οργανωθεί και η πολιτική λατρεία της Εστίας στο πρυτανείο της **Λευκάδος**. Το ψήφισμα για την απόδοση προξενείας στον Μεσσήνιο Δαμοφώντα που χρονολογείται στον Β΄ αι. π.Χ. αναφέρεται στη θυσία που ετοιμάστηκε από τον ίδιο στο *πρυτανεῖον τᾶς κοινᾶς ἐστίας*¹⁷⁵⁵. Είναι επομένως πολύ πιθανό ότι ο επώνυμος άρχων ήταν ο *πρύτανις*. Η ύπαρξη πρυτάνεως ως του επωνύμου άρχοντος και στο **Ανακτόριον** είναι πολύ πιθανή, αφού επιγραφικό κείμενο της ύστερης κλασσικής ή ελληνιστικής εποχής χρονολογείται με βάση το αξίωμα¹⁷⁵⁶. Η σημασία του *πρυτάνεως* και του συλλόγου των *συνπρυτάνεων* στις ΒΔ κορινθιακές αποικίες πρέπει να ήταν εξέχουσα, καθώς το αξίωμα μαρτυρείται στην περίπτωση της Κέρκυρας¹⁷⁵⁷, της Απολλωνίας¹⁷⁵⁸, της Επιδάμνου¹⁷⁵⁹, της Κασσώπης και άλλων ηπειρωτικών κωμών, και είναι πολύ πιθανόν,

¹⁷⁵² Βλ. παραπάνω, σ. 291 κ.ε., σημ. 1672 και 1677 της παρούσας.

¹⁷⁵³ Bousquet 1988, 12-53 και Antonetti 1999, 367-368.

¹⁷⁵⁴ Cabanes 1976a, 539.3 και 540.4 και Cabanes, Ceka 1997, T 308.6-7.

¹⁷⁵⁵ IG IX 1² 1, 4.1475.25-26 (= SEG LI, 466, LIII, 388 και LVIII, 388).

¹⁷⁵⁶ IG IX, 1², 2, 212.3. Ο Crema (2010, 203, αρ. 12) αποδίδει το συγκεκριμένο επιγραφικό κείμενο στο Θύρρειο.

¹⁷⁵⁷ IG IX 1² 4, 786.1· 798. 1· 1196 l. 2 και SEG LIII, 503. Πρβλ. Sherk 1992, 260 και Crema 2010, 201-223.

¹⁷⁵⁸ Cabanes, Ceka 1997, 5b.1· 6.1· 7.2· 21.1· 187. 2· 189.3-4· 193, απ. a.15· απ. b.10, 11-12· 369.1· 385. 1· 387. 1· 390.1 και 391.1· McCabe 1991, 45.2; Cabanes, Drini 2007, 394.1· 396.1· 397.1 και 398.1.

¹⁷⁵⁹ McCabe 1991, 46.2 και 39-40.

όπως ήδη έχει επισημάνει ο Crema¹⁷⁶⁰, ότι σχετίζεται με την ίδρυση των αποικιών από την Κόρινθο, με βάση και την παραπάνω ανάλυση. Η επιρροή προς τις θεσπρωτικές και χαιονικές πόλεις προφανώς προέκυψαν κατά το διάστημα της ίδρυσης των πόλεων κατά τον Δ' αι. π.Χ.

Βασιλεύς

Ο όρος *βασιλεύς* δεν απαντά σε καμία από τις ΒΔ κορινθιακές αποικίες. Όπως, όμως, και στην αρχή του *πολεμάρχου*, αναφέρεται στις γραμματειακές πηγές σε σχέση με την κορινθιακή τυραννίδα, και επομένως αξίζει να διερευνηθεί. Σε ένα δελφικό χρησμό, ο οποίος παραδίδεται από τον Ηρόδοτο για την ανάρρηση του Κυψέλου στην εξουσία και θεωρείται από τη σύγχρονη έρευνα γενικά γνήσιος¹⁷⁶¹, ο Κύψελος προσδιορίζεται ως *βασιλεύς*. Μολονότι ο όρος χρησιμοποιείται από τον Η' αι. π.Χ. και σε όλη την αρχαϊκή περίοδο για τη δήλωση του πολιτικού ηγέτη που κυριαρχεί στο ανώτερο στρώμα¹⁷⁶², στο συγκεκριμένο κείμενο επιστρατεύεται, για να επενδύσει τον χρησμό με ηρωική χροιά και να ανυψώσει τον Κύψελο στο επίπεδο των μυθικών ηρώων¹⁷⁶³. Ωστόσο, ο όρος επαναλαμβάνεται από τον Έφορο διά του Νικολάου Δαμασκηνού, όταν αφηγείται την άνοδο του Κυψέλου στην εξουσία, χαρακτηρίζοντας τόσο τον τύραννο όσο και τον προκάτοχό του Βακχιάδη Πατροκλείδη (*sic.*) ως *βασιλείς*, αλλά και όταν αφηγείται τη διαδοχή του Κυψέλου από τον Περίανδρο και του Περιάνδρου από τον Κύψελο, γιο του Γόργου¹⁷⁶⁴.

Ο ίδιος όρος αναφέρεται από ύστερες πηγές σε σχέση με την πρώιμη Κόρινθο. Στην πρώτη, η χρονογραφική παράδοση του Απολλοδώρου, όπως αποδίδεται από τον Διόδωρο Σικελιώτη, χρησιμοποιεί τη λέξη *Κορίνθιοι βασιλείς*, για να χαρακτηρίσει τους μυθικούς απογόνους και διαδόχους του Αλήτη, ενώ και ο Ευσέβιος, εντασσόμενος στην ίδια παράδοση κάνει λόγο για *Κορινθίων βασιλεία*¹⁷⁶⁵. Την ίδια παράδοση φαίνεται ότι ακολούθησε και ο Πausανίας, σχολιάζοντας ότι οι Δωρίδες και οι Υανθίδες παρέδωσαν στον Αλήτη τη *βασιλεία*¹⁷⁶⁶. Στις παραπάνω όμως μαρτυρίες είναι σχεδόν βέβαιο ότι ο όρος χρησιμοποιείται αναχρονιστικά. Εξάλλου, ο κατάλογος των Κορινθίων βασιλέων ήταν

¹⁷⁶⁰ Crema 2010, 207-216, όπου και βιβλιογραφία.

¹⁷⁶¹ 'Ηρόδ. Ε' 92δ. Για τη γνησιότητα του χρησμού βλ. Andrewes 1956, 47-48, Salmon 1984, 186-187, McGlew 1993, 61-74, V. Parker 1996, 179, Giangiulio 2010, 416 και 2013 και Catenacci 2013, 208.

¹⁷⁶² 'Ομ. 'Ιλ. Η 325 και 344, Ι 114-172, 696-711, 'Ησ. 'Εργα, 38, 202, 248, 261 και 263, Θεογονία, 80-97 και 434. Βλ. και Κόιν 2016, 2-4.

¹⁷⁶³ Κόιν 2016, 12 και 18-20.

¹⁷⁶⁴ Νικ. Δαμ. *FGrHist* 90, απ. 58.1: *Τέλος δὲ συστήσας ἔταιρικὸν κτείνει βασιλεύοντα Πατροκλείδην, παράνομον ὄντα καὶ ἐπαχθῆ. Ταχὺ δὲ ἀντ' ἐκείνου ὁ δῆμος αὐτὸν βασιλέα κατέστησεν* απ. 59.1-13: *Ὅτι Περιάνδρος ὁ Κυψέλου υἱός, τοῦ βασιλέως Κορινθίων, τὴν βασιλείαν παρὰ τοῦ πατρὸς κατὰ πρεσβεῖον παραλαμβάνει...* και απ. 60.30-38: *Ὅτι ἐκδέκτορα τῆς βασιλείας κατέλιπε Περιάνδρος Κύψελον τὸν Γόργου παῖδα...* Πρβλ. Σούδα, λ. Περιάνδρος.

¹⁷⁶⁵ Απολλόδωρος, *FGrHist* 244, απ. 331 (= Διόδ. Σικ. Ζ' 9.1-9.6) και Ευσέβιος *Χρονικόν* (τ. Ι, 88, Schöene).

¹⁷⁶⁶ Πaus. Β' 4.3-4.4.

πιθανότατα κατασκεύασμα της εποχής των Βακχιαδών, προκειμένου να αναχθούν σε μυθικούς γεννήτορες και βασιλείς και τοιουτοτρόπως να νομιμοποιήσουν την εξουσία τους¹⁷⁶⁷. Ωστόσο, και ο Αριστοτέλης φαίνεται ότι αποδεχόταν ότι το ανώτερο αξίωμα στην Κόρινθο κατά τους Πρώιμους Ελληνικούς Χρόνους έως και τον Περίανδρο ήταν η βασιλεία, αφού σε εκείνον αποδίδει την αλλαγή του πολιτεύματος σε τυραννίδα¹⁷⁶⁸. Είναι επομένως δύσκολο να καταλήξουμε σε ασφαλή συμπεράσματα για την παρουσία ενός βασιλέως στην αρχαϊκή Κόρινθο ή τις αποικίες της.

Πρόβουλοι

Το αξίωμα των *προβούλων*, όπως και το αντίστοιχο του *πολεμάρχου* και *στρατηγοῦ*, δεν αναφέρεται σε καμία γραμματειακή ή επιγραφική πηγή από τις κορινθιακές αποικίες στην υπό εξέταση περίοδο, αλλά μόνο σε μεταγενέστερή ελληνιστική επιγραφή του Β' αι. π.Χ. από τη **Λευκάδα**¹⁷⁶⁹. Μολονότι το κείμενο της επιγραφής σώζεται αποσπασματικά και το ακριβές περιεχόμενό της μας διαφεύγει, η συμπάρθεση του αξιώματος με το αντίστοιχο του *πολεμάρχου* και του *στρατηγοῦ* σε καθαρά πολιτικά συμφραζόμενα, όπως θα δειχθεί παρακάτω, αποτελεί ισχυρή ένδειξη ότι οι αρμοδιότητες των *προβούλων* είχαν κυρίως πολιτικό περιεχόμενο και σχετιζόνταν με εκτελεστές αποφάσεις¹⁷⁷⁰.

Για τη θέσπιση του αξιώματος από τα αρχαϊκά χρόνια δεν έχουμε καμία ένδειξη. Όπως έδειξε η έρευνα του Pietragnoli, δεν ήταν αποκλειστικά κορινθιακό ή δωρικό, αλλά είχε θεσπιστεί σε μία σειρά πόλεων με δωρική, ιωνική ή αχαϊκή προέλευση¹⁷⁷¹. Και επιπλέον, είναι προφανές, σύμφωνα με την επιγραφική πηγή από τη Λευκάδα, ότι οι αρμοδιότητες των *προβούλων* είχαν μεταβληθεί έως τα ελληνιστικά χρόνια, ενώ για τη χρονολόγηση και τις αρμοδιότητές του δε διαθέτουμε επιπλέον πληροφορίες. Ωστόσο, ο Έφορος μέσω του Νικολάου Δαμασκηνού αναφέρεται σε αυτούς, όταν σχολιάζει την πτώση του Κυψέλου και την άνοδο της μετριοπαθούς ολιγαρχίας στην ίδια την Κόρινθο¹⁷⁷². Ο Τρέχευς πολύ εύστοχα παρατήρησε ότι το συγκεκριμένο αξίωμα ήταν συνδεδεμένο με τη φυλετική οργάνωση της μητρόπολης, αφού από τον Έφορο παραδίδονται 8 *πρόβουλοι*¹⁷⁷³.

¹⁷⁶⁷ Salmon 1984, 55. Βλ. και Κόϊν 2016, 26-27, 58 και 60. Βλ. και στο ίδιο, 41, όπου η ανάλυση για το παράδειγμα της οικογένειας των Βραγχιδών της Μιλήτου, η οποία θέλησε να νομιμοποιήσει την εξουσία της ανάγοντας την καταγωγή της σε ένα μυθικό ιδρυτή, καθώς και 53, όπου η πραγμάτευση της αντίστοιχης προσπάθειας του Φεΐδωνος να νομιμοποιήσει την εξουσία του μέσω της σύνδεσής του με τους Τημενίδες.

¹⁷⁶⁸ Αριστ. απ. 611.19-20 (Rose). Βλ. και Κόϊν 2016, 62.

¹⁷⁶⁹ IG IX 1² 4, 1231.8-9 και IG IX 1² 4, 1475 (= SEG LI, 466, LIII, 388 και LVIII, 388), σύμφωνα με τη συμπλήρωση του Thonemann (2003, 116) στη δεύτερη. Πρβλ. και Matijasic 2010, 236 και σημ. 56.

¹⁷⁷⁰ Για την άποψη ότι το αξίωμα σχετιζόνταν με στρατιωτικές υποθέσεις βλ. Pietragnoli 2010, 255.

¹⁷⁷¹ Pietragnoli 2010, 254-255.

¹⁷⁷² Νικ. Δαμ. FGrHist 90, απ. 60.2.

¹⁷⁷³ Τρέχευς 1989, ο οποίος θεωρεί ότι ο αριθμός των βουλευτών της βουλής ήταν 64, ότι οι 8 *πρόβουλοι* αντιστοιχούσαν ένας για κάθε φυλή και ότι εναλλάσσονταν στην *προβουλία* κάθε 1/8 του έτους.

Η επισήμανσή του είναι σημαντική, αφού χρονολογεί την ύπαρξη *προβούλων* στη μητρόπολη μετά τη φυλετική μεταρρύθμιση από τις 4 στις 8 φυλές, δηλαδή μετά την πτώση των τυράννων.

Επιπλέον, το αξίωμα εμφανίζεται και σε άλλη κορινθιακή αποικία, στην **Κέρκυρα**. Οι *πρόβουλοι* στις αντίστοιχες επιγραφές χρονολογούνται από τα τέλη του Δ' αι. π.Χ. έως και τον Β' αι. π.Χ.¹⁷⁷⁴. Μάλιστα, οι αρμοδιότητές τους φαίνεται να συνδέονται με αποφάσεις της *άλιας*, η οποία ισοδυναμεί με την εκκλησία του δήμου, όπως και στο παράδειγμα της Λευκάδος¹⁷⁷⁵. Συνεπώς, διαπιστώνουμε μία σχετική συνάφεια με τον ολιγαρχικό χαρακτήρα του συμβουλίου, όπως τον παρουσιάζει ο Αριστοτέλης¹⁷⁷⁶, αφού από τις κερκυραϊκές αποφάσεις της *άλιας* για την απόδοση προξενίας και άλλων τιμών ελλείπει το σώμα της *βουλής*. Αντιθέτως, στο παράδειγμα της Λευκάδος συμπαρατίθενται υποδηλώνοντας μία περαιτέρω επεξεργασία ή έγκριση των αποφάσεων των *προβούλων* από τη *βουλή*. Η αναφορά του Αριστοτέλους, μάλιστα, έχει μεγάλη αξία για την κατανόηση των κερκυραϊκών επιγραφών, αφού βρίσκεται χρονικά σε κοντινή απόσταση από αυτές. Αλλά ακόμα μεγαλύτερη σημασία έχει η διαπίστωση ότι, όπως το φυλετικό σύστημα της Κέρκυρας συνδέεται με το αντίστοιχο της Κορίνθου¹⁷⁷⁷, είναι πολύ πιθανό ότι και άλλοι θεσμοί είχαν κληροδοτηθεί από τη μητρόπολη. Επομένως, το σώμα των *προβούλων* στη Λευκάδα είχε πιθανόν κορινθιακή προέλευση αλλά με την πάροδο του χρόνου άλλαξε περιεχόμενο και αρμοδιότητες, αναλόγως και με τις πολιτειακές μεταβολές. Εξαιτίας της πιθανής εισαγωγής του θεσμού στη μητρόπολη μετά την κατάλυση της τυραννίδος, θεωρούμε πιθανότερη την παράλληλη θέσπισή του στη Λευκάδα την ίδια χρονική περίοδο. Ο εκδημοκρατισμός των πολιτευμάτων, ιδιαίτερα κατά τον Δ' αι. π.Χ., πιθανότατα μετά και τον Κορινθιακό Πόλεμο, επέφερε αλλαγές στην κατανομή των εξουσιών, και πιθανότατα και σε επαναπροσδιορισμό του ρόλου των *προβούλων*. Συμπερασματικά, το αξίωμα των *προβούλων* είναι πολύ πιθανό ότι υπήρχε εξίσου και στις τρεις αποικίες στην περιοχή του Αμβρακικού κόλπου μετά την εγκαθίδρυση της μετριοπαθούς ολιγαρχίας.

Έπιμεληταί

Το αξίωμα του *έπιμελητοῦ* μαρτυρείται στην παραπάνω λευκαδική επιγραφή για την απόδοση τιμών στον Μεσσήνιο Δαμοφώντα¹⁷⁷⁸. Μάλιστα, υφίσταται ως σώμα αρχόντων,

¹⁷⁷⁴ IG IX 1, 4.786, 787, 789 και 790.

¹⁷⁷⁵ Thonemann 2003, 116, ο οποίος διόρθωσε την αρχική συμπλήρωση *τῶι δάμωι* του Ματθαίου στο IG με τη φράση *τοῖς προβούλοις*.

¹⁷⁷⁶ Ἀριστ. Πολ. 1298b.26-38 και 1322b.12-17. Πρβλ. και Pietragnoli 2010, 247-248.

¹⁷⁷⁷ Βλ. παραπάνω, σ. 293 κ.ε. της παρούσας.

¹⁷⁷⁸ IG IX 1² 4, 1475 (= SEG LI, 466, LIII, 388 και LVIII, 388).

των *ἐπιμελητῶν*, οι οποίοι μαζί με τους *ἐπίδ[-----]*, συναποφασίζουν την τήρηση του γλύπτη στο ιερό της *Ἀφροδίτης Λιμεναρχίδος*. Ο όρος *ἐπιμελητής* είναι πολύ γενικός και συνήθως σημαίνει την εποπτική αρχή ή τον διοικητή μίας πόλης, μίας φυλής, ενός θεσμού, αγώνων, ενός κτηρίου ή ενός έργου¹⁷⁷⁹, ενώ ως συλλογική αρχή οι *ἐπιμεληταί* εμφανίζονται ως υπεύθυνοι για τα οικονομικά ενός βασιλείου, μίας πόλης, ενός συλλογικού οργάνου, ενός προσώπου (για την εφαρμογή διαθήκης), ενός ιερού, τελετών ή ιερής περιουσίας¹⁷⁸⁰. Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι αυτά των *ἐπιμελητῶν* της Δήλου και της Αμφικτιονίας των Δελφών¹⁷⁸¹. Επειδή η επιγραφή από τη Λευκάδα σχετίζεται με το ιερό της Αφροδίτης Λιμεναρχίδος, είναι πιθανό ότι το σώμα των επιμελητῶν ήταν οι οικονομικοί διοικητές του ιερού ή όλων των ιερών της πόλης.

Ἐπιδαμιο(υ)ργοί

Η συμπλήρωση *ἐπίδ[αμιουργῶν]* στο ίδιο επιγραφικό κείμενο οφείλεται στον Ματθαίου. Η πρόταση είναι αρκετά πειστική, αφού στο κενό λείπουν πάνω από 7 γράμματα και το ίδιο αξίωμα αναφέρεται σε επιγραφή του Γ' αι. π.Χ. από την Ιθάκη¹⁷⁸². Εξάλλου, είναι δύσκολο να αποκαταστήσουμε το κείμενο με άλλο συναφές συλλογικό αξίωμα, αφού οι άλλες εναλλακτικές (*ἐπίδιοικηταί*, *ἐπίδικασταί*) δε μαρτυρούνται. Παράλληλα, η συμπλήρωση συμβαδίζει άριστα με δεδομένα της ίδιας της μητρόπολης, η οποία έστειλε ετησίως *ἐπίδημιουργούς* σε μία άλλη κορινθιακή αποικία, την Ποτείδαια¹⁷⁸³. Στην περίπτωση της Λευκάδος, το σώμα των *ἐπίδ[αμιουργῶν]* μαζί με τη βουλά, τους *προβούλους* και τους *ἐπιμελητάς* λαμβάνει την απόφαση για την τήρηση του Μεσσηνίου Δαμοφώντος. Είναι, ωστόσο, περίεργο ότι το αξίωμα αυτό σχετίζεται με τη διαδικασία αυτή. Για τον λόγο αυτό, χρειάζεται να γίνει μία επισκόπηση του αξιώματος του *δημιουργοῦ* και του *ἐπίδημιουργοῦ*.

¹⁷⁷⁹ Ενδεικτικά αναφέρονται, για την πόλη: Ἄριστοφ. Πλοῦτος 907, για φυλή: Δημ. Κατὰ Μειδίου, 13, 5-6, για θεσμό: Ἄριστ. απ. 431, 6 (Rose, *ἰπέων*), για αγώνες: Πολυδεύκης, Γ' 140.1, για κτήριο: Δημ. Κατὰ Ἄνδροτίωνος, 63, 3, Κατὰ Εὐέργου καὶ Μνησιβούλου, 21, 3 και 26, 9 (*νεωριῶν*) και Κατὰ Θεοκρίνου, 8, 3· 9, 4 και 26, 7, Δείναρχος, Κατὰ Ἄριστογείτονος, 10, 9 και απ. 6, 6.1· 6.6 και 42, 1.2 (*ἐμπορίου*) και για έργο: Δημ. Περί στεφάνου, 118, 9 (*τῆς τῶν τειχῶν ἐπισκευῆς*) και Πλούτ. Ἡθ. 845F.12 (*τειχῶν*).

¹⁷⁸⁰ Ενδεικτικά αναφέρονται, για οικονομικά πόλεων: Δημ. Κατὰ Λακρίτου, 51, 9 και Πλούτ. Ἄριστ., Δ' 3.2· για οικονομικά βασιλείων: Διόδ. Σικ. ΙΗ' 39.1 και Πλούτ. Ἀλέξ. ΛΕ' 15.2, για συλλογικά όργανα: Δημ. Κατὰ Εὐέργου καὶ Μνησιβούλου, 21, 3· 22, 2· 24, 5 και 30, 6 (*συμμορίας*), για ιερά, τελετές, μυστήρια και ιερή περιουσία: Ἄριστ. Πολ. 1322b, 19, Ἄθην. Πολ. 56, 4 και 57, 1, απ. 420.2· 424.2· 424.15· 425.4 (Rose), Δημ. Κατὰ Μειδίου, 15, 4 και 171, 8, Διον. Ἄλικ. Ῥωμ. Ἀρχ. Στ' 90.3 και Λυσ. Περί τοῦ σηκοῦ ἀπολογία, 29 (*μοριῶν ἐλαῶν*), για πρόσωπα: IG 1² 4, 798.1 (Κέρκυρα: διαθήκη Ἄριστομένους και Ψύλλας), Νικ. Δαμ. FGrHist 90 F 99, 59 και Διογ. Λαέρτ. Ε' 56.9· 61.11· 62.1· 62.9 και 63.5 και για σιτηρέσιο: Ξεν. Ἑλλ. Γ' 2, 11 και Κάσσιος Δίων, Ῥωμ. Ἰστ. ΝΔ' 1, 2.

¹⁷⁸¹ Δελφοί: Πλούτ. Ἡθ. 638B.5· 704C.5 (*Συμποσιακά*), αλλά και πλήθος επιγραφῶν από τους Δελφούς. Δήλος: IG XI, 2 145 αλλά και πλήθος άλλων επιγραφῶν.

¹⁷⁸² IG IX 1² 4, 1475. Για το παράλληλο από την Ιθάκη: IG IX 1² 4, 1729.30: *ὁ δὲ ἐπιδαμιουργὸς Σωτίων τὰν ἐπιμέλειαν ποιησάσθω*. Βλ. και Thonemann 2003, 116, ο οποίος διατυπώνει μικρή επιφύλαξη για τη συμπλήρωση.

¹⁷⁸³ Θουκ. Α' 56.2.

Για το αντίστοιχο αξίωμα των *δημιουργῶν* η Jeffery έγραψε μία εντελεχέ μελέτη, όπου εξέτασε γραμματειακές και επιγραφικές πηγές¹⁷⁸⁴. Παραπέμποντας σε χωρίο του Αριστοτέλους, πρότεινε ότι το αξίωμα στα αρχαϊκά χρόνια αφορούσε ομάδα αρχόντων, οι οποίοι είχαν αρμοδιότητες κοσμικού χαρακτήρα και η θητεία τους διαρκούσε για μεγάλο χρονικό διάστημα. Επίσης, διαπίστωσε ότι έτεινε να εξελιχθεί από μία τάξη πολιτών με δικαιώματα στα ανώτερα αξιώματα σε ένα συλλογικό όργανο με συγκεκριμένες αρμοδιότητες¹⁷⁸⁵. Στην περίπτωση ωστόσο της ΒΔ Ελλάδος φαίνεται ότι ο τίτλος του *δαμιουργῶ* είχε ιδιαίτερη σημασία, αφού οι Μολοσσοί τον υιοθέτησαν για το σώμα που διοικούσε το Κοινό τους στις αρχές του Δ' αι. π.Χ. Δεν αποκλείεται μάλιστα να μιμήθηκαν αντίστοιχα ανώτερα αξιώματα που γνώρισαν μέσω των κορινθιακών αποικιών, και ειδικά της Αμβρακίας και της Λευκάδος¹⁷⁸⁶.

Ο Alexander, με αφορμή το παράδειγμα των *έπιδημιουργῶν* που αποστέλλονταν στην Ποτεΐδαια, τους συνέκρινε με τους *δημιουργούς* σε άλλα κράτη και κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ήταν ένα υψηλό αξίωμα που σχετιζόταν με την πολιτική διοίκηση. Επίσης, συνεπέρανε ότι το αξίωμα σχετιζόταν άμεσα με τον κορινθιακό έλεγχο της Ποτεΐδαιας, παρότι η ίδια είχε ενσωματωθεί στην Αθηναϊκή Συμμαχία¹⁷⁸⁷. Ο Roebuck πρότεινε ότι υπάρχουν ομοιότητες του κορινθιακού αξιώματος με τους *προστάτας* της Ναυκράτιος, επίσης ελληνικής αποικίας¹⁷⁸⁸. Ωστόσο, οι *έπιδημιουργοί* αποστέλλονται και διορίζονται από τη μητρόπολη και όχι από την αποικία, ενώ είναι προφανές ότι και η Ποτεΐδαια διαφέρει σημαντικά από την αντίστοιχη στην Αίγυπτο, διότι δεν είχε ιδρυθεί από πολλές ελληνικές μητροπόλεις όπως εκείνη, ούτε ήταν γεωγραφικά τοποθετημένη σε περιοχή εντός ενός ξενικού κράτους.

Σε σχέση με τους *έπιδημιουργούς* της Κορίνθου, η θητεία τους ήταν ετήσια και δεν μπορούμε να αποκλείσουμε τη σύνδεση και με θρησκευτικές αρμοδιότητες, εφόσον το αξίωμα αφορούσε τις σχέσεις μητρόπολης και αποικίας, όπως προκύπτει και από το γεγονός ότι οι Αθηναίοι κατά τα Ποτειδαιατικά διέταξαν τους Ποτειδαιάτες να διώξουν τους Κορίνθιους αξιωματούχους από την πόλη τους¹⁷⁸⁹. Η πρόθεση *έπί-* δηλώνει πιθανότατα ότι η αποστολή τους ήταν συγκεκριμένη, δηλαδή περιορισμένη σε αρμοδιότητες, και

¹⁷⁸⁴ Jeffery 1973-1974, 322.

¹⁷⁸⁵ Άριστ. Πολ. 1310b, 14-26. Βλ. Jeffery 1973-1974, 322 και 330. Οι *δαμιουργοί* των Δελφών αποτελούσαν με βεβαιότητα μία τέτοια τάξη ανθρώπων με πρόσβαση στα αξιώματα: βλ. Vatin 1961, 240-248.

¹⁷⁸⁶ Ευαγγελίδης 1959, 1-2, Cabanes 1976a, 534 αρ. 1. Βλ. και Hammond 2000, 348 και Domínguez 2018, 17-20, ο οποίος ερμηνεύει την παρουσία του αξιώματος στους Μολοσσοί με την οργάνωση κατά κώμας.

¹⁷⁸⁷ Alexander 1963, 20-23. Βλ. και Veligianni-Terzi 1977 (σε όλο).

¹⁷⁸⁸ Roebuck 1951, 215.

¹⁷⁸⁹ Θουκ. Α' 56.2.

διαφορετική ανά περίπτωση¹⁷⁹⁰. Οι αξιωματούχοι που αποστέλλονταν στην Ποτεΐδαια είναι αρκετά πρώιμο παράδειγμα, ώστε να συσχετισθεί με το αντίστοιχο της Λευκάδος, και γι' αυτό δεν μπορεί πιθανότατα να προσφέρει σημαντικά στην ερμηνεία του λευκαδικού παραδείγματος. Είναι, ωστόσο, πολύ πιθανό ότι οι Κορίνθιοι *ἐπιδημιουργοί* αποστέλλονταν, για να συμμετάσχουν στις κοινές με την αποικία θυσίες και τελετές, στο πλαίσιο των εορτών που είχαν θεσπιστεί με βάση το κοινό κορινθιακό μηνολόγιο¹⁷⁹¹. Εξαιτίας του ιδιαίτερου πολιτικού τους ρόλου, πιθανότατα σχετίζονταν με την κορινθιακή παρουσία στην αποικία, τη λατρεία του Κορίνθιου οικιστή και την απόδοση τιμών στους Κορίνθιους επισκέπτες και απεσταλμένους, και επομένως επηρέαζαν την πολιτική της αποικίας. Δεν μπορούμε να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο ότι αναμιγνύονταν και σε οικονομικές σχέσεις των δύο πόλεων, με σημαντικότερες αυτές του εμπορίου ξυλείας και μετάλλου, που έφθαναν από την Ιλλυρία και τη Μακεδονία, ή και την κατασκευή τριήρων για το κορινθιακό ναυτικό¹⁷⁹². Στη Λευκάδα πάντως φαίνεται ότι το συμβούλιο των *ἐπιδ[αμιουργῶν]* έχει δικαιοδοσίες που μπορούν να συσχετιστούν με τα ιερά, αφού η λήψη της απόφασης για την επισκευή του αγάλματος από τον Δαμοφώντα αφορά στο ιερό της Αφροδίτης.

Αν θελήσουμε να συγκρίνουμε τα έως τώρα δεδομένα, με περιοχές όπου εμφανίζεται το ίδιο αξίωμα, παρατηρούμε ότι τα παραδείγματα των *ἐπιδαμιουργῶν* από τους Δελφούς (όλα του Β' αι. π.Χ.), αλλά και από άλλες πόλεις (Ιθάκη, Σπάρτη και Χάλειον) παρουσιάζουν μικρές αλλά σημαντικές ομοιότητες μεταξύ τους: είναι επιφορτισμένοι με την αποστολή των *ξενίων* σε πρεσβευτές, σε δικαστές και καλλιτέχνες ή έχουν αναλάβει την εποπτεία και την οικονομική διαχείριση της χάραξης μίας στήλης, σχετίζονται δηλαδή με την απόδοση τιμών, και ιδίως σε ξένους¹⁷⁹³. Είναι επίσης ιδιαίτερος σημαντικό ότι προέρχονται από πόλεις είτε της ΒΔ Ελλάδος, είτε από δωρικές πόλεις. Είναι επομένως προφανής η αναλογία με το λευκαδικό παράδειγμα, με το οποίο μάλιστα συμπίπτουν και χρονικά. Είναι δηλαδή πιθανό ότι οι *ἐπιδαμιο(υ)ργοί* είχαν αναλάβει στην εν λόγω περίπτωση την εκτέλεση της χάραξης της επιγραφής για τον Δαμοφώντα και την πληρωμή του χαρακτή, αν και στην επιγραφή δε γίνεται σχετική μνεία, ή και άλλες αρμοδιότητες σε σχέση με την τήμησή του.

¹⁷⁹⁰ Vatin 1961, 253 και σημ. 4 και Jeffery 1973-1974, 320 και σημ. 4. Ο Alexander (1963, 23) αντιθέτως έχει προτείνει ότι η πρόθεση δηλώνει το ανώτερο αξίωμα.

¹⁷⁹¹ Για το κοινό κορινθιακό μηνολόγιο και τις υπο-ομάδες του βλ. σ. 318 κ.ε. της παρούσας.

¹⁷⁹² Την άποψη έχει διατυπώσει ο Fornis (1997, 81-83). Βλ. και παραπάνω, σ. 188 και σημ. 1109 της παρούσας.

¹⁷⁹³ *FD* III, 1, 354.15· 354 (2).14· 454.10· III, 2, 92 (2). 15· III, 3, 145.35· 146.31· 242.36· *Klio* 18 (1923), 286, 213· *IG* IX, 1², 3, 721.2-3· 740.35· Robert 1928, 174.20 και 174 (2).20 (Δελφοί), McCabe 1991, 36 (Ιθάκη), *IG* V, 1, 5 (Σπάρτη) και *SGDI* II.2 2756 (Χάλειον). Βλ. και Vatin 1961, 250-252.

Συμπερασματικά, για την Κόρινθο, η ομάδα των *ἐπιδημιουργῶν* είχε αναλάβει αρμοδιότητες που καθόριζαν σε σημαντικό βαθμό τις σχέσεις της μητρόπολης με την αποικία, χωρίς να αποκλείεται και ανάμιξη σε οικονομικές διαδικασίες. Είναι πολύ πιθανό ότι η θέσπισή του σχετίζεται με το ίδιο το γεγονός της ένταξης της Ποτειδαίας στην Αθηναϊκή Συμμαχία – οπότε χρονολογείται από το 478 π.Χ., διότι σε κάθε άλλη περίπτωση θα στερούνταν περιεχομένου. Για τη Λευκάδα, ο σύλλογος των *ἐπιδαμιοργῶν* συμμετέχει στη λήψη της απόφασης για την τήμηση του Δαμοφώντος, και επομένως είναι πολύ πιθανό ότι γενικότερα αναμιγνύονταν σε διαδικασίες σχετικές με την τήμηση ενός ξένου ή και τη διαχείριση των οικονομικών των ιερών της πόλης. Αλλά η μεγαλύτερη συνάφεια με τα παραδείγματα από τους Δελφούς δείχνει ότι το αξίωμα δεν ήταν αμιγώς κορινθιακής έμπνευσης, ούτε ότι οφειλόταν σε θέσπισή του στην αρχαϊκή ή κλασσική εποχή. Όπως και το αξίωμα των *δημιουργῶν*, είχε πανελλήνια εμβέλεια και μπορούσε να χρησιμοποιηθεί χωρίς συγκεκριμένες αρμοδιότητες, για να καλύψει διαφορετικές ανάγκες. Είναι παράλληλα ένας σημαντικός δείκτης για τον χαρακτήρα της πολιτείας των Λευκαδίων, αφού η θέσπιση αξιώματος που σχετίζεται με τους ξένους επισκέπτες ή τη διαχείριση των αναθημάτων των ιερών φανερώνει την εξωστρέφεια της πόλης σε πολιτικό και οικονομικό επίπεδο, κυρίως από τον Δ' αι. π.Χ. και μετά.

Στρατιωτική διοίκηση και αξιώματα με πολιτικο-στρατιωτικές αρμοδιότητες

Πολέμαρχος

Το αξίωμα του πολεμάρχου δε μαρτυρείται για τις κορινθιακές αποικίες περί τον Αμβρακικό κόλπο για το διάστημα από την αρχαϊκή έως την κλασσική εποχή σε καμία φιλολογική ή επιγραφική πηγή. Αξίζει, ωστόσο, να το εξετάσουμε, αφού ο Έφορος μέσω του Νικολάου Δαμασκηνού το αναφέρει σε σχέση με την αρχαϊκή Κόρινθο και περιλαμβάνεται στο κείμενο επιγραφικής πηγής του Β' αι. π.Χ. από τη **Λευκάδα**. Στην πρώτη, ο Έφορος παρουσιάζει τον Κύψελο κατά τη διάρκεια της κυριαρχίας των Βακχιαδών στην Κόρινθο να έχει το αξίωμα του *πολεμάρχου*¹⁷⁹⁴. Με δεδομένους όμως τους αναχρονισμούς που παρουσιάζονται στην εφόρεια αφήγηση της αρχαϊκής εποχής, είναι πολύ πιθανό ότι ο Κυμαίος ιστορικός αναφέρεται σε ένα πολιτικό αξίωμα του Δ' αι. π.Χ., το οποίο μικρή σχέση έχει με τις αρμοδιότητες που είχε ο *πολέμαρχος* στην αρχαϊκή εποχή¹⁷⁹⁵. Το ίδιο συμπέρασμα προκύπτει και από τα περιγραφόμενα καθήκοντα, τα οποία φαίνεται ότι είχε ο

¹⁷⁹⁴ Νικ. Δαμ. *FGrHist* 90, απ. 58.1-43. Κατ' ανάλογο τρόπο, ο Πεισίστρατος στην Αθήνα, επίσης πριν γίνει τύραννος, είχε καταλάβει το αξίωμα του *πολεμάρχου*, σύμφωνα τουλάχιστον με τον Αριστοτέλη (Αθ. Πολ. ΙΔ' 1, ΙΖ' 2 και ΚΒ' 2). Βλ. και Ραμού-Χαψιάδη 1982, 149-150.

¹⁷⁹⁵ Για τους αναχρονισμούς στον Έφορο βλ. σχετικά Jacoby 1926, 248. Αντίστοιχες πολιτικές και δικαστικές αρμοδιότητες αποδίδει στον Αθηναίο *πολέμαρχο* ο Αριστοτέλης: Αθ. Πολ. 58.1.

Κύψελος, όπως η επιβολή προστίμων σε καταδικασθέντες. Η μελέτη του Matijašić για τα στρατιωτικά αξιώματα του στρατηγού, του τοξάρχου και του πολεμάρχου σε πόλεις της ΒΔ Ελλάδος και Ιλλυρίας έδειξε ότι, αν και οι αρχικές δικαιοδοσίες των πολεμάρχων ήταν καθαρά στρατιωτικές, από τον Δ΄ αι. π.Χ. και μετά έτειναν να προσλάβουν περισσότερο πολιτικά χαρακτηριστικά¹⁷⁹⁶. Επομένως, ο Έφορος πιθανότατα είτε γνώριζε τις δικαιοδοσίες του Κυψέλου με βάση κάποια προγενέστερη αφήγηση, αλλά τις συνέδεσε εσφαλμένα με το αξίωμα του *πολεμάρχου* και με τις αρμοδιότητες που είχε στην εποχή του στις περισσότερες ελληνικές πόλεις είτε, αντιστρόφως, απέδωσε στον *πολέμαρχο* Κύψελο δικαιοδοσίες αντίστοιχες με εκείνες που είχε το αξίωμα στην εποχή του.

Από την άλλη, το αξίωμα αυτό είναι πιθανό ότι υπήρχε στις αποικίες της Κορίνθου, αφού παρουσιάζεται σε επιγραφή από τη Λευκάδα, αν και είναι μεταγενέστερη¹⁷⁹⁷. Αν και τα καθήκοντά του είχαν ήδη περιοριστεί σε μη στρατιωτικά, είναι πιθανό ότι, όπως συνέβη και στην ευρύτερη γεωγραφική ζώνη της ΒΔ Ελλάδος, απώλεσε τον αρχικό στρατιωτικό του χαρακτήρα εξαιτίας των σύγχρονων πολιτικών εξελίξεων, πιθανότατα ήδη από την εποχή της πολιτειακής μεταρρύθμισης του Δ΄ αι. π.Χ. αλλά και στη συνέχεια κατά την εποχή της ρωμαϊκής επιρροής¹⁷⁹⁸. Συμπερασματικά, ο *πολέμαρχος* ήταν πιθανότατα ένα από τα αξιώματα που διατηρήθηκαν από την αρχαϊκή οργάνωση των αποικιών, πιθανότατα της Κορίνθου και της Λευκάδος.

Στραταγός

Το αξίωμα του *στραταγοῦ* εμφανίζεται σε πολλές ελληνικές πόλεις-κράτη¹⁷⁹⁹. Σχετική αναφορά συναντάμε σε επιγραφή από τη **Λευκάδα**, οι οποίες χρονολογείται τον Β΄ αι. π.Χ.¹⁸⁰⁰. Όπως και στο παράδειγμα του *πολεμάρχου*, το συγκεκριμένο αξίωμα εμφανίζεται σε πολιτικά συμφραζόμενα και μάλιστα σε συνδυασμό με κάποια σημαντική πολιτική λατρεία των αποικιών. Πιο συγκεκριμένα, συνοδεύει ως μάρτυρας τον *πρόβουλο* και τον *πολέμαρχο* σε ένα ψήφισμα της πόλης. Το επιγραφικό κείμενο απετέλεσε και την αφορμή, για να θεωρηθεί ότι το αξίωμα αντιστοιχεί με τον επώνυμο άρχοντα της Λευκάδος, αν και η ταύτιση δεν επιβεβαιώνεται από άλλες επιγραφές¹⁸⁰¹. Με δεδομένο ότι και σε άλλες πόλεις-

¹⁷⁹⁶ Matijašić 2010, 232-235. Είναι μάλιστα πιθανό ότι το αξίωμα στην Κόρινθο δημιουργήθηκε κατά την περίοδο της ολιγαρχικής δυναστείας των Βακχιαδών, προκειμένου να μεταβιβαστεί η διοίκηση του στρατού σε άτομο διαφορετικό από τον βασιλέα/πρύτανη, όπως έγινε αντιστοίχως και στην Αθήνα: Άριστ. Άθ. Πολ. Γ΄ 2. Βλ. και Ραμού-Χαψιάδη 1982, 122.

¹⁷⁹⁷ και IG IX 1² 4, 1231. 8-9. Στο ίδιο επιγραφικό κείμενο, στον στίχο 7, αναφέρεται και άλλος αξιωματούχος που ονομάζεται *Πολέμαρχος Πολεμάρχου*, γεγονός που σημαίνει ότι το αξίωμα ήταν από τα σημαντικότερα στην αποικία.

¹⁷⁹⁸ Matijašić 2010, 236-237.

¹⁷⁹⁹ Schwahn 1935.

¹⁸⁰⁰ Αμβρακία: SEG XLII 1992, 543bis και 543ter. Λευκάς: IG IX 1² 4, 1231. 8-9.

¹⁸⁰¹ Schwahn 1935, 1097. Πρβλ. και Matijašić 2010, 235-236.

κράτη, και της ευρύτερης ΒΔ ζώνης¹⁸⁰², επιβιώνει ο σχετικός θεσμός, αν και ήταν ήδη διαμορφωμένος από προγενέστερες περιόδους, είναι πολύ πιθανό ότι ο *στραταγός* θεσμοθετήθηκε στη μητρόπολη, προκειμένου να συνδράμει το έργο του *πολεμάρχου* ή για να τον αντικαταστήσει, όταν επιτεύχθηκε μία πολιτειακή μεταβολή που αποσυνέδεε τα αρχικά αξιώματα της αριστοκρατικής δυναστείας των Βακχιαδών από τα στρατιωτικά τους καθήκοντα. Αν η παραπάνω υπόθεση ισχύει, τότε η αλλαγή των δικαιοδοσιών του *πολεμάρχου* και η θέσπιση του *στραταγοῦ* οφείλει να τοποθετηθεί χρονικά στην περίοδο της ολιγαρχικής διακυβέρνησης της Κορίνθου και των αποικιών μετά την πτώση της τυραννίδος¹⁸⁰³.

Οικονομική διοίκηση και αξιώματα σε σχέση με τη διαχείριση των ιερών

Ταμίαι/ Διοικηταί/ Έπιμεληταί;

Παρότι δε διασώζεται στα επιγραφικά *corpora* από τις αποικίες της Κορίνθου περί τον Αμβρακικό κανένα αξίωμα, το οποίο αναφέρεται ρητά ότι είχε οικονομικές αρμοδιότητες, είναι σχεδόν βέβαιο ότι συγκεκριμένος αξιωματούχος είχε αναλάβει τη διαχείριση σημαντικών οικονομικών αρμοδιοτήτων κάθε πόλης, ενώ δικαιοδοσίες σχετικές με την αγορά ή την πώληση ειδών κρατικού μονοπωλίου (όπως π.χ. αλάτι, σιτάρι, μέταλλα, ξυλεία), την καταγραφή και αποδοχή δωρεών και δανείων και τις κρατικές δαπάνες, για τη δημιουργία ή επισκευή δημοσίων κατασκευών και για την πληρωμή μισθών και στρατιωτικού στρατιωτικού σιτηρεσίου είχαν ανατεθεί σε επιμέρους αξιώματα. Τη διαχείριση του κρατικού ταμείου είχε πιθανότατα ο *ταμίας* ή ο *διοικητής* ή ο *έπιμελητής*, όπως συνέβαινε σε όλες τις ελληνικές πόλεις-κράτη, αλλά όπως φαίνεται και από το αντίστοιχο παράδειγμα της Κορίνθου και της Κέρκυρας. Ιδιαίτερο αξίωμα πρέπει να είχε θεσμοθετηθεί σε όλες τις αποικίες για τον υπεύθυνο της νομισματοκοπίας, του οποίου τα σύμβολα απεικονίζονται πιθανότατα στις κοπές κάθε πόλης¹⁸⁰⁴.

Όποιος και αν ήταν ο τίτλος του αξιώματος, φαίνεται ότι έπαιζε σημαντικό ρόλο στη διαχείριση των σχέσεων με τα αντίστοιχα ηπειρωτικά έθνη, τα οποία οι είχαν συνάψει με τις κορινθιακές αποικίες ήδη από την αρχαϊκή εποχή στενές σχέσεις και εμπορικές συναλλαγές. Το παράδειγμα της Επιδάμνου δείχνει έναν πιθανό τρόπο διαμόρφωσης των σχέσεων με τους γειτονικούς λαούς. Η αποικία είχε θεσπίσει ένα ιδιαίτερο αξίωμα, τον *πωλήτη*, ο οποίος αναλάμβανε να διαχειριστεί πλήρως τα ζητήματα των ανταλλαγών με τους Ιλλυριούς, όπως

¹⁸⁰² Σε επιγραφές από την Ήπειρο: Cabanes 1976, 554, 33· 558, 34· 562, 36· 564, 41 και 42· 569, 47· 578, 51· 580, 554· 589, 75 και 76· SEG XXXVII, 510 και 511 και σε πληθώρα επιγραφών από το Βουθρωτό: βλ. Cabanes, Drini 2007.

¹⁸⁰³ Πρβλ. και την αντίστοιχη μεταρρύθμιση στην Αθήνα μετά το 501/0 π.Χ.: Άριστ. Άθ. Πολ. ΚΒ' 2.

¹⁸⁰⁴ Κόρινθος: Meritt 1931, αρ. 5.9 και 106.4. Κέρκυρα: IG IX 1² 4, 789· 791· 792 και 798.

παραδίδει ο Πλούταρχος, αρυόμενος πιθανόν από τον Αριστοτέλη¹⁸⁰⁵. Η εκπροσώπηση της πόλης από αξιωματούχο σχετίζεται, σύμφωνα με το χωρίο, με την πρόθεση της αποικίας να διαφυλαχθεί από πιθανές επαναστάσεις που θα προέκυπταν από την ηθική διαφθορά των ανεξάρτητων εμπόρων. Μολονότι είναι μάλλον απίθανο να υπήρξε κάποιος ανάλογος θεσμός στις αποικίες περί τον Αμβρακικό, είναι σχεδόν βέβαιο ότι οι οικονομικοί αξιωματούχοι της πόλης που σχετίζονταν με την αγορά ή την πώληση ειδών κρατικού μονοπωλίου από ή προς τα ηπειρωτικά έθνη ήταν εντεταλμένοι των εκάστοτε αρχόντων, με σκοπό να εξυπηρετούν τα συμφέροντα της αποικίας.

Άγορανόμοι, πεντηκοστολόγοι, γραμματεῖς (Ανακτόριον)

Σε σχέση με την οικονομική διαχείριση των ιερών των αποικιών, η μοναδική σωζόμενη μαρτυρία είναι το επιγραφικό κείμενο της παραχώρησης της διαχείρισης της εορτής της Άκτιάδος από το Ανακτόριον στο Κοινό των Ακαρνάνων¹⁸⁰⁶, όπου αναφέρονται τα αξιώματα, που είχαν θεσπιστεί εκ μέρους της αποικίας για τη διοργάνωση της εορτής και των αγώνων, καθώς και για την είσπραξη της πεντηκοστῆς (φόρου 2% για τα εμπορευόμενα στην εορτή είδη). Οι αντίστοιχοι άρχοντες έφεραν τον τίτλο του πεντηκοστολόγου, του άγορανόμου και του γραμματέως. Αν και είναι πιθανό ότι οι δύο τελευταίοι είχαν αρμοδιότητες πέραν της εορτής και σχετικές με τη λειτουργία της αγοράς στην ίδια την πόλη, στη συγκεκριμένη περίπτωση περιορίζονται στην καταγραφή και τον έλεγχο των εμπορευμάτων, των καταβαλλόμενων φόρων και των αναθημάτων στο ιερό¹⁸⁰⁷.

Ίεραπόλος, άγωνοθέτης (Ανακτόριον), άμφίπολοι (Αμβρακία)

Επιπλέον, σε συνάρτηση με τους αγώνες της εορτής της Άκτιάδος, προϋποτίθεται η ύπαρξη ενός άγωνοθέτη. Αν και το αξίωμα δεν είναι γνωστό από κάποια αρχαϊκή ή κλασσική επιγραφή, έχει συμπληρωθεί με αρκετή ασφάλεια στο παραπάνω επιγραφικό κείμενο των ελληνιστικών χρόνων από τον Sokolowski¹⁸⁰⁸. Υπεύθυνος πάντως για την εορτή της Άκτιάδος στα ελληνιστικά χρόνια, κατά την οποία η διαχείριση του ιερού είχε περάσει στο Κοινό των Ακαρνάνων, ήταν ένας Ανακτοριεύς *ίεραπόλος*,¹⁸⁰⁹. Είναι πιθανό ότι αντίστοιχος

¹⁸⁰⁵ Πλούτ. Ἡθ. 297 F (Αἴτια Ρωμαϊκά καὶ Ἑλληνικά 29). Για τη χρήση του Αριστοτέλους ως πηγῆς βλ. Carrano 2007, 136-137, σημ. 119. Για τους υπευθύνους της νομισματοκοπίας βλ. παραπάνω, σ. 241 και παρακάτω, σ. 325 της παρούσας.

¹⁸⁰⁶ IG IX, I², 2, 583.34-38. Βλ. και Migeotte 2001, 399-400.

¹⁸⁰⁷ Για τους άγορανόμους σε σχέση με τις πανηγύρεις βλ. de Ligt, de Neeve 1988, 405 και σημ. 50. Γραμματεῖς στο Ανακτόριο αναφέρεται σε σχέση με την ἄλεια, αλλά δεν μπορεί να ταυτιστεί με τον αξιωματούχο που ήταν επιφορτισμένος με την οργάνωση της Άκτιάδος: IG IX, I², 2, 212.3.

¹⁸⁰⁸ Sokolowski 1959, 217-218.

¹⁸⁰⁹ IG V, 1, 29.1· IX, I² 2, 208.1· IX, 12 2, 209, a.1 και b.17· IX, 12 2, 588.1.

αξιωματούχος και με τον ίδιο τίτλο υπήρχε και πριν από την προσάρτηση του Ανακτορίου στους Ακαρνάνες. Τέλος, αξίωμα με αμιγώς θρησκευτικές αρμοδιότητες ήταν και του *ἀμφιπόλου*, που παρουσιάζεται από τον Διονύσιο Αλικαρνασσεά στην εξιστόρηση της περιπλάνησης του Αινεία στις ΒΔ αποικίες, και συγκεκριμένα για την περίπτωση της λατρείας της *Ἀφροδίτης Αίνειάδος*¹⁸¹⁰. Δεν είναι βέβαιο αν μπορεί να αναχθεί σε προγενέστερες περιόδους, ωστόσο δεν μπορούμε να το αποκλείσουμε.

Λοιπά εκτελεστικά όργανα

Τερμαστής, Γεωμέτρης, Ἄρχοντες (Αμβρακία)

Σε ειδικές περιπτώσεις, όπως οι διευθετήσεις συνοριακών διαφορών, αναφέρονται εκτελεστικά όργανα, που επιφορτίζονται με ειδική αποστολή τη χάραξη και τη μέτρηση των συνόρων. Σύμφωνα με το κείμενο της συνοριακής διευθέτησης της **Αμβρακίας** και της Χαράδρου, οι εντεταλμένοι για την εργασία αυτή ονομάζονται *τερμασταί* και *γεωμέτραι*, αν και δεν είναι βέβαιο ότι προέρχονταν από τις πόλεις που βρίσκονταν σε διένεξη. Παράλληλα, χρησιμοποιείται ο γενικός όρος *ἄρχοντες*, για να υποδηλώσει το σύνολο των εμπλεκομένων αξιωματούχων που έχουν αναλάβει τον έλεγχο της διαδικασίας¹⁸¹¹. Ο ίδιος όρος επιστρατεύεται και για τους Κερκυραίους διαιτητές που έχουν οριστεί, για να διευθετήσουν τη διαφορά ανάμεσα σε Αθαμάνες και Αμβρακιώτες, σύμφωνα με το σωζόμενο επιγραφικό κείμενο της ελληνιστικής εποχής¹⁸¹². Τέλος, ο όρος *ποτικατεσταμένοι* που εμφανίζεται στην επιγραφή για τη συνοριακή διευθέτηση με τη Χάραδρο δεν αφήνει περιθώρια ερμηνείας για τα αξιώματα που υπονοούνται¹⁸¹³.

Γ. Μηνολόγιο

Η ομοιότητα ανάμεσα στα μηνολόγια πολλών πόλεων της ΒΔ Ελλάδος και σε εκείνα της Σικελίας είχε οδηγήσει τον Robert στη διατύπωση της θεωρίας ότι συνδέονται μεταξύ τους¹⁸¹⁴. Συστηματική προσπάθεια, ωστόσο, συσχετισμού των διαφόρων μηνολογίων σε μία ευρύτερη ζώνη κορινθιακού ενδιαφέροντος και τεκμηρίωσης της σειράς των μηνών καταβλήθηκε από τον Cabanes. Στην πρώτη μελέτη του προσέθεσε στον προϋπάρχοντα κατάλογο τον μήνα *Ἀπελλαῖο*, με βάση μία πρόσφατη τότε ανάγνωση επιγραφής από τη Δωδώνη. Στη δεύτερη και εντελεχέστερη έρευνά του είχε επιπλέον στη διάθεσή του επιγραφικά δεδομένα από το Βουθρωτό, την Επίδαμνο και την Απολλωνία, καθώς και την

¹⁸¹⁰ Διον. Ἄλικ. Ῥωμ. Ἄρχ. Α΄ 50.4.

¹⁸¹¹ SEG XXXV, 665. 24 (ἄρχοντες), 33 και 35 (τερμασταί, γεωμέτραι).

¹⁸¹² JG IX 1 690.

¹⁸¹³ SEG XXXV, 665.5.

¹⁸¹⁴ Robert 1948, 9 και J. Robert, L. Robert 1973, 77.

επιγραφή της συνοριακής διευθέτησης μεταξύ Αμβρακίας και Χαράδρου στα ρωμαϊκά χρόνια¹⁸¹⁵. Στη συνέχεια, συνέκρινε τις ονομασίες των μηνών, τη σειρά που εμφανίζονται σε κάθε επιγραφή, τον χρόνο τέλεσης των αντίστοιχων εορτών και τις θεότητες, τις οποίες αφορούσαν, και κατήρτισε τον ακόλουθο πίνακα μηνών, θεωρώντας ότι εφαρμοζόταν αδιακρίτως σε όλες τις πόλεις της ΒΔ Ελλάδος και στις κορινθιακές αποικίες στην Ήπειρο, στο Ιόνιο και στη Σικελία:

Μήνες κορινθιακού μηνολογίου	Αντιστοιχία με σημερινούς μήνες
1. <i>Ἀρτεμίτιος</i>	(Φεβρουάριος-Μάρτιος)
2. <i>Ψυδρεὺς</i>	(Μάρτιος-Απρίλιος)
3. <i>Ἀγριάνιος</i>	(Απρίλιος-Μάιος)
4. <i>Φοινικαῖος</i>	(Μάιος-Ιούνιος)
5. <i>Ἀλιοτρόπιος</i>	(Ιούνιος-Ιούλιος)
6. <i>Δατύιος</i>	(Ιούλιος-Αύγουστος)
7. <i>Κρανεῖος</i>	(Αύγουστος-Σεπτέμβριος)
8. <i>Πάναμος</i>	(Σεπτέμβριος-Οκτώβριος)
9. <i>Ἀπελλαῖος</i>	(Οκτώβριος-Νοέμβριος)
10. <i>Γαμίλιος</i>	(Νοέμβριος-Δεκέμβριος)
11. <i>Μαχανεὺς</i>	(Δεκέμβριος-Ιανουάριος)
<i>Δευδεκατεὺς</i>	(εμβόλιμος)
12. <i>Εὐκλειος</i>	(Ιανουάριος-Φεβρουάριος)

Η ανάγνωση, ωστόσο, επιγραφών στο εσωτερικό του Μηχανισμού των Αντικυθήρων ανέτρεψε την ερμηνεία αυτή, καθώς ο Iversen, ανασκεύασε πολλές από τις αναγνώσεις επιγραφών, στις οποίες βασίστηκε ο Cabanes, αμφισβήτησε την ύπαρξη του μήνα *Δατύιου* (για τη Δωδώνη) και απέρριψε τεκμηριωμένα την ανάγνωση του μήνα *Ἀλιοτροπίου*, αφού εξέτασε προσεκτικότερα τους λίθους των επιγραφών, παρέχοντας μάλιστα και φωτογραφίες των λίθων ή των εκτύπων. Επίσης, αναθεώρησε γενικότερα τη σειρά και τη διαδοχή των μηνών¹⁸¹⁶. Παράλληλα, διαπίστωσε ότι επιγραφικά κείμενα από τα *corpora* της Κορίνθου και της Κέρκυρας υποδεικνύουν ότι το μηνολόγιο του Μηχανισμού των

¹⁸¹⁵ Cabanes 1976a, 559-560· 1985a· 2003 και Cabanes, Drini 1995a.

¹⁸¹⁶ Iversen 2017.

Αντικυθήρων και των δύο πόλεων ταυτίζονται¹⁸¹⁷. Μετά από σύγκριση των διαθέσιμων επιγραφικών μαρτυριών από όλες τις πόλεις της ΒΔ Ελλάδος, των Συρακουσών και των αποικιών ή εξαρτημάτων της, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ο Μηχανισμός απευθυνόταν σε μία πόλη της Ηπείρου, αφού στις πενταετηρικές εορτές γίνεται αναφορά και στα *Νά(ι)α*, που τελούνταν στη Δωδώνη ή στην Αμβρακία¹⁸¹⁸. Συνεπέρανε επίσης ότι το μηνολόγιο των πόλεων υπό σύγκριση προέρχεται πιθανότατα από την ίδια την Κόρινθο (εξ ου και η φράση του ερευνητή “Calendars of the Corinthian Family”) και ότι διακρίνεται σε δύο μεγάλες ομάδες, το μηνολόγιο των πόλεων της ΒΔ Ελλάδος και εκείνων της Σικελίας. Επίσης, προχώρησε, με βάση κάποιες επιμέρους διαφοροποιήσεις, στη διάκριση της πρώτης ομάδας σε δύο υπο-ομάδες, στα μηνολόγια των καθεαυτών κορινθιακών αποικιών και στα μηνολόγια των κερκυραϊκών αποικιών (Βουθρωτό και Απολλωνία)¹⁸¹⁹. Η τελευταία αυτή διαίρεση οφείλεται στη διαλεκτική διαφοροποίηση του μήνα *Δυωδεκάτου/ Δευδεκάτου*, που παρουσιάζεται στην Κέρκυρα και την Απολλωνία, σε αντίθεση με το τριτόκλιτο *Δευδεκατεὺς*, που παρουσιάζεται στον Μηχανισμό, καθώς και στην ονομασία *Άλοτρόπιος*, που απαντάται μόνο στο Βουθρωτό και στην Απολλωνία, σε αντίθεση με την εκδοχή *Λανοτρόπιος*, που μαρτυρείται στη Δωδώνη και στην Επίδαμνο¹⁸²⁰.

Ωστόσο, υπάρχουν ενδείξεις ότι οι παραπάνω υπο-ομάδες δε συμβαδίζουν με άλλα ιστορικά δεδομένα, καθώς και ότι το μηνολόγιο του Μηχανισμού δεν ανήκε αναγκαστικά σε κάποια πόλη της Ηπείρου. Όπως έχουμε ήδη δείξει, η Απολλωνία ήταν κορινθιακή αποικία, στην οποία εξοικίσθησαν βίαια Κερκυραίοι κατά την εποχή της κυριαρχίας του Περιάνδρου¹⁸²¹. Αν και δεν μπορούμε να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο ότι εγκαταστάθηκαν και άλλοι Κερκυραίοι μετά την απομάκρυνση των τυράννων από την εξουσία, είναι δύσκολο να θεωρήσουμε ότι το αρχικό μηνολόγιο της ιλλυρικής αποικίας ήταν εκείνο της Κέρκυρας και όχι της Κορίνθου. Ο ίδιος μάλιστα ο Iversen παραδέχεται ότι η παραλλαγή μεταξύ του *Λανοτροπίου* και του *Άλοτροπίου*, που απετέλεσε βασικό κριτήριο για τη διάκριση των υπο-ομάδων, ήταν επουσιώδης¹⁸²². Επιπλέον, η Επίδαμνος, αν και ιδρυμένη επί κορινθιακής κυριαρχίας, θεωρείται με ασφαλέςτερο τρόπο κερκυραϊκή κτίση από όσο η Απολλωνία και είναι περίεργο ότι στην τελευταία ο προαναφερθείς μήνας ονομάζεται *Λανοτρόπιος*.

¹⁸¹⁷ Iversen 2017, 130 και σημ. 5 και 150 και σημ. 87. Η σειρά επίσης επιβεβαιώνεται μερικώς και για την Αμβρακία, με βάση την επιγραφή διευθέτησης της συνοριακής διαφοράς με τη Χάραδρο, όπως διορθώθηκε από τον ίδιο (Iversen 2017, 157-158).

¹⁸¹⁸ Iversen 2017, 148-159. Συγκεκριμένα, υποστηρίζει ότι ο εορτασμός των Νάων μεταφέρθηκε από τη Δωδώνη στην Αμβρακία στη ρωμαϊκή εποχή μετά την επικράτηση του Αιμιλίου Παύλου στην Πύδνα το 167 π.Χ. (στο ίδιο, 148).

¹⁸¹⁹ Iversen 2017, 159-160.

¹⁸²⁰ Iversen 2017, 159 και 163.

¹⁸²¹ Βλ. παραπάνω, σ. 89-90 της παρούσας.

¹⁸²² Iversen 2017, 150-154.

Επομένως, αν και η διάκριση σε μηνολόγια της ΒΔ Ελλάδος και της Σικελίας ερμηνεύει ικανοποιητικά τις επιγραφικές μαρτυρίες, οι υπο-ομάδες ίσως δεν ανταποκρίνονται στην ιστορική πραγματικότητα. Ο Iversen, με βάση τα παραπάνω, απέδωσε το μηνολόγιο του Μηχανισμού στην Αμβρακία, αφού συνεπέρανε ότι έπρεπε να σχετίζεται με την πρώτη υπο-ομάδα, δηλαδή της Ηπείρου. Αν όμως οι υπο-ομάδες του δεν έχουν ιστορική βάση, τότε δεν μπορούμε να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο η πόλη στην οποία απευθυνόταν ο Μηχανισμός να ήταν η Κέρκυρα, που είχε αποκτήσει μεγαλύτερη οικονομική και πολιτιστική σπουδαιότητα στα ρωμαϊκά χρόνια και μάλιστα στην εποχή της κατασκευής του Μηχανισμού, δηλαδή κατά τον πρώιμο Α΄ αι. π.Χ. Αντιθέτως, η Αμβρακία την εποχή εκείνη είχε ήδη δεχθεί τον περιορισμό των εδαφών της με βάση τις συνοριακές διευθετήσεις που είχε επιβάλει η ίδια η Ρώμη μέσω των συμμάχων της και η οικονομική και πολιτιστική της παραγωγή είχε περιοριστεί σημαντικά μετά την εκπολιόρρηση της πόλης από τον Marcus Fulvius Nobilior το 189 π.Χ.¹⁸²³.

Ανεξαρτήτως της πόλης, για την οποία προοριζόταν ο ροδιακός αυτός Μηχανισμός, το μαρτυρούμενο μηνολόγιο σχετίζεται στενά με την Κόρινθο και τις αποικίες της. Η εντελεχής επεξεργασία του υλικού των διαθέσιμων επιγραφών οδήγησε τον Iversen στη διαμόρφωση μίας εντελώς διαφορετικής σειράς των κορινθιακών μηνών. Πρότεινε μάλιστα ότι είχε υιοθετηθεί από τις ΒΔ αποικίες της Κορίνθου, τόσο από την Κέρκυρα και τις κερκυραϊκές της αποικίες, όσο και από εκείνες περί τον Αμβρακικό:

Μήνες κορινθιακού μηνολογίου	Αντιστοιχία με σημερινούς μήνες
1. Φοινικαῖος	(Αύγουστος-Σεπτέμβριος)
2. Κράνειος	(Σεπτέμβριος-Οκτώβριος)
3. Λανοτρόπιος	(Οκτώβριος-Νοέμβριος)
4. Μαχανεύς	(Νοέμβριος-Δεκέμβριος)
5. Δωδεκατεύς	(Δεκέμβριος-Ιανουάριος)
6. Εύκλειος	(Ιανουάριος-Φεβρουάριος)
7. Αρτεμίσιος	(Φεβρουάριος-Μάρτιος)
8. Ψυδρεύς	(Μάρτιος-Απρίλιος)
9. Γαμίλιος	(Απρίλιος-Μάιος)
10. Αγριάνιος	(Μάιος-Ιούνιος)
11. Πάναμος	(Ιούνιος-Ιούλιος)
12. Άπελλαῖος	(Ιούλιος-Αύγουστος)

¹⁸²³ Πολύβιος, ΚΑ΄ 30.9.

Η διαδοχή των μηνών είναι εν μέρει μόνο επιβεβαιωμένη για την Αμβρακία, με βάση τις επιγραφικές μαρτυρίες, στις οποίες αναφέρονται οι μήνες *Φοινικαῖος*, *Ἀρτεμίσιος*, *Ψυδρεύς* και πιθανόν και ο *Γαμίλιος*¹⁸²⁴. Ωστόσο, δε διαθέτουμε καθόλου μαρτυρίες για τη Λευκάδα και το Ανακτόριον, ώστε να επιβεβαιώσουμε ότι χρησιμοποιούσαν το ίδιο μηνολόγιο. Παραμένει βέβαια πολύ πιθανό ότι και οι δύο αυτές κορινθιακές αποικίες το είχαν υιοθετήσει. Για να εξαγάγουμε κάποια πιο ασφαλή συμπεράσματα, θα χρειαστεί να εξετάσουμε τις πιθανές επιρροές μηνολογίων ανάμεσα σε διάφορες πόλεις.

Στη μεγαρική αποικία του Βυζαντίου, αλλά σε γενικές γραμμές και στις λοιπές μεγαρικές αποικίες, το μηνολόγιο ήταν το ίδιο με εκείνο της μητρόπολης, ενώ και στην περίπτωση των Συρακουσών και της Κέρκυρας, οι αποικίες τους ακολούθησαν το αντίστοιχο των μητροπόλεων τους¹⁸²⁵. Σε ανάλογες παρατηρήσεις για το μηνολόγιο της Ολύνθου σε σχέση με τη Χαλκίδα και τις χαλκιδικές πόλεις της Θράκης έχει προβεί και ο Knoepfler¹⁸²⁶. Επιπλέον, η μελέτη του Iversen έδειξε ότι ισχυρές πόλεις-κράτη επηρέαζαν άλλες γειτονικές στη διαμόρφωση του δικού τους μηνολογίου, όπως προκύπτει από την εξέταση των παραδειγμάτων του Άργους και της Επιδαύρου, καθώς και της Ρόδου και της Κω¹⁸²⁷.

Το συμπέρασμα αυτό επιβεβαιώνεται και για τον ΒΔ χώρο, αφού παρατηρούνται σημαντικότερες ομοιότητες στα μηνολόγια όχι μόνο των κορινθιακών αποικιών και των εξαρτημάτων τους, αλλά και σε πολλές πόλεις της ευρύτερης περιοχής, οι οποίες πιθανόν οφείλονται και στις περιπλανήσεις των Δωριέων στη βόρεια και την κεντρική Ελλάδα, πριν από την τελική εγκατάστασή τους στην Πελοπόννησο¹⁸²⁸. Το φαινόμενο να παρουσιάζονται τα ίδια ονόματα μηνών σε πολλές διαφορετικές πόλεις δεν είναι άγνωστο. Σε ορισμένες περιπτώσεις οφείλεται στην καταγωγή από το ίδιο έθνος. Ο Κάρνειος/ Κράνειος που απαντά σε πολλές δωρικές πόλεις-κράτη¹⁸²⁹ σχετίζεται άμεσα με τον μύθο της Καθόδου των Δωριέων και τις τελετουργίες που γίνονταν εις ανάμνησιν αυτής της μυθικής αφήγησης και επομένως πρέπει να καθιερώθηκε πριν από τη μυθολογούμενη εισβολή των Δωριέων στην

¹⁸²⁴ SEG XXXV.665.3-4 (*Φοινικαῖος*), Cabanes, Andreou 1985, 499-544, 753-757 (= SEG XXXV.665), μέρος Β, 23 (*Ἀρτεμίσιος*), 25 (*Ψυδρεύς*) και SEG LVI 948 και XXX 990 (*Γαμίλιος*).

¹⁸²⁵ Trümper 1997, 155-164, Iversen 2017, 159-162 και Robu 2019.

¹⁸²⁶ Knoepfler 1989 και 1990.

¹⁸²⁷ Iversen 2017, 167-171 και 194-197. Για τον πολιτικό επικαθορισμό στη χρήση του ημερολογίου-μηνολογίου βλ. και Thomson 1943, 53.

¹⁸²⁸ Cabanes 2003, 85-88 και Sakellariou 2009a, 325-329.

¹⁸²⁹ Πασ. Γ', 13.4, Ψευδο-Ἀπολλόδωρος, *Βιβλιοθήκη*, Β', 8.3, Θεόπ. Σχολ. Θεοκρ. Ε', 83, Κόνων *FGrHist* 26 F 3, Εὐσέβιος, *Εὐαγγελική Προπαρασκευή*, Ε', 20.3-7 και *Ἑτυμολογικὸν Μέγα*, λ. Ἀλήτης. Πρβλ. και Oberhammer 1887, 229.

Πελοπόννησο¹⁸³⁰. Η γιορτή των Κρανείων εξάλλου χρησιμοποιούνταν στην αρχαιότητα, για να αποδείξει ότι μία πόλη διαθέτει δωρικές καταβολές¹⁸³¹. Σε άλλες περιπτώσεις, εδράζεται σε μία κοινή προϊστορική καταγωγή, όπως ο μήνας Αγριάνιος, ο οποίος μαρτυρείται σε μία σειρά δωρικών και μη πόλεων¹⁸³².

Ωστόσο, τα περισσότερα μηνολόγια των διαφόρων ελληνικών κρατών αποκρυσταλλώθηκαν κατά τη διάρκεια της δημιουργίας των πόλεων-κρατών και της εγκαθίδρυσης των πολιτικών λατρειών τους, όπως προκύπτει από τα παραπάνω παραδείγματα δωρικών πόλεων (Άργος, Επίδαυρος, Ρόδος, Κως). Φαίνεται μάλιστα ότι η σχέση της μητρόπολης με την αποικία κατά την εποχή της ίδρυσης της τελευταίας έπαιζε καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση του μηνολογίου. Η χρήση του δεν άλλαξε με το πέρασμα του χρόνου, αφού πολλές από τις επιγραφικές πηγές, στις οποίες μαρτυρούνται τα ονόματα των μηνών, χρονολογούνται έως και τη ρωμαϊκή περίοδο. Το μηνολόγιο παρέμεινε ένας από τους πιο συντηρητικούς θεσμούς στην ιστορία των αποικιών. Οι ονομασίες των μηνών σχετίζονταν άρρηκτα με τις λατρείες και τις τελετουργίες των μητροπόλεων και των αποικιών και πιθανότατα με εκείνες που χαρακτηρίζονται από τον Θουκυδίδη ως *κοινές εορτές*¹⁸³³. Επομένως, εντάσσονταν στα *νόμιμα*, τα οποία μαρτυρούν οι αρχαίες πηγές ότι υιοθετούνταν από τις αποικίες. Οι παραπάνω διαπιστώσεις είναι ισχυρότατες ενδείξεις ότι τόσο η Αμβρακία, όσο και η Λευκάς και το Ανακτόριον, είχαν υιοθετήσει το κορινθιακό μηνολόγιο ήδη από την εποχή του αποικισμού και ότι το διατήρησαν, αν όχι αυτούσιο, ασφαλώς σε μεγάλο ποσοστό, μέχρι τις υστερότερες φάσεις της ιστορίας τους.

Δ. Λατρείες

Στις περί τον Αμβρακικό κορινθιακές αποικίες ορισμένες λατρείες θεών ή ηρώων έχουν τεκμηριωμένα διαπιστωθεί, για άλλες υπάρχουν ενδείξεις, ενίοτε ισχυρές, ενώ για άλλες λείπουν εντελώς. Σημαντικά στοιχεία για την εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με την καθιέρωσή τους είναι τα προσωνύμιά τους, οι απεικονίσεις τους, πιθανοί μύθοι και τελετουργίες που συνδέονται με αυτές, ανασκαφικά επιβεβαιωμένοι ή μη χώροι λατρείας, καθώς και τα αντίστοιχα ευρήματά τους.

¹⁸³⁰ Robertson 1980, Sakellariou 2009a, 328 και Reggiani 2011, 122 και σημ. 59. Για τους μήνες που εμφανίζονται κοινοί στα ημερολόγια δωρικών πόλεων η πρώτη μελέτη ήταν αυτή του Pritchett 1946.

¹⁸³¹ Πίνδ. Πυθ. Ε', 74-76 και 93-94. Βλ. και Calame 2011, 195.

¹⁸³² Thomson 1943, 56: στο άρθρο αυτό πιθανολογείται η κοινή δωρική καταγωγή πριν από το πέρασμα των Δωριέων στην Πελοπόννησο. Η υπόθεση αυτή είναι αρκετά ελκυστική, αν λάβουμε ιδιαιτέρως υπ'όψιν ότι κάποιοι από τους μήνες που εμφανίζονται σε δωρικές πόλεις επιχωριάζουν σε περιοχές, από όπου πιθανόν, σύμφωνα με τις παραδόσεις του Θουκυδίδη (Α' 3.3) και του Ηροδότου (Α' 56.16), πέρασαν οι Δωριείς, όπως η Θεσσαλία, η Μακεδονία και η Ήπειρος. Βλ. και Sakellariou 2009a, 325.

¹⁸³³ Θουκ. Α' 25.4.

Σε πολλές περιπτώσεις, οι πηγές που διαθέτουμε είναι μεταγενέστερες των χρονολογικών ορίων της παρούσας εργασίας. Ωστόσο, γίνεται απόπειρα, μέσω της εύρεσης παραλλήλων και της ανάδειξης του ρόλου των λατρειών, να αναχθούν σε προγενέστερες φάσεις και να εξαχθούν συμπεράσματα για την πιθανή περίοδο εγκαθίδρυσης, αν όχι της ίδιας της λατρείας, μίας συγκεκριμένης τελετουργίας ή ενός προσωνυμίου, ή σε άλλες περιπτώσεις για την πιθανή περίοδο ανάδειξης και επέκτασης της λατρείας. Σε σχέση με την προέλευσή τους, σημαντική είναι η σύνδεση με τη μητρόπολη και με τα γειτονικά κράτη και ιερά. Είναι όμως μάταιο να προσπαθούμε να αναγάγουμε το σύνολο των λατρειών στην Κόρινθο, βασιζόμενοι στο δεδομένο ότι ήταν ιδρυτές των αποικιών, αφού οι θεοί και οι ήρωες – εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων – ήταν πανελλήνιοι και λατρεύονταν σε όλο τον αρχαίο ελληνικό κόσμο. Εξάλλου, είναι σχεδόν βέβαιο ότι με τον ένα ή τον άλλο τρόπο οι Κορίνθιοι οικιστές ίδρυσαν ιερά ή θέσπισαν τελετουργίες για το σύνολο των θεοτήτων, όπως αυτές είχαν αποκρυσταλλωθεί σε όλες τις πόλεις-κράτη στην αρχαϊκή περίοδο. Ενδιαφέρον είναι ότι βασικές κορινθιακές λατρείες, όπως του Ποσειδώνας ή της Δήμητρας και της Κόρης δεν έχουν εντοπιστεί ακόμα στις αποικίες¹⁸³⁴, διαπίστωση που πιθανότατα δηλώνει ότι δεν ήταν τόσο σημαντικές ή ότι είχαν ενσωματωθεί σε άλλα ιερά ως σύνναες. Επομένως, στην παρούσα ενότητα ενδιαφέρει περισσότερο η ιστορικοποίηση των λατρειών μέσα από την ανάδειξη οροσήμων που σχετίζονται με την πολιτική, στρατιωτική ή πολιτιστική ιστορία των αποικιών και όχι ο μονοδιάστατος συσχετισμός με τη μητρόπολη. Είναι επίσης σημαντικό να ανιχνεύσουμε στοιχεία που συνδέουν τις πολιτικές ή αστικές λατρείες με τις εξωαστικές ή περιαστικές, σύμφωνα και με την αντίστοιχη κατάταξη των ιερών από τον De Polignac¹⁸³⁵.

Σημαντικό στοιχείο στην ανάλυση των λατρειών των αποικιών αποτελούν τα εκάστοτε προσωνύμια-επίθετα που προσέλαβαν οι εκάστοτε θεοί ή ήρωες, τα οποία κατά τον Parker¹⁸³⁶ διαδραματίζουν ποικίλους ρόλους: α. την επικέντρωση σε μία συγκεκριμένη ιδιότητα-λειτουργία της θεότητας που ενδιαφέρει τον εκάστοτε λατρευτή (π.χ. *Άρτεμις Άγροτέρα*), β. τη δήλωση μίας απεικόνισής της, συμβατής – όχι πάντοτε – με ένα εικονογραφικό τύπο (π.χ. *Άθηνᾶ Πρόμαχος*), γ. τη διάκριση για λόγους πρακτικούς μίας θεότητας, της οποίας η λατρεία υφίσταται σε έναν τόπο ή έχει τόπο προέλευσης διαφορετικό από τους υπόλοιπους τόπους λατρείας της ίδιας θεότητας (π.χ. *Απόλλων Πύθιος*) και δ. τον συσχετισμό με τελετές και εορτές, ιδίως του πολιτικού μηνολογίου μίας

¹⁸³⁴ Bookidis 2003, 250-254 και Dubbini 2011, 155-156. Για τις κορινθιακές λατρείες γενικά βλ. και Lisle 1955 και Williams 1978.

¹⁸³⁵ De Polignac 2000, 46-48.

¹⁸³⁶ R. Parker 2003.

πόλης (π.χ. *Εύκλεια* - *Άρτεμις Εύκλεία*). Μερικά από τα προσωνύμια φαίνεται ότι μεταφέρονταν από τον έναν τόπο σε άλλον ή ότι χρησιμοποιούνταν σε συνδυασμό με άλλα, όπως θα δούμε και στις περιπτώσεις των αποικιών. Ιδιαίτερα σημαντική παρατήρηση του Parker είναι ότι η ύπαρξη λατρευτικών επιθέτων/ προσωνυμίων δεν προϋποθέτει αναγκαστικά την ύπαρξη λατρείας¹⁸³⁷.

Εκτός από τις γραμματειακές πηγές και τα αρχαιολογικά ευρήματα από τα ιερά, έχουν αξιοποιηθεί σε μεγάλο ποσοστό και οι απεικονίσεις συμβόλων στις νομισματικές εκδόσεις κάθε πόλης. Η άρρηκτη σχέση των νομισματικών τύπων με τις λατρείες τόσο των πόλεων, όσο και των ιδιωτών που αναμιγνύονται στη νομισματοκοπία, έχει διαπιστωθεί για πολλά κράτη στην αρχαιότητα¹⁸³⁸. Ιδιαίτερα στους «πηγάσους» έχει επισημανθεί η μεγάλη ποικιλία των συμβόλων, που άλλοτε είχαν ερμηνευθεί ως οικόσημα του εκάστοτε αξιωματούχου που ήταν υπεύθυνος για τη νομισματοκοπία και άλλες φορές είχαν θεωρηθεί ως χρονολογικές ενδείξεις¹⁸³⁹. Στην περίπτωση των αποικιών, είναι πολύ πιθανό ότι τα λατρευτικά σύμβολα δηλώνουν είτε τους θεούς προστάτες των ίδιων των αξιωματούχων είτε τους θεούς που είχαν ιδιαίτερη διάδοση και λατρεύονταν σε σημαντικό ιερό στην πόλη. Γι' αυτό και πιθανότατα είναι φορείς τόσο των θρησκευτικών αντιλήψεων που διατρέχουν όλη την κοινωνία όσο και της επίσημης λατρευτικής πολιτικής.

Στην ενότητα αυτή θα δοθεί έμφαση περισσότερο σε σύμβολα που επιβεβαιωμένα ή ενδεχομένως μαρτυρούν την ύπαρξη λατρειών, σε θεϊκές απεικονίσεις, τελετουργίες ή προσωνύμια θεοτήτων. Τα σύμβολα απεικονίζονται με τρόπο που παραπέμπει στην εκάστοτε σύγχρονη εικονογραφία, γεγονός που επισημαίνει τη σύνδεσή τους τόσο με τις τρέχουσες εξελίξεις στην τέχνη όσο και με τις αντίστοιχες στον χώρο της ιδεολογίας και της λατρείας¹⁸⁴⁰. Σημαντικό επίσης είναι ότι σε μερικές περιπτώσεις η εκάστοτε θεότητα απεικονίζεται παράλληλα με το σύμβολό της ή ότι απεικονίζονται δύο ή περισσότερα σύμβολα της ίδιας θεότητας στην ίδια σειρά νομισμάτων¹⁸⁴¹. Τον συσχετισμό εξάλλου των κορινθιακών «πηγάσων» και των αποικιών τους με τις λατρείες τους επιβεβαιώνουν οι κοπές του Ανακτορίου, οι οποίες παρά τη μικρή ποσότητα και χρονική έκτασή τους

¹⁸³⁷ R. Parker 2003, σε όλο και ειδικά 176.

¹⁸³⁸ Tsangari 2011b (σε όλο).

¹⁸³⁹ Calciati 1990, I, 69 και Coupar 2000, 204.

¹⁸⁴⁰ Τη σημασία των συμβόλων σε σχέση με τις λατρείες και τις τελετουργίες είχε ήδη επισημάνει ο Calciati (1990, I, 71-78).

¹⁸⁴¹ Ο Ερμής στις λευκαδικές κοπές απεικονίζεται μαζί με το κηρύκειο [SNG 1943 (Copenhagen), αρ. 347], ο Ηρακλής με το ρόπαλο [SNG 1943 (Copenhagen), αρ. 384], ο Σεληνός μαζί με τον κύνταρο, το δελφίνι μαζί με βότρυ και φύλλο κισσού και ο βότρυς μαζί με αμφορέα παραπέμποντας στον Διόνυσο [SNG 1943 (Copenhagen), αρ. 77 και 354, Calciati 1990, II, 411, αρ. 77· 426-427, αρ. 128-129 και 427, αρ. 131], ενώ η Αθηνά στους «πηγάσους» έχει συνδυαστεί με σύμβολα σχετικά με το γοργόνειο ή με τον μύθο του Βελλεροφόντη, σε αργυρές και χάλκινες κοπές [SNG 1943 (Copenhagen), αρ. 333, 365 και 367-369].

σε μεγάλο ποσοστό περιλαμβάνουν σύμβολα που με τον ένα ή τον άλλο τρόπο σχετίζονται με τη λατρεία του *Ἄκτιου Ἀπόλλωνος*¹⁸⁴².

Η παρουσίαση των λατρειών θα γίνει με σειρά που παραπέμπει στη σημασία που απέδιδε κάθε αποικία σε κάθε θεό ή ήρωα και όχι ακολουθώντας τη γνωστή διαίρεση σε Ολύμπιους θεούς, κατώτερους θεούς, ήρωες και θεοποιημένα φυσικά στοιχεία. Επίσης, η δομή της αντικατοπτρίζει και την ποσότητα και ποιότητα των εκάστοτε σωζόμενων πληροφοριών.

Αμβρακία

Οι περισσότερες και πιο αξιόπιστες πληροφορίες για το ζήτημα των λατρειών προέρχονται από τη σημαντικότερη από τις τρεις αποικίες, την Αμβρακία. Τόσο από αναφορές στις γραμματειακές και επιγραφικές πηγές, όσο και από ενδείξεις στα αρχαιολογικά ευρήματα και τη νομισματική, είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε σχεδόν το συνολικό πάνθεον της αποικίας, καθώς και ένα μέρος των λατρευόμενων ηρώων. Σημαντικό είναι ότι στη συγκεκριμένη μόνο αποικία έχουμε το φυσικό στοιχείο του ποταμού Αράχθου και τον οικιστή, στα οποία αποδίδεται λατρεία.

Ἀπόλλων (Ἄγνιεύς, Πύθιος, Σωτήρ, Κράνειος, Ἄκτιος) - Ἥλιος, Τοξοφόρος

Ο Απόλλων φαίνεται ότι κυριαρχούσε στον αστικό χώρο της αποικίας. Μία αρχική αλλά σημαντική ένδειξη για την ύπαρξη και τη σημασία της λατρείας είναι τα θεοφορικά ονόματα που περιλαμβάνουν ως α' συνθετικό το όνομα *Ἀπόλλων* (*Ἀπολλόδωρος*, *Ἀπολλοφάνης*, *Ἀπολλώνιος*)¹⁸⁴³. Ενισχυτικό ως προς την ύπαρξη συγκεκριμένου ιερού και τελετουργιών προς τιμήν του Απόλλωνος ήδη από την εποχή της ίδρυσης είναι η συναγόμενη από τα άλλα παραδείγματα κορινθιακών-κερκυραϊκών αποικιών παρουσία του μήνα *Ἀπελλαιίου* στο κορινθιακό μηνολόγιο, γεγονός που προϋποθέτει την ύπαρξη αντίστοιχης εορτής που τελούνταν στην αποικία, η οποία πιθανότατα εντασσόταν στις κοινές εορτές με τη μητρόπολη¹⁸⁴⁴. Ένα ιδιαίτερο επίθετο του Απόλλωνος είναι και το **Κράνειος**, το οποίο δε μαρτυρείται σε λατρευτικά συμφραζόμενα για την αποικία, ωστόσο διαπιστώνεται η λατρεία του εξαιτίας του συσχετισμού του κορινθιακού μήνα *Κρανείου* με τοπωνύμια της αποικίας. Ο ομώνυμος μήνας δε σώζεται σε επιγραφικό κείμενο από την Αμβρακία, αλλά τεκμαίρεται από άλλα παραδείγματα κορινθιακών-κερκυραϊκών αποικιών

¹⁸⁴² Για τη λατρεία του *Ἄκτιου Ἀπόλλωνος* βλ. παρακάτω σ. 387-390 της παρούσας. Για τα σύμβολα που σχετίζονται με αυτή βλ. Calciati 1990, II, 479.

¹⁸⁴³ Katsadima 2018, 170.

¹⁸⁴⁴ Θουκ. Α' 25.4. Για το μηνολόγιο βλ. και Iversen 2017, 175 κ.ε.

που είχαν υιοθετήσει το κορινθιακό μηνολόγιο¹⁸⁴⁵. Από την άλλη πλευρά, τα αμβρακιώτικα τοπωνύμια *Κράνεια* και το *Κράνειον ὄρος* – το οποίο έχει ταυτιστεί από τη σύγχρονη έρευνα με το σημερινό ὄρος Γκελμπερίνη εντός της υπαίθρου χώρας της αποικίας (χάρτης 3) – πιθανότατα αφορούν τη λατρεία του Απόλλωνος με αυτό το επίθετο¹⁸⁴⁶. Είναι εξίσου πιθανό ότι στο εν λόγω προάστειο της πόλης γινόταν η δωρική εορτή των *Κρανείων*, όπως είχε παραληφθεί από τη μητρόπολη¹⁸⁴⁷. Η αναγωγή του προσωνυμίου στο δωρικό μηνολόγιο και στη δωρική εορτή των *Κρανείων* πιστοποιούν την ίδρυση της λατρείας κατά την άφιξη των πρώτων αποίκων, αφού η λατρεία ήταν ιδιαίτερα σημαντική για την επιβεβαίωση της κοινής δωρικής καταγωγής Κορινθίων και Αμβρακιωτών¹⁸⁴⁸. Επειδή οι τεκμαιρόμενες εορτές υποδεικνύουν την ύπαρξη ενός αστικού ιερού, είναι πολύ πιθανό ότι τελούνταν κατά τους αντίστοιχους μήνες στο κεντρικό ιερό της αποικίας, στην αγορά της.

Η παρουσία του θεού στο άστυ είναι επιβεβαιωμένη, αφού από την ύστερη αρχαϊκή περίοδο υπήρχε σημαντικός ναός του στο κέντρο της αγοράς¹⁸⁴⁹. Ο αρχαϊκός ναός στη μητρόπολη, που κατά την επικρατέστερη άποψη αποδίδεται στον Απόλλωνα, βρισκόταν στο κέντρο της αγοράς, σε ανάλογη δηλαδή θέση με τον ναό της Αμβρακίας¹⁸⁵⁰. Η ταύτιση του ιερού της αποικίας, που χρονολογείται περί τα 500 π.Χ., υποστηρίζεται αρχαιολογικά από την ανεύρεση εντός του ειδωλίων που αναπαριστούν τον θεό Απόλλωνα¹⁸⁵¹ αλλά και

¹⁸⁴⁵ Iversen 2017, 160-161 και 165-171.

¹⁸⁴⁶ Ήσυχ. λ. *Κράνεια* και Plinius, *NH* IV.2. Για τον εντοπισμό του Κρανείου ὄρους βλ. Hammond 1967, 140 και Καρατζένη 1994, 294-299. Στον χάρτη του Talbert (2000, 54: *Epirus-Acarnania*) ταυτίζεται το *ιερόν ὄρος* με το *Κράνειον ὄρος* και τοποθετείται στον σημερινό λόφο της Περράνθης (χάρτης 14).

¹⁸⁴⁷ Η συγκεκριμένη εορτή διαμνημόνευε τη δωρική μετανάστευση και ήταν κομβικής σημασίας για όλες τις δωρικές πόλεις. Για το τελετουργικό της εορτής αυτής και τους μυθικούς συμβολισμούς στην Κόρινθο, αλλά πιθανότατα και στις αποικίες της, βλ. Robertson 1980.

¹⁸⁴⁸ Για την αντίστοιχη μεταφορά της λατρείας του *Ἀπόλλωνος Κρανείου* στη θηραϊκή αποικία της Κυρήνης και τη σχέση της με τη Σπάρτη βλ. Malkin 1994, 98-106. Για την παρουσία του μήνα *Κράνειον* και στις άλλες κορινθιακές-κεκκυραϊκές αποικίες αλλά και γενικότερα σε δωρικές πόλεις βλ. Malkin 1994, 157 και σημ. 59, Dubbini 2011, 111 και Iversen 2017, 165-171.

¹⁸⁴⁹ Βοκοτοπούλου 1969β, 39-43.

¹⁸⁵⁰ Πaus. Β' 3.6. Για τη σχέση του κορινθιακού προτύπου με τις αποικίες βλ. Τζουβάρα-Σούλη 2009, 422. Για την ταύτιση του ναού της αγοράς της Κορίνθου με τον ναό του Απόλλωνος με βάση ενεπίγραφο θραύσμα αγγείου με επιγραφή που αναφέρεται στον Απόλλωνα: Βλ. Bookidis 2003, 249 και σημ. 23 και 250 και Bookidis, Stroud 2004. Σημαντική είναι και η αναφορά του επιγράμματος της Παλατινής Ανθολογίας (*Ἀνθ. Παλ.* Στ' 212. Βλ. και Bookidis, Stroud 2004, 407-408) στον Απόλλωνα ως *πρύτανι ἀγορῆς καλλιχόρου* για την πόλη της Κορίνθου. Η Dengate (1988, 15-17) ταυτίζει τον ναό στον λόφο της Αγοράς της Κορίνθου με τον ναό της *Ἀθηνᾶς Χαλινίτιδος*. Ο Williams (1978b, 16) είχε αποφύγει να προβεί σε οποιαδήποτε ταύτιση. Η Morgan (1994, 138-139), ωστόσο, υποστήριξε την άποψη ότι και οι δύο θεότητες λατρεύονταν στον ίδιο ναό, εκδοχή την οποία θεωρώ πιο πιθανή εξαιτίας του ειδικού βάρους που είχαν και οι δύο θεοί στην κορινθιακή μυθολογία και εξαιτίας της κυριαρχίας της Αθηνᾶς στη νομισματοκοπία της πόλης. Ένδειξη που ενισχύει σημαντικά την παραπάνω θεωρία αποτελεί και η ανεύρεση στο ιερό του Απόλλωνος στην Αμβρακία ειδωλίων της θεᾶς Αθηνᾶς, γεγονός που καθιστά αρκετά πιθανό ότι η συνύπαρξη των δύο θεοτήτων στον ίδιο ναό ίσχυε και για την αποικία: βλ. Νιάρου 2015, 31 και εικ. 26.

¹⁸⁵¹ Ρήγιнос 2008, 54 και Νιάρου 2015, 31 και εικ. 30.

της επιγραφής της συνοριακής διευθέτησης με τους Χαραδρίους, η οποία στον τελευταίο στίχο περιλαμβάνει αποσπασματικά το προσωνύμιο *Σιωτήρα*¹⁸⁵².

Επίσης, ενισχυτικό στοιχείο για την ταύτιση του ιερού της αγοράς είναι και η ανακάλυψη στο ιερό του *Απόλλωνος* στην αγορά της Αμβρακίας ενός τριμερούς βάθρου¹⁸⁵³, στο οποίο στηριζόταν ο *βαίτυλος*, το ανεικονικό σύμβολο του θεού με την ονομασία *Άγυιεύς*, αν και το προσωνύμιο δε μαρτυρείται ούτε φιλολογικά ούτε επιγραφικά για την αποικία. Το ιερό αντικείμενο έχει ανατολική προέλευση και σχετίζεται με τη φοινικική παρουσία στις περιοχές κορινθιακού ενδιαφέροντος¹⁸⁵⁴. Ήταν μάλιστα απεικονισμένο στον οπισθότυπο των νομισμάτων της Αμβρακίας από τον Δ΄ αι. π.Χ., είτε παραπληρωματικά στους «πηγάσους», είτε αυτοτελώς ως οπισθότυπος, καθώς και σε πήλινες ανάγλυφες πλάκες με την επιγραφή *ΔΑΜΟΣ* και σε κεράμους¹⁸⁵⁵. Επομένως, εικονιστικά ο *βαίτυλος* ισοδυναμούσε με το σύμβολο-θυρεό της ίδιας της αποικίας. Αρχαιολογικά έχει εντοπιστεί, εκτός από την Αμβρακία, και σε άλλες δωρικές πόλεις, όπως την Απολλωνία και την Κέρκυρα¹⁸⁵⁶, το Άργος, την Κυρήνη και την Τεγέα, καθώς και στην Πέργη σε αρτεμισιακά συμφραζόμενα¹⁸⁵⁷. Προσφάτως, ο Dubbini, μελετώντας ένα κυκλικό μνημείο του Ε΄ αι. π.Χ. από την Κόρινθο, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι αποτελούσε τμήμα ενός *βαιτύλου* και ότι επομένως αποδεικνύει τη λατρεία του *Απόλλωνος Άγυιέως* και στη μητρόπολη¹⁸⁵⁸. Εντούτοις, η λατρεία του *Άγυιέως* στα κλασσικά χρόνια έχει διαπιστωθεί και σε μη δωρικές πόλεις, όπως στην Αθήνα, στην Κλάρο ή τα Γίτανα¹⁸⁵⁹. Είναι βέβαια πιθανό ότι η χρήση του *βαιτύλου* και η λατρεία του *Άγυιέως* προηγήθηκε στις δωρικές πόλεις και διαδόθηκε στις υπόλοιπες, αφού το τριμερές βάθρο του αρχαϊκού ναού προηγείται χρονικά όλων των μαρτυριών¹⁸⁶⁰.

Η τελετουργική σημασία του αντίστοιχου λατρευτικού επιθέτου *Άγυιέως* επεξηγείται από τον Αρποκρατίωνα¹⁸⁶¹. Ο λεξικογράφος αναφέρει ότι η λατρεία ήταν δωρική και ότι οι

¹⁸⁵² Βλ. σ. 55-56, σημ. 308 (στ. 45) και 133 της παρούσας.

¹⁸⁵³ Νιάρου 2015, 30.

¹⁸⁵⁴ Βλ. παραπάνω, σ. 104-105, σημ. 612-613 της παρούσας και παρακάτω, σ. 373, σημ. 2160 της παρούσας.

¹⁸⁵⁵ Για τα νομίσματα βλ. Calciati 1990, 472 (αρ. 116) και 474 (αρ. 123 και 124) και παραπάνω, σ. 248 της παρούσας. Για τις πήλινες πλάκες βλ. Κοντογιάννη 2005. Για τους κεράμους βλ. Καρατζένη 2001. Βλ. και παραπάνω, 161-162 της παρούσας.

¹⁸⁵⁶ Για την Κέρκυρα: Κάντα-Κίτσου 1999 και Πρέκα 2003. Για την Απολλωνία: Quantin 2009.

¹⁸⁵⁷ Για το Άργος: Marchetti 1994, 149. Για την Κυρήνη: Di Filippo Balestrazzi et al. 1976, 109-191. Για την Τεγέα: Jost 1985, 485. Για την Πέργη: βλ. και σ. 336-337 και σημ. 1916 της παρούσας.

¹⁸⁵⁸ Dubbini 2011, 112-119.

¹⁸⁵⁹ Για την Αθήνα: Άριστοφ. *Σφήκες*, 875. Πρβλ. και Θουκ. Ζ΄ 27.1: οι Ερμές που σχετίζονται με την ιεροουσία του Αλκιβιάδου είχαν πιθανότατα την ίδια λατρευτική σημασία με τους *βαιτύλους*. Για την Κλάρο: IG II², 3, 4995. Για τα Γίτανα: Preka-Alexandri 1999. Η παρουσία του στα Γίτανα, πόλη εντασσόμενη στον ΒΔ ελληνικό χώρο, είναι απόλυτα δικαιολογημένη, δεδομένης της ιδιαίτερης επιρροής των Κορινθίων σε όλη αυτή τη ζώνη.

¹⁸⁶⁰ Βλ. Quantin 2009, 226, σημ. 28.

¹⁸⁶¹ Αρποκρατίων 7.8-9.2 (λ. *Άγυιᾶς*). Βλ. και Τζουβάρα-Σούλη 1992, 136-142 και 146.

σχετικοί χώροι περιελάμβαναν ιερά σε κατώφλια οικιών ή βωμούς κοντά σε πύλες (οικιών και πόλεων). Η λατρεία του θεού με το επώνυμο αυτό σχετίζεται από την Τζουβάρα-Σούλη με την οργάνωση της αποικίας. Η αρχαιολόγος έχει προτείνει την κορινθιακή λατρεία του *Άγνιέως*, επί τη βάσει της ύπαρξης ιερών που ανακαλύφθηκαν στην Κόρινθο, είχαν τη μορφή στηλών και ανάγονταν σε φοινικικά πρότυπα¹⁸⁶². Ωστόσο, δεν είναι αναμενόμενη η παρουσία ενός θεού που σχετίζεται κυρίως με τον αποικισμό στη μητρόπολη. Ο Quantin στη μελέτη του για τον *Άγνιέα* έδειξε ότι η λατρεία του στην Απολλωνία της Ιλλυρίας βρισκόταν στην αγορά της πόλης, και συγκεκριμένα σε μία κεντρική διασταύρωση, κοντά σε μία πύλη, όπως ακριβώς και στα Γίτανα της Θεσπρωτίας¹⁸⁶³. Επίσης, ο δεύτερος ορισμός του Αρποκρατίονος, ότι δηλαδή ο *Άγνιεύς* αποτελεί βωμό κοντά σε πύλη, υπαινίσσεται ότι η ανεικονική αναπαράσταση του Απόλλωνος συνδεόταν με μία λατρευτική πρακτική, σχετική με τους δρόμους και τα σταυροδρόμια της πόλης. Επομένως, ο *Άγνιεύς* είναι πιθανότατα ένα ανεικονικό σύμβολο που χρησιμοποιείται στο κέντρο πόλεων για την τέλεση θυσιών προς τιμήν του Απόλλωνος με την ιδιότητα τού προστάτη των οδών, και κατ' επέκταση του αστικού ιστού. Η ερμηνεία συμβαδίζει πλήρως με τη διαπίστωση του Quantin ότι ο *Άγνιεύς* είχε αποκτήσει τουλάχιστον έως τα ελληνιστικά χρόνια πολιτική αξία στις πόλεις όπου απεικονιζόταν¹⁸⁶⁴. Εξάλλου, τα αντίστοιχα ιερά-ηρώα που υπήρχαν στην Κόρινθο ήταν τοποθετημένα στα σταυροδρόμια του άστεως¹⁸⁶⁵. Η σύνδεση μίας κεντρικής λατρείας με τη χωροταξική οργάνωση του άστεως της αποικίας είναι ιδιαίτερα σημαντική, αν λάβουμε υπ' όψιν ότι οι άποικοι προσπαθούσαν αφενός να ορίσουν τον δημόσιο και ιδιωτικό χώρο και αφετέρου να τιθασεύσουν την ορμή του Αράχθου και να εξασφαλίσουν χώρο για τον αστικό ιστό¹⁸⁶⁶.

Παράλληλα, ο ιδρυτικός μύθος της πόλης, όπως αποκρυσταλλώθηκε στα ελληνιστικά χρόνια, απέδιδε στον *Απόλλωνα* τα προσωνύμια *Πύθιος* και *Σωτήρ*¹⁸⁶⁷. Όπως και σε άλλες περιπτώσεις (π.χ. Αθήνα, Ζευς), τα συγκεκριμένα επίθετα συνυπάρχουν στη λατρευτική πρακτική¹⁸⁶⁸. Το προσωνύμιο *Πύθιος* παραπέμπει στο αντίστοιχο ιερό στους Δελφούς, αφού ο *Απόλλων* συνήθως δίνει τον χρησμό για τον αποικισμό. Επομένως, είναι πολύ πιθανό ότι

¹⁸⁶² Williams 1978, 56-64 και Τζουβάρα-Σούλη 1992, 143-144. Για τη φοινικική καταγωγή του βαιτύλου βλ. Moore 1903.

¹⁸⁶³ Quantin 2009, 223-227.

¹⁸⁶⁴ Quantin 2009, 229.

¹⁸⁶⁵ Williams 1978, 79-87.

¹⁸⁶⁶ Για την πολεοδομική οργάνωση της Αμβρακίας βλ. Hammond 1997b, 97, 1. Ανδρέου 1997β, 148 και 2000, 148-149. Για τις υπερχειλίσεις του Αράχθου και την επιρροή του στη διαμόρφωση του αστικού ιστού και των κλήρων γης βλ. σ. 145 της παρούσας.

¹⁸⁶⁷ Ἀθανάδης, *FGrHist* 303, F 1 (= Ἄντων. Λιβ. Μετ., 4).

¹⁸⁶⁸ Ο *Απόλλων* στην Αθήνα λατρευόταν ως *Πύθιος* και ως *Πατρῶος*: Εὐρ. Ἰων, 283-285. Βλ. τον αντίστοιχο συνδυασμό στην Επίδαυρο: *IG IV²*, 1, 429 και Davies 2007, 60-61, όπου και παραδείγματα άλλων πόλεων.

το επίθετο σχετίζεται με τις ιδιαίτερες σχέσεις που είχε η Κόρινθος και η Αμβρακία με το μαντείο, πιθανόν ήδη από την αρχαϊκή εποχή¹⁸⁶⁹. Παρόμοια σημασία έχει και η απεικόνιση δάφνινων στεφάνων, τόξου, τρίποδος ή και λύρας στις αργυρές εκδόσεις της πόλης από τον Δ' αι. π.Χ.¹⁸⁷⁰. Ωστόσο, ο ιδρυτικός μύθος, διασκευασμένος πιθανότατα κατά την εποχή του Φιλίππου Β', δεν είχε ως στόχο να προβάλλει τον αποικισμό από τους Κορινθίους, αν και στην περίπτωση της λατρείας του οικιστή Γόργου η παράδοση της αποικίας ανάγκασε τον συντάκτη του να τον συμπεριλάβει στην αφήγηση. Εξάλλου, ο συσχετισμός με τον *Απόλλωνα* του μαντείου ως προστάτη της αποικίας πολλές φορές προκύπτει από την πρόθεση να εξηγηθεί εκ των υστέρων η παρουσία του θεού σε μία αποικία¹⁸⁷¹. Η απουσία επίσης του προσωνυμίου *Πύθιος* από την ίδια τη μητρόπολη της Κορίνθου υποδεικνύει ότι και στην Αμβρακία δεν ήταν η ιδιότητα του θεού ως συμβούλου των οικιστών που οδήγησε στην οργάνωση της λατρείας. Επιπλέον, ο Parker θεωρεί ότι το προσωνύμιο δε δηλώνει μία συγκεκριμένη ιδιότητα, ούτε τον τόπο προέλευσης της λατρείας (Δελφοί), αλλά τη γενική άποψη για τον θεό *Απόλλωνα*¹⁸⁷². Τέλος, η έρευνα του Davies για τη διάδοσή του έως τα κλασσικά χρόνια δεν απέφερε σημαντικά αποτελέσματα ως προς την ερμηνεία της παρουσίας του στις διάφορες πόλεις και ως εκ τούτου δεν μπορεί να δώσει λύσεις ούτε στην παρούσα μελέτη.

Σημαντική, ωστόσο, είναι η παρατήρηση ότι ένα παρόμοιο προσωνύμιο του θεού, το *Πυθαῖος*, χρησιμοποιούνταν σε μία άλλη κορινθιακή αποικία, την Κέρκυρα, όπως δείχνει η επιγραφή από αρχαίο όρο του Ε' αι. π.Χ.¹⁸⁷³. Αν και δεν μπορούμε να ταυτίσουμε τα δύο επίθετα, αφού υπάρχει και άλλο παρόμοιο, το *Πυθαιεύς*, το οποίο χρησιμοποιούνταν διακριτά από τα υπόλοιπα¹⁸⁷⁴, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε την πιθανότητα ότι υπήρχε μία πρώιμη λατρεία του θεού με το συγκεκριμένο προσωνύμιο στην Αμβρακία. Παράλληλα, αν και η ύστερη διαμόρφωση του ιδρυτικού μύθου αποτρέπει από την εξαγωγή βέβαιων συμπερασμάτων, η σύνδεση του *Απόλλωνος Πυθίου* με τους Δρύοπες στην αφήγηση του Αθανάδα είναι ιδιαίτερος ενδιαφέρουσα¹⁸⁷⁵. Ο *Απόλλων Πύθιος* ή *Πυθα(ι)εύς* στην Αργολίδα συνδέεται επίσης με τους Δρύοπες, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στην περιοχή ως πρόσφυγες, όταν εκδιώχθηκαν από τη Φωκίδα. Οι Αργείοι, σύμφωνα με τον Πausανία, όταν κατέκτησαν

¹⁸⁶⁹ Catenacci 2013.

¹⁸⁷⁰ SNG 1943 (Copenhagen), αρ. 21, 23-24 και Calciati 1990, II, 444, αρ. 31 (τόξο), 451-452, αρ. 53-55 (στέφανοι δάφνης) και 455, αρ. 65 (τρίπους) και αρ. 67 (λύρα).

¹⁸⁷¹ Davies 2007, 63 και σημ. 37.

¹⁸⁷² R. Parker 2003, 181.

¹⁸⁷³ IG IX², 1, 683. Βλ. και Davies 2007, 59. Πρβλ. σε άλλα δωρικά συμφραζόμενα τα ελληνιστικά παραδείγματα από την Αλάσαρνα της Κω και τη Χαλκηδόνα: IG XII, 4, 1, 364.2 και FD III 4, 372.4 αντιστοίχως.

¹⁸⁷⁴ Davies 2007, 60-61.

¹⁸⁷⁵ R. Parker 2003, 176.

τη δρυοπτική Ασίνη, δεν κατέστρεψαν το ιερό του *Απόλλωνος Πυθίου* και η λατρεία του συνεχίστηκε¹⁸⁷⁶. Η λατρεία του τόσο σε όλη την Αργολίδα όσο και στην κορινθιακή αποικία συνδέεται με τον *Απόλλωνα*, ο οποίος προβάλλεται ως πατέρας του μυθικού γενάρχη *Δρύοπος*¹⁸⁷⁷. Είναι, επομένως, πολύ πιθανό ότι η λατρεία προϋπήρχε της αποικίας και ότι την εγκολπώθηκε ως ένδειξη της ενσωμάτωσης των Δρυόπων στην πόλη, ακριβώς όπως προβάλλεται και στον ιδρυτικό μύθο. Η αξιοποίηση της παράδοσης από τον Αθανάδα και τους φορείς της φιλομακεδονικής μερίδας που συνέταξαν τον μύθο την εποχή του Φιλίππου Β΄ ίσως παραπέμπει και στην ύβρη των Φωκέων τυράννων προς το μαντείο των Δελφών. Το πιθανότερο όμως είναι ότι παραπέμπει σε μία αρχαϊκή παράδοση της Αμβρακίας. Όπως και η αντίστοιχη του Γόργου, ήταν απολύτως σεβαστή και έπρεπε να συμεριληφθεί σε μία αφήγηση που ως στόχο είχε την προβολή των Μακεδόνων ως συνεχιστών των παραδόσεων της πόλης.

Ο θεός, από την άλλη, αναφέρεται στον ιδρυτικό μύθο ως **Σωτήρ**. Η γνησιότητα του προσωνυμίου επιβεβαιώνεται από την αναφορά του, έστω και αποσπασματικά, στο επιγραφικό κείμενο της συνοριακής διευθέτησης με τους Χαραδρίους. Εξαιτίας της σωτήριας δράσης του, εγγυάται σύμφωνα με τον ιδρυτικό μύθο, την ομαλότητα του πολιτικού βίου της πόλης, προστατεύοντάς την από τυραννικές επιβουλές, συμφιλιώνοντας παράλληλα τις διαφορετικές πολιτικές ή και φυλετικές ομάδες εντός της αποικίας. Το προσωνύμιο επικεντρώνεται σε μία συγκεκριμένη ιδιότητα του θεού¹⁸⁷⁸. Οι Κραγαλίδες, στους οποίους παραπέμπει η αναφορά στον ήρωα Κραγαλέα, ήταν γένος υβριστών βασιλέων στην περιοχή της Κρίσσας και είχαν ήδη τιμωρηθεί από τον θεό στην περίοδο του Γ΄ Ιερού πολέμου¹⁸⁷⁹. Η τιμωρία του Κραγαλέως από τον Απόλλωνα στην Αμβρακία υποδηλώνει επομένως τη διαχρονική αντίθεσή του με τυράννους υβριστές, όπως ο Φάλαικος. Είναι βέβαιο ωστόσο, ότι την ιδιότητα του θεού εκμεταλλεύθηκε ο συντάκτης του ιδρυτικού μύθου, προκειμένου να προβάλει τα δικαιώματα του Ηρακλέους έναντι των υπολοίπων θεών, και κατ' αυτόν τον τρόπο να προπαγανδίσει τα δικαιώματα των

¹⁸⁷⁶ Πaus. Β΄ 35.2. Βλ. και Κδίν 2003, 304-310, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Η Μειδάνη (2010, 80-82, 104 και σημ. 320) έχει αμφισβητήσει την αξιοπιστία της πληροφορίας του Πausανία και ουσιαστικά αποσυνδέει το προσωνύμιο του *Πυθίου* από τους Δρύοπες, θεωρώντας πως οι Δωριείς που κατέκτησαν την Αργολίδα επέβαλαν σε όλες τις πόλεις της περιοχής τη λατρεία αυτή, παρότι παραδέχεται ότι υπήρχε προγενέστερη λατρεία του ίδιου θεού με άλλο προσωνύμιο. Αν όμως λάβουμε υπ' όψιν την περίπτωση της Αμβρακίας και τη σύνδεση με τους εκεί Δρύοπες, πιθανότερη φαίνεται η θεωρία της δρυοπτικής προέλευσης της λατρείας και του λατρευτικού επιθέτου. Η ερμηνεία αυτή ενισχύεται από την παρατήρηση ότι το επίθετο αυτό σχετίζεται με τον χώρο της Φωκίδας μέσω του ιερού των Δελφών, στον οποίο κατοικούσαν πριν εκδιωχθούν τόσο οι Δρύοπες της Θεσπρωτίας όσο και εκείνοι της Αργολίδας.

¹⁸⁷⁷ Πaus. Β΄ 36.5 και Δ΄ 34.12.

¹⁸⁷⁸ R. Parker 2003, 175-176.

¹⁸⁷⁹ Ήσυχ. λ. *Κρισαίων βασιλείς*, Άρποκρατίων, 184. 1 (λ. *Κραγαλλίδαι*), Φώτιος, *Λεξικόν* 176.14 και Αίσχίνης, 3.107-8.

Μακεδόνων στην περιοχή¹⁸⁸⁰. Το λατρευτικό επίθετο *Σωτήρ* πιθανότατα προϋπήρχε του διασκευασμένου ιδρυτικού μύθου και πρέπει να ερμηνευθεί με τη σωτήρια επέμβαση του θεού σε προγενέστερες ιστορικές φάσεις της αποικίας. Αν και είναι δελεαστικός ο συσχετισμός του επιθέτου με συγκεκριμένα ιστορικά γεγονότα, όπως ο πόλεμος εναντίον των Περραιβών, στον οποίον αναφέρεται το επίγραμμα του Πολυανδρίου¹⁸⁸¹, δεν υπάρχουν ωστόσο επαρκή στοιχεία, για να τεκμηριωθεί. Παρόμοια αναφορά του *Απόλλωνος Σωτήρος* ως θεού που σώζει από εξωτερικούς κινδύνους γίνεται στον *Άγαμέμνονα* του Αισχύλου¹⁸⁸². Τέλος, είναι πιθανό ότι η σωτήρια επέμβαση του *Απόλλωνος* σχετιζόταν με κάποια εμφύλια στάση εντός της αποικίας, αφού στον ιδρυτικό μύθο προβάλλεται ως προστάτης προ-αποικιακών και προδωρικών ομάδων, και ειδικά των Δρυόπων. Είναι πάντως δύσκολο να διαγνώσουμε αν το παραπάνω προσωνύμιο παραπέμπει σε λατρεία προ της ίδρυσης ή αν αξιοποιήθηκε σε συνάρτηση με ιδιαίτερα ιστορικά γεγονότα.

Τέλος, ο Απόλλων είναι πιθανό ότι λατρεύτηκε στην ύστερη κλασική εποχή ως *Ήλιος*, *Άκτιος* και *Τοξοφόρος*, αφού με τα ανάλογα χαρακτηριστικά απεικονίζεται σε χάλκινες κοπές της πόλης μετά τα μέσα του Δ' αι. π.Χ.¹⁸⁸³. Η λατρεία του *Ήλιου*, είτε σε συνδυασμό με τον Απόλλωνα, είτε και αυτόνομα, πιθανόν σχετίζεται με τη μυθική εκδοχή για την καταγωγή του ήρωα *Δεξαμενοῦ* από την *Άμβρακία*, την κόρη του Φόρβαντος και εγγονή του *Ήλιου*, σύμφωνα με τον Αίλιο Ηρωδιανό, ο οποίος αρύεται συνήθως από κλασικές ή ελληνιστικές πηγές¹⁸⁸⁴. Η λατρεία του θεού στην αποικία πρέπει να θεωρηθεί βέβαιη, αν λάβουμε υπ' όψιν και την κεντρική θέση που κατείχε ο θεός στις πολιτικές λατρείες της μητρόπολης¹⁸⁸⁵, καθώς και την αντίστοιχη που είχε ιδρυθεί στην κορινθιακή αποικία της Απολλωνίας¹⁸⁸⁶.

Η απεικόνιση του *Άκτίου Απόλλωνος* στις αμβρακιώτικες κοπές δηλώνει πιθανότατα μία διάδοση του λατρευτικού προσωνυμίου και των σχετικών τελετουργιών στην Άμβρακία. Η εξέλιξη αυτή θα πρέπει επίσης να χρονολογηθεί στην περίοδο της σύσφιξης των σχέσεων με τους Ακαρνάνες, και επομένως στη δεκαετία του 340 π.Χ., ενώ, όπως θα

¹⁸⁸⁰ Fantasia 2011, 499.

¹⁸⁸¹ SEG XLIV, 463 (I-II) και Bousquet 1992, 585-606, Ματθαίου, 1993, 271-277.

¹⁸⁸² Αισχύλος, *Άγαμ.* 512. Βλ. και R. Parker 2003, 176.

¹⁸⁸³ Βλ. παραπάνω, σ. 248-249 της παρούσας.

¹⁸⁸⁴ Αίλιος Ηρωδιανός, *Περί καθολικής προσωδίας*, Γ'1, 330.5. Πρβλ. και την αναφορά του στην *Άμβρακιωτών Πολιτεία* του Αριστοτέλους (απ. 474 –Rose = Στέφ. Βυζ. *Έθνικά*, λ. *Δεξαμεναί*). Για το εθνικό επίθετο *Δεξαμεναίος*: *Ηρωδιανός*, *Περί παρωνύμων*, Γ' 2, 873.14-15.

¹⁸⁸⁵ Πaus. Β' 1.1, 3.2, 3.10, 4.6 και 5.1. Η Κόρινθος λεγόταν και *Ήλιούπολις*, σύμφωνα με τον Στέφανο Βυζάντιο (*Έθνικά*, λ. *Ήλιούπολις*).

¹⁸⁸⁶ Στην αποικία αυτή μάλιστα, στην οποία την αριστοκρατία αποτελούσαν οι πρώτοι Κορίνθιοι οικιστές, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη (*Πολ.*1290a, 40 - 1290b, 20), το ιερό του Ηλίου διοικούσαν μέλη της αριστοκρατίας αυτής, όπως προκύπτει από την αφήγηση του Ηροδότου (Γ' 92.4-95.1). Πρβλ. και Φώτιος, *Βιβλιοθήκη*, 186, 136a.

δούμε παρακάτω, είναι πιθανή και η εξάπλωση του προσωνυμίου και στη Λευκάδα. Τέλος, η παράσταση του *Ἀπόλλωνος Τοξοφόρου* πιθανόν παραπέμπει στην προστασία του αντιστοίχου στρατιωτικού σώματος των τοξοτών εντός της αποικίας. Αν και δεν έχει διασωθεί σε κανένα κείμενο σχετικό με την Αμβρακία, είναι πιθανό ότι ο *Ἀπόλλων*, ο οποίος μνημονεύεται ήδη από τον Όμηρο με τα επίθετα *ἀργυρότοξος*, *κλυτότοξος*, *τοξοφόρος* και *ἰήϊος* και έχει απεικονιστεί πολλαπλώς στην αρχαία τέχνη¹⁸⁸⁷, λατρευόταν στην αποικία με αντίστοιχο προσωνύμιο. Σε επιγραφή από την Ολβία αναφέρεται ως *Τοξότης*¹⁸⁸⁸. Αντιστοίχως, έχει επισημανθεί ότι η Αφροδίτη επιτελούσε έναν ανάλογο ρόλο και ιδιαίτερα στην Απολλωνία της Ιλλυρίας, όπου είχε θεσπιστεί το αξίωμα του *τοξάρχου*¹⁸⁸⁹. Επομένως, είναι πιθανό ότι ο συγκεκριμένος εικονογραφικός τύπος παρέπεμπε σε ένα προσωνύμιο του θεού, προστάτη του σώματος των τοξοτών¹⁸⁹⁰.

Ἄρτεμις (Πασικράτα, Ἄγροτέρα, Ἥγεμόνη, Περγαία)

Στην Αμβρακία η λατρεία της Αρτέμιδος ήταν εξέχουσα, όπως αποδεικνύεται και από την παρουσία της στον ιδρυτικό μύθο της αποικίας, και μάλιστα ως μίας από τις θεότητες που διεκδικούν την προστασία της πόλης¹⁸⁹¹. Η λατρεία μαρτυρείται στο επιγραφικό corpus της πόλης, ενώ οι απεικονίσεις της σε έργα κοροπλαστικής από την ίδια την πόλη αλλά και σε ειδώλια από την ευρύτερη περιοχή της παρέχουν σημαντικές πληροφορίες¹⁸⁹².

Τεκμήριο της εξαρχής λατρείας της θεάς στην αποικία αποτελεί η ύπαρξη του μηνός *Ἄρτεμισίου*, καθώς και του μήνα *Εὐκλείου*, στο μηνολόγιο της¹⁸⁹³. Η εμφάνιση μάλιστα του *Ἄρτεμισίου* στο αμβρακιώτικο μηνολόγιο δεν τεκμαίρεται μόνο εμμέσως, εξαιτίας της ένταξης του μηνός στο κορινθιακό μηνολόγιο, αλλά έχει επιβεβαιωθεί για την ίδια την αποικία, αφού μαρτυρείται επιγραφικά στη συνθήκη της συνοριακής διευθέτησης με τους Χαραδρίου¹⁸⁹⁴. Το μηνολόγιο υιοθετήθηκε κάτω από την επιρροή της μητρόπολης, και επομένως τόσο ο μήνας *Ἄρτεμισιος* όσο και ο *Εὐκλειος* προϋποθέτουν την ύπαρξη αντίστοιχης λατρείας και τελετών που διεξάγονταν προς τιμήν της θεάς ήδη από την εποχή της ίδρυσης. Ειδικότερα, όπως σχολιάζει ο Θουκυδίδης, υπήρχε μία ομάδα εορτών που ήταν

¹⁸⁸⁷ Στον Όμηρο απαντούν τα συγκεκριμένα επίθετα πολλές φορές. Δειγματοληπτικά παραθέτω: Όμ. Ίλ. Ε 449 (*ἀργυρότοξος*), Ο 55 (*κλυτότοξος*), Ο 365 (*ἰήϊος*) και Ύμνος εἰς Ἀπόλλωνα 13 (*τοξοφόρος*). Για τις απεικονίσεις του θεού βλ. Lambrinouidakis 1984, 192-195, 197-199 και 237-240.

¹⁸⁸⁸ *IosPe I*², 175.

¹⁸⁸⁹ Cabanes, Ceka 1997, 5b και 6. Βλ. και Matijasic 2010, 225-226.

¹⁸⁹⁰ Το σώμα αυτό επιχωρίαζε στη ΒΔ Ελλάδα, ειδικά στην Ακαρνανία, και στην Απολλωνία της Ιλλυρίας: Θουκ. Ζ' 60.4. Βλ. και Matijasic 2010, 227-228.

¹⁸⁹¹ Ἀθανάδης, *FGrHist* 303, F 1 (= Ἄντων. Λιβ. Μετ., 4).

¹⁸⁹² Τζουβάρα-Σούλη 1992, 155-156 και 165-166.

¹⁸⁹³ Για το κορινθιακό μηνολόγιο και τους μήνες *Ἄρτεμισιο* και *Εὐκλειο* βλ. Iversen 2017, 172-173.

¹⁸⁹⁴ Cabanes, Andreou 1985, 499-544, 753-757 (= *SEG XXXV.665*), μέρος Β, 23.

κοινές στις αποικίες και στη μητρόπολη και είναι πολύ πιθανό ότι ήταν οι επίσημες εορτές που αντιστοιχούσαν στους μήνες του κορινθιακού μηνολογίου¹⁸⁹⁵.

Ο ρόλος της *Αρτέμιδος* στον αστικό χώρο της Αμβρακίας ήταν αυξημένος, ιδιαίτερα μάλιστα, αν τον συγκρίνουμε με τα δεδομένα της μητρόπολης. Ο Will έχει συσχετίσει την παρουσία της λατρείας της Αρτέμιδος στην Κόρινθο με την παραδιδόμενη από τον Ξενοφώντα εορτή των *Εύκλειων*¹⁸⁹⁶, καθώς και με τον μήνα *Εϋκλειο* που απαντά στο κορινθιακό μηνολόγιο¹⁸⁹⁷. Στην πραγματικότητα, ο μήνας παρουσιάζεται σε όλα τα μηνολόγια που σχετίζονται με την Κόρινθο και ασφαλώς και με εκείνα των αποικιών της¹⁸⁹⁸. Η παρατήρηση του Iversen ότι η γιορτή των *Εύκλειων* συνεορταζόταν στους Δελφούς με την εορτή των *Άρτεμισίων* επιβεβαιώνει τη σύνδεση της εορτής με τη θεότητα και επομένως και με το προσωνύμιο *Εύκλεία*. Επιπλέον, η Άρτεμις στη Θήβα και στις Πλαταιές είχε το προσωνύμιο *Εύκλεία* και ο Πλούταρχος σχολιάζει ότι συνήθως το προσωνύμιο *Εϋκλεία* συνδέεται με την Αρτέμιδα¹⁸⁹⁹. Ιδιαίτερα σημαντικό είναι ότι το αρχαίο έτος της Κορίνθου και των αποικιών της διέθετε δύο μήνες προς τιμήν της θεάς *Αρτέμιδος*¹⁹⁰⁰. Η *Άρτεμις Εύκλεία* είχε πιθανότατα το ιερό της στην αγορά της Κορίνθου, δεδομένου μάλιστα ότι κατά την εορτή των Ευκλείων έγινε η σφαγή των φιλολακώνων κατά τη διάρκεια του Κορινθιακού Πολέμου¹⁹⁰¹. Τον κεντρικό ρόλο της θεότητας στη μητρόπολη επιβεβαιώνει και το προσωνύμιο *Άρτεμις Κόρι(ν)θος*, που της αποδίδεται σύμφωνα με αναθηματική επιγραφή του Δ' αι. π.Χ.¹⁹⁰². Αποτελούσε συνεπώς μία σημαντική πολιτική λατρεία σε ένα αστικό ιερό, στο οποίο τελούνταν και η εορτή κατά τον αντίστοιχο μήνα. Είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι παρόμοια χαρακτηριστικά και αντίστοιχο προσωνύμιο είχε και η λατρεία της θεάς στην αποικία ήδη από τα αρχαϊκά χρόνια. Επομένως, μπορούμε να συναγάγουμε το συμπέρασμα ότι η λατρεία της *Αρτέμιδος* στην αποικία είναι τόσο αρχαία όσο και η ίδια η πόλη.

¹⁸⁹⁵ Θουκ. Α' 25.4.

¹⁸⁹⁶ Ξεν. Έλλ. Δ' 1.1-4.

¹⁸⁹⁷ Will 1955, 214-216. Για την παρουσία του *Εϋκλείου* στο κορινθιακό μηνολόγιο βλ. Reichert-Südbeck 2000, 65 και Iversen 2017, 160 και 172.

¹⁸⁹⁸ Cabanes 2003, 88 και Iversen 2017, 172.

¹⁸⁹⁹ Πaus. Θ' 17.2 και Πλούτ. Άριστ. Κ' 7. Ο Clinton (1988, 7) έχει αμφισβητήσει τη σύνδεση αυτή, υποστηρίζοντας ότι η *Εύκλεία* ήταν μία αυτοτελής λατρεία στην Αθήνα και την Κόρινθο, σε αντίθεση με τη Θήβα και τις Πλαταιές. Για τη σύνδεση λατρευτικού επιθέτου και ονομασίας μηνός και λατρευομένης θεάς βλ. R. Parker 2003, 178.

¹⁹⁰⁰ Βλ. παραπάνω, σ. 321 της παρούσας.

¹⁹⁰¹ Ξεν. Έλλ., Δ' 4.2. Πρβλ. και το θεοφόρο όνομα *Εύκλείδης*, που παραδίδεται από τον Πλούταρχο (Τιμολ. ΙΓ' 2) για έναν Κορίνθιο που ακολούθησε τον Τιμολέοντα στη Σικελία. Βλ. και Reichert-Südbeck 2000, 65.

¹⁹⁰² Williams, Fisher 1972, 153, αρ. 16, πιν. 23. Πρβλ. και τη φράση *Διός Κόρινθος*, η οποία συνδέει την κορινθιακή λατρεία με την ονομασία της πόλης: Πίνδ. Νεμ. Ζ' 100-105, Άριστοφ. *Ταγηνισταί*, άπ. 509, Δήμων, FHG, 9.23, Ήσύχ. λ. *Διός Κόρινθος*, Πaus. Β' 1.1 και Σχολ. Πλάτ. *Εϋθύδ.* 292e. Βλ. και Bookidis 2003, 254 και Dubbini 2011, 120-131.

Τα προσωνύμια που σώζονται για τη συγκεκριμένη θεότητα είναι ποικίλα. Στην Αμβρακία λατρεύτηκε ως *Άγροτέρα*, *Ήγεμόνη*, *Πασικράτα* και *Περγαία*. Αν και τα περισσότερα προέρχονται από κείμενα ή επιγραφές ελληνιστικής ή ρωμαϊκής περιόδου και δε γνωρίζουμε με ακρίβεια την εξέλιξη των λατρειών στον χρόνο, είναι σημαντικό να δούμε τις ιδιότητες που είχαν αποδώσει στη θεά Άρτεμη και ποια συμπεράσματα μπορούμε να εξαγάγουμε για τον ρόλο της θεότητας στην αποικία διαχρονικά.

Ενεπίγραφη στήλη ελληνιστικών χρόνων που φέρει το προσωνύμιο *Πασικράτα* ανακαλύφθηκε στην περιοχή του Δ νεκροταφείου της Αμβρακίας, δίπλα στις όχθες του ποταμού Αράχθου, προφανώς προερχόμενη από κάποιο περιαστικό ιερό¹⁹⁰³. Η λατρεία της με το συγκεκριμένο προσωνύμιο συνδέεται με την ιδιότητά της ως θεότητος κουροτρόφου, των νεκρών – ανάλογη με της Περσεφόνης – και των οδών/ περασμάτων – αντίστοιχη με την Άρτεμη *Φεραία* ή *Ένοδια*, η οποία συνήθως απεικονίζεται ως *δαδοφόρος*, δηλαδή με αχειρίδωτο χιτώνα και πυρσό¹⁹⁰⁴. Αντίστοιχη λατρεία της θεάς ως *Φεραίας* έχει διαπιστωθεί και στις Συρακούσες, με ανάλογες απεικονίσεις και στη δαλματική αποικία της Ίσσας¹⁹⁰⁵. Το περιαστικό ιερό της τοποθετείται, όπως και σε άλλες περιοχές του βόρειου ελλαδικού χώρου (Θεσσαλία, Μακεδονία) και της Σικελίας (Σελινούς), έξω από τα τείχη της πόλης σε συνάφεια με νεκροταφείο¹⁹⁰⁶. Το ιερό της *Αρτέμιδος Πασικράτας* στη Δημητριάδα ήταν ιδρυμένο σε παρόμοια θέση. Σε αυτό είχαν ανευρεθεί επιγραφές που μαρτυρούν τη λατρεία της θεάς ως *Ένοδιας*, ενώ παράλληλα είναι επιβεβαιωμένη και η λατρεία της θεάς ως κουροτρόφου¹⁹⁰⁷. Αντίστοιχη σημασία πρέπει να είχε και άλλο ιερό της *Αρτέμιδος Πασικράτας*, το οποίο είναι πολύ πιθανό ότι είχε ιδρυθεί στην περιοχή του σύγχρονου χωριού Παναγιά κοντά στον Λούρο, στα όρια δηλαδή της Μολοσσίας με τους Κασσωπαίους, σύμφωνα με απελευθερωτική επιγραφή¹⁹⁰⁸. Το συγκεκριμένο ιερό δεν εντάσσεται στην αμβρακιώτικη ύπαιθρο χώρα. Είναι όμως πολύ πιθανό ότι ιδρύθηκε υπό την επιρροή των Μολοσσών, σε έδαφος που ανήκε στους Κασσωπαίους. Με δεδομένο μάλιστα ότι το

¹⁹⁰³ Δραγούμης 1910, 397, Τζουβάρρα-Σούλη 1979, 20· 1992, 161-162 και Quantin 2010, 432-433.

¹⁹⁰⁴ Τζουβάρρα-Σούλη 1992, 162, όπου και πηγές. Ανάλογες αντιφατικές ιδιότητες φαίνεται ότι αποδίδονταν και στην *Αρτέμιδα Ταυροπόλο* στην Αθήνα και στην Αμφίπολη: βλ. Kalogeropoulos 2010, Mari 2012, 148-158. Για τη λατρεία αυτή στην Ήπειρο και ειδικά στο έθνος των Ορεστών βλ. Oller, Pena 2011.

¹⁹⁰⁵ Για τις Συρακούσες: Voza, 1968-1969, 363-364· 1971, 41-43 και 1973, 85 και 102-107, Hinz 1998, 108-109. Πρβλ. και Zirone 2005, 167-168 και Reichert-Südbeck 2000, 69, 76 και 79. Για την Ίσσα βλ. Brunšmid 1898, 27, 2 και SEG LV, 650 (1).

¹⁹⁰⁶ Παπαχατζής 1958, 62, SEG III, 481-483, IG X, 2 2 18.A, 2-3· B, 3· C, 2 (Λυγκηστίς) και IG XIV, 268.5-6. Βλ. και Stamatopoulou 2014, 217.

¹⁹⁰⁷ Stamatopoulou 2014, 219-229. Πρβλ. και τις αντίστοιχες ιδιότητες της Αρτέμιδος στην αρχαϊκή και κλασσική Σάμο, για την οποία παραδίδεται το τελετουργικό μετάβασης των 300 Κερκυραίων παιδών από τον Ηρόδοτο (Γ' 48.1-49.5): βλ. Ducat 1995, 346-347. Για την Άρτεμη ως κουροτρόφο θεότητα και τη σημασία της στην ένωση του αστικού με τον αγροτικό χώρο βλ. De Polignac 2000, 74-76 και 92-93.

¹⁹⁰⁸ SEG XXXVII.528. Πρβλ. Τζουβάρρα-Σούλη 1979, 26-28· 1988, 109-110 και Pliakou 2010, 415.

προσωνύμιο είχε μία ευρύτατη διάδοση στη Β Ελλάδα και απαντά διαλεκτικά στον δωρικό/βορειοδυτικό τύπο, συμπεραίνουμε ότι η λατρεία προϋπήρχε στη Μακεδονία και την Ήπειρο και ότι διαδόθηκε εκ των υστέρων στις περιοχές της Θεσσαλίας και της Αμβρακίας.

Παρότι η στήλη από την Αμβρακία είναι μεταγενέστερη, υπάρχουν ενδείξεις ότι η λατρεία της *Αρτέμιδος*, αν όχι με το προσωνύμιο, αλλά τουλάχιστον με τις ιδιότητες της *Πασικράτας* προϋπήρχε ήδη από τα κλασσικά χρόνια στην αποικία. Σε αυτό συνηγορεί η ανεύρεση δύο θραυσμάτων πήλινων ειδωλίων του Δ' αι. π.Χ., που απεικονίζουν την Αρτέμιδα στον τύπο της *Έκάτης*¹⁹⁰⁹. Εξάλλου, η αρχαιολογική σιωπή για τις προηγούμενες περιόδους μπορεί να οφείλεται στην ανασκαφική τύχη. Δεν μπορούμε να αποκλείσουμε μία εξαρχής λατρεία της Αρτέμιδος ως *Ένοδίας* ή *Έκάτης* από τα αρχαϊκά χρόνια στην ίδια την Αμβρακία, δεδομένου ότι παρόμοιες απεικονίσεις της θεάς υπάρχουν και στην Κόρινθο από τον Δ' αι. π.Χ. έως και τη ρωμαϊκή εποχή¹⁹¹⁰. Ωστόσο, η λατρεία της *Πασικράτας* είναι πιθανότερο ότι απετέλεσε επιρροή των ίδιων των Μολοσσών στην Αμβρακία μετά την επέκταση του βασιλείου τους στις περιοχές των αποικιών ήδη πριν από την εποχή του Φιλίππου Β'¹⁹¹¹. Ακόμα και αν προϋπήρχε, είναι πιθανό ότι στα χρόνια αυτά γνώρισε ιδιαίτερη άνθηση εξαιτίας των ιστορικών εξελίξεων. Εξάλλου, είδαμε στο κεφάλαιο των ιδρυτικών μύθων ότι ο Φίλιππος Β' προσπάθησε μέσω των λατρειών, ακόμα και του Δωδωναίου Διός και των τοπικών μύθων, να νομιμοποιήσει προκαταβολικά τις αξιώσεις του σε αποικίες της Ηπείρου και της Μακεδονίας¹⁹¹².

Το προσωνύμιο *Περγαία* παρουσιάζεται σε ενεπίγραφη στήλη του Γ' αι. π.Χ. από την Αμβρακία¹⁹¹³. Το λατρευτικό επίθετο σχετίζεται με την Πέργη της Παμφυλίας, όπου η θεά είχε ιερό από τα κλασσικά έως και τα ρωμαϊκά χρόνια¹⁹¹⁴. Είναι λοιπόν μία περίπτωση λατρευτικού επιθέτου, το οποίο δηλώνει την πόλη προέλευσης της λατρείας. Η Τζουβάρα-Σούλη θεωρεί ότι η *Άρτεμις Περγαία* σχετίζεται με την *Αρτέμιδα Έφεσία*, και επομένως την κατατάσσει στις ανατολικές λατρείες. Εντούτοις, προτείνει την κορινθιακή προέλευσή της εξαιτίας της παρουσίας της *Έφεσίας* στη ρωμαϊκή Κόρινθο¹⁹¹⁵. Η ίδια επίκληση για την Άρτεμη παρουσιάζεται σε επιγραφικά κείμενα εκτός από την ίδια την Πέργη της Παμφυλίας

¹⁹⁰⁹ Τζουβάρα-Σούλη 1992, 165-166, εικ. 76-77.

¹⁹¹⁰ Για τις απεικονίσεις σε νομίσματα του Δ' αι. π.Χ. βλ. BMC 1889 (Corinth), αρ. 313, 315, 317, πιν. 12.23, 25, 26, Camman 1932, 30 κ.ε., αρ.11, πιν. 1, 11b-c και 32, αρ. 11, πιν. 1, 11d και Calciati 1990, I, 268, αρ. 451-452, 269, αρ. 455-457. Για τις απεικονίσεις στα ρωμαϊκά χρόνια βλ. Johnson 1931, 50 και αρ. 60 και B.S. Ridgway 1981, 431, πιν. 92b. Βλ. και Reichert-Südbeck 2000, 63-64, 67 και 76.

¹⁹¹¹ Domínguez 2018, 18-33.

¹⁹¹² Βλ. παραπάνω, σ. 133-140 της παρούσας.

¹⁹¹³ SEG XXV.693.

¹⁹¹⁴ Καλλίμαχος, *Εἰς Ἄρτεμιν*, 187, Φλάβιος Φιλόστρατος, *Βίος Ἀπολλωνίου*, Α' 30.9 και Στράβ. ΙΔ' 4.2 (C 667). Πρβλ. Petrović 2007, 194-195 και 220.

¹⁹¹⁵ Τζουβάρα-Σούλη 1992, 161.

και σε επιγραφές από τη Ναύκρατη, τη Ρόδο, τη Λίνδο, τη Θήρα, την Κω και την Αλικαρνασσό¹⁹¹⁶, δηλαδή αποτελεί ένα από τα προσωνύμια που μαρτυρούν τον αρχικό τόπο προέλευσης της λατρείας από όπου μεταφέρθηκαν¹⁹¹⁷. Η συγκεκριμένη λατρεία διαδόθηκε στα ελληνιστικά χρόνια στις περιοχές αυτές και επομένως δεν μπορεί να συσχετιστεί με την ίδρυση της αποικίας στην αρχαϊκή περίοδο, ούτε σε μεταγενέστερη κορινθιακή επιρροή¹⁹¹⁸.

Είναι όμως εντυπωσιακό ότι από τον κυρίως ελλαδικό χώρο μαρτυρείται μόνο στην Αμβρακία. Ωστόσο, ο συγκρητισμός αυτός ερμηνεύεται ικανοποιητικά, αν λάβουμε υπ' όψιν ότι *Άρτεμις* στην Πέργη της Παμφυλίας είχε ιδιότητες παρόμοιες με της *Πασικράτας*, αφού σχετίζονταν με τους νεκρούς, καθώς και ότι υπήρχε ανεικονική της αναπαράσταση ως *βαιτύλου*, συμβόλου που κατεξοχήν χρησιμοποιούνταν σε δωρικές αποικίες, και ειδικά στην Αμβρακία, όπως είδαμε παραπάνω, σε απολλώνεια συμφραζόμενα¹⁹¹⁹. Επομένως, αν και το προσωνύμιο αυτό αποδόθηκε στην Άρτεμη της Αμβρακίας, στα ελληνιστικά χρόνια, μαρτυρεί τη συνάφεια της *Άρτέμιδος Περγαίας* με τα προγενέστερα προσωνύμια της θεότητας στην αποικία και με λατρευτικές πρακτικές που ήταν εκεί διαδεδομένες. Τέλος, η σύνδεση με την περιοχή της Παμφυλίας στα ελληνιστικά χρόνια θα μπορούσε να οφείλεται στον θρησκευτικό συγκρητισμό που παρατηρείται στην ελληνιστική εποχή και σε πιθανή μεταφορά της εκεί λατρείας από μεμονωμένα άτομα, πιθανόν δούλους ή μισθοφόρους, που βρέθηκαν στην αποικία της Ηπείρου, ανεξαρτήτως αν κατάγονταν από την Παμφυλία ή όχι¹⁹²⁰.

Το επίθετο *Ήγεμόνη* μαρτυρείται τόσο στον ιδρυτικό μύθο της αποικίας, όσο και στην ιστορία για τον φόνο της Δηιδάμειας, της τελευταίας απογόνου του Πύρρου, το 232 π.Χ., αφού ο Μίλων τη δολοφόνησε μέσα στο ιερό της¹⁹²¹. Η Τζουβάρα-Σούλη έχει θεωρήσει ότι η ιδιότητα αυτή της θεάς παραπέμπει στην προστάτιδα των αποίκων¹⁹²², η οποία τους οδήγησε μάλιστα στον αποικισμό. Πράγματι, ο Καλλίμαχος την παρουσιάζει στον *Ύμνο του*

¹⁹¹⁶ Merkelbach, Şahin 1988, 111, 12· 112, 14· 120, 29· 126, 47· 158, 151· 159, 152· Şahin 1999/ 2004, 4· 5· 56· 58· 59· 65· 76· 75· 77· 89· 141· 141.143 · 174· 195· 196· 197· 205· 238· 245 και 257 (Πέργη)· Bernand 1981, 199 (Φαγιούμ)· IG XII, 1, 66.2· 1, 784 και ASAA 2 (1916) 137, 4.2 (Ρόδος)· Blinkenberg 1941, II 384e.1-2 (Λίνδος)· IG XII, 3, 494.2· XII, 3, 1350.1 (Θήρα)· IG XII, 4, 1:346.8 και Segre 1952, ED 236· IG XII, 4, 2, 526.2 και Segre 1952, ED 179· IG XII, 4, 2, 1003.4-5· SEG XLVII, 1277 (1) και (2).1 (Κως)· SEG XV, 636 και XVI, 701.5 (Αλικαρνασσός)· Bresson 1991, 174 (Ροδιακή Περαία).

¹⁹¹⁷ R. Parker 2003, 178.

¹⁹¹⁸ Oppermann 1937 και Δάκαρης 1965, 345-347.

¹⁹¹⁹ Leibovici 1993, 52-54.

¹⁹²⁰ Bresson 2000, 50 και σημ. 143. Τη συνήθεια να μεταφέρουν τέτοιες λατρείες εκατρισθέντα άτομα έχει παρουσιάσει ο Davies (2007, 62 και σημ. 29) ως μία από τις οκτώ βασικές αιτίες εγκαθίδρυσης μίας λατρείας σε μία πόλη. Βλ. και R. Parker 2003, 178.

¹⁹²¹ Άντων. Λιβ. Μετ. 4, Πολύαινος, Η' 52· Ίουστ. Τρωγος, Προλεγόμενα, 28, 3.5-8· Ovid. Ibis 305-306 και πρβλ. Παυσ. Δ' 35.3.

¹⁹²² Τζουβάρα-Σούλη 1987-1988, 110-111 και 1992, 159.

να συνοδεύει τον οικιστή Νηλέα στη Μίλητο¹⁹²³. Ωστόσο, η *Άρτεμις Ήγεμόνη* μαρτυρείται σε διάφορα και απομεμακρυσμένα κράτη της αρχαιότητας, αποικίες και μη: στον Πειραιά, στις Θεσπιές, στον Ορχομενό και στην Τεγέα της Αρκαδίας, στη Σπάρτη, στα Καλίνδονια, στην Αιτωλία, στην Τήνο (με την παραλλαγή *Άγεμονεία*), αλλά και σε κορινθιακές/ κερκυραϊκές αποικίες, όπως στις Συρακούσες και πιθανόν και στην Επίδαμνο¹⁹²⁴. Σε αρκετές από αυτές συνδέεται είτε με την προστασία των αποίκων/ πόλης γενικά, είτε με την προστασία των γυναικών είτε αποτελεί την αρχηγό των Νυμφών¹⁹²⁵. Το παράδειγμα μάλιστα της Δηιδάμειας δείχνει ότι η συγκεκριμένη θεότητα είχε την ιδιότητα της κουροτρόφου, αφού προστάτευε τις γυναίκες, αλλά και της θεότητας που εξασφάλιζε την κοινωνική ειρήνη, αφού σε αυτήν κατέφευγαν οι διωκόμενοι. Η απουσία όμως νομισματικών απεικονίσεων της θεότητας στις κοπές της αποικίας και η χρονολόγηση όλων των σχετικών μαρτυριών στην ελληνιστική περίοδο καθιστούν τη χρονολόγηση της επικράτησης του επιθέτου αυτού στα αρχαϊκά χρόνια τουλάχιστον προβληματική. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, είναι πολύ πιθανό ότι το εν λόγω προσωνύμιο συνδέεται με επιρροές από τους Μολοσσούς¹⁹²⁶.

Σε σχέση με την προέλευση και την εξέλιξη της λατρείας της *Αρτέμιδος Άγροτέρας*, η οποία επίσης αναφέρεται στον ιδρυτικό μύθο της Αμβρακίας, σημαντικές είναι οι πληροφορίες από τη μητρόπολη και τις άλλες κορινθιακές αποικίες. Η λατρεία της Αρτέμιδος με τις ιδιότητες της *Άγροτέρας* στην Κόρινθο μαρτυρείται από τον Πausanias, ο οποίος μάλιστα αναφέρει τους εικονιστικούς τύπους που υπήρχαν στην εποχή του: η μία ήταν η *θηρεύουσα*, δηλαδή η *Άγροτέρα*, και η άλλη η *Έφεσία*, της οποίας η λατρεία και το ξόανο ήταν αρχαιότροπα, δηλαδή παρέπεμπαν σε παλαιότερη, ίσως αρχαϊκή ή αρχαιστική, αναπαράστασή της¹⁹²⁷.

¹⁹²³ Καλλίμαχος, *Εἰς Ἄρτεμιν*, 227.

¹⁹²⁴ Πaus. Γ' 14.6 (Σπάρτη), Η' 37.1 (Αρκαδία) και 47.6 (Τεγέα), Σχολ. Θεοκρ. *Προλεγόμενα* 2-3 Wendel (Συρακούσες), IG II², 5012 (Πειραιάς), IG XII, 5, 894 (Τήνος), Homolle 1891, 659 (Θεσπιές), IG IX, 1², 1.92 και Woodhouse 1892-1893, 353, αρ. 30 (Αιτωλία), Hatzopoulos, Loukoroulou 1992-1996, K3 (Καλίνδονια) και Cabanes, Drini 1995, 79 (Επίδαμνος). Η πιο πρόσφατη μελέτη για την *Αρτέμιδα Ήγεμόνη* στην περιοχή της Ηπείρου είναι του Chapinal-Heras (2018).

¹⁹²⁵ Makaron, Ushakov 2008, Crummy 2010, 75, Quantin 2011, 222 και σημ. 72. Βλ. και σ. 335, σημ. 1904 της παρούσας για τις πολλαπλές ιδιότητες της Αρτέμιδος Ταυροπόλου στην Αθήνα και την Αμφίπολη. Η *Άρτεμις Ήγεμόνη* ως κουροτρόφος συνδυάζεται στην Αθήνα και την Τήνο και με άλλο ένα προσωνύμιο, την *Όρθωσία*: IG II², 5012 και XII, 5, 894 και 912 αντιστοίχως. Το προσωνύμιο *Όρθωσία* έχει, όπως και στην περίπτωση της *Ήγεμόνης/ Άγροτέρας*, πολλαπλές συνιστώσες: είναι η προστάτιδα των γυναικών, και ιδίως των επιτόκων (Σχολ. Πινδ. *Όλ.* Γ' 54), η θεά του κυνηγιού (Πινδ. *Όλ.* Γ' 30, *Άριστ. Θaum. Άκουσμ.* 847b.1 Bekker και Ψευδο-Πλούτ. *Περὶ ποταμῶν*, ΚΑ' 4.20), καθώς και η θεά που σώζει-ανορθώνει την πόλη (Σχολ. Πλάτ. *Νόμοι*, 633b.3). Πρβλ. και τις διαβατήριες τελετές των νεαρών κοριτσιών στο ιερό της *Όρθίας/ Όρθωσίας* Αρτέμιδος στη Σπάρτη [Ξεν. *Λακ. Πολ.*, Στ' 9.1, Πλούτ. *Θησεύς*, ΛΑ' 2.4 και *Ήθ.* 239C.13 (*Αποφθέγματα Λακωνικά*), Πaus. Η' 23.1 και Σέξτος *Έμπειρικός*, *Πυρρώνειαι ύποθέσεις*, Γ' 208.3], καθώς και τον συσχετισμό του ονόματος της πόλης *Όρθαγόρειας* της Θράκης με τη λατρεία της *Αρτέμιδος Όρθαγορείας*: Chryssanthaki-Nagle 2004 και A. Andreou 2014.

¹⁹²⁶ Βλ. παρακάτω, σ. 399 κ.ε. της παρούσας.

¹⁹²⁷ Πaus. Β' 2.6 και 3.5. Για προσωνύμια δηλωτικά εικονογραφικών τύπων βλ. R. Parker 2003, 174.

Η αναφορά του Πausανία για την απεικόνιση της θεάς ως *Έφεσίας* στην Κόρινθο έχει ιδιαίτερη σημασία για τον εικονιστικό τύπο, αφού πιθανότατα σχετίζεται με την *ποτνία θηρών*¹⁹²⁸. Η αναπαράσταση της θεάς ως *ποτνίας θηρών* σε πίνακες από τα Πεντεσκούφια του Ζ΄ αι. π.Χ., καθώς και στη λάρνακα του Κυψέλου, έργο του Στ΄ αι. π.Χ., επιβεβαιώνει την ύπαρξη και αντίστοιχων έργων της μεγάλης γλυπτικής ή και ζωγραφικής στη μητρόπολη¹⁹²⁹. Σε ειδώλια επίσης από την Κέρκυρα και την Καλυδώνα απεικονίζεται με παρόμοιο τρόπο με τα ειδώλια από την Αμβρακία και η Τζουβάρα-Σούλη έχει θεωρήσει ότι ο εικονιστικός τύπος προέρχεται από την εξέλιξη του αντιστοίχου της *ποτνίας θηρών*¹⁹³⁰. Περαιτέρω ένδειξη ότι ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένος τόσο στη μητρόπολη όσο και σε λατρευτικά συμφραζόμενα σε όλο τον ΒΔ ελληνικό χώρο, και ιδίως στις αποικίες, είναι η παρουσία του επιθέτου *Άγρότα* (= *Άγροτέρα*), καθώς και η απεικόνισή της ως θηρεύουσας στην Επίδαμνο¹⁹³¹. Αξιοσημείωτο επίσης είναι ότι η *Άρτεμις-Γοργώ* από το τύμπανο του αετώματος στον αρχαϊκό ναό της Κέρκυρας αναπαρίσταται για άλλη μια φορά ως *ποτνία θηρών*, ανάμεσα σε λέοντα και πάνθηρα¹⁹³². Επιπλέον, στοιχείο που θα μπορούσε να συνδέει τη λατρεία της *Αρτέμιδος Έφεσίας* στην Κόρινθο και την Αμβρακία είναι η απεικόνιση μελισσών στα νομίσματα της τελευταίας, αφού το συγκεκριμένο έντομο είχε δώσει το όνομά του στις ιέρειες του ιερού στην Έφεσο, ενώ η θεά Άρτεμις αναφέρεται στον αιτιολογικό ιδρυτικό μύθο της Αμβρακίας σε σχέση με τη θυσία εντόμων προς τιμήν του Κραγαλέως¹⁹³³. Ωστόσο, είναι εξίσου πιθανό ότι η παράδοση του συγκεκριμένου τελετουργικού έχει καθαρά τοπική προέλευση, αφού μάλιστα αναφέρεται σε έναν τοπικό ήρωα. Τα ως άνω στοιχεία αποτελούν ισχυρές ενδείξεις για την πρωιμότητα της λατρείας της *Αρτέμιδος Άγροτέρας* στην Αμβρακία. Αν και ο Quantin έχει αμφισβητήσει την κληροδότηση των λατρειών κατευθείαν από τη μητρόπολη¹⁹³⁴, η πρωιμότητα της λατρείας και της απεικόνισής της τόσο στην Κόρινθο όσο και στις ΒΔ αποικίες, αλλά και η επιβίωση

¹⁹²⁸ LIMC, τ. II, λ. *Artemis Ephesia*, 755-763 και πίν. 564-573. Η ονομασία της *Ποτνίας Θηρών* οφείλεται στον Όμηρο (Ίλ. Φ 470). Αναπαραστάσεις της θεάς ως *Ποτνίας Θηρών* έχουν βρεθεί σε μεγάλη ποσότητα από τη Συνοικία των Κεραμέων στην Κόρινθο: βλ. Ziskowski 2011, 170 και σημ. 597.

¹⁹²⁹ Πaus. Ε΄ 19.5. Βλ. και Will 1955, 213-214 και Reichert-Südbeck 2000, 62 και 65. Στη λάρνακα του Κυψέλου απεικονίζεται ανάμεσα σε λέοντα και λεοπάρδαλη.

¹⁹³⁰ Τζουβάρα-Σούλη 1992, 158.

¹⁹³¹ Quantin 2017, 121-122.

¹⁹³² Το κερκυραϊκό αέτωμα δε συνδέεται με την κορινθιακή πολιτική της περιόδου, αλλά βρίσκεται από παραπομπές στην Τιτανομαχία από τη Θεογονία του Ησιόδου, καθώς και σε τοπωνύμια που σχετίζονται μυθολογικά με την ίδια την Κέρκυρα, το Ιόνιο και την Αδριατική. Βλ. σχετικά Antonetti 2001, 11-21.

¹⁹³³ Calciati 1990, 447 (αρ. 40). Βλ. και Τζουβάρα-Σούλη 1992, 161. Για τη σχέση των μελισσών με την Έφεσία Άρτέμιδα βλ. Bodson 1978, 39-43, όπου πηγές και βιβλιογραφία.

¹⁹³⁴ Quantin 2011.

του προσωνομίου – πιθανόν και του εικονιστικού τύπου – στις Συρακούσες¹⁹³⁵, δηλώνουν πιθανότατα τη σχέση της με μία λατρεία της μητρόπολης, η οποία οργανώθηκε εξ αρχής και στις αποικίες.

Για να αποφανθούμε για τη σημασία της λατρείας στην αποικία κατά την αρχαϊκή και κλασσική περίοδο, είναι αναγκαίο να εξετάσουμε τον ρόλο της μέσα στην αποικία. Από την αφήγηση του Αθανάδα μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η Άρτεμις ως *Άγροτέρα* συνδέεται με το κυνήγι και την προστασία της άγριας φύσης, αφού το σύμβολό της είναι ο λέων. Η ετυμολογική ανάλυση του όρου *Άγροτέρα* αποτελεί ενδεικτικό στοιχείο¹⁹³⁶. Άλλωστε, η θεά απεικονιζόταν σε άγαλμα στην Αμβρακία με τη συνοδεία λέαινας¹⁹³⁷. Είναι πιθανό μάλιστα ότι ο ιδρυτικός μύθος αποτελεί ένα *αίτιον* για την παρουσία του αγάλματος της θεάς στην αποικία¹⁹³⁸. Η απεικόνιση της ως *Άγροτέρας* (ενδεδυμένης με χιτώνα) σε χάλκινο ειδώλιο του Γ' αι. π.Χ. που βρέθηκε στο χωριό Πιστιανά, στα Β της Αμβρακίας, επιβεβαιώνει τη σημασία της θεότητας εκτός άστεως, αλλά ταυτόχρονα και τη διάδοση του εικονιστικού τύπου και σε παραπλήσιες περιοχές εκτός της αποικίας¹⁹³⁹. Η ανεύρεση του ειδωλίου στην αριστερή όχθη του Αράχθου ποταμού και σε κοντινή απόσταση από τον Αμμότοπο, όπου η μολοσσική κώμη Όρραον, επισημαίνει την ιδιαίτερη σημασία της λατρείας για τη σχέση άστεως και υπαίθρου¹⁹⁴⁰.

Στην πραγματικότητα οι δύο ιδιότητες, της θεότητας που εκπολιτίζει την υπαίθρο χώρα της αποικίας (*Άγροτέρα*) και προστατεύει τις γυναίκες και την πόλη (*Ήγεμόνη*), δεν έρχονται σε αντίθεση μεταξύ τους, αφού ο εκπολιτιστικός της ρόλος εκτείνεται από τον αστικό χώρο και τους πολίτες έως τον εξωαστικό χώρο της αποικίας. Αυτή η διττή λειτουργία παρατηρείται και στον παλαιότερο ύμνο του Ανακρέοντος για τη *Άρτέμιδα Λευκοφρυήνη* στη Μαγνησία, όπου αποκαλείται παραδοσιακά *δέσποινα θηρών* αλλά ταυτόχρονα της αναγνωρίζεται η *διαποίμανση των ημέρων πολιτών*¹⁹⁴¹. Ο συνδυασμός των δύο επικλήσεων της θεότητας επιβεβαιώνει τον ρόλο της στην ένωση άστεως και υπαίθρου, καθώς και στην προστασία της εσωτερικής ειρήνης. Ο Quantin έχει επισημάνει ότι η

¹⁹³⁵ Σχολ. Όμ. Ίλ. Φ 21, 471b (Erbse). Για τον εικονιστικό τύπο: Ciaceri 1911, 170 και σημ. 2. Βλ. και Reichert-Südbeck 2000, 69 και 77.

¹⁹³⁶ Chantraîne 1999, 14-15. Για τη σύνδεση μεταξύ λέοντος και Άρτέμιδος Άγροτέρας το πλησιέστερο δωρικό παράλληλο είναι των Μεγάρων, όπως παραδίδεται από τον Πausανία (Α' 41.6).

¹⁹³⁷ Αθανάδας, *FGrHist* 303, F 1 (Αντων. Λιβ. Μετ., 4). Πρβλ. Κλαύδιος Αϊλιανός, *Ίστ. Φυσ.* ΙΒ' 40.

¹⁹³⁸ Fantasia 2011b, 504 και σημ. 38. Η απεικόνιση της λέαινας στις αργυρές εκδόσεις της πόλης στον Ε' αι. π.Χ. πιθανώς συνδέεται με το άγαλμα της Αρτέμιδος με τη λέαινα, αν και ο εικονογραφικός τύπος του λέοντος έχει και άλλους συμβολισμούς εκτός της λατρείας: Calciati 1990, I, 72 και II, 450, αρ. 49-50. Πρβλ. και την απεικόνιση δρομαίου κυνός (στο ίδιο, 444, αρ. 32 και 465, αρ. 95).

¹⁹³⁹ Τζουβάρα-Σούλη 1979, 26-28, εικ. 11α-β· 1988, 109-110· 1992, 155-156 και εικ. 72 και Pliakou 2010, 415.

¹⁹⁴⁰ De Polignac 2000, 75, 77 κ.ε. και 152 κ.ε.

¹⁹⁴¹ Ανακρέων, απ. 348 (Page). Πρβλ. και Rodoni 2017, 137-138.

προσφυγή της Δηιδάμειας στο ιερό της δηλώνει ότι ρόλος της ήταν η προστασία των γυναικών και επομένως ότι συνδέεται με την *Αρτέμιδα Αγροτέρα*, αφού πιθανότατα οι πομπές που ξεκινούσαν από το ιερό της πρώτης εντός του άστεως κατέληγαν στο ιερό της δεύτερης εκτός άστεως¹⁹⁴². Σύμφωνα με τον ίδιο, ο συνδυασμός *Ηγεμόνης* και *Αγροτέρας*, αλλά ταυτόχρονα και η ανάμιξη με χαρακτηριστικά της *Πασικράτας/ Έκάτης*, είναι απόλυτα δικαιολογημένη. Παρόμοιος συγκερασμός παρατηρείται εξάλλου και στο παράδειγμα της *Αρτέμιδος Σωτείρας* από τα Μέγαρα¹⁹⁴³.

Ωστόσο, το προσωνύμιο *Ηγεμόνη* φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε κυρίως στα ελληνιστικά χρόνια. Ο Καλλίμαχος στον *Ύμνο* του προς τη θεά σημειώνει ότι στην εποχή του η λατρεία της *Αρτέμιδος* είχε διαδοθεί σε πολλές πόλεις και ότι είχε εξελιχθεί σε θεά των πόλεων και των λιμανιών¹⁹⁴⁴. Επιπλέον, η έντονη παρουσία της θεάς στον πολιτικό χώρο της αποικίας επιβεβαιώνεται κυρίως μετά τα κλασσικά χρόνια. Σε επιγραφή του Γ' ή Β' αι. π.Χ., η οποία προέρχεται από το πρυτανείο της πόλης, ο *πρύτανις* και οι *συνπρυτάνεις* κάνουν ανάθεση στην Εστία, στον Δία Πρυτάνειο, στην Αφροδίτη, στον Απόλλωνα και στην Αρτέμιδα¹⁹⁴⁵, αναδεικνύοντας την ιδιαίτερη πολιτική σημασία της λατρείας. Είναι πολύ πιθανό ότι η προϋπάρχουσα λατρεία της Αρτέμιδος, με τον ιδιαίτερο ρόλο στην προστασία των γυναικών και της πόλης και στην ένωση άστεως και υπαίθρου χώρας, γνώρισε σημαντική άνθηση στην εποχή του Πύρρου, χρονική περίοδο κατά την οποία η κορινθιακή αποικία εξελίχθηκε σε πρωτεύουσα του αντίστοιχου ελληνιστικού βασιλείου.

Ηρακλής, Κραγαλεύς, Δεξαμενός

Η σημαντικότερη αναφορά του ήρωα σώζεται στον ιδρυτικό μύθο της πόλης, όπως παραδίδεται από τον Αθανάδα τον Αμβρακιώτη και τον μυθογράφο Νίκανδρο¹⁹⁴⁶. Στον μύθο ο Ηρακλής παρουσιάζεται ως ο απόλυτος κυρίαρχος στην αποικία και θριαμβευτής έναντι του Απόλλωνος και της Αρτέμιδος, με τους οποίους συναγωνίστηκε για την προστασία της πόλης. Ο ίδιος μύθος αναφέρεται στο τοπωνύμιο της αποικίας *Ηρακλέους λουτρά*, τα οποία, όπως θα δούμε παρακάτω, εντοπίζονται εκτός του άστεως και πιστοποιούν τη λατρεία του ήρωα στην υπαίθρο χώρα. Η παραπάνω μαρτυρία, όπως είδαμε, χρονολογείται στην πρώιμη ελληνιστική περίοδο.

¹⁹⁴² Quantin 2011, 216 και σημ. 51. Το επίθετο *Αγροτέρα* απαντά για πρώτη φορά σε σχέση με την Άρτεμη στην Ιλιάδα (Όμ. Ύλ. Φ 471) και σχετίζεται με την ιδιότητά της ως θεάς της άγριας φύσης.

¹⁹⁴³ Quantin 2011, 223-224, όπου και πηγές.

¹⁹⁴⁴ Καλλίμαχος, *Ύμνος εις Άρτεμιν*, 39. Πρβλ. και Petrovic 2010, 222-227.

¹⁹⁴⁵ Τζουβάρια-Σούλη 1979, 19 και πιν. 8β· 1992, 162. Πρβλ. και Quantin 2011, 216 και σημ. 55.

¹⁹⁴⁶ Αθανάδας, *FGrHist* 303, F 1 (= Άντων. Λιβ. Μετ., 4).

Ο Rzepka ταυτίζει τα λουτρά τοῦ Ἡρακλέους του ιδρυτικού μύθου με το ιερό των Θερμοπυλών¹⁹⁴⁷. Στο επιγραφικό κείμενο της συνοριακής διευθέτησης, ωστόσο, με τη Χάραδρο περιλαμβάνονται και άλλα συναφή τοπωνύμια, η *Ἡράκλεια/ Ἡράκλειαι* και το *Ἡράκλειον*, τα οποία αφορούν προφανώς τοποθεσίες εκτός του άστεως της αποικίας αλλά σε κοντινή απόσταση¹⁹⁴⁸.

Η Καρατζένη έχει με πειστικότητα διατυπώσει την άποψη ότι οι παραπάνω όροι από την επιγραφή αντιστοιχούν σε προσδιορισμό της λέξης *πηγαί* (*Ἡράκλειαι/ Ἡράκλειοι*), με βάση τον συνήθη συσχετισμό του ήρωα με έργα ύδρευσης πόλεων και ταυτίζονται με τα λουτρά τοῦ Ἡρακλέους από τον ιδρυτικό μύθο. Λαμβάνοντας υπ' όψιν την τοπογραφία της αποικίας στα σύνορα με τη Μολοσσίδα, η αρχαιολόγος κατέληξε στο συμπέρασμα ότι οι *Ἡράκλειαι πηγαί* αναφέρονται σε λουτρά στη σημερινή τοποθεσία «Λουτρά Χανόπουλου» (χάρτης 14, ένδειξη *Herakleia*). Οι αρχαίες λουτρικές εγκαταστάσεις που καταστράφηκαν από σύγχρονα δημόσια έργα είναι εμφανείς σε παλαιές φωτογραφίες, ενώ στον υπερκείμενο της θέσης λόφο σώζεται φρούριο, το οποίο η Καρατζένη ταυτίζει με το αντίστοιχο της επιγραφής¹⁹⁴⁹. Επομένως, πιθανότατα ο Ηρακλής σχετίζεται άμεσα με την υδροδότηση της πόλης, αφού και στις μαρτυρίες του Αριστοτέλους, του Διονυσίου Αλικαρνασσεύς και του Αίλιου Ηρωδιανού για τον Δεξαμενό και στην επιγραφή με τους Χαραδρίους, τα τοπωνύμια παραπέμπουν σε κατασκευές σχετικές με το νερό. Όπως έδειξε η Καρατζένη προσφάτως, η σύνδεσή του με μυθικές αφηγήσεις για λοιμικές ασθένειες στην περιοχή, υποδεικνύουν ότι ο Ηρακλής λατρεύτηκε για τη σωτήρια επέμβασή του στην ύπαιθρο της πόλης, όπως η Αγία Παρασκευή, η οποία αντικατέστησε την παγανιστική λατρεία στην περιοχή, σε ανάλογα περιστατικά στη νεώτερη ιστορία¹⁹⁵⁰. Ο ήρωας, όπως και στην περίπτωση της Λερναίας Ύδρας, καθαρίζει τη χώρα από εμφυλοχωρούσες ασθένειες και χαρίζει στους νέους κατοίκους την υγεία και την ευημερία. Στο πλαίσιο αυτό, δεν είναι τυχαίο ότι κατά τη διάρκεια των τελετών προς τιμήν του ήρωα Κραγαλέως οι Αμβρακιώτες θυσίαζαν έντομα, πρακτική που θυμίζει τη συμμετοχή του Ηρακλέους στην απαλλαγή του ιερού της Ολυμπίας από τις μύγες, με την ίδρυση του ιερού του *Διὸς Ἀπομυίου*, καθώς και την ύπαρξη αντίστοιχου ρωμαϊκού ιερού του *Ἡρακλέους Ἀπομυίου*¹⁹⁵¹. Τέλος, τα τοπωνύμια *Δεξαμεναί* και *Ἡράκλεια* συνδέουν τη λατρεία του ήρωα στο άστυ (ακρόπολη) και στην

¹⁹⁴⁷ Rzepka 2007.

¹⁹⁴⁸ SEG XXXV.665 και 1645.18 και 27-28. Βλ. και Cabanes, Andreou 1985, 502 και I. Ανδρέου 2000, 155-158.

¹⁹⁴⁹ Καρατζένη 1995, 298-299 και 1997, 233-240 και εικ. 3-4.

¹⁹⁵⁰ Καρατζένη 2017.

¹⁹⁵¹ Πaus. Ε' 14.1 και 11 (Ολυμπία) και Κλήμης Ἀλεξ. *Προτρεπτικός*, Β' 38.4.

ύπαιθρο χώρα (*λουτρά*) με τρόπο ανάλογο με εκείνον που συνδέονται τα ιερά της Αρτέμιδος εντός και εκτός άστεως.

Η κατάκτηση εκ μέρους των Αμβρακιωτών ενός μεθοριακού – στα όρια με τη Μολοσσίδα – φρουρίου, το οποίο περιλαμβάνει και πηγές καθαρού νερού, ήταν πιθανότατα και ο λόγος της ίδρυσης του ιερού του Ηρακλέους, αφού σε πολλές ανάλογες περιπτώσεις αποικιών η επικράτηση σε τέτοιες τοποθεσίες συμβολίζει την κυριαρχία επί των υδάτινων πόρων μίας περιοχής, συμπληρώνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο την κυριαρχία επί της γης¹⁹⁵². Παράλληλα, η επιλογή του ήρωα συσχετίζεται με την ιδιότητά του ως εκπολιτιστή και περιπλανώμενου, του οποίου η παρουσία στον συγκεκριμένο χώρο πιστοποιεί την εξάπλωση του κόσμου των ελληνικών πόλεων-κρατών εναντίον των θεωρούμενων βάρβαρων εθνών της περιοχής¹⁹⁵³, υπογραμμίζοντας για άλλη μια φορά την οριακότητα της περιοχής στην οποία ιδρύθηκε η αποικία. Ο Fantasia μάλιστα έχει προβεί στη διατύπωση της θεωρίας, ότι η *Ηράκλεια*, την οποία αναφέρει η φιάλη της Βοστώνης ως κυψελιδική κατάκτηση, ταυτίζεται με την τοποθεσία που αναφέρει το επιγραφικό κείμενο της συνοριακής διευθέτησης και ότι η πόλη αποτελούσε αποικία των Βακχιαδών στην περιοχή της μεταγενέστερης Αμβρακίας. Το τοπωνύμιο στο ουδέτερο (*Ηράκλειον*), που συμπεριλαμβάνεται στο κείμενο της συνοριακής διευθέτησης, ερμηνεύεται από τον ίδιο ως προσδιοριστικό της λέξης *φρούριον*¹⁹⁵⁴. Αν και δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία, για να επιβεβαιώσουμε μία τέτοια υπόθεση, παραμένει ωστόσο αρκετά πιθανή, αφού η διαμνημόνευση της νίκης των Κυψελιδών, προφανώς των τυράννων της Αμβρακίας, στο ιερό της Ολυμπίας καθιστά την *Ηράκλεια* τόπο συμβολικής αξίας για τους νικητές. Είναι δηλαδή πιθανόν ότι το χωρίο αποτελούσε το σημείο της μέγιστης εξάπλωσης της αποικίας προς Β εναντίον των Δρυόπων και των Μολοσσών, αλλά και το ιερό το οποίο συνέδεε τους αποίκους με τα γειτονικά έθνη μέσω της επίσκεψής τους σε αυτό¹⁹⁵⁵. Η λατρεία του Δρύοπος ήρωα **Κραγαλέως** πιθανότατα επιτελούσε μία αντίστοιχη λειτουργία. Οι θυσίες εντόμων που περιλαμβάνει παραπέμπουν στη σωτήρια παρέμβαση του Ηρακλέους για την απαλλαγή της πόλης από τις μολυσματικές ασθένειες.

¹⁹⁵² De Polignac 2000, 144-145, όπου και παραδείγματα. Ο Malkin (1994, 164-167) έχει τονίσει την ιδιαίτερη αξία των λατρειών στον καθορισμό της υπαίθρου χώρας μίας αποικίας, με αφορμή το παράδειγμα της Κυρήνης.

¹⁹⁵³ Croon 1952, Jourdain-Annequin 1988-1989. Βλ. και De Polignac 2000, 254 και σημ. 20 και Malkin 2018.

¹⁹⁵⁴ Fantasia 2011b, 512 και 2017, 119-121. Για τη φιάλη βλ. L.D.C. 1922 και Antonelli 1993. Ίσως, δεν είναι τυχαίο ότι στους Δελφούς υπήρχε άλλο ένα μνημείο νίκης των Αμβρακιωτών εναντίον των Μολοσσών: Πaus. Γ' 9.10. Βλ. και παραπάνω, σ. 137, σημ. 801.

¹⁹⁵⁵ Για τη θεωρία αυτή βλ. De Polignac 2000, 153-154. Αν και τα παραδείγματά του προέρχονται από τη Μεγάλη Ελλάδα, στην οποία οι άποικοι ήρθαν σε επαφή με ντόπιους μη ελληνικούς πληθυσμούς, το παράδειγμα των ελληνικών ηπειρωτικών και ακαρνανικών εθνών είναι συναφές, αφού στην αρχαιότητα αντιμετωπίζονταν ως «βάρβαροι», όπως φαίνεται τουλάχιστον από την αντίληψη του Θουκυδίδη, ο οποίος φαίνεται ότι αναπαράγει ευρύτερα διαδεδομένα στερεότυπα: Θουκ. Α' 6.2· 47.3, Β' 68.1· 80-81 και Γ' 112.

Εφόσον αποδεχθούμε την παραπάνω ερμηνεία, τότε πιθανολογούμε ότι και η ίδρυση του ιερού πρέπει να χρονολογηθεί κατά τη διάρκεια της κυψελιδικής τυραννίδος. Ένδειξη ότι η λατρεία του Ηρακλέους προϋπήρχε τουλάχιστον από τα κλασικά χρόνια παρέχουν μυθολογικές αναφορές γεωγράφων του Ε΄ και Δ΄ αι. π.Χ., καθώς και του Αριστοτέλους. Η Γηρυονομαχία, σύμφωνα με τον Εκαταίο και τον Ψευδο-Σκύλακα, τοποθετείται στη χώρα της Ερύθειας, στην περιοχή της Αμβρακίας ή της Θεσπρωτίας¹⁹⁵⁶. Η ίδια άποψη διατυπώνεται και από τον συντάκτη του ιδρυτικού μύθου, γεγονός που αποδεικνύει ότι ο τελευταίος ή ο Αθανάδας είχε ανατρέξει στο έργο των προγενέστερων γεωγράφων. Αντίστοιχη παραπομπή στον ηράκλειο άθλο του Γηρυόνη παρέχει και ο Αριστοτέλης, ο οποίος ερμηνεύοντας την ύπαρξη πηγής άλατος στη Χαονία, παραπέμπει στους *έκεϊ μυθολογούντας*, προφανώς στις πηγές του για τη σύνταξη της *Αμβρακιωτῶν Πολιτείας*¹⁹⁵⁷. Στους αντίστοιχους συγγραφείς συναντάμε την άποψη ότι ο Ηρακλής χάρισε στους κατοίκους της περιοχής την πηγή του άλατος, επιστρέφοντας από την Ερύθεια φέρνοντας τα βόδια, εννοώντας προφανώς του Γηρυόνη¹⁹⁵⁸.

Ο άθλος του Γηρυόνη, μέσα από άλλους συσχετισμούς, οδηγεί στη χρονολόγηση της λατρείας του Ηρακλέους στην αρχαϊκή εποχή. Κατ' αρχάς, συνδέεται με τους ΒΔ μύθους και ειδικά με αυτούς που σχετίζονται με την Κέρκυρα και το προδωρικό υπόστρωμα στην ίδια την Κόρινθο. Ο Γηρυόνης στη *Θεογονία* του Ησιόδου αναφέρεται ως γιος του Χρυσάορος¹⁹⁵⁹, ήρωα που σχετίζεται πολλαπλώς τόσο με την Κέρκυρα όσο και με την Κόρινθο. Η Antonetti έχει υποστηρίξει με πειστικότητα ότι ο μύθος του Χρυσάορος και του γιο του Άορος, ο οποίος περιλαμβάνεται στην Τιτανομαχία, προβάλλεται στη φυλετική οργάνωση της Κορίνθου και της Κέρκυρας με την ένταξη της φυλής των *Αφορέων*¹⁹⁶⁰, ενώ δεν είναι και τυχαία η απεικόνισή του στο αρχαϊκό αέτωμα της *Αρτέμιδος Γοργοῦς*¹⁹⁶¹. Παράλληλα, συνδέεται με τη χώρα της Ερύθειας, η οποία, σύμφωνα με τον Εκαταίο, τοποθετείται κοντά στην Αμβρακία και το Αμφιλοχικό Άργος¹⁹⁶². Εφόσον ο μύθος του Χρυσάορος και του Γηρυόνη εντάσσονται σε μυθολογικούς κύκλους που επικρατούσαν στην Κόρινθο και την Κέρκυρα κατά την αρχαϊκή εποχή, είναι πολύ πιθανό ότι και στην Αμβρακία εισήχθη τότε ή το αργότερο έως την εποχή των γεωγράφων, τον Ε΄ αι. π.Χ. Εξάλλου, η παρουσία του

¹⁹⁵⁶ Έκατ. *FGrHist* 1, απ. 26 (= Άρρ. Άλεξ. Άνάβ. Β΄ 16.5), Ψευδο-Σκύλαξ, *Περίπλους*, 25-27 και Άθανάδας, *FGrHist* 303, F 1 (= Άντων. Λιβ. Μετ., 4). Για το θέμα της Γηρυονομαχίας και τη σχέση του με τον αποικισμό της Δύσης βλ. και B.S. Ridgway 1991, 107-109. Ο Ηρακλής εξάλλου ως περιπλανώμενος ήρωας εμφανίζει αρκετά κοινά χαρακτηριστικά με τον ήρωα που επιστρέφει στην πατρίδα του ή εγκαθίσταται σε νέα πόλη ιδρύοντας αποικία. Βλ. σχετικά Malkin 2018.

¹⁹⁵⁷ Άριστ. απ. 611, 19-20 (Rose).

¹⁹⁵⁸ Άριστ. *Μετεωρ.* 359a.25-35.

¹⁹⁵⁹ Ήσ. *Θεογ.* 287.

¹⁹⁶⁰ Για το φυλετικό σύστημα των ΒΔ αποικιών και της Κορίνθου βλ. παραπάνω, σ. 291 κ.ε. της παρούσας.

¹⁹⁶¹ Antonetti 1999 και 2001.

¹⁹⁶² Έκατ. *FGrHist* 1 F 26 (= Άρρ. Άνάβ. 2, 16, 5).

Ηρακλέους στην αποικία συνδέεται με μυθολογικές παραδόσεις που ήταν ευρύτατα διαδεδομένες στην περιοχή της ΒΔ Ελλάδος. Ο Ηρακλής ως περιπλανώμενος ήρωας, σύμφωνα και με τη θεωρία του Malkin¹⁹⁶³, συσχετίζεται με τους ήρωες των *Νόστων*, των μύθων που κυριάρχησαν στις αποικίες της ΒΔ Ελλάδα και της Αδριατικής ήδη από τον Ζ΄ αι. π.Χ.¹⁹⁶⁴.

Φαινομενικά, η παράδοση των Βακχιαδών της Κέρκυρας έρχεται σε αντίθεση με τις επιλογές των απογόνων του Κυψέλου στην Κόρινθο και την Αμβρακία. Όμως, ο Ηρακλής ήταν ήρωας στον οποίον ανήγαν την καταγωγή τους όχι μόνο η ολιγαρχική δυναστεία της Κορίνθου και οι άποικοι στην Κέρκυρα, μέσω του Χερσικράτους, αλλά και οι Κυψελίδες¹⁹⁶⁵. Αυτή η τόσο ισχυρή παράδοση της λατρείας του Ηρακλέους στην Κόρινθο και τις αποικίες της διατυμπανίζεται ακόμα και στον ύστερο ιδρυτικό μύθο, ο οποίος κάνει λόγο για την καταγωγή όλων των Κορινθίων από τον ήρωα (*Κορίνθιοι δὲ πάντες εἰσὶν ἀφ' Ἡρακλέους*).

Ο ιδρυτικός μύθος μέσω της αναφοράς στα βόδια του Γηρυόνη συνδέει τον Ηρακλή με τη βασική ενασχόληση των Ηπειρωτών, την κτηνοτροφία και τον προβάλλει ως ήρωα εκπολιτιστή των ηπειρωτικών εθνών¹⁹⁶⁶. Η κατανίκηση μάλιστα του Γηρυόνη στα περὶ χώρα της Αμβρακίας, σε ηπειρωτικό γεωγραφικό πλαίσιο υποδηλώνει πιθανότατα τη σύγκρουση του Ηρακλέους, και επομένως και των Αμβρακιωτών, με διάφορα ηπειρωτικά έθνη¹⁹⁶⁷. Επίσης, ο ήρωας παρουσιάζεται ως κατακτητής όλης της Ηπείρου και ταυτόχρονα ως υπερασπιστής της Αμβρακίας έναντι των Ηπειρωτών, Θεσπρωτών, Χαόνων και Κελαίθων, αν και όχι των Μολοσσών, παρατήρηση που συνδέεται με τον χρόνο της τελευταίας διασκευής του μύθου. Ιδιαίτερη σημασία ως προς αυτό έχει η παρουσία του ιερού των *Ἡρακλείων λουτρῶν* στα σύνορα της πόλης με τους Θεσπρωτούς Κασσωπαίους. Στον ιδρυτικό μύθο, επίσης, γίνεται ιδιαίτερη προβολή του ήρωα, γεγονός που παραπέμπει στη φιλο-μακεδονική προπαγάνδα για την επέκταση των Μακεδόνων στον χώρο της Ηπείρου, αλλά πιθανόν και στην ηρακλειδική καταγωγή της Λάναςσας, συζύγου του Πύρρου¹⁹⁶⁸.

¹⁹⁶³ Malkin 2018.

¹⁹⁶⁴ Morgan 2016, 32.

¹⁹⁶⁵ Για τους Βακχιάδες: Θουκ. Α΄ 24.1, Στ΄ 3.1-4.3, Ἀριστ. απ. 611.19 (Rose), Ἀπολλόδωρος, *FGrHist* 244, απ. 331, Διόδ. Σικ. Ζ΄ 9.1-9.6, Σχολ. Πινδ. Ὀλ. 13, 56.1-10, και 13, 56.1-10, Πλούτ. Ἡθ. (*Ἑρωτικά διηγήσεις*), 772 C.11-773. Βλ. και Bousquet 1988, 12-53. Για την Κέρκυρα: Klaffenbach 1940, 164-165, Τίμαιος, *FGrHist* 566, απ. 80 (Σχολ. Ῥοδ. Δ΄ 1216) και Στράβ. Στ΄ 2.4 (C 270-271). Για τους Κυψελίδες: Διογ. Λαέρτ. Α΄ 94.1.

¹⁹⁶⁶ Για την άσκηση της κτηνοτροφίας στην ευρύτερη περιοχή της Ηπείρου βλ. Ἡσύχ. λ. *Κεστρινικοί βόες*. Βλ. και Quantin 1999, 93 και Fantasia 2011b, 508-509.

¹⁹⁶⁷ Παράλληλα, ο Ηρακλής, σύμφωνα με τον Διόδωρο (Δ΄ 36.1), επιτέθηκε εναντίον της θεσπρωτικής Εφύρας εκστρατεύοντας μαζί με τους Καλυδωνίους.

¹⁹⁶⁸ Βλ. παραπάνω, σ. 136-137 της παρούσας.

Εκτός όμως από την επίσημη καταγραφή των μύθων και των ιστοριών γύρω από τον ήρωα, υπάρχουν επιπλέον ενδείξεις για τον ιδιαίτερο σεβασμό που έτρεφαν οι πολίτες της Αμβρακίας προς αυτόν, όπως τα σύμβολα σε νομίσματα¹⁹⁶⁹. Στις αργυρές κοπές της Αμβρακίας από τον Ε΄ αι. π.Χ. παρατηρούνται απεικονίσεις του ροπάλου και της λεοντής, ενώ στις χάλκινες και του ίδιου του Ηρακλέους από τον Δ΄ αι. π.Χ.¹⁹⁷⁰. Κατά τον Δάκαρη, αυτές οι απεικονίσεις συνδέονται με την αντίστοιχη λατρεία του Ηρακλέους στο ιερό της Δωδώνης¹⁹⁷¹. Τέλος, στο ονομαστικό της πόλης συμπεριλαμβάνονται τουλάχιστον τρία παραδείγματα ονομάτων με συνθετικό το όνομα του ήρωα (*Ἡρακλείδας*, *Ἡρακλείδης* και *Ἡράκλειτος*)¹⁹⁷².

Στην ύστερη φάση της ελληνιστικής εποχής χρονολογείται η μαρτυρία του Διονυσίου του Αλικαρνασσεύς, σύμφωνα με τον οποίο το τοπωνύμιο *Δεξαμεναί* στην ακρόπολη της αποικίας ερμηνεύεται από την ύπαρξη ενός αρχαίου ήρωα *Δεξαμενοῦ*, γιου του Ηρακλέους¹⁹⁷³. Ο Δάκαρης χρονολογεί τη σχετική παράδοση στον Γ΄ αι. π.Χ., περίοδο κατά την οποία ο Πύρρος είχε δημιουργήσει νέες συνδέσεις των Μολοσσών και των Αμβρακιωτών, για να νομιμοποιήσει την εξουσία του στην αποικία¹⁹⁷⁴. Είναι μάλιστα πιθανό ότι υπήρχε και ιερό του Ηρακλέους εντός του άστεως της Αμβρακίας, το οποίο αναδείχθηκε ιδιαίτερος επί Πύρρου, αφού από την πόλη αφαίρεσε και μετέφερε στη Ρώμη ο στρατηγός Marcus Fulvius Nobilior χάλκινο άγαλμα του Ηρακλέους που έφερε λύρα¹⁹⁷⁵.

Αθηνᾶ

Κατ' αρχάς, η ύπαρξη του μηνός *Φοινικαίου* στο αμβρακιώτικο μηνολόγιο αποτελεί έμμεση ένδειξη ότι στην αποικία λατρευόταν η θεά και ότι είχε μεταφερθεί το προσωνύμιο *Φοινίκη*, το οποίο υπήρχε και στην Κόρινθο, αφού παραδίδεται από τον Σχολιαστή του Λυκόφρονος. Παράλληλα, η λατρεία της στη μητρόπολη πιστοποιείται, καθώς ο Έφορος

¹⁹⁶⁹ Βλ. και παραπάνω, σ. 47 και σ. 325, σημ. 1838 της παρούσας για την ερμηνεία των συμβόλων.

¹⁹⁷⁰ SNG 1943 (Copenhagen), αρ. 29, Ravel 1928, 20, 23 και πιν. 1 και Calciati 1990, II, 440, αρ. 13.

¹⁹⁷¹ Δάκαρης 1964α, 122-123.

¹⁹⁷² Katsadima 2018, 171.

¹⁹⁷³ Διον. Άλικ. Ρωμ. Άρχ., Α΄ 50.4.1-51.1. Πρβλ. και την παράλληλη παράδοση για την καταγωγή του Δεξαμενού από τη μυθική μορφή της Άμβρακίας, κόρης του Φόρβαντος του Ήλιου: Άριστ. απ. 474 (= Στέφ. Βυζ. Έθνικά, λ. Δεξαμεναί). Η παράδοση αυτή είναι προφανώς αίτιον για να αιτιολογηθεί ένα τοπωνύμιο της αποικίας, το οποίο σχετιζόταν με την εξασφάλιση της υδροδότησης της ακρόπολης. Τέτοιες παράλληλες αφηγήσεις με τη συμμετοχή ενός ήρωος, επωνύμου της πόλης, υπήρχαν παράλληλα με τους ιδρυτικούς μύθους. Βλ. ενδεικτικά την πρόσφατη μελέτη του Mac Sweeney (2013, 29) για τη Σάμο και τη Χίο. Για τη λατρεία της θεάς Αθηνάς στην ακρόπολη αυτή βλ. παρακάτω, σ. 346 κ.ε. της παρούσας.

¹⁹⁷⁴ Δάκαρης 1964α, 124.

¹⁹⁷⁵ Πολύβιος, ΚΑ΄, 19.9. Βλ. και Δάκαρης 1964α, 121. Η απεικόνιση παραπέμπει πιθανότατα στον εκπολιτιστή ήρωα.

μέσω του Στεφάνου Βυζαντίου αναφέρει και το κορινθιακό τοπωνύμιο *Φοινίκαιον ὄρος*¹⁹⁷⁶. Ιερό της θεάς στην πόλη μαρτυρείται από τον γεωγράφο Διονύσιο Καλλιφώντος, ο οποίος μάλιστα το χαρακτηρίζει *ἐπιφανές*¹⁹⁷⁷. Έως τώρα δεν έχει εντοπιστεί αρχαιολογικά. Ωστόσο, ο χαρακτηρισμός του γεωγράφου σημαίνει ότι είχε ιδρυθεί σε περίβλεπτη θέση, δηλαδή πιθανότατα στην ακρόπολη της Περράνθης. Με αυτή την τοποθέτηση του ιερού συμφωνεί αναθηματική επιγραφή, χαραγμένη σε σαυρωτήρα δόρατος από το πολιτικό κέντρο της Αμβρακίας, η οποία αποδίδει στην Αθηνά το προσωνύμιο *Δεξαμενά*¹⁹⁷⁸. Το λατρευτικό επίθετο όμως ανήκει σε αυτά που διακρίνουν τους τόπους λατρείας, καθώς σχετίζεται με το τοπωνύμιο *Δεξαμεναί* στην ακρόπολη της αποικίας και με τον τοπικό ήρωα *Δεξαμενό*¹⁹⁷⁹. Τοιουτοτρόπως, υπογραμμίζεται ο βασικός ρόλος που είχε η πολιτική λατρεία της Αθηνάς στην αποικία, ενώ παράλληλα με την αναγραφή της επιγραφής σε όπλο-ανάθημα προς τη θεά δηλώνεται η πολεμική της φύση, συμβατή με την απεικόνισή της στα νομίσματα της πόλης.

Η σημασία της πολιτικής λατρείας της Αθηνάς αναδεικνύεται από την απεικόνισή της στα νομίσματα της πόλης. Τόσο στους αργυρούς στατήρες της Αμβρακίας όσο και στις υστερότερες χάλκινες εκδόσεις απεικονίζεται θεότητα με κράνος σε πλάγια όψη, συμπληρούμενη με παραπληρωματικά σύμβολα. Οι πρώιμες αργυρές κοπές αντιγράφουν τις αντίστοιχες κορινθιακές, αφού, όπως έχουμε δει, κόπηκαν κατά πάσα πιθανότητα στο κορινθιακό νομισματοκοπείο¹⁹⁸⁰. Τους κορινθιακούς τύπους με την απεικόνιση της κρανοφόρας θεότητας μιμούνται επίσης οι λευκαδικές κοπές, καθώς και «πήγασοι» του Ε΄ αι. π.Χ. από το Ανακτόριο, την Επίδαμνο, την Απολλωνία και του Δ΄ αι. π.Χ. από την Κέρκυρα, το Θύρρειο και άλλες ακαρνανικές πόλεις¹⁹⁸¹.

Για τα νομίσματα της Κορίνθου, όμως, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι η θεότητα που αναπαρίσταται είναι η *Πάνδημος Αφροδίτη*, η οποία στα ρωμαϊκά χρόνια αναπαρίστατο ως πολεμική θεά και λατρευόταν στον Ακροκόρινθο, σύμφωνα με τον Παυσανία¹⁹⁸². Την άποψη αυτή υπερασπίστηκε ο Blomberg και ακολούθησε σε νεώτερη έρευνά του ο Smith,

¹⁹⁷⁶ Για την Αθηνά Φοινίκη και το Φοινίκαιον ὄρος στην Κόρινθο: Σχολ. Λυκοφρ. 658 και Έφορος *FGrHist* 2a, 70, F 75.1 (= Στεφ. Βυζ. Έθνικά, λ. Φοινικαῖον ὄρος). Για τον μήνα Φοινικαῖον στο κορινθιακό μηνολόγιο βλ. Iversen 2017, 160. Για τον συσχετισμό του μηνός Φοινικαῖου με την Αθηνά βλ. Morris, Papadopoulos 1999, 257 και Cabanes 2003, 93-94.

¹⁹⁷⁷ Διονύσιος Καλλιφώντος, *Αναγραφή τῆς Ἑλλάδος*, 24-33. Βλ. και Τζουβάρα-Σούλη 1992, 150-151.

¹⁹⁷⁸ Ο σαυρωτήρας ανακαλύφθηκε κοντά στο Μικρό Θέατρο της Αμβρακίας, δηλαδή σε περιοχή που περιελάμβανε δημόσια κτήρια του αστικού χώρου. Πρόκειται για αδημοσίευτη επιγραφή, της οποίας ωστόσο το κείμενο διακρίνεται καθαρά στην έκδοση της ΕΦΑ Άρτας για τα μνημεία της Αμβρακίας και γράφει ΑΘΑΝΑΙ ΔΕΞΑΜΕΝΑ(Ι), δηλαδή Αθαναί Δεξαμεναί: Καπόπουλος 2015, 46 και εικ. 50, ο οποίος διαβάζει ΑΘΑΝΑΣ.

¹⁹⁷⁹ Βλ. παραπάνω, σ. 346 και σημ. 1973 της παρούσας.

¹⁹⁸⁰ Βλ. παραπάνω, σ. 211 κ.ε. της παρούσας.

¹⁹⁸¹ SNG 1943 (Copenhagen) και Calciati 1990 (σε όλο).

¹⁹⁸² Παυσ. Β΄ 5.1. Για τη λατρεία της Αφροδίτης στην Κόρινθο βλ. και Williams 1986.

βασιζόμενος στην απεικόνιση του αγάλματος της θεάς σε νομίσματα του κορινθιακού νομισματοκοπέου της εποχής του Μάρκου Αυρηλίου¹⁹⁸³. Με την ίδια συντάχθηκε προσωρινά και ο Brice¹⁹⁸⁴, ο οποίος ωστόσο σε πρόσφατη διάλεξή του στην Αμερικάνικη Σχολή Κλασικών Σπουδών τάχθηκε υπέρ της Αθηνάς¹⁹⁸⁵. Στη νεώτερη όμως βιβλιογραφία επικρατέστερη είναι η παλαιότερη άποψη του Yalouris, ο οποίος θεωρεί ότι απεικονίζεται η *Αθηνᾶ Χαλινῆτις*. Τα επιχειρήματα που προβάλλει είναι ότι συσχετίζεται με τον απεικονιζόμενο στον εμπροσθότυπο Πήγασο, ότι η λατρεία της Αθηνάς ήταν ιδιαιτέρως σημαντική στην Κόρινθο και ότι εικονογραφικά ο μύθος συνδέεται μόνο με τη συγκεκριμένη θεότητα¹⁹⁸⁶.

Μολονότι μία μυθολογική σύνδεση εμπροσθότυπου και οπισθότυπου δεν είναι πάντα αναγκαία στα αρχαία νομίσματα, στην περίπτωση των «πηγάσων» είναι βέβαιο ότι στις νομισματικές εκδόσεις των αποικιών, αργυρές και χάλκινες, επαναλαμβάνονται θέματα σχετικά με την Αθηνά (Γοργόνειο ή Γοργώ) ή με την κορινθιακή εκδοχή του μύθου του Βελλεροφόντη (όφης, Βελλεροφόντης, Πήγασος, Χίμαιρα, Γοργώ, γλαύκα)¹⁹⁸⁷. Ο μύθος είχε όντως κεντρική θέση στην κορινθιακή μυθολογία και μάλιστα υιοθετήθηκε ως απεικόνιση και σε νομίσματα της Ποτειδαίας, όταν εκείνη επεδίωξε να δηλώσει την πίστη της στη μητρόπολη κατά τα Ποτειδαιατικά¹⁹⁸⁸. Τα σύμβολα της Αθηνάς μάλιστα στις αργυρές εκδόσεις είναι συχνότερα από τα αντίστοιχα της Αφροδίτης¹⁹⁸⁹. Η συνέχιση των κοπών με Πήγασο/ Αθηνά κυρίως κατά τον Δ΄ αι. π.Χ., εποχή, κατά την οποία υπήρξε περαιτέρω ιδεολογική σύνδεση με τη μητρόπολη, μετά και την εκστρατεία του Τιμολέοντος¹⁹⁹⁰, δηλώνει ότι η παρουσία της θεάς τόσο στο κορινθιακό όσο και στο αμβρακιώτικο πάνθεον ήταν σημαντικότερη από την Αφροδίτη. Επιπλέον, παρότι η απεικόνιση της Αφροδίτης στην ίδια την Κόρινθο συγχεόταν εύκολα με εκείνη της Αθηνάς και είχε οδηγήσει αρκετά πρώιμα

¹⁹⁸³ Blomberg 1996, 63-65 και D.R. Smith 2005, 41-43.

¹⁹⁸⁴ Brice 2011, 69.

¹⁹⁸⁵ <https://www.ascsa.edu.gr/news/newsDetails/videocast-the-later-colts-of-corinth-revisited-current-status-of-a-numismat>.

¹⁹⁸⁶ Yalouris 1950, 19 κ.ε. και Reichter-Südbeck 2000, 88. Βλ. και Dubbini 2011, 131-144 και Ziskowski 2014.

¹⁹⁸⁷ Calciati 1990, I, 71, 75 και II, 447, αρ. 39· 448, αρ. 42, 43· 449, αρ. 44 (γλαύξ), αρ. 77 και 84 (κεφαλή Γοργούς), αρ. 96 (Χίμαιρα), αρ. 97-98 (Βελλεροφόντης), αρ. 101 (όφης). Πρβλ. και την απεικόνιση της Γοργούς σε νομίσματα των Συρακουσών: βλ. Hill 1903, 110, πιν. 7, και 9· 111, 25. Reichter-Südbeck 2000, 91. Το εικονιστικό θέμα εξάλλου της Γοργούς είναι παλαιό και στην Κόρινθο και σχετίζεται πιθανότατα με την αντιτυραννική ολιγαρχική μερίδα της πόλης. Το θέμα αυτό εξάλλου αναπαράγεται σε βακχιαδικά ή και φιλοβακχιαδικά μνημεία, όπως των Συρακουσών, της Ρώμης (μέσω του Δημαράτου) και της Κέρκυρας, καθώς και στα νομίσματα της τελευταίας: βλ. Rodenwaldt 1939, 167-174, Antonetti 2001, 57 και σημ. 8 (αρχιτεκτονικά μνημεία) και Kagan 2011, 232, πιν. I 9 και 11, και Psoma 2015a, 153-155 (νομίσματα).

¹⁹⁸⁸ Για τη σημασία του μύθου στην Κόρινθο βλ. Ziskowski 2014. Για την απεικόνιση του Βελλεροφόντη σε νομίσματα της Ποτειδαίας του Ε΄ αι. π.Χ. βλ. Alexander 1953, 201 κ.ε. και Kraay 1976, 94-85, πιν. 14, αρ. 249.

¹⁹⁸⁹ Το μόνο πιθανό σύμβολο της Αφροδίτης είναι το περιστέρι: Calciati 1990, II, 465 αρ. 95 και 467, αρ. 99.

¹⁹⁹⁰ Βλ. παραπάνω, σ. 263-268 της παρούσας.

μέσα στον Στ' αι. π.Χ. σε εικονογραφικό συγκρητισμό¹⁹⁹¹, η σημασία του μύθου του Βελλεροφόντου για την ίδια την Κόρινθο ήταν ιδιαίτερα αυξημένη διαχρονικά, καθώς η κοινότητά της είχε συνδεθεί με το ομηρικό παρελθόν και είχε προβάλει τις αξιώσεις της σε σχέση με την αρχαιότητα και τη σπουδαιότητά της¹⁹⁹². Αν μάλιστα αποδεχθούμε, όπως είδαμε παραπάνω, ότι η θεά λατρευόταν ως σύνναη με τον Απόλλωνα στον ναό της αγοράς της αποικίας και λαμβάνοντας υπ' όψιν τη λατρεία της στον λόφο της Περράνθης ως *Δεξαμενά*, τότε είναι βέβαιο ότι κατείχε κεντρική θέση στο πάνθεόν της και επομένως ότι απεικονιζόταν στα νομίσματά της. Η ανεύρεση αναθηματικής επιγραφής σε όπλο υπογραμμίζει ότι η Αθηνά ήταν η κύρια πολεμική θεά. Με βάση τον παραπάνω συλλογισμό, είναι πολύ πιθανό ότι λατρεύτηκε ως *Χαλινίτις* και στην Αμβρακία¹⁹⁹³.

Είναι, τέλος, αρκετά πιθανό ότι η Αθηνά διέθετε ιερό και στην αγορά της αποικίας. Η ανεύρεση ειδωλίων και πήλινων μητρών του Δ' αι. π.Χ. με αναπαράσταση της θεάς, η οποία φέρει κράνος, πέπλο, αιγίδα και κρατά φιάλη και δόρυ, σε ανασκαφή στο εσωτερικό του ναού του Απόλλωνος δηλώνει πιθανότατα ότι λατρευόταν και ως σύνναό του, ερμηνεία η οποία οδηγεί στη σκέψη ότι η Αθηνά και ο Απόλλων συνυπήρχαν και στον αντίστοιχο ναό της αγοράς της Κορίνθου¹⁹⁹⁴.

Εστία

Η λατρεία της θεάς μαρτυρείται στην Αμβρακία με βάση τις επιγραφικές πηγές, οι οποίες παρουσιάστηκαν στην παραπάνω ενότητα για το αξίωμα του *πρυτάνεως* και το *πρυτανείο*¹⁹⁹⁵. Μολονότι οι σχετικές επιγραφές είναι αρκετά μεταγενέστερες, ο συσχετισμός των αντίστοιχων λατρειών με την ίδια την πόλη και τους πολιτικούς θεσμούς, καθώς και με τον *πρύτανι*, πείθουν ότι η λατρεία της *Εστίας* ήταν θεσμοθετημένη ήδη από την ίδρυση της αποικίας. Παρόμοια εξάλλου λειτουργία σε σχέση με τους πολιτικούς θεσμούς επιτελούσε και στην κορινθιακή αποικία των Συρακουσών¹⁹⁹⁶, διαπίστωση που οδηγεί στη σκέψη ότι η λατρεία της θεάς ήταν ήδη επιβεβλημένη από την εποχή της ίδρυσης. Αντίστοιχη λατρεία της *Εστίας* στην Κόρινθο δε μαρτυρείται ούτε από φιλολογικές ούτε από επιγραφικές πηγές. Ωστόσο, η διάδοση της πολιτικής αυτής λατρείας στο σύνολο του ελληνικού κόσμου

¹⁹⁹¹ Ziskowski 2011, 167-168 (και σημ. 582) και 358. Για τον εικονογραφικό συγκρητισμό της Αφροδίτης και της Αθηνάς στην Κόρινθο βλ. Pironti 2010, 116, η οποία ερμηνεύει την απεικόνιση της Αφροδίτης ως ιππεύουσα φορώντας ιμάτιο, παρόμοιο με αυτό της Αθηνάς και δίπλα στον Ποσειδώνα (London BM B43) ως παραπομπή στην Αφροδίτη της Κορίνθου, όπως αποτυπώνεται στην ιστορία της προσευχής των Κορινθίων γυναικών πριν από τη ναυμαχία της Σαλαμίνας: Σιμωνίδης, απ. 14 (Page), Πλούτ. Ήθ. 871A-B (*Περί τῆς Ἡροδότου κακοηθείας* 39). Σχολ. Πινδ. Ὀλ. ΙΓ' 32b και Ἀθήν. ΙΓ' 573C-D.

¹⁹⁹² Reichter-Südbeck 2000, 88 και Ziskowski 2011, 184 και 2014, 99 κ.ε.

¹⁹⁹³ Πaus. Β' 4.1 και 4.5.

¹⁹⁹⁴ Δάκαρης 1964β, Ρήγιος 2008, 54 και Νιάρου 2015, 31 και εικ. 26.

¹⁹⁹⁵ Βλ. παραπάνω, σ. 305 κ.ε. της παρούσας.

¹⁹⁹⁶ IG XIV, 7. Βλ. και Reichert-Südbeck 2000, 121.

δηλώνει ότι η αρχική σύνδεση της θεότητας με το πρυτανείο της πόλης σχετίζεται με τις αντίστοιχες κορινθιακές παραδόσεις.

Ζεύς (Πρύτανις, Σωτήρ, Δωδωναῖος) – Διώνη

Ο Ζεύς αναφέρεται σε επιγραφικά κείμενα από την Αμβρακία σε συνδυασμό με την Εστία και τους πρυτάνεις. Μάλιστα, το προσωνύμιο που του αποδίδεται είναι *Πρύτανις*, το οποίο είναι βέβαιο ότι του αποδόθηκε εξαιτίας της πολιτικής ομάδας που τον λάτρευε, δηλαδή τους *πρυτάνεις-συνπρυτάνεις*¹⁹⁹⁷. Είναι επομένως μία από τις πολιτικές λατρείες της πόλης που ήταν εγκατεστημένη στο κέντρο. Μπορούμε εμμέσως να συμπεράνουμε ότι, όπως και η Εστία, είχε καθιερωθεί ήδη από την πρώιμη εποχή, αν και δεν αποκλείεται να προστέθηκαν μεταγενέστερα δίπλα στην Εστία και άλλες πολιτικές λατρείες, ανάλογα με τις πολιτικές ή άλλες εξελίξεις στην πόλη.

Άλλο ένα προσωνύμιο του Διός σχετίζεται με την πολιτική ιστορία της Αμβρακίας. Ο Ζεύς *Σωτήρ*¹⁹⁹⁸ λατρευόταν σε πολλές πόλεις του ελληνικού κόσμου και συνδεόταν με τη σωτηρία του οίκου ή της πόλης¹⁹⁹⁹. Οι σχετικές επιγραφές της Αμβρακίας χρονολογούνται στον 7^ο αι. π.Χ. και εξής. Η Τζουβάρα-Σούλη έχει διατυπώσει την άποψη ότι το προσωνύμιο προήλθε από μεταφορά από τη γειτονική Κασσώπη, αφού στην ηπειρωτική πόλη η λατρεία ήταν πιο σημαντική και μαρτυρείται και επιγραφικά από τον 4^ο αι. π.Χ.²⁰⁰⁰. Είναι πιθανό, ωστόσο, ότι, όπως και στην περίπτωση του *Άπόλλωνος Σωτήρος*, το προσωνύμιο συνδέεται περισσότερο με ιστορικές (πολιτικές, πολεμικές ή άλλες) εξελίξεις της ύστερης κλασικής ή ελληνιστικής εποχής. Εξάλλου, το επίθετο δεν είναι δηλωτικό του τόπου ή προέλευσης της λατρείας και επομένως δύσκολα μπορεί να τεκμαρεί μία μεταφορά από γειτονικό κράτος.

Για την προγενέστερη απεικόνιση και λατρεία του θεού στην αποικία το μοναδικό στοιχείο που διαθέτουμε είναι η παράσταση του κεραυνοβολούντος Διός ως συμβόλου στους αργυρούς «πηγάσους» της πόλης από τον 5^ο αι. π.Χ. και το β^ο μισό του 4^ο αι. π.Χ.,

¹⁹⁹⁷ Hammond 1967, 611 (SEG XXIV.412, βλ. και Cabanes 1976a, 548, αρ. 19 και SEG XXVI.694), Τζουβάρα-Σούλη 1979, 19 και αρ. 2α (SEG XLII, 543bis, βλ. και Τζουβάρα-Σούλη 1992, 162-165), Τζουβάρα-Σούλη 1979, 43, αρ. 2γ (SEG XLII, 543ter, βλ. και Τζουβάρα-Σούλη 1992, 171-172) και Hammond 1967, 743, 47c (SEG XXIV.421, βλ. και Τζουβάρα-Σούλη 1979, 85). Για το προσωνύμιο σε σχέση με την πολιτική ομάδα βλ. R. Parker 2003, 178.

¹⁹⁹⁸ CIG II, 1.1798 και 1.1799. Βλ. και Hammond 1967, 543-544, Τζουβάρα-Σούλη 1992, 171-172 και 2008, 153-156. Το ίδιο προσωνύμιο για τον Δία παραδίδεται από τον Πausanias (H' 30.10) για τη Μεγαλόπολη της Αρκαδίας και από πολλές επιγραφικές πηγές για το σύνολο του αρχαίου ελληνικού κόσμου. Ενδεικτικά αναφέρουμε το πλησιέστερο γεωγραφικά παράλληλα της Κασσώπης, της Επιδάμνου και του Βουθρωτού: SEG XXXIV, 589-590, Cabanes, Drini 1995, T 518.7, Cabanes 1976a, 564, 42.13, Cabanes, Drini 2007a, 123.8· 125.7· 124.8-9· 135.5 και 139.4-5.

¹⁹⁹⁹ Η ιδιότητα αυτή επισημαίνεται από την παράλληλη λατρεία της *Ἀθηνᾶς Σωτείρας* ή της *Ἀρτέμιδος Σωτείρας* ή της *Ἥρας Σωτείρας* μαζί με τον Δία *Σωτήρα* στο ίδιο ιερό: ενδεικτικά βλ. IG II² 3483.4, McCabe 1986, 61, 2.10 και CIRB 36. Σημαντική είναι φράση σε επιγραφή από τη Φάρσαλο: IG IX, 2, 238.2 (σωθείς).

²⁰⁰⁰ Τζουβάρα-Σούλη 2008, 156 και 161-165. Η σημαντικότερη παρατήρηση της Τζουβάρα-Σούλη είναι ότι η Κασσώπη είχε στενότερο σύνδεσμο με τους Μολοσσούς και με τον Δία Δωδωναῖο ήδη από τον πρώιμο 4^ο αι. π.Χ.

καθώς και σε χάλκινες κοπές, οι οποίες αρχίζουν από τον ύστερο Δ΄ αι. π.Χ.²⁰⁰¹. Είναι πιθανό ότι υπήρχε ανάλογο άγαλμα στην αγορά της πόλης, το οποίο απετέλεσε το εικονιστικό πρότυπο για τους χαρακτες των νομισμάτων. Εξαιτίας της απεικόνισής του, ο Ζευς είναι πιθανό ότι λατρευόταν στην Αμβρακία ως *Κεραύνιος*. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα επιγραφικό παράλληλο από τη Σάμο, στο οποίο ο Ζευς αναφέρεται με το διπλό επίθετο *Σωτήρ Κεραύνιος*²⁰⁰², συνδυασμός ο οποίος είναι πολύ πιθανός και για την περίπτωση της κορινθιακής αποικίας. Η λατρεία του ως *Κεραυνίου* επιβεβαιώνεται από την απεικόνιση του κεραυνού και του αετού ως συμβόλων στους «πηγάσους» της πόλης, κατά την πρώιμη και την ύστερη κλασική εποχή²⁰⁰³. Εξάλλου, ο κεραυνοβολών ή και ο γενειοφόρος Δίας απεικονίζονται εξίσου και στις χάλκινες κοπές που αρχίζουν να εκδίδονται μετά τα μέσα του Δ΄ αι. π.Χ.²⁰⁰⁴.

Η λατρεία του Διός στην Κόρινθο είναι επιβεβαιωμένη, και μάλιστα με τα προσωνύμια *Χθόνιος* και *Ύψιστος*, αν και χρησιμοποιήθηκαν κατά τη ρωμαϊκή περίοδο²⁰⁰⁵. Αναφέρεται και ιερό του Διός *Καπιτωλίου* δίπλα στο γυμνάσιο της πόλης, το οποίο όμως προφανώς ιδρύθηκε στη φάση της ρωμαϊκής αποικίας της Κορίνθου από τον Καίσαρα²⁰⁰⁶. Άλλο ένα υπαίθριο ιερό προς τιμήν του Διός είχε ιδρυθεί στα όρια με τη Σικυώνα, άγνωστης χρονολόγησης²⁰⁰⁷. Εξαιτίας των λιγοστών στοιχείων και της απουσίας απεικονίσεων του θεού στην ίδια την Κόρινθο, είναι δύσκολο να αναγνωριστεί ένας συσχετισμός μεταξύ της λατρείας του συγκεκριμένου θεού στη μητρόπολη και στην αποικία. Ωστόσο, το προσωνύμιο *Ύψιστος* συνδέεται με την ουράνια φύση της θεότητας και με τον ρόλο του στις καιρικές συνθήκες. Στην ουσία ταυτίζεται με τον *Δία Κεραύνιο*. Μία αφομοίωση και παράλληλη χρήση των δύο προσωνυμίων παρατηρείται εξάλλου σε αχρονολόγητη επιγραφή από τη Λέσβο²⁰⁰⁸. Ενδεχομένως, δηλαδή, η λατρεία του *Κεραυνίου Διός* στην αποικία σχετίζεται με την αντίστοιχη λατρεία στην Κόρινθο ή αποτελεί εξέλιξή της. Τα προσωνύμια ωστόσο και οι απεικονίσεις του θεού στην αποικία φανερώνουν μία εξέλιξη διαφορετική από την αντίστοιχη στη μητρόπολη. Εξάλλου, στην Κόρινθο είναι πιθανό ότι

²⁰⁰¹ SNG 1943 (Copenhagen), αρ. 5-6, Calciati 1990, 464 (αρ. 91 και 92) και Τζουβάρα-Σούλη 2008, 148 και εικ. 69. Για τις χάλκινες εκδόσεις βλ. και παραπάνω, σ. 248-249 της παρούσας.

²⁰⁰² IG XII, 6 1, 534.

²⁰⁰³ Calciati 1990, 451, αρ. 51-52· 452, αρ. 55· 469, αρ. 106 (κεραυνός), 469, αρ. 107 και 470, αρ. 109 (αετός). Για την αναπαράσταση του αετού στα ηπειρωτικά νομίσματα κατά την ελληνιστική εποχή βλ. Kallini 2011, 402-404.

²⁰⁰⁴ Liampi 2007, αρ. 510-528 και Τζουβάρα-Σούλη 2008, 148-150 και εικ. 70. Βλ. και Α.Σ. Παπαδημητρίου 2013, 328-337 και Αγγέλη 2013α, 345-350, 1.

²⁰⁰⁵ Πaus. Β΄ 2.8.

²⁰⁰⁶ Πaus. Β΄ 4.5.

²⁰⁰⁷ Πaus. Β΄ 5.5. Βλ. και Dubbini 2011, 157-158.

²⁰⁰⁸ IG XII, 2, 126.

ορισμένες ιδιότητες του θεού είχε ο Ποσειδών, ο οποίος προβάλλεται πιο σημαντικός, καθώς και ότι υπήρχε συνδυασμός των δύο λατρειών²⁰⁰⁹.

Η αύξηση της σημασίας του κεραυνοβολούντος Διός και του αετού πιθανότατα συνδέεται και με την ιδιαίτερη επιρροή που ασκούσε το ιερό της μολοσσικής πλέον Δωδώνης στην αποικία κατά την ύστερη κλασική εποχή, δεδομένου μάλιστα ότι στο ίδιο το ιερό έχει βρεθεί σειρά από αγαλμάτια του Διός κεραυνοβολούντος, ένα εκ των οποίων έχει αποδοθεί σε αμβρακιώτικο εργαστήριο²⁰¹⁰. Ο εικονιστικός τύπος των αγαλμάτων θυμίζει αρκετά τον Δία, όπως απεικονίζεται στα νομίσματα της Αμβρακίας και πιθανόν σχετίζονται με κοινό πρότυπο από τη μεγάλη πλαστική. Εξάλλου, μία πιθανή σύνδεση με τον Πύρρο πρέπει να αποκλειστεί, αφού τα νομίσματα της αποικίας σταματούν να εκδίδονται μετά την εγκατάστασή του σε αυτήν²⁰¹¹.

Οι σχέσεις των Κορινθίων και των Αμβρακιωτών στον 5^ο αι. π.Χ. με τους Μολοσσούς περιγράφονται ως άριστες από τον Θουκυδίδη, αφού μάλιστα το ηπειρωτικό φύλο, πριν από την ανάμιξη των Αθηναίων στην περιοχή, συμάχησε με τους Αμβρακιώτες στον Αρχιδάμειο Πόλεμο²⁰¹². Η πρώιμη απεικόνιση του **Δωδωναίου Διός** και των συμβόλων του στην αμβρακιώτικη νομισματοκοπία δηλώνει τις παραδοσιακές σχέσεις της αποικίας με το ιερό, το οποίο έως τότε βρισκόταν στην επικράτεια των Θεσπρωτών. Στις αρχές όμως του 4^{ου} αι. π.Χ. οι Μολοσσοί έδειξαν τις επεκτατικές διαθέσεις τους εναντίον των Θεσπρωτών και απέσπασαν τον έλεγχο του ιερού. Στη συνέχεια, επί Αλεξάνδρου Α΄ των Μολοσσών, οικειοποιήθηκαν σημαντικό τμήμα της υπαίθρου χώρας της Αμβρακίας, αποκομίζοντας την έξοδό τους στον Αμβρακικό κόλπο²⁰¹³. Είναι επομένως λιγότερο πιθανό ότι η λατρεία του **Δωδωναίου Διός** προέκυψε ως μολοσσική επιρροή στο 1^ο μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. Η αύξηση της επιρροής του ιερού στην Αμβρακία στον ύστερο 4^ο αι. π.Χ. είναι προτιμότερο να συσχετιστεί με την προσπάθεια του βασιλέως των Μολοσσών Αρύββα να προστατεύσει το βασίλειό του από τον μακεδονικό επεκτατισμό και την αντίσταση που προέβαλε η αποικία στη μακεδονική προσάρτηση την ίδια περίοδο. Δεν μπορούμε, ωστόσο, να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο η ιδιαίτερη άνθηση αυτής της λατρείας στην Αμβρακία να οφείλεται στην

²⁰⁰⁹ Ziskowski 2011, 175-176.

²⁰¹⁰ Elderkin 1940. Πρβλ. και Walter-Καρύδη 1997, 29 κ.ε. και Fotiadi 2018, 465-48. Σε αμβρακιώτικο εργαστήριο έχει αποδοθεί και το αγαλμάτιο του Απόλλωνος με την αναθηματική επιγραφή του Ετυμοκλείδα προς τον Δωδωναίο Δία: βλ. Βοκοτοπούλου 1975, 163-165, Walter-Karydi 1981, 11-48 και Τζουβάρα-Σούλη 2008, 87-88 και 179.

²⁰¹¹ Για το τέλος της αμβρακιώτικης νομισματοκοπίας βλ. παραπάνω, σ. 251-252 της παρούσας. Ο Πύρρος είχε προωθήσει στην περίοδο μετά την επιστροφή του από την Ιταλία τη σύνδεση με το ιερό της Δωδώνης, αφιερώνοντας λάφυρα του πολέμου στο Βουλευτήριο της Δωδώνης: βλ. Gorrini, Zizza 2018, 201-204.

²⁰¹² Θουκ. Α΄ 47.3 και Β΄ 80. Για την ανάμιξη των Αθηναίων στην Ήπειρο και τη συμμαχία με τους Μολοσσούς βλ. Fantasia 2017, 54-59, όπου πηγές και βιβλιογραφία.

²⁰¹³ Ψευδο-Σκύλαξ, *Περίπλους*, στ. 35 και Ψευδο-Σκύμν. στ. 447. Βλ. και παραπάνω, σ. 56-57 της παρούσας. Βλ. και Meyer 2013, 60-63, Fantasia 2017, 86-88 και Domínguez 2018, 11-16.

ενίσχυση της φιλομακεδονικής μερίδας στην πόλη, όταν η μολοσσικής καταγωγής Ολυμπιάς ήλεγχε μαζί με την κόρη της Κλεοπάτρα το ιερό της Δωδώνης, όπως προκύπτει και από τον λόγο του Υπερείδη *Υπέρ Εύξενίππου*, που χρονολογείται λίγο μετά το 330 π.Χ., και ανοικοδόμησε το εκεί ιερό της Διώνης²⁰¹⁴. Η επιρροή του Δωδωναίου Διός, εμφανής στις υστεροκλασσικές νομισματικές απεικονίσεις, μαρτυρούν την αύξηση της επιρροής του ιερού της Δωδώνης πριν από την εγκατάσταση του Πύρρου.

Αντίστοιχο είναι και το συμπέρασμα από τη μελέτη της λατρείας και της απεικόνισης της σύνναης στο ιερό της Δωδώνης θεότητας, της **Διώνης**. Η λατρεία, αν και όχι η ίδρυση ιερού, της θεότητας στην Αμβρακία πιστοποιείται μόνο μέσω της αναπαράστασής της στα χάλκινα νομίσματα της πόλης από τα μέσα του Δ' αι. π.Χ. και εξής. Είναι πολύ πιθανό ότι η προβολή της σχετίζεται με την αύξηση της επιρροής του μολοσσικού πλέον ιερού της Δωδώνης στην ίδια την Αμβρακία, αφού η Διώνη ήταν σύνναος θεότητα του Διός²⁰¹⁵. Στην περίπτωση αυτή, οι κοπές πρέπει να χρονολογηθούν, όπως και οι αντίστοιχες με τον Δωδωναίο Δία, είτε πριν από το 342 π.Χ. είτε μετά το 330 π.Χ.²⁰¹⁶. Εξάλλου, στο ίδιο χρονικό διάστημα, μετά τα μέσα του Δ' αι. π.Χ. κτίστηκε και ο πρώτος ναός προς τιμήν της Διώνης στη Δωδώνη²⁰¹⁷, γεγονός που υπογραμμίζει την αύξηση του ρόλου της θεότητας στο ιερό και σε όλη την περιοχή.

Άφροδίτη (Αίνειάς)

Για τη συγκεκριμένη θεότητα διαθέτουμε στοιχεία από τις φιλολογικές πηγές και από την αρχαιολογική καταγραφή. Η λατρεία της μαρτυρείται από τον Διονύσιο Αλικαρνασσεά, ο οποίος, αφηγούμενος την πορεία του Αινεία από την Τροία και τη Δήλο προς την Ιταλία, τον παρουσιάζει να επισκέπτεται τη Ζάκυνθο, τη Λευκάδα, το Άκτιο και την Αμβρακία, ιδρύοντας ιερά στην *Άφροδίτη Αίνειάδα*²⁰¹⁸. Ο μύθος αναφέρεται σε γενικές γραμμές με τα ίδια περίπου τοπωνύμια και από τον Βιργίλιο στην *Αίνειάδα*²⁰¹⁹. Πρόκειται πιθανότατα για το *αίτιον* της παρουσίας των ιερών που ιδρύθηκαν – άγνωστο πότε – προς

²⁰¹⁴ Για την κυριαρχία της Ολυμπιάδος στο ιερό: Ίουστ. Ζ' 6.12 και Ύπερ. Ύπερ Εύξενίππου, 26. Βλ. και Meyer 2013, 69. Για τον έλεγχο του μολοσσικού βασιλείου από την Ολυμπιάδα και την Κλεοπάτρα: Λυκούργος, *Κατά Λεωκρ.* ΚΣΤ', Διόδ. Σικ. ΙΗ' 49.4· 58.3-4, Αίσχ. *Κατά Κτησιφ.* 242.5, SEG IX.2 και XXIII, 189. Βλ. και Carney 2006, 51-52 και 67 και Meyer 2013, 69. Για τη χρονολόγηση του λόγου του Υπερείδη: Whitehead 2000, 155-157. Για την παράδοση των φερομένων ως ηλειακών αποικιών στον Αλέξανδρο Α' των Μολοσσών: Ηγήσιππος [Δημ.] *Περί Άλοννήσου*, 32. Βλ. και Fantasia 2017, 86.

²⁰¹⁵ Εύρ. απ. 2.22, Ύπερ. Ύπερ Εύξενίππου, 24, Δημ. Ύπιστολαί, Δ', 3.3 και Στράβ. Ζ' 7.12 (C 329).

²⁰¹⁶ Η άποψη της Fotiadi (2018, 46-48) ότι η λατρεία της Διώνης εισήχθη στην Αμβρακία επί Πύρρου δεν ευσταθεί, αφού τα νομίσματα χρονολογούνται στην ύστερη κλασσική εποχή.

²⁰¹⁷ Fotiadi 2018, 35 και σημ. 78, όπου και βιβλιογραφία.

²⁰¹⁸ Διον. Άλικ. Ρωμ. Άρχ. Α' 51. Βλ. και Cabanes 2002b, 62.

²⁰¹⁹ Verg. *Aen.* III, 270-283.

τιμήν του ήρωα στις ως άνω πόλεις της ΒΔ Ελλάδος. Η λατρεία της θεάς με το εν λόγω προσωνόμιο έχει επιβεβαιωθεί για την Κασσώπη και τη Φοινίκη της Χαονίας²⁰²⁰.

Το ιερό της Αμβρακίας, σύμφωνα με τον Διονύσιο Αλικαρνασσεά, υπήρχε κοντά στο Μικρό Θέατρο της πόλης²⁰²¹. Αυτή η επισήμανση, καθώς και η αναφορά του σε αρχαϊστικό ξόανο της θεάς, οδήγησε τον Δάκαρη στη χρονολόγηση του ιερού μετά την κατασκευή του θεάτρου, ουσιαστικά μετά τη μεταφορά της πρωτεύουσας του μολοσσικού βασιλείου στην Αμβρακία επί Πύρρου²⁰²². Η Τζουβάρα-Σούλη, ακολουθώντας τον Δάκαρη, έχει ερμηνεύσει την ίδρυση όλων των ιερών στη συγκεκριμένη γεωγραφική ζώνη ως κίνηση που εντάσσεται στην ευρύτερη θρησκευτική πολιτική του Πύρρου. Σύμφωνα με την ίδια θεωρία, στην προσπάθειά του να προβληθεί ως νόμιμος κυρίαρχος στην Ιταλία, τη Σικελία και ίσως τη Ρώμη, την οποία εποφθαλμιούσε, αλλά και να συνδέσει τους γενεαλογικούς μύθους των Μολοσσών με εκείνους των περιοχών τις οποίες είχε κατακτήσει, μετέφερε τη λατρεία της *Αφροδίτης Έρυκίνης/ Αίνειάδος* από την προσφάτως κατεκτημένη Έγεστα²⁰²³ στις υπό τον έλεγχό του περιοχές της ΒΔ Ελλάδος. Επιπλέον, πάντα σύμφωνα με την ίδια θεωρία, οι αντίστοιχες απεικονίσεις της θεάς σε σχέση με τον μύθο του Αινεία επηρέασαν τον εικονιστικό τύπο στην Αμβρακία, όπου απεικονίστηκε σε έργα πλαστικής. Χαρακτηριστικά, σε πήλινη μήτρα του ύστερου Δ΄ αι. π.Χ. ή των αρχών του Γ΄ αι. π.Χ. εμφανίζεται με συνοδεία κυνός, η οποία παραπέμπει στο μυθικό επεισόδιο της συνάντησης της θεάς με τον πατέρα του Αινεία Αγχίση²⁰²⁴.

Ωστόσο, οι παραδόσεις που συνδέουν τους Τρώες με την ίδια την Αμβρακία, την Ήπειρο, αλλά και με την ευρύτερη ΒΔ Ελλάδα και την Ιλλυρία είναι πολύ παλαιότερες του Πύρρου. Ο Αινείας αναφέρεται στο ποίημα *Γοργώ* του Σιμίου του Ροδίου, που έζησε στα τέλη του Δ΄ και στις αρχές του Γ΄ αι. π.Χ. Παρουσιάζεται ότι έφθασε στη χώρα των Μολοσσών συνοδεύοντας την Ανδρομάχη στο βασίλειο του Νεοπτολέμου²⁰²⁵. Τρωικές διασυνδέσεις με τον χώρο των ΒΔ αποικιών έχει εύστοχα εντοπίσει ο Cabanes και η Castiglioni στην ιλλυρική Απολλωνία. Σε βάση από άγαλμα του Δ΄ αι. π.Χ. που βρέθηκε στην αποικία αναγράφεται η

²⁰²⁰ Δάκαρης 1964α, 127 και σημ. 3 και Τζουβάρα-Σούλη 1991β, 182-183. Ανάλογες λατρείες έχει θεωρηθεί ότι ίδρυσε ο Πύρρος και στην Ψωφίδα της Αρκαδίας και στη Σπάρτη: βλ. Δάκαρης 1964α, 130, όπου και πηγές.

²⁰²¹ Διον. Άλικ. Ρωμ. Άρχ., Α΄ 50.4.1-51.1.

²⁰²² Δάκαρης 1964α, 126-130.

²⁰²³ Διοδ. Σικ. ΚΒ΄ 10.3. Βλ. και Τζουβάρα-Σούλη 1991β, 180-185 και 1992, 169-170.

²⁰²⁴ Όμ. Ίλ. Β 820, Ε 248-249 και 312-313, Ύμνος εις Άφροδίτην, 34 κ.ε., Διοδ. Σικ. Δ΄ 75.5. Για την πήλινη μήτρα βλ. Τζουβάρα-Σούλη 1979, 46 και εικ. 18β. Στην πήλινη μήτρα είναι εμφανής η ομοιότητα με αντίστοιχες απεικονίσεις της θεάς με κύνα σε νομίσματα από την Έγεστα: βλ. Τζουβάρα-Σούλη 1991β, 181 και σημ. 6, όπου και βιβλιογραφία. Ωστόσο, ο εικονογραφικός τύπος στη συγκεκριμένη περίπτωση δεν μπορεί να αποτελέσει στοιχείο για την προέλευσή του, ούτε και για τη λατρεία με το συγκεκριμένο προσωνόμιο.

²⁰²⁵ Σχολ. Εύρ. Άνδρομάχη, 14.4 (Σιμίας). Πρβλ. και Σιμίας, απ. 6.

λέξη *AINEIAS*, η οποία αναγνώστηκε *Αίνείας* από τον εκδότη²⁰²⁶. Επίσης, το μνημείο για τη μάχη εναντίον των Θρονίων στην Ολυμπία²⁰²⁷ παρουσιάζει σκηνές από τον Τρωικό Πόλεμο, δίνοντας από εικονιστική άποψη περισσότερη βαρύτητα στο τρωικό στρατόπεδο²⁰²⁸. Στο ίδιο μνημείο, είναι πολύ πιθανό ότι απεικονίζονταν όλοι οι Τρώες ήρωες, αφού σκοπός του ήταν να προβάλλει τη νίκη του Απόλλωνος εναντίον των Αβάντων²⁰²⁹. Ο Γάλλος ερευνητής εντοπίζει μάλιστα και τρωικές αναμνήσεις στην ιλλυρική Απολλωνία σε σχέση με τη λατρεία της Αφροδίτης, με βάση επιγραφικό κείμενο του Β' αι. π.Χ. από την αποικία, στην Κέρκυρα σε σχέση με το φυλετικό όνομα *Άμφινεΐς*, που παραπέμπει στον *Άμφινέα*, νόθο γιο του Έκτορος, καθώς και στο Βουθρωτό, όπου υπήρχε τοπωνύμιο *Τροία*²⁰³⁰.

Πέραν τούτων, στην *Άνδρομάχη* του Ευριπίδη²⁰³¹ βρίσκουμε τη σύνδεση μεταξύ της Τρωαδίτισσας ηρωίδας και του βασιλείου των Μολοσσών, όπου εγκαταστάθηκε και παντρεύτηκε τον Τρώα μάντη Έλενο. Επιπλέον, ο Πausanίας, ο οποίος, σύμφωνα με τον Cabanes, αρύεται από τις μυθικές παραδόσεις των *Κυκλίων έπων*²⁰³², παρουσιάζει ως απογόνους της Ανδρομάχης τον Μολοσσό, τον Πίελο και τον Πέργαμο από τον Νεοπτόλεμο και τον Κεστρίνο από την πλευρά του Ελένου²⁰³³. Επίσης, στην ίδια την Κέρκυρα στο αέτωμα του αρχαϊκού ναού της Αρτέμιδος-Γοργούς υπάρχουν σκηνές από την *Ίλιου πέρσιν* με μορφές, οι οποίες επαναλαμβάνονται στο μνημείο των Απολλωνιατών στην Ολυμπία (Αχιλλεύς, Ήως, Μέμνων), παραπέμποντας δηλαδή σε μία κοινή μυθολογική παράδοση, που είχε ως πυρήνα περιπέτειες Τρώων ηρώων²⁰³⁴. Τέλος, και στο Ανακτόριο το τοπωνύμιο *Έλένειον*, που εμφανίζεται στο επιγραφικό κείμενο της παραχώρησης της διοίκησης του ιερού του Ακτίου Απόλλωνος από τους Ανακτορείς στο Κοινό των Ακαρνάνων και χρονολογείται το 216 π.Χ., παραπέμπει πιθανότατα στον Τρώα ήρωα Έλενο και στη σχετική

²⁰²⁶ Η ανάγνωση αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι η επιγραφή βρίσκεται σε ημικυκλική βάση αγάλματος που κατασκευάστηκε κατά τον Δ' αι. π.Χ. και μαζί με άλλα 12 αγάλματα περικύκλωναν άγαλμα του Διός. Η ομοιότητα με το μνημείο των Απολλωνιατών στην Ολυμπία οδήγησε τον Cabanes στο συμπέρασμα ότι πρόκειται περί αντιγράφου του μνημείου αυτού, τοποθετημένο στην αγορά της Απολλωνίας: Cabanes, Ceka 1997, 14-15, αρ. 4.

²⁰²⁷ Πaus. Ε' 22.2-4 και Cabanes, Ceka 1997, 78, Τ 303. Πρβλ. και Cabanes, Ceka 1997, 14-15, αρ. 4.

²⁰²⁸ Cabanes 2002b, 62-66. Στο μνημείο πιθανόν απεικονίζεται και η ίδια η Αφροδίτη, η οποία στην *Ιλιάδα* αναφέρεται ως μητέρα του Αινεία: Όμ. Ίλ. Β 820 και Ε 312. Βλ. Castiglioni 2003, 877.

²⁰²⁹ Castiglioni 2003, 877-879.

²⁰³⁰ Αφροδίτη στην Απολλωνία: J. Robert, L. Robert 1944, 119b. *Άμφινεΐς* στην Κέρκυρα: Hadzis 1993, όπου και πηγές. Βουθρωτό: Διον. Άλικ. Ρωμ. Άρχ. Α' 51, παρότι, όπως θα δούμε, η σύνδεση των Τρώων με τις αποικίες στον ΒΔ χώρο οφείλεται και στη ρωμαϊκή προπαγάνδα στην περιοχή. Βλ. και Cabanes 2002b, 62-63. Για τις ιδιαίζουσες εκδοχές γνωστών κορινθιακών μύθων στην Κέρκυρα βλ. Amatori 2013, 63-76.

²⁰³¹ Εύρ. Άνδρομ. 1243-1252. Βλ. και Cabanes 2002b, 61. Πρβλ. και Δάκαρης 1964α, 14-15, ο οποίος όμως αποτυγχάνει να εντοπίσει την τρωική παράδοση στη ΒΔ Ελλάδα και την Ήπειρο.

²⁰³² Cabanes 2002b, 61-62. Αντιθέτως, ο Δάκαρης (1964α, 20) τοποθετεί την παράδοση σε χρόνο μεταγενέστερο του Ευριπίδη.

²⁰³³ Πaus. Α' 11.1-2.

²⁰³⁴ Rodenwaldt 1939, 167-174 και Antonetti 2001, 14, 2006, 62 και 2010a, 447-450.

παράδοση²⁰³⁵. Τα παραπάνω στοιχεία που παρουσιάστηκαν πείθουν ότι ο μύθος για τον Αινεία στην Ήπειρο και στον ευρύτερο ΒΔ χώρο ήταν προγενέστερη των ελληνιστικών χρόνων.

Είναι βέβαια δύσκολο να χρονολογήσουμε τη διαμόρφωση των μύθων με το καθαρά τρωικό ενδιαφέρον και είναι εξίσου δυσερμήνευτη η παρουσία τους στην εποχή των μετακινήσεων. Ο Cabanes διερωτάται αν μπορούν να ερμηνευθούν ως στοιχεία που παραπέμπουν στη δημιουργία οικισμών και εγκαταστάσεων πριν από την ίδρυση των κορινθιακών-κερκυραϊκών αποικιών²⁰³⁶. Εξίσου δυσχερής είναι και η χρονολόγηση και η τεκμηρίωση της λατρείας της Αφροδίτης με το συγκεκριμένο προσωνύμιο στην περιοχή των ΒΔ αποικιών. Σύμφωνα με την ανάλυση του Malkin, οι *Νόστοι*, μύθοι που αφηγούνται την επιστροφή και περιπλάνηση ηρώων μετά τον Τρωικό Πόλεμο, συσχετίζονταν άμεσα με την ίδρυση αποικιών, εφόσον οι ήρωες δε γίνονταν δεκτοί σε μία κοινότητα²⁰³⁷. Οι *Νόστοι* Αχαιών και Τρώων ηρώων που συμμετείχαν στον Τρωικό Πόλεμο σχετίζονται άμεσα με τη ΒΔ Ελλάδα και τη Δύση, όπως έδειξε και ο Hornblower και η Morgan με τη μελέτη του παραδείγματος του Διομήδους, προς τιμήν του οποίου ιδρύθηκαν ιερά στην Ιταλία, σύμφωνα με τη μαρτυρία του ποιήματος του Λυκόφρονος *Άλεξάνδρα*²⁰³⁸. Ο μύθος τους μάλιστα σχετίζεται με την επιβεβαίωση των εμπορικών επαφών των Ελλήνων στον χώρο του Ιονίου και της Αδριατικής²⁰³⁹. Ένας άλλος Αχαιός ήρωας, ο Αίας, είχε δώσει το όνομά του στον ποταμό Αώο, σύμφωνα με τον Εκαταίο²⁰⁴⁰. Αλλά και οι *Νόστοι* ιδιαιτέρως των Τρώων ηρώων ήταν εξόχως ελκυστικοί για τη διαμόρφωση ιδρυτικών μύθων αποικιών, αφού οι Τρώες θεωρούνταν οι κατεξοχήν περιπλανηθέντες πρόσφυγες²⁰⁴¹. Η σύνταξη τους, καθώς και των αντίστοιχων επών, έχει χρονολογηθεί στον Ζ΄ αι. π.Χ.²⁰⁴², δημιουργώντας επομένως έναν άμεσο χρονικό συσχετισμό ανάμεσα στις μυθικές παραδόσεις που αφηγούνται και στην ίδρυση των κορινθιακών αποικιών. Επιπλέον, γνωρίζουμε τουλάχιστον ένα τέτοιο έπος, την *Άλκμαιωνίδα*, το οποίο σύμφωνα με τον Debiasi, οφείλεται σε κορινθιακή έμπνευση της εποχής των Κυψελιδών²⁰⁴³. Είναι επομένως πολύ πιθανό ότι ο *Νόστος* του Αινεία, όπως και όλων των άλλων ηρώων που περιπλανήθηκαν στο Ιόνιο και στη Δύση, δημιουργήθηκε την εποχή ακριβώς του κορινθιακού αποικισμού στην Αμβρακία.

²⁰³⁵ IG IX, I², 2, 583.33-35. Βλ. και Sokolowski 1959, 216.

²⁰³⁶ Cabanes 2002b, 66.

²⁰³⁷ Malkin 2018, 83-84.

²⁰³⁸ Λυκόφρων, *Άλεξάνδρα*, 592-633 και 1046-1066. Βλ. Hornblower 2016 (ειδικά 58-60) και Morgan 2018, 233-237.

²⁰³⁹ Morgan 2018, 234.

²⁰⁴⁰ Έκατ. *FGrHist* 1a,1, απ. 102b.2 [=Στράβ. Ζ΄ 5.8 (C 316)].

²⁰⁴¹ Galinsky 1969, 92.

²⁰⁴² Morgan 2018, 214, όπου και βιβλιογραφία.

²⁰⁴³ Debiasi 2015a και 2015b, 187-209. Βλ. και Morgan 2018, 215.

Η παράδοση επομένως, αν όχι λατρεία, της *Αφροδίτης Αίνειάδος* ίσως ανάγεται στην αρχαϊκή εποχή.

Εξάλλου, ο Πύρρος θα είχε περισσότερους λόγους να προβάλλει τον ήρωα Αχιλλέα στην Αμβρακία, τον οποίον θεωρούσε μυθικό γενάρχη των Αιακιδών και μέσω του οποίου διεκδικούσε νέο ρόλο στα πράγματα της Ελλάδας μετά την επιστροφή του από την Ιταλία, και όχι τον Αινεία, ο οποίος προβαλλόταν ως μυθικός γενάρχης των αντιπάλων του Ρωμαίων²⁰⁴⁴. Η προβολή της *Αφροδίτης Αίνειάδος* σε ιερά, πόλεις και αποικίες του ευρύτερου ΒΔ χώρου, όπως η Λευκάς, η Ζάκυνθος, το Ανακτόριον, το Βουθρωτό, η Δωδώνη και η Αμβρακία σχετίζεται περισσότερο με την επέκταση της ρωμαϊκής προπαγάνδας στην περιοχή ήδη από τον Β΄ αι. π.Χ.²⁰⁴⁵. Οι *Νόστοι* όμως των Τρώων ηρώων και οι αντίστοιχες λατρείες που διαδόθηκαν στη ΒΔ Ελλάδα προϋπήρχαν, παρότι αξιοποιήθηκαν περισσότερο κατά την ύστερη ελληνιστική εποχή, προκειμένου να αναζητηθούν κοινά σημεία με την προϊστορία των Ρωμαίων.

Επιπλέον, ανεξάρτητα από την παράδοση της *Αίνειάδος*, διαθέτουμε και αρχαιολογική επιβεβαίωση της λατρείας της θεάς στην Αμβρακία πριν από τον Γ΄ αι. π.Χ. Η θεά απεικονίζεται σε πήλινα ειδώλια από την Αμβρακία του Ε΄ αι. π.Χ. φέροντας χιτώνα σε απόπτυγμα, κρατώντας μήλο και ρόδι²⁰⁴⁶. Στην περιοχή των δημοσίων κτηρίων της αποικίας έχει βρεθεί και ακέφαλο αγαλμάτιο της θεάς²⁰⁴⁷. Λίθινο επίσης αγαλμάτιο Αφροδίτης, το οποίο ωστόσο δεν ανήκει στον εικονογραφικό τύπο της *Αίνειάδος*, έχει ανευρεθεί και σε οικία ελληνιστικής εποχής από τον κύριο οικισμό της αποικίας, γεγονός που επισημαίνει τη διάδοση της λατρείας εντός του οικισμού ως οικιακής λατρείας²⁰⁴⁸. Μία άλλη πιθανή ένδειξη για την προγενέστερη λατρεία της θεάς στην πόλη αποτελεί η απεικόνιση του ιερού ζώου της, του περιστεριού, και του Έρωτος, σε κλασικές αμβρακιώτικες κοπές²⁰⁴⁹. Σύμφωνα με τα παραπάνω, η λατρεία της *Αφροδίτης* στην Αμβρακία πρέπει να χρονολογηθεί ήδη από την αρχαϊκή εποχή στον ευρύτερο ΒΔ χώρο, ενώ πιθανότατα, με βάση τις παραπάνω ενδείξεις, πρέπει να είχε κορινθιακές καταβολές.

Σε σχέση με τον ρόλο της, σημαντική είναι και η παράλληλη ένταξη της Αφροδίτης στις πολιτικές λατρείες με την αναγραφή της σε αναθηματικές επιγραφές από το πρυτανείο

²⁰⁴⁴ Gorrini, Zizza 2018, και ειδικά 212.

²⁰⁴⁵ Βλ. και παρακάτω, σ. 378 κ.ε. και 391 της παρούσας.

²⁰⁴⁶ Για τα ειδώλια: βλ. Τζουβάρα-Σούλη 1992, 166. Για την απεικόνιση με μήλο ή ρόδι βλ. Pirenne-Delforge 1994, 410 κ.ε.

²⁰⁴⁷ Ρηγίνος 2008, 51.

²⁰⁴⁸ Τζουβάρα-Σούλη 1992, 81.

²⁰⁴⁹ SNG 1943 (Copenhagen), αρ. 18 και Calciati 1990, 465, αρ. 95· 467, αρ. 99 και 472, αρ. 118.

της πόλης²⁰⁵⁰, εξέλιξη η οποία επίσης πρέπει να δρομολογήθηκε στην περίοδο της βασιλείας του Πύρρου. Ο Matijasic έχει αναγνωρίσει μία λατρευτική «κοινή» στις πόλεις της ΒΔ Ελλάδος, αφού η Αφροδίτη σε πολλές από αυτές παρουσιάζεται ως η θεά που παρέχει ασφάλεια στην πόλη και προστατεύει συλλογικά αξιώματα σχετικά με τον στρατό²⁰⁵¹. Ωστόσο, δε σημειώνει ότι στην Αμβρακία η Αφροδίτη δε συνδέεται με στρατιωτικά αξιώματα. Ο συσχετισμός με το πρυτανείο στην κορινθιακή αποικία οφείλεται στην ιδιότητά της ως θεάς που προστατεύει την πολιτική ειρήνη, επισήμανση που ισχύει άλλωστε και για τις υπόλοιπες θεότητες που αναφέρονται στις ίδιες επιγραφές (Ζευς, Εστία, Άρτεμις, Απόλλων). Επιπλέον, είναι η προστάτιδα των αξιωματούχων και των αξιωμάτων. Ανάλογες ιδιότητες της είχαν αποδοθεί εξάλλου και σε πολλές ελληνικές πόλεις, όπως ενδεικτικά η Αθήνα, η Θήβα, η Κυρήνη, η Αλικαρνασός, η Πάρος, η Πριήνη, κ.ά.²⁰⁵². Το πλησιέστερο γεωγραφικά παράλληλο αποτελεί η ανάθεση των *στρατηγῶν* της Κασσώπης στο πρυτανείο²⁰⁵³.

Στο πλαίσιο των τελετών και των απεικονίσεων της Αφροδίτης που λατρευόταν στον αστικό χώρο δεν υπάρχει καμία σύνδεση με την Κόρινθο και επομένως οποιαδήποτε προσπάθεια εξαγωγής συμπεράσματος για την πιθανή κορινθιακή προέλευσή τους είναι τουλάχιστον αδόκιμη²⁰⁵⁴. Ωστόσο, είναι σημαντικό ότι, όπως και στην αποικία, και στη μητρόπολη η θεά αποτελούσε πολιτική λατρεία, ιδρυμένη στην ακρόπολη της αρχαίας πόλης. Μάλιστα στην Κόρινθο διέθετε ναό ιδρυμένο ήδη από τα αρχαϊκά χρόνια, όπου βρισκόταν και το άγαλμά της²⁰⁵⁵. Ενδιαφέρουσα είναι και η παρατήρηση της Pironti ότι στην Κόρινθο η Αφροδίτη αποτελούσε στα αρχαϊκά χρόνια τη θεά που προστάτευε την ίδια την πόλη από εχθρικές επιθέσεις, ήταν δηλαδή μία κατεξοχήν πολεμική θεά, όπως προκύπτει και από την αφήγηση για την προσευχή των Κορινθίων γυναικών πριν από τη

²⁰⁵⁰ Hammond 1967, 611 (SEG XXIV.412, βλ. και Cabanes 1976a, 548, αρ. 19 και SEG XXVI.694), Τζουβάρα-Σούλη 1979, 19 και αρ. 2α (SEG XLII, 543bis, βλ. και Τζουβάρα-Σούλη 1992, 162-165), Τζουβάρα-Σούλη 1979, 43, αρ. 2γ (SEG XLII, 543ter, βλ. και Τζουβάρα-Σούλη 1992, 171-172) και Hammond 1967, 743, 47c (SEG XXIV.421. Βλ. και Τζουβάρα-Σούλη 1979, 85). Πρβλ. και το ακέφαλο αγαλμάτιο της θεάς από τη συνοικία των δημοσίων κτηρίων: βλ. παραπάνω, σ. 357, σημ. 2047 της παρούσας.

²⁰⁵¹ Matijasic 2010, 243.

²⁰⁵² Pirenne-Delforge 1994, 446-450, Wallenstein 2003 και 2009, 175-178, όπου πηγές και βιβλιογραφία.

²⁰⁵³ SEG XV, 383 και Cabanes 1976a, 564, αρ. 41. Βλ. Pironti 2007 (σε όλο αλλά ειδικά στο κεφ. IV) και Wallenstein 2009, 176.

²⁰⁵⁴ Οι απεικονίσεις της θεάς στη μητρόπολη δε συμπεριλαμβάνουν τον εικονιστικό τύπο με τον κύονα: βλ. Reichert-Südbeck 2000, 39-45.

²⁰⁵⁵ Πaus. Β' 5.1 και Στράβ. Η' 6. 21 (C 379). Βλ. και Reichert-Südbeck 2000, 33 και Dubbini 2011, 91-99. Στα ρωμαϊκά χρόνια απεικονιζόταν ως *ὤπλισμένη* (Πaus. Β' 5.1) και ανάλογες απεικονίσεις του αγάλματος είχαν αναπαραχθεί στα νομίσματα της εποχής: δειγματοληπτικά βλ. BMC 1889 (Corinth), 8, αρ. 79-86, πιν. 2, 8 και 9. Βλ. και Reichert-Südbeck 2000, 41-45 και D.R. Smith 2005.

ναυμαχία της Σαλαμίνας²⁰⁵⁶. Ναοί της θεάς στην Κόρινθο μαρτυρούνται και σε άλλα σημεία της υπαίθρου χώρας, όπως στις Κεγχρεές, στο προάστειο Κράναιο και στο Λέχαιον²⁰⁵⁷. Η παρουσία της στα λιμάνια της μητρόπολης συνδέεται με την ιδιότητά της ως προστάτιδας των θαλασσών, των λιμένων και των πλοίων²⁰⁵⁸.

Αν αυτά τα στοιχεία συνδυαστούν με τις τρωικές διασυνδέσεις της λατρείας, συμπεραίνουμε ότι ένας βασικός μυθολογικός πυρήνας προερχόμενος από την Κόρινθο συνέδεε την Αφροδίτη με τις μετακινήσεις Τρώων ηρώων στον ευρύτερο ΒΔ χώρο. Η σύνδεση με τον Τρώα ήρωα και πολεμιστή Αινεία στο ίδιο ιερό δεν είναι τυχαία. Η θεά, κατεξοχήν πολεμική και πολιτική, διέθετε ιερό στον αστικό χώρο της Αμβρακίας, όπως και στη μητρόπολη. Πιθανότατα υπήρχε και εξωαστικό ιερό στον χώρο του λιμανιού στο σημερινό Φιδόκαστρο, για να την προστατεύει από θαλάσσιες επιθέσεις, όπως και στην περίπτωση της Λευκάδος. Στη συνέχεια, αυτός ο πυρήνας διευρύνθηκε, για να προβάλλει τις ρωμαϊκές αξιώσεις.

Τέλος, από το ονομαστικό της πόλης διαθέτουμε ελάχιστα στοιχεία. Το όνομα *Αίνεας*, παραλλαγή του *Αινείου*, είναι σημαντικό, αφού πιστοποιεί την ύπαρξη της διάδοσης της παράδοσης από τους ίδιους τους πολίτες της αποικίας. Ένα άλλο όνομα με συνθετικό την *Αφροδίτη* (*Έπαφρόδειτος*) δεν μπορεί να αποτελέσει σημαντικό στοιχείο για την εξαγωγή συμπερασμάτων²⁰⁵⁹.

Νύμφαι

Η λατρεία των Νυμφών στην Αμβρακία ήδη από τον Ζ' αι. π.Χ. έχει επιβεβαιωθεί από την ανακάλυψη και μελέτη των ευρημάτων του σπηλαίου «Κουδουνότρυπα» στις ΒΑ υπώρειες της Περράνθης (σημ. *Βαλαώρα*, χάρτης 10)²⁰⁶⁰, για το οποίο έχει προταθεί η, όχι αδιαμφισβήτη, ταύτιση με το *ιερόν ὄρος*²⁰⁶¹. Εξάλλου, ο χαρακτηρισμός *ιερόν* παραπέμπει σε λατρεία ιδιαιτέρως σημαντική για τη πόλη, ενώ τα σπήλαια των Νυμφών συνήθως δεν έχουν ιδιαίτερη πολιτική σημασία²⁰⁶². Επίσης, η λατρεία των Νυμφών είχε στις Συρακούσες

²⁰⁵⁶ Σιμωνίδης, απ. 14 (Page), Πλούτ. Ἡθ. 871A-B (*Περὶ τῆς Ἡροδότου κακοηθείας* 39). Σχολ. Πινδ. Ὀλ. ΙΓ' 32b και Ἀθήν. ΙΓ' 573C-D. Βλ. Pironti 2010, 116.

²⁰⁵⁷ Πaus. Β' 2.3-4 και Πλούτ. Ἡθικά, 146 D (*Συμπόσιον Ἐπτά Σοφῶν*). Βλ. και Reichert-Südbeck 2000, 37 και 39.

²⁰⁵⁸ Για τις επικλήσεις της θεάς και τις αντίστοιχες ιδιότητες θα υπάρξει ανάλυση στην παρακάτω ενότητα για τη λατρεία της Αφροδίτης στη Λευκάδα: βλ. παρακάτω, σ. 378 κ.ε. της παρούσας.

²⁰⁵⁹ Katsadima 2018, 171.

²⁰⁶⁰ Τζουβάρα-Σούλη 1992, 188-197.

²⁰⁶¹ Ρωμαίος 1916α. Η Τζουβάρα-Σούλη (1988-1989, 10-11 και 1992, 188) είχε θεωρήσει ότι το *ιερόν ὄρος*, το οποίο παραδίδεται από τον γεωγράφο Διονύσιο Καλλιφώντος, ταυτιζόταν με τον λόφο της Περράνθης εξαιτίας της εκεί παρουσίας του ιερού. Ωστόσο, η μελέτη της Καρατζένη (1994, 297-298) για το *ιερόν ὄρος* απέδειξε ότι αυτό πρέπει να ταυτιστεί με το ὄρος Γκελμπερίνη που είναι κοντά αλλά όχι μέσα στην πόλη (χάρτης 3), όπως αναφέρει και ο γεωγράφος (*πρόσεστιν*).

²⁰⁶² Sporn 2013, 202. Η περιορισμένη πολιτική σημασία της λατρείας των Νυμφών δεν αποκλείει τη διαδραμάτιση ενός συγκεκριμένου ρόλου στην πολιτική ένταξη ατόμων και οικογενειών στην κοινότητα: βλ. Cordano 2015, 89-90.

οικιακό χαρακτήρα, αφού σύμφωνα με τον Τίμαιο, οι θυσίες γίνονταν στις ιδιωτικές οικίες²⁰⁶³. Αντίστοιχη πρακτική έχει διαπιστωθεί και για άλλη κορινθιακή αποικία, την Κέρκυρα, όπου αρχαιολογικά έχει διαπιστωθεί η ύπαρξη αγαλαματιδίων των Νυμφών σε οικίες²⁰⁶⁴.

Πολιτική λατρεία των Νυμφών συναντάμε στην Απολλωνία της Ιλλυρίας, όπου το Νυμφαίο ήταν ένα από τα σημαντικότερα ιερά της πόλης²⁰⁶⁵. Είχαν μάλιστα ιδρυθεί και αγώνες αθλητικοί που είχαν λάβει μεγάλη φήμη στα ελληνιστικά χρόνια, όπως φαίνεται από σχετική επιγραφή του Β΄ αι. π.Χ.²⁰⁶⁶. Οι Νύμφες είχαν απεικονιστεί επίσης στα νομίσματα της πόλης, και μάλιστα στον γνωστό κορινθιακής προέλευσης εικονιστικό τύπο του κυκλίου χορού²⁰⁶⁷ και οι ιερείς του Νυμφαίου ανήκαν στο ανώτερο στρώμα²⁰⁶⁸. Εξάλλου, η ιδιαίτερη παράδοση που είχε η λατρεία των Νυμφών παραδοσιακά στην Κόρινθο και τις αποικίες της φαίνεται από τη μαρτυρία του Απολλωνίου Ροδίου, ο οποίος στα *Άργοναυτικά* του συσχετίζει την εγκαθίδρυση της λατρείας των Νυμφών στην Κέρκυρα με την παράδοση της Μήδειας και τους Βακχιάδες που εγκαταστάθηκαν εκ των υστέρων εκεί²⁰⁶⁹. Επομένως, είναι εξίσου πιθανό ότι υπήρχε προαποικιακή, ίσως και πολιτική, λατρεία των Νυμφών εντός του άστεως, σε θέση που δεν έχει εντοπιστεί. Δεν είναι επίσης τυχαίο ότι Νύμφες και Πάνας έχουν απεικονιστεί σε νομίσματα της Αμβρακίας του Δ΄ αι. π.Χ.²⁰⁷⁰. Μπορεί, ωστόσο, η νομισματική μαρτυρία να συνδέεται με λατρεία που σχετίζεται με κάποιον συγκεκριμένο αξιωματούχο και όχι με την πόλη.

Στο σπήλαιο της Κουδουνότρυπας έχουν ανευρεθεί πήλινες γυναικείες προτομές με πόλο, ένα πήλινο ανάγλυφο με παράσταση τεσσάρων κορών, πήλινα ανάγλυφα με παράσταση γυναικείων χορών, καθώς και πήλινα ειδώλια που απεικονίζουν Ερμή, Πάνα, Σειληνό και Σατύρους²⁰⁷¹. Η απεικόνιση του Πανός, του Σειληνού και των Σατύρων παραπέμπουν σε μυθικά όντα που συνόδευαν συνήθως τις Νύμφες, αν και η λατρεία του Πανός είναι συνήθως μεταγενέστερη προσθήκη στα περισσότερα σπήλαια, γεγονός που επιβεβαιώνεται και από τη χρονολόγηση των ειδωλίων στον Ε΄ αι. π.Χ.²⁰⁷². Ωστόσο, η

²⁰⁶³ Τιμ. *FGrHist*, 3b, 566, F 32.1-5. Για τη λατρεία των Νυμφών εντός των οικιών βλ. Cordano 2015.

²⁰⁶⁴ Σπετσιέρη-Χωρέμη 1987, 79.

²⁰⁶⁵ Πλούτ. *Σύλλας*, ΚΖ΄, Δίων Κάσσιος, *Ρωμ. Ίστ.* ΜΑ΄ 46, Άμπέλιος, Η΄ 501 και Κλαύδιος Αίλιανός, *Ποικ. Ίστ.* ΙΓ΄ 16.

²⁰⁶⁶ Cabanes, Ceka 1997, T 320-321. Βλ. και Τζουβάρα-Σούλη 1988-1989, 27-28.

²⁰⁶⁷ BMC 1883 (Thessaly to Aetolia), αρ. 60.

²⁰⁶⁸ Ένας μάλιστα ιερέας των Νυμφών στη ρωμαϊκή περίοδο ανήλθε στο μεγαλύτερο αξίωμα της αποικίας, αυτό του πρυτάνεως: Cabanes, Ceka 1997, αρ. 189. Για τη σημασία του ιερού βλ. και Hammond 1967, 400, Τζουβάρα-Σούλη 1988-1989, 24-26.

²⁰⁶⁹ Άπολ. *Ρόδ.* *Άργοναυτικά*, Δ΄ 1196-1220.

²⁰⁷⁰ BMC 1889 (Corinth), 104, αρ. 5-6 και πιν. 27, 4-5 και Calciati 1990, II, 454, αρ. 61 και 63. Ιδιάζουσα φαίνεται να είναι η απεικόνιση του Πανός με κεφαλή ταύρου (Calciati, αρ. 61)

²⁰⁷¹ Ρωμαίος 1916α, 52-53, Hammond 1967, 139-140 και Τζουβάρα-Σούλη 1992, 188-195.

²⁰⁷² Sponn 2013, 207. Για τη χρονολόγηση των ειδωλίων βλ. Τζουβάρα-Σούλη 1992, 190-191.

παρουσία της απεικόνισης του Ερμή και του Πανός στο σπήλαιο δεν αποδεικνύει ότι οι θεοί αυτοί λατρεύονταν εκεί συστηματικά, αφού θα μπορούσαν να συγκαταλέγονται στους επικαλούμενους από την έρευνα «επισκεπτόμενους» θεούς (*visiting gods*)²⁰⁷³.

Η Τζουβάρα-Σούλη, έχει διαπιστώσει ότι υπάρχουν σημαντικές τεχνοτροπικές ομοιότητες των παραπάνω ειδωλίων με αντίστοιχα από άλλα σπήλαια στη Λευκάδα, καθώς και από αρχαιολογικές θέσεις στην Κόρινθο, την Κέρκυρα, την Απολλωνία, την Ιθάκη, την Κεφαλληνία και την Αιτωλοακαρνανία. Ειδικότερα, η απεικόνιση κύκλιου χορού Νυμφών σε δίσκο με πτηνόμορφες κεφαλές και με αυλητή στο κέντρο, την οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι η αντίστοιχη λατρεία κατάγεται από την Κόρινθο και ότι ο εικονιστικός τύπος οφείλεται σε κορινθιακή επίδραση²⁰⁷⁴. Οι Νύμφες ως κατώτερες θεότητες λατρεύτηκαν ασφαλώς σε πολλές αρχαίες ελληνικές πόλεις-κράτη ήδη από την αρχαϊκή εποχή²⁰⁷⁵. Είναι επομένως αναμενόμενο ότι μεταφέρθηκαν από τη μητρόπολη στις αποικίες κατά την εποχή της ίδρυσής τους. Είναι ωστόσο δύσκολο να αποφανθούμε για τις λεπτομέρειες αυτής της επιρροής. Επιπλέον, η επιλογή του σπηλαίου ως τόπου λατρείας των θεοτήτων δεν είναι χαρακτηριστικό της κορινθιακής ή έστω πελοποννησιακής λατρείας τους, όπως έδειξε και η Kospetonsky²⁰⁷⁶. Για παράδειγμα, το κορινθιακό ιερό της «Κοκκινόβρυσης» είχε κατασκευαστεί σε τέτοιο σημείο, ώστε να δίνει την εντύπωση μίας σπηλιάς, πιθανότατα επηρεασμένο από το διασημότερο σπήλαιο Νυμφών την εποχή εκείνη, το *Κορύκειον Άντρον* στους Δελφούς ή από άλλα Νυμφαία με αρχιτεκτονική διαμόρφωση²⁰⁷⁷. Κοντά στην Κόρινθο είχαν ιδρυθεί δύο σπήλαια προς τιμήν των Νυμφών, αυτό του «Σαφτούλη» και της «Λέχοβας»²⁰⁷⁸. Όμως, η επιλογή του σπηλαίου παραπέμπει περισσότερο στην ανάγκη των κατοίκων της περιοχής για τη σύνδεση των ιερών αυτών με το καθαρό νερό, φαινόμενο που επαναλαμβάνεται σε όλα τα Νυμφαία στην Κόρινθο και σε Νυμφαία στις Συρακούσες και στην Απολλωνία. Επομένως, η ανάγκη των Κορινθίων αποίκων να συνδέσουν το καθαρό

²⁰⁷³ Sporn 2013, 204 και 207, όπου και βιβλιογραφία.

²⁰⁷⁴ Τζουβάρα-Σούλη 1999β, 378-385.

²⁰⁷⁵ Γιούτσος 2012, 40-41.

²⁰⁷⁶ Kospetonsky 2016, 767. Τα περισσότερα αρχαϊκά ιερά Νυμφών στην Κορινθία τοποθετούνται κοντά σε πηγές μέσα ή κοντά στον κύριο οικισμό της πόλης: Kospetonsky 2016, 716 κ.ε.

²⁰⁷⁷ Kospetonsky 2016, 716 και 728. Για Νυμφαία με αρχιτεκτονική διαμόρφωση βλ. Sporn 2013, 205-206.

²⁰⁷⁸ Γιούτσος 2012, 32 και σημ. 109, όπου και βιβλιογραφία, και Kospetonsky 2016, 764-765. Αντίστοιχες κορινθιακές επιρροές εμφανίζει και το ιερό των Νυμφών και του Απόλλωνος στο σπήλαιο «του Σαφτούλη», στην ύπαιθρο χώρα της αχαϊκής Δονούσας, στα όρια με τη Σικώνα. Στις ξύλινες αρχαϊκές πινακίδες από το ιερό αυτό εικονίζονται Νύμφες ή ομάδες χορευτριών και σε μία από αυτές τη σκηνή μίας οικογενειακής θυσίας συνοδεύει επιγραφή ενός Κορινθίου, του καλλιτέχνη πιθανότατα. Βλ. σχετικά: Rizakis 2008, 251 (αρ. 185A-D), Γιούτσος 2012, 31-32 και Kospetonsky 2016, 760-763.

νερό με την ήδη μεταφερμένη λατρεία των Νυμφών στην αποικία οδήγησε στην επιλογή της θέσης της Κουδουνότρυπας²⁰⁷⁹.

Από την άλλη πλευρά, η απεικόνιση των Νυμφών με τον συγκεκριμένο τρόπο των ομάδων χορευτριών, επιχωριάζει μόνο στη δυτική Ελλάδα και είναι πολύ πιθανό ότι επηρεάστηκε από εικονιστικό τύπο που επικρατούσε στην Κόρινθο και στη Λευκάδα ήδη από την αρχαϊκή εποχή²⁰⁸⁰. Οι κύκλιοι χοροί Νυμφών ή λατρευτών ήταν ο συνηθισμένος τύπος απεικόνισης στα αντίστοιχα ιερά έως και την ελληνιστική εποχή²⁰⁸¹. Απόδειξη για την επικράτηση της κορινθιακής αυτής συνήθειας στα ιερά των ΒΔ αποικιών και της ευρύτερης τους περιοχής αποτελεί η αντικατάσταση των πήλινων ομάδων χορευτών στην Ήπειρο από τον Δ' αι. π.Χ. με λίθινα ανάγλυφα που αποτελούσαν αττικές επιρροές²⁰⁸². Ιδιαίτερα σημαντικό σε σχέση με την επικράτηση του εικονιστικού αυτού τύπου είναι η καθιέρωσή του στα νομίσματα της Απολλωνίας στην ελληνιστική εποχή, και ειδικά στον Β' αι. π.Χ.²⁰⁸³.

Ερμής - Πᾶν

Ισχυρή ένδειξη για την ύπαρξη ιερού και καθιερωμένων τελετουργιών προς τιμήν του θεού εντός του άστεως αποτελεί η παρουσία του μηνός *Ψυδρέως*, προσωνύμιο του θεού, στο μηνολόγιο της Κορίνθου και της Αμβρακίας, αφού μάλιστα έχει επιβεβαιωθεί επιγραφικά με την αναγραφή του στη συνοριακή διευθέτηση με τους Χαραδρίους²⁰⁸⁴. Ο θεός επομένως είχε σημαντική θέση στην αποικία, αν και δε γνωρίζουμε πιθανές ιδιότητες ή λατρευτικές πρακτικές. Παραμένει, ωστόσο, πιθανό ότι η πολιτική λατρεία του Ερμή σχετίζεται με τον κατεξοχή πολιτικό χώρο και επομένως με το γυμνάσιο ή την παλαίστρα (*Ερμής άγωνιος/ έναγωνιος*), όπως είναι επιβεβαιωμένο φιλολογικά και αρχαιολογικά για άλλες περιπτώσεις²⁰⁸⁵. Η παρουσία του Ερμή στο αμβρακιώτικο πάνθεον αναδεικνύεται και μέσα από τις απεικονίσεις των ιδιαιτέρων συμβόλων του θεού στα νομίσματα της πόλης,

²⁰⁷⁹ Kospetonsky 2016, 767. Η ανάγκη των αποίκων να βρουν πηγές καθαρού νερού διαφαίνεται και από την ίδρυση του ιερού του Ηρακλέους στα *Ήράκλεια λουτρά*, το οποίο αναφέρεται στην επιγραφή της συνοριακής διευθέτησης της Αμβρακίας με τη Χάραδρο, καθώς και από την παρατήρηση ότι τα στάσιμα νερά του Αμβρακικού κόλπου συχνά επέφεραν προβλήματα υγείας στους κατοίκους (βλ. παραπάνω, σ.85 και 342 κ.ε. της παρούσας). Πρβλ. και την ετυμολογία του όρου Κράνιον από τη λέξη κρήνη κατά την Καρατζένη (1994, 298). Για τη σύνδεση των Νυμφών με την ανάγκη για καθαρό νερό στις Συρακούσες βλ. Πανσ. Ε' 7.3, Στράβ. Στ' 2.4 (C 270), Κλαύδιος Αϊλιανός, *Περί φύσεως ζώων*, Η' 4 και Οvidius, *Met.* V.487-508 και 572-641). Βλ. και Kospetonsky 2016, 767-768. Για την Απολλωνία βλ. Άριστ. *Περί θαυμασιών άκουσμάτων*, 127 και Στράβ. Ζ' 5.8 (C 324). Βλ. και Τζουβάρα-Σούλη 1988-1989, 21-22.

²⁰⁸⁰ Γιούτσος 2012, 32. Για τη Λευκάδα βλ. Αρχαιολογικό Μουσείο Λευκάδος ΑΕ 3364 και Ζάχος, Ντούζουγλη 2003, 84.

²⁰⁸¹ Kospetonsky 2016, 766.

²⁰⁸² Kospetonsky 2016, 768.

²⁰⁸³ BMC 1883 (Thessaly to Aetolia), 60 κ.ε. Βλ. και Τζουβάρα-Σούλη 1988-1989, 30-32 και Kospetonsky 2016, 766-767.

²⁰⁸⁴ Cabanes, Andreou 1985, 499-544, 753-757 (= SEG XXXV.665), μέρος Β, 25. Για την απόδοση του προσωνύμιου στον θεό Ερμή βλ. Cabanes 2003, 94 και σημ. 25. Για τη λατρεία του Ερμή στην Κόρινθο βλ. Dubbini 2011, 152-155.

²⁰⁸⁵ Αίσχύλος, απ. 384, Πίνδ. *Πυθ.* Β' 10 και *Ίσθμ.* Α' 60, Σιμωνίδης, απ. 555 (Page) και *Άθήν.* ΙΑ' 80.11 (561D-E). Βλ. και Siska 1933, 3-31, Johnston 2003, 116 και σημ. 28, Trombetti 2013, 98, σημ. 883 και 112 και Jaillard 2007, 30 και σημ. 31, 58, 73 και 90.

όπως της χελώνης, της λύρας και του κηρυκείου²⁰⁸⁶. Με βάση τα δεδομένα αυτά, πιθανολογούμε την ύπαρξη ιερού, αυτοτελούς ή μη, στην Αμβρακία.

Εκτός άστεως, στο σπήλαιο της Κουδουνότρυπας τα ευρήματα ανέδειξαν παράλληλα με τη λατρεία των Νυμφών και την αντίστοιχη του Ερμή και του **Πανός**, χωρίς ωστόσο να είναι τεκμηριωμένη, όπως εξηγήσαμε παραπάνω²⁰⁸⁷. Από την άλλη πλευρά, είναι ενδεικτική η παρουσία στο ονομαστικό της πόλης των ονομάτων *Σάτυρος*, *Σατύρα* και *Σιλανός*, διότι τα μυθικά αυτά όντα συνόδευαν συνήθως τον Πάνα ή τον Διόνυσο. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το παράδειγμα του κοροπλάστη του Δ' αι. π.Χ. *Σατύρου*, ο οποίος φιλοτεχνούσε συχνά μήτρες με Σατύρους, και επομένως φαίνεται ότι υπήρχε μία ιδιαίτερη σχέση ανάμεσα στον ίδιο και στον λατρευτικό χώρο του σπηλαίου της Κουδουνότρυπας, αφού μάλιστα είχε αναλάβει τη φιλοτέχνηση αρκετών αναθημάτων στο ιερό²⁰⁸⁸.

Τέλος, ως ενδεικτικό της ευσέβειας που επεδείκνυαν οι Αμβρακιώτες προς τον Ερμή μπορεί να εκληφθεί και η δημιουργία ανθρωπωνυμίων με συνθετικό το όνομα του θεού (*Ερμογένης* και *Ερμίας*)²⁰⁸⁹.

Διόνυσος

Μολονότι μαρτυρίες στις φιλολογικές πηγές και αρχαιολογικά κατάλοιπα δεν παραπέμπουν άμεσα στην ύπαρξη ιερού του Διονύσου στην Αμβρακία, ισχυρές έμμεσες ενδείξεις την υποστηρίζουν. Κατ' αρχάς, ο μήνας *Άγριάνιος* συμπεριλαμβανόταν στο κορινθιακό και αμβρακιώτικο μηνολόγιο, όπως προκύπτει από τη μελέτη του Iversen για τον Μηχανισμό των Αντικυθήρων²⁰⁹⁰. Υπήρχαν δηλαδή θεσμοθετημένες τελετουργίες για τον θεό εντός της πόλης κατά τον αντίστοιχο μήνα, όπως και κατά τον μήνα *Λανοτρόπιο* ή *Άλοτρόπιο*, ο οποίος παραπέμπει στην παραγωγή οίνου, όπως έδειξε ο Iversen²⁰⁹¹.

Επιπλέον, η ανάπτυξη της δραματικής τέχνης και η ύπαρξη της συντεχνίας των τεχνιτών του Διονύσου στην ελληνιστική περίοδο²⁰⁹² είναι επαρκές τεκμήριο για την οργάνωση της λατρείας του. Επιπλέον, το Μικρό Θέατρο της Αμβρακίας έχει χρονολογηθεί

²⁰⁸⁶ SNG 1943 (Copenhagen), αρ. 8 και Calciati 1990, II, 439, αρ. 6· 441, αρ. 17· 442, αρ. 20, 21, 23, 24· 443, αρ. 26, 27· 444, αρ. 28, 29 (κηρύκειο), 455, αρ. 67 (λύρα) και πιθανόν 438, αρ. 4 (χελώνη). Πρβλ. και την απεικόνιση του θεού μαζί με το κηρύκειο σε κορινθιακό «πήγασο»: BMC 1889 (Corinth), 34, αρ. 318, πιν. 12, 27, Camman 1932, 112 κ.ε., αρ. 123, πιν. 10, 123b και Calciati 1990, I, 270, αρ. 460.

²⁰⁸⁷ Βλ. παραπάνω, σ. 359-362 της παρούσας.

²⁰⁸⁸ Βλ. παραπάνω, σ. 160-161 της παρούσας. Βλ. και Katsadima 2018, 171.

²⁰⁸⁹ Katsadima 2018, 170.

²⁰⁹⁰ Iversen 2017, 160. Για τα Άγριάνια ως γιορτή προς τιμήν του θεού Διονύσου βλ. Cabanes 2003, 89.

²⁰⁹¹ Iversen 2017, 160: και σε αυτήν την περίπτωση, η ύπαρξή του στο αμβρακιώτικο μηνολόγιο τεκμαίρεται διά άλλων παραδειγμάτων.

²⁰⁹² Για τη δραματική τέχνη: Άλκίφρων, Έπιστ. Γ' 12 (Ίππασος). Για τους τεχνίτες του Διονύσου: SGDI 2563 (Επίτιμος)· 2565 (Φίλων Στράτωνος και Ηρακλείδης Λύκου)· 2566 (Δαμότιμος Τίμωνος), IG XI 105.24 (Ξενοκράτης), IG II² 3083 (Νικοκλής), Βλ. Στεφανής 1988, 121, αρ. 581· 166 αρ. 875· 198, αρ. 1085· 232, αρ. 1280· 328 αρ. 1838· 338, αρ. 1906 και 449, αρ. 2560 και Aneziri 2003, 26-30.

με αρχαιολογικά και τεχνοτροπικά κριτήρια στα τέλη του Δ΄ ή στις αρχές του Γ΄ αι. π.Χ.²⁰⁹³. Αλλά και το μεγαλύτερο θέατρο στο κέντρο της αγοράς της πόλης κατασκευάστηκε στην ίδια περίπου περίοδο και επομένως αποτελεί ένα *terminus ante quem* για τη λατρεία του θεού. Η οργάνωσή της ήταν πιθανότατα προγενέστερη της οικοδόμησής του, όπως ήταν και η θέσπιση της λατρείας της *Άφροδίτης Αίνειάδος* στην Αμβρακία, η οποία αναφέρεται από τον Διονύσιο Αλικαρνασσεά σε σχέση με το θέατρο²⁰⁹⁴.

Πέραν τούτων, σύμβολα σχετιζόμενα με τον Διόνυσο – άλλα πιθανά (βότρυς, πίθοι, κύλικες, κάνθαροι, οινοχόη, δελφίνι, Σάτυρος) και άλλα βέβαια (κισσός, Ίακχος, Αρίων, Διόνυσος με κάνθαρο) – απεικονίζονται στα νομίσματα της πόλης ήδη από την αρχή της νομισματοκοπίας έως και την ελληνιστική εποχή²⁰⁹⁵. Ειδικότερα στον Γ΄ ή Β΄ αι. π.Χ., απεικονίζεται ο ίδιος ο θεός Διόνυσος, πείθοντας για τη διάδοση της λατρείας στην αποικία, χωρίς ωστόσο να μπορούμε να αποφανθούμε για τη σημασία της (πολιτική, οικιακή, ιδιωτική ή άλλη)²⁰⁹⁶.

Η σιωπή των φιλολογικών πηγών και η αδυναμία του εντοπισμού στοιχείων λατρείας του Διονύσου από την αρχαιολογική καταγραφή περιορίζει σημαντικά τη δυνατότητα εξαγωγής περισσότερων συμπερασμάτων. Ωστόσο, μία επιπλέον ένδειξη από την εικονογραφία των αγγείων μπορεί να προσφέρει ικανοποιητικές απαντήσεις: η απεικόνιση διονυσιακών θεμάτων σε τεφροδόχο πελίκη των μέσων του Δ΄ αι. π.Χ. συνδέει τον θεό Διόνυσο με τη χθόνια λατρεία του και τον συσχετισμό με τους νεκρούς²⁰⁹⁷. Επομένως, ίσως το ιερό του θεού στην πόλη πρέπει να αναζητηθεί από τη μελλοντική αρχαιολογική έρευνα στις παρυφές της πόλης, κοντά σε ένα από τα δύο νεκροταφεία της. Εξάλλου, ούτε στην Κόρινθο έχει ανακαλυφθεί ιερό του θεού. Δεν αποκλείεται να λατρευόταν μαζί με κάποια άλλη θεότητα και, επειδή στην αποικία υπάρχει η σύνδεση με τον Κάτω Κόσμο, είναι πιθανό ότι ήταν σύνναος της Δήμητρας και της Κόρης.

Από τα παραπάνω στοιχεία, συμπεραίνουμε ότι πιθανότατα είχε εγκαθιδρυθεί η λατρεία του Διονύσου στην Αμβρακία ήδη από την εποχή της ίδρυσης. Σε συνδυασμό όμως με την παρατήρηση ότι και στη Λευκάδα και στο Ανακτόριο οι γραμματειακές πηγές σιωπούν και τα δεδομένα της εικονογραφίας είναι πολύ πενιχρά, διαπιστώνουμε μία

²⁰⁹³ Καρατζένη 1982, 263 και Η. Ανδρέου 1983, 21-23.

²⁰⁹⁴ Καρατζένη 1982, Τζουβάρα-Σούλη 1992, 40-41, Ι. Ανδρέου 1997β, 100 και Μερκούρη 2012, 153-155.

²⁰⁹⁵ SNG 1943 (Copenhagen), αρ. 22 (Διόνυσος και κάνθαρος – Β΄ αι. π.Χ.) και Calciati 1990, I, 73 και II, 437, αρ. 1, 2 (κισσός), 440, αρ. 12 (κάνθαρος), 446, αρ. 36 και 37 (Σάτυρος;), 462, αρ. 87 (Ίακχος), 467, αρ. 100 (Αρίων;), 468, αρ. 104 (δελφίνι), 471, αρ. 113-114 (κύλιξ) και 471, αρ. 114 (βότρυς) και 473, αρ. 121 (οινοχόη). Από αυτά, τα αγγεία πόσεως ή αποθήκευσης οίνου είναι πιθανό ότι συνδέονται τόσο με την παραγωγή αμβρακιώτικου οίνου όσο και με το συμπόσιο ως πολιτιστικό στοιχείο της ανώτερης τάξης των Αμβρακιωτών. Σχετικά με το συμπόσιο σύμβολα στους «πηγάσους» αποτελούν και τα θυμιατήρια και οι κότταβοι: Calciati 1990, II, 471, αρ. 112.

²⁰⁹⁶ SNG 1943 (Copenhagen), αρ. 22.

²⁰⁹⁷ Αγγέλη 2018, 474.

υποτίμηση της λατρείας του θεού, η οποία πιθανόν δεν είναι τυχαία, αφού συνδέεται με δύο αριστοκρατικά γένη που είχαν ιδιαίτερα κακή φήμη στη μητρόπολη. Ο συγκεκριμένος θεός εξακριβωμένα λατρευόταν στην Κόρινθο ως *Λύσιος* και *Βάκχιος*²⁰⁹⁸. Στην κορινθιακή παράδοση συσχετιζόταν με τον γενεαλογικό μύθο της αριστοκρατικής οικογένειας των Βακχιαδών, αφού ο γενάρχης τους Βάκχης θεωρούνταν γιος του Διονύσου, κατά την περίοδο της τυραννίδος απελάμβανε τιμές με διθυράμβους, όπως πιστοποιεί η ηροδότεια διήγηση του Αρίωνος, ενώ είχε απεικονιστεί στη λάρνακα του Κυψέλου και σε ζωγραφικό πίνακα του Δ' αι. π.Χ.²⁰⁹⁹. Στην Κέρκυρα επίσης, βακχιαδική κτίση, υπήρχε ναός του Διονύσου, στον οποίο αναφέρει ο Θουκυδίδης ότι κατέφυγαν οι ολιγαρχικοί της πόλης – ως απόγονοι πιθανόν των Βακχιαδών²¹⁰⁰ – κατά τον εμφύλιο πόλεμο και στον οποίο ανήκει το αέτωμα από αρχαϊκό ναό που αναπαριστά τον ίδιο τον θεό σε σκηνή συμποσίου²¹⁰¹.

Η παρουσία απεικονίσεων Σατύρων και Σειληνών στο σπήλαιο της Κουδουνότρυπας δεν μπορούν να αποδείξουν τη λατρεία του Διονύσου στο ιερό, όπως είδαμε και για την περίπτωση του Ερμή και του Πανός, ούτε ασφαλώς τα προαναφερθέντα ανθρωπωνύμια. Εντούτοις, στο ονομαστικό της πόλης εντάσσεται και το όνομα *Διονύσιος*, που μαρτυρά τη λατρεία τουλάχιστον ενός μεμονωμένου Αμβρακιώτη προς τον θεό²¹⁰².

Ασκληπιός

Για τη λατρεία του εν λόγω θεού διαθέτουμε μόνο μεταγενέστερες από την εποχή που εξετάζουμε πληροφορίες από δύο γραμματειακές πηγές, τον Πολύβιο και τον Λίβιο, αν και πιθανότατα ο δεύτερος άντλησε το χωρίο από τον πρώτο²¹⁰³. Αφηγούμενοι την πολιορκία της Αμβρακίας από τους Ρωμαίους, αναφέρουν ότι ο Marcus Fulvius εγκατέστησε πολιορκητικές μηχανές γύρω από το Ασκληπιείο. Οι μελετητές της τοπογραφίας της Αμβρακίας δέχονται μία εκ των προτέρων λατρεία του θεού, τουλάχιστον από τον Ε' αι. π.Χ.,

²⁰⁹⁸ Η Τζουβάρα-Σούλη (1991, 152-153) συνδέει το λατρευτικό επίθετο του Διονύσου *Λύσιος* με το αντίστοιχο του Απόλλωνος στο Θέρμο της Αιτωλίας, αν και ο συσχετισμός φαίνεται να μην τεκμηριώνεται επαρκώς. Πρβλ. και τον συσχετισμό μεταξύ Απόλλωνος και Διονύσου, στον οποίο προβαίνει ο Αρποκρατίων (λ. *Άγνιās*) στον ορισμό του για τον Άγνιέα. Βλ. και Dubbini 2011, 144-152, 144-152.

²⁰⁹⁹ Πaus. Β' 2.6 (*Βάκχιος* και *Λύσιος*) και Ε' 19.6 (λάρνακα του Κυψέλου), Σχολ. Ἄπολ. Ῥοδ., 1212-1214a (σχέση με Βακχιάδες) Ἡρόδ. Α' 24.1-24.34 (Αρίων), Πολύβιος, ΛΘ' 2, Στράβ. Η' 6, 23 (C 381), Plinius, NH, XXXV, 24.99 και Cassius Dio, L, 103 (ζωγραφικός πίνακας Δ' αι. π.Χ.). Για τη ρωμαϊκή περίοδο πιστοποιείται επιγραφικά η ύπαρξη ναού και αγάλματος του θεού στον Ισθμό: IG IV, 204.16-18. Βλ. και Reichert-Südbeck 2000, 95-102. Η σχέση που είχαν οι Δωριείς Βακχιάδες με τον Διόνυσο ήταν μάλλον ιδιαίτερη και τοπική, καθώς οι Δωριείς της Σικυώνος δεν τιμούσαν τον θεό αυτό στις τραγωδίες τους, όπως μαρτυρεί ο Ηρόδοτος (Ε' 67.30).

²¹⁰⁰ Είναι ωστόσο πιθανή η ευβοϊκή προέλευση της λατρείας αυτής, αφού επιβιώνει αιτιολογικός μύθος σε σχέση με τη νύμφη *Μάκρι*, η οποία φρόντισε τον θεό Διόνυσο και έδωσε το όνομά της στη χερσόνησο *Μακριδίη* απέναντι από την Κέρκυρα: Σχολ. Ἄπολ. Ῥοδ. 308.21-25b και 308.6-11 (για τη σπηλιά της *Μάκριδος*).

²¹⁰¹ Θουκ. Γ' 81.5. Για το αέτωμα βλ. Σπετσίερη-Χωρέμη 1987, 67, Χωρέμη 1974, 183-186, εικ. 1 και 2 και 1980, 395-404, Dentzer 1982, 248, εικ. 573-574. Πρβλ. και Σπετσίερη-Χωρέμη 2011, 78-9 και εικ. 53. Στην Κέρκυρα ο θεός απεικονίστηκε και σε ελληνιστικά νομίσματα: SNG (Munich) αρ. 650.

²¹⁰² Katsadima 2018, 171.

2103 Πολύβιος, ΚΑ' 27.2 και Livius, *Ab Urbe Cond.* XXXVIII, 5.2.

συνδέοντάς τη με την αντίστοιχη λατρεία του σε άλλες ΒΔ κορινθιακές ή κερκυραϊκές αποικίες²¹⁰⁴. Στην ίδια την Κόρινθο επίσης υπάρχει επιβεβαίωση ότι η λατρεία ήταν διαδεδομένη από τον Ε΄ αι. π.Χ.²¹⁰⁵.

Στην ίδια την Κέρκυρα, η λατρεία του ήταν πολιτική και αρκετά διαδεδομένη, αφού διαθέτουμε αρκετά στοιχεία από επιγραφικά κείμενα και απεικονίσεις, ενώ τεκμηριώνεται και αρχαιολογικά για το Βουθρωτό, όπου απετέλεσε και κέντρο του Κοινού των Πρασαιβών, και για την ηπειρωτική Κασσώπη²¹⁰⁶. Δυστυχώς, όμως, η απουσία απεικονίσεων του ίδιου του θεού ή συμβόλων του τόσο στις αποικίες όσο και στη μητρόπολη στερούν τη δυνατότητα περαιτέρω διερεύνησης²¹⁰⁷.

Ήρα

Η παρουσία του μήνα *Γαμειλίου* στο κορινθιακό και αμβρακιώτικο μηνολόγιο επιβάλλει την παραδοχή της εξαρχής θεσμοθέτησης της λατρείας της Ήρας στην αποικία, και μάλιστα με την ιδιότητα της προστάτιδος του γάμου²¹⁰⁸. Ξενίζει, ωστόσο, το γεγονός ότι, ενώ η λατρεία της θεάς στην Κόρινθο ήταν από τις πλέον εξέχουσες, όπως παρουσιάζεται μέσα από τη φιλολογική και αρχαιολογική καταγραφή²¹⁰⁹, η αντίστοιχη στην Αμβρακία και, όπως θα δούμε, στη Λευκάδα, φαίνεται να μην ήταν τόσο σημαντική. Συμπεραίνουμε, λοιπόν, ότι οι λατρείες σε κάθε αποικία ακολούθησαν διαφορετική πορεία από την αντίστοιχη στη μητρόπολη. Ωστόσο, στην αποικία της Κέρκυρας η λατρεία της *Ήρας Ακραίας* ήταν πολιτική και με διευρυμένη σημασία και μάλιστα φαίνεται ότι επεβίωναν στο εκεί κλασσικό ιερό πρακτικές και τελετές που παρέπεμπαν στο αντίστοιχο κορινθιακό ιερό της Περαχώρας²¹¹⁰. Από την αφήγηση του Θουκυδίδη για τους ολιγαρχικούς Επιδαμνίους

²¹⁰⁴ Roebuck 1951, 153 και Τζουβάρα-Σούλη 1992, 179-180.

²¹⁰⁵ Wickkiser 2010, 39-44.

²¹⁰⁶ IG IX 1² 4, 793. 4 και 12 (απεικόνιση βωμού): 8-10 (απεικόνιση όφραως), IG IX 1² 4, 794. 17-18, IG IX 1² 4, 851, AMK 144, 156 and 169. Βλ. και Schmidt 1890, 89, σημ. 103, I. Παπαδημητρίου 1952, 55, Δοντάς 1970, 59, 60, Κώστογλου-Δεσποίνη 1971, 202, σημ. 5, Moucharte 2007, Melfi 2012, Μπουριά 2017, 298, σημ. 49 και Psoma (προς εκτύπωση). Πρβλ. Parissaki 2007, 142. Βλ. και R. Parker 2000, 62-63.

²¹⁰⁷ Η μόνη πιθανή απεικόνιση σε νομίσματα είναι του ιερού ζώου του θεού, του όφραως: βλ. Calciati 1990, II, 467, αρ. 101.

²¹⁰⁸ Iversen 2017, 160. Για τον συσχετισμό των *Γαμειλίων* με την Ήρα βλ. Cabanes 2003, 91.

²¹⁰⁹ Εύρ. *Μήδεια*, 1379, Εϋμηλος, *FrGrHist* 3b,451,F 2b.4 [= Σχολ. Εύρ. *Μήδεια*, 1379 (Schwartz)], Livius, *Ab Urbe Cond.* XXXII, 23 και Πaus. Β΄ 4.7. Για το ιερό της Ήρας Ακραίας/ Λιμενίας: Ζηνόβιος, Α΄ 27.4, Ξεν. Έλλ. Δ΄ 5, Στράβ. Η΄ 6.22 (C 380), Πλούτ. Άγησ. ΚΒ΄ και Κλεομ. Κ΄ 4. Βλ. και Payne 1940, Dunbabin 1951, Salmon 1972, 159 κ.ε., Tomlinson 1977, Sinn 1990 και Reichert-Südbeck 2000, 108-113.

²¹¹⁰ Θουκ. Α΄ 24.7, Γ΄ 75.5-81.3, Διόδ. Σικ. ΙΓ΄ 48.6 και IG IX, I, 698 (Κέρκυρα) και Εϋμηλος, *FrGrHist* 3b, 451, F 2b.4, Εύρ. *Μήδεια*, 1379, Ψευδο-Άπολλόδωρος, *Βιβλιοθήκη*, Α΄ 146.6, Ζηνόβιος, Α΄ 27.4, Στράβ. Η΄ 6.22 (C 380) και Σχολ. Εύρ. *Μήδεια*, 9, 264.9, 264.22, 1379.1, 1379.3. Βλ. και Dunbabin 1948, 63-64, Salmon 1972, 181-183 και Sapirstein 2012. Για ιερά ιδρυμένα σε ακρωτήρια, ο R. Parker (2003, 177) έχει επισημάνει την τάση να προσδιορίζονται με προσωνύμιο δηλωτικό του τόπου, όπως και στην περίπτωση του *Άπόλλωνος Λευκάτα* και του *Άπόλλωνος Άκτίου*.

προκύπτει ότι στο Ηραίο της Κέρκυρας κατέφευγαν και πολιτικοί ικέτες²¹¹¹. Επιπλέον, το αντίστοιχο ιερό της Ήρας στις Συρακούσες είχε ιδιαίτερη αξία και φαίνεται ότι μαζί με το αντίστοιχο ιερό της Ακραιάς στην Περαχώρα είχαν το κοινό χαρακτηριστικό της σύνδεσης με το θαλάσσιο στοιχείο²¹¹². Η σημασία του κερκυραϊκού και συρακοσίου ιερού επισημαίνει τη συνάφεια με την Κόρινθο. Δεν μπορούμε επομένως να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο να πρόκειται για μία βακχιαδική λατρεία. Το πιθανότερο είναι ότι στην Αμβρακία υπήρχε ιερό της Ήρας, αν μάλιστα λάβουμε υπ' όψιν ότι και στη Λευκάδα, όπως θα δούμε, διαπιστώνονται ανάλογες ιδιότητες²¹¹³.

Ποσειδών

Σχετικά με τη λατρεία του συγκεκριμένου θεού, δεν διαθέτουμε σαφείς πληροφορίες. Η μόνη ένδειξη που διαθέτουμε είναι η ύπαρξη του θεοφορικού ανθρωπωνυμίου *Ποσειδώνιος* στο ονομαστικό της πόλης²¹¹⁴. Ωστόσο, είναι πολύ πιθανό ότι οι Αμβρακιώτες λάτρευαν από την εποχή της ίδρυσης της αποικίας τον θεό, αφού ήταν από τους πλέον σημαντικούς στη μητρόπολη, ενώ είναι αρκετά πιθανό ότι επηρεάστηκε και από τη λατρεία του Ποσειδώνος στην περιοχή της Ηπείρου, και ειδικά της Αθαμανίας, όπου είναι επαρκώς τεκμηριωμένη²¹¹⁵. Η περιορισμένη φήμη του θεού σε μία αποικία με καθαρά χερσαίο, οικονομικά και γεωστρατηγικά, προσανατολισμό ίσως δεν είναι τυχαία.

Άραχθος

Για τη σημασία του ποταμού Αράχθου ως φυσικού στοιχείου για την οικονομία, τη χωροταξική διευθέτηση του αστικού χώρου, την άμυνα της πόλης καθώς και για τις ιερές τελετουργίες σε ιερά πλησίον του έχει γίνει λόγος στα αντίστοιχα κεφάλαια της παρούσης εργασίας²¹¹⁶.

Ενισχυτικό στοιχείο για την ύπαρξη της λατρείας του ποτάμιου θεού παρέχει η απεικόνισή του ως γυμνής ανδρικής μορφής με κέρατα ταύρου καθισμένο πάνω σε κεφαλή ταύρου στις αργυρές εκδόσεις της πόλης ήδη από τις αρχές του Δ' αι. π.Χ., για μερικές από τις οποίες υπάρχει και επιγραφή που επιβεβαιώνει την ταύτιση²¹¹⁷.

²¹¹¹ Θουκ. Α' 24.7. Ωστόσο, αυτή η λειτουργία στην Αμβρακία επιτελούνταν από την *Αρτέμιδα Ήγεμόνη*: βλ. παραπάνω, σ. 337 της παρούσας.

²¹¹² Πολέμων, *FHG* 3, απ. 75 [απ. 73 (Preller) = 'Αθήν. ΙΑ' (462B)], *IG* XIV, 7, *CIG* III, 5367b και 208. Βλ. και Reichert-Südbeck 2000, 114-115.

²¹¹³ Βλ. παρακάτω, σ. 376-377 της παρούσας.

²¹¹⁴ Katsadima 2018, 171.

²¹¹⁵ Τζουβάρα-Σούλη 1994β, 57-58 και 1999α.

²¹¹⁶ Βλ. παραπάνω, σ. 50-51, 65-66, 73, 75, 129, 145-146, 154, 160, 250, 326 και 329 της παρούσας.

²¹¹⁷ *SNG* 1943 (Copenhagen), αρ. 12 (πάνω σε ταύρο, με επιγραφή APAX-) και Calciati 1990, II, 458, αρ. 74 (σε κεφαλή ταύρου) και 460, αρ. 80 (επιγραφή ΑΡΑΘΘΟΣ). Βλ. και Αγγέλη 2013, 347 και 354.

Στη θέσπιση της λατρείας του προσωποποιημένου ποταμού συνηγορεί και η ανεύρεση ιερού πλησίον των τειχών της πόλης, το οποίο αποδίδεται από τον Ρήγينو στον Άραχθο. Ενδείξεις για την απόδοση αυτή αποτελούν η θέση του ιερού κοντά στην κοίτη του ποταμού και η ανεύρεση χάλκινων ειδωλίων τούρων και πήλινων ειδωλίων με γενειοφόρες ανδρικές μορφές, είτε σε προτομή, είτε σε ανακεκλιμένη στάση²¹¹⁸. Τέλος, το όνομα *Αραθθίων* που απαντά στο ονομαστικό της πόλης, δεδομένης της λατρείας του ποτάμιου θεού, πρέπει να συμπεριληφθεί στα θεοφορικά²¹¹⁹.

Γόργος

Ως ήρωας και αρχηγέτης, ο ιδρυτής της αποικίας Γόργος είναι βέβαιο ότι λατρεύτηκε στον αστικό χώρο της Αμβρακίας. Απόδειξη για την καθιέρωση της λατρείας του αποτελεί η επιβίωση της παράδοσης για την ίδρυση της αποικίας μέχρι και τα ελληνοιστικά χρόνια, στα οποία καταγράφηκε με τη μορφή που σώζεται ο ιδρυτικός μύθος της. Σε πολλές αποικίες έχουν διασωθεί πληροφορίες για τη λατρεία των οικιστών τους, των οποίων ο τάφος υπήρχε συνήθως στην αγορά²¹²⁰. Σημαντική στο πλαίσιο αυτό είναι η αναφορά του Πινδάρου στον τάφο του Βάττου στην Κυρήνη²¹²¹. Το πλησιέστερο παράδειγμα προέρχεται από την κορινθιακή αποικία της Κέρκυρας, από την οποία έχει διασωθεί επιγραφή που πιστοποιεί την επιβίωση μίας *πάτρας Χερσικρατιδᾶν* στο Αρτεμίσιο της πόλης, η οποία είχε οργανωθεί στο πλαίσιο της λατρείας του οικιστή Χερσικράτη²¹²². Αλλά βασικότερη απόδειξη για την ύπαρξη ιερού και καθιερωμένων τελετών προς τιμήν του Γόργου είναι η απεικόνισή του στα νομίσματα της πόλης. Η ταύτιση μάλιστα της απεικονιζόμενης γυμνής ανδρικής μορφής με τον ήρωα εξασφαλίζεται μέσω της επιγραφής *ΓΟΡΓΟΣ*²¹²³. Επιπλέον, είναι πιθανό ότι τα ονόματα *Γόργις*, *Γοργίας* και *Γοργώ*, που απαντούν στο επιγραφικό corpus της πόλης σχετίζονται ως θεοφορικά με τη λατρεία του²¹²⁴. Το δείγμα, αν και είναι σημαντικό για μία πόλη μικρού μεγέθους, δεν κρίνεται επαρκές, αφού τα ονόματα είναι

²¹¹⁸ Ρήγινος 2008, 61.

²¹¹⁹ Katsadima 2018, 171. Το συγκεκριμένο όνομα αναγράφεται στο επίγραμμα του Πολυανδρίου του Στ' αι. π.Χ. και αναφέρεται σε έναν από τους πεσόντες: βλ. παραπάνω, σ. 50 και σημ. 269 της παρούσας.

²¹²⁰ Για τη λατρεία των οικιστών/ ιδρυτών στην αγορά της πόλης: Σχολ. Πινδ. Όλ. Α' 149b (Drachmann). Βλ. και Musti 2005, 308 και σημ. 21, Cordano 2009, Mortensen 2015, 224-227 και Polito 2018, αλλά και σε όλον τον τόμο (Castiglioni et al. 2018). Η τελευταία αναλύει το παράδειγμα του οικιστή της Εφέσου Ανδρόκλου και πώς αυτός τιμώνταν στη δημόσια ζωή της πόλης και πώς απεικονιζόταν, όπως και ο Γόργος, στα νομίσματά της.

²¹²¹ Πίνδ. Πυθ. Ε', 93-94. Βλ. και Calame 2011, 192-193.

²¹²² IG IX, 1², 4, 1140. Βλ. και Klaffenbach, 1940, 164-165 και Fauber 2002, 152.

²¹²³ Calciati 1990, II, 461, αρ. 82.

²¹²⁴ Katsadima 2018, 171. Η αρχαιολόγος συσχετίζει την ερμηνεία αυτή με την παρουσία του θηλυκού ονόματος *Μέλισσα* στο ονομαστικό της πόλης, το οποίο παραπέμπει κατά την ίδια στη γυναίκα του Περιάνδρου. Και το όνομα αυτό όμως είναι αρκετά κοινό και δεν υπάρχουν ισχυρές ενδείξεις για τη σχέση με τους Κυψελίδες.

αρκετά κοινά σε όλο τον αρχαίο κόσμο και δε γνωρίζουμε κατά πόσον συνδέονται και με άλλα, λατρευτικά συμφραζόμενα (επίθετο *γοργός*, λατρεία *Γοργοῦς*, κ.ά.).

Λευκάς

Απόλλων (Λευκάτας)

Η λατρεία του Απόλλωνος στη Λευκάδα είναι επιβεβαιωμένη νομισματικά, φιλολογικά και αρχαιολογικά. Κατ' αρχάς, η ύπαρξη των μηνών *Άπελλαῖος* και *Κράνειος* στο κορινθιακό μηνολόγιο, το οποίο φαίνεται ότι ακολουθούσαν οι περισσότερες αποικίες, πιστοποιεί τη θέσπιση πολιτικών εορτών προς τιμήν του και στη Λευκάδα²¹²⁵. Επιβεβαίωση της ύπαρξης ιερού του θεού στην αποικία προσφέρει ο Θουκυδίδης, ο οποίος αφηγούμενος την επίθεση του Δημοσθένους στη Λευκάδα το 426 π.Χ., αναφέρει ότι στο τμήμα της πόλης που βρισκόταν εντός του ισθμού υπήρχε ναός του Απόλλωνος²¹²⁶. Η Ανδρέου έχει υποστηρίξει ότι το ιερό πρέπει να τοποθετηθεί στο ΒΑ άκρο της πόλης, κοντά στα τείχη, εξαιτίας της ανεύρεσης επιγραφής της ελληνιστικής εποχής που αναφέρεται σε χορηγία *Απολλωνιατῶν*, δηλαδή λατρευτών του Απόλλωνος, για την ανοικοδόμηση τμήματος του τείχους²¹²⁷. Ωστόσο, η ερμηνεία της λέξης *Απολλωνιαῖται* είναι πιθανότατα λανθασμένη, αφού παραπέμπει σε χορηγία όχι λατρευτικής ομάδας, αλλά της κορινθιακής αποικίας της Απολλωνίας στην Ιλλυρία, σύμφωνα και με την εμπειριστατωμένη μελέτη των Fiedler και Van Hesberg²¹²⁸. Οπωσδήποτε, όμως, το αναφερόμενο ιερό πρέπει να θεωρηθεί αστικό.

Λατρεία του Απόλλωνος με το προσωνύμιο *Λευκάτας* υπήρχε επίσης και στο νοτιότερο άκρο του νησιού, στο ομώνυμο ακρωτήριο, όπως μαρτυρεί ο Στράβων²¹²⁹. Μία άλλη μεταγενέστερη πηγή, ο Κλαύδιος Αιλιανός, αναφέρεται σε ιερό του *Ἄκτιου Απόλλωνος* σε υψηλό λόφο ή ακρωτήριο της Λευκάδος, το οποίο, εξαιτίας της αναφοράς σε τελετές σχετικές με άλμα από τον απότομο βράχο, όπως θα δούμε και παρακάτω, πρέπει να ταυτιστεί με το ιερό του *Λευκάτα*²¹³⁰. Η αναφορά του γίνεται εξ αφορμής ενός σχολίου του

²¹²⁵ Βλ. και το αντίστοιχο συμπέρασμα για την Αμβρακία παραπάνω, σ. 326 της παρούσας.

²¹²⁶ Θουκ. Γ' 94.2.

²¹²⁷ Ι. Ανδρέου 1998, 178-179.

²¹²⁸ Fiedler, Van Hesberg 2015, 64-66. Η Τζουβάρα-Σούλη (2009, 423-424 και σημ. 6 και 7) έχει θεωρήσει προγενέστερα ότι η επισκευή αφορούσε είτε επισκευή του τείχους, είτε του ναού του Απόλλωνος, για τον οποίο αποδέχεται την τοποθέτηση της Ανδρέου.

²¹²⁹ Στράβ. Γ' 2.8-9 (C 451). Για την τοποθεσία του ακρωτηρίου: Ψευδο-Σκύλαξ, *Περίπλους*, 34, 5, Αἴλιος Ἀριστείδης, *Ἰσθμικός εἰς Ἀπόλλωνα*, 21, 29 (Jebb) και Φώτιος, *Βιβλιοθήκη*, 190, 153a.11 (Bekker). Για τη λατρεία στο συγκεκριμένο ιερό βλ. και Ροντογιάννη 1980, 237-252 και Τζουβάρα-Σούλη 2009, 424-425. Τα ακρωτήρια φαίνεται ότι ήταν τόποι που ενέπνεαν τον φόβο και τον θαυμασμό προς τη φύση και τους θεούς, αφού σε αυτά συχνά ἴδρυναν ιερά και προσέδιδαν στη θεότητα επίθετο που παρέπεμπε στο εκάστοτε ακρωτήριο: βλ. R. Parker 2003, 177. Στις περιπτώσεις μάλιστα της Κορίνθου και της Κέρκυρας, η λατρεία της Ἴρας προσδιοριζόταν από την τοποθέτηση του ιερού σε ακρωτήριο με το προσωνύμιο *Ἄκραία*: βλ. παραπάνω σ. 366-367 και σημ. 2112 της παρούσας. Πρβλ. και το αντίστοιχο ιερό του Ἄργους: Πaus. Β' 24.1.

²¹³⁰ Κλαύδιος Αιλιανός, *Περί ζῶων ιδιότητος*, Γ' 1.8.

για τελετές και αγώνες που θεσπίστηκαν μετά τη ναυμαχία στο Άκτιο το 31 π.Χ. Την εποχή που ζούσε ο συγγραφέας, οι κάτοικοι της Λευκάδος είχαν μεταφερθεί μαζί με τις βασικές τους λατρείες στη Νικόπολη, πόλη η οποία ιδρύθηκε ακριβώς για να διαμνημονεύσει την ακτιακή νίκη του Οκταβιανού²¹³¹. Την ταύτιση του ιερού του Λευκάτα με εκείνο στο οποίο αναφέρεται ο Κλαύδιος Αιλιανός επιβεβαιώνει και η ανεύρεση στη Νικόπολη νομισμάτων της εποχής του Τραϊανού με την επιγραφή *Ἀπόλλων Λευκάτης*²¹³². Στον ίδιο συσχετισμό με τη ναυμαχία του Ακτίου προβαίνει και ο Ρωμαίος ποιητής Προπέρτιος, ονομάζοντας τον θεό *Λευκάδιο (Leucadius)*²¹³³. Ο Πλούταρχος, επίσης, συγκαταλέγει στους ναούς που καταστράφηκαν κατά τον Μιθριδατικό Πόλεμο, τους ναούς του *Ἀπόλλωνος ἐν Ἀκτίῳ καὶ ἐν Λευκάδι*²¹³⁴. Οι τελευταίοι αυτοί συγγραφείς δε διασαφηνίζουν σε ποιο από τα δύο ιερά του Ἀπόλλωνος στη Λευκάδα αναφέρονται, αν και είναι σχεδόν βέβαιο ότι πρόκειται για τον *Λευκάτα*, με βάση και την εύρεση των προαναφερθέντων νομισμάτων²¹³⁵. Εξαιτίας μάλιστα της ανεύρεσης κεραμικής ρωμαϊκών χρόνων και νομισμάτων του Β' αι. μ.Χ. στο ιερό του *Λευκάτα*²¹³⁶, είναι σχεδόν βέβαιο ότι το ιερό συνέχιζε να υφίσταται και να λειτουργεί και στην αυτοκρατορική περίοδο.

Εντούτοις, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο να υπήρξε προγενέστερη μεταφορά του προσωνυμίου *Ἄκτιος* και των αντίστοιχων τελετουργιών στην ίδια τη Λευκάδα, με δεδομένο μάλιστα ότι ήδη από τον Δ' αι. π.Χ. υπάρχουν ισχνές ενδείξεις της επέκτασης της λατρείας του *Ἀπόλλωνος Ἀκτίου* και στην Αμβρακία, αφού απεικονίζεται στις σύγχρονες χάλκινες εκδόσεις της πόλης²¹³⁷.

Επομένως, είναι πολύ πιθανό ότι στο κείμενο του Κλαύδιου Αιλιανού υπάρχει σύγχυση των δύο προσωνυμίων και ότι στο ιερό του Ἀπόλλωνος στο ομώνυμο ακρωτήριο στη νότια Λευκάδα ο θεός είχε μόνο το προσωνύμιο *Λευκάτας*, και όχι *Ἄκτιος*. Δεν αποκλείεται, με βάση την αναφορά του Προπερτίου, ο θεός στο άστυ μόνο να ονομαζόταν *Λευκάδιος*, όπως άλλωστε και η Ἥρα και η Ἄρτεμις, όπως θα δούμε παρακάτω. Τέλος, φαίνεται ότι στη Νικόπολη υπήρξε συγκερασμός των τελετουργιών και των προσωνυμίων του θεού, με βάση τις προγενέστερες παραδόσεις και από τα τρία παραπλήσια ιερά του, από τα δύο της Λευκάδος και αυτό του Ακτίου²¹³⁸. Αυτή η πρακτική και η συνένωση λατρειών,

²¹³¹ Πaus. Ε' 23.3, Ζ' 18.8-9 και Γ' 8.3-4 και Στράβ. Ζ' 7.6 (C 325). Για τη μεταφορά των λατρειών από τις διάφορες πόλεις στη Νικόπολη βλ. Καραμεσίνη-Οικονομίδου 1975, 47 και Τζουβάρα-Σούλη 1987, 170-176.

²¹³² Imhoof-Bloomer 1883, 141, Καραμεσίνη-Οικονομίδου 1975, 47 και 80 και Franke 1976, 160, αρ. 10.

²¹³³ Propertius, *Elegiae*, III, 11.69. Βλ. και Franke 1976.

²¹³⁴ Πλούτ. *Πομπ.* ΚΔ' 5.

²¹³⁵ Τζουβάρα-Σούλη 2009, 429-430.

²¹³⁶ Καραμεσίνη-Οικονομίδου 1975, 8 κ.ε. και Τζουβάρα-Σούλη 1987, 170 κ.ε.

²¹³⁷ Βλ. παραπάνω, σ. 248-249 της παρούσας.

²¹³⁸ Sutherland 1976, 151. Πρβλ. και Τζουβάρα-Σούλη 2009, 428.

τελετών και προσωνομίων, καθώς και η υπαγωγή επιμέρους τοπικών λατρειών σε μία κεντρική είναι γνωστή στην αρχαιότητα πρακτική, σύμφωνα με τον Parker²¹³⁹. Τέλος, η ύπαρξη ενός αστικού και ενός μεγάλου εξωαστικού ιερού, στο νότιο ακρωτήριο της χερσονήσου, τονίζει τη σύνδεση του αστικού κέντρου με την ύπαιθρο χώρα και την κυριαρχία σε αυτήν²¹⁴⁰. Ανάλογο εξάλλου συσχετισμό ιερών στο άστυ και στην ύπαιθρο συναντήσαμε και στη λατρεία της Αρτέμιδος στην Αμβρακία²¹⁴¹.

Ο Πτολεμαίος Ηφαιστίωνος, μυθογράφος της αυτοκρατορικής εποχής²¹⁴², αποδίδει την ονομασία του ακρωτηρίου και του ιερού στον Λεύκο, Ζακύνθιο φίλο του Οδυσσέα²¹⁴³, που το ίδρυσε. Επιπλέον, η αφήγηση του Πτολεμαίου πιθανότατα αποτελεί ιδρυτικό μύθο για το συγκεκριμένο ιερό και συνδέεται με τους *Νόστους* των ηρώων του Τρωικού Πολέμου, όπως παρατηρήσαμε και για την περίπτωση του Αινεία²¹⁴⁴. Ο μύθος ταυτόχρονα αποτελούσε και *αίτιον* για το προσωνόμιο του θεού αλλά και για την ονομασία του ακρωτηρίου. Το όνομα, ωστόσο, του ιερού πρέπει να σχετίζεται με τη γεωλογική σύσταση του ακρωτηρίου, που αποτελείται από λευκό λίθο. Μάλιστα, ο Στράβων είχε επισημάνει το λευκό χρώμα του πετρώματος της περιοχής²¹⁴⁵. Το ιερό ανακάλυψε ο Dörpfeld στη θέση του σύγχρονου φάρου και το περιέγραψαν περιηγητές του Ιθ' αι.²¹⁴⁶.

Το μυθολογικό επεισόδιο της ανάμιξης του Απόλλωνος στη Λευκάδα παραδίδεται από τον Φώτιο, ο οποίος αρύεται πιθανώς από τον Πτολεμαίο Ηφαιστίωνος²¹⁴⁷. Σύμφωνα με την εκδοχή αυτή, ο Απόλλων είχε βοηθήσει την Αφροδίτη να απαλλαγεί από την ερωτική επιθυμία για τον Άδωνι, υποδεικνύοντάς της να πέσει από το ακρωτήριο του Λευκάτα, συμβουλή την οποία ακολούθησε, με αποτέλεσμα να πετύχει τον στόχο της. Όταν η θεά ρώτησε τον Απόλλωνα για την ικανότητά του να παύει τον έρωτα, εκείνος απάντησε ότι εξαιτίας της μαντικής του ικανότητας γνώριζε ότι ο Δίας απαλλάχτηκε από τη σκέψη της Ήρας, επειδή κάθισε στον βράχο του ακρωτηρίου.

Η πτώση της Αφροδίτης αποτελεί *αίτιον* για μία συνήθη πρακτική στο συγκεκριμένο ιερό, δηλαδή τον αντίστοιχο εκούσιο κατακρημνισμό ερωτικά απογοητευμένων. Η πρώτη

²¹³⁹ R. Parker 2003, 180.

²¹⁴⁰ De Polignac 2000, 77 κ.ε.

²¹⁴¹ Βλ. παραπάνω, σ. 338-341 της παρούσας.

²¹⁴² Πτολεμαίος Ηφαιστίωνος, *Καινής Ιστορίας Λόγοι Ζ'* (Westermann 1843, 198), Φώτιος, *Βιβλιοθήκη*, 190, 153a.7 -b.20.

²¹⁴³ Όμηρος, *ΐλ.* Δ 491. Ανάλογο μυθικό *αίτιον* σχετικό με τον μύθο του Οδυσσέως είδαμε ότι αναφέρει και ο Έφορος μέσω του Στράβωνος για την πόλη της Λευκάδος: Στράβ. *Γ'* 2, 20 (C 452).

²¹⁴⁴ Βλ. παραπάνω, σ. 353 κ.ε. της παρούσας.

²¹⁴⁵ Στράβ. *Γ'* 2.8-9 (C 451).

²¹⁴⁶ Dörpfeld 1927, 233 κ.ε., 271 κ.ε. και 325 κ.ε., Φραγκούλη 1973, 233 κ.ε. και 243. Βλ. και Τζουβάρα-Σούλη 2009, 425 και σημ. 19-20.

²¹⁴⁷ Σούδα, λ. *Πτολεμαίος*, Πτολεμαίος Ηφαιστίωνος, *Καινής Ιστορίας Λόγοι Ζ'* (Westermann 1843, 198) και Φώτιος, *Βιβλιοθήκη*, 190, 153a.7 -b.20.

χρονικά αναφορά είναι αυτή του λυρικού ποιητή του Στ' αι. π.Χ. Ανακρέοντος²¹⁴⁸, η οποία δείχνει ότι η πρακτική της πτώσης από τον Λευκάτα πρέπει να χρονολογηθεί στην αρχαϊκή εποχή. Ο Μένανδρος επίσης αναφέρει μέσω του Στράβωνος ότι η Σαπφώ γκρεμίστηκε από το ακρωτήριο του Λευκάτα εξαιτίας του έρωτός της προς τον Φάωνα²¹⁴⁹. Αν και η γνησιότητα της πληροφορίας έχει αμφισβητηθεί από τον Ροντογιάννη²¹⁵⁰, είναι πιθανή η παράδοση να ανάγεται στον Ζ' αι. π.Χ. Ο Πτολεμαίος Ηφαιστίωνος διά του Φωτίου αναφέρει οκτώ ιστορικά παραδείγματα τέτοιων κατακρημνισμών. Αν και απουσιάζει η Σαπφώ, υπάρχει η αναφορά στο πρώιμο παράδειγμα της Αρτεμισίας, κόρης του Λυγδάμιος²¹⁵¹. Ανάλογη αναφορά υπάρχει και στον ποιητή Στησίχορο μέσω του Αθήναιου, ενώ στη συνήθεια να πέφτουν από τη *Λευκαδία πέτρα* ερωτευμένοι αναφέρεται και ο Οβίδιος²¹⁵².

Η τελετουργία σχετίζεται και με έναν άλλο τύπο κατακρημνισμού, εκείνου των καταδίκων. Η σχετική πληροφορία παρέχεται από τον αρκετά μεταγενέστερο Στράβωνα, ο οποίος ωστόσο σημειώνει ότι στην εποχή του καταβαλλόταν προσπάθεια για τη διάσωση του καταδίκου²¹⁵³. Αντίστοιχη επιβεβαίωση της πρακτικής παρέχει και ο σύγχρονός του Οβίδιος, ο οποίος κάνει λόγο για ρίψη ανδρικού από το ακρωτήριο²¹⁵⁴. Το σχόλιο του τελευταίου, ότι δηλαδή στο ιερό τελούνταν αξιολύπητες τελετουργίες (*tristia sacra*), έως ότου έφθασε εκεί ο *Τιρύνθιος Ηρακλής* και άρχισε να ρίχνει τα ανθρώπινα ομοιώματα, σε συνδυασμό με τη μαρτυρία του Στράβωνος, οδηγούν στη σκέψη ότι οι κατακρημνισμοί ήταν μέρος ενός αρχαίου εξαγνιστικού τελετουργικού, το οποίο έτεινε να λάβει ηπιότερες διαστάσεις. Στο πλαίσιο πιθανόν των τελετών οι ερωτικά απογοητευμένοι έπεφταν από τον Λευκάτα²¹⁵⁵. Η παρέμβαση του Ηρακλέους υποδηλώνει πιθανόν την άφιξη των Δωριέων Κορινθίων και την κατάργηση μέρους των αποτρόπαιων τελετουργιών.

Όπως και στο παράδειγμα της Αμβρακίας, η λατρεία και οι αντίστοιχες τελετουργίες προς τιμήν του Απόλλωνος είναι πολύ πιθανό ότι καθιερώθηκαν από την αρχή. Σε σχέση με την προέλευση της λατρείας του Απόλλωνος στη Λευκάδα, η Τζουβάρα-Σούλη έχει διατυπώσει την άποψη ότι το ιερό στον κύριο οικισμό της Λευκάδος σχετίζεται με τη

²¹⁴⁸ Ανακρέων, απ. 31 (Page).

²¹⁴⁹ Στράβ. Γ' 2.9 (C451).

²¹⁵⁰ Ο Ροντογιάννης (1980, 249) θεωρεί ότι η παράδοση αυτή αποτελεί θρύλο των κωμικών ποιητών της Αθήνας του Γ' αι. π.Χ. εξ αφορμής μίας αναφοράς ποιήματος της Σαπφούς στον Φάωνα. Ωστόσο, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο η αναφορά του ποιήματος της Σαπφούς να περιλαμβάνει ήδη το ιερό του Λευκάτα, αν δηλαδή σχεδίαζε να πέσει από εκεί για χάρη του Φάωνος. Πρβλ. και Παλαίφατος, *Περί Φάωνος*, 308 (Westermann).

²¹⁵¹ Πτολεμαίος Ηφαιστίωνος, *Καινής Ιστορίας Λόγοι Ζ'* (Westermann 1843, 198).

²¹⁵² Άριστόξενος, *Περί Μουσικής*, FHG II 287, 72 (= Άθήν. ΙΔ' 11 - 619G) και Ovidius, *Tristia*, V, 2.73.

²¹⁵³ Στράβ. Γ' 2.9 (C 451-452).

²¹⁵⁴ Ovidius, *Fasti* V, 629-630.

²¹⁵⁵ Ροντογιάννης 1980, 248-249 και Τζουβάρα-Σούλη 2009, 426-427.

λατρεία του θεού στη μητρόπολη, όπου ο ναός δεσπόζει στον αστικό χώρο, εφόσον αποδεχθούμε την ταύτισή του με αυτόν του Απόλλωνος²¹⁵⁶. Η τοποθέτηση του λευκαδικού ιερού στο άστυ στοιχειοθετεί ασφαλώς την ένταξη της λατρείας στον πολιτικό χώρο και επομένως την καθιστά αρκετά σημαντική. Η ίδια η αναφορά του Θουκυδίδη προδίδει μία ιδιαίτερη φήμη που είχε δημιουργηθεί για το ιερό στον Ε΄ αι. π.Χ. εκτός Λευκάδος²¹⁵⁷. Ο πανελλήνιος θεός πιθανότατα μεταφέρθηκε στην αποικία από τους Κορινθίους και μάλιστα ο οικιστής Πυλάδης την ενέταξε στις αστικές λατρείες. Δεν υπάρχει, ωστόσο, καμία ένδειξη ότι η λατρεία του Απόλλωνος στη Λευκάδα εξαρτάται άμεσα από αυτή του θεού στην Κόρινθο στην εξέλιξή της.

Για τη λατρεία του Απόλλωνος Λευκάτα ο Ροντογιάννης επαναλαμβάνει τη θεωρία για την κορινθιακή καταγωγή της, αν και κάνει λόγο και για συσχετισμό της με τον κρητικό Δελφίνιο Απόλλωνα²¹⁵⁸. Από την άλλη πλευρά, η Τζουβάρα-Σούλη έχει διατυπώσει ότι η λατρεία του Απόλλωνος Λευκάτα είναι προγενέστερη της ίδρυσης της αποικίας από τους Κορινθίους, επειδή την αναφέρει εμμέσως ο Όμηρος με την ιστορία του Ζακύνθιου Λεύκου²¹⁵⁹, αν και η πληροφορία για αυτόν δίνεται από την αρκετά μεταγενέστερη πηγή του Πτολεμαίου Ηφαιστίωνος. Είναι πολύ πιθανό ότι η λατρεία του Απόλλωνος, όπως και οι άλλες πανελλήνιες λατρείες, μεταφέρθηκε από την Κόρινθο στην αποικία του Ζ΄ αι. π.Χ. Εξαιτίας όμως της προγενέστερης ύπαρξης ακαρνανικού οικισμού στη Λευκάδα, αλλά και των ισχυρών ενδείξεων ότι η προαποικιακή λατρεία ενός τοπικού ήρωα στο ακρωτήριο του Λευκάτα και οι αντίστοιχοι εξαγνιστικοί κατακρημνισμοί χρονολογούνται πριν από τον Στ΄ αι. π.Χ., το πιθανότερο είναι ότι η κορινθιακή λατρεία ήλθε να επικαλύψει και να συνεχίσει προγενέστερες μορφές λατρευτικής έκφρασης στον ίδιο χώρο. Με την ερμηνεία αυτή συνάδουν και οι παρατηρήσεις του Oberhammer, ο οποίος έβρισκε αρκετές αναλογίες μεταξύ των τελετών του κατακρημνισμού και αντίστοιχων φοινικικών πρακτικών, χωρίς ωστόσο να μπορούμε να επιβεβαιώσουμε τη φοινικική παρουσία στην περιοχή²¹⁶⁰. Ωστόσο, τελετουργικοί εξαγνισμοί διά κατακρημνισμού, και ιδιαίτερα καταδίκων, συναντώνται και σε άλλα μέρη της αρχαίας Ελλάδος, όπως στην Ήλιδα και στους Δελφούς, και μάλιστα σε σχέση με τα εκεί ιερά²¹⁶¹.

²¹⁵⁶ Πaus. Β΄ 3.6. Βλ. και παραπάνω, σ. 327 και σημ. 1849 της παρούσας.

²¹⁵⁷ Θουκ. Γ΄ 94.2.

²¹⁵⁸ Ροντογιάννης 1980, 247.

²¹⁵⁹ Τζουβάρα-Σούλη 2009, 425-426.

²¹⁶⁰ Oberhammer 1882, 45-54. Η ευκαιριακή δράση των Καρχηδονίων στην περιοχή (βλ. Forasté 1993, 53) δεν κρίνεται επαρκές αίτιο για την επιρροή των Φοινίκων στις λατρευτικές συνήθειες των Λευκαδίων. Για τη δράση των Φοινίκων ως μεσαζόντων στους χώρους κορινθιακού ενδιαφέροντος βλ. παραπάνω, σ. 99 και 101 της παρούσας.

²¹⁶¹ Πλούτ. Ήθ. 557A-B (Περὶ τῶν ὑπὸ τοῦ θεοῦ βραδέως τιμωρουμένων) και Πaus. Ε΄ 6.7. Βλ. και Κοκκίνη 2012, 54.

Τέλος, στις χάλκινες κοπές της από τον Δ' αι. π.Χ. απεικονίζεται κεφαλή Απόλλωνος με στεφάνι ως εμπροσθότυπο²¹⁶², ενώ σε αντίστοιχες του Β' αι. π.Χ. συνδυάζεται η μορφή του στον εμπροσθότυπο με οπισθότυπο, όπου απεικονίζεται το σύμβολό του, η λύρα²¹⁶³.

Ἄρτεμις

Εκτός από την ύπαρξη του μηνός *Ἀρτεμισίου*²¹⁶⁴ στο κορινθιακό μηνολόγιο, οι ενδείξεις για τη θεότητα είναι λιγοστές. Τη λατρεία της πληροφορούμαστε από μεταγενέστερες της υπό συζήτηση περιόδου πηγές, μία γραμματειακή και μία νομισματική. Σύμφωνα με ένα *αἴτιον* του ελληνιστικού ποιητή Καλλίμαχου, το οποίο έχει διασωθεί σε παπυρικά αποσπάσματα, η Ἄρτεμις λατρεύτηκε στην αποικία με το προσωνύμιο *Λευκαδία*²¹⁶⁵. Αντίστοιχα προσωνύμια, προσδιοριστικά της πόλης όπου είχε εγκαθιδρυθεί η λατρεία, είχαν η *Λευκαδία Ἥρα* και ο *Λευκάδιος Ἀπόλλων*, διαπίστωση που παραπέμπει σε μία πολύ συνηθισμένη πρακτική από τη μητρόπολη, στην οποία η Ἄρτεμις είχε το προσωνύμιο *Κόριθος*, ενώ είναι γνωστή η φιλολογία για τον *Διός Κόρινθον*²¹⁶⁶. Το άγαλμα της θεάς, κατά τον Καλλίμαχο, έφερε στο κεφάλι γουδί, όπως είχε υποδείξει χρησμός του μαντείου των Δελφών. Οι Λευκάδιοι προσέτρεξαν στο ιερό του Απόλλωνος, όταν θέλησαν να λύσουν ένα μυστήριο: ηπειρωτικά φύλα είχαν τοποθετήσει στο κεφάλι του αγάλματος το γουδί, αλλά κάθε φορά που οι Λευκάδιοι το απεμάκρυναν βάζοντας ένα στεφάνι στη θέση του, ξαναγύριζε στο άγαλμα. Οι Σκιαδάς και Τζουβάρα-Σούλη έχουν τεκμηριωμένα θεωρήσει την αναφορά του ποιητή ως τμήμα ενός *αἰτίου* για κάποια ιδιόρρυθμη απεικόνιση της θεάς, στο οποίο μάλιστα κυριαρχεί η σκωπτική διάθεση²¹⁶⁷.

Η περίεργη ιστορία ερμηνεύεται ικανοποιητικά, αν συσχετιστεί με τη νομισματική μαρτυρία. Σε αργυρές και χάλκινες εκδόσεις του ύστερου ελληνιστικού νομισματοκοπέιου της Λευκάδος απεικονίζεται η Ἄρτεμις με μηνίσκο στο κεφάλι, με ποδήρη χιτώνα και σκήπτρο, συνοδευόμενη από έλαφο²¹⁶⁸. Με παρόμοιο τρόπο απεικονίζεται η θεά σε ζωγραφικό έργο από τη Λευκανία, σε έργα πλαστικής και από πόλεις ή νησιά του ευρύτερου ΒΔ χώρου, όπως στην Ιθάκη, στην Κεφαλληνία και στον Ωρικό της Ηπείρου,

²¹⁶² SNG 1943 (Copenhagen), αρ. 374 και BMC 1883 (Thessaly to Aetolia), 178 (αρ. 68-76).

²¹⁶³ SNG 1943 (Copenhagen), αρ. 395 και BMC 1883 (Thessaly to Aetolia), 186-187 (αρ. 171-196).

²¹⁶⁴ Βλ. και το αντίστοιχο συμπέρασμα για την Αμβρακία παραπάνω, σ. 333 της παρούσας.

²¹⁶⁵ Καλλίμαχος, *ΡΟxy* 2261, απ. 1-3, 2263· απ. 1, στ. II 9-30. Βλ. και Σκιαδάς 1972.

²¹⁶⁶ Για τον *Λευκάδιο Ἀπόλλωνα* βλ. παραπάνω, σ. 430 και σημ. 2047 και παρακάτω, σ. 437 και σημ. 2088. Για την Ἄρτεμη και τον Δία στην Κόρινθο βλ. Williams, Fisher 1972, 153-154, Bookidis 2003, 254 και σημ. 66 και παραπάνω, σ. 295, σημ. 1684.

²¹⁶⁷ Σκιαδάς 1972, 11-12 και 18-19 και Τζουβάρα-Σούλη 2009, 434-435.

²¹⁶⁸ SNG 1943, πιν. 9, αρ. 381.

χρονολογούμενα όλα στην ελληνιστική περίοδο²¹⁶⁹. Ο εικονιστικός τύπος επομένως, αν και δε γνωρίζουμε την αρχική προέλευσή του, είχε διαδοθεί την εποχή εκείνη σε όλη την περιοχή και ήταν γνωστός πιθανότατα και στον Καλλίμαχο. Είναι δηλαδή πιθανό ότι το αναφερόμενο *αἴτιον* είχε ως επιστρατευτεί για την ερμηνεία της απεικόνισης της θεάς με τον μηνίσκο στο κεφάλι, το οποίο θεωρήθηκε ως γουδί²¹⁷⁰. Στην περίπτωση αυτή, το προσωνόμιο που επελέγη είχε καθαρά τοπικό-εθνικό χαρακτήρα και δεν παρέπεμπε με κάποιον τρόπο στον εικονογραφικό τύπο, ούτε στις ιδιότητες της θεάς, προκαλώντας αντιστοίχως σύγχυση για το εικονιζόμενο σύμβολο. Ο συσχετισμός του μηνίσκου με την Άρτεμη παραπέμπει στο προσωνόμιο *Σελαναία*, το οποίο σώζεται σε αναφορά του Ευριπίδη²¹⁷¹, αλλά και στην ταύτισή της με την Εκάτη²¹⁷². Ανάλογος συγκρητισμός με την Εκάτη παρατηρείται και με την *Αρτέμιδα Πασικράτα* στην Αμβρακία, όπως είδαμε παραπάνω. Η *Άρτεμις/ Έκάτη/ Σελήνη* είναι η θεότητα που καθοδηγεί τους ταξιδιώτες στις θαλάσσιες περιπλανήσεις τους και επομένως η προστάτιδα των θαλασσίων οδών και των λιμανιών, όπως επισημαίνει και ο Καλλίμαχος στον *Ύμνο* του²¹⁷³. Ενισχυτικό στοιχείο για τη σύνδεση της *Αρτέμιδος* με την παραπάνω ιδιότητα προσφέρει η αυτοτέλης απεικόνιση του συμβόλου του μηνίσκου σε νομίσματα της Λευκάδος, που χρονολογούνται στον Δ΄ αι. π.Χ.²¹⁷⁴.

Σε σχέση με τη θέση του ιερού, υπάρχει μόνο μία ευλογοφανής υπόθεση, ότι δηλαδή ταυτίζεται με την αντίστοιχη της Παναγίας Φανερωμένης στο Φρυνί, ΒΔ της Λευκάδος, αφού εκεί σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες καταγεγραμμένες στον ΙΘ΄ αι. είχε γκρεμιστεί κατά τα παλαιοχριστιανικά χρόνια άγαλμα της θεάς μετά από προσευχή χριστιανών²¹⁷⁵. Το ιερό αυτό ήταν ασφαλώς εξωαστικό, ενώ είναι πολύ πιθανό ότι υπήρχε και αντίστοιχη πολιτική λατρεία στο άστυ. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι οι Λευκάδιοι είχαν υιοθετήσει το κορινθιακό μηνολόγιο, στο οποίο συμπεριλαμβανόταν και ο μήνας *Αρτεμίσιος*²¹⁷⁶, καθώς και η παρατήρηση ότι η Άρτεμις ήταν ίσως η σημαντικότερη γυναικεία θεότητα στην αποικία, αφού απεικονιζόταν κατά τον Β΄ αι. π.Χ. στον εμπροσθότυπο των αργυρών λευκαδικών κοπών²¹⁷⁷.

²¹⁶⁹ Χρήστου 1959, 198-199 και Τζουβάρα-Σούλη 2009, 435-436 και σημ. 81-82, όπου και βιβλιογραφία.

²¹⁷⁰ BMC 1883 (Thessaly to Aetolia), 179, πιν. 28, αρ. 15-16 και πιν. 29, αρ. 1-2. Βλ. και Τζουβάρα-Σούλη 2009, 435.

²¹⁷¹ Εὐριπίδης, *Φοίν.* 110 και 175-176.

²¹⁷² Για την ταύτιση της Αρτέμιδος με την Εκάτη και μέσω αυτής με τη Σελήνη βλ. ενδεικτικά Χρήστου 1959, 197-199 και Faraone 1997.

²¹⁷³ Καλλίμαχος, *Ύμνος εις Άρτεμιν*, 39.

²¹⁷⁴ SNG 1943 (Copenhagen), αρ. 359 και Calciati 1990, II, 431, αρ. 149-150. Πιθανή επίσης είναι η σύνδεση και της απεικόνισης του λέοντος, όπως και στην Αμβρακία, στις λευκαδικές κοπές: Calciati 1990, II, 420, αρ. 103-104.

²¹⁷⁵ Ροντογιάννης 1980, 253 και σημ. 1.

²¹⁷⁶ Βλ. παραπάνω, σ. 333 της παρούσας.

²¹⁷⁷ SNG 1943 (Copenhagen), αρ. 377-384.

Η χρονολόγηση της καθιέρωσης της λατρείας είναι ακόμα δυσκολότερη. Ο συσχετισμός της *Λευκαδίας Ἀρτέμιδος* με τη *Σελαναία* ή την *Ἐκάτη*, καθώς και με τη λευκαδική τοπογραφία (με τις θαλάσσιες οδούς και τα λιμάνια) παραπέμπουν σε μία λατρεία, που ήταν σημαντική ήδη από τα κλασσικά χρόνια, εποχή κατά την οποία αναδείχθηκε ο ιδιαίτερος ρόλος της αποικίας σε σχέση με το θαλασσινό ταξίδι. Η νομισματική απεικόνιση του κατεξοχὴν συμβόλου της *Λευκαδίας Ἀρτέμιδος*, εξαιτίας του οποίου συντάχθηκε και το καλλιμάχιο *αἴτιον*, πείθει ότι τόσο η λατρεία όσο και η συγκεκριμένη απεικόνιση υπήρχαν τουλάχιστον από την κλασσική εποχή. Τέλος, τα στοιχεία που παρατέθηκαν για τη λατρεία της *Ἀρτέμιδος Ἐκάτης-Ἐννοδίας-Φεραίας-Πασικράτας* στην Αμβρακία, στις Συρακούσες και στην Κόρινθο, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η θεά με τις ιδιότητες αυτές είχε λατρευτεί πιθανότατα και στη Λευκάδα ήδη από προγενέστερες ιστορικές φάσεις.

Ἥρα

Ο Πλούταρχος στα *Ηθικά* του κάνει λόγο για τη *Λευκαδία Ἥρα*, την οποία έπρεπε να εξευμενίσουν οι Συβαρίτες με τρεις θανάτους²¹⁷⁸. Το κείμενο δε διευκρινίζει σε ποια πόλη βρισκόταν αυτός ο ναός, στη Σύβαρη ή στη Λευκάδα. Είναι πιθανό, ακόμα και αν είχε ιδρυθεί τέτοιος ναός στη Λευκάδα, ότι συνδεόταν με κάποιον τρόπο με αντίστοιχο ναό της θεότητας στη Σύβαρη. Η ανάγκη εξιλασμού της θεότητας παραπέμπει σε ένα συγκεκριμένο ιστορικό περιστατικό, το οποίο όμως δεν έχει καταγραφεί. Οι υπόλοιπες μαρτυρίες για την Ἥρα στη Σύβαρη παρουσιάζουν τη θεά εξίσου φοβερή και εχθρική εναντίον των Συβαριτών²¹⁷⁹. Είναι επομένως πιθανό ότι ο Πλούταρχος ή η πηγή του συγχέει το προσωνύμιο της θεάς με κάποιο άλλο υπαρκτό. Η πιθανότερη αποκατάσταση του προσωνυμίου είναι *Ἥρα Λακινία*. Ιερό της θεάς με αυτό το προσωνύμιο βρισκόταν στον παρακείμενο Κρότωνα²¹⁸⁰ και το κεφάλι της απεικονίζεται στα νομίσματα των Θουρίων, γειτονικής στη Σύβαρη πόλης²¹⁸¹. Το σημαντικό στοιχείο είναι ότι το ιερό της *Ἥρας Λακινίας* σχετίζεται με την κυριαρχία στον θαλάσσιο χώρο και την προστασία της ναυσιπλοΐας με την τοποθέτησή του στο ακρωτήριο *Caro Colonna*²¹⁸², ιδιότητες που είδαμε ότι αποδίδονταν και στην *Ἥρα Ἀκραία* στην Κέρκυρα, στις Συρακούσες και στην Κόρινθο²¹⁸³.

²¹⁷⁸ Πλούτ. Ἡθ. 557C (*Περὶ τῶν βραδέως τιμωρουμένων*).

²¹⁷⁹ Κλαύδιος Αἰλιανός, *Ποικίλη ἱστορία*, IB' 39.1, Ἄθην. Θ' 49 (393F) και Στέφ. Βυζ. Ἐθνικά, λ. Σύβαρις.

²¹⁸⁰ Livius, *Ab Urbe Cond.* XXIV, 3.3. Βλ. και Spadea 1996 και (a curadi) 2006.

²¹⁸¹ Head, p. 86. Βλ. και Giannelli 1963, 101-103.

²¹⁸² De Polignac 2000, 148-149.

²¹⁸³ Βλ. παραπάνω, σ. 366-367 και σημ. 2110-2112 της παρούσας.

Το προσωνύμιο *Λευκάδιος/ Λευκαδία* είχε αποδοθεί, όπως είδαμε, στους σημαντικότερους θεούς της αποικίας (Απόλλων, Άρτεμις). Είναι επομένως πιθανό ότι η λατρεία της Ήρας στην κορινθιακή αποικία ήταν πράγματι μία από τις εξέχουσες. Η σύγχυση μάλιστα του Πλουτάρχου ίσως οφείλεται στο γεγονός ότι υπήρχε στην πραγματικότητα σημαντική λατρεία της Ήρας στη Λευκάδα. Την υποψία ενισχύει η επίσης ύστερη μαρτυρία του Λίβιου, ο οποίος στην περιγραφή της Λευκάδος, εξ αφορμής της επίθεσης του ρωμαϊκού στόλου υπό τον Φλαμινίνο, αναφέρει ότι η απόβαση έγινε στην εκτός πόλης τοποθεσία *Ήραϊον (Heraeum)*. Το ιερό βρισκόταν πιθανότατα σε κάποιο σημείο της βόρειας παραλιακής ζώνης της αποικίας²¹⁸⁴. Η πληροφορία αποδεικνύεται απόλυτα συναφής με τη σύνδεση της Ήρας με τη θαλάσσια επικοινωνία, όπως τη γνωρίσαμε από τα παραδείγματα της Κορίνθου, της Κέρκυρας και των Συρακουσών, αλλά και από το παράδειγμα της *Ήρας Λακινίας*, με την οποία πιθανότατα συνέχεο ο Πλούταρχος τη θεότητα της Λευκάδος. Είναι επομένως πολύ πιθανό ότι και στη Λευκάδα είχε θεσπιστεί μία αντίστοιχη λατρεία με ανάλογα χαρακτηριστικά, αφού μάλιστα η θαλάσσια επικοινωνία και η ναυτική τέχνη ήταν ιδιαίτερα σημαντικές για την ίδια την αποικία. Αν κρίνουμε από το παράδειγμα του Κρότωνος, τότε το ιερό της Λευκάδος πρέπει να τοποθετηθεί στο σημείο της ένωσής της με την Ακαρνανία, λίγο έξω από τη βενετσιάνικη και σύγχρονη πόλη.

Ζεύς

Η λατρεία του Διός είναι η λιγότερο επιβεβαιωμένη ή τεκμαιρόμενη από το σύνολο των πηγών για τη Λευκάδα. Οι μοναδικές ενδείξεις που διαθέτουμε προέρχονται από τα νομισματικά *corpora*. Στις αργυρές λευκαδικές κοπές του Δ' αι. π.Χ. και στις χάλκινες του Β' αι. π.Χ. απεικονίζονται ο κεραυνός και ο αετός, και μάλιστα κάποιες φορές σε συνδυασμό²¹⁸⁵. Είναι βέβαιο ότι μία τόσο σημαντική λατρεία τόσο για τη μητρόπολη όσο και για την περιοχή της Ηπείρου και της Ακαρνανίας είχε οργανωθεί και στην πόλη αυτή²¹⁸⁶. Είναι, ωστόσο, περίεργο ή μάλλον ατυχές ότι δεν έχουν βρεθεί επιπλέον στοιχεία.

Ιδιάζον εντούτοις ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα έργο τέχνης, το οποίο, μολονότι δεν απεικονίζει τον θεό Δία, εντάσσεται όμως περισσότερο σε πολιτικά συμφραζόμενα, μαρτυρεί εμμέσως την απεικόνιση του θεού στη μνημειακή τέχνη της Λευκάδος. Σε

²¹⁸⁴ Livius, *Ab Urbe Cond.* XXXIII, 17.2. Η τοποθέτηση του ιερού εκτός πόλης συμπεραίνεται από την αφήγηση του Λίβιου, στην οποία αναφέρει ότι ο Φλαμινίνο, αφού αποβιβάστηκε στο *Ήραϊο*, στη συνέχεια προχώρησε με τα στρατεύματά του εναντίον των τειχών της πόλης (*inde cum omni genere tormentorum machinarumque quibus expugnatur urbes ad muros accessit*).

²¹⁸⁵ SNG 1943 (Copenhagen), αρ. 382 (κεραυνός και αετός) και αρ. 383 (αετός) και Calciati 1990, II, 426, αρ. 126 (κεραυνός).

²¹⁸⁶ Για τη λατρεία του Διός στην Ακαρνανία βλ. Corsten 2006.

υστεροκλασικό κάτοπτρο που φυλάσσεται στο Μουσείο του Λούβρου, απεικονίζεται ανδρική καθιστή γενειοφόρα μορφή με σκήπτρο, συνοδευόμενη από αντίστοιχη νεαρή όρθια γυναικεία μορφή²¹⁸⁷. Ο άνδρας επιγράφεται *KOPINΘΟΣ*, ενώ η γυναίκα *ΛΕΥΚΑΣ*. Η σημασία της παράστασης για την ιδεολογική προσκόλληση της αποικίας στη μητρόπολη, ως συνέπεια της εκστρατείας του Τιμολέοντος, έχει σχολιαστεί αρκούντως από την Antonetti²¹⁸⁸. Το σημαντικό για τη διερεύνηση του θέματος των λατρειών είναι ότι η απεικόνιση του *Κορίνθου* ταυτίζεται με εκείνη του Διός, ενώ της *Λευκάδος* με Νύμφη. Σε συμβολικό επίπεδο, είναι άμεση η παραπομπή στην κορινθιακή μυθολογία και στην παράδοση για τον *Διός Κόρινθον*, την καταγωγή δηλαδή του μυθικού γενάρχη Κορίνθου από τον Δία²¹⁸⁹. Το μήνυμα που επιθυμεί να διαβιβάσει στους θεατές ο καλλιτέχνης είναι σαφές: η Λευκάς οφείλει να αποτίει τον πρέποντα σεβασμό στη μητρόπολη, όπως οι κατώτερες θεότητες προς τον πατέρα των θεών, τον Δία. Επομένως, η απεικόνιση αποσκοπεί στο να βοηθήσει τον θεατή να συνδέσει την Κόρινθο με τον Δία, αξιοποιώντας μία γνωστή στο κοινό απεικόνιση του θεού τόσο στη μητρόπολη όσο και στην αποικία. Είναι δηλαδή πολύ πιθανό ότι ο τρόπος απεικόνισης του Διός στο κάτοπτρο να αντιγράφει τον αντίστοιχο ενός μεγαλύτερου ζωγραφικού ή πλαστικού έργου, που ήταν ορατό στο άστυ της Λευκάδος. Έχουμε δηλαδή μία έμμεση ένδειξη που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η λατρεία ήταν πολιτική και είχε κεντρικό ρόλο στην πόλη.

Αφροδίτη (Αινειάς, Λιμεναρχίς)

Για τη λατρεία της θεότητας διαθέτουμε πληροφορίες από γραμματειακές, επιγραφικές και νομισματικές πηγές. Ιερό της *Αφροδίτης Αινειάδος* στη Λευκάδα μαρτυρείται από τον Διονύσιο Αλικαρνασσία, στην αφήγηση για την ίδρυση των ιερών σε πόλεις της Ηπείρου και των Ιονίων νήσων²¹⁹⁰. Όπως είδαμε, η ίδρυση των ιερών της σχετίζεται με τις ιδιαίτερες τρωικές παραδόσεις που είχαν πιθανότατα κορινθιακή προέλευση. Η παράδοση για το πέρασμα του Αινεία από την Ήπειρο, οι ανάλογες απεικονίσεις της Αφροδίτης στην Αμβρακία, τα αρχαιϊστικά ξόανα που αναφέρει ο Διονύσιος

²¹⁸⁷ Louvre, αρ. κατ. 1699. Η αντίστοιχη επιγραφή είναι η IG IV, 360. Βλ. και Ζάχος, Ντούζουγλη 2003, 45.

²¹⁸⁸ Antonetti 2011, 58-59.

²¹⁸⁹ Πίνδ. Νεμ. Ζ' 100-105, Άριστοφ. Έκκλησ. 819-827 και Ταγηνισταί, PCG 509, Πaus. Β' 1.1 και Σχολ. Πλάτ. Εὐθύδ. 292e. Η παράδοση αυτή διατηρήθηκε από τα αρχαϊκά έως τα ρωμαϊκά χρόνια εξαιτίας της παροιμίας *Διός Κόρινθος*, η οποία επιστρατευόταν, για να δηλώσει την άσκοπη και αέναη επανάληψη λόγων και έργων. Βλ. και Pierroront Houghton 1955, 178.

²¹⁹⁰ Διον. Άλικ. Ρωμ. Άρχ., Α' 50.4.

ότι υπήρχαν στην Αμβρακία και στη Ζάκυνθο, καθώς και οι σχετικές τελετουργίες²¹⁹¹, και οι τρωικές διασυνδέσεις με τον χώρο των ΒΔ αποικιών πιστοποιούν ότι οι *Νόστοι* κυκλοφορούσαν στην περιοχή του Ιονίου τουλάχιστον από τον Δ΄ αι. π.Χ. Η διεύρυνσή τους και η διάδοσή τους θα μπορούσε να αποδοθεί στον Πύρρο, ο οποίος πράγματι κατείχε τη Λευκάδα²¹⁹². Τα νομίσματα των κλασικών χρόνων, στα οποία απεικονίζεται περιστέρι, σύμβολο της θεάς²¹⁹³, δεν προσφέρουν ιδιαίτερα χρήσιμες πληροφορίες.

Η επιγραφική μαρτυρία επιβεβαιώνει τη λατρεία της θεάς στη Λευκάδα, αν και με διαφορετικό προσωνύμιο. Το κείμενο, με το οποίο αποδίδονται τιμές στον Μεσσήνιο γλύπτη Δαμοφώντα, αναφέρει ότι άγαλμά του θα τοποθετούνταν στο ιερό της *Αφροδίτης Λιμεναρχίδος* στη Λευκάδα²¹⁹⁴. Η απόδοση τιμών στον Μεσσήνιο γλύπτη σχετίζεται, σύμφωνα με την επιγραφή, με τη δωρεάν επισκευή του αγάλματος της *Αφροδίτης* εξαιτίας διαπιστωμένων φθορών²¹⁹⁵. Στο κείμενο συμπεριλαμβάνονται μάλιστα και τιμές, όπως του *προξένου*, εξαιτίας της ευεργεσίας του (*κάλοκαγαθία*)²¹⁹⁶. Μολονότι η επιγραφή χρονολογείται στον Β΄ αι. π.Χ., το προσωνύμιό της φανερώνει ότι σχετίζεται με την τοπογραφία και την οικονομία της πόλης και επομένως είναι πιθανό ότι προϋπήρχε. Η σημασία επίσης του συγκεκριμένου ιερού φαίνεται από το σημαντικό άγαλμα στο ιερό της Λευκάδος και την αντίστοιχη πρόσκληση προς τον διάσημο καλλιτέχνη.

Ο Themelis, ακολουθώντας τον Galinsky, έχει διατυπώσει την άποψη ότι το επίθετο *Αίνειας* αποδόθηκε στην Αφροδίτη κατά τα μέσα του Α΄ αι. π.Χ., στην προσπάθεια των Λευκαδίων να συνδέσουν μία ήδη υπάρχουσα λατρεία, της *Λιμεναρχίδος*, με την παράδοση της Αφροδίτης και του Αινεία, και κατ' αυτόν τον τρόπο να συνδεθούν μυθολογικά με τον μυθικό γενάρχη των Ρωμαίων²¹⁹⁷. Πράγματι, είναι αρκετά ύποπτη η ταυτόχρονη και

²¹⁹¹ Διον. Άλικ. *Ρωμ. Άρχ.* Α΄ 50.3 και 4. Ο Διονύσιος αναφέρεται σε θυσίες και ηρώο του Αινεία κοντά στο Μικρό Θέατρο της Αμβρακίας, καθώς και σε αθλήματα στο πλαίσιο αγώνων, που είχαν το όνομα *Αίνειου* και *Αφροδίτης δρόμος*.

²¹⁹² Ο Δημοχάρης, (*FGrHist* 75 F 2 = Άθ. *Δειπν.* Στ΄ 62, 253B-D) αναφέρεται στην κληροδότηση της Λευκάδος και της Κέρκυρας στον Δημήτριο διά της Λάναςσας. Η αρχική κληροδότηση στον Πύρρο τεκμαίρεται σε συνδυασμό με τη μαρτυρία του Πλουτάρχου (*Πύρρος*, Στ΄ 10, Θ΄ 2 και Ι΄ 7) για την προίκα του Αγαθοκλέους στον Πύρρο. Βλ. και την πληροφορία του Αθήναιου για την ερωμένη του Πύρρου από τη Λευκάδα ονόματι Τίγρις (Αθήν. ΙΓ΄ 56 32-36 (589D) Πρβλ. Δάκαρης 1964α, 126-130, Τζουβάρα-Σούλη 2009, 438, Freitag 2013b, 45 και Antonetti 2015, 200-201.

²¹⁹³ Το περιστέρι απεικονίζεται μέσα σε στέφανο στους αργυρούς «πηγάσους» των Λευκαδίων: Calciati 1990, II, 425, αρ. 122.

²¹⁹⁴ IG IX I², 4, 1475 (= SEG XLV.292).

²¹⁹⁵ Ο Themelis (1996, 175) θεωρεί ότι το άγαλμα ήταν χρυσελεφάντινο, επειδή, σύμφωνα με τον Πausανία (Δ΄ 31, 6-7) ο Δαμοφών ήταν εγνωσμένης αξίας σε σχέση με την επισκευή τέτοιων αγαλμάτων, αφού είχε κληθεί και στην Ολυμπία να επισκευάσει το χρυσελεφάντινο άγαλμα του Διός του Φειδία. Οι φθορές πρέπει να προέκυψαν ως συνέπεια της εκστρατείας του Lucius Flaminius στην περιοχή: Livius, *Ab Urbe Cond.*, XXXIII, 17.1-14. Βλ. και Themelis 1996, 175-176.

²¹⁹⁶ IG IX, I², 4, 1475.19-21 (63-76).

²¹⁹⁷ Galinsky 1969, 65-67, ο οποίος παραθέτει και άλλα παραδείγματα ανάλογων επιθέτων της Αφροδίτης και στοιχειοθετεί την ανάπτυξη της λατρείας στον Β΄ αι. π.Χ. με την απεικόνιση της θεάς σε λευκαδικά νομίσματα (βλ. παρακάτω, 379 και σημ. 2197 της παρούσας), και Themelis 1996, 175 και σημ. 112.

μοναδική αναφορά της διάδοσης της λατρείας από τον Διονύσιο σε καθαρά ρωμαϊκά συμφραζόμενα. Είναι επίσης πολύ πιθανό ότι η αφήγησή του συνολικά αποσκοπούσε στην προβολή της Ρώμης ως μίας πόλης με ελληνικές και όχι βαρβαρικές καταβολές και επομένως να συνδέσει τους Τρώες μέσω του Αινεία με σημαντικές ελληνικές πόλεις, από τις οποίες πέρασε²¹⁹⁸.

Επομένως, είναι πολύ πιθανό ότι η προβολή της *Αφροδίτης Αινειάδος* στις κορινθιακές αποικίες έγινε με σκοπό τη σύνδεση με τη Ρώμη και ότι βασιζόταν σε μία προϋπάρχουσα παράδοση, ίσως και λατρεία. Η συνέχεια της αφήγησης του Διονυσίου είναι εξόχως ενδιαφέρουσα και κατατοπιστική για την ανάπτυξη του μύθου στη ρωμαϊκή εποχή. Στο σχετικό χωρίο παρουσιάζονται οι Ρωμαίοι να ευεργετούν τους Ακαρνάνες εξαιτίας της συμβολής ενός Θυρρείου (*sic. Θουρείου*) στη μεταφορά του Αινεία στην Ιταλία, αφαιρώντας τη Λευκάδα και το Ανακτόριον από τους Κορινθίους και αποδίδοντας τις αποικίες και τους Οινιάδες στους Ακαρνάνες²¹⁹⁹. Η πηγή του Διονυσίου, ή και ο ίδιος, φαίνεται ότι διακατέχεται από σύγχυση. Μπορούμε ωστόσο να διαγνώσουμε την έμμεση παραπομπή σε πραγματικά γεγονότα: οι Ρωμαίοι κατέστησαν τους Ακαρνάνες υποτελείς το 196 π.Χ., αναγνωρίζοντάς τους ωστόσο το δικαίωμα να συμπεριλαμβάνουν στο Κοινό τους τη Λευκάδα και το Ανακτόριον, τους απέδωσαν το 189 π.Χ. τους Οινιάδες και το 94 π.Χ. συνήψαν μία ξεχωριστή συνθήκη ειρήνης, συνθήκης και φιλίας με τους Θυρρείους, αναγνωρίζοντας τον ηγετικό ρόλο στο Κοινό²²⁰⁰. Είναι, λοιπόν, πολύ πιθανό ότι η παράδοση για τα ιερά της θεάς στις ΒΔ αποικίες βασίστηκε πιθανότατα σε προγενέστερους *Νόστους* που κυκλοφορούσαν στην περιοχή. Ωστόσο, απετέλεσε και ένα *αίτιον* για την ελληνική καταγωγή των Ρωμαίων, καθώς και για τις σχέσεις τους με τους Ακαρνάνες, όπως καθορίστηκαν στα ελληνιστικά χρόνια.

Το ιερό της θεάς τοποθετείται από τον Διονύσιο στο νησί Διόρυκτος στη νότια είσοδο του λευκαδικού στενού, όπου αργότερα, πιθανότατα επί Ρωμαίων, χτίστηκε πέτρινη γέφυρα (χάρτης 13). Στην ύπαρξή του πιθανόν αναφέρεται επιγραφικό κείμενο του Δ' αι.

²¹⁹⁸ Gabba 1991, 109.

²¹⁹⁹ Διον. Ἄλικ. Ῥωμ. Ἀρχ., Α' 51.2. Η σύνταξη του χωρίου είναι κάπως προβληματική: *ταύτης ὑπομνήσει τῆς εὐεργεσίας Ἀκαρνᾶσι Ῥωμαῖοι Λευκάδα καὶ Ἀνακτόριον ἀφελόμενοι Κορινθίους ἀνά χρόνον ἐχαρίσαντο Οἰνιάδας τε ἀποκαταστήσαι βουλομένοις ἐπέτρεψαν καὶ τὰς Ἐχινάδας νήσους καρποῦσθαι κοινῇ μετ' Αἰτωλῶν ἔδωκαν*. Ο Wiater (2014, 116 και σημ. 102) αποδίδει τη σύγχυση στην πηγή του Διονυσίου. Σε κάθε περίπτωση, όμως, το χωρίο παραδίδει αφενός τη διαδεδομένη αντίληψη στις φιλολογικές πηγές των κλασικών χρόνων ότι η Λευκάς και το Ανακτόριο ήταν αποικίες υπό τον πλήρη έλεγχο της μητρόπολής τους Κορίνθου, και αφετέρου τις σχέσεις των Ακαρνάνων με τους Ρωμαίους, όπως αυτές διαμορφώθηκαν στα ελληνιστικά χρόνια.

²²⁰⁰ Για την υποταγή των Ακαρνάνων στους Ρωμαίους: Livius, *Ab Urbe Cond.* XXXIII, 17.15. Για την παραχώρηση των Οινιαδών από τους Αιτωλούς στους Ακαρνάνες: Πολύβιος, ΚΑ' 32, 14 και Livius, *Ab Urbe Cond.* XXXVIII, 11.9. Για την αναγνώριση του status quo και τη συνακόλουθη αναγνώριση της ακαρνανικής κυριαρχίας στη Λευκάδα και στον Ανακτόριον: Πολύβιος, ΙΗ' 44 και Livius, *Ab Urbe Cond.* XXXIII, 30. Για τη συμμαχία Ρωμαίων και Θυρρείων: *IG IX, 1²:242*.

π.Χ., πιθανότατα ὄρος, το οποίο, μολονότι αποσπασματικό, περιλαμβάνει τη φράση *διφύρας* (= γέφυρες), ὅπα ἃ ὁδὸς ἃ εἰς τὸ [ιε]ρὸν ἐν εὐρεῖ π[----], δηλαδή κάνει λόγο για γέφυρα, η οποία βρισκόταν στον δρόμο που οδηγούσε σε ένα ιερό²²⁰¹. Η κατασκευή του ιερού στο συγκεκριμένο σημείο εξηγείται πιθανότατα από τις έντονες γεωλογικές μεταβολές που χαρακτηρίζουν την περιοχή, αφού η θεά καλούνταν να προστατεύσει το τεράστιο λιμάνι που δημιουργούνταν από το νησάκι της Διορύκτου έως και βόρεια την ένωση με την ακαρνανική χερσόνησο της Πλαγιάς από τις επικλύσεις («τσουνάμι»). Ωστόσο, αν συσχετίσουμε την *Ἀφροδίτη Αἰνειάδα* με τον πολεμικό ἥρωα Αινεία και την πολεμική φύση της στη μητρόπολη, είναι πιθανό ότι το ιερό της είχε κατάλληλα τοποθετηθεί στη νότια είσοδο του στενού της Λευκάδος, στο νησάκι της Διορύκτου, για να προστατεύει την πόλη από τις πειρατικές ή άλλες επιθέσεις. Η τοποθέτηση του ιερού επισημαίνει τη σύνδεση της θεάς και με τη θάλασσα, τα λιμάνια της αποικίας και το θαλάσσιο ταξίδι²²⁰². Η σύνδεση της *Ἀφροδίτης Αἰνειάδος* με τον ναυτικό στόλο γίνεται πιο σαφής στα ὕστερα ελληνιστικά δίδραχμα, όπου απεικονίζεται η θεά στον εμπροσθότυπο σε συνδυασμό με πώρα πλοίου στον οπισθότυπο. Η απεικόνιση έχει ερμηνευθεί από τον De Callatay πολύ πειστικά ως προπαγάνδα του Ρωμαίου στρατηγού Σύλλα στην περιοχή. Παράλληλα, έχει επισημάνει ότι η απεικόνιση παραπέμπει σε αρχαϊκό ξόανο, χρονολογώντας κατ' αυτόν τον τρόπο τη λατρεία ήδη από τα αρχαϊκά χρόνια²²⁰³.

Ο Themelis θεωρεί ότι το ιερό της *Ἀφροδίτης Λιμεναρχίδος*, στο οποίο επεσκεύασε το άγαλμα ο Δαμοφών, πρέπει να ταυτιστεί με εκείνο της *Αἰνειάδος*²²⁰⁴. Είναι, ωστόσο, προφανές από το προσωνύμιο της θεάς ότι πρέπει να συνδεθεί με λιμενικές εγκαταστάσεις, οι οποίες είναι αδύνατο να υπήρχαν στο νησί της Διορύκτου. Η τοποθέτηση ενός ιερού της θεάς στο λιμάνι και ενός άλλου στο εσωτερικό του στενού είναι πιο πιθανή και δικαιολογείται απολύτως. Τα δύο ιερά επιτελούσαν ξεχωριστές λειτουργίες, ενώ παράλληλα ήταν ιδιαίτερα σημαντικά για τη συμβολική δήλωση της κυριαρχίας της Λευκάδος σε ολόκληρο το στενό που χώριζε το νησί της από την υπόλοιπη Ακαρνανία²²⁰⁵. Επιπλέον, οι καταστροφές από επιδρομές στο πλαίσιο του Β' Μακεδονικού Πολέμου²²⁰⁶ είναι επαρκώς τεκμηριωμένες για την περίπτωση των λιμανιών του άστεως της Λευκάδος και

²²⁰¹ IG IX 1², 4, 1232.2 (= SEG XLVII, 624). Βλ. και Ντούζουγλη 1998, 296.

²²⁰² Διον. Ἄλικ. Ῥωμ. Ἀρχ., Α' 50.4 και Ἀνθ. Παλ. Θ' 601. Για τις ιδιότητες της θεάς που σχετίζονται με τη θάλασσα και τους ναυτικούς βλ. Demetriou 2010.

²²⁰³ De Callatay 2015, 240 και 252.

²²⁰⁴ Πρβλ. Themelis 1996, 175.

²²⁰⁵ Η κυριαρχία στο υδάτινο στοιχείο συμβαδίζει με τη θεωρία του De Polignac (2000, 144-145 και 148-149) για την ανάγκη ίδρυσης εξωαστικών ιερών σε διαφιλονικούμενους χώρους.

²²⁰⁶ Πολύβιος, Ε' 5.12· 17-18· 95 και 101 και Livius, *Ab Urbe Cond.*, XXXIII, 17.1-14. Βλ. και Fiedler, Von Hesberg 2015, 64-65.

δικαιολογούν απόλυτα την ανάγκη επισκευής του αγάλματος της Αφροδίτης από τον Δαμοφώντα.

Εξάλλου, η θέσπιση της λατρείας σε σχέση με λιμένα, τόσο στην Κόρινθο όσο και στην αποικία πιθανόν δεν είναι τυχαία. Οι μαρτυρίες του Πausανία και του Πλουτάρχου για αγάλματα και λατρευτικές τελετές προς τιμήν της Αφροδίτης στα δύο κορινθιακά λιμάνια, τις Κεγχρεές και το Λέχαιον, καθώς και η πιθανή ανάγνωση του προσωνομίου *Ἐπιλιμενία* σε επιγραφικό κείμενο από το λιμάνι του Λεχαιού²²⁰⁷, προσφέρουν ένα χαρακτηριστικό παράλληλο από τη μητρόπολη. Σε επιγράμματα από την ελληνιστική εποχή παραδίδεται για την Κόρινθο το προσωνόμιο *Γαληναία*, το οποίο παραπέμπει στην ιδιότητα της θεάς να ηρεμεί την ταραγμένη θάλασσα²²⁰⁸. Ο συνδυασμός μάλιστα της λατρείας της Αφροδίτης με την αντίστοιχη του Ποσειδώνος στις Κεγχρεές είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρων²²⁰⁹. Ανάλογες ιδιότητές της είχαν αποδοθεί σε αρκετές άλλες πόλεις, όπου μαρτυρούνται και επίθετα που σχετίζονται με την προστασία των λιμανιών και των ναυτικών. Στην Αθήνα, στην Κνίδα, στην Ολβία, στην Τειρίσταση της Θράκης, στην Κιλικία, στα Μύλασα της Καρίας, στη Σκυθία, στην Αλεξάνδρεια της Συρίας, στη Χίο και στη Δήλο λατρευόταν ως *Εύπλοια*²²¹⁰. Στον Πειραιά μάλιστα είχε ιδρυθεί και *θίασος* για την τέλεση της λατρείας²²¹¹. Στην Αίγινα λατρευόταν ως *Ἐπιλιμενία*, στην Ερμιόνη ως *Ποντία* και *Λιμενία*, στην Κύζικο, στην Ιστρία, στην Ολβία, στις Ερυθρές, στη Νίσυρο και στην Κω ως *Ποντία*²²¹². Αλλά και σε άλλες αρχαίες πόλεις, όπως στη Ρόδο, στα Κύθηρα ή την Πάτρα, η ίδρυση ιερών της σε άμεση γειτνίαση με λιμένες ή τη θάλασσα της προσδίδει έναν ανάλογο ρόλο²²¹³. Επιπλέον, σημαντικό είναι ότι η λατρεία της Αφροδίτης αποτελούσε σύμβολο της ναυτικής δύναμης, όπως προκύπτει και από το παράδειγμα του βασιλείου των Πτολεμαίων²²¹⁴.

²²⁰⁷ Πaus. Β' 2.3 και Πλούτ. Ἡθ. 146D (*Συμπόσιον τῶν Ἐπτὰ Σοφῶν*). Βλ. και Reichert-Südbeck 2000, 39.

²²⁰⁸ Ἀνθ. Π αλ. Γ' και Καλλιμάχος, απ. 5 (Pfeiffer). Βλ. και Demetriou 2010, 74.

²²⁰⁹ Πaus. Β' 2.3. Σημαντική είναι και η απεικόνιση της θεάς στη ρωμαϊκή περίοδο σε συνδυασμό με το θαλάσσιο στοιχείο (μύθος της γέννησης, δελφίνοι) και με πλοία ή σε συνάρτηση με τα κορινθιακά λιμάνια: Πaus. Β' 1.8, Imhoof-Blumer, Gardner 1885-1887, 17, αρ. 11, πιν. D 65· 26, αρ. 33· 155, αρ. 11 και Amandry 1988, 22, 23, 209, πιν. 35, Βλ. και Reichert-Südbeck 2000, 41-44.

²²¹⁰ Για τον Πειραιά: IG II², 2872. Για την Κνίδα: Πaus. Α' 1.3. Βλ. Miranda 1989, 133-137 και Pirenne-Delforge 1994, 33, σημ. 98, όπου και βιβλιογραφία. Για την Ολβία: Latyshev 1916², αρ. 168. Για την Τειρίσταση: Homolle 1892, 424, αρ. 91b και MDAl(A) 9 (1884), 75 σημ. 8. Για την Κιλικία: CIG 4443 και Robert 1973, 163. Για τα Μύλασα: Hauvette-Besnault, Dubois 1881, 107-119 και MDAl(A) 15 (1890), 261-262, αρ. 15. Για τη Σκυθία: Pippidi 1983, αρ. 173. Για την Αλεξάνδρεια της Συρίας: Jalabert, Mouterde 1950, αρ. 715. Για τη Χίο: Μαλούχου 2003, 295. Για τη Δήλο: ID 2132.

²²¹¹ IG II², 1261.

²²¹² Για την Αίγινα: Wolters 1925. Για την Ερμιόνη: Πaus. Β' 34.11. Για την Κύζικο: Mordtmann 1885, αρ. 30 και Hasluck 1910, 236. Για την Ολβία: Knipovich, Levi 1968, αρ. 68. Για την Ιστρία: SEG XXIV.1133. Για τις Ερυθρές: Engelmann, Merkelbach 1972-1973, 213a και Merkelbach 1973, αρ. 233a, αρ. 213a. Για τη Νίσυρο: WZHalle 16, 384, 26. Για την Κω: J. Robert, L. Robert 1940, 217, αρ. 19, Segre 1952, ED 178 (= SEG L, 766) και R. Parker, Obbink 2000, 44.

²²¹³ Για τη Ρόδο: Rocco 1996. Για τα Κύθηρα: Ἀθην. Ζ' 22.4 (328A-B). Για την Πάτρα: Πaus. Ζ' 21, 7-11. Βλ. και Pirenne-Delforge 1994, 433-439. Πληρέστερη μελέτη για τον συσχετισμό της Αφροδίτης με τη θάλασσα βλ. Eckert 2016.

²²¹⁴ Barbantini 2005 (σε όλο, αλλά ειδικά 144).

Οι παραπάνω ενδείξεις δηλώνουν ότι πιθανότατα η λατρεία είχε μεταφερθεί από την Κόρινθο με τις ίδιες ιδιότητες (πολεμική, θεά των λιμανιών) και ότι, όπως και στην Αμβρακία, επεβίωσε ως βασική λατρεία. Εξαιτίας της ανάπτυξης του ναυτικού της Λευκάδος αλλά και της θέσης της Διορύκτου προσέλαβε ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και στη συνέχεια αναπτύχθηκε εξαιτίας των ιστορικών εξελίξεων κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή.

Ήρακλῆς

Ο κατεξοχήν Κορίνθιος ήρωας λατρεύτηκε και στη Λευκάδα, όπως προκύπτει από την αναφορά ενός μύθου για τις τελετουργίες στο ιερό του *Ἀπόλλωνος Λευκάτα*²²¹⁵, από τις νομισματικές απεικονίσεις του σε αργυρές και χάλκινες κοπές της ελληνιστικής εποχής²²¹⁶, καθώς και από την αναφορά αναθηματικής επιγραφής του Γ' αι. π.Χ. σε ιερό του στην αποικία²²¹⁷.

Κατ' αρχάς, ο μύθος για τον *Ἀπόλλωνα Λευκάτα*, όπως παραδίδεται από τον Οβίδιο, αναφέρει ότι ο καθιερωμένος εξαγνιστικός φόνος των εγκληματιών στο ακρωτήριο του Λευκάτα σταμάτησε μετά την άφιξη του *Τίρυνθιου Ήρακλέους*²²¹⁸. Είναι πιθανό ότι υπονοείται η καθιέρωση λατρευτικών τελετών προς τον ήρωα στο ίδιο ιερό, άγνωστο από πότε. Ο *Τίρυνθιος Ήρακλῆς* συνδέεται με τους κατακρημνισμούς, αφού ο Ψευδο-Απολλόδωρος αφηγείται ότι, όταν απαίτησε ο Ίφιτος την επιστροφή βοδιών, τα οποία νόμιζε ότι είχε κλέψει ο Ηρακλής, τότε εκείνος εξεμάνη και τον έριξε από τα τείχη της Τίρυνθος. Ο ήρωας θέλοντας να εξαγνιστεί κατέφυγε αρχικά στον Νηλέα, και αφού ο τελευταίος αρνήθηκε, στη συνέχεια πέτυχε την κάθαρση από τον Δηΐφοβο του Ιππολύτου στις Αμύκλες²²¹⁹. Με βάση τις παραπάνω παραδόσεις, είναι πιθανό ότι ο *Τίρυνθιος Ήρακλῆς* παραπέμπει στον ήρωα που λατρεύτηκε κατεξοχήν από Δωριείς και επομένως ότι η άφιξή του στη Λευκάδα υπαινίσσεται τον αποικισμό των Δωριέων, δηλαδή των Κορινθίων.

Επιβεβαίωση της λατρείας του σε περιαστικό ιερό παρέχει η αναθηματική επιγραφή, που βρέθηκε εκτός των τειχών κοντά στο Καλλιγόνι²²²⁰. Η καθιέρωση της λατρείας του Ηρακλέους στη Λευκάδα, αν και άγνωστο με ποιον χαρακτήρα, προκύπτει και από την

²²¹⁵ Ovidius, *Fasti* V, 629-630.

²²¹⁶ BMC 1883 (Thessaly to Aetolia), 181-185, πιν. 28 (αρ. 17) και πιν. 29 (αρ. 1-4).

²²¹⁷ IG IX, 1², 4, 1239. Και η επιγραφή IG IX 1², 4 1240 που αναφέρεται στον ήρωα *Ἀλκυνιάτη* πιθανόν αναφέρεται στον Ηρακλή και έχει βρεθεί εκτός των τειχών, κοντά στο χωριό Καλλιγόνι.

²²¹⁸ Ovidius, *Fasti* V, 629-630.

²²¹⁹ Ψευδο-Απολλόδωρος, *Βιβλιοθήκη*, Β' 129. Παραλλαγή της παράδοσης αυτής συναντάμε στον Σχολιαστή του Σοφοκλέους (*Τραχ.* 269.3)

²²²⁰ IG IX, 1, 538.

απεικόνιση του ήρωα-θεού ή των συμβόλων του (ρόπαλο, λεοντή) στις νομισματικές εκδόσεις των Λευκαδίων κατά τον Β΄ αι. π.Χ.²²²¹.

Αν και είναι εύλογη η υπόθεση ότι η λατρεία του, όπως και στην Αμβρακία, είχε μεταφερθεί ήδη από την εποχή της ίδρυσης της αποικίας, καμία επιπλέον πληροφορία των αρχαϊκών ή κλασικών χρόνων δεν μπορεί να την επιβεβαιώσει. Η Τζουβάρρα-Σούλη συνδέει τη λατρεία του Ηρακλέους όχι μόνο με εκείνη στην Αμβρακία, αλλά και με άλλες ακαρνανικές και αιτωλικές πόλεις, όπως η Αλύζεια, το Θύρρειον, η Καλυδών και οι Οινιάδες²²²². Ωστόσο, δεν μπορεί να υπάρξει κανένας άμεσος συσχετισμός μεταξύ αυτών των λατρειών, δεδομένου ότι στην Ακαρνανία υπήρχε ξεχωριστή παράδοση της λατρείας του Ηρακλέους²²²³.

Διόνυσος

Καμία σαφής αναφορά φιλολογικών πηγών δεν έχει επιβεβαιώσει την ίδρυση ιερού του θεού στη Λευκάδα. Όπως και στην Αμβρακία, είναι πολύ πιθανό ότι οι μήνες *Άγριάνιος* και *Λανοτρόπιος/ Άλοτρόπιος*, συμβατοί με τη λατρεία του θεού, υπήρχαν και στην κορινθιακή αποικία της Λευκάδος²²²⁴. Είναι όμως πολύ πιθανό ότι η λατρεία του θεού είχε ήδη αναπτυχθεί και ότι είχε αρκετούς υποστηρικτές στην πόλη, τουλάχιστον από την κλασική εποχή, αφού η αμπελουργία ήταν ένας από τους σημαντικότερους τομείς της πρωτογενούς παραγωγής της²²²⁵. Εξαιτίας του συσχετισμού με την οικονομία, είναι αναμενόμενη η απεικόνιση των συμβόλων του θεού στις λευκαδικές κοπές. Ο κισσός, ο θύρσος, το δελφίνι, ο κάνθαρος, και πιθανότατα και ο Σειληνός, παραπέμπουν στον Διόνυσο²²²⁶. Αλλά και το σύνολο των συμβόλων που σχετίζονται με την αμπελουργία και την οινοπαραγωγή της Λευκάδος μπορούν να θεωρηθούν ότι αναφέρονται στον θεό²²²⁷.

²²²¹ SNG 1943 (Copenhagen), αρ. 384 και 387-394.

²²²² Τζουβάρρα-Σούλη 2009, 441-442.

²²²³ Ζηνόβιος, Β΄ 48.11, Στράβ. Γ΄ 2.19 (C 451), Ψευδο-Άπολλόδωρος, *Βιβλιοθήκη*, Β΄ 148.3-5 και Παυσ. Γ΄ 18.16, Στ΄ 19.12 και Γ΄ 8.9.

²²²⁴ Βλ. παραπάνω, σ. 320 και σημ. 1820 της παρούσας.

²²²⁵ Βλ. παραπάνω, σ. 164-166 της παρούσας.

²²²⁶ SNG 1943 (Copenhagen), αρ. 342 (κισσός σε αργυρούς «πηγάσους») και 373 (δελφίνι σε χάλκινες κοπές) και Calciati 1990, II, 395, αρ. 25· 409, αρ. 71 και 427, αρ. 131 (δελφίνι)· 396, αρ. 29· 397, αρ. 31-34· 411, αρ. 77 και 412, αρ. 78 (κάνθαρος)· 393, αρ. 17 και 410-411, αρ. 74-75 (φύλλα κισσού)· 406, αρ. 61 (θύρσος)· 411, αρ. 77 (Σειληνός)· και 425, αρ. 121 (στέφανος κισσού).

²²²⁷ Πρβλ. και τα αντίστοιχα παραδείγματα των νομισμάτων από τις Συρακούσες, στα οποία ο Διόνυσος απεικονίζεται μαζί με τα σύμβολα αυτά: BMC 1889 (Corinth), 31, αρ. 286, πιν. 10, 4, Imhoof-Blumer, Gardner 1887, 20, αρ. 16, πιν. E 77-82, 158, Camman 1932, 48 κ.ε., Amandry 1988, 39, 128 κ.ε., πιν. 4, Calciati 1990, I 251κ.ε., αρ. 389. Βλ. και Reichert-Südbeck 2000, 97-98.

Ερμής - Ποσειδών

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω για την αποικία της Αμβρακίας, η ύπαρξη του μηνός *Ψυδρέως* οδηγεί στο συμπέρασμα ότι υπήρχε θεσμοθετημένη λατρεία του θεού και στη Λευκάδα, αφού πιθανότατα ακολουθούσε το κορινθιακό μηνολόγιο. Επιπλέον, η διαπιστωμένη απεικόνιση του Ερμή στα σπήλαια των Νυμφών, όπως θα δούμε παρακάτω, δεν μπορεί να αποτελέσει αξιόπιστη μαρτυρία για τη λατρεία του στη Λευκάδα²²²⁸.

Όπως είδαμε και στο παράδειγμα του Διονύσου, η νομισματική μαρτυρία είναι αρκετά σαφής, ώστε να συμπεράνουμε την καθιέρωση της λατρείας του Ερμή στην πόλη της Λευκάδος. Ο θεός απεικονίζεται να δένει τα σανδάλια, με ή χωρίς παράλληλη απεικόνιση του κηρυκείου, ή ως ιθυφαλλικός, δηλαδή με διάφορες ιδιότητες (προστάτης της επικοινωνίας και του εμπορίου από τη μία και των οδών από την άλλη). Επίσης, ιδιαίτερα σημαντικό για τη σχέση των Λευκαδίων με τον θεό, είναι η δημιουργία μίας πολύ μεγάλης σειράς νομισμάτων, που εκτείνεται χρονικά σε μεγάλο μέρος του Δ' αι. π.Χ. και στην οποία απεικονίζεται το κηρύκειο²²²⁹. Έχει ήδη επισημανθεί η σχέση του θεού με την κύρια πηγή της λευκαδικής οικονομίας στην περίοδο αυτή, το εμπόριο²²³⁰.

Αντίστοιχης σημασίας είναι και η απεικόνιση της τρίαينات, του συμβόλου του θεού Ποσειδώνος, για τη διαπίστωση της λατρείας του στην αποικία. Ως θεός των θαλασσών, των καιρικών φαινομένων και των σεισμών είναι απόλυτα δικαιολογημένο να λατρεύεται σε μία πόλη, η οποία πληττόταν από επικλύσεις («τσουνάμι»), από έντονα καιρικά φαινόμενα που επηρέαζαν τη ναυσιπλοΐα, ειδικά στα δυτικά της χερσονήσου/ νησιού της Λευκάδος²²³¹. Ανάλογα εξάλλου χαρακτηριστικά φαίνεται ότι έχει και η λατρεία του Ποσειδώνος στα ιερά της Θεσπρωτίας, της Χαονίας, της Αθαμανίας και της Κέρκυρας, όπως έχει διαπιστώσει η Τζουβάρα-Σούλη²²³². Εξαιτίας της σύνδεσης και της Κορίνθου με σεισμογενή περιοχή, είναι πιθανό ότι ο Ποσειδών είχε κυρίαρχο ρόλο και στη μητρόπολη²²³³. Επίσης, είναι απολύτως κατανοητή η αίτηση προστασίας των ναυτικών προς τον θεό, με δεδομένο ότι η ναυτιλία, όπως είδαμε παραπάνω, αποτελούσε ένα σημαντικό πυλώνα της

²²²⁸ Για το μηνολόγιο βλ. 318-323 και για τα σπήλαια των Νυμφών βλ. παρακάτω, σ. 359 κ.ε. της παρούσας.

²²²⁹ SNG 1943 (Copenhagen), αρ. 345-347 (κηρύκειο και Ερμής με κηρύκειο) και Calciati 1990, II, 404-405, αρ. 53-58· 413-416, αρ. 82-94 (κηρύκειο)· 418, αρ. 99-100 (Ερμής) και 419, αρ. 102 (Ερμής ιθυφαλλικός). Βλ. και Carter 1993.

²²³⁰ Βλ. παραπάνω, σ. 236 της παρούσας.

²²³¹ Για το κλίμα και τις *επικλύσεις* («τσουνάμι») της περιοχής βλ. σ. 82, σημ. 467, 87 και 224 και σημ. 1332 της παρούσας. Για τη λ. *επικλύσις* βλ. Θουκ. Γ' 89.3 και 5.

²²³² Τζουβάρα-Σούλη 1999α, και ειδικά 458-460.

²²³³ Ziskowski 2011, 176. Είναι εξίσου πιθανό ότι στην Κόρινθο κυριαρχούσε ο Ποσειδών *Ίππιος* εξαιτίας της ειδικής σχέσης με την αριστοκρατική δυναστεία των Βακχιαδών, οι οποίοι είχαν επεκτείνει το κορινθιακό κράτος εις βάρος των Μεγαρέων κατά τον Η' αι. π.Χ. και είχαν αρχίσει να εμπλουτίζουν το ιερό με πλούσια και εξέχοντα αναθήματα, διευρύνοντας παράλληλα τον κύκλο των επισκεπτών του ιερού: βλ. Morgan 1994 και Κόιν 2003, 282.

λευκαδικής οικονομίας²²³⁴. Δεν μπορούμε, τέλος, να είμαστε βέβαιοι για το αν η λατρεία του Ποσειδῶνος Ἡπειρώτου είχε μεγαλύτερη επίδραση στις αποικίες από ό,τι ο Ποσειδῶν Ἴππιος στην Κόρινθο²²³⁵.

Ἀθηνᾶ

Σύμφωνα με τον Dörpfeld, στην ορεινή ενδοχώρα της Λευκάδος, κοντά στο σημερινό χωριό Σύβρο, βρέθηκε αναθηματική επιγραφή προς τιμήν της θεάς Αθηνάς του Δ' αι. π.Χ., χαραγμένη πάνω σε ομοίωμα περικεφαλαίας, γεγονός που υποδεικνύει και την ύπαρξη αντίστοιχου ιερού της πολεμικής θεάς στην περιοχή²²³⁶. Επειδή στον συγκεκριμένο χώρο ανακαλύφθηκαν και άλλα ευρήματα που παραπέμπουν σε αρχαίο ιερό (σφόνδυλοι, ειδώλια γυναικών), είναι πιθανό ότι ήταν εξωαστικό και ότι συνδεόταν με κουροτροφικές ιδιότητες της θεάς. Δεν μπορούμε βέβαια να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο να υπήρχε και αντίστοιχο εντός του άστεως, αφού η θεότητα, όπως θα δούμε είχε σαφή σύνδεση με την κορινθιακή μυθολογία και την κορινθιακή και λευκαδική νομισματοκοπία.

Εξαιτίας της απεικόνισης της θεάς στους κορινθιακούς νομισματικούς τύπους, όπως είδαμε, είναι βέβαιο ότι και οι λοιποί «πήγασοι», συμπεριλαμβανομένων των λευκαδικών, φέρουν τη θεά Αθηνά στον οπισθότυπο. Στον Δ' αι. π.Χ. εισάγονται στις αργυρές και χάλκινες εκδόσεις και άλλα εικονιστικά θέματα που σχετίζονται με τον μύθο του Βελλεροφόντη, όπως και στην Αμβρακία. Επιπλέον, «πήγασοι» της Λευκάδος παρουσιάζουν σύμβολα, όπως γοργόνειο, γλαύκα, κλαδί ή στεφάνι ελιάς και φίδι, τα οποία θα μπορούσαν να θεωρηθούν ότι παραπέμπουν στη θεά, αν και μερικά μπορούν να ενταχθούν και σε άλλα συμφραζόμενα (αποτροπαϊκό σύμβολο, νίκη σε αγώνες, νίκη σε πόλεμο, χθόνιες θεότητες)²²³⁷. Με βάση τα στοιχεία, είναι πιθανό ότι και στη Λευκάδα υπήρχε ιερό της θεάς εντός άστεως, όπως και στην Αμβρακία και στην Κόρινθο, αν και οι γραμματειακές πηγές σιωπούν.

Νύμφαι

Η λατρεία των κατώτερων θεοτήτων έχει διαπιστωθεί, όπως και στην περίπτωση της Αμβρακίας, κυρίως αρχαιολογικά. Η ανακάλυψη σπηλαίων με πλούσιο αρχαιολογικό υλικό που παραπέμπει στη λατρεία τους είναι αρκετά πρώιμη και πιστοποιεί την έναρξή της ήδη από την αρχαϊκή εποχή. Συγκεκριμένα, στο σπήλαιο στη θέση Ασβότρυπα, κοντά στο

²²³⁴ Βλ. παραπάνω, σ. 275-276 της παρούσας.

²²³⁵ Για τον Ποσειδῶνα Ἴππιο στην Κόρινθο βλ. Ziskowski 2011, 172-176.

²²³⁶ IG IX 1², 4, 1237. Βλ. και Dörpfeld 1927, 328 και Φραγκούλης 1973, 166 και Τζουβάρα-Σούλη 1999β, 432.

²²³⁷ SNG 1943 (Copenhagen), αρ. 365 (γοργόνειο)· αρ. 367-368 (Χίμαιρα), αρ. 369 (Βελλεροφόντης) και αρ. 383 (γλαύκα) και Calciati 1990, II, 398, αρ. 36· 400, αρ. 42-43 (κλαδί ελιάς)· 407-408, αρ. 64 και 68 (στεφάνι ελιάς) και 421, αρ. 107 και 422, αρ. 111 (όφις).

Φρυνί, στη Β πλευρά του νησιού, έχουν βρεθεί πολυάριθμα πήλινα ειδώλια, μεταξύ των οποίων αρκετά αναπαριστούν κύκλιο χορό Νυμφών και Πάνα και χρονολογούνται από τον Στ΄ έως τον Δ΄ αι. π.Χ.²²³⁸.

Στη Λευκάδα έχουν εντοπιστεί και άλλα σπήλαια Νυμφών, όπως η Χοιρότρυπα κοντά στην Απόλπαινα και η Χαραλαβή Τρύπα κοντά στη θέση Καρκαμπέτσα στον Κάβαλο Σφακιωτών (χάρτης 12)²²³⁹. Στα σπήλαια των Νυμφών στη Λευκάδα έχει διαπιστωθεί παράλληλη λατρεία του Πανός, του Ερμή, των Σειληνών και των Σατύρων, όπως και στο σπήλαιο της «Κουδουνότρυπας» στην Αμβρακία, παρατήρηση που ενισχύει την ομοιότητα στην αντίληψη και τις λατρευτικές πρακτικές ανάμεσα στις δύο κορινθιακές αποικίες²²⁴⁰. Στη σημασία της λατρείας τους στην ευρύτερη ΒΔ περιοχή, όπως επίσης και στην επιρροή των Κορινθίων καλλιτεχνών στη διαμόρφωση του εικονιστικού τύπου που κυριάρχησε στα ιερά των Νυμφών, έχουμε ήδη αναφερθεί²²⁴¹. Φαίνεται ότι η αντίστοιχη σημασία της στον πολιτικό χώρο ήταν αυξημένη, αφού και στα νομίσματα της πόλης βρίσκεται χαραγμένη μορφή Νύμφης αντί για την Αθηνά σε εκδόσεις που χρονολογούνται στον Δ΄ αι. π.Χ.²²⁴².

Ανακτόριον

Απόλλων Άκτιος

Το σημαντικότερο ιερό στην επικράτεια του Ανακτορίου ήταν του Άκτιου Απόλλωνος, ιδρυμένο ΒΔ της πόλης σε χερσόνησο απέναντι ακριβώς από τη θεσπρωτική ακτή, δηλαδή από τη σημερινή Πρέβεζα²²⁴³. Οι νεώτερες αρχαιολογικές έρευνες το τοποθετούν κάτω ακριβώς από το μεταγενέστερο ρωμαϊκό ιερό στο Άκτιο, το οποίο κτίστηκε πιθανότατα από τον Οκταβιανό μετά τη ναυμαχία του 31 π.Χ. Εκεί ανακαλύφθηκαν και τμήματα του αρχαϊκού ναού, καθώς και τμήματα από κολοσσιαία αγάλματα του θεού Απόλλωνος, τα περισσότερα από τον Α΄ αι. π.Χ.²²⁴⁴. Τη συνήθεια να ανατίθενται αγάλματα στο ιερό διαμνημονεύει και ελληνιστική επιγραφή του γλύπτη Μαχάτα, ο οποίος φιλοτέχνησε άγαλμα του Ηρακλέους και το τοποθέτησε στο ιερό, το

²²³⁸ Καλλιγιάς 1968, 321 και πιν. 259. Βλ. και Τζουβάρα-Σούλη 1988-1989, 37-38· 1999, 371 κ.ε. και 2009, 442-443. Για τη μεταγενέστερη πρόσληψη του Πανός στα σπήλαια των Νυμφών βλ. Sporn 2013, 207.

²²³⁹ Τζουβάρα-Σούλη 2009, 442-445.

²²⁴⁰ Συνδυασμός της απεικόνισης, αν και όχι αναγκαστικά της λατρείας, των Νυμφών και του Πανός παρατηρείται και στην Επίδαμνο: Τζουβάρα-Σούλη 1988-1989, 48 και σημ. 221.

²²⁴¹ Βλ. παραπάνω, σ. 362 της παρούσας.

²²⁴² SNG 1943 (Copenhagen), αρ. 363-364.

²²⁴³ Για την τοποθέτηση ιερών σε ακρωτήρια και τα σχετικά προσωνύμια βλ. παραπάνω, σ. 367, σημ. 2112 και 376-377 της παρούσας. Το προσωνύμιο αυτό, ωστόσο, ήταν δηλωτικό και ενός εικονογραφικού τύπου που συναντάται σε νομίσματα: βλ. παραπάνω, σ. 248-249 της παρούσας.

²²⁴⁴ Trianti 2016. Βλ. http://users.uoi.gr/gramisar/pdfs_docs/anaskafes_erevnes/aktio/aktio-anaskafi_trianti_text.pdf και τη διάλεξη της αρχαιολόγου στο Ίδρυμα Μποδοσάκη: <https://www.blod.gr/lectures/o-naos-tou-apollo-nos-sto-aktio-tis-aitoloakarnanias/>.

οποίο μάλιστα αναφέρεται ως *τέμενος Λοξίου*²²⁴⁵. Στο ιερό κατά τα ελληνιστικά χρόνια υπήρχε βωμός κατασκευασμένος από βότσαλα, όπως μαρτυρεί ο Απόλλωνιος Ρόδιος²²⁴⁶.

Το ιερό, σύμφωνα με τον Στράβωνα, διέθετε ξεχωριστό λιμάνι προς την πλευρά του Ιονίου πελάγους (χάρτης 14), στο οποίο αποβιβάζονταν οι προσκυνητές, οι θεωροί, οι επισκέπτες αλλά και οι συμμετέχοντες, οι θεατές των αγώνων της *Άκτιάδος*²²⁴⁷ και οι έμποροι που πλήρωναν μάλιστα το τέλος της *πεντηκοστής*²²⁴⁸. Σημαντικό για σχέσεις του Ανακτορίου με τα γειτονικά κράτη ήταν η ετήσια επίσκεψη πολλών επίσημων αποστολών από πόλεις και έθνη, όπως μαρτυρεί η ίδια επιγραφή²²⁴⁹. Επιπλέον, ο Στέφανος Βυζάντιος κάνει λόγο και για ανεξάρτητο οικισμό (*πόλις*) με το όνομα *Άκτιον* πλησίον του ιερού²²⁵⁰, που είχε προφανώς ιδρυθεί εξαιτίας της συχνότητας των προσκυνητών στο ιερό. Ο Στράβων διευκρινίζει μάλιστα ότι με την ίδια ονομασία εννοούνταν το ιερό του Απόλλωνος και το ακρωτήριο της Ακαρνανίας που βρισκόταν απέναντι από τη Θεσπρωτία²²⁵¹.

Σε σχέση με τη χρονολόγηση του ιερού δε διαθέτουμε σαφείς πληροφορίες από τις γραμματειακές πηγές. Η πρωιμότερη αναφορά είναι εκείνη του Θουκυδίδη²²⁵². Ωστόσο, η ονομασία του Ανακτορίου υπογραμμίζει τη σύνδεση με τον θεό Απόλλωνα μέσω του προσωνυμίου του *Άναξ* και προΐδεάζει για την ύπαρξη λατρείας στον ίδιο χώρο πριν από την ίδρυση της αποικίας²²⁵³. Από την πλευρά των αρχαιολογικών ενδείξεων, η ανακάλυψη στη θέση του αρχαίου ναού κούρων, που χρονολογούνται στο α΄ μισό του Στ΄ αι. π.Χ., υποδεικνύει ένα *terminus ante quem* για την ίδρυσή του²²⁵⁴. Το ιερό ήταν ήδη πολύ σημαντικό για την περιοχή κατά τον Ε΄ αι. π.Χ., αφού με βάση αυτό ο Θουκυδίδης προσδιορίζει τη θέση του Ανακτορίου²²⁵⁵. Κατά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο, ενσωματώθηκε, όπως και το Ανακτόριον, στο Ακαρνανικό Κοινό²²⁵⁶. Η διαχείριση, ωστόσο, του ιερού παρέμενε στα χέρια της πόλης των Ανακτοριέων τουλάχιστον έως το 216 π.Χ., όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από την ελληνιστική επιγραφή, με την οποία οι

²²⁴⁵ IG IX 1², 2, 238 και 239.

²²⁴⁶ Άπολ. Ροδ. Α΄ 402-404.

²²⁴⁷ Το συγκεκριμένο όνομα οφείλεται στη νομισματική μαρτυρία των ακαρνανικών κοπών: Imhoof-Blumer 1878, 61 κ.ε. και BMC 1889 (Corinth), πιν. 59. Βλ. και Habicht 1957, 102-103.

²²⁴⁸ Γι α το λιμάνι: Θουκ. Α΄ 29.3, Στράβ. Ζ΄ 7.6 (C 325), Ι΄ 2.2 (C 450) και Ι΄ 2.7-8 (C 451), Πολύβιος, Δ΄ 63.5 και Άνθ. Παλ. Στ΄ 251. Για την αποβίβαση εμπόρων και την καταβολή λιμενικών τελών βλ. IG IX, I², 2, 583.31-36 και 43-45.

²²⁴⁹ IG IX, I², 2, 583.40 (*τάς παρεμβολάς τᾶν πόλιων και τῶν ἐθνῶν*).

²²⁵⁰ Στεφ. Βυζ. Έθνικά, λ. Άκτιον.

²²⁵¹ Στράβ. Ι΄ 2.2 (C 450). Πρβλ. και Έρακλειδης Ποντικός απ. 153 (Wehrli) = Κλήμης Άλ. Προτρεπτικός, Β΄ 39.8.

²²⁵² Θουκ. Α΄ 29.1 και 55.1.

²²⁵³ Βλ. παραπάνω, σ. 102, σημ. 603 της παρούσας.

²²⁵⁴ Collignon 1886, 234-243, Oberhammer 1887, 287-289 και Τζουβάρα-Σούλη 1998-1999, 170 και σημ. 10.

²²⁵⁵ Θουκ. Α΄ 29.1-4.

²²⁵⁶ Θουκ. Δ΄ 49.1-6.

Ανακτοριείς έδιναν τη διοίκηση του ιερού στο Κοινό των Ακαρνάνων²²⁵⁷. Η ανάθεση της διαχείρισης του ιερού από το Κοινό υπογραμμίζει τη σημασία του σε τοπικό επίπεδο, πολιτικό και οικονομικό²²⁵⁸. Η σημαντικότητα του ιερού ακόμα και κατά τα ρωμαϊκά χρόνια υπογραμμίζεται από την ένταξή του στην πορεία του Αινεία προς τη Δύση, σύμφωνα με την ύστερη παράδοση του Διονυσίου Αλικαρνασέως²²⁵⁹.

Σε σχέση με τις τελετουργίες του ιερού, ο Στέφανος Βυζάντιος αναφέρει ότι κάθε δύο έτη τελούνταν η εορτή των *Ακτίων*, η οποία περιελάμβανε αγώνες αθλητικούς, ιππικούς και πλοίων²²⁶⁰. Επιβεβαίωση της ύπαρξης ιππικών αγώνων κατά τα ελληνιστικά χρόνια παρέχει επιγραφή σε χρηστήριο έλασμα από τη Δωδώνη, η οποία αναφέρεται στον *κέλητα άπ' Ακτίου*²²⁶¹. Επιπλέον, ο Υπερείδης αναφέρεται, χωρίς συγκεκριμένες λεπτομέρειες, σε αγώνες στο ιερό, και χρηστήρια έλασματα από τη Δωδώνη του Δ' αι. π.Χ. μας πληροφορούν για τις εκεί τελούμενες εορτές²²⁶². Παράλληλα, διαμνημόνευση των αγώνων αυτών γίνεται και στα αργυρά νομίσματα του Ανακτορίου του Δ' αι. π.Χ. και στα χάλκινα του Γ' και Β' αι. π.Χ. μέσω της αναπαράστασης του στεφάνου δάφνης ή ελαίας, ή ακόμα και του στεφανωμένου Απόλλωνος²²⁶³. Φαίνεται ότι η ένταξη της αποικίας στο Κοινό των Ακαρνάνων οδήγησε σε αναβάθμιση της εορτής²²⁶⁴. Τη συνέχιση των αγώνων στα ελληνιστικά χρόνια πιστοποιεί η προαναφερθείσα επιγραφή από την Ολυμπία του 216 π.Χ., η οποία περιέχει τη συμφωνία Ανακτορίου και Ακαρνάνων για την ανάληψη της διαχείρισης του ιερού και των αγώνων του *Ακτίου Απόλλωνος* από το Κοινό²²⁶⁵. Η μετάθεση της διαχείρισης του ιερού στους Ακαρνάνες προέκυψε εξαιτίας των πολεμικών αναματρήσεων που έπληξαν την περιοχή του Αμβρακικού στα χρόνια του Α' Μακεδονικού Πολέμου, και ειδικά πριν από την Ειρήνη της Ναυπάκτου, το 217 π.Χ.²²⁶⁶. Ο αναφερόμενος διοικητής του ιερού με τον τίτλο του *ιεραπόλου* ήταν και ο επώνυμος άρχων του Κοινού κατά τον Γ' και Β' αι. π.Χ.²²⁶⁷. Αν και είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι οι αγώνες πλοίων εισήχθησαν μετά τη

²²⁵⁷ IG IX, I², 2, 583.22-24.

²²⁵⁸ IG IX, I², 2, 583 (*έπιχωρήσαι του κοινόν είμεν τὸ ιερόν πάντων τῶν Ἀκαρνάνων*).

²²⁵⁹ Διον. Ἄλικ. Ῥωμ. Ἄρχ., Α' 50.4.1-51.1.

²²⁶⁰ Στεφ. Βυζ. Ἐθνικά, λ. Ἄκτιον.

²²⁶¹ Lhôte 2006, αρ. 113. Πρβλ. SEG XIX, 428.3.

²²⁶² Ὑπερ. απ. 155 (= Ἀρποκρατίων). Βλ. και Lhôte 2006, αρ. 122 και Δάκαρης, Βοκοτοπούλου, Χρηστίδης 2013, 3220Α (αν και οι εκδότες δεν αποδέχονται ότι ο όρος Ἄκτιον είναι τοπωνύμιο, αλλά ανθρωπωνύμιο) και 3473Α.

²²⁶³ Για τα αργυρά: SNG 1943 (Copenhagen), αρ. 285 και 289 και Calciati 1990, II, 493, αρ. 32. Για τα χάλκινα: BMC 1883 (Thessaly to Aetolia), 171, αρ. 3 και πιν. 27, αρ. 11 και SNG 1943 (Copenhagen), αρ. 301-307 (στεφανωμένος Απόλλων). Βλ. και Γτζουβάρα-Σούλη 1998-1999, 173.

²²⁶⁴ Πιθανή ένδειξη για το πλήθος του κόσμου που συνέρρεε στο ιερό του Απόλλωνος στο Ἄκτιο αποτελεί η μαρτυρία του χρηστηρίου ελάσματος από τη Δωδώνη ότι κάποιος Δίων έχασε τα χρήματά του (του τα έκλεψαν;) κατά την τέλεση της εορτής: Lhôte 2006, αρ. 122.

²²⁶⁵ IG IX, I², 2, 583.

²²⁶⁶ Πολύβιος, Ε' 17-18, 95 και 101. Βλ. και Themelis 1996, 175.

²²⁶⁷ IG V, 1, 29.1· IX, I² 2, 208.1· IX, 12 2, 209, a.1 και b.17· IX, 12 2, 588.1.

ναυμαχία στο Άκτιο, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο να προϋπήρχαν, αφού στις ιδιότητες του θεού συγκαταλέγονταν και η προστασία των ναυτικών²²⁶⁸.

Στο ιερό του *Απόλλωνος Ακτίου* μαρτυρούνται από τον Ηρακλείδη τον Ποντικό τελετές καθαρτήριες που σχετίζονται με την παρουσία εντόμων στην περιοχή, αφού περιγράφει ότι βόδια προσφέρονταν πριν από τη θυσία στις μύγες, για να καταναλωθούν²²⁶⁹. Ο συσχετισμός της περιοχής με τα έντομα είναι προφανής και ήδη έχουμε σχολιάσει τις ενοχλητικές επισκέψεις τους αλλά και τις επικίνδυνες ασθένειες που προκαλούσαν ήδη από την αρχαιότητα²²⁷⁰. Τις ίδιες τελετές, όπως είδαμε παραπάνω, ο Κλαύδιος Αιλιανός τις τοποθετεί στο ιερό του *Απόλλωνος Λευκάτα* στη Λευκάδα. Πρόκειται πιθανότατα για ένα τελετουργικό συγκερασμό των δύο λατρειών, ο οποίος συνέβη στα χρόνια μετά την ίδρυση της Νικοπόλεως και της αντίστοιχης μεταφοράς εκεί σημαντικών λατρειών από τις παρακείμενες πόλεις.

Άλλα στοιχεία για τις τελετουργίες και τις απεικονίσεις του θεού στο ιερό του *Απόλλωνος Ακτίου* πληροφορούμαστε εμμέσως από τα σύμβολα στους «πηγάσους» του Ανακτορίου του Δ΄ αι. π.Χ. και από τους τύπους των χάλκινων εκδόσεων της πόλης στον Δ΄ αι. π.Χ. και στην ελληνιστική εποχή. Η πλειονότητα των συμβόλων στους «πηγάσους» αποτελείται από αντικείμενα σχετικά με μύθους του θεού Απόλλωνος, όπως είναι η δάφνη, ο τρίπους, ο ομφαλός, η λύρα ή κιθάρα, ή και ο ίδιος ο Απόλλων γυμνός, αλλά και άλλα σχετικά με τις τελετουργίες, όπως το θυμιατήριο, ο αναμμένος βωμός, το βουκράνιο, κλάδοι φοίνικος, το κλειδί ναού και η αψίδα²²⁷¹. Στα χάλκινα νομίσματα της πόλης υπάρχει απεικόνιση και του ιδίου του *Απόλλωνος* καθμένου, η οποία πιθανότατα αντιγράφει το άγαλμα του θεού στο ιερό και η οποία παρουσιάζεται και στα σύγχρονα αμβρακιώτικα χάλκινα νομίσματα²²⁷².

²²⁶⁸ Η ιδιότητα αυτή του Απόλλωνος προκύπτει από την τοποθέτηση του ιερού στην είσοδο του Αμβρακικού κόλπου, καθώς και από την ύπαρξη λιμένος στην πλευρά του Ιονίου πελάγους. Πρβλ. και Τζουβάρα-Σούλη 1998-1999, 169 και σημ. 4.

²²⁶⁹ Ηρακλείδης Ποντ., απ. 153 (Wehrli) = Κλήμης Άλ. *Προτρεπτικός*, Β΄ 39.8.

²²⁷⁰ Στο συγκεκριμένο ιερό, ήταν δεδομένη η επίσκεψη των εντόμων και μάλιστα η συμπερίληψή τους στις τελετές, όπως και στην περίπτωση της θυσίας εντόμων προς τιμήν του Κραγαλέως στην Αμβρακία: βλ. παραπάνω, σ. 85, 126, 132, 339 και 343 της παρούσας. Πρβλ. και το αντίστοιχο παράδειγμα του Διός *Απομνίου* στην Ολυμπία, το οποίο ίδρυσε ο Ηρακλής, και του *Ηρακλέους Απομνίου* στη Ρώμη, τους οποίους ωστόσο επικαλούνταν για να διώξουν τις μύγες: Πaus. Ε΄ 14.1 και 11 (Ολυμπία) και Κλήμης Άλεξ. *Προτρεπτικός*, Β΄ 38.4.

²²⁷¹ SNG 1943 (Copenhagen), αρ. 283, 285-290 και 292 (τρίπους, ομφαλός, λύρα), αρ. 293-296 και 299 (βουκράνιο, αναμμένος βωμός), Calciati 1990, II, αρ. 3-5 και 37 (λύρα), αρ. 6-8 (φύλλο δάφνης), αρ. 9 και 58-60 (αναμμένος βωμός), αρ. 13 και 71-72 (βουκράνιο), αρ. 14-16 (φύλλο φοίνικα ή φοίνικας), αρ. 17 (κλειδί ναού), αρ. 19-31 και 33-35 (τρίπους), αρ. 45-46 (βωμός), αρ. 66 (αψίδα), αρ. 67-70 (θυμιατήριο) και αρ. 57 (Απόλλων γυμνός).

²²⁷² Α.Σ. Παπαδημητρίου 2013, 328-329 και σημ. 17-18.

Άφροδίτη Αίνειάς

Όπως είδαμε και στις περιπτώσεις της Αμβρακίας και της Λευκάδος, ο Διονύσιος Αλικαρνασσεύς αναφέρει την ίδρυση ιερού προς τιμήν της *Άφροδίτης Αίνειάδος* και στο Ανακτόριον²²⁷³. Σύμφωνα με την παραπάνω ερμηνεία, η διάδοση των *Νόστων* στον ευρύτερο ΒΔ χώρο και ειδικά στις αποικίες επισημαίνει την ανάγκη των αποίκων να δηλώσουν την κυριαρχία τους έναντι των γηγενών εθνών. Η παρουσία του μύθου του Αινεία και στις τρεις αποικίες δείχνει ένα επιπλέον χαρακτηριστικό τους, τη διάδοση κοινών λατρειών και την πολιτιστική συνένωση του Αμβρακικού κόλπου. Η ίδρυση ανάγεται πιθανότατα στην αρχαϊκή εποχή, ωστόσο, η ιδιαίτερη προβολή της λατρείας πρέπει να συνδεθεί με τη νέα κατάσταση που δημιούργησαν οι Ρωμαίοι στην περιοχή με την επέμβαση στις εσωτερικές υποθέσεις της Ακαρνανίας και τη συμμαχία τους με τους Θυρρείους κατά τον Α΄ αι. π.Χ.²²⁷⁴.

Άσκληπιός

Τη λατρεία του θεού στην αποικία επιβεβαιώνουν δύο ελληνιστικές επιγραφές. Η πρώτη είναι αναθηματική, ενώ η δεύτερη αναφέρεται στην ιερή *άσυλία Άσκλαπιού*²²⁷⁵. Είναι πιθανό ότι το ιερό του είχε χρησιμεύσει ως τόπος καταφυγής πολιτικών προσφύγων, αλλά και καταδιωκόμενων από ληστές ή πειρατές της περιοχής. Είναι πολύ πιθανό ότι η λατρεία, όπως και σε άλλα Άσκληπεία, είχε συνδεθεί από νωρίς με το ιερό του Απόλλωνος και να οφειλόταν στις ιαματικές ιδιότητές του, στις οποίες δόθηκε έμφαση κατά την κλασσική εποχή εξαιτίας της ανάπτυξης της ιατρικής επιστήμης²²⁷⁶.

Ήρακλῆς

Αν και η συγκεκριμένη λατρεία είναι αναμενόμενη σε μία κορινθιακή αποικία, η μόνη μαρτυρία που διαθέτουμε είναι ένα επιγραφικό κείμενο ελληνιστικής εποχής που περιλαμβάνει την ανάθεση του γλύπτη Μαχάτα²²⁷⁷. Στην επιγραφή αναφέρεται ο γόνος *Άλκμήνης Διός*. Εξαιτίας της ιδιαίτερης κορινθιακής παράδοσης σε σχέση με τους Ήρακλείδες, είναι βέβαιο ότι η λατρεία ήταν προγενέστερη και ίσως από τις σημαντικότερες στην αποικία.

²²⁷³ Διον. Άλικ. *Ρωμαϊκάι άρχαιότητες*, Α΄ 50.4.

²²⁷⁴ IG IX,1² 2, 242.

²²⁷⁵ IG IX 1², 2. 239 και 1474.

²²⁷⁶ Wickkiser 2010, 39-44.

²²⁷⁷ IG IX 1², 2, 238.2.

Έλενος

Στο επιγραφικό κείμενο της παραχώρησης της διαχείρισης του ιερού του *Άκτιου Απόλλωνος* από το Ανακτόριον στο Κοινό των Ακαρνανών αναφέρεται μεταξύ άλλων και το τοπωνύμιο *Έλένειον* ως ένα κατασκευάσμα εντός του ιερού άλσους του Απόλλωνος, το οποίο μάλιστα θα έπρεπε να παραμείνει στα χέρια των Ανακτοριέων²²⁷⁸. Εξαιτίας της τοποθέτησής του σε ιερό τόπο, είναι πολύ πιθανό ότι αποτελούσε και το ίδιο χώρο λατρείας, και έχει θεωρηθεί ότι συνδέεται με τη λατρεία της *Έλένης* στην αποικία. Ο Habicht είχε διατυπώσει την άποψη ότι το ιερό αποτελούσε χώρο φιλοξενίας τιμωμένων προσώπων, όπως το *Λεωνίδαίο* στην Ολυμπία, άποψη που την αποδέχθηκε ο Sokolowski²²⁷⁹.

Ωστόσο, ο Δάκαρης έχει πιο εύστοχα συνδέσει το συγκεκριμένο κτήριο με τη λατρεία του ήρωα *Έλενου*, αδελφού της Κασσάνδρας και μάντεως, και με τη μολοσσική επιρροή στην Ακαρνανία κατά την ελληνιστική εποχή. Ο Έλενος μαζί με τον Νεοπτόλεμο και την Ανδρομάχη αποτελούν βασικές μορφές των γενεαλογικών μύθων των Μολοσσών βασιλέων, ενώ ο Πύρρος είχε δώσει το ίδιο όνομα στον γιο του από την πριγκίπισσα Βιρκέννα από τη Δαρδανία προς τιμήν του ήρωα. Ο Δάκαρης πρότεινε ότι το κτήριο χτίστηκε είτε από τον ίδιο τον Πύρρο είτε μεταγενέστερα από τους Μολοσσούς, για να τιμηθεί ο γιος του²²⁸⁰. Ωστόσο, η παραπάνω ανάλυση για τους τρωικών καταβολών μύθους στον ευρύτερο ΒΔ χώρο, και ειδικά για τις παραδόσεις της *Άφροδίτης* σε σχέση με τον Αινεία και τον Αγκίστη, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η λατρεία του Ελένου στο Ανακτόριο εντάσσεται σε μία προγενέστερη κορινθιακή παράδοση σε σχέση με τις μετακινήσεις Τρώων ηρώων και επομένως πρέπει να χρονολογηθεί στην αρχαϊκή ή κλασσική εποχή. Στην ίδια κατεύθυνση κινείται και η ερμηνεία του Castelnovo για την ετυμολογία του θεσπρωτικού έθνους των *Ελίνων* και του τοπωνύμιου *Ελίνα* στη Θεσπρωτία (σημ. Δυμόκαστρο), αποδίδοντάς το στον ήρωα *Έλενο*²²⁸¹. Ο ίδιος εξάλλου απεικονίστηκε μαζί με άλλους Τρώες ήρωες στο μνημείο των Απολλωνιατών στην Ολυμπία, προκειμένου να διατρανώσει τη νίκη του Απόλλωνος εναντίον των Αβάντων²²⁸².

Άλλες θεότητες τεκμαιρόμενες εμμέσως από τα νομίσματα

Αναφορά ή απεικόνιση στην τέχνη για άλλους θεούς στο Ανακτόριον δε διαθέτουμε. Είναι όμως θεμιτό να συνδέσουμε σύμβολα που απεικονίζονται στις νομισματικές εκδόσεις της αποικίας με συγκεκριμένες θεότητες, φαινόμενο που διαπιστώσαμε στις περιπτώσεις

²²⁷⁸ IG IX, I², 2, 583.33-35.

²²⁷⁹ Habicht 1957, 101 και Sokolowski 1959, 216.

²²⁸⁰ Πλούτ. *Πύρρος*, Θ' 2.3 και 4.1 και Ίουστ. ΚΓ' 3.3 και ΚΗ' 2.12. Βλ. και Δάκαρης 1964α, 125 και σημ. 8.

²²⁸¹ Castelnovo 1986, 411 κ.ε.

²²⁸² Πaus. Ε' 22.2-4. Βλ. και Castiglioni 2003, 877-879 και Antonetti 2010a.

της Αμβρακίας και της Λευκάδος. Η Αθηνά απεικονίζεται στους «πηγάσους» μαζί με τον φτερωτό ίππο και πιθανότατα είχε από την εποχή της ίδρυσης ιερό εντός της πόλης. Σύμβολό της που απεικονίζεται σε αργυρές και χάλκινες κοπές είναι το γοργόνειο²²⁸³. Στα αντίστοιχα νομίσματα έχουμε απεικόνιση κεραυνού, ο οποίος πιθανότατα παραπέμπει στον Δία, καθώς και άγαλμα ιθυφαλλικού Ερμή, που είναι άμεση αναφορά, αν όχι σε ιερό, πάντως στην παρουσία του θεού στους οδοδείκτες της πόλης²²⁸⁴. Το ρόπαλο ως χαρακτηριστικό της απεικόνισης του Ηρακλέους είναι πιθανό να παραπέμπει στον ήρωα, αφού και στην Κόρινθο και στην Ακαρνανία οι μύθοι του ήταν αρκετά διαδεδομένοι και με υψηλή συμβολική αξία. Τέλος, η απεικόνιση φύλλων κισσού, αλλά και πληθώρα άλλων συμβόλων σχετικών με την οινοπαραγωγή, ενδέχεται να συνδέονται με τη λατρεία του Διονύσου²²⁸⁵.

Τα νόμιμα και η εξέλιξή τους

Οι επισημάνσεις του Θουκυδίδη για την υιοθέτηση των *δωρικῶν νομίμων* από τις σικελικές αποικίες Γέλα και Ακράγαντα²²⁸⁶ παρέχουν ικανές ενδείξεις για τη συνήθεια των αρχαϊκών αποικιών να υιοθετούν σημαντικές παραδόσεις, νόμους, έθιμα και πρακτικές που τα γνώριζαν από τη μητρόπολη και συνδέονταν με την καταγωγή τους από ένα συγκεκριμένο έθνος²²⁸⁷. Ανάλογο φαινόμενο παρουσιάζεται και στη χαλκιδική αποικία της Ιμέρας στη Δύση, η οποία σύμφωνα με τον αρχαίο ιστορικό παρέλαβε τα *χαλκιδικά νόμιμα* από τη μητρόπολή της. Οι πολίτες επηρεάστηκαν γλωσσικά από εξόριστους Συρακοσίους που κατέφυγαν στην αποικία και τελικά καθιερώθηκε διάλεκτος μικτή που θύμιζε δωρικά²²⁸⁸. Ο Στράβων, επίσης, εξηγεί με αφορμή το παράδειγμα των κρητικών πόλεων, οι οποίες φέρονταν από την παράδοση να είναι άποικοι των Σπαρτιατών, ότι είναι απολύτως φυσικό, παρά τις όποιες εξαιρέσεις, η αποικία να παραλαμβάνει τους νόμους και τις συνήθειες από τη μητρόπολη²²⁸⁹.

Τα *νόμιμα* υιοθετούνταν από τις αποικίες υπό την επιρροή της μητρόπολης, αν και σε πολλές περιπτώσεις υφίσταντο αλλαγές ή μεταρρυθμίσεις κατά τη διάρκεια της ιστορικής

²²⁸³ Βλ. παραπάνω, σ. 347 και σημ. 1987 και 386 και σημ. 2237 της παρούσας.

²²⁸⁴ Βλ. παραπάνω, σ. 236, σημ. 1409 (Ερμής) και σ. 351, σημ. 2003 της παρούσας (Ζεύς).

²²⁸⁵ Βλ. παραπάνω, σ. 364, σημ. 2095 και 384, σημ. 2226 της παρούσας.

²²⁸⁶ Θουκ. Ζ' 4.3-5: *νόμιμα δὲ Δωρικά ἐτέθη αὐτοῖς*. Οι Γελώοι και οι Ακράγαντινοί είχαν υιοθετήσει δωρικά έθιμα από τις μητροπόλεις τους (Λίνδος και κρητικές πόλεις).

²²⁸⁷ Πρβλ. Levenêque 1983, 347. Τα *νόμιμα* αυτά δεν αφορούν μόνο θρησκευτικές πρακτικές και λατρείες, αλλά και νομικά και πολιτικά ζητήματα, αφού στην αρχαιότητα οι τομείς αυτοί ήταν αδιαχώριστοι: βλ. Vatin 1993, 76-80. Εξάλλου, η φυλετική οργάνωση και διαίρεση της πόλης σχετίζεται άμεσα με τις θρησκευτικές παραδόσεις, αφού οι φυλές συνήθως παραπέμπουν στη λατρεία ενός ήρωα ή θεού της πόλης.

²²⁸⁸ Θουκ. Ζ' 5.1: *καὶ φωνὴ μὲν μεταξὺ τῆς τε Χαλκιδῶων καὶ Δωριδὸς ἐκράθη, νόμιμα δὲ τὰ Χαλκιδικὰ ἐκράτησεν*. Πρβλ. Bakhuizen 1986, 55.

²²⁸⁹ Στράβ. Γ' 4.17 (C 481): *ἀποίκους γὰρ ὄντας φυλάττειν τὰ τῆς μητροπόλης ἔθη*.

τους πορείας²²⁹⁰. Στις παραδόσεις αυτές, όπως είδαμε, συμπεριλαμβάνονταν η διαίρεση του πολιτικού σώματος, οι συλλογικοί θεσμοί και τα αξιώματα, το μηνολόγιο και οι λατρείες²²⁹¹. Σε σημαντικές παρατηρήσεις σε σχέση με την επιβίωση, εξέλιξη ή μεταρρύθμιση των *νομίμων* έχει προβεί ο Robu για τις αποικίες της Κορίνθου, της Μιλήτου και της Πάρου εξ αφορμής του παραδείγματος των Μεγάρων, ο Martin για τη Θάσο και τις αποικίες της, ο Nafissi για τη Σπάρτη και τον Τάραντα, καθώς και ο Malkin για την Τέω και την αποικία των Αβδήρων²²⁹². Η θεωρία του πρώτου ότι τα *νόμιμα* ήταν ένας συγκερασμός παραδόσεων της μητρόπολης – με τις όποιες μετεξελιξείς και μετονομασίες, αναχρονισμούς, αρχαϊσμούς αλλά και επιρροές από άλλα παραδείγματα πόλεων (όπως της Αθήνας) – επιβεβαιώνεται και για το παράδειγμα των αποικιών της Κορίνθου στην ευρύτερη περιοχή του Αμβρακικού. Αρκετές διατηρήθηκαν έως και τα ελληνιστικά χρόνια, συντηρώντας παράλληλα την επικοινωνία και συσφίγγοντας τους δεσμούς με τη μητρόπολη. Κατά διαστήματα μάλιστα προβλήθηκαν ιδιαίτερα από τις αποικίες, ανάλογα με τον εκάστοτε βαθμό πολιτικής και οικονομικής σύνδεσης με την Κόρινθο.

Κορινθιακά στοιχεία

Το **φυλετικό σύστημα** και οι **υποδιαίρεσεις του σώματος των πολιτών** καθορίστηκαν εν πολλοίς υπό την επιρροή του αρχικού δωρικού συστήματος της τριμερούς φυλετικής διαίρεσης, το οποίο χρησιμοποιούνταν στην Κόρινθο, παρότι για τις συγκεκριμένες αποικίες ασφαλή στοιχεία δεν υπάρχουν. Το ψήφισμα που βρέθηκε στη Δήλο, ιδιαίτερα αν δεχθούμε την αμβρακιώτικη προέλευσή του, παρέχει ικανές ενδείξεις όχι μόνο για την υιοθέτηση αρχαϊκών δομών της κορινθιακής πολιτικής συγκρότησης από την εποχή των Βακχιαδών (π.χ. *ἀρχαία φυλά Ἀφορέων*), αλλά και για την εξέλιξη θεσμών και τη χρήση πολιτικών όρων με άλλη σημασία στις αποικίες (π.χ. *τριακάδες*). Επίσης, στο ίδιο ψήφισμα η αναφορά στα *ἡμιόγδοα* υποδηλώνει τον άμεσο συσχετισμό με την οκταμερή συγκρότηση του κορινθιακού πολιτικού σώματος ήδη από την αρχαϊκή εποχή.

Σε σχέση με τις **αρχές**, ατομικά ή συλλογικά αξιώματα με κορινθιακές καταβολές ή διασυνδέσεις, όπως *πρύτανις*, *πολέμαρχος*, *πρόβουλος* και *ἐπιδαμιουργός*, παρουσιάζονται στα επιγραφικά *corpora* από τις αποικίες. Και εδώ, ωστόσο, παρατηρείται διεύρυνση (π.χ. ο *πρύτανις* περιστοιχίζεται από τους *συνπρυτάνεις* ή *ὑποπρυτάνεις*) ή και ριζική μετατροπή των αρχικών τους αρμοδιοτήτων (π.χ. ο *πολέμαρχος* στη Λευκάδα σχετίζεται με πολιτικές

²²⁹⁰ Αυτό είναι και το γενικό συμπέρασμα από την προγενέστερη βιβλιογραφία για τις σχέσεις ανάμεσα στη μητρόπολη και τις αποικίες; Will 1954, Graham 1964, Mazzarino 1964, Vallet 1964, Humphreys 1966, Werner 1971 και Martin 1987.

²²⁹¹ Malkin 2011, 189-197.

²²⁹² Martin 1987, Nafissi 2009, Robu 2014, 2015, 94-95 και 2018, 282-283 και Malkin 2018, 97-99.

αρμοδιότητες, όπως και στις ιλλυρικές αποικίες). Επιπλέον, οι επιγραφές των αποικιών που αναφέρονται στην *άλια* είναι ασφαλείς ενδείξεις μίας αναχρονιστικής και συντηρητικής προσπάθειάς τους, με σκοπό τη σύνδεση με το δωρικό-κορινθιακό παρελθόν τους, πιθανόν κατά τα μέσα του Δ' αι. π.Χ. Στην ίδια τη μητρόπολη, αλλά και πιθανότατα και στην Αμβρακία μαρτυρούνται ύστερες μεταβολές στην ορολογία για τη συνέλευση των πολιτών (*έκκλησία*), πιθανόν υπό την επιρροή του αθηναϊκού προτύπου.

Στο **μηνολόγιο** παρατηρείται η ανάλογη τάση προς διατήρηση των αρχικών δωρικών ή και κορινθιακών μηνών. Είναι όμως σχεδόν βέβαιο ότι και στον τομέα αυτόν υπήρξαν διαφοροποιήσεις σε κάθε αποικία, όπως προκύπτει και από την εξέταση του μηνολογίου που εμφανίζεται στον Μηχανισμό των Αντικυθήρων. Κάποιες αποικίες της Κορίνθου, όπως η Κέρκυρα, το Βουθρωτό, η Απολλωνία και η Επίδαμνος, ακολούθησαν ξεχωριστή πορεία στο ζήτημα αυτό, ενώ άλλες, υπό την επιρροή της Αμβρακίας διαμόρφωσαν μία διακριτή ηπειρωτική ομάδα. Το σημαντικότερο στοιχείο όμως που προκύπτει από την παραπάνω διερεύνηση είναι η επιρροή που ασκούσε η μητρόπολη και οι αποικίες στην ευρύτερη περιοχή της ΒΔ Ελλάδας, αφού το μηνολόγιο, ειδικά στην ηπειρωτική του εκδοχή, διαδόθηκε σε πόλεις και έθνη που δεν είχαν κορινθιακές καταβολές. Οι αποικίες, επομένως, είχαν συμβάλει με την επιρροή τους στα γειτονικά κράτη στην εξυπηρέτηση των κορινθιακών συμφερόντων και στην εξάπλωση του κορινθιακού πολιτισμού στην Ήπειρο, την Αιτωλοακαρνανία, τα νησιά του Ιονίου και την Ιλλυρία. Παράλληλα, και εξαιτίας της κερκυραϊκής εκδοχής του μηνολογίου, γίνεται σαφές ότι τόσο η Κόρινθος όσο και η Κέρκυρα, συνειδητά ή μη, είχαν δημιουργήσει ιδιαίτερες ζώνες οικονομικής, πολιτιστικής και πολιτικής επιρροής. Αν και οι παρατηρούμενες επιδράσεις κατά τη διάρκεια των κλασικών χρόνων μεταβάλλονταν ανάλογα με τις πολιτικές και οικονομικές εξελίξεις, τα αντίστοιχα κράτη διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στους πολιτικούς και στρατιωτικούς ανταγωνισμούς και συγκρούσεις κατά τον Ε' αι. π.Χ.

Η εγκαθίδρυση **κορινθιακών λατρειών** κατά τη διαδικασία του αποικισμού είναι δεδομένη, με βάση την παραλαβή των *νομίμων*. Από τη παραπάνω, ωστόσο, διερεύνηση διαπιστώσαμε ότι, αν και πολλές φορές μπορούμε να βρούμε παράλληλα σε σχέση με τις λατρείες και τις αντίστοιχες πρακτικές ανάμεσα στη μητρόπολη και στις αποικίες, σε άλλες αυτό είναι δύσκολο ή ανέφικτο. Οπωσδήποτε οι σχέσεις μητρόπολης και αποικίας στη διαχρονία αντανακλώνται κυρίως στη θρησκεία και τη διάλεκτο που χρησιμοποιούν, όπως έχει επισημάνει για τα παραδείγματα των δυτικών αποικιών ο Vallet²²⁹³. Η προσκόλληση στις λατρευτικές επιλογές και πρακτικές της μητρόπολης επηρεάζονται από την εκάστοτε

²²⁹³ Vallet 1964, 227.

πολιτική μερίδα που επικρατεί ή από κοινά στοιχεία στην οικονομική και πολιτική οργάνωση.

Το κορινθιακό μηνολόγιο, το οποίο διατηρήθηκε έως τα ύστερα ελληνιστικά χρόνια σε μία μεγάλη γεωγραφική ζώνη στον ΒΔ χώρο, αποτελεί μάρτυρα για την ύπαρξη κοινών λατρειών, εορτών και τελετών στη μητρόπολη και στις αποικίες, στοιχεία στα οποία παραπέμπει και το σχόλιο του Θουκυδίδη για τις κοινές εορτές²²⁹⁴. Ο *Ἀπόλλων Κάρνειος* και ο *Ἡρακλῆς*, ως κατεξοχήν εκφάνσεις της δωρικής *ξυγγενείας*, συνδέουν λατρευτικά τη μητρόπολη με την αποικία. Ο *Ἡρακλῆς* μάλιστα υπερκαλύπτει πολλές ετερόκλητες και αντιθετικές παραδόσεις, όπως των Βακχιαδών και των Κυψελιδών, και φθάνει να αξιοποιείται ακόμα και από τους Μακεδόνες και τον Πύρρο στην ύστερη κλασική και πρώιμη ελληνιστική εποχή. Σημαντικές ομοιότητες ως προς τη θέση των θεών στον αστικό χώρο εντοπίζουμε στα παραδείγματα του *Ἀπόλλωνος* και της *Ἀθηνᾶς*, οι οποίοι μάλιστα είναι πολύ πιθανό ότι τόσο στην Κόρινθο όσο και στην Αμβρακία ήταν σύνναοι στο ιερό της αγοράς. Η *Ἀθηνᾶ* ταυτίζεται με τη θεότητα στους κοινούς νομισματικούς τύπους της μητρόπολης, της Αμβρακίας και της Λευκάδας. Προφανής αντιστοιχία υφίσταται και για τον *Ἥλιο*, άγνωστο όμως αν είχε την ίδια θέση, όπως στη μητρόπολη. Ομοιότητες με το κορινθιακό παράδειγμα εντοπίζουμε και στη λατρεία της Αφροδίτης εξαιτίας της συνύφανσης με κατεξοχήν πολιτικές ιδιότητες και με το στοιχείο της θαλάσσιας επικοινωνίας. Λιγότερες ενδείξεις έχουμε για τη σημασία της λατρείας της κορινθιακής *Ἥρας* στον αστικό χώρο των αποικιών, αν και τα παραδείγματα της Λευκάδος, των Συρακουσών και της Κέρκυρας δίνουν ικανοποιητικές ενδείξεις για μία αντίστοιχη λειτουργία της λατρείας σε σχέση με τη ναυτιλία. Ο Ποσειδών, όπως λατρεύεται στην Κόρινθο, φαίνεται να απουσιάζει εντελώς.

Μερικά στοιχεία από τη μελέτη των λατρειών των αποικιών σχετίζονται άμεσα με την **εποχή της ίδρυσης**. Η κορινθιακή παράδοση εμπότισε τον χώρο των αποικιών με τη διάδοση των κορινθιακών *Νόστων*, ήδη από την αρχαϊκή. Μάλιστα, σε αρκετές περιπτώσεις θεών και ηρώων είναι σχεδόν βέβαιο ότι είχαν διαδοθεί στις αποικίες από την εποχή της ίδρυσης (*Ἀφροδίτη Αίνειάς*, *Ἡρακλῆς*, *Ἐλενος* και πιθανόν και *Ἰδομενεύς*). Δεν μπορούμε εντούτοις να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο ότι ανάλογες παραδόσεις μεταφέρθηκαν στις αποικίες σε μεταγενέστερη εποχή, κατά την οποία εγκαταστάθηκαν νέοι άποικοι από την Κόρινθο²²⁹⁵. Επίσης, σύμφωνα με τη διαδεδομένη πρακτική, οι οικιστές μετέφεραν στις νέες

²²⁹⁴ Θουκ. Α' 25.4.

²²⁹⁵ Το δικαίωμα αποστολής αποίκων σε ήδη ιδρυμένες αποικίες επιβεβαιώνει και ο Θουκυδίδης (Α' 26.1 και 27.1), ο Έφορος μέσω του Νικολάου Δαμασκηνού για τους Βακχιάδες στην Κέρκυρα (Νικ. Δαμ. *FGrHist* 90, F 57.7), καθώς και το ψήφισμα της ίδρυσης της Κυρήνης του 630 π.Χ. (*SEG IX*, 3.32-37) και το αντίστοιχο της Ναυπάκτου του 460-450

πατρίδες τους όχι μόνο τα ονόματα των λατρειών αλλά και τις λατρευτικές συνήθειες, όπως αυτές είχαν παγιωθεί στη μητρόπολη την εποχή της ίδρυσης²²⁹⁶. Η ίδια η λατρεία των οικιστών, είτε θνητών, είτε θεών απετέλεσε συνδεδετικό κρίκο με τη μητρόπολη (*Γόργος, Απόλλων* στην Απολλωνία). Τέλος, ορισμένες λατρείες αναπτύχθηκαν ως αποτέλεσμα της πολεοδομικής οργάνωσης της αποικίας (*Άγνιεύς*), καθώς και της ενσωμάτωσης προαποικιακών λατρειών και τελετουργιών (*Ήρακλῆς Τιρύνθιος, λουτρά Ήρακλέους, Απόλλων Άκτιος και Λευκάτας*), η οποία καθόρισε και την πολιτική-κοινωνική ενσωμάτωση των γηγενών στην αναδυόμενη κοινότητα.

Προ-αποικιακές παραδόσεις

Η αποδοχή και συγχώνευση των προαποικιακών παραδόσεων με τις αντίστοιχες κορινθιακές είναι εξόχως ενδιαφέρουσα πτυχή της λατρευτικής ιστορίας των αποικιών. Εξαγνιστικές και καθαρτήριοις τελετουργίες, όπως του *Άκτιου* και του *Λευκάτα*, είναι χαρακτηριστικές της γεωγραφικής οριακότητας της αποικιακής ζώνης αλλά και της καίριας σημασίας του χώρου για το θαλάσσιο ταξίδι και την επικοινωνία με την υπόλοιπη Μεσόγειο. Άλλες παραδόσεις που έχουν ηπειρωτικές (*Πασικράτα, Άρτεμις Ήγεμόνη, Ήρακλῆς*), δρυοπικές (*Απόλλων Πύθιος*) ή ακαρνανικές (*Άκτιος, Λευκάτας*) καταβολές επισημαίνουν τη διαχρονική ώσμωση των αντίστοιχων πληθυσμών με τους Κορινθίους που συνήψαν σχέσεις μαζί τους πριν από τον αποικισμό αλλά και με τις ίδιες τις αποικίες. Οι λατρείες, θεμελιωμένες στη συνείδηση των πολιτών των αποικιών, φαίνεται ότι επιτελούσαν πολλαπλές λειτουργίες: επιβεβαίωναν την κυριαρχία των αποίκων στην ύπαιθρο χώρα κάθε αποικίας, τη συνέδεαν λατρευτικά με το άστυ, νομιμοποιούσαν την ύπαρξη και ενσωμάτωση των προδωρικών και προαποικιακών στοιχείων στο νέο πολιτικό σώμα, προστάτευαν τους αποίκους και τους επισκέπτες των ιερών από τις ιδιόζουσες και επικίνδυνες πολλές φορές συνθήκες που επικρατούσαν (κλίμα, πανίδα και γεωλογικά φαινόμενα) και αποτελούσαν τον συνδεδετικό κρίκο με άλλες λατρείες μεγαλύτερης εμβέλειας και με πολιτικές προεκτάσεις στην περιοχή (Νεκρομαντείο Αχέροντος, ιερό Δωδώνης).

Πρόσκτηση άλλων χαρακτηριστικών

Όπως διαπιστώσαμε, υπάρχουν εμφανή ίχνη της κορινθιακής επιρροής στις αποικιακές λατρείες ήδη από την εποχή της ίδρυσης, ιδιαίτερα μάλιστα αν συσχετιστούν με

π.Χ. (IG IX, 1², 3, 718). Βλ. και Van Effenterre, Ruzé 1995, 170-173 (αρ. 41 – Κυρήνη) και 178-185 (αρ. 43 – Ναύπακτος) και Malkin 2016 και 2018, 95-98 και 101-103.

²²⁹⁶ Η μεταφορά λατρειών από τη μητρόπολη στις αποικίες σχετίζεται με την ανάγκη δημιουργίας δεσμών με τον τόπο προέλευσης των αποίκων και συνοχής μεταξύ των μελών της νέας κοινότητας: βλ. Malkin 1994, 98-106 και De Polignac 2000, 146.

τους ιδρυτικούς μύθους. Σε κάθε αποικία, ωστόσο, συγκροτήθηκε ξεχωριστό πάνθεον με διαφορετικά λατρευτικά επίθετα, τα οποία προέκυψαν ως αποτέλεσμα ποικίλων τοπικών-τοπογραφικών, λατρευτικών-τελετουργικών, ιστορικών ή πολιτικών επιρροών²²⁹⁷. Οι λατρείες, όπως και οι πολιτικοί θεσμοί, κατά την ιστορική εξέλιξη υπέστησαν τροποποιήσεις και απέκτησαν νέα, τοπικά ή περιφερειακά χαρακτηριστικά.

Είναι αναμενόμενο ότι γνωστές πανελλήνιες λατρείες συσχετίζονται με τις ιδιαίτερες γεωλογικές και κλιματολογικές συνθήκες που επικρατούν (*Ποσειδών, Ζεύς*). Από την άλλη, οι λατρείες επεκτείνονται και αποκτούν νέα χαρακτηριστικά. Άλλες εμφανίζουν μεταβολές βάσει της τοπογραφίας και του κλίματος κάθε αποικίας, αφού σε αυτές ενσωματώνονται φυσικά στοιχεία, όπως ποταμοί (*Άραχθος, Άχελῶος*), ή ιδρύονται σε φυσικούς σχηματισμούς με ιδιαίτερη συμβολική και τελετουργική αξία (σπήλαια *Νυμφῶν, Αφροδίτη Αίνειάς* στη Διόρυκτο), ή τους αποδίδονται προσωνύμια που χαρακτηρίζουν το τοπίο στο σημείο ίδρυσης (*Δεξαμενός, Δεξαμενά, Λευκάτας*), ή επισημαίνουν ένα ιδιαίτερο γεωμορφολογικό στοιχείο (πηγές-λουτρά *Ήρακλέους*), ή παραπέμπουν σε προγενέστερες εξαγνιστικές τελετές που επιβίωσαν (*Λευκάτας, Άκτιος*), ή τέλος υπογραμμίζουν τη σύνδεση άστεως και υπαίθρου χώρας (*Αφροδίτη Λιμεναρχίς, Άρτεμις Άγροτέρα-Ήγεμόνη, Ήρακλέους λουτρά, Λευκάτας*)²²⁹⁸. Σε μερικές πάλι αποτυπώνονται οι παράγοντες που επηρεάζουν την οικονομική τους ανάπτυξη (*Ερμής-εμπόριο, Άρτεμις-κυνήγι, Αφροδίτη και Ήρα-ναυτικό*), ποικίλες τοπικές μυθολογικές παραδόσεις (*Κραγαλεύς, Ήρακλῆς, Απόλλων Λευκάτας, Απόλλων Άκτιος, Άρτεμις Σελαναία*), αλλά και γίνονται αναφορές σε σημαντικά ιστορικά και πολιτικά γεγονότα (συμμαχίες με πόλεις, γειτονικά έθνη και κοινά, επανασύνδεση με τη μητρόπολη, δραστηριοποίηση του ναυτικού). Ανάλογα συμπεράσματα έχουν εξαχθεί και για την περίπτωση της αποικίας των Συρακουσών στο έργο της Reichert-Südbeck, η οποία προβαίνει στη σύγκριση των λατρειών της σικελικής αποικίας με τις αντίστοιχες της Κορίνθου²²⁹⁹.

Από την παραπάνω ανάλυση διαπιστώσαμε ότι οι αποικίες δεν ήταν πόλεις-αντίγραφα των μητροπόλεων τους, αλλά ακολουθούσαν μία διαφορετική πορεία στον χρόνο, ακόμα και σε σχέση με τα *νόμιμα* και τις παραδόσεις, τις οποίες παρέλαβαν αρχικά από τη μητρόπολη. Κατά την έκφραση του Mazzarino, οι αποικίες ήταν «νέες πόλεις»²³⁰⁰.

²²⁹⁷ Πρβλ. Robu 2013, 2014, 2015, 94-95 και 2018, 282-283.

²²⁹⁸ Βλ. τα αντίστοιχα παραδείγματα των λατρειών στην Κόρινθο (*Πειρήνη, Άσωπός*) και στις Συρακούσες (*Άλφειός, Άρέθουσα*): Σχολ. Πινδ. *Πυθ. Β'* 12a-b (Drachmann- *Άρτεμις Άλφειώ ποταμία και Άρέθουσα*), *BMC* 1889 (Corinth), xxiii· 19, αρ. 196, πιν. 5, 15 (Πειρήνη) και Robinson 1963, 79 (Άσωπός). Βλ. και Reichert-Südbeck 2000, 73 και 76-77 (*Άρτεμις Άλφειώ, Άρέθουσα*), 154 (Άσωπός) και 159 (Πειρήνη).

²²⁹⁹ Reichert-Südbeck 2000 (σε όλο).

²³⁰⁰ Mazzarino 1964, 84.

Οι λατρείες ως έκφραση επιρροών από και προς άλλα έθνη και πόλεις

Τέλος, η εξάπλωση λατρειών, προσωνυμίων ή λατρευτικών πρακτικών αποτελεί τεκμήριο για την ενίσχυση των δεσμών των αποικιών με άλλες πόλεις, ιερά, κοινά ή βασιλεία. Κατ' αρχάς, επιβεβαιώνονται οι σχέσεις της Αμβρακίας, αλλά και της Λευκάδος, με το κράτος των Μολοσσών κατά τον Δ' και Γ' αι. π.Χ. Η Ρλιακου έχει υποστηρίξει ότι τα προσωνύμια *Πασικράτα* και *Ήγεμόνα* διαδόθηκαν από την Αμβρακία προς το εσωτερικό της Μολοσσίας ήδη από τα κλασσικά χρόνια, επειδή, όπως υποστηρίζει, προγενέστερες ενδείξεις από τη χώρα των Μολοσσών δεν υπάρχουν. Σε αυτό το συμπέρασμα συνηγορεί η ανακάλυψη δύο θραυσμάτων πήλινων ειδωλίων του Δ' αι. π.Χ., τα οποία απεικονίζουν την Αρτέμιδα στον τύπο της *Έκάτης*, δηλαδή με αχειρίδωτο χιτώνα και πυρσό. Η διάδοση της λατρείας της *Αρτέμιδος* ως *Ένοδίας* ή *Έκάτης*, θεότητας των οδών και των περασμάτων, στην περιοχή της Μολοσσίας, όπως συνάγεται από επιγραφικά κείμενα ή αναθήματα σε υπαίθρια ιερά της περιοχής, προέκυψε, σύμφωνα με την αρχαιολόγο, από την επιρροή της αποικίας έως τον Ε' αι. π.Χ.²³⁰¹. Δεν μπορούμε ωστόσο να αποκλείσουμε μία εξαρχής λατρεία της Αρτέμιδος ως *Ένοδίας* ή *Έκάτης* από τα αρχαϊκά χρόνια στην ίδια την Αμβρακία, δεδομένου ότι παρόμοιες απεικονίσεις της θεάς υπάρχουν και στην Κόρινθο από τον Δ' αι. π.Χ. έως και τη ρωμαϊκή εποχή²³⁰². Η ανεύρεση ελληνιστικής επιγραφής σε ιερό της Αρτέμιδος στο Ροδοτόπι, νεώτερου οικισμού στα όρια της αρχαίας Μολοσσίας, με την αναφορά στην *Αρτέμιδα Άγεμόνα*, αποτελεί σημαντική ένδειξη για τη διάδοση της θεότητας αυτής σε μία μεγάλη έκταση, από την περιοχή της Αμβρακίας έως και το εσωτερικό της Ηπείρου²³⁰³. Δεν μπορεί, ωστόσο, να στοιχειοθετηθεί επιχείρημα *ex silentio* για την προγενέστερη ύπαρξη ή μη της λατρείας στην αποικία. Αντιθέτως, η *Άγεμόνα* (*Άρτεμις*) στη Μολοσσία είχε εξέχουσα θέση, αφού σε απάντηση χρησμού από το μαντείο της Δωδώνης προβάλλεται ως μία από τις πολιτικές λατρείες του βασιλείου²³⁰⁴, και επομένως είναι πιθανότερο ότι η μολοσσική λατρεία επέδρασε στην αντίστοιχη της αποικίας. Τέλος, σύμφωνα με την Τζουβάρα-Σούλη, η παρουσία της απεικόνισης του Διός ταυτόχρονα με του Απόλλωνος σε χάλκινα νομίσματα αποδεικνύει την αύξηση της επιρροής των Μολοσσών στις κορινθιακές αποικίες²³⁰⁵, αν και δε στοιχειοθετείται από άλλα λατρευτικά δεδομένα.

²³⁰¹ Ρλιακου 2010, 417 και 419.

²³⁰² Για τις απεικονίσεις σε νομίσματα του Δ' αι. π.Χ. βλ. BMC 1889 (Corinth), αρ. 313, 315, 317, πιν. 12.23, 25, 26, Camman 1932, 30 κ.ε., αρ.11, πιν. 1, 11b-c και 32, αρ. 11, πιν. 1, 11d και Calciati 1990, I, 268, αρ. 451-452, 269, αρ. 455-457. Για τις απεικονίσεις στα ρωμαϊκά χρόνια βλ. Johnson 1931, 50 και αρ. 60 και B.S. Ridgway 1981, 431, πιν. 92b. Βλ. και Reichert-Südbeck 2000, 63-64, 67 και 76.

²³⁰³ Ευαγγελίδης 1914, 239, αρ. 20.

²³⁰⁴ Lhôte 2006, αρ. 142. Βλ. και Chapinal-Heras 2018, 64-65.

²³⁰⁵ Τζουβάρα-Σούλη 2008, 150-151.

Όπως τονίσαμε και στην οικεία ενότητα για τον ιδρυτικό μύθο της Αμβρακίας, η λατρεία του Ηρακλέους αναπτύχθηκε ιδιαίτερα στην περίοδο κατά την οποία κυριάρχησαν οι Μακεδόνες και οι Μολοσσοί. Οι Μακεδόνες συνδέονταν πριν από την προσάρτηση της Αμβρακίας με τον Ηρακλή, αφού ανήγαν την καταγωγή τους στους Τημενίδες, και επομένως στον Αργείο ήρωα²³⁰⁶. Μετά την παράδοση της πόλης από τον Φίλιππο Β΄ της Μακεδονίας στον Αλέξανδρο των Μολοσσών, η σημασία της λατρείας του στην αποικία αυξήθηκε, με συνέπεια να καθιερωθεί ως ο κατεξοχήν ήρωας-θεός της πόλης και να υποσκελίσει τους προγενέστερους προστάτες της πόλης Απόλλωνα και Άρτεμη, όπως φαίνεται και από τον ιδρυτικό μύθο. Η απεικόνιση του ήρωα και των συμβόλων του στις αμβρακιώτικες κοπές παρατηρείται ήδη από τον Ε΄ αι. π.Χ. Ωστόσο, η αύξηση των αμβρακιώτικων κοπών που φέρουν σύμβολα του ήρωα κατά τον Δ΄ αι. π.Χ. είναι ισχυρή ένδειξη για την ιδιαίτερη διάδοση της λατρείας του στην εποχή της κυριαρχίας του Αλεξάνδρου των Μολοσσών και εξαιτίας αυτού πρέπει να χρονολογηθούν μετά το 348 π.Χ. Ο Πύρρος στη συνέχεια συνέδεσε το όνομά του μέσω της Λάναςσας, κόρης του Αγαθοκλέους των Συρακουσών, με τους Ηρακλείδες, αφού η σύζυγός του θεωρούνταν ως απόγονος του ήρωα, και έκτισε και ναό προς τιμήν του στο ιερό της Δωδώνης²³⁰⁷.

Επιπλέον, η ανάπτυξη των λατρειών που σχετίζεται με πολιτικούς θεσμούς, όπως το πρυτανείο, πιθανότατα οφείλεται στην ανάδειξη της αποικίας σε πρωτεύουσα του βασιλείου των Μολοσσών υπό τον Πύρρο. Είναι δηλαδή πιθανό ότι το προσωνύμιο *Ζεύς Σωτήρ/ Πρύτανις* διαδόθηκε ιδιαίτερα μετά την εγκατάσταση του Μολοσσού βασιλέως στην πόλη. Αντίστοιχης σημασίας είναι και η διάδοση εικονογραφικών τύπων, σχετικών με μολοσσικές λατρείες, όπως της *Άρτέμιδος Ήγεμόνης*, του *Διός Δωδωναίου* και της *Διώνης* στην Αμβρακία. Σημαντικό στοιχείο που αποδεικνύει την ανάπτυξη των πολιτικών λατρειών στην ελληνιστική εποχή είναι η διάσωση των επιγραφών από το πρυτανείο, που σχετίζονται με μία σειρά από πολιτικές λατρείες (Εστία, Ζευς, Άρτεμις, Απόλλων, Αφροδίτη). Ωστόσο, οι λατρείες αυτές, όπως και η αντίστοιχη της *Αφροδίτης Αίνειάδος*, φαίνεται ότι προϋπήρχαν της ελληνιστικής εποχής στις τρεις παλιές κορινθιακές αποικίες.

Σημαντική είναι και η σχέση που ανέπτυξαν και οι τρεις κορινθιακές αποικίες με το Κοινό των Ακαρνάνων, καθώς και διά του *Άκτίου Απόλλωνος*, το Ανακτόριο με την Αμβρακία. Η απεικόνιση του κατεξοχήν ακαρνανικού θεού, του Αχελώου σε αμβρακιώτικα

²³⁰⁶ Ηρόδ. Η΄ 137-138.

²³⁰⁷ Διοδ. Σικ. ΚΒ΄ 8.10, Ίουστ. ΙΖ΄ 3.4 και Πλούτ. Πύρρος, Α΄ 2. Για το όνομα της Λάναςσας και τη σχέση με τη γενεαλογία του Ηρακλέους βλ. Πρόξενος, *FGrHist* 703 F 2 και Λυσίμαχος, *FGrHist* 382 F 10. Βλ. και Δάκαρης 1964α, 22 και 121-124 και Antonetti 2015, 200 και σημ. 53. Για τον ναό του Ηρακλέους στη Δωδώνη: Δάκαρης 1962, 7, Ευαγγελίδης, Δάκαρης 1964, 97 και Mancini 2013.

και λευκαδικά νομίσματα σχετίζεται με πολιτικές εξελίξεις στον Δ' και Γ' αι. π.Χ., οι οποίες περιλαμβάνουν την ανανέωση της συνθήκης φιλίας και συμμαχίας μεταξύ Αμβρακιωτών, Αμφιλοχίων και Ακαρνάνων, καθώς και την ένταξη της Λευκάδος στο Ακαρνανικό Κοινό. Η σύναψη αυτών των πολιτικών σχέσεων είχε σαφώς και λατρευτικές προεκτάσεις, αφού επισφραγίζονταν με όρκους και τελετές προς συγκεκριμένους θεούς. Δεν μπορούμε να στοιχειοθετήσουμε την επέκταση της λατρείας του Αχελώου στις λοιπές ΒΔ αποικίες, αν και είναι αναμενόμενο, ιδιαίτερα για το Ανακτόριο, που είχε ενταχθεί στο Κοινό ήδη από τον Ε' αι. π.Χ.

Επίσης, παρατηρούνται και γενικότερες επιρροές από πιο ευρείες περιοχές, όπως τη Μακεδονία και την Ήπειρο (*Πασικράτα*). Είναι τέλος στοιχείο ότι τα προσωνύμια των θεοτήτων αποτελούν μάρτυρες της διάδοσης λατρειών από πολύ απομακρυσμένους τόπους (π.χ. *Περγαία*) ή της συγχώνευσης λατρειών εξαιτίας πολιτικών εξελίξεων (π.χ. *Άκτιος, Λευκάτας*).

Για την περαιτέρω κατανόηση της εξέλιξης των *νομίμων* στις αποικίες, είναι σημαντικό να επισημάνουμε τους λόγους, για τους οποίους οι αποικίες προέβησαν σε μεταβολή των *νομίμων*, και ιδιαίτερα όσα αφορούν τις πολιτικές υποδιαιρέσεις, τις πολιτικές λατρείες και την ορολογία των θεσμών και των αξιωμάτων. Όπως είδαμε παραπάνω, οι εξελίξεις αυτές συνδέονται τις περισσότερες φορές με πολιτειακές μεταβολές (βλ. ενδεικτικά πτώση τυράννων, εκδημοκρατισμός ολιγαρχικού πολιτεύματος), με την ανάπτυξη ευρύτερων πολιτικών και οικονομικών σχέσεων με άλλες πόλεις (π.χ. εξάρτηση από τη μητρόπολη, συμμαχία με την Αθήνα) ή και με μείζονα ιστορικά γεγονότα (π.χ. Κορινθιακός Πόλεμος, εκστρατεία του Τιμολέοντος, μακεδονική επιρροή, ρωμαϊκή επικυριαρχία)²³⁰⁸. Με λίγα λόγια, η μεταβολή των *νομίμων* εμφανίζεται σε ιστορικά ορόσημα και τομές, αποτελώντας δείκτες στην ιστορική εξέλιξη των αποικιών. Αντίστοιχες ήταν εξάλλου και οι παρατηρήσεις στο κεφάλαιο για την οικονομία των αποικιών, και ιδιαίτερος στις μεταβολές που υπέστησαν οι νομισματικές εκδόσεις των αποικιών, τόσο ως προς τους τύπους όσο και ως προς την οικονομική τους αξία.

²³⁰⁸ Ειδικότερα για την περίπτωση των λατρειών, η εγκαθίδρυση μίας νέας λατρείας ή η πρόσληψη εκ μέρους της θεότητας ενός νέου προσωνυμίου μαρτυρά μία νέα ιστορική πραγματικότητα, μία τομή στην εξέλιξη της αποικίας. Ανάλογα χαρακτηριστικά για τη λειτουργία των λατρειών στις αποικίες έχει εντοπίσει και ο De Polignac (2000, 167-177) στη μελέτη του για τη δημιουργία της αρχαίας ελληνικής πόλης.

ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

A. Η ιστορική εξέλιξη των αποικιών κατά την αρχαϊκή και κλασσική εποχή

Αν και είναι δύσκολο να ανασυνθέσουμε πλήρως τις ιστορικές εξελίξεις στις κορινθιακές αποικίες περί τον Αμβρακικό κόλπο, μπορούμε ωστόσο να προβούμε στην εξαγωγή βασικών συμπερασμάτων για πτυχές της ιστορίας τους, οι οποίες είτε παρέμεναν έως τώρα σχεδόν άγνωστες είτε δεν είχαν προβληθεί ιδιαίτερα. Η περιοδολόγηση σε κάθε αποικία θα έπρεπε να είναι διαφορετική, αφού οι ιστορικές τομές δε συμπίπτουν απόλυτα. Για παράδειγμα, η λευκαδική νομισματοκοπία άρχισε λίγες δεκαετίες νωρίτερα από αυτή της Αμβρακίας και του Ανακτορίου, ενώ στην Αμβρακία δεν αμφισβητήθηκε ποτέ η Κόρινθος ως μόνη μητρόπολη. Τα συμπεράσματα, ωστόσο, διαρθρώνονται σε υποπεριόδους γενικά γνωστές, με ελάχιστες μετατοπίσεις των ορίων που αφορούν τις ιδιαίτερες εξελίξεις στον ΒΔ χώρο. Η επεξεργασία των συμπερασμάτων αυτών δεν είναι εξαντλητική. Εξάλλου, οι πρόσφατες εργασίες των Stickler και Fantasia²³⁰⁹ έχουν ήδη αναλύσει ικανοποιητικά το σύνολο των διαθέσιμων μαρτυριών. Στο δεύτερο μέρος επιχειρείται μία ευρύτερη αποτίμηση του ιστορικού ρόλου των αποικιών τόσο στην ειδικότερη ζώνη του ΒΔ χώρου όσο και σε όλο τον κόσμο των ελληνικών πόλεων-κρατών, εθνών και μοναρχιών, ενώ παράλληλα παρουσιάζεται ο ρόλος των σχέσεων με τη μητρόπολη.

1. Πριν από την ίδρυση των αποικιών

Οι Κορίνθιοι Βακχιάδες όχι μόνο γνώριζαν τις περιοχές, στις οποίες αργότερα ιδρύθηκαν οι κυψελιδικές αποικίες, αλλά είχαν συνάψει πιθανότατα σχέσεις με τα έθνη των Θεσπρωτών, των Δρυόπων και των Ακαρνάνων. Είναι πολύ πιθανό ότι οι Φοίνικες ήταν αυτοί που έφεραν τα κορινθιακά τέχνηρα στον χώρο του Ιονίου, όπως προκύπτει από φοινικικές πρακτικές, παρούσες στην Κόρινθο, την Αμβρακία και τη Λευκάδα. Οι Κορίνθιοι ωστόσο σύντομα ανέπτυξαν στενότερους δεσμούς με την ευρύτερη ΒΔ περιοχή, αφού οι Βακχιάδες και οι αντιπρόσωποί τους δραστηριοποιούνταν στο εμπόριο και στη ναυτιλία με τη Δύση. Η επικοινωνία των Κορινθίων με τον ΒΔ χώρο προβάλλεται στους δεσμούς που είχαν με το Νεκρομαντείο στον Αχέροντα, στη συνέχιση λατρειών και παραδόσεων που

²³⁰⁹ Stickler 2010 και Fantasia 2017.

προβάλλονται στον ιδρυτικό μύθο της πόλης (Κραγαλεύς, Απόλλων Πύθιος, Ηρακλής) και στις προαποικιακές λατρευτικές πρακτικές στο ιερό του Απόλλωνος Λευκάτα και του Απόλλωνος Ακτίου, που διασώθηκαν και μεταγενέστερα. Τα στοιχεία μάλιστα για την παρουσία του Ηρακλέους στο ιερό στη σύγχρονη θέση Λουτρά Χανόπουλου στα περίχωρα της Αμβρακίας υποδεικνύουν ότι οι Βακχιάδες είχαν επενδύσει στις σχέσεις με τους ντόπιους πληθυσμούς και ότι επεδίωκαν να δημιουργήσουν ή να αναπτύξουν περαιτέρω μύθους που σχετίζονταν με την εξουσία τους και το δωρικό τους παρελθόν (Ηρακλής, Απόλλων Κάρνειος, Άρτεμις) ή που διαδραμάτιζαν έναν ιδιαίτερο ρόλο σε σχέση με την επικοινωνία μέσω θάλασσας (Λευκάτας, Ήρα, Αφροδίτη, *Νόστοι* Τρώων ηρώων).

Τα αρχαιολογικά δεδομένα κάνουν σαφές ότι τα κορινθιακά τέχνηρα είχαν σημαντική εκπροσώπηση στον οικισμό πάνω στον οποίο ιδρύθηκε η Αμβρακία. Αυτή η διαπίστωση, σε συνδυασμό με την ιδιαίτερες επιδόσεις των Κορινθίων για τις τέχνες και το εμπόριο, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι σχέσεις των Βακχιαδών με τα ηπειρωτικά και ΒΔ έθνη ήταν κατά βάση οικονομικές και εκφράζονταν μέσω του υλικού πολιτισμού. Η σύνδεση όμως με το ανώτερο στρώμα των εθνών αυτών οδήγησε και σε ιδεολογικούς και λατρευτικούς συσχετισμούς. Η παράλληλη επιρροή των Κορινθίων στις μολοσσικές κώμες, στο θεσπρωτικό ιερό της Δωδώνης και στο αιτωλικό ιερό του Θέρμου κατά την ίδια περίοδο υπογραμμίζει το είδος αυτών των σχέσεων. Είχαν δηλαδή αναπτυχθεί δεσμοί φιλίας και φιλοξενίας, που ενισχύονταν με τις ανταλλαγές πολυτελών αντικειμένων, ενώ παράλληλα είχε διαδοθεί πρώιμα και ο πολιτισμός του συμποσίου, επηρεάζοντας τις επιλογές των τοπικών ανώτερων στρωμάτων. Στα δίκτυα αυτά των πολιτικών σχέσεων, η θέση των μετέπειτα αποικιών ήταν σημαντική, αφού αποτελούσαν τις πύλες εισόδου των κορινθιακών προϊόντων προς την ηπειρωτική και ακαρνανική ενδοχώρα.

2. Από την ίδρυση έως την πτώση της τυραννίδας

Η επιλογή των θέσεων των αποικιών καθορίστηκε σε σημαντικό βαθμό από τα παραπάνω κορινθιακά δίκτυα ανταλλαγών και μετακινήσεων που είχαν εγκαθιδρυθεί κατά τον Ζ' αι. π.Χ. στον ευρύτερο ΒΔ χώρο, καθώς και από τη δυνατότητα υδροδότησης του άστεως, όπως φαίνεται από τις λατρείες του *Ήρακλέους* στα λουτρά έξω από την Αμβρακία, της *Άθηνᾶς Δεξαμενᾶς* και του ήρωος *Δεξαμενοῦ* στην ακρόπολη της αποικίας. Η τοποθέτησή τους στα όρια του κόσμου των αρχαίων ελληνικών πόλεων-κρατών συνέβαλε στη διαμόρφωση του μικτού χαρακτήρα της οικονομίας τους (γεωργία, κτηνοτροφία, αλιεία, ναυσιπλοΐα, ανταλλαγές, τέχνες) αλλά και έκανε συνειδητή την ανάγκη εδραίωσης της πόλης μέσα στον κόσμο των ηπειρωτικών, αιτωλικών και ακαρνανικών εθνών και των

υπόλοιπων αποικιών της περιοχής, δηλαδή στον ΒΔ ελληνικό χώρο. Τα σύνορα με τα έθνη αυτά δεν ήταν πάντα σαφή, γνωρίζουμε ωστόσο ότι δεν μπορούν πλέον να εντοπιστούν στους γεωλογικούς σχηματισμούς της σύγχρονης εποχής, καθώς οι προσχώσεις των ποταμών Λούρου και Αράχθου έχουν αλλάξει άρδην το τοπίο του Αμβρακικού κόλπου. Μάλιστα, εξαιτίας του φαινομένου αυτού, οφείλουμε να μετακινήσουμε το ανατολικό σύνορο με τους Αμφιλοχίους πέραν των ποταμών Διπόταμου και Άννινου έως περίπου τις βόρειες απολήξεις του Μακρυνόρους (χάρτης 5).

Κατ' αρχάς, αμέσως μετά την άφιξη των αποίκων, πολιτικοί θεσμοί γνωστοί στην Κόρινθο (*πολέμαρχος, πρύτανις, βασιλεύς, πρόβουλος*) υιοθετήθηκαν από τις νεοσύστατες πόλεις. Οι αρμοδιότητές τους, αν και άγνωστες σε αυτή τη φάση, αρχικά ήταν πιθανότατα παρόμοιες με τις αντίστοιχες στη μητρόπολη. Στην περίοδο του Περιάνδρου μαρτυρείται εμμέσως (από τα παραδείγματα της Κέρκυρας και της Απολλωνίας) η χρήση του όρου *δᾶμος* για τη συνέλευση των πολιτών, η οποία είχε οργανωθεί πιθανότατα και στις αποικίες σύμφωνα με το πρότυπο των υπολοίπων ελληνικών κρατών. Οι μεταγενέστερες μαρτυρίες για τη *βουλά* στην Κόρινθο και τη Λευκάδα πείθουν ότι και στην πρώιμη αυτή περίοδο είχε οργανωθεί ένα αντίστοιχο όργανο, με ολιγαρχικά χαρακτηριστικά. Το πολιτικό σώμα διατήρησε την τριμερή δωρική διαίρεση με την προσθήκη πιθανότατα μίας επιπλέον φυλής για την ενσωμάτωση των γηγενών μη Δωριέων ή την ένταξή τους στη φυλή των *Ἄφορέων*. Αυτή η εξέλιξη, όπως δείξαμε, είχε ήδη δρομολογηθεί στη μητρόπολη από την εποχή των Βακχιαδών. Αυτό προκύπτει από την μεταγενέστερη αποδοχή της μεταρρύθμισης του κορινθιακού φυλετικού συστήματος με βάση τον αριθμό των οκτώ φυλών, ο οποίος είχε προκύψει από τον διπλασιασμό των υπάρχουσών τεσσάρων. Τουλάχιστον για την περίπτωση της Αμβρακίας οι ενδείξεις που παρέχει το ψήφισμα από τη Δήλο καθιστά πιθανό ότι στο αρχικό σύστημα των φυλών ενσωματώθηκαν και μη δωρικά στοιχεία, όπως οι Δρύοπες. Παράλληλα, οι αποικίες εφάρμοσαν το κορινθιακό μηνολόγιο, έστω και αν αυτό δε μαρτυρείται πλήρως από το *corpus* των επιγραφών τους. Η εξάπλωση μάλιστα του μηνολογίου και στις μη κορινθιακές αποικίες και σε πόλεις που αναδύθηκαν από τα ηπειρωτικά έθνη στην κλασική εποχή δείχνει ότι η διεύθυνση του συστήματος αυτού στην περιοχή έγινε με όχημα τις ίδιες τις αποικίες. Η ύπαρξη μάλιστα δύο διακριτών ομάδων του συστήματος αυτού και η απόδοση της μίας από αυτές στην Κέρκυρα υπογραμμίζει τον υποβόσκοντα ανταγωνισμό ανάμεσα σε αυτήν και την Κόρινθο, για την επέκταση της επιρροής στον ΒΔ χώρο. Από την άλλη, η διατήρηση εκ μέρους των Κερκυραίων ενός μηνολογίου με κορινθιακές ρίζες σε όλη την αρχαιότητα δείχνει τη διαχρονική αναγνώριση της δωρικής και κορινθιακής καταγωγής τους.

Αντίστοιχη ήταν και η υιοθέτηση λατρειών και πρακτικών που σχετιζόνταν είτε με την Κόρινθο είτε με προαποικιακές παραδόσεις. Κεντρικό πολιτικό ρόλο είχε η λατρεία του οικιστή, η οποία προέβαλλε τη σύνδεση με το δωρικό έθνος και τη μητρόπολη και νομιμοποιούσε τα δικαιώματα του ανώτερου στρώματος ως απογόνων των οικιστών. Οι κοινές εορτές που παρέμειναν ως ένα συντηρητικό στοιχείο στην οργάνωση των αποικιών διαμόρφωναν τις προϋποθέσεις για περαιτέρω ανάμιξη των Κορινθίων στις υποθέσεις των αποικιών, αν και είναι μάταιο να αναζητούμε στοιχεία που να αποδεικνύουν έναν τόσο πρώιμο παρεμβατισμό της μητρόπολης. Επιπλέον, η καθιέρωση των *Νόστων* (του Αινεία, του Έλενου, του Οδυσσέα και των συντρόφων του) και ιδίως των κορινθιακών εκδόσεών τους, ενίσχυσε τους δεσμούς με τον ΒΔ χώρο και διάρθρωσε μία κορινθιακή εντόπια παράδοση. Η συνέχιση λατρειών και τελετουργιών, οι οποίες προϋπήρχαν (Λευκάτας, Άκτιος, Απόλλων Πύθιος), αξιοποιήθηκε πολλαπλώς από τις αποικίες, είτε για τη νομιμοποίηση της κυριαρχίας στον χώρο των εθνών, είτε για την εσωτερική οργάνωσή τους (διαίρεση σώματος πολιτών) και την αντιμετώπιση των ιδιαίτερων φυσικών συνθηκών που επικρατούσαν σε αυτές (σεισμοί, πλημμύρες, υγρασία). Οι λατρείες που συνδέονταν με τους *Νόστους* επίσης αναπτύχθηκαν κάτω από τις ιδιαίτερες συνθήκες εξέλιξης κάθε αποικίας.

Μετά την **παραλαβή των νομίμων** από τη μητρόπολη, οι αποικίες ήταν σε θέση να ακολουθήσουν ανεξάρτητη πορεία. Παρότι, όμως, αρχικός στόχος του Κυψέλου δεν ήταν η δημιουργία ενός διευρυμένου κορινθιακού κράτους, οι συγγενικές σχέσεις ανάμεσα στους Κυψελίδες της μητρόπολης και των αποικιών ασφαλώς επηρέαζαν τις πολιτικές επιλογές των τελευταίων. Ιδιαίτερα αν αποδεχθούμε την άποψη του Fantasia ότι η χρυσή φιάλη από το ιερό της Ολυμπίας, που διαμνημόνευε μία κυψελιδική νίκη στην Ηράκλεια, αναφέρεται στην Αμβρακία, τότε είναι πιθανό ότι η γενιά των Κυψελιδών καυχώταν για τις επιτυχίες της και στον χώρο των αποικιών, τον οποίον εμμέσως ήλεγχε. Η εξουσία τους στις αποικίες χαρακτηρίστηκε μεταγενέστερα τυραννική, όπως και των Κορινθίων συγγενών τους. Στην κλασική εποχή κυκλοφορούσαν εξίσου αντιφατικές γνώμες για τους Κυψελίδες τόσο της μητρόπολης όσο και της Αμβρακίας τουλάχιστον. Ο Περίανδρος ο Αμβρακιώτης είχε ανάλογα χαρακτηριστικά με τον ομώνυμό του Κορίνθιο τύραννο, τόσο σε σχέση με τον τρόπο άσκησης της εξουσίας όσο και με τις ερωτικές συνήθειές του²³¹⁰. Ο ίδιος είχε ήδη δημιουργήσει αντιπάθειες στους κύκλους των αριστοκρατών και του πλήθους, οι οποίοι συνεργάστηκαν για την εκδίωξή του. Η τελευταία μπορεί πλέον να χρονολογηθεί στην περίοδο 570-560 π.Χ., αφήνοντας ένα μηδαμινό περιθώριο επιβεβαίωσης για τη μαρτυρία

²³¹⁰ Άριστ. Πολ. 1304a, 17-20 και 31-33· 1311a, 28-36 και a, 40- b, 1, Πλούτ. Ήθ. (Έρωτικά διηγήσεις), 768 E.10-F.5 και Διογ. Λαέρτ. Α΄ 98.11-99.4.

του Πλουτάρχου σε σχέση με την κατάλυση της αμβρακιώτικης τυραννίδας από τους Σπαρτιάτες.

Σαφέστερες πληροφορίες **για τις εξωτερικές σχέσεις** των αποικιών στο διάστημα από το 655 π.Χ. έως το 560 π.Χ. στην ουσία δεν διαθέτουμε. Ωστόσο, γνωρίζουμε ότι στα χρόνια του Κορινθίου Περιάνδρου, στο επίνειο της Αμβρακίας διεξήχθη μία σημαντική για τους Κερκυραίους μάχη, η οποία οδήγησε στον θάνατο του Αρνιαδά. Επίσης, είτε αποδεχθούμε ότι η *παλαιάτη ναυμαχία* που αναφέρει ο Θουκυδίδης διεξήχθη ανάμεσα στους Κερκυραίους και τους Κορινθίους το 664 π.Χ.²³¹¹, είτε μετατοπιστεί στο 610 π.Χ., επί τη βάσει λανθασμένου υπολογισμού των ετών κάθε γενεάς από 30 σε 40 έτη ($30 \times 6\frac{1}{2} = 195$ αντί $40 \times 6\frac{1}{2} = 260$), η αναφορά αποτελεί αδιάψευστο μάρτυρα των τεταμένων σχέσεων μεταξύ Κορίνθου και Κέρκυρας κάποια στιγμή στον Ζ΄ αι. π.Χ., με δεδομένο μάλιστα ότι η Κόρινθος συνέτρεχε την αποικία της σε πολεμικές αναμετρήσεις, σύμφωνα και με τα υστεροαρχαϊκά επιγράμματα από την Αμβρακία. Η εχθρότητα προς τον Αμβρακιώτη τύραννο Περιάνδρο είναι πιθανόν ότι προέκυψε, επειδή αντέδρασαν στην κορινθιακή επιρροή ή υποστήριξαν μία κερκυραϊκή αντίδραση οι Βακχιάδες που είχαν καταφύγει στο νησί²³¹². Ο Ηρόδοτος πάντως αναφέρει ότι πριν από τον φόνο του γιου του Περιάνδρου Λυκόφρονος κατά το τέλος της εξουσίας του, ο τύραννος της Κορίνθου είχε ήδη κυριεύσει την Κέρκυρα (*έπεκράτεε γάρ και ταύτης*)²³¹³. Οι σχέσεις αυτές υποδεικνύουν ότι η αντιπαλότητα ανάμεσα στην Κέρκυρα και την Αμβρακία προέκυψε σε συνάρτηση με την ήδη υπάρχουσα σύγκρουση με τη μητρόπολη, αν και δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε τα ακριβή αίτια αυτής και τις συνθήκες υπό τις οποίες εκδηλώθηκε. Οι Κυψελίδες της Αμβρακίας πριν από την έξωσή τους είχαν συνάψει σχέσεις επιγαμίας με αριστοκρατικά γένη του Άργους, όπως προκύπτει και από την πληροφορία του Αριστοτέλους για τον Αρχίνο και την Τιμώνασσα²³¹⁴. Είναι επίσης πιθανό πίσω από την ιστορία του Φάλαρη και του Αμβρακιώτη τεχνίτη Πολυστράτου να υποκρύπτεται μία πολιτική και οικονομική συνεργασία Αμβρακίας και Ακράγαντα πριν από τα μέσα του Στ΄ αι. π.Χ.

²³¹¹ Θουκ. Α΄ 13.4.

²³¹² Forrest 1969, 104-106, Lloyd 1972, 277-279 και σημ. 5-7, Morrison, Coates, Rankov 2000, 38 και σημ. 3, Lapini 1996, 159 και Hornblower 2006, 214. Η ερμηνεία των Sealey (1976, 53) και Salmon (1984, 62-70) ότι η ναυμαχία έγινε όταν ήταν οι Βακχιάδες στην εξουσία και ότι αποδυνάμωσε την εξουσία τους με αποτέλεσμα την επανάσταση του Κυψέλου πρέπει να απορριφθεί, αφού οι περισσότεροι Βακχιάδες, όταν το γένος τους εκδιώχθηκε από τον Κύψελο λίγο αργότερα (657 π.Χ.), κατέφυγαν στην ίδια την Κέρκυρα. Ο De Souza (1998, 280-281) δεν απορρίπτει την τελευταία θεωρία, ωστόσο επισημαίνει ότι το μόνο βέβαιο συμπέρασμα από τις αναφορές του Θουκυδίδα και του Ηροδότου είναι ότι στον Ε΄ αι. π.Χ. η Κόρινθος φημιζόταν ως πόλη, η οποία είχε κατασκευάσει πλοία και ίσως είχε δικό της στόλο από την αρχαϊκή εποχή.

²³¹³ Ηρόδ. Γ΄ 52.

²³¹⁴ Αριστ. Άθ. Πολ. ΙΖ΄ 4.

Οι σχέσεις των αποικιών με την Κόρινθο αρχικά επεκτείνονταν και στον οικονομικό τομέα και μάλιστα δίνουν την εντύπωση ότι σε ορισμένες επιλογές ήταν ως ένα σημείο εξαρτημένες από τις κορινθιακές εισαγωγές. Οι πρώιμες ανταλλαγές δείχνουν ότι η Αμβρακία εξαρτώταν σε μεγάλο βαθμό από την εισαγωγή οίνου και ελαίου, πιθανόν και μετάλλου, από την ίδια την Κόρινθο. Είναι αμφίβολο αν οι Αμβρακιώτες μπόρεσαν να τιθαसेύσουν τα ορμητικά ύδατα του Αράχθου και να δημιουργήσουν σταθερές νησίδες κλήρων και ιδιοκτησιών στα νότια της Περράνθης, ώστε να αναπτυχθεί σύντομα η αγροτική οικονομία της. Οι ιδιαίτερες κλιματολογικές και γεωμορφολογικές συνθήκες δεν της επέτρεπαν να αναπτύξει σύντομα μία ακμαία αγροτική οικονομία και γι' αυτό πιθανότατα το ανώτερο στρώμα της αποικίας στράφηκε νωρίς στην αξιοποίηση των ήδη ανεπτυγμένων σχέσεων με τα γειτονικά έθνη, στην ανάπτυξη της κτηνοτροφίας και της πατροπαράδοτης αλιείας. Αντιστοίχως, η Λευκάς έως περίπου τις αρχές του Ε' αι. π.Χ. φαίνεται ότι δεν είχε χάραξει ανεξάρτητη πορεία στην οικονομία της, όπως προκύπτει και από το ύστερο ενδιαφέρον για το λευκαδικό στενό και τη μεταγενέστερη ίδρυση του Σολλίου, ούτε είχε αναπτύξει τις καλλιέργειες στις λιγοστές πεδιάδες που περιέβαλλαν το άστυ. Είναι όμως σχεδόν βέβαιο ότι, όπως και το Ανακτόριον, μπορούσε να αξιοποιεί τον θαλάσσιο πλούτο που προσέφεραν τα ύδατα του Ιονίου και του Αμβρακικού κόλπου (αλάτι, πορφύρα, αλιεύματα).

Το εμπορικό και πολεμικό ναυτικό επίσης των αποικιών δεν ήταν ιδιαίτερα ανεπτυγμένο. Ο Κορίνθιος Περίανδρος φαίνεται ότι είχε προσπαθήσει να οργανώσει την άμυνα της Αμβρακίας στον Αμβρακικό κόλπο, αν υποθέσουμε ότι ο Αρνιαδάς σκοτώθηκε σε μία σύγκρουση στο επίνειο της αποικίας, ενώ αντιστοίχως οι Κυψελίδες είχαν δημιουργήσει τη διώρυγα της Λευκάδος, προκειμένου να διευκολύνουν το πέρασμα των πλοίων που ταξίδευαν από και προς τον βορρά και να προστατεύσουν τη ναυσιπλοΐα του κεντρικού Ιονίου από τους πειρατές. Τέλος, το Ανακτόριον, μολοντί με ασήμαντες προοπτικές εξέλιξης του πρωτογενούς τομέα, είχε την τύχη να διαχειρίζεται τα έσοδα ενός πολύ σπουδαίου τοπικού ιερού, δίνοντας την ευκαιρία στην κορινθιακή αριστοκρατία να διεισδύσει πολιτικά και οικονομικά στην περιοχή της Αιτωλίας και της Ακαρνανίας.

3. Από την πτώση της τυραννίδας έως τα τέλη του Στ' αι. π.Χ.

Κατά τη διάρκεια του υπόλοιπου Στ' αι. π.Χ. οι αποικίες σταδιακά προχωρούν προς την πολιτική και οικονομική εδραίωση στον ΒΔ χώρο. Οι κορινθιακές επιρροές είναι ακόμα εμφανείς, ιδιαίτερα στην πολιτειακή οργάνωση και στο ιδεολογικό πλαίσιο της πολιτικής ζωής, ενώ κύρια εισαγόμενα προϊόντα (σιτηρά, μέταλλα και τέχνηργα) συνεχίζουν να

εισάγονται από τη μητρόπολη. Ωστόσο, δημιουργούνται τοπικές παραδόσεις και παράλληλα γίνονται δεκτές επιδράσεις και από άλλα κέντρα. Στο επίπεδο των πολιτικών επιλογών, οι οικονομικές παράμετροι δε φαίνεται ότι παίζουν αποφασιστικό ρόλο. Η οικονομική ανάπτυξη των αποικιών συμβάλλει στη συνειδητοποίηση των δυνατοτήτων τους, καθώς και της γεωστρατηγικής τους θέσης.

Ο συσχετισμός **με την Κόρινθο** είναι απαραίτητος. Όπως και στη μητρόπολη, το πολίτευμα εξελίσσεται σε μετριοπαθές ολιγαρχικό. Η αποδοχή της πρωτοκαθεδρίας των ολίγων από το πλήθος εξασφαλίστηκε αρχικά από τη συνεργασία στην έξωση των τυράννων στην Αμβρακία. Οι ολιγαρχικοί θεσμοί και τα αντίστοιχα συνθήματα που αναπτύσσονται στην Κόρινθο αναπαράγονται πιστά, τουλάχιστον όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από το παράδειγμα της Αμβρακίας, μέσα από τις επιβιώσεις που παρατηρούνται στον ιδρυτικό της μύθο. Πολιτικές λατρείες που συμβολίζουν την ολιγαρχική σταθερότητα ή την κορινθιακή πολιτική παράδοση, όπως του Απόλλωνος και της Αθηνάς, προβάλλονται στο αποικιακό πάνθεον και των τριών αποικιών. Μάλιστα, στο ιερό της αγοράς της Αμβρακίας τοποθετούνται ως σύνναοι οι δύο θεοί, όπως πιθανότατα και στην ίδια τη μητρόπολη. Κορινθιακοί *Νόστοι* και μύθοι εξακολουθούν να κυκλοφορούν σε ολόκληρη τη ΒΔ Ελλάδα, συνδέοντάς τη με το κορινθιακό ενδιαφέρον για αυτή. Ακόμα και στη βορειότερη Μολοσσίδα οι κορινθιακές επιρροές στα τέχνηρα που δωρίζονταν ή αντάλλασσαν οι φορείς του ανώτερου στρώματος των κωμών μάς οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η αναγωγή της καταγωγής των Μολοσσών στον Νεοπτόλεμο οφειλόταν σε κορινθιακό *Νόστο*²³¹⁵. Η ακμή της ολιγαρχικής φιλοκορινθιακής παράταξης αντικατοπτρίζεται εξάλλου και στην ύστερη αρχαϊκή εποχή με τις επιλογές στους νομισματικούς τύπους της Λευκάδος, κυρίως, αλλά και της Αμβρακίας. Στην τελευταία υπάρχει μία ισχνή ένδειξη, στο Πολυάνδριο της πόλεως, ότι οι Κορίνθιοι μπορούσαν να αποτελούν ένα φυσικό σύμμαχο σε περίοδο κινδύνου από γειτονικά έθνη, όπως οι Περραιβοί. Αν και δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι για τη συμμετοχή των Κορινθίων στη συγκεκριμένη περίπτωση, τα αρχαϊκά επιτύμβια Κορινθίων από το υψίστης συμβολικής σημασίας δυτικό νεκροταφείο της αποικίας²³¹⁶, μαρτυρούν την ύπαρξη στενών πολιτικών και στρατιωτικών σχέσεων ανάμεσα στις δύο πόλεις στο τέλος του Στ' αι. π.Χ.

Η υπεροχή των ολίγων, του ανώτερου οικονομικά και κοινωνικά στρώματος, φαίνεται και από τις περιορισμένες πολυτελείς ταφές της περιόδου, κυρίως στην Αμβρακία.

²³¹⁵ Για την επιρροή των Κορινθίων στις μολοσσικές κώμες Λιατοβούνι και Βίτσα Ζαγορίου βλ. Papadopoulos 2016, 447-448.

²³¹⁶ Ι. Ανδρέου 1986, 430 και Η. Ανδρέου 1990, 104. Βλ. εικόνα εξωφύλλου της παρούσας.

Στη Λευκάδα της εποχής αυτής λαμβάνονται μέτρα για τη διατήρηση σταθερού του μεγέθους των περιουσιών, τα οποία παραπέμπουν σε αντίστοιχες ρυθμίσεις στη μητρόπολη. Επίσης, είναι πιθανό ότι αξιώματα, όπως αυτό των *προβούλων* θεσπίστηκαν στο διάστημα αυτό κάτω από την επιρροή των εξελίξεων στη μητρόπολη.

Στον τομέα **της πολιτικής οργάνωσης**, είναι πολύ πιθανό ότι και στις αποικίες επήλθε μία μεταρρύθμιση του φυλετικού συστήματος, με την οποία καθιερώθηκε η αντίστοιχη εισαγωγή των οκτώ φυλών, όπως φαίνεται από το παράδειγμα του ψηφίσματος που βρέθηκε στη Δήλο, αν θεωρήσουμε ότι συντάχθηκε από τους Αμβρακιώτες. Το σύστημα αυτό έχει σαφώς κορινθιακά χαρακτηριστικά. Οι λόγοι για τους οποίους προκρίθηκε η μεταρρύθμιση αυτή σχετίζονται πιθανότατα με την εκπροσώπηση των φυλών στη συνέλευση των πολιτών και στις στρατιωτικές μονάδες και κατ' επέκταση με την προσπάθεια παρεμπόδισης φιλόδοξων αριστοκρατών να επιβάλουν τυραννίδα. Επιμέρους εξελίξεις στον τομέα των υποδιαιρέσεων του πολιτικού σώματος παραμένουν άγνωστες, αλλά είναι σχεδόν βέβαιο ότι κάθε αποικία ακολούθησε ξεχωριστή πορεία στο συγκεκριμένο ζήτημα, ιδιαίτερα αν κρίνουμε από τα αντίστοιχα παραδείγματα της Κέρκυρας και της Απολλωνίας. Στον τομέα των λατρειών αποδείχθηκε ότι κυρίαρχο ρόλο διαδραματίζει ο *Απόλλων*.

Στην οικονομία, οι αποικίες κατά τη διάρκεια του Στ' αι. π.Χ. αρχίζουν να συνειδητοποιούν τις παραγωγικές δυνατότητες, καθώς και τα πλεονεκτήματα της γεωγραφικής τους θέσης και της πολιτικοστρατιωτικής υπεροχής σε σχέση με τα γειτονικά έθνη. Στην Αμβρακία αναπτύσσεται η μεταλλοτεχνία με ιδιαίτερες επιρροές στο ιερό της Δωδώνης. Η αποικία είχε εξελιχθεί ιδιαιτέρως σε ενδιαμέσο σταθμό στο ταξίδι προς το ιερό αυτό, ασκούσε επιρροή στις λατρείες της Θεσπρωτίας και της Μολοσσίας, αλλά γινόταν αποδέκτης αντιστοιχών στοιχείων από τα αντίστοιχα έθνη. Παράλληλα, στην αποικία δημιουργήθηκε μία πρωτότυπη παράδοση γλυπτικής, της οποίας η φήμη συντηρήθηκε έως και τη ρωμαϊκή περίοδο. Οι εισαγωγές από την Κόρινθο περιορίζονται σταδιακά και έως το τέλος του αιώνα έχουν γίνει εμφανείς οι αντίστοιχες επιρροές από την Αθήνα, όπως και στην υπόλοιπη Ελλάδα, και τα γειτονικά ηπειρωτικά έθνη. Είναι μάλιστα πιθανό ότι τα ολιγαρχικά γένη της Κορίνθου και των αποικιών είχαν συνάψει ιδιαίτερους δεσμούς με το αθηναϊκό γένος των Αλκμαιωνιδών, όπως προκύπτει από τη διερεύνηση των πιθανών πηγών μετάλλου για την κορινθιακή και αποικιακή νομισματοκοπία της αμέσως επόμενης περιόδου. Η εκμετάλλευση των αλιευμάτων του κόλπου βρίσκεται επίσης στα χέρια των αριστοκρατών, οι οποίοι συνεχίζουν να έχουν στη διάθεσή τους εξαρτημένους αλιείς. Ακόμα και στον τομέα των πνευματικών επιτευγμάτων, η Αμβρακία εμφανίζεται ιδιαίτερα ανοικτή

σε επιρροές, αφού στο Πολυάνδριο εντοπίζονται ποιητικές αναφορές στην αιολική παράδοση.

Εξαιτίας της ανάπτυξης του εμπορίου και της δημογραφικής έκρηξης, οι αποικίες έως τα τέλη του αιώνα πλουτίζουν σημαντικά. Στη Λευκάδα, αντιστοίχως, αυξάνεται η σημασία του εμπορίου με τη Δύση, και ειδικά των σιτηρών και, παρά την κυριαρχία των κορινθιακών εισαγωγών στην κεραμική, αναπτύσσεται σταδιακά το διαμετακομιστικό εμπόριο. Καίριας σημασίας εξέλιξη αποτελεί η καθιέρωση των ανταλλαγών με τη Σικελία, και τη Δύση γενικότερα, από όπου οι αποικίες προμηθεύονται το σιτάρι που είναι αναγκαίο για την επιβίωση των πολιτών τους και το μέταλλο που χρειάζεται για την κατασκευή όπλων, εργαλείων και κατασκευών. Ταυτόχρονα, όμως, εισάγουν και επιπλέον πρώτες ύλες και σιτηρά, τα οποία επαναπροωθούν στο εμπόριο σε άλλες περιοχές. Χαρακτηριστικό ως προς την αύξηση της σημασίας αυτών των οικονομικών δεσμών είναι το γεγονός ότι οι Κορίνθιοι και οι Κερκυραίοι υπερασπίστηκαν τις Συρακούσες, όταν το 493/2 π.Χ. απειλήθηκαν από τον τύραννο Ιπποκράτη²³¹⁷. Και οι δύο πόλεις ανέλαβαν μία μακρινή εκστρατεία, με μεγάλο κόστος για τις ίδιες, για να εξασφαλίσουν ότι θα διατηρήσουν τη σταθερή επικοινωνία με τον «σιτοβολώνα» της Σικελίας. Η ίδια η μητρόπολη έχει ήδη εξελιχθεί, όπως φαίνεται και από τη δραστηριοποίηση του Θεμιστοκλέους στην αγορά της, σε σημαντικό κρίκο στο εμπόριο σιτηρών στον ελλαδικό χώρο.

Η Λευκάς και η Αμβρακία την περίοδο αυτή διευκολύνουν τις ανταλλαγές με τη μητρόπολη αλλά και με άλλες πόλεις. Σημαντικό είναι το εμπόριο της πρώτης ύλης για την παρασκευή του *ίρινου* αρώματος. Το φυτό *ίρις* επιχωρίαζε στην Ιλλυρία και μεταφερόταν μέσω των αποικιών στις ενδιαφερόμενες αγορές. Παράλληλα, καλλιεργούνταν και το άρωμα παρασκευαζόταν και στις ίδιες τις αποικίες. Επιπλέον, οι ίδιες συντέλεσαν στην ανάπτυξη του εμπορίου πορφυρών υφασμάτων που είχε ως επίκεντρο την Κόρινθο αλλά και τις ίδιες με την αλίευση των αντίστοιχων οστρέων. Η Κόρινθος και οι αποικίες συνειδητοποίησαν σταδιακά τον αποφασιστικό ρόλο που μπορούσαν να διαδραματίσουν σε μία περιοχή που έκρινε, τα ζωτικά συμφέροντα όχι μόνο της μητρόπολης αλλά και άλλων πόλεων-κρατών. Απεικόνιση της οικονομικής ευημερίας των αποικιών κατά την ύστερη αρχαϊκή εποχή αποτελεί η κατασκευή, έστω μικρού, ναυτικού στόλου, όπως συμπεραίνουμε εμμέσως από τη συμμετοχή τους στις ναυτικές αναμετρήσεις στα Μηδικά. Ειδικά για την Αμβρακία το ανθρωπωνύμιο *Ναυσίστρατος* από το Πολυάνδριο επισημαίνει την ιδιαίτερη έφεση ορισμένων Αμβρακιωτών στην ενασχόληση με τον στόλο της πόλης.

²³¹⁷ Ἡρόδ. Ζ' 154.17. Βλ. και Piccirilli 1973, 58 κ.ε., Graham 1983,143 και Stickler 2010, 74-75.

Οι εξωτερικές σχέσεις των αποικιών κατά την περίοδο αυτή διαγράφονται αμυδρά με βάση τις διαθέσιμες πηγές. Η Λευκάς προσπαθεί στα τέλη του Στ' αι. π.Χ. να ανταγωνιστεί την **Κέρκυρα** στην κατασκευή ναυτικού στόλου και ακροβατεί ανάμεσα στις επιλογές δύο αντίθετων πολιτικά παρατάξεων, μίας φιλοκορινθιακής και μίας φιλοκερκυραϊκής. Η πρώτη ευνοεί την εκμετάλλευση του λευκαδικού στενού και την κατασκευή λιμένων και οχυρώσεων, προκειμένου να δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις μίας περιφερειακής δύναμης στο κεντρικό Ιόνιο, αναγνωρίζοντας ως μόνη μητρόπολη την Κόρινθο. Η δεύτερη επιθυμεί τη διατήρηση της ισορροπίας στις σχέσεις με την Κέρκυρα και αποδέχεται την αναγνώριση του δικαιώματος των οικιστών στους Κερκυραίους. Όπως είδαμε, το περιστατικό της διαιτησίας του Θεμιστοκλέους αποτελεί μία σημαντική ένδειξη ότι ο ανταγωνισμός αυτός οδήγησε στην πρώτη έντονη διαμάχη ανάμεσα σε Κορινθίους και Κερκυραίους την εποχή αυτή μετά και τη συνεργασία τους στην επέμβασή τους στις Συρακούσες. Παράλληλα, το περιστατικό αυτό αποτελεί ένα ιδιαίτερο στοιχείο που συσχετίζει το εμπόριο σιτηρών της Δύσης με την Κόρινθο και τις αποικίες της. Η αύξηση των κερδών από το εμπόριο αυτό κατά τον Στ' αι. π.Χ. οδήγησε τις αποικίες, και ειδικά τη Λευκάδα, στην απόφαση να ενισχύσουν τις υποδομές τους και να συνδεθούν ακόμα περισσότερο με τη μητρόπολη. Η συνειδητοποίηση αυτής της οικονομικής προοπτικής ήταν καίρια για τις επιλογές τους στις σχέσεις τους με την Κέρκυρα και την Κόρινθο στο α' μισό του Ε' αι. π.Χ. Η ανάγκη προστασίας των εμπορικών πλοίων στο κεντρικό Ιόνιο από την εμφυλοχωρούσα πειρατεία οδήγησε τους Λευκαδίους στην κατασκευή λιμένων, στη συντήρηση της διώρυγας και στην κατασκευή στόλου, κίνηση η οποία φαίνεται ότι αντιμετωπίστηκε με περισσή αντίδραση από την κερκυραϊκή πλευρά. Πλέον οι αποικίες αρχίζουν να συνδέονται για άλλη μια φορά με τη μητρόπολη. Στον οικονομικό τομέα, η κορινθιακή επιρροή στον ΒΔ χώρο εκδηλώνεται από την επικράτηση του κορινθιακού σταθμητικού κανόνα πριν καν την έναρξη της νομισματοκοπίας των αποικιών.

Προς το τέλος της περιόδου υπάρχουν σημαντικές εξελίξεις και στην Αμβρακία, οι οποίες μάλιστα θα καθορίσουν σημαντικά τις σχέσεις τους με τον περίγυρό της. Η αντιμετώπιση των Περραιβών από το πεζικό των Αμβρακιωτών καθιερώνει την Αμβρακία ως την πλέον σημαντική πεζική δύναμη στην περιοχή, ικανή να ηγηθεί των ηπειρωτικών εθνών που θα συμμαχήσουν μαζί της, και ενισχύει την παράταξη των ολιγαρχικών. Η εικόνα αυτή προβάλλεται και αργότερα, τον Ε' αι. π.Χ., όταν ο Θουκυδίδης σχολιάζει το αξιόμαχο των Αμβρακιωτών πριν από τον Πελοποννησιακό Πόλεμο. Η στρατιωτική επικράτηση των Αμβρακιωτών τους προσέδωσε αυξημένο κύρος έναντι των γειτονικών ανεξέλικτων πολιτικά και στρατιωτικά εθνών, ώστε να επιβάλει τους πολιτικούς και οικονομικούς όρους

της. Αυτή η εξέλιξη απεικονίζεται και στη λίγο μεταγενέστερη κατάκτηση του Αμφιλοχικού Άργους. Αν μάλιστα αυτή χρονολογηθεί στα μέσα του Ε΄ αι. π.Χ., είναι πολύ πιθανό ότι η αποδοχή Αμβρακιωτών ξυνοίκων στην πόλη αυτή χρονολογείται ήδη από τις αρχές του Ε΄ αι. π.Χ. Η υπεροπλία της οπλιτικής φάλαγγας έναντι των εθνών, που πολεμούσαν έως τότε με τον αρχαίο τρόπο των ενεδρών, όπως αναφέρει ο Θουκυδίδης²³¹⁸, προσέδωσε ταυτόχρονα αυξημένο κύρος και στα ολιγαρχικά γένη που διοικούσαν την πόλη. Οι Αμβρακιώτες είναι σε θέση πλέον να διευθετούν αποφασιστικά τις συνοριακές διαφορές τους με τους Αθαμάνες και τους Αμφιλοχίους στα ανατολικά και επομένως να περιορίζουν την προερχόμενη από την περιοχή τους ληστεία. Στη θάλασσα αντιστοίχως έχουν μαζί με το Ανακτόριον τον απόλυτο έλεγχο του Αμβρακικού κόλπου, αφού είναι οι μόνες δυνάμεις με λιμάνια και ναυτικό στόλο ικανό να εκμηδενίσει την εμφυλοχωρούσα πειρατεία.

Αν και η δράση του Θεμιστοκλέους θέτει οπωσδήποτε το ζήτημα της αθηναϊκής ανάμιξης στον χώρο του Ιονίου και της ΒΔ Ελλάδος γενικότερα, είναι προτιμότερο να τη θεωρήσουμε ως προϊόν ατομικών σκοπιμοτήτων του Αθηναίου πολιτικού. Δεν αποκλείεται μάλιστα η δραστηριοποίησή του στον χώρο των κορινθιακών αποικιών να οφείλεται στον ανταγωνισμό με το γένος των Αλκμαιωνιδών, που, όπως δείξαμε, διατηρούσε μία σταθερή σχέση με την κορινθιακή αριστοκρατία. Είναι επομένως δύσκολο να κάνουμε λόγο για επέκταση **της αθηναϊκής επιρροής** στις ΒΔ αποικίες. Σημαντικότερη είναι η σύνδεση των αποικιών με την ίδια τη μητρόπολη, αφού οι καθαρά πολιτικές επιλογές (φυλετικό σύστημα, πολίτευμα, αξιώματα, πολιτικές λατρείες) φαίνεται ότι επηρεάζονται σε μεγάλο βαθμό. Εξαιτίας αυτών των σχέσεων πιθανολογούμε ότι το αργότερο από τη δεκαετία του 520, χρόνος κατά τον οποίο φαίνεται ότι και η ίδια η Κόρινθος έχει συνάψει διμερή τουλάχιστον συνθήκη συμμαχίας με τη Σπάρτη²³¹⁹, οι κορινθιακές αποικίες περί τον Αμβρακικό είχαν επίσης συμμαχήσει **με τη Σπάρτη**. Ανάλογη στάση φαίνεται ότι ακολούθησαν διαχρονικά οι αποικίες, όταν η Κόρινθος στήριζε ενεργά τη μετέπειτα Πελοποννησιακή Συμμαχία. Οι αποικίες εισήλθαν στον στενότερο κύκλο των Πελοποννησίων συμμάχων κάποια στιγμή μέχρι το 431 π.Χ.²³²⁰ Ωστόσο, είναι δύσκολο να καθορίσουμε πότε ακριβώς υπέγραψαν τη σχετική συνθήκη συμμαχίας με τη Σπάρτη ή και την Κόρινθο. Η πίστη τους στη μητρόπολη και η ως ένα σημείο εξάρτηση από αυτήν ακόμα και κατά τον ύστερο Στ΄ αι. π.Χ. υποδεικνύουν ότι βρίσκονταν σε διμερή συμμαχία με την Κόρινθο ήδη πριν από τα Μηδικά. Επομένως, είναι πολύ πιθανό ότι ήταν έμμεσοι σύμμαχοι

²³¹⁸ Θουκ. Α΄ 5-6.

²³¹⁹ Ἡρόδ. Ε΄ 92-94. Βλ. και Stickler 2010, 76 και 80-81 και 101-106.

²³²⁰ De Ste. Croix 1972, 124.

των Σπαρτιατών μέσω της μητρόπολής τους. Οι σχέσεις με τους Θεσπρωτούς, Μολοσσούς και Χάονες δεν τεκμαίρονται για την περίοδο. Ωστόσο, η επικράτηση των Αμβρακιωτών έναντι των Περραιβών αποτελούσε πιθανότατα εγγύηση για την ασφάλεια των ποιμνίων, των δασών, των καλλιεργειών και των ιερών των ηπειρωτικών εθνών. Εξαιτίας αυτού, τείνουμε να θεωρήσουμε ότι οι αγαστές σχέσεις με τα έθνη αυτά, όπως περιγράφονται στον Θουκυδίδη με τον χρονικό προσδιορισμό *αίει*²³²¹, ανάγονται πριν από τα Μηδικά.

Πιθανές εντάσεις ή και συγκρούσεις ανάμεσα στις αποικίες και στα γειτονικά έθνη μπορούν να πιθανολογηθούν με βάση τις παραδόσεις για τον εποικισμό της Αμφιλοχίας από Αμβρακιώτες και της Λευκάδος από Κορινθίους. Αν και είναι δύσκολο να χρονολογηθούν με ασφάλεια οι συγκεκριμένες αφηγήσεις και είναι πολύ πιθανό ότι αξιοποιήθηκαν και μεταγενέστερα από τη μολοσσική και μακεδονική προπαγάνδα για την εξυπηρέτηση των δικών τους συμφερόντων, αποτελούν ωστόσο σημαντικές ενδείξεις που επιβεβαιώνονται από την αφήγηση του Θουκυδίδη και παραπέμπουν ταυτόχρονα σε προγενέστερους κορινθιακούς *Νόστους* για την ίδρυση των αποικιών. Το κύριο συμπέρασμα που μπορούμε να εξαγάγουμε είναι ότι πριν από τα κλασσικά χρόνια οι ανατολικοί γείτονες τόσο της Αμβρακίας όσο και της Λευκάδος και του Ανακτορίου αντιμετώπιζαν την ανάπτυξη των αποικιών αυτών με καχυποψία. Οι αποικίες αυτές ήταν οι μόνες με σημαντική στρατιωτική δύναμη και παρουσία τόσο στα νερά του Αμβρακικού όσο και στα χερσαία εδάφη που τον περιέβαλλαν. Τα προβλήματα που προέκυψαν κατά τον Ε΄ αι. π.Χ., όπως είδαμε, ανάμεσα σε Αμφιλοχίους και Αμβρακιώτες εδράζονταν στην οικονομική εκμετάλλευση των πλουτοπαραγωγικών πηγών της περιοχής, ειδικά των αλιευμάτων του κόλπου. Αντιστοίχως, οι σχέσεις των Λευκαδίων με τους Παλαιρείς, όπως παρουσιάζονται από το μεταγενέστερο περιστατικό της απόδοσης του Σολλίου στους τελευταίους, ήταν μάλλον τεταμένες εξαιτίας της ίδρυσής του αλλά και της λευκαδικής επέκτασης στην πλευρά της ακαρνανικής χερσονήσου της Πλαγιάς. Εξαιτίας αυτού, είναι πολύ πιθανό ότι συνοριακές διαφορές, συνηθισμένες σε γειτονικά κράτη στην αρχαιότητα, επηρέαζαν τις σχέσεις των αποικιών με τους γείτονές τους, και ειδικά με τους Αμφιλοχίους και τους Ακαρνάνες. Είναι δηλαδή πιθανό ότι και πριν από τα κλασσικά χρόνια είχαν αρχίσει να ισχύουν οι προϋποθέσεις, για να εδραιωθεί ένα κλίμα καχυποψίας, αν όχι έχθρας, ανάμεσά τους.

4. Από τις αρχές του Ε΄ αι. π.Χ. έως και τα Κερκυραϊκά

Η αρχή της νέας αυτής περιόδου σηματοδοτείται από σημαντικές εξελίξεις τόσο στην εσωτερική πολιτική σκηνή των αποικιών όσο και στις εξωτερικές σχέσεις, και ειδικά με την

²³²¹ Θουκ. Α΄ 47.3.

Κέρκυρα και τα γειτονικά έθνη. Βασικό ορόσημο ωστόσο αποτελεί η έναρξη της λευκαδικής νομισματοκοπίας, η οποία, όπως είδαμε, ερμηνεύεται σε συνάρτηση με τις πληροφορίες για τη διαιτησία του Θεμιστοκλέους. Σε όλη όμως τη διάρκεια της περιόδου εντοπίζονται πολιτικές και οικονομικές παράμετροι που τη διαφοροποιούν έντονα από τις προηγούμενες. Είναι η περίοδος στην οποία οι οικονομικοί συσχετισμοί παίζουν σαφέστερο ρόλο στους πολιτικούς και στρατηγικούς σχεδιασμούς τόσο των ηγεμονικών δυνάμεων πριν και μετά τα Μηδικά όσο και των περιφερειακών δυνάμεων και των ίδιων των αποικιών. Οι αποικίες κατά το χρονικό διάστημα από τις αρχές του Ε΄ αι. π.Χ. έως και την εμπλοκή τους στον Πελοποννησιακό Πόλεμο ανέπτυξαν τις οικονομικές τους δυνατότητες, επαύξησαν τα δίκτυα ανταλλαγών με τα γειτονικά έθνη και δημιούργησαν τις υποδομές που θα τους επέτρεπαν να δημιουργήσουν μία ιδιαίτερη ναυτική παράδοση.

Η Αμβρακία φαίνεται ότι διέθετε ήδη από την προηγούμενη περίοδο υποτυπώδη στόλο και λιμενικές εγκαταστάσεις, οι οποίες ωστόσο επιχώνονταν και αλλοιώνονταν από τις προσχώσεις του Αράχθου στη θέση των παλαιών εκβολών του. Η έναρξη της νομισματοκοπίας της οφείλεται πιθανότατα στην προετοιμασία της συμμετοχής του στόλου της στα Μηδικά. Το ναυτικό της κατά την περίοδο αυτή ήταν σε θέση να επιβληθεί στους πειρατές αλλά και σε όσους αμφισβητούσαν τη δυνατότητα των αμβρακιώτικων αλιευτικών σκαφών να αλιεύουν ελεύθερα στα ύδατα του κόλπου, απαίτηση που κρίθηκε αναγκαίο να συμπεριληφθεί στη συνθήκη φιλίας και συμμαχίας με τους Αμφιλοχίους και τους Ακαρνάνες το 426 π.Χ. και αργότερα στον Δ΄ αι. π.Χ., προφανώς επειδή προϋπήρξαν περιστατικά που είχαν προκαλέσει ένταση. Ο περιορισμός της πειρατείας μέσα και έξω από τον Αμβρακικό της έδωσε την ευκαιρία να αποκτήσει φιλικές σχέσεις με τους Αμφιλοχίους, οι οποίοι επίσης διέθεταν λιμάνια (στις θέσεις Παραλία Αράπη και Μπούκα, χάρτης 14) και ενδιαφέρονταν για την αξιοποίηση του θαλάσσιου πλούτου της περιοχής. Η ηγεμονική συμπεριφορά των Αμβρακιωτών στον Αμβρακικό κόλπο και ο συσχετισμός με τους συγγενείς Λευκαδίους πιθανότατα οδήγησε στην εχθρική αντιμετώπιση από τους Ακαρνάνες, οι οποίοι λίγο αργότερα έγιναν σύμμαχοι των εκδιωχθέντων Αμφιλοχίων. Η οπλική δύναμη της αποικίας ήταν επίσης αξιοσημείωτη και αξιόμαχη. Η στρατιωτική κυριαρχία της απεικονίζεται και στις σχέσεις της με τα γειτονικά έθνη. Κατά την ίδια εποχή, κατασκευάζεται οδικό δίκτυο, που ενώνει την αποικία με άλλες ηπειρωτικές και θεσσαλικές πόλεις και διευκολύνει τις κινήσεις των στρατιωτικών δυνάμεων, καθώς και τη διακίνηση ανθρώπων και προϊόντων.

Η **Λευκάς** επιβάλλεται στο λευκαδικό στενό και προσπαθεί να διατηρεί ανοικτή τη διώρυγα για τα εμπορικά και πολεμικά πλοία. Την εποχή αυτή είναι πολύ πιθανό ότι

αναπτύχθηκαν οι λατρείες της Ήρας και της *Αφροδίτης Λιμεναρχίδος*, οι οποίες προστάτευαν το νεότευκτο ναυτικό και τις λιμενικές εγκαταστάσεις. Ξυλεία και κτηνοτροφικά προϊόντα από τον ηπειρωτικό βορρά και τον ακαρνανικό νότο ανταλλάσσονταν με τέχνηρα, σιτηρά και μέταλλα που έφθαναν στα λιμάνια των αποικιών από την υπόλοιπη Ελλάδα και τη Δύση, καθώς και με λάδι και κρασί που παραγόταν στις ίδιες τις αποικίες. Η ανάπτυξη της ελαιοκαλλιέργειας και της αμπελοκαλλιέργειας υποδηλώνεται από την κατασκευή των πυργοειδών κτηρίων στη Λευκάδα και την απεικόνιση των αντιστοίχων συμβόλων στα νομίσματα των αποικιών.

Σημαντικό ρόλο σε τοπικό επίπεδο φαίνεται ότι διαδραματίζει και το **Ανακτόριον** εξαιτίας του ιερού του Απόλλωνος στο Άκτιο. Η επέμβαση των Κερκυραίων σε αυτό με την ανάπτυξη της φιλοκερκυραϊκής παράταξης έως τις παραμονές του Πελοποννησιακού Πολέμου υπογραμμίζει τη σημασία που είχε σε περιφερειακό επίπεδο η εορτή της Ακτιάδος και η θέση της αποικίας για τον έλεγχο των βόρειων προσβάσεων προς την Ακαρνανία. Η εδραίωση των αποικιών στον ΒΔ χώρο αντικατοπτρίζεται στην κυκλοφορία των «πηγάσων» των αποικιών στη Δύση, την Ήπειρο και τα νησιά του Ιονίου. Αντιστοίχως, οι αποικίες, κυρίως η Λευκάς, συνεχίζουν να εισάγουν κορινθιακά και αττικά αγγεία, γεγονός που επισημαίνει την αύξηση της επιρροής των Αθηναίων, έστω μόνο ιδιωτών, στην αποικία.

Οι εσωτερικές πολιτικές διεργασίες μαρτυρούνται κυρίως από την ανάμιξη των Κερκυραίων στις πολιτικές υποθέσεις πρωτεύοντως των Λευκαδίων και δευτερευόντως του Ανακτορίου, αλλά και από την πολιτική και νομισματική σύνδεση των δύο αυτών αποικιών με τους Κορινθίους. Στο εσωτερικό τους αναπτύσσονται, σε αντίθεση με την Αμβρακία, δύο αντίπαλες πολιτικές παρατάξεις, από τις οποίες η μία υποστηρίζει την ειρηνική συνύπαρξη και την οικονομική συνεργασία με την Κέρκυρα και η άλλη προωθεί τη σύγκρουση με τη βακχιαδική αποικία και τη δημιουργία ανεξάρτητων περιφερειακών δυνάμεων με την κατασκευή ναυτικού στόλου και ειδικά για την περίπτωση της Λευκάδος με τη συντήρηση του λευκαδικού περάσματος και της διώρυγας. Στο Ανακτόριον ωστόσο φαίνεται ότι οι δύο παρατάξεις εναλλάσσονται στην εξουσία, αφού έως τα Κερκυραϊκά η αποικία αναγνώριζε δύο κυρίαρχες πόλεις, αν όχι αποίκους, και τους Κορινθίους και τους Κερκυραίους²³²². Στην αρχή των πολεμικών συγκρούσεων φαίνεται ότι επικρατούσε η φιλοκορινθιακή παράταξη, αφού στο λιμάνι της στρατοπέδευσε το κορινθιακό ναυτικό και η πόλη είχε εκδώσει την ίδια περίοδο «πηγάσους» με κορινθιακούς τύπους ανάλογους με της Λευκάδος, της Αμβρακίας, της Ποτειδαίας και της Επιδάμνου²³²³. Χαρακτηριστική ως προς την έντονη

²³²² Θουκ. Α' 29.1-4 και 55.1-2.

²³²³ Θουκ. Α' 29.3. Βλ. και Kagan 1998.

αντιπαράθεση των δύο παρατάξεων στην αποικία αυτή είναι η σχεδόν παντελής αποχή της από τη ναυμαχία των Συβότων, αφού συμμετείχε με μόνο μία τριήρη στο πλευρό των Κορινθίων²³²⁴. Αυτή η διαπίστωση είναι ιδιαίτερα σημαντική, αν ληφθεί υπ'όψιν ότι με την αναμέτρηση αυτή κρίνονταν ζωτικά συμφέροντά της. Επιπλέον, λίγο αργότερα, κατά την αναχώρηση των κορινθιακών πλοίων από τη ναυμαχία, η στάση της αποικίας ήταν επαμφοτερίζουσα και γι' αυτό πολύ επικίνδυνη για τα συμφέροντα των Κορινθίων. Εξαιτίας αυτού, οι τελευταίοι αναγκάστηκαν να την εκπορθήσουν με προδοσία εκ των έσω, όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Θουκυδίδης, επειδή στην πραγματικότητα η πόλη θεωρούνταν ως χώρος εκμετάλλευσης τόσο των Κορινθίων όσο και των Κερκυραίων²³²⁵. Η διατύπωση του Αθηναίου ιστορικού ομοιάζει ύποπτα με τη φρασεολογία του Πλουτάρχου και του Θεοφράστου για την περίπτωση της Λευκάδος στις αρχές του αιώνα, καθώς και με την αντίστοιχη του Ψευδο-Σκύμνου και του Στράβωνος για την Απολλωνία²³²⁶. Δίνεται επομένως η εντύπωση ότι στις περισσότερες ΒΔ κορινθιακές αποικίες είχαν αναπτυχθεί φιλοκερκυραϊκές παρατάξεις που επηρέαζαν σε σημαντικό βαθμό τις εξελίξεις στο στρατιωτικό επίπεδο.

Σε σχέση με την επιρροή της μητρόπολης στις αποικίες, **η ίδρυση του Σολλίου** είτε ως κορινθιακής και λευκαδικής αποικίας στην ακαρνανική περαία είτε ως μόνο κορινθιακής έως τα μέσα του Ε' αι. π.Χ. αποδεικνύει ότι η μητρόπολη και η αποικία προσπαθούσαν να εξασφαλίσουν τον έλεγχο του λευκαδικού στενού, ο οποίος δεν ήταν δεδομένος εξαιτίας κυρίως της αντίθεσης των Παλαιρέων αλλά και των λοιπών Ακαρνάνων. Η αποικιστική κίνηση στο Σόλλιον, ακόμα και αν δεχθούμε την εκ των υστέρων επιβολή του κορινθιακού ελέγχου στην περιοχή, αποτελεί ένα δείγμα άμεσης ανάμιξης στα ζητήματα της αποικίας και την αιτία της σύγκρουσης των Λευκαδίων με τους Ακαρνάνες μερικές δεκαετίες αργότερα. Ταυτόχρονα όμως αποτελεί και προάγγελο της διαφωνίας με τους Κερκυραίους με αντικείμενο την επιρροή στους Λευκαδίους, αφού με την επέκταση προς την ακαρνανική περαία και την υποστήριξη από τη μητρόπολη, η αποικία εδραιωνόταν ως ναυτική δύναμη στο κεντρικό Ιόνιο και φιλοδοξούσε να αναλάβει ένα ρόλο ανάλογο με εκείνο της Κέρκυρας βορειότερα. Η διαχρονική αντίθεση των Ακαρνάνων στις κορινθιακές κινήσεις στην περιοχή απηχείται και από την αντικορινθιακή εκδοχή του Ψευδο-Σκύλακος για την κατάκτηση της

²³²⁴ Θουκ. Α' 46.1. Βλ. και Kagan 1969, 217-218.

²³²⁵ Θουκ. Α' 55.1. Αντίστοιχης σημασίας ήταν και η παράδοση της αποικίας με προδοσία στους Αθηναίους κατά τον Αρχιδάμειο Πόλεμο: Θουκ. Δ' 49.2.

²³²⁶ Ανακτόριον: Θουκ. Α' 55.1 (ἦν δὲ κοινὸν Κερκυραίων καὶ ἐκείνων): Λευκάς: Θεόφρ. Πολιτικά περὶ καιρῶν, (ΡΟχϋ, VII, 1012C) απ. 9, στ. II.23-34 και Πλούτ. Θεμ. ΚΔ', 1 (κοινῇ νέμειν ἀμφοτέρων ἄποικον): Απολλωνία: Ψευδο-Σκύμν. Περιήγησις στ. 439-446 (Κορκυραίων τε καὶ Κορινθίων κτίσις) και Στράβ. Ζ' 5.8 (C 316) (κτίσιμα Κορινθίων καὶ Κερκυραίων).

ακαρνανικής πόλης των *Ἐπιλευκαδίων*, η οποία πρέπει να δημιουργήθηκε στα μέσα του Ε' αι. π.Χ.²³²⁷. Αποδεχόμενοι την τοποθέτηση του κύριου οικισμού του Σολλίου στη θέση Πογωνιά στον κόλπο της Ζαβέρδας, διαπιστώνουμε ότι η ίδρυσή του και η στρατιωτική ενίσχυσή του από τους Κορινθίους είχε προκαλέσει οικονομική και στρατιωτική ασφυξία στους Παλαιρείς, αφού οι τελευταίοι μπορούσαν να επικοινωνήσουν διά θαλάσσης μόνο μέσω των βορειότερων ακαρνανικών πόλεων του Εχίνου, του Θυρρείου και της Ηράκλειας, που διέθεταν λιμάνια στον Αμβρακικό κόλπο (χάρτης 14). Μάλιστα, οι Κορίνθιοι σταδιακά έως και τα μέσα του Ε' αι. π.Χ. φαίνεται ότι ήλεγχαν μέσα από διμερείς συμφωνίες περιορισμένες γειτονικές ακαρνανικές πόλεις, όπως τους Οινιάδες, τη μόνη ακαρνανική πόλη που αντιστάθηκε κατά την εκστρατεία του Περικλέους στην Ακαρνανία, τον Αστακό μέσω του τυράννου Ευάρχου, και τους Κεφαλλήνες, όλες κομβικής σημασίας για την παράκτια πλεύση των κορινθιακών πλοίων προς την Ήπειρο και τη ΒΔ Ελλάδα²³²⁸. Στην πλειονότητά τους όμως οι Ακαρνάνες έτρεφαν βαθιά αισθήματα μίσους εναντίον και των Κορινθίων και των Λευκαδίων, όπως φαίνεται και από τις συστάσεις προς τον Αθηναίο στρατηγό Δημοσθένη να καταστρέψει τη Λευκάδα, καθώς και από την απογοήτευσή τους, όταν εκείνος απέσυρε τις αθηναϊκές δυνάμεις από το Σόλλιον²³²⁹.

Επιπλέον, η υποστήριξη που παρείχαν οι Λευκάδιοι προς τους Κορινθίους κατά την εκστρατεία τους στην Επίδαμνο το 435 π.Χ. δηλώνει πιθανότατα ότι είχε προηγηθεί μία ανάλογη κίνηση κατά τη διάρκεια της εκστρατείας των Κορινθίων προς ενίσχυση των Απολλωνιατών εναντίον του Θρονίου. Οι Κορίνθιοι χρησιμοποίησαν κατά πάσα πιθανότητα τα λευκαδικά λιμάνια, για να εισέλθουν με ασφάλεια στον Αμβρακικό κόλπο. Οι Αμβρακιώτες, επίσης ενίσχυσαν την κορινθιακή προσπάθεια, αφού οι κορινθιακές οπλιτικές δυνάμεις και στις δύο εκστρατείες αποβιβάστηκαν κατά πάσα πιθανότητα στο λιμάνι της αποικίας, για να προχωρήσουν μέσω της Ηπείρου και των φίλα προσκειμένων εθνών προς την Ιλλυρία. Οι κινήσεις των τριών αποικιών στο σύνολό τους δείχνουν ότι έως το 425 π.Χ. κυριαρχούσε ως πολιτική ιδεολογία η υποστήριξη της μητρόπολης και ως πολιτική πράξη η στενότερη συνεργασία μαζί της, όπως φαίνεται άλλωστε και από τον λόγο των Κορινθίων προς τους Αθηναίους στην Εκκλησία του Δήμου το 434 π.Χ. Οι αποικίες περί τον Αμβρακικό κόλπο πράγματι είχαν εξελιχθεί σε κράτη που επεδείκνυαν κάτι παραπάνω από σεβασμό προς τη μητρόπολη. Λογικό επακόλουθο της προσκόλλησης προς αυτήν ήταν και η παραμονή στην Πελοποννησιακή Συμμαχία.

²³²⁷ Ψευδο-Σκύλαξ, *Περίπλους*, 34.

²³²⁸ Θουκ. Α' 111.3 και Β' 30.1 και 33.

²³²⁹ Θουκ. Γ' 94.2 και 95.2.

Συν τοις άλλοις, η επιλογή του κορινθιακού σταθμητικού κανόνα και νομισματικού τύπου για τις κοπές τόσο της Λευκάδος όσο και της Αμβρακίας δεν αποδεικνύει μόνο την επιρροή του κορινθιακού νομίσματος στην ευρύτερη περιοχή των αποικιών αλλά αποτελεί σαφή ένδειξη ότι οι Κορίνθιοι είχαν τη δυνατότητα να επηρεάζουν τις αποφάσεις των αποικιών τους. Στην περίπτωση μάλιστα της τελευταίας, η κοπή νομίσματος στο νομισματοκοπέιο της μητρόπολης δείχνει ότι οι σχέσεις των δύο πόλεων ήταν στενότερες και άγγιζαν τα όρια της οικονομικής και πολιτικής εξάρτησης, όχι τόσο στη θεωρία όσο στην πράξη, συνεχίζοντας κατ' αυτόν τον τρόπο την αगाστή συνεργασία των προηγούμενων δεκαετιών. Αποδείξεις για τη στενή συνεργασία της κορινθιακής ολιγαρχίας με τις αποικίες παρέχει και η παράταξη των οπλιτών και των τριήρων των πόλεων αυτών κατά τη διάρκεια των Μηδικών δίπλα στις κορινθιακές δυνάμεις. Επιπλέον, λατρευτικά στοιχεία ένωσαν τις αποικίες με τη μητρόπολη. Η αποστολή Κορινθίων πρέσβων, θεωρών και αξιωματούχων στις κοινές εορτές των αποικιών ήταν πρακτική που χαρακτήριζε όλες τις μητροπόλεις, ωστόσο φαίνεται από τον λόγο των Κορινθίων στον Θουκυδίδη ότι οι ίδιοι θεωρούσαν υψίστης σημασίας την επικοινωνία αυτή για τις σχέσεις με τις αποικίες και γι' αυτό άλλωστε κατηγορούσαν τους Κερκυραίους²³³⁰. Η προβολή της Αθηνάς Χαλινίτιδος και του κορινθιακού μύθου του Βελλεροφόντη στους «πηγάσους» όλων των αποικιών ήταν ακόμα ένα συνεκτικό στοιχείο. Ειδικά για την Αμβρακία, η τεκμηριωμένη καθιέρωση της λατρείας του Γόργου και στοιχείων του αρχικού ιδρυτικού μύθου, αλλά και αντίστοιχες πρακτικές που πιθανολογούνται για τη Λευκάδα και τον Ανακτόριον, συνέδεαν το κοινό παρελθόν με το κοινό παρόν μητρόπολης και αποικιών.

Σημαίνοντα παράγοντα στη διαμόρφωση της **κορινθιακής ταυτότητας** των αποικιών σε αυτήν την εποχή αποτελεί και η έμφαση στη δωρική καταγωγή. Ο Ηρόδοτος, αν και γράφει στα μέσα του Ε' αι. π.Χ., ερμηνεύει τη στρατιωτική διευθέτηση κατά τη διάρκεια της μάχης των Πλαταιών με το κριτήριο της συγγένειας των αποικιών με τη μητρόπολη²³³¹. Η διευθέτηση των επιμέρους στρατιωτικών μονάδων σε μία παράταξη μάχης κρινόταν πολλές φορές από τη δυνατότητα επικοινωνίας μεταξύ τους αλλά και από την εμπιστοσύνη που μπορούσε να έχει η μία στην άλλη. Στο συγκεκριμένο παράδειγμα, υπογραμμίζεται η δυνατότητα συνεννόησης των στρατηγών των Κορινθίων με τους αντιστοίχους των αποικιών, αφού μιλούσαν όλοι την ίδια τοπική δωρική διάλεκτο²³³², αλλά

²³³⁰ Θουκ. Α' 25.3-26.2 και 38.1-4.

²³³¹ 'Ηρόδ. Η' 45.

²³³² Η σημασία της παράταξης στρατιωτικών μονάδων, που μιλούν την ίδια διάλεκτο, σε κοντινή απόσταση φαίνεται και από την εξιστόρηση της μάχης των Ολπών από τον Θουκυδίδη, κατά την οποία ο Αθηναίος στρατηγός Δημοσθένης χρησιμοποίησε ένα εφευρηματικό στρατήγημα. Έδωσε δηλαδή εντολή στους Μεσσηνίους της

και επειδή οι σχέσεις μεταξύ τους επέτρεπαν την άριστη συνεργασία την ώρα της μάχης. Ο παράγοντας της εθνικής συγγένειας έπαιζε σπουδαίο ρόλο στην ιδεολογία αυτής της εποχής, όπως φαίνεται και από άλλες αναφορές στην αρχαία γραμματεία. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν η αναφορά του Θουκυδίδη στον δεύτερο λόγο των Κορινθίων ενώπιον των Πελοποννησίων συμμάχων για την πολιορκία Δωριέων από Ίωνες στην Ποτειδαία, καθώς και το επίγραμμα του Σιμωνίδη για τη μάχη των Πλαταιών, όπου εξαίρει την ανδρεία των απογόνων του Δώρου και του Ηρακλέους²³³³. Εξάλλου, δεν είναι τυχαίο ότι στις αποικίες διατηρήθηκαν έως και την ελληνιστική εποχή στοιχεία λατρειών που τόνιζαν τη δωρική αυτή συγγένεια, όπως οι τελετές για τον Απόλλωνα Κάρνειο, η διάδοση των ιερών βαιτύλων του *Ἀπόλλωνος Ἀγυιέως* και η κοινή καταγωγή Κορινθίων και Αμβρακιωτών από τον Ηρακλή (στον ιδρυτικό μύθο της πόλης). Στον πρώιμο Ε΄ αι. π.Χ. είναι πιθανόν ότι σημαντικοί κορινθιακοί *Νόστοι* εξακολουθούν και επηρεάζουν την «κορινθιακότητα» των αποικιών, αφού στοιχεία τους έχουν ενταχθεί στις επίσημες πολιτικές λατρείες, στους ιδρυτικούς μύθους, καθώς και σε μνημεία που εκφράζουν την επίσημη πολιτική ιδεολογία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση της Αφροδίτης Αινειάδος και στις τρεις αποικίες, καθώς και η αντίστοιχη του Λεύκου και του Οδυσσέως για τη Λευκάδα, καθώς και του Ελένου για το Ανακτόριον και την Απολλωνία. Αντιστοίχως, σημαντική ήταν και η επιβίωση έως τα κλασσικά χρόνια της κοινής κορινθιακής διαλέκτου και της αρχαϊκής κορινθιακής γραφής²³³⁴.

Οι εξωτερικές σχέσεις των αποικιών με άλλες πόλεις και έθνη εικάζονται περισσότερο από τις εξελίξεις στο τέλος της περιόδου που εξετάζουμε. Είδαμε ήδη ότι οι σχέσεις των Λευκαδίων **με τους Ακαρνάνες και τους Κερκυραίους** οξύνθηκαν, ιδίως μετά την έκδοση των πρώτων «πηγάσων», τη συνακόλουθη ενίσχυση του ναυτικού της πόλης και την ίδρυση του Σολλίου. Πριν ακόμα υπογραφούν οι Τριακοντούτεις Σπονδές ήταν σαφές ότι ο Αμβρακικός κόλπος ήταν περιοχή στην οποία επικρατούσαν οι σύμμαχοι των Πελοποννησίων. Ωστόσο, οι ΒΔ αποικίες των Κορινθίων δεν απέστειλαν στρατιωτική βοήθεια προς ενίσχυση της μητρόπολης και των Πελοποννησίων συμμάχων κατά τη ναυμαχία της Κεκρυφάλειας ή κατά την επιδρομή των Αθηναίων στους Αλιείς το 458 π.Χ.²³³⁵. Αυτή η αδυναμία πιθανότατα οφείλεται σε δύο βασικούς παράγοντες: πρώτον στην επιρροή που ασκούσαν οι φιλοκερκυραϊκές παρατάξεις στο εσωτερικό των αποικιών και

Ναυπάκτου που συμμετείχαν στη μάχη να μιλήσουν στους Αμβρακιώτες στη διάλεκτό τους, δηλαδή τα κορινθιακά δωρικά, και κατ' αυτόν τον τρόπο να κερδίσουν την εμπιστοσύνη τους: Θουκ. Γ΄ 109-112.

²³³³ Σιμωνίδης, απ. 13, 8-10. Βλ. και Stickler 2010, 84.

²³³⁴ Για την κορινθιακή διάλεκτο: Χρηστίδης 2001, 326-338. Για την αρχαϊκή κορινθιακή γραφή βλ. Jeffery 1961, 114-132 (και ειδικά 130). Βλ. και SEG XLVI, 676.

²³³⁵ Θουκ. Α΄ 105.1.

δεύτερον και σημαντικότερο στην αδυναμία αυτών για άμεση χρηματοδότηση ναυτικού στόλου, ο οποίος μάλιστα θα εξεστράτευε σε τόσο μακρινή απόσταση.

Οι σχέσεις των αποικιών **με τους Αθηναίους** σε πολιτικό επίπεδο παραμένουν αδιάγνωστες έως τα Κερκυραϊκά. Οι Αθηναίοι είχαν εκδηλώσει ενδιαφέρον για τις οικονομικές εξελίξεις στη ΒΔ Ελλάδα ήδη από τον καιρό του Θεμιστοκλέους και οι εξαγωγές προς τη Δύση, οι οποίες είχαν αυξηθεί από τον Στ' αι. π.Χ., οπωσδήποτε είχαν ιδιαίτερη σημασία για ορισμένες ομάδες της κοινωνίας²³³⁶. Ο Θεμιστοκλής είναι ένας σημαντικός κρίκος στο δυτικό εμπόριο και οι επιχειρηματικές του δράσεις εξακτινώνονται έως την Κόρινθο και την Κέρκυρα. Ωστόσο, σε πολιτικό επίπεδο οι Αθηναίοι και οι Κορίνθιοι αντιλαμβάνονταν τον ΒΔ χώρο ως σφαίρα επιρροής των τελευταίων. Οι Αθηναίοι αρχίζουν να αναμιγνύονται ενεργότερα στα πράγματα της Δ Ελλάδας με την κατάκτηση της Ναυπάκτου και την εκεί εγκατάσταση των Μεσσηνίων το 457 π.Χ.²³³⁷. Τα επόμενα έτη το αθηναϊκό ναυτικό για πρώτη φορά επεμβαίνει σε πόλεις καθαρά κορινθιακού ενδιαφέροντος. Ο Τολμίδης το 456 π.Χ. μετά την πυρπόληση του Γυθείου εκπορθεί τη Χαλκίδα της Αιτωλίας, κορινθιακή αποικία, και ο Περικλής το 455 π.Χ. εκστρατεύει στην Ακαρνανία²³³⁸. Από τις κινήσεις αυτές έγινε εμφανές ότι στόχος της επέκτασης των αθηναϊκών ενδιαφερόντων προς δυσμάς ήταν η σταδιακή κατάλυση της κορινθιακής κυριαρχίας στην περιοχή αυτή, προκειμένου να είναι σε θέση να απειλήσουν, αν χρειαζόταν, την τροφοδοσία των πελοποννησιακών πόλεων σε σιτηρά ή και να διενεργήσουν αποβατικές ενέργειες εναντίον παραλίων πόλεων της Πελοποννήσου²³³⁹. Η αδράνεια των Κορινθίων αλλά και των ΒΔ αποικιών τους είναι δηλωτική της αδυναμίας τους να κινητοποιήσουν στόλο αντάξιο των Αθηναίων ακόμα και σε γειτονικά ύδατα. Είναι πιθανό ότι αντιλαμβάνονταν τις επιθέσεις αυτές ως ευκαιριακές, ότι δηλαδή δε θα είχαν καμία συνέπεια στην ισορροπία δυνάμεων που είχε διαμορφωθεί ήδη μετά τα Μηδικά. Αυτήν εξάλλου την ισορροπία υποστήριζαν και οι ίδιοι οι Κορίνθιοι, όταν αρνήθηκαν το 441 π.Χ. να βοηθήσουν τους Σαμίους να επαναστατήσουν και εξαιτίας αυτής προσδοκούσαν την αποφυγή της ανάμιξης των Αθηναίων στο Ιόνιο πέλαγος στα Κερκυραϊκά. Η φρασεολογία τους μάλιστα σε σχέση με την Κέρκυρα, την οποία παρουσιάζουν λίγο έως πολύ ως δική

²³³⁶ Kagan 1969, 240.

²³³⁷ Θουκ. Α' 101.2 και 103.3.

²³³⁸ Θουκ. Α' 108.5 και 111.3.

²³³⁹ Ραμού-Χαψιάδη 1994, 52.

τους σύμμαχο, καθώς και η διαφαινόμενη ταραχή που προκαλεί το ενδεχόμενο της συμμαχίας των Κερκυραίων με τους Αθηναίους προδίδει την παραπάνω αντίληψη²³⁴⁰.

Οι Αμβρακιώτες κατά την περίοδο αυτή φαίνεται ότι έχουν επιβληθεί στον χώρο της νότιας Ηπείρου και σε όλον τον Αμβρακικό κόλπο εξαιτίας της στρατιωτικής τους υπεροχής. Αυτή είναι πιθανότατα και η αιτία, για την οποία οι Κορίνθιοι μπορούσαν να διατηρούν πολύ καλές σχέσεις **με τα ηπειρωτικά έθνη**, όπως προκύπτει και από το σχόλιο του Θουκυδίδη²³⁴¹. Οι εκστρατείες των Κορινθίων με πεζικές δυνάμεις προς την Απολλωνία, εναντίον του Θρονίου και προς υπεράσπιση της Επιδάμνου αποτελούν σαφή ένδειξη ότι οι Θεσπρωτοί, οι Μολοσσοί και οι Χάονες διευκόλυναν τη μετακίνηση των δυνάμεων αυτών βορειότερα. Η συνεργασία των εθνών αυτών, αλλά και εκείνων που διαβιούσαν στα όρια με τη Θεσσαλία και τη Μακεδονία (Ατιντάνες, Παραναίοι, Ορέστες), με την Αμβρακία στον Αρχιδάμειο Πόλεμο²³⁴² δείχνουν ότι η πόλη έπαιξε σημαίνοντα ρόλο στις επαφές των Κορινθίων με τα έθνη αυτά και ειδικότερα με τα ιερά της Δωδώνης και το Νεκρομαντείο. Η εικόνα αυτή δείχνει ότι οι υποδηλούμενες στον ιδρυτικό μύθο της Αμβρακίας συγκρούσεις με τα γειτονικά έθνη πρέπει να χρονολογηθούν αρκετά αργότερα, πιθανότατα μέσα στον Δ΄ αι. π.Χ.

Οι αγαθές σχέσεις των Αμβρακιωτών με τις γειτονικές πόλεις και έθνη στην αρχή της περιόδου (τέλη Στ΄ - αρχές Ε΄ αι. π.Χ.) εκφράζονται με την πρόσκληση **των Αμφιλοχίων** να προστατεύσουν την πόλη τους. Η συνεργασία των Αμβρακιωτών με τα λοιπά ηπειρωτικά έθνη (Θεσπρωτούς, Χάονες, Μολοσσοί), η οποία αποκρυσταλλώνεται και εκφράζεται και στρατιωτικά στις αρχές του Πελοποννησιακού Πολέμου, σταδιακά παγιώνεται στις δεκαετίες αυτές. Είναι πολύ πιθανό ότι σε αυτήν την περίοδο η εδαφική εξάπλωση των Αμβρακιωτών έφτασε στο απόγειό της, συμπεριλαμβάνοντας στα βορειοανατολικά σύνορα το φρούριο των *Ήρακλείων λουτρῶν* και την περιοχή του, στα δυτικά σύνορα το *Οΐστρεον* και το νησί του *Αμβράκου* και στα νοτιοανατολικά σύνορά της τα μεθοριακά φρούρια στις βόρειες απολήξεις του Μακρυνόρους, και συγκεκριμένα εκείνα στο Κομπότι Άρτας, στις Αγριλίες Μενιδίου (εικόνες 7-8 της παρούσας), στις Ιδομενές (Αλωνάκι και Παλιακούλια Μενιδίου, εικόνες 2 και 6 της παρούσας) και ίσως και στο Ελληνικούλι (χάρτης 14 και εικόνα 13 της παρούσας). Η διεύρυνση της επιρροής της φθάνει μέχρι και τους Αγραίους,

²³⁴⁰ Θουκ. Α΄ 40.5 (καὶ τὸν νόμον μὴ καθιστάναι ὥστε τοὺς ἐτέρων ἀφισταμένους δέχεσθαι): η χρήση του ρήματος *ἀφίσταμαι* δηλώνει ότι οι Κορίνθιοι εξίσωναν τους Κερκυραίους με συμμάχους τους χωρίς να είναι. Στην πραγματικότητα, ο Θουκυδίδειος λόγος φανερώνει σε πολλά σημεία της δημηγορίας των Κορινθίων ότι οι Κερκυραίοι δεν ήταν σύμμαχος κανενός. Ο Θουκυδίδης, ωστόσο, κρατώντας στον λόγο αυτό το νόημα όσο πιο κοντά σε αυτό που οι Κορίνθιοι έπρεπε να πουν, για να πείσουν (Α΄ 21: *τὰ δέοντα*), αποδίδει τη σφαίρα επιρροής με όρους συμμαχίας. Βλ. και Kagan 1969, 234-235.

²³⁴¹ Θουκ. Α΄ 47.3. Βλ. και Stickler 2010, 119-120.

²³⁴² Θουκ. Β΄ 80, 5-7.

ανατολικά των Αμφιλοχίων, με τους οποίους πιθανότατα είχαν συνάψει σχέσεις φιλίας και από τους οποίους εισήγαγαν την πλούσια ξυλεία των δασών της περιοχής του σημερινού ορεινού Βάλτου Αιτωλοακαρνανίας, στις δυτικές απολήξεις του Μακρυνόρους. Ο Θουκυδίδης στο πλαίσιο της αφήγησης της μάχης των Ολπών αναφέρεται στη φιλία ανάμεσα στους Αμβρακιώτες και στον βασιλιά των Αγραίων Σαλύνθιο και πώς αυτός διευκόλυνε τις κινήσεις του στρατού των Πελοποννησίων υπό τον Ευρύλοχο προς το Αμφιλοχικό Άργος²³⁴³.

Κατά τη δεκαετία 440-430 π.Χ. τοποθετείται η εκστρατεία του Φορμίωνος στο Αμφιλοχικό Άργος²³⁴⁴. Οι Αμφιλόχιοι είχαν προσκαλέσει τους Αμβρακιώτες να εγκατασταθούν ως *ξύνοικοι* στην πόλη τους, πιθανότατα κατά τις προηγούμενες δεκαετίες, προκειμένου να τους βοηθήσουν στην αντιμετώπιση εξωτερικού κινδύνου και εξαιτίας της αδυναμίας τους να οργανώσουν αξιόμαχη οπλιτική δύναμη. Αν και είναι δύσκολο να εικάσουμε τον πιθανό εχθρό (ίσως κάποιο ορεινό φύλο, Αθαμάνες, Αγραίους, Περραιβούς ή ακόμα και επιδρομείς από την Πίνδο), γνωρίζουμε τις συνέπειες αυτής της αίτησης. Οι Αμβρακιώτες απέστειλαν *ξυνοίκους*. Στη συνέχεια, οι τελευταίοι εξεδίωξαν τους Αργείους από την πόλη τους. Εκμεταλλευόμενοι την υπογραφή των Τριακονταετών Σπονδών, φαίνεται ότι αξιοποίησαν την ευκαιρία, για να επεκταθούν εδαφικά έως και το Αμφιλοχικό Άργος, εκδιώκοντας από την πόλη αυτή τον ανδρικό πληθυσμό και ουσιαστικά ενσωματώνοντας το σύνολο των κωμών που περιλάμβανε στο κράτος της Αμβρακίας²³⁴⁵. Οι λόγοι για τους οποίους προέβησαν σε αυτήν την κατάκτηση ήταν ποικίλοι. Μολονότι ο De Ste. Croix πιστεύει ότι το Αμφιλοχικό Άργος δεν αποτελούσε ζωτικής σημασίας περιοχή για το κορινθιακό εμπόριο²³⁴⁶, οι Κορίνθιοι φαίνεται ότι επιθυμούσαν να διατηρείται ο χερσαίος δρόμος προς την Αμβρακία ανοικτός για γεωστρατηγικούς λόγους. Η αδυναμία ελέγχου του χερσαίου δρόμου από την Αιτωλία και την Ακαρνανία προς την Αμβρακία αποτελούσε ένα σημαντικό μειονέκτημα σε πιθανή στρατιωτική αναμέτρηση στην περιοχή, όπως έδειξε και η πορεία των πραγμάτων με τη μεταγενέστερη εκστρατεία του Κνήμου στην Αιτωλία και στην Ακαρνανία²³⁴⁷. Ο φόβος για την επέκταση της αθηναϊκής επιρροής στην Ακαρνανία από την εποχή των εκστρατειών του Περικλέους και του Τολμίδα ήταν εξάλλου σημαντικό κίνητρο για την ανάληψη δράσης εκ μέρους των Κορινθίων και των πιστών συμμάχων τους. Επιπλέον, οι Αμβρακιώτες μπορούσαν να ελέγχουν μία μεγάλη περιοχή με σημαντική

²³⁴³ Θουκ. Γ' 106 και 111.

²³⁴⁴ Kagan 1969, 385 και 1998, 169-170. Βλ. και Krentz, Sullivan 1987.

²³⁴⁵ Gehrke, Wirbelauer 2004, 356.

²³⁴⁶ De Ste. Croix 1972, 87.

²³⁴⁷ Θουκ. Β' 80.

καλλιεργήσιμη και κατάλληλη για βοσκή γη. Σημαντικό επίσης κίνητρο για την ενσωμάτωση του Αμφιλοχικού Άργους αποτελούσε η διεκδίκηση ακόμα μεγαλύτερου μέρους των αλιευμάτων και του άλατος στον Αμβρακικό κόλπο, αφού η συνθήκη ειρήνης, φιλίας και συμμαχίας που υπογράφηκε το 425 π.Χ. περιελάμβανε ως όρο το σεβασμό της ελεύθερης αξιοποίησης του θαλάσσιου πλούτου. Οι Αμβρακιώτες ελέγχοντας τα βόρεια παράλια του κόλπου έως την περιοχή της σημερινής Λιμίνης, η οποία τότε ήταν παράκτιος οικισμός, στερούνταν τριών σημαντικών όρμων, κατάλληλων για τον ελλιμενισμό αλιευτικών σκαφών, των Αγριλιών Μενιδίου, της παραλίας Αράπη και της Μπούκας (χάρτες 5 και 6), που ανήκαν στο Άργος.

Οι Αμφιλόχοι τότε στράφηκαν προς τους Αθηναίους και τους Ακαρνάνες, εχθρούς ήδη των κορινθιακών αποικιών στην πειροχή, για βοήθεια και εξασφάλισαν τη σύναψη συνθήκης συμμαχίας αλλά και ειρήνης, στην οποία περιλαμβανόταν η επίλυση των διμερών διαφορών σε κοινό δικαστήριο στις Όλπες, το οποίο μάλιστα οχύρωσαν οι Ακαρνάνες²³⁴⁸. Ο Αθηναίος στρατηγός Φορμίων, ο οποίος – ήδη ναυλοχώντας στη ΒΔ Ελλάδα – κατέφθασε στην περιοχή με 30 πλοία, κατόρθωσε να φέρει τους Αμφιλοχίους και τους Ακαρνάνες στην Αθηναϊκή Συμμαχία και να εκδιώξει τους Αμβρακιώτες από το Αμφιλοχικό Άργος²³⁴⁹, καθιστώντας ακόμα πιο σαφείς τις αθηναϊκές επιδιώξεις στην ΒΔ Ελλάδα²³⁵⁰. Μετά την εκστρατεία αυτή, η Αμβρακία συρρικνώθηκε ανατολικά έως την περιοχή της Καστριώτισσας, του Κομποτίου και, ίσως, και των *Έλασσόνων Ίδομενῶν* (θέση Αλωνάκι, χάρτης 14). Οι Αμβρακιώτες συνειδητοποίησαν ότι χρειαζόνταν ναυτικό στόλο, για να αντιμετωπίσουν ενδεχόμενη άλλη απειλή διά θαλάσσης και γι' αυτό έκοψαν εκ νέου νόμισμα, προκειμένου να επανδρώσουν περισσότερες τριήρεις.

Οι Αμβρακιώτες είχαν ήδη συνυπογράψει μαζί με τους Σπαρτιάτες και τους Κορινθίους τις Τριακοντούτεις Σπονδές το 446-5 π.Χ. Η ταχεία κίνηση του Φορμίωνος στην υπόθεση του Αμφιλοχικού Άργους πρόλαβε τις αντιδράσεις των Κορινθίων, πριν φτάσουν στην περιοχή. Οι Αθηναίοι μπορούσαν να παρεμβούν σε μία πόλη, όπως αυτή, που δε μετείχε έως τότε σε καμία συμμαχία και να την προσεταιριστούν, όπως άλλωστε και το έθνος των Ακαρνάνων. Αντιθέτως, μετά την ενσωμάτωση των Αμφιλοχίων και των Ακαρνάνων στην Αθηναϊκή Συμμαχία, οι Κορίνθιοι και οι Αμβρακιώτες δε νομιμοποιούνταν να παρεμβούν στα εσωτερικά του Αμφιλοχικού Άργους, σύμφωνα με τους όρους των Σπονδών. Στα γεγονότα αυτά παρατηρούμε ότι οι Κορίνθιοι δε συμμετείχαν, πιθανότατα

²³⁴⁸ Θουκ. Γ' 105.1.

²³⁴⁹ Θουκ. Β' 68.1-9. Πρβλ. De Ste. Croix 1972, 86-88.

²³⁵⁰ Wilson 1987, 123-128.

επειδή δεν πρόλαβαν. Το περιστατικό αυτό φανερώνει την αδυναμία των Κορινθίων να ελέγξουν μία περιοχή που εντασσόταν στη σφαίρα επιρροής τους. Η στάση αυτή δεν χαρακτηρίζει ωστόσο τις σχέσεις τους με τις αποικίες. Κύριο μέλημα της μητρόπολης ήταν η προστασία τους από εξωτερικές επιβουλές και γι' αυτό άλλωστε οι πόλεις αυτές της απέδιδαν την ανάλογη τιμή. Έως τα μέσα του Ε' αι. π.Χ. οι Κορίνθιοι είχαν συνδράμει σε περιπτώσεις κινδύνου τους Αμβρακιώτες, όπως δείχνει το αρχαϊκό επιτύμβιο του Κομνιάδη, τους Απολλωνιάτες στη διαμάχη με το Θρόνιο, τους Λευκαδίους εναντίον των κερκυραϊκών διεκδικήσεων, διπλωματικά τους Ακαρνάνες συμμάχους τους κατά τη διάρκεια των αθηναϊκών εκστρατειών και τους Επίδαμνίους, όταν τους ζητήθηκε.

Η ανάμιξη των ΒΔ κορινθιακών αποικιών **στα Κερκυραϊκά** είναι γνωστή. Ενίσχυσαν, τουλάχιστον η Αμβρακία και η Λευκάς, με κάθε τρόπο, οικονομικό, πολιτικό και στρατιωτικό τη μητρόπολή τους, τόσο κατά την αποικιστική αποστολή στην Επίδαμνο, όσο και κατά τις δύο ναυμαχίες εναντίον των Κερκυραίων, στη Λευκίμμη και στα Σύβοτα. Όταν οι Κορίνθιοι διοργάνωσαν αποικιστική εκστρατεία στην Επίδαμνο ως αποτέλεσμα της άρνησης των Κερκυραίων να βοηθήσουν την αποικία τους στην Ιλλυρία και της αντίδρασής τους στην εγκατάσταση κορινθιακής φρουράς σε αυτήν, οι Αμβρακιώτες απέστειλαν οκτώ πλοία και οι Λευκάδιοι δέκα²³⁵¹. Η αποστολή μικρού σχετικά αριθμού μπορεί να ερμηνευθεί από την οικονομική αδυναμία τους για μία τόσο μακρινή εκστρατεία και πιθανόν και από τον φόβο της επίθεσης των Κερκυραίων. Σχεδόν όλες οι ΒΔ κορινθιακές αποικίες, εκτός της Αμβρακίας, είχαν βιώσει τις τελευταίες δεκαετίες την παρέμβαση των Κερκυραίων στις εσωτερικές τους υποθέσεις, αφού μάλιστα διεκδικούσαν την τιμή να θεωρούνται οικιστές των πόλεων αυτών, με όποιες συνέπειες μπορούσε να έχει αυτή η αναγνώριση. Η φιλοκορινθιακή παράταξη που επικρατούσε στη Λευκάδα και την Απολλωνία, καθώς και η αντίστοιχη των Ανακτοριέων, που ισορροπούσε επικίνδυνα με την αντίπαλή της, γνώριζαν ότι, αν αναμιγνύονταν στην κορινθιακή αποικιστική αποστολή στην Επίδαμνο, θα αντιμετώπιζαν στη συνέχεια το μένος των Κερκυραίων. Πράγματι, μετά την ήττα του συμμαχικού στόλου στο ακρωτήριο της Λευκίμμης, οι Κερκυραίοι, οι οποίοι ήταν οι απόλυτοι κυρίαρχοι στον θαλάσσιο χώρο του Ιονίου, επιτέθηκαν και λεηλάτησαν την Λευκάδα – πιθανόν όλο το νησί – και στη συνέχεια εκτέλεσαν επιδρομές εναντίον και των τριών αποικιών της Κορίνθου, προσβάλλοντας πιθανότατα τα λιμάνια τους. Ανάγκασαν τότε τους Κορινθίους να οργανώσουν εκ νέου ναυτική εκστρατεία προς υπεράσπιση των συμμάχων και αποικιών τους²³⁵². Η κατασκευή μεγαλύτερου στόλου εκ μέρους της

²³⁵¹ Θουκ. Α' 27.2 και 29.1. Πρβλ. De Ste. Croix 1972, 68.

²³⁵² Θουκ. Α', 30.2-3. De Ste Croix 1972, 70.

Αμβρακίας και η αποστολή τους στην τελευταία εκστρατεία των Κορινθίων και των συμμάχων τους στο Ιόνιο το 433 π.Χ. αποδεικνύει ότι η συγκεκριμένη αποικία είχε στη διάθεσή της ικανοποιητικές ποσότητες πρώτης ύλης και αρκετό έμπυχο δυναμικό για να επανδρώσει τον στόλο της. Αντιθέτως, η Λευκάδα, περισσότερο εκτεθειμένη στις ναυτικές επιδρομές των Κερκυραίων εξαιτίας της γεωγραφικής της θέσης, πιθανότατα κράτησε μεγαλύτερες εφεδρείες για να περιπολούν στα νερά γύρω από το νησί και απέστειλε στην εκστρατεία μόνο 10 πλοία. Το Ανακτόριον, πόλη με ισχνή δημογραφική και οικονομική ισχύ αλλά και με μεγαλύτερη ένταση στις σχέσεις των δύο αντίπαλων παρατάξεων, απέστειλε μόνο ένα²³⁵³. Η ναυτική ετοιμότητα των τριών αποικιών συναρτώταν όμως και με τη δυνατότητα οικονομικής υποστήριξης των πληρωμάτων τους. Στην περίπτωση αυτή φαίνεται ότι οι Κορίνθιοι παρείχαν για άλλη μια φορά σημαντική οικονομική ενίσχυση. Οι αποικίες δε διέθεταν σημαντικό απόθεμα σε μέταλλο ή νόμισμα, ώστε να υποστηρίξουν μακροχρόνιες ή σε μεγάλη απόσταση εκστρατείες. Η νομισματική μαρτυρία επιβεβαιώνει ότι οι σύγχρονες αμβρακιώτικες κοπές εκδόθηκαν από το νομισματοκοπείο της Κορίνθου. Είναι πολύ πιθανό ότι το ίδιο έγινε με την Επίδαμνο και το Ανακτόριον.

5. Από τις παραμονές του Πελοποννησιακού Πολέμου έως τον Κορινθιακό Πόλεμο

Πριν από την έναρξη του μεγάλου πολέμου, οι αποικίες περί τον Αμβρακικό είχαν ήδη υποστεί μαζί με τους Κορινθίους τις συνέπειες της ήττας στα Κερκυραϊκά και η Αμβρακία είχε βιώσει την απειλή της αθηναϊκής παρουσίας με την εκστρατεία του Φορμίωνος. Στη μητρόπολη είχε κορυφωθεί το μένος εναντίον των Αθηναίων και γι' αυτό ζητούσαν επιτακτικά από τη Σπάρτη να αναλάβει πολεμική πρωτοβουλία²³⁵⁴. Και αυτό, διότι όχι μόνο συνειδητοποιούσαν την αλλαγή στους στρατιωτικούς συσχετισμούς που προκαλούσε η σύναψη της *έπιμαχίας* με τους Κερκυραίους, αλλά κυρίως επειδή είχαν τυφλωθεί από το μίσος για τους Αθηναίους—πρώτη φορά ήδη με την επαναπροσχώρηση των Μεγάρων στην Αθηναϊκή Συμμαχία το 456 π.Χ.²³⁵⁵—μετά την πολλαπλή ανάμιξη των Αθηναίων στον χώρο άσκησης της κορινθιακής επιρροής.

Σε αυτή τη φάση, στις αποικίες είναι πολύ πιθανό ότι είχε αναπτυχθεί ανάλογη ρητορική από τις φιλοκορινθιακές παρατάξεις. Το δεδομένο ότι οι Κερκυραίοι είχαν προσχωρήσει ουσιαστικά στη συμμαχία των αντιπάλων Αθηναίων είχε πιθανότατα αποδυναμώσει τις φιλοκερκυραϊκές ομάδες. Αντιμετώπιζαν δηλαδή τον πόλεμο ως μία λύση στην απειλητική επεκτατική διάθεση των Αθηναίων. Στην περίπτωση μάλιστα της

²³⁵³ Θουκ. Α' 31.2. De Ste Croix 1972, 70.

²³⁵⁴ Θουκ. Α' 68-71.

²³⁵⁵ Θουκ. Α' 103.4.

Λευκάδος και του Ανακτορίου αισθάνονταν πολύ ασφυκτικό τον κλοιό από τους Κερκυραίους και τους Ακαρνάνες, οι οποίοι επίσης ήταν σύμμαχοι των Αθηναίων, εκτός από τους Οινιάδες²³⁵⁶. Ειδικότερα στο Ανακτόριον είναι προφανές ότι εξακολουθούσαν να υπάρχουν φωνές διαφορετικές από τις επικρατούσες, πιθανότατα εξαιτίας της άμεσης γειτνίασης με τους Ακαρνάνες²³⁵⁷. Αυτός ήταν πιθανότατα και ο λόγος της εγκατάστασης Κορινθίων στρατιωτών στο Σόλλιον, αν δεν είχε ιδρυθεί εξαρχής ως κορινθιακή αποικία. Επομένως, η Κόρινθος και οι αποικίες συνέβαλαν αποφασιστικά στην κήρυξη του πολέμου εναντίον των Αθηναίων, αφού ενέπνευσαν με τις προειδοποιήσεις τους τον φόβο στους Σπαρτιάτες για τη συνεχιζόμενη στρατιωτική και οικονομική ανάπτυξη των Αθηναίων, μολονότι υπήρχαν και άλλοι παράγοντες που υποδαύλισαν το συναίσθημα αυτό²³⁵⁸.

Ως προς τους διαθέσιμους οικονομικούς πόρους των αποικιών, η εμπειρία των προηγούμενων ναυμαχιών και εκστρατειών είχε αποδείξει ότι οι Κορίνθιοι και οι άποικοί τους χρειάζονταν μία σταθερότερη και ασφαλέστερη χρηματοδότηση για το ναυτικό τους. Είναι δηλαδή πιθανό ότι το επιχείρημα που προέβαλαν οι Κορίνθιοι προς τους Πελοποννησίους συμμάχους στις παραμονές του πολέμου, ότι δηλαδή μπορούσαν να εφευρεθούν πολλοί άλλοι τρόποι εξοικονόμησης χρημάτων (αποστασίες συμμάχων, επιτειχισμοί, δάνειο από τα ιερά)²³⁵⁹ απευθυνόταν και στις οικονομικά ασθενέστερες αποικίες, ιδίως την Αμβρακία και το Ανακτόριον. Η Λευκάς, σύμφωνα με τη νομισματική μαρτυρία, διέθετε έσοδα ικανοποιητικά, ώστε να κόβει δικό της νόμισμα σε όλη την περίοδο πριν από τον Πελοποννησιακό Πόλεμο, κυρίως εξαιτίας της ανάμιξης της στο διαμετακομιστικό εμπόριο.

Οι κορινθιακές αποικίες περί τον Αμβρακικό παρουσιάζονται στις αρχές του Πελοποννησιακού Πολέμου ως σύμμαχες πόλεις των Σπαρτιατών²³⁶⁰. Στον Αρχιδάμειο Πόλεμο βρίσκονται στο επίκεντρο των επιχειρήσεων των δύο αντίπαλων συμμαχιών στη Δ Ελλάδα. Είδαμε ποια ήταν η συμβολή της Λευκάδος στις διάφορες επιχειρήσεις του στόλου των Πελοποννησίων, ο οποίος σε μεγάλο ποσοστό αποτελούνταν από κορινθιακές τριήρεις. Αλλά το ναυτικό των Αμβρακιωτών και των Λευκαδίων φαίνεται ότι είχε αναλάβει στην πρώτη αυτή περίοδο ρόλο αστυνόμευσης στο κεντρικό και νότιο Ιόνιο, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από την παρουσία δεκατριών τριήρων στο ηλειακό λιμάνι της Κυλλήνης το

²³⁵⁶ Θουκ. Γ' 94.2.

²³⁵⁷ Οι διαφορετικές αυτές φωνές βρήκαν έκφραση στην προδοσία της πόλης στους Αθηναίους κατά τη διάρκεια του Αρχιδαμείου Πολέμου: Θουκ. Δ' 49.

²³⁵⁸ Θουκ. Α' 23.6.

²³⁵⁹ Θουκ. Α' 121-122.

²³⁶⁰ Θουκ. Β' 9.2.

429 π.Χ.²³⁶¹. Οι Ανακτορείς πρώτη φορά εμπλέκονται με σημαντικές δυνάμεις στις επιχειρήσεις του πεζικού των Πελοποννησίων, και ειδικά το 429 π.Χ. στην εκστρατεία του Κνήμου²³⁶². Έως αυτό το έτος, οι Κορίνθιοι και οι άποικοί τους προσδοκούσαν ότι ακόμα δεν είχαν χάσει τον έλεγχο της ΒΔ Ελλάδος και του Ιονίου, ιδιαίτερα όταν ο εμφύλιος πόλεμος στην Κέρκυρα αναθερμάνθηκε. Οι Κορίνθιοι, οι Λευκάδιοι και οι Αμβρακιώτες αναμίχθηκαν στις συγκρούσεις αυτές προσπαθώντας να επαναφέρουν στην εξουσία τους ολιγαρχικούς αιχμαλώτους που είχαν μεταφέρει τον καιρό των Κερκυραϊκών στην Κόρινθο παρέχοντάς τους πολλαπλές περιποιήσεις²³⁶³. Τελικά, ο πελοποννησιακός στόλος υπό τον Αλκίδα απεχώρησε, αφήνοντας για άλλη μια φορά την πρωτοβουλία των κινήσεων στους Αθηναίους. Η μη ανάμιξη των Ανακτορείων είναι ενδεικτική για άλλη μια φορά της εσωτερικής ταραχής που επικρατούσε στην πόλη.

Κομβικής σημασίας για τις μετέπειτα εξελίξεις στις αποικίες ήταν τα γεγονότα του έτους 426 π.Χ. Η εκστρατεία του Ευρυλόχου ανέδειξε πόσο σημαντική ήταν η επίδραση των Αμβρακιωτών ως συμμάχων των Πελοποννησίων και ως αποίκων των Κορινθίων στην εξέλιξη των επιχειρήσεων στην περιοχή. Το επιχείρημά τους προς τον Ευρύλοχο ότι θα μπορούσε να επιβάλει την εξουσία των Λακεδαιμονίων σε όλα τα ηπειρωτικά έθνη ώθησε τον Σπαρτιάτη στρατηγό στην απόφαση να κινηθεί εναντίον του Αμφιλοχικού Άργους²³⁶⁴. Παράλληλα, η εκστρατεία του Δημοσθένους, και ιδίως οι μάχες των Ολπών και των Ιδομενών οδήγησαν τους Αμβρακιώτες σε οικονομική και δημογραφική καταστροφή, άλλαξαν τους συσχετισμούς στην περιοχή με τη συνομολόγηση της συνθήκης συμμαχίας και φιλίας με τους Αμφιλοχίους και τους Ακαρνάνες, ενώ ανέδειξαν τη σπουδαιότητα της γεωστρατηγικής θέσης του Ανακτορίου και της Λευκάδος. Ο ιδιαίτερος ρόλος του Ανακτορίου τονίζεται από τη συμπερίληψή του στους όρους της συμμαχίας Αμβρακιωτών, Αμφιλοχίων και Ακαρνάνων. Το 425 π.Χ. το Ανακτόριον καταλαμβάνεται με προδοσία από τους Αθηναίους και αποδίδεται στους Ακαρνάνες. Η πόλη διατήρησε την ανεξαρτησία της, καθώς και τον έλεγχο του ιερού του Απόλλωνος Ακτίου. Η απώλεια του Ανακτορίου και του Σολλίου κατά τον Αρχιδάμειο Πόλεμο ήταν μεγάλη πληγή για τους Κορινθίους²³⁶⁵. Σε τέτοιο βαθμό επηρέαζε τις αποφάσεις της κορινθιακής πολιτικής, ώστε απετέλεσε λόγο για την άρνηση της υπογραφής της συνθήκης της Νικειείου Ειρήνης²³⁶⁶. Ωστόσο, οι κορινθιακοί στατήρες είχαν καθιερωθεί στην περιοχή, με συνέπεια οι ακαρνανικές κοπές των χρόνων

²³⁶¹ Θουκ. Γ' 69.1 και 81.1.

²³⁶² Θουκ. Β' 80.5 και 81.3.

²³⁶³ Θουκ. Γ' 69.1 και 76.1. Πρβλ. Θουκ. Α' 55.1.

²³⁶⁴ Θουκ. Γ' 102.

²³⁶⁵ Θουκ. Δ' 49.

²³⁶⁶ Θουκ. Ε' 30.2.

που ακολούθησαν την προσχώρηση του Ανακτορίου και του Σολλίου στους Ακαρνάνες να γίνονται σε μειωμένο κορινθιακό βάρος.

Οι Αμβρακιώτες και οι Λευκάδιοι ανέκαμψαν εν μέρει οικονομικά και στρατιωτικά μετά από την οδυνηρή εμπειρία του Αρχιδαμείου Πολέμου. Η ειρήνευση με τους Αμφιλοχίους και τους Ακαρνάνες δεν επέφερε απώλεια εδαφών για τους Αμβρακιώτες και τους έδωσε τη δυνατότητα να επικεντρωθούν στην αντιμετώπιση άλλων προβλημάτων, όπως την εσωτερική πολιτική κρίση. Την περίοδο αυτή είναι πιθανό ότι έλαβαν χώρα επιμέρους παραχωρήσεις των *όλιγων* που διοικούσαν την πόλη προς τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, κατάσταση την οποία υπαινίσσεται ο Αριστοτέλης για την περίοδο πριν από την πολιτειακή μεταρρύθμιση. Επιπλέον, η Αμβρακία συνέχισε τις ανταλλαγές της με τον ηπειρωτικό και ιλλυρικό βορρά, καθώς και με τη Δύση, όπως φαίνεται από τη δυτικότερη διάδοση των «πηγάσων» της. Εν πολλοίς φαίνεται ότι συνέχιζε να εξαρτάται από τη μητρόπολη στο ζήτημα της χρηματοδότησης του ναυτικού στόλου έως και τη λήξη του πολέμου και γι' αυτό, όταν η οικονομική δυνατότητα των Κορινθίων περιορίστηκε, οι Αμβρακιώτες δε συμμετείχαν με σημαντική δύναμη στις ναυτικές εκστρατείες του πελοποννησιακού στόλου. Παράλληλα, έχασε την ηγεμονία της στον ηπειρωτικό χώρο, αφού οι σύμμαχοι Ηπειρώτες την εγκατέλειψαν. Από την περίοδο αυτή εξάλλου χρονολογείται και η αυξανόμενη επιρροή των Αθηναίων στον βασιλικό οίκο των Μολοσσών που είχε ως συνέπεια τη σταθερότερη επικοινωνία με το ιερό της Δωδώνης. Οι πολιτικές θεωρίες των Αθηναίων φαίνεται ότι βρήκαν απήχηση στα ανεξέλικτα ηπειρωτικά έθνη, τα οποία οργανώθηκαν συστηματικότερα και ίδρυσαν πόλεις στο αμέσως επόμενο χρονικό διάστημα. Η εδραίωση του βασιλικού οίκου των Μολοσσών υπό τον Θάρυπα είχε ως συνέπεια τη μεταρρύθμιση στον γενεαλογικό μύθο του²³⁶⁷. Η Αμβρακία ωστόσο εξακολουθούσε να ασκεί πολιτική και οικονομική επιρροή στα βορειότερα φύλα, όπως προκύπτει από την κυκλοφορία των νομισμάτων της στην περιοχή αλλά και από τη συνάφεια στην ορολογία πολιτικών αξιωμάτων που άρχισαν να εμφανίζονται στη διοίκηση των Μολοσσών, των Θεσπρωτών και των Χαόνων στον Δ' αι. π.Χ. (*δαμιοργοί, πρυτάνεις, γραμματεύς*)²³⁶⁸.

Από την άλλη, η Λευκάς φαίνεται ότι αναβαθμίστηκε γεωστρατηγικά και οικονομικά. Η σταθερότερη και διαχρονικότερη παρουσία των λευκαδικών «πηγάσων» στη Δύση της έδωσε την ευκαιρία να ανεξαρτητοποιηθεί νομισματικά από τη μητρόπολη, όπως δείχνει και

²³⁶⁷ Δάκαρης 1976, 16-21.

²³⁶⁸ Βλ. και Hammond 2000, 348, ο οποίος σημειώνει ότι οι *δαμιοργοί* αυτοί στον ύστερο Δ' αι. π.Χ. μετονομάστηκαν σε *συνάρχοντες*.

η μελέτη των μητρών. Η επικοινωνία με τη Δύση της έδωσε μία σημαντική θέση στο εμπόριο σιτηρών με την κυρίως Ελλάδα, και ειδικά με τους συμμάχους των Πελοποννησίων. Εκμεταλλεύθηκε επίσης την καταστροφή του ναυτικού και την οικονομική και δημογραφική συρρίκνωση της Κέρκυρας ως συνέπεια των στάσεων και θέλησε να την αντικαταστήσει ως περιφερειακή δύναμη στο Ιόνιο²³⁶⁹. Ταυτόχρονα, και παρά την απώλεια του Σολλίου, είχε τη δυνατότητα να ελέγχει τις θαλάσσιες προσβάσεις προς την Ακαρνανία και επομένως να διοχετεύει ακόμα μεγαλύτερες ποσότητες αναγκαίων πρώτων υλών και σιτηρών από τη Δύση προς την περιοχή.

Στη συνέχεια του πολέμου, η παρουσία των κορινθιακών αποικιών ήταν περισσότερο συμβολική παρά ουσιαστική, ακόμα και για επιχειρήσεις που έπλητταν την περιοχή τους. Η συμμετοχή μικρού αριθμού, τριών αμβρακιώτικων και δύο λευκαδικών, τριήρων στη σικελική εκστρατεία είχε διπλό στόχο: την υποστήριξη του επίσημου προμηθευτή των συμμάχων των Πελοποννησίων σε σιτηρά και τη δήλωση της σύμπνοιας με τη μητρόπολη που θεωρούνταν επιτακτική. Ο Θουκυδίδης μάλιστα σχολιάζει πώς ο παράγοντας της δωρικής κορινθιακής συγγένειας έπαιξε αποφασιστικό ρόλο στην απόφαση της συμμετοχής αυτής²³⁷⁰. Επιπλέον, η συμβολή των Αμβρακιωτών πρέσβειων στην προσπάθεια των Συρακοσίων να πείσουν τους Σικελούς ότι η κατάληψη του Πλημμυρίου από τους Αθηναίους δεν οφειλόταν στην αδυναμία των συμμαχικών στρατευμάτων φανερώνει πόσο μεγάλη σημασία έδιναν οι Αμβρακιώτες για την επιτυχία της επιχείρησης στη Σικελία και παράλληλα την ειδική σχέση που είχε η αποικία της Αμβρακίας με τις δωρικές αποικίες της Δύσης²³⁷¹. Με την υπερίσχυση, ωστόσο, του Διονυσίου Α΄ στις Συρακούσες εξέλιπε η ανάγκη υποστήριξης της δυτικής αποικίας με δυνάμεις από τον ελλαδικό χώρο²³⁷². Ισχυρή ναυτική δύναμη από τις πόλεις αυτές, δύο τριήρεις από την Αμβρακία και μία από τη Λευκάδα, συμμετείχε και στις επιχειρήσεις του Λυσάνδρου στην Ιωνία²³⁷³, οι οποίες την περίοδο αυτή δε χρηματοδοτούνταν ούτε από την Κόρινθο ούτε από το ταμείο της πόλεως αλλά από τον χρυσό του Τισσαφέρνους, γεγονός που επιβεβαιώνεται και από την πρώτη κοπή χρυσών «πηγάσων» εκ μέρους της Κορίνθου.

Μετά το τέλος του πολέμου, οι αποικίες είχαν την ευτυχή συγκυρία να βρεθούν στο πλευρό των νικητών, αν και οι απώλειες σε ανθρώπινο δυναμικό και σε οικονομική δύναμη

²³⁶⁹ Ο Διόδωρος μας πληροφορεί και για έναν ακόμα εμφύλιο πόλεμο μεταξύ συντηρητικών φίλων των Λακεδαιμονίων και δημοκρατικών φίλων των Αθηναίων, στον οποίο όμως δεν αναμίχθηκε ο πελοποννησιακός στόλος, ούτε δυνάμεις από τις ΒΔ κορινθιακές αποικίες: Διοδ. Σικ. ΙΓ΄ 48.1-13.

²³⁷⁰ Θουκ. Η΄ 58 (κατά τὸ ξυγγενές).

²³⁷¹ Θουκ. Η΄ 25.9.

²³⁷² Ξεν. Ἑλλ. Β΄ 2.24 και Στ΄ 2.4, 2.33.

²³⁷³ Διόδ. Σικ. ΙΓ΄ 40.4-6.

ήταν τεράστιες για τις μικρές αυτές πόλεις. Η δοκιμασία όμως των πολεμικών αναμετρήσεων ανέδειξε τα βασικά πλεονεκτήματα, τα οποία μπορούσαν να αξιοποιήσουν στη συνέχεια, ώστε να αποκτήσουν και πάλι κυρίαρχο ρόλο στην περιοχή: η συναισθηματική και συγγενική σχέση με τους Κορινθίους, η καίρια γεωγραφική θέση η αξιοποίηση των σχέσεων με τα γειτονικά έθνη. Η κυριαρχία του Διονυσίου Α΄ στο Ιόνιο αποτελούσε, ωστόσο, απειλή για τη συνέχιση των επαφών με τη Δύση παρά την πάταξη της πειρατείας. Οι νέες συνθήκες που δημιουργούσε η χρηματοδότηση των Περσών προς τη διαμορφούμενη αντισπαρτιατική συμμαχία στον ελλαδικό χώρο βρήκε τις αποικίες αυτές απροετοίμαστες να συμμετέχουν ενεργά στα γεγονότα. Φαίνεται μάλιστα ότι εντάχθηκαν στον αντισπαρτιατικό συνασπισμό ύστερα από πίεση των Κορινθίων και εξαιτίας της διαφαινόμενης αποξένωσης από τη Δύση. Στο διάστημα αυτό, ταυτόχρονα με την αναδιοργάνωση του ναυτικού της και την επισκευή των λιμενικών της εγκαταστάσεων φαίνεται ότι στη Λευκάδα υπήρξε και η πολιτειακή μεταβολή προς το δημοκρατικότερο.

6. Από τον Κορινθιακό Πόλεμο έως τη μολοσσική επέκταση στη Ν Ήπειρο

α. Από τον Κορινθιακό Πόλεμο έως περ. τα μέσα το Δ΄ αι. π.Χ.

Λίγο πριν ή λίγο μετά τον Κορινθιακό Πόλεμο, αλλά σε κάθε περίπτωση μέσα στον Δ΄ αι. π.Χ., στις αποικίες περί τον Αμβρακικό πιθανολογούμε ότι υπήρξαν **πολιτειακές μεταρρυθμίσεις** που είτε οδήγησαν σε μετριοπαθέστερες μορφές ολιγαρχίας, όπως στην Αμβρακία, είτε κατέληξαν στην οργάνωση δημοκρατικού πολιτεύματος, όπως στη Λευκάδα. Η αύξηση της επιρροής της δημοκρατικής παράταξης στη Λευκάδα έγινε άλλωστε εμφανής λίγο αργότερα με την προσωρινή συμμαχία με τους Αθηναίους. Εξάλλου, η επιβίωση και μετεξέλιξη του αξιώματος του *έπιδαμιοργοῦ* οφείλεται πιθανόν στην εξωστρεφή πολιτική και οικονομική σκέψη που κυριαρχούσε στην αποικία. Αν και δε διαθέτουμε πληροφορίες για το Ανακτόριον, είναι πιθανό ότι κάτω από την επιρροή των Ακαρνάνων, οι οποίοι επίσης οργανώνουν συστηματικότερα το Κοινό τους την περίοδο αυτή²³⁷⁴, το πολίτευμα της πόλης αυτής εκδημοκρατίστηκε. Χαρακτηριστικό ως προς την εξέλιξη των πολιτικών θεσμών είναι και η αλλαγή στις αρμοδιότητες βασικών αξιωμάτων, όπως του *πολεμάρχου*, του *στραταγοῦ*, των *έπιδαμιουργών* και των *προβούλων*. Παρά τις εξελίξεις αυτές, βασικοί τύποι στην πολιτική και λατρευτική οργάνωση παρέμειναν σταθεροί και είναι πολύ πιθανό ότι τον έλεγχο των οικονομικών των αποικιών διατηρούσαν τα ανώτερα κοινωνικά και οικονομικά στρώματα.

²³⁷⁴ Beck 1997, 227 και Gehrke, Wirbelauer 2004, 352.

Στις εξωτερικές σχέσεις, οι αποικίες επανεντάσσονται μετά τον Κορινθιακό Πόλεμο στην Πελοποννησιακή Συμμαχία, της οποίας τον στόλο ενισχύουν στις εκστρατείες του Νικολόχου το 375 π.Χ. και του Μνασίππου το 373/2 π.Χ. στην Κέρκυρα. Τα πιθανά κίνητρά τους ήταν η περαιτέρω σύνδεση των μετριοπαθών ολιγαρχιών με τη Σπάρτη και τον Διονύσιο Α΄ των Συρακουσών, αλλά και η προστασία από την απειλή των Αθηναίων, οι οποίοι επίσης προσπαθούν να εξασφαλίσουν την ελεύθερη ναυσιπλοΐα στο Ιόνιο. Ωστόσο, οι αποικίες έρχονται σε συσχετισμό και με άλλες πόλεις και έθνη. Η Αμβρακία φαίνεται ότι ήταν σε θέση να αντιμετωπίζει ήδη από τον πρώιμο Δ΄ αι. π.Χ. μικρές προστριβές με ηπειρωτικά έθνη (Μολοσσοί, Θεσπρωτοί, Χάονες, Κελαίθιοι), όπως αυτές προβάλλονται στον ιδρυτικό μύθο της, είτε εξαιτίας συνοριακών διαφορών, είτε εξαιτίας εποχικών μετακινήσεων ημινομαδικών πληθυσμών. Οι Μολοσσοί την περίοδο αυτή, και ειδικά επί Αλκέτα, δε φαίνονται τόσο ισχυροί, ώστε να προκαλέσουν ανησυχία. Είναι ωστόσο πιθανό ότι εκείνη την περίοδο επεξέτειναν την κυριαρχία τους στη Δωδώνη. Το μνημείο το οποίο περιγράφει ο Παυσανίας είναι πολύ πιθανό ότι προέρχεται από αυτήν την περίοδο. Επιπλέον, και με τους Αμφιλοχίους διαφαίνονται ορισμένες προστριβές στο ιδεολογικό επίπεδο, κυρίως στην ευριπίδεια εκδοχή του ιδρυτικού μύθου του Αμφιλοχικού Άργους.

Η πόλη των Λευκαδίων ή και μεμονωμένα άτομα του ανώτερου στρώματος συνάπτουν ειδικές πολιτικές και οικονομικές σχέσεις με τη Θήβα κατά το διάστημα 379-371 π.Χ., όπως προκύπτει και από την απεικόνιση των βοιωτικών ασπίδων στα νομίσματά της. Είναι πολύ πιθανό ότι εξαιτίας της θηβαϊκής ηγεμονίας, αναπτύχθηκε στη Λευκάδα η αντίληψη ότι, παρά την αντίθεση της Θήβας με την Κόρινθο, έπρεπε να υπάρξει απόπειρα πολιτικής ή και οικονομικής προσέγγισης, η οποία είναι πιθανό ότι εξέλαβε για κάποια χρονική περίοδο τα χαρακτηριστικά συμμαχίας. Πιθανόν για αυτόν τον λόγο, η συμμετοχή των λευκαδικών τριήρων στις επιχειρήσεις του πελοποννησιακού στόλου στο Ιόνιο ήταν ισχνή. Ανάλογη κίνηση έγινε εκ μέρους των Λευκαδίων και το διάστημα 368-361 περ. π.Χ., όταν συμμάχησαν με τους Αθηναίους, με στόχο να προστατευτούν από τη διαφαινόμενη ηγεμονική διάθεση του Διονυσίου Α΄ και του Διονυσίου Β΄²³⁷⁵. Την ευθύνη για τη συμμαχία με τους Αθηναίους πρέπει να ανέλαβε η δημοκρατική παράταξη που εκείνη την περίοδο φαίνεται ότι κρατούσε τα ηνία στην αποικία. Στο αντίστοιχο παράδειγμα της Ζακύνθου, οι Αθηναίοι είχαν κατορθώσει να υπογράψουν συνθήκη συμμαχίας μόνο με τους δημοκρατικούς της νήσου, οι οποίοι αργότερα υπό την πίεση των Σπαρτιατών

²³⁷⁵ Με το ίδιο σκεπτικό πιθανότατα εντάχθηκαν και οι Κερκυραίοι, οι Πρόννοι των Κεφαλλήνων (και αργότερα οι Παλείς και η Σάμη) και οι Ακαρνάνες στη Β΄ Αθηναϊκή Συμμαχία: Διοδ. Σικ. ΙΕ΄ 36.5. βλ. Accame 1979, 159-161 και 178-179. Για την επεκτατική σκοπιμότητα του Διονυσίου Β΄: Σχολ. Αΐλ. Άριστ. 313 (BD). Βλ. και Parmeggiani 2011, 613.

εξορίστηκαν²³⁷⁶. Επομένως, οι δημοκρατικοί ήταν υπεύθυνοι για την προαναφερθείσα πολιτειακή μεταρρύθμιση, η οποία πρέπει να χρονολογηθεί μετά τον Κορινθιακό Πόλεμο και πριν από το 368 π.Χ. Η Αμβρακία και η Λευκάς φαίνεται ότι στο διάστημα αυτό, είτε εξαιτίας της δημοκρατικής επανάστασης στην Κόρινθο, είτε εξαιτίας των πολιτειακών μεταρρυθμίσεων εντός τους, απομακρύνονται πολιτικά και ιδεολογικά από τη μητρόπολη και προσεγγίζουν την Αθήνα, με την οποία σταδιακά αυξάνουν τις συναλλαγές και τις φιλοσοφικές-πολιτιστικές επιρροές. Το Ανακτόριον επίσης δε φαίνεται να διατηρεί σημαντικούς πολιτικούς δεσμούς με την Κόρινθο, ιδιαίτερα ως συνέπεια της περαιτέρω σύνδεσης με τους Ακαρνάνες.

Στο διάστημα αυτό, οι αποικίες αρχίζουν να επιδεικνύουν εξωστρεφή χαρακτηριστικά και ως προς την **οικονομία** τους. Οι συναλλαγές ακόμα και εντός των αγορών εκτελούνται τώρα κυρίως με νομίσματα. Το αναπτυσσόμενο οδικό δίκτυο διευκολύνει την επικοινωνία με τις γειτονικές πόλεις και έθνη. Ο περιορισμός της πειρατείας στο Ιόνιο αρχικά από τον Διονύσιο Α΄, αργότερα και από τον Διονύσιο Β΄, και στη συνέχεια από τους ίδιους τους Λευκαδίους έδωσε ώθηση στην επικοινωνία με τη Δύση. Η εξωστρέφεια αυτή απεικονίζεται τόσο στην κυκλοφορία των νομισμάτων, στην αυξανόμενη σημασία των εξαγόμενων προϊόντων, καθώς και σε σημαντικές επιρροές από πόλεις εκτός της Κορίνθου, όπως η Αθήνα, η Κέρκυρα και η Θήβα. Οι επιδόσεις της Αμβρακίας και του Ανακτορίου φαίνεται ότι ήταν λιγότερο σημαντικές. Στην Κόρινθο και τη Δύση παρουσιάζεται μεγαλύτερος σε σχέση με πριν αριθμός αμβρακιώτικων «πηγάσων». Στην αγορά της πόλης πωλούνται σημαντικές ποσότητες αλιευμάτων. Η αποικία αναπτύσσεται σε ένα σημαντικό κέντρο παραγωγής ερυθρόμορφων αγγείων υπό την επιρροή των αθηναϊκών εισαγωγών. Επίσης, το Ανακτόριον φαίνεται ότι δραστηριοποιείται έως το β΄ τέταρτο το αιώνα στις εισαγωγές σιτηρών στην Ακαρνανία. Νομίσματα άλλων πόλεων καταφθάνουν στην αγορά της πόλης είτε μέσω της πανήγυρης της Ακτιάδος, όπου τους φόρους εισπράττουν συγκεκριμένοι αξιωματούχοι, είτε μέσω της άφιξης μισθοφόρων, όπως αποδεικνύεται από το παράδειγμα της ανεύρεσης νομισμάτων της αποικίας στην Κρήτη.

Οι λευκαδικοί στατήρες εκμεταλλεύονται τη διάδοση των κορινθιακών «πηγάσων» στη Δύση και εμφανίζονται να διεκδικούν ανάλογο χώρο στις συναλλαγές. Εμφανίζονταν μάλιστα σε πολλούς θησαυρούς από τη Σικελία και την Κάτω Ιταλία ταυτόχρονα με «πηγάσους» της μητρόπολης, πιθανότατα διότι για τις δυτικές αποικίες αποτελούσαν ισοδύναμα μέσα συναλλαγών. Η κατακόρυφη, ωστόσο, αύξησή τους σε θησαυρούς στη

²³⁷⁶ IG II² 43, B, στ. I.35 (δημος ἐν τῷ Νήλλῳ), Ξεν. Στ΄ 2.2 και Διοδ. Σικ. ΙΕ΄ 45.2 και 46.3. Βλ. Accame 1979, 167 και 174-175.

Δύση σε σχέση με την Αμβρακία και το Ανακτόριον, καθώς και η υιοθέτηση πολλών διαφορετικών τοπικών συμβόλων, είναι ενδείξεις της ανεξαρτητοποίησης της νομισματοκοπίας και της ενεργότερης ανάμιξής της στο εμπόριο σιτηρών. Στην ίδια την αγορά της Λευκάδος το λευκαδικό νόμισμα έχει ισχυρή παρουσία, αλλά παράλληλα εμφανίζονται και νομίσματα από μακρινές πόλεις. Οι μικρότερες υποδιαίρεσεις μεταφέρονται στη Λευκάδα με μεμονωμένα άτομα που ταξιδεύουν ή εμπορεύονται στην αγορά της αποικίας. Ταυτόχρονα, αυξάνεται η παραγωγή ελαίου και οίνου, προϊόντα που αποθηκεύονται σε πυργοειδείς κατασκευές. Η αγροτική οικονομία αναπτύσσεται παράλληλα με τη βιοτεχνία, το εμπόριο και τις τέχνες. Οι εξαγωγές *ίρινου* αρώματος, πορφύρας και τοπικής κεραμικής αποφέρουν σημαντικά κέρδη, αφού η παραγωγή αυτή προβάλλεται ποικιλοτρόπως, με τα σύμβολα στα νομίσματα, στις σφραγίδες του κρατικού εργαστηρίου κεράμων, στο υστεροκλασσικό κάτοπτρο που απεικονίζει τη νύμφη Λευκάδα και τον Δία Κόρινθο με άνθος ίριδος. Στο εμπόριο πλέον αποδίδεται συμβολική και ιδεολογική αξία από τους Λευκαδίους, οι οποίοι επιλέγουν τον Ερμή ως κύριο παραπληρωματικό σύμβολο στους «πηγάσους» τους. Στον τομέα των εισαγωγών είναι εμφανείς οι επιρροές από την Αθήνα και την Κέρκυρα. Τα κέρδη επενδύονται στη συντήρηση του πολεμικού ναυτικού και των λιμένων, που αξιοποιούνται στην πάταξη της εγχώριας πειρατείας, ενώ παράλληλα εισπράττονται σημαντικά ελλιμένα τέλη εξαιτίας της αύξησης της κίνησης στους λιμένες της. Την ιδιαίτερη αξία των λιμενικών εγκαταστάσεων και την ανάπτυξη του ναυτικού υπογραμμίζει η ανάπτυξη της λατρείας της Ήρας, της Αφροδίτης Λιμεναρχίδος στο άστυ, καθώς και της Αφροδίτης Αινειάδος στη Διόρυκτο.

β. Από τα μέσα περ. του Δ' αι. π.Χ. έως τη μολοσσική επέκταση στη Ν' Ήπειρο

Λίγο πριν από τα μέσα του Δ' αι. π.Χ. έχουν ήδη δημιουργηθεί οι προϋποθέσεις για την περαιτέρω οικονομική ανάπτυξη των αποικιών και κατά συνέπεια για την πολιτική αναβάθμιση του ΒΔ χώρου. Σημαντικές ωστόσο εξελίξεις όχι μόνο επέσπευσαν τις διαδικασίες αυτές, αλλά οδήγησαν σε μία εκ νέου σύνδεση με τη μητρόπολη. Η σιτοδεία λίγο μετά τα μέσα του αιώνα, ο Γ' Ιερός Πόλεμος, ο κίνδυνος που διέτρεξαν οι Συρακούσες στη Δύση και η εκστρατεία του Τιμολέοντος, η ανάδειξη της Μακεδονίας και η ανάδυση των Μολοσσών ως δορυφόρων της τελευταίας μετέτρεψαν τις αποικίες περί τον Αμβρακικό κόλπο σε βασικούς κινητήριους μοχλούς της ιστορικής εξέλιξης, για την οποία είμαστε πλέον σε θέση να γνωρίζουμε αρκετές λεπτομέρειες.

Στις εξωτερικές σχέσεις, οι αποικίες διευρύνουν τα δίκτυα συνεργασιών προς τις περιοχές της κεντρικής Ελλάδος. Κατ' αρχάς, ανάμεσα στους Αμβρακιώτες, τους Ακαρνάνες

και τους Αμφιλοχίους έχουν προκύψει μικρές προστριβές για συνοριακές διαφορές ή για θέματα εκμετάλλευσης του θαλάσσιου πλούτου του Αμβρακικού, φανερές στην επαναβεβαίωση των όρκων του 425 π.Χ. έναν αιώνα μετά την πρώτη συνθήκη. Στην ύστερη κλασική και στην πρώιμη ελληνιστική εποχή, οι Αμβρακιώτες είχαν προωθήσει τα σύνορά τους ανατολικότερα έως τη θέση Αγγιλιάς Μενιδίου (εικόνες 7-8), κατασκευάζοντας το διπλό τείχος που προστάτευε τον μικρό λιμένα στον όρμο του σημερινού χωριού και ελέγχοντας τις ανατολικές προσβάσεις προς τη χώρα των Αμφιλοχίων. Όμως, ειδικότερη οικονομική συνεργασία με τους Ακαρνάνες μαρτυρείται από την παρουσία του Αχελώου ως παραπληρωματικού συμβόλου στα νομίσματα της Αμβρακίας, η οποία συναρτάται με το αίτημα των Αμβρακιωτών για παροχή στρατιωτικής βοήθειας με την αποστολή Ακαρνάνων μισθοφόρων. Στην περίπτωση αυτή, είναι πολύ πιθανό ότι το Ανακτόριον ανέλαβε διαμεσολαβητικό ρόλο ως πρώην κορινθιακή αποικία, η οποία συνέχιζε να επηρεάζεται οικονομικά και νομισματικά από την Κόρινθο. Ένδειξη για τις πολιτικές σχέσεις του με την Αμβρακία αποτελεί η πρώιμη εμφάνιση του Ακτίου Απόλλωνος στις κοπές της τελευταίας. Το Ανακτόριον εξάλλου έχει αρχίσει να αναπτύσσεται οικονομικά εξαιτίας του ειδικού ρόλου του ως πύλης εισόδου σιτηρών και άλλων υλών από τη Δύση προς την Ακαρνανία και παράλληλα εξαιτίας της αυξημένης κίνησης στο ιερό του Απόλλωνος Ακτίου, το οποίο εξελίσσεται σε πανακαρνανικό. Ο πλούτος του απεικονίζεται στην οικονομική βοήθεια που παρέχει σε συνδυασμό με τους Αλυζιείς στη Θήβα στο πλαίσιο του Γ' Ιερού Πολέμου. Στα γεγονότα αυτά του πολέμου είναι πολύ πιθανό ότι αναμίχθηκαν, έστω διπλωματικά, οι αποικίες και η ίδια η Κόρινθος παίρνοντας το μέρος των ιερόσυλων Φωκέων, όπως προκύπτει και από την επεξεργασία του ιδρυτικού μύθου της Αμβρακίας.

Στη δεκαετία του 340 **οι πολιτικοστρατιωτικές εξελίξεις** είναι ραγδαίες. Η εκστρατεία του Τιμολέοντος το 344 π.Χ. και η συμμετοχή των περισσότερων αποικιών της Κορίνθου, συμπεριλαμβανομένης της Κέρκυρας, οδηγεί σε επαναπροσδιορισμό των σχέσεων με τη μητρόπολη, σε επιβεβαίωση της κορινθιακής και δωρικής καταγωγής, καθώς και στην οικονομική ανάπτυξη εξαιτίας του ανοίγματος των αγορών της Δύσης. Η ιδεολογική προσκόλληση προς την Κόρινθο είναι έντονα εκπεφρασμένη κυρίως στην περίπτωση της Λευκάδος, όπως φαίνεται από το παράδειγμα της απεικόνισης της νύμφης Λευκάδος με τον Δία-Κόρινθο σε υστεροκλασικό κάτοπτρο και από την εισαγωγή κορινθιακών συμβόλων (κυρίως του Βελλεροφόντη) στη σύγχρονη νομισματοκοπία. Την ίδια εποχή τοποθετήσαμε και τον εξαρχαϊσμό του όρου, με τον οποίον αποδιδόταν το σώμα των πολιτών στις αποικίες (*άλια*). Επιπλέον, συντελείται και πολιτική επανασύνδεση με τη μητρόπολη σε τέτοιο βαθμό, ώστε η Λευκάς και η Αμβρακία να θεωρούνται από τον

Αθηναίο ρήτορα Δημοσθένη πόλεις κορινθιακής καταγωγής και εξάρτησης. Οι δύο αυτές αποικίες είχαν συνδέσει την τύχη τους τόσο πολύ με τη μητρόπολη διαχρονικά, με μικρά διαλείμματα στην ιστορία τους, ώστε ο υπόλοιπος κόσμος τους ταύτιζε στη συνείδησή του με τους ίδιους τους Κορινθίους, όπως φαίνεται και από τα σχόλια των αρχαίων σκωπτικών για τους Λευκαδίους – «παλιο-Κορίνθιοι», καθώς και από τις φυσιογνωμικές παρατηρήσεις των αρχαίων φιλοσόφων, που εντόπιζαν σημαντικές ομοιότητες ανάμεσα στους πολίτες της μητρόπολης και της Λευκάδος.

Στον χώρο της Ηπείρου συντελούνται πολιτικοί μετασχηματισμοί, απότοκος των οποίων είναι η οργάνωση των Κασσωπαίων και Χαόνων σε πόλεις. Αυτές διεκδικούν θέση στο πολιτικό γίγνεσθαι της περιοχής και πιθανότατα συγκρούονται με την Αμβρακία, όπως φαίνεται από τις αντίστοιχες αναφορές στον ιδρυτικό μύθο της πόλης. Παράλληλα, αρχίζει η έντονη επιρροή του μολοσσικού πλέον ιερού της Δωδώνης στη λατρευτική παράδοση της αποικίας, η οποία βρίσκει το αποκορύφωμά της στην περίοδο του Αρρύβα αλλά και μετά το 342 π.Χ. με την ένταξη των κασσωπικών πόλεων στο βασίλειο των Μολοσσών. Η επιρροή της Δωδώνης πιστοποιείται νομισματικά με την παρουσία των αντίστοιχων συμβόλων και απεικονίσεων των θεοτήτων, ενώ ευρύτερες μολοσσικές επιρροές μαρτυρούνται μέσα από την υιοθέτηση λατρειών και προσωνομίων από την Αμβρακία (Πασικράτα, Ηγεμόνα). Αυτές οι εξελίξεις συνδέονται άμεσα με την επικράτηση των ολιγαρχικών φιλομακεδονικών δυνάμεων στην αποικία και την προπαγάνδα του Φιλίππου Β΄ μέσω του Αλεξάνδρου Α΄ των Μολοσσών, προκειμένου να νομιμοποιήσει τις διεκδικήσεις του στην Αμβρακία. Το μολοσσικό κράτος επεκτείνεται εις βάρος της αποικίας ενσωματώνοντας τις κασσωπικές «ηλειακές» αποικίες και βρίσκει διέξοδο προς τον Αμβρακικό κόλπο. Την ίδια εποχή, πιθανότατα λίγο πριν από το 342 π.Χ., υπογράφεται ξανά το κείμενο της συνθήκης ειρήνης, φιλίας και συμμαχίας μεταξύ Αμβρακιωτών – πιθανότατα της δημοκρατικής παράταξης, Ακαρνάνων και Αμφιλοχίων, που έχει ως προφανή σκοπό την προστασία των κρατών αυτών από τον μακεδονικό επεκτατισμό και από τον κίνδυνο των Αιτωλών. Η σύνδεση αυτή απεικονίζεται στην αύξηση των αμβρακιώτικων κοπών με τον Αχελώο. Στο ίδιο κείμενο επανεισάγεται ο όρος για την πολιτική ουδετερότητα του Ανακτορίου, ενώ προβλέπεται και η ρύθμιση θεμάτων αξιοποίησης του φυσικού πλούτου στην περιοχή. Είναι μάλιστα πιθανό ότι η συνθήκη αυτή υπογράφηκε ξανά υπό την πίεση των Αθηναίων, οι οποίοι προσπαθούσαν με αρχηγό τον Δημοσθένη να δημιουργήσουν ένα αντιμακεδονικό μέτωπο και λίγο αργότερα, το 340 π.Χ., συμμάχησαν με τους Κορινθίους, τους Λευκαδίους, τους

Κερκυραίους και τους Ακαρνάνες²³⁷⁷. Αντίστοιχη φιλομακεδονική προπαγάνδα φαίνεται ότι αναπτύχθηκε και στη Λευκάδα με την επαναφορά στο προσκήνιο της αντικορινθιακής αφήγησης για τη βίαιη κατάκτηση της Λευκάδος από τους Κορινθίους. Τα στοιχεία δείχνουν ότι κατά την περίοδο αυτή το ενδιαφέρον για τη ΒΔ Ελλάδα αυξήθηκε σημαντικά.

Η σημασία που δίνεται στις αποικίες εδράζεται όχι μόνο στους πολιτικοστρατιωτικούς συσχετισμούς αλλά και **στις οικονομικές παραμέτρους**. Η αύξηση των «πηγάσων» στη Δύση συνδέεται σε αυτήν την εποχή με την προσπάθεια των Κορινθίων και των αποικιών τους να καλύψουν τις επιτακτικές ανάγκες πολλών ελληνικών κρατών σε σιτηρά. Το πρώτο κύμα νομισμάτων φτάνει πριν από το 350 π.Χ. και το δεύτερο μετά το 330 π.Χ. Οι αυξημένες ανάγκες συνδέονται με μία περίοδο σιτοδείας, από την οποία δοκιμάστηκαν οι ελληνικές πόλεις-κράτη και έθνη. Η κυκλοφορία κυρίως λευκαδικών «πηγάσων» στη Δύση γενικεύεται και η σχέση τους με το εμπόριο αυτό δηλώνεται από την επικράτηση του παραπληρωματικού συμβόλου του Ερμή ήδη από το 360 π.Χ. Η αύξηση της οιοπαραγωγής στην Αμβρακία και τη Λευκάδα αυξάνει τα κέρδη των αποικιών από τις εξαγωγές και δημιουργεί τις προϋποθέσεις για την αναγνώριση των αντίστοιχων ποικιλιών ως ειδών πολυτελείας στην ελληνιστική εποχή. Το εμπόριό τους συνδέεται με εκείνο της μητρόπολης, αφού τα αργυρά νομίσματά τους παρακολουθούν την πορεία των αντίστοιχων κορινθιακών. Τα αμβρακιώτικα νομίσματα διευρύνουν τη ζώνη επιρροής τους και εκτός ΒΔ Ελλάδος, στη Θεσσαλία και τη ΒΑ Πελοπόννησο. Τα λευκαδικά έχουν δυναμική παρουσία στην ίδια την Κόρινθο, τη ΒΔ Ελλάδα και τη Δύση. Τα αντίστοιχα του Ανακτορίου ανευρίσκονται κυρίως σε ανασκαφές στη Δύση ή στη ΒΔ Ελλάδα παράλληλα με άλλων ακαρνανικών πόλεων, όπως του Θυρρείου. Στο εσωτερικό των αγορών αναπτύσσεται ακόμα περισσότερο το διαμετακομιστικό εμπόριο, ενώ και τα τοπικά προϊόντα, κυρίως τα αλιεύματα, η πορφύρα και τα κτηνοτροφικά-γαλακτοκομικά αποφέρουν σημαντικά κέρδη, κυρίως για τους εμπόρους και τους βιοτέχνες. Ειδικά οι αλιευτικές υποδομές της Αμβρακίας και ο δραστήριος αλιευτικός στόλος της προοιωνίζονται την κορύφωση του ενδιαφέροντος των ανώτερων κοινωνικά στρωμάτων για τα πολυτελή αλιεύματα που παρατηρείται στον επόμενο αιώνα. Τα έσοδα μάλιστα από την εκμετάλλευση του Αμβρακικού και ο διαφαινόμενος ανταγωνισμός με τις ακαρνανικές πόλεις και το Αμφιλοχικό Άργος κατέληξαν σε προστριβές μεταξύ τους, οι οποίες ωστόσο διευθετήθηκαν οριστικά με τη συνθήκη συμμαχίας, φιλίας και ειρήνης στη δεκαετία του 340. Από και προς την Αμβρακία μετακινούνται πολίτες από τη ΒΔ Ελλάδα έως τη Θεσσαλία και τη Μακεδονία, ενώ στη Λευκάδα και το Ανακτόριο καταφθάνουν άτομα από μία μεγαλύτερη ακτίνα, που

²³⁷⁷ Δημ. Περί στεφάνου, 237.4 και Αισχίνης, Κατά Κτησ. 98. Βλ. και Accame 1941, 212-213.

επιβεβαιώνεται από την ανακάλυψη νομισμάτων πολλών ελληνικών κρατών (συμπεριλαμβανομένης της Πελοποννήσου και της κεντρικής Ελλάδος) στις αγορές τους.

Τέλος, ο ειδικός **γεωστρατηγικός ρόλος** του Αμβρακικού κόλπου και των κρατών περί αυτόν τονίζεται με τη μολυσσική και μακεδονική επέκταση στην περιοχή της δυτικής κεντρικής Ελλάδος. Το πέραςμα, το οποίο είχε χρησιμοποιηθεί για εμπορικούς και στρατιωτικούς σκοπούς έως τον Ε΄ αι. π.Χ., για να εξυπηρετήσει πόλεις που ήθελαν να επεκτείνουν την επιρροή τους από τον νότο προς τον βορρά, τώρα χρησιμοποιείται αντίστροφα. Ο Φίλιππος Β΄ δεν κατορθώνει ποτέ να κατακτήσει την Αμβρακία, αλλά χρησιμοποιεί περίτεχνα τον ιδρυτικό μύθο της πόλης, για να εντείνει την πίεση, ειδικά μέσα από τη φιλομακεδονική παράταξη. Στη Λευκάδα η εγκατάσταση της μακεδονικής φρουράς επιφέρει αύξηση στην εισαγωγή χαλκού για την υποστήριξη των Μακεδόνων στρατιωτών. Η Λευκάς διατηρεί έναν πολύ σημαντικό ρόλο στον θαλάσσιο έλεγχο του κεντρικού Ιονίου. Προβάλλει με περήφανο τρόπο την παρουσία του ναυτικού της στα νομίσματα της εποχής με την απεικόνιση των πρωρών και αναβαθμίζει τις λατρείες της Αφροδίτης Λιμεναρχίδος και Αινειάδος, έχοντας ήδη παραγγείλει τη φιλοτέχνηση σημαντικών αγαλμάτων της θεάς, ένα εκ των οποίων επισκευάζεται κατά τον Γ΄ αι. π.Χ. από τον διάσημο Μεσσήνιο γλύπτη Δαμοφώντα. Παράλληλα, διαπιστώνεται οικονομική συνεργασία με τους Ακαρνάνες, των οποίων το σύμβολο υιοθετούν στις κοπές τους σε αντάλλαγμα για την αποστολή μισθοφορικών στρατευμάτων. Θεμελιώνεται με αυτόν τον τρόπο μία σταθερή συνεργασία μεταξύ τους, η οποία θα καταλήξει στον επόμενο αιώνα στην πλήρη προσχώρηση της Λευκάδος στο Κοινό των Ακαρνάνων και στην εκεί εγκατάσταση του διοικητικού κέντρου του στη συνέχεια.

B. Η σύνδεση του οριακού κόσμου των αποικιών με τον υπόλοιπο αρχαίο ελληνικό κόσμο και η διαχρονική επιρροή της μητρόπολης

Η διερεύνηση των γεωγραφικών-γεωστρατηγικών, οικονομικών, πολιτικών, κοινωνικών και λατρευτικών παραμέτρων της ζωής των αποικιών της Κορίνθου περί τον Αμβρακικό κόλπο ανέδειξε την οριακότητα του κόσμου στον οποίον εντάσσονται, του ΒΔ ελλαδικού χώρου. Ο κόσμος αυτός, ανάμεσα στη νότια και στη βόρεια Ελλάδα, στο άκρο των ελληνικών πόλεων-κρατών και στην αρχή των ελληνικών και ιλλυρικών εθνών, στο σημείο της θαλάσσιας μετάβασης από την Ελλάδα προς την Ιταλία και τη Σικελία, αποτελούσε διαχρονικά χώρο ιδιαίτερου ενδιαφέροντος. Την αξία του ελέγχου της περιοχής είχαν αντιληφθεί αρκετά πρώιμα οι Ευβοείς και οι Κορίνθιοι. Για τους λόγους που αναλύσαμε

αρχικά δημιούργησαν δίκτυα ανταλλαγών ιδρύοντας εμπόρια σε συγκεκριμένες θέσεις (Ιθάκη, προαποικιακή Αμβρακία), στη συνέχεια εμφύτευσαν αποικίες στον χώρο αυτό με οργανωμένο σχέδιο και αργότερα επιμέρους εμπορικές και στρατιωτικές εγκαταστάσεις σε σημεία σταθμούς του θαλάσσιου ταξιδιού προς τον ιλλυρικό Βορρά ή τη Δύση (Μολύκρειον, Χαλκίδα Αιτωλίας, Σόλλιον).

Στον ΒΔ χώρο δημιουργήθηκε ένα σημαντικό οικονομικό τόξο που περιελάμβανε τις δυτικές αποικίες, την Ιλλυρία και τη ΒΔ Ελλάδα, το οποίο αξιοποιούσαν έως τον Στ' αι. π.Χ. κυρίως οι Κορίνθιοι, οι άποικοι και οι σύμμαχοί τους στην Πελοποννησιακή Συμμαχία. Οι αποικίες ωστόσο δεν παρέμειναν πειθήνια όργανα των Κορινθίων στην περιοχή, αφού μάλιστα στο εσωτερικό τους αναπτύχθηκε μία ιδιότυπη «αντιπολίτευση», που ως στόχο είχε τον δραστικό σε μερικές, και σχετικό σε άλλες, περιορισμό των κορινθιακών επιρροών σε αυτές. Εξάλλου, εισαγωγές ιδεών και προϊόντων και από άλλες πόλεις συνέβαλαν στην πλήρη ενσωμάτωσή τους στον πολιτισμό των ελληνικών πόλεων-κρατών και οδήγησαν σταδιακά και σε πολιτειακές μεταρρυθμίσεις στο εσωτερικό τους. Η Αμβρακία και η Λευκάς απομακρύνθηκαν σταδιακά από το ολιγαρχικό πρότυπο διακυβέρνησης που είχε διδάξει η Κόρινθος, μολονότι τα συνθήματά του παρέμεναν ζωντανά έως και την ελληνιστική εποχή. Παράλληλα, προσπάθησαν να κατανικήσουν τις ιδιαίτερα αντίξοες κλιματικές και γεωφυσικές συνθήκες στις οποίες βρίσκονταν και να αξιοποιήσουν την ιδιαίτερα ευνοϊκή γεωστρατηγική θέση τους ανάμεσα στην κυρίως και τη Μεγάλη Ελλάδα. Η Λευκάς κατόρθωσε να απογαλακτισθεί οικονομικά αρκετά νωρίς, μέσα στον Ε' αι. π.Χ., ενώ η Αμβρακία συνέχιζε να δρα ως περιφερειακή δύναμη στην Ήπειρο σε στενή σχέση με την Κόρινθο. Το Ανακτόριον και το Σόλλιον απομακρύνθηκαν πολιτικά, αν και όχι οικονομικά, από τον έλεγχο της μητρόπολης. Παρ' όλα αυτά, η συνεργασία με τα γειτονικά έθνη έδινε αφενός το πλεονέκτημα της στρατιωτικής υπεροχής έναντί τους και αφετέρου οδηγούσε σταδιακά και στη δική τους πολιτική και οικονομική εξέλιξη.

Η διαμορφωμένη αυτή ισορροπία διαταράχθηκε, όταν οι Αθηναίοι άρχισαν σταδιακά να συνειδητοποιούν τις δικές τους δυνατότητες, πρώιμα με την επέκταση των εξαγωγών τους προς τη Δύση τον Στ' αι. π.Χ., αλλά κυρίως από τις αρχές του Ε' αι. π.Χ. Η σύγκρουση για την κυριαρχία στον χώρο αυτό εκδηλώθηκε στον θαλάσσιο χώρο του Ιονίου ως αγώνας επιβολής των ηγεμονικών διαθέσεων της Αθήνας εξαιτίας του κρίσιμου ρόλου που διαδραμάτιζε η Κέρκυρα στις εισαγωγές σιτηρών από τη Σικελία, τονίζοντας για άλλη μια φορά τη σημασία της οριακότητας της περιοχής. Οι ΒΔ αποικίες έπαιξαν έναν ειδικό, αν όχι καθοριστικό, ρόλο στην απώλεια της ισορροπίας που οδήγησε στην έκρηξη του Πελοποννησιακού Πολέμου, αφού συντάχθηκαν με τη μητρόπολή τους που ζητούσε επίμονα

πολεμική λύση στις διαφορές με την Αθήνα. Μετά τη στρατιωτική υπερίσχυση των Αθηναίων στην περιοχή κατά τα Κερκυραϊκά αλλά κυρίως κατά τη διάρκεια του Αρχιδάμειου Πολέμου, οι Κορίνθιοι και οι πιστές αποικίες έχασαν τον έλεγχο των κινήσεων έως το τέλος του Πελοποννησιακού Πολέμου. Την ίδια περίοδο, οι Αθηναίοι θέλησαν να συμβάλουν στον πολιτικό και οικονομικό εκσυγχρονισμό των ηπειρωτικών εθνών και να αναμιχθούν ενεργά στα πολιτικά πράγματα της Κέρκυρας, διεκδικώντας μερίδιο από την επιρροή στον οριακό αυτό χώρο.

Τον ίδιο χώρο διεκδίκησαν μετά τον Κορινθιακό Πόλεμο αρκετές δυνάμεις, οι Σπαρτιάτες υπό τον Αγησίλαο, οι Αθηναίοι με τις ναυτικές εκστρατείες τους στην Κέρκυρα και τη συμμαχία με τους Ακαρνάνες και τους δημοκρατικούς Λευκαδίους, ο Διονύσιος Α΄, καθώς και οι Μολοσσοί στο χερσαίο τμήμα της Ηπείρου. Στο β΄ μισό του αιώνα, η Σικελία καθόριζε εκ νέου σε μεγάλο βαθμό τις εξελίξεις στον χώρο αυτό: η εκστρατεία του Τιμολέοντος έδωσε το έναυσμα για την ιδεολογική θεμελίωση της επανασύνδεσης με τη μητρόπολη, η οποία ωστόσο είχε ήδη συντελεστεί στον οικονομικό τομέα νωρίτερα. Η μετέπειτα οικονομική ανάπτυξη επέτρεψε στις αποικίες του χώρου αυτού να επεκτείνουν την πολιτική και οικονομική τους επιρροή και να συνεργαστούν στενά με σημαντικές πόλεις-κράτη, όπως η Αθήνα και η Θήβα. Τέλος, οι Μακεδόνες εκμεταλλεύθηκαν την οριακή θέση των αποικιών, για να επεκτείνουν την κυριαρχία τους προς τον ελληνικό νότο.

Ο ιστορικός ρόλος των αποικιών εξαρτήθηκε σημαντικά από τους παράγοντες που οδήγησαν στην ίδρυσή τους, από τη δυναμική παρουσία της μητρόπολης στον οριακό ΒΔ χώρο στην αρχαϊκή εποχή, καθώς και από την ιδιότυπη σχέση τους με κοινωνίες πολιτικά ανεξέλικτες. Στον οικονομικό τομέα, οι αποικίες επιθυμούσαν διαχρονικά να επεκτείνουν την επιρροή τους στον οριακό αυτό κόσμο και να αποτελούν τον συνδετικό κρίκο που ένωνε τις υπόλοιπες ελληνικές πόλεις-κράτη, ιδίως την Κόρινθο, με τα «βάρβαρα» έθνη και τις υπόλοιπες αποικίες, τον ελληνικό νότο με τον ηπειρωτικό-ιλλυρικό Βορρά και την ελληνική Δύση. Γι' αυτό, και επηρεάστηκαν σε μεγάλο βαθμό από τις λατρευτικές, πολιτικές και πολιτειακές εξελίξεις τόσο της μητρόπολης όσο και των γειτονικών κρατών.

Γεωπολιτικά, όμως, αποτελούσαν έναν παραπληρωματικό ιστορικό πόλο, που εξαρτώνταν από δύο άλλους σημαντικότερους: την Πελοπόννησο, τον χώρο προέλευσης της μητρόπολης και της Πελοποννησιακής Συμμαχίας, και το Αιγαίο, το οποίο ήλεγχε από τον Ε΄ αι. π.Χ. η Αθηναϊκή Συμμαχία. Αργότερα, στον Δ΄ αι. π.Χ., όταν διαμορφώθηκε ο νέος μακεδονικός πόλος συνέχιζαν να αποτελούν μία επίσης παραπληρωματική ζώνη, όπου συγκρούονταν παλαιοί και νέοι κυρίαρχοι. Οι ηγεμονικές δυνάμεις των δύο κυρίαρχων πόλων αναγνώριζαν τον ιδιαίτερο ρόλο που διαδραμάτιζε ο ΒΔ αυτός πόλος και γι' αυτό

επιδόθηκαν σε μία αγωνιώδη προσπάθεια να τον ελέγξουν. Από τις αποικίες εξαρτώταν η αναγκαία επικοινωνία τόσο με τη Δύση όσο και με τον Βορρά. Ο περιφερειακός αυτός ρόλος έγινε ιδιαίτερα κρίσιμος σε συγκεκριμένες ιστορικές περιστάσεις, όπως στον λεγόμενο «Α΄ Πελοποννησιακό», στα Κερκυραϊκά, στον Αρχιδάμειο Πόλεμο και στις πολεμικές αναμετρήσεις του β΄ τετάρτου του Δ΄ αι. π.Χ. στο Ιόνιο. Κατά την ιστορική εξέλιξη μάλιστα των Κερκυραϊκών και του Πελοποννησιακού Πολέμου, οι αποικίες απετέλεσαν βασικό κινητήριο μοχλό των ιστορικών εξελίξεων.

Από την πλευρά της, η μητρόπολη διατηρούσε στενούς πολιτικούς, ιδεολογικούς και οικονομικούς δεσμούς με τις αποικίες και τα γειτονικά έθνη και επεδίωκε τη διαιώνιση του ελέγχου στον πόλο αυτό και τη διατήρηση των δικτύων ανταλλαγών με τη Δύση. Με σκοπό τη διαφύλαξη των σχέσεων αυτών είχε επινοήσει και τη θέσπιση λατρειών (του κορινθιακού μηνολογίου και του κοινού δωρικού παρελθόντος) και πολιτικών αξιωμάτων, όπως των *ἐπιδαμιουργῶν*, που είχαν ως αρχικό στόχο την επίτηρηση του αποικιακού σεβασμού. Η ίδια αποτελούσε παράλληλα τον συνδετικό κρίκο ανάμεσα στον ΒΔ χώρο και σε εκείνους του Αιγαίου και της Πελοποννήσου, ανάμεσα στις αποικίες της και στις υπόλοιπες ηγεμονικές δυνάμεις. Κατά διαστήματα ο ρόλος αυτός αμφισβητούνταν επιφέροντας τη χαλάρωση των δεσμών. Ειδικότερα για το Ανακτόριον, η παρέμβαση των Αθηναίων επέφερε την απομάκρυνση από τον πολιτικό κορινθιακό έλεγχο, ενώ το Σόλλιον αφομοιώθηκε από τους Ακαρνάνες Παλαιείς. Οι αποικίες, παρά τη σταδιακή οικονομική ανεξαρτητοποίηση και τη διαφοροποίηση στις πολιτειακές εξελίξεις, αναγνώριζαν τον ρόλο της οικονομίας της μητρόπολης στην περιοχή και έτειναν να επιβεβαιώνουν τη σύνδεση με αυτήν. Όταν στην ευρύτερη περιοχή οργανώθηκαν νέες πόλεις-κράτη (στη Θεσπρωτία, στη Χαονία, στην Ακαρνανία) ή αποικίες, ήταν αυτονόητο ότι θα χρησιμοποιούσαν τον κορινθιακό σταθμητικό κανόνα και το κορινθιακό μηνολόγιο, καθώς και πολιτικούς θεσμούς της Κορίνθου, αφού ήταν καθιερωμένα στις περιφερειακές οικονομικές δυνάμεις, τις ΒΔ αποικίες²³⁷⁸. Αντίστοιχη ήταν η επιρροή των αποικιών στον πολιτισμό των εθνών που τα περιέβαλλαν. Δεν είναι τυχαίο ότι ο Θουκυδίδης αποδίδει τη γλωσσική συμμόρφωση των Αμφιλοχίων με την προφορά της νοτιότερης ζώνης στους Αμβρακιώτες (*ἠλληνίσθησαν τὴν γλῶσσαν*)²³⁷⁹. Στο τέλος της περιόδου που εξετάζουμε ενισχύθηκαν οι δεσμοί των αποικιών με την Κόρινθο μετά και τη συμμετοχή τους στην εκστρατεία του Τιμολέοντος. Σε αυτή μάλιστα πείστηκαν να συμμετάσχουν και άλλες ακαρνανικές και νησιωτικές πόλεις, μεταξύ τους το Ανακτόριον και η Κέρκυρα, η οποία αναγνώρισε πλέον τις κορινθιακές της

²³⁷⁸ I. Andreou 1999, Lasagni 2018 και Pascual 2018, 43-80.

²³⁷⁹ Θουκ. Β΄ 68.

καταβολές. Είχε εμπεδωθεί κατ' αυτόν τον τρόπο στη συνείδησή τους η ανάγκη να προστρέχουν στο αρχαϊκό κορινθιακό παρελθόν και στην κοινή καταγωγή, για να αντιμετωπίσουν τις νέες προκλήσεις. Διατήρησαν τελετουργίες και παραδόσεις από τον καιρό της ίδρυσης (*Νόστοι*, ιδρυτικός μύθος, λατρεία οικιστή), επεξέτειναν και ανέπτυξαν λατρείες που τους συνέδεαν με το κοινό δωρικό παρελθόν (Απόλλων Κάρνειος, Ηρακλής) και επαναπροσδιόρισαν άλλους, ώστε να παραπέμπουν στη συγγένεια με τη μητρόπολη (*άλια, πρύτανις*). Κατά την ύστερη κλασική εποχή, η αντιμακεδονική παράταξη της Αθήνας, με εκφραστή τον Δημοσθένη, διατράνωνε την «κορινθιακότητα» των αποικιών έναντι στη διεκδίκηση του ΒΔ χώρου από τους Μακεδόνες. Η βαθύτατη επιρροή των κορινθιακών *νομίμων* και της κορινθιακής παράδοσης στις αποικίες τις οδήγησε στην εποχή της πλήρους πολιτικοστρατιωτικής ενσωμάτωσης στις ελληνιστικές μοναρχίες σε ένα γόνιμο διάλογο με το κορινθιακό παρελθόν.

Οι κορινθιακές αποικίες περί τον Αμβρακικό στην ελληνιστική εποχή χάραξαν ανεξάρτητη πορεία και διαμόρφωσαν διαφορετική πολιτική φυσιογνωμία, συνέχιζαν όμως να αποτελούν βασικούς φορείς εξέλιξης: η Αμβρακία μετατράπηκε σε πρωτεύουσα ενός σημαντικού ελληνιστικού βασιλείου, η Λευκάς και το Ανακτόριον περιστασιακά διοικητικό και οικονομικό κέντρο του Κοινού των Ακαρνάνων. Αν και είχε χαθεί η πολιτική οριακότητα του κόσμου τους, γεωγραφικά εξακολουθούσαν να βρίσκονται ανάμεσα στην Ελλάδα και τη Δύση. Εξαιτίας αυτής της οριακής θέσης, στα ύδατα των αποικιών αυτών κρίθηκε αρκετά αργότερα η σημαντικότερη μάχη για την πολιτική ενοποίηση της Μεσογείου υπό τον Αύγουστο. Παράλληλα, στον ΒΔ χώρο διατηρούνταν ζωντανές οι κορινθιακές συνήθειες και αναμνήσεις: οι πόλεις χρησιμοποιούσαν τον σταθμητικό κανόνα, το μηνολόγιο, τις πολιτικές λατρείες, τους τύπους των πολιτικών θεσμών και τη διάλεκτο της Κορίνθου. Οι κορινθιακές πρακτικές και τύποι ταξίδευαν στον χρόνο ως ανάμνηση της παλαιάς επιρροής της μητρόπολης και βυθίστηκαν στη λήθη με τη ρωμαϊκή κατάκτηση.

Εν κατακλείδι, οι κτίσεις της Κορίνθου στον ευρύτερο ΒΔ χώρο, αλλά ειδικότερα όσες ιδρύθηκαν κατά τη διάρκεια της τυραννίδος στη γεωγραφική περιοχή περί τον Αμβρακικό κόλπο, δεν απετέλεσαν πολιτικά εξαρτήματα της μητρόπολής τους ούτε χώρος εδαφικού επεκτατισμού, έννοια άλλωστε μη συμβατή με τα δεδομένα της αρχαίας περιόδου²³⁸⁰. Ήταν ασφαλώς χώρος οικονομικής και πολιτικής επιρροής, αλλά και άσκησης του γεωστρατηγικού ελέγχου των Κορινθίων. Η επιρροή όμως αυτή δεν ήταν πάντα ίδια σε όλες τις χρονικές περιόδους. Η σύνδεση με τις αποικίες γινόταν στενότερη κατά διαστήματα αλλά τελικά πήρε χαρακτήρα περισσότερο ιδεολογικό παρά πολιτικό. Άλλοτε προσέγγιζαν

²³⁸⁰ Για τον χαρακτήρα της ηγεμονικής πολιτικής της Κορίνθου στη ΒΔ Ελλάδα βλ. και Stickler 252-260.

στη μητρόπολή τους και άλλοτε απομακρύνονταν. Πάντοτε όμως επιθυμούσαν έστω την πνευματική και ιδεολογική επικοινωνία, την οποία τελικά διατήρησαν έως το τέλος της ελληνιστικής εποχής. Ανάμεσα στις ΒΔ αποικίες υπήρχε και το παράδειγμα της «άσωτης θυγατρός», η οποία είχε από νωρίς προδιαγράψει μία ανεξάρτητη εντελώς πορεία. Και εκείνη όμως στο τέλος της κλασσικής εποχής επαναβεβαίωσε την ανάγκη επιστροφής στη «μητρική οικία».

Η κορινθιακότητα του ΒΔ χώρου στην ελληνιστική εποχή επεβίωσε ως μία ανάμνηση και οι πολίτες των αποικιών κράτησαν τους τύπους που παρέπεμπαν στο κορινθιακό παρελθόν ανασηματοδοτώντας τους. Βρέθηκαν όμως στο κέντρο της σύγκρουσης της Δύσης με την Ανατολή και υπέστησαν τις συνέπειες της ρωμαϊκής κατάκτησης. Μετατράπηκαν μάλιστα προάστεια της μεγάλης πόλης, που ιδρύθηκε προς τιμήν της νίκης του Αυγούστου στη ναυμαχία του Ακτίου. Ευτυχώς όμως για τους μελετητές τους είχαν χαραχθεί πολύ βαθιά τα σημάδια του πολιτισμού τους σε εκατοντάδες μνημεία λόγου και τέχνης και μαζί με την αδιάψευστη μαρτυρία της Ιστορικής Τοπογραφίας προσφέρουν πλέον τη δυνατότητα της συνθετικής παρουσίασης των στοιχείων, στόχος που τέθηκε ήδη από την αρχή για την παρούσα εργασία.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Accame, S. 1941. *La lega ateniese del sec. IV a.C.*, Roma.

Accame, S. 1979. *Il predominio ateniese nel Sec. IV av. Cr. dalla battaglia del Pireo alla lega attica*, Roma.

Adornato, G. 2012. "Phalaris: Literary Myth or Historical Reality? Reassessing Archaic Akragas", *AJA* 116 (3), 483-506.

Ager, Sh. 1996. *Interstate Arbitrations in the Greek world, 337-90 B.C.*, Berkeley, Los Angeles, London.

Ager, Sh. 2013. "Boundary Disputes", στο R.S. Bagnall, K. Brodersen, Cr.B. Champion, A. Erskine, S.R. Huebner (eds.) *The Encyclopedia of Ancient History.*, 1178–1179.

Aggeli, A. 2014. "Red-figure Pottery of Ambracia in North-western Greece", στο S. Schierup, V. Sabetai (eds.), *The Regional Production of Red-figure Pottery: Greece, Magna Graecia and Etruria* (Gosta Enbom Monograph Series IV), Aarhus, 158-175.

Alary, C. 1884. *Carte du Golfe d'Arta, Golfe d'Ambracie et de ses abords pour servir à l'intelligence de la bataille d'Actium, dressée par Mr Calixte Alary, Dessinateur au Dépôt des Cartes et des Plans de la Marine, membre de la Société de Géographie, sous la direction de Mr le Vice Amiral, Jurien de la Gravière, membre de l'Institut*, Paris.

Alexander, J.A. 1953. "The Coinage of Potidaea", G.E. Mylonas, D. Raymond (eds.), *Studies presented to D. M. Robinson*, II, Saint Louis, 201-223.

Alexander, J.A. 1963. *Potidaea: Its History and Remains*, Michigan.

Allen, T.W. 1921. *The Homeric Catalogue of Ships [Iliad li. 494-877]*, Oxford.

Aloni, A. Iannucci, A. 2007. *L'elegia greca e l'epigramma dalle origini al V secolo*. Florence.

Amandry, M. 1988. *Le monnayage des duovirs corinthiens*, Athènes, Paris (BCH Supplement 15).

Amatori, A. 2013. “Corinto, Corcira e il mito argonautico nei *Naupaktia*”, στο P.A. Bernardini (ed.), *Corinto. Luogo di azione e luogo di racconto. Atti del Convegno Internazionale Urbino, 23-25 settembre 2009*, Pisa, Roma, 63-76.

Anderson, G. 2005. “Before *Turannoi* Were Tyrants: Rethinking a Chapter of Early Greek History”, *ClAnt* 24 (2), 173-222.

Anderson, J., Benton, S. 1952. “Further Excavation at Aetos”, *ABSA* 48, 255-361.

André, J. 1958. *Pline l’Ancien, Histoire Naturelle, Livre XIV*, Paris.

Andreou, A. 2014. “The star and the moon on coins from the Athens Numismatic Museum Collections”, *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, 14 (3), 1-8.

Andreou, I. 1993. “Ambracie, Une ville ancienne se reconstitue peu à peu par les recherches”, στο P. Cabanes (ed.) 1993a, 91-101.

Andreou, I. 1999. “D’Ambracie à Nicopolis, Les villes-jalons de l’urbanisme en Épire”, στο P. Cabanes (ed.) 1999a, 343-349.

Andréου, E., Andréου, I. 1999. “Les villages préhistoriques fortifiés de la vallée de Gormos à Pogoni d’Épire”, στο P. Cabanes (éd.) 1999a, 51-56.

Andrewes, A. 1936/1937. “Athens and Aegina, 510-480 B.C.”, *ABSA* 37, 1-7.

Andrewes, A. 1949. “The Corinthian Actaeon and Pheidon of Argos”, *CQ* 43, 70-78.

Andrewes, A. 1956. *The Greek Tyrants*, London.

Aneziri, S. 2003. *Die Vereine der Dionysischen Techniten im Kontext der hellenistischen Gesellschaft. Untersuchungen zur Geschichte, Organisation und Wirkung der hellenistischen Technitenvereine* Stuttgart (Historiaeinzelschriften 163).

Antonelli, L. 1993. “Corinto, Olimpia e lo spazio ionico: il problema della *phiale* di Boston”, *Hesperia* 3, 25-44.

Antonelli, L. 1994. “Cadmò ed Eracle al cospetto di Apollo”, *Hesperia* 4, 3-48.

Antonelli, L. 2000. *Κερκυραϊκά, Ricerche su Corcira alto-arcaica tra Ionio e Adriatica*, Roma.

Antonelli, L. 2003. “Corcira arcaica tra Ionio e Adriatico”, Braccisi, Luni (a cura di) 2003, 187-195.

Antonetti, C. 1986. “L’ Acarnania in epoca imperiale. Contributi epigrafici”, *Epigraphica* 48, 39-71.

Antonetti, C. 1987a. “Le popolazioni settentrionali dell’Etolia: difficoltà di localizzazione e problema dei limiti territoriali, alla luce della documentazione epigrafica”, στο Cabanes (éd.) 1987a, 95-113.

Antonetti, Cl. 1987b. “AGRAIOI et AGRIOI (Montagnards et bergers: un prototype diachronique de sauvagerie)”, *DHA* 13, 199-236.

Antonetti, Cl. 1990a. “Il santuario apollineo di Termo in Etolia”, στο M.M. Mactoux, E. Geny (éds.), *Mélanges Pierre Lévêque, IV. Religion*, Paris, 1-28.

Antonetti, Cl. 1990b. *Les Étoliens, Image et Religion*, Paris (Centre de Recherches d’Histoire Ancienne 92).

Antonetti, Cl. 1994. “Strabone e il popolamento originario dell’Etolia”, στο A.M. Biraschi (a cura di) 1994. *Strabone e la Grecia*, Napoli, 119-136.

Antonetti, Cl. 1995a. “Alcmane e l’occidente greco (nota al fr. 24 Calame)”, στο Braccisi (a cura di), *Hesperia. Studi sulla grecoità d’occidente* 5, Roma, 25-35.

Antonetti, Cl. 1995b. “Le tavole di Locri: nuovi contributi al dibattito storico”, *Ostraka* 4/2, 351-363.

Antonetti, Cl. 1997. “Termo (Etolia): scoperte epigrafiche degli anni 1969-72”, στο S. Panciera (a cura di) 1997. *Atti dell’XI Congresso Internazionale di Epigrafia greca e latina (Roma, 18-24 settembre 1997)*, 301-309.

Antonetti, Cl. 1999. “Les Ἀ(φ)ορεῖς: groupes civiques et syggéneiai de la tradition dorienne”, στο P. Cabanes (éd.) 1999a, 367-372.

Antonetti, Cl. 2000. “Παρατηρήσεις επί των αιτωλικών ανθρωπωνυμίων”, στο I. Βελισσαροπούλου-Καρακώστα, Σ. Τρωιάνος, Κ. Μπουρδάρα, Μ. Σταθόπουλος, Ν. Κλαμαρής (επιμ.), *TIMAI Ιωάννου Τριανταφυλλόπουλου*, Αθήνα, Κομοτηνή, 173-179.

Antonetti, Cl. 2001. “Corcira e l’area ionica in epoca arcaica: l’autorappresentazione in chiave mitologica”, A. Barzanò, C. Bearzot, F. Landucci, L. Prandi, G. Zecchini (eds.), *Identità e valori, fattori di aggregazione e fattori di crisi nell’esperienza politica antica*, Bergamo, 16-18 dicembre 1998, Roma (Centro Ricerche e documentazione sull’antichità classica, Monografie 21), 11-19.

Antonetti, Cl. 2005a. “I Greci ad Adria fra il VI e il V secolo a.C.”, στο M.G. Angeli Bertinelli, A. Donati (a cura di), *Il cittadino, lo straniero, il barbaro, fra integrazione ed emarginazione nell'antichità. Atti del I Incontro Internazionale di Storia Antica (Genova, 22-24 maggio 2003)*, Roma (= Serta antique et mediaevalia 7), 115-141.

Antonetti, Cl. 2005b. “La tradizione eolica in Etolia”, στο A. Mele, M.L. Napolitano, A. Visconti (a cura di), *Eoli ed Eolide tra madrepatria e colonie. Atti dei convegni napoletani 2002-2003*, Napoli, 55-70.

Antonetti, Cl. 2006. “Die Rolle des Artemisions von Korkyra in archaischer Zeit” στο K. Freitag, P. Funke, M. Haake 2006, 55-72.

Antonetti, Cl. 2007. “Epidamno, Apollonia e il santuario olimpico: convergenze e discontinuità nella mitologia delle origini”, στο D. Berranger-Auserve 2007. *Épire, Illyrie, Macédoine: Mélanges offerts au Professeur Pierre Cabanes*, Clermont-Ferrand (ERGA, Recherches sur l'antiquité 10), 89-112.

Antonetti, Cl. 2009. “Corcira, Scheria, Drepane: metonomasie e immagini di un'isola”, στο C. Ampolo (a cura di), *Immagine e immagini della Sicilia e di altre isole del Mediterraneo antico. Atti delle seste giornate internazionali di studi sull'area elima e la Sicilia occidentale nel contesto mediterraneo (Erice, 12-16 ottobre 2006)*, Pisa, I, 323-333.

Antonetti, Cl. (a cura di) 2010. *Lo spazio ionico e le comunità della Grecia nord-occidentale, Territorio, società, istituzioni, Atti del Convegno Internazionale, Venezia, 7-9 gennaio 2010*, Pisa.

Antonetti, Cl. 2010a. “Tra storia ed epos. Il donario degli Apolloniati a Olimpia (Paus. 5.22.2-4)”, στο E. Cingano (a cura di), *Tra Panellenismo e tradizioni locali: generi poetici e storiografia*, Alessandria, 433-450.

Antonetti, Cl. 2010b. “Il *koinon* etolico di età classica: dinamiche interne e rapporti panellinici”, στο C. Antonetti (a cura di) 2010, 163-180.

Antonetti, Cl. 2011. “La madrepatria ritrovata. Corinto e le poleis della Grecia nord-occidentale”, στο L. Breglia, A. Moleti, M.L. Napolitano (eds.), *Ethne, Identità e Tradizioni: La “terza”Grecia e l'Occidente*, Pisa, 53-71.

Antonetti, Cl. 2012a. “Aitolos and Aitolia: ethnic identity per imagines”, στο M. Offenmüller (hrsg.), *Identitätsbildung und Identitätsstiftung in griechischen Gesellschaften (Vorträge gehalten im Rahmen eines Symposiums von 28-29. Jänner 2010, Graz, 183-200.*

Antonetti, Cl. 2012b. “Il trattato fra Sparta e gli Etoli Erxadie: una riflessione critica”, στο S. Cataldi, E. Bianco, G. Ciuniberti (a cura di), *Salvare le poleis, costruire la concordia, progettare la pace (Atti del Convegno internazionale di Storia greca, Torino, 5-7 aprile 2006)*, Alessandria, 193-208.

Antonetti, Cl. 2013. “Venetian and Italian Researches on Acarnania and adjacent areas”, στο F. Lang, P. Funke, L. Kolonas, E.-L. Schwandner, D. Maschek (Hrsg.) *Akarnanien-Forschungen AKARNANIA ΕΡΕΥΝΕΣ, 1*, Bonn, 7-14.

Antonetti, Cl. 2014-2015. “Sulla geografia antica e moderna della Grecia nord-occidentale”, στο H.-J. Gehrke, F. Prontera (a cura di), *Geografia e storia: antico e moderno: Humboldt-Kolleg (Perugia, 19-21 settembre 2013)*, Firenze, 187-192.

Antonetti, Cl. 2015. “Lanassa e Corcira: la sposa, l’isola, la cultualità demetriaca al servizio della regalità ellenistica”, στο Antonetti, Cavalli (a cura di) 2015, 191-220.

Antonetti, Cl. Baldassarra, D. 2004. “Aggiornamento archeologico-epigrafico e nuove prospettive di ricerca per l’Etolia e l’Acarnania”, *Epigraphica* 66, 9-35.

Antonetti, Cl. Cavalli, E. 2004. “La composita facies culturale dell’Etolia meridionale in età arcaica”, στο Cabanes, Lamboley (éds.) 2004, 93-112.

Antonetti, Cl., Cavalli, E. (a cura di) 2015. *Prospettive Corciresi*, Pisa (Diabaseis 5).

Antonetti, Cl., Funke, P. (Hrsg.) 2018. *Collezioni epigraphiche della Grecia occidentale - Epigraphische Sammlungen aus Westgriechenland, Pars I: La Collezione epigrafica del Museo archeologico di Agrinio – Die epigraphische Sammlung des archäologischen Museums von Agrinio, in collaborazione con – in Zusammenarbeit mit D. Baldassara, E. Cavalli, F. Crema, K. Freitag, K. Knäpper, L. Kolonas, S. Scharff*, Bonn (Akarnanien-Forschungen 2,1).

Arafat, K.W. 2012. “Bacchiads, Cypselids and Archaic Isthmia”, στο M. Castiglione, A. Poggio (ed.), *Arte-Potere, Forme artistiche, istituzioni, paradigm interpretative, Atti del convegno di studio tenuto a Pisa, Scuola Normale Superiore, 25-27 Novembre 2010*, Milano, 45-57.

Arena, R. 1998. *Iscrizioni greche arcaiche di Sicilia e Magna Grecia, V, Iscrizioni di Taranto, Locri Epizefiri, Velia e Siracusa*, Milano.

Arnaud, P. 2006. “La navigation en Adriatique d’après les données chiffrées des géographes anciens”, S. Čače, A. Kurilić, F. Tassaux (eds.), *Les routes de l’Adriatique antique*,

Géographie et économie, Actes de la Table ronde du 18 au 22 septembre 2001 (Zadar), Bordeaux, Zadar, 39-53.

Asheri, D. 1980. "La Colonizzazione Greca", E. Gabba, G. Vallet (eds.), *La Sicilia antica, I,1: Indigeni, Fenici-Punici e Greci*, Napoli, 87-142.

Baldassara, D. 2015. *Dal Saronico all' Adriatico. Iscrizioni greche su ceramic del Museo Nazionale di Adria*, Pisa.

Baladié, R. 1966. *Strabon, Geographie*, Paris.

Barbantini, S. 2005. "Goddess of Love and Mistress of the Sea: Notes on a Hellenistic Hymn to Arsinoe-Aphrodite (P. Lit. Goodsp. 2, I-IV)", *AncSoc* 35, 135-165.

Barber, G.L. 1935. *The Historian Ephorus*, Cambridge.

Barrio Vega, M.L., del. 2010. "Observaciones lingüísticas sobre el *polyandron* de Ambracia", στο F. Cortés Gabaudan, J. Méndez Dosuna (eds.), *Dic mihi, Musa, virum, homenaje al profesor Antonio López Eire*, Salamanca, 47-54.

Barron, J.P. 1966. *The Silver Coins of Samos*, London.

Beaujeu, J. 1950. *Pline l' Ancien, Histoire Naturelle, Livre II*, Paris.

Beaumont, R.L. 1936. "Greek Influence in the Adriatic Sea before the Fourth Century B. C.", *JHS* 56, 159-204.

Beaumont, R.L. 1952. "Corinth, Ambracia, Apollonia", *JHS* 72, 62-73.

Beck, H., Funke P. (eds.) 2015. *Federalism in Greek Antiquity*, Cambridge.

Bekker-Nielsen, T. 2002. "Fish in the ancient economy", στο K. Askani, V. Gabrielsen, K. Kvist, A.H. Rasmussen (eds.), *Ancient History Matters, Studies Presented to Jens Erik Skydsgaard on His Seventieth Birthday*, Roma, 29-37.

Bellinger, A.R. 1931. "Corinthian Fractional Currency", *Yale Classical Studies* 2, 185-98.

Beloch, K.J. 1912. *Griechische Geschichte, I*, Strasbourg.

Bengtson, H. 1991. *Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδος (από τις απαρχές μέχρι τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία*, μτφ. Α. Γαβρίλης, Αθήνα (Griechische Geschichte von den Anfängen bis in die römische Kaiserzeit, München 1969⁴).

- Bérard, J. 1960.** *L' expansion et la colonization grecques jusqu' aux Guerres Médiques*, Paris.
- Beresford, J. 2013.** *The Ancient Sailing Season*, Leiden, Boston (Mnemosyne Supplements 351).
- Berktoold, P. 1996.** "Kassandros contra Antigonos: Akarnanien zwischen 323 und 311 v. Chr.", Berktoold, Schmid, Wacker (eds.) 1996, 117-123.
- Berktoold, P., Schmid J., Wacker Ch. (eds.) 1996.** *Akarnanien. Eine Landschaft im antiken Griechenland*, Würzburg.
- Berktoold, P., Faisst, G.W. 1993.** "Die Lage von Sollion", *Chiron* 23, 1-11.
- Bernand, É. 1981.** *Recueil des inscriptions grecques du Fayoum*, III, La "Méris" de Polemôn, Paris (Institut Français d'Archéologie Orientale, Bibliothèque d'étude, 80).
- Bernhardt, R. 1987.** "Die Entstehung der Legende von der tyrannenfeindlichen Aussenpolitik Spartas im sechsten und fünften Jahrhundert v. Chr." *Zeitschrift für Alte Geschichte* 36 (3), 257-289.
- Bianchetti, S. 1990.** *πλωτὰ καὶ πορευτὰ, sulle trace di una periegesi anonima*, Firenze.
- Bicknell, P.J. 1972.** *Studies in Athenian Politics and Genealogy*, Wiesbaden (Historia Einzelschriften 19), 1-112.
- Bissa, E. 2009.** *Governmental intervention in foreign trade in archaic and classical Greece*, Leiden.
- Blakeway, A. 1935.** "Demaratus. A Study in some Aspects of the Earliest Hellenization of Latium and Etruria", *JRS* 26, 129-149.
- Blinkenberg, Chr. 1941.** *Lindos. Fouilles et recherches, 1902-1914. II, Inscriptions*. Copenhagen, Berlin.
- Blomberg, P.E. 1996.** *On Corinthian iconography: the bridled winged horse and the helmeted female head in the sixth century BC* (Acta Universitatis Upsaliensis. Boreas 25), Uppsala, Stockholm.
- Blomqvist, K. 1998.** *The Tyrant in Aristotle's Politics, Theoretical Assumptions and Historical Background*, Lund (Scripta Minora 1).
- Boardman, J. 1996.** *Οι αρχαίοι Έλληνες στην υπερπόντια εξάπλωσή τους, οι πρώτες αποικίες και το εμπόριό τους*, μτφ. Ηλ. Ανδρεάδη, Αθήνα (The Greek overseas, London 1980).

Bockisch, G. 1982. "Kypselos und die Bakchiaden", *Klio* 64 (1), 51-66.

Boehm, R. 2018. *City and the Empire in the Age of the Successors, Urbanisation and Social Response in the Making of the Hellenistic Kingdoms*, Oakland.

Bommeljé, S., Doorn, P.K., Deylius, M., Vroom, J.A.C., Bommeljé, Y., Fagel, R.P., van Wijngaarden, H. 1987. *Aetolia and the Aetolians. Toward the interdisciplinary study of a Greek region*, Utrecht.

Bonelou, E. 2004. «Η κυκλοφορία των ακαρνανικών νομισμάτων σε "θησαυρούς" εντός και εκτός Ακαρνανίας», στο *Πρακτικά 2004*, 217-230.

Bonelou, E. 2005. "The Numismatic Circulation from the Private and Public Buildings of the Capital and Port of Leucas", στο *Proceedings of the 4th International Numismatic Congress in Croatia, September 20-25, 2004, Star Grad (Pharos), the island of Hvar and M/S Marko Polo, Croatia, Rijeka, Zagreb*, 45-61.

Bonnier, A. 2016. "Harbours and Hinterland Networks by the Corinthian Gulf, from the Archaic to the Early Hellenistic Period", στο K. Höghammar, B. Altroth, A. Lindhagen (eds.), *Ancient Ports. The Geography of Connections. Proceedings of an International Conference at the Department of Archaeology and Ancient History, Uppsala University, 23-25 September 2010*, Uppsala (Boreas 34), 65-94.

Bookidis, N. 2003. "The Sanctuaries of Corinth", στο C.K. Williams II, N. Bookidis (eds.) 2003. *Corinth, the Centenary 1896-1996*, Princeton (Corinth, Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens XX), 247-260.

Bookidis, N., Stroud, R. 2004. "Apollo and the Archaic Temple at Corinth", *Hesperia* 73 (3), 401-426.

Borza, E.N. 1987. "Timber and Politics in the Ancient World: Macedon and the Greeks", *Proceedings of the American Philosophical Society* 131, 32-52.

Bousquet, J. 1942. "Delphes. Comptes du IVe siècle", *BCH* 66-67, 84-123.

Bousquet, J. 1977. "Études delphiques", *BCH Suppl. IV*, Paris, 91-95.

Bousquet, J. 1988. "La stele des Kyténiens au Létôon de Xanthos", *REG* 101, 12-53.

Bousquet, J. 1992. "Deux épigrammes grecques", *BCH* 116, 585-606.

Bowden, H. 1991. "The chronology of Greek painted pottery: some observations", *Hephaistos* 10, 49-59.

Bowie, E. 2010. “Epigram as narration. Appendix: Lengths of verse inscriptions 750-400 BC”, στο M. Baumbach, A. Petrovic, I. Petrovic (eds.), *Archaic and Classical Epigram*, Cambridge, 313-384.

Braccesi, L. 1977³. *Grecità adriatica, un capitolo della colonizzazione greca in Occidente*, Bologna.

Braccesi, L. 1999. *L' enigma Dorieo*, Roma (Hesperia 11, Studi sulla Grecità di Occidente).

Braccesi, L. (a cura di) 2004. *La pirateria nell'Adriatico antico*, Roma (Hesperia 19, Studi sulla Grecità di Occidente).

Braccesi, L., Luni, M. (a cura di) 2002. *I Greci in Adriatico, 1. Atti del Convegno internazionale (Urbino, 21-24 ottobre 1999)*, Roma (= Hesperia 15).

Braningan, K. 1975. “The Round Graves of Leukas Reconsidered”, *ABSA* 70, 37-49.

Braun, T.F.R.G. 1982. “The Greeks in Egypt”, στο J. Boardman, N.G.L. Hammond (eds.), *CAH²* III.3, 32-56.

Bresson, A. 1991. *Recueil des inscriptions de la Perée rhodienne (Perée intégrée)*, Paris (Centre de Recherche d'Histoire Ancienne, 105).

Bresson, A. 1993. “Les cités grecques et leurs *emporion*”, στο A. Bresson, P. Roullard (eds.), *L'emporion*, Paris (Publications du Centre Pierre Paris, URA 991), 163-226.

Bresson, A. 2000. *La cité marchande*, Paris (Scripta Antiqua 2).

Bresson, A. 2010. *Η οικονομία στις ελληνικές πόλεις-κράτη. Α. Οι δομές και η αραγωγή*, μτφ. Ε. Δημητρακοπούλου, Αθήνα (L' économie de la Grèce des cites: 1. Les structures et la production, Paris 2007).

Bresson, A. 2011. “Grain from Cyrene”, στο Z. Archibald, J.K. Davies, V. Gabrielsen (eds.), *The Economies of Hellenistic Societies, Third to First Centuries BC*, Oxford, 66-95.

Brice, L.L. 2011. “The Colts of Corinth Revisited: A Note on Corinthian Drachms from Ravel's Period V”, N. Holmes (ed.) 2011. *Proceedings of the XIVth International Numismatic Congress, Glasgow 2009*, Glasgow, 67-72.

Brock, R. 2009. “Did the Athenian Empire Promote Democracy”, στο J. Ma, N. Papazarkadas, R. Parker (eds.), *Interpreting the Athenian Empire*, Oxford, 149-166.

Brouwers, A. 1929. “La guerre de Sigée”, *REG* 42, 1-10.

Brunšmid, J. 1898. *Die Inschriften und Münzen der griechischen Städte Dalmatiens.* (Abhandlungen des Archäologisch-epigraphischen Seminars der Universität Wien, Heft 13), Vienna.

Buckler, J. 1899. *Philip II and the Sacred War*, Leiden, New York, København, Köln (Mnemosyne Supplements 109).

Buondelmonti, Ch. 1897. *Description des îles de l' Archipel*, Paris.

Burn, A.R. 1935. "Dates in Early Greek History", *JHS* 55, 130-146.

Bursian, C. 1861. "Le mont Olympe et l'Acarnanie. Exploration de ces deux regions, avec l'étude de leurs antiquités, de leurs populations anciennes et modernes, de leur géographie et de leur histoire, ouvrage accompagné de planches par L. Heuzey, ancien membre de l'école française d'Athènes. Publié sous les auspices du ministère de l'instruction publique et du ministère d'état. Paris, Firmin Didot frères, fils etc.", *RhM* 16, 414-441.

Bury, J.B., Meiggs, R. 1979. *Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας μέχρι το θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου*, μτφ. Ρ. Τατάκη, Κ.Ν. Πετρόπουλος, Α. Παπαδημητρίου-Γραμμένου, Κ. Μπουραζέλης, Α. Ματθαίου, Αθήνα (A History of Greece to the death of Alexander the Great, Garsington 1973⁴).

Busine, A. 2002. *Les Sept Sages de la Grèce Antique. Transmission et Utilisation d'un Patrimoine légendaire d'Hérodote à Plutarque*, Paris (Centre de recherche sur la Cité grecque, Culture et Cité 1).

Busolt, G. 1893a. "Die Korinthischen Prytanen", *Hermes* 28 (2), 312-320.

Busolt, G. 1893b. *Griechische Geschichte bis zur Schlacht bei Cheroneia*, I, Gotha.

Busolt, G., Swoboda, H. 1920. *Griechische Staatskunde*, München.

Cabanes, P. 1976a. *L'Épire de la mort de Pyrrhos à la conquête romaine (272-167)*, Paris (ALUB 186, Centre des Recherches d'Histoire Ancienne de Besançon 19).

Cabanes, P. 1976b. "Recherches sur les États Fédéraux en Grèce", *CH* 21, 391-407.

Cabanes, P. 1979. "Frontière et rencontre de civilisations dans la Grèce du Nord-Ouest", *Ktèma* 4, 183-199.

Cabanes, P. 1980. "Société et institutions dans les monarchies de Grèce septentrionale au IV siècle", *REG* 93, 324-351.

Cabanes, P. 1985a. “Le pouvoir local au sein des États fédéraux: Épire, Acarnanie, Étolie”, στο P. Roesch, G. Argoud (éds.), *La Béotie antique. Actes du Colloque international du CNRS (Lyon-St. Etienne, 16-20 mai 1983)*, Paris, 343-357.

Cabanes, P. 1985b. “Le reglement frontalier entre les cites d’Ambracie et de Charadros: complements”, *BCH* 109, 753-757.

Cabanes, P. 1986. “Nouvelle inscriptions d’Albanie méridionale (Bouthrotos et Apollonia)”, *ZPE* 63, 137-155.

Cabanes P. (éd.) 1987a. *L’Illyrie méridionale et l’Épire dans l’Antiquité. Actes du Colloque international (Clermont-Ferrand, 22-25 octobre 1984)*, Clermont-Ferrand.

Cabanes, P. 1987b. “Réflexions sur quelques problèmes historiques des confins illyro-épirotes”, στο P. Cabanes 1987a, 17-27.

Cabanes, P. 1988a. *Les Illyriens de Bardylis à Genthios IVe-IIe siècles avant J.-C.*, Paris.

Cabanes, P. 1988b. “Les politarques en Épire et en Illyrie méridionale”, *Historia* 37, 480-487.

Cabanes, P. 1988c. “Les habitants des régions situées au Nord-Ouest de la Grèce antique étaient-ils des étrangers aux yeux des gens de Grèce centrale et méridionale?”, στο R. Lonis (éd.), *L’étranger dans le monde grec*, Nancy, 89-111.

Cabanes, P. 1989a. “L’organisation de l’espace en Épire et Illyrie méridionale à l’époque classique et hellénistique”, *DHA* 15, 49-62.

Cabanes, P. 1989b. “Cité et ethnos dans la Grèce ancienne”, στο M.M. Mactoux, E. Geny (éds.), *Mélanges Pierre Lévêque. 2. Anthropologie et société* (= *ALUB* 377, Centre de Recherche d’Histoire Ancienne de Besançon 404), Paris, 63-82.

Cabanes, P. 1989c. “Le Koinon des Prasaiboi: institutions et société d’après les inscriptions de Bouthrôtos”, στο F.J. Fernandez Nieto (Hrsg.), *Symposion 1982. Vorträge zur griechischen und hellenistischen Rechtsgeschichte (Santander, 1.-4. September 1982)*, Köln (= *Akten der Gesellschaft für griechische und hellenistische Rechtsgeschichte* 5), 147-183.

Cabanes, P. 1991. “Recherches épigraphiques en Albanie: péripolarques et peripoloi en Grèce du Nord-Ouest et en Illyrie à la période hellénistique”, *CRAI*, 197-221.

Cabanes, P. (éd.) 1993a. *L’Illyrie méridionale et l’Épire dans l’Antiquité. Actes du IIe Colloque international (Clermont-Ferrand, 25-27 Octobre 1990)*, Paris.

Cabanes, P. 1993b. “Apollonie et Epidamne-Dyrrachion: épigraphie et histoire”, στο Cabanes 1993a, 145-161.

Cabanes, P. 1996a. “La Montagne, lieu de vie et de rencontre, en Épire et en Illyrie méridionale dans l’Antiquité”, στο E. Olshausen, H. Sonnabend (Hrsg.), *Gebirgsland als Lebensraum. Stuttgarter Kolloquium zur historischen Geographie des Altertums 5 (1993)*, Amsterdam (= Geographica Historica 8), 275-287.

Cabanes, P. 1996b. “La Grèce du Nord (Épire, Macédoine) en plein développement au IVe siècle avant J.-C.”, στο P. Carlier (éd.), *Le IVe siècle av. J.-C. Approches historiographiques*, Nancy, 195-204.

Cabanes, P. 1997. «Κοινωνική και οικονομική ιστορία της Ηπείρου», στο Μ. Σακελλαρίου (επιμ.), *Ήπειρος, 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα, 90-94.

Cabanes, P. 1998. “La communauté des Prasaiboi (163-44 a.C.) à travers les inscriptions de Bouthrôtos”, στο G. Paci (a cura di), *Epigrafia romana in area Adriatica. IXe Rencontre franco-italienne sur l'épigraphie du monde romain (Macerata, 10-11 novembre 1995)*, Pisa-Roma, 17-37.

Cabanes P. (éd.) 1999a. *L’Illyrie méridionale et l’Épire dans l’Antiquité. Actes du IIIe Colloque international (Chantilly, 16-19 Octobre 1996)*, Paris.

Cabanes, P. 1999b. “Etats fédéraux et koina en Grèce du Nord et en Illyrie Méridionale”, στο P. Cabanes 1999a, 373-382.

Cabanes, P. 2000a. “Une famille épirote à travers les inscriptions de Bouthrôtos (IIe siècle avant J.-C.)”, στο Π. Αδάμ-Βελένη (επιμ.), *Μύρτος. Μελέτες στη μνήμη της Ιουλίας Βοκοτοπούλου*, Thessaloniki, 59-69.

Cabanes, P. 2000b. “L’Illyrie à travers les historiens de l’Antiquité”, στο J.-L. Lamboley (éd.), *Points de vue sur les Balkans de l’antiquité à nos jours* (= Les cahiers du CRHIPA 5), Grenoble, 35-63.

Cabanes, P. 2001a. “La technè d’un étranger au service d’un Épirote”, στο J.-P. Brun, P. Jockey (éds.), *Τέχναι. Techniques et Sociétés en Méditerranée, Hommage à Marie-Claire Amouretti*, Paris, 103-108.

Cabanes, P. 2001b. “Les ports d’Illyrie méridionale”, στο C. Zaccaria (a cura di), *Strutture portuali e rotte marittime nell’Adriatico di età romana*, Trieste, Roma, 121-136.

Cabanes, P. 2002a. “Les affranchissements à Bouthrôtos (Albanie) de 230 à 44 av. J.-C.”, *OTerr* 8, 59-73.

Cabanes, P. 2002b. “La tradition de la migration troyenne en Épire et en Illyrie méridionale”, στο Braccési, Luni (a cura di) 2002, 61-66.

Cabanes, P. 2003. “Recherches sur le calendrier corinthien en Épire et dans les regions voisines”, *REA* 105, 83-102.

Cabanes, P. 2004. “Les affranchissements à Apollonia d’Illyrie”, στο P. Cabanes, J.-L. Lamboley (eds.), *L’Illyrie méridionale et l’Épire dans l’Antiquité, IV, Actes du IVe colloque international de Grenoble (10-12 octobre 2002)*, Paris, 83-88.

Cabanes, P. 2005. “La réalisation de l’unité de l’Épire, à travers les documents épigraphiques au IV siècle avant J.-C.”, στο M. Sanader (ed.), *Illyrica Antiqua. Ob honorem D. Rendić-Miočević. Međunarodni skup o problemima antičke arheologije (Zagreb, 6.-8.xi.2003)*, Zagreb, 145-153.

Cabanes, P. 2007. “Thétis et Achille à Apollonia d’Illyrie”, *REA* 109, 529-540.

Cabanes, P. 2008. “Greek Colonisation in the Adriatic”, στο G.R. Tsetsckhladze (ed.), *Greek Colonisation. An Account of Greek Colonies and other Settlements overseas*, Leiden, Boston (Mnemosyne Supplements 193), 154-185.

Cabanes, P. 2010a. “Institutions politiques et développement urbain (IVe-IIIe s. av. J.-C.): réflexions historiques à partir de l’Épire”, στο C. Antonetti (a cura di) 2010, 117-140.

Cabanes, P. 2010b. “La structure familiale dans le cadre social et économique de l’Épire antique”, στο C. Antonetti (a cura di) 2010, 327-340.

Cabanes, P. 2019. “La communauté des Thesprôtes et ses rapports avec le *koinon* des Molosses, au sein du royaume éacide et après”, στο Ι.Π. Χουλιαράς, Γ.Θ. Πλιάκου (επιμ.), *Θεσπρωτία Ι, Πρακτικά Α’ Αρχαιολογικού και Ιστορικού συνεδρίου για τη Θεσπρωτία, 1, Ιωάννινα*, 93-117.

Cabanes, P., Andreou, J. 1985. “Le règlement frontalier entre les cites d’Ambracie et de Charadros”, *BCH* 109 (I), 499-544 και 753-757.

Cabanes, P., Ceka, N. 1997. “Inscriptions d’Apollonia d’Illyrie”, στο P. Cabanes (ed.), *Corpus des inscriptions grecques d’Illyrie méridionale et d’Épire, 1*, [Études épigraphiques, 2] 2: *Inscriptions d’Épidamne-Dyrrhachion et d’Apollonia*, Athens.

Cabanes, P., Drini, F. 1995a. *Corpus des inscriptions grecques d'Illyrie méridionale et d'Épire, 1. Inscriptions d'Épidamne-Dyrrhachion et d'Apollonia* (Études épigraphiques, 2), Athènes.

Cabanes, P., Drini F. 1995b. “Les sources littéraires”, στο P. Cabanes, F. Drini 1995a, 19-47.

Cabanes, P., Drini, F. 2007a. *Corpus des inscriptions grecques d'Illyrie méridionale et d'Épire 2.2. Inscriptions de Bouthrôtos* (Études épigraphiques, 2), Athènes.

Cabanes, P., Drini F. (avec la collaboration de M. Hatzopoulos) 2007b. “Les sources littéraires et l'histoire de Bouthrôtos”, στο P. Cabanes, F. Drini 2007a, 5-60.

Cabanes, P., Drini F. (avec la collaboration de M. Hatzopoulos) 2007c. “Apports des inscriptions de Bouthrôtos”, στο P. Cabanes, F. Drini 2007a, 237-288.

Cabanes P., Lamboley J.-L. (éds.) 2004. *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité IV. Actes du IVe colloque international (Grenoble, 10-12 octobre 2002)*, Paris.

Calame, C. 2011. *Mythe et histoire dans l'antiquité grecque. La création symbolique d'une colonie*, Paris.

Calciati, R. 1990. *Pegasi*, Mortara, I-II.

Calligas, P. 1971. “An Inscribed Lead Plaque from Korkyra”, *ABSA* 66, 79-94.

Camerotto, A. 2015. “Alle correnti del fiume Arachthos. Il *sema* di Arniadas e la tradizione orale del canto epico”, στο Antonetti, Cavalli (a cura di) 2015, 33-52.

Cammann, J.B. 1932. *The Symbols on Staters of Corinthian Type (A Catalogue)*, NNM 53, New York.

Camp, J.McK. II. 1994. “Before Democracy: Alkmaionidai und Peisistratidai”, στο W.D.E. Coulson, O. Palagia, T.L. Shear, Jr. H.A. Shapiro, F.J. Frost (eds.), *The Archaeology of Athens and Attica under the Democracy. Proceedings of an International Conference celebrating 2500 years since the birth of democracy in Greece, held at the American School of Classical Studies at Athens, December 4-6, 1992*, Oxford (Oxbow Monograph 37), 7-12.

Carney, E. 2006. *Olympias, Mother of Alexander the Great*, New York and London.

Carrano, A. 2007. *Questioni greche, Plutarco; introduzione, testo critico, traduzione e commento a cura di Andrea Carrano*, Napoli.

Carter, J. 1992. “Exploring the Towers of Leukas”, *ASCSA Newsletter* 30, 1 και 10-11.

Carter, C. 1993. "The stater of Leucas: A numismatic and historical study", στο E. Stazio (ed.) 1993, *La monetazione corinzia in occidente, Atti del IX Convegno del Centro Internazionale di Studi Numismatici – Napoli, 27-28 ottobre 1986*, Roma, 35-42.

Cartledge, P. 1977. "Hoplites and heroes: Sparta's contribution to the technique of ancient warfare", *JHS* 97, 11-23.

Carusi, Cr. 2008a. *Il sale nel mondo greco (VI a.C. – III d.C.). Luoghi di produzione, circolazione commerciale, regimi di sfruttamento nel contesto Mediterraneo antico*, Bari.

Carusi, Cr. 2008b. "Le sel chez les auteurs grecs et latins", στο Ol. Weller, Al. Dufraisse et P. Pétrequin (eds.), *Sel, eau et forêt, d'hier aujourd'hui* (Les Cahiers de la MSHE Ledoux 12, Homme et environnement 1), 353-364.

Carusi, Cr. 2011. "Il problema storico del rapporto fra isole e peree", στο L. Breglia, A. Moleti e M.L. Napolitano (eds.), *Ethne, Identità e Tradizioni: La "terza" Grecia e l'Occidente*, Pisa, 89-112.

Carusi, Cr. 2016. "Vita humanior sine sale non quit degere'. Demand for salt and salt trade patterns in the Ancient Greek World", στο E. M. Harris, D.M. Lewis, M. Woolmer (eds.), *The Ancient Greek Economy: Markets, Households and City-States*, New York, 337-355.

Cary, M. 1926. "A Euboean Colony in Corcyra?", *The Classical Review* 40, 148-149.

Caskey, L.D. 1922. "A Votive Offering of the Kypselids", *Museum of Fine Arts Bulletin*, 20, 65-68.

Cassio, A.C. 1994. "I distici del Polyandron di Ambracia e l'anonimo nell'epigramma greco", *SMEA* 33, 102-117.

Casson, S. 1935. "Early Greek Inscriptions on Metal: Some Notes", *AJA* 39, 513-514.

Castel, C., Fernandez, X., Filippi, J.-J., Brun, J.-P. 2009. "Perfumes in Mediterranean antiquity", *Flavour and Fragrance Journal* 24, 326-334.

Castelnuovo, L.M. 1986. "Eleno e la tradizione troiana in Epiro", *Rivista di Filologia* 114, 411-424.

Castiglioni, M.P. 2003. "Il monumento degli Apolloniati a Olimpia", *MEFRA* 115 (2), 867-880.

Castiglioni, M.P. 2004. "Il programma colonial di Periandro: Potidea e l'Illiria meridionale", στο P. Schirripa (a cura di), *I Traci, tra l'Egeo e il Mar Nero*, Milano, 169-178.

Castiglioni, M.P. 2010. *Cadmos-serpent en Illyrie. Itinéraire d'un héros civilisateur*, Pisa (PhD Diss., Università di Pisa).

Castiglioni, M.P. 2016. "Dodona e il commercio nell'Adriatico: a proposito della lamella oracolare sui Tisates", στο S. Struffolino (a cura di), *Ἡμέτερα γράμματα. Scritti di epigrafia greca offerti a Teresa Alfieri Tonini*, Milano (Aristonothos, Scritti per il Mediterraneo antico 12), 113-130.

Castiglioni, M.P. 2018. "Les Argonautes Au Caput Adriae: l'Eridan Et l'Île Electris." A. Bouet, C. Petit-Aupert (eds.), *Bibere, ridere, gaudere et studere. Hoc est vivere. Hommages à Francis Tassaux, textes réunis par*, Bordeaux, 289-296.

Castiglioni, M.P., Carboni, R., Giuman, M., Bernier-Farella, H. (a cura di) 2018. *Héros fondateurs et identités communautaires dans l'Antiquité entre mythe, rite et politique*, Perugia (Quaderni di Otium 3).

Cataudella, M. 1964. "Erodoto e la cronologia dei Cipselidi", *Maia* 16, 204-225.

Catenacci, C. 2013. "Delfi, e Corinto arcaica. Gli oracoli pitici sulla colonizzazione di Siracusa e sulla tirannide dei Cipselidi", στο P.A. Bernardini (ed.), *Corinto. Luogo di azione e luogo di racconto. Atti del Convegno Internazionale Urbino, 23-25 settembre 2009*, Pisa, Roma, 197-213.

Catling, H.W. 1971-1972. "Archeology in Greece, 1971-72", *AR* 18, 3-26 (*JHS* 1972).

Cawkwell, G.L. 1992. "Early Colonisation", *CQ* (New Series) 42, 289-303.

Cecchin, S. A. 1969. *Πάτριος πολιτεία. Un tentativo propagandistico durante; a Guerra del Peloponneso*, Torino.

Chandezon, Chr. 2003. *L'élevage en Grèce (fin Ve – fin Ier S. a.C.), L'apport des sources épigraphiques*, Paris, Bordeaux (Scripta Antiqua 5).

Chantraîne, P. 1999. *Dictionnaire étymologique de la langue grecque: Histoire des mots*, Paris.

Chapinal-Heras, D. 2018. "Artemis Hegemona in Molossia", *Epigraphica* 80, 1-2, 57-67.

Charneux, P. 1966. "Liste argienne de thearodoques", *BCH* 90, 156-239.

Charneux P., Tréheux J. 1988. "Sur le règlement frontalier entre Ambracie et Charadra", *BCH* 112, 1, 359-373.

Christien, J. 2015. “Corcyre au IVe siècle entre Sparte et Syracuse: que sont mes vaisseaux devenus?”, στο Antonetti, Cavalli (a cura di) 2015, 119-144.

Chryssanthaki-Nagle K. 2004. “Le monnayage d’Orthagoreia”, *RN* 160 (6), 49-62.

Church, C.M., Myres, J.L. 1908. “A Contribution to the Topography of North-Western Greece”, *The Geographical Journal* 32 (1), 47-54.

Ciaceri, E. 1911. *Culti e Miti nella storia dell’antica Sicilia*, Catane (Journal des Savants, 9e année).

Cocioli, S.A. 2009. “Epidamno tra Corinto e Corcira: Th., I, 24-27”, στο M. Lombardo, F. Frisone (a cura di) 2009. *Colonie di colonie. Le fondazioni sub-coloniali greche tra colonizzazione e colonialismo. Atti del Convegno Internazionale (Lecce, 22-24 giugno 2006)*, Lecce, 145-160.

Coldstream, J.N. 1997. *Γεωμετρική Ελλάδα*, μτφ. Ε. Κεφαλίδου, Αθήνα (Geometric Greece, London 1977).

Colvin, S. 2010. “Greek Dialects in the Archaic and Classical Ages”, στο E.J. Bakker (ed.), *A Companion to the Ancient Greek Language*, Malden, Oxford, West Sussex, 200-212.

Cordano, F. 1992. *Le tessere pubbliche dal tempio di Atena a Camarina*, Roma.

Cordano, F. 1997. “Un document arcaico da Contrada Maestro (Camarina)”, *PP* 52, 349-354.

Cordano, F. 2009. “I luoghi di culto per i fondatori”, στο M. Bonhgi Jovino, F. Chiesa (a cura di), *L’Ara della Regina di Tarquinia, Aree Sacri, Santuari Mediterranei, Giornata di studio, Milano, 13 giugno 2007*, Milano (Università degli Studi di Milano, Facoltà di Lettere e Filosofia, Quaderni di Acme 110), 199-207.

Cordano, F. 2015. “Nùmphai katà tàs oikìas”, στο C. Bonnet, N. Cusumano (dir.), *Mythos*, Palermo (Rivista di Storia delle Religioni 9), 87-91.

Coronelli, p. V.M. 1691. *Golfo della Prevesa. Dedicato dal P. Cosmografo Coronelli All’ Illustrissimo Signore Abbate Francesco Foscari, Figlio dell’ Eccellentissimo Signor Petro*, Venezia.

Corsten, Th. 1999. *Vom Stamm zum Bund. Gründung und territoriale Organisation Griechische Bundesstaaten*, München (Studien zur Geschichte Nordwest-Griechenlands Band 4).

Corsten, Th. 2006. “Stammes- und Bundeskulte in Akarnanien”, στο Freitag, Funke, Haake (Hrsg.) 2006, 157-167.

Cortassa, G., Gastaldi, E.C. 1990. *Le lettere di Temistocle*, v. I (Edizione critica, traduzione, note testuali e indici), II: *Il problema storico: il testimone e il tradizione*, Padua (Saggi e materiali universitari, 15, 14, Serie di antichità e tradizione classica).

Cossu, T. 2009. *L'arca del tiranno. Umano, disumano e sovrumano nella Grecia arcaica*, Cagliari (Antropologia 14).

Coupar, S.-A. 2000. *The chronology and development of the coinage of Corinth to the Peloponnesian War* (Diss. PhD, University of Glasgow).

Crema, F. 2010. “Pritania e spazio civico”, στο Antonetti (a cura di) 2010, 201-223.

Croon, J.H. 1952. “The Herdsman of the Dead, Studies on Some Cults, Myths and Legends of the Ancient Greek Colonization-Area”, *AntCl* 21 (2), 535-536.

Cross, G.N. 1932. *Epirus*, Cambridge.

Crummy, N. 2010. “Bears and Coins: The Iconography of Protection in Late Roman Infant Burials”, *Britannia* 41, 37-93.

D'Agostino, B. 2006. “The First Greeks in Italy”, στο G.R. Tsetskhladze (ed.), *Greek Colonisation, An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas*, 1, Leiden, Boston (Mnemosyne Supplementum 193), 201-238.

Dakaris, S. 1971. *Cassopaia and the Elean Colonies*, Athens (= Ancient Greek Cities 4).

Dakaris, S.I. 1987. “Organisation politique et urbanistique de la ville dans l'Épire antique”, στο Cabanes (ed.) 1987a, 71-80.

Dalby, 2013². *Food in the Ancient World from A to Z*, London, New York.

D'Alessio, G. B. 1995. “Sull'epigramma dal Polyandrion di Ambracia”, *ZPE* 106, 22-26.

Dany, O. 1999. *Akarnanien in Hellenismus. Geschichte und Völkerrecht in Nordwestgriechenland*, München (Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte 89).

Dausse, J.-P. 2011. “Territoire et itinéraires molosses : éléments de géographie historique en Épire aux époques classique et hellénistique”, G. Kourtessi-Philippakis, R. Treuil (eds.), *Archéologie du territoire, de l'Égée au Sahara*, Paris, 231-243.

Daux, G. 1953-1954. “Adeimantos de Lampsaque et le renouvellement de la ligue de Corinthe par Demetrios Poliorcete (302 avant J.-C.)”, *ΑΕφημ*, 245-254.

Davies, J.K. 2000. “A Wholly Non-Aristotelian Universe: The Molossians as Ethnos, State, and Monarchy”, στο R. Brock, S. Hodkinson (eds.), *Alternatives to Athens, Varieties of Political Organization and Community in Ancient Greece*, Oxford, 234-258.

Davies, J.K. 2001. “Temples, Credit, and the Circulation of Money”, στο A. Meadows, K. Shipton (eds.), *Money and its Uses in the Ancient Greek World*, Oxford, 117-128.

Davies, J.K. 2007. “Pythios and Pythion: The Spread of a Cult Title”, *MHR* 22 (1), 57-69.

De Angelis, F. 2003. *Megara Hyblaia and Selinous, The Development of Two Greek City-States in Archaic Sicily*, Oxford.

Debiasi, A. 2015a. “Alcmeonis”, στο M. Fantuzzi, C. Tsangalis (eds.) 2015. *The Greek Epic Cycle and its Ancient Reception, A Companion*, Cambridge, 261-280.

Debiasi, A. 2015b. *Eumelo: un poeta per Corinto; con ulterior divagazioni epiche*, Roma.

De Callatay, F. 2015. “The late Hellenistic didrachms of Leykas: another case of Greek coinage for the Roman army”, στο P. Van Alfen, G. Bransbourg, M. Amandry (dir.), *FIDES: Contributions to Numismatics in Honor of Richard B. Witschonke*, New York, 239-270.

De Cazanove, O. 1988. “La chronologie des Bacchiades et celle des rois de Rome”, *MEFRA Suppl.* 100 (2), 615-648.

De Fidio, P. 1995. “Corinto e l’Occidente tra VIII e VI secolo A.C.”, P. Carratelli (ed.), *Corinto e l’Occidente, Atti del trientaquattresimo Convegno di Studi sulla Magna Grecia, Taranto 7-11 ottobre 1994*, Taranto, 47-141.

De La Genière, J. 1988. “Les acheteurs des cratères corinthiens”, *BCH* 112 (1), 83-90.

De Libero, L. 1996. *Die Archaische Tyrannis*, Stuttgart.

De Ligt, L., De Neeve, P.W. 1988. “Ancient Periodic Markets: Festivals and Fairs”, *Athenaeum* 66, 391-416.

Dell, H.J. 1967. “The Origin and Nature of Illyrian Piracy”, *Historia*, 16(13), 344-358.

Del Monaco, L. 2011. “Da Corcira a Siracusa: criteri di registrazione anagrafica di matrice corinzia”, στο G. De Sensi Sestito, M. Intrieri (a cura di), *Sulla rotta per la Sicilia: l’Epiro, Corcira e l’Occidente*, Pisa, 301-313.

- Demetriou, D. 2010.** “Τῆς πάσης ναυτιλίας φύλαξ: Aphrodite and the Sea”, *Kernos* 23, 67-89.
- Den Boer, W. 1967.** “Herodot und die Systeme der Chronologie”, *Mnemosyne* 20.1, 30-60.
- Dengate, C.F. 1988.** *The Sanctuaries of Apollo in the Peloponnese* (Diss. University of Chicago).
- Dentzer, J.M. 1982.** *Le motif du banquet couché dans le proche orient et le monde grec du VII au IVe s. av. J.-Chr.*, Rome.
- De Polignac, F. 2000.** *Ἡ γέννηση τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς πόλης. Λατρεῖες, χῶρος καὶ κοινωνία (8ος - 7ος αἰῶνας* (μτφ. Ν. Κυριαζόπουλος), Αθήνα (La Naissance de la cité grecque. Cultes, espace, et société, VIII-VII siècles, Paris 1995).
- Dépôt des Cartes et Plans de la Marine, Cartographie, 1892.** *Mer Méditerranée, Iles Ioniennes, Ste Maure, Ithaque, Céphalonie et côte ouest de la Grèce, d'après les travaux executés en 1864-1865 par le Commandant MANSELL de la Marine Royale Anglaise, 1872, France.*
- Derenne, E. 1928.** “Fouilles de la Mission française à Apollonia d'Illyrie (1926-1927). III, Inscriptions grecques”, *Albania* 3, 38-43.
- De Souza, P. 1998.** “Towards Thalassocracy? Archaic Greece naval developments”, στο Ν. Fisher, Η. van Wees (eds.), *Archaic Greece: New Approaches and New Evidence*, London, Oakville, Swansea, 271-293.
- De Souza, P. 1999.** *Piracy in the Graeco-Roman World*, Cambridge, New York, Oakleigh.
- De Ste. Croix, G.E.M. 1972.** *The Origins of the Peloponnesian War*, London.
- De Vido, S. 2010.** “Istituzioni, magistrature, *politeiai*: frammenti di documentazione e spunti di ricerca”, στο Antonetti (a cura di) 2010, 257-271.
- Di Filippo Balestrazzi, E., Gasperini, E., Balestrazzi, M. 1976.** *Quaderni di archeologia della Libia*, 8, Roma.
- Dimo, V., Lenhardt, Ph., Quantin, F. (ed.) 2007.** *Apollonia d'Illyrie 1. Atlas archeologique et historique*, Athènes, Rome.
- Dietz, S. Kolonas, L. Moschos, I., Houby-Nielsen S. (eds.), 1998.** *Surveys and Excavations in Chalkis, Aetolias 1995-1996. First preliminary report*, Aarhus.

Dietz, S., Kolonas, L., Houby-Nielsen, S., Moschos, I., Eiring, J. 2004. "Greek-Danish Excavations at Aetolian Chalkis 1999-2001. Third Preliminary Report", J. Eiring, J. Mejer (eds.), *Proceedings of the Danish Institute at Athens IV*, Athens, 167-214.

Dietz, S. Kolonas, L. Moschos, I. Stavropoulou-Gatzi M. 2004. *Archaeological field work in ancient Kalydon 2001-2004. First preliminary report*, Aarhus.

Dmitriev, S. 2011. *The Greek slogan of freedom and Early Roman Politics in Greece*, Oxford.

Dougherty, C. 1993. *The Poetics of Colonization: from City to Text in Archaic Greece*, New York, Oxford.

Domínguez, A.J. 2006. "Greeks in Sicily", στο G.R. Tsetschladze (ed.), *Greek Colonisation, An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas*, 1, Leiden, Boston (Mnemosyne Supplementum 193), 253-358.

Domínguez, A.J. 2015. "'Phantom Eleans' in Southern Epirus", *AWE* 14, 111- 143.

Domínguez, A.J. 2018. "New Developments and Tradition in Epirus: the Creation of the Molossian State", στο A.J. Domínguez (ed.) 2018. *Politics, Territory and Identity in Ancient Epirus*, Pisa (Diabaseis 8), 1-42.

Dontas, G. 1968. "Local Imitation of Corinthian Vases of the Later Seventh Century B.C. Found in Corfou", *Hesperia* 37, 331-337.

Dörpfeld, W. 1927. *Alt Ithaka, Ein Beitrag zur Homer-Frage*, München.

Doukellis, P., Fouache, E. 1992. "La centuriation romaine de la plaine d'Arta", *BCH* 116, 375-382.

Douzougli, A., Papadopoulos, J.K. 2010. "Liatovouni: A Molossian Cemetery and Settlement in Epirus", *Jdl* 125, 1-87.

Dreuer, M. 1995. *Hegemon und Symmachoi. Untersuchungen zum Zweiten Athenischen Seebund*, Berlin, New York (Untersuchungen zur antiken Literatur und Geschichte 46).

Drews, R. 1961. "The Fall of Astyages and Herodotus' Chronology", *Historia* 18, 1-11.

Dubbini, R. 2011. *Dei nello spazio degli uomini. I culti dell'agora e la costruzione di Corinto arcaica*, Roma (Supplementi e Monografie della rivista «Archeologia classica» 7, n.s. 4).

Ducat, J. 1961. "Note sur la chronologie des Kypsélides", *BCH* 85, 418-425.

Ducat, J. 1995. “Un rituel samien”, *BCH* 119, 339-368.

Dunbabin, T.J. 1948. “The Early History of Corinth”, *JHS* 68, 59-69.

Dunbabin, T.J. 1951. “The Oracle of Hera Akraia at Perachora”, *BSA* 46, 61-74.

Dunbabin, T.J. 1957. *The Greeks and Their Eastern Neighbours*, London.

Eckert, M. 2016. *Die Aphrodite der Seefahrer und ihre Heiligtümer am Mittelmeer, Archäologische Untersuchungen zu interkulturellen Kontaktzonen am Mittelmeer in der späten Bronzezeit und frühen Eisenzeit*, Berlin.

Elderkin, G.W. 1940. “Bronze statuettes of Zeus Keraunios”, *AJA* 44 (2), 225-233.

Engelmann, H., Merkelbach, R. 1972-1973. *Die Inschriften von Erythrai und Klazomenai* (στο McCabe, D.F. 1986. *Erythrai Inscriptions. Texts and List*), Bonn.

Errington, R.M. 1975. “Arybbas the Molossian”, *GRBS* 16, 41-50.

Étienne, R. 1990. *Ténos II. Ténos et les Cyclades du milieu du IVe siècle av. J.C. au milieu du IIIe siècle ap. J.C.*, Paris.

Étienne, R. 2013. «Η Τήνος και η θάλασσα», στο Étienne, R., Κούρου Ν., Σημαντώνη-Μπουρνιά Ε. 2013. *Η αρχαία Τήνος*, Αθήνα, 123-136.

Fabiani, R. 1999. “La questione delle monete ΣΥΝ: per una nuova interpretazione”, *Annali dell'Istituto Italiano per gli Studi Storici* 16, 87-123.

Fantasia, U. 2010. “L’*ethnos* acarnano dal 454 al 424 a.C.: dinamiche locali e relazioni internazionali”, στο C. Antonetti 2010, 141-162.

Fantasia, U. 2011a. “Ambracia, Epiro e l’Atene prima e dopo il 431 B.C.”, στο Giovanna De Sensi Sestito, Maria Intriari (ed.), *Sulla rotta per la Sicilia: l’Epiro, Corcira e l’Occidente*, Firenze, 253-274.

Fantasia, U. 2011b. “Eracle ed Ambracia e dintorni”, στο Luisa Breglia, Alda Moleti e Maria Luisa Napolitano (eds.), *Ethne, Identità e Tradizioni: La “terza”Grecia e l’Occidente*, Pisa, 497-519.

Fantasia, U. 2017. *Ambracia dai Cipselidi ad Augusto. Contributo alla storia*, Pisa.

Faraone, Chr. 1997. “Hymn to Selene-Hecate-Artemis from a Greek magical handbook (PGM IV 2714-83)”, στο M. Kiley, et al. 1997, *Prayer from Alexander to Constantine, A Critical Anthology*, London, New York, 195-199.

- Fauber, M. 2002.** *Archaic Kerkyra, an Historiographical Examination of the Formation and Formulation of an Ancient Greek Polis* (Diss. University of Chicago).
- Fehling, D. 1989.** *Herodotus and his 'Sources': Citation, Invention and Narrative Art*, Leeds.
- Ferone, Cl. 1997.** *Lesteia. Forme di predazione nell' Egeo in età classica*, Napoli.
- Ferone, Cl. 2004.** "Il IV secolo, Atene e l'Adriatico", στο Braccesi (a cura di) 2004, 31-48.
- Fiedler, M. 1996.** "Zur Topographie der Polis Leukas", στο Berktold, Schmid, Wacker 1996, 157-168.
- Fiedler, M. 2009.** «Η αρχαία Λευκάδα και τα σπίτια της», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 112, 38-46.
- Fiedler, M., Von Hesberg, H. 2015.** "Mauerbauinschriften der Apolloniaten aus Leukas", *AA* 2014/2, 59-74.
- Figueira, T. 1998.** *The Power of Money: Coinage and Politics in the Athenian Empire*, Philadelphia.
- Filoni, A. 2007.** *Il peana di Pindaro per Dodona (fr.57 – 60 M.)*, Milano.
- Finley, M. 1976.** "Colonies. An Attempt at a Typology", *Transactions of the Royal Historical Society*, 26 (5th Series), 174.
- Fischer-Bossert, W. 1999.** *Chronologie der Didrachmenprägung von Tarent, 510-280 v. Chr.*, Berlin, New York.
- Fischer-Bossert, W. 2013.** "Alcuni aggiornamenti alla cronologia dei didrammi di Taranto", στο G. Colucci (ed.), *La monetazione di Taranto, Atti del 4o Congresso Nazionale di Numismatica, Bari 16-17 novembre 2012* (Eos V), Bari, 13-30.
- Forasté, D.D. 1988.** *A History of Northern Coastal Akarnania to 167 B.C.: Alyzeia, Leukas, Anaktorion and Argos Amphiloichikon* (Diss. Univ. California).
- Forasté, D.D. 1993.** "The fourth century mint of Anaktorion", στο E. Stazio (ed.) 1993, *La monetazione corinzia in occidente, Atti del IX Convegno del Centro Internazionale di Studi Numismatici – Napoli, 27-28 ottobre 1986*, Roma, 43-59.

Forkaefs, A., Papadopoulos, G.A. 2004. “Historical Earthquaks in the Region of Lefkada Island, Ionian Sea. Estimation of Magnitudes from Epicentral Intensities”, *Bulletine of the Geological Society of Greece* 36, 1389-1395.

Fornis, C. 1997. “La polis como metropoli. Tucydides y el imperio colonial corintio”, στο D. Placido, J. Alvar, J.M. Casillas, C. Fornis (eds.), *Imágenes de la Polis*, Madrid, 63-87.

Forrest, W.G. 1969. “Two Chronographic Notes”, *CQ* (New Series) 19, 95-110.

Fotiadi, M. 2018. *Dedications at ancient Dodona* (Diss. University of Birmingham).

Fouache, É. 1999. *L'alluvionnement historique en Grèce occidentale et au Péloponnèse : géomorphologie, archéologie, histoire*, Athènes.

Foxhall, L. 1998. “Cargoes of the heart’s desire. The character of trade in the archaic Mediterranean world”, στο N. Fisher, H. van Wees (eds.), *Archaic Greece: New Approaches and New Evidence*, London, Oakville, Swansea, 295-309.

Franke, P. 1961. *Die antiken Münzen von Epirus*, Wiesbaden.

Franke, P. 1976. “Apollo Leucadius und Octavianus”, *Chiron* 6, 159-163.

Franchi, E. 2016. *Konflikt zwischen Thessalern und Phokern, Krieg und Identität in der griechischen Erinnerungskultur des 4. Jahrhunderts*, München (Quellen und Forschungen zur Antiken Welt 61).

Fraser, H.M. 1951². *Beekeeping in Antiquity*, London.

Fraser, P.M. 1993. “The Colonial Inscription of Issa”, P. Cabanes (ed.) 1993a, 167-74.

Frazer, J.G. 1965. *Pausanias's description of Greece*, I-X, New York.

Freeth, T., Jones, A., Steele, J.M., Bitsakis, Y. 2008a. “Calendars with Olympiad and Eclipse Prediction on the Antikythera Mechanism”, *Nature* 454, 614-617.

Freeth, T., Jones, A., Steele, J.M., Bitsakis, Y. 2008b. “Calendars with Olympiad and Eclipse Prediction on the Antikythera Mechanism. Supplementary Notes”, *Nature* 454, 1-42.

Freitag, K. 2013a. “Wann wurde Leukas Mitglied des Akarnanischen Bundes?”, στο Lang, Funke, Kolonas, Schwandner, Maschek 2013, 41-54.

Freitag, K. 2013b. “Die Akarnanen: Ein Ethnos ohne Religiöses Zentrum und Gemeinsame Feste”, στο Funke, Haake 2013, 65-83.

Freitag, K. 2015. “Akarnanina and the Akarnanian League”, στο Beck, Funke (eds.) 2015, 66-85.

Freitag, K., Funke, P., Haake, M. 2006. *Kult – Politik – Ethnos, Überregionale Heiligtümer im Spannungsfeld von Kult und Politik, Kolloquium, Münster, 23-24. November 2001*, (Historia Einzelschriften – 189), Stuttgart.

Frost, F.J. 1980. *Plutarch's Themistocles, a Historical Commentary*, New Jersey.

Funke, P. 1987. “Zur Datierung befestigter Stadtanlagen in Aitolien. Historisch-philologische Anmerkungen zu einem Wechselverhältnis zwischen Siedlungsstruktur und politischer Organisation”, *Boreas* 10, 87-96.

Funke, P. 1991a. “Strabone, la geografia storica e la struttura etnica della Grecia nord-occidentale”, στο F. Prontera (a cura di), *Geografia storica della Grecia antica*, Bari, 174-193.

Funke, P. 1991b. “Zur Ausbildung städtischer Siedlungszentren in Aitolien”, στο E. Olshausen, H. Sonnabend (Hrsg.), *Stuttgarter Kolloquium zur historischen Geographie des Altertums* 2, 1984 und 3, 1987, Bonn (= *Geographica Historica* 5), 313-332.

Funke, P. 1994. “Staatenbünde und Bundesstaaten. Polis-übergreifende Herrschaftsorganisationen in Griechenland und Rom”, στο K. Buraselis (ed.), *Unity and Units of Antiquity. Papers from a Colloquium at Delphi (5-8.4.1992)*, Athens, 125-133.

Funke, P. 1997. “Polisgenese und Urbanisierung in Aitolien im 5. und 4. Jh. v. Chr.”, στο M.H. Hansen (ed.), *The Polis as an Urban Centre and as a Political Community* (= Acts of the Copenhagen Polis Centre 4, Det kongelige Danske Videnskabernes Selskab, Historisk-filosofiske Meddelelser 75), Copenhagen, 145-188.

Funke, P. 1998. “Die Bedeutung der griechischen Bundesstaaten in der politischen Theorie und Praxis des 5. und 4. Jh. v. Chr.”, στο W. Schuller (Hrsg.), *Politische Theorie und Praxis im Altertum*, Darmstadt, 59-71.

Funke, P. 2007. “Die staatliche Neuformierung Griechenlands. Staatenbünde und Bundesstaaten”, στο G. Weber (Hrsg.), *Kulturgeschichte des Hellenismus. Von Alexander dem Großen bis Kleopatra*, Stuttgart, 78-98.

Funke, P. 2009. “Concilio Epirotarum habitato. Überlegungen zum Problem von Polyzentrismus und Zentralorten im antiken Epirus”, στο B. Forsén (ed.), *Thesprotia Expedition, I. Towards a Regional History*, Helsinki (= Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens 15), 97-112.

Funke, P. 2010. “Nordwestgriechenland: Im Schatten der antiken griechischen, Staatenwelt? Einige einführende Überlegungen”, στο C. Antonetti (a cura di) 2010, 3-10.

Funke, P. 2013. “*Thermika und Panaitolika. Alte und Neue Zentren im Aitolischen Bund*”, στο Funke, Haake 2013, 49-64.

Funke, P. 2015. “Aitolia and the Aitolian League”, στο Beck, Funke (eds.) 2015, 86-117.

Funke P., Haake M. 2006. “Theaters of War: Thucydidean Topography”, στο A. Rengakos, A. Tsakmakis (eds.), *Brill’s Companion to Thucydides*, Leiden, Boston, 369-384.

Funke, P., Haake, M. (Hrsg.) 2013. *Greek Federal States and their Sanctuaries, Identity and Intigration, Proceedings of an International Conference of the Chister of Excellence “Religion and Politics” Held in Münster 17.06 -19.06.2010*, Stuttgart.

Funke, P., Hallof, K., 2013. “Zwei neue Staatsverträge aus Akarnanien”, στο Lang et al. 2013, 55-64.

Funke, P. Luraghi N. (eds.) 2009. *The Politics of Ethnicity and the Crisis of the Peloponnesian League*, Cambridge (MA), London.

Funke, P. Moustakis N., Hochschulz B. 2004. “Epeiros”, στο M.H. Hansen, T.H. Nielsen, 2004. *An Inventory of Archaic and Classical Poleis, An Investigation Conducted by The Copenhagen Polis Centre for the Danish National Research Foundation*, Oxford, 338-390.

Furtwängler, A. 1993. “Zur Geldpolitik Philipps II. und der Antigoniden”, *Αρχαία Μακεδονία*, 1, Θεσσαλονίκη, 459-70.

Gabba, E. 1991. *Dionysius and The History of Archaic Rome*, Berkeley, Los Angeles, Oxford.

Gadolou, A. 2011. *Thapsos-Class Ware Reconsidered: The Case of Achaea in the Northern Peloponnese. Pottery workshop or pottery style?*, Oxford (BAR International Series 2279).

Gaebler, H. 1935. *Die Antiken Münzen Nord-Griechenlands*, Berlin.

Galinsky, G.K. 1969. *Aeneas, Sicily, and Rome*, Princeton.

Garaffo, S. 2003. “Nuove Riconiazioni in Magna Grecia e in Sicilia”, στο G. Fiorentini, M. Caltabiano, A. Calderone (eds.), *Archeologia del Mediterraneo. Studi in onore di Ernesto de Miro*, Roma, 375-380.

Garaffo, S. 2005. “Un nuovo statere corinzio riconiato ad Akragas”, στο R. Gigli (a cura di), *ΜΕΓΑΛΑΙ ΝΗΣΟΙ, Studi dedicati a Giovanni Rizza per il suo ottantesimo compleanno*, Catania, II, 351-362.

Gehrke, H-J. 1994. “Strabon und Akarnanien”, στο A.M. Biraschi (a cura di), *Strabone e la Grecia*, Napoli, 93-118.

Gehrke, H-J., Wirbelauer E. 2004. “Akarnania and adjacent areas”, στο M.-H. Hansen, T.-H. Nielsen, *An Inventory of Archaic and Classical Greek Poleis*, Oxford, 368-395.

Giangiulio, M. 2010. “Oracoli esametrici a Corinto arcaica tra epos e tradizione orale”, στο E. Cingano (a cura di), *Tra panellenismo e tradizioni locali. Generi poetici e storiografia*, Alessandria 2010, 411-430.

Giangiulio, M. 2013. “Per una nuova immagine di Cipselo. Aspetti della tradizione storica sulla tirannide di Corinto”, στο P.A. Bernardini (a cura di), *Corinto luogo di azione e luogo di racconto, Atti del Convegno Internazionale, Urbino, 23-25 Settembre 2009*, Pisa, Roma, 225-237.

Giannelli, G. 1963. *Culti e miti della Magna Grecia. Contributo alla storia più antica delle colonie greche in Occidente*, Firenze.

Giannini, D. 1984. “La cronologia di Periandro. Erodoto (3, 48ζ, 94-95) e P.Oxy. 664”, *QUCC* 45, 7-30.

Giuman, M. 2008. *Melissa. Archeologia delle api e del miele nella Grecia antica*, Roma (Archaeologica 148).

Gjongecaj, S. 2011. “Të dhëna numizmatike nga Iliria e Jugut dhe Epiri i veriut në shekujt V-I p.e.s. (Donnees numismatiques de l’Illyrie du Sud et d’Épire du nord aux V-I siècles av. J.-C.)”, *Iliria* 34 (2009-2010), 29-60.

Gold, R.D. 1974. *A History of Chalcidice to 431 B.C.* (Diss. Univ. Wisconsin).

Gomme, A.W. 1956. *A Historical Commentary on Thucydides*, II, Oxford.

Gorrini, M.E., Zizza, C. 2018. “Pyrrhus: hero founder and healer in Dodona? ”, στο M.P. Castiglioni, R. Carboni, M. Giuman, H. Bernier-Farella (a cura di) 2018, 201-232.

Graham, A.J. 1962. “Corinthian Colonies and Thucydides’ Terminology”, *Historia* 11, 246-252.

Graham, A.J. 1971. “Patterns in Early Greek Colonisation”, *JHS* 91, 35-47.

Graham, A.J. 1982. “The colonial expansion of Greece”, στο J. Boardman, N.G.L. Hammond (eds.), *Cambridge Ancient History*² III.3, 83-162.

Graham, A.J. 1983². *Colony and Mother City in Ancient Greece*, Chicago.

Graninger, D. 2014. “Ambracian Cruces (SEG 41.540A)”, *Rheinisches Museum für Philologie Neue Folge*, 157 (3/4), 225-238.

Gras, M., Rouillard, P., Teixidor, J., 1995. *L’univers phénicien*, Paris.

Gray, V. 1989. *The Character of Xenophon’s Hellenica*, London.

Gschnitzer, F. 1964. “Zu den Archontenkollegien der Akarnanen”, *Hermes* 92, 378-382.

Guijarro Ruano, P. 2015. *La Lengua de las Inscripciones Métricas del Peloponeso (Siglos VII – IVa.C.)* (Diss. Universidad Complutense de Madrid).

Günther, S.H. 2005. «Εξελληνισμός Τοπωνυμίων Σλαβικού ετύμου στη βορειοδυτική Ελλάδα και μία νεότερη ελληνική τάση ανομοίωσης», στο Γ. Παπαντωνάκης (επιμ.), *Άνθη Φιλίας, τιμητικό αφιέρωμα στον καθηγητή Κωνσταντίνο Μηνά*, Αθήνα, 105-123.

Gwynn, A. 1918. “The Character of Greek Colonisation”, *JHS* 38, 88-123.

Habicht, Chr. 1957. “Eine Urkunde des akarnanischen Bundes”, *Hermes* 85, 86-122.

Hadzis, C. 1993. “Les *Amphineis* à Corcyre et la dedicace du péripolarque à l’*Ashmolean Museum*”, στο Cabanes 2003a, 201-209.

Hadzis, C.D. 1997. “L’ arbitrage corcyréen pour le différend territorial entre Ambraciotes et Athamanes”, στο *Αφιέρωμα στον N.G.L. Hammond, Παράρτημα «Μακεδονικών» αρ. 7*, Θεσσαλονίκη, 169-197.

Hall, J.M. 2007. *A History of the Archaic Greek World ca. 1200-479 BCE*, Malden, Oxford, Victoria.

Hall, J.M. 2008. “Foundation stories”, στο G.R. Tsetschladze (ed.), *Greek Colonization: An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas*, 2, Leiden (Mnemosyne Supplement 193.2), 383-426.

Halliday, W.R. 1928. *The Greek Questions of Plutarch*, Oxford.

Halstead, P. 1990. “Present to Past in the Pindhos: Diversification and Specialization in Mountain Economies”, στο R. Maggi, R. Nisbet, G. Barker (a cura di), *Atti della Tavola*

Rotonda Internazionale Archeologia della Pastorizia nell'Europa Meridionale, Chiavari, 22-24 settembre 1989, Bordighera (Rivista di Studi Liguri 56), 61-80.

Hamilton, C.D. 1972. "The Politics of Revolution in Corinth, 395-386 B.C.", *Historia* 21 (1), 21-37.

Hamilton, C.D. 1979. *Sparta's Bitter Victories, Politics and Diplomacy in the Corinthian War*, Ithaca, London.

Hammond, N.G.L. 1931/ 1932. "Prehistoric Epirus and the Dorian Invasion", *ABSA* 32, 131-179.

Hammond, N.G.L. 1940. "The Campaigns in Amphilochia during the Archidamian War", *ABSA* 37, 1940, 128-140 (= "Military Operations in Amphilochia", στο *Studies in Greek History*, Oxford 1973, 471-485).

Hammond, N.G.L. 1955. "Studies in Greek Chronology of the Sixth and Fifth Centuries B.C.", *Historia* 4.

Hammond, N.G.L. 1966. "The Kingdoms in Illyria circa 400-167 B.C.", *ABSA* 61, 239-253.

Hammond, N.G.L. 1967. *Epirus, The geography, the ancient remains, the history and the topography of Epirus and adjacent areas*, Oxford.

Hammond, N.G.L. 1972. *A History of Macedonia, I, Historical Geography and Prehistory*, Oxford.

Hammond, N.G.L. 1974a. "The Western Part of the via Egnatia", *JRS* 64, 185-194.

Hammond, N.G.L. 1974b. "The Tumulus-Burials of Leucas and Their Connections in the Balkans and Northern Greece", *ABSA* 69, 129-144.

Hammond, N.G.L. 1980. "The hosts of sacred envoys travelling through Epirus", *EpChron* 22, 9-20.

Hammond, N.G.L. 1982. "Illyris, Epirus and Macedonia", στο J. Boardman, N.G.L. Hammond (eds.), *Cambridge Ancient History*² III.3, 261-285.

Hammond, N.G.L. 1991. "The koina of Epirus and Macedonia", *Illinois Classical Studies* 16, 183-92.

Hammond, N.G.L. 1994. "Euiestai. A Molossian tribe in Macedonia", στο *ΦΗΓΟΣ, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Σωτήρη Δάκαρη*, Ιωάννινα, 59-62.

Hammond, N.G.L. 1997a. «Η Ήπειρος και ο ελληνικός κόσμος των πόλεων κρατών», στο Μ. Σακελλαρίου (επιμ.), *Ήπειρος, 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα, 46-62.

Hammond, N.G.L. 1997b. «Κοινωνική και Οικονομική Ιστορία της Ηπείρου: Η ανάπτυξη των πόλεων» στο Μ. Σακελλαρίου (επιμ.), *Ήπειρος, 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα, 95-114.

Hammond, N.G.L. 2000. "The Ethne in Epirus and Upper Macedonia", *ABSA* 95, 345-352.

Hammond, N.G.L., Hatzopoulos, M. 1982. "The via Egnatia in Western Macedonia, Part I: the Routes through Lynceus and Eordea in Western Macedonia", *AJAH* 7/2, 128-149.

Hampf, F. 1939. "Poleis ohne Territorium", *Klio* 32, 1-60.

Hansen, M.H. 2006. *The Shotgun Method. The Demography of the Ancient Greek City-State Culture*, Columbia.

Hansen, M.H., Nielsen, T.H. 2004. *An Inventory of Archaic and Classical Poleis, An Investigation Conducted by The Copenhagen Polis Centre*, Oxford.

Hatzopoulos, M.B. 1997. "The Boundaries of Hellenism in Epirus during Antiquity," στο Μ. Β. Sakellariou, (ed.) *Epirus, four thousand years of Greek history and civilization*, Athens, 140-145.

Hatzopoulos, M.B. 2003. "Polis, Ethnos and Kingship in Northern Greece," στο *The idea of European community in history: conference proceedings. Vol 2: Aspects of connecting poleis and ethne in ancient Greece*, Athens, vol. 2, 51-64.

Hatzopoulos, M.B. 2007. "Décrets d'asylie, de Macédoine et d'Épire", στο D. Berranger-Auserve (ed.), *Épire, Illyrie, Macédoine: Mélanges offerts au Professeur Pierre Cabanes*, Clermont-Ferrand (Collection ERGA, Recherches sur l'Antiquité 10), 271-274.

Hatzopoulos, M.B., Loukopoulou, L.D. 1992-1996. *Recherches sur les marches orientales des Temenides: (Anthemonte - Kalindoia)*, Athènes (Μελετήματα 11), 1-2.

Hatzopoulos, M.B., Paschidis, P. 2004. "Macedonia", στο Μ.Η. Hansen, T.H. Nielsen (eds.), *An Inventory of Archaic and Classical Greek Poleis*, Oxford, 794-809.

Hauvette-Besnault, A.M., Dubois, M. 1881. "Antiquités de Mylasa", *BCH* 5, 95-119.

- Healy, J.F. 1991.** *Pliny the Elder, Natural History, A Selection*, London, New York, Ringwood, Toronto, Auckland.
- Henry, W.P. 1967.** *Greek Historical Writing. A Historiographical Essay based on Xenophon's Hellenica*, Chicago.
- Hepworth, R. 1998.** "The 4th Century BC Magistrate Coinage of the Boiotian Confederacy," *Numismatica Khronika* 17, 61-96.
- Hernandez, D.R. 2017.** "Bouthrotos (Butrint) in the Archaic and Classical Periods: The Acropolis and Temple of Athena Polias", *JASCSA* 86 (2), 205-271.
- Heuzey, L. 1860.** *Le mont Olympe et l'Acarnanie*, Paris.
- Heurtley, W.A., Lorimer, L. 1932-1933.** "Excavations in Ithaca, I. LH III: Protogeometric Cairns at Aetós", *ABSA* 33, 22-65.
- Hill, G.F. 1903.** *Coins of Ancient Sicily*, Oxford.
- Hinz, V. 1998.** *Kult von Demeter und Kore auf Sizilien und in der Magna Graecia*, Wiesbaden.
- Holle, B.F. 1978.** *Historical Considerations on the Origins and the Spread of Greek Coinage in the Archaic Age* (Diss. Univ. Michigan).
- Holleaux, M. 1924.** "Fragment de Sénatus-Consulte trouvé à Corfou", *BCH* 48, 381-398.
- Holloway, R.R. 1982.** "Il problema dei 'pegasi' in Sicilia", *NAC* 11, 129-136.
- Homann-Wedeking, E. 1942.** "Archäologische Funde: Italien, Albanien und Libyen", *AA* 57, 277-389.
- Homolle, Th. 1891.** "Nouvelles et correspondance", *BCH* 15, 641-699.
- Homolle, Th. 1892.** "Inscriptions et monuments figures de la Thrace", στο Th. Homolle (éd.) 1892. *Mélanges d'archéologie et d'épigraphie, par Albert Dumont*, Paris, 307-581.
- Hopper, R.J. 1979.** *Trade and Industry in Classical Greece*, London.
- Hornblower, S. 1987.** *Thucydides*, London.
- Hornblower, S. 2002.** "Herodotus and his Sources of Information", E.J. Bakker, I.J.F. de Jong, H. van Wees (eds.), *Brill's Companion to Herodotus*, Leiden, Boston, Cologne, 373-386.
- Hornblower, S. 2006.** *Θουκυδίδη Ιστορίαι*, μτφ. Φ. Πετίκα, Θεσσαλονίκη, Α' (A Commentary on Thucydides, Volume I: Books I-III, Oxford 1991).

Hornblower, S. 2008. *A Commentary on Thucydides, Volume III: Books 5.25-8.109*, Oxford, New York.

Hornblower, S. 2016. "Lycophron and the Daunian descendants of Diomedes", στο G. De Sensi Sestito, M. Intrieri (a cura di) 2016. *Sulle sponde dello Ionio: Grecia occidentale e Greci d'Occidente, Atti del Convegno internazionale, Rende, 2-4 dicembre 2013*, Pisa (Diabaseis 7), 49-66.

Horrocks, G. 2010. *Greek. A History of the Language and its Speakers*, West Sussex.

How, W.W., Wells, J. 1912. *A Commentary on Herodotus, With Introduction and Appendixes*, Oxford, I-II.

Howard, Y.P. 1980. *Building Projects and Archaic Greek Tyrants* (Diss. University of Pennsylvania).

Hughes, J.D., Thirgood, J.V. 1982. "Deforestation, Erosion, and Forest Management in Ancient Greece and Rome", *Journal of Forest History* 26 (2), 60-75.

Hugot, L. 2008. "Les sacrifices parfumés des Étrusques", στο L. Bodiou, D. Frère, V. Mehl (dir.), *Parfums et odeurs dans l'antiquité*, Rennes, 89-96.

Humphreys, S.C. 1966. "Colonie e madre patria nella Greca antica", *RSI* 78, 912-921.

Hüttl, W. 1929. *Verfassungsgeschichte von Syrakus*, Prague.

Hutton, W. 2005. *Describing Greece. Landscape and Literature in the Periegesis of Pausanias*, Cambridge.

Huxley, G.L. 1969. *Greek Epic Poetry*, London.

Ientile, M.G. 1983. *La pirateria tirrenica, momenti e fortuna*, Roma (Kókalos Supplementi 6).

Imhoof-Bloomer, F. 1878. *Die Münzen Akarnaniens*, Vienna.

Imhoof-Blumer, F. 1878. *Die Münzen Akarnaniens*, Wien.

Imhoof-Blumer, F. 1883. *Monnaies grecques*, Amsterdam.

Imhoof-Blumer, F. Gardner, P. 1885-1887. *A Numismatic Commentary on Pausanias*, Cambridge.

Intrieri, M. 2011. “Politica e propaganda: Corcira nelle lotte fra *basileis*”, στο L. Breglia, A. Moleti, M.L. Napolitano (a cura di), *Ethne, Identità e tradizioni: la “terza” Grecia e l’Occidente*, Pisa, 431-455.

Intrieri, M. 2015. “Atene, Corcira e le isole dello Ionio (415-344 a.C.)”, στο Antonetti, Cavalli (a cura di) 2015, 53-117.

Intrieri, M. 2018. “Corcira, l’Epiro e l’Illiria, terra e mare fra mito e storia”, στο Jboley, P.-L. Lamboley, L. Përzhita, A. Skenderaj (eds.), *L’Illyrie méridionale et l’Épire dans l’antiquité VI, Actes du VIe colloque international de Tirana (20-23 mai 2015)*, I, Paris, 151-164.

Isager, S., Skydsgaard, J.E. 1992. *Ancient Greek Agriculture, An Introduction*, Cornwall.

Iversen, P. 2017. “The Calendar on the Antikythera Mechanism and the Corinthian Family of Calendars”, *Hesperia* 86 (1), 129-203.

Jacoby, F. 1902. *Apollodors Chronik, eine Sammlung der Fragmente*, Berlin (Philologische Untersuchungen 16).

Jacoby, F. 1926. *Die Fragmente der Griechischen Historiker*, II, *Kommentar zu Nn. 64-105*, Berlin.

Jacoby, F. 1955. *Die Fragmente der Griechischen Historiker*, III b, *Noten zum Kommentar zu Nr. 297-607*, Berlin.

Jaillard, D. 2007. *Configurations d’Hermès: une ‘théogonie hermaïque’*, Liège (Kernos Supplements 17).

Jalabert, L., Mouterde, R. 1950. *Inscriptions grecques et latines de la Syrie*, 3, 1: *Région d’Amanus. Antioche*, Paris.

Janssens, E. 1961. “Leucade et le pays des morts”, *AntCl* 30 (2), 381-394.

Jebb, R.C. 1905. *Bacchylides, The poems and the fragments, edited with introduction, notes, and prose translation*, Cambridge.

Jeffery, L.H. 1961. *The Local Scripts, A Study of the Origin of the Greek Alphabet and its Development from the eighth to the fifth Centuries B.C.*, Oxford.

Jeffery, L.H. 1973-1974. “Demiourgoi in the Archaic Period”, *Archeologia Classica* 25/26, 319-330.

Jenkins, F. 2012. s.v. *Nikandros, son of Anaxagoras, and Nikandros, son of Damaios, of Kolophon*, *Brill’s New Jacoby*, 271-272.

Jenkins, G.K. 1958. “A Note on Corinthian Coins in the West”, στο H. Ingholt (ed.), *Centennial Publication of the American Numismatic Society*, New York, 367-379.

Jenkins, G.K. 1970. *The Coinage of Gela*, Berlin, De Gruyter (Deutsches archäologisches Institut, Antike Münzen und geschnittene Steine, II).

Jenkins, K. 1993. “Notes on the mint of Corinth” στο E. Stazio (ed.) 1993, *La monetazione corinzia in occidente, Atti del IX Convegno del Centro Internazionale di Studi Numismatici – Napoli, 27-28 ottobre 1986*, Roma, 21-34.

Jing, Z., Rapp, G. 2003. “The coastal evolution of the Ambracian embayment and its relationship to archaeological settings”, στο J. Wiseman, K. Zachos (eds.), *Landscape archaeology in Southern Epirus, Greece I*, Athens (Hesperia Supplements 32), 157-198.

Johnson, F.P. 1931. *Corinth IX.1. Sculpture 1896-1923*, Cambridge.

Johnston S.I. 2003. “Initiation”, στο D.B. Dodd, Ch.A. Faraone (eds.), *Initiation in Ancient Greek Rituals and Narratives: New Critical Perspectives*, London, 155–180.

Jones, N.F. 1980. “The Civic Organization of Corinth”, *TAPhA* 110, 161-193.

Jones, N.F. 1987. *Public Organization in Ancient Greece, A Documentary Study*, Philadelphia.

Jost, M. 1985. *Sanctuaires et cultes d’Arcadie*, Paris.

Jouan, F. 1990. “Les Corinthiens en Acarnanie et leurs prédécesseurs mythiques”, στο F. Jouan, A. Motte (eds.), *Mythe et politique. Actes du Colloque de Liège 14-16 septembre 1989 organisé par le Centre de Recherches Mythologique de l’Université de Paris X et le Centre d’Histoire des Religions de l’Université de Liège*, Genève, 155-166.

Jourdain-Annequin, C. 1988-1989. “Être un Grec en Sicilie: le mythe d’Héraclès“, *Kokalos* 34-35, 143-166.

Kagan, D. 1962. “Corinthian Politics and the Revolution of 392 B.C.”, *Historia* 11 (4), 447-457.

Kagan, D. 1969. *The Outbreak of the Peloponnesian War*, Ithaca, London.

Kagan, J.H. 1998. “Epidamnus or Ephyre (Elea). A Note on the Coinage of Corinth and her Colonies at the Outbreak of the Peloponnesian War”, στο R. Ashton, S. Hurter (eds.), *Studies in Greek numismatics in memory of Martin Jessop Price*, London, 163-174.

Kagan, J.H. 2011. “Archaic Greek Coins East of the Tigris: Evidence for circulation?”, στο Holmes, N. (ed.), *Proceedings of the XIVth International Numismatic Congress, Glasgow 2009*, Glasgow, 230-236.

Kahrstedt, U. 1922. *Griechisches Staatsrecht*, I, Gottingen.

Kajava, M. 2004. “Hestia, Hearth, Goddess, and Cult”, *Harvard Studies in Classical Philology*, 102, 1-20.

Kallet-Marx, L. 1993. *Money, Expense, and Naval Power in Thucydides' History 1-5.24*, Berkeley, Los Angeles, Oxford.

Kallet-Marx, L. 2001. *Money and the Corrosion of Power in Thucydides. The Sicilian Expedition and Its Aftermath*, Berkeley, Los Angeles, London.

Kallini, Chr. 2011. “The eagle on greek coins : the example of hellenistic macedonian and epirotic coins”, στο J.-P. Brugal, A. Gardeisen, A. Zucker (eds.) 2011. *Prédateurs dans tous leurs états, Évolution, Biodiversité, Interactions, Mythes, Symboles, Actes des Rencontres, 21-23 octobre 2010*, Antibes, 397-408.

Kalogeropoulos, K. 2010. “Die Entwicklung des attischen Artemis-Kultes anhand der Funde des Heiligtums der Artemis Tauropolos in Halai Araphenides (Loutsa)”, στο H. Lohmann, T. Mattern (Hrsg.), *Attika. Archäologie einer „zentralen“ Kulturlandschaft. Akten der internationalen Tagung vom 18.-20. Mai 2007 in Marburg, Wiesbaden*, 167-182, Taf. 1-45.

Karatzeni, V. 1999. “Ambracie during the Roman era”, στο Cabanes (ed.) 1999a, 241-247.

Karatzeni, V. 2011. “Ambrakos and Bouchetion. Two polichnia on the North coast of the Ambracian gulf”, στο J.-L. Lamboley, M.P. Castiglioni (eds.), *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'antiquité – V, Actes du Ve colloque international de Grenoble (8-11 octobre 2008)*, Paris, 145-159.

Karweise, S. 1980. “Lysander as Herakliskos Drakonopnigon: ('Heracles the snake-strangler')”, *NumChron* 20 (140), 1-27.

Katsadima, I.K. 2018. “Ambracian Onomastics: Problems and Perspectives”, στο J.-L. Lamboley, L. Përzhita, Al. Skenderaj (eds.), *L' Illyrie Méridionale et l'Épire dans l'Antiquité, Actes du VIe Colloque International de Tirana (20-23 mai 2015)*, Paris, 165-172.

Kent, J.H. 1966. *Corinth VIII.3, The Inscriptions 1926-1950*, Princeton.

Kern, O. 1903. s.v. *Dodona*, *RE V* (9), col. 1257-1265.

Klaffenbach, G. 1940. “Die Inschriften”, G. Rodenwaldt (ed.), *Korkyra*, Band I, *Der Artemistempel, Architektur, Dachterrakoten - Inschriften*, Berlin, 163-175.

Klaffenbach, G. 1955. “Die Zeit des ätolisch-akarnanischen Bündnisvertrages: Δεύτεραι φροντίδες”, *Zeitschrift für Alte Geschichte* 4 (1), 46-51.

Kim, H.S. 2001. “Archaic Coinage as Evidence for the Use of Money”, στο A. Meadows, K. Shipton (eds.), *Money and its Uses in the Ancient Greek World*, Oxford, 7-22.

Knipovich, T.N., E.I. Levi. 1968. *Inscriptiones Olbiae (1917-1965)*, Leningrad (St. Petersburg).

Kõiv, M. 2000. “The Dating of Pheido in Antiquity”, *Studia Humaniora Tartuensia*, 1.1, 1-21 = 2001, *Klio*, 327-347.

Kõiv, M. 2003. *Ancient Tradition and Early Greek History: The Origins of States in Early-Archaic Sparta, Argos and Corinth*, Tallinn.

Kõiv, M. 2016. “*Basileus, tyrannos* and polis. The Dynamics of Monarchy in Early Greece”, *Klio* 98 (1), 1-89.

Kolonas, L., Faisst, G.W. 1992. “Eine Neuentdeckte Akropole in Akarnanien”, *AA* 39, 561-572.

Kourkoumelis-Rodostamos, D. 1988. *Recherches archéologiques à Corfou: topographie, questions historiques, amphores de transport et commerce antique*, (PhD. Université Aix en Provence).

Kourou, N. 1994. “Corinthian wares and the West”, στο T. Hackens (ed.), *Ancient and Traditional Ceramics*, PACT 40, Rixensart, 27-53.

Kraay, C.M. 1964. “Hoardings, Small Change and the Origin of Coinage”, *JHS* 84, 76-91.

Kraay, C.M. 1970. “A note on the Carosino and Ionian Shore Hoards”, *ANSMN* 16, 23-30.

Kraay, C.M. 1973. “Timoleon and Corinthian Coinage in Sicily”, *NC* 13, i-x.

Kraay, C.M. 1976a. *Archaic and Classical Greek Coins*, London.

Kraay, C.M. 1976b. “Timoleon and Corinthian Coinage in Sicily”, H.A. Cahn, G. Le Rider (eds.), *Proceedings of the 8th International Congress of Numismatics, New York-Washington, September 1973*, Paris-Basel, 99-105.

Kraay, C.M. 1977. “The Earliest Issue of Ambracia”, *NumAntClas* 6, 35-52.

Kraay, C.M. 1979. “The Coinage of Ambracia and the Preliminaries of the Peloponnesian War”, *NumAntClas* 8, 37-66.

Kraay, C.M. 1980. “A Hoard of Corinth and Leucas from N.W. Greece”, *CH* V, 19-35, αρ. 7.

Krasilnikoff, J.A. 2002. “Water and Farming in Classical Greece: Evidence, Method and Perspective”, στο K. Askani, V. Gabrielsen, K. Kvist, A.H. Rasmussen (eds.), *Ancient History Matters, Studies Presented to Jens Erik Skydsgaard on His Seventieth Birthday*, Roma, 47-62.

Krentz, P.1995. *Xenophon, Hellenika II. 3.11-IV.2.8*, Warminster.

Krentz, P. 2007. “Warfare and Hoplites”, H.A. Shapiro, *The Cambridge Companion to Archaic Greece*, New York, 61-84.

Krentz, P., Sullivan, Chr. 1987. “The Date of Phormion's First Expedition to Akarnania”, *Zeitschrift für Alte Geschichte* 36 (2), 241-243.

Kroll, J.H. 2008. “The Monetary Use of Weighed Bullion in Archaic Greece”, στο W.V. Harris (ed.), *The monetary systems of the Greeks and Romans*, Oxford, 12-37.

Kroll, J.H., Waggoner, N.M. 1984. “Dating the Earliest Coins of Athens, Corinth and Aegina”, *AJA* 88, 325-340.

L.D.C. 1922. “A Votive Offering of the Kypselids”, *Museum of Fine Arts Bulletin* 20, 65-68.

Lamboley J.-L., Castiglioni M.P. 2009. (eds.) *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité V. Actes du Ve colloque international (Grenoble, 8-11 octobre 2008)*, Paris.

Lambrinoudakis, W. 1984. (unter Mitarbeit von Ph. Bruneau, O. Palagia, M. Daumas, G. Kokkorou-Alewrass, E. Mathiopolou-Tornaritou), “Apollon”, *LIMC* II 1, 183-327.

Lambrugo, Cl. 2004. “Ceramiche greche di importazione. La ceramica corinzia e attica”, στο G.S. Chiesa (ed.), *La Collezione Lagioia, Una raccolta storica dalla Magna Grecia al Museo Archeologico di Milano*, Milano, 43-64.

Lambrugo, Cl. 2008. “Les vases à parfum corinthiens en Sicile et en Grande-Grèce”, στο L. Bodiou, D. Frère, V. Mehl (dir.), *Parfums et odeurs dans l’antiquité*, Rennes, 187-196.

Lang, F., Funke, P. Kolonas, L. Schwandner, E.-L. Maschek D. (Hrsg.) 2013. *Interdisziplinäre Forschungen in Akarnanien, Διεπιστημονικές έρευνες στην Ακαρνανία*, Bonn.

Lapatin, K. 2006. “Kerch-Style Vases: the Finale”, στο Cohen, B. 2006. *The Colours of Clay. Special Techniques in Athenian Vases*, Los Angeles, 318-341.

Lapini, W. 1996. *Il POxy. 664 di Eraclide Pontico e il cronologia dei Cipselidi*, Firenze.

Lasagni, Ch. 2018. “Tribal poleis” in northwestern Greece”, στο S. Montel, A. Pollini (eds.), *La question de l’espace au IVe siècle avant J.-C. dans les mondes grec et étrusco-italique: continuités, ruptures, reprises*, Besançon, 159-188.

Lateiner, D. 1989. *The Historical Method of Herodotus*, Toronto, Buffalo, London.

Latreille, M. Savoyat, E., Μονοπώλης, Δ. 1965. *Γεωλογικός χάρτης της Ελλάδος, Άρτα*, Αθήνα.

Latyshev, B. 1916². *Inscriptiones Tyriae, Olbiae, Chersonesi Tauricae*, στο B. Latyshev, 1885-1901. *Inscriptiones antiquae orae septentrionalts Ponti Euxini Graecae et Latinae*, I, St-Pétersbourg.

Lauffer, S. 1989. *Griechenland. Lexikon der historischen Stätten*, München.

Leahy, D.M. 1959. “Chilon and Aeschines Again”, *Phoenix* 13, 31-37.

Leahey, D.M. 1968. “The Dating of the Orthagorid Dynasty”, *Zeitschrift für Alte Geschichte* 17 (1), 1-23.

Leake, W.M. 1835. *Travels in Northern Greece*, I-IV, London.

Le Bonniec, H., Le Boeuffle, A. 1972. *Pline l’Ancien, Histoire Naturelle, Livre XVIII*, Paris.

Legon, R.P. 1981. *Megara, The Political History of a Greek City-State to 338 B.C.*, Ithaca, London.

Leibovici, M.E. 1993. *The Asiatic Artemis* (Diss. McGill University, Montreal).

Lepore, E. 1983. “Problemi storici dell’area adriatica nell’età della colonizzazione greca”, στο Association internationale d’études du Sud-Est européen (Istituto per la storia e l’archeologia della Magna Grecia), *L’Adriatico tra Mediterraneo e penisola balcanica*

nell'antichità. Atti del Congresso dell'Associazione internazionale di studi del sud-est europeo (Lecce-Matera, 21-27 ottobre 1973), Taranto, 127-145.

Le Rider, G. 1966. *Monnaies Crétoises du Ve au Ier siècle av. J.-C.*, Paris (Études Crétoises, XV).

Lévêque, P. 1957. *Pyrrhos*, Paris (= BEFAR 185).

Lewis, D.M. 1963. "Cleisthenes and Attica", *Historia* 12, 22-40.

Lhôte, E. 2006. *Les lamelles oraculaires de Dodone*, Genève.

Liampi, K. 2005. *Argilos: a historical and numismatic study*, Athens (Εταιρεία Μελέτης Νομισματικής και Οικονομικής Ιστορίας, Kerma 1).

Liampi, K. (hrsg) 2007. *Sylloge Nummorum Graecorum*, München, heft 12 (Thessalien – Illyrien – Epirus – Kerkyra, Nr. 1-701).

Liampi, K. 2013. "Royal Macedonian coins in Epirus in the historical context", *JNG* 62, 55-96.

Liddell, H.-G., Scott, R. 1996. *A Greek-English Lexicon*, Oxford.

Lisle, R. 1955. *The Cults of Corinth*, Baltimore.

Lloyd, A.B. 1972. "Triremes and the Saïte Navy", *JEA* 58, 268-279.

Lolos, G.J. 1998. *Studies in the Topography of Sikyonia* (PhD Diss. Univ. of California at Berkeley).

Lolos, G.J. 2011. *Land of Sikyon. Archaeology and History of a Greek City-State*, Athens (Hesperia Supplements 39).

Lombardo, M. 2004. "Il Canale di Otranto tra il IV e il III Secolo", στο Braccisi (a cura di) 2004, 49-59.

Lombardo, M. 2016. "Aristote, Aristoxène et le demos alieutikòs de Tarente", στο G. Cuniberti, G. Daverio Rocchi, J. Roy, A. Bartzoka (a cura di), *Great is the power of the sea: the power of the sea and sea power in the Greek world of the archaic and classical period*, Torino (Historiká, Studi di storia greca e romana V), 479-498.

Lucchelli, T. 2010. "La monetazione della Grecia nord-occidentale tra integrazione e identità locali", στο C. Antonetti (a cura di) 2010, 291-298.

Lytle, E. 2012. “Η θάλασσα κοινή: Fishermen, the Sea, and the Limits of Ancient Greek Regulatory Reach”, *ClAnt* 31, 1-55.

Lytle, E. 2018. “The Economics of Saltfish Production in the Aegean During the Classical and Hellenistic Periods”, *Journal of Maritime Archeology* 13 (3), 407-418.

MacDonald, D. 2002. “Sicilian and Southern Italian Overstrikes on Pegasoi” , *Νομισματικά Χρονικά* 21, 55-64.

Mackil, E., Van Alfen, P.G. 2006. “Cooperative Coinages”, στο P.G. Van Alfen (ed.) 2006. *Agoranomia: Studies in money and exchange presented to John Kroll*, New York, 201-246.

MacLaren, M.1934. “On the Composition of Xenophon’s Hellenica”, *AJP* 55, 121-139.

MacSweeney, N. 2013. *Foundation Myths and Politics in Ancient Ionia*, Cambridge.

MacSweeney, N. 2015. *Foundation Myths in Ancient Societies, Dialogues and Discourses*, Philadelphia.

Makarov, I.A., Ushakov, S.V 1991. “A red figure kylix with an inscription from the excavations in Chersonesus Taurica”, *Vestnik drevnej istorii* 4, 173-183.

Malkin, I. 1981. *Religion and the founders of Greek Colonies* (PhD Diss. Univ. Pennsylvania).

Malkin, I. 1985. “What’s in a name? The Eponymous Founders of Greek Colonies”, *Athenaeum* 63, 113-130.

Malkin, I. 1987. *Religion and Colonization in Ancient Greece*, H.S. Vernsel, F.T. Van Straten (eds.), *Studies in Greek and Roman Religion*, 3, Leiden, New York, København, Köln.

Malkin, I. 1990. “Lysander and Libys”, *CQ* 40 (2), 541-545.

Malkin, I. 1994. *Myth and Territory in the Spartan Mediterranean*, Cambridge.

Malkin, I. 1998a. *The Returns of Odysseus, Colonization and Ethnicity*, Berkeley, Los Angeles, London.

Malkin, I. 1998b. “Ithaka, Odysseus and the Euboeans in the Eighth Century”, στο M. Bats, B. D’Agostino (a cura di), *Euboica, L’Eubea e la presenza euboica in Calcidica e in Occidente, Atti del Convegno Internazionale di Napoli, 13-16 novembre 1996*, Napoli, 1-10.

Malkin, I. 2011. *A Small Greek World. Networks in the Ancient Mediterranean*, Oxford, New York.

Malkin, I. 2016. "Greek colonization: the right to return", στο L. Donnellan, V. Nizzo, G.-J. Burgers (eds.), *Conceptualizing Early Colonisation*, Rome, Brussels, 27-50.

Malkin, I. 2018. "Returning Heroes and Greek Colonists", S. Hornblower, G. Biffis (eds.), *The Returning Hero, Nostoi and Traditions of Mediterranean Settlement*, Oxford, 83-104.

Mancini, L. 2013. "Da Eracle a Zeus. Suggestimenti per una rilettura globale del 'Naikos A' di Dodona", *Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente* 91 (III, 13), 335-368.

Marchetti, P. 1994. "Recherches sur les mythes et le topographie d'Argos", *BCH* 118, 131-160.

Marcotte, D. 1985. "Le premier kourov acarnanien et la fin de la seconde ligue délienne. Note critique", *AntCl* 54, 254-258.

Marcotte, D. 1990. *Le poème géographique de Dionysios, fils de Calliphon, édition, traduction et commentaire*, Lovanii.

Marcotte, D. 2000. *Géographes grecs, t. I, Ps.-Scymnos: Circuit de la Terre*, Paris.

Mari, M. 2012. "La conciliazione degli opposti. Il culto e il santuario di Artemide Tauropolos ad Anfipoli", *Aristonothos, Scritti per il Mediterraneo antico* 6, 119-166.

Martin, T.R. 1985. *Sovereignty and Coinage in Classical Greece*, Princeton.

Martin, R. 1987. "Relations entre métropole et colonies: aspects institutionnels", στο J. Pouilloux, G. Vallet (eds.), *Architecture et urbanisme*, Rome, 439-448.

Martin, T.R. 1996. "Why Did the Greek Polis Originally Need Coins?", *Historia* 45 (3), 257-283.

Marx, P.A., Gisler, J.-R. 2011. "Athens NM Acropolis 923 and the Contest Between Athena and Poseidon for the land of Attica", *Antike Kunst*, 54, 21-40.

Mastrocinque, T. 1988. *Da Cnido a Corcira Melaina, uno studio sulle fondazioni greche in Adriatico*, Trento (Pubblicazioni del Dipartimento di Storia della Civiltà Europea, 4).

Matijašić, I. 2010. "Magistrati militari in Grecia nord-occidentale?", στο Antonetti (a cura di) 2010, 225-244.

Mattingly, H.B. 1961. “The Athenian Coinage Decree”, *Historia* X, 148-188.

May, J.M.F. 1939. *The Coinage of Damastion and the Lesser Coinages of the Illyro-Paeonian Region*, Oxford.

Mazetti, Cl. 1978. “Questions of Lydian Chronology”, (“ВΟΠΡΟСЫ ЛИДИЙСКОЙ ХРОИΟΛΟΓΙИ”) *VDI* 144, 178.

Mazzarino, S. 1964. “Metropoli e colonie”, στο P. Romanelli (ed.), *Metropoli e colonie di Magna Grecia*, Naples, 51-85.

McCabe, D.F. 1986. *Erythrai Inscriptions. Texts and List*, Princeton.

McCabe, D.F. 1991. *Rhodian Peraia Inscriptions. Texts and List*, Princeton (The Institute for Advanced Study: The Princeton Project on the Inscriptions of Anatolia).

McDonald, B.R. 1986. “The Diolkos”, *JHS* 106, 191-195.

McGlew, J.F. 1993. *Tyranny and Political Culture in Ancient Greece*, Ithaca-London.

Méautis, G. 1931. “Le coffre de Cypsélos”, *REG* 44, 478-492.

Meiggs, R., Lewis, D. 1969. *A Selection of Greek Historical Inscriptions to the End of the Fifth Century B.C.*, Oxford.

Meiggs, R. 1982. *Trees and Timber in the Ancient Mediterranean World*, Oxford.

Meineke, A. 1964. *Analecta Alexandrina, sive commentationes de Euphorione Chalcidensi Rhiano Cretensi Alexandro Aetolo Parthenio Nicaeno*, Hildesheim.

Melfi, M. 2012. “Butrinto: da santuario di Asclepio a centro federale”, στο G. de Marinis, G.M. Fabrini, G. Paci, R. Perna, M. Silvestrini (a cura di), *I processi formativi ed evolutivi della città in area adriatica*, Oxford, 23-30.

Melfi, M. 2016. “Damophon of Messene in the Ionian coast of Greece Making, re-making, and updating cult statues in the second century BC in Hellenistic Sanctuaries”, στο M. Melfi, Ol. Bobou (eds.), *Hellenistic Sanctuaries: Between Greece and Rome*, Oxford, 82-105.

Melville Jones, J.R. 1998. “The Value of Electrum in Greece and Asia”, στο R. Ashton, S. Hurter, G. Le Rider, R. Bland (eds.), *Studies in Greek Numismatics in Memory of Martin Jessop Price*, London, 259-268.

Melville Jones, J.R. 1999. “Ancient Greek Gold Coinage up to the time of Philip of Macedon”, στο M. Amandry, S. Hurter, D. Bérend (éds.), *Travaux de Numismatique Grecque offerts à Georges Le Rider*, London, 257-275.

Méndez Dosuna, J. 2001. “Δωρικές διάλεκτοι” (μτφ. Ι. Βλαχόπουλος), στο Χρηστίδης 2001, 326-338.

Méndez Dosuna, J. 2018. “West by Northwest: A Linguistic Survey of the Doric Oracular inquiries of Dodona”, στο M. Kalaitzi, P. Paschidis, Cl. Antonetti, A.-M. Guimier-Sorbets (eds.), *Βορειοελλαδικά. Tales from the lands of the ethne. Essays in honour of M. Hatzopoulos, Proceedings of the International Conference Held in Athens (February 2015)*, Athens (Μελετήματα 78), 33-52.

Mercuri, L. 2006. “Corinto e le sue colonie nel nord-ovest fino al V secolo a.C.” *Annali di Istituto Italiano di Numismatica* 52, 235-255.

Meritt, D. 1931. *Corinth VIII.I, Corinthian Inventory I*, Princeton.

Meritt, D. 1934. “The Inscriptions”, *Hesperia* 3 (1), 1-114.

Merkelbach, R., Şahin, S. 1988. “Die publizierte Inschriften von Perge”, *Epigraphica Anatolica* 11, 97-169.

Mertzanis, A., Marabini, F., Efthimiou, G., Angeli, M.G., Pontoni, F., Mertzanis, K., Papadopoulou-Vrynioti, K. 2015. “Lagoons, natural lakes and reservoirs in Epirus (Greece): An assessment of manmade eco-environmental impacts and geomorphological changes”, *Proceedings of the Fifth International Conference on Environmental Management, Engineering, Planning & Economics, Mykonos island, Greece, June 14-18, 2015*, Athens, 710-717.

Meta, A. 2015. *Le monnayage en argent de Dyrrachion 375-60/55 av. J.-C.*, Athènes.

Metallinou, G. 2010. “Kerkyra through the excavations of the last years: myths and realities”, στο Cl. Antonetti (a cura di) 2010, 11-34.

Meyer, E.A. 2013. *The Inscriptions of Dodona and a New History of Molossia*, Stuttgart (Habes 54).

Meyer, E.A. 2015. “Molossia and Epeiros”, στο Beck, Funke (eds.) 2015, 297-318.

Migeotte, L. 2001. “Les concours d’Aktion en Acarnanie: organisation financière et fiscale”, *AncW* 32, 164-170.

Miller, M. 1970. *The Sicilian Colony Dates, Studies in Chronography I*, New York.

Miranda, E. 1989. "Osservazioni sul culto di Euploia", *MGR* 14, 133-137.

Mitchell, F. 1956. "Herodotos' Use of Genealogical Chronology", *Phoenix* 10.2, 48-69.

Mitchiner, M. 2004. *Ancient Trade and Early Coinage*, London, v. 1.

Moore, G.F. 1903. "Baetylia", *AJA* 7 (2), 198-208.

Morakis, A. 2011. "Thucydides and the character of Greek colonisation in Sicily", *CQ* 61, 460-492.

Mordtmann, J.H. 1885. "Zur Epigraphik von Kyzikos III", *MDAI(A)*, 10, 200-211.

Morel, J.-P. 1984. "Greek Colonization in Italy and in the West (Problems of Evidence and Interpretation)", στο T. Hackens, Nancy D. Holloway, R. Ross Holloway (eds.), *Crossroads of the Mediterranean, Papers delivered at the International Conference held at Brown University, 1981* (Archaeologia Transatlantica II), Providence RI, Louvain-La-Neuve, 123-161.

Morgan, C. 1988. "Corinth, the Corinthian Gulf and Western Greece during the Eighth Century BC", *ABSA* 83, 313-338.

Morgan, C. 1994. "The Evolution of a Sacred 'Landscape': Isthmia, Perachora, and the Early Corinthian State," στο S.E. Alcock, R. Osborne (eds.), *Placing the Gods.: Sanctuaries and Sacred Space in Ancient Greece*, Oxford, 105-142.

Morgan, C. 1998. "Euboians and Corinthians in the Area of the Corinthian Gulf", M. Bats, B. d'Agostino (eds.), *EUBOICA, L'Eubea e la presenza euboica in Calcidica e in Occidente, Atti del Convegno Internazionale di Napoli 13-16 novembre 1996*, Napoli, 281-302.

Morgan, C. 2016. "A closed sea? Archaeological evidence for mobility in the central Ionian islands", στο G. De Sensi Sestito, M. Intrieri (a cura di), *Sulle sponde dello Ionio: Grecia occidentale e Greci d'Occidente, Atti del Convegno internazionale, Rende, 2-4 dicembre 2013* (Diabaseis 7), 29-47.

Morgan, C. 2018. "Nostoi and Material Culture in the Area of the Classical-Hellenistic Ionian and Adriatic Seas", στο S. Hornblower, G. Biffis (eds.), *The Returning Hero, Nostoi and Traditions of Mediterranean Settlement*, Oxford, 213-244.

Morgan, J.D. 1985. "Λευκάς πέτρα", *CQ* 35.1, 229-232.

Morley, N. 2007. *Trade in Classical Antiquity*, Cambridge.

Morris, S.I. 1996. “The Absolute Chronology of the Greek Colonies in Sicily”, *Acta Archaeologica Supplementum* 67, 51-69.

Morris, S.P. 2001. “The Towers of Ancient Leukas: Results of a Topographic Survey, 1991-1992”, *Hesperia* 70, 285-347.

Morris, S. 2004. «Πύργοι και αγροικίες στην Κλασική Λευκάδα: Έλεγχος της υπαίθρου στην Κλασική Ελλάδα», στο *Πρακτικά Ζ' Πανιονίου Συνεδρίου, Λευκάδα 26-30 Μαΐου 2002*, Β', Αθήνα, 79-91.

Morris, S.P., Papadopoulos, J.K. 1999. “Phoenicians and the Corinthian Pottery Industry”, στο R. Rolle, K. Schmidt, R.F. Docter (eds.), *Archäologische Studien in Kontaktzonen der antiken Welt*, Göttingen, 251-263.

Morrison, J., Coates, J., Rankov, N.B. 2000². *The Athenian Trireme*, Cambridge.

Mortensen, E. 2015. “Ktistes: Mythical Founder Hero and Honorary Title for New Heroes”, στο J. Fejfer, M. Moltesen, A. Rathje (eds.), *Tradition, Transmission of Culture in the Ancient World*, Copenhagen (Danish Studies in Classical Archaeology. Acta Hyperborea 14), 213-237.

Morton, J. 2001. *The Role of the Physical Environment in Ancient Greek Seafaring*, Leiden, Boston, Köln (Mnemosyne Supplements 230).

Mossé, Cl. 1989. *Οι Τύραννοι στην Αρχαία Ελλάδα*, μτφ. Α. Καλογεροπούλου, Αθήνα (La Tyrannie dans la Grèce Antique, Paris 1969).

Mossé, Cl. 2001³. *Η Αρχαϊκή Ελλάδα, Από τον Όμηρο ως τον Αισχύλο (8^{ος}-6^{ος} αιώνας)*, μτφ. Πασχάλης, Αθήνα (La Grèce archaïque d'Homère à Eschyle VIIIe-VIe siècles av. J.-C., Paris 1984).

Mosshammer, A.A. 1979. *The Chronicle of Eusebius and Greek Chronographic Tradition*, London.

Moucharte, G. 2007. “Le monnayage de Corcyre sous les empereurs romains”, στο Moucharte, G., Borba Florenzano, M.-B., de Callataÿ, F., Marchetti, P., Smolderen, L. et Yannopoulos, P. (eds), *Liber amicorum Tony Hackens*, Louvain-la-Neuve (Numismatica Lovaniensia 20), 275-329.

Murray, O. 2001³. “Herodotus and Oral History”, N. Luraghi (ed.), *The Historian's Craft in the Age of Herodotus*, Oxford, 16-44.

Murray, W.M. 1982. *The Coastal Sites of Western Akarnania: A Topographical-Historical Survey* (Diss. Univ. Pennsylvania).

Murray, W.M. 1988. "The Ancient Harbour Mole at Leucas, Greece", στο A. Raban (ed.), *Archeology of Coastal Changes, Proceedings of the First International Symposium "Cities on the Sea - Past and Present", Haifa, Israel, September 22-29, 1986*, Oxford (BAR International Series 404), 101-118.

Musti, D. 2005. *Magna Grecia. Il quadro storico*, Roma, Bari.

Mylona, D. 2009. "Fish-eating in ancient Greece. Edible fish categories beyond the Linnaean taxonomy", στο A. Matalas, N. Xirotiris (eds.), *Fish and Seafood: Anthropological Perspectives from the Past and the Present*, Kamilari (28th ICAF Proceedings), 55-74.

Mylona, D. 2016. "Fish and seafood consumption in the Aegean: variations on a theme", στο T. Bekker-Nielsen, R. Gertwagen (eds.), *The Inland Seas, Towards an Ecohistory of the Mediterranean and the Black Sea*, Stuttgart (Geographica Historica 35), 57-84.

Nafissi, P. 2009. "From Sparta to Taras. *Nomima, ktiseis* and relationships between colony and mother city", στο S. Hodkinson, A. Powell (eds.), *Sparta, New Perspectives*, Swansea, Bristol, 245-272.

Negris, F. 1904. "Vestiges antiques submerges", *AM* 29, 340-363.

Nicol, D.M. 1957. *The Despotate of Epiros*, Oxford.

Nicol, D.M. 1984. *The Despotate of Epiros 1267-1479. A contribution to the history of Greece in the middle ages*, London, New York, New Rochelle, Melbourne, Sydney.

Nicolet-Pierre, H. 2002. *Numismatique grecques*, Paris.

Niemeyer, H.G. 2006. "The Phoenicians in the Mediterranean", στο G.R. Tsetschladze (ed.), *Greek Colonisation, An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas*, 1, Leiden, Boston (Mnemosyne Supplementum 193), 143-168.

Nilsson, M.P. 1928. "Die Hoplitentaktik und das Staatswesen", *Klio* 22, 240-245.

Oberhammer, E. 1882. *Die Phoinizier im Akarnanien*, München.

Oberhammer, E. 1887. *Akarnanien, Ambrakia, Amphilochien, Leukas im Altertum*, München.

Oeconomides, M. 1990. "Épire: Relations politiques et économiques, au IIIe et au IIe siècle jusqu'en 146 av. J. C., d'après les monnaies", *RN* 32, 264-272.

Oikonomidou-Karamessini, M. 1994. “Die Münzen der Ausgrabung von Kassope”, στο W. Höpfner, E.L. Schwandner (Hrsg.), *Haus und Stadt im klassischen Griechenland*, Munich², 172-174.

Oldfather, W.A. 1916. “Studies in the History and Topography of Locris. I”, *AJA* 20, 32-61.

Oliva, P. 1982. “The Early Tyranny”, *DHA* 8, 363-380.

Olivieri, M.F. 2012. *La politica internazionale dei tiranni nella Grecia arcaica: il caso di Atene* (Diss. Università degli Studi di Padova).

Oller, M., Pena, M.J. 2011. “El mito de Orestes e y culto de Ártemis Tauropólos en las regiones septentrionales de Grecia (Macedonia, Tracia y Epiro)”, στο J. Pàmias (ed.), *Parua Mythographica*, Oberhaid, 109-119.

Oost, S.I. 1954. *Roman Policy in Epirus and Acarnania in the Age of the Roman Conquest of Greece*, Dallas (Arnold Foundation Studies IV).

Oost, S.I. 1972. “Cypselus the Bacchiad”, *CP* 67, 10-30.

Oppermann, H. 1937. s.v. *Pergaia*, *RE* XIX, 1, col. 683-689.

Osborne, R. 1985. *Demos: The Discovery of Classical Attika*, Cambridge.

Osborne, R. 2007. “Archaic Greece”, στο W. Scheidel, I. Morris, R. Saller (eds.), *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World*, Cambridge, 277-301.

Ostrowski, J.A. 1996. “Personifications of Countries and Cities as a Symbol of Victory in Greek and Roman Art”, στο E.G. Schmidt, (Hrsg.), *Griechenland und Rom. Vergleichende Untersuchungen zu Entwicklungstendenzen und -höhepunkten der antiken Geschichte, Kunst und Literatur*, Tbilissi, Erlangen, Jena, 264-272.

Pajakowski, W. 1969. “Die Hegemonie der Chaoner und ihre Grundlage” *Studia Historiae Oeconomicae* 3, 33-46.

Palagia, O. 1998. *The Pediments of Parthenon*, Leiden.

Palumbo Stracca, B.M. 1998. “Kar nel «polyandrion» di Ambracia e un'espressione proverbiale ateniese”, *RCCM*, 40 (1-2), 237-245.

Papadimitriou, A.S. 2012. “«Kastri» in «Bouga» (Anemorrakhi). A Walled Citadel on the Border of the State of Athamanes and Amvrakiotes”, *NAC* 41, 181-189.

Papadopoulos, J. (with the contribution of Michael R. Schilling) 2003. *Ceramicus Redivivus: The Early Iron Age Potters' Field in the Area of the Classical Athenian Agora* (Hesperia Supplements 31), Athens.

Papadopoulos, J. 2008. "The Relocation of Potters and the Dessimination of style: Athens, Corinth, Ambrakia, and the Agrinion Group", στο J. Oakley, O. Palagia (eds.), *Athenian Potters and Painters II*, Athens, 232-240.

Papadopoulos, J.K. 2010. "A New Type of Early Iron Age Fibula from Albania and Northwestern Greece", *JASCSA* 79, 233-252.

Papadopoulos, J.K. 2012. "Money, Art, and the Construction of Value in the Ancient Mediterranean", στο J.K. Papadoulos, G. Urton (eds.), *The Construction of Value in the Ancient World*, Los Angeles, 261-287.

Papadopoulos, J.K. 2014. "Greece in the Early Iron Age: Mobility, Commodities, Politics, and Literacy", στο A.B. Knapp, P. Van Dommelen (eds.) *The Cambridge Prehistory of the Bronze and Iron Age Mediterranean*, Cambridge, 178-195.

Papadopoulos, J.K. 2015. "Greece in the Early Iron Age: Mobility, Commodities, Politics, and Literacy", στο A.B. Knapp, P. van Dommelen (eds.), *The Cambridge Prehistory of the Bronze and Iron Age Mediterranean*, Cambridge, 178-195.

Papadopoulos, J.K. 2016. "Komai, Colonies and Cities in Epirus and Southern Albania: The Failure of the Polis and the Rise of Urbanism on the Fringes of the Greek World", στο B.P.C. Molloy (ed.), *Of Odysseys and Oddities, Scales and modes of interaction between prehistoric Aegean societies and their neighbours*, Oxford, Philadelphia (Sheffield Studies in Aegean Archaeology), 435-460.

Papapostolou, I.A. 2012. *Early Thermos, New Excavations 1992-2003*, Athens.

Papathomopoulos, M. 1968. *Antoninus Liberalis, Métamorphoses IV, texte établi, traduit et commenté par M. Papathomopoulos*, Paris.

Pariante, A. 1994. "Chronique de fouilles et découvertes en Grèce en 1993", *BCH* 118, 695-866.

Parissaki, M.-G. 2007. *Prosopography and onomasticon of Aegean Thrace*, Athens (Μελετήματα 49).

Parke, H.W., Wormell, D.E.W. 1956. *The Delphic Oracle*, Oxford, I-II.

Parker, R. 2000. "Theophoric Names and the History of Greek Religion", στο S. Hornblower, E. Matthews (eds), *Greek Personal Names: Their Value as Evidence*, Oxford, New York, 53-79.

Parker, R. 2003. "The problem of the greek cult epithet", *Opuscula Atheniensia* 28, 173-183.

Parker, R., Obbink, D. 2000. "Aus der Arbeit der 'Inscriptiones Graecae' VI. Sales of Priesthoods on Cos I", *Chiron* 30, 415-449.

Parker, V. 1993. "Zur griechischen und vorderasiatischen Chronologie des sechsten Jahrhunderts v. Chr. unter besonderer Berücksichtigung der Cypselidenchronologie", *Historia* 42, 385-417.

Parker, V. 1996. "Vom König zum Tyrannen. Eine Betrachtung zur Entstehung der älteren griechischen Tyrannis", *Tyche* 11, 165-186.

Parmeggiani, G. 2011. *Eforo di Cuma. Studi di storiografia greca*, Bologna.

Partida, E.C. 2000. *The Treasuries at Delphi, An Architectural Study*, Jonsered.

Partsch, J. 1889. "Die Insel Leukas. Eine geographische Monographie", στο von Supan A., *Petermanns Mitteilungen* 95, Gotha.

Pascual, J. 2009. "Xenophon and the Chronology of the War on Land from 393 to 386 B.C.", *CQ* 59 (1), 75-90.

Pascual, J. 2018. "From the Fifth Century to 167 B.C.: Reconsidering the History of Ancient Epirus", στο A.J. Dominguez (ed.) 2018. *Politics, Territory and Identity in Ancient Epirus*, Pisa, (Diabaseis 8), 43-100.

Payne, H. 1940. *Perachora; the Sanctuaries of Hera Akraia and Limenia*, Oxford.

Pearson, L. 1991. "The Character of Timaeus' History, as it is revealed by Diodorus", στο G. Manganaro, M. Mazza, C. Molè Ventura (eds.), *Mito, Storia, Tradizione, Diodoro Siculo e la Storiografia Classica, Atti del Convegno Internazionale, Catania-Agira 7-8 dicembre 1984*, Catania, 17-30.

Pelliccia, H. 2009. "Simonides, Pindar and Bacchylides", στο F. Budelmann (ed.), *The Cambridge Companion to Greek Lyric*, Cambridge, 240-262.

Peretti, A. 1983. "I peripli arcaici e Scilace di Carianda", F. Prontera (ed.), *Geografia e Geografi nel Mondo Antico, Guida Storica e Critica*, Bari, 69-114.

Perlman, P. 2000. *City and Sanctuary in Ancient Greece, The Theorodokia in the Peloponnese*, Göttingen (Hypomnemata, Untersuchungen zur Antike und zu ihrem Nachleben, 121).

Petrovic, I. 2007. *Von den Toren des Hades zu den Hallen des Olimp. Artemiskult bei Theokrit und Kallimachos*, Leiden.

Petrovic, I. 2010. "Transforming Artemis: from the Goddess of the Outdoors to City Goddess", στο J.N. Bremmer, A. Erskine (eds.), *The Gods of Ancient Greece, Identities and Transformations*, Edinburgh (Edinburgh Leventis Studies 5), 209-227.

Pettegrew, D.K. 2011. "The Diolkos of Corinth", *AJA* 115 (4), 549-574.

Philippson, A. 1956. *Die griechischen Landschaften. Band II, Teil 1: Der Nordwesten der griechischen Halbinsel, Epirus und der Pindus*, Frankfurt, Main.

Piccirilli, L. 1973. *Gli Arbitrati Interstatali Greci, I, (Dalle origini al 338 a. C.)*, Pisa.

Piccirilli, L. 1995. "Corinto e l'Occidente, aspetti di politica Internazionale fino al V secolo a.C.", P. Carratelli (ed.), *Corinto e l'Occidente, Atti del trientaquattresimo Convegno di Studi sulla Magna Grecia, Taranto 7-11 ottobre 1994*, Taranto, 143-176.

Pietragnoli, L. 2010. "I *probouloi* nel pensiero politico e nella pratica istituzionale: un tentativo di sintesi", στο Antonetti (a cura di) 2010, 244-256.

Pippidi, D.M. 1983. *Inscriptiones Scythiae minoris*, 1, Bucarest.

Pirenne-Delforge, V. 1994. *L'Aphrodite grecque: contribution à l'étude de ses cultes et de sa personnalité dans le pantheon archaïque et classique*, Athènes, Liège (Kernos, supplément 4).

Pironti, G. 2007. *Entre ciel et guerre. Figures d'Aphrodite en Grèce ancienne*, Liège (Kernos Supplements 18).

Pironti, G. 2010. "Rethinking Aphrodite as a Goddess at Work", στο A.C. Smith, S. Pickup (eds.), *Brill's Companion to Aphrodite*, Leiden, Boston, 113-130.

Pliakou, G. 1999. "Céramique archaïque d'Ambracie", στο P. Cabanes (ed.) 1999a, 39-50.

Pliakou, G. 2001a. "Leukas in the Roman Period", στο J. Isager (ed.), *Foundation and Destruction. Nikopolis and Northwestern Greece. The Archaeological Evidence for the City*

Destructions, the Foundation of Nikopolis and the Synoecism (Monographs of the Danish Institute at Athens 3), Athens, 147-161.

Pliakou, G. 2009. “Côte et Ethne. L’ organization spatial du bassin d’Ioannina à la lumière du matériel archéologique”, στο Lamboley, Castiglioni (eds.) 2009, 632-647.

Pliakou, G. 2010. “Sanctuaire de divinités féminines et culte d’Artémis en Épire centrale”, στο M. Dufeu-Muller, S. Huysecom-Haxhi, A. Muller (eds.), *Artemis à Épidamne-Dyrrhachion. Une mise en perspective, Table ronde internationale, Athènes 19-20 novembre 2010* (Supplement BCH 134), 414-419.

Podlecki, S. 1975. *The life of Themistocles. A critical survey of the literary and archaeological evidence*, Montreal, London.

Polito, M. 2011. “I racconti di fondazione su Mileto: antichi nomi della città ed eroi fondatori”, στο A. Mele, M. Giangiulio (dir.), *Incidenza dell’Antico. Dialoghi di storia greca*, Napoli, 65-100.

Polito, M. 2018. “Nélée héros fondateur et l’identité communautaire: Milet et les Ioniens”, στο Castiglioni et al. (a cura di) 2018, 153-167.

Post, R. 2019. “Integration and Coercion: Non-Boiotians in the Hellenistic Boiotian League”, στο H. Beck, K. Buraselis, A. McAuley (eds.), *Ethnos and Koinon, Studies in Ancient Greek Ethnicity and Federalism*, Stuttgart, 99-112.

Poulos, S., Chronis, G. 1997. “The importance of the Greek river systems in the evolution of the Greek coastline”, στο F. Briand, A. Moldonado (eds.), *Transformations and evolution of the Mediterranean coastline*, Monaco (CIESM Science Series, Bulletin of the Institute of Oceanography 18), 75-96.

Poulos, S., Collins, M.B. 2002. “Fluviatile sediment fluxes to the Mediterranean Sea: a quantitative approach and the influence of dams”, *Geological Society* 191, 227-245.

Poulos, S., Kapsimalis, V., Tziavos, Chr., Pavlakis, P., Leivaditis, G. 2005. “Sea level stands and Holocene geomorphological evolution of the northern deltaic margin of Amvrakikos Gulf (Western Greece)”, στο E. Fouache, K. Pavlopoulos (eds.), *Sea Level Changes in Eastern Mediterranean during Holocene* (Zeitschrift für Geomorphologie, Supplement 137), Berlin, Stuttgart, 124-145.

Pouqueville, F.C.H.L. 1820. *Voyage dans la Grèce*, Paris, II.

Pouqueville, F.C.H.L. 1826. *Voyage de la Grèce*, Paris, III.

Preka-Alexandri, K. 1999. “Recent excavations in ancient Gitani”, στο Cabanes 1999, 167-169.

Preka-Alexandri, K., Stoyas, Y. 2009. “Economic and socio-political glimpses from Gitana in Thesprotia: the testimony of stamped amphora, handles, coins and clay sealings”, στο Lamboley, Castiglioni (eds.) 2009, 663-683.

Prestiani Giallombardi, A.-M. 2003. “L’ oracolo di Dodona e le navigazioni adriatiche nei secoli VI-IV a.C.”, L. Braccesi, M. Luni (eds.), *I Greci in Adriatico*, 1, Roma (Hesperia 15), 123-136.

Price, M.J. 1979. “The Coinage of Philip II”, *NumChron* 19 (139), 230-241.

Price, M., Waggoner, N. 1975. *Archaic Greek Coinage, The Asyut Hoard*, London.

Pritchett, K. 1946. “Months in Dorian Calendars”, *AJA* 50 (3), 358-360.

Pritchett, W.K. 1992. *Studies in ancient Greek topography, part VIII*, Amsterdam.

Procopio, G. 1955. “Il riordinamento del Medagliere del Museo Nazionale di Reggio Calabria”, *AJIN* 2, 166-171.

Psoma, S. 2001. *Olynthe et les Chalcidiens de Thrace, Etudes de Numismatique et d’Histoire*, Stuttgart.

Psoma, S. 2007a. “Le monnayage federal acarnanien de l’époque classique”, *Klio* 89.1, 7-23.

Psoma, S. 2007b. “Profitable Networks: Coinages, Paneguris, and Dionysiac Artists”, *MHR* 22/2, 237-255.

Psoma, S.E. 2009. “Thuc. 1, 61, 4, Beroia et la nouvelle localisation de Bréa”, *REG* 122.2, 263-280.

Psoma, S. 2015a. “Corcyra’s Wealth and Power”, στο Antonetti, Cavalli (a cura di) 2015, 145-167.

Psoma, S.E. 2015b. “Athenian owls and the royal Macedonian monopoly on timber”, *MHR* 30 (1), 1-18.

Psoma, S.E. 2016a. “Choosing and Changing Monetary Standards in the Greek World during the Archaic and Classical Periods”, στο E.M. Harris, D.M. Lewis, M. Woolmer (eds.), *The Ancient Greek Economy, Markets, Households and City-States*, New York, 90-115.

Psoma, S.E. 2016b. “From Corcyra to Potidaea: the decree of Brea (IG I³ 46)”, *ZPE* 199, 55-57.

Psoma, S.E. 2018. “À propos des *drachmai argyriou symmachikou*”, *Tekmeria* 14, 107-148.

Psoma, S.E. (προς εκτύπωση). *Corcyra: a Greek city in the centre of the Greek world From the Kerkyres to Early Christianity.*

Psoma, S.E., Tsangari, D. 2003. “Monnaie commune et États fédéraux. La circulation des monnayages frappés par les États fédéraux du monde grec”, στο C. Svolopoulos, C. Buraselis, P. Kitromilides, E. Chrysos, K. Zoumboulakis (eds.), *The Idea of European community in History, Conference Proceedings, Aspects of connecting poleis and ethne in Greek Antiquity*, Athens, 111-141.

Puglisi, M. 2000. “Monetazione corinzia: le frazioni argentea”, *XII. Internationaler Numismatischer Kongress Berlin 1997, Akten – Proceedings – Actes – I*, Berlin, 203-211.

Quantin, F. 1999. “Aspects épirotes de la vie religieuse antique”, *REG* 112, 61-98.

Quantin, F. 2009. “L’Agyieus d’Apollon à Apollonia d’Illyrie”, στο J.-L. Lamboley, M.P. Castiglioni (eds.) 2009, 215-231.

Quantin, F. 2010. “Artémis en Épire, en Illyrie méridionale et dans les colonies Nord-occidentales”, *BCH* 134 (2), 432-440.

Quantin, F. 2011. “Contribution à l’histoire religieuse des colonies corinthiennes occidentales. Le problème du transfert des cultes métropolitaines vers les cites coloniales”, στο G. de Sensi Sestito, M. Intrieri (ed.), *Sulla rotta per la Sicilia: L’Epiro, Corcira e l’Occidente*, Firenze, 209-232.

Quantin, F. 2012. “Du même aux autres et de l’autre aux mêmes. Les Corinthiens sur les rives orientales de la mer Ionienne et du sud de l’Adriatique”, *Pallas* 89 (Les diasporas grecques du VIIIe à la fin du IIIe siècle av. J.-C.), 247-274.

Quantin, F. 2017. “La notion de «divinité poliade» à l’épreuve d’une étude de cas: Artémis et Apollon à Apollonia d’Illyrie”, στο S.-A. Boularot, S. Huber, W. Van Andringa (eds.), *Quand naissent les dieux. Fondations des sanctuaires antiques: motivations, agents, lieux*, Athènes, Rome, 113-133.

Rackham, O. 2001. «Αρχαία τοπία», στο O. Murray, S. Price (επιμ.), *Η Αρχαία Ελληνική Πόλις, Από τον Όμηρο ως την εποχή του Μεγάλου Αλεξάνδρου*, μτφ. Σ. Κάπαρης, Ι. Κράλλη, Αθήνα (The Greek City: From Homer to Alexander, Oxford 1990), 113-147.

Radt, S. (hrsg.) 2007. *Strabons Geographika*, 6 (Buch V-VIII: Kommentar), Göttingen.

Raepsaet, G. 1993. “Le Diolkos de l’Isthme à Corinthe: son trace, son fonctionnement”, *BCH* 117, 233-256.

Rager, G. 2005. “The Manufacture and Distribution of Perfume”, στο Z.H. Archibald, J.K. Davies, V. Gabrielsen (eds.), *Making, Moving and Managing, The New World of Ancient Economies 323-31 BC*, Oxford, 253-297.

Rambach, H. 2011. “Reflections on Gems Depicting the Contest of Athena and Poseidon”, στο Chr. Entwistle, N. Adams (eds.), *‘Gems of Heaven’ Recent Research on Engraved Gemstones in Late Antiquity, c. AD 200–600*, London, 274-285.

Randone, G.F. 2013. “I distici del Polyandrion. Un dibattito interrotto”, *Acme* 1-2, 33-52.

Ravel, O. 1928. *The «Colts» of Ambracia*, (NNM 37), New York.

Ravel, O. 1932. *Corinthian Hoards (Corinth and Arta)*, NNM 52, New York.

Ravel, O. 1935. “Rare and Unpublished Coins of Corinthian Types”, *NC* 25⁵, 6-11.

Ravel, O. 1936. *Les «poulains» de Corinthe II*, London.

Ravel, O. 1948. *Les «poulains» de Corinthe I*, Basilia.

Reale, G. 2005. *Diogene Laerzio, vite e dottrine dei più celebri filosofi*, Milano.

Reboton, J. 2008. “Making ‘Colonial’ Institutions: The example of Corinthian ‘Apoikiai’ in the Adriatic”, στο G. Lottes, E. Medijainen, J.V. Sigurðsson (eds.), *Making, using and resisting the law in European history*, Pisa (Thematic work group. 1. States, legislation, institutions; 3), 1-17.

Reboton, J. 2009. “The Fall of the Tyrant in Archaic Greece”, στο A. Gémes, Florencia Peyrou, I. Xydopoulos (eds.), *Institutional Change and Stability. Conflicts, Transitions and Social Values*, Pisa (CLIOHRES, Thematic Work Group 1, States, Legislation, Institutions IV), 1-18.

Reed, C.M. 1984. “Maritime Traders in the Archaic Greek World: A Typology of Those Engaged in the Long-Distance Transfer of Goods by Sea”, *The Ancient World* 10 (Early Trade and Traders in the Mediterranean), 31-44.

Reed, C.M. 2003. *Maritime Traders in the Ancient Greek World*, Cambridge.

Reggiani, N. 2011. “I manteis della Grecia Nord-Occidentale”, στο L. Breglia, A. Moleti, M.L. Napolitano (eds.), *Ethne, Identità e Tradizioni: La “terza”Grecia e l’Occidente*, Pisa, 113-137.

Reichert-Südbeck, P. 2000. *Kulte von Korinth und Syrakus.Vergleich zwischen einer Metropolis und ihrer Apoikia*, Dettelbach (Archäologie Religionswissenschaft, Band 4).

Rhodes, P.J. 1981. *A Commentary on the Aristotelian Athenaion Politeia*, Oxford.

Rhodes, R.F. 2003. “The Earliest Greek Architecture in Corinth and the 7th-Century Temple on Temple Hill”, *Corinth* 20, Princeton, (Corinth. The Centenary: 1896-1996), 85-94.

Rhodes, P.J., Osborne, R. 2003. *Greek Historical Inscriptions 404-323 BC*, Oxford.

Richardson, R.B. 1901. “Akarnania and Aetolia”, *Bulletin of the American Geographical Society* 33 (1), 31-35.

Richter, G.M.A. 1960. *Kouroi. Archaic Greek Youths*, London.

Ridgway, B.S. 1981. “Sculpture from Corinth”, *Hesperia* 50, 422-448.

Ridgway, B.S. 1991. “Archaic architectural sculpture and travel myths”, *DHA* 17 (2), 95-112.

Ridgway, D. 1988. “The Etruscans”, *CAH²*, IV, 634-675.

Ridgway, D. 1992a. “Demaratus and his predecessors”, στο G. Kopcke, I. Tokumaru (eds.), *Greece between East and West: 10th-8th Centuries BC, Papers of the Meeting at the Institute of Fine Arts, New York University, March 15-16th, 1990*, Mainz, 85-92.

Ridgway, D. 1992b. *Οι πρώτοι Έλληνες στη Δύση. Η αυγή της Μεγάλης Ελλάδας*, μτφ. Φ. Αρβανίτης, Αθήνα (L’ Alba della Magna Grecia, Milano 1984).

Riedinger, J.-C. 1991. *Études sur les Helléniques. Xénophon et l’Histoire*, Paris.

Riginos, G. 2010. “L’antica Cassopea e le regioni limitrofe durante il periodo classico ed ellenistico”, στο Cl. Antonetti (a cura di) 2010, 61-78.

- Rizakis, A.D. 2008.** *Achaïe III. Les cités achéennes: épigraphie et histoire*, Athens (Μελετήματα 55).
- Robert, J., Robert, L. 1940.** *Bulletin Épigraphique* 53.
- Robert, J., Robert, L. 1944.** *Bulletine Épigraphique*, 57.
- Robert, J., Robert, L. 1973.** *Bulletin Épigraphique* 77.
- Robert, L. 1928.** “Notes d'épigraphie hellénistique”, *BCH* 52, 158-178.
- Robert, L. 1948.** “Un Decret dorien trouve a Delos”, *Hellenica* 5, 5-15.
- Robert, L. 1960a.** “ΛΙΜΕΝΕΣ”, *Hellenica* 11-12, 263-266.
- Robert, L. 1960b.** “Decret dorien trouvé a Delos”, *Hellenica* 12, 562-569.
- Robert, L. 1973.** “De Cilicie à Messine et à Plymouth. Avec deux inscriptions grecques errantes”, *Journal des Savants* 3, 161-211.
- Robertson, N. 1980.** “The Dorian Migration and Corinthian Ritual”, *CP* 75 (1), 1-22.
- Robinson, H. S. 1963.** “Excavations at Corinth”, *AA* 18, Χρον., 77-92.
- Robinson, H.S. 1976.** “Excavation at Corinth Temple Hill, 1968-1972”, *Hesperia* 45, 203-239.
- Robu, A. 2013.** “Le culte de Poséidon à Mégare et dans ses colonies”, *Dacia, Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne (nouvelles série)* 57, 63-80.
- Robu, A. 2014.** *Mégare et les établissements mégariens de Sicilie, de la Propontide et du Pont-Euxin: histoire et institutions*, Bern, New York.
- Robu, A. 2015.** “Sélinonte et les deux Mégara. Considérations autour de l'héritage de la métropole”, στο A. Iannucci, F. Muccioli, M. Zaccarini (a cura di) 2015. *La Città Inquieta. Selinunte tra lex sacra e defixiones* (Mimesis/ Diádema 2), Milano, Udine, 79-96.
- Robu, A. 2018.** “What's in a Name? Megarian apoikiai in the Black Sea: Common nomima and Local Traditions*”, H. Beck P.J. Smith (eds.), *Megarian Moments. The Local World of an Ancient Greek City-State* (Teiresias Supplements Online) 1, 273-289.
- Robu, A. 2019.** “Coutumes et transferts institutionnels dans l'Antiquité : le calendrier de Mégare et de ses colonies”, *Revue des Études sud-est européennes* 57, 133-152.

Rocco, G. 1996. "Il tempio di Afrodite", στο M. Livadiotti, G. Rocco (a cura di), *La presenza italiana nel Dodecaneso tra 1912 e il 1948. La ricerca archeologica. La conservazione. Le scelte progettuali*, Catania, 30-33.

Rodenwaldt, G. 1939. *Korkyra, Archaische Bauten und Bildwerke*, B. II, *Die Bildwerke des Artemistempels*, Berlin.

Rodoni, M.A. 2017. *Perspectiva Religiosa y Renovacion Literaria en los Himnos de Calimaco* (Diss. Universidad Nacional del Sur, Bahia Blanca).

Roebuck, C. 1950. "The Grain Trade between Greece and Egypt", *CP* 45 (4), 236-247.

Roebuck, C. 1951. "The Organization of Naukratis," *CP* 46 (4), 212-220.

Roebuck, C. 1972. "Some Aspects of Urbanization in Corinth", *Hesperia* 41 (1), 96-127.

Roller, D.W. 2014. *The Geography of Strabo*, Cambridge.

Rolley, C. 1965. «Le sanctuaire des dieux patrôoi et le Thesmophorion à Thasos», *BCH* 89, 441-483.

Rolley, Cl. 2003. *La tombe princiere de Vix*, I, Paris.

Rutter, K. 1986. "Sicily and South Italy: The Background to Thucydides Books 6 and 7", *Greece & Rome* 33(2), 142-155.

Rzepka, J. 2007. s.v. Athanadas (303), στο I. Worthington, *Brill's New Jacoby*, Oxford.

Rzepka, J. 2013. "Monstrous Aetolians and Aetolian Monsters – A Politics of Ethnography?", στο E. Almagor, J. Skinner (eds.) 2013. *Ancient Ethnography, New Approaches*, London, 117-129.

Şahin, S. 1999/ 2004. *Die Inschriften von Perge*, «Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien», 54 and 61, Bonn.

Sakellariou, M.B. 2009a. *Ethnè Grecs à l'âge du bronze, I: Introduction. Abantes-Épeens*, Tome I: *Introduction. Abantes-Epeens.*, Athènes (Μελετήματα, 47).

Sakellariou, M.B. 2009b. *Ethnè Grecs à l'âge du bronze, II: Introduction. Abantes-Épeens*, Tome II: *Étoliens- Thessaliens. Conclusions*, Athènes (Μελετήματα, 47).

Salviat, F. 1997. "Convention entre Ambracie et Charadros: le trace de la frontière", στο *Αφιέρωμα στον N.G.L. Hammond, Παράρτημα «Μακεδονικών» αρ. 7*, Θεσσαλονίκη, 393-399.

Salmon, J. 1977. "Political Hoplites?", *JHS* 97, 87-122.

Salmon, J. 1984. *Wealthy Corinth, A History of the city to 338 BC*, Oxford.

Salmon, J. 1993. "Trade and Corinthian Coins in the West", στο A. Stazio, M. Talierno, R. Vitale (a cura di), *La monetazione corinzia in Occidente, Atti del IX Convegno del Centro Internazionale di Studi Numismatici – Napoli, 27-28 Ottobre 1986*, Roma, 1-17.

Sapirstein, P. 2012. "The monumental archaic roof of the temple of Hera at Mon Repos, Corfu", *Hesperia* 81 (1), 31-91.

Sarris, A., Topouzi, S., Triantafyllidis, F., Soetens, S., Pliakou, G. 2008. "Application of Near-Surface Geophysical Tools and GIS for Mapping the Ancient City of Lefkas", στο Y. Facorellis, N. Zacharias, K. Polikreti (eds.), *Proceedings of the 4th Symposium of the Hellenic Society for Archaeometry National Hellenic Research Foundation, Athens 28-31 May 2003*, Oxford (BAR International Series 1746), 77-84.

Šašel Kos, M. 2015. "Corcyra in Strabo's Geography", στο Antonetti, Cavalli (a cura di) 2015, 1-31.

Sassu, R. 2014. "Alcune osservazioni sui *chremata* preservati nei santuari greci di epoca arcaica e classica", *Thiasos, Rivista di archeologia e architettura antica*, 3.1.2014, 3-15.

Scheffers, A., Kelletat, D., Vött, A., May S.M., Scheffers, S. 2008. "Late Holocene tsunami traces on the western and southern coastlines of the Peloponnesus (Greece)", *Earth and Planetary Science Letters* 269, 271–279.

Schettino, M.T. 1998. *Introduzione a Polieno*, Pisa.

Schmid, W., Stählin, O. 1948. *Geschichte der griechischen Literatur. Erster Teil : Die klassische Periode der griechischen Literatur, von Wilhelm Schmid. Fünfter Band: Die Literatur zur Zeit der attischen Hegemonie nach dem Eingreifen der Sophistik*, München.

Schmidt, B. 1890. *Korkyraeische Studien. Beiträge zur Topographie Korkyras und zur Erklärung des Thukydides, Xenophon und Diodoros*, Leipzig.

Schoch, M. 1997. *Beiträge zur Topographie Akarnaniens in klassischer und hellenistischer Zeit*, Würzburg (= P. Berktold, Chr. Wacker (eds.), *Studien zur Geschichte Nordwest-Griechenlands*, Band 2).

Schwabacher, W. 1943. *Sylloge Nummorum Graecorum: Denmark. The Royal Collection of Coins and Medals, Danish National Museum. Part 12. Epirus-Acarmania*, Copenhagen.

Schwandner, E.-L. 2016. «Η επίθεση και η απόβαση του Αθηναίου ναυάρχου Ασωπίου το 429 π.Χ. στη Νήρικο. Σκέψεις για τον προσδιορισμό της θέσης της», στο Παπαδάτου, Γιαννοπούλου (επιμ.) 2016, 113-117.

Schwahn, W. 1935. λ. "Strategos", *RE Suppl.* VI, 1071-1158.

Scott, M. 2013. *Space and Society in the Greek and Roman Worlds*, Cambridge.

Scrofani, X. 1810. *Voyage en Grèce de Xavier Scrofani Sicilien, fait en 1794 et 1795. Traduit de l'italien par J.F.C. Blanvillain, traducteur de Paul et Virginie*, Paris, Strasbourg, t. I-III.

Sealey, R. 1976. *A history of the Greek city states, ca. 700-338 B.C.*, Berkeley.

Segre, M. 1938. "La Legge Ateniese sull'Unificazione della Moneta", *Clara Rhodos* 9, 150-178.

Segre, M. 1952. *Tituli Calymnii*, στο *Annuario della Scuola Archeologica Italiana di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente*, XXII-XXIII (Nuova Serie, VI-VII, 1944-1945).

Seltman, C. 1955². *Greek Coins, A History of Metallic Currency and Coinage down to the Fall of the Hellenistic Kingdoms*, London.

Semple, E.C. 1932. *Geography of the Mediterranean Region*, Constable.

Sherk, R. K. 1992. "The Eponymous Officials of Greek Cities IV. The Register, part III: Thrace, Black Sea Area, Asia Minor (continued)", *ZPE* 93, 223-272.

Shewan, A. 1914. "Leukas-Ithaka", *JHS* 34, 227-241.

Shewan, A. 1930. "Nerikos", *CQ* 24 (3-4), 136-145.

Shipley, G. 2011. *Pseudo-Scylax's PERIPLUS, The Circumnavigation of the Inhabited World, Text, Translation and Commentary*, Exeter, Devon.

Shipton, K. 2001. "Money and the Élite in Classical Athens", στο A. Meadows, K. Shipton (eds.), *Money and its Uses in the Ancient Greek World*, Oxford, 128-144.

Sinn, A. 1990. "Das Heraion von Perachora. Eine sakrale Schutzzone in der korinthischen Peraia", *AM* 105, 53-116.

Siska, H. 1933. *De Mercurio ceterisque deis ad artem gymniam pertinentibus* (Diss. Univ. Halle).

Smith, A.C. 2011. *Polis and Personification in Classical Athenian Art*, Leiden.

Smith, D.R. 2005. “New Evidence for the Identification of Aphrodite on Staters of Corinth”, *NC* 165, 41-43.

Smith, H.R.W. 1944. *The Hearst Hydria. An Attic Footnote to Corinthian History*, London (University of California Publications in Classical Archaeology 1), 237-290.

Sokolowski, P. 1959. “From the History of the Worship of Apollo at Actium”, *Harvard Theological Review*, 52(4), 215-221.

Sordi, M. 1980. “Il IV e III secolo da Dionigi I a Timoleonte (336 a.C.)”, στο E. Gabba, G. Vallet (a cura di), *La Sicilia antica*, II 1: *La Sicilia greca dal VI secolo alle guerre puniche*, Napoli, 207-288.

Soustal, P. 1981. “Bompliana und das "Phidorastro", zwei mittelalterliche Festungen in der Umgebung von Arta (Epirus)”, στο *Πρακτικά του ΙΕ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Βυζαντινών Σπουδών, Αθήναι – Σεπτέμβριο 1976*, II: *Τέχνη και Αρχαιολογία*, Αθήναι, 715-720.

Soustal, P., Koder, J. 1981. *Tabula Imperii Byzantini*, 3, *Nikopolis und Kephallenia*, Wien.

Spadea, R. (ed.) 1996. *Il Tesoro di Hera: Scoperte nel santuario di Hera Lacinia a Capo Colonna di Crotona*, Milan.

Spadea, R. (a cura di) 2006. *Ricerche nel santuario di Hera Lacinia a Capo Colonna di Crotona. Risultati e prospettive*, Roma.

Splitter, R. 2000. *Die "Kypseloslade" in Olympia, Form, Funktion und Bildschmuck: Eine Archäologische Rekonstruktion*, Mainz.

Sporn, K. 2013. “Mapping Greek Sacred Caves: Sources, Features, Cults”, F. Mavridis, J.T. Jansen (eds.), *Stable Places and Changing Perceptions: Cave Archaeology in Greece*, Oxford (BAR International Series 2558), 202-216.

Stafford, E.J. 1997. “THEMIS. Religion and order in the Archaic polis”, στο L.G. Mitchell, P.J. Rhodes (eds.), *The Development of Polis in Archaic Greece*, London, Routledge, 158-167.

Stafford, E. J. 2000. *Worshipping Virtues: Personification and the Divine in Ancient Greece*, Swansea.

Stamatopoulou, M. 2014. “The Pasikrata Sanctuary at Demetrias and the alleged funerary sanctuaries of Thessaly: a re-appraisal”, *Kernos* 27, 207-256.

- Stanton, G.R. 1984.** "The Tribal Reform of Kleisthenes the Alkmeonid", *Chiron* 14, 1-41.
- Stavropoulou-Gatsi, M. 2010.** "New Archaeological Researches in Aitolia, Akarnania and Leukas", στο C. Antonetti (a cura di) 2010, 79-96.
- Stazio, A. 1995.** "Corinto e l'Occidente fino alla fine del V sec. A.C. nella documentazione numismatica", στο P. Carratelli (ed.), *Corinto e l'Occidente, Atti del trientaquattresimo Convegno di Studi sulla Magna Grecia, Taranto 7-11 ottobre 1994*, Taranto, 179-192.
- Stefanakis, M.I. 1999.** "The Introduction of Coinage in Crete and the Beginning of Local Minting", στο A. Chaniotis (ed.), *From Minoan Farmers to Roman Traders, Sidelights on the Economy of Ancient Crete*, Stuttgart, 247-268.
- Stibbe, C.M. 2003.** *Trebenishte, the fortunes of an unusual excavation*, Roma.
- Stickler, T. 2010.** *Korinth und seine Kolonien, Die Stadt am Isthmus im Mächtegefüge des klassischen Griechenland*, Berlin (Klio Beihefte 15).
- Stiglitz, A. 2005.** "I saggi tiranni: i Cipselidi. Introduzione storica e geografica all' Arca di Cipselo", στο M. Giuman, *L' Arca Invisibile, Studi sull' Arca di Cipselo*, Cagliari, 37-53.
- Stolba, V.F. 2005.** "Fish and Money: Numismatic Evidence for Black Sea Fishing", στο T. Bekker-Nielsen (ed.), *Ancient Fishing and Fish Processing in the Black Sea Region*, Aarhus, 115-132.
- Strauch, D. 1996.** *Römische Politik und griechische Tradition. Die Umgestaltung Nordwest-Griechenlands unter römischer Herrschaft*, München.
- Stroud, R.S. 1968.** "Tribal Boundary Markes from Corinth", *CSCA* 1, 233-242.
- Stroud, R.S. 1994.** "Thucydides and Corinth", *Chiron* 24, 267-302.
- Stylianou, P.J. 1998.** *A Historical Commentary on Diodorus Siculus, Book 15*, Oxford.
- Sutherland, C.H.V. 1976.** "Octavian's Gold and Silver Coinage from 32 to 27 B.C.", *Quaderni Ticinesi* 5, 129-158.
- Talbert, J.A. 1971.** "Corinthian Silver Coinage and the Sicilian Economy, c. 340 to c. 290 B.C.", *NC* 11, 53-66.
- Talbert, R.J.A. 2000.** *Barrington Atlas of the Greek and Roman World*, Princeton.

Themelis, P. 1996. “Damophon”, στο O. Palagia, J.J. Pollitt (eds.), *Personal Styles in Greek Sculpture*, Cambridge (Yale Classical Studies 30), 154-185.

Thiry, M.S. 1998. *Les îles ioniennes de 480 a 167 avant J.-C., étude de géopolitique* (Thèse du Doctorat, Université du Maine).

Thomson, G. 1943. “The Greek Calendar”, *JHS* 63, 52-65.

Thompson, M., Mørkholm, O., Kraay, C.M. (eds.). 1973. *An Inventory of Greek Coin Hoards*, New York.

Thonemann, P.J. 2003. “Inscriptions from Kerkyra and Leukas”, *ZPE* 145, 114- 116.

Tod, M.N. 1946. *A Selection of Greek Historical Inscriptions to the End of the Fifth Century B.C.*, Oxford.

Tomlinson, R. 1977. “The Upper Terraces at Perachora”, *ABSA* 72, 197-202.

Tréheux, J. 1989. “Sur les probouloi en Grèce”, *BCH* 113 (1), 241-247.

Treister, M.Y. 1996. *The Role of Metals in Ancient Greek History*, Leiden, New York, Köln (Mnemosyne Supplements 126).

Trianti, I. 2016. “Actium: Le temple et les statues de culte”, *RA*, 179-186 (Bulletin de la Société Française d’Archéologie Classique – XLVI, 2014-2015, Séance du 7 février 2015).

Trianti, I., Lambaki, A., Zampiti, A. 2013. “Das Heiligtum des Apollon in Aktion”, στο Lang et al. 2013, 279-291.

Trombetti C. 2013. *Il ginnasio greco. Genesi, topografia e culti dei luoghi della paideia* (British Archaeological Reports, International Series 2527), Oxford.

Trümpy, C. 1997. *Untersuchungen zu den altgriechischen Monatsnamen und Monatsfolgen*, Heidelberg.

Tsamarda, K. 2007. *Typology of the lagoons of Amvrakikos Gulf: management of the aquatic ecosystem*, 20-Nov-2007, <http://openarchives.gr/view/103772>.

Tsangari, D. 2007. *Corpus des monnaies d’or, d’argent et de bronze de la Confédération Étolienne*, Athènes.

Tsangari, D. 2011a. “Coin circulation in Western Greece: Epirus, Akarnania, Aetolia. The Hoard Evidence”, στο T. Faucher, M.-C. Marcellési, O. Picard (eds.) 2011. *nomisma. La*

circulation monétaire dans le monde grec antique. Actes du colloque international, Athènes 14-17 avril 2010, (Bulletin de Correspondance Hellénique, Supplément 53) Athènes, 245-256.

Tsangari, D. (ed.) 2011b. *Myth and Coinage. Representations, symbolisms and interpretations from the Greek mythology*, Athens.

Tzortzatou, A., Fatsiou, L. 2009. “New Early Iron Age and Archaic Sites in Thesprotia”, στο Β. Forsén (ed.), *Thesprotia Expedition I. Towards a Regional History*, Athens (Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens, XV), Helsinki, 38-53.

Tzvetkova, J. 2009. «The Coinage of Cardia», *Archaeologia Bulgaria* XIII, 33-54.

Ujes, D. 2002. “Recherche sur la localisation de Damastion et ses mines”, *RN* 158, 103-129.

Ujes Morgan, D. 2018. “Damastion. Its Foundation and the Beginning of its Coinage”, *Numismatici Vijesti* 71, 5-39.

Ure, P. 1906. “The Origin of the Tyrannis”, *JHS* 26, 131-142.

Ure, P. 1922. *The Origin of Tyranny*, Birmingham.

Urquhart, D. 1838. *The Spirit of the East, Illustrated in a Journal of Travels through Roumeli during an eventful period*, London, I-II.

Vallet, G. 1964. “Métropoles et colonies: Leurs rapports jusque vers la fin du VIe siècle”, στο P. Romanelli (ed.), *Metropoli e colonie di Magna Grecia*, Naples, 209-229.

Van Compernelle, R. 1953. “La date de la foundation d’ Apollonie d’Illyrie”, *AC* 22, 50-64.

Van Effenterre, H., Ruzé, Fr. 1995. *Nomima: recueil d’inscriptions politiques et juridiques de l’archaïsme grec*, 1-2, Rome.

Van Wees, H. 2000. “Megara’s Mafiosi: Timocracy and Violence in Theognis”, στο R. Brock, S. Hodkinson (eds.), *Alternatives to Athens: Varieties of Political Organization and Community in Ancient Greece*, Oxford, 52-67.

Vatin, C. 1961. “Damiourges et Épidamiourges à Delphes”, *BCH* 85, 236-255.

Vatin, C. 1993. “Citoyenneté et ethnique des colonies grecques. À propos de Diodore XV, 18”, *Anatolia Antiqua* 2, 71-80.

Veligianni-Terzi, Ch. 1977. *Damiurgen. Zur Entwicklung einer Magistratur* (Diss. Univ. Heidelberg).

Velissaropoulos, J. 1980. *Les nauclères grecs. Recherches sur les institutions maritimes en Grèce et dans l'Orient hellénisé*, Genève-Paris.

Vött, A., Brückner, H., Brockmüller, S., Handl, M., May, S.M., Gaki-Papanastassiou, K., Herd, R., Lang, F., Maroukian, H., Nelle, O., Papanastassiou, D. 2009. "Traces of Holocene tsunamis across the Sound of Lefkada, NW Greece", *Global and Planetary Change* 66, 112–128.

Voza, G. 1968-1969. *Kokalos* 14-15, 363-364.

Voza, G. (éd.) 1971. *Un quinquennio di attività archeologica nella provincia di Siracusa*, Siracusa.

Voza, G. 1973. "Esplorazioni nell'area delle necropoli e dell'abitato", in P. Pelagatti, G. Voza (éds), *Archeologia nella Sicilia sud-orientale*, Naples, 81-107.

Wacker, Ch. 1991. *Die Plagia-Halbinsel. Topographische Untersuchungen in Nordwest-Akarnanien*, Freiburg (M.A.).

Wacker, Ch. 1999. *Palairos, Eine historische Landeskunde der Halbinsel Plagia in Akarnanien*, München (Studien zur Geschichte nordwest-Griechenlands 3).

Wallenstein, J. 2003. *ΑΦΡΟΔΙΤΗ ΑΝΕΘΗΚΕΝ ΑΡΕΑΣ: A study of dedications to Aphrodite from Greek magistrates* (Diss. Univ. Lund).

Wallenstein, J. 2009. "Demand and Supply? The Character of Aphrodite in the light of inscribed votive gifts", στο Cl. Prêtre (éd.), *Le donateur, l'offrande et la déesse, Systèmes votifs dans les sanctuaires de déesses du monde grec, Actes du 31e colloque international organize par l'UMR HALMA-IPEL (Université Charles-de-Gaulle/ Lille 3, 13-15 décembre 2007)*, Liège, 169-180.

Walter-Karydi, E. 1981. "Bronzen aus Dodona – Eine Epirotische Erzbildnerschule", *Jahrbuch der Berliner Museen*, 23, 11-48.

Walter-Καρύδη, Ε. 1997. «Ο χάλκινος Δίας της Απολλωνίας», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 32, 27-33.

- Warren, J. 1968.** "Trihemidrachms of Corinth", στο G.B. Mylonas (ed.), *Studies presented to Stanley Robinson on his seventieth birthday*, St. Louis (Missouri), Oxford, 125-144.
- Wećowski, M. 2013.** *The Rise of the Greek Aristocratic Banquet*, Oxford.
- Weil, R. 1960.** *Aristote et l' Histoire, Essai sur la "Politique"*, Paris.
- Werner, R. 1971.** "Probleme der Rechtsbeziehungen zwischen Metropolis und Apoikie", *Chiron* 1, 19-73.
- West, M.L. 2002.** "'Eumelos': A Corinthian Epic Cycle?", *JHS* 122, 109-132.
- West, M.L. 2003.** *Greek Epic Fragments, From the Seventh to the Fifth Centuries BC*, London.
- Westermann, A. 1843.** *Μυθογράφοι. Scriptorum Poeticae Historiae Graeci. Edidit Antonius Westermann Litt. Gr. Et Rom. In Univ. Lips. P.P.O.*, Braunschweig.
- White, M. 1955.** "Greek Tyranny", *Phoenix* 9, 1-18.
- Whitehead, D. 2000.** *Hypereides: The Forensic Speeches, Introduction, Translation and Commentary by David Whitehead*, Oxford.
- Wiater, N. 2014.** *Dionysius von Halikarnass, Römische Frühgeschichte, Eingeleitet, Übersetzt und Kommentiert von Nicolas Wiater, Band 1: Bücher 1 bis 3* (Bibliothek der Griechischen Literatur, Band 75), Stuttgart.
- Wickkiser, B.L. 2010.** "Asklepios in Greek and Roman Corinth", στο S.J. Friesen, D.N. Schowalter, J.C. Walters (eds.), *Corinth in Context. Comparative Studies on Religion and Society* (Supplements to Novum Testamentum 134), Leiden, Boston, 37-66.
- Wilkes, J., Fischer-Hansen, T. 2004.** "The Adriatic", στο Hansen, M.-H., Nielsen, T.-H., *An Inventory of Archaic and Classical Greek Poleis*, Oxford, 321-337.
- Will, E. 1954.** "Sur l'évolution des rapports entre colonies et métropoles en Grèce à partir du VIe siècle", *La Nouvelle Clio*, 6, 413-460.
- Will, E. 1955.** *Korinthiaka, Recherches sur l'histoire et la civilisation de Corinthe des origines aux Guerres Médiques*, Paris.
- Williams, C.K., Fisher, J.E. 1972.** "Corinth, 1971: Forum Area" *Hesperia* 41, 143-184.

Williams II, C.K., 1981. “The city of Corinth and its domestic religion”, *Hesperia* 50, 408 – 421.

Williams II, C.K. 1986. “Corinth and the Cult of Aphrodite”, στο M.A. Del Chiaro (ed.), *Corinthiaca, Studies in Honor of Darrell A. Amyx*, Columbia, 12-24.

Williams, D. 1978. *Pre-Roman Cults in the area of the Forum of Ancient Corinth* (Diss. Univ. Pennsylvania).

Wilson, J.B. 1987. *Athens and Corcyra: strategy and Tactics in the Peloponnesian War*, Bristol.

Wolters, P. 1925. “Ausgrabungen am Aphroditetempel in Ägina 1924”, *Gnomon* 1, 46-49.

Woodhouse, W.J. 1892-1893. “Aetolian inscriptions”, *JHS* 13, 338-355.

Woodhouse, W.J. 1897. *Aetolia, Its geography, topography and antiquities*, Oxford.

Yalouris, N. 1950. “Athena als Herrin der Pferde”, *Museum Helveticum* 7 (2), 19-101.

Zachos, G.A. 2016. *Tabula Imperii Romani. J34 – Athens. Achaia Phthiotis-Malis-Aenis-Oitaia-Doris-Eyrytania-East & West Locris-Phokis-Aitolia-Akarnania*, Athens.

Zehnacker, H., Silberman, A. 2015. *Pline l’Ancien, Histoire Naturelle, Livre IV*, Paris.

Zimmermann Munn, M.L. 2003. “ Corinthian Trade with the Punic West in the Classical Period”, στο *Corinth, 20, Corinth, The Centenary: 1896-1996*, 195-217.

Zirone, D. 2005. s.v. *Siracusa*, στο *Bibliografia topografica della colonizzazione greca in Italia e nelle isole tirreniche*, XIX, 167-168.

Ziskowski, A. 2011. *The Construction of Corinthian Identity in the Early Iron Age and Archaic Period* (PhD Diss. Bryn Mawr College).

Ziskowski, A. 2014. “The Bellerophon Myth in Early Corinthian History and Art”, *Hesperia* 83 (1), 81-102.

Zoumbaki, S. 2012. “The exploitation of local resources of Western Greece by Roman entrepreneurs (3rd-1st c. BC)”, *Revue belge de philologie et d’histoire* 90 (1), 77-92.

Αγγέλη, Α. 1998. ΑΔ 48 (1993), Β1 Χρονικά, 277.

Αγγέλη, Α. 2004α. ΑΔ 53 (1998), Β2 Χρονικά, 486-490.

Αγγέλη, Α. 2004β. ΑΔ 53 (1998), Β2 Χρονικά, 503.

Αγγέλη, Α. 2004γ. «Μελαμβαφείς αμφορείς και πελίκες από τα νεκροταφεία της Αμβρακίας», στο *Στ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, προβλήματα χρονολόγησης, κλειστά σύνολα-εργαστήρια, Βόλος 17-23 Απριλίου 2000*, Αθήνα, 549-556.

Αγγέλη, Α. 2013α. «Νομίσματα από ελαιοτριβείο της Αμβρακίας», στο Λιάμπη κ.α. (επιμ.) 2013, 345-357.

Αγγέλη, Α. 2013β. «Ταφικοί περίβολοι της Αμβρακίας», στο K. Sporn, E. Kalogeroudi, E. Kasubke (Hrsg.), *Griechische Grabbezirke klassischer Zeit, Normen und Regionalismen, Akten des Internationalen Kolloquiums am Deutschen Archäologischen Institut, Abteilung Athen 20.-21. November 2009*, München, 180-189.

Αγγέλη, Α. 2014. «Κεραμική ελληνιστικών χρόνων από δημόσιο κτίριο της Αμβρακίας», στο Ε. Κώτσου (επιμ.), *Η' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Ιωάννινα 5-9 Μαΐου 2009, Πρακτικά-κείμενα*, Αθήνα, 63-67.

Αγγέλη, Α. 2015α. «Η ιστορία της Αμβρακίας», στο Παπαδοπούλου 2015, 13-18.

Αγγέλη, Α. 2015β. «Πολεοδομική οργάνωση και μνημεία», στο Παπαδοπούλου 2015, 23-28.

Αγγέλη, Α. 2015γ. «Τα νεκροταφεία της Αμβρακίας», στο Παπαδοπούλου 2015, 51-64.

Αγγέλη, Α. 2018. «Το ανατολικό νεκροταφείο της Αμβρακίας», στο Κ. Λιάμπη, Κ. Σουέρεφ, Β. Παπαδοπούλου, Β. Κασκάνης (επιμ.) 2018, *Το αρχαιολογικό έργο στη Βορειοδυτική Ελλάδα και στα νησιά του Ιονίου, Ιωάννινα, 10-13 Δεκεμβρίου 2014, Πρακτικά*, Αθήνα, 467-476.

Αγγέλη, Α., Κοντογιάννη, Θ. 2017. «Κεραμική των γεωμετρικών χρόνων από την Άρτα», στο Σουέρεφ, Κ. (επιμ.), *Σπείρα, Επιστημονική συνάντηση προς τιμήν της Αγγέλικας Ντούζουγλη και του Κωνσταντίνου Ζάχου, Πρακτικά*, Αθήνα, 435-444.

Ανδρέου, Η. 1983. «Το μικρό θέατρο της Αμβρακίας», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 25, 9-23.

Ανδρέου, Η. 1990. ΑΔ 41 (1986), Β Χρονικά, 103-105 και πιν. 96-97.

Ανδρέου, Ι. 1986. "The epigrams from the Ambracian Polyandrion", ΑΔ 41 (1), Α *Μελέτες*, 425-446.

Ανδρέου, Ι., Ανδρέου Η. 1990. ΑΔ 41 (1986), Β Χρονικά, 100-102 και πιν. 94-95.

Ανδρέου, Ι. 1990. *ΑΔ 41 (1986), Β Χρονικά, 105 και πιν. 98, 110-113 και πιν. 103-106.*

Ανδρέου, Ι. 1991. *ΑΔ 41 (1986), Α Μελέτες, 425-446.*

Ανδρέου, Ι. 1994. «Μνημειακοί ταφικοί περίβολοι της ΒΔ Ελλάδος», στο *ΦΗΓΟΣ, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Σωτήρη Δάκαρη*, Ιωάννινα, 77-98.

Ανδρέου, Ι. 1997α. «Η τοπογραφία της Αμβρακίας και η πολιορκία του 189 π.Χ.», στο *Αφιέρωμα στον Ν.Γ.Λ. Hammond, Παράρτημα «Μακεδονικών» αρ. 7*, Θεσσαλονίκη, 17-35.

Ανδρέου, Ι. 1997β. «Οικιστική Οργάνωση», στο Μ. Σακελλαρίου (επιμ.), *Ήπειρος, 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα, 96-97.

Ανδρέου, Ι. 1998. «Πολεοδομικά της αρχαίας Λευκάδας», *ΑΔ 43, Α Μελέτες, 147-185.*

Ανδρέου, Ι. 2000. «Τα Ομόλογα των Αμβρακιωτών και η ιστορική τοπογραφία της νοτιοανατολικής Ηπείρου», *ΑΔ 51-52 (1996-1997), Α Μελέτες, 141-172.*

Ανδρέου, Ι. 2016. «Νήρικος – Λευκάς – Κάστρο – Αγία Μαύρα – Αμαξική – Λευκάδα», στο Παπαδάτου, Γιαννοπούλου (επιμ.) 2016, 19-58.

Βαλαβάνης, Π. 2008. «Το γάλα και τα προϊόντα του στον αρχαίο ελληνικό και ρωμαϊκό κόσμο», στο *Ιστορία του Ελληνικού Γάλακτος και των Προϊόντων του, Ι΄ τριήμερο εργασίας, Ξάνθη 7-9 Οκτωβρίου 2005*, Αθήνα, 89-96.

Βασιλειάδης, Σ., Τζωρτζάτου, Α., Χριστοδούλου, Ε., Φάτσιος, Σ. 2010. «Η Θεσπρωτία από τους αρχαϊκούς χρόνους έως τη ρωμαϊκή κατάκτηση (Thesprotia from the Archaic period to the Roman conquest)», στο *Ιόνιος Λόγος. Επιστημονική Περιοδική Έκθεση*, Β΄, 147-159.

Βάσιος, Α. 2017. «Δανάκες», στο Παπαδοπούλου 2017, 28-29.

Βέτσιος, Ε. 2007. *Η διπλωματική και οικονομική παρουσία των Βενετών στην περιοχή της Άρτας κατά τον 18^ο αιώνα*, Θεσσαλονίκη.

Βικάτου, Ολ. 2013. *Η αρχαία πόλη της Λευκάδας, οι οικίες και τα δημόσια κτήρια. Ανάδειξη τμημάτων του οικιστικού πλέγματος της αρχαίας Λευκάδας*, Αθήνα.

Βικέλας, Δ. 1886. *Από Νικοπόλεως εις Όλυμπιαν*, Αθήνα.

Βλασσόπουλος, Γ. 2006. *ANEMOKAPABA. Καράβια, Εμπόριο, Μεταφορές, Ληστείες, Πειρατείες, Πανώλη στο Ιόνιο και στα Ακαρνανικά παράλια τον 18ο αιώνα*, Ιθάκη.

Βλαχογιάννη, Ε. 2012. «Βοιωτική νομισματοκοπία (Αρχαιότητα)», *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Βοιωτία*: www.ehw.gr/l.aspx?id=12687.

Βοκοτοπούλου, Ι. 1969α. *ΑΔ 22* (1967), *Β Χρονικά*, 342.

Βοκοτοπούλου, Ι. 1969β. «Υστεροαρχαϊκός ναός εις Ἄρταν», *ΑΑΑ 2*, 39-43.

Βοκοτοπούλου, Ι. 1970. *ΑΔ 24* (1969), *Β2 Χρονικά*, 248-249 και πιν. 250.

Βοκοτοπούλου, Ι. 1971. «Πολεοδομικά της αρχαίας Αμβρακίας», *ΑΑΑ 4*, 332-335.

Βοκοτοπούλου, Ι. 1975. *Χαλκαῖ κορινθιουργεῖς πρόχοι. Συμβολή εις τὴν μελέτη τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς χαλκουργίας*, Αθήνα.

Βοκοτοπούλου, Ι. 1982. «Ἡ Ἑπειρος στὸν 8ο καὶ 7ο αἰ.», *Atti del Convegno Internazionale Grecia, Italia e Sicilia nell'VIII et VII sec. A.C., Atene 15-20 Ottobre 1979, Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente LX*, Roma, 77-98.

Βοκοτοπούλου, Ι. 1994. «Ἡ τελευταία οἰκία τῆς μολοσσικῆς κώμης στὴ Βίτσα Ζαγορίου», στὸ *ΦΗΓΟΣ, Τιμητικός τόμος γιὰ τὸν καθηγητὴ Σωτῆρη Δάκαρη*, Ἰωάννινα, 189-220.

Βουκελάτος, Ι. 2011. «Τὸ τρισκελές στα ἀρχαία ἐλληνικά νομίσματα», *Νομισματικά Χρονικά 29*, 17-24.

Γεωργιάδης, Θ. 1993. *Αρχαία Μακεδονία κατὰ τὸν Στράβωνα*, Αθήνα.

Γεωργιάδου, Γ., Τζωρτζάτου, Α. 2009. «Ἡ Πρωτοκορινθιακὴ καὶ Κορινθιακὴ ἀρχαϊκὴ κεραμικὴ τῆς Κέρκυρας. Μία συστηματικὴ προσέγγιση τῶν ευρημάτων ἀπὸ τὸ οἰκόπεδο τοῦ Δικαστικοῦ Μεγάρου Κέρκυρας», στὸ *Ἡ' Διεθνὲς Πανιώνιο Συνέδριο, Κύθηρα 21-25 Μαρτίου 2006, Τόμος Ι, Αρχαιολογία - Αρχιτεκτονική, Φυσικό Περιβάλλον*, Κύθηρα, 163-181.

Γκαδόλου, Α. 2008. *Ἡ Αχαΐα στὸς πρώιμους ἱστορικοὺς χρόνους. Κεραμικὴ παραγωγή καὶ ἔθιμα ταφῆς*, Αθήνα.

Γκατζόλης, Χ. 2012. «Ἐπανεξέταση τῆς χαλκῆς νομισματοκοπίας τοῦ Ἀλεξάνδρου Γ' καὶ τοῦ Κασσάνδρου ὑπὸ τὸ πρίσμα νέων ἀνασκαφικῶν καὶ θησαυρικῶν δεδομένων», στὸ *Μ. Τιβέριος, Π. Νίγδελος, Π. Ἀδάμ-Βλένη (επιμ.), Θρεπτηρία, Μελέτες γιὰ τὴν ἀρχαία Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη, 380-397.

Γκίζα, Β. 2016. «Μια αγροτική εγκατάσταση βόρεια της αρχαίας πόλης της Λευκάδας», στο Παπαδάτου, Γιαννοπούλου (επιμ.) 2016, 145-168.

Γκίνης, Σ.Χ. 1973. *Αι άνεμολογικαὶ συνθῆκαι τοῦ Ἰονίου πελάγους*, Αθήνα (Διδ. Διατρ. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών).

Γούνη, Π. 2011. *ΑΔ* 56-59 (2001-2004), *Β5 Χρονικά*, 52.

Γραβάνη, Κ. 2009. «Η ελληνιστική κεραμική της βορειοδυτικής Ελλάδας», στο Ε. Κώτσου (επιμ.), *Ελληνιστική κεραμική από την Ήπειρο, την Αιτωλοακαρνανία και τα Ιόνια νησιά*, Αθήνα, 47-65.

Γραβάνη, Κ., Κατσικούδης, Ν. 2019. «Το Νεκρομαντείο στον Αχέροντα. Προτάσεις ερμηνείας», στο Ι.Π. Χουλιάρης, Γ. Πλιάκου (επιμ.), *Θεσπρωτία Ι, Πρακτικά Α΄ Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου για τη Θεσπρωτία*, 1, Ιωάννινα, 135-160.

Δάκαρης, Σ. 1955. «Ταφικός περίβολος του Ανακτορίου», *ΑΕ (Αρχαιολογικά Χρονικά)*, 16-22.

Δάκαρης, Σ. 1956. «Προϊστορικοί τάφοι παρά τὸ Καλμπάκι Ἰωαννίνων», *ΑΕ*, 1-13.

Δάκαρης, Σ. 1957. «Συμβολὴ εἰς τὴν τοπογραφίαν τῆς ἀρχαίας Ἠπείρου», *ΑΕ*, 88-113.

Δάκαρης, Σ. 1960. «Τὸ ἱερόν της Δωδώνης», *ΑΔ* 16, 33, σημ. 70 και 39.

Δάκαρης, Σ. 1961-1962. *ΑΔ* 17, *Β Χρονικά*, 187-194.

Δάκαρης, Σ.Ι. 1962. «Τὸ ἱερόν τῆς Δωδώνης», *ΑΔ* 16 (1960) 1, 4-40, 101-102.

Δάκαρης, Σ. 1964α. *Οἱ γενεαλογικοὶ μῦθοι τῶν Μολοσσῶν*, Αθήνα.

Δάκαρης, Σ. 1964β. «Ἀρχαιότητες καὶ μνημεῖα Ἠπείρου», *ΑΔ* 19, *Β3 Χρονικά*, 305-309 και 311-312.

Δάκαρης, Σ.Γ. 1965. «Ἀρχαιότητες καὶ μνημεῖα Ἠπείρου», *ΑΔ* 20, *Β Χρονικά*, 345-348.

Δάκαρης, Σ.Γ. 1966. *ΑΔ* 19 (1964), *Β Χρονικά*, 285.

Δάκαρης, Σ.Γ. 1967. *ΑΔ* 20 (1965), *Β Χρονικά*, 347-348 και πιν. 415α.

Δάκαρης, Σ.Γ. 1968. *ΑΔ* 21 (1966), *Β2 Χρονικά*, 284-286 και πιν. 289-290.

Δάκαρης, Σ.Ι. 1972. *Θεσπρωτία* (= Ἀρχαῖες ἐλληνικὲς πόλεις 15), Αθήνα.

Δάκαρης, Σ.Ι. 1976. *Ἡ Κτηνοτροφία στὴν ἀρχαία Ἠπειρο (Σκέψεις γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ Ἠπειρωτικοῦ Πανεπιστημίου)*, Ιωάννινα.

Δάκαρης, Σ.Ι. 1977. «Το Κάστρο των Ρωγών», *Δωδώνη* 6, 201-234.

Δάκαρης, Σ.Ι. 1984. *Κασσώπη, Ιωάννινα.*

Δάκαρης, Σ.Ι. 1990. «Το Όρραον. Το σπίτι στην αρχαία Ήπειρο», *ΑΕ* (1986), 108-146.

Δοντάς, Γ. 1970. *Όδηγός Αρχαιολογικοῦ Μουσείου Κέρκυρας, Αθήνα.*

Δουβίτσας, Ν. 1996. *Η Καρσάνικη βελονιά. Ιστορία, τεχνική, είδη κεντημάτων, υλικά, Λευκάδα.*

Δραγούμης, Σ. 1910. «Ανάθημα Ἀρτέμιτι Πασικράτα ἐν Ἀμβρακία», *ΑΕ* 397-398.

Ευαγγελίδης, Δ. 1914. «Ἐπιγραφαί ἐξ Ἠπείρου», *ΑΕ*, 232-241.

Ευαγγελίδης, Δ.Ε. 1959. «Ψήφισμα τοῦ βασιλέως Νεοπτολέμου ἐκ Δωδώνης», *ΑΕ* 1956, 1-13.

Ευαγγελίδης, Δ., Δάκαρης, Σ.Ι. 1964. «Τὸ ἱερὸν τῆς Δωδώνης. Α. Ἱερὰ οἰκία», *ΑΕ* 1959, 1-194.

Ζαλοχώρη, Ε., Καϊναδάς, Η., Μάργαρης, Ν.Σ. 2001. *Η αλιευτική παράδοση στον Αμβρακικό κόλπο, Αθήνα.*

Ζαπαντιώτης, Η.Ι. 1998. *Σύντεκνο – Πατιόπουλο, Αθήνα.*

Ζαφειρόπουλος, Ν.Σ. 1962. «Ανασκαφή τάφων Αμβρακίας», *ΠΑΕ* 1957, 85-88.

Ζάχος, Κ.Λ. 1997. «Νομός Λευκάδας. Οικόπεδο Σπ. Κουνιάκη», *ΑΔ* 47 (1992), Β1 *Χρονικά*, 281-285.

Ζάχος, Κ.Λ, Ντούζουγλη, Α.Σ. 2003. *Λευκάδα. Ιστορική-Αρχαιολογική Επισκόπηση μέσα από τα Εκθέματα του Αρχαιολογικού Μουσείου, Αθήνα.*

Θεοχαράτος, Γ.Α., Τσελεπιδάκης, Η.Γ. 1982. «Οι ανεμολογικές συνθήκες και το διαθέσιμο αιολικό δυναμικό στην περιοχή του Ιονίου πελάγους και της Δυτικής Ελλάδας», *Δελτίο Ελληνικής Μετεωρολογικής Εταιρείας* 7 (1-3), 27-45.

Ιντζέμπελης, Ε. 2008. *Μενίδι, τα καλύτερά μας χρόνια, Άρτα.*

Καλαμπόκης, Θ.Π. 2008. *Φλωριάδα. Ένα χρονικό μέσα στο χρόνο. Ιστορία, Μελετήματα, Σημειώματα, Γλωσσάριο, Αθήνα.*

Καλλιγιάς, Π. 1982. «Κερκυραίοι στην αρχαία Λευκάδα», *Έπετηρίς Έταιρείας Λευκαδικῶν Μελετῶν, Ε'* (1978-1980), 75-85.

Καλλιγιάς, Π. 1968. *ΑΔ* 23, Β2 *Χρονικά*, 320-321 και πιν. 259α-δ.

Κάντα-Κίτσου, Κ. 1999. *ΑΔ* 49 (1994), *Β1 Χρονικά*, 421.

Καπόπουλος, Β. 2015. «Το μικρό Θέατρο», στο Παπαδοπούλου 2015, 37-50.

Καπόπουλος, Β. 2017. «Χρυσό δαχτυλίδι», στο Παπαδοπούλου 2017, 28.

Καπώνης, Ν. 2016. «Η άρχαία Νήρικος και η Λευκάδα στις βυζαντινές φιλολογικές και ιστορικές πηγές», στο Παπαδάτου, Γιαννοπούλου (επιμ.) 2016, 199-234.

Καραμεσίνη-Οικονομίδου, Μ. 1975. *Η νομισματοκοπία της Νικοπόλεως*, Αθήνα.

Καρατζένη, Β. 1994. «Το *ιερὸν ὄρος* και το *ἐπιφανές ὄρος Κράνεια* της Αμβρακίας», στο: *ΦΗΓΟΣ. Τιμητικός τόμος στο Σωτήρη Δάκαρη*, Ιωάννινα, 288-304.

Καρατζένη, Β. 1997. «Τοπογραφικά της χώρας των Αμβρακιωτών», στο *Αφιέρωμα στον Ν.Γ.Λ. Hammond, Παράρτημα «Μακεδονικών» αρ. 7*, Θεσσαλονίκη, 233-249.

Καρατζένη, Β. 2001. *ΑΔ* 51 (1996), *Β1 Χρονικά*, 394-395.

Καρατζένη, Β. 2004. *ΑΔ* 53 (1998), *Β2 Χρονικά*, 498-501 και 502-503.

Καρατζένη, Π. 1982. *ΑΔ* 37 (1982), *Β Χρονικά*, 263 και πιν. 164α-β.

Καρατζένη, Π. 1986-1987. «Οχύρωση Αμβρακίας. Μια νέα χρονολογική προσέγγιση», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 28, 10-28.

Καρατζένη, Π. 1990. *ΑΔ* 41 (1986), *Β Χρονικά*, 107-109 και πιν. 99.

Καρατζένη, Π. 1995. *ΑΔ*, 44 (1989), *Β2 Χρονικά*, 263-265.

Καρατζένη, Π. 1997. *ΑΔ*, 47 (1992), *Β1 Χρονικά*, 262-270 και 565-566.

Καρατζένη, Π. 2017. «Επιβίωση αρχαίων μύθων στην περιοχή της Άρτας», στο Ε. Μέρμηγκα (επιμ.), *Σπείρα, Επιστημονική Συνάντηση προς τιμήν της Αγγέλικας Ντούζουγλη και του Κωνσταντίνου Ζάχου*, Πρακτικά, Αθήνα, 421-434.

Κατσαδήμα, Ι.Κ. 2003. *Επιτάφιας στήλες από την Αμβρακία*, (Διδ. Διατ. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων).

Κοκκίνη, Φ. 2012. «Κατακρημνισμός και Βάραθρα: η εκτέλεση στην ύπαιθρο», *Διαχρονία*, περ. Γ', παράρτημα 2, 53-62.

Κολώνας, Ι. 1995. *ΑΔ* 44 *Β1 Χρονικά*, 145.

Κομητοπούλου, Μ. 2012. *Αριστείδης Λυσιμάχου Άλωπεκῆθεν. Από την Τυραννίδα στη Δημοκρατία* (Διδ. Διατρ. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών).

Κοντογιάννη, Θ. 1995. *ΑΔ 50, Β2 Χρονικά*, 418-9.

Κοντογιάννη, Θ. 2003. *ΑΔ 52 (1997), Β2 Χρονικά*, 573.

Κοντογιάννη, Θ. 2004α. *ΑΔ 53 (1998), Β2 Χρονικά*, 490-498.

Κοντογιάννη, Θ. 2004β. *ΑΔ 53 (1998), Β2 Χρονικά*, 501-502.

Κοντογιάννη, Θ. 2005. *ΑΔ 54 (1999), Β1 Χρονικά*, 467-470.

Κοντορίνη, Β. 1987. «Δημοσιευμένες ελληνικές επιγραφές του μουσείου Ίωαννίνων», *Δωδώνη* 16, 611-643.

Κουρκουμέλης, Δ. 1990. «Οι Κερκυραϊκοί αμφορείς», *Ενάλια* 2, 14-19.

Κουρκουμέλης, Δ. 1994. «Τα αρχαία κείμενα ως βάση μιας πρώτης προσέγγισης της αγροτικής εκμετάλλευσης στην Κέρκυρα κατά τους 5ο και 4ο π.Χ. αιώνα», στο P. Doukellis, L. Mendoni (éd.), *Structures rurales et sociétés antiques*, Paris, 237-242.

Κουρκουμέλης, Δ. 1995. «Χάλκινο ενεπίγραφο αγαλμάτιο από την Κέρκυρα», *ΑΕ* 134, 257-265.

Κουρκουμέλης, Δ. 1996. «Η Ομηρική Τοπογραφία της Αρχαίας Κέρκυρας», στο *Με τον Όμηρο και την Οδύσσεια στο Ιόνιο. Πρακτικά της Β' Επιστημονικής Συνάντησης (Κέρκυρα, 13-15 Οκτωβρίου 1995)*, Κέρκυρα, 27-35.

Κουρκουμέλης Δ. 2000. «Οικονομία και αρχαίο εμπόριο: η περίπτωση των Κερκυραϊκών αμφορέων μεταφοράς», στο Δ. Μινωτός, Π. Καλλιγιάς, Γ.Ι. Πεντόγαλος (επιμ.), *Πρακτικά του ΣΤ' Διεθνούς Πανοινίου Συνεδρίου (Ζάκυνθος, 23-27 Σεπτεμβρίου 1997)*, Θεσσαλονίκη, 153-164.

Κουτελάκης, Χ. 2001. *Τήνος Αρχαία και Χριστιανική, Προβλήματα και απαντήσεις για το παρελθόν της (Προσέγγιση αρχαιολογική – ιστορική – μυθολογική – φιλολογική)*, Αθήνα.

Κουτσούμπα, Δ., Νάκας, Γ. 2013. «Δίολκος. Ένα σημαντικό τεχνικό έργο της αρχαιότητας», στο K. Kissas, W.-D. Niemeier (eds.), *The Corinthia and the Northeast Peloponnese, Topography and History from Prehistoric Times until the End of Antiquity, Proceedings of the International Conference Organized by the Directorate of Prehistoric and Classical Antiquities, the LZ' Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities and the German Archaeological Institute, Athens, Held at Loutraki, March 26-29, 2009 (Athenaia Band 4)*, München, 191-206.

Κρεμμύδη-Σισιλιάνου, Σ. 2000. «Μακεδονία και Ακαρνανία: η χρήση μακεδονικών χαλκών για την κοπή ακαρνανικών εκδόσεων», *Οβολός* 4 (Π. Αδάμ-Βελένη, Proceedings of the 2nd Scientific Meeting, Το νόμισμα στο μακεδονικό χώρο, Thessaloniki, 15-17 May 1998, Thessaloniki), 61-77.

Κώστογλου-Δεσποίνη, Κ. 1971. «Ανασκαφή εις Κασσιόπην Κέρκυρας», *ΑΑΑ* 4.2, 202-206.

Λαζάρη, Κ., Τζωρτζάτου, Α., Κουντούρη, Κ. 2008. *Δυμόκαστρο Θεσπρωτίας, Αρχαιολογικός Οδηγός*, Αθήνα.

Λαζάρη, Κ., Τζωρτζάτου, Α., Κουντούρη, Κ. 2018. «Ελέγχοντας τα θεσπρωτικά παράλια: Ο παραλιακός οικισμός του Δυμοκάστρου και η ευρύτερη περιοχή», στο Κ. Λιάμπη, Κ. Σουέρεφ, Β. Παπαδοπούλου, Β. Κασκάνης 2018, *Το αρχαιολογικό έργο στη Βορειοδυτική Ελλάδα και στα νησιά του Ιονίου, Ιωάννινα, 10-13 Δεκεμβρίου 2014, Πρακτικά*, Αθήνα, 285-296.

Λιάμπη, Α. 2009. «Πολιτική ιστορία της Ηπείρου, της Ακαρνανίας και των νησιών του Ιονίου πελάγους κατά την ελληνιστική περίοδο», στο Β. Θεοφιλοπούλου (επιμ.), *Ελληνιστική κεραμική από την αρχαία Ήπειρο, την Αιτωλοακαρνανία και τα Ιόνια Νησιά*, Αθήνα, 191-210.

Λιάμπη, Κ. 2014. «Η οικονομία της βορειοδυτικής Ελλάδας κατά την Ελληνιστική περίοδο: Ήπειρος, Αιτωλία και Ακαρνανία, νησιά του Ιονίου», στο Ε. Κώτσου (επιμ.), *Η Έπιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Ιωάννινα, 5-9 Μαΐου 2009, Πρακτικά, Κείμενα*, Αθήνα, 25-62.

Λιάμπη, Κ., Παπαευαγγέλου-Γκενάκου, Κ., Ζάχος, Κ., Ντούζουγλη, Α., Ιακωβίδου, Α. (επιμ.) 2013. *Kerata III. Νομισματική και οικονομική ιστορία στην Ήπειρο κατά την αρχαιότητα, Πρακτικά του 1^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Νομισματική και Οικονομική Ιστορία στην Ήπειρο κατά την αρχαιότητα (Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 3 - 7 Οκτωβρίου 2007)*, Αθήνα.

Λούπης, Δ. 1999. «Η Λευκάδα στη οθωμανική γεωγραφία και περιήγηση», στο Δ.Χ. Σκλαβενίτης, Τ.Ε. Σκλαβενίτης 1999. *Η Λευκάδα μέσα στο ταξίδι, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Πρακτικά Β΄ Συμποσίου, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Λευκάδας, Γιορτές λόγου και τέχνης, Λευκάδα 9-10 Αυγούστου 1997*, Αθήνα, 73-86.

Μαλούχου, Γ.Ε. 2003. «Επιγραφές Χίου», *Horos* 14-16, 289-295.

Μαστροκόστας, Ε. 1962. «Ακαρνανία», *Αρχαιολογικό Δελτίο* 16 (1960), 196.

- Ματθαίου, Α.Π. 1993.** «Αμβρακίας έλεγεϊον», *Horos* 8-9 (1990-1991), 271-277 και 303-310.
- Μεϊδάνη, Κ.Σ. 2010.** *Αρχαϊκή Ελλάδα και Πόλεμος*, Αθήνα.
- Μέννεγκα, Ι. (επιμ.) 1991.** *Πρακτικά Α΄ Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου Αίτωλοακαρνανίας, (21-23 Οκτωβρίου 1988, Αγρίνιο)*, Αγρίνιο.
- Μερκούρη, Χ. 2012.** «Η Αμβρακία του Πύρρου και τα θέατρα της Αμβρακίας», στο Κ.Ι. Σουέρεφ (επιμ.), *Αρχαία θέατρα της Ηπείρου*, Αθήνα (Διάζωμα 6), 144-155.
- Μοράκης, Α. 2014.** *Πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις στις ελληνικές αποικίες της Μ. Ελλάδας (Από την ίδρυσή τους έως το τέλος της αρχαϊκής περιόδου)*, (Διδ. Διατρ. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών).
- Μπέσιος, Μ. 2010.** *Πιερίδων Στέφανος: Πύδνα, Μεθώνη και οι αρχαιότητες της βόρειας Πιερίας*, Κατερίνη.
- Μπιργάλιας, Ν. 2009.** *Από την κοινωνική στην πολιτική πλειονοψηφία: το στάδιο της ισονομίας, πολιτειακές μεταβολές στον αρχαίο ελληνικό κόσμο (550-479 π.Χ.)*, Αθήνα.
- Μπονέλου, Ε. 2004.** «Η κυκλοφορία των ακαρνανικών νομισμάτων σε 'Θησαυρούς' εντός και εκτός Ακαρνανίας», στο *Πρακτικά 2004*, 217-230.
- Μπονέλου, Ε. 2013.** «'Θησαυρός' αργυρών και χαλκών νομισμάτων από την αρχαία Αμβρακία», στο *Πρακτικά 1ου Διεθνούς Συνεδρίου. Νομισματική και Οικονομική Ιστορία στην Ήπειρο κατά την αρχαιότητα, Ιωάννινα, 3-7 Οκτωβρίου 2007*, Αθήνα, 385-410.
- Μπονέλου, Ε. 2016.** «Το νομισματοκοπέιο της Λευκάδος. Σχέσεις και επαφές εντός και εκτός Ελλάδος», στο Παπαδάτου, Γιαννοπούλου (επιμ.) 2016, 119-144.
- Μπουνιά, Ε. 2017.** «Ο ρωμαϊκός οικισμός της Κασσιόπης: μια προσέγγιση των ιστορικών και αρχαιολογικών δεδομένων», στο *Ι΄ Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο, Κέρκυρα 30 Απριλίου – 4 Μαΐου 2014*, Κέρκυρα, 293-305.
- Μυλωνά, Δ., Μουστάκας, Κ., Κουτράκης, Μ. 2007.** «Αλιευτική παράδοση και νεωτερισμοί σε εσωτερικά και παράκτια νερά της Βόρειας Ελλάδας», στο *Πρακτικά του 13ου Συνεδρίου Ελλήνων Ιχθυολόγων, Μυτιλήνη 27-30 Σεπτεμβρίου 2007*, Μυτιλήνη, 33-36.
- Νεραντζής, Ι. 1993.** «Θρησκευτικοί και κοινωνικοί θεσμοί στην προϊστορική Αιτωλία και Ακαρνανία», *Αρχαιολογία* 47, 73-78.

Νεραντζής, Ι. 1997. *Η Αρχαία Στρατική Ακαρνανίας. Μνημειακή Τοπογραφία, Επιγραφές, Αρχαιολογικά Ευρήματα*, Αγρίνιο.

Νεραντζής, Ι. 2001. *Η Χώρα των Αιτωλών (συμβολή στη γεωπολιτική της οργάνωση)*, Ρέθυμνο.

Νεραντζής, Ι. 2004. «Αρχαίες ακροπόλεις στην περιοχή Βάλτου Αιτωλοακαρνανίας», *Παρουσία* 28 (Απρίλιος-Ιούνιος), 64-69.

Νιάρου, Μ. 2015. «Ο Ναός του Απόλλωνα», στο Παπαδοπούλου 2015, 29-36.

Ντούζουγλη, Α. 1995. *ΑΔ*, 44 (1989), *Β2 Χρονικά*, 254-263.

Ντούζουγλη, Α. 1997α. *ΑΔ* 47 (1992), *Β1 Χρονικά*, 243-261.

Ντούζουγλη, Α. 1997β. «Νομός Λευκάδας. Θέση Τσεχλιμπού, Βόρειο Νεκροταφείο αρχαίας Λευκάδας», *ΑΔ* 47 (1992), *Β1 Χρονικά*, 278-281.

Ντούζουγλη, Α. 1997γ. *ΑΔ* 47 (1992), *Β Χρονικά*, 289-291.

Ντούζουγλη, Α. 1998. *ΑΔ* 48 (1993), *Β Χρονικά* 296-300.

Ντούζουγλη, Α. 1999. *ΑΔ* 49 (1994), *Β1 Χρονικά*, 377.

Ντούζουγλη, Α., Ζάχος, Κ. 1994. «Αρχαιολογικές έρευνες στην Ήπειρο και τη Λευκάδα: 1989-1990», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 31, 11-49.

Ξενόπουλος, Σ. π. 1884. *Δοκίμιον ιστορικής τινος περιλήψεως τῆς ποτε ἀρχαίας καὶ ἐγκρίτου Ἡπειρωτικῆς πόλης Ἄρτης καὶ τῆς ὠσαύτως νεωτέρας πόλης Πρεβέζης, συλλεγὲν καὶ συνταχθὲν χάριν τῶν φιλομούσων καὶ φιλαρχαιολόγων ὁμογενῶν ὑπὸ τοῦ Μητροπολίτου Ἄρτης Σεραφεῖμ τοῦ Βυζαντίου*, Αθήνα.

Οικονομίδου, Μ. 1994. «Συμβολή στη μελέτη της κυκλοφορίας των χάλκινων νομισμάτων της Αμβρακίας», στο *ΦΗΓΟΣ. Τιμητικός τόμος στο Σωτήρη Δάκαρη*, Ιωάννινα, 279-288.

Πανέλλης, Ν.Δ. 2011. *Κορωνησία. Η καρδιά του Αμβρακικού*, Αθήνα.

Πανταζής, Β. 2016. «Η τύχη της ομηρικής Νηρίκου», στο Παπαδάτου, Γιαννοπούλου (επιμ.) 2016, 61-82.

Παπαδάτου-Γιαννοπούλου, Χ. (επιμ.) 2016. *Πρακτικά Συνεδρίου, Νήρικος-Λευκάς-Κάστρο, Ἡ μακροβιώτερη πρωτεύουσα τῆς Λευκάδας, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Λευκάδος, Γιορτές Λόγου και Τέχνης, Αύγουστος 2010*, Λευκάδα.

Παπαδημητρίου, Ι. 1952. «Κέρκυρα. Αρχαιολογικά έρευναι και άνασκαφαί», *Κερκυραϊκά Χρονικά* 2, 51-59.

Παπαδημητρίου, Α.Σ. 2013. «Νομίσματα από κτήριο της αρχαίας Αμβρακίας σε σωστική ανασκαφή στην Άρτα», στο Λιάμπη κ.ά. (επιμ.) 2013, 325-343.

Παπαδοπούλου, Β.Ν. 1997. «Η ευρύτερη περιοχή του Αμβρακικού κόλπου κατά την Παλαιοχριστιανική περίοδο», στο *Αφιέρωμα στον Ν.Γ.Λ. Hammond, (Παράρτημα «Μακεδονικών» αρ. 7)*, Θεσσαλονίκη, 335-348.

Παπαδοπούλου, Β.Ν. (επιμ.) 2015. *Αμβρακία, η πόλη και τα μνημεία της, Άρτα.*

Παπαδοπούλου, Β.Ν. (επιμ.) 2016. *Άρτα, το Κάστρο και η οχύρωση της αρχαίας Αμβρακίας, Άρτα.*

Παπαδοπούλου, Β.Ν. (επιμ.) 2017. *Αμβρακία. Τα νεώτερα ανασκαφικά ευρήματα (Κατάλογος περιοδικής έκθεσης, Αρχαιολογικό Μουσείο Άρτας)*, Άρτα.

Παπαδοπούλου, Β.Ν., Ραπτόπουλος, Σ., Νιάρου, Μ. 2017. «Πήλινο ειδώλειο ένθρονης γυναικείας ενδεδυμένης μορφής με πόλο και προσφορά, Πήλινος ενδεδυμένος κούρος, Πήλινη κόρη με προσφορά, Πήλινη κόρη σε σχήμα ρυτού», στο Παπαδοπούλου 2017, 61-64.

Παπακωνσταντίνου, Ν. 2015. «Η μελέτη του οστεολογικού υλικού», στο Παπαδοπούλου 2015, 77-88.

Παπαχατζής, Ν. 1958. «Η Πασικράτα της Δημητριάδας», *Θεσσαλικά* 1, 50-65.

Παυλόγιαννης, Ο., Αλμπανίδης, Ε. 2007. «Τα Άκτια της Νικόπολης: Νέες προσεγγίσεις», στο Κ.Λ. Ζάχος (επιμ.) 2007. *Νικόπολις Β΄. Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (11-15 Σεπτεμβρίου 2002)*, Ι, Πρέβεζα, 57-76.

Πετράκος, Β. 1997. *Έπιγραφές του Ώρωποϋ*, Άθήναι (Βιβλιοθήκη τής έν Άθήναις Αρχαιολογικής Έταιρείας, 170).

Πετρόπουλος, Μ. 1991. «Η Αιτωλοακαρνανία κατά τη ρωμαϊκή περίοδο», *Πρακτικά Α΄ Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας (Αγρίνιο 21-23 Οκτωβρίου 1988)*, Αγρίνιο, 93-125.

Πίκουλας, Γ.Α. 2007α. «Από τη Νικόπολη στη Θεσσαλία», στο Κ.Λ. Ζάχος, *Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (11-15 Σεπτεμβρίου 2002)*, Πρέβεζα, 213-217.

Πίκουλας, Γ.Α. 2007β. «Οι διαβάσεις της Πίνδου και ο Φίλιππος Β΄», στο *Αρχαία Μακεδονία, Έβδομο Διεθνές Συμπόσιο, Η Μακεδονία από την εποχή του σιδήρου έως το θάνατο του Φιλίππου Β΄*, Θεσσαλονίκη, 209-220.

Πίκουλας, Γ.Α. 2009. «Αναζητώντας αμαξιτούς οδούς στη Θεσπρωτία», στο B. Forsén (ed.), *Thesprotia Expedition I. Towards a Regional History*, Athens (Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens, XV), Helsinki, 113-117.

Πίκουλας, Γ.Α. 2013. «Η οικονομία του ορεινού χώρου (βόρεια Πίνδος), Διαβάσεις, άμυνα και εμπόριο στο διάμεσο Ηπείρου και Μακεδονίας», στο Λιάμπη κ.α. (επιμ.) 2013, 581-587.

Πλιάκου, Γ. 1992. *ΑΔ 47, Β1 Χρονικά*, 271-273.

Πλιάκου, Γ. 1997. «Νέα στοιχεία για το αρχαίο θέατρο της Λευκάδας. Μια τοπογραφική προσέγγιση», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 32, 37-42.

Πλιάκου, Γ. 2000. «Αρχαϊκές οικίες Αμβρακίας: στοιχεία αρχιτεκτονικής», στο Π. Αδάμ-Βελένη (επιμ.), *Μύρτος. Μελέτες στη μνήμη της Ιουλίας Βοκοτοπούλου*, Θεσσαλονίκη, 75-78.

Πλιάκου, Γ. 2001. «Η αρχαία πόλη Λευκάς: το άστυ και η ευρύτερη περιοχή του», στο Παπαδάτου, Γιαννοπούλου (επιμ.) 2016, 21-43.

Πλιάκου, Γ. 2004. «Κρασί, λάδι και πορφύρα. Μαρτυρίες για τις παραγωγικές δραστηριότητες στην αρχαία Λευκάδα», στο *Ζ΄ Πανιώνιο Συνέδριο, Λευκάδα 26-30 Μαΐου 2002, Πρακτικά, τ. Β΄ Δεύτερο τμήμα: Ο χώρος και τα δημογραφικά μορφώματα. Οι κύριοι συντελεστές της οικονομίας*, Αθήνα, 47-78.

Πλιάκου, Γ. 2009. «Η κατοικία στην Αμβρακία κατά την αρχαϊκή περίοδο», *Αρχαιολογία* 112, 31-37.

Πλιάκου, Γ. 2012. «Αττικές μελανόμορφες λήκυθοι από το νεκροταφείο της αρχαίας Λευκάδας», στο Ε. Κεφαλίδου, Δ. Τσιαφάκη (επιμ.), *Κεραμέως παΐδες, Αντίδωρο στον Καθηγητή Μιχάλη Τιβέριο από τους μαθητές του*, Θεσσαλονίκη, 77-84.

Πλιάκου, Γ., Κοντογιάννη, Θ. 2003. *ΑΔ 52 (1997), Β2 Χρονικά*, 568.

Πλιάκου, Γ., Κοντογιάννη, Θ. 2004. *ΑΔ 53 (1998), Β2 Χρονικά*, 490-492.

Πρακτικά 2004. *Β΄ Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας, (29-31 Μαρτίου 2002, Αγρίνιο)*, Αγρίνιο.

Πρέκα, Κ. 2003. *ΑΔ 52 (1997), Β2 Χρονικά, 606.*

Πριόβολος, Ε.Α. 2004. *Η Αιτωλοακαρνανία με τα μάτια των περιηγητών, Αθήνα.*

Ραμου-Χαψιάδη, Α. 1982. *Από τή φυλετική κοινωνία στην πολιτική. Πολιτειακή εξέλιξη τής Αθήνας, Αθήνα.*

Ραμού-Χαψιάδη, Α. 1994. *Σωτήρες τής Ελλάδος (Ηρόδ. VII. 139.5), Ναυκράτορες (Θουκ. V. 97, 109, VI. 18.5), Αθήνα.*

Ρήγινος, Γ. 2008. *Αμβρακία, οδηγός Αρχαιολογικού Μουσείου Άρτας, Αθήνα.*

Ρήγινος, Γ., Σπανοδήμος, Χ. 2009. «Εμπορικές σχέσεις και ανταλλαγές της αρχαίας Κέρκυρας με βάση τα πορίσματα των αρχαιολογικών ερευνών στο οικόπεδο του Λυρικού Θεάτρου», στο *Η' Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο, Κύθηρα 21-25 Μαΐου 2006, Πρακτικά, Τόμος Ι, Αθήνα, 372-387.*

Ροντογιάννης, Π.Γ. 1980. *Ιστορία της νήσου Λευκάδος, Α', Αθήνα.*

Ρωμαίος, Κ.Α. 1916α. *ΑΔ 2, 47-50.*

Ρωμαίος, Κ.Α. 1916β. *ΑΔ 2, 52-54.*

Σανίδας, Γ. 2017. «Τα κοροπλαστικά εργαστήρια και η ένταξή τους στον χώρο της αρχαίας πόλης», στο Π. Αδάμ-Βελένη, Η. Ζωγράφου, Α. Κουκουβού, Ουρ. Πάλλη, Ευ. Στεφανή (επιμ.), *ΕΙΔΩΛΙΟ ένας μικρόκοσμος από πηλό, Θεσσαλονίκη, 49-51.*

Σερμπέτη, Ε. 2001. *Οινιάδες, Δημόσια οικοδομήματα από την αρχαία αγορά, Αθήνα.*

Σκιαδάς, Α.Δ. 1972. «Άρτεμις Λευκαδία», *Έπετηρίς Έταιρείας Λευκαδικών Μελετών, Α' (1971), 11-19.*

Σουέρεφ, Κ. 2004. «Μύθοι Ακαρνανίας και Αιτωλίας, εκδοχές για τον αρχαίο χώρο και τους κατοίκους του», στο *Πρακτικά 2004, 69-75.*

Σπανοδήμος, Χ. 2014. *Αστικές οχυρώσεις στη Θεσπρωτία. Συμβολή στη μελέτη της οχυρωματικής της αρχαίας Ηπείρου, Ρέθυμνο.*

Σπανοδήμος, Χ., Ρήγινος, Γ. 2013. «Καστρί Ριζοβουνίου (Βατίες). Νέα δεδομένα και προοπτικές», στο Σ. Μαμαλούκος, Γ. Ρήγινος, Μ. Stork (επιμ.), *Λάκκα Σουλίου II, Πρακτικά του Επιστημονικού Συμποσίου «Λάκκα Σουλίου, Νέες ιστορικές και αρχαιολογικές καταγραφές» (Θεσπρωτικό, 28-29 Ιουλίου 2012), Θεσπρωτικό, Αθήνα, 57-92.*

Σπετσιέρη-Χωρέμη, Α. 1980. *ΑΔ 35, Β2 Χρονικά, 350-358.*

Σπετσιέρη-Χωρέμη, Α. 1987. *Κέρκυρα: συμβολή στην τοπογραφία της αρχαίας πόλης και τουνησιού από την Παλαιολιθική μέχρι τη Βυζαντινή εποχή* (Διδ. Διατρ. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών).

Σπετσιέρη-Χωρέμη, Α. 2011. *Τα νησιά του Ιονίου Πελάγους κατά τους ιστορικούς χρόνους*, Αθήνα.

Στάικου, Β., Γκιζά, Β., Λεονταρίτη, Κ. 2014. «Ελληνιστική κεραμική από τη Λευκάδα. Στρώμα κατάκωσης κτιρίου στον πυρήνα του νότιου νεκροταφείου», στο Ε. Κώτσου (επιμ.), *Η' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Ιωάννινα 5-9 Μαΐου 2009, Πρακτικά-κείμενα*, Αθήνα, 623-630.

Σταυροπούλου-Γάτση, Μ., Αλεξοπούλου, Γ.Ζ. 2002. «ΑΝΑΚΤΟΡΙΟ – ΑΚΤΙΟ ΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ. Συμβολή στη μελέτη της οχύρωσης της πόλης του Ανακτορίου και στην τοπογραφία της ευρύτερης περιοχής», *Ευλίμενη* 3, 25-94.

Στεφανής, Ι.Ε. 1988. *Διονυσιακοί τεχνίται*, Ηράκλειο.

Στόγιας, Γ. 2004. «Σταθμητικοί κανόνες και νομισματική παραγωγή στην αρχαία Ακαρνανία και Αιτωλία», στο *Πρακτικά 2004*, 199-208.

Σχισμένος, Α. 2013. *Η πανέμορφη Ελάτη του νομού Άρτας, Άρτα*.

Τζιάβος, Χ. 1996. *Ωκεανογραφική έρευνα και παλαιογεωγραφική εξέλιξη του Αμβρακικού κόλπου*, Αθήνα (Διδ. Διατρ. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών).

Τζιφόπουλος, Γ.Ζ. 2012. «Ιστορικό διάγραμμα Μεθώνης», στο Μ. Μπέσιος, Γ.Ζ. Τζιφόπουλος, Α. Κοτσώνας, *Μεθώνη Πιερίας Ι: Επιγραφές, χαράγματα και εμπορικά σύμβολα στη γεωμετρική και αρχαϊκή κεραμική από το 'Υπόγειο' της Μεθώνης Πιερίας στη Μακεδονία, Θεσσαλονίκη*, 13-40.

Τζουβάρα-Σούλη, Χ. 1979. *Η λατρεία τῶν γυναικείων θεοτήτων εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἡπειρον* (Διδ. Διατρ. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων).

Τζουβάρα-Σούλη, Χ. 1984. «Ἡ λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνος Ἀγυιέως στὴν Ἡπειρο», *Δωδώνη* 13, 427-442.

Τζουβάρα-Σούλη, Χρ. 1987. «Λατρείες στη Νικόπολη», στο Ευ. Χρυσός (επιμ.), *Νικόπολις Α', Πρακτικά του πρώτου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (23-29 Αυγούστου 1984)*, Πρέβεζα, 169-196.

Τζουβάρα-Σούλη, Χ. 1988-1989. «Λατρεία των Νυμφών στην Ήπειρο», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 29, 9-65 και πιν. 1-26.

Τζουβάρα-Σούλη, Χ. 1991α. «Κορινθιακές λατρείες Ηλείου και Αιτωλοακαρνανίας», στο Μέννεγκα 1991, 149-161.

Τζουβάρα-Σούλη, Χ. 1991β. «Λατρείες και ιερά στην Ήπειρο, στη Μεγάλη Ελλάδα και τη Σικελία», *Δωδώνη* 20 (1), 151-216.

Τζουβάρα-Σούλη, Χ. 1992. *Αμβρακία, Άρτα* (Μελέτες για την Άρτα 1).

Τζουβάρα-Σούλη, Χ. 1994α. «Λατρείες στην Κασσώπη», στο *ΦΗΓΟΣ, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Σωτήρη Δάκαρη*, Ιωάννινα, 107-135.

Τζουβάρα-Σούλη, Χ. 1994β. «Λατρείες στην Αθαμανία», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 31, 51-59.

Τζουβάρα-Σούλη, Χ. 1998-1999. «Λατρεία του Ακτίου Απόλλωνα και της Ακτιάδας», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 33, 169-184.

Τζουβάρα-Σούλη, Χ. 1999α. «Λατρεία του Ποσειδώνα στην Ήπειρο», στο Η. Tzalas (ed.) 1999. *5th International Symposium on Ship Construction in Antiquity, Nauplia 1993, proceedings*, Athens (Hellenic Institute for the Preservation of Nautical Tradition, Tropis V), 455-473.

Τζουβάρα-Σούλη, Χ. 1999β. «Ομάδα Πήλινων Ειδωλίων από το Σπήλαιο 'Ασβότρυπα' στο Φρυνί Λευκάδας», *Δωδώνη* 27 (1), 197-436.

Τζουβάρα-Σούλη, Χ. 2000. «Η Λατρεία του Ηρακλή στην Ήπειρο», στο Π. Αδάμ-Βελένη (επιμ.), *Μύρτος, Αφιέρωμα στη μνήμη της Ι. Βοκοτοπούλου*, Θεσσαλονίκη, 130-133.

Τζουβάρα-Σούλη, Χ. 2008. *Η λατρεία του Δία στην Αρχαία Ήπειρο*, Ιωάννινα.

Τζουβάρα-Σούλη, Χ. 2009. «Λατρείες και ιερά στη Λευκάδα», στο *Η' Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο, Χώρα Κυθήρων, 21-25 Μαΐου 2006*, Αθήνα, 421-463.

Τσαγκάρι, Δ. 2014. *Η Ευρώπη της Ελλάδος, αποικίες και νομίσματα από τη συλλογή της Alpha Bank*, Αθήνα.

Τσιριβάκος, Ε.Κ. 1965. *ΑΔ* 20 (1965), *Β Χρονικά*, 358, αρ. 1, πιν. 425α.

Φαράκλας, Ν. 1991. «Σόλλιον», Ι. Μέννεγκα (επιμ.). *Α' Αρχαιολογικό και Ιστορικό Συνέδριο Αιτωλοακαρνανίας, Αγρίνιο, 21-22-23 Οκτωβρίου 1988*, Αθήνα, 221-227.

Φαράκλας, Ν. 2015. *Αδημοσίευτα, Γ', Ακαρνανία, Αθήνα.*

Φραγκούλης, Β.Ε. 1973. *Λευκάς, η ομηρική Ιθάκη [η θεωρία του W. Dörpfeld]* (Έπετηρίς Έταιρείας Λευκαδικῶν Μελετῶν Β' 1972).

Χανιώτης, Α. 1987. «Κλασική και Ελληνιστική Κρήτη», στο Ν. Μ. Παναγιωτάκη (εκδ.), *Κρήτη, Ιστορία και πολιτισμός, Κρήτη, Α', 175-284.*

Χατζαγγελάκης, Λ.Π. 2004. «Η νομισματική κυκλοφορία στην Αργιθέα του νομού Καρδίτσας», *Οβολός 7* (Το Νόμισμα στο Θεσσαλικό Χώρο. Νομισματοκοπεία, Κυκλοφορία, Εικονογραφία, Ιστορία. Αρχαίοι – Βυζαντινοί – Νεώτεροι Χρόνοι, Πρακτικά Συνεδρίου της Γ' Επιστημονικής Συνάντησης, Αθήνα), 515-540.

Χατζιώτη, Ε. 1990. *ΑΔ 41* (1986), *Β Χρονικά*, 105-107 και πιν. 98-99.

Χούτας, Ι. 2004. «Αρχαία Αμφιλοχία. Συμβολή στην τοπογραφία. Η πόλις Άρρωνος, ο μύθος του Αλκμαίωνος και η προέλευση των Ακαρνάνων», στο *Πρακτικά 2004*, 151-173.

Χρηστίδης, Α.-Φ. (επιμ.) 2001. *Ιστορία της Ελληνικής Γλώσσας, από τις αρχές έως την ύστερη αρχαιότητα*, Θεσσαλονίκη.

Χρήστου, Χρ. 1959. «Άρτεμις Εκάτη», *ΑΕ* 1953-1954, 188-200.

Χωρέμη, Α. 1974. «Αρχαϊκὸν ἀέτωμα ἐκ Κέρκυρας», *ΑΑΑ* 7.2, 183-186.

Χωρέμη, Α. 1980. «Αρχαϊκὸ ἀέτωμα ἀπὸ τὸ Φιγαρέτο τῆς Κέρκυρας», στο *Δ' Πανιώνιο Συνέδριο, Κέρκυρα, 28 Σεπτεμβρίου-1 Οκτωβρίου 1978* (Κερκυραϊκά Χρονικά 23), Κέρκυρα, 395-404.

Ψωμά, Σ. 2011. «Το νόμισμα, επιχώριο και διεθνές, στη μητροπολιτική Ελλάδα, το βασιλείο των Μακεδόνων και την Αιγαία Θράκη κατά τους αρχαϊκούς και κλασικούς χρόνους», στο Κ. Μπουραζέλης, Κ. Μειδάνη (επιμ.), 2011. *Αποταμίευση και διαχείριση χρήματος στην Ελληνική Ιστορία*, Αθήνα, 46-76.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

AR = Archeological Reports (Supplement to *JHS*)

ASAA = Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente (Bergamo, Rome).

BMC = British Museum Coins

CIRB = Corpus Inscriptionum Regni Bosporani

CRAI = Comptes rendus des séances de l'Académie des inscriptions et belles-lettres

IGCH = Inventory of Greek Coin Hoards (Thompson, Mørkholm, Kraay 1973)

IGUR = Incriptiones graecae Urbis Romae

IosPe = Inscriptiones Orae Septentrionalis Ponti Euxini

LSAG = Loix Sacrés Grecques

MDAI(A) = Mitteilungen des deutschen archäologischen Instituts. Athenische Abteilung (Berlin).

MGR = Miscellanea Greca e Romana. Studi pubblicati dall'Istituto italiano per la storia antica

OTerr = Orbis Terrarum. Internationale Zeitschrift für historische Geographie der Alten Welt

PCG = *Poetae Comici Graeci*

PP = Le Parola del Passato. Rivista di studi antichi

RCCM = Rivista di cultura classica e medioevale

RSI = *Rivista Storica Italiana*

SGDI = Sammlung der griechischen Dialektinschriften

SNG = Sylloge Nummorum Graecorum

WZHalle = Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<i>ΠΡΟΛΟΓΟΣ</i>	2
<i>ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ</i>	4
<i>ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ</i>	9
Ιστοριογραφικές προσεγγίσεις: η αρχαιογνωστική έρευνα για τη ΒΔ Ελλάδα	12
<i>Ιστορική Τοπογραφία – Εθνογραφία – πολιτική οργάνωση εθνών</i>	13
<i>Το αποικιστικό φαινόμενο</i>	19
<i>Πολιτική – Οικονομική Ιστορία αποικιών</i>	21
<i>Μυθολογία – λατρείες – ιδεολογία</i>	23
Πηγές	24
<i>Η ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ</i>	24
<i>ΟΙ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ</i>	38
<i>ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ</i>	40
<i>Α. Αρχιτεκτονική και Ιστορική Τοπογραφία</i>	40
<i>Β. Κεραμική</i>	41
<i>Γ. Γλυπτική, μεταλλοτεχνία, μικροτεχνία</i>	45
<i>Δ. Νομίσματα</i>	46
<i>Ο ΧΩΡΟΣ, Ο ΧΡΟΝΟΣ, Ο ΣΚΟΠΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΙΔΡΥΣΗΣ ΤΩΝ ΑΠΟΙΚΙΩΝ</i>	49
<i>Ο χώρος όπου ιδρύθηκαν οι αποικίες και τα γειτονικά έθνη</i>	49
<i>Ο ρόλος της γεωγραφικής θέσης των αποικιών στην οικονομία</i>	73
<i>Το κλίμα των αποικιών</i>	84
<i>Ο χρόνος, τα αίτια και οι συνθήκες ίδρυσης των αποικιών περί τον Αμβρακικό κόλπο</i>	88
<i>Οι ιδρυτικοί μύθοι για την ίδρυση των αποικιών</i>	124
<i>Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΩΝ ΑΠΟΙΚΙΩΝ</i>	142
<i>Δημογραφικά στοιχεία</i>	142
<i>Η παραγωγή και η αξιοποίησή της</i>	144
<i>Τα νομίσματα των αποικιών και η ερμηνεία τους</i>	203
<i>Ο χαρακτήρας της οικονομίας των αποικιών</i>	273
<i>Η ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΒΙΟΥ</i>	277
<i>Α. Πολίτευμα</i>	277
<i>Β. Πολιτικοί θεσμοί και αξιώματα</i>	291

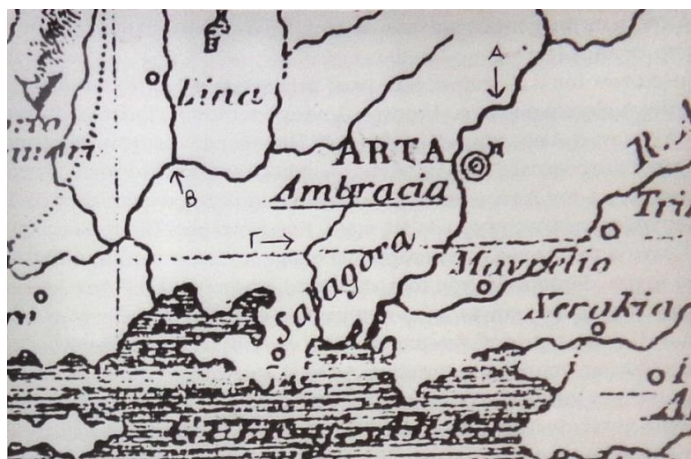
Υποδιαιρέσεις του σώματος των πολιτών – το φυλετικό σύστημα.....	291
Συνελεύσεις και συμβούλια.....	299
Πολιτική διοίκηση	305
Στρατιωτική διοίκηση και αξιώματα με πολιτικο-στρατιωτικές αρμοδιότητες	314
Οικονομική διοίκηση και αξιώματα σε σχέση με τη διαχείριση των ιερών	316
Λοιπά εκτελεστικά όργανα.....	318
Γ. Μηνολόγιο	318
Δ. Λατρείες.....	323
Αμβρακία.....	326
Λευκάς	369
Ανακτόριον.....	387
Τα νόμιμα και η εξέλιξή τους.....	393
ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	402
Α. Η ιστορική εξέλιξη των αποικιών κατά την αρχαϊκή και κλασσική εποχή.....	402
1. Πριν από την ίδρυση των αποικιών	402
2. Από την ίδρυση έως την πτώση της τυραννίδας	403
3. Από την πτώση της τυραννίδας έως τα τέλη του Στ' αι. π.Χ.	407
4. Από τις αρχές του Ε' αι. π.Χ. έως και τα Κερκυραϊκά	413
5. Από τις παραμονές του Πελοποννησιακού Πολέμου έως τον Κορινθιακό Πόλεμο	425
6. Από τον Κορινθιακό Πόλεμο έως τη μολοσσική επέκταση στη Ν Ήπειρο	430
Β. Η σύνδεση του οριακού κόσμου των αποικιών με τον υπόλοιπο αρχαίο ελληνικό κόσμο και η διαχρονική επιρροή της μητρόπολης.....	437
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	443
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	525
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ	526
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.....	528
I. ΧΑΡΤΕΣ	528
II. ΕΙΚΟΝΕΣ.....	543
ΠΙΝΑΚΕΣ	550

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Ι. ΧΑΡΤΕΣ

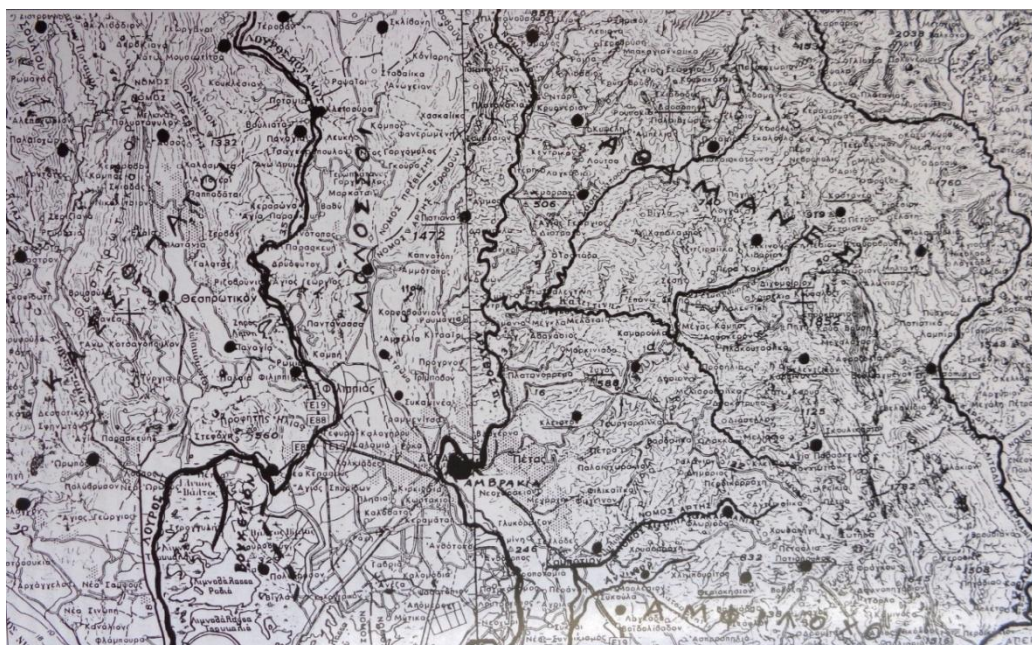
Χάρτης 1.

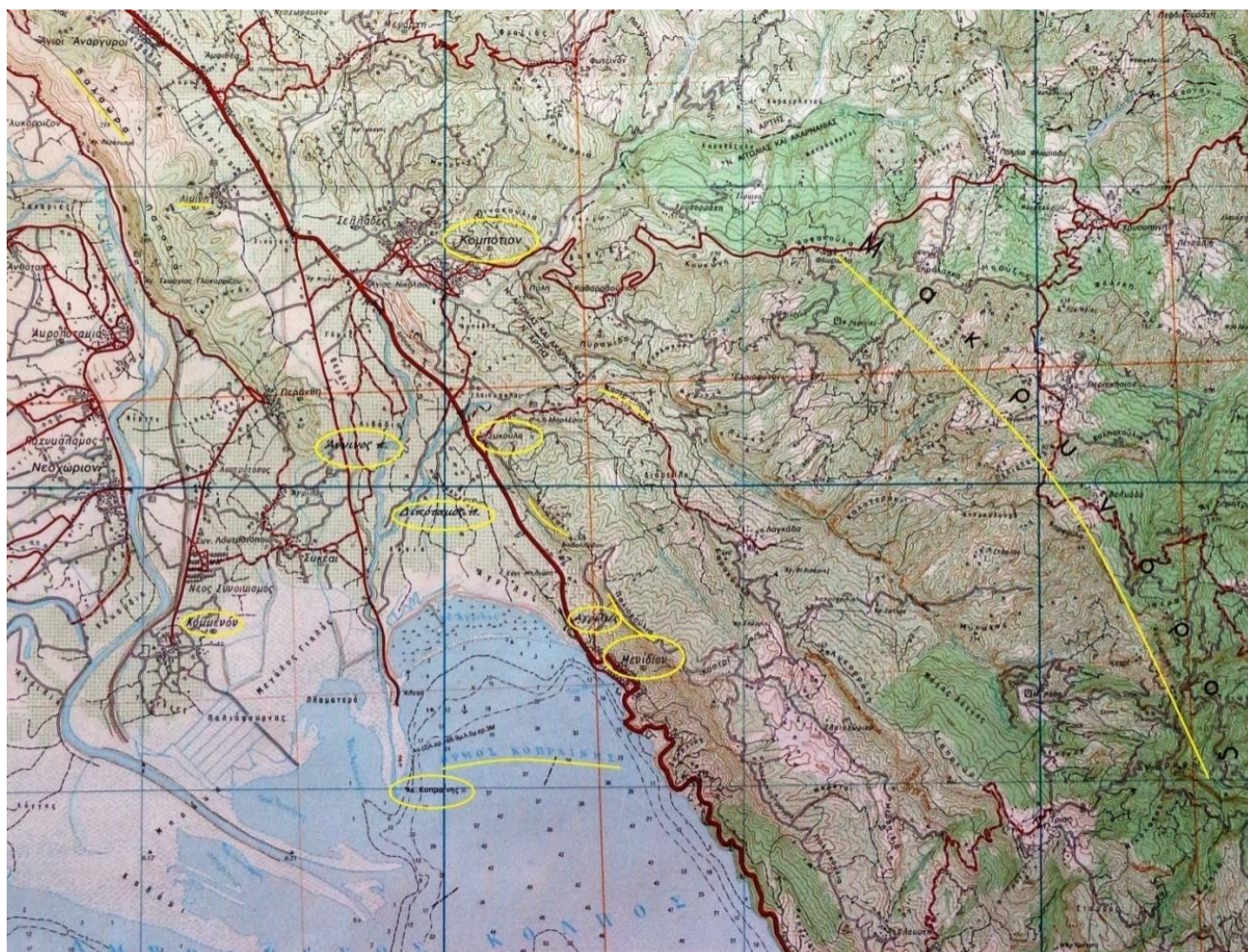
Χάρτης 2. Ο χάρτης 1 του S. Hughes 1820. *Travels in Sicily, Greece and Albania*, London, I-II (φωτοτυπία από τη μελέτη της Β. Καρατζένη 1997, 243).

Χάρτης 3. Χάρτης της Ανδρέου (2000, 169), όπου φαίνονται τα προτεινόμενα όρια με τους Χαραδριούς και τους Ορρααίτες.

Χάρτης 4. Χάρτης της Ανδρέου (2000, 150), όπου τα προτεινόμενα σύνορα Αμβρακιωτών και Αθαμάνων.

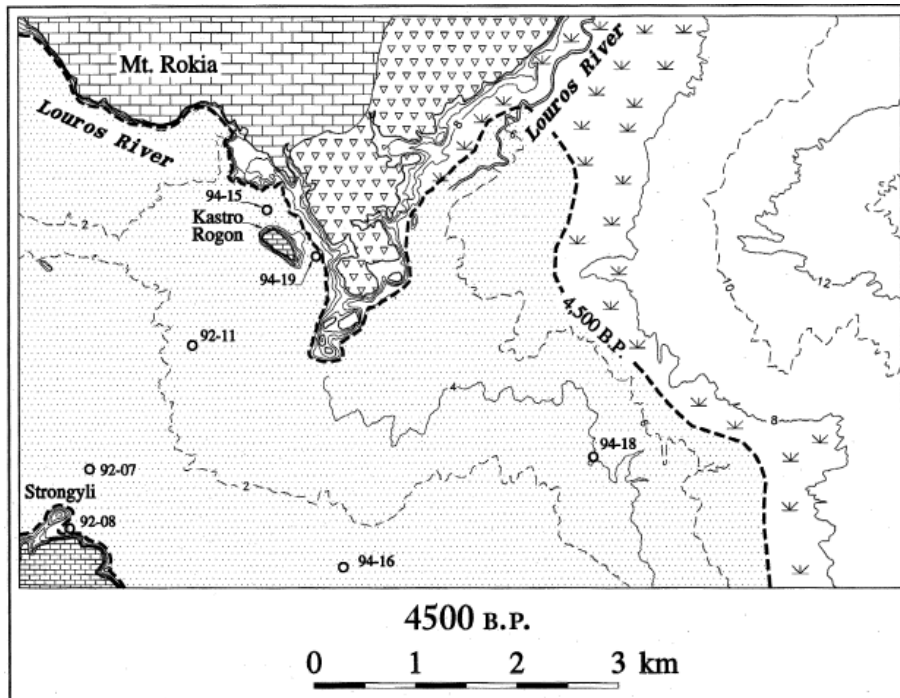
Χάρτης 5. Θέσεις εκατέρωθεν των ορίων Αμβρακιωτών και Αμφιλοχίων (χάρτης ΓΥΣ, ΠΕΤΑΣ).

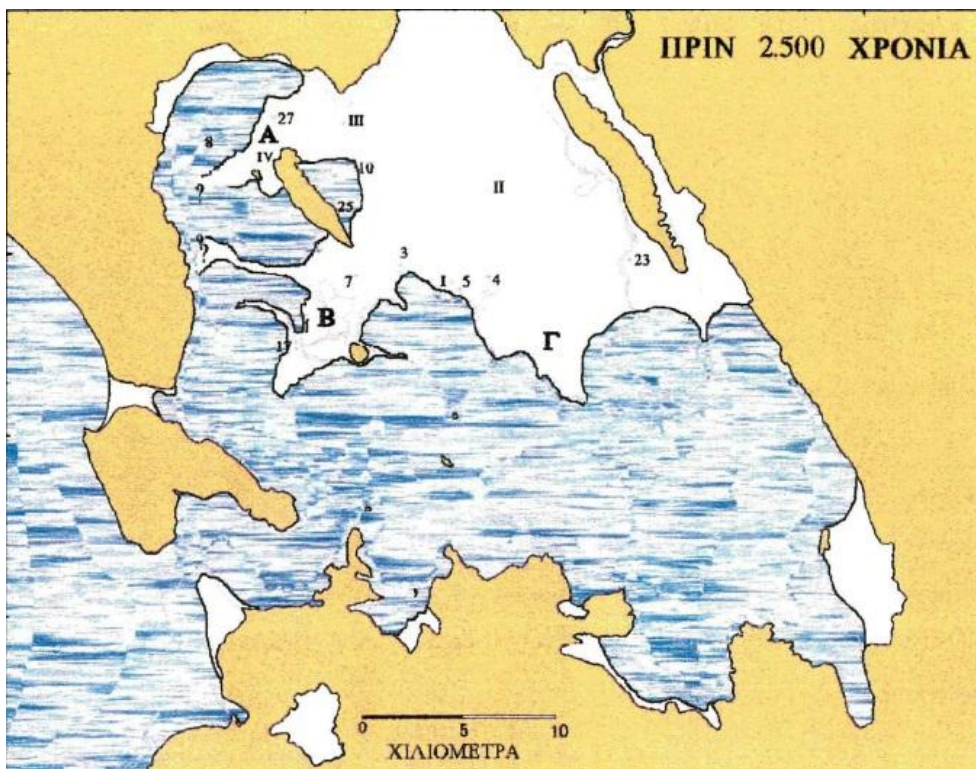
Χάρτης 6. Τα όρια Αμφιλοχίων και Αμβρακιωτών. Σύμφωνα με την πρόταση της Hadzis (1997, 114), σημειώνονται η παραλία Αράπης και η τοποθέτηση του Αμφιλοχικού Άργους (χάρτης ΓΥΣ, ΑΜΦΙΛΟΧΙΚΟ ΑΡΓΟΣ).

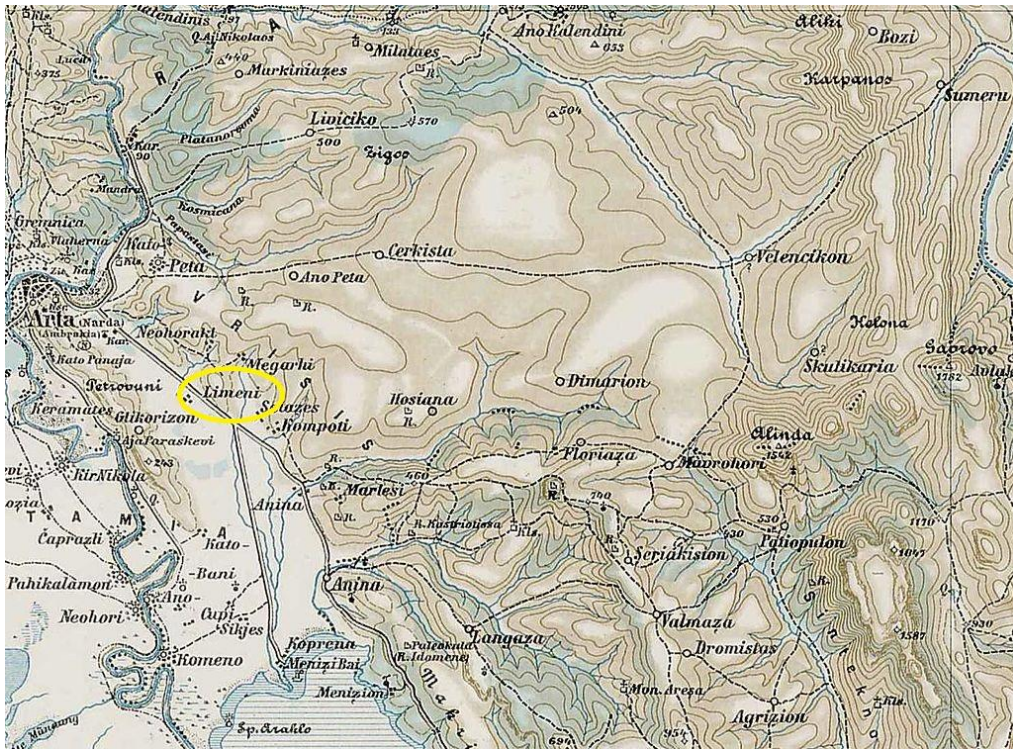
Χάρτης 7. Γεωλογικές μεταβολές στον Αμβρακικό κόλπο. Σημειώνονται οι θέσεις και οι σχηματισμοί που έχουν υποστεί τις μεγαλύτερες μεταβολές (εκβολές Λούρου, χωριό Στρογγυλή, Βίγλα, Μαυροβούνι, Κάστρο Ρωγών, χάρτης ΓΥΣ, ΠΕΤΑΣ).

Χάρτης 8. Γεωλογικός χάρτης των Jing, Rapp (2003, 190), στον οποίο φαίνεται η ακτογραμμή του Αμβρακικού κόλπου στα προϊστορικά χρόνια.

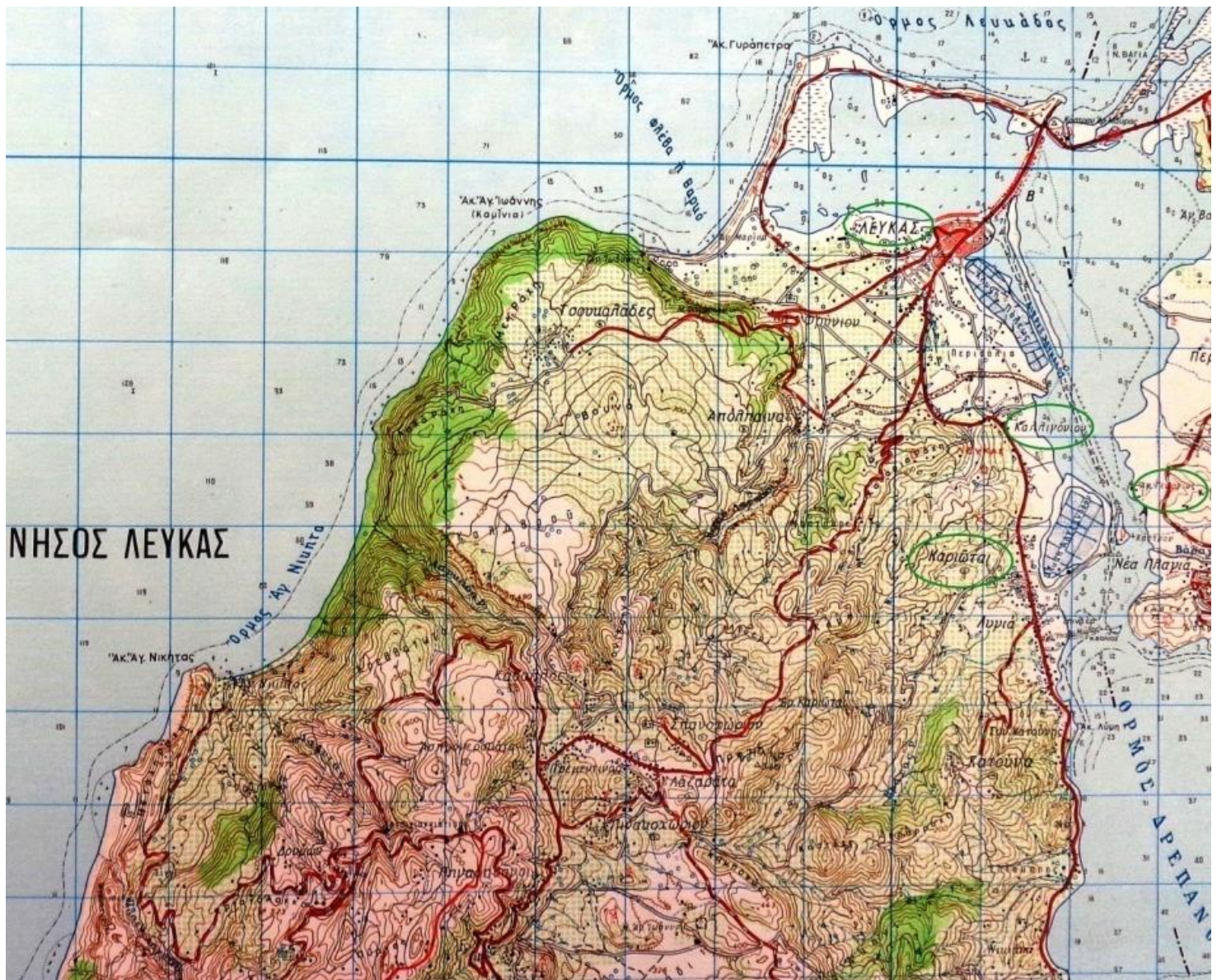
Χάρτης 9. Χάρτης με την αρχαία ακτογραμμή του Αμβρακικού κόλπου στα κλασσικά χρόνια (Τζιάβος 1990, 167).

Χάρτης 10. Βενετσιάνικος χάρτης του 1887 με την περιοχή της Άρτας, στον οποίο σημειώνεται το σημερινό χωριό Λιμνή ως *Limeni*.

Χάρτης 11. Ο χάρτης του Coronelli (1691).

Χάρτης 12. Η αρχαία πόλη της Λευκάδος (χάρτης ΓΥΣ, ΛΕΥΚΑΣ).

Χάρτης 13. Η τοποθεσία της αρχαίας πόλης της Λευκάδος και το θαλάσσιο πέρασμα με το νησί Διόρυκτος στη μέση, όπου και ο ναός της *Αφροδίτης Αίνειάδος*.

Χάρτης 14. Χάρτης του Talbert (2000, 54: *Epirus-Acarmania*) με τις πόλεις-κράτη που γειτνιάζουν με την αρχαία Λευκάδα και το Ανακτόριον.

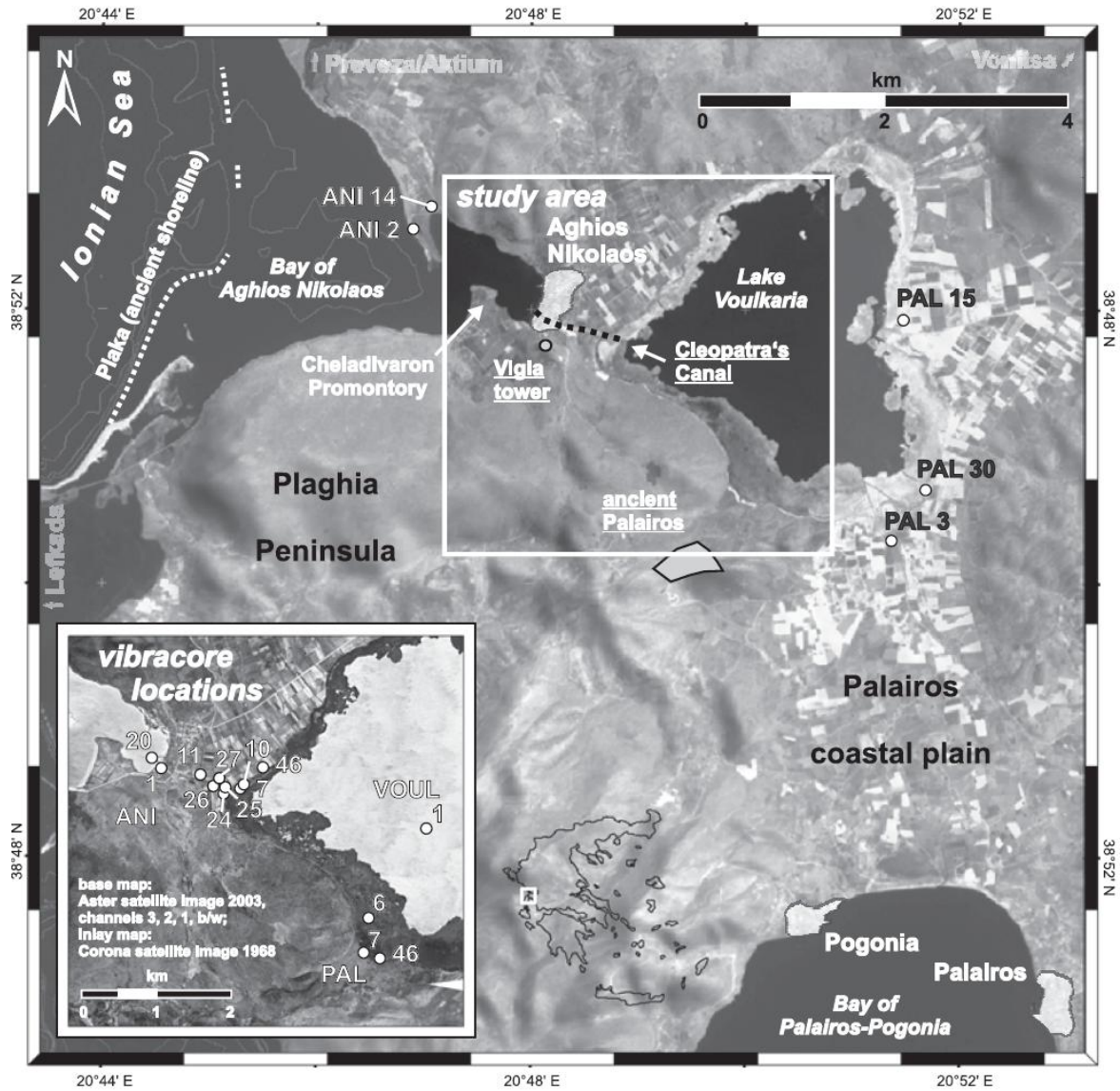
Χάρτης 15. Η αρχαία πόλη του Ανακτορίου και η νήσος Κέφαλος στα βόρεια.

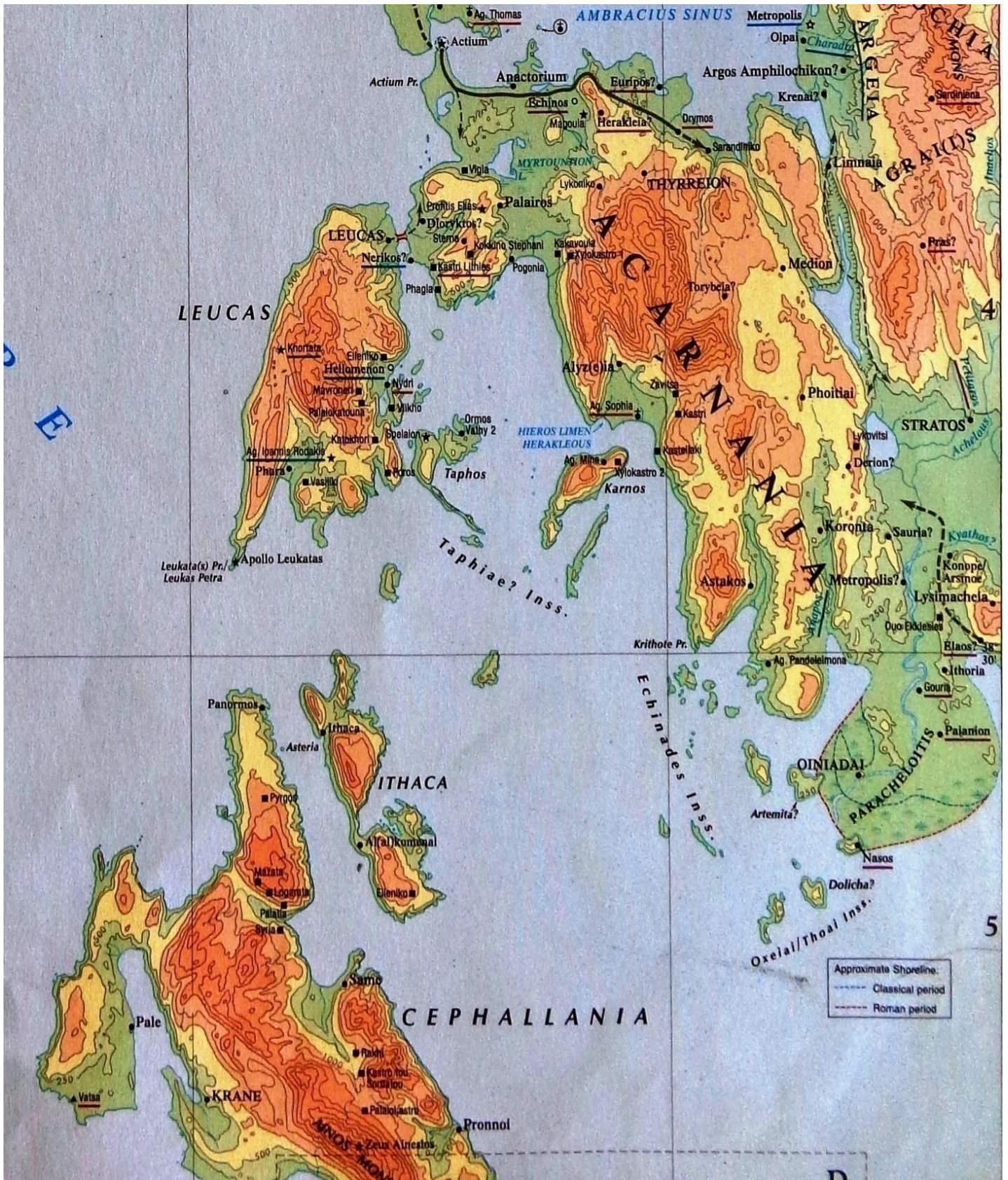
Χάρτης 16. Η αρχαία Αμβρακία σε σχέση με τον Άραχθο και την Περάνθη.

Χάρτης 17. Η Κέρκυρα και η Λευκάς. Σημειώνεται η ευθεία, με την οποία συνδέεται οπτικά το Δυμόκαστρο (αρχ. Ελίνα) με το στενό της Λευκάδος (χάρτης Talbert 2000, 54: *Epirus-Acarmania*).

Χάρτης 18. Η περιοχή της χερσονήσου της Πλαγιάς στη ΒΔ Ακαρνανία (Vött et al. 2009, 4). Διακρίνονται οι πιθανές θέσεις για την τοποθέτηση του Σολλίου (Βίγλα, Πογωνιά).

Χάρτης 19. Η περιοχή νοτίως της Λευκάδος. Διακρίνονται τα νησιά Μεγανήσι, Κάλομο και Κάστος (ορμητήρια των Ταφίων και των Τηλεβίων), καθώς και οι Εχινάδες νήσοι (Talbert 2000, 54: *Epirus-Acarmania*).

II. ΕΙΚΟΝΕΣ

Εικόνα 1. Κάλυμμα ελληνιστικού τάφου από τη Λιμίνη Άρτας (φώτο Α.Σ. Καπώνης).

Εικόνα 2: Λείψανα του νότιου πύργου στην οχυρή θέση Παλιακούλια Μενιδίου (αρχαίες Ιδομενές κατά Pritchett, φώτο Α.Σ. Καπώνης).

Εικόνα 3. Το Πολυάνδριο της Αμβρακίας (διακρίνονται οι παλαιογραφικές διαφορές ανάμεσα στην πρώτη αράδα της επιγραφής και την τελευταία, η οποία αντιστοιχεί στους δύο τελευταίους στίχους του επιγράμματος (Φωτο Α.Σ. Καπώνης).

Εικόνα 4. Θέα από τις θέσεις Αγριλιές Μενιδίου προς τον όρμο της Κόπραινας (φώτο Α.Σ. Καπώνης).

Εικόνα 5. Θέα από τη θέση Αγριλιές Μενιδίου προς το σημερινό Ελαιοχώρι (διακρίνονται οι κεραίες της κινητής τηλεφωνίας στην είσοδο του χωριού και την Παλιακούλια Μενιδίου (φώτο Α.Σ. Καπώνης).

Εικόνα 6. Θέα από τη θέση Αγριλιές Μενιδίου προς το Αλωνάκι (αρχαίες Ιδομενές κατά Pritchett, φώτο Α.Σ. Καπώνης).

Εικόνα 7. Αρχαίοι δόμοι από τον λόφο της Καστριώτισσας αριστερά της οδού που οδηγούσε στην κορυφή (φωτο Α.Σ. Καπώνης).

Εικόνα 8. Δόμοι του ανωτέρου τμήματος του ανατολικού πύργου από τη θέση Αγγιλιές Μενιδίου, στην κορυφή του λόφου (φώτο Α.Σ. Καπώνης).

Εικόνα 9. Αρχαίος λιθόπλινθος του τείχους που οδηγούσε από τους πύργους του φρουρίου προς την παραλία στη θέση Αγριλιές Μενιδίου (φώτο Α.Σ. Καπώνης).

Εικόνα 10. Αρχαιότητες από τον παραθαλάσσιο λόφο Αγριλοβούνι, βόρεια από τη σημερινή Μπούκα, θέση που έχει ταυτιστεί με τις αρχαίες Όλπες (φωτο Βαγγέλης Διγώνης).

Εικόνα 11. Αρχαϊκό ιερό στη θέση Παλιακούλια Πλακωτής (φωτο Α.Σ. Καπώνης).

Εικόνα 12. Η είσοδος του τείχους στον αρχαίο οικισμό στη θέση Αγία Τριάδα (Λιαποχώρι) Αμφιλοχίας (φωτο Α.Σ. Καπώνης).

Εικόνα 13. Κατάλοιπα πύργου από την οχυρή θέση Ελληνικούλι, στο παραλιακό μονοπάτι που οδηγούσε από το Αμφιλοχικό Άργος και τις Όλπες προς τις Αγριλιές Μενιδίου (φωτο Α.Σ. Καπώνης).

Εικόνα 14. Αργυρός στατήρας Λευκαδίων, Δ΄ αι. π.Χ.

ΠΙΝΑΚΕΣ

ΠΙΝΑΚΑΣ ΘΗΣΑΥΡΩΝ ΜΕ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΩΝ ΑΠΟΙΚΙΩΝ ΠΕΡΙ ΤΟΝ ΑΜΒΡΑΚΙΚΟ ΚΟΛΠΟ

A/A	Ταυτότητα	Χρόνος απόκρυψης, θέση και χρόνος ευρέσεως.	Σύνολο νομισμάτων	Νομίσματα Αμβρακίας (ποσότητα, τύπος)	Νομίσματα Λευκάδος (ποσότητα, τύπος)	Νομίσματα Ανακτορίου (ποσότητα, τύπος)	Νομίσματα άλλων πόλεων στον ίδιο θησαυρό
1	<i>CH VIII, 53, πιν. V, 3-13.</i>	480 π.Χ. Κέρκυρα 1985	11+ AR (πιθανόν τμήμα <i>CH VIII, 7, αρ. 52)</i>	-	1 + «πήγασος»	-	Κόρινθος 5+ «πήγασου», Κέρκυρα 5+ στ.
2	<i>IGCH, 1644/ CH II, 17.</i>	475 π.Χ. περ. (Price) Asyut 1968/9	681 + AR, 3 + AR ingots/ 900 AR (CH)	-	1 στ.	-	Κόρινθος 29 στ./ 39 (6 έγκοιλο + 33 Αθηνά, CH), Μεταπόντιον 2 στ., Καυλωνία 1 στ., Κρότων 1στ., Ρήγιον 1 δρ., Ιμέρα 3 δρ./ 4 δρ. (CH), Ζάγκλη 2 δρ., Σαμ. Ζάγκλη 12 τετρ./ 14 τετρ. (CH), Κυρήνη 35 δρ., Αίγινα 74 στ./ 132 (126 χελώνες, 5 θαλάσσιες χελ., 1 μίμηση: CH), Θάσος 27 στ./ 30 (CH), Πεπάρηθος 1 τετρ., Κέρκυρα 4 στ., Ορρέσκιοι 32 στ., Δελφοί 7 τρίδρ., Ποτείδαια 6 τετρ., Μένδη 15 τετρ./ 17 (CH), Όλυθος 1 τετρ., Άκανθος 37 τετρ., 1 τετρωβ., Αινεία 1 τετρ., Σκιώνη 2 δίδρ., Σερμύλη 2 τετρ., Στάγिरα 1 τετρ., Δερρώνες 10 οκτάδρ., 1 δωδεκάδρ.; 1 τριώβ./ 15 (CH), Ίχλαι 4 οκτάδρ./ 5 (CH), Αθήνα, 2 αρχ., 127 τετρ./ 165 (164 αστεφείς γλαύκες, 1 μίμηση: CH), 1 δρ., 1 ημίδρ., Αιγαί 4 (CH), Αλέξανδρος Α΄ 1 οκτάδρ., αβέβαια μακεδονικά 16/ 17 (CH), Άβδηρα 10 οκτάδρ., 22 τετρ./ 15 (CH), Δικαία Θράκης 3 τετρ./ 4 (CH), Θρακική Χερσόνησος 1 τριώβ., Χίος 8 στ./ 18 (CH), Σαλαμίσ, 16 στ., Περσία 10 sigloi/ 18 (CH), Τερώνη 11 τετρ., Τανάγρα 3 ημιστ., Κάρυστος 3 τετρ., Χαλκίς 1 τετρ., Ερέτρια 2 τετρ., 3 υποδ., Σκύρος 1 (CH), Μήλος 2 στ., 1; στ., Νάξος 3 στ., Πάρος 6 δρ., Τήνος 1, Άβυδος 1 διώβ.; Λάμψακος 1 διώβ.; Πάριον 1 δρ. Λέσβος 1 τριώβ., Σίδη 1 (CH), Κλαζομεναί 1 δίδρ., Μίλητος 5 οβ., Τέως 5 στ., 1 δρ., Χίος 8 στ., Σάμος 15 τετρ./ 19 (CH), Κνίδος 2 δρ., 1 οβ.; Κάρπαθος 4 στ., Κως 1 τετρ., Κάμιρος 5 τετρ./ 10 (CH), Λίνδος 5 τετρ., Ιαλυσός 4 τετρ., Καρίας αβέβαια 16 στ., Φάσηλις 9 στ./ 11 (CH), δυνασταί Λυκίων 22 στ., 1 τετρώβ./ 32

ΠΙΝΑΚΑΣ ΘΗΣΑΥΡΩΝ ΜΕ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΩΝ ΑΠΟΙΚΙΩΝ ΠΕΡΙ ΤΟΝ ΑΜΒΡΑΚΙΚΟ ΚΟΛΠΟ

							(CH), Ιδάλιον 1 στ., Πάφος ; 2 στ. 1 τρίτο στ., Λάπηθος 5 στ., Σαλαμής 16 στ., Κύπρου αβέβαια 10 στ./ 44 (CH), Βάρκης 4 τετρ./ Κυρήνης 42 (CH), Αβέβαια 3/ 19 (CH), μη νομ. 3/ 8 (CH)
3	CH V, 8, αρ. 6.	460 π.Χ. (Coupar: πριν το 450 π.Χ.) Κατάνη 1978	(από μεγαλύτερο θησαυρό)	-	1 +	-	Κόρινθος 7 +
4	CHI, 13, V, 7.	460-455 π.Χ. Βλ Ελλάς 1966/ 1964	136 AR/ 133 AR	-	28 / 32 «πήγασοι»	-	Κόρινθος 21 «πήγασοι» περ. Ι και 27 περ. ΙΙ/ Κόρινθος σύνολο 100 στ., αβέβαιος 1 στ.
5	IGCH 25.	430-415 π.Χ. Κόρινθος (περίχωρα) 1952-3	250+ AR	2 «πήγασοι»	2 «πήγασοι»	-	Κόρινθος 17 «πήγασοι»
6	IGCH 1790.	425 π.Χ. Malayer, 65 χμ. ΝΑ των Εκβατάνων περ. 1934	394+ AR	-	1 στ.	-	Μεσσήνη Ιταλίας 1 τετρ., Συρακούσες 4 τετρ., 1 δίδρ., Αλεξάνδρου Α΄ Μακεδονίας 3 οκτάδρ., Βισαλτών 2 οκτάδρ., Άκανθος 8 τετρ., Τερώνη 1 τετρ., Κέρκυρα 3 στ., Θήβαι 3 στ., Αθήνα 1 δεκάδρ., 163 τετρ., 1 δίδρ., 2 δρ., Αίγινα 45 στ., Μήλος 6 στ., Σινώπη 2 δρ., Κλαζομεναί 1 δίδρ., Χίος 1 δίδρ., Σάμος 2 τετρ., Καύνος 1 στ., Κνίδος 1 δρ., Κάρπαθος 1 στ., Λίνδος 1 στ., Λυκία 5 στ., Περσική σατραπεία Μ. Ασίας 1 τετρ., Κίτιον 2 στ., Σαλαμής 1 στ., Σιδών 6 διπλοί σίκιλοι, 23 μισοί σίκιλοι, 1 1/16 σίκιλοι, Τύρος 89 σίκιλοι, 9 τέταρτα σικίλων, Περσία 1 σίγλος, Βάρκη 1 τετρ.
7	CH III, 13.	400 π.Χ. Κατάνη (περίχωρα) 1976	180 + AR	1 «πήγασος» (Ravel 129A)	-	-	άλλοι «πήγασοι» εμβόλιμοι , Ακράγας τετρ., Καμάρινα τετρ. (Ηρακλής, τέθριππον), Γέλα τετρ., Ιμέρα τετρ. Λεοντίνοι τετρ., Μεσσήνη τετρ., Σέγεστα τετρ., Συρακούσες 6 + τετρ. (άλογο)
8	IGCH 2098.	περ. 400 π.Χ. (K) Monforte S. Giorgio, 24 χμ. από Μεσσήνη 1947	26 AR, 8 ΑΕ	2 «πήγασοι»	2 «πήγασοι»	-	Κόρινθος 1 «πήγασος» , Θύρρειον 1 «πήγασος», Ρήγιον 7 δρ., Ακράγας 3 δίδρ., Κατάνη 1 τετρ., 1 δρ., 1 χαλκ., Γέλα 3 δίδρ., Μεσσήνη 2 τετρ., Νάξος 1 τετρ., Συρακούσαι 1 τετρ., 1 δρ., 2 ΑΕ, αβέβαια 5 ΑΕ
9	IGCH 2116.	390 π.Χ. περ. (Jenkins) Piano Rizzuto, 7 χμ. από Γέλα 1900	21 AR, (σε αγγείο)	1 στ. (Ravel NNM 37, 113)	-	-	Ρήγιον 1 τετρ., Ακράγας 2 δίδρ., Κατάνη 1 τετρ., Γέλα 2 τετρ., Λεοντίνοι 3 τετρ., 1 δίδρ., Μεσσήνη 1 τετρ., Σέγεστα 2 δίδρ., Συρακούσαι 7 τετρ.,
10	IGCH 2119.	390-380 π.Χ.	113 AR	-	2 στ.	-	Ρήγιον 2 τετρ., Ακράγας 2 τετρ., Καμάρινα 1 τετρ., Κατάνη 1 τετρ.,

ΠΙΝΑΚΑΣ ΘΗΣΑΥΡΩΝ ΜΕ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΩΝ ΑΠΟΙΚΙΩΝ ΠΕΡΙ ΤΟΝ ΑΜΒΡΑΚΙΚΟ ΚΟΛΠΟ

		Contessa, 15 χμ. από Corleone 1888		(κάνθαρος και κισσός, κοινός οπισθ.)		Έρυξ 5 τετρ., Γέλα 10 τετρ., Ιμέρα 1 τετρ., Λεοντίνοι 3 τετρ., Μεσσήνη 16 τετρ., Μοτύη 6 τετρ., Σέγεστα 2 τετρ., Σελινούς 2 τετρ., Συρακούσαι 4 δεκάδρ., 27 τετρ., Σικελιώτικα-Καρχηδονιακά 14 τετρ., Ζίζ 10 τετρ., Αθήνα 3 τετρ.	
11	<i>CH IV</i> , 19.	390-380 π.Χ. κοντά σε Palermo, Σικελία; 1924;	8 AR	1 στ.	1 στ. (ΛΕΥ φοίνιξ)	- Κόρινθος 2 στ. (Ravel 383, 424) , Έρυξ 2 τετρ., Μοτύη 1 τετρ., Σέγεστα 1 τετρ.	
12	<i>IGCH 2120</i> .	390-380 π.Χ.; Ognina 4 χμ. ΒΑ Κατάνης 1923	309 + AR (σε αγγείο)	«πήγασοι»;	-	«πήγασοι»; Ρήγιον 6 τετρ., Ακράγας 7 τετρ., Καμάρινα 4 τετρ., Κατάνη 20 τετρ., 2 δίδρ., Γέλα 29 τετρ., 12 δίδρ., Ιμέρα 1 τετρ., Λεοντίνοι 13 τετρ., Μεσσήνη 49 τετρ., Μοτύη 1 δίδρ., Νάξος 1 τετρ., 1 δίδρ., Σέγεστα 28 δίδρ., Σελινούς 8 τετρ., Συρακούσαι 97 τετρ., Ζίζ 1 τετρ., Αθήνα 5 τετρ.,	
13	<i>IGCH 1910</i> , <i>CH X</i> , 389.	387 π.Χ. περ. (Procopio, Jenkins) Vito Superiore, Ρήγιο 1939	134 AR (σε αγγείο)	4 «πήγασοι» (Ravel 68, 95-96, 101, 112)	1 «πήγασος» (<i>BMC</i> pl. 34, 17)	- Κόρινθος 8 «πήγασοι» (Ravel P 401/ T 551 Ser. XIV) , Ρήγιο 6 τετρ., Terina 1 στ., Ακράγας 1 τετράδραχμον, 6 δίδρ., Καμάρινα 4 τετρ., Κατάνη 5 τετρ., Γέλα 5 τετρ., Λεοντίνοι 8 τετρ., Μεσσήνη 30 τετρ., Νάξος 1 δίδρ., Σελινούς 1 τετράδραχμον, Συρακούσες 41 τετρ., Σικελικά-Φοινικικά 11 τετρ., Αθήνα 1 τετράδραχμο,	
14	<i>CH VIII</i> , 95.	375 π.Χ. περ. άγνωστης προέλευσης πριν το 1937 (;)	3+ AR	-	1 στ.	- Κόρινθος 1 στ. , Θούριοι 3 διστάτηρα	
15	<i>IGCH 1916/ CH IX</i> , 614.	360 π.Χ. περ. Ionian Shore, Βρούττιο 1908	AR	«πήγασοι» (Ravel 52, 95)	«πήγασοι» τουλάχιστον 6- 7	- Κόρινθος «πήγασοι» τουλάχιστον 6-7 , Κέρκυρα περ. 100 στ., Τάρας πολλοί στ., Μεταπόντιο πολλοί στ., Θούριοι πολλοί στ., Κρότων πολλοί στ., Terina λίγοι,	
16	<i>IGCH 2127</i> .	350 π.Χ. περ. Σικελία περ. 1960	29 + AR «πήγασοι»	4 «πήγασοι» (Ravel 57 vf, 141 fdc, <i>NC</i> 1935, pl. 1, 12 ef)	1 «πήγασος» (<i>BMC</i> 46 fdc)	2 «πήγασοι» (<i>BMC</i> 4 ef, <i>NNM</i> 53, pl. 6, 69 AV ef)	Κόρινθος 19 (Ravel 422vf, 433 vf, P284/ T395ef, 655ef, 672vf, P311/ T435vf, 708vf, 856 / 843vf, 906ef, 867 ef, 920vf/ P383/ T537fdc, 945 ef, 956ef/ P397/ T543fdc, 966fdc) , Δυρράχιον 3 «πήγασοι» (<i>BMC</i> 2)
17	-	350-340 π.Χ. Centocamere, Λοκροί 1969			«πήγασοι»		
18	<i>IGCH 2130</i> .	350-340 π.Χ. περ. Licata (αρχ. Φιντίας) 1926	91 AR	5 «πήγασοι»	14 «πήγασοι» (ΛΕΥ και κηρύκειο)	- Κόρινθος 54 «πήγασοι» (Ravel IV, 1 Ravel V με E) , Κέρκυρα 2 «πήγασοι», Δυρράχιο 2 «πήγασοι», αβέβαιο 1 (Ποτειδαία), Ρήγιο 1 τετρ., Γέλα 4 τετρ., Λεοντίνοι 2 τετρ., Μεσσήνη 1 τετρ., Σελινούς 1 τετρ., Συρακούσες 3 τετρ., Αθήνα 4 τετρ. (2 Ε' αι. 2 Δ' αι.),	

ΠΙΝΑΚΑΣ ΘΗΣΑΥΡΩΝ ΜΕ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΩΝ ΑΠΟΙΚΙΩΝ ΠΕΡΙ ΤΟΝ ΑΜΒΡΑΚΙΚΟ ΚΟΛΠΟ

19	IGCH 72.	350-330 π.Χ. Παλαιομάνινα Ξηρόμερο Αιτωλίας 1961	12 AR	1 «πήγασος»	6 «πήγασοι»	2 «πήγασοι»	Κόρινθος 3 «πήγασοι»
20	IGCH 2135.	350-325 π.Χ. Μέγαρο Υβλαία 1949	47 AR (σε αγγείο από ανασκαφή)	2 «πήγασοι» (Ravel A? P31, 90/91)	3 «πήγασοι» (BMC πιν. 34, 18/ 35, 21/ 36, 18-19)	1 «πήγασος» (BMC πιν. 31, 20)	Κόρινθος 19 «πήγασοι» (με Ravel V με E, N, ΑΛ, Δ) , Δυρράχιον 3 «πήγασοι», Λοκροί 1 «πήγασος», Συρακούσες 2 «πήγασοι» (προ Αγαθοκλέους), αβέβαιοι «πήγασοι» 2, Καμάρινα 1 τετρ., Συρακούσες 1 τετρ., Σικελο-Φοινικικά 10 τετρ., (Αρεθούσα/άλογο-φοίνιξ), Ziz 2 τετρ.,
21	CH III, 20.	340 π.Χ. Σικελία 1975	(πιθανόν 2 θησαυροί)	2 «πήγασοι» (έως Ravel 167)	3 «πήγασοι»	1 «πήγασος» (Cammann 90)	Κόρινθος 6 στ. (έως Ravel 997E gr.) , Ρήγιο 1 τετρ. (Herzfelder 86), Κατάνη 1 τετρ. (Rizzo pl. x.7), Μεσσήνη 1 τετρ. (Lloyd 1908), Σικελο-Φοινικικά Μοτύη 1 τετρ., Πάνορμον 11 τετρ., RSMLQRT 3 τετρ., QRTJDST 1 + 2 τετρ., Συρακούσες 2 δεκάδρ. (Jonkees 10, BMC 175), Συρακούσες 6 τετρ., Συρακούσες 1 «πήγασος», Απολλωνία 1 «πήγασος», Δυρράχιον 1 «πήγασος»
22	CH V, 23.	340 π.Χ. Σικελία 1974-1975	27 AR	-	5 στ.	1 στ.	Κόρινθος 21 στ. (περ. IV, 20 + V, 1)
23	IGCH 2131.	340 π.Χ. περ. Centuripe 1952	88 AR	7 «πήγασοι» (πιθανόν περισσότεροι με βάση τον Κ)	18 «πήγασοι»	1 «πήγασος»	Κόρινθος 41 «πήγασοι» (με 2 Ravel V με E, πιθανόν λιγότεροι) , Συρακούσες 6 «πήγασοι», Ρήγιο 2 τετρ., Ακράγας 1 τετρ., Καμάρινα 1 τετρ., Λεοντίνοι 2 τετρ., Μεσσήνη 2 τετρ., Συρακούσες 1 δεκάδρ. (Ευαίνετος, κεφαλή γρυπός), Αθήνα 2 τετρ.,
24	IGCH 2132.	340-330 π.Χ. περ. Gibil Gabib κοντά σε Caltanissetta 1928	26 AR	1 «πήγασος» (Ravel 63)	2 «πήγασοι» (με κηρύκειο)	1 «πήγασος» (BMC πιν. 31, 16)	Κόρινθος 4 «πήγασοι» (Ravel V με N) , Κατάνη 1 τετρ., Λεοντίνοι 1 τετρ., Μεσσήνη 3 τετρ., Συρακούσες 1 δεκάδρ., 6 τετρ., Σικελο-Φοινικικά 2 τετρ. (Περσεφόνη-άλογο-φοίνιξ), Rash Melcarth 3 τετρ., αβέβαιος «πήγασος» 1,
25	IGCH 1925.	340-330 π.Χ. περ. Ποσειδωνία, Λευκανία 1937	210 AR (σε αγγείο)	-	1 «πήγασος» caduceus symbol	-	Τάρας 64 στ., Ηράκλεια 2 στ., Μεταπόντιο 34 στ., Ποσειδωνία 12 στ., Σύβαρις 1 στ., Θούριοι 1 δίστ. και 42 στ. (Μολοσσός), Velia 16 στ., Καυλωνία 9 στ., Κρότων 19 στ., Terina 9 στ.
26	IGCH 2133.	340-330 π.Χ. περ. Leonforte, κοντά σε Nissoria, BA Enna 1952	327 AR	16 «πήγασοι» (ίσως περισσότεροι κατά Κ)	78 «πήγασοι» (πάνω από μισούς με κηρύκειο)	10 «πήγασοι»	Απολλωνία 1 «πήγασος», Άργος 3 «πήγασοι», Δυρράχιον 15 «πήγασοι», Συρακούσες 15 «πήγασοι», Ακράγας 1 τετρ., Γέλα 1 τετρ., Μεσσήνη 1 τετρ., Συρακούσες 4 δεκάδρ. (1 Κίμων, 3 Ευαίνετος), Rash Melcarth 2 τετρ., Σικελο-Φοινικικά 1 τετρ.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΘΗΣΑΥΡΩΝ ΜΕ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΩΝ ΑΠΟΙΚΙΩΝ ΠΕΡΙ ΤΟΝ ΑΜΒΡΑΚΙΚΟ ΚΟΛΠΟ

							(Αρεθούσα/ άλογο και φοίνιξ), Αθήνα 1 τετρ. (Δ' αι.)
27	CH VII, 42.	340-330 π.Χ. Σικελία 1930;	6 AR	-	1 στ. (αρ.26254)	-	Κόρινθος 3 στ. (αρ. 26203, 26220, 26223), Θύρρειον 2 στ. (αρ. 26262, 26268)
28	IGCH 1928	335-330 π.Χ. Carosino, Τάρας 1905			«πήγασοι» μεταφερμένοι από IGCH 1916 περιόδου 385/380 π.Χ.		Κόρινθος «πήγασοι» μεταφερμένοι από IGCH 1916 περιόδου 385/380 π.Χ. (Kraay ANSMN 1970)
29	IGCH 2144.	333-332 (Zograph), 320-310 (K) Σικελία 1837 περ.	περ. 245 AR	5 «πήγασοι»	43 «πήγασοι»	4 «πήγασοι»	Κόρινθος «πήγασοι» 182 (με Ravel V με E, N, Δ, ΑΛ, Α, ΑΡ), Αλυζία 1 «πήγασος», Δυρράχιον 3 «πήγασοι», Συρακούσες 2 «πήγασοι», αβέβαιοι «πήγασοι» 2, Σικελο-Φοινικικά 3 τετρ. (Αρεθούσα/ κεφαλή αλόγου 2, Ηρακλής/ κεφαλή αλόγου 1),
30	CH VII, 45. Πρβλ. CH IV, αρ. 31 (280 π.Χ. από Ακαρνανία, όπου πολλοί κορινθιακοί στατήρες, κυρίως υποδιαίρεσεις).	330 π.Χ. κοντά σε Στράτο Ακαρνανίας 1974	204 + AR	πιθανοί στ.;	7+ στ., 4 ημίδραγμα	2+ στ.	Κόρινθος 11 δρ., κορινθιακών αποικιών 25 στ., 23 δρ., 12 ημίδραγμα, Φιλίππου Β' 1 τετρ., Ακαρν. 8 ημίδρ., Στράτος 1 ημίδρ., Βοιωτία 4 στ., 1 ημίδρ., Θήβες 3 πρώιμες δρ., 2 ημίδρ. (BMC pl. XIII.16 πάνω σε αρχαϊκά), Πλάταια 1 ημίδρ., Λοκρίς 3 ημίδρ., Φωκίς 18 ημίδρ. (λύρα σε οπισθ.), Αίγινα 5 στ., 2 δρ., 1 οβ., Σικυών 1 στ., 3 δρ., 50 ημίδρ., Ήλις 1 στ., 14 ημίδρ., Κράνιον 1 ημίδρ. (BMC pl. XVI. 10), Άργος 19 ημίδρ. (17 αρχαϊκά) Τεγέα 1 ημίδρ.
31	CH VIII, αρ. 167, πιν. XXIII, 12-24, XXIV, 1- 12.	330 π.Χ. περ. Ν Ιταλία/ Σικελία περ. 1981	37AR	-	4 στ.	4 στ.	Κόρινθος 20 στ., Άργος Αμφ. 2 στ., Θύρρειον 2 στ., Μητρόπολις 1 στ., άλλοι 4+ στ.
32	CH VIII, 159.	330 π.Χ. περ. άγνωστης προέλευσης πριν το 1952	200 AR	-	στ. (SNG Delep. 229 + SNG Delep. 1226)	στ. (SNG Delep. 1214,1215)	Κόρινθος στ. (SNG Delep. 1864, 1876, 1880, 1888-9, 1896-9, 1905), Λοκροί Οπ. στ. (SNG Delep. 481), Θύρρειον στ. (SNG Delep. 1247, 1248, 1251).
33	CH VIII, 160.	330 π.Χ. περ. άγνωστης προέλευσης πριν το 1951	67 AR	-	1 στ. (SNG Delep. 1241)	-	Κέρκυρα 1 στ. (SNG Delep. 1203).
34	IGCH 391.	330 π.Χ. ή λίγο μετά το 330 π.Χ. Ριζών Δαλματίας	περ. 300 AR	-	«πήγασοι» ;	«πήγασοι» ;	Κόρινθος «πήγασοι»; Δυρράχιον «πήγασοι»; Δαμάστιον και μικρότερα Ιλλυρίας και Παιονίας περ. 200 τετρ.,

ΠΙΝΑΚΑΣ ΘΗΣΑΥΡΩΝ ΜΕ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΩΝ ΑΠΟΙΚΙΩΝ ΠΕΡΙ ΤΟΝ ΑΜΒΡΑΚΙΚΟ ΚΟΛΠΟ

		1927					
35	<i>IGCH 88.</i>	325-300 π.Χ. Δυτική Ελλάς (;) 1907	28+ AR	3 στ.	2 στ.	4 στ.	Κόρινθος 15 στ. , Δυρράχιον 1 στ., Αλυζία 1 στ., Κορόντα (;) 1 στ., Στράτος 1 στ.,
36	<i>IGCH 2145, CH VIII, 590, IX, 623.</i>	320-310 π.Χ. Cesarò ΒΔ του Aderno 1915-1916	περ. 300 AR	16 «πήγασοι» (Ravel 187)/ 15 «πήγασοι» (CH)	33 «πήγασοι» (με <i>BMC</i> πιν. 36, 15-16 και 18-19)/ 34 «πήγασοι» (CH)	3 «πήγασοι» (άγαλμα Απόλλωνος, κοχύλι, κλειδί)	Κόρινθος 79 «πήγασοι» (με Ravel V με E, N, ΑΛ, ΑΡ, Α)/ 78 «πήγασοι» (CH) , Αλυζία 2 «πήγασοι», Δυρράχιον 6 «πήγασοι»/ 5 «πήγασοι» (CH), αβέβαιοι 2 «πήγασοι»/ 3 «πήγασοι» (CH), Συρακούσες 1 τετρ., Άργος 1 «πήγασος»; Θύρρειον 1 «πήγασος»;
37	<i>IGCH 2146.</i>	320-310 π.Χ. περ. Σικελία 1879	32 AR	1 «πήγασος»; (ίσως Άργος)	1 «πήγασος» (stylis)	1 «πήγασος» (τρίπους)	Κόρινθος 10 «πήγασοι» (περ. IV, V με E, Α, ΑΛ, ΔΙ) , Άργος 1 «πήγασος»; Δυρράχιον 4 «πήγασοι», Συρακούσες 7 «πήγασοι» (με Αγαθοκλέους), Θύρρειον 2 «πήγασοι» (ρυτόν), Λεοντίνοι 1 τετρ., Συρακούσες 4 τετρ. (Ε' αι.), Σικελο-Φοινικικά 1 τετρ. (τύποι Συρακουσών Ziz ή Rash Melcarth)
38	<i>IGCH 2147.</i>	310 π.Χ. περ. Σικελία 1912-1913	277 + AR	1 «πήγασος»	44 «πήγασοι» (stylis 15 όχι όμως <i>BMC</i> πιν. 36, 21-25)	27 «πήγασοι» (ΚΛΕ και βουκράνιον 15, ΝΑΥ και δίχτυ 1)	Κόρινθος 179 «πήγασοι» (περ. IV 9, V με E 4, N 9, Δ 2, ΑΡ 74, Γ 14, Ι 4, Α 37, ΑΛ 5, ΔΙ 21) , Άργος 6 «πήγασοι» (με κορ. κράνος 4, ασπίδα και ΔΙ 2), Κέρκυρα 1 «πήγασος», Δυρράχιον 1 «πήγασος», Λοκροί 2 «πήγασοι» (διπλός πήγασος), Μέσμα 2 «πήγασοι», Συρακούσες 1 «πήγασος» (προ Αγαθοκλέους), Θύρρειον 8 «πήγασοι» (ενώτιο 7, χωρίς βοιωτική ασπίδα), αβέβαιοι «πήγασοι» 4 (με πέλεκυ 3, φύλλο αμπέλου 1), Συρακούσες λίγα τετρ. ;
39	<i>IGCH 2148.</i>	310 π.Χ. περ. (Κ), Σικελία 1935 περ.	58 + AR	2 «πήγασοι»	10 «πήγασοι» (με τρίαίνα ctmk. 1)	8 «πήγασοι»	Κόρινθος 33 «πήγασοι» (με V εκτός ΑΥ, ΔΟ) , Άργος 2 «πήγασοι», Δυρράχιον 1 «πήγασος», Ιπώνιον 1 «πήγασος», αβέβαιοι 1 «πήγασος»
40	<i>IGCH 2149.</i>	310 π.Χ. περ. (Κ) Σικελία 1877	65 AR	3 «πήγασοι» (Ravel 6, P78, 163)	19 «πήγασοι» (με κηρύκειο 11, στέφανο 2, πεντάγραμμο, πετεινό σταφύλια, ιππόκαμπο, αμφορέα)	2 «πήγασοι» (φύλλο, κλειδί ναού)	Κόρινθος 32 «πήγασοι» (έως περ. V με E, N, ΑΛ, Α, ΑΡ, ΔΙ) , Άργος 1 «πήγασος» (σκύλος ΑΡ στον οπισθ.) Κέρκυρα 1 «πήγασος» (ΚΟΡ), Δυρράχιον 6 «πήγασοι», Θύρρειον 1 «πήγασος» (ενώτιο)

ΠΙΝΑΚΑΣ ΘΗΣΑΥΡΩΝ ΜΕ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΩΝ ΑΠΟΙΚΙΩΝ ΠΕΡΙ ΤΟΝ ΑΜΒΡΑΚΙΚΟ ΚΟΛΠΟ

41	<i>IGCH</i> 2151.	305-300 π.Χ. Pachino, 3 χμ. ΒΑ της Coste Fondovia 1957	642 AR (σε αγγείο, πλήρης)	9 «πήγασοι»	75 «πήγασοι»	11 «πήγασοι»	Κόρινθος 473 «πήγασοι» , Αλυζία 1 «πήγασος», Άργος 2 «πήγασοι», Κέρκυρα 1 «πήγασος», Δυρράχιον 5 «πήγασοι», Λεοντίνοι 1 «πήγασος», Λοκροί 7 «πήγασοι», Συρακούσες 7 «πήγασοι», Θύρρειον 4 «πήγασοι», αβέβαιοι 4 «πήγασοι», Καμάρινα 1 τετρ., Μεσσήνη 1 τετρ., Συρακούσες 16 τετρ. (Αγαθοκλής, τέθριππο), Σικελο-Φοινικικά 10 τετρ. (Αρέθουσα/άλογο 1, Αρέθουσα/ κεφαλή αλόγου 7, γυναικεία κεφαλή/ λέων και φοίνιξ 2), Rash Melcarth 5 τετρ., Αλεξάνδρου Γ' 8 τετρ., Αθήνα 1 τετρ.
42	<i>IGCH</i> 85.	304 π.Χ. Χίλιομόδι Κορινθίας 1932	196 AR (σε αγγείο)	-	9 στ.	-	Κόρινθος 70 στ. και 84 δρ. , Πτολεμαίου Α' 21 τετρ. και 12 δρ.
43	<i>CH</i> X, 400.	310 π.Χ. Α Σικελία 1983	769 AR	13 στ.	72 στ.	24 στ.	Κόρινθος 554 στ. , Δυρράχιον 11 στ., Κέρκυρα 1 στ., Θύρρειον 13 στ., Άργος 14 στ., Αλυζία 3 στ., Εχίνος 1 στ., Μητρόπολις 1 στ., Στράτος 1 στ., Λοκροί 29 στ., Μέδμα 10 στ., Συρακούσες 15 στ., Σικελο-Φοινικικά 8 τετρ.,
44	<i>IGCH</i> 2180	Nicolet-Pierre: 310 π.Χ. Μέγαρα Υβλαία 1966	530 AR περ.	6 «πήγασοι»	44 «πήγασοι»	47 «πήγασοι»	Κόρινθος 286 περ. «πήγασοι» (με περ. V, εκτός ΑΥ, ΔΟ) , Αλυζία 1 «πήγασος», Κορόντα 1 «πήγασος» (<i>BMC</i> πιν. 33, 11); Δυρράχιον 7 «πήγασοι», Λεοντίνοι 1 «πήγασος», Λοκροί 13 «πήγασοι», Μέσμα 1 «πήγασος» (<i>BMC</i> πιν. 24, 11), Μητρόπολις 1 «πήγασος» (<i>BMC</i> πιν. 38, 1), Συρακούσες 10 «πήγασοι» (έως Αγαθοκλή), Θύρρειον 34 «πήγασοι», αβέβαιοι 4 «πήγασοι», Συρακούσες 9 τετρ. (Αγαθοκλής/ τέθριππον 6, Νίκη και τρόπαιο 3), Σικελο-Φοινικικά 32 τετρ. (Αρέθουσα/ κεφαλή αλόγου 6, Αρέθουσα/ άλογο 3, Ηρακλής/ κεφαλή αλόγου 23), Rash Melcarth 2 τετρ., Αλέξανδρος Γ' 2 τετρ., Αθήνα 2 τετρ.
45	<i>CH</i> X, 407.	305 π.Χ. Palermo 1879	26 AR	1 στ.	1 στ.	1 στ.	Κόρινθος 10 στ. , Δυρράχιον 4 στ., Θύρρειον 2 στ., Ιπώνιον 7 στ.;
46	<i>CH</i> VII, 56.	ύστερος 4^{ος} αι. π.Χ. Σικελία 1980	30+AR	-	2+ στ.	-	Κόρινθος 21 + στ. , Θύρρειον 2+ στ., Συρακούσες 3+στ., Λοκρίς 1+ στ., Αθήνα 1 τετρ.
47	<i>CH</i> V, 57.	300 π.Χ.	80+ AR	5 στ.	19 στ.	15 στ.	Κόρινθος 32 στ. , Άργος Αμφιλοχικών 2 στ., Θύρρειον 4 στ.,

ΠΙΝΑΚΑΣ ΘΗΣΑΥΡΩΝ ΜΕ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΩΝ ΑΠΟΙΚΙΩΝ ΠΕΡΙ ΤΟΝ ΑΜΒΡΑΚΙΚΟ ΚΟΛΠΟ

		Σικελία (;)	Συρακούσες 1 στ., Λοκροί 2 στ.				
48	<i>IGCH</i> 119.	300 π.Χ.; περ. Λευκάς περ. 1925	49 + AR	-	1 δρ., 1 τριώβ., 3 μικρότερες υποδιαρ.	1 τριώβ.	Κόρινθος 21 δρ., 1 τριημίδρ., 11 τριώβ., 8 μικρότερες υποδιαρ., Συρακούσες 1 ½ λίτρες, αβέβαιο νομισματοκοπείο 1 δρ.
49	<i>IGCH</i> 2150.	300 π.Χ. περ. Canicattini, 20 χμ. Δ Συρακουσών 1917	19+ AR	-	2 «πήγασου» (stylis, αμφορέας)	-	Κόρινθος 16 «πήγασου» (Ravel V έως AP, A, Γ, I, ΔI), Συρακούσες 1 τετρ. (Αγαθοκλής με τέθριππο)
50	<i>IGCH</i> 2153.	300 π.Χ. περ. (Jenkins-Lewis) Palma di Montecchiaro (μεταξύ Palma και Ακράγαντος) 1929	1 EL, 77 AR	2 «πήγασου» (Ravel 138, 176)	7 «πήγασου» (αργότερο BMC πιν. 36, 25-2 ex.)	17 «πήγασου»	Κόρινθος 17 «πήγασου» (με περισσότερα περ. V), Άργος 1 «πήγασος» (Ravel, <i>Ambracia</i> πιν. 18, 12-13), Δυρράχιον 2 «πήγασου», Λοκροί 4 «πήγασου», αβέβαιοι 4 «πήγασου», Σικελο-Φοινικικά 8 τετρ. (Αρέθουσα/ άλογο 1, Αρέθουσα/ κεφαλή αλόγου 2, Ηρακλής/ κεφαλή αλόγου 5), Καρχηδόνας 1 EL
51	<i>CH</i> VIII, 226.	300 π.Χ. περ. Fondo Gesù e Maria, Κρότων 1896	2000 AR, 6000 AE	άγνωστος αριθμός νομισμάτων	άγνωστος αριθμός νομισμάτων	άγνωστος αριθμός νομισμάτων	Κόρινθος άγνωστος αριθμός, Τάρας AR, Ηράκλεια AR, Μεταπόντιον AR, AE (Δήμητρα, σιτάρι), Velia AR, Κρότων στ. (αετός, τρίπους), ημίδρ. (Απόλλων, τρίπους), τριώβ. (ΑΙΣΑΡΟΣ/ πήγασος), Συρακούσες AE (Απόλλων, ταύρος), AE (Αθηνά, πήγασος), Ήπειρος AE (Αλέξανδρος, γιος Νεοπτόλεμου)
52	<i>CH</i> VIII, 232.	300 π.Χ. περ. Ν Ιταλία 1985 ή νωρίτερα	32 AR	-	5 στ. (BMC 63, 69, 89, 97, 103)	4 στ. (BMC 59, 31, 35, 38)	Κόρινθος 12 στ. (BMC 255-4, 279-2, 282, 289-2, 290 var., 306, 375), Απολλωνία 1 στ. (BMC 1), Άργος Αμφ. 1 στ. (BMC 1-10), Αστακός 1 στ. (BMC 1), Επίδαμνος 1 στ. (BMC 10), Εχίνος; 2 στ. (BMC 1), Συρακούσες 2 στ. (BMC 3), Θύρρειον 2 στ. (BMC 6)
53	<i>IGCH</i> 1948.	300 π.Χ. περ. San Giorgio Morgeto, Μήδμα Βρούττιον 1914	AR	2 στ. («πήγασου»;))	-	-	άγνωστα
54	Procopio 1955, 167, Pozzi-Paolini 1974, 51, Μπονέλου 2016.	300 π.Χ. Bucale, Ρήγιο Καλαβρίας 1898	AR	απροσδιόριστοι «πήγασου»	απροσδιόριστο ι «πήγασου»	απροσδιόριστο ι «πήγασου»	13 «πήγασου» Κόρινθος, Συρακούσες, Δυρράχιον
55	<i>IGCH</i> 2152.	Μπονέλου: 300 π.Χ. περ. Σελινούς 1876	16 AR, 1 AE	1 «πήγασος» (Ravel 176)	3 «πήγασου» (κηρύκειον 2, stylis 1)	2 «πήγασου» (1 με βωμό και ΔΩ)	Κόρινθος 7 «πήγασου» (με περ. V με Γ, I, ΑΛ, ΑΡ), Θύρρειον 2 «πήγασου» (ενώτιον), αβέβαιο 1 AE «πήγασος»

ΠΙΝΑΚΑΣ ΘΗΣΑΥΡΩΝ ΜΕ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΩΝ ΑΠΟΙΚΙΩΝ ΠΕΡΙ ΤΟΝ ΑΜΒΡΑΚΙΚΟ ΚΟΛΠΟ

56	CH II, 46.	4 ^{ος} αι. π.Χ. Ιταλία (;)	10+ AR	-	3 στ.	-	Κόρινθος 6 στ., Θύρρειον 1 στ.
57	IGCH 106.	4 ^{ος} αι. π.Χ. (;) Αγία Ευφημία περίχωρα, Κέρκυρα πριν το 1846	περ. 150 AR σε αγγείο	-	απροσδιόριστο 1 «πήγασου»	-	«κορινθιακές αποικίες Ακαρνανίας» («πήγασου»), αυτόνομες εκδόσεις Ηπείρου, Κέρκυρα,
58	IGCH 2169.	ύστερος 4 ^{ος} – πρώιμος 3 ^{ος} αι. π.Χ. Ανολα, 20 χμ. ΝΔ Συρακουσών 1888	150 AR περ.	-	2 «πήγασου»	3 «πήγασου»	Κόρινθος 21 «πήγασου» (περ. V), 1 τριημίδρ., 18 δρ., Άργος 4 «πήγασου», Συρακούσες 1 «πήγασος», 2 δρ., Τερίνα 1 δρ.
59	CH I, 48, II, 64.	280 π.Χ. Gerace Superiore (Ρήγιο Καλαβρίας) 1940	5 AR	-	1 «πήγασος»	1 «πήγασος»	Κόρινθος 2 «πήγασου»
60	CH X 54.	Preka-Gjongecaj: περίπου 270 π.Χ. Κέρκυρα 1997	206 AR	-	4 στ. και 2 δρ.	3 στ.	Κόρινθος 22 στ. και 6 δρ., Αλέξανδρος Γ' 1 τετρ. (Πέλλα), 2 δρ. (Άβυδος), Λυσίμαχος 1 δρ. (Εφεσος), Λευκανοί 1 δρ., Κέρκυρα 107 στ., 7 δίδρ., 15 δρ., Δυρράχιο 29 στ., Απολλωνία 1 στ., Μονούνιος 5 στ.
61	CH I, 39, CH X, 59, αρ. 395.	280 π.Χ. Calanna (Ρήγιο Καλαβρίας) 1935	13-14 AR	1 «πήγασος»	1 «πήγασος»	1 «πήγασος»	Κόρινθος 5 «πήγασου», Συρακούσες 1 «πήγασος», Δυρράχιο 1 «πήγασος»
62	IGCH 140.	300-275 π.Χ. Κεφαλληνία 1935	2+ AV, περ. 350-400 AR	απροσδιόριστοι «πήγασου»	τουλάχιστον 14 «πήγασου»	τουλάχιστον 1 «πήγασος»	Κόρινθος τουλάχιστον 27 «πήγασου» (Α-Ρ), Δυρράχιο τουλάχιστον 9 στ., 1 δρ. και 1 «πήγασος», Κέρκυρα τουλάχιστον 6 «πήγασου», Θύρρειο τουλάχιστον 2 «πήγασου», Τάρας 2 χρυσοί στ., Θούριοι τουλάχιστον 1 στ. Velia 1 στ., Χαλκίς δρ., Αίγινα στ.;
63	CH IX, 136.	300-250 π.Χ. περίχωρα Ανακτορίου 1993	53+ AR	-	2 στ.	2 στ.	Κόρινθος 33+ στ., Αθήνα 3 τετρ., Αλεξάνδρου Γ' τετρ. (Κυρήνη 1, Άραδος 1, Βαβυλών 1), Θήβα 1 στ. (ΛΥΚΙ + βότρυς), Λοκροί Οπ. 1 στ., Σικυών 1 στ. (I πριν το περιστέρι), Ήλις 1 στ. (Ηρα/ αετός σε στεφάνι), Αίγινα 1 στ., Θεσπιαί 1 στ. (GM 71, 1995, 225)
64	CH X, 411.	289 π.Χ. Δ Σικελία 1984	393 AR	11 στ.	51 στ.	62 στ.	Κόρινθος 131 στ., Δυρράχιο 3 στ., Κέρκυρα 1 στ., Θύρρειον 59 στ., Άργος 64 στ., Αλυζία 2 στ., Μητρόπολις 4 στ., Λοκροί 1 στ., Συρακούσες 2 στ., αβέβαια 2
65	IGCH 2185.	289 π.Χ. περ. περίχωρα Καμάρινας 1928 περ.	76 EL, 2 AV, 269AR	1 «πήγασος» (Lot A - Camarina 1928)	9 «πήγασου» (με Α σε στέφανο 3,	20 «πήγασου» (με βουκράνιον	Lot A: Κόρινθος 9 «πήγασου» (κυρίως περ. V AP, ΔΙ), 7 δρ., Άργος 16 «πήγασου» (κορινθ. κράνος 1, ασπίδα και ΔΙ 13, δόρυ 2), Κορόντα

ΠΙΝΑΚΑΣ ΘΗΣΑΥΡΩΝ ΜΕ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΩΝ ΑΠΟΙΚΙΩΝ ΠΕΡΙ ΤΟΝ ΑΜΒΡΑΚΙΚΟ ΚΟΛΠΟ

					κράνος ΤΙ 1 – Lot A Camarina 1928) + 14 «πήγασοι» (Lot B Scoglitti 1938)	ΚΛΕΟ 3, βωμός ΔΩ 9, ρόπαλο ΕΠΙ 1, θυμιατήριον ΛΥΣΙ 1 – Lot A Camarina 1928) + 17 (με βωμό ΔΩ 7	1 «πήγασος»; Ιπώνιον 1 «πήγασος» (BMC πιν. 39, 2), Συρακούσες 6 «πήγασοι» (Αγαθοκλής 3, μειωμένοι Αγαθοκλέους 3), Θύρρειον 17 «πήγασοι» (ενώτιο 13, βοιωτική ασπίδα 4), αβέβαιοι «πήγασοι» 4, Καμάρινα 1 απ., Συρακούσες 5 EL (50 litra), 5 EL (25 litra), 2 AV st. (Αγαθοκλής), Σικελο-Φοινικικά 1 τετρ. (Ηρακλής/ κεφαλή αλόγου), Καρχηδόνας 3 EL (Jenkins-Lewis Grp. V), Lot B: Κόρινθος 32 «πήγασοι», 5 δρ., Άργος 23 «πήγασοι» (ασπίδα ΔΙ 17, κορινθ. κράνος 6), Δυρράχιον 1 «πήγασος», Μητρόπολις 1 δίχτυ ΝΑΥ 1, «πήγασος», Συρακούσες 5 «πήγασοι» (Αγαθοκλής, μειωμ. βάρους), Θύρρειον 45 «πήγασοι» (ενώτιο 28, βοιωτική ασπίδα 16), αβέβαιοι 16 «πήγασοι» (πιθανόν Άργους), Ρήγιον 1 τετρ., Μεσσήνη 1 τετρ., Συρακούσες 3 τετρ. (Ε' αι.), 19 EL (50 litra), 13 EL (24 litra), 10 τετρ. (Αγαθοκλέους, τέθριππον 1, Νίκη και τρόπαιον 9), Σικελο-Φοινικικά 1 τετρ. (Ηρακλής/ κεφαλή αλόγου), Καρχηδόνας 31 EL στ. (Jenkins-Lewis Grp. IV 4, Grp. V 27), Αθήνα 1 τετρ., Lot C: Τάρας 6 (Evans περ. V-VIII), Ηράκλεια 1 δίδρ. (μειωμ.), Λοκροί 2, Καρχηδόνας 1 (SNGLloyd 1666), επίσης Καππαδοκίας, Θρακικής Χερσονήσου, Φιλίππου Β' AV, Βρέττιοι AR, Res Publica AR
66	IGCH 2198, CH VIII, 590, IX, 636.	282 π.Χ. Γέλα 1911	27 AR (σε αγγείο, με χρυσή διακόσμηση)	-	1 «πήγασος» (αμφορεύς)/ 2 «πήγασοι» (CH)	5 «πήγασοι» (ομφαλός 1, βουκράνιον 2, τρίπους 1, Σ σε στέφανο 1)	Κόρινθος 2 «πήγασοι» (περ. V)/ 3 «πήγασοι» (CH), Άργος 5 «πήγασοι» (ασπίδα 2, κορινθ. κράνος 2, δόρυ 1)/ 4 «πήγασοι» (CH), Κορόντα 1 «πήγασος» (Κ και κυκλική ασπίδα)/ 0 (CH), Μέσση 1 «πήγασος», Θύρρειον 9 «πήγασοι» (ενώτιον 5, βοιωτική ασπίδα 4)/ 8 «πήγασοι» (CH), Μητρόπολις 1 «πήγασος» (CH), αβέβαιοι 3 «πήγασοι» (1 με πέλεκυ)
67	IGCH 147.	280 π.Χ. Άρτα 1929	60+ AR σε αγγείο	-	2 στ.	3 στ., 1 δρ.	Κόρινθος 18 στ., 2 δρ., Φίλιππος Β' περ. 33 τετρώβ., Ακαρνανία 3 στ., 1 δρ.
68	CH II, 63.	280 π.Χ. Calanna, Καλαβρία 1935	13+ AR	1 στ.	3 στ.	1 στ.	Κόρινθος 6 στ., Επίδαμνος 1 στ., Συρακούσες 1 στ.
69	CH II, 64.	280 π.Χ. Gerace Superiore, Καλαβρία	5+ AR	-	1 στ.	2 στ.	Κόρινθος 2 στ.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΘΗΣΑΥΡΩΝ ΜΕ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΩΝ ΑΠΟΙΚΙΩΝ ΠΕΡΙ ΤΟΝ ΑΜΒΡΑΚΙΚΟ ΚΟΛΠΟ

		1940					
70	<i>CH VIII, 264.</i>	280 π.Χ. περ. Ospedale Nuovo, Κρότων 1976	117AR	άγνωστος αριθμός στατήρων	1 αβέβαιος στ.	άγνωστος αριθμός στατήρων	Κόρινθος και αποικίες: 105 στ. (με Ravel IV T502.5, Ravel V 1008, 1068, 1070, 1076 και 992.3/5), Δημητρίου Πολιορκητή 2 (1 με εμπροσθ. Newell, <i>Demetrius</i> LVII – Pella 294/3), Αθήνα 10 αδιευκρίνιστα
71	<i>IGCH 151.</i>	280-270 π.Χ. Μητρόπολις, Γόρτυς Κρήτης 1915	49+ AR	-	-	1 «πήγασος»	Κόρινθος 3 «πήγασοι», Θύρρειον 4 «πήγασοι», Συρακούσες 1 «πήγασος», Άργος Αμφιλοχικών 1 «πήγασος», Άργος 5 τετρώβ., Κυδωνία 1 δίδρ., 3 δρ., Γόρτυς 1 δρ., Ιτανός 1 δρ., Λυττός 1 δρ., Κυρήνη 27 δίδρ.
72	<i>IGCH 152.</i>	280-270 π.Χ. Φαιστός 1953	410+ AR	-	-	2 «πήγασοι»	Κόρινθος 1 «πήγασος», Θύρρειον 3 «πήγασοι», άλλοι «πήγασοι», Βοιωτία 3 τριημίδρ., Άργος 18 τετρώβ., Άπτερα 8 δίδρ., Αρκαδία 1 δίδρ., Άξος 6 δίδρ., Χερσόνησος 8 δίδρ., Ιτανός 2 δίδρ., Λυττός 19 δίδρ., Φαιστός 55 δίδρ., Πολυρρήνια 1 δίδρ. Φαλάσαρνα 6 δίδρ., Πραισός 11 δίδρ., Πριανσός 2 δίδρ., Ραύκος 14 δίδρ., 1 δρ., Συβρίτα 8 δίδρ., Τύλισος 3 δίδρ., Ρόδος 1 δίδρ., Ευαγόρας Σαλαμίνας 1 δίδρ., Κυρήνη 65 δίδρ.
73	<i>IGCH 1972.</i>	275 π.Χ. περ. Gerace (Λοκροί), Βρούττιον 1838	AR (σε αγγείο)	-	«πήγασοι» πολλοί;	-	«πήγασοι», Πύρρος 20 δίδρ. (Αχιλλεύς, Θέτις), Συρακούσαι τετρ., Σικελιώτικα Καρχηδονιακά τετρ.
74	<i>Provata, Bonelou 2017.</i>	275-250 π.Χ. Κέρκυρα 2006	26 AR	-	10 στατήρες	1 στατήρας	Κόρινθος 11 στ. και 1 δρ., Τάρας 2 δίδρ., Σικελοκαρχηδ. 1 στ.
75	<i>IGCH 1977/ CH IX, 643.</i>	272 π.Χ. Torchiarolo, 15 χμ. Ν του Βρινδησίου, Καλαβρία 1926	1849 AR/ 1847 AR (CH)	-	2 «πήγασοι»	3 «πήγασοι»	Κόρινθος 4 «πήγασοι»/ 3 «πήγασοι» (CH), Θύρρειον 2 «πήγασοι»/ 3 «πήγασοι» (CH), Περιπόλιον 1 στ., Κύμη 1 στ., Υρία 4 στ., Νεάπολις 6 στ., Nola 5 στ., Αγρι 1 υπ., Τάρας 27 στ., (περ. V και VII-VIII)/ 22 (έως Evans V – CH), Ηράκλεια 1 στ., Laus 2 υπ., Μεταπόντιον 27 στ., 70 υπ., Ποσειδωνία 8 στ., 13 υποδ., Σύβαρις 2 στ., 11 υποδ., Θούριοι 16 στ., 84 υποδ., Velia 10 στ., 4 δρ., Καυλωνία 2 στ., 2 υποδ., Κρότων 6 στ., 16 υποδ., Πανδοσία 1 υποδ., Terina 3 στ., 32 υποδ., Rom. Rep. 1 στ., αβέβαια 42
76	<i>CH IX, 165.</i>	270 π.Χ. Κερατόκομπος, Κρήτη	35 AR	-	20 στ.	-	Κόρινθος στ., Γόρτυς 1δρ., Κυδωνία 1 δρ., Φαλάσαρνα 1 δρ., Κυρήνη 2 δίδρ., Άργος 4 τετρώβ., Έφεσος 2 τετρ., Αίγινα 1 στ.,

ΠΙΝΑΚΑΣ ΘΗΣΑΥΡΩΝ ΜΕ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΩΝ ΑΠΟΙΚΙΩΝ ΠΕΡΙ ΤΟΝ ΑΜΒΡΑΚΙΚΟ ΚΟΛΠΟ

		1992					Ψευδο-Αιγινητικά 1 τριώβ., Πτολ. Α΄ 1 τετρ. (Αλεξάνδρεια), Πτολ. Β΄ 1 τετρ. (Αλεξάνδρεια)
77	<i>IGCH</i> 1968.	πρώιμος 3^{ος} αι. π.Χ. Scandale, 15 χμ. ΝΔ του Κρότωνος, Βρούττιον 1959	1 EL, 10 AR	-	-	3 «πήγασοι»	Καυλωνία 1 στ., Συρακούσες 1 Ελ. (Απόλλων/ τρίπους), Άργος 4 «πήγασοι», Θύρρειον 1 «πήγασος», αβέβαιο 1 «πήγασος»
78	<i>IGCH</i> 1969.	πρώιμος 3^{ος} αι. π.Χ. Soverato, 25 χμ. από Catanzaro Βρούττιον 1914	περ. 32 AR	-	-	2 «πήγασοι»	Κόρινθος 1 «πήγασος» (Ravel V) , Τάρας 1 στ. (III, HI) Ηράκλεια 1 διώβ., Μεταπόντιον 1 στ. (Λεύκιππος), Velia 7 στ., Λοκροί 2 στ. (1 «πήγασος», 1 Ζεύς), Terina 1 στ., Άργος 2 «πήγασοι», Θύρρειον 1 «πήγασος» (βοιωτικής ασπίς), Τάρας 1 διώβ. (περ. V), Μεταπόντιον 1 στ., Velia 9 στ., Κρότων 1 στ., Λοκροί 1 στ.,
79	<i>IGCH</i> 2179.	πρώιμος 3^{ος} αι. π.Χ. Συρακούσες Fusco 1955	21 AR (σε αγγείο)	-	2 «πήγασοι»	3 «πήγασοι»	Κόρινθος 5 «πήγασοι» (περ. V με N, AP, I, ΔI), 2 τριημίδρ. (1 με ΔI) , Άργος 2 «πήγασοι», Συρακούσες 1 «πήγασος» (Αγαθοκλής), Θύρρειον 1 «πήγασος», Συρακούσες 3 τετρ. (Αγαθοκλής, τέθριππον 1, Νίκη και τρόπαιο 2), Σικελο-Φοινικικά 2 τετρ. (Αρέθουσα/ κεφαλή αλόγου)
80	<i>IGCH</i> 2181.	πρώιμος 3^{ος} αι. π.Χ. Palazzolo Acreide (αρχαίες Άκρες) 1896	460 AR	αβέβαιος αριθμός «πηγάσων»	αβέβαιος αριθμός «πηγάσων»	αβέβαιος αριθμός «πηγάσων»	Κόρινθος περ. V «πήγασοι» αβέβαιος αριθμός , Αλυζία, Άργος, Δυρράχιον, Λοκροί, Συρακούσες, Θύρρειον, Συρακούσες 5 τετρ. (Αγαθοκλής με τέθριππον, Νίκη και τρόπαιο), Σικελο-Φοινικικά 1 τετρ. (Αρέθουσα/κεφαλή αλόγου)
81	<i>IGCH</i> 2183.	πρώιμος 3^{ος} αι. π.Χ. Capo Soprano 1955 περ.	89AR	-	10 «πήγασοι» (με BMC πιν. 36, 25)	14 «πήγασοι»	Κόρινθος 27 «πήγασοι» περ. V , Άργος 10 «πήγασοι», Μητρόπολις 3 «πήγασοι» (Αθηνά σε μακεδ. ασπίδα), Συρακούσες 1 «πήγασος» (Αγαθοκλής), Θύρρειον 12 «πήγασοι», αβέβαιοι 2 «πήγασοι» εφθαρμ., Μεσσήνη 4 τετρ., Συρακούσες 4 τετρ. (Αγαθοκλής/ Νίκη και τρόπαιο), Σικελο-Φοινικικά 1 τετρ. (Αρέθουσα/κεφαλή αλόγου), Αλεξάνδρου Γ΄ 1 τετρ. (Μυριάνδρος)
82	<i>IGCH</i> 2187.	πρώιμος 3^{ος} αι. π.Χ. Σικελία (;)	169 AR	19 «πήγασοι»	40 «πήγασοι» (με ΣΩ και ημισέληνο)	12 (έως ΔΩ και βωμό 3, NAY και δίχτυ 1)	Κόρινθος 47 «πήγασοι» (περ. IV 26, V με A, ΑΛ, AP, ΔI 21), 10 δρ. , Ακαρνανία 1 «πήγασος», Αλυζία 2 «πήγασοι», Άργος 9 «πήγασοι», Κορόντα 1 «πήγασος»; Δυρράχιον 6 «πήγασοι», Εχίνος 1 «πήγασος»; Ιπώνιον 1 «πήγασος» (αρ. 168, <i>SNGOxford</i> 1537), Λοκροί 1 «πήγασος», Μητρόπολις 1 «πήγασος», Συρακούσες 2

ΠΙΝΑΚΑΣ ΘΗΣΑΥΡΩΝ ΜΕ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΩΝ ΑΠΟΙΚΙΩΝ ΠΕΡΙ ΤΟΝ ΑΜΒΡΑΚΙΚΟ ΚΟΛΠΟ

							«πήγασοι» (Αγαθοκλής, μειωμ.), Τερίνα 1 «πήγασος», Θύρρειον 12 «πήγασοι» (ενώτιον 7, κορινθ. κράνος 5), αβέβαιοι 2 «πήγασοι» και 1 δρ. + αβέβαιης σύνδεσης: Καπή 3; Βρέττιοι 1, Ακράγας 1, Συρακούσες 25 (με Ιέρωνος Β'), Σικελο-Φοινικικά 1, Άργος 2
83	IGCH 2188.	πρώιμος 3^{ος} αι. π.Χ. Μεσσήνη; 1868	243 AR	αβέβαιος αριθμός «πηγάσων»	αβέβαιος αριθμός «πηγάσων»	αβέβαιος αριθμός «πηγάσων»	αβέβαιος αριθμός «πηγάσων» Κορίνθου, Αλυζίας, Κέρκυρας, Συρακουσών, Δυρραχίου, Λοκρών, Θυρρείου, Άργους
84	IGCH 2189.	πρώιμος 3^{ος} αι. π.Χ. Σικελία άγνωστης χρονολογίας	23 AR	1 «πήγασος» (Ravel 64)	1 «πήγασος» (κηρύκειο)	-	Κόρινθος 16 «πήγασοι» (με περισσότερα περ. V, 1 τριημίδρ. (cuirass), 2 δρ., Άργος 1 «πήγασος», αβέβαιοι 1 «πήγασος»
85	CH X, 409.	250 π.Χ. Palermo 1877	65 AR	1 στ.	22 στ.	1στ.	Κόρινθος 32 στ., Δυρράχιον 6 στ., Κέρκυρα 1 στ., Θύρρειον 1 στ., Άργος Αμφ. 1 στ.
86	IGCH 171.	250-240 π.Χ. Μυκήναι 1895	3786 AR (σε τρία αγγεία)	-	1 στ.	-	Κόρινθος 7 στ., 254 δρ., 35 τριώβ., Φλιούς 82 τριώβ., 51 τριημιόβολα, Άργος 1763 τριώβ., 1175 τριημιόβολα, 416 οβολοί, Πτολεμαίου Β' 2 τετρ.
87	CH IV, 43.	220 π.Χ. Ακαρνανία 1977	12 AR	-	2 μισοί victoriatas	-	Ακαρνανικό Κοινό 4 στ. (Λυκούργος), 2 δρ. (Λυκούργος), Κέρκυρα 1 μισός victoriatas, Δυρράχιον 3 + δρ. (Μηνίσκος/Αλεξίωνος, Δημήτριος/ Σωστρίωνος, Δρόμων/ Θεοτέλεος)
88	IGCH 186.	218 π.Χ. Πάτραι περ. 1850	125 + AR σε αγγείο	2 Αλεξάνδρου Γ' ;	-	-	Αλεξάνδρου Γ' 98 πρώιμα και ύστερα τετρ. (Αμφίπολη 2, Πέλλα 1, Άργος-Σικυών και άλλα πελοπον/κά 89, Καρία; 4, Φιλίππου Γ' 2 τετρ., Αιτωλία 5 τετρ., Αθήνα 12 τετρ., Σικυών 2 τετρ., Σελεύκου Α' 1 τετρ.
89	IGCH 2030.	ύστερος 3^{ος} αι. π.Χ. Salve, Lecce, Καλαβρία 1930	68 + AR	-	-	8 «πήγασοι»	Νεάπολις 24 στ., Μεταπόντιον 1 εγκ. στ., Θούριοι 1 στ., Velia 3 στ., Καυλωνία 1 στ., Κρότων 1 εγκ. στ., Mesma 1 «πήγασος», Άργος 13 «πήγασοι», Κορόντα 2 «πήγασοι»;, Μητρόπολις 1 «πήγασος», Θύρρειον 11 «πήγασοι», Rom. Rep. 1 quadrig.
90	CH X, 100.	ύστερος 3^{ος} αι. π.Χ. Senitsa, Delvina Albania 1958	24 AE	2 AE	-	-	Ηπειρωτικό Κοινό 16, Χάονες 2, Ωρικός 1, Απολλωνία 1, Κέρκυρα 1
91	IGCH 208.	τέλος 3^{ου} αι. π.Χ.	11 AE	2 AE	-	-	Φιλίππου Β' 1 AE, Δημητρίου Πολιορκητού 1 AE, Αντιγόνου

ΠΙΝΑΚΑΣ ΘΗΣΑΥΡΩΝ ΜΕ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΩΝ ΑΠΟΙΚΙΩΝ ΠΕΡΙ ΤΟΝ ΑΜΒΡΑΚΙΚΟ ΚΟΛΠΟ

		Αιτωλία; 1957	Γονατά 2, Δημητρίου Β' 1, Αιτωλίας 2, Αιτωλίας; 1 Στράτου 1,				
92	<i>IGCH</i> 213.	200 π.Χ. περ. Senicë. 15 χμ. Β Αγίων Σαράντα Αλβανία 1958	29 ΑΕ	1 ΑΕ	-	-	Ηπειρωτικό Κοινό 15 (Franke 196-217), αβέβαια 13
93	<i>IGCH</i> 200.	3^{ος} αι. π.Χ. Κυρά Βρύση Ισθμός Κορίνθου 1934	46 ΑΡ, 154 ΑΕ	; -	1 στ.	; -	Κόρινθος 1 στ., 6 δρ., 151 ΑΕ, Κόρινθος και αποικίες 38, 3 ΑΕ
94	<i>IGCH</i> 201.	3^{ος} αι. π.Χ. Ήπειρος πριν το 1825	150+ ΑΡ	δρ. ;	δρ. ;	δρ. ;	Κόρινθος (πάνω από το μισό), Δυρράχιο, Κέρκυρα, Ακαρνανία, και ακαθόριστα νομισμ/πεία
95	<i>CH X</i> 113.	189 π.Χ. Άρτα 2004	4 ΑΡ, 120 ΑΕ (από ανασκαφή)	άγνωστος αριθμός	άγνωστος αριθμός	-	Ακαρνανία, Ήπειρος, Κέρκυρα
96	<i>IGCH</i> 248.	175-150 π.Χ. Πρέβεζα; 1933-1934	600 ΑΡ περ.	δρ.;	δρ.;	δρ.;	Κόρινθος και αποικίες 5 στ., 500 δρ. περ., Φίλιππος Β' 1 τετρώβ., Βοιωτία 1 ημίδρ., Ιστιαία 75 τετρώβ., Πάριον 1 ημίδρ.
97	Μπονέλου 2013 (<i>KERMA</i>), 385-410, πιν. 57-63.	175-150 π.Χ. περ. Άρτα 2004	6 ΑΡ, 117 ΑΕ	1 ΑΡ; (μειωμ.), 94 ΑΕ	-	-	½ στατήρας «πήγασος» αδιάγνωστου νομισματοκοπείου, 1 δρ. «πήγασου» μειωμένου βάρους, Κέρκυρα 9 ΑΕ, Ηπειρωτικό Κοινό 2 δρ., 3 ΑΕ, Ακαρνανικό Κοινό 3 ΑΕ, Οινιάδες 1 ΑΕ, Σικυών, Θεσσαλικό Κοινό 1 δρ., Φίλιππος Β' Μακεδονίας 1 ΑΕ, Δημήτριος Πολιορκητής 1 ΑΕ, Ρώμη 1 quadrans (1 δηνάριο Αυγούστου)
98	<i>CH X.</i> 119.	167 π.Χ. Άμφισσα 1984-1985	1 ΑΥ, 12 ΑΡ, 975 ΑΕ (από ανασκαφή, κλειστό σύνολο)	1 ΑΕ	1 ΑΕ	-	Κάσσανδρος 2 ΑΕ, Δημήτριος Πολιορκητής 3 ΑΕ, Αντίγονος (Γονατάς ή Δώσων) 2 ΑΕ, Θεσσαλονίκη 1 ΑΕ, Αίνος 1 ΑΕ, Αιτιάνες 1 ΑΕ, Λάρισα Κρεμαστή 1 ΑΕ, Οιταία 17 ΑΕ, Φάλαννα 1 ΑΕ, Φάρσαλος 1 ΑΕ, Θέσσαλια αβέβαια 1 ΑΕ, Ήπειρος 1 ΑΕ, Ακαρνανικό Κοινό 1 ΑΕ, Αιτωλικό Κοινό 1 ΑΥ, 320 ΑΕ, Λοκροί Οπ., 51 ΑΕ, Άμφισσα 2 ΑΕ, Φωκίς 62 ΑΕ, Ελάτεια 16 ΑΕ, Λίλια 2 ΑΕ, Βοιωτικό Κοινό 85 ΑΕ, Ιστιαία 9 ΑΕ, Πελλήνη 2 ΑΕ, Κόρινθος 8 ΑΕ, Σικυών 340 ΑΕ, 7 ΑΡ, Μεσσήνη 2 ΑΕ, Αρκαδικό Κοινό 2 ΑΡ, Αντίοχος Γ' 2 ΑΕ, αβέβαια 26

ΠΙΝΑΚΑΣ ΘΗΣΑΥΡΩΝ ΜΕ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΩΝ ΑΠΟΙΚΙΩΝ ΠΕΡΙ ΤΟΝ ΑΜΒΡΑΚΙΚΟ ΚΟΛΠΟ

99	<i>CH IX, 248.</i>	160 π.Χ. Αμφιλοχία 1995	47 + 4 + 2? AR	-	9 δρ.; (A) + 1 δίδρ. (B)	-	<u>A:</u> Κόρινθος 1 δρ., Κέρκυρα 14 δρ., Πάλαιρος 1 δρ.?, αβέβαια 16 δρ., Ακαρνανικό Κοινό 1 δρ., Πολιτεία Ηπειρωτών 1 δρ., Ροδιακές απομιμήσεις 4 δρ. <u>B:</u> Ρόδος 1 δίδρ., Λάρισα 1 δρ., Δυρράχιον 1 δρ. <u>C:</u> Πάλαιρος 1?, αβέβαιο 1
100	<i>CH VIII, 450.</i>	150-100 π.Χ. Άρτα, ιδιοκτησία Ζήκου 1982	8 AR	άγνωστος αριθμός	-	-	Κόρινθος άγνωστος αριθμός, Κέρκυρα άγνωστος αριθμός
101	<i>IGCH 259.</i>	148 π.Χ. κ.ε. Ήπειρος πριν το 1961	175 AE	104 AE (3 κεφαλή Απόλλωνος/ οβελίσκος, 1 κεφαλή Απόλλωνος/ τρίπους, 100 κεφαλή Διώνης/ οβελίσκος)	-	-	Ηπειρωτικό Κοινό 71 AE
102	<i>CH IX, 216.</i>	2^{ος} αι. π.Χ. Πετρωτό Καρδίτσας (τάφος 1) 1987	2 AE	1 AE	-	-	Θεσσαλικό Κοινό 1 AE
103	<i>CH IX, 217.</i>	2^{ος} αι. π.Χ. Πετρωτό Καρδίτσας (τάφος 2) 1987	5 AE	3 AE	-	-	Λάρισα 1 AE, Μάγνητες 1 AE
104	<i>CH IX, 218.</i>	2^{ος} αι. π.Χ. Πετρωτό Καρδίτσας (τάφος 5) 1987	2 AE	2 AE	-	-	Μάγνητες 1 AE
105	<i>IGCH 306.</i>	2^{ος} αι. π.Χ. Φραγκιανά Αργιθέας Καρδίτσας 1962	13 AE	6 AE	-	-	Θεσσαλικό Κοινό 1, Μαγνήτων 2, Μητροπόλεως Θεσσαλίας 1, Άργος Αμφιλοχικό 1
106	<i>IGCH 307.</i>	2^{ος} αι. π.Χ.	15 + AE	14 AE	-	-	Ηπειρωτικό Κοινό 1 AE

ΠΙΝΑΚΑΣ ΘΗΣΑΥΡΩΝ ΜΕ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΩΝ ΑΠΟΙΚΙΩΝ ΠΕΡΙ ΤΟΝ ΑΜΒΡΑΚΙΚΟ ΚΟΛΠΟ

		Θεσπρωτία 1951					
107	<i>IGCH 308</i>	2^{ος} αι. π.Χ. Ήπειρος περ. 1959	περ. 500 ΑΕ	500 ΑΕ	-	-	-
108	<i>IGCH 311</i>	2^{ος} αι. π.Χ.; Θύρρειον 1962	6 ΑΕ	-	1 ΑΕ	-	Φιλίππου Β΄ 1, Θυρρείου 2, Οινιαδών 1, Κέρκυρας 1
109	<i>CH X, 144</i>	ύστερος 2^{ος}-1^{ος} αι. π.Χ. Αργιθέα Α κοιμητηρ. τύμβου 24 1988-1999	20 ΑΕ	16 ΑΕ	-	-	Θεσσαλικό Κοινό 1, Κιέριον 1, Μεσσήνη 1, Ρωμαϊκή Res Publica 1
110	<i>CH X, 147</i>	ύστερος 2^{ος}-1^{ος} αι. π.Χ. Αργιθέα Α κοιμητηρ. τύμβου 60 1988-1999	15 ΑΕ	8 ΑΕ	-	-	Θεσσαλικό Κοινό 5, Μάγνητες 1, Αδιευκρίνιστο 1
111	<i>CH X, 148</i>	ύστερος 2^{ος}-1^{ος} αι. π.Χ. Αργιθέα Α κοιμητηρ. τύμβου 66 1988-1999	19 ΑΕ + 1 ΑΡ	15 ΑΕ	-	-	Θεσσαλικό Κοινό 3 ΑΕ, Βοιωτία 1 ΑΕ, Εύβοια 1 ΑΡ
112	<i>CH X, 149.</i>	ύστερος 2^{ος}-1^{ος} αι. π.Χ. Αργιθέα Α κοιμητηρ. τύμβου 75 1988-1999	6 ΑΕ + 1 ΑΡ	6 ΑΕ	-	-	Θεσσαλικό Κοινό 1 ΑΡ
113	<i>CH X, 150.</i>	ύστερος 2^{ος}-1^{ος} αι. π.Χ. Αργιθέα Α κοιμητηρ. τύμβου 97 1988-1999	3 ΑΕ	1 ΑΕ	-	-	Μάγνητες 2 ΑΕ
114	<i>CH X, 151.</i>	ύστερος 2^{ος}-1^{ος} αι. π.Χ. Αργιθέα Α κοιμητηρ. τύμβου 139 1988-1999	3 ΑΕ	3 ΑΕ	-	-	-
115	<i>CH X, 152.</i>	ύστερος 2^{ος}-1^{ος} αι. π.Χ. Αργιθέα Α κοιμητηρ. τύμβου 152 1988-1999	5 ΑΕ	3 ΑΕ	-	-	Θεσσαλικό Κοινό 2 ΑΕ
116	<i>CH X, 153.</i>	ύστερος 2^{ος}-1^{ος} αι. π.Χ. Αργιθέα Α κοιμητηρ. τύμβου 170 1988-1999	2 ΑΕ + 1 plated	2 ΑΕ	-	-	-

ΠΙΝΑΚΑΣ ΘΗΣΑΥΡΩΝ ΜΕ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΩΝ ΑΠΟΙΚΙΩΝ ΠΕΡΙ ΤΟΝ ΑΜΒΡΑΚΙΚΟ ΚΟΛΠΟ

117	CH X, 154.	ύστερος 2 ^{ος} -1 ^{ος} αι. π.Χ. Αργιθέα Α κοιμητηρ. τύμβου 175 1988-1999	3 ΑΕ + 3 ΑΡ	3 ΑΕ	-	-	Αθήνα 1 ΑΡ, Ρόδος 1 ΑΡ, Ιστιαία 1 ΑΡ
118	CH X, 155.	ύστερος 2 ^{ος} -1 ^{ος} αι. π.Χ. Αργιθέα Α κοιμητηρ. τύμβου 177 1988-1999	4 ΑΕ	4 ΑΕ	-	-	-
119	CH X, 143.	ύστερος 2 ^{ος} – πρώιμος 1 ^{ος} αι. π.Χ. Αργιθέα, Α κοιμητηρ. τύμβου 22 1988-1999	4 ΑΕ	1 ΑΕ	-	-	Θεσσαλικό Κοινό 2, Μάγνητες 1
120	Παπαδημητρίου 2013.	1ος αι. π.Χ. Άρτα 2007	181 ΑΕ, 7 ΑΡ	23 ΑΕ	-	-	Κοινό των Αιτωλών 2, Συρακούσες 1, Κοινό των Ακαρνάνων 1, Θύρρειον 1, Σικυών 1, Κέρκυρα 1, Ήπειρος 1, Φίλιππος Β΄ 1, Κοινό των Μακεδόνων 1, Λάρισα 1, Πέλινα 1, Κοινό των Θεσσαλών 1, κορινθιάζοντα αργυρά 4, Κοινό των Ηπειρωτών 3
121	CH VIII, 506.	90 π.Χ. περ. ΒΔ Ελλάς 1988/9	119 ΑΡ	-	21 στ.	-	Αθήνα Νέο Στυλ 52 τετρ. (έως Thompson 1039, 1042), Ακαρνανικό Κοινό 6 στ., Ηπειρωτικό Κοινό 28 στ., Θύρρειον 12 στ.
122	CHI, 95.	88-86 π.Χ. περ. Αττική 1969	150 ΑΕ	1 (SNG Cop. 32-34)	-	-	Αντίγονος Γονατάς 1 (SNG Cop. 1205-1213), Αθήνα 148 (έως κεραυνοβολούντα Δία, δύο πύλοι, Βάκχος, θύρσος)
123	CH X, 171.	μέσα 1 ^{ου} αι. π.Χ. Lleshan Αλβανία 1988	2749 ΑΕ, 19 ΑΡ (σε ΑΕ αγγεία)	1	-	-	Φίλιππος Β΄ 1, Αλέξανδρος Γ΄ 1, Κάσσανδρος 1, Αμφίπολις 34, Μακεδονία (Gaius Quaestor) 1, Μαρώνεια 1, Πέλλα 9, Θεσσαλικό Κοινό 1, Κέρκυρα 2, Ηπειρωτικό Κοινό 2, Σκόδρα 2, Ωρικός 2, Απολλωνία 10 ΑΡ δρ. + 18 ΑΕ, Δυρράχιον 3 δρ., 4 ημίδρ., 2553 ΑΕ, Πάτρα 1, Ήλις 1, Προυσίας Α΄ ή Β΄ 1, Πέργαμον 1, Έφεσος 1, Απάμεια 1, Λαοδίκεια as Mare 1, Ρώμη Res Publica 3 ΑΡ + 3 ΑΕ, αδιευκρίνιστα 86
124	CH VIII, 530.	50 π.Χ. περ. κοντά στο Νεκρομαντεϊόν 1982	40+ ΑΡ και ΑΕ	5 ΑΕ (ύστερου 3 ^{ου} και 2 ^{ου} αι.)	-	-	Ηπειρωτικό Κοινό 11 ΑΕ (Franke 617 κ.ε. -4), Κασσώπη 1 ΑΕ (Franke 5κ.ε.), Ιλλυρία 1 δρ., Ρώμη 2 δηνάρια (Crawford RRC 448/3, 544/8)
125	Αγγέλη 2013.	2ος αι. μ.Χ. Άρτα λίγο πριν από το 2013	373 ΑΕ	124 ΑΕ	2 ΑΕ	-	Κασσώπη 1, Φίλιππος Β΄ 1, Φιλαδέλφεια Λυδίας 1, Αύγουστος 3, Αντωνίνος Ευσεβής 1, Μάρκος Αυρήλιος 1,

Πίνακας 1α							
Νομίσματα Αμβρακίας							
Πόλεις/ περιοχές στις οποίες συναντώνται σε θησαυρούς	Ποσότητα θησαυρών Ε΄ αι. π.Χ.	Ποσότητα θησαυρών Δ΄ αι. π.Χ.	Ποσότητα θησαυρών Γ΄ π.Χ.	Ποσότητα θησαυρών Β΄ αι. π.Χ.	Ποσότητα θησαυρών Α΄ αι. π.Χ. και ύστερα	Αριθμός νομισμάτων Αμβρακίας	Αριθμός νομισμάτων Κορίνθου
Αμβρακία				2	2	241	
Κόρινθος	1					2	17
Βορειοδυτική Ελλάδα		2	1	4	2	629	18
Κεντρική Ελλάδα				17		83	
Αττική					1	1	
Ιλλυρία			2		1	4	
Κέρκυρα							
Κ. Ιταλία - Σικελία	3	28	10			149	2358
Αίγυπτος							
Περσία							
Σύνολο	4	30	13	23	6	1109	2393
Σύνολο θησαυρών	76						

Πίνακας 1β							
Νομίσματα Λευκάδος							
Πόλεις/ περιοχές στις οποίες συναντώνται σε θησαυρούς	Ποσότητα θησαυρών Ε΄ αι. π.Χ.	Ποσότητα θησαυρών Δ΄ αι. π.Χ.	Ποσότητα θησαυρών Γ΄ π.Χ.	Ποσότητα θησαυρών Β΄ αι. π.Χ.	Ποσότητα θησαυρών Α΄ αι. π.Χ. και ύστερα	Αριθμός νομισμάτων Λευκάδος	Αριθμός νομισμάτων Κορίνθου
Λευκάς		1				5	41
Κόρινθος	1	1	1			12	329
Ανακτόριον			1			2	33
Αμβρακία			1	1	1	4	20
Πελοπόννησος			1			1	296
Βορειοδυτική Ελλάδα	1	3	2	3	1	82	274
Κεντρική Ελλάδα				1		1	
Ιλλυρία-Δαλματία	1						
Κέρκυρα	1	1	2			39	44
Κ. Ιταλία - Σικελία	2	35	20			670	1781
Αίγυπτος	1					1	39
Περσία		1				1	0
Κρήτη			1			20	1
Σύνολο	7	42	29	5	2	838	2858
Σύνολο θησαυρών	85						

Πίνακας 1γ							
Νομίσματα Ανακτορίου							
Πόλεις/ περιοχές στις οποίες συναντώνται σε θησαυρούς	Ποσότητα θησαυρών Ε΄ αι. π.Χ.	Ποσότητα θησαυρών Δ΄ αι. π.Χ.	Ποσότητα θησαυρών Γ΄ π.Χ.	Ποσότητα θησαυρών Β΄ αι. π.Χ.	Ποσότητα θησαυρών Α΄ αι. π.Χ.	Αριθμός νομισμάτων Ανακτορίου	Αριθμός νομισμάτων Κορίνθου
Ανακτόριον							
Κόρινθος							
Βορειοδυτική Ελλάδα		4	1			13	125
Ιλλυρία							
Κέρκυρα			2			4	39
Ιταλία - Σικελία		24	19			357	2448
Αίγυπτος							
Κρήτη			2			3	4
Σύνολο	0	28	24	0	0	377	2616
Σύνολο θησαυρών	52						

Πίνακας 2α						
Νομίσματα στην Αμβρακία						
Κράτη των οποίων νομίσματα συναντώνται σε θησαυρούς της Αμβρακίας	Ποσότητα θησαυρών Ε' αι. π.Χ.	Ποσότητα θησαυρών Δ' αι. π.Χ.	Ποσότητα θησαυρών Γ'- Β' αι. μ.Χ.	Αριθμός αργυρών κοπών	Αριθμός χάλκινων κοπών	Σχόλια
Κόρινθος			2	20		18 στ., 2 δρ.
Αμβρακία			3	1	241	1 AR, 241 AE
Λευκάς			1	2		
Ανακτόριον			1	4		3 στ., 1 δρ.
Φίλιππος Β'			2	33	1	33 τετρώβ.
Δημήτριος Πολιορκητής			1		1	
Κέρκυρα			3	0	9	
Ηπειρωτικό Κοινό			2	2	3	
Οινιάδες			1		1	
Σικυών			1		1	
Θεσσαλικό Κοινό			1	1		1 δρ.
Ρώμη			1	1		1 quadrans
Ακαρνανικό Κοινό			3	4	3	3 στ., 1 δρ.
Σύνολο			22	68	260	

Πίνακας 2β						
Νομίσματα στη Λευκάδα						
Κράτη των οποίων νομίσματα συναντώνται σε θησαυρούς της Λευκάδος	Ποσότητα θησαυρών Ε' αι. π.Χ.	Ποσότητα θησαυρών Δ' αι. π.Χ.	Ποσότητα θησαυρών Γ' - Α' π.Χ.	Αριθμός αργυρών κοπών	Αριθμός χάλκινων κοπών	Σχόλια
Κόρινθος		1		41		21 δρ., 1 τριημίδρ., 11 τριώβ., 8 μικρότερες
Λευκάς		1		5		1 δρ., 1 τριώβ., 3 μικρ. υποδ.
Ανακτόριον		1		1		1 τριώβ.
Συρακούσες		1		1		1,5 λίτρες
Σύνολο		4		48		

Πίνακας 2γ						
Νομίσματα στο Ανακτόριον						
Κράτη των οποίων νομίσματα συναντώνται σε θησαυρούς του Ανακτορίου	Ποσότητα θησαυρών Ε' αι. π.Χ.	Ποσότητα θησαυρών Δ' αι. π.Χ.	Ποσότητα θησαυρών Γ' - Α' π.Χ.	Αριθμός αργυρών κοπών	Αριθμός χάλκινων κοπών	Σχόλια
Κόρινθος			1	33		
Λευκάς			1	2		
Ανακτόριον			1	2		
Αθήνα			1	3		
Αλέξανδρος Γ'			1	3		
Θήβα			1	1		
Οπούντιοι Λοκροί			1	1		
Σικυών			1	1		
Ήλις			1	1		
Αίγινα			1	1		
Θεσπιαί			1	1		
Σύνολο			11	49		

Πίνακας 2δ						
Νομίσματα στη ΒΔ Ελλάδα						
Κράτη των οποίων νομίσματα συναντώνται σε θησαυρούς της ΒΔ Ελλάδος	Ποσότητα θησαυρών Ε' αι. π.Χ.	Ποσότητα θησαυρών Δ' αι. π.Χ.	Ποσότητα θησαυρών Γ' - Α' π.Χ.	Αριθμός αργυρών κοπών	Αριθμός χάλκινων κοπών	Σχόλια
Κόρινθος	1	1	2	620		5 στ., 500 δρ.
Λευκάς	1	1	2	55		
Αμβρακία		1	2	3	104	
Ανακτόριον		1	1	4		
Ηπειρωτικό Κοινό			1		71	
Δυρράχιον		1	2	4		3 δρ.
Αλυζία		1		1		
Κορόντα		1		1		
Στράτος		1		1		
Ακαρνανικό Κοινό			2	6		4 στ., 2 δρ.
Κέρκυρα			2	1		μισός victoriatas
Βοιωτία			1	1		1 ημίδρ.
Ιστιαία			1	75		75 τετρώβ.
Πάριον Μ. Ασίας			1	1		1 ημίδρ.
Φίλιππος Β'			1	1		1 τετρώβ.
Σύνολο		8	18	774	175	